

9(47925)
U-23

ՄԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

XIII - XVIII դդ.

ՀԱՏՈՐ

II

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО НАРОДА
КНИГА СЕДЬМАЯ

МЕЛКИЕ ХРОНИКИ

XIII—XVIII вв.

ТОМ II

Составил В. А. АКОПЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1956

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

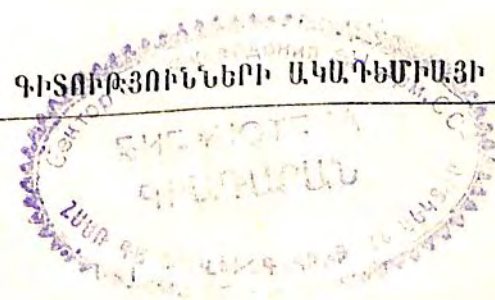
ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՐԷ ՅՈԹԵՐՈՐԳ

Մ Ե Ն Ր ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ XIII—XVIII դդ.

ՀԱՏՈՐ II

Կազմեց՝ Վ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1956

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

«Մանր ժամանակագրություններ» ժողովածուի Բ հատորի
նյութերը ևս պատկանում են XIII—XVIII դարերին: Այս հատո-
րում լույս են տեսնում թվով 58 մեծ և փոքր բնագրեր, որոն-
ցից 33-ը հրատարակվում են առաջին անգամ, իսկ մնացածնե-
րից 5-ը՝ նոր բնագրերի հիման վրա կամ այլ տարբերակների
համեմատությամբ:

Նախատեսված էր երկու հատորով ավարտել ժամանակա-
գրական մանր բնագրերի հրատարակումը, սակայն հավաքված
նյութը հնարավորություն է տալիս մոտ առաքայում հրատա-
րակության հանձնել սույն ժողովածուի Գ հատորը:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն.

«Չյաւելուլ զանեղեալսն՝ յընդունայն ան-
մունս բանից. չնուազեցուցանել զեղեալսն և
կարեակսուր պատմել բանիւմ անփութութեամբ.
այլ զբնան ողջախոն զգուշութեամբ բերել ի
յայտնութիւն»:

Վ. ՓԱՐՊԵՏԻ

Այս հատորի նյութերը հաւաքել ենք դարձյալ Հայկական ՍՍՌ Մի-
նիստրների Սովետին կից Զեռագրատան (Մատենադարանի) գրչագրերից,
օգտագործելով Մատենադարանի գիտ. աշխատակիցներ՝ պրոֆ. Աշ. Աբրա-
համյանի, Լ. Խաչիկյանի, Ս. Լալաֆարյանի, Վ. Խեչումյանի և ուրիշների
կազմած բիրիւղրաֆիկ բնագրծակ և անտիպ մատյանները¹:

Որոշ նյութեր վերցրել ենք նաև Մատենադարանի արխիւային բաժ-
նում գտնվող Տիրայր վարդապետի արխիւից, որի մեջ կա Օքսֆորդի Բող-
բեյան գրատան հայերեն ձեռագրերի ցուցակը: Միաժամանակ օգտվել ենք
նաև Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի Պատմութեան ինս-
տիտուտում պահվող Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի հայերեն ձեռագրերի լիա-
կատար ցուցակից և Լեռնի արխիւից: Սրանցից քաղել ենք թեև մասն,
բայց ուշագրաւ ու հետաքրքիր բնագրեր:

Սույն հատորը լրիւ գարձնելու նպատակով, 1951 թ. ստուգեցինք նաև
Էջմիածնի Ճեմարանում պահվող շուրջ 90-ի հասնող հայերեն ձեռագրերի
բովանդակութեանը, բայց նրանց մեջ համապատասխան նյութեր չգտնե-
վեցին:

Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրութեանը քաղել ենք Բաքվի Վ. Ի.
Լենինի անվան քաղաքային գրադարանում պահվող 1665 թ. ընդօրինակ-
ված ձեռագրից², որը անձանոթ է հայագիտութեանը:

1 Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը սույն ժողովածուի առաջին հատորի մասին գրած իր գրա-
խոսականում (Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի «Տեղեկագիր», Հասարակական
1952 թ. № 2, էջ 111—114) նկատել էր, որ չենք նշել
գիտութիւնների բաժանմունք, 1952 թ. № 2, էջ 111—114) նկատել էր, որ չենք նշել
պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի աղբյուրագիտական աշխատութեանը «Համառոտ բիրիւղրաֆիա-
կական ՍՍՌ Մատենադարանի գրչագիր մասն ժամանակագիրների» («Գիտական նյու-
թեր», հրատ. Մատենադարանի, 1, 1940, էջ 207—225), հավանաբար մեզ ծանոթ չլինելու
թերք, հրատ. Մատենադարանի, 1, 1940, էջ 207—225), հավանաբար մեզ ծանոթ չլինելու
պատճառով: Սակայն, հիշյալ բիրիւղրաֆիան մեզ ծանոթ է եղել, որի մասին գրել ենք
նույնիսկ գրախոսական (Հայկական ՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Հասարակական գիտութեան-
նեքի բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1948 թ., № 7, էջ 81—84):

2 Այստեղ կար հայերեն չորս ձեռագիր, չմշակված և չհամարակալված: Վերջերս
այս ձեռագրերը հանձնվել են Բաքվի Նիզամիի անվան Պետական պատմական թանգարա-
նին: Այստեղ պահվող հայերեն ձեռագրերում ևս մեզ հետաքրքրող նյութեր չգտնվեցին:

Առաջին հատորի առաջաբանում խոստացել էինք հաջորդ հատորում հրատարակել նաև միջնադարյան հայ ուղեգրությունները, բայց հավաքված նյութի ծավալը գերազանցեց մեր սպասելիքները, ուստի որոշեցինք հանապարհորդական այդ նոթերը ևս գետեզել Գ հատորում:

Հնարավորություն չունենալով փարիսեր շարունակ նախապես գրադավելու միայն նյութերի հավաքմամբ, սույն հատորը ևս հարկադրված եղանք կազմել առաջինի սկզբունքներով՝ երկուսի մեջ էլ հաջորդաբար տալով XIII—XVIII դարերի նյութերը, փոխանակ Ա հատորում գետեզելու XIII—XIV դարերի նյութերը, Բ և Գ հատորներում՝ հաջորդ դարերինը, հերթականությամբ: Այս գեղարված, խնամքով, առանձին հարցերի մասին խոսելիս, կրկնություններն անխուսափելի են, թեև աշխատել ենք այդ հասցենեղ նվազագույնի:

Այս հատորի նյութերը նույնպես բազմազան են, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են հայ ժողովրդի քաղաքական պատմությանը: Հատկապես շատ հետաքրքիր են Հեթում Պատմիչի թրոնիկոնի XIII դարին վերաբերող տվյալները, Անանուն Սերաստացու (XIII դ.), Ներսես Պալինցի, Դավիթ Մերզնիցու, Մովսես Արծկեցու, Հովհաննիսիկ Ծարեցու, Մարտիրոս Գի Առաքելի և այլոց գործերը: Հետաքրքիր և ուշագրավ տեղեկություններ կան միջֆեոդալական պայքարի, ծանր հարկադարձանքություն մասին (Դավիթ և Վարդան Բաղիշեցիներ, Հակոբ Տիվրիկցի և այլն), հայ ժողովրդի ներքին կյանքի, կենցաղային առանձին երևույթների, սոցիալական հարցերի վերաբերյալ: Բազմաթիվ տեղեկություններ ենք գտնում տեղագրական հարցերի, հասարակական, քաղաքական, եկեղեցական գործիչների մասին: Ներկայացվող նյութերը հետաքրքրությունից զուրկ չեն նաև լեզվաբանների համար:

Հատորի վերջում, սրպես հավելված, հինգ բնագրերի համեմատություններ, կցեցինք նաև Հակոբ Կարնեցու, գիտությունը ծանոթ, բայց հազվադեպ դարձած մի աշխատությունը, XVII դարի Կարինի կուսակալուն հեղափոխությունը: Այստեղ հետադոտողները թանկարժեք և խիստ ուշագրավ տեղեկություններ կգտնեն Կարինի և շրջակայքի, սահմանակից գավառների բնակչության՝ հայերի, վրացիների, թուրքերի քաղաքական, իրավական, տնտեսական, պատմական, կենցաղային և այլ հարցերին վերաբերող:

Սույն հատորն ընդգրկում է թվով 58 մեծ ու փոքր բնագրեր, որոնցից առավել մանրերը (թվով 33), տրված են «Ժամանակագրական մանր հատվածներ» վերնագրի տակ:

Առաջին անգամ հրատարակվող նյութերից բացի, հատորում գետեզված են նաև մի քանի բնագրեր, որոնք, թեև նախկինում լույս են տեսել, սակայն այս հրատարակության մեջ օգտագործել ենք նրանց նոր օրինակները, և տվել բնագրերը ոչ միայն լրիվ, այլև տարբերակներ ունենալու դեպքում վերջիններիս տարբերակները: Մնացածները սոսկ արտատպություն են նախորդ հրատարակություններից:

Այս հատորը լույս է տեսնում նախորդի սկզբունքներով (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. 1, էջ 15):

Հատորում բնագրերը դասավորված են հեղինակների ժամանակագրական կարգով: Նյութերի օգտագործումը հեղատցնելու նպատակով, յուրաքան-

չյուր բնագրի սկզբում տվել ենք ներածական, որտեղ նշված են ամեն մի բնագրի ընդգրկված ժամանակագրական սահմանները, քննված են հեղինակներին, ժամանակագրությունը կազմելու, օգտագործված աղբյուրներին վերաբերող և այլ հարցեր: Յուրաքանչյուր բնագրի վերջում գրված են ծանոթագրություններ, որտեղ տրվում է առանձին եղելությունների պատմական ֆոնը, խոսվում է բնագրի տեղեկությունների հավաստի լինելու և բանասիրական այլ հարցերի մասին: Համապատասխան ծանոթագրություններում օգտագործել ենք մատենագրական հրատարակված անհրաժեշտ նյութեր, շատ հաճախ էլ բազմաթիվ անտիպ նյութեր, որ քաղել ենք Երեւանի Պետական Մատենադարանի ձեռագրերի հիշատակարաններից, գրա-նով իսկ տվելի ձևացրել առանձին գեղարված մասին եղած պատմական տեղեկությունները: Հատորում թե՛ անտիպ և թե՛ հրատարակված բնագրերը բերված են նույնությամբ, չի փոփոխված ուղղագրությունը: Բացահայտ սխալներն ուղղել ենք, օրինակ «Դիւան»-ի Ժ հատորում երկիցս գործածված է «Եկին ի բանտի-մահուց» (էջ 127), «Գնացին հասան բանտի մահուն» (էջ 142): «Բանտի-մահուն» փոքրատառով գրված լինելու պատճառով, միաժամ ֆուտ էր անհասկանալի, մինչդեռ խոսքը վերաբերում է Ալադաղից սկիզբ առնող և Վանա լիճ թափվող Բանտի-մահու գետին (պատմական Առերանի գավառում): Մեր հրատարակության բնագրում ուղղել ենք այն և նշել այսպես՝ «Բանտի-մահուց» (էջ 484) կամ «Բանտի-մահուն» (էջ 492): Մի այլ օրինակ, Հեթում Պատմիչի թրոնիկոնում գրված է «Տուկն նոր մարդոյ»: Հրատարակության բնագրում ուղղել ենք և նշել «Տուկն նորմանդոյ» (էջ 56), միաժամանակ Ծանոթագրություններ բաժնում տվել ձեռագրի պահած ձևը (էջ 83, ծանոթ. 48):

Բոլոր տեսակի հավավումները, պայմանական նշանագրերը բաց ենք արել, նշանակել կետագրություններ:

Բնագրում թե՛ այսպես կոչված քրիստոնեական և թե՛ հայկական տոմարի տարեթվերը գրված են հայերեն տառերով: Նման դեպքերում, գրա-մարի տարեթվերը գրված են հայերեն տառերով: Նման դեպքերում, գրա-կողքին, կլոր փակագծերում, նույնը նշել ենք արաբական թվանշաններով. օրինակ, Հեթում Պատմիչը թրոնիկոնում գործածում է «Ի Քրիստոսէ ՌՄՂԴ», վերջինիս մոտ ավելացրել ենք (1294), իսկ հայկական տոմարի դեպքում, մոտովին ավելացնելով 551, գրել ենք համապատասխան թվականը. օրինակ՝ «Ի թվին 216», հրատարակության բնագրում տվել ենք այսպես՝ «Ի թվին 216» (1276): Նշված ձևով չենք վարվել հատորի առաջին բնագրի հետ (էջ 3—27), որովհետեւ վերջինիս կառուցվածքը թույլ չէր տալիս նման բան անել: Քանակ արտահայտող թվերը ձեռագրերում ևս գրված են հայկական տառերով, իսկ հրատարակության մեջ, գրանց կողքին, կլոր փակագծերում, ավելացրել ենք արաբական համապատասխան թվանշաններ: Անկյունավոր փակագծերում՝ [] նշել ենք հեղինակի կողմից վրիպած կամ բնագրի վնասվելու պատճառով եղծված տառերը կամ բառերը: Իսկ սուրանկյուն փակագծերում՝ < > նշված են հեղինակների կողմից կրկնված վանկերը կամ բառերը: Հեղինակի սխալ գործածած տառերը ցույց ենք տվել շեղագիր: Հատվածում վերջինս օգտագործված է նաև այլ նկատառումով: Այն բառերի կողքին, որ չենք հասկացել, գրել ենք հարցական նշան:

1 Այդ մասին տե՛ս ներքեում, էջ 547:

Ազգաստաց երեք գծերը¹ ||| ցույց են տալիս բնագրի վնասված լինելը:

Ծանոթագրություններում, մի քանի տեղ, օգտագործել ենք արար հեղինակների տվյալները, որ սիրով տրամադրեց հանգուցյալ Հակոբ Նալ-բանդյանը:

Մի երկու բնագրում կատարել ենք աննշան կրճատումներ այն հատ-վածների, որոնց մեջ տրված տեղեկությունները զուրկ են պատմական օրեւ արժեքից¹: Կրճատումները նշել ենք բազմակետերով...

Հատորի վերջում գտնվում են օգտագործված ձեռագրերի բիրդիոգրա-ֆիան, օտար բառերի բացատրանք, աշխարհագրական, անձնանունների և առարկայական ցանկեր: Օտար բառերի բացատրանքում գտնվում են մոտա-վորապես տասը տարբեր լեզուներով շուրջ 700 բառեր, որոնց բացատրու-թյունը վերցրել ենք հետևյալ բացատրանքներից.

1. Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, Երևան, 1944—1945 թթ., հտ. I—IV:

2. Յակ. Պողոսեան, Համառօտ բառարան ի տաճկականէ ի հայ, Վրեննա, 1841:

3. Բառարան պարսկերէն ի Գէորգայ գաղթ Յովհաննէսեան Պալատցոյ, Կ. Պոլիս, 1826:

4. А. Б. Вейсман, Греческо-русский словарь, С.-Петербург, 1899.

5. Краткий латинско-русский словарь, Москва, 1941.

6. Проф. К. А. Ганшина, Французско-русский словарь, Москва, 1946.

7. М. О. Аттая, Словарь арабско-русский, Москва, 1913.

Բառարանը կազմելիս, առանձին զեպքերում, մեզ օգնել են նաև բնի-բնի. Հ. Ս. Անասյանը և Հ. Դ. Փափաղյանը:

Ծանոթագրություններում գործ ենք ածել հետևյալ համառոտագրու-թյունները՝

ՏՎՅ—Յ. Տաշեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխի-թարեանց ի Վրեննա, հտ. Ա, Վրեննա, 1895:

ՏՅԿՄՎ.—Յ. Տաշեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատե-նադարանին ի Վրեննա, Վրեննա, 1891:

ՍՎՅ—Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադա-րանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. I, Վենետիկ, 1914:

Նույնը՝ հտ. 2-րդ, Վենետիկ, 1924:

ԼՅՎ.—Ե. Լալայեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆ-լիս, 1915:

ՄՏՄՅ—Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան, Յուդակ հայերէն ձեռագրերի (ան-տիպ, տեւ Հայկական ՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվ):

¹ Պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկը վերահիշյալ զբախտականում մեզ կշտամբում էր այն բա-նի համար, որ, իբր թե մենք, սույն ժողովածուի I-ին հատորում «տեղ-տեղ տեքստերի մեջ կրճատումներ ենք կատարել» («Տեղեկագիր», 1952, № 2, էջ 114), սակայն, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ նման բան չի կատարվել, բացի դուրս զցված մեկ բառից:

ՀԶՀ.—Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարան-ներ, Երևան, 1950:

ՄԺ, 1.—Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ. հտ. I, Երևան, 1951:

Լեն-Պուլ—Лен-Пуль С., Мусульманские династии, СПб, 1899.

1952—1954 թթ.

Վ. Հ.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՍԵՐԻԱ (XIII Գ.)

Այս ժամանակադրությունը գտնվում է Մասենադարանի թղթի առէնանագոյն ձևադրի (№ 2679) 157ա—163ա էջերում¹, թե մի է կրկի ժամանակադրությունն հեղինակը և երբ են այն կազմել, իմանում ենք ժամանակադրությունն վերջում թողած հետևյալ հիշատակարանից.

«Տէր Յրատու Բրիտանոս... ողորմէա... Ազիկոմամին... և մեղաւոր աւագ-
էրէց Յովաննիսի որդւոյ Գիշի, որ զգրկուերս զնեցի և յետ ՄՄԳ ամի, զցանկս
յարիկնցի ի ՈՂԴ քուակաւնիս» (էջ 163ա)։ (Ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։

[illegible]

Ժամանակագրությունն սկսվում է 1 թ. (մ. թ.) և հասնում մինչև
1032 թ.: Բնագրում, որանից հետո, սյունակաների մեջ տարելթվերի նշումը
շարունակվում է, բայց դրանց դիմաց վկայություններ չեն նշված, հենց
ապուտեղ էլ, 163-ը էջում գտնվում է վերը բերված հիշատակությանը։ Ժամա-
նակագրության մեջ հեղինակին ժամանակակից և նրան ժամանակով մեծ
հավակարգության մեջ հեղինակին ժամանակակից և նրան ժամանակով մեծ
զբջանի մասին պճիրախտաբար ոչ մի տեղեկություն չկա։ Եղած վկայու-
թյունները խիստ համառոտ են, իսկ երբեմն էլ ձևապահ հնությունից փաս-
տեր են կոչվում։

¹ Այս ձեռագրի մասին տես Տաշեան Ն. «Մատենագրական մասը ուսումնասիրութեամբ», հետազոտութիւնք և բնագիրք, մասն առաջին, Վիեննա, 1895, էջ 202, 293—296, Գալուստ Տէր Մկրտչեան «Անանիա Շիրակացի», Վաղարշապատ, 1896, էջ 1:

	ԽԳ	Բ	Լ	— Սով ստատիկ է լինել համաշխարհային հակամարտության:
	ԽԵ	Գ	Ժ	
	ԽԶ	Դ	Ժ	
	ԽԷ	Ե	ԺԱ	
	ԽԸ	Զ	ԺԲ	
	ԽԹ	Է	ԺԳ	
— Կատարումն Յոհաննու կղզի- բաշխմանը ի հերոսի:	ԽԺ	Ը	ԺԴ	
	ԽԻ	Թ	ԺԵ	
	ԽԼ	Ժ	ԺԶ	
	ԽԽ	ԺԱ	ԺԷ	
	ԽԾ	ԺԲ	ԺԸ	
	ԽԿ	ԺԳ	ԺԹ	
	ԽԼ	ԺԴ	Ժ	
	ԽԽ	ԺԵ	ԺԱ	
— Ներքին թագապետական ժողով (13):	ԽԼ	ԺԶ	ԺԲ	
— Մարկոս մարտիրոսացու ի Բոկոկի կոստյում:	ԽԼ	ԺԳ	ԺԳ	
	ԽԼ	ԺԴ	ԺԴ	
	ԽԼ	ԺԵ	ԺԵ	
	ԽԼ	ԺԶ	ԺԶ	
	ԽԼ	ԺԷ	ԺԷ	
	ԽԼ	ԺԸ	ԺԸ	
— Պետրոս վկայական ի ներքին:	ԽԼ	ԺԹ	ԺԹ	
	ԽԼ	Ժ	Ժ	
	ԽԼ	ԺԱ	ԺԱ	
— Պաշտոն վկայական:	ԽԼ	ԺԲ	ԺԲ	
	ԽԼ	ԺԳ	ԺԳ	
	ԽԼ	ԺԴ	ԺԴ	
	ԽԼ	ԺԵ	ԺԵ	
— Վերականգնող, սա վճարեցու ի Սաղմունքի քաղաքում:	ԽԼ	ԺԶ	ԺԶ	
	ԽԼ	ԺԷ	ԺԷ	
	ԽԼ	ԺԸ	ԺԸ	
	ԽԼ	ԺԹ	ԺԹ	
	ԽԼ	Ժ	Ժ	

	ՀԶ	Զ	Ժ	
	ՀԷ	Է	ԺԱ	
	ՀԸ	Ը	ԺԲ	
	ՀԹ	Թ	ԺԳ	
	Հ	Ժ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԷ	
	ՀԿ	Կ	ԺԸ	
	ՀԼ	Լ	ԺԹ	
	ՀԽ	Խ	Ժ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԱ	
	ՀԿ	Կ	ԺԲ	
	ՀԼ	Լ	ԺԳ	
	ՀԽ	Խ	ԺԴ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԵ	
	ՀԿ	Կ	ԺԶ	
	ՀԼ	Լ	ԺԷ	
	ՀԽ	Խ	ԺԸ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԹ	
	ՀԿ	Կ	Ժ	
	ՀԼ	Լ	ԺԱ	
	ՀԽ	Խ	ԺԲ	
	ՀԾ	Ծ	ԺԳ	
	ՀԿ	Կ	ԺԴ	
	ՀԼ	Լ	ԺԵ	
	ՀԽ	Խ	ԺԶ	

—Աւետարանիչն հանդիսաւ Յե- փեսոս:	ձԸ	է	ԻԱ	—Յուստոս եպիսկոպոս:
	ձԹ	Ը	ԻԲ	
	ձԺ	Թ	ԻԴ	
	ձԺԱ	Ժ	ԻԶ	
	ձԺԲ	ԺԱ	ԻԸ	
	ձԺԳ	ԺԲ	ԻԺ	
	ձԺԴ	ԺԳ	ԻԼ	
	ձԺԵ	ԺԴ	ԻԽ	
	ձԺԶ	ԺԵ	ԻՊ	
	ձԺԷ	ԺԶ	Լ	
	ձԺԸ	ԺԷ	ԼԱ	
	ձԺԹ	ԺԸ	ԼԲ	
	ձԻ	ԺԹ	ԼԴ	
—Աղբիւնոս թաղ[աւորէ] ամս ԻԱ (21). սա ջրգողել ի Թանչս: 14	ձԻԱ	Ի	ԼԶ	—Սատուոն Եղիոս Բասելիդէ և Կարպոկրատեայ հերձուած:
	ձԻԲ	Ա	ԼԸ	
	ձԻԳ	Բ	ԼԺ	
	ձԻԴ	Գ	ԼԼ	
	ձԻԵ	Դ	ԼԽ	
—Մբիւր փիլիսոփոս և Կոստա- դոսաբարին տոմար Ձատկի:	ձԻԶ	Ե	ԼԼ	—Տիրան թաղ[աւորէ] ամս ԻԱ (21):
	ձԻԷ	Զ	Խ	
	ձԻԸ	Է	ԽԱ	
—Յերուսաղէմ եպիսկոպոսք ի թլփատութիւնն ժ.2 (16): 15	ձԻԹ	Ը	Ա	—Վաղարշակ Դ (4) ամս:
	ձԼ	Թ	Բ	
	ձԼԱ	Ժ	Գ	
	ձԼԲ	ԺԱ	Դ	
	ձԼԳ	ԺԲ	Ե	
—Ել հրաման ի կայսերէ չմը- տանել չրե ի Յերուսաղէմ:	ձԼԴ	ԺԳ	Զ	—Աղիւղաս թարգմանիչ եղև. սա էր պոնտացի:
	ձԼԵ	ԺԴ	Է	
	ձԼԶ	ԺԵ	Ը	
	ձԼԷ	ԺԶ	Թ	
	ձԼԸ	ԺԷ	Ժ	

—Տիտոս Անտոնինոս թաղ[աւոր- է] ամս ԻԴ (23):	ձԼԹ	ԺԸ	ԺԱ	—Վաղինափոնոսի և Մարկիոնի Պոնտացոյ հերձ[ուած]:
	ձԼԺ	ԺԹ	ԺԲ	
	ձԼԻ	Ի	ԺԳ	
	ձԼԲ	ԻԱ	ԺԴ	
	ձԼԳ	ԻԲ	ԺԵ	
	ձԼԴ	ԻԳ	ԺԶ	
	ձԼԵ	ԻԴ	ԺԷ	
	ձԼԶ	ԻԵ	ԺԸ	
	ձԼԷ	ԻԶ	ԺԹ	
	ձԼԸ	ԻԷ	Ի	
	ձԼԹ	ԻԸ	ԻԱ	
	ձԼԺ	ԻԹ	ԻԲ	
	ձԼԻ	ԻԺ	ԻԳ	
—Սարկոս, Սիբիլիոս, Անտոնի- նոս, որ և Բերոս, Ղուկոս ժ.Թ (19): 16	ձԼԻ	ԻԼ	ԻԽ	—Տիգրան թաղ[աւորէ] ամս ԻԱ (21): Ջամասպ ամս Ժ (10):
	ձԼԲ	ԻԼԱ	ԻԼԲ	
	ձԼԳ	ԻԼԲ	ԻԼԳ	
	ձԼԴ	ԻԼԳ	ԻԼԴ	
	ձԼԵ	ԻԼԴ	ԻԼԵ	
	ձԼԶ	ԻԼԵ	ԻԼԶ	
	ձԼԷ	ԻԼԶ	ԻԼԷ	
	ձԼԸ	ԻԼԷ	ԻԼԸ	
	ձԼԹ	ԻԼԸ	ԻԼԹ	
	ձԼԺ	ԻԼԹ	ԻԼԺ	
	ձԼԻ	ԻԼԺ	ԻԼԻ	
	ձԼԲ	ԻԼԻ	ԻԼԲ	
	ձԼԳ	ԻԼԲ	ԻԼԳ	
—Մարկոս, Սիբիլիոս, Անտոնի- նոս, որ և Բերոս, Ղուկոս ժ.Թ (19): 16	ձԼԴ	ԻԼԳ	ԻԼԴ	—Միւս Բասելիդա հերձու[ած]:
	ձԼԵ	ԻԼԴ	ԻԼԵ	
	ձԼԶ	ԻԼԵ	ԻԼԶ	
	ձԼԷ	ԻԼԶ	ԻԼԷ	
	ձԼԸ	ԻԼԷ	ԻԼԸ	
	ձԼԹ	ԻԼԷ	ԻԼԹ	
	ձԼԺ	ԻԼԸ	ԻԼԺ	
	ձԼԻ	ԻԼԸ	ԻԼԻ	
	ձԼԲ	ԻԼԹ	ԻԼԲ	
	ձԼԳ	ԻԼԹ	ԻԼԳ	
	ձԼԴ	ԻԼԺ	ԻԼԴ	
	ձԼԵ	ԻԼԺ	ԻԼԵ	
	ձԼԶ	ԻԼԻ	ԻԼԶ	
—Մարկոս, Սիբիլիոս, Անտոնի- նոս, որ և Բերոս, Ղուկոս ժ.Թ (19): 16	ձԼԷ	ԻԼԻ	ԻԼԷ	—Սարկոս, Սիբիլիոս, Անտոնի- նոս, որ և Բերոս, Ղուկոս ժ.Թ (19): 16
	ձԼԸ	ԻԼԲ	ԻԼԸ	
	ձԼԹ	ԻԼԲ	ԻԼԹ	
	ձԼԺ	ԻԼԳ	ԻԼԺ	
	ձԼԻ	ԻԼԳ	ԻԼԻ	
	ձԼԲ	ԻԼԴ	ԻԼԲ	
	ձԼԳ	ԻԼԴ	ԻԼԳ	
	ձԼԴ	ԻԼԵ	ԻԼԴ	
	ձԼԵ	ԻԼԵ	ԻԼԵ	
	ձԼԶ	ԻԼԶ	ԻԼԶ	
	ձԼԷ	ԻԼԷ	ԻԼԷ	
	ձԼԸ	ԻԼԸ	ԻԼԸ	
	ձԼԹ	ԻԼԹ	ԻԼԹ	
—Մարկոս, Սիբիլիոս, Անտոնի- նոս, որ և Բերոս, Ղուկոս ժ.Թ (19): 16	ձԼԺ	ԻԼԺ	ԻԼԺ	—Սարկոս, Սիբիլիոս, Անտոնի- նոս, որ և Բերոս, Ղուկոս ժ.Թ (19): 16
	ձԼԻ	ԻԼԻ	ԻԼԻ	
	ձԼԲ	ԻԼԲ	ԻԼԲ	
	ձԼԳ	ԻԼԳ	ԻԼԳ	
	ձԼԴ	ԻԼԴ	ԻԼԴ	
	ձԼԵ	ԻԼԵ	ԻԼԵ	
	ձԼԶ	ԻԼԶ	ԻԼԶ	
	ձԼԷ	ԻԼԷ	ԻԼԷ	
	ձԼԸ	ԻԼԸ	ԻԼԸ	
	ձԼԹ	ԻԼԹ	ԻԼԹ	
	ձԼԺ	ԻԼԺ	ԻԼԺ	
	ձԼԻ	ԻԼԻ	ԻԼԻ	
	ձԼԲ	ԻԼԲ	ԻԼԲ	

[illegible][illegible]

	ՄԾԶ	Զ	ԽԴ	
	ՄԾԷ	Է	ԽԵ	
— Դիկոս ամ Ա (1):	ՄԾԸ	Ս	ԽԶ	— Մանկունք յ Սրբոս (32) նշեց:
— Գաղով Վաղէս ԺԵ (15):	ՄԾԹ	Ս	ԽԷ	
	ՄԿ	Բ	ԽԸ	— Ժողովն ի Հոսմ Կ (60) Եպիս- կոսոսաց:
— Գալն Անակա ի Հայս:	ՄԿԱ	Գ	Ս	
	ՄԿԲ	Գ	Բ	— Անիշխան Յնալ Հա[յ]ոց ամս ԻԵ (25):
— Պողոս Սամստացի յ Անդիհոյ Եպիսկոպ[ոս] հերձուածոց:	ՄԿԳ	Ե	Գ	— Սրբիսդ Խոսրով ԺԲ (12):
	ՄԿԴ	Զ	Գ	— Դրիդոր սբանշխարհործ աշա- կերա Սրբոյնի:
	ՄԿԵ	Է	Ե	
— Դիսնիսիոս Հոսմա հայրապետն հերքող եղև Սամստացոյն:	ՄԿԶ	Ը	Ը	
	ՄԿԷ	Թ	Ը	
	ՄԿԸ	Ժ	Ը	— Նա առիւն հերձուածոց. աստ է Կ (60) - Իցն Ժողովն:
	ՄԿԹ	ԺԱ	Թ	
	ՄԶ	ԺԲ	Ժ	
	ՄԶԱ	ԺԳ	ԺԱ	
	ՄԶԲ	ԺԴ	ԺԲ	
	ՄԶԳ	ԺԵ	ԺԳ	
— Կղաղիւս Թաղ[աւորէ] ամս Բ (2):	ՄԶԴ	Ս	ԺԴ	— Ժողովն Անտիոքա, վասն Պո- ղոսի Սամստացոյ, որ գԱր- աեմոնին նորոգէր:
	ՄԶԵ	Բ	ԺԵ	
— Աւրեղիւս Թաղ[աւորէ] ամս Ե (5):	ՄԶԶ	Ս	ԺԶ	
	ՄԶԷ	Բ	ԺԷ	
	ՄԶԸ	Գ	ԺԸ	
	ՄԶԹ	Գ	ԺԹ	
	ՄԶ	Ե	Բ	
— Տառիտոս Թաղ[աւորէ] Ա (1):	ՄԶԱ	Ս	ԲԱ	
	ՄԶԲ	Ս	ԲԲ	— Արտաւազա Մանգակունի և Լիկիանէս կոմս, սնուցիչ Տրդա- տա, ածեն ի կայսր: Աստ է Մա- նիքեացոց հերձ[ած]:
— Պրաւրոս Թաղաւորէ ամ[ս] Զ (5):	ՄԶԳ	Բ	ԲԳ	
	ՄԶԴ	Գ	ԲԴ	
	ՄԶԵ	Դ	ԲԵ	
	ՄԶԶ	Ե	ԲԶ	
	ՄԶԷ	Զ	ԲԷ	
— Կարոս Թաղ[աւորէ] ամս Բ (2):	ՄԶԸ	Ս	ԲԸ	
	ՄԶԹ	Բ	ԲԹ	
— Դիոկղիտիանոս Թաղ[աւորէ] ամս ԺԸ (18):	ՄԶԱ	Ս	Ս	— Անատողի Աղեկասնդրոցն դշա- փս և զԹ[Ի]ւս համար[ողութեան]:
— Տրդատ յաւաքին ամին Ես նուերս Անաթոսա կապուտակ երինջ ի զեղն Երեւա: 21	ՄԶԲ	Բ	Բ	— Խոսրով զա ԼԶ (36)
	ՄԶԳ	Գ	Գ	
	ՄԶԴ	Դ	Դ	
	ՄԶԵ	Ե	Ե	
	ՄԶԶ	Զ	Զ	
	ՄԶԷ	Է	Է	

	ՄԶԸ	Ը	Ը		— Եպիսկոպոս Գեղեցին ՄԶ (56) ընդ որս և Պետրոս Աղեկասնդ- րացին:
	ՄԶԹ	Թ	Թ		
	ՄԶԺ	Ժ	Ժ		— Ելանէ սու[ր]ին Հոսմիմէ ի Հայք ՀԸ (78) Ենգերա[ւ]ր:
— Ելն ի Վիբաղէն:	ՅԱ	ԺԲ	ԺԲ		
	ՅԲ	ԺԳ	ԺԳ		
	ՅԳ	ԺԴ	ԺԴ		
	ՅԴ	ԺԵ	ԺԵ	Ա	— Տրդատ պատուհասի ի Զաս- տուծոյ: Աս բք Գրիգոր ամս Լ (30):
	ՅԵ	ԺԶ	ԺԶ	Բ	
	ՅԶ	ԺԷ	ԺԷ	Գ	
	ՅԷ	ԺԸ	ԺԸ		
— Կոստանդիանոս ամս ԼԴ (34):	ՅԸ	Ս	ԺԹ	Դ	
	ՅԹ	Բ	Բ	Ե	
	ՅԺ	Գ	ԲԱ	Զ	
	ՅԺԱ	Դ	ԲԲ	Է	
	ՅԺԲ	Ե	ԲԳ	Ը	
	ՅԺԳ	Զ	ԲԴ	Թ	
	ՅԺԴ	Է	ԲԵ	Ժ	
	ՅԺԵ	Ը	ԲԶ	ԺԱ	
	ՅԺԶ	Թ	ԲԷ	ԺԲ	— Աստանուր զաղարու Յն հալա- ծանաց:
	ՅԺԷ	Ժ	ԲԸ	ԺԳ	
— Գլուս սուրբ Թաշին ի ձեռն Հեղինեայ:	ՅԺԸ	ԺԱ	ԲԹ	ԺԴ	
	ՅԺԹ	ԺԲ	Լ	ԺԵ	
	ՅԺ	ԺԳ	ԼԱ	ԺԶ	
	ՅԺԱ	ԺԴ	ԼԲ	ԺԷ	
	ՅԺԲ	ԺԵ	ԼԳ	ԺԸ	— Արիստի հերձված:
	ՅԺԳ	ԺԶ	ԼԴ	ԺԹ	
	ՅԺԴ	ԺԷ	ԼԵ	Բ	
	ՅԺԵ	ԺԸ	ԼԶ	ԲԱ	
	ՅԺԶ	ԺԹ	ԼԷ	ԲԲ	
	ՅԺԷ	Բ	ԼԸ	ԲԳ	
	ՅԺԸ	ԲԱ	ԼԹ	ԲԴ	
	ՅԺԹ	ԲԲ	ԼԱ	ԲԵ	
	ՅԺ	ԲԳ	Խ	ԲԶ	
— Աստ է սուրբ Ժողովն Նիկի[եա] 3ԺԸ (318) - Իցն:	ՅԺԱ	ԲԴ	ԽԱ	ԲԷ	
	ՅԺԲ	ԲԵ	ԽԲ	ԲԸ	
	ՅԺԳ	ԲԶ	ԽԳ	ԲԹ	
	ՅԺԴ	ԲԷ	ԽԴ	Լ	
	ՅԺԵ	ԲԸ	ԽԵ	Ս	
	ՅԺԶ	ԲԹ	ԽԶ	Ա	— Տէր Թաւաղէս ամս Է (7):

b

—Վասմազարուհի (17): Թղթա Դ (4):	նժ2	ժԹ	Դ	Դ	—Մատիբ ԻԲ (22), Աբշակ, Վա- ղարշակ Ե (5), Ապուրբբ, Ա. Բ ման, Ամբան ԼԲ (32):
	նժ1	Ի	Ա	Ե	
	նժԼ	ԻԱ	Բ	Ա	
	նժԹ	ԻԲ	Դ	Բ	
	նժ	ԻԴ	Դ	Դ	
—Քեզոս փոքր [բ] ամս ԻԷ (27):	նժԲ	ԻԴ	Ե	Դ	—Տէր Սահակ ԽԲ (42), արդի Ներսիսի Աստուածաբան զպրոթիւն Ի Նայ փոքր:
	նժԳ	Բ	Է	Է	
	նժԵ	Դ	Լ	Լ	
	նժ2	Ե	Ժ	Ժ	
	նժԷ	Զ	ժԱ	ժ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԸ	Է	ժԲ	ժԱ	—Եղնիկ և Յոսեփ աշակերտք Սահակա:
	նժԹ	Ը	ժԴ	ժԲ	
	նժ	Թ	ժԴ	ժԴ	
	նժԱ	ժ	ժԵ	ժԴ	
	նժԲ	ժԱ	ժԶ	ժԵ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԳ	ժԲ	ժԷ	ժԶ	—Ժողովն Եփեսոսի Մ (200)-ից:
	նժԵ	ժԴ	ժԸ	ժԷ	
	նժ2	ժԵ	Ի	ժԹ	
	նժԷ	ժԶ	ԻԱ	Ի	
	նժԸ	ժԷ	ԻԱ	ԻԱ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԹ	ժԸ	ԻԲ	ԻԲ	—Անիշխան: —Աղղղիբ ԻԱ (21), Աբսաշիբ Զ (6), Վիլի Թ (9), Առաքման Բ (2):
	նժ	ժԹ	ԻԴ	ԻԴ	
	նժԱ	Ի	ԻԵ	ԻԵ	
	նժԲ	ԻԱ	ԻԶ	ԻԶ	
	նժԳ	ԻԲ	ԻԷ	ԻԷ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԵ	ԻԴ	ԻԸ	ԻԸ	—Անիշխան: —Աղղղիբ ԻԱ (21), Աբսաշիբ Զ (6), Վիլի Թ (9), Առաքման Բ (2):
	նժ2	ԻԵ	ԻԹ	ԻԹ	
	նժԷ	ԻԶ	Լ	Լ	
	նժԸ	ԻԷ	ԼԱ	ԼԱ	
	նժԹ	ԻԸ	ԼԱ	ԼԱ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժ	Լ	ԼԱ	ԼԱ	—Անիշխան: —Աղղղիբ ԻԱ (21), Աբսաշիբ Զ (6), Վիլի Թ (9), Առաքման Բ (2):
	նժԱ	ԼԱ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԲ	ԼԲ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԳ	ԼԷ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժԵ	ԼԸ	ԼԹ	ԼԹ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժ2	ԼԹ	ԼԱ	ԼԱ	—Անիշխան: —Աղղղիբ ԻԱ (21), Աբսաշիբ Զ (6), Վիլի Թ (9), Առաքման Բ (2):
	նժԷ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԸ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԹ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	

3

—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժ2	ԼԹ	ԼԱ	ԼԱ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԷ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԸ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԹ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԱ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԲ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԳ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժԵ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժ2	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԷ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԸ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԹ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժԱ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԲ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԳ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժԵ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժ2	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժԷ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԸ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԹ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժԱ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԲ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԳ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԵ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժ2	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժԷ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԸ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԹ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժԱ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԲ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԳ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժԵ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժ2	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
	նժԷ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԸ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԹ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԱ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԲ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԳ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժԵ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	
—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:	նժ2	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	—Մարտիր Է (7) զիբ Եւ- սեփանց և Էջնեցաւ զպրոթ- թիւնն:
	նժԷ	ԼԹ	ԼԲ	ԼԲ	
	նժԸ	ԼԹ	ԼԷ	ԼԷ	
	նժԹ	ԼԹ	ԼԸ	ԼԸ	
	նժ	ԼԹ	ԼԹ	ԼԹ	

h

	ԻԳ	Գ	ժ
	ԻԳ	Գ	ժԱ
	ԻԵ	Ե	ժԲ
	ԻԶ	Զ	ժԳ
	ԻԷ	Է	ժԴ
	ԻԸ	Ը	ժԵ
	ԻԹ	Թ	ժԶ
—Աղվանք չաղկիղանիկ եղևն.	Լ	ժ	ժԷ
ժողով արարին չորրորդ, զհա-	ԼԱ	ժԱ	ժԸ
[յ]ոց վարդապետն և նորա հա-	ԼԲ	ժԲ	ժԹ
ւանեցան և զՅոնան ի Տեկորա	ԼԳ	ժԳ	Ի
ի Կարին կաթողիկոս նստուցին:	ԼԴ	ժԴ	ԻԱ
	ԼԵ	ժԵ	ԻԲ
	ԼԶ	ժԶ	ԻԳ
		ոօ	
	ԼԷ	ժԷ	Ա
	ԼԸ	ժԸ	Բ
—Երկրորդ ժողով ի Կոստանդնու-	ԼԹ	ժԹ	Գ
պուլիս:	Ա	Ի	Դ
		ոօ	
—Փաւկաս ամս Բ (2):	ԱԱ	Ա	Ե
	ԱԲ	Բ	Զ
		ոօ	
—Հերակղ թագ[աւոր] ԼԱ (31)	ԱԳ	Ա	Է
ամ:	ԱԴ	Բ	Ը
	ԱԵ	Գ	Թ
	ԱԶ	Դ	ժ
	ԱԷ	Ե	ժԱ
	ԱԸ	Զ	ժԲ
	ԱԹ	Է	ժԳ
	Ծ	Ը	ժԴ
	ԾԱ	Թ	ժԵ
	ԾԲ	ժ	ժԶ
	ԾԳ	ժԱ	ժԷ
	ԾԴ	ժԲ	ժԸ
	ԾԵ	ժԳ	ժԹ
	ԾԶ	ժԴ	Ի
	ԾԷ	ժԵ	ԻԱ
	ԾԸ	ժԶ	ԻԲ
	ԾԹ	ժԷ	ԻԳ
	Կ	ժԸ	ԻԴ
—Խոսքով Պարսիկ տաւ Արդ-	ԿԱ	ժԹ	ԻԵ
[բու], Գ-որդ չայր, գերու-	ԿԲ	Ի	ԻԶ
աղէմ և գեղեղոս և գսորք		ոօ	
խաչն տարաւ: ²⁰	ԿԳ	ԻԱ	Ա
	ԿԴ	ԻԲ	Բ
	ԿԵ	ԻԳ	Գ
	ԿԶ	ԻԴ	Դ
	ԿԷ	ԻԵ	Ե
	ԿԸ	ԻԶ	Զ
	ԿԹ	ԻԳ	Է
—Հերակղ ստան զԽոսքով և			
զխաչն դարձոյց: ³⁰			

—Տէր Եոնան ի Գողգոթէ, ի Բաղարանէ ԻԶ (26). սա ժողով-
կալ նշանակաց զԼիբր և զԱղ-
ուանք:

—Մահմեմ յարեաւ:

—Տէր Եղբ յԱղցից Ը (8):

—Աստ է | | |

g

	Հ	ԻԸ	Ը
	ՀԱ	ԻԹ	ոօ
—ՉԱԲՃԷ, առին Տաճկու [նր]:	ՀԲ	Լ	Ա
			Բ
			ոօ
—Կոստանդին ամս Գ (3) թա-	ՀԳ	ԼԱ	Ա
ղաւորէ:	ՀԴ	Ա	Բ
	ՀԵ	Բ	Գ
	ՀԶ	Գ	Դ
		ոօ	
—Կոստանդին երկր իւր ԻԹ (29):	ՀԷ	Ա	Ե
	ՀԸ	Բ	Զ
	ՀԹ	Գ	Է
	Չ	Դ	Ը
	ՉԱ	Ե	Թ
	ՉԲ	Զ	ժ
		ոօ	
	ՉԳ	Է	Ա
	ՉԴ	Ը	Բ
	ՉԵ	Թ	Գ
	ՉԶ	ժ	Դ
	ՉԷ	ժԱ	Ե
	ՉԸ	ժԲ	Զ
	ՉԹ	ժԳ	Է
—Ժողովն Հոսմա, զոր ար[ար]	Չ	ժԴ	Ը
Մարտիկոս Հոսմա հայրապետ	ՉԱ	ժԵ	Թ
ճԾ (150) Եղիսեղոսոք:	ՉԲ	ժԶ	ժ
	ՉԳ	ժԷ	ժԱ
	ՉԴ	ժԸ	ժԲ
	ՉԵ	ժԹ	ժԳ
	ՉԶ	Ի	ժԴ
	ՉԷ	ԻԱ	ժԵ
	ՉԸ	ԻԲ	ժԶ
	ՉԹ	ԻԳ	ժԷ
	ճ	ԻԴ	ժԸ
	ճԱ	ԻԵ	ժԹ
	ճԲ	ԻԶ	Ի
		ոօ	
	ճԳ	ԻԷ	Ա
	ճԴ	ԻԸ	Բ
—Կոստանդին թագ[աւոր] ժԵ	ճԵ	ԻԹ	Գ
(15):		ոօ	
	ճԶ	Ա	Դ
	ճԷ	Բ	Ե
	ճԸ	Գ	Զ
	ճԹ	Դ	Ա
	ճԱ	Ե	Բ
	ճԲ	Զ	Գ
—Չաւիկին խա[վար]եցաւ արե-	ճԳ	Է	Դ
գաւ: ³¹	ճԴ	Ը	Ե
	ճԵ	Թ	Զ
	ճԶ	ժ	Է

—Տէր Քրիստափոր Թոն Աբրա-
համու Բ (2):

—Տէր Կոստանդին յԱղցից ժ (10):

—Տէր Ներսէս յԻշխան գեղճէ
Ի (20):

—Աստ տաւ Դովին ի Տաճկաց և
համար դերութեանն ԼԵԹ(35000):

—Տէր Անաստաս յԱղոտոյ, որ
զԱղուհան Դաւիթ մկրտեց, Զ (6):

—Տէր Իսրայէլ ի Վանանդա
ժ (10):

	ճժԷ	ժԱ	ժ	
	ճժԷ	ժԲ	ժ	
			օօ	
	ճժԹ	ժԳ	Ա	—Տէր Սահակ է Բեբդ կայ ԻԶ (26):
	ճԻ	ժԴ	Բ	
	ճԻԱ	ժԵ	Դ	
			օօ	
	ճԻԲ	Ա	Դ	
	ճԻԳ	Բ	Ե	
	ճԻԴ	Դ	Զ	
	ճԻԵ	Դ	Է	
—Յուստինա, որդի երրորդ Կոստանդանոսի ԻԷ (28): ³²	ճԻԶ	Ե	Ը	
	ճԻԷ	Զ	ժ	
	ճԻԸ	Է	ժ	
	ճԻԹ	Ը	ժԱ	
	ճԻ	ժ	ժԲ	
	ճԻԱ	ժ	ժԳ	
	ճԻԲ	ժԱ	ժԴ	
	ճԻԳ	ժԲ	ժԵ	
	ճԻԴ	ժԳ	ժԶ	
—Դաւիթ երեք զթուղթն կայսեր է Դովին և ժողովեցան առ Սահակ եպիսկոպոս և զԴաւիթ Պոյ-լեցին:	ճԻԵ	ժԴ	ժԷ	
	ճԻԶ	ժԵ	ժԸ	
	ճԻԷ	ժԶ	ժԹ	
	ճԻԸ	ժԷ	ԻԱ	
	ճԻԹ	ժԸ	ԻԲ	
	ճԻ	ժԹ	ԻԳ	
	ճԻԱ	Ի	ԻԴ	—Աստ կատարէ Դաւիթ յԱրդ-լաէ: ³²
	ճԻԲ	ԻԱ	ԻԵ	
	ճԻԳ	ԻԲ	ԻԶ	
			օօ	
	ճԻԵ	ԻԴ	Ա	
	ճԻԶ	ԻԵ	Բ	
	ճԻԷ	ԻԶ	Դ	
	ճԻԸ	ԻԷ	Դ	
	ճԻԹ	ԻԸ	Ե	
			օօ	
—Վարդան թագ[աւորէ] Գ (3):	ճԻԹ	Ա	Զ	
	ճԻԱ	Բ	Է	
	ճԻԲ	Դ	Ը	
			օօ	
—Ղևոն թագ[աւորէ] ԻԶ (26). առ կոտորէ զպատկերս:	ճԻԳ	Ա	ժ	
	ճԻԴ	Բ	ժ	
	ճԻԵ	Դ	ժԱ	
	ճԻԶ	Դ	ժԲ	
	ճԻԷ	Ե	ժԳ	
	ճԻԸ	Զ	ժԴ	
			օօ	
	ճԻԹ	Է	Ա	—Տէր Յովաննէս է Բզնունոյ ժԴ (14):
	ճԻ	Ը	Բ	
	ճԻԱ	ժ	Դ	
	ճԻԲ	ժ	Դ	
	ճԻԳ	ժԱ	Ե	
	ճԻԴ	ժԲ	Զ	

	ճԻԵ	ժԳ	Է	
	ճԻԶ	ժԴ	Ը	
—Խաչակոտորքն յԱրդլաէ: ³³	ճԻԷ	ժԵ	ժ	
	ճԻԸ	ժԶ	ժԱ	
	ճԻԹ	ժԷ	ժԲ	
	ճԻ	ժԸ	ժԳ	
	ճԻԱ	ժԹ	ժԴ	
—Ժողովն Մանձկերայոյ, որ զխմորն և զջուրն է խորհրդոյ բարձին: ³⁴	ճԻԲ	Ի	օօ	
	ճԻԳ	ԻԱ	Ա	—Տէր Դաւիթ հայր ժԱ (11):
	ճԻԴ	ԻԲ	Բ	
	ճԻԵ	ԻԳ	Դ	
	ճԻԶ	ԻԴ	Դ	
	ճԻԷ	ԻԵ	Ե	
	ճԻԸ	ԻԶ	Զ	
			օօ	
—Կոստանդին[ն] թագ[աւորէ] Կոստանդ (34): Սուրբն Վահագն ³⁵ կատարէ:	ճԻԹ	Ա	Է	
	ճԻ	Բ	Ը	
	ճԻԱ	Դ	ժ	
	ճԻԲ	Դ	ժԱ	
	ճԻԳ	Ե	օօ	
	ճԻԶ	Զ	Ա	—Տէր Տրդատ ազատ ³⁶ Ի (20):
	ճԻԷ	Է	Բ	
	ճԻԸ	Ը	Դ	
	ճԻԹ	Թ	Դ	
	ճԻ	ժ	Ե	
	ճԻԱ	ժԱ	Զ	
	ճԻԲ	ժԲ	Է	
	ճԻԳ	ժԳ	Ը	
	ճԻԴ	ժԴ	Թ	
	ճԻԵ	ժԵ	ժ	
	ճԻԶ	ժԶ	ժԱ	
	ճԻԷ	ժԷ	ժԲ	
	ճԻԸ	ժԸ	ժԳ	
	ճԻԹ	ժԹ	ժԴ	
	ճԻ	Ի	ժԵ	
	ճԻԱ	ԻԱ	ժԶ	
	Մ	ԻԲ	ժԷ	
—Հերակոտորքն: —Յոյնք զկարէն առին:	ՄԱ	ԻԳ	ժԸ	
	ՄԲ	ԻԴ	ժԹ	
	ՄԳ	ԻԵ	Ի	
			օօ	
	ՄԶ	ԻԶ	Ա	—Տէր Տրդատ ազատ Գ (3):
	ՄԷ	ԻԷ	Բ	
	ՄԸ	ԻԸ	Դ	

b

—Գրառուր ասորդն էլ:	ՄԷ:	Իթ	Ա	—Տէր Միսն Ա (1):
	ՄԷ	Լ	Ա	—Տէր Յիսակ ժԳ (13):
	ՄԷ	ԼԱ	Բ	
	ՄԷ	ԼԲ	Գ	
	ՄԷԱ	ԼԳ	Դ	—Ղեռն թագ[աւորէ] ամս Ը (8):
	ՄԷԲ	ԼԴ	Ե	
	ՄԷ	Ա	Զ	
	ՄԷ	Բ	Է	
	ՄԷԵ	Գ	Ը	
	ՄԷԶ	Դ	Թ	
—Նիկադոր թագ[աւորէ] թ (9):	ՄԷԻ	Ե	Ժ	
	ՄԷԼ	Զ	ՃԱ	
	ՄԷԹ	Է	ՃԲ	
	ՄԷ	Ը	ՃԳ	
	ՄԷԱ	Ա	Ա	—Տէր Սահական Ի Տա[ւ]ն
	ՄԷԲ	Բ	Ա	Ա (1):
	ՄԷԵ	Գ	Ա	—Տէր Յովաք Ա (1):
	ՄԷԶ	Դ	Ա	—Տէր Սողոմոն Ե (5):
	ՄԷԻ	Ե	Բ	
	ՄԷԼ	Ը	Ա	
—Սիսակ ժ (10):	ՄԷԹ	Է	Բ	—Տէր Դեղրդ Գ (3):
	ՄԷ	Ա	Գ	
	ՄԷԱ	Բ	Ա	—Տէր Յուսէփ Ի սաբր Գրիգոր
	ՄԷԲ	Գ	Բ	Ի ժԱ (11):
	ՄԷԵ	Դ	Գ	
	ՄԷԶ	Ե	Գ	
	ՄԷԻ	Զ	Ե	
	ՄԷԼ	Է	Զ	
	ՄԷԹ	Ը	Է	
	ՄԷ	Թ	Ը	
—Ղեռն ԻԷ (27):	ՄԷԻ	Ժ	Ը	
	ՄԷԼ	Ի	Թ	
	ՄԷ	Ա	Ժ	
	ՄԷԱ	Բ	ՃԱ	
	ՄԷԲ	Գ	Ա	—Տէր Դաւիթ Ի Մարգար ԻԱ
	ՄԷԵ	Դ	Բ	(21):
	ՄԷԶ	Ե	Գ	
	ՄԷԻ	Զ	Դ	
	ՄԷԼ	Է	Ե	
	ՄԷԹ	Ը	Զ	
	ՄԷ	Թ	Է	
	ՄԷԱ	Ժ	Ը	
	ՄԷԲ	Ի	Թ	
	ՄԷԵ	Դ	Ժ	
	ՄԷԶ	Ե	ՃԱ	

a

	ՄԷԳ	ՃԳ	ՃԲ	
	ՄԷԴ	ՃԴ	ՃԳ	
	ՄԷԵ	ՃԵ	ՃԴ	
	ՄԷԶ	ՃԶ	ՃԵ	
	ՄԷԻ	ՃԷ	ՃԶ	
—Սիսակ ժ (11):	ՄԷԼ	ՃԸ	ՃԷ	
	ՄԷԹ	ՃԹ	ՃԸ	
	ՄԷ	Ի	ՃԹ	
	ՄԷԱ	ԻԱ	Ի	
	ՄԷԲ	ԻԲ	ԻԱ	
	ՄԷԵ	ԻԵ	ԻԲ	
	ՄԷԶ	ԻԶ	ԻԵ	
	ՄԷԻ	ԻԷ	ԻԶ	
	ՄԷԼ	ԻԸ	ԻԷ	
	ՄԷԹ	ԻԹ	ԻԸ	
—Սիսակ ժ (13):	ՄԷ	Ա	Զ	
	ՄԷԱ	Բ	Է	
	ՄԷԲ	Գ	Ը	
	ՄԷԵ	Դ	Թ	
	ՄԷԶ	Ե	Ճ	
	ՄԷԻ	Զ	ՃԱ	
	ՄԷԼ	Է	ՃԲ	
	ՄԷԹ	Ը	ՃԳ	
	ՄԷ	Թ	ՃԴ	
	ՄԷԱ	Ժ	ՃԵ	
—Սիսակ ժ (15):	ՄԷԲ	ՃԶ	ՃԵ	
	ՄԷԵ	ՃԸ	ՃԶ	
	ՄԷԶ	ՃԹ	ՃԸ	
	ՄԷԻ	ՃԷ	ՃԹ	
	ՄԷԼ	ՃԸ	ՃԷ	
	ՄԷԹ	ՃԹ	ՃԸ	
	ՄԷ	Ա	ՃԷ	
	ՄԷԱ	Բ	ՃԸ	
	ՄԷԲ	Գ	ՃԹ	
	ՄԷԵ	Դ	ՃԴ	
	ՄԷԶ	Ե	ՃԵ	
	ՄԷԻ	Զ	ՃԶ	
	ՄԷԼ	Է	ՃԸ	
	ՄԷԹ	Ը	ՃԹ	
	ՄԷ	Թ	ՃԴ	
—Սիսակ ժ (17):	ՄԷԱ	ՃԶ	ՃԵ	
	ՄԷԲ	ՃԸ	ՃԶ	
	ՄԷԵ	ՃԹ	ՃԸ	
	ՄԷԶ	ՃԷ	ՃԹ	
	ՄԷԻ	ՃԸ	ՃԷ	
	ՄԷԼ	ՃԹ	ՃԸ	
	ՄԷԹ	ՃԹ	ՃԸ	
	ՄԷ	Ա	ՃԷ	
	ՄԷԱ	Բ	ՃԸ	
	ՄԷԲ	Գ	ՃԹ	
	ՄԷԵ	Դ	ՃԴ	
	ՄԷԶ	Ե	ՃԵ	
	ՄԷԻ	Զ	ՃԶ	
	ՄԷԼ	Է	ՃԸ	
	ՄԷԹ	Ը	ՃԹ	

38

b

	ՄՂԵ	Դ	ԺԵ	
	ՄՂԶ	Ե	ԺԶ	
	ՄՂԷ	Զ	ԺԷ	
	ՄՂԸ	Է	ԺԸ	
	ՄՂԹ	Ը	ԺԹ	
— Ել Բաւթա Ի Հայտ: 39	Յ	Թ	Ի	
— Կաճկաքարի կոխն: 40	ՅԱ	Ժ	ԻԱ	
	ՅԲ	ԺԱ	ԻԲ	
	ՅԴ	ԺԲ	ԻԴ	
	ՅԶ	ԺԴ	ԻԶ	
— Կաքմիք ձիւնն Ի Խաթի:	ՅԵ	ԺԵ	ԻԵ	— Տէր Դէորդ Ի Դառնոյ ամս ԻԲ (22):
	ՅԶ	ԺԶ	ԻԶ	
— Մահ Դրեդորի Մամկոնենի: 41	ՅԷ	ԺԷ	ԻԷ	
	ՅԸ	ԺԸ	ԻԸ	
— Աբաս որդի Ապուստոս, և Դ- բայր Աշոտոյ, կոտորէ զՋահար: 42	ՅԹ	ԺԹ	ԻԹ	
	ՅԱ	Ի	Է	
	ՅԲ	ԻԱ	Ը	
	ՅԴ	ԻԲ	Թ	
	ՅԶ	ԻԴ	Ժ	
— Սպանին զՄիքէլ:	ՅԵ	ԻԵ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԴ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԵ	
— Չասիլ Թաղ[աւորէ] և Ի նոյն ամի ծեռաւ: Թաղաւորէ Ղևոն ամս ԻԵ (25): 43	ՅԹ	ԻԹ	ԺԶ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԷ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԸ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԸ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԹ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԱ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԲ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԷ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԷ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԸ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԹ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԱ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԲ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԲ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԷ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԸ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԹ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԱ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԱ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԲ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԷ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԸ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԹ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԹ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԱ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԲ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԷ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԸ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԸ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԹ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԱ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԲ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԷ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԷ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԸ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԹ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԱ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԲ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԲ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԷ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԸ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԹ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԱ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԱ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԲ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԷ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԸ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԹ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԹ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԱ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԲ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԷ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԸ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԸ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԹ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԱ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԲ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԷ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԷ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԸ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԹ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԱ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԲ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԲ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԷ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԸ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԹ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԱ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԱ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԲ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԷ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԸ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԹ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԹ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԱ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԲ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԷ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԸ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԸ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԹ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԱ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԲ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԷ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԷ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԸ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԹ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԱ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԲ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԲ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԷ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԸ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԹ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԱ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԱ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԲ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԷ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԸ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԹ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԹ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԱ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԲ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԷ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԸ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԸ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԹ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԱ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԲ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԷ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԷ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԸ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԹ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԱ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԲ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԲ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԷ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԸ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԹ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԱ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԱ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԲ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԷ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԸ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԹ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԹ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԱ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԲ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԷ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԸ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԸ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԹ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԱ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԲ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԷ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԷ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԸ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԹ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԱ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԲ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԹ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԱ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԲ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԷ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԸ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԹ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԱ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԲ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԷ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԸ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԹ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԱ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԲ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԷ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԸ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԹ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԱ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԲ	
	ՅԵ	ԻԵ	ԺԷ	
	ՅԶ	ԻԶ	ԺԸ	
	ՅԷ	ԻԷ	ԺԹ	
	ՅԸ	ԻԸ	ԺԱ	
	ՅԹ	ԻԹ	ԺԲ	
	ՅԱ	ԻԱ	ԺԷ	
	ՅԲ	ԻԲ	ԺԸ	
	ՅԴ	ԻԴ	ԺԹ	

—Երեբ Ռամաս թագաւոր զսուրբ դատաւանին փրկչական պատկե- րին ի կոս[ա]ն [դն]ո[ւ] պալատի: Եւ նոյն ամի զՌամասնոս իջու- ցին ի պաղատէն, իւր որդիքն Սո- փան: Եւ ՅԳՁ (947) թվականին եհար Փոկաս զՀամդան. և յուն- ուարի ԻԶ (26) րէրին զՅո- հաննու զաջ ձեռն ի քաղաքն կոս[ա]ն[դն] պալատ:	ՅԳ		ԺԷ	նիկիփաւս ԺԱ. (11) թագաւոր էլ:
	ՅԳԱ		ԺԸ	
	ՅԳԲ	ո	Ի	
	ՅԳԳ	Ա	ԻԱ	
	ՅԳԴ	Բ	ԻԲ	
—Չմշկիկ Գ. (3) ամ:	ՅԳԵ	Գ	Ա	—ՉԳեբենիկն կալաւ Սալարն:
	ՅԳԶ	Դ	Բ	
	ՅԳԷ	Ե	Գ	
	ՅԳԸ	Զ	Դ	
	ՅԳԹ	Է	Ե	
—Վասիլ թագաւորէլ ԿԸ (68):	ՅԳԻ	Ը	Ա	—Տէր Խաչիկ Հայոց կաթողիկոս ի Մոկաց ԼԵ (35):
	ՅԳԲ	Բ	Է	
	ՅԳԳ	Գ	Ը	
	ՅԳԴ	Դ	Թ	
	ՅԳԵ	Ե	Ժ	
—Եղի խաւար արեգակ արէ ԺԳ (13) յաւուր չորեքշաբթու և զսո- սեղքն ի միջուրէի երեւելն:	ՅԳԶ	Զ	ԺԱ	—Մահ Գեբենիկի:
	ՅԳԷ	Է	ԺԲ	
	ՅԳԸ	Ը	ԺԳ	
	ՅԳԹ	Թ	ԺԴ	
	ՅԳԻ	Ի	ԺԵ	
—Գեբու թիւն Տարաւոյ և բան- դունն Հոռոմոց:	ՅԳԲ	Բ	ԺԶ	—Գիսաւոր աստղն:
	ՅԳԳ	Գ	ԺԷ	
	ՅԳԴ	Դ	ԺԸ	
	ՅԳԵ	Ե	ԺԹ	
	ՅԳԶ	Զ	Ի	
—Իրն Խոսրով մտանէ ի Բարե- լոն, սպանանէ զամիրայն Բարե- լոնի և Ն[ի]նուէի և տիբէ աշ- խարհին:	ՅԳԷ	Է	ԻԱ	—Տէր Սարգիս ի Վայոց ձորոյ ամ ԻԳ (23):
	ՅԳԸ	Ը	ԻԲ	
	ՅԳԹ	Թ	ԻԳ	
	ՅԳԻ	Ի	ԻԴ	
	ՅԳԲ	Բ	ԻԵ	
—Բակին կոտորուին յԱպուտլ- փոյ:	ՅԳԳ	Գ	ԻԶ	—Տէր Սարգիս ի Վայոց ձորոյ ամ ԻԳ (23):
	ՅԳԴ	Դ	ԻԷ	
	ՅԳԵ	Ե	ԻԸ	
	ՅԳԶ	Զ	ԻԹ	
	ՅԳԷ	Է	ԻԱ	
—Մամլան մտանէ յԱպուտլ քաղան և գնա մինչ յԱռաւել:	ՅԳԸ	Ը	ԻԲ	—Տէր Սարգիս ի Վայոց ձորոյ ամ ԻԳ (23):
	ՅԳԹ	Թ	ԻԳ	
	ՅԳԻ	Ի	ԻԴ	
	ՅԳԲ	Բ	ԻԵ	
	ՅԳԳ	Գ	ԻԶ	
—Տէր Սարգիս ի Վայոց ձորոյ ամ ԻԳ (23):	ՅԳԴ	Դ	ԻԷ	—Տէր Սարգիս ի Վայոց ձորոյ ամ ԻԳ (23):
	ՅԳԵ	Ե	ԻԸ	
	ՅԳԶ	Զ	ԻԹ	
	ՅԳԷ	Է	ԻԱ	
	ՅԳԸ	Ը	ԻԲ	

—Մամլան կոտորուածն յԱպա- տլ քաղան և գնա մինչ յԱռաւել:	ՆԽԶ	ԼԹ	Ը	—Մահ Գաթի կոտորուածն:
	ՆԽԷ	Խ	Թ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	Ժ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԺԱ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԺԲ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԺԳ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԺԴ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԺԵ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԺԶ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԺԷ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԺԸ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԺԹ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	Ի	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
	ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ	
	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ	ԻԲ	
	ՆԽԳ	ԽԵ	ԻԳ	
	ՆԽԴ	ԽԶ	ԻԴ	
	ՆԽԵ	ԽԷ	ԻԵ	
	ՆԽԶ	ԽԸ	ԻԶ	
	ՆԽԷ	ԽԹ	ԻԷ	
	ՆԽԸ	ԽԱ	ԻԸ	
ՆԽԹ	ԽԲ	ԻԹ		
—Սահ Գաթի կոտորուածն:	ՆԽԻ	ԽԳ	ԻԱ	
	ՆԽԲ	ԽԴ		

ԾԱՆՈԹԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 28

29

գումակով «Գ» և «Դ» տառերի շփոթութեան սովորական փոփոխութիւնը, այլև «նժե»-ն՝ «նժԶ»-ն, որպէսզի ստանանք 967 թ. հուլիսի 10, չորեքշաբթի:

51. Այս վկայութեանը վերաբերում է խաթի ամիրապետ Բատի ասպատակութեան ներքին: Ասողիկն այդ մասին գրում է. «Վերքստին շինէ (Բատր—Վ. Հ.) զբաղարն Մանազկերտ. և սրով և զերութեամբ անմարդացոյց զգաւառն Տարօնոյ, յաւարի առեալ զքաղաքն Մուշ...» (էջ 192): Բնագրի երկրորդ մասը վերաբերում է Վասիլ 11-ի զեմ Վարդ Սիկլաոսի կազմակերպած ապստամբութեանը և կոիվներին:

Ժամանակագրութեան մեջ վերոնշյալ երկու զեմքն էլ գրված են միևնույն տարեթվի տակ՝ 975: Սակայն 975 թ. վերաբերում է միայն Տարօնի զերեմարութեանը. որ այս ճիշտ է, երևում է Ասողիկի վկայութեանից, վերջինս Վարդ Սիկլաոսի ապստամբութեանը և կոիվները նշելով 976 թ., Տարօնի զերեմարութեանը գնում է լինել զայսու (էջ 192), նշանակում է մինչև 976 թ.: Այս զեմքերի մասին հիշում է նաև Ա. Լաստիվերտցին (տես, «Պատմութիւն», Վենետիկ, 1901, էջ 21), Մ. Ուսնայեցին («Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 33—34):

52. Սոյն կովի մասին Ասողիկը գրում է, որ Գողթանի ամիրա Արուստիոն արշավում է Վասպուրական, իսկ հայերի բանակը գնում է Արուստիոյին բնդառաջ և իջևանում Քի ճուռաշ գաւառի, ի տեղին որ կոչի Բակեար...» (էջ 190), որտեղ և լինում է կոիվը: Այս նույն զեմքը Մ. Ուսնայեցին նշելով հայոց 425 թ. ներքո և մանրամասն պատմելուց հետո (էջ 30—33) ավելացնում է. «Այս ինչ եղև ի ճուռաշ գաւառին Հայոց աշխարհին, ի զեմքն՝ որ կոչի Բակ, սահմանակից Վասպուրականայ» (էջ 33): Կարծում ենք, խոսքը վերաբերում է միևնույն տեղանիքին, որը X դարում, Ասողիկի ժամանակ, եղել է բերդ և կոչվել է Բակեար, իսկ հետագայում Մ. Ուսնայեցու ժամանակ, XII դարում, այն դարձել է գյուղ և կոչվել Բակ: Անվան հենց այս ձևն էլ գործածել է մեր հեղինակը: Այս գյուղը կարելի է տեղադրել խոյ (Հեր) քաղաքից հյուսիս, պատմական ճուռաշոտ գավառում:

53. Այս վկայութեանն ինչ որ եղելութեաններն արձագանք է, բայց ստույգ չկարողացանք որոշել:

54. Ատրապատականի էմիր Մամլուկն այս արշավանքի մասին մանրամասն խոսում է Ասողիկը, որի համաձայն հայ և վրաց միացյալ զորքը հասնում է Աղահունեաց գավառի Ծմբո գյուղը, մի բարձրադիր վայրում ամրանում Մամլուկի բանակի դիմաց (էջ 269—274): Հայ-վրացական և արաբական զորքի միջև առաջին բնդհարումը, բոս Ասողիկի, տեղի է ունենում «յամամառն արեղ ամսոյ, յերեքշաբաթեօջ աւուր բնդ առաւօտանայն...» (էջ 271), բոս այսմ կտտանանք 998 թ. հոկտեմբերի 18-ին (հայոց 447 թ. արեղ ամիսը սկսվում է 998 թ. հոկտեմբերի 17-ին երկուշաբթի), այդ օրն էլ իրոք երեքշաբթի է: Մինչդեռ ժամանակագրութեան համաձայն Մամլուկն պարտութեանը տեղի է ունենում հայոց 447 թ. մեհեկի 10-ին, որը կհամապատասխանի 998 թ. սեպտեմբերի 26-ին: Մ. Ուսնայեցին ևս հիշում է այս զեմքերը (էջ 34—37), նշելով հայոց 432 և 434 թվերի արանքում: Տես և հմտ. Մ. Անեցի, էջ 104:

55. Խոսքը վերաբերում է Տառ-կղարջեթի կյուրապետ Դավթի մահվան: Համաձայն Ասողիկի, Դավթը «վախճանեցաւ յաւուր մեծի փրկչական Զատիկն, ի նժե. թուականին» (էջ 275), Բոս այսմ 1000 թ. մարտի 31-ին: Հմտ. Մ. Անեցի, էջ 104:

56. Տես և հմտ. Մ. Ուսնայեցի, էջ 48—49, Մ. Անեցի, էջ 107:

57. Մի տարվա տարբերութեամբ (1028 թ.) Մ. Անեցին նշում է, որ Քի սոյն ժամանակի առաւ Բեկը ի Տաճկաց» (էջ 106), իսկ ըստ Ա. Լաստիվերտցու Միխայիլի թագավորութեան ժամանակ «եղև մեծ կոտորած զօրացն Հոռոմոց ի բերդաքաղաքն, որ կոչի Բեկըրի»: Եւ այնուհետեւ նա նկարագրում է այդ անց ու դարձը («Պատմութիւն Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերտցոյ», էջ 37—38): Խոսքը համանաբար վերաբերում է սելջուկների ասպատակութեաններին մեկին:

58. Բնագրում 163ա էջի երկրորդ կարգի սյունակների աջ կողմում, վերից վար ուղղությամբ, ժամանակագրութեան կազմողը թողել է հետևյալ հիշատակարանը «Տէր Յիսուս Քրիստոս միածին որդի Աստուծոյ ողորմէա Գիշին և Աղիզմամին և զաւակաց նոցա՝ աւուս Քրիստոս միածին որդի Աստուծոյ ողորմէա Գիշին և Աղիզմամին, որդւոյ աւուս Յարգարին, կարապետին և Մելքիսեղեկա և մեղաւոր աւագէրէց Յովաննիսի, որդւոյ Գիշին, որ զգրկուեցաւ գնեցի և յետ ՄԾԴ (254) ամի, զցանկս յաւրինէցի ի ՈՅԴ (1225) թուականին»:

ՀԵԹՈՒՄ ՊԵՏՄԻՉԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XIII Գ.)

Հեթում Պատմիչի «Պատմութիւն խրոնիկոնին»-ը մինչև այժմ հրապարակված չի եղել: Այն գտնվում է Մատենադարանի № 1898 ժողովածուի 123ա—167բ էջերում: Որքան մեղ հայտնի է, նրա մասին առաջին անգամ 1893 թ. տեղեկութեան է տվել Ա. Տեր-Միքելյանը Ս. Անեցու ժամանակագրութեան ներածականում¹, ուր նա խոսում է իր օգտագործած ձեռագիրների մասին: Այնուհետև վերոնշյալ ձեռագիրը և նրա բովանդակութեանը մանրամասն նկարագրվել է հայագետ Ֆ. Ն. Ֆինկի կողմից 1901 թվին²: մանրամասն նկարագրվել է հայագետ Ֆ. Ն. Ֆինկի կողմից 1901 թվին³: Այլևի ուշ փորձել են սույն բնագիրը հրատարակել ռուսերեն թարգմանությամբ, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով այդ նախաձեռնությունը չի իրականացվել:

Այս ժամանակագրութեանն ընդգրկում է 1294 տարվա եղելութեաններն նկարագրութեան, սկսած 1 թ., մինչև 1294 թ. սրանք վերաբերում են Հոռոմի կայսրերին և պապերին, ֆրանսիական պատմութեան Մերոն-վինգների և Կարոլինգների շրջանին, խաչակրաց արշավանքներին, խաչակիրների հիմնադրած լատինական թագավորութեաններին ու իշխանություններին և այլն: Աշխատութեան առաջին մասի վկայութեանները համառոտ են և զերազանցապես վերաբերում են Հոռոմի կայսրերին ու պապերին, սակայն որքան զալիս ենք զեպի հեղինակին մասիկ ժամանակները, սկսած XII դարի վերջին տասնամյակներին, տեղեկութեաններն այնքան դառնում են ընդարձակ և մանրամասն: Այս բնագրում սկսած 1173 թվից անց են գտել նաև Կիլիկիայի հայերին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկութեաններ: Սրանցից երկուսը, որոնք գտնվում են ձեռագրի 151բ էջի ներքին լուսանցքում, սկսվում են Հայոց թվականով, իսկ մնացածները նշված են մեր թվականությամբ, շարադրված նյութին զուգընթաց:

Այս բաղադրան հետաքրքիր աշխատութեան հեղինակը հայագետ Ֆ. Ն. Ֆինկի կարծիքով եղել է Հեթում Պատմիչը և մեջբերելով սույն բնագրի

¹ «Մամուլի քահանայի Անեցոյ հավաքածունք ի զրոյ պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, Առաջաբան, էջ Ը:

² «Zeitschrift für armenische philologie» (Herausgegeben von F. N. Finck), Marburg, 1901. I—II տետր: «Պատմութիւն խրոնիկոնին»-ի մասին տես I տետր, էջ 12:

³ Այս աշխատութեան հայերեն և ռուսերեն բնագրերը գտնվում են Հայկական ՍՍՏԴԿ-ի ակադեմիայի Պատմութեան ինստիտուտի արխիվում, գործ № 106:

խորագիրը, ավերացնում է. Եվերնագիրը մինչև հիմա մեզ հասած միակ ծանոթ, համառոտ վերսիան է 1076—1307 թվերի մասին՝ ժամանակագրությւնը երեք հարիւր և մեկ տասն կարճ ի կարճոյ հաւաքեալ ի դանազան պատմութեանց, Հայ, Ֆռանկ և Ասորի, շարադրեալ պարօն Հելմոյ տեառն Կոռնիկոսոյ, և արար զայս բանք ի թուին Հայոց Չին և յամի մարդկոթեան տեառն ՌԻՂԶԻ:

Մեզ հայտնի չեն Ֆ. Ն. Ֆինկի փաստերը, սակայն նրա ենթագրութ-
յան առաջին մասը ստույգ է։ Խորագրում Հեթում Պատմիչը շատ
պարզ գրում է. «...Հեթումս տէր Կռսիկասոյ փոխեցի ի Ֆռանգ
զբոց»։ Իսկ այս նշանակում է, որ Հեթում Պատմիչը տարրեր աղբյուրնե-
րից՝ աշխինքն «ի Ֆռանգ զբոց», հաւաքել է առանձին տեղեկություններ
և գրանք գուցե ոչ միայն թարգմանել բառի նեղ իմաստով, այլև հա-
մառուտ կերպով բովանդակությունը շարադրել ու կազմել առաջարկվող
բնագիրը։ Սրան համապատասխան բնագրում գտնում ենք բազմաթիվ
օտարազգի բառեր, որոնք մատնում են, թե այս աշխատությունն ինչ լեզ-
վից կարող էր թարգմանվել։ Թարգմանությունը չի կատարված մաքուր
հայերենով։ Բնագրում հանդիպում ենք հայերից անցնող հունարեն,
արաբերեն, լատիներեն և ֆրանսերեն բառերի։ Օտար բառերի ճշգրտ մե-
ծամասնությունը ֆրանսերեն են, որոնց թիվն անցնում է չորս տասնյա-
կից, օրինակ նոել (noël), ատկ (dux), բրֆաս (préface), ամաճ, ումաճ,
աւմաճ (homage), վեսք (evesque, vesgue), հառնեղ (harneis, harnez), աղբ
(otreier, otroi), լիճ (lige), կրամայր (grammaire), գադր (quatre), գամփ
(temples), արծվեսք (evêque) և այլն, իսկ լատիներեն բառերը, անշուշտ
անցել են ֆրանսերենի միջոցով։ Այս բառերի մի մասը, անտարակույս,
էլիլիկյան հայերի լեզվում գործածական էր, իսկ մյուս մասն էլ, հա-
վանաբար, սկզբնական բնագրից նույնությունը անցել է այս բնագրին։ Որ
Հեթում Պատմիչն այս տեղեկությունները քաղել է ֆրանսերեն բնագրե-
րից, այդ երևում է, ի միջի ալյոց, հաե նրանից, որ բնագրում երկու ան-
գամ հանդիպում ենք «լատին» բառին. նշանակում է նա տարրերը է այդ
երկու՝ «լատին» և «ֆռանգ» հասկացողությունները և «ի Ֆռանգ զբոց»
ասելով նա հասկացել է ֆրանսերեն աղբյուրները։

Այսպիսով, մեզ գրադեցնող բնագիրը պատկանում է Հեթում Պատմիչի գրչին: Սակայն սույն ժամանակագրությունը Հովհան Զոհրաբի, ինչպես վարվում է Ֆ. Ն. Ֆինկը, միևնույն հեղինակի աշուղով հայագիտությունը հայտնի մի այլ ժամանակագրության հետ²:

Հեթում Պատմիչի «Թաթարների պատմություն» աշխատության առ-
ջնթեր լատին գրչի վկայությունից իմանում ենք, որ այդ աշխատությանը
«...գրել նա զանձնէ իւրմէ: Իսկ քարգմանիչ նորա Եղև Նիկողայոս Սարկոնի,
որ ի հրամանէ ծայրագոյն քահանայապետին Կղեմայ հինգերորդի ի քա-
ղաքն Պիկլիաւիոյ նաև զայս գիրս գաղղիներէն գրեաց, որպէս և գիարդ թե-

¹ Zeitschrift für armenische philologie. 1-es Heft, էջ 12: նշված բնագրի հեղինակի հարցը մանրամասն քննված է սույն ժողովածուի առաջին հատորում (տես ՄԺ, 1, էջ 68—70), որտեղ որպես հեղինակ մատնացույց ենք արել Հեթում Բ. Թադևոսյանի և ոչ թե Հեթում Պատմիչին։ -

² Այս երկու բնագրերի աղբյուրի հարցը քննված է առաջաբերվող ժողովածուի առաջին հատորում, տես ՄԺ, 1, էջ 71—73:

Քաղրեցաւ նմա ի Հեթմոյ, և ասլա ի լատինն վերածեաց ըստ կաթի յամի տեառն 1307 թ¹:

Այս վկայությունը մեզ ենթադրել է տալիս, որ Հեթում Պատմիչը Ֆրանսերեն վարժ չէ լիմացել՝ այսինքն, նա Ֆրանսերենից հայերեն կարողացել է թարգմանել, բայց բնականապես՝ ոչ։ Ֆրանսերենից հայերեն կատարված սույն թարգմանությունը մեջ գտնում ենք ոչ միայն բաղմամբով Ֆրանսերեն բառեր, այլև անհարթ թարգմանություն հետքեր, օրինակ՝ բնագրում կարգում ենք. «Սա (Լեոն III-ը) կարգեաց պապ զՊատրիսիոս», այս հատվածից երևում է, որ պապ Լեոն III-ը Պատրիսիոսին կարգել է պապ, մինչդեռ իրականում Հռոմ քաղաքի պատրիսիոսի նախաձեռնությամբ Լեոն III-ը գտնում է պապ, հենց այդպես էլ գրում է Մարտինոս Լեհացին (աես ներքևում, էջ 82, ծանոթ. 28)։ Նման մի քանի վկայությունների և հանդիպում ենք։

Հեթում Պատմիչի ազդեցությունների մասին շատ գովար է օրոշակի ցուցումներ անել, սակայն եթե XIII դ. հեղինակ Մարտինոս Լեհացու ժամանակագրությունը համեմատենք այս բնագրի հետ, ապա կարող ենք նկատել, որ այդ երկու բնագրերի վկայությունների մի մասն իրար նկատմամբ ունեն շոշափելի կետեր. հենց այդ հանգամանքը մեզ ենթադրել է մտալիս, որ Հեթում Պատմիչն իր տեղեկությունների մի մասը վերցրել է Մ. Լեհացու ժամանակագրությունից: Դրանում համոզվելու համար գեմառ գեմ կրկենք երկու բնագրերից մեկ օրինակ,

Marsihinu Lelungih

Հեղուկ Պատմիչ

«Շէկ եղև պատի ի Հոռմ Բեկապուս երկրորդ
պաշտաւ. Հոռմայեցի, կացեալ ամա ժ, ամիսս
Բ: և աւուրս ժ. յետ որոյ եկաց արթուն ա-
ռանց հայրապետի ամիսս Գ: և աւուրս ին-
ժա ձեռնադրեցաւ. առանց հրամանի իշ-
խանութեան, զիսն զի Լուսկուպարտն
պաշարեալ էին զՀոռմ և սաստիկ աւերեալ
զեւայրիւս: Աս սովաւ եղև այնչափ սաստիկ
բազմութիւն անձրեաց, ժինչ զի նմանե-
ցուցանէին աւուրց ջրհեղեղին և այնպես
մեծ հարստածս եղև, զի ոչ որ եր լուեալ
այնպիսի» (էջ 48):

«ՇԶէ Բէկաճիտս Երկրորդ, ազգաւ Հոռ-
մայի, նոստաւ ամս ժի, ամիսս Բ, օրս Ժ,
դանդի հոյնկոպոս ամիսս Զ, օրս ԻՆ. սս
եղև եղևալ պասլ առանց զիսելո և կամ
իմացանելս աշխարհական իշխանաց... Ի
սոյն Բէկաճիտիս աւուրբն Լօնպարտքն պա-
շարեցին զՀոռմ և բազում վնաս բերին անդ
ես. և բազում աւեր լինէր յիտալիա ի նո-
ցանէ. ընդ այն ժամանակին անձրև սաս-
տիկը և անշաղկնեղանայր յերկրի և այնպէս
էր յասմնական, զի յաւիտեանց ոչ եղև այն-
պիսի յերկրի, մինչ զի ամենայն ոք ի
մաղկանէ ակն ունէր և թէ կրկին ջրահեղեղ
յինելոց է յերկիր»²:

Սակայն, որպէս կանոն, այս երկու բնագրերում համադաստասխան վկայութիւններ չեն տարբեր լինում, իսկ Մ. Լեհացու տեղեկութիւններն առավել ընդարձակ: Երկրորդում է, որ Հիթում Պատմիչը, հալածանքներ, վերջինիս ժամանակագրութիւնից քաղած տեղեկութիւնները ոչ թէ բար, վերջինիս ժամանակագրութիւնից քաղած տեղեկութիւնները ոչ թէ թաւրջման են բաւի նկատմամբ, այլ որեւէ վկայութիւն չունի իրենց համապատասխան կրկին շարադրելու: Այսուամենայնիւ, նա միշտ այդ-

Աղբյուր. Մ. Արղիշյանի, Վենետիկ, 1842, էջ 4:

² Ներսիս Գալիկեցի XIV ղարբի կենտրոնի Մատենադարանում:

Հորս Երանուշակունցի
Ընդօրինակութ յուս
3 № 7841, էջ 89ր:

պէս չի վարվել: Բաղմաթիւ տեղեկություններ, որոնք կարծեք թէ Մ. Լե-
հացու ժամանակագրությունից է քաղված, բայց զբանք նա իրականում
վերցրել է մի երրորդ աղբյուրից, որովհետեւ այս գեղարու երկու բնագրերը
նկատելիորեն շեղվում են միմյանցից: Վերջինս գուցե օգտագործել են եր-
կու հեղինակներն էլ: Հնարավոր է, որ Մ. Լեհացուց վերցրած վկայություն-
ները համառոտելուց հետո, նա սրանք գրել է ուրիշ աղբյուրներից վերց-
րած, իր կարծիքով ավելի հավաստի, տարեթվերի տակ: Գուցե զբանով
բացատրել, թե ինչու այս երկու բնագրերումն էլ համապատասխան տեղե-
կությունները գրված են տարբեր տարեթվերի տակ: Իսկ եթե այս ենթա-
դրությունը հավաստի չէ, նշանակում է այդ տեղեկությունները քաղված
են բոլորովին ուրիշ, մեկ համար առաջմասն անձանցից, աղբյուրներից: Մնա-
ցած աղբյուրների մասին այլ բան չենք կարող ասել, սակայն, երկրայելի
չէ, որ ժամանակագրության վերջին տեղեկությունները, սկսած XIII դ.
70—80-ական թվերից, պատկանում են Հեթում Պատմիչի հեղինակու-
թյանը: Անկասկած վերջինիս է պատկանում նաև հայերին վերաբերող վկա-
յությունները:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ սույն բնագրում տակաւ են-
բաղմաթիւ հետաքրքիր տվյալներ հայերի մասին և, որ ամբողջովին բնա-
գիրը հետաքրքրության առարկա կարող է դառնալ մասնագետների համար,
նպատակահարմար գտանք հրապարակել համարյա ամբողջական ձևով, գուրս
թողնելով Հոտմի պատերի երկար շարանի մեծ մասը (մինչև 1185 թ.),
որոնք ոչինչ տալ չեն կարող ընթերցողին ու հետազոտողին և ոչինչ չեն
կարող ավելացնել այդ մասին եղած, բաղմիցս անգամ ստուգված ու հրա-
պարակված գրականության վրա, կամ թե որոշ սրբագրություններ մացնել
նրա մեջ: Գուրս ենք թողել (սկզբի էջերից) նաև մի շարք փաստեր, քաղ-
ված ավետարանից, կամ վաղ քրիստոնեության շուրջը հորինված
ավանդություններից, որոնք որեւէ գիտական արժեք չեն ներկայացնում:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՐՈՆԻԿՈՆԻՆ ԶՈՐ ՆԸԻԱՍՏ ԾԱՌԱՅՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ 123ա
ՀԵԹՈՒՄՍ ՏԷՐ ԿՈՒՌԻԿԱԽՍՈՅ ՓՈԹԵՅԻ Ի ՖՈԱՆԳ ԳՐՈՅ Ի ԹՈՒՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԶԽԵ (=1296)¹

Ի Քրիստոսէ

- 5 Ա (1) Յառաջին ամի ծնընդեանն Քրիստոսի եղև գալ մո-
գուցն յերկրպագութիւն:
Եւ ընծայիլն տեառն ի տաճարն,
Եւ գնալն յԵզրիպոս:
10 Եւ էր կայսր Հոռմա յաւուրս յայս Հոգտաւիտ, որ կոչե-
ցաւն Աւգոստոս, որդի Հոգտաւիտ կայսեր յազգէն Էնիասոյ: Սա
յետ ծնընդեանն Քրիստոսի եկաց յաթոս կայսերութեանն ամս ԺԴ
(14): Սա արար զամենայն արեգեւոս ընդ միոյ իշխանութեամբ:
Բայց այնպիսի մեծ կայսր ոչ էր առանց արատոյ, այլ ունէր
յինքն բազում պոռնկական արտ մինչև ի մերձաւորսն իւր և
15 ննջէր ի մէջ ԺԲ (12) կանանց և ԺԲ (12) կուսից:.....
ԺԵ (15) Մեռաւ Հոգտաւիտ կայսրն Հոռմա, որ կոչէր Աւ- 123բ
գոստոս Կլաւդիոս. և յետ նորա եկաց Տիրերիոս կայսր Հոռմայե-
ցոց ամս ԺԸ (18) մինչև յամի խաչելութեան Փրկչին մերոյ:
Սայ էր խորթ և փեսայ Հոգտաւիտի և կոչեցաւ Կլաւդիոս Տի-
20 բերիոս և էր այլ իմաստուն ի պատերազմի և բարեբախտ և
վարժեալ իմաստութեամբ գրոց և ունէր գեղեցիկ պատասխանա-
տվութիւն, բայց էր ազան և չարաբարոյ:
ԻԶ (26) Եկաց Պեղատոս գառաւոր ի վերայ Հրէից:.....
25 Խ (40) Գրեաց Մաթէոս Աւետարանին զիւր աւետարանն:
Ընդ այսու ժամանակաւ էր կայսր Հոռմայեցոց Գայիոս Գա-
լիկուս, որ թագաւորեաց ամս Գ (3) և ամիսս Ժ (10) և աւրս
Ք (8) և էր յաւուրս Պեղատոսի Առաքելոյն: Սա էր այլ ամբա-
բիշտ և պոռնկեցաւ ընդ երկոսին քորսն իւր և ընդ զուտր քաւր
30 իւր, զոր ծնեալ էր ի նմանէ:
ԽԴ (44) Սատակեցաւ Գայիոս և թագաւորեաց Կլաւդիոս,
կացեալ ամս ԺԴ (14), և ամիսս Է (7), և աւրս Է (7):
Ի ժամանակս սորա Մարկոս Աւետարանին գրեաց և զիւր 124ա
աւետարանն և յայնմ ժամանակի եղև սով սաստիկ:

այր և քաղցր ընդդէմ քրիստոնէից, վասն որոյ կոչեցաւ անուն սորա Բիսս և Հայր: Սա եթող զանձս բազումս յետ իւր և բազմացոյց զհասարակաց ինչսն. և այնչտի բարեբախտ եղև, մինչև

5 ցանկային սմա յետ մահուան իւրոյ իբրև Ընծախոսին:.....
ՃԾԴ (154) Եկաց պապ ի Հռոմ Անակլետոս Առաջին, աղգաւ Սուրբան, որդի Յոհաննէսի, ի գեղջէ որ կոչի Մերութ, կացեալ ամս Թ (9), ամիսս Գ (3) և աւուրս Դ (4): Սա կարգեաց զի կլերիկոսքն փոքրեացեն զհերոն և սափրեացեն զգազաթոնսն:.....

10 ՃԿԵ (165) Եկաց կայսր Հռոմա Մարկոս Անտոնիոս Սէվիոս եղբարր իւրով Լիւսոյ, կացեալք ամս ԺԹ (19): Ի սոցանէ սկսաւ ի Հռոմ լինել երկուս կայսերս ի միում տէրութեանս Այս Մարկոս թէպէտ և էր այր բարի, բայց ը յիւրոցն սկսաւ չորրորդ հա- 127 ա լածանքն քրիստոնէից: Եկաց պապ ի Հռոմ Սաւուր Առաջին,

15 աղգաւ Գարանիացի, որդի Գաւգարա, ի քաղաքէն Ֆաւստինի, կացեալ ամս Թ (9), ամիսս Է (7) և աւուրս ԻԱ (21). և եկաց աթոռն առանց հայրապետի աւուրս ԻԲ (22): Սա կարգեաց, զի հաւատաւոր կանայք մի մերձեցին յաւժեալ անաւթն եկեղեցոյ և ոչ խնկարկութիւն արտացեն ի սուրբ եկեղեցին և հրամայեաց

20 արկանել ի վերայ գլխոցն խաչս: ՃԶԳ (183) Եղև կայսր ի Հռոմ Գաւստոս Ավրելիոս հանդերձ Լիւսիոս, որ կոչէր Նափրէլիայ, տիրեալ ամս ԺԳ (13):.....
ՃԶԷ (197) Եղև կայսր Հռոմա Էլիոս Փէրթաինաքս: Սա էր այր զմեկայ և ժլատ, կացեալ ամս ԺԳ (14): Ի սմանէ խնդրեցին սինկղիսոսքն, զի թաղաւորեցուցէ զորդի իւր և զկին իւր

25 և նա ոչ կամեցաւ, վասն որոյ սպանաւ ի դաւրացն իւրոց: Յայնմ ժամանակի էր չորրորդ թարգմանիչն Սիմաքոս և Նարսիս, եպիսկոպոսն Երուսաղէմի, փայլէր և պայծառանայր բազում սքանչելաւք: Գարգիլիոս Ավրելի ը կցի էր սքանչելի վարդապետ 127 ր

30 եկեղեցոյ և Որոգինէս էր ի գլխոց յԱղեքսանդրիա:.....
ՄԺԱ (211) Եղև կայսր Հռոմա Անտոնիոս Կարսելայ, որդի Սեփերեայ կայսեր, տիրեալ ամս Է (7) և էր այր չար: Ի սորա աւուրս գաաւ յԵրթով Ե (5) — երորդ էտիսիոն գրեանքն, բայց ոչ յայտնեցան գրաւդքն:

35 ՄԺԲ (218) Եկաց պապ ի Հռոմ Կալեստոս, սա առաջին յաղգէն Հռոմայեցոց, որդի Տիմէնիկոյ, ի քաղաքէն Ըռաւանոյ, կացեալ ամս Ե (5), ամիսս Բ (2) և աւուրս Ժ (10). և մնաց աթոռն առանց հայրապետի աւուրս Զ (6): Սա շինեաց զառճար որոյ Աստուածածնին, յայնկոյս Դավթ գետոյ և սահմանեաց զԳաղղ

40 զամփլ պահքն, զոր պահեն ի Դ (4) եղանակս տարոյն: ՄԻԲ (222) Եկաց կայսր ի Հռոմ Մարկոս, և տիրեաց ամս 128 ա Ա (1): Զսա և զորդի իւր սպանին Նախանձով: Եւ յետ նորա եկաց այլ ոմն Անտոնիոս անուն և տիրեաց ամս Գ (3): Ի սորա աւուրս գաաւ ի Նիկիոյաւ ը Զ (6) — երորդ էտիսիոն գրեանքն և յայն

45 ժամ յայտնեցաւ Սարգիսոս: ՄԻԲ (222) Եկաց կայսր ի Հռոմ Մարկոս, և տիրեաց ամս 128 ա Ա (1): Զսա և զորդի իւր սպանին Նախանձով: Եւ յետ նորա եկաց այլ ոմն Անտոնիոս անուն և տիրեաց ամս Գ (3): Ի սորա աւուրս գաաւ ի Նիկիոյաւ ը Զ (6) — երորդ էտիսիոն գրեանքն և յայն

45 ժամ յայտնեցաւ Սարգիսոս: ՄԻԲ (222) Եկաց կայսր ի Հռոմ Մարկոս, և տիրեաց ամս 128 ա Ա (1): Զսա և զորդի իւր սպանին Նախանձով: Եւ յետ նորա եկաց այլ ոմն Անտոնիոս անուն և տիրեաց ամս Գ (3): Ի սորա աւուրս գաաւ ի Նիկիոյաւ ը Զ (6) — երորդ էտիսիոն գրեանքն և յայն

45 ժամ յայտնեցաւ Սարգիսոս:

ՄԻԳ (223) Եղև պապ ի Հռոմ Ուրբանոս Առաջին, աղգաւ Հռոմայեցի, որդի Բուսիանի, կացեալ ամս Թ (9), ամիսս ԺԱ (11) և աւուրս ԺԴ (14): Եկաց աթոռն առանց հայրապետի ա- 5

ւուրս Լ (30): Սա շինեաց զամենայն սպասս եկեղեցոյ ոսկեղէնս և արծաթեղէնս և կլայկեղէնս. և դարձոյց զբազումս մկրտութեամբ, մանաւանդ զազնուական այրն զՎալէրիանոս, զայրն սրբոյն Սիլիսէ, որ քաջութեամբ ժամանեալ ի հանդէս Նահա- տակութեան:

10 ՄԻԵ (225) Եկաց կայսր Հռոմա Աղեքսանդր, կացեալ ամս ԺԳ (13): Յաւուրս սորա Որոգինէս էր յոյժ անուանի յԱղեքսանդրիայ: Սա կոչեցաւ յիւրոց զաւրացն Կեսար և ի սինկղիսոսացն՝ Ֆիրատոս Աւգոստոս:

Սա յաղթեաց պատերազմաւ զԲարսնաթն, բայց յետոյ հա- 15 տին զգլուխ նորա ի Մանկուսն:.....

ՄԽԱ (241) Եկաց կայսր Հռոմա Մաքսիմիանոս և տիրեաց 128 ր ամս Գ (3): Սա կարգեցաւ առաջին կայսր յաւժարութեամբ ձիաւորացն Հռոմա առանց ընտրութեան սինկղիսոսացն, և սա յարոյց Ե (5)⁹ հալածանս քրիստոնէից և յաղթեաց Թուր- քացն¹⁰ Գերմանիկոյ:

Գորգիանոս եկաց կայսր Հռոմա ամս Զ (6):.....
ՄԽԵ (247) Եկաց կայսր Հռոմա Փիլիպոս և որդի նորա Փիլիպոս. սա տիրեաց ամս Է (7) յաւուրս Ֆապիանոսի: Սա եղև առաջին կայսր, որ հաւատաց ի Քրիստոս: Ի սորա առաջի ամին 25 եղև հազար ամ Հռոմա շինութեանն¹¹:.....

ՄԾԴ (254) Եկաց կայսր Հռոմա Տէսիոս, որ է Դեկոս¹², կացեալ 129 ա ամս Ա (1) և ամիսս Բ (2): Սա եղև չար յամենայն իրս և յարոյց զԶ (6) — երրորդ հալածանսն քրիստոնէից:

ՄԾԵ (255) Եկաց կայսր Հռոմա Կալլոս և Վալէսիանոս և 30 եկաց ամս Բ (2) և ամիսս Գ (4), յաւուրս սորա յայտնեցաւ հերձուածն Նաւատիոս:.....

ՄԾԹ (259) Եկաց կայսր Հռոմա Վալէրիանոս և որդի նորա Գալիանոս, տիրեալ ամս ԺԵ (15): Սա մերկացոյց զԿոթի¹³ և զաշխարհն Յունաց և զՄակեդոնիայ և զՍաիա և զՊոնտոս և սա պատերազմեցաւ ընդ Սաբուրիոս¹⁴ արքայն Պարսից ի Միջագետս և յաղթեցաւ ի նմանէ:.....

ՄԿԳ (263) Եղև պապ ի Հռոմ Գիոնէսիոս Մանակացի, որոյ աղգութիւն ոչ է յայտնի, կացեալ ամս Բ (2) և ամիսս Գ (3): Սա կարգեաց զթխաւորսն և ետ նոցա եկեղեցիս ը և հոգվայրս և 40 բաժանեաց զթէմս եպիսկոպոսաց¹⁵:.....

ՄԿԹ (269) Եղև կայսր Հռոմա Կլաւդիոս, կացեալ ամս Ա (1) և ամիսս Թ (9): Սա յաղթեաց Կաւդացոց, որք աւերէին զԼիւ- րիկէ և զՄակեդոնիա:

ՄՀ (270) Եկաց կայսր Հռոմա Արէլիանոս կացեալ ամս Ե (5): Սա արար զԷ (7) — երրորդ հալածանսն զԺԱ (11) ամացն: Սա հարեալ կայծակամբ և առժամայն վախճանեցաւ: 41

ՄՀԳ (274) Եկաց կայսր Հոսիա Գաւառոս, տիրեալ ամս
Է (7) և ամիսս Գ (4): Սա էր ազնուական և քաջ և յաղթեաց
Բ (2) թագաւորաց:

5 ՄՀԵ (275) Եկաց կայսր Հոսիա Պրորոս, կացեալ ամս Զ (6)
և ամիսս Գ (4). զսորա հատին զերակսն և վախճանեցաւ:.....

ՄՁԱ (281) Եկաց կայսր Հոսիա Գլարոս հանգերձ սրգով 130 ա
խրով Կարինեա և Նամէրիանոսի, կացեալ ամս Բ (2) և հարեալ
զնա կայծակն առ ժամայն վախճանեցաւ:

10 ՄՁԳ (283) Եկաց կայսր Հոսիա Գիսկրիանոս և Մաքսի-
միանոս և Կոստանցիոս և Լիւսինիոս, կացեալ ամս ժԳ (13): Սա
այրեաց բազում գրեանս Ստատածաշունչս և հարածանս յարոյց
քրիստոնէից բնդ ամենայն տիեզերս զամս ժ (19):

15 Սա առաջին զգեցաւ հանգերձս մարգարաշարս և տկամբք
սլաւաւականաւք զարդարեալ և յետոյ ստատեցեալ մահացաւ
զեզով:

ՄՁԷ (287) Եզե պապ ի Հոսիա Մարտիրոս Առաջին Հոսիա-
յեցի, որդի Պրաւիկոյ, կացեալ ամս Է (7), ամիսս Բ (2) և աւուրս
ԻԷ (27). Եկաց աթոռն առանց հայրապետի, յետ սորա, ամս Է (7),
20 ամիսս Զ (6) և աւուրս ԻԶ (26): Սա նեղեալ ի կայսերէն Գիս-
կրիանոսէ երկրպագեալ կոսց, բայց յետոյ զգնացաւ ի ժողովն,
որ եղև ի Ջամբայն, խոստովանեալ զյանցանսն իւր առաջի
ՃՀԱ (171) եպիսկոպոսաց և էարկ մօխիւր ի վերայ գլխոյն և զգե-
ցաւ մաղեղէնս և աղաշխարհաց: Եւ յայնժամ բարկացեալ Գիսկ-
25 րիանոսի հրամայեաց և հատին զգլխիս (ՏԻ) նորա և թագեցաւ
ի գերեզմանին Պրիսիլու ի ճանապարհին, որ կոչի Մալայր:.....

3Ա (301) Եկաց կայսր Հոսիա Վալէրիոս հանգերձ Կոս- 130 բ
տանգեաւ և Լիւսինեաւ, կացեալ ամս Բ (2): Այս Կոստանդին
բնդ ձեռամբ արար զՍպանիա և էառ ի կնուծիւն զգուտոր թա-
30 զաւորին Բրգանիոյ, որ կոչէր Հէլէն, յորմէ ծնաւ Կոստանդիանոս
մեծն: Կոստանդիանոս Եկաց կայսր Հոսիա ամս Լ (30), ամիսս
ժ (10): Սա առաջին քրիստոնեայ եզև ի կայսերացն: Սա հրա-
ման ետ քրիստոնէից ժողովել համարձակութեամբ և շինել եկե-
զեցիս ի պատիւ Քրիստոսի:

35 Ի սորա ժամանակն սկսաւ հերէտիկոսութիւնն Արիանոսի,
վասն որոյ հրամայեաց Կոստանդիանոս գումարել ժողովոյն ի
Նիկիա հալածել զհերձուածսն: Եւ առ սովաւ եղև գիւտ սրբոյ
յաջին յԵրուսաղէմ ի Հէլլինեա մաւրէն իւրմէ: Սա յետ յաղթե-
լոյ Մաքսէնսիոյ և Լիւսինիոյ և Մաքսիմոյ և Սէվերիոյ մկրտե-
40 ցաւ ի Քրիստոս ձեռամբ Սեղբրեատրոսի պապու, վասն սրբելոյ
ի գոգութենէն, զոր ունէր, որ ետ եկեղեցոյն զամենայն կայսե-
րական արժանաւորութիւնսն և ինքն փոխեցաւ ի Կոստանդի-
նուպաւլիս և շինեաց զիւր ապարանսն յերիս կողմն քաղաքին:.....

3Զ (306) Եզե պապ ի Հոսիա Սեղբրեատրոս Առաջին, ազգաւ 131 ա
45 Հոսիայեցի, որդի Ըռաւփինեայ, կացեալ ամս ԻԳ (23), ամիսս
ժ (10) և աւուրս ժԱ (11). յետ որոյ եկաց աթոռն առանց հայ-

րապետի աւուրս ժԵ (15): Հրամանաւ սորա եզև առաջին ժողովն
ի Նիկիա որ գումարեցան 31Ը (338) հայրապետք ուղղափառք,
որք խոստովանեցան զկատարեալ հաւատն: Սա գրեաց բազում

5 զիրս կանոնաց: Սա մկրտեաց զկայսրն Կոստանդիանոս որ և առ
ժամայն սրբեցաւ ի գոգութենէն: Եւ ի սորա ժամանակն շինե-
եաց կայսրն Կոստանդիանոս զտաճար սուրբ վկային Լաւրէն-
տիոսի ի ճանապարհին Գիսկրիանեա, ի տեղին ուր կոչի Վոսն,
ի վերայ այրին, և շինեաց զքանչկի սանդուղիսն, որ իջանէ ի
10 գերեզման սրբոյն և կազմեաց զտաճարն մարմարիանաւ և ար-
տաքոյ ծածկեաց արձաթով:.....

31Բ (332) Եզե պապ ի Հոսիա Յուլիոս Առաջին, ազգաւ Հոսիա-
յեցի, որդի Ըռաւփինեայ, կացեալ ամս ժԱ (11), ամիսս Բ (2)
և աւուրս Է (7): Յետ որոյ եկաց աթոռն առանց հայրապետի
15 աւուրս ժԵ (15): Սա հրամայեաց և աւրէնս եզ զի կէրիկոսքն
ոչ իշխուեցին վկայութիւն տալ ի կատարեանի յատեանս դատա-
ւորաց, բայց միայն յեկեղեցոյն:

31Գ (333) Եկաց կայսր Հոսիա Կոստանդին, որդի Կոստան- 131 բ
դիանոսի և Կոստանցիոս և Կոստաս եղբարք նորա, կացեալ
20 ամս ԻԵ (25):

Բայց եղբարք սորին յորժամ պատերազմեցան բնդ Հոսի,
կորուսին զպարսութիւն իւրեանց, և յետոյ Կոստանդինն յաղթեաց
և կալաւ զկայսերութիւնն և եզև քրիստոնեա: Եւ Կոստաս եզև
25 խարնաւ:

Եւ ազնականութեամբ այս Կոստասի գնաց Արիոս ի Կոս-
տանդինուպաւլիս հալածաւել բնդ ուղղափառսն վասն հաւատոյ-
նանդինուպաւլիս հալածաւել յարտաքին պէտս և անդ յան-
կարծակի ի վայր հեղաւ ամենայն փորոտին և անդէն ստատեկե-
30 ցաւ: Յայնժամ ժամանակի էր Տաւնաթն, որ գրեաց զարհեստ կրա-
մայրին և էր վարդապետ Ճէրոնիմոս: Եւ սուրբն Անատոլիոս
միայնակեացն վախճանեցաւ յայնժամ ժամանակի: Եւ յայն ժամ
փոխեցին զնշխարս սրբոյն Անդրէի և սրբոյն Ղուկասու առաքե-
լոյն ի Կոստանդինուպաւլիս:

35 3ԽԳ (343) Եզե պապ ի Հոսիա Լիւպէրիոս Առաջին, ազգաւ Հոս-
իայեցի, որդի Ակոստանտատոսաւ, կացեալ ամս Ը (8), ամիսս Է (7)
և աւուրս Թ (9). յետ որոյ եկաց աթոռն առանց հայրապետի աւուրս
ԻԱ (21): Սա վարեցաւ յաքսոր ի կայսէրն Կոստաս, վասն ոչ
համաձայնելոյ արիանոսացն և եկաց յաքսորս ամս Գ (3): Յետ
40 որոյ ազաւանաւք Էվրիսարի և վարանաէի կոչեցաւ յաքսորա-
մանակ մի յեկեղեցոյն սրբոյն Աննայի: Սա աւրէնս եզ քահա-
նայից՝ աւրհնել զպապս ամուսնութեան:

3ԾԳ (353) Եզե պապ ի Հոսիա Փիլիքս Երկրորդ, որ էր հե- 132 ա
45 րեալիկոս, ազգաւ Հոսիայեցի, որդի Անատասի, կացեալ ամս
Բ (2), ամիսս Գ (3) և աւուրս Գ (4): Սա կարգեաց զի յորժամ

ամբաստանութիւն լիցի զեպիսկոպոսէ և կոչեցցի ի ժողովս ան-
յապաղ գնասցէ ի ժողովն վասն քննութեան: Յետ որոյ լիպէ-
րիտն, զոր վերոյ յիշեցաք, եկաց դարձեալ յաթոն ամս և (5),
5 որ և հաւանեցաւ հերձուածոյն Արիտի, վասն որոյ հրամանաւ
Կոստասա կայսեր կոչեցաւ դարձեալ յաթո հայրապետութեանն,
զի առ կենդանութեամբ այս լիպէրիտի արիանոսքն կացուցին
յաթո հայրապետութեան զՓիլիքս և զԼիպէրիանոս առաքելցին
յաքսոր: Յայնժամ էր եկեղեցոյ մեծ հարածումն: Եւ յետոյ հրա-
մանաւ Կոստասի Արիանոսի հատին զգլուխ նորա: Յայնմ ժա-
մանակի էր սուրբն Իլարիոն եպիսկոպոս աշխարհին, որ կոչէր
10 Բոգեր:.....

357 (357) Եկաց կայսր Հռոմա Յուլիանոս ամս Բ (2) և ամիս Թ (9): Սա թոռն էր Կոստանդիանոսի և այնչափ ցանկացաւ կայսերական աթոռոյն մինչ զի եթող զքրիստոնէական կրօնսն և յարոյց հալածանս քրիստոնէից, յետ որոյ յայտնապէս հարեալ ի հրեշտակէ Աստուծոյ սատակեցաւ:

30Թ (359) Եկաց կայսր Հոսիա Յորիանոս, կացեալ ամիսս
 Է (7): Սա քրիստոնեայ էր: Սա և Սարգսիս¹⁷ արքայն Պարսից
 20 խաղաղացեալ ընդ միմեանս թաղեցին զմարմինն Յորիանոսի:

|| Յետ որոյ կացեալ Վարդերին տախտակսն և Վարանա եղբայրք Թոր- 132 բ
եալ ամս ԺԱ. (11): Սա եղև քրիստոնեա և յազթեաց, որոց կոչէին
Մսէսք¹⁸: Այլ եղբայր սորա Վարանա եղև Արիանոս կամեցեալ
ջնջել զուղղափառ քրիստոնեայս, այլ եղբայրն ոչ կոթնոյ նմաս:.....

25 ՅՀ (370) Եկաց Կալսր Հոռմա Վալանդ հանդերձ Կրանսիա-
նասիւ և Վալէրիանասիւ, Կացեալ տմս Ե (5): Ի սոցա տաւրս
սուրբն Ամբրոսիոս Կալսիոպոսն Մեղանու սրբազաւ:

Եւ սուրբն Մարգրին եպիսկոպոս քաղաքին, որ կոչի Դուրս,
արար բազում սքանչելիս:

30 3ՀԴ (374) Եկաց կայսր Հոռմա Կրասիանոս Վալէնտիանոսիւ և Թէոփոսիւ կացեալ ամս 2 (6): Յայնմ ժամանակի՛ր հրամանաւ Թէոփոսի կործանեցին զսաճար կոռցն:

35 3ՀԸ (378) Եղև պատյ ի Հոսմ Սիրիկոս Առաջին Հոսմայեցի,
որդի Թիպուրսիէ, կացեալ ամս ԺԵ (15), ամիսս ԺԱ (11) և
աւուրս ԺԵ (15). յետ որոյ եկաց աթոռն առանց հայրապետի
աւուրս ի (20): Սա եգիտ զմանիքեցիսն և տաքեաց զնոսս
յաքսորս: || Եւ կարգեաց, զի մի հաղորդեացիսն ընդ հաւատացեալսն 133 ա

40 ի սուրբ պատարագն և հրամայեաց՝ զի էթէ ոք ի նոցանէ զըզ-
ջացեալ դարձցի ի սուրբ եկեղեցի բնառ մի հաղորդեացն զնոսա-
միայն ընդունել հրամայեաց ի կարգ կրօնաւորաց, զի տնդ
կացեալ աղքատութեամբ ապաշխարեացէ պահաւ և աղաւթիւք
մինչև ի վախճան, և քայնժամ ապա ընդունել զմարմինն տեառն:
Սա առաջ քերականութեան թուոյն է քերականութեան թուոյն:

Սա արար դերվիրորդ ժողովն ի Կոստանդինուպուլիս 35 (350)
 եպիսկոպոսաց: Յաւուրս սորա ճերտնիմոս քահանայ, թարգմա-
 նիչ և գեղեցիկ վարդապետ, փոխեաց զգիրս Աստուածաշնչոցն ի
 Հրէական լեզուէ ի Լատին:

32Ա (381) Եկաց կայսր Հոսիա Թէոդոս Վալէնտիանոսաւ,
կացեալ ամս ժԱ (11):

5 37. (390) Եկաց կայսր Հոռմա Արկադէոս Ոնորիոսիւ, կացեալ ամս ԺԳ (13): Ի սորա աւուրս սուրբն Տաւնաթ կախակոտան երերոյ փայլէր սքանչելի վարուք: Սա կապան մեծ վիշապ թքանելով ի բերան նորա և այնչափ մեծ էր, զի Ը (8) լուծս կզանց բոամբ կարացին քարշել զնա ի տեղոջ մի, վասն այրեւոյ, զի մի նկխեալ մարմինն ապականեացէ զաւզն և փռստեացէ:

10 զմարդիկ: Յայնմ ժամանակի մարմինք սրբոց մարգարէիցն Ամբակումայ և Միքիայ յայտնեցան:.....

15 ՆԲ (402) Եկաց կայսր Հոսիա Ոսորիոս փոքր Թէոդոսիւ 133 Բ.
 Եղբարորդեաւ իւրով, կացեալ ամս ժԲ (12): Ի սորա աւուրս
 Կողացիքն առին զՀոսի և Լիվանդրն, զՍպանիա և Ալամանքն
 յաշխարհէն, որ կոչի Սուսյիլը, առին զՅրանան: Եւ Ռադակնիս
 Թագաւորն Կաղացոց սպանաւ ի դաւրացն Հոսիայեցոց: Աս սո-
 վաւ Բէկասիոս քարոզէր յաշխարհին Յունաց, հակառակ Քրիս-
 տոսի, զիւր հերձուածսն, վասնորոյ եղև ժողովն ի Գարգաճն¹⁹
 ԲՃԺԳ. (213) Եպիսկոպոսաց: Յայնմ ժամանակի վայլէր յեկեղե-
 քս և Կաթողն Աղեքսանդրու:.....

20 Եւ զ Կիրիլոս Լալիսկոպոսն Աղեքսանդրացիս 134 ա
նժէ (417) Եկաց Կայսր Հոռմա Թէոդոս Փոքր Վարդնտիա-
նոսի, իսկ Կաղեայ ամս Ին (27): Սա յարժամ թա-

25 նստիւ փեսայիւ իւրով, կացեալ աստիճանի վրայ (37)։ Յաջորդեալ իւրով
 դառորեաց աս ժամայն կացոյց կայսր և զհարձորդին իւր զՎա-
 լէնտինիան։ Առ սովաւ Վէնարիացիքն ի Սպանիոյ անցեալ յայն-
 30 կոյս յԱփրիկէ և անդ եղծին զուղղափառ հաւատն հերձուածովս
 Աբիսսի։ Չայտու ժամանակաւ Նեստորիոս եպիսկոպոսն Կոստան-
 դինուպաւսի յայտնեաց զհերձուածն իւր, բնդդէմ սորա ժողովն
 եղև յԵփեսոս, որք նզովեցին զնորա ֆիասակար հերձուածն։
 30 Յայնմ ժամանակի երևեալ ի կղզոջն Կրետացոյ գև ի նմանու-
 թիւն Մովսէսի մարգարէին և հաւատացոյց բաղմաց, թէ նա
 առաջնորդեացէ նոցա յերկիրն աւետեաց, գնալով ի վերայ ծովու
 իրրև ի ցամաքի, որ և կորոյս բաղումս յայնցանէ, որք հաւա-
 տացին նմա, բայց որք գերծան զղջաւ յեալ դարձան ի շնորհս
 21

35 անաւն մերոյ Յիսուսի Գրքաւոր
ՆժԹ (419) Եղև պապ ի Հռոմ Քահանայ Երկրորդ, ազգաւ
Հռոմայեցի, որդի Քահանայի, Կաղեալ ամս Ը (8) և աւուրս Թ (9):
Սա եղ ասման զի մի ոք ձեռնադրեսցի յայլում վիճակի: Եւ
սորա արարեալ զխոստովանութիւնն սրբոյն Լաւրէնտիոսի մար-
տիրոսի ի սիւնք Պաւլֆիրայք:

40 Զամանէ, եղի ամբաստանութիւն վասն պոռնիկութեան, բայց
ի ժողով մի, որ եղի ԿԶ (66) եպիսկոպոսաց, գտաւ սուտ ամ-

ՆԻԷ (127) Եղև պապ ի Հռոմ Լեւան Առաջին, ազգաւ Դուս-
գան, որդի Գրիսորիանու, կացեալ ամս ԻԱ (21), ամիսս Ը (8) և
45 աւուրս ԻԷ (27). յետ որոյ եկաց արժոն ասանց հայրապետի
աւուրս Ը (8): Սա աստօքեաց ընթերցուած մի առ կայսրն և առ

ամուսինն իւր յոյժ գեղեցիկ և զարմանալի մեկնեալ զամենայն հաւատա քրիստոնէութեան:

Եւ չգեայ առ կարիւկոստան Ֆապրանոս բնթէրցուածս $P(s)$,

5 յորոց միջի էր մինն յոյժ յայտնի և համարիտ բնոյգէմ Լւսի-
քեայ, նախատելով զաղտեղութիւն նորա: Սա յեա կատարածի
Վախնաբոցն²⁰, նորեաց զամենայն՝ կաշս եկեղեցոյ և արար ար-
ծաթեղէնս:

Առ սույաւ եղև Երրորդ ժողովն Քաղկեդոնի ԶճԶ (636)²¹

10 Լոյիսիոպոստայ, բայց ի հաջրտալետայ և ի զանազան տաճնորդայ:

Այս թանկեղյամ չեղեղեղյաջն սրբոյն Պետրոսի յապրիւ Գ. (3) ամսն:

Նկնէ (445) Եկաց կայսր Հոռմա Մարտիանոս Վարկնդ ինչ
կացեալ առաւ է (?) : Եւ ի սորա սկիզբն էր ժողովն Քաղկեդոնի :

15 չոր նստվեցին դեւտփէս և գ'իւսակորսոս: Ի վեցերորդ ամի թա- 135 ա
գաւորութեանն սորա Թ'ւոյորոս թագաւորն Կապադոց Լմուտ Ի
Սպանիա բազում դաւրաւք:.....

ՆԾԴ (453) Եկաց կայսր Հոսիւս Լէաւն աւս ժԳ (13), յո-
րում ժամանակի Աղեքսանդր և Եգիպտոս լցեալ էին հերձուածովս

20 Գէտակորոտսի հէրէտիկոսի, որք լցեալ պեղծ հազար հազիւն իբրեւ
ղշուհ:.....

Նկէ (467) եղե պատկ ի Հոռմ Թիլիքս Երրորդ, աղգաւ Հոռմ-
Աղի, որդի թիլիքս քահանային, ի դաւառէն որ կոչի Պատարաւ

կայեալ ամս $P(8)$, ամիսն ժԱ. (11) և ամսուս ժԲ (18). յետ որոշ
կիսայ արժեքն ստանդ հայրապետի ամսուս Ե (5): Սա շինեաց դատաւար

սրբոյն Աղարիթեայ, առննթեր տաճարի սրբոյն Լաւրէնտիոսի
 ॥ Է թաղեցաւ յեկեղեցոջն սրբոյն Պաւղոսի: Սա Լոյ սամման զի 135 Բ
 Էպիսկոպոսութենքն առնցեն զտաճարսն: Առ սովաւ մեռաւ Զրիտրիկն

և թագաւորեաց Կլաւէանսն, որ ամուսնացաւ ընդ պատար թագաւորին, որոյ անունն էր Գլաւհաթի:

ՆկԹ (469) Յայտնեցան հերձուածքն որք հակառակ էին ժողովոյն Քաղկեդոնի: Յայտ ժամանակի կայսրն Լէաւն եւ բերել ի Հոռեմ ի Կոստանդինուպօլիս զամենայն նկարեալ պատկերս սրբոցն եւ անց հրամայեաց աչրել զնոսա:

35 ՆՀ (470) Եկաց կայսր Հռոմա Ջենոն տմս ժՁ (16): Աս եւ
բազում աւրէնս եւ ետպան դորգի կայսրն Լեւոնի: Ընդ աշտու ժա

մանակաւ յայտնեցաւ մարմին սրբոյ առաքելոյն Թաոնարա
աւետարանն սրբոյն Մարկոսի:...

ՆԶԵ (485) Եկադ կայսր Հռոմա Ահապտարիոս ամս ԻԶ (26)

40 Ան սուլաւ Դրազմուէնթ թաղաւորն Վնարացոյ փակեաց զուգլա
փառ եկեղեցիսն և առաքեալ չաքսորս ի Սառսաճն կղզոջն ևս իս

Լուսպոս ՃԻ (129): Յայնմ ժամանակի Աւլոնպիտո, որ ի Գաղղայճ
Էալիսիոպոս էր, արիանոս նախաաւեայ գառւըր Էրրորդութիւնն

առժամայն հարեալ եղև յայտնապէս ի հրեշտակէ Գ (Յ) նիզա
կաւ հոռւ և ալբեղաւ: Եւ ալ ոմն Լալիսկոպոս արիանոս Պարսպա

անուն, որ ի մկրտելն կարգալի անդամաշուն՝ աղաթիս բնդդէ:

կանոնաց սրբոյ եկեղեցոյ: Եւ յաւուր միում յորժամ մկրտութիւն
առնէր և ասէր զանպատշաճ աղաւթսն առժամայն ջուրն, որ
կայր յառազանն ցամաքեցաւ, և որք կկեալ էին ի մկրտութիւն
յորքն անտին թողեալ զնա և զնացին յուզղապառաց եկեղեցիս
և մկրտեցան:.....

ՇԸ (508) Եղե պատյ ի Հոռմ Յոհաննէս Առաջին, ազգա
Գոսպան, որդի Կոստանդեայ, կացեայ տմս Բ (2), տմիսս Դ (4),
յետ որոյ Եկաց աթոռն առանց հայրապետի աւուրս Ը (8):

10) Ի սորա աւերա ֆրանսն հաւատաց ի Քրիստոս և առ սովաւ վախճանեցաւ Գլովալան²² թագաւորն ֆրանսին, որում էին Գլովալան անուն միտն թէղորիկ, որ թագաւորեաց աշխարհ-

որ հոշիւնը չի կարողանալ հաղթել իր անհոգիական զգացմանը, որ անհոգիական է իր անհոգիական զգացմանը, որ անհոգիական է իր անհոգիական զգացմանը:

ամուսնու երրորդ թիվը՝ Գրառվածքային համակարգի մասին հարցազրույցը, ամուսնանալուց առաջ Մախլուզի, գուշար թագաւորին Պրդանիոյ, Եւրոպայի կիկնն աշն փախուստ և կրաւնաւորեցաւ սրբութեամբ: Եւ ինչպէս իրենց հարցազրույցին Օրտէպէրս, որ ժառանգեալ զԲարիդն:.....

20 Թ (9): Սա բորբոքիկ վասն հաւատոյն կամեցաւ ջնջել զհէրէ-
կէն ի կեանքիս պարծոյց զաքսորեալ կախիկսդստեանսն.....

ԵՐ (520) եկաց կայսր Հռոմա Յուստիանոս, կացեալ ամս
ԻՐ (28): Սա դարձայց զկղաղիտոս պապն ի հերձուածոյն Եւ-

[illegible]

Յուստինանոցի դեմ իր քաղաք պաշարնակ եզե շուրջանակի
յայնմ ժամանակի համ քաղաք մահին գերծան համայնեցիքն
Կուպացոյն դամ մի։ Եւ յետ մին պարկիրն.....

30 ... 24

Եւ (530) Կապապար թագաւոր Թրանսին վախճանեցաւ և
Կալան դաշխարհն չորեքին որդիքն իւր, որոց անուանքն են
Կալան, Գաշխարհն, չորեքին, և Կալան, Գաշխարհն, չորեքին, և Կալան,

35 Եւ (540) Եղև պատի ի Հոտմ Բէլախոս Առաջին, աղգաւ Հոտմ
Մարտիկ Եղև Յոհաննիսի, կացեալ ամս Դ (4), ամիսս Ժ (10) և

աւուրս ժԹ (19). յետ որոյ եկաց արժանաւոր խմբագրական
ամիսն Գ (4): Սա տարէնս եղ՝ զի հերէտիկոսսն և հերձուածն աշ-
խատեալսն ստատապանաւ տանջեացին...

ՇԾԷ (557) եղև պատյ ի Հոսի Բուհչիրքաւոր Յանչիրքէ
ցեալ ամս Գ (4), ամիսս Ա (1) և առաջ ժն (18): Առ սովաս
Լուչարաւորն արշաւեցին յամենայն Իտալիա, և յայնմ ժամա-
կույնստեղծն արշաւեցին յամենայն Իտալիա, և յայնմ ժամա-

45 Նախկին Յուստիանոս եւ ընդել բազմաւ զաւել ի զաւել օր
բարձեալ ե զերծոյց զնոսա ի մեծ սովոյ:
ԾԾԹ (559) Եկաց կայսր Հոսիա Յուստինոս ամս ԺԱ. (11).
ԾԾԹ (559) Եկաց կայսր Հոսիա Յուստինոս ամս ԺԱ. (11).

Յայնու՝ ժամանակի զարգացումը անբխարժեք է

արեղայից: Եւ Չիբէրիւր ի Ֆրանսն կայաւ զեղբայրն իւր զՃիճէ-
պայրթն պատերազմաւ: Յետ որոյ մեծաւ Կոնկոյայր եղբայր Չի-
բերիւրին և եթող զիւր թագաւորութիւնն Չիլապէրթին որդոյ եղ-
բայրն իւրոյ Սիճէպէրթին:

ՇԿ (560) Եղև պապ ի Հռոմ Բեյասիոս Երկրորդ, ազգաւ
Հռոմայեցի, կացեալ ամս Ժ (10), ամիսս Բ (2) և աւուրս Ժ (10).
յետ որոյ եկաց աթոռն առանց հայրապետի ամիսս Դ (4) և
աւուրս ԻԵ (25): Սա ձեռնադրեցաւ առանց հրամանի իշխանու-
թեան, փասն զի Լուսկուպարոսն պաշարեալ էին զՀռոմ և սաս-
տիկ աւերեալ զԻտալիա: Առ սովաւ եղև այնչափ սաստիկ բազ-
մութիւն անձրեաց, մինչ զի նմանեցուցանէին աւուրց ջրնեղև-
դին և այնպէս մեծ հարուածս եղև, զի ոչ ոք էր լուեալ այնպիսի:

ՇԿԸ (568) Եկաց կայսր Հռոմա Լիպէրիոս ամս Է (7), առ 138 ա
սովաւ Լուսկուպարոսն առին զԻտալիա և աւերեցին:.....

ՇՀԵ (575) Եկաց կայսր Հռոմա Մալրիոս ի սորա աւուրս
ձեռնադրեցաւ Գրիգորիոս և էր այր շնորհալի ընդդէմ Հռոմա-
յեցոցն: Առ սովաւ Լուսկուպարոսն պաշարեցին զՀռոմ և արա-
րին աւերս բազումս: Առ սովաւ վախճանեցաւ ի Ֆրանսն Չիլ-
ապայրոս, որդի Սիճէպէրթին: Սա թողեալ Բ (2) որդիս՝ զԹէոդո-
պայրոս, որ թագաւորեաց Ազրիոս և զԹիաւաւրիկ, որ կալաւ
զԹագաւորութիւնն Կոնկոյայր:.....

ՇՁԸ (588) Եղև պապ ի Հռոմ Պաւստֆանց Չորրորդ Մար- 138 բ
սէլացի, կացեալ ամս Ձ (6), ամիսս Ը (8) և աւուրս ԺԲ (12).
յետ որոյ եկաց աթոռն առանց հայրապետի ամիսս Է (7) և
աւուրս ԻԵ (25): Սա ետ կայսրն Ֆուլաս և ազրեց, զի Հռոմա
առաքելական աթոռն սուրբ Պետրոսի լինիցի գլուխ ամենայն
եկեղեցեաց, զի եկեղեցին Կոստանդինուպուլսի կոչէր առաջին
ամենայն եկեղեցեաց:.....

ՇՂԶ (596) Եկաց կայսր Հռոմա Ֆուլաս ամս Է (7): Սա
ընտրութեամբ ձիաւորացն եղև կայսր և ետան զկայսրն Մալ-
րիսէ և այլ բազումք ի մեծամեծաց իւրոց և շարժեաց մեծա-
մեծ պատերազմունս Հռոմայեցաւք ընդդէմ Պարսից, որք ոչ կա-
րելով զդէմ ունել Պարսից կորուսին զԵրուսաղէմ և այլ բազում
զաւառս²⁵: Սա ազրեց Պաւստֆանց պապուն զտաճարն Բան-
պէուն:.....

ՈԴ (604) Եկաց կայսր Հռոմա Հերակլ հանգերձ որդով իւ- 139 ա
րով Կոստանդեաւ, կացեալ ամս ԼԱ (31): Սա զՍերաստոս փա-
ռաւոր իշխողն Կաւկասոց հնազանդեցոյց և բազում գաւառս ընդ
ձեռամբ արար և զՀրեայն, որ էին յիւրում թագաւորութեանն,
գարձոյց ի քրիստոնէութիւն: Ի Գ (3) ամին այս Հերակլի Խոս-
րով թագաւորն Պարսից էաւ բազում գաւառս յիշխանութենէն
Հռոմայեցոց և աւերեաց զԵրուսաղէմ և զփառաւոր աւելին հրակէղ
արար և անտի բազում ժողովուրդ ի քրիստոնէից գերի վարեալ
հանգերձ հայրապետաւն Երուսաղէմի Զաքարիա և զսուրբ և
փառաւորեալ խաչափայտն տարաւ ի Պարս²⁶: Եւ ի ԺԲ (12)

ամին Հերակլի Խոսրով սպանաւ ի Հերակլ և գարձոյց զսուրբ
խաչն և զգերիան, զոր գերեալ էր Խոսրով²⁷: Առ սովաւ էր Մա-
մաւ մարգարէն Տաճկաց, որ սնտի ազանդիւն իւրոյ մոլորե-
ցոյց բազում ազգս և ազինս և գարձոյց ի կրօնս իւր:.....

ՈԼԶ (636) Եկաց կայսր Հռոմա Կոստանդին, որդի Հերակլի, 139 բ
հանգերձ Երաստունաւ որդով իւրով, կացեալ ամս ԻԸ (28): Սա
սպանաւ ի Սիկիլիա. Առ սովաւ բազում գաւառս և ինչս յափշ-
տակեցաւ ի Հռոմայեցոց, զոր Տաճիկք առին ի նոցանէ, զի էր
յոյժ իւրաւորթ և պեղծ այս Կոստանդին, և նոյն ինքն ետպան
զպապն Մարգին: Յայնմ ժամանակի եկն Կոստանդ կայսրն ի
Հռոմ և խափանեաց զամենայն սահմանեալսն ի նմանէ, և բա-
զում ի գանձոց նոցա տարեալ գնեա իւր || ի Սիկիլիա:..... 140 ա

ՈԾԱ (651) ԶԹէաւաւրիկ թագաւորն Ֆրանսին հանին ի
15 թագաւորութենէ և կրօնաւորեցուցին և զՉիլարիկ եղբայր նո-
րա թագաւորեցուցին, որ յետոյ սպանաւ ի գաւառցն և գարձեալ
Թէաւաւրիկն տիրեաց աշխարհին: Եւ Բաաին, կրցեր եղբայրն
իւր, ետ սպանանել զսուրբն Լճիւ:

ՈԾԲ (612) Եղև պապ ի Հռոմ Լևոն Երկրորդ, Սիկիլացի 140 բ
ազգաւ, որդի Պաւղոսի, կացեալ ամիսս Ժ (10) և աւուրս ԺԷ (17):
Սա ընդունեցաւ զՁ[6]-Երրորդ ժողովն և մեծաւ խորհրդականու-
թեամբ փոխեաց || ի Լազին լեզու:.....

ՈԾԶ (656) Եղև պապ ի Հռոմ Յոնանէս, ծնեալ ի Սուրիոյ 140 բ
ի գաւառն Անտիոքաւ, որդի Գիրիասի, կացեալ ամ Ա (1) և
25 ի աւուրս Ժ (10): Յաւուրս սորա հնազանդեցուցին զԱփրիկէ ընդ
իշխանութեամբ Հռոմայեցոց:

ՈԾԹ (659) Եղև պապ ի Հռոմ Կոնսն Առաջին, Հռոմայեցի 141 ա
ազգաւ, կացեալ ամ Ա (1) և աւուրս Ժ (10). յետ որոյ եկաց
ազգաւ, կացեալ ամ Բ (2) և աւուրս ԻԳ (23):
աթոռն առանց հայրապետի ամիսս Բ (2) և աւուրս ԻԳ (23):
30 Յընտրութիւն սորա եղև բազում անհաւանութիւն, զի կէրի-
կոսքն խնդրէին զՊետրոս առաքելէցն, և ձիաւորքն կամէին
զԹէոդորոս քահանայն և այնչափ վիճեցան փասն երկոցունց սո-
ցա, մինչ զի սոքա երկոսքեան ընդրեցին իւրեանց կամաւ զԿո-
նսն:.....

ՈԿԲ (662) Եկաց կայսր Հռոմա Կոստանդին, որդի Կոստան- 141 ա
դեա, կացեալ ամս ԺԷ (17): Ի ժամանակս սորա մտին Տաճիկք
գեա, կացեալ ամս ԺԷ (17): Ի ժամանակս սորա մտին Տաճիկք
ի Սիկիլիա և գարձան բազում աւարաւ: Եւ առ սովաւ Ե (5)-Եր-
րորդ ժողովն գումարեցաւ ի Կոստանդինուպուլսի ընդդէմ պատ-
րարգ ժողովն գումարեցաւ ի Կոստանդինուպուլսի ընդդէմ պատ-

40 րարգին Գրիգորի:
ՈԿԶ (666) Էաւ պաշխարհն Ընկիւղաց Կիլամ Պաստառտն:
ՈԶԳ (673) Եղև պապ ի Հռոմ Լևոն Երրորդ, ազգաւ Հո-
մայեցի, կացեալ ամս Բ (2) և աւուրս Ի (20): Սա կարգեաց
պապ զՊատրիսիոս²⁸:.....

45 ՈԶԷ (677) Վախճանեցաւ Բերին, որդի Աճիլի և եթող Բ (2)
որդիս ի հարձէն իւրոյ՝ զՏրաւաւն և զԿրիմաւթ: Եւ Թէաւաւ-
րիկն վախճանեցաւ և տիրեաց որդի նորա Կաւաւաւէնս:

Ունի (678) Եղե պատկի Հոսմ Յոհանէս Է(7)-Կրքորդ, ազգաւ
Յոյն, որդի Պղատանի, Կաղեալ տմս Բ(2), ամիսս Է(7) և աւուրս
ՔԷ(17). լևս որդի Կաղեալ աթոռն առանց Նալբապետի ամիսս 141 ք

5 P (4):

Յաշնժամ էր Յուստիանոս կայսր, որ տիրեաց ամս ժ (10): Սա
արարեալ հաշակու թիւն քնդ Տաճիկսն ժ (10) ամառ, ի ցամաքս և ի
ծովս: Սա էր բարի և առատ և յոյժ աճեցոյց զկայսերս թիւնն Հա-
մա և զործք սորա գրեալ են ի Յաճախապատում պատմագիրսն.....

10 ՈԶԼ (688) Եկաց կայսր Լեւոն, որ Երկրորդն կոչեցաւ, ամս
Գ (3):.....

ՈՂԱ. (691) Եկաց կայսր Հոռմա Տիրերիտս, կացեալ ամս
է (7): Առ սովաւ Ճիզդլիք դասոքն²⁹ Պաւնաւմանիւոյ աւերեաց
գամենայն դասանն Գամբանիւոյ, վասն որոյ կղև սով մեծ.....

15 *Ողբ (695) ॥ Եղև Տրամուն թաղաւ որ քրանսին:*

ՈՂԶ (696) Գնաց Բրինն Սկսման ք Բնդդէմ Վարանդ Խոսի
ին:

ՈՂՔ (698) Եկաց Կալսր Հոսմա Յուստիանոս Երրորդ, Կա-
ցեալ տմս Զ (6): Սա ոչ է ալն Յուստիանոսն, որ զգիրս աւրի-
նացն ժողովեաց: Ի սորա աւուրս վախճանեցաւ Զիւրպայրդն
և Եկաց Կաւարպէրդ Փոքրն: Եւ ապա վախճանեցաւ Բրինն և
Եկաց Զառլը Մարդէլն, որ դատասօր էր Ֆրանսիոյց յաւուրս
Դակուպէրժին: Այս Զառլը Մարդէլ եւ Հոսդս ձիասորացն զինչս
սրբոյ Եկեղեցոյն:

25 29. (703) Եկաց կայսր Հոսիմ ֆիլիպն ամ Ա. (1) և ամիսս
2 Զ (6): Յայնմ ժամանակի քնարեցաւ պապ Հոսիմ Գրիգորիոս
Երրորդն, ազգաւ Հոսիմացի, սրբի Մարգէլին: Սա կացեալ ամս
ժԱ. (11), և ամիսս Զ (6), և աւուրս ԻԳ. (24). յետ սրոյ եկաց
աթոռն առանց հայրապետի ամիսս Ը (8): Սա յաւելցոյց ի ծա-
30 ծուկ խորհուրդս պատարապին մասն ինչ: Սա հան զկարօղու-
թիւնն Իտալիայ ի ձեռանէ կայսերն Լեոնի և բանազրեաց
զկայսրն Լեոն վասն անարգելոյ զպատկերսն և բնկեց յաթոռոյն

2Գ (704) Եկաց կախարհում Բնաստատում Գ (3): Սա
կարաւ դժբիւրն և փորեաց դաշտն:

35 ՁԷ (707) Եկաց կայսր Համաթ Թէպոսիսս մմ Լ. (1):

ԶԲ (708) Եկաջ կայսր Հոսիոս Լեոն սրբովն իւրով Կոստանդ
դեաւ, առն ին (25): Ի սորա ժամանակին Տաճիկքն եկեալ ի
Կոստանդինուպուլիս պաշարեցին զքաղաքն զԳ(3) առն:

2ԺԴ (714) Եղի սլապ ի Հոռմ Զաքարիայ Առաջին, ազգա-
 40 Յոյն: Սա կացեալ ամս ժ (10), ամիսս Գ (3) և աւուրս ժԵ (15)
 յեա սրոյ եկաց արթոնն առանց հայրապետի աւուրս ժԴ (14): Սա
 արար արեղայ զթագաւորն Ֆրանսին՝ զմեծն Զառլ, զեղրայլ
 Բընրին և առաքեաց || զնա ի վանս, սը կոչի Կաղմանո. և սա եւ
 վանիցն բազում տուրս սիղեզիւ եկեղեցոյն:

45 2ԺԶ (716) Մենամ. Տակուսէրթն և Էկայ իր որդին Թէամ-
մարիկն:

2ԻԴ (724) Եղև պապ ի Հռոմ Ստեփանոս Երկրորդ, ազգաւ
Հռոմայեցի, որդի Կոստանդեա, սա Եկաց տմս Ե (5) և աւուրս
ԻԸ (28). յետ որոյ Եկաց աթոռն առանց հայրապետի ամիսս Ա (1)
և աւուրս Ե (5): Սա գնաց ի Ֆրանսն, վասն զի թագաւորն Լուււ-
կուսարտաց Աստիլֆն հարստահարէր զնա և միաբանեալ ընդ
Բրինն պսակեաց թագիւ զերկու որդիսն իւր և զԲրինն տռեալ
ընդ իւր դարձաւ յԽաւրիա, ընդ ձեռամբ արար զԲափի քաղաքն
և աւր ի (20) քաղաքս, վասն որոյ Եղև պատրաստս Հռոմաւ.....

20 219. (733) Մհառա Ջառլ Մարդկին, իշխան Երանցիկացի, զոր
սուրբն Սահիփանոս ետես ի տեւիւան, զի էր նա ի գոթիս հագով
և մարմնով, վասն զի տուեալ էր զտասանորդս եկեղեցոյն հոգ
զարաց իւրաց և վասն այլ բազում չարեաց, զոր գործեալ էր:
Եւ Տ. Եր. Բրինն և Ջառլն:

15 ԶԼԵ (735) Եկաց կայսր Հոսրմա Կոստանդին Երինեաւ մարքս
Իւրով կացեալ ամս Ժ (10)³⁰.....

[illegible]

2007. (743) 674 պատկերի համար 24, ամիս

...որեւից, ի դառնակէն վերադարձան, որոշմով առնուին:

Ի սահմանս քրտական եկեղեցուն Զատին,

20 Ժ (10) և տուրս ժԸ (18): Բխնդրոյ տուրս բազմապէս
որդի բրնին, պաշարեաց զԼուսնու պարտքն ի Բարի³¹ և Կալա
դիմագատորն Լուսնու պարտաց, որ կոչէր Տիգրիսէր և տարաւ ընդ
իւր ի Զբանան զԺագատորն և զկին իւր Կապանաւք և յորժամ
եկն յերկրպագութիւն ի Հոռմ հա սրբոյն Պետրոսի դամենայն,
25 զոր Բրին, հայրն իւր, պարգեւեալ էր և առաւել հա զառկուծիւնն,
որ կոչի Սպարկիզ և զՊաւնիւլայո, վասն որոյ արարին զնա պատ-
րասիս Հոռմա: Եւ յայնմ ժամանակի Զառլ Մայնն և Բրինն դնա-
ցին ի վերայ Էրեալու: Եւ տարաւ ինն և Զիւտրիկն թագաւորեաց:

30 ՉԽԴ (744) Մեհառ. Բնակչ. Կոստանդին ուղղովն իւրով
ՉԽԶ (745) Եկաց կայսր Հոսիմ Կոստանդին ուղղովն իւրով
ՉԽԷ (746) Ի ժամանակ[ւ] սորա մեհառ.
Լեւոնի, կացեալ մաս ԺԶ (16): Ի ժամանակ[ւ] սորա մեհառ.
Բրին թագաւորն Ֆրանսին, որ պատարոսիւ էր Հոսիմ:
ՉԽԸ (748) Բրինն թագաւորեաց և Չիւրինն հաբեղայ եղև:
ՉԽԹ (757) Մեհառ. Բրին թագաւորն Ֆրանսին և կալան գիշ-
ջուր Մայնն:.....

35 Խաղաղ ժամանակ Զորան և Զորան Կոստանդնուպոլիս:

ՊԼՆ (808) Կուլմացու Կոմիտեի Համալսարանի Առաջին, Ի Ժամանակ

դթ. (809) Եկաց Կաթմար Կացկալ մօս ժԳ (13), մահա

40 նակս պատկան Լեւոնի Չորրորդի, որոնք քաջ ձիաւորքն
Ա. (1) և աւուրս Դ. (1): Ի ժամանակ[ս] որոն քաջ ձիաւորքն
Ըստաւանի ի իւր ընկերքն, որ կոչէին Գունթ բալագին, յաղթե-
ցին զաւրացն Տաճկաց յերկրին Սպանիոյ³³, բայց յետոյ մեռան
առաքաւանքեամբ գունթի միոյ, որ կոչէր Կանքլուն:

9.4.9 (816) Եկաց Կայսր Լեոն ամ Ա (1):

ՊՅԵ (817) Եկաց կայսր Զառմա Լաւիցն, որդի Զառլին Մեծի,

45 ԹԻՐ (818) Եկազ կայսր Լուսաւոր, կարգաւ ամս ԻՆ (25),

(Faint handwritten notes at the bottom of the page)

- Սորա էին Բ (2) եղբարք, մինն տիրէր Արամնաց և միւսն՝ Սարա-
նիոյ և ինքն իշխեաց երկոցունցն: Սորա երեկեցաւ ի տեւական
գիշերի Յովաննէս Մկրտիչն և հրամայեաց նմա զի շինեացէ 144 =
- 5 տաճար ի փառս Աստուծոյ և յանուն նորա: Եւ նա ելեալ խորն-
դուքեամբ շինեաց զտաճարն յանուն Մկրտիչին, ի տեղին որ կոչի
Արծաթիկ, որով և ա ըստ ճիկս բազումս³⁴:
- ՊԻԳ (824) Եղև պապ ի Հոռոմ Եղիշէս Երկրորդ, ազգաւ Հոռո-
մայեցի, կացեալ ամս Գ (4), ամիսս է (7) և աւուրս ժԹ (19): Սա
ընտրեցաւ և կարգեցաւ պապ յաշխարհական արանցն Հոռոմա:.....
- 10 ՊԻԸ (828) Եղև պապ ի Հոռոմ Գրիգոր Զորրորդ, ազգաւ Հոռո-
մայեցի, որդի Յոնանիսի, կացեալ ամս ժԶ (16): Սա քակեաց
զտաճարն սրբոյն Մարկոսի և վերստին շինեաց:
- ՊԽԳ (843) Եղև պապ ի Հոռոմ Ալեքսիոս Երկրորդ, Հոռոմայե-
ցի ազգաւ, որդի Սէրճի, կացեալ ամս Գ (3). յետ որոյ եկաց
աթոսն առանց հայրապետի ամիսս Բ (2) և աւուրս ժԵ (15):
Սորա կոչէին մակեանուն Խոզրերան³⁵: Չինի այս պապուս սկսան
փոխել զանուանան պապքն Հոռոմա:
- ՊԽԴ (844) Եկաց կայսր Հոռոմ Կլաւդայր ամս ժ (10) և
20 որդի նորա Լաւիդ ամս Ե (5): Սա եղև յոյժ բարի քրիստոնեա:
Ի սորա աւուրս Տաճիկք յԱփրիկոյ եկեալ նաւուք ի Հոռոմ
և կողոպտեցին զտաճար սորբ առաքելոյն Պետրոսի և Պաւլոսի
և զամենայն սահմանն Հոռոմա: Այլ ի զանաւ նոցա յԱփրիկէ,
ուստի եկեալ էին, բնկղմեցան ի ծովն:
- 25 ՊԽԶ (846) Եղև պապ ի Հոռոմ Լեոն Ե(5)-երրորդ, ազգաւ Հոռո-
մայեցի, որդի Կիտաւազդա, կացեալ ամս Ը (8), ամիսս Գ (4) և
աւուրս Զ (6). յետ որոյ եկաց աթոսն առանց հայրապետի
ամիսս Բ (2) և աւուրս ժԵ (15): Սա շինեաց զքաղաքն, որ կոչի
Լէաւնիանէ և շինեաց զտաճար սրբոյ Աստուածածնին, որ կոչի
30 նոր, և այլ բազում տաճարս շինեաց:
- ՊԾԲ (852) Գարձեալ եկաց կայսր Հոռոմ Կլաւդայր Լաւիդ
որդով իւրով ամս Ե (5):
- ՊԾԴ (854) Եղև պապ ի Հոռոմ Բէնէդիքտոս Երրորդ, ազգաւ
Հոռոմայեցի, կացեալ ամս Բ (2), ամիսս է (7) և աւուրս Ե (5).
35 յետ որոյ կացեալ աթոսն առանց հայրապետի աւուրս ժԵ (15):
Սա աւրէնս եզ կլէրիկոսացն կարգաւորապէս կեալ:
- ՊԾԶ (856) Եղև պապ ի Հոռոմ Նիկաւայոս ամս Թ (9),
ամիսս Զ (6) և աւուրս Թ (9): Սա բանադրեաց յաւուրսն իւր
երկուս կայսերս՝ զմինն ի կողմ արեւելեան, որ կոչէր Միխայիլ,
40 վասն Իգնատիոսի, զոր բնկեցեալ էր յաթոսոյ առանց իրաւանց
և զնիւսիւսայինն, որ կոչէր Կլաւդայր, վասն հարճին իւրոյ
Վալարիա: Սա կարգեաց՝ զի յետ մահուան պապուն, կարանարքն
ժողովեալ ընտրեցեն պապ, էթէ Հոռոմայեցի և էթէ յայլազգաց:
- ՊԾԷ (857) Եկաց կայսր Հոռոմ Կլաւդայր ամս ժԸ (18):.....
- 45 ՊԶԶ (876) Եկաց կայսր Հոռոմ Զաւլ Երկրորդ, կացեալ ամ
Ա (1) և ամիսս Ը (8): Ի ժամանակս սորա արշաւեցին Տաճիկք

- || յԽաւիտ և այրեցին զտաճարն սրբոյն Բէնէդիքտոսի, որ է 145 =
Իմունդ Կարսինն:
- ՊԶԷ (877) Եկաց կայսր Հոռոմ Զաւլ Երրորդ ամս Ը (8):.....
- 5 ՊԶԸ (880) Եղև պապ ի Հոռոմ Աղբիանոս Երրորդ, ազգաւ
Հոռոմայեցի, որդի Բէնէդիքտոսի, կացեալ ամս Ա (1) և ամիսս
Գ (4): Սա աւրէնս եզ զի կայսերքն մի ձեռնարկեցեն յընտրու-
թիւն պապուն:.....
- ՊԶԹ (889) Եղև պապ ի Հոռոմ Յորմոսիոս Առաջին, ազգաւ
10 Հոռոմայեցի, կացեալ ամս Ե (5) և աւուրս Ը (8):
Աս սովաւ եկաց կայսր ի Հոռոմ Կլաւդայր ամս Գ (4):
Եւ անախ ի հետ սկսան լինել կայսերք յաշխարհէն Խաւիտոյ
և Լիւս կայսերութիւնն ի ձեռնէ Յորմոսիկացն կամաւ Հոռոմա-
յեցոցն, վասն զի զայնու ժամանակաւ ոչ աւգնէին Յորմոսիկացն
15 Հոռոմ բնկղմ Լուսկուպարացն, որ նկղին զաշխարհն Հոռոմա:
ՊԶԲ (892) Եկաց կայսր յԽաւիտ Պրնճեր ամս Ը (8):.....
ՊԶԶ (896) Եղև պապ ի Հոռոմ Յոնանէս ժ (10)-երրորդ, կա- 145 ք
ցեալ ամս Բ (2) և աւուրս ժԵ (15): Սա պատերազմեցաւ ընդ
Հոռոմայեցիսն:.....
- 20 ՋԲ (902) Եղև պապ ի Հոռոմ Ալեքսիոս Երրորդ Հոռոմայեցի,
որդի Բէնէդիքտոսի քանանայի, կացեալ ամս է (7), ամիսս Գ (3)
և աւուրս ժԶ (16): Սա վերստին շինեաց զտաճարն Լաւրանու:
Աս սովաւ եղև կայսր Ոյկն ամս Զ (6) յԽաւիտ՝ հանդերձ
Պրնճեր որդով իւրով: Ի ժամանակս սորա ազգն Ունգուաց, որ
25 բնակեալ են առ զԼատին Տաւնաւոյ, աւարեցին զաշխարհն Սպա-
նիոյ:
Եւ յայնմ ժամանակի առեւտր երեկեցան յերկինս ի ձեռնե-
զէն նեախց:
- ՋԸ (908) Եկաց կայսր Բրնճեր ամս Ը (8):.....
- 30 ՋԺԲ (912) Եղև պապ ի Հոռոմ Յոնանէս ժԱ (11)-երրորդ, կա-
ցեալ ամս ժԳ (14), ամիսս Բ (2) և աւուրս ժԴ (14): Սա պատե-
րազմեալ ընդ Տաճիկսն, վարեաց զնոսս յԽաւիտ ի Սիկիլիա || 146 =
և շինեաց զտաճարն ի Լաւրանն:
- ՋԺԵ (915) Եկաց կայսր Կլաւդայր ամս Գ (3):
ՋԺԶ (917) Եկաց կայսր Բրնճեր ամս ժԱ (11):.....
- 35 ՋԻԲ (929) Եղև պապ ի Հոռոմ Յոնանէս ժԲ (12)-երրորդ կա-
ցեալ ամս Գ (4), ամիսս ժ (10) և աւուրս ժԴ (14): Սա էր
որդի պապուն Գրիգորի Զորրորդին:
- ՋԼ (930) Եկաց առաջին կայսր յԱրամնաց Աւդն, կացեալ
40 ամս Զ (6): Եւ աստ փոխեցաւ կայսերութիւնն յԽաւացոցն
յԱրամանն³⁶:.....
- ՋԼԷ (937) Եղև կայսր Աւդն հանդերձ Աւդուն որդով իւրով,
կացեալ ամս ժԸ (18): Սա մի անգամ յաղթեցաւ ի Կալափրա-
ցոցն և յետոյ յաղթեաց նոցա և անա զտեալ զմարմին Բար-
45 թողմէոսի և երկր ի Հոռոմ, կամեցեալ տանել յաշխարհն իւր և ոչ
բաւեալ մեռաւ անդ և քնաց նշխար սրբոյն ի Հոռոմ:.....

- 2 ԶԵԲ (942) Եղե պապ ի Հռոմ Յոհաննէս ԺԴ (14)-երրորդ ի
գաւառէն Վիկտոր, որդի Ալպրիկ իշխանին Հռոմա, կացեալ ամս
2 (6):.....³⁷
- 5 ԶԾԱ (951) Եղե պապ ի Հռոմ Յոհաննէս ԺԴ (14)-երրորդ, ^{146 Բ}
կացեալ ամս Է (7) և ամիսս ԺԱ (11): Զսա կալեալ Պետրոս
Բրաւաւան, յարգեալն էր զնա ի բերդն Սայնթ-Անճլին³⁸ և ապա
առաքեցաւ յարարս ի Գաւառնիա. և յետ Ժ (10) ամսոյ և
ԻԶ (26) առաւ զարձաւ ի Հռոմ. և կայսրն Աւգ ասնճեաց սաս-
10 տիկ զհալածաւորսն իւր:
- ԶԾԷ (957) Եկաց Կայսր Աւգն Երրորդ ամս ԺԲ (12). և յետ
սորա գաւառիկ եկաց կայսերական աթոռն ամս ԺԲ (12):
- ԶԿԱ (961) Եղե պապ ի Հռոմ Բէնէդիկտոս 2 (6)-երրորդ
ամ[ս] Ա (1) և ամիսս 2 (6): Սա եղաւ ի բանալի ի Սայնթ-Անճլին
15 և անդ խեղդեաց զնա Սինքիոս:
- ԶԿԴ (964) Եկին Տաճիկք ի վերայ Գաւառնիոյ:.....
- ԶԶԱ (971) Եղե պապ ի Հռոմ Պաւլոս Է(7)-երրորդ, ազ-
գաւ Հռոմայեցի, կացեալ ամս Ը (8), ամիսս 2 (6): Սա ազնու-
թեամբ կայսերն կալաւ բազումք ի Հռոմայեցոցն և պատմեաց:
- 20 ԶԶԲ (972) Եկաց Թագաւոր Ֆրանսին Հոյր Զարն. և յետ
մահուան նորա եկաց Հետի իր որդին:
- ԶԶԴ (974) Եղե սով սաստիկ:.....
- ԶԶ (980) Եկաց Կայսր Հետի Առաջին ամս ԺԲ (12) և ամիսս
2 (6). և յետ և կաց աթոռն առանց կայսեր ամս Բ (2): ^{147 Կ}
- 25 Եւ պարա է գիտել, որ բազում գաւառի ի պատմագիրսն
Հետի Թագաւոր քան թէ Կայսր, վասն որոյ յորժամ առաջին
Հետի լուիցես ի պատմութիւնս, դու այնպէս իմացիր, թէ ի
կայսերս: Սա եղե առաջին Կայսր, որոյ անուն էր Հետի. նոյն-
պէս և յորժամ Քուստաթ լուիցես առաջին և երկրորդ՝ այնպէս
- 30 իմացիր:.....
- ԶԶԲ (992) Եկաց Կայսր Քուստաթ³⁹ Առաջին ամս ԺԶ (16).
յետ որոյ եկաց աթոռն առանց կայսեր ամս ԻԴ (23): Յաւուրս
սորա մեռաւ Թագաւորն Ըսապէրա և եթող Բ (2) որդիս՝ զՀոյր
և զՀետի. և էր Ըսապէրան տուէ Պրիոյնին:.....
- 35 ԶԶԷ (997) Մեռաւ Ըսիջապոյ տուէն Նորմանդոյ. յետ որոյ
եկաց իր որդին Ըսիջապոյն:.....
- ԶԶԹ (999) Եղե պապ ի Հռոմ Սեդրեարոս Երրորդ, կացեալ
ամս Դ (4), ամիս[ս] Ա (1) և աւուրս Թ (9): Սա էր յոյժ գիտ-
նական. և էր կացեալ հոյր վանից և ապա եղե արքեպիսկոպոս
40 Ըսաւանոյ և յետոյ եղե պապ և: Յաւուրս սորա կատարեցաւ ^{147 Բ}
հազար ոսկի, սկսեալ ի մարմնաւորութենէն Քրիստոսի:.....
- ԹԺԶ (1016) Եկաց Կայսր Հետի Երկրորդ ամս ԺԱ (11).
յետ որոյ եկաց աթոռն առանց կայսեր ամս ԻԴ (24): Սա եկն
յիւալիա և կալաւ զՊանտուլֆ բրինձն Գաւոյ և տարաւ կապա-
45 նաւք. և զայլ ոք Պանտուլֆ անուն կացոյց ի տեղի նորա:
- Յաւուրս սորա մտին Նորմանդքն ի Հռոմ:.....

- ԹԼԱ (1031) Եղե պապեալմ մաւա ի սուրբ Պետրոս, զոր
Զառն արար:
- ԹԼԲ (1032) Եղե պապ ի Հռոմ Բենէդիկտոս Թ (9)-երրորդ
5 կացեալ ամս ԺԴ (14): Զսա բնկեցին յաթոս և կզին զՅոհաննէս
կալիսկոպոսն Սապիոյ և կոչեցաւ Սեդրեարոս: Եւ յետոյ բնկե-
ցին և դստ և դարձեալ եկաց Բենէդիկտոսն պապ: Եւ դարձեալ
երկրորդ անգամ բնկեցին զԲենէդիկտոս և կացոցին պապ զՅո-
հաննէս առաւելքն սուրբ Յոհաննիսի, որ է մերձ ի դուռն Կա-
10 յին: Եւ դարձեալ բնկեցաւ սա հրամանաւ կայսերն Հետի:.....
- ԹԼԷ (1047) Եղե պապ ի Հռոմ Կլեմէնտ Երկրորդ ամիսս ^{148 Կ}
Թ (9) և աւուրս 2 (6): Սա եղե կողոպտիչ եկեղեցոյ:
- ԹԼԸ (1048) Եղե պապ ի Հռոմ Լեոն ամս Ե (5), ամիսս
Բ (2) և աւուրս 2 (6): Աս սովաւ Ըսապէրա Կիջապոյ եմուտ ի Հռոմ
15 և պաշարեաց զքաղաքն Գիլաւրդինայ: Եւ եղե սով սաստիկ
բնդ ամենայն տիեզերս: Յայսմ ամի երկեցաւ լուսաւոր աստղ
մի ի մէջ բոլորի լուսնին, յորժամ լուսնինն էր, ի մայիս ամ-
սոյ ԺԴ (14) տրն, յառաջին պահ զիշերոյն:.....
- ԹԾԴ (1053) Այրեցաւ հրով մեծ մասն Հռոմոյ. և եղե յայնմ
20 ամի երաշտութիւն սաստիկ:.....
- ԹԾԶ (1056) Եկաց Կայսր Հետի Երրորդ ամս ԺԵ (15): Սա
յորժամ եկաց Կայսր, կալաւ զհոյր իւր և եղ ի բանալի, որ և
յորժամ եկաց Կայսր, կալաւ զհոյր իւր և եղ ի բանալի, որ և
անդ վախճանեցաւ: Յաւուրս սորա Ըսապէրա Կիջապոյն պատե-
25 րազմեալ յաթիկաց կայսերն Կոստանդինուպոլսի Ալէքսանդր: Այս
Ըսապէրա Կիջապոյ էր իշխան ոմն Ֆրանսէզ, եկեալ դարաւք ի
վերայ Հռոմոյ և ոչ կարաց առնուլ և անտի եմուտ յերկիրն Բոյ-
լին և էաւ փոքր փոքր զերկիրն ամենայն:
- 30 և Սորա էր եղբարորդի մի Ըսաւճէլ անուն, որ եղե թա- ^{148 Բ}
գաւոր Սիկիլիոյ: Եւ դուստր մի էր Ըսաւճէլին, որում անուն էր
Կոստանդինա. որ եղե մայր Ֆրաւրիկ կայսերն այնմ, զոր բանա-
դրեաց եկեղեցին և հան ի ժառանգութենէ իւրմէ: Եւ դարձեալ
այս Ըսաւճէլ Թագաւոր Սիկիլիոյ ծնաւ որդի մի, որում անուն
էր Կիլամ. և սա ծնաւ զմիւս Կիլամն, որ եղե Թագաւոր Բոյլին
և եղե սա այլ փառաւոր և արժանի յիշատակի:
- 35 Ի սորա աւուրս էր Թագաւորութիւն Բոյլին յոյժ աջողակ և
բարեւի, քան զամենայն Թագաւորութիւնս:.....
- ԹԾԹ (1059) Եղե պապ ի Հռոմ Նիկաւլայոս Երկրորդ, ազ-
գաւ Պրիոյնուն, կացեալ ամս Բ (2), ամիսս 2 (6) և աւուրս
ԻԶ (26): Յաւուրս սորա մեռաւ Հետի Թագաւորն Ֆրանսին և
40 եկաց յետ նորա Ֆիլիպ որդի նորա:
- ԹԿԵ (1065) Հանկեաւ սուրբն Այմար. յետ որոյ եկաց թա-
գաւոր Ընկլէզաց Էրարա եղբարորդին իւր:
- ԹԶԲ (1072) Վախճանեցաւ Կայսրն Հետի:
- ԹԶԴ (1074) Եղե պապ ի Հռոմ Գրիգոր ամս Ժ (10), ամիս[ս]
45 Ա (1) և աւուրս Ը (8): Յաւուրս սորա էր ոմն Ալէքսանդրոս
Կայսր ի Կոստանդինուպոլսի:

- 102 (1080) Եղե պապ ի Հոսմ Կլեմենտէս Երրորդ կացեալ
ամս Ի (20): Սա էր հերձուած և կոտորուիչ եկեղեցոյ և լիալ էր 149
յառաջ կախուսոյս Բառանոց:.....
- 5 1022 (1086) Վախճանեցաւ թագաւորն Կիրամ⁴⁰, որ զԸնկիւ-
ղաց աշխարհն տակալ էր. յետ որոյ եկաց Կիլիկիոյ իր որդին:
- 1028 (1089) Եղե պապ ի Հոսմ Ռուբանոս, որ էր ի կարգէն,
որ կոչի Գլինի: Ի սորա աւուրս զուքսն Կատաաֆրէ, զաւրաքն
քրիստոնէից, թափեաց զԵրուսաղէմ: Կացեալ ամս ժԱ (11), ամիսս
Դ (4). յետ որոյ եկաց աթոռն տառնց հայրապետի աւուրս ժԶ (16):
- 1075 (1095) Եղե ժողովն ի Գլիմուսնի, վասն ազաւթիւ-
րացն, որոց Փէս կրտսնաւորն առաջնորդեաց:
- 1079 (1096) Շարժեցան թագաւորն ազաւթիւրացն ի
Ֆրանսէն զալ ի թափումն Երուսաղէմի և յԱնտիոք:
- 15 1079 (1097) Առաւ Նիկիոս⁴¹ և Անտիոք⁴² յանաւորինաց:
- 1079 (1099) Առաւ Երուսաղէմ յանաւորինաց և տիրեաց իշ-
խանութեանն Երուսաղէմի Կատաաֆրէ, որ Պալատն⁴³, որ էր
տուկ Նորմանցիոյ:
- 1100 (1100) Եղե պապ ի Հոսմ Պապիալ Երկրորդ կացեալ
ամս ժԸ (18), ամիսս Ե (5) և աւուրս Ը (8): Զայս Պապիալ պապ
յորժամ թաղէր զկայսրն Հեռի, կալան և զամենայն զարտնարքն
և զզարպաս նորա, հրամանաւ կայսրն Հեռի: Եւ յայնժամ վախ-
ճանեցաւ Կատաաֆրէ, որ Պալատն յԵրուսաղէմ: Եւ ի տառն ծնրն-
դեանն Քրիստոսի թագաւորեաց Պապին Կարայրն իւր, որ եղե
առաջին թագաւոր Երուսաղէմի⁴⁴:
- 25 1101 (1101) Առաւ Սղայրն⁴⁵ յանաւորինաց:
- 1102 (1102) Թագաւորն Երուսաղէմի Պապին միւս անգամ 149
խանդեաց զգաւրս Մարայ ի գաշան Բաամիւլոյ⁴⁶:
- 1104 (1104) Առաւ Աքա յանաւորինաց⁴⁷: Եւ Բաապէրտ տուկն
Նորմանցոյ⁴⁸ գարձաւ յաշխարհն իւր և պատերազմեցաւ ընդ
թագաւորն Հեռի, և բռնուեցաւ տուկ Բաապէրտն և իր եղբայրն⁴⁹:
Եւ գարձեալ եղե Երրորդ պատերազմ քրիստոնէից ընդ Մարցիֆ
ի տեղին, որ կոչի Իպլին⁵⁰:
- 1108 (1108) Վախճանեցաւ Ֆիլիպ բռն տը Ֆրանցն և թա-
գաւորեաց իր որդին Լաւիդն⁵¹:
- 35 1109 (1109) Առաւ Տրապանիոս յանաւորինաց⁵²:
- 1110 (1110) Առաւ Պերուլթ⁵³ և Սախալ⁵⁴ յանաւորինաց:
- 1113 (1113) Թագաւորն Պապին չորրորդ անգամ խան-
դեաց զՄարա հեծելն ի սահմանսն Տապարիոյ⁵⁵:
- 40 1115 (1115) Քրիստոնէքն շինեցին զՇաւաքոյ բերդն⁵⁶:
- 1118 (1118) Վախճանեցաւ թագաւորն Երուսաղէմի Պապ-
տինն յերկիրն Եգիպտոսի ի տեղի մի, որ է ընդ Ֆարամին և
ընդ Յարիշն, ի մէջ յապրիլի Բ (2) աւրն⁵⁷: Եւ բնաւեցին երկ-
րորդ թագաւոր Երուսաղէմի զՊապին տը Պուրդն:
- 45 Եւ մեռաւ կայսրն Յունաց Ալէքսն: Եւ սկիզբն եղե Դամ-

- Փլցեց⁵⁸: Եղե պապ ի Հոսմ Ճէլայդ Երկրորդ ամս (1) և աւուրս
ժԵ (15):
- 1119 (1119) Եղե պապ ի Հոսմ Կալիստոս Երկրորդ ամս
5 Ե (5), ամիսս ժ (10) և աւուրս ժԳ (13): Եւ խեղդեցան որդիք
թագաւորին Ընկիլիաց ի տեղին, որ կոչի Պարպարուն:
- 1123 (1123) Եղե Ե (5)-Երրորդ խանդութիւն Մարցեց ի
Երկրորդ թագաւորն Երուսաղէմի ի Պապանէն⁵⁹:
- 1124 (1124) Եղե պապ ի Հոսմ Ռուբիոս Երկրորդ ամս
10 Ե (5), ամիսս (ս) Ա (1) և աւուրս ժԹ (19): Եւ առաւ քաղաքն Սուր
յանաւորինաց⁶⁰:
- 1126 (1126) Թագաւորն Երուսաղէմի Պապին խանդեաց
զՄարցիֆ, որ եղե Զ (6)-Երրորդ խանդութիւն ի տեղին, որ կոչի 150
Մարճաֆար յաղվեստաւ⁶¹ իԱ (21) աւրն: Յայնժամ ժամանակի
Եղե Կալայայրն կայսր, կացեալ ամս ժԲ (12):
- 15 1129 (1129) Եղե պապ ի Հոսմ Ինուսանթ Երկրորդ: Սա
ԹժԹ (1129) Եղե պապ ի Հոսմ Ինուսանթ Երկրորդ: Սա
արար բնիւնաւորեալ ժողով յեկեղեցի սուրբ փրկչին և պատ-
մեաց զՓէս Լէաւնն⁶² և զիւր սահմանադրութիւնն, կացեալ ամս
ժԿ (13), ամիսս Ը (8) և աւուրս Ը (8):
- 20 1131 (1131) Թագաւորն Երուսաղէմի Պապին մեռաւ:
ԹժԼԱ (1131) Թագաւորն Երուսաղէմի իր փեսայն Ֆուքն,
յետ որոյ եկաց Երրորդ թագաւոր Երուսաղէմի իր փեսայն Ֆուքն,
որ կոչէր մականուն տ Աւնճեր⁶³, Եւ Ինուսանթ պապն կանգնեաց
զառճարն Տոյնի:
- 25 1135 (1135) Մեռաւ Հեռի⁶⁴ թագաւորն Ընկիլիաց. յետ
որոյ եկաց թագաւոր Ընկիլիաց իր եղբայրորդին Սաեֆն: Եւ
յայնժամ ժամանակի եղե երկրորդ փուտաթն ընրրուր, կացեալ
յայնժամ ժամանակի եղե երկրորդ փուտաթն ընրրուր, կացեալ
ամս ժԵ (15): Յաւուրս սորա գիտնական մի, որուս կոչէին Հեռ-
ամս ժԵ (15): Յաւուրս սորա գիտնական մի, որուս կոչէին Հեռ-
նաւ, քարոզէր ի քաղաքին եկեղեցականաց, յորս քարոզութիւնն բա-
և զիշխանարար վարիլն եկեղեցականաց, յորս քարոզութիւնն բա-
զուսք ի գիտնականաց հաւանէին. այլ ի նախանձու և յատելու-
թեան ի գիտնականաց յետոյ կալան զնա և կախեցին զփայտէ:
30 թեւեւ եկեղեցականացն յետոյ կալան զնա և կախեցին զփայտէ:
Եւ յայնժամ ժամանակի եկաց ըմբոսը Ֆրաքիլին ամս ԼԵ (35):
Եւ յայնժամ ժամանակի եկաց ըմբոսը Պետրոսի: Սա եւ վերստին
Զսա թաղեցին ի տաճարի սրբոյն Պետրոսի: Եւ ի գառնալն իւր աւարեաց
շինել զքաղաքն Գիպուրդինա: Եւ ի գառնալն իւր աւարեաց
35 զգաւառն Սպաւիտոյ յառաջի ամին թագաւորութեան իւրոյ: Սա
էր այլ իմաստուն և ճարտասան, բաւաւ և շնորհալի յամենայն
էր այլ իմաստուն և ճարտասան, բաւաւ և շնորհալի յամենայն
իրաւ. և յետոյ գէտ եղեալ գնալ յորժամ լսեանայր ի գետ մի
Երուսաղէմի. և ի ճանապարհին յորժամ լսեանայր ի գետ մի
փոքր անդ խեղդե յաւ և եղե սուգ մեծ վասն մահուան նորա⁶⁵: 150
40 ԹժԼԶ (1136) Մեռաւ Լաւիդ⁶⁶ ընդ տը Ֆրանցն. յետ որոյ
թագաւորեաց իր որդին Լաւիդն:
- 1137 (1137) Վախճանեցաւ կայսրն
Ի թուին Քրիստոսի թագաւորութիւնն⁶⁷ մերձ յԱնաւարդա, հարեալ
Յունաց Կալաւման Պաւրֆերաւիէնն⁶⁸ մերձ յԱնաւարդա, հարեալ
ի գեղուն նեաէ, որ և յառաջ քան զվախճանելն կացոյց յաթոռն
45 զկրօնը որդին իւր զՄանուիլն⁶⁹:
- 1141 (1141) Մեռաւ թագաւորն Ընկիլիաց Սաեֆն:.....

- ՌՃԽԳ (1143) Եղև պապ ի Հռոմ Լիւսիոս Երրորդ ամիսս ԺԱ (11) և աւուրս ԺԳ (13): Յայնժամ վախճանեցաւ թագաւորն Երուսաղէմի Ֆուքն: յետ որոյ Եղև չորրորդ թագաւոր Երուսաղէմի Պաղատինն իւր որդին⁵⁹:
- ՌՃԽԵ (1145) Եղև պապ ի Հռոմ Որոգինէս Երրորդ, ազգաւ Բիզան, կացեալ ամս Ը (8), ամիսս Գ (4) և աւուրս Ի (20): յետ որոյ Եղաց արժան ասանց հայրապետի աւուրս Բ (2):
- Յաւուրս Որոգինէս պապուն սահմանեցաւ Դամբլիցեց կարմիր խաչ կարել ի վերինն⁶⁰:
- ՌՃԽԶ (1146) Եղև Երկրորդ բաժան Ֆրանկաց⁶¹, որ Եկն ընթերուն և ըսէ տը Ֆրանցն: Յայնժամ ամի թագեցին ընթերուն ի Հռոմ զԵ(5)-երրորդն Հեռի: Եւ յորժամ թագաւորեաց սոժամայն Էմուա յաշխարհն Բոյլին բազում դարաւ: Սա Էա զԴուսիանաց Երկիրն Հռոմայ: Սա ամուսնացաւ ընդ Կոստանցիա գուսոր թագաւորին Սիկիլիոյ Բաւաճէլին և յետոյ Էմուա յաշխարհն Սիկիլիոյ բռնութեամբ և Էա զաշխարհն մինչև ի Նարին⁶², և պաշարեաց զՆարին ամիսս Գ (3) և վասն վատառողջութեանն, որ մեռանէին բազումք ի դարաց նորա, Ելալ անտի գնաց յաշխարհն իւր, և յայնժամ ամի ոչ կարաց հաւանեցուցանել զԵրկիրն զայն: Եւ յետ Գ (4) ամաց ապա Եկեալ Էա զամենայն աշխարհն Բոյլին և պատճեաց բազումք ի հակառակացն իւրոյ: Սա վախճանեցաւ ի Բալէոմն⁶³: ॥ Եւ յետ մահուան նորա Եղև մեծ հակառակութիւն յաշխարհն Արամաց, զի ամանք կամեցան թագաւորեցուցանել զԱւդունն⁶⁴ և ամանք զՖիլիպն: Եւ ապա Աւդն թագաւորեաց և յետոյ հաշտեցաւ ընդ Ֆիլիպն, և ի հաշտութիւնն սպանաւ Ֆիլիպն տուրաւութեամբ ի Յալթրիքաւէն և Աւդն կալաւ զթագաւորութիւնն խաղաղութեամբ:
- ՌՃԽԷ (1147) Պաշարեցին զԴամասկոս ընթերուն Արամաց և Լաւիղ ըսէ տ Ֆրանցն և ոչ կարացին առնուլ⁶⁵:.....
- ՌՃԾԳ (1154) Եղև պապ ի Հռոմ Ագրիանոս Զորրորդ, ազգաւ Ընկիլէզ, ամս Գ (4), ամիսս Զ (6) և աւուրս Ի (20): Եւ յայնժամ ամի Պաղատին, չորրորդ թագաւորն Երուսաղէմի, Էա զԱսիսալան յանաւրինաց⁶⁶: Եւ վախճանեցաւ թագաւորն Ընկիլիզաց Ստեֆն:
- Յետ որոյ թագաւորեաց Հեռի որդի Մահաւթ կայսերունոյն:
- ՌՃԾԷ (1157) Լաւիղ ըսէ տը Ֆրանցն Էա զգուսոր իւր յամուսնութիւն թագաւորին Ընկիլիզաց Հեռի:
- ՌՃԿԱ (1161) Եղև պապ ի Հռոմ Աղեքսանդրոս Երրորդ ի Դուսիլանէն, կացեալ ամս ԻԱ (21), ամիսս ԺԱ (11) և աւուրս ԻԵ (25): Յաւուրս սորա Եղեն հերձուածք, և սա կոչեաց զընթերուն Ֆրաթիկ⁶⁷ գալ յուղղութիւն, վասն զի ընդունէր զհերձուածողսն: Սա սահմանեաց Բ (2) ժողովս, զմինն ի Դուսն և զմիւսն ի Հռոմ, ուր գումարեցան ԽԸ (48) եպիսկոպոսունք, բաց ի հայրապետից:
- ՌՃԿԳ (1163) Մեռաւ թագաւորն Երուսաղէմի Պաղատին Զորրորդն⁶⁸:

- ՌՃԿԴ (1164) Եկաց և (5)-երրորդ թագաւոր Երուսաղէմի Ամառի⁶⁹:
- ՌՃԿԵ (1167) Թագաւորն Երուսաղէմի Ամառին գնաց յԵ-գիրպոս և Էա զԱրանտարիա և զՊալէս⁸⁰:
- ՌՃԿԸ (1168) Թագաւորն Երուսաղէմի Ամառի խանգրեաց զՍալահատինն և սղարեաց զՏամրաթն⁸¹ Հաւոմնոյն աւգնութեամբ և ոչ կարաց առնուլ զնա:
- ՌՃԿԹ (1169) Առին զՊիլինաս անտրէնքն ի քրիստոնէից, և չինեցաւ վանքն, որ կոչի վարմունդ:
- ՌՃՀ (1170) Եղև շարժ սաստիկ և վրան քաղքնի և բերդեր ի Սէնլն, աշտինքն՝ Սուր, Աքքա, Տրապուլիս, Յարկա, Լաւիլին, վալանին, Անտաք և այլք ի քաղաքաց քրիստոնէից և յանաւ-րինաց, յաւուր տանի սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պաւղոսի⁸²:
- ՌՃՀԱ (1171) Նահատակեցաւ սուրբն Թումաս յաշխարհին Ընկիլիզաց:
- Ի թաւին Հայոց ՌԻԲ (1173) ի յաւգոստոս ԺԳ (13) ի հինգ-շարթի փոխեցաւ առ Քրիստոս սրբազան կաթողիկոսն Հայոց աւր Ներսէս Շարակնասացն⁸³:
- ՌՃՀԴ (1174) Մեռաւ թագաւորն Երուսաղէմի Ամառին և թագաւորեաց Զ (6)-երրորդ իւր որդին Պաղատինն⁸⁴:
- Ի թաւին Հայոց ՌԻԵ (1176) կայսրն Յունաց Մանուիլն յաղթեցաւ ի Խիւճ Ասլան սուլտանէն մերձ յԻլիոնիա⁸⁵:
- ՌՃՀԷ (1177) Եղև պապ ի Հռոմ Լիւսիոս Երրորդ ամս Գ (4), ամիսս Բ (2) և աւուրս ԻԵ (25):
- Յայնժամ ամի թագաւորն Երուսաղէմի Պաղատին Գողին խանգրեաց զՍալահատինն ի տեղին, որ կոչի Մուսճիղաղդ, ի զեկ-տեղին Բ (2) տրն, դարութեամբ սրբոյ խաչին Քրիստոսի, տեղին Բ (2) տրն, դարութեամբ ունէին ի պատերազմս:
- ՌՃՀԸ (1178) Եղև մեծ հարուածք ի մորեխէ:
- ՌՃՀԹ (1179) Պատերազմեցաւ թագաւորն Երուսաղէմի Պաղատին ընդ Սալահատինն ի տեղին, որ կոչի Մարճըլիուն և յաղթեցան զաւրքն քրիստոնէից և խաչն սուրբ ոչ էր հեռ դաւ-րացն, այլ մնացեալ էր ի Տապարիա:
- ՌՃԶ (1180) Մեռաւ Լաւիղ ըսէ տը Ֆրանցն և թագաւորեաց Ֆիլիպ⁸⁶ որդին նորա: Եւ վախճանեցաւ կայսրն Յունաց Մանուիլն, և թագաւորեաց որդի նորա Ալէքսն⁸⁷:
- ՌՃԶԱ (1181) Թագաւորեցուցին Երուսաղէմի Է (7)-երրորդ զփոքր Պաղատինն, զորդի մարգիղ Կիրամին, որում կոչէին Լուսն-կըսպէ⁸⁸:.....
- ՌՃԶԵ (1185) Մեռաւ թագաւորն Երուսաղէմի Պաղատին Գողին⁸⁹:
- ՌՃԶԶ (1186) Մեռաւ թագաւորն Երուսաղէմի Պաղատին Փոքրն⁹⁰ և Եկաց ի թագաւորութիւնն Ը (8)-երրորդ մայր նորա, Սպիլ թագունին և իւր հայրդին Կի տը Լըզինայն:
- ՌՃԶԷ (1187) Կոտորեցան զաւրքն քրիստոնէից յաշխարհն

- Երուսաղէմի ե կալան գլխաւորն Կի ե անյայտ եղև սուրբ խաչն
Քրիստոսի, ի տեղին որ կոչի Գառնաշաղին, ի Դ (4) տարն ի
յաւրիսն: Եւ սպանման մերձ ի Գաղա Ռապակրան մայրատն
- 5 Ոսպէթլուն, ֆրէր Ըստճեր ար Մալլին ե մարաջախտ Գամփլուն
ֆրէր ճապ ար Մալլին, յառաջի տարն ի մայիս, որ յառաջ էր քան
զկորուստ սուրբ խաչին ե յարժամ յաղթեցան քրիստոնէային ե
անյայտ եղև սուրբ խաչն: Ի նոյն տարն տուին ի Սալահատինն
զԱքայ ե ապա զԱսխատան ի Դ (4) ի սեխտեմբան եւ ի հոգ-
- 10 տեմբ Բ (2) տարն էառ Սալահատինն զԵրուսաղէմ ե զամենայն
Սէնչն, զարդ ի Սրոյ ե ի Տրապաւսոյ¹⁰¹: Եւ ի սոյն տմի սկսաւ
շմարն ընդ բոլ տը ֆրանցն ե բնդ թագաւորն Ընկիլիզաց:
- ՌՃԶԹ (1189) Երեկ թագաւորն Կի պաշարել զԱքայ ե ի
սոյն տմի եղև թագաւոր Ընկիլիզաց Ըսիջապն:
- 15 ՌՃԶ (1190) Կալսրն Ալամնաց ֆրաթիկն խեղդեցաւ ի 152 Բ
զեան Սելիկիոյ ե թագեցաւ յԱնտիոք¹⁰²: Եւ ի սոյն տմի եկաց
պապ ի Հոսմ Սէլեստինոս Երրորդ Հոսմայեցի, կացեալ տմս
ԻԳ (23), տմիս Թ (9) ե աւուրս ԺԱ (11): Սա յառաջին տմին
իւր թագեաց կալսր զՀեռի, որդի ֆրաթիկն, որ թագաւորեալց
ամս Թ (9)¹⁰³: Եւ ի սոյն տմի ֆիլիպ բռն տը ֆրանցն ե Ըսի-
- 20 ջապ¹⁰⁴ թագաւորն Ընկիլիզաց Եկին պաշարել զԱքայ ե ի գալն
Ըսիջապ թագաւորն Ընկիլիզաց էառ զԿիպրոս կղզին ի Յունաց
ի Կեստակ տաւէն¹⁰⁵: Եւ յայտմ տմի եղև սկիզբն կարգաւորութեան
Ալաման ֆրէրացն:
- 25 ՌՃԶԱ (1191) Բռն տը ֆրանցն ե թագաւորն Ընկիլիզաց
թափեցին զԱքայ յանաւրինաց ԻԲ (22) տարն ի յաւիսն¹⁰⁶:
- ՌՃԶԲ (1192) Կի թագաւորն Երուսաղէմի գնեաց զԿիպրոս
կղզին ի թագաւորէն Ընկիլիզաց¹⁰⁷: Եւ հաշիշիքն սպանին զմար-
- 30 գիղն: Եւ գունթն Հեռի ստակեցաւ ընդ Զապէլ գուտար թագա-
ւորին Ամասէ, որ յառաջ լեալ էր կին Հանֆրէի:
- ՌՃԶԳ (1193) Թագաւորն Ընկիլիզաց Ըսիջապ արար սէր
ընդ Սալահատինն ե թափեաց սիրով զճաֆն, զԱրսաֆն, զՍը-
- 35 զայրն ե զԳալֆապ ե ապա գնաց յայնկոյս ծովուն ե բռնուեցաւ
ի տուկ Տաւս ար Ռիչէն¹⁰⁸:
- ՌՃԶԴ (1194) Մեառ Կի թագաւորն Երուսաղէմի ե Թ
(9)-երրորդ թագաւորեաց կարայր նորա Հէմրի: Յայտմ տմի Լեռն
տէրն Հայոց կալաւ զՊէմունտ բրինձն Անտաքոյ ե գնտանեաց ի
Սոսյ կլայն¹⁰⁹:
- ՌՃԶԵ (1195) Աղառեցաւ Պեմունտ բրինձն ի Սոսյ կլայն
միջնորդութեամբ գունթ Հեռէ, որ արար խնամութիւն յիւրեց
մէջն: Եւ յայտմ տմի վարեցին զԲիզանքն ի Յաքայոյ ե յե Պ տոյ 153 ա
- մտուցին զԲիզանքն ի քաղաքն: Եւ աղառեցաւ Ըսիջապ թա-
գաւորն Ընկիլիզաց¹¹⁰:
- ՌՃԶԶ (1196) Մեառ Սալահատինն ե իւր աղբայրն Սէֆը-
45 տինն հայրենէթ[ա]փեց զաղբ[ս]ր որդիքն ե ինք տիրեաց Մարա
ե Դմշխա¹¹¹:

- Եւ մեառ Հէմրի պատրիարգն Անտաքոյ, յետ որոյ եկաց
պատրիարգ Պետրոս Կաթիկոսոս Տրապաւսոյ:
- Եւ եղև մեծ սով ի Ֆրանսն, որ աժեցաւ ցորենն խաւերն¹¹²:
- 5 Դ (4) լիվր:
- ՌՃԶԷ (1197) Առին քրիստոնէքն զճալէթ գաւով յանաւրի-
նաց: Եւ բնբրտին Հեռի¹¹³ էառ զԲոյլն¹¹⁴ ե զՍպիլն¹¹⁵: Եւ յղբը-
կեց պապն յաղնութիւն ծովուն այս գեհիս յովով աղաւթվորք,
որ խաչ էին վերացել¹¹⁶: Եւ գունթ Հեռին, որ էր ի Յաքա ընկաւ
- 10 ի պատու[ն]նէն ի վայր ե մեառ¹¹⁷:
- Ե Մէլէքըլ Յայտն էառ զճաֆն ի քրիստոնէից:
- Եւ աժեցաւ ի Ֆրանսն սխաւեր մի աղն Դ (4) լիվր:
- ՌՃԶԸ (1198) Թագաւորն Կիպրոսի Հէմրի պապեցաւ ընդ
թագաւորն Զապէլ: Եւ Կաթիկոսոս Մայանսու թագեաց զԼեռն
- 15 տէրն Հայոց թագաւոր, ե եղև առաջին թագաւոր Հայոց յաշ-
խարհն Կիլիկեաց¹¹⁸: Եւ առաւ Պերութ¹¹⁹: Եւ վախճանեցաւ ըն-
բրտը Հեռին¹²⁰: Եւ ալամանքն սղարեցին զԳուրունն ե ոչ կա-
րացին առնուր: Եւ ֆնացին առանց կայսր ամս Է (7)¹²¹:
- ՌՃԶԹ (1199) Ըսիջապ թագաւորն Ընկիլիզաց մեառ ի
20 զարկուց նեաթ¹²² ե թագաւորեաց իր որդին ճուանն¹²³: Եւ Հա-
ւիդ, որդի ֆիլիպ բռն տը ֆրանցին, ստակեցաւ ընդ Տամբլը-
լանչն, գուտար Ալֆունս բռն տը Կաստէլին:
- ՌՄԱ (1201) Մեառ Պեմունտ բրինձն Անտաքոյ ե եկաց
Պեմունտն իր որդին, որ էր կամ Տրապաւսոյ:
- 25 Եւ Նիլոս գեան Մարա Պ նուագեցաւ ե եղև սով ե սղութիւն 153 Բ
մեծ յեղիպոսոս:
- ՌՄԲ (1202) Եղև մեծ շարժն որ փոյց զԱքայ ե զՍուր,
զճալէթ, զԱրկա ե մեծ մասն ի Տրապաւսոյ ե այլ շատ քաղքն
ի քրիստոնէից ե յանաւրինաց: Եւ Գունթը տ ֆրանսն խլեցաւ
- 30 յիւր աշխարհէն գալ յԵրուսաղէմ:
- ՌՄԳ (1203) Թագաւորն Հայոց Լեռն էառ զԱնտաք ինչու
ի Գամփլն ե կեցաւ ի ներս Դ (3) տար¹²⁴: Եւ թագաւորն Ընկիլէ-
զաց ճուանն կալաւ զԱրկունն, ե գալ իշխանսն ի Միրապիս:
- ՌՄԴ (1204) Եսպան Մարչուֆն գորդի Կեստակ կայսերն:
- 35 Եւ Գունթը տ ֆրանսն ե տուին վնիժին առին զԿաստան-
զինուպաւիս ի Յունաց¹²⁵: Եւ վաղցուցին զՄարչուֆն¹²⁶ ընդ
սոյն մի ի վայր ե մեառ: Եւ թագեցին կայսր Կաստանդինու-
պաւի զՊաղատինն¹²⁷:
- Եւ թագաւորն Կիպրոսի Հէմրի յղբեց զիւր զալէքն ի Կիպ-
40 աւսա ե ի Սէնչէն յեղիպոսոս, որ աւերեցին զՖաւաճն ե բերին
մեծ շահ:
- Եւ ֆիլիպ բռն տը ֆրանցն շահեցաւ ի թագաւորէն Ընկիլի-
զաց զՆորմանդոյ Կիլիլին¹²⁸:
- ՌՄԵ (1205) Մեառ թագաւորն Կիպրոսի Հէմրին:
- ՌՄԶ (1206) Պեմունտ բրինձն Անտաքոյ էառ զնֆինն ե
45 զճալաքաւն ի յիւրեց տէրոջն, որ մառել էին ընդգէմ իւր:

- 10 ՌԲԷ (1207) Թագակցաւ բնորոտը Աւգուստին ծնեալ ի Սագ-
սոնաց. և սորա ամբ վասն աշն որ չէ գրած, որ եկեղեցոյն հա-
կառակ եղեւ, զոր յետոյ եկեղեցոյն հրամանաւ Ֆրանցիկն բնորոտը
5 թագակցաւ, հակառակ Աւգին. և գնաց շատ զաւրաւք ի վերայ
Աւգին և յաղթեալ նմա և ինքն կալաւ զաշխարհն¹¹⁹:
- Ի սոյն ամի եկաց պապ ի Հռոմ Բնատանթին ամս ժԸ (18) ր, 154 ա
ամիսս Գ (4) և աւուրս ԻԳ (23). յետ որոյ եկաց արքայն առանց
հայրապետի աւր Ա (1): Յայսմ ամի Ֆրիլիպ թագաւորն Ալամնաց
10 սպանաւ: Եւ թագաւորն Երուսաղէմի աշրեաց հրով զԲաւաշէին:
Եւ յայսմ ամի թագաւորն Հայոց Լեոն կալաւ զԱնատոլիոսն
Հէոի որդովքն և զԿոստանց Խոմարտաշն և զՃաւայինն և զՊապ-
աինն¹²⁰:
- Եւ զաւեր Յոհանէս կաթողիկոսն բնկեցին յաթևոսոյն և եղին
15 կաթողիկոս զաւեր Գաւրիլ Արքակաղանցին¹²¹:
- ՌԲԸ (1208) Պեմուստ բրինձն Անատոլոյ խանգրեաց զԻւր
ձիաւորքն և զԱնատոլոյ զուգինն, որ մոտեալ էին բնդգէմ նորա.
և վասն զի թելադրութեամբ պատրիարքին եղեւ մոտութիւնն
աշն. կալաւ զպատրիարքն և եղ ի բանդի, որ և անդ վախճանե-
20 ցաւ: Խոսրովշահ սուլտանն¹²² յԻկոնիոյ որդի Խրիճ Ասլանին էառ
զԲերդուսն¹²³ ի Հայոց և կալաւ զաւեր նորա զԳրիգոր որդի
Լեոնի:
- ՌԲԹ (1209) Պատերազմեցաւ Լաշարի կայսրն Յանաց
ընդ սուլտանն յԻկոնիոյ ի Խոնառ¹²⁴: Եւ յաղթեալ անաւրինացն
25 սպանաւ սուլտանն¹²⁵ և եկաց ի տեղի նորա սուլտան Յազարտին
Դաշթաւան:
- ՌԲԺ (1210) Ամուսնացաւ ընդ թագուհին Երուսաղէմի Մա-
րին ձուանն, որ յետոյ կոչեցաւ ընդ ձուան, որ եկաց ժ(10)-եր-
րորդ թագաւոր Երուսաղէմի: Յայսմ ամի Լեոն թագաւորն Հա-
30 յոց էանց ի կղզին Կիպրոս և ամուսնացաւ ընդ Սոլիի, քոյր թա-
գաւորին Կիպրոսի ընդ Ոյկին¹²⁶:
- ՌԲԺԱ (1211) Թագաւորն Կիպրոսի Ոյկն ամուսնացաւ ընդ
թագուհին Ալիծ:
- Եւ Կաղթեր տ Մունդլիարդն գնաց զաւրաւք ի Տամիաթն և
35 անտի բերեալ շահս ըազումս ||: Յայսմ ամի վախճանեցաւ կա- 154 բ
թողիկոսն Հայոց աւեր Գաւրիլ և զարձեալ կալաւ զաթոսն աւեր
Յոհանէս:
- ՌԲԺԲ (1212) Կաղթեր տ Մունդլիարդն գնաց յԱտալիա և
առ գնաւ և անդ վախճանեցաւ:
- ՌԲԺԳ (1213) Եւ եղեւ մեծ պատերազմն ընդ քրիստոնեայսն
40 ընդ Տաճիկոն յաշխարհն Սպանիոյ¹²⁷:
- Եւ հաշիշիքն հարեալ սպանին զՊեմուսն բրինձն Անատոլոս:
- ՌԲԺԴ (1214) Սպանաւ պատրիարքն Աւալերա յաւազ եկե-
ղեցոջն Աքայոյ յորժամ էր ի բրոսիսն. յետ որոյ եկաց պապ-
45 րիարք Երուսաղէմի եպիսկոպոսն Սալիստոյ:

- Եւ Ֆրիլիպ ընդ տը Ֆրանցին խանգրեաց զԱւգուստին բնորոտը
Ալամնաց ի Կանգարայն, որ կոչի Պուլինս¹²⁸:
- Եւ Լաւիգ որդի ընդ տը Ֆրանցին խանգրեաց զթագաւորն
5 Ընկիլիգաց զընդ ձուանն ի գաւառն, որ կոչի Բաւրգաւ¹²⁹. և յե-
տոյ եղեւ ընդ ձուանն ճորտ եկեղեցոյն Հռոմայ՝ տուեալ հարկս
պապուն յաշխարհն Ընկիլիգաց:
- ՌԲԺԵ (1215) Ինատանթ պապն արար ժողով ընթանաւ-
կան ի Հռոմ, վասն թափման Երուսաղէմի, ՆիԲ (422) եպիսկո-
10 պոսաց և ՀԲ (72) արքեպիսկոպոսաց¹³⁰: Սա հրամայեաց արկա-
նել զանկակ առաջի մարմնոյն տետն, յորժամ բարձեալ տանի-
ցին ուրեք. զի հազարդեցեն զոր:
- ՌԲԺԶ (1216) Վախճանեցաւ Ինատանթ պապն և յետ նորա
եկաց պապ ի Հռոմ Ուորիոս Երրորդ, Հռոմայեցի ազգաւ, կա-
15 ցեալ ամս ժ (10), ամիսս է (7) և աւուրս ԻԳ (23):
- Եւ մեռաւ բնորոտը Ալամնաց Աւգուստին. և տիրեաց յետ
նորա Ֆրանցին: Յայսմ ամի թագաւորն Հայոց Լեոն էառ զաւաժ
ի զիշերի զքաղաքն Անտիոք¹³¹ և կաց || ոյց անդ բրինձ զԲաւա- 155 ա
րէն, թոսն Բաւարինի աւագ եղբաւրն իւրոյ:
- Եւ ծնաւ Զապէլ զուսոր թագաւորին Լեոնի:
- Յայսմ ամի Քաշթաւս սուլտանն յԻկոնիոյ պաշարեաց
զրերդ Կապանն և կալաւ զիշխանն Հայոց զԿոստանդին գուն-
զուստապին, որ կոչեցաւ Աւագ պարսն և զԿոստանդին, որդի
տետն Լամբրուսին և զԿեոսակ տէրն Մաղվաոյ և զալլան¹³²:
- ՌԲԺԷ (1217) Եկն յաշխարհս ծովու թագաւորն Ունգուաց¹³³
25 և տուի Տաւս տը Ռիշն և բազմութիւն խաշվորացն Ունգուաց և
Ալամնաց, որ և գնացին մինչև ի Թափաւրական լեոն և շինեցին
րերդ զՋասաէլ Բլրինն Գամփլեցեց¹³⁴: Եւ ընդ ձուանն և պատրի-
արքն շինեցին զՍրգայրին բերդն:
- ՌԲԺԸ (1218) Վախճանեցաւ ընդ տը Կասաէլն, որ կոչէր
30 Այֆունսր 1 Պաւն¹³⁵: Եւ թագաւորն Կիպրոսի Ոյկն¹³⁶ վախճանե-
ցաւ ի Տրապուզիա: Եւ գնացին զաւրքն քրիստոնէից ի Տա-
միաթն¹³⁷:
- Յայսմ ամի թագաւորն Հայոց Լեոն ետ գին սուլտանին
35 զրերդն Լաւրիայ և զԼաւրատի և ազատեաց զԿալանաւոր իշխանն
Իւր:
- ՌԲԺԹ (1219) Զաւրքն քրիստոնէից առին զՏամիաթն յա-
նաւերինաց¹³⁸: Եւ Պեմուստ բրինձն խեաց զԱնտիոք յեղբաւրոր-
դոյն իւրմէ յԼուաւրինայ, տուրովութեամբ Կիլամ Ֆաւրապէլին:
40 Եւ յայսմ ամի վախճանեցաւ թագաւորն Հայոց Լեոն:
- ՌԲԺԹ (1220) Ֆրանցիկն, որ տիրեալ էր աշխարհին Ալամնաց
և Բոլլին և Սիլիլիոյ, թագեալ եղեւ յՈւորիոս պապէն Հռոմայ ի
քաղաքն Հռոմ, ի տաճարի սրբոյն Պետրոսի:
- Սա ի սիլիգրն թագաւորութեան իւրոյ երեւէր բարի աշր և
45 հնազանդ եկեղեցոյ: Բայց յետոյ շարաշար և մեծամեծ || գործս 155 բ
գործեաց հակառակ եկեղեցոյ:

- Յայտմամբ ամի վախճանեցաւ Ֆիլիպ ըսէ որ Ֆրանցն և թա-
գաւորեաց սրգի նորա Լաւիդն¹³⁹: Պարսն վաճարամ Մարտաթախան
Հայոց և այլ իշխանքն կամեցան ընտելեամբ թագաւորեցու-
ցանել Հայոց Բաւարն ըրինծն: Եւ պայն Հայոց Կոստանդին
կոստորեաց զնոսա մերձ ի Մսիս և պաշարեալ զքաղաքն Տար-
սուս ամիսս երիս և աւուրս ինչ: և առեալ զքաղաքն կարա-
զրինծ Բաւարնն և զիշխանն և առաքեաց ի բանալի յանառիկ
զգեակն ի Բարձրբերդ և ի Պապեառնն¹⁴⁰: Եւ յայտմամբ վախ-
ճանեցաւ կաթողիկոսն Հայոց տէր Յոնանէս: Եւ եկաց կաթողի-
կոս Հայոց տէր Կոստանդին Բարձրբերդցին:
- ՌՄԻ (1220) Յալաաին սուլտանն Հոռմաց Էսա զԿալաունա-
ռաւս ի Կէսովարդէն¹⁴¹:
- ՌՄԻԱ (1221) Քրիստոնեայքն կորուսին զՏամիսին¹⁴²:
- ՌՄԻԱ (1221) Տէրն Պապեառն պարսն վառին ևա զՊապեա-
նա ի Յալաաին սուլտանն և առ ի նմանէ տպրանք(SI) զԱյա-
պասարն¹⁴³:
- ՌՄԻԲ (1222) Բոէ Ճուան թագաւորն Երուսաղէմա անցաւ
ծովուն ի յայնդէն: և եղև խնամութիւն ընդ ինք և ընդ ըն-
քորն պապուն Նիքիթմուք, զի առցէ ընքորն ի յամուսնու-
թիւն զգուսարն ըսէ Ճուանին:
- Ֆիլիպ սրգի ըրնծին պապիկեցաւ ընդ Զապէլ զուսար թա-
գաւորն Հայոց Լեանի: և եկաց երկրորդ թագաւոր Հայոց:
- Յայտմամբ ևզն ստատիկ շարժ և վրաւ Պաֆն ի Կիպրոս
կղզին¹⁴⁴:
- ՌՄԻԲ (1222) Այաաին սուլտանն Էսա զԱրիկա¹⁴⁵ կաթալի:
ՌՄԻԳ (1223) Լաւիդ ըսէ որ Ֆրանցն Էսա զԲաւարայն¹⁴⁶:
ՌՄԻԳ (1223) Զսիր-Աանա¹⁴⁷ երկրին տէն ընդդէն առին
ի Յալաաին սուլտանն: Եւ ի սոյն ամի առին զՄաղմա սղարով
ի Կեսասիկէն*:
- ՌՄԻԳ (1224) Պեմուսա սրգի ըրնծին ամուսնացաւ ընդ
Ալիծ թագուհին Կիպրոսի:
- ՌՄԻԳ (1224) Քամարաաինն Էսա զԱրիկ¹⁴⁸ ի պարսն Կես-
ասիկն տիկնոջն խարնաւք և զտիկինն տարան առ իւր այլ ի
Կնիկոսն¹⁴⁹:
- ՌՄԻԵ (1225) Թագեցին զգուսար ըսէ Ճուանին ի քաղաքն
Սուր¹⁵⁰ և տարան առ ընքորն:
- ՌՄԻԶ (1226) Եկաց երրորդ թագաւոր Հայոց Հեթում սրգի
Կոստանդինա պապոյն Հայոց¹⁵¹:
- Եւ եկն պայլ ի Յաքա գունթը || Թումանն ընդ Ֆրաբիկ 156 ա,
ընքորն զհնաց:
- Ֆրէքն Այաաին սղարն արարին շինելոյ զՄաւնֆաւրթն¹⁵²:
Յայտմամբ ամի վախճանեցաւ Լաւիդ ըսէ որ Ֆրանցն և թա-
գաւորեաց իւր սրգին Լաւիդն¹⁵³:
- ՌՄԻԵ (1227) Յեկեղեցին Հոռմայ կանոնեցին զաւուրն
Ֆրանսէզ և զաւուրն Անգոն ի կարգէ ֆրէքնուրացն և կարգե-

- ցին տաւնք նոցա: Յայտմամբ ամի Ռնորիոս պապն Հոռմայ բանա-
զրեաց զընքորն Ֆրաբիկն: և ապա ի սոյն ամի վախճանեցաւ:
յետ որոյ եկաց պապ ի Հոռմ Գրիգորիոս Թ (9)-Երրորդ, ազգաւ
Գանբանիացի, կացեալ ամս ԺԴ (14), ամիսս Ե (5) և աւուրս
Երիս: յետ որոյ եկաց աթոռն առանց հայրապետի աւուրս Խ (40):
Եւ վախճանեցաւ մայսառն Ռապիթլուն ֆրէք Կարին ա
Մուսկապոյ:
- Շինեցին զԱրիկային բերդն և զՍայրաոյ: Եւ վաղճանեցաւ
տէրն Պերութա սիր Ֆիլիպ տը Պլինն: Եւ Քուրեաին տիրեաց
Դամասկոսի¹⁵⁴:
- ՌՄԻԸ (1228) Ընքորն Ֆրաբիկն Եկն յայսկոյս ծովուն և
շինեաց զՃաֆն: Եւ թագուհին Կիպրոսի Ալիծն բաժանեցաւ յա-
մուսնոյն իւրմէ՝ ի Պեմընդէ, որոյ ըրնծին Անաիոքա:
- ՌՄԻԹ (1229) Ընքորն Ֆրաբիկն արար սէր ընդ Մէլէք
Քէմէն և զարձուցին սիրով ի քրիստոնէքն զԵրուսաղէմ և զնա-
զարէթ և զԼիւնն¹⁵⁵:
- ՌՄԻԱ (1231) Լաւիդաւարաքն առին զՊերութա քաղաքն
և պաշարեցին զբերդն և ոչ կարացին առնուլ:
- ՌՄԻԲ (1232) Լաւիդաւարաքն խեցին զԿիպրոսի կղզին
և Պերութա տէրն խանգրեաց զԼաւիդաւարաքն և թափեաց
զկղզին ի նոցանէ:
- ՌՄԻԳ (1233) Լաւիդաւարաքն առին զՅէսինին բերդն ի
Պերութա տէրն || և ի Ճուէզդն: Յայտմամբ վախճանեցաւ բրինծն 156 բ
Անաիոքա Պեմուսա կոյրն և եկաց բրինծ Պեմուսանանի¹⁵⁶:
- ՌՄԻԳ (1234) Պեմուսա բրինծն Անաիոքա ամուսնացաւ
ընդ գուսար Հոռմայեցի գունդի միոյ, որում անուն էր Գունդ
Բաւլ:
- Եւ Լաւիդ ըսէ որ Ֆրանցն ամուսնացաւ ընդ գուսար Բրաւ-
վանցին գունդին և գնաց զաւրաւք ի գաւառն գունդ տը Պըր-
գայնին և կալաւ զԱւդունն:
- Յայտմամբ ամի սիստեր մի ցորեան ամէր ի Ֆրանսն Դ (4)
իւլը և սիստեր մի աղն՝ Դ (4) իւլը:
- ՌՄԻԵ (1235) վախճանեցաւ տէրն Պերութա սիր Ճուան
առ Պլինն: Եւ սիր Ճուան, Սիգայրին տէրն և Ռապիթլուն և Դամիլն
պաշարեցին զՄաւնֆաւրթն:
- ՌՄԻԵ (1237) Դամիլցիք խանգրուեցան ի Դարպասալն¹⁵⁷: Եւ
Եկն ի Հոռմայ պատրիարք Երուսաղէմի Ճիրաւան:
- ՌՄԻԸ (1238) Ըսէ Տըրաղուն Տաւն Ճամն Էսա զՎլանս¹⁵⁸ քա-
ղաքն յանաւրինաց:
- ՌՄԻԹ (1239) Ըսէ տա Նաւարն և այլ կոմսեր եկին յայս-
կոյս ծովու և պատերազմեցան ընդ զաւրս Մարայ մաւա ի
Խաղէ¹⁵⁹: Եւ անաւրէնք յաղթեցին քրիստոնէից և եղև մեծ կո-
տորումն:
- Եւ ամուսնացաւ ընդ թագուհին Ալիծ իշխան ոմն, որում
անուն էր Ըռայուլ տը Սայրուս¹⁶⁰:

- ՌՄԽ (1240) Քրիստոսեանայր Անշին արարին սէր բնդ սուր-
տանն Գամառնայի, և տաին յանաւորինաց սիրով զՊետրոսիսին,
զՍաֆէթ և զԵրուսաղէմի ամէն երկիրն¹⁶¹: Եւ զունդ Բուջարգն
5 շինեաց զԱսխարան: Եւ զարձաւ բոլ ար Նաւարն յիւր աշխարհն:
Եւ վախճանեցաւ Պալիան Սալիսոյ տէրն:
- ՌՄԽԱ (1241) Պերուխայ տէրն սկսաւ շինել զԱրսուֆ բերդն:
Եւ յայնկոյս ծովու բնորոտին զայլքն բոնեցին զճնուէ-
զացն || զայլքն, որ զկախեցաւսունքն կու տանէին ի Հոռմ: 157 ա
- 10 Եւ զունդ Բուջարգն¹⁶² հաստատեաց զԱնշին հաշտութիւնն
բնդ անաւորէնք¹⁶³ և ազատեց զզունդ ա Մուսֆաւրին և զայլ
իշխանսն զոր Բաւղնատին զարտաւարն Մարա կալեալ էր և զար-
ձաւ յիւր աշխարհքն:
- Յայսմ ամի վախճանեցաւ Գրիգոր սրապն Հոռմայ, յետ
15 որոյ եկաց աթոռն առանց հայրապետի ամ Ա. (1) և ամիսս Թ. (9):
- ՌՄԽԲ (1242) Եղե սրապ ի Հոռմ Անշխարանս Չորրորդն
ծնեալ ի Միլանէն, կացեալ աւարս Ժէ (17). յետ որոյ եկաց
աթոռն առանց հայրապետի ամ Ա. (1) և ամիսս Թ. (9). վասն
հակառակութեան բնորոտ Թրաքիին: Սիր ճաւֆրէ ա Սառճինս,
20 որ էր սրապ Աքալայ, զարաւք Անշին և Գամփլիքն կալան
իջմանք, մատ ի Յասխարան: Եւ զարքն Մարա եկին ի վերայ
նոցա և պատերազմեցան բնդ Գամփլիքն, այլ բազումք սպա-
նան յանաւորինաց և այլքն վախճատեալսն զարձան: Յայսմ ամի
Թագուհին Ալիծ խնդրեց զթագաւորութիւնն Երուսաղէմի և
25 Աքալայիք արարին ամաճ թագաւորն և իւր աշխարհն Բալայու
ալ Սալջուէին: Եւ յետ այնորիկ տեսալ ի զարաւքն Աքալայ գնաց
ի Սուր և անտի վարեաց զԼաւնկոսպարտքն, որ և վախճատեալսն
եղան յամէն Անշին:
- ՌՄԽԳ (1243) Եղե սրապ ի Հոռմ Ինասանթ Չորրորդն:
- 30 ՌՄԽԴ (1244) Եղե կրկին սէր բնդ Անշին քրիստոսեանքն և
բնդ սուրտանն Տմբլիս և զարձաց սուրտանն ի քրիստոսեանքն
զԵրուսաղէմ իւր ամենայն երկրովն, որ է յայնկոյս Յորդանանու՝
զԱրդ, զԵրիքով և զնապոյս¹⁶⁴: Եւ եկն յԱքա սպարապարդ Երու-
սաղէմի Ռաւալերտն: Եւ հաշիւքն հարին զՊալիան, տէրն Պերու-
35 Թայ:
- Յայսմ ամի Սարազմիքն մտին յաշխարհն Երուսաղէմի || և 157 բ
պատերազմեալ խանդրեցին զԱնշին քրիստոսեանքն և կալան
բազում իշխանք և անդ սպանուան մայտան Գամփլուն՝ ֆրէր
Հերմանդ ալ Փէսկարդն և մայտան Սալիթիւն՝ ֆրէր Կիրամ
40 ալ Ջաղէնայէֆն և Կալթէր զունդն ճափուն և այլ բազում
կախեցաւսունք և իշխանք¹⁶⁵:
- ՌՄԽԵ (1245) Ինասանթ սրապն Հոռմ աւարտ ժողով ընթ-
հանաւորան ի Լիոն քաղաք: Եւ հանին ի ժառանկութեան զՊր-
տրիէ բնորոտն: Եւ Լաւիզ բռէ ալ Ֆրանցն խաշ Լառ, վասն
45 զաւոյ յայնկոյս ծովուն: Եւ վախճանեցաւ Պէրթ սրապարդն
Անախարա:

- ՌՄԽԶ (1246) Վախճանեցաւ Թագուհի Ալիծն և Թագաւո-
րեաց Կիպրոսի Հեռի որդի իւր: Եւ պարոն Սմայատ զունդու-
տապն Հայոց գնաց ի Կիոսի խանն¹⁶⁶:
- 5 ՌՄԽԷ (1247) Սուլտանն Մարա¹⁶⁷ Լառ ի քրիստոսեանց զՏա-
պարիս և զԱսխարան:
- Եւ վախճանեցաւ Պալիան տէրն Պերուխա, որ էր պալլ-
յետ որոյ եկաց պալլ ի Յաքայ ճուան ա Պլին, Արսուֆին տէրն:
Եւ վախճանեցաւ տէրն Սալիսոյ ճիւն, յետ որոյ եկաց
10 տէր Սալիսոյ ճուլիանն:
- ՌՄԽԸ (1248) Լաւիզ բռէ ալ Ֆրանցն երեալ յաշխարհն
Լուրմէ բազում զարաւք եկն յայնկոյս ծովու և էջ ի կղզին Կիպ-
րոսի յամենան սեխտեմպերի Իէ (27) աւրն¹⁶⁸: Եւ եկաց պալլ
Աքալայ ճուան Ֆոնուէն: Եւ եղե լիկալ Աւգ ալ Դուսկանն:
- 15 ՌՄԽԹ (1249) Յամենան մայիսի Ի (20) աւրն խլեցաւ
բռէ ալ Ֆրանցն զարաւք ի Լիմիոնո գնալ ի Տամիաթն և ի
յունիսի Դ (4) աւրն հասան անդ, և ի Ե (5) աւրն առին ցամաք
պատերազմաւ, և ի Զ (6) աւրն առաւ Տամիաթն առանց պա-
տերազմի¹⁶⁹: Եւ եղե ի Յաքա շմոր ընդ ճնուէզքն և ընդ Բի-
20 զա || նքն, որ զիմացաւ ԺԸ (18) աւր, և կոտեցան բնդ իւրալ 158 ա
ԻԲ (22) ազգ բարանով: Եւ զարձեալ եկաց պալլ ի Յաքա Պա-
լիան, Արսուֆին տէրն: Եւ արար հաշտութիւն բնդ ճնուէզքն և
բնդ Բիզանքն Գ (3) տարաւ: Եւ ի սոյն ամի կոտորեցաւ ի մի-
նայն Աքալայ ՀԲ (72) հաւ ընդ մեծ և ընդ փոքր և ի Տամիաթն
25 մինայն՝ ԼԲ (32) բերդնաւ և Ժ (10) զալէ: Յայսմ ամի Իէ (27)
աւրն ի նոյնմպերի¹⁷⁰ բռէ ալ Ֆրանցն խլեցաւ զարաւք ի Տա-
միաթն գնալ ի Մնուրա, և հասաւ ի Մնուրայ ի գեկտեմպերի
ԻԲ (22) աւրն¹⁷¹: Եւ ի տեղին, որ կոչի Շիրիմաս հոտն յանաւ-
րինաց զարաւքն և կոտորեցին զնոսա գունդ ա Արգալոյն և Գամ-
30 վիլիք, որ քրիստոսեանց զարաւքն առաջն գնալէին(Si):
- Եւ յերկարէն սպաննաւ ի զարաւքն անաւորինաց ՃԾԵ (155)
և ի վաղուէնէն, որ լուսցաւ ընդ սպաննած և ընդ բռնած ու
բնդ խեղդած ի Ջուրն կորեան գէտ հազար Տաճիկ:
- Եւ ի յունիսի Ը (8) աւրն Արսուֆին տէրն Անշին զաւ-
35 րաւքն գնաց ի Ծեծ, ի Բիւթանիս, ի Թուրքմանքն, որ անդ էին
բնակիկ և կալան զզխաւոր թուրքմանցն և հաշեցան առախսուն
ԺԶԹ (16000) բնդ մեծ և բնդ փոքր:
- ՌՄԽ (1250) Ի փերվարի Ը (8) աւրն բռէ ալ Ֆրանցն և
իւր զարաւքն անցան ընդ Գրննիլին գետն և բազումք խեղդեցան
40 ի զարաւք նորա ի գետն¹⁷² և ապա հաշեցան քրիստոսեանքն զի-
ջուանք զարաւքն անաւորինաց և կոտորեցին բազումք յանաւ-
րինաց և առջնայնայր զարաւքն քրիստոսեանց մտին ի գեղաքա-
ղաքն, որ կոչի Մնուրա և սկսան կողոպտել և հաշել զինչս քա-
ղաքին, զորս տեսեալ զարաւքն անաւորինաց, զարձան ի վերայ
45 նոցա և անդ սպանին զգունդ ա Արգալոյն և այլ գունդեր և հե-
ծելիւրք: Ի հինգ աւրն ի յաղբին || բռէ ալ Ֆրանցն իւր զաւ- 158 բ

- բաւքն խղեցաւ վասն տուայտութեան, զի ոչ ունէին ուտելիք և կամեցան գնալ ի Տամիթն և ի ճանապարհին բռնուեցաւ թաղաւորն և ամէնն՝ որ ի հետն էին, ի տեղի մի գեղաքաղաք, որ կոչի Շերիմասն: Բ (2) ասին ի մայրն Մարցիք սպանին զիրենց սուլտանն¹⁷³ և ամիրայքն խառնեցան վասն ազատելու զբոլ ար Ֆրանցն և զայլ կալանաւորքն: Եւ այլին երգամար հաշտութիւն ընդ իրար և կարեցին զին բոլ ար Ֆրանցին և ալլոյն ճմ (100,000) մարկ արծաթ: Եւ ազատեցաւ բոլ ար Ֆրանցն և իր ազրայքն, և լիկազն, և պատրիարքն և ալլ բազում իշխանք և ձիաւորք և ազքատք: Եւ եկին յԱքա Բ (8) ասին ի մայրն: Եւ յայնժամն պարսպեց բոլ ար Ֆրանցն զԱքայս պարքն: Եւ եղբայր ընդ ար Ֆրանցին Ջաւն և ալլ գունդեր և իշխանք գնացին ծովուն ի յայնդէն:
- Եւ ի սեխտմբր ամիսն Հեռի թագաւորն Կիպրոսի ամուսնացաւ ընդ Բլամայնս գուսար բրինձին Անտիոքա: Եւ ազատեցան ի ծառայութենէն Մարա ֆրէր Կիլամ՝ մայրստոն Ոսպեթլուն և ճի (120) ձիաւոր և մանգր մարդ մինչև ի Բճ (800): Յայտ ամի վախճանեցաւ ընթրուին Ֆրարիկ յամսեանն զեկտեմբերի ԺԳ (13) ասին և եթող ժառանգ որդի մի, որում անուն էր Քուստարն, որ ապրեցաւ յետ մահուան նորա տարի Բ (2), ամիսս Ե (5) և աւուրս ԺԵ (15): Եւ էր այլ հարաբարս իրրե զիւր հայրն: Բզմանէ տապին Աթէ մահացաւ զեղով ևտ սպանանել զՀեռի եղբաւորդի թագաւորին Բնկլիկաց և զՖրարիկն զիւր ազրաւորդին՝ զորդի ընդ Հեռէ և ետան բազում ֆրէրմուր և ալլ կարգաւորք բազում և զանազան տանջանաւք: Սա ևտ փլցնել զպարիսպ նաբլին և զԳարին և ևտ կոչ իլ զինք ընթրուր հա-
- 159 ա-
- կառակ հրամանացն եկեղեցո:
- Ձի ի յայնմ ժամանակի եկեղեցին ընդրեալ էր ընթրուր յաշխարհէն Ալամնաց զգունդը Կիլամ տը Հաւորանան, որ թաղաւորեալ էր ի վերայ Ալամնաց և ունէր ընդ ձեռամբ զիրաւունք ընթրուրութեանն: Եւ այս Քուստարն բանադրուեցաւ ի պապէն Հռոմայ յինաւսանթ Չորրորդէն և բանադրած մեռաւ:
- Յայտ ամի սուլտանն Հալպա գնաց բազում զաւրաւք առնուլ զաշխարհն Մարա և եղև մեծ պատերազմ ի մէջ երկոցունց զաւրացն անաւրինաց և կոտորեցին սաստիկ զմիմեանս և յազթեցաւ սուլտանն Հալպա և զարձաւ ի տուն իւր¹⁷⁴:
- Յայտ ամի Հեռի թագաւորն Բնկլիկաց էառ խաշ, վասն զալոյ ծովուն ի յայնդէն:
- ԲՄԾԱ (1251) Ընդ տը Ֆրանցն պարսպեց զՍըզայքն և մեռաւ բրինձն Անտիոքա՝ Պեմուստն, յետ որոյ եկած բրինձ Անտիոքա և գունդ Տրապուլսո իւր որդին Պեմուստն:
- ԲՄԾԲ (1252) Ընդ տը Ֆրանցն պարսպեց զՃաֆն և վախճանեցաւ իւր մայրն՝ Պլանչն:
- Եւ ընդ տը Ֆրանցն արար ձիաւոր ի ճաֆն զՊեմուստ, բրինձն Անտիոքա:

- Եւ վախճանեցաւ Չապէլ թագուհին Հայոց:
- Եւ ճուլիան Սալէտո տէրն ամուսնացաւ ընդ Ֆիմի գուսար թագաւորին Հայոց Հեթմո:
- ԲՄԾԳ (1253) Դմրշիսա զաւրքն քակեցին զՏաւգն և զՀեռի-զաւրտանն, որ է մերձ ի Յաքա և ապա առին զՍալիտէ և սպանին սոտակ քանդ Բճ (800) քրիտոսնէ և տարան ծառա Դճ (400): Եւ ապա ի սոյն ամի ընդ տը Ֆրանցն կրկին պարսպեաց զՍալիտէ:
- Յայտ ամի վախճանեցաւ Հեռի թագաւորն Կիպրոսի: Եւ Հեթմո թագաւորն Հայոց գնաց առ Մանկո խանն¹⁷⁵:
- Ի սոյն ամի ամուսնացաւ բրինձն Անտիոքա ընդ Սալի գուսար թագաւորին Հայոց Հեթմո:
- ԲՄԾԴ (1254) Կատարեաց ընդ տը Ֆրանցն զպարիսպն Սալէտո և եկն ի Յաքա և արար ձիաւոր զՊալիան տը Պլինն, զորդի Արսուֆին տիրոջն, որ յետոյ ամուսնացաւ ընդ Բլամայնս թագուհին Կիպրոսի:
- Եւ վախճանեցաւ Քուստարն որդի ընթրուրին և յապրիլ ամսո ԻԶ (26) ասին:
- Ընդ տը Ֆրանցն նաւեցաւ գնալ ծովուն ի յայնդէն և եթող ի Յաքա ճ (100) ձիաւորով զսիր ճաւֆրէ տ Սառճինն, որ էր սենեաջալ Երուսաղէմի և պալ Աքառ:
- Եւ եկն ի Յաքա պատրիարք Անտիոքա Աւրիս ճնուէզն: Եւ եղև պալ Աքայս ճուան տը Պլին գունդն ճաֆուն: Եւ ի գեղականս ամիսն մեռաւ Ինաւսանթ պապն Հռոմայ և յետ նորա եկաց պապ ի Հռոմ Ալիշանդր Չորրորդն: Սա էր եպիսկոպոս Աւստրիո: Եւ ևտ զսուրբ Կաղար Բիթանիո և զԹարաւրաւիան լեռնն Ոսպեթլուն տանն:
- Յայտ ամի յայտնեցան Աղաճարիքն և Իսլամպալին:
- ԲՄԾԵ (1256) Հեթմո թագաւորն Հայոց եկն ի Մանկո խանէն և արշաւեաց զաւրաւք և զաւստն Հռոմոց ի Մաւառնախնն¹⁷⁶ և ի յայն: Եւ ի սոյն ամի ձիաւորեցոյց զանդրանիկ որդին իւր զԼիսն: Եւ ի Յաքա սկսաւ ճմարն ընդ ճնուէզքն և ընդ Վնիցիանքն, և Գունդն եթող զԱքայս պալլութիւնն և եղև պալ Աքայս ճուան տը Պլին, Արսուֆին տէրն:
- Ի յունիս ամսո Գ (3) ասին եկն ի Յաքա պատրիարք Երուսաղէմի մայրաւ ճազն, որ էր եպիսկոպոս Վէրբաւանին: Եւ ի մայիս ամիս եկն եպիսկոպոս Աքայս մայրաւ Ֆլաւրանն, որ ձեռնադրեալ էր ի Հռոմ: Եւ վախճանեցաւ մայրաւ Դամփլուն ֆրէր Ըննազտ տ Վիչերն, յետ որո եղև մայրաւ Դամփլուն թագաւոր Պրարան:
- ԲՄԾԶ (1257) Աքայեցիք այլին հաշտութիւն ընդ Շամցիք, ի Յարսուֆին գեռէն մինչև ի Պերուլթա սինաւուն:
- Յայտ ամի Սիլաւա զարախան Ալիշանտը պապուն զաւրաւքն և մեռա յաշխարհն Բոյլին և ալլին ի յինք զՅաւաճն և զՍայն[թ]

Հաւրայնդն և զՍիրտնդն և զՄանթի Սայնդ Անճին և զամէն ծով-
եղերքն մինչև յԱւարայնին:

5 ՌՄԾԸ (1258) Հաւրայնն խանն էառ զԱլամսիթ և կոտո-
րեաց զհաշիշիքն¹⁷⁷: Եւ ի սոյն ամի էառ Հաւրայնն զՊաղտատ:
Եւ վախճանեցաւ թագաւոր եղբայրն Հայոց պարոն Լեոն մարա-
ջախան:

10 Թագաւորն Կիպրոսի Բրաժաննն բաժնուեցաւ ի յիր աշխիւն
ի Պալիան Արսուֆին տիրոջն սրգոյն և եղև պալլ Արայո սիր
Ճաւան ար Պլին, Արսուֆին տէրն:

Եւ Լիլին ի Յաքա ճնուկացն Ծ (50) զալէ և Դ (4) բերդ-
նաւ, որոց էր զխաւոր Բոսու ա Լազոյրքն, և խանդրուեցան ի
Վնիցիան զալեացն, և բնուեցան ի մէջ բնդ Աքա և բնդ Կայ-
ֆաան ԻԴ (24) զալէ ճնուկ, և կորուսին ճնուկքն բնդ սպան-
15 նած և բնդ բոնած մինչև ի ՌԶ (1700)¹⁷⁸: Եւ վարուեցան ճնուկքն
ի Յաքայո և փրացին զիրենց պարճն և գնացին ճնուկքն բնա-
կեցան ի Սուր:

20 ՌՄԾԹ (1259) Թագաւորն Հայոց Հեթում գնաց ի յաւդ-
նութիւն իր փեսային բրնձին ի Տրապաւլիս, զի ունէր շմոր
բնդ իւր իշխանքն և բնդ ձիաւորքն, զոր յետոյ եղև խաղաղու-
թիւն յիրենց մէջն թագաւորին միջնորդութեամբն, և թագաւորն
զարձաւ յերկիրն իւր: Եւ ձիաւորեցոյց զսրգին իւր զԹորոս և ձեռ-
նադրեցաւ Լալիսիոսս թագաւոր եղբայրն տէր Յոնաննէս:

25 Եւ զսղնալով ասին զՄուստաս բերդն յանաւրինալ¹⁷⁹, և զոր 160 ք
Եկեալ զաւրքն սուլտանին Հոսոմոց պաշարեաց զՄուստաս և նե-
ղէր զնոսա: Եւ թագաւորն Հեթում գնաց անգր Հայոց զաւրաւքն
և պատերազմեալ խանդրեաց զնոսա և կոտորեաց բազումք յա-
նաւրինացն և այնպէս վերոյց զՄուստասոյ պարն¹⁷⁹:

30 Յայտ ամի Լիլն լիկաթ ի Յաքա ֆրէր Թումանն ի կարգէ
Բրիջուրացն: Եւ զարձեալ եղև պալլ Արայոյ սիր Ճաւֆրէ ար
Սարճինն:

35 ՌՄԿ (1260) Հաւրայնն էառ պատերազմաւ զՀալսլ և զԴա-
մասկոս և զամէն Շամպն բնդ ձեռամբ արար¹⁸⁰ և ինք զարձաւ
յարեկըս, վասն զի իւր աղբայրն Մանգու խանն մեռեալ էր և
յորժամ Էհաս խաղարն առ Հաւրայնն յաւժարութեամբ և փու-
թով կամեցաւ երթալ յարեկըս և առնուլ զաթոս եղբաւրն իւրոյ
այլ ոչ ժամանեաց: Եւ ի Շամպին աշխարհքն եթող ի զաւրաց
իւրոց ԺՌ (10000) և զլիսաւորք նոցա զԲիթպալազա նուինն և
40 զՊալտար նուինն, զոր ի յետ աւուրց ինչ Խուլթուղ¹⁸¹ սուլտանն
Մորա եկեալ ի Շամպն իւր հեծելովն պատերազմեցաւ բնդ Բիթ-
պալազայն և բնդ Պալտարն ի տեղին, որ կոչի Յայն Ճալուտ¹⁸², և
յաղթեցաւ Դաղարն և ի վախուստ զարձեալ ելին ի Շամպուն
երկրէն և տիրեաց Շամպուն սուլտանն Մարայ Խուլթուղն, որ և ի
սոյն ամի սպանուաւ ի յիւր զաւրացն յորժամ զարձեալ գնայր
45 ի Մար: Եւ եկաց ի տեղի նորա սուլտան Մարայ Պորըտին Պէկ-
պարան, որ կոչէին Պնտուխտար:

Յայտ ամի Ճուլիան Սայխոյ տէրն ծախեց Դամսիւն
զՍայխէ և զՊաֆարին: Եւ Թուրքմանքն բռնեցին զՍայխոյ
տէրն և ծախեցին ի Ռ (20000) կարմիր:

5 ՌՄԿԼ (1261) Վախճանեցաւ Ալիշանար պապն և եկաց պապ
ի Հոսմ Ոյրբանոս Զորբոյն, որ էր յառաջ լեալ պատրիարկ
Երուսաղէմայ: Սա արար բազում զարարեալք և պարգևեաց զթա-
գաւորութիւնն Սիկիլիոյ և զաշխարհն Բոլլին Զապին, որ էր եղ- 161 ա
բայր բոլ ար Ֆրանցին և էր գունդ Անճուին: Եւ Լա Նմա սիգնդ
և հաստատութիւն պապն վասն վերագրել պարգևեաց: Եւ եղիւր
10 զինք վիզայր Եկեղեցոյն, բայց յառաջ որ Զապն հասել էր ի
Բոլլին աշխարհքն վախճանեցաւ պապն: Եւ այս Ոյրբանոս պապս
կոչեց զաւրքն, զոր Ալիշանար պապն տուել էր Ոյսպէթլուն
տանն զսուրբ Լազար Բեթանիոյ: Յայտ ամի Պալիան Արսուֆին
15 տէրն ծախեց զԱրսուֆն Ոյսպէթլուն: Եւ վախճանեցաւ թագաւ-
որն Կիպրոսի Բրաժանն: Եւ եղև պալլ Կիպրոսի Ոյկ ա Լըզի-
նայն:

Պալիալազն¹⁸³ Լառ զԿոստանդինուպոլիս ի Ֆոանդնոյն:
Հեթում թագաւորն Հայոց փեսայացոյց զԿոստանդին, որդի
20 Ճաւֆրէ, տէր Սարվանտիքարին, ի զուտոր իւր Ըսիթա: Եւ ի սոյն
ամի մեռաւ Ճաւֆրի, տէր Սարվանտիքարին¹⁸⁴:

ՌՄԿԲ (1262) Զապ եղբայր բոլ ար Ֆրանցին, որ էր գունդ
Անճուին և Բրուանին, պաշարեաց զՄարսեալն և էառ զնա:

Յայտ ամի վախճանեցաւ թագաւորաւորն Հայոց Կոս-
25 տանդին տաղաւարն¹⁸⁵: Հեթում թագաւորն Հայոց գնաց ի
Մանխունն և վերոյց զսղարն և հացեց¹⁸⁶ զբերդն, և ի գառ-
նայն Խարամանն իր Թուրքման հեծելովն Լիլն յնաջ թագաւորին
և պատերազմեցան բնդ միմեանս: Եւ զաւրքն քրիստոնէից
30 լաւթեցին նոցա և կոտորեցին ի Թուրքմանքն բազումք և սպա-
նին զեղբայր Խարամին և զԲ (2) փեսայն իւր և բնկեցին զԽա-
րամանն ի ձիու և զարձեալ հեծաւ ի յայլ ձի և վախեաւ¹⁸⁷:

Յայտ ամի զաւրքն Մարա պաշարեցին զԱնտիոք, այլ թե-
լաղրութեամբ թագաւորին Հայոց Հեթում, շարժեցաւ Մուզալն
գալ ի թափուսն Անտաքոյ, և յորժամ լուան Մորցիք զգալն
35 Մուզլին ելան Յանտաքու և գնացին ի Դմբլիս:

ՌՄԿԳ (1263) Պնտուխտար սուլտանն Մարա եկն զաւրաւք 161 բ
հանդէպ Աքայո և ի ԺԵ (15) տէրն ի յաղրելն յիշվեցոյց մինչև
ի Յաքայոյ դուռն և արար պակսութիւն: Եւ գերեաց աղքատ,
որ քաղքին բնդ զրուցէ գալան: Եւ յայնմ աւուր հարեցին զսիր
որ քաղքին բնդ զրուցէ գալան: Եւ յայնմ աւուր հարեցին զսիր
40 Ճաւֆրէ ար Սարճինն, որ պալլ էր Աքայոյ և այլ բազում ձիա-
ւորք, և սպանին Տաւաշիք, և Հեռի որդի Պեմուշա՝ բրնձին
Անտիոքա և իւր ամուսինն Զապէլն, որ էր գունտոր թագաւորին
Կիպրոսի բոլ Ոյկին, որով ժառանգութիւնն Երուսաղէմի հա-
սանէր նմա: Եկին ի Յաքա և խնդրեցին ի Յաքայո պարոնացն
45 զպալլութիւնն Երուսաղէմա թագաւորութեանն: Եւ աքայեցիք
բնդուեցան զիրենք, բայց ումաճ Հայրին վասն այնոր, որ չէին

բերեալ ի հետ իւրեանց զըզորդ ժառանգաւորն զիրենց որ-
գին:

5 Եւ յայնժամն սիր Հեռին մնաց պալլ ի Յաքա և իւր ամու-
սինն Ջապէլն դարձաւ ի Կիպրոս: Եւ ի ԺԵ (15) աւրն ի սեխ-
տեմբոն և կին ի Յաքա պատրիարք Երուսաղէմի և լիկաթ Կիլաֆն,
որ էր լեալ ևսխակոպոս Աճանթոյ:

10 Յայտմամբ Հեթում թագաւորն Հայոց և Ըսուզնատին¹⁸⁸
սուլտանն Հոսմաց և Մուղալ արզուշիքն ժողովեցան յԱռակ-
լիայ վասն սինաւոնոյն և բերդերոյն բաժնելոյ:

15 ԹՄԿԴ (1264) Վնիցիանացն ԾԲ (52) զալէ ընդ դարիթ պա-
շարեցին զՍուր յանկարծակի և տէրն Սրոյ՝ սիր Ֆիլիպ տ Մըն-
ֆաւրթն, Ճնուէկաւքն, որ անդ կային և Աքայոյ աւգնութեամբն
պահեց զՍուր ընդգէմ Վնիցիանացն և Վնիցիանքն դարձան անտի
15 Գաշնաւք: Եւ յայնժամ ամի Ի (20) զալէ Ճնուէկաւքն բռնեցին
զՎնիցիանացն կարփանն, որ կու գային յետև իրենց Ծ (50)
զալէին:

20 Եւ յայտմամբ վախճանեցաւ Ոյրբանոս պապն և Ճուան
տը Պլին Պերութայ տէրն և Հոյէթն, որ էր ժառանգ Սըզայրին,
և Ջապէլ, կին Հեռէ բրընծին որդոյն:

25 Եւ եկաց պապ ի Հոսմ մայտոս Կի տը Սայնճին ի Բրու-
անսէն և կոչեցաւ Կլէմայնս Դ (4): Սա էր յոյժ գիտնական և
իմաստուն և աչր: Աս սովաւ և կին ի Հոսմ Ջապն և անդ թագե-
ցին զնա թագաւոր Սիկելիոյ: և տալին ի յինք զեկեղեցոյն նշա-
նակն, և կոչեցին զնա Գուսնֆ անուներ և կեղեցոյն: Եւ ինք եր-
գուաւ պահել և մայն զնել զեկեղեցոյն իրաւունքն ընդգէմ ամէն
կենդանոյ: Եւ ապա Ջապն ելալ ի Հոսմայ զնաց ի Բոյլն և
պատերազմեցաւ ընդ բռէ Մանֆրէ: Եւ բռէ Ջապն տիրեալ կա-
լաւ զամենայն աշխարհն Բոյլին և զիլղին Սիկելիոյ, որում թա-
30 գաւորեալ էր:

Եւ բռէ տը Գաւաթէ Տաւն Ալֆուսնան խանգրեաց զբռէ տը
Կըննաթն և բզգաւքն անաւրինաց ի մէջ ընդ Գաւաթաւայն և
ընդ Շիպիլն, և սպանին յանաւրինաց ԴԲ (4000) հեծման և հե-
տեակ բազում և կին ի Յաքա Սիւրաւլիլեր տը Դայրմն:

35 ԹՄԿԵ (1265) Պնտուխտար սուլտանն Մարայ էառ զԱրոսֆն
ի Յոյսպէթէն և առին ծառա առաւել քան զհազարն ի քրիս-
տոնէից:

Եւ երևեցաւ ի Յաքա նշան դարձանալի լոյս պայծառ իրրև
զթուր և յերկայն իրրև զբաւումս և լայնքն թիղ Ա (1), որ և կին
40 յարեւելից կուտէ և գիպաւ ի Յաւազ և կեղեցոյն զանկաւունն: Եւ Ոյկ
տ Լըզինայն, որ էր պալլ Կիպրոսայ, կին յաւգն Աքայոյ
ՃԼ (130) ձիաւորով: Եւ սիր Սիմուս տ Մուսֆաւրթն, որ էր գունդ
ի Յընկիդաց աշխարհն և ունէր ի յամուսնութիւն զբոյր Ընկ-
լիդաց թագաւորին, մտակցոյց զիշխանքն և ըզաւրքն Ընկիդաց
45 ընդգէմ թագաւորին և կալան զթագաւորն¹⁸⁹ և զիւր աղբայրն
զգունդ Ընէջաւգն, զոր թագաւոր կոչէին Ալամնաց և զԱւտու-

արտն զիւր որդին, բայց Աւտուարտն աղատեցաւ ի զնտանէն և
միարանեցաւ ընդ բաժին մի իշխանք¹⁹⁰ և ժողովեաց հեծեալ և
պատերազմեցաւ ընդ գունդ Սիմուսն տ Մընֆաւրթն և ընդ իւր
5 բնկերքն և խանգրեաց զիրենք և յայնժամ սպաննաւ գունդ Սի-
մուսն և իւր աւագ որդին և ալլ բազում իշխանք և ապա պա-
տերազմեցաւ և ևսպան զԳուսնղը տ Ֆրէրն և ԴԲ (4000) ձիաւոր:

Յայտմամբ Տաւրապայն սղարեց զՊիրն¹⁹¹, հրամանաւ 162 ք
Ապրապա խանին: Եւ վախճանեցաւ թագաւոր ևզրայրն Հայոց
10 պարոն Աւշին, տէրն Կուսիկաւսոյ ԻԵ (25) աւրն ի գեկտեմբոն
ի Նոյէլին¹⁹² զիշերն: Եւ կին ի Յաքա Գունդ տը Նըվայրան և
երարթ տ Նանդոյ և երարթ տը Վալարի քառսուն ձիաւորով:

ԹՄԿԶ (1266) Պնտուխտար սուլտանն Մարայ կին զաւրաւք
հանդէպ Աքայոյ Բ (2) աւրն ի յունիսն և եկաց անդ Ը (8) աւր
15 և ապա զնաց պաշարեաց զՍաֆէթ և էառ զՍաֆէթ ի յուլիսի
ԻԲ (22) աւրն¹⁹³ և ուխտեաց աղատել զքրիստոնէքն, որ անդ
կային և յղրկել ի Յաքա: Բայց յետ առնելոյ զբերդն կոտորեաց
զամենայն բերդացիան: Եւ ֆրէր մի Դամփուսն, որում անուն
էր ֆրէր Լիաւն, տաճկեաց:

20 Եւ ի սոյն ամի Սմըլմաթն¹⁹⁴ Մարայ զաւրաւքն եկն ի Մառի
և խանգրեաց զՀայոց զաւրքն, որ անդ կային յամուսնան աւ-
գոստոսի¹⁹⁵ և ևսպան զթագաւոր որդին Հայոց զպարոն Թորոս
և բազումք ի զաւրացն Հայոց, և կալան զանգրանիկ որդին զպա-
րոն Լեոն և մարն յաշխարհն Հայոց զնացին մինչև ի Սիս և
25 անտի հասան մինչև ի Յատանա և մինչև ի սահմանս Բարձը-
բերդոյ, զերեցին զաշխարհն և ալրեցին հրով և դարձան բազում
աւարաւ յաշխարհն իւրեանց:

Յայտմամբ վախճանեցաւ սիր Ճուան գունդն Ճաֆուսն և
աքայեցիք և Կիպրոսայ պալլն Ոյկ տ Լըզինայն զնացին ի
30 Ծեծ, ի Տաղարիոյ սահմանքն և ի գառնալն խանգրուեցան ի
Սաֆէթու հեծելէն, որ շահընտակ երեկ իրենց և եղև բազում պա-
կասութիւն քրիստոնէից:

ԹՄԿԷ (1267) Պնտուխտար սուլտանն Մարայ կին հանդէպ
Աքայոյ իւր ամէն զաւրաւքն և յղրկեաց սակաւ հեծել մինչև ի
35 Յաքայոյ գաւոն, որք ունէին նշանակ Դամփուսն և Ոսպէթուսն,
վասն խաբելոյ զժողովուրդքն, որ արտաքոյ քաղաքին էին, և
սպա ինք յիշկեաց իր ամէն զաւրաւքն և սպանին առջև Աքա-
յոյ մանար մարդ առաւել քանդ ԵՃ (500), և ետ հանել զամէ-
նին լեզին ի փորոյն և զմազն վարչամ քաշել և և անտի զնաց 163 ա
40 ի Սաֆէթ: Եւ ապա ի ԺԶ (16) ի մայիսն դարձաւ ի Յաքայ
և ետ քակել զՋաղցնին և զամփնին, և կոտորել զայգիքն և ի
յաղվեստաւս ամսու ի ԺԶ (16) աւրն, Լոյք տը Կրիմատն, ԻԸ (28)
Ճնուէկ զալէով, խլեց զԱքայոյ մինայն և ալրեց Բ (2) բերդաւ
Բիզանացն և ալլ մանար նաւեր, և կացին անդ ԺԲ (12) աւր,
45 բայց ի գառնալն ԻԸ (28) Վնիցիան զալէ հանդիպեցան իրենց
և բռնեցին ի Ճնուէկաւքն Ե (5) զալէ սարած:

Յայսմ ամի վախճանեցաւ թագաւորանին Կիւրոսի Սյկլիին
և թագաւորաց Սյկ տը Լըզինայն թագաւոր Կիւրոսի յաւուր նո-
յէլին, ձեռամբ Կիւրամ պատրիարկին Երուսաղէմի: Եւ ի սոյն
5 ամի Լաւիզ ըսէ տը Ֆրանսն և իւր որդին ըսէ տը Նաւարն և
այլ թագաւոր գունդեր և պարսնայք ի Ֆրանսն և յԷնկլիզաց և
յԱլաֆնաց առին խաչ ի Ին (25) տարն ի մայիսն, վասն զայս ի
թափումն Երուսաղէմի¹⁵⁶:

ԻՄԿԼ (1268) Վախճանեցաւ Կիւսայնս պատն: յետ որոյ
10 Լիւսց աթոսն ստանց հայրապետի ամս Գ (3): Ի սոյն ամի Քու-
ռաթն ի Յալաֆնաց որդի միւս Քուռաթին, որ էր թոսն քերթուր
Ֆրանկին ժողովնաց զարս թագաւոր թեղապետ թեղա-
նացն և Հոսմայեցացն, որք մատակ էին զէմ ըսէ Ջաւլին, Լին
յաշխարհն և պատերազմեցաւ ընդ ըսէ Ջաւլին: Եւ ըսէ Ջաւլին
15 խանդրեաց զնոսա և կոտորեաց ի նոցանէ թագաւոր և զՔուռա-
տինն կալեալ Լնատ զգլուխ նորա և զայլ թագաւոր մեծամեծաց
իւրոց:

Պնտալիստար սուլտանն Մարայ Լաո զճաֆն խաբէութեամբ
և փրոյց, և զՊլաֆաւրթն Լաո սպարափ: Եւ զարձեալ Լաո զԱն-
20 տաք տուրափութեամբ զունդուստապին Անաթաքա, յորում անուն
էր սիր Սիմուսն տը Պոյլուն: և զերեւոյ զանթիւ քրիստոնեայն,
որ անդ կային: Փրոյց զԱնտաքոյ պարիսպն և զքաղաքն ալրեաց
հրով և Լոկ Կորուստն Անաթաքայ ի ժէ (17) տարն ի մայիսն¹⁵⁷:
Եւ սպաննաւ ի ներքեւ քաղաքին ժէՄԷՃ (17800) քրիստոնէ և
25 առաւ զերթ տառել քանդ ճԻ (100000) քրիստոնէ: Եւ Գամփրլ-
ցիք փրթուցին զՊաղրաս և զԷսոյշայն և զերկ թին Արասոյ: ¹⁶³ Եւ
Յայսմ ամի ձեռնադրեցին կաթողիկոս Հայոց զաէր Յակոբ: Եւ
աղաակեցաւ ի ծառայութենէն Մարայ պարսն Լեոն, թագաւոր որ-
գին Հայոց, ապալ զին նմա զրերդն Գարապակ և զՍընգուր Բշ-
30 խարն, որ էր խաշտաշ սուլտանին Մարայ և կայր ի ծառայու-
թիւն Մուղլին, զոր խնդրեաց Հեթում թագաւորն ի Յապաղայ
խանէն և ետ զին որդոյն իւրոյ¹⁵⁸:

Եւ Լիւսց պայ Արայոյ և զունդուստապլ Երուսաղէմի Պա-
լիան տը Պլին, Արսուֆին տէրն:

ԻՄԿԹ (1269) Փլան ի շարժէ Սարվանտիքարն և Համուսն
35 և Դեղընքարն և այլ վանորայք և ամրոցք և զեղորայք ի Սե
լէոն¹⁵⁹:

Եւ վախճանեցաւ ի Յաքայ սիր Ճաւֆրէ տը Սարճինն:

ԻՄԶ (1270) Վախճանեցաւ ի Յաքայ պատրիարկն Երուսա-
40 զէմի Կիւրաֆն: Յայսմ ամի Լաւիզ ըսէ տը Ֆրանսն և իւր Գ (3)
որդին և իւր աղբայրն գունդ տը Բոյդերն և իւր եղբաւորորդին
գունդ տ Ալրդայդն և այլ մեծամեծայք Լիւրն ի Յայկըմաւրթն¹⁶⁰:
և ի Բ (2) տարն ի յունիսն նաւեցաւ անտի իւր զաւաւրն և
էառ ցամաք ի Սարաայն կղզին ի բերդն, որ կոչի Գալարն¹⁶¹ և
անտի խլեցան և գնացին ի Գունիզն և առժամայն առին զԳար-
45 դայճն¹⁶²: Եւ յետ աւուրց ինչ վախճանեցաւ անդ Լաւիզ ըսէ տը

Ֆրանսն և ապա վախճանեցաւ ըսէ տը Նաւարն և թագաւոր գուն-
դեր և պարսնայք և ի Նեմելն մեռան թագաւոր, վասն վա-
ստաղծութեան երկրին: Եւ յետ մահուան ըսէ տը Ֆրանսին Լին
5 ըսէ Ջաւլին ի Նեմելն և արար հաշտութիւն ընդ Գունիզին սուլ-
տանն, և Լաո ինք և այլ պարսնայքն յոյժ զանձ ի սուլտանէն
և զարձեալ անտի Լիւրն ի Գրարն: Եւ Լոկ սուսաթիկ ժողոր ծովու և
կարեցան Խ (40) բերդնաւ և կորսնվան քրիստոնեայքն և իւր-
եանց թողան և հառնեղն, որ ի նափերն կային և այլն զարձան
10 յաշխարհն իւրեանց: Եւ թագաւորեաց ի Ֆրանսն Ֆիլիպ որդի
Լաւիզին:

Յայսմ ամի վախճանեցաւ թաւր թագաւորն Հայոց Հեթում
յամսեանն հոգաւմբերի, ի սահմանս Բարձրբերդոյ¹⁶³ ի զեղն որ ¹⁶⁴ աս-
կոչի Ակնէր, առ Լոկ Պարաթիս գետոյ: Սա կրաւնաւորեալ վախ-
15 ճանեցաւ և կոչեցաւ անուն կրաւնաւորութեան նորա Մակար:
Վախճանեալ ի թաւրաք ձերութեան իւրոյ տարեալ ի սուրբ
սխան Գրաղարկ թաղեցին ընդ հարս իւր: Եւ Կիւրեաց աշխար-
հին Հայոց որդին իւր Լեոն, զոր կացուցեալ էր պարսն Հայոց ի
կենդանութեան իւրում յաւուր, յորմէ Նեալ աղաակաց զնա Աս-
20 տաւած ի ծառայութենէն Մարայ:

ԻՄԶԻ (1271) Պարսնն Հայոց Լեոն աւժաւ թագաւոր Հա-
յոց ի մայրաքաղաքն Տարսուս ի տաւնի սրբո Յայանութեանն¹⁶⁴:

Պնտալիստար սուլտանն Մարայ Լաո յԱլայկթիէն զՀուսնա-
քրաւն և ի Գամփրլն զՋաւլի Պրանդն և ի բրնձէն զճրպալաքարն
25 և ի Յալաֆնացն զՄուսֆաւրդն և բերդ մի ի հաշիշեցն: Եւ Տա-
ճիկ զալէք ժԴ (14) կոտորեցան ի Կիւրասու և ընդկեցան ի
Տաճիկոյն ծառայք Վ (3000):

Յայսմ ամի սիր Հեոի տ Ալամայնն, որդի Ալամայնց թագա-
ւորին, սպանաւ ի Վիզայրք քաղաքն, յեկեղեցոյն ի ժամ պատա-
30 թալին, ձեռամբ սիր Սիմուսն տ Մրնֆաւրդին որդոյնն Սիրիկէ և
սիր Սիմուսին: Եւ Լին ի Յաքայ սիր Աւտուարա, որդի Բնկի-
զաց թագաւորին, յոյժ ընկերաւք: Յայսմ ամի ընարեցին պապ
Հոսմայ զարժանաւորն Գրիգորիոս, որ Լեկալ էր յաղաւթորու-
թիւն հետ սիր Աւտուարաին և կայր ի Յաքայ և անտի Լեկալ
35 տարան զնա ի Հոսմ ի հայրապետական աթոռն: Յայսմ ամի
վախճանեցաւ Գունդը տ Բոյդերն և իւր կինն, ուստի ընկաւ
վախճանեցաւ Գունդը տ Բոյդերին, և ճենվրն և Ավեոնն և այլ երկիր, զոր Գունթը տ
Բոյդերին և ճենվրն և Ավեոնն և այլ երկիր, զոր Գունթը տ
Պոյթերն կալել է: Եւ Լին ի Յաքայ սիր Ալամայնն, սիր Աւտուար-
40 տին աղբայրն, ապաւ ընկերաւք: Եւ Պարալուզ կայարն Յունաց
յղրկեց զալէք ի վերայ Նէկրըրուսթին¹⁶⁵ և խանդրեցին զՖոանկ-
որ անդ կային, և առին բերդ մի ի Նէկրըրուսթին կղզին:

Յայսմ ամի Մուղալ հեծելն յէշվեց ի Շամբուսն աշխարհն
45 մինչև ի Հալպ և յԱնտաք և զարձան թագաւոր աւաբաւ:

Ի սոյն ամի սիր Աւտուարան և իւր աղբայրն և թագաւորն

Կիւպրոսի և Դամիւրն և Ոսպեթալն և Ալամանքն իւրեանց գաւ-
րաւքն և յան ի Յաքայոյ և զնացին ի Գազաւն և ա՛նդ գտան
բազում Թուրքմանք և զերեցին զնոսաւ, ալ զգտւրճ Գազաւին,
որ էր ամբոց նոցա, ոչ կարացին առնուիլ:

5 որ էր ամբողջ նոցա, ոչ կարացին անուսկ:
 Ռ-ՄԶԲ (1272) Թագաւորն Կիպրոսի արար հաշտութիւն ընդ
 Մարաշ սուլտանն, վասն Աքայոյ: Եւ ի մայիս ամիսն սիր Այսուհտ,
 սիր Աւտուարաին աղբայրն դարձաւ յիր աշխարհն: Եւ ի ժԷ
 (18) աւրն մայիսոյն հաշիշի մի քշակց սիր Աւտուարաին և (5)
 10 գանկ զարկի, Աքայոյ բերդին ընդ ներքսէ² 6. և յորժամ աջող-
 ցաւ զարձաւ յիր աշխարհն ի ժԳ (13) աւրն ի սեխտեմբոսն:
 Ի Ը (8) ի հոգտեմբոսն եկն ի Յաքայ պատրիարկ և լիկաթ Փրէր
 Թումաս աւ Լընդին ի կարգէ Բրեջուրացն:

15 ՌՄՀԳ. (1273) Գրիգոր պապն Հռոմայ արար ժողով ընդ-
հանրական ի Լիոն քաղաք, յառջի աւրն ի մայիսն: Սիր Աւդի-
վեր ար Դէրմն վախճանեցաւ ի Յարա: Եւ ի սոյն ամի վախճա-
նեցաւ ի Տրապանդիս Պեմսնդ բրինձն Անտիոքա, ի մարտի
ԺԱ. (11) աւրն. և Էկաց բրինձ իր որդին Պեմսնտն, որ Էղև վեր-
ջի բրինձ յաղգէն իւրում:

20 ԻՄ ՀԴ. (1274) Ի մարտի ԻԶ (26) տարն Պնտուխտար սուլ-
տանն եմուտ անթիւ գաւառք յաշխարհն Հայոց, իսկց զՄսոյ-
կանգարացն և աւերկաց գամէն երկիրն՝ Ի Մարտաշայ մինչև Ի
Կռսիկաւս. Էսպան անթիւ քրիստոնէք և Նրակէղ արար զքա-
ղաքս և զգեաւս²⁰⁷:

25 Յայտն ամի Լկն ի Յաքայ սիր Կիլամ տ Ռուսիայոնն, զըլ-
խաւոր քսէ տը Թրանցին ձիաւորացն, որ ի Յաքայ Լինն Եւ-
ճուլիան Սայխասյ տէրն վախճանեցաւ ի Տրապէզլիս:

30 ԲԻՐՀԵ (1275) Յաւնական ժե (15) աւրն վախճանեցաւ պապին
 Հռոմայ Գրիգորիոս և Լեւոյ յետ նորա կլէմանտ և (5) Երբորդն,
 որ Գ (3) աւր միայն ապրեցաւ. և յետ նորա կաջուցին պապ
 զԱղբիանոս: Եւ ի ժԲ (18) աւրն ի յունիան սիր Հէսի, հայրն
 Երպոսաւայ թագվորին, խեղցեցաւ ի ծովն մաւա ի Սուր: Եւ ի
 Կիպոսաւ վախճանեցաւ զաւնթն Ճափուն սիր Ճագ աբ Պլինն:
 Յայսմ տմի սիր Թումաս աբ Սայնաղղինն ի Յաքայոյ ծախեց
 35 զիր զեղն, որ կռչէր Ֆագաւնների, Գամփլուն տանն, վառն որոյ
 մեծ վիրաւորութիւն եղե ընդ թագվորն և ընդ Գամփլն: Եւ Լա
 թագվորն փլցնել զԳամփլուն տանն ի Լիմիտոն: Եւ Լա թագ-
 վորն ի Յաքայոյ տանց սահմանելոյ պալլ ի Յաքա և զնոց ի
 Սուր. բայց յետ Խե (45) աւուր, ազաչանաւք Ոյսպեթլուն մայլոս-
 40 աբսին և ալ աքայցեց, սահմանեց պալլ Աքայոյ յիր անձինն
 տեղն զՊալիան աբ Պլին, Արսուֆին տէրն:
 Եւ Եւսեփ և Յաքա 2 (6)

45 տեղն զՊալիսն տը Պլին, Արսուֆին աշխարհ
 ԲՄՀԷ (1277) Ի յաւնիս Ը (8) աւրն եկն ի Յարայ Զ (6)
 դալէ ըսէ Զասլին. և էր գլխաւոր նոցա գունթ Ըռաւճէլ տը Սայ-
 նըսլորինն և տիրեցին Աքայոյ և վարեցին զԿիւղաւսայ թագվո-
 րին գործաւորքն և կոչեցաւ ըսէ Զասլն թագաւոր Յրուսաղէմի
 Եւ յետ Դ (4) տմսոյ լիճ ճարտերն Աքայոյ աշրին տմաճ ըսէ

Ջառլին: Եւ վախճանեցաւ ի Յարայ Կիլամ Ըռասիլաւնն. ե ի սեխտեմբոի ժԶ (16) աւրն վախճանեցաւ սատրիարզն Երուսաղէմի ֆրէր Թումասս ար Լընթին:

5. ԹԻՒՆԸ (1278) Մարիբրիտ ամուսին Պեմունտ բրենձին եկն ծովուն լայնդեհէն: Եւ Պեմունտ բրինձն պատկիւցաւ քնդ ինք ի քաղաքն Տրապարիս: Եւ ի սոյն ամի վախճանեցաւ մաշտառն Ոսպէթլուն ֆրէլը Ոյկ Ըռէվալլն և եղև մաշտառ Ոսպէթլուն ֆրէլը Նիկաւ լլաւսնն:

10 ԲԻԶԹ (1279) Թագաւորն Կիպրոսի Ոյկն գնաց ի Սուր
ԳՃԾ (350) ձիաւորով, վասն տիրելոյ Աֆայոյ, այլ մայրաքաղաքն
Դամիպլուն՝ ֆրէր Կիլամ տ Պիաճաւդն հակառակեցաւ նմա և ոչ
և թող մտանել ի Յաքա, այլ դարձաւ ի Կիպրոս և էտա զԴամ-
փլուն ապրանքն և վարեց զֆրէրքն:

15 ԻԻՄԶ (1280) Մայրատուն Ոսպէթլուն գնաց ի Տրապաւիս,
վասն հաշտեցնելոյ || զբրինձն և զԴիամփլիցիք. և արար զհաշտու- 165
թիւն նոցա ի յալիս է (7) արն. Եւ ի յիւն ի հոգաւարուն Ոս-
պէթլիցիք, որ ի Մարդապն կային, ծեծեցին զԿեպլն և առին բա-
զում աւար և զարձան, և ի գալն նոցա, հասան նոցա 2Ճ (600)
20 հեծման հաշանդակ և Ոսպէթլիցիք խանդբեցին զնոսա և սպա-
նին ի նոցանէ ԸԾ (150) Թուրք մերձ ի Մարախի, և ի Յոսպէ-
թլիցեց մեռաւ Ա (1) ֆրէր:

25 ԹՄԶԱ (1281) և ԳԼԽԻՄ (18) Եկին Շամբուն հեծելն
և պաշարեցին զՄարդապն²⁰⁸ ԲԻ (2000) հեծման և ԴԻ (4000)
հեծման, և Ոսպէթլիքիք, որ ի Մարդապն էին, պատերազմեցան ընդ
նոսա և խանգրեցին զնոսա և կոտորեցին յանաւրինաց բազումք
ի հեծելէն և ի հեռեկացն:

39 Ի հեծելավոր և ի համազորային
 ՌՄԶԲ (1282) Մանկաւ Տամուր Լեզրայր Ապագայ խանին
 ԼՌ (30000) Մուղլով և ԳՌ (3000) Վրացով և Հաւոմայ Ռ (1000)
 35 հեծելավոր և Հայոց ԲՌ (2000) հեծելավոր մտին յերկիրն Շամբուն և
 աւերեցին զաշխարհն մինչև ի գունն Համայ և անդ պատե-
 րագիւցան ընդ Ալֆի սուլտանն Մարայ²⁰⁹։ Եւ խանգրեցին զսուլ-
 տանին դարբն և կոտորեցին ի նոցանէ անթիւ և շահեցան
 զսուլտանին խզէնայն և զխրութիւն։ Այլ Մանկաւ Տամուրն
 40 վտան վառատորտութեան իւրոյ առանց իրիւր պատճառի ի փա-
 խուտ գարձաւ. և յորժամ տեսին Մուղալ զարքն զգառնալ
 զգլխաւորին իւրեանց, թողին զպատերազմն և գնացին զհետ նորա։
 Եւ գնացեալ անցին ընդ գետն Նփրատա և մտին յաշխարհն
 իւրեանց։ Եւ Սամաղարն ԲՌ (2000) հեծելավոր և Հայոց թագավորն
 45 իւր հեծելավոր բաժնեցան ի Մանկաւ Տամուրէն և եկին գէպ ի
 Հաւոմաւք և ի Հայոց աշխարհն. և ի ճանապարհին հասեալ նո-
 ցա շահանգալի. և կորեան ի Հայոց զարացն բազում մեծամեծ
 իշխանք և ի հեծելէն առաւել քանդ և (5) բաժինն։ Եւ թագաւորն
 45 զերծեալ եմուտ յաշխարհն իւր և Սամաղարն անցեալ ընդ եր-
 կիրն Հայոց քնաց ի Հաւոմաւք։

Հայոց գնացի շահագործող
ԲՄԶԳ (1283) Թագավորին Կիպրոսի եկնի Սուր ԲՃԾ (250)

ձիաւորութիւն: Եւ եկն ի Յաքոբ ՝ պատրիարկ ե լիկաթ, որում անուն 166 ա
էր Եղիա:

5 ԹԻՄՁԴ (1284) Մեծաւ Սրոյ տէրն՝ սիր ճաւան ար Գուրգենն.
ե յեա Խ (40) աւար մեծաւ Պեմանա արգի թագաւորին Կիպրոս-
սի. ե յեա Խ (40) աւար վախճանեցաւ սիր Անֆրէ ա Մանֆաւրցն.
որ էր եղբայր Սրոյ տիրոջն: Եւ ի սոյն ամի ի մարտ ամիսն
մեծաւ թագաւորն Կիպրոսի Ոյկ ար Լրգինայն ի քաղաքն Սուր.
ե տաքան զնա հանգերձ արգոյն ի Կիպրոսս ե թագեցաւ յաւազ
10 Եկեղեցին ի սուրբ Ստի. ե իւր արգին Պեմանան թագեցաւ ի
Ֆրէլքմուրքն ե եղե թագաւոր Կիպրոսի ճաւանն իւր արգին²¹⁰:

ԹԻՄՁԵ (1285) Վախճանեցաւ թագաւորն Կիպրոսի ճաւան
ար Լրգինայն ե եղե թագաւոր իւր եղբայրն Հէոի ա Լրգինայն²¹¹:

15 Սուրբանն Մարտի Մէլէք Մնսուրն, որ կոչէր Ալֆի պաշա-
րեաց զՄարգապն ե Էսա զնա ի Յասկէթլէն²¹²:

ԹԻՄՁԶ (1286) Հէոի թագաւորն Կիպրոսի զնաց ի Յաքոբ ի
Ին (25) ի յունիսն ե տիրեաց Աքայոյ ե վարեաց զգործաւորքն
ըսէ Զապին ե արայցիք աչրին իւր ամամ ե անտի զնաց ի Սուր:
Եւ թագեցաւ ի թագաւորութիւնն Երուսաղէմի, յաւար տանի
20 սրբոյ Աստուածածնին ննջմանն, ձեռամբ Սրոյ արծփառցն:
Վախճանեցաւ պապն Հոսմայ²¹³ ե Եկաց պապ ի Հոսմ Մնարիս:
Եւ վախճանեցաւ Ֆիլիպ ըսէ ար Ֆրանցն. ե Եկաց յեա նորա
Ֆիլիպն իւր արգին: Վախճանեցաւ թագաւորն Բասկոնաց Փէոն
ե թագաւորեաց արգի նորա Ալֆանսն:

25 ԹԻՄՁԷ (1287) Եղե պապ ի Հոսմ Նիկալայոս ի կարգէ Մնուրացն:
Եւ Սիկիլիոյ զալէքն խանգրեցին զըսէ Զապին զալէքն ե բանեցին
զբրինձն զըսէ Զապին արգին ե բազում իշխանք, որ բնդ նմա
էին: Եւ եկն ի Յաքոբ պատրիարկ ե լիկաթ Երուսաղէմի Ֆրէլք
Նիկալ ի կարգէ Բրէջուրացն: ԺԹ (19) ի յունիսն եկն ի Յաքոբ
30 Գունգէս ա Պլաչգն ձիաւորաւք ե արար անդ բազում արգինք
ե Էսա ողորմութիւն ազգաւորաց: Եւ սուրբանն Մարտի Ալֆի Մէ-
լէք Մնսուրն Էսա զԷստիլէն ի բրքնձէն:

ԹԻՄՁԸ (1288) Վախճանեցաւ Գունգէս ար Պլաչգն ի Յաքոբ:
Եւ եկն յաշակոյս ծովաւ Լուսիան, գոսար բրքնձին Անտիոքա,
35 վասն անեղոյս զժառանգութիւնն եղբայրն, որ վախճանեալ էր:
Եւ Տրապաւլոցիք արարեալ էին գումին ե Էստն ՝ թոյլ մաա-
նեղ Լիւսիանին ի Տրապաւլիս, ալ Էստա ի Նֆինն ե անդ Եկաց
աւգնութեամբ ե ձեռնադրութեամբ Ոսկէթլուն տանն:

ԹԻՄՁԹ (1289) Վախճանեցաւ թագաւորն Հայոց Լեոն ե
40 Եկաց պարսն Հայոց անգրանիկ արգի նորա Հեթում²¹⁴: Եւ ի ԺԴ
(14) աւրն ի մարտն Ալֆի սուրբանն Մարտի կոչեցեալն Մէլէք
Մնսուր պաշարեաց զՏրապաւլիս ե կանգնեցոյց մեծամեծ բա-
րան Գ (4) ե խաբաղուղբայր ԼԲ (32). ե էր համար զաւրացն
անաւրինաց հեծեալ ԽԹ (40000) ե հեռակ ԳՃԹ (300000). ե
45 եկեալ ի Յաքոբայր բազումք ի յաւգնութիւն քաղաքին Տրապաւ-
լոս ե եղբայր թագաւորին Կիպրոսի Ամատին Ճ (100) ձիաւո-
րսոյ ե եղբայր թագաւորին Կիպրոսի Ամատին Ճ (100) ձիաւո-

րոյ. ե յեա յ Եկեալ Լուսիանն ե Ոսկէթլոցիք ի Նֆին բերդէն ե
մտին յաւգնութիւն քաղաքին, ալ սորա ամենեքեան ոչ կա-

5 յիւք ե նազմիւք առին զՏրապաւլիս յաւար երեքշաբաթոջ Ին
(25) աւրն ի յապրիլն²¹⁵. ե ի սուր սուսերի մաշեցին զքրիս-
տոնեայն ե բազումք զերեցին, ալ զլիսաւորք ե մեծամեծքն, որ
անդ կային. զերծեալ նաւաւք գնացին յԱքա ե ի Կիպրոս: Եւ
Ճնուկոյ ոմն, որում անուն էր Պնէթ Զաքարի, կայր ի Տրապաւ-
10 լիս Դ (4) զալէպ ե բերդնաւով, ե ազատեաց ի քրիստոնէիցն
աւելի քանդ ԳԹ (3000) արք ե կանայք ե մանկաի ե զամենե-
սեանն իւր ծախաւք ե բառնկաւք տարաւ ի Փամակուստն. ե
անաւ արար բազում ողորմութիւն ե Էս յընչից իւրոց ազգաւ
զերծելոցն մինչեւ ամենեքեան բաւականացան ապրել յաշխարհն
15 Կիպրոսի:

ԹԻՄԴ (1290) Յաւար Զատիկն եկն ի Յաքոբ Ի (20) զալէ,
զոր պապն էր առաքել յաւգնութիւն Աքայոյ ե էր զլիսաւոր դա-
լեացն վէսքն Տրապաւլոս:

Յայտմ ամի ստատեցաւ սուրբանն Մարտ Մէլէք Մնսուր
20 Ալֆին ԻԲ (22) ի նոյեմբրն²¹⁶ ե եղե սուրբան Մարտ իւր արգին
Աշրաֆն: Եւ ի սկիզբն սուրա[ա]նութեան իւրոյ Էսպան զՏու-
րնդայն, որ էր իսղնատար Մարտ, ե ամիրայք յառաւել մեծա-
մեծաց իւրոց ԺԴ (14):

ԹԻՄԴԱ (1291) Ի յապրիլի Ե (5) աւրն Աշրաֆ սուրբանն
25 Մարտ պաշարեաց զԱքա ե պատերազմեցաւ բարանաւք ե նազ-
միւք մինչեւ Էսա զքաղաքն յաւար ուրբաթի ի մաշիսի ԺԸ (18)
աւրն²¹⁷: Եւ կոտորեցին զքրիստոնեայն քաղաքին, բայց ի սա-
կաւոյ, որ զերծեալ նաւաւք գնացին ի Կիպրոս զկնի թագաւո-
րին Կիպրոսի, ՝ որ անաւ պատահեցաւ: Եւ յառնել քաղաքին ապա- 167 ա
30 ռին Կիպրոսի, ՝ որ անաւ պատահեցաւ: Եւ յառնել քաղաքին ապա-
նաւ մաշտան Գամփիւն Ֆրէլք Կիլամ ար Պիւլճոյզն ե մարա-
ջագն Ոսկէթլուն Ֆրէլք Մանէ ար Գլէրմուսին, որ բազում
քաջութիւն արարեալ վախճանեցաւ: Եւ ի միւսում աւարն, որք
ի Սուր էին քրիստոնեայք, առանց պատերազմի թողին զքաղաքն
ե գնացին նաւաւք իւրեանց ի Կիպրոս: Եւ յեա սակաւ աւարց
35 թողին զՊեթաթ ե զՍալիաթ ե զԱնարաուզ ե զԶասաթ Բլրինն.
Եւ եղե կորուստ ամենայն Սէշլին ե Գամփիլցիք, որք եկեալ էին
ի Կիպրոս, կացուցին իւրեանց մայառա զՖրէլք Գիպաթ Կաու-
տինն, որ էր մեծ քուսմանաւոր Գամփիլուն:

ԹԻՄԴԲ (1292) Վախճանեցաւ Նիկալայոս պապն Հոսմայ.
40 յեա որոյ եկաց աթոսն առանց հայրապետի ամս Գ (3), վասն
նախանձու ե անհաւանութեան կարտնարացն: Եւ ի սոյն ամի
մեծաւ մաշտան Գամփիլուն ե եկին իւրեանց մայառա զՖրէլք
Ճագ ա Մաւլայն: Եւ եկին ի Կիպրոս Ի (20) զալէ, զոր պապն
էր առաքել յաւգնութիւն ծովուն աշտիւնիս, որոց էր զլիսաւոր
45 սիր Մանուիլ Զաքարի:

Յայտմ ամի եղե մոլորումն Զատիկ ե հրամանաւ կաթողի-

ի Քրիստոսէ

- կոսին տէր Ստեփանոսի արարին ժողով ի քաղաքն Մսիս Լպիս-
կոպոսաց և վարդապետաց և հարանց վանաւրէից. և հրամայե-
ցին առնել Ըզատիկն՝ ըստ այլ քրիստոնէիցն յապրիլի 2 (6)
- 5 աւրն²¹⁸ և այլք ի վանաւրէիցն Կիլիկիցոց և ամենայն աշխարհն
արեւելից արարին Ըզատիկն ըստ Հայոց յապրիլի ժ.Գ. (13):
- Ի սոյն ամի սուլտանն Մսրա Աշրաֆն սրաշարեաց անթիւ
զաւրաւք զհայրապետանիստ զգեալն Հոռոմկլայն. և յետ Խ (40)
- 10 աւր Էսս զնա սրաւերազմաւ. և զերեւոյց զհայրապետն տէր
Ստեփանոս և զորբութիւնսն, որ անդ էին²¹⁹: Եւ տարեալ զնոյն
հայրապետն ի Մսր և Լպին ի բանդն Խաչրէոյ²²⁰ բերդին, որ և
անդ վախճանեցաւ և թաղեցաւ ի նմին բանդի: Եւ յետ սակաւ
աւուրց Լոռուն և զԱպլճիսոյ Ծաղիքն ի սուլտանն: Եւ սրարոնն
Հայոց Հեթում Լա ի սուլտանն Մսրայ զանամարտընչելի զգեալն
- 15 Պեհեանի և արար հաշտութիւն, վասն որոյ խաղաղացաւ աշխարհն
իւր ժամանակս ինչ:
- ՌՄԳԳ. (1293) Աշրաֆ սուլտանն Մսրայ սպանաւ յիւր ամի- 167 բ
րացն և զսպանաւղ նորա, որ կոչէր Պայտարայ, սպանին ծա-
ռայքն սուլտանին և կացուցին սուլտան զեղբայր Մէլէք Աշրա-
ֆին, որ էր ժ.Ա. (11) տարոյ և կադ ի մի սաիցն²²¹,
- 20 Յայամ ամի վախճանեցաւ մայստոն Ոսպելթուն ֆրէր
Ճուան տ Վիլերն և Լպին մայստո Ոսպելթուն զֆրէր Աւտր-
տուրինն:
- ՌՄԳԳ. (1294) Եղև սլապ ի Հոռոմ Սէլէստինոս, որ էր յաշ-
խարհէ Բոյլին, ի քաղաքէն որ կոչի Սալմուն. և կոչէր անուն նորա
- 25 ֆրէր Փէն տ Մուսուն, այր առաքինի, միայնակեաց: Սա կա-
ցեալ յաթոս հայրապետութեանն ամիսս 2 (6). և ի սոյն ամի
եղ ի սպառութենէն իւր կամաւ և ետ հրաման առնել այլ սլապ,
եղ ի սպառութենէն իւր կամաւ և ետ հրաման առնել այլ սլապ,
որ կացուցին ի տեղի նորա սլապ ի կարտնարացն զմի սին, որ
- 30 կոչէր Պնէթ Կայգան և կոչեցաւ անուն նորա Պաւնաւֆանց: Սա
էր այր ժիր և գործաւեւայ:
- Յայամ ամի Ճնուէղացն ժ.Բ. (18) զալէ կուցեան ի Յայաս
ընդ ԼԲ. (32) զալէ և ընդ գարիտ Վնէցիանացն և շահեցան ի
նոցանէ ԻԴ. (24) ընդ գարիտ և ընդ զալէ:

ԾԵՆՈԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում խորագիրը գրված է կարմիր թանաքով:
2. Հմմտ. Մարտինոս Լեհացու ժամանակագրությունը, № 2037, էջ 80ա:
3. «Ամս Ի (2)» հատվածը բնագրում ավելացված է այլ ձեռագրերով:
4. Բնագրում այս ամբողջ հատվածը գրված է 125ա էջի ներքևի լուսանցքում և համապատասխան նշանով ցույց է տրված հաջորդական կարգը:
5. Մարտինոս Լեհացին այդ մասին հետևյալն է գրում. «Սայ զղիղիւրն, այսինքն զնշանագրութիւնսն կարտնարացն բաժանեաց...» (№ 2037, էջ 24բ):
6. Տեւ և հմմտ. Մ. Լեհացի, № 2037, էջ 24բ:
7. Այս եղելով յայն մասին Մ. Լեհացին այսպես է գրում. «Ընդ սոյն Անդոնիոսի տերութեանն ի Յերիքով քաղաքի գտեալ եղև զիբք Ե (5), որոց շարադրողն, այսինքն արարողն նոցունց, ոչ երևի և ոչ գտանի եթէ ում է յարմարեալ...» (№ 2037, էջ 92ա):
8. Իմս Տիրր:
9. Կարծում ենք պետք է լինի «Ե-երբորդ» (հինգերորդ), որովհետև ներքևում ՄՄԱ թվի տակ նշում է «2 երբորդ»:
10. «Թուրքացն» բառը կարծում ենք Հեթում Պատմիչի սխալն է, որովհետև այդ բառը երբորդ գարի համար չէր կարող գործածվել: Ընդ նշում է Մ. Լեհացին. «Սայ բառը երբորդ գարի համար չէր կարող գործածվել: Ընդ Բրոդոզըն, որք են Բօլօնքն» (№ 2037, էջ 92բ):
11. Տեւ վերևում էջ 29, ծանոթ. 20: Սխալ է բնագրի այն վկայությունը, թե Փիլի- 244—249 թթ.:
12. Բ. ագրում «որ է Դէկոս» հատվածը սկզբում մոռացել են, իսկ հետո, տեղ շի- 244—249 թթ.:
13. Իմս Գոթացոց աշխարհը: Մ. Լեհացին գրում է. «Սայ ընդ Գոդացիսն ընդ Յոյնս, ընդ Մակեդոնացիս և ընդ Ասիացիս կալեալ սրաւերազմ» (№ 2037, էջ 93ա):
14. Խոսքը վերաբերում է Սասանյան Պարսկաստանի երկրորդ թագավոր Շապուհ 1-ին:
15. Մ. Լեհացին ևս գրում է «Սայ զետեղեաց և բաժանեաց զծխերն և զգերեգ- մանաւորիսն» (№ 2037, էջ 28ա):
16. Իմա՝ քերականություն: Համաձայն Մ. Լեհացու. «Ըստ այսմ ժամանակի Տօնա- զոս նուրը և զուտ արուեստաւորն քերականութեան և սրբագոյն քերգողաբար, այր պայ- ծառ և երևելի» (№ 2037, էջ 97ա):
17. Խոսքը վերաբերում է Սասանյան Պարսկաստանի թագավոր Շապուհ 11, Երկա- բակեացին:
18. Մ. Լեհացու գրածը հավանաբար այս բառի թարգմանությունն է. «Վալէնդն Թարգմանի քաջ կամ աժէօք այր» (№ 2037, էջ 98ա):
19. Ըստ Մ. Լեհացու ժողովը տեղի է ունեցել. «Ի քաղաքն Գարգահնոյ, որ է Գա- զալօնն» (№ 2037, էջ 99բ):
20. Հավանաբար նկատի ունի 410 թվի Հոռոմի գրավումը Ալաբիլի (Վնտագոթերի) կողմից:
21. Բնագրում թիվը ջնջված է և գրված՝ «2812»:
22. Խոսքը վերաբերում է Մերովինգների թագավոր Նլոդվիգին (481—511 թթ.) և նրա չորս որդիներին:

23. Մ. Լեհացին այս մասին մի փոքր բնդարձակ է գրում, որ Հուստինիանոսը «Օրէնս բազումս և նոմոսս թագաւորական կարգեաց և եղ. և ի զիրս գնոսա շարագրեաց, որ և են իսկ երկու զիրքս, այսինքն՝ զճնդիւմէն և տիճկատիւմէն, որ թարգմանի զճնդիւմէն՝ շնորհուկ, այսինքն՝ զոր ինչ և ինչքեւ յազազս դատաստանի իր շնորհէ և տա բեղ, զի զամենայն անս գտանեա պարգեալ, իսկ տիճկատիւմէն յսի հալոգական կամ մարտեցնող, այսինքն՝ զի իրր հաւիճնով ստամարն սրբի, նոյնպէս զրովքս այս ամենայն դատաստանք մարտին և զմայլեն զմարդն և ուղղեն առ ի շնանքանալ ումեք անձին» (N° 2037, էջ 102բ)։

24. Խոսքը համանաբար վերաբերում է Ֆրանսիական թագավոր Խրիստոփ Լ-ին (511—561 թթ.)։

25 և 26. Տես վերեւում, էջ 29, ծանոթ. 29։

27. Տես վերեւում, էջ 29, ծանոթ. 30։

28. Այս համաձայնից դուրս է դալիս, որ Լեոն III պապը պապ է կարգել (նշանակել) Պատրիսիոսին։ Ավելի համանական է Մ. Լեհացու հաղորդածը. «Սայ (Լեոն III-ը—Վ. Հ.) ի ձեռն պատրիկոսին Հոսմայ, այսինքն մարմնաւոր հոգաբարձու ի քաղաքին, եղև պապ» (N° 2037, էջ 41ա)։

29. Իմա դուրս, այս ձեռով հանդիպում ենք նաև հետազոտում էլ։

30. Բնագրում «Ժ»-ի մոտ հետազոտում ավելացրել են «Ա»։

31. Համանաբար նկատի ունի Պավլոսն։

32. Իմա Կառլոս Մեծ։

33. Խոսքը վերաբերում է 778 թ. Թանսեյվայան կիրճում տեղի ունեցած բառկերի և Ֆրանսիացիների հակառակմարտին։ Պատմական այդ եղելությունները դարձան Ֆրանսիական ժողովրդական էպոսի հիմքը։

34. Ավելի մանրամասն տես Մ. Լեհացու մոտ (N° 2037, էջ 111բ—112ա)։

35. Մ. Լեհացին սրտ մասին գրում է. «Սայ նախ կոչեք Մուսր զբ Բորբ, որ է քնչիթ խողի» (N° 2037, էջ 45ա)։

36. Այս վկայությունը հեղինակը համանաբար նկատի ունի Օտտո I-ին, որը 962 թ. վերականգնեց Հռոմեական արեմտյան կայսրությունը։

37. Լեոն անուսով պապերի հերթականությունը, որոնք հանել ենք հրատարակության բնագրից, խառնված է։

38. Իմա Sainte-Angèle։

39. Իմա Կոնստանտին։

40. Խոսքը վերաբերում է Անգլիայի Նորմանդական դինաստիայի հիմնադիր Վիլհելմ I Նվաճողին, որը 1066 թվի հոկտեմբերի 14-ին Հաստինքսի ճակատամարտից հետո նվաճեց Անգլիան։ Սակայն Վիլհելմ I-ի մահը բնագրում է նշել 1087 թվին։

41. Մանրամասնությունները տես Մ. Ուսնայեցի. «Ժամանակագրություն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 255—266։ Համաձայն Բ. Կուզլերի Նիկիան խաչակիրները գրավել են 1097 թ. հունիսի երկրորդ կեսին («История крестовых походов» СПб, 1895, էջ 40—43. մեջբերումներն այսուհետև կկատարենք այս գրքից, նշելով Կուզլեր)։

42. Անտիոքի գրավման վկայությունը ստույգ է (հմտ. ՄԺ, 1, էջ 74)։ Համաձայն Կուզլերի խաչակիրները Անտիոք հասել են 1097 թ. հոկտեմբերի 21-ին (էջ 47), մինչդեռ Ֆ. Վիլհելմ Անտիոքի պաշարումը հաշվում է հոկտեմբերի 18-ից («Geschichte der kreuzzüge», von Friedrich Wilken, Erster Teil, Leipzig, 1807, էջ 176, մանրամասնումները տես շար.)։ Պաշարումը տեղի է բաժանվում երկար. Մ. Ուսնայեցին նշում է. «զամիսս տասն» (էջ 258), որի բնթացքում տեղի ունեցան համառ և անբուժանելի կոթիներ։ Այս կոթիները բնթացքում, ինչպես նշում է Մ. Ուսնայեցին, որ կային բնակեալ ի Տորոս լեռան, Կոստանդին ուղին Ռուբինայ, և երկրորդ իշխանն Բաղուսի, և երրորդ իշխանն Օշինն, սորա զամենայն կարիս կերակրոյ տառաքելն առ զօրապետն Փռանդաց, նոյնպէս և վանորայքն Սե լերինն կերակրոյ օգնէին նոցա,.....» (էջ 259)։ Խաչակիրներն Անտիոքը գրավել են 1098 թ. հունիսի 3-ի լուսաբացին։

43. Խաչակիրները Երուսաղեմ հասել են 1099 թվի հունիսի 7-ին։ Անհաղթող հարձակումը և գրավումն անհաջող անցնելուց հետո, կարճ ժամանակով այն պաշարել են և հուլիսի 15-ին, ուրբաթ օրը գրավել (մանրամասնությունները տես Կուզլեր, էջ 62—66, հուլիսի 15-ին, ուրբաթ օրը գրավել (մանրամասնությունները տես Կուզլեր, էջ 279—295)։ Հեղինակը բնագրի «Կատաւֆրէ տը Պուլունն» ան-

վան տակ, նկատի ունի Գոթֆրիդ Բուլոնացուն (հմտ. ՄԺ, 1, էջ 74, 90, ծանոթ. 7)։ Որը 1099 թվի հուլիսի 22-ից եղել է «ազատագրված» Երուսաղեմի առաջին բրիտանյա իշխողը։

44. Գոթֆրիդ Բուլոնացին մահացավ 1100 թվի հուլիսի 18-ին, ըստ ավանդության նրան իրր թուշավորել է Կեսարիայի էմիրը։ Գոթֆրիդին հաջորդում է եղբայրը՝ Բալդուինը, որը օծվում է թագավոր 1100 թ. դեկտեմբերի 25-ին (մանրամասնությունները տես Կուզլեր, էջ 73—75)։

45. Իմա՝ Կեսարիա, Պաղեստինում, Յաֆֆայի և Հայֆայի միջև։ Կեսարիան Ար-զուֆի հետ խաչակիրները գրավել են 1101 թվի մայիսին (Կուզլեր, էջ 105)։

46. Հեղինակը նկատի ունի եղիպտացիների 1102 թվի արշավանքը, որի ժամանակ նրանք գրավեցին Ասիայում և այդտեղից փորձեցին հարվածել Երուսաղեմի լատինական թագավորությանը։ Սակայն, ի վերջո, Բալդուինը կարողանում է Ռամլեի մոտ (քաղաք Յաֆֆայի և Ասիայի միջև, Երուսաղեմից հյուսիս-արևմուտք) ետ շարժել եղիպտացիներին։

47. Արքան խաչակիրները գրավել են 1104 թ. մայիսի 26-ին (Կուզլեր, էջ 109, հմտ. F. Wilken, «Geschichte der kreuzzüge», Zweiter Teil, Leipzig, 1813, էջ 193—196)։

48. Բնագրում չենք մարդոջ ձեռով. հմտ. ՄԺ, 1, էջ 78, 93, ծանոթ. 40։

49. Ռոբերտ Նորմանդացու հայրենիք վերագրանալուց և եզրույթ՝ Վիլհելմ II-ի մահից հետո, անգլիական թագավորական դահլ ստանձնում է կրտսեր եղբայր Հենրիկը։ Երկու եղբայրների միջև զանի համար տեղի է ունենում պայքար, որի ժամանակ Ռոբերտը պարտվում է և բանտարկվում, ուր և մահանում է 1134 թ.։ Վկայությունը վերաբերում է այս զեպերին։

50. Իմա Իրեկին։

51. Խոսքը վերաբերում է Ֆրանսիական թագավոր Ֆիլիպպ I-ին և Լուզովիկոս VI Հաստին։

52. Կուզլերը Տրապոլսի գրավումը նշում է 1109 թվի ամռանը (էջ 109), իսկ Վիլհելմ I 1109 թվի հուլիսի 10-ին (նույն տեղ, էջ 210, գրավման մանրամասնությունները, էջ 197—210)։ հմտ. ՄԺ, 1, էջ 90, ծանոթ. 10։

53. Կուզլերը Բեյրութի գրավումը բնագրում է 1110 թ. մայիսի 17-ին (էջ 109), իսկ Վիլհելմ I 1110 թ. ապրիլին (նույն տեղ, էջ 212), սակայն իրն Ալաթիլը և ուրիշները նշում են 1109 թ. հուլիսի 30-ին (Ed. Dulaurier «Recueil des Historien Croisades», tome 1er, Paris, 1869, էջ 92, ծանոթ. 2)։

54. Իմա Սիդոն, Դուլորեի կարծիքով խաչակիրներն այն գրավել են 1110 թ. հուլիսի 19-ին (նույն տեղ, էջ 90, ծանոթ. 1), հմտ. Ֆ. Վիլհելմ, նույն տեղ, էջ 213—222։

55. Խոսքը վերաբերում է Տիրեբիա կամ Տիրեբայի քաղաքին, այժմ կոչվում է Դապրիկ. գտնվում է Գալիլիայում (Պաղեստին), Գալիլիա ծովափի կամ Գենեսեսարեթա լճի ափին։

56. Տես ՄԺ, 1, էջ 91, ծանոթ. 13։

57. Ըստ Կուզլերի, Բալդուին I-ը մահացել է 1118 թվի մարտին (էջ 112), իսկ նույն թվի ապրիլի 2-ին եղևիայի զբաժնի Բալդուինն օծվում է թագավոր, Բալդուին II անուսով (նույն տեղ, էջ 113)։

58. Իմա Templarii, Տաճարական. այսպես կոչվեց օրդենի անդամների բնակությունը Վալդը Սոդոմոնի տաճարի շրջակայքում գտնվելու պատճառով։ Օրդենն հիմնադրվեց 1118 թվին, որի կանոնադրությունը հաստատվեց 1128 թվի Տուրի ժողովում։ Այս համաձայն բնագրում, ըստ երևույթին, ավելացվել է հետո։

59. Կուզլերի մոտ այս զեպերը այլ բնթացքով են շարադրված. Մալաթիայի իշխող Բելիկ-Իբն-Բեգրամը 1122 թ. վերջերին հարձակվում է խաչակիրների վրա և Անտիոքի մոտ, Անտիոքի և Նեպոսիայի միջև, զերում խաչակիրների զորավարներից Իոսեփին իր ձեռքով։ Բալդուին II-ը մեծ բանակով շտապում է օգնության։ Սակայն Բելիկը ճակատամարտում Բալդուին II-ը մեծ բանակով շտապում է օգնության։ Սակայն Բելիկը ճակատամարտում Բալդուին II-ը բանտարկվում են Խաչակիրները ամբողջում։ Այս պարագաներում եզիպտացիք հարձակվում են խաչակիրների վրա։ Խաչակիրները զիմում են վենետիկցիներին, որոնց նախաձեռնությամբ պաշարել էր Կոթբու. կղզին։ Խաչակիրների և եղիպտացիների ճակատամարտը

տեղի է ունենում 1123 թ. հունիսին, Իբելիսի մոտ, որտեղ եղիպտացիք պարտվում են (էջ 114—116): Առավել մանրամասն տես Ֆ. Վիլկեն, նույն տեղ, էջ 476—492:

60. Կուզերի կարծիքով խաչակիրները Սուր=Մուր=Տյուրու քաղաքը պաշարել են 1124 թ. փետրվարի 15-ից և զբաղվել 1124 թ. հուլիսի 7-ին (էջ 116): Մանրամասն տես Ֆ. Վիլկեն, նույն տեղ, էջ 501—522:

61. Իման օգոստոս:

62. Մ. Լեհացին նշում է Պյոտր, Լեոնի որդի, որը կարգինալների մի մասի կողմից ընտրվել էր հակաթու պապ Ինոսանթ II սլավի (ՆՁ 2037, էջ 53բ):

63. Բալդուին II-ը մահացել է 1131 թ. օգոստոսի 31-ին: Նա արուղավակ չուներ, այդ պատճառով թագավոր դարձավ ավագ զստեր՝ Մելիզենդի ամուսին Փուլկոն, Ան-ժուալի-գրաֆը: Բնագրի ճմականունն ա Անճեր-ը կարծում ենք պետք է հասկանալ d'Anjoi:

64. Իման Հենրի:

65. Տես ներքևում, ծանոթ. 92:

66. Իման Լուդովիկոս VI կամ Հաստ:

67. Իման Հովհան Կոմեն Ծիրանածին: Սույն վիպակները ստույգ չէ: Ինչպես հայտնի է, Հովհան Ծիրանածինը սպանվել է 1143 թվի ապրիլին, որսի ժամանակ, պատահամբ վերադարձելով ինքն իրեն: 1137 թ. Հովհան Ծիրանածինը արշավել է Կիլիկիա և այնուհետև պաշարել Անտիոքը (տես ներքևում, էջ 101), տես և հմմտ. Մ. Անեցի, էջ 130:

68. Այս ամբողջ հատվածը բնագրում գրված է նույն էջի ներքևի լուսանցքում, միևնույն ձևադրությամբ: Հաջորդականությամբ ստանալով համար հատվածը տեղափոխեցինք:

69. Փուլկոնի մահվան մանրամասնությունները տես Կուզերի մոտ, էջ 134:

70. Այս հատվածը բնագրում գրված է ներքևի լուսանցքում, բայց պայմանական նշանով ցույց է տրված խոսկան տեղը:

71. Խոսքը վերաբերում է խաչակիրների երկրորդ արշավանքին, որը պատասխան էր 1144 թվի ղեկավարներին Մուսուլի էմիր Իմադ-ադ-դին Ֆենկիի կողմից եղած խաչակիրների զբաղմանը: Խաչակիրների երկրորդ արշավանքը տևեց 1147 թ. զարնանը:

72. Իման Նեպոլ:

73. Իման Պալերմո:

74. Խոսքը վերաբերում է ղեկավարական կայսր Օտտո IV-ին: Այս անունը պատահում ենք նաև «Ազ» ձևով:

75. Դամասկոսի պաշարումը տեղի է ունեցել 1148 թվի հուլիսին: Այն պաշտպանում էր վեդիք Մոն-ադ-դին Անարը: Տասնօրյա անհաջող պաշարումից հետո խաչակիրները թողել են այն:

76. Կուզերի մոտ Ասկալոնի գրավումը նշված է 1153 թ. օգոստոսի 12-ին (էջ 169—170, մանրամասն տես F. Wilken „Geschichte der kreuzzüge“ Dritter Teil. Zweite Abteilung, Leipzig, 1819, էջ 19—27): Տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 75, 91, ծանոթ. 19:

77. Իման Ֆրիդրիխ I Բաբբարոս:

78. Ինչպես հաղորդում են, Բալդուին III-ին թունավորել է Տրապոլիսի գրաֆ Բոլիշը: Բալդուին III-ը մահացել է 1162 թ. փետրվարի 10-ին (Կուզեր, էջ 175):

79. Իման, Ամալրիս, Բալդուին III-ի կրտսեր եղբայրը:

80. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 76: Սկանդարիայի (Սկեքսանդրիա) և Բելլաթիսի համար կռիվներ զնացել են 1164 թ., բայց այն գրավել են 1167 թ. ամառը: Բելլաթիսը քաղաք է, գտնվում է Նեղոսի գետափի արևելյան ճյուղերից մեկի՝ Աբու Մենկել ամիրի, Կահիրեից հյուսիս-արևելք:

81. Դամիետ, գտնվում է Նեղոսի գետափի ճյուղերից մեկի վրա, Մենդայե լճի արևմտյան ափին: Կուզերն ընդունում է, որ Դամիետը խաչակիրները պաշարել են 1169 թ. ուշ աշնանը և թողել առանց նվաճել կարողանալու (էջ 181):

82. Ըստ այսմ երկրաշարժը տեղի է ունեցել 1170 թվի ղեկավարների 27-ին:

83. Այս վիպակները բնագրում գրված է ներքևի լուսանցքում, միմյանմանակ պայմանական նշանով ցույց է տրված տեղը: Ներսես Շնորհալու մահվան օրվա ստույգ հաշվումները տես, ՄԺ, 1, էջ 71, 92, ծանոթ. 24: Բնագրի «ԺԳ» պետք է ուղղել «ԺԶ»:

84. Ամալրիսը մահացել է 1173 թ. հուլիսի 11-ին (Կուզեր, էջ 183):

85. Այս վիպակները բնագրում գրված է ներքևի լուսանցքում, միմյանմանակ

պայմանական նշանով ցույց է տրված տեղը: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1176 թ. սեպտեմբերին, Իկոնիայի հյուսիս-արևմտյան կողմում գտնվող Մյուրիոկեֆալոնում, այժմ ավերակ բերդ է: Այստեղ Իզդ-ադ-դին Ղլիճ Աբսլան II-ը ջախջախեց Մանվել Կոմենենոս կայսեր բանակները: Ճակատամարտի տարեթիվը Հեթում Բ-ի տարեգրության մեջ սխալ կերպով նշված է 1180 թ. (ՄԺ, 1, էջ 76):

86. Իման Ֆրիդրիխ II Ավգուստ, Կապետինգների դինաստիայից:

87. «Եւ թագաւորեաց որդի նորա Ալէքսն» հատվածը բնագրում գրված է ներքևի լուսանցքում: Բյուզանդական կայսր Մանվելը մահացել է 1180 թվի սեպտեմբերի 24-ին:

88. Այս վիպակները տարեթիվը սխալ է նշված: Բալդուին IV-ը մահանում է 1184 թվի զարնանը, որին այնուհետև հաջորդում է Բալդուին փոքրը (V), որը մահանում է 1186 թվի աշնանը: Երուսաղեմի թագավորությունը այնուհետև անցնում է Լուզինյան-ներին (Կուզեր, էջ 201):

89 և 90. Տես ծանոթ. 88:

91. Ամբողջ վիպակներն իր մանրամասնություններով գաղմանալի կերպով համապատասխանում է իրականության (տես Կուզեր, էջ 202—208, Ֆ. Վիլկեն, նույն տեղ, էջ 268—313). Ֆ. Վիլկեն հաստատում է մայիսի 1-ի (ուրբաթ օր, էջ 258), հուլիսի 4-ի (ուրբաթ օրը), ճակատամարտերի վայրը (Մարեֆթալիա, Տիրերիայի և Ջեֆորիայի միջև, էջ 280), Ասկալոնի սեպտեմբերի 4-ի զբաղման (էջ 297—298) վիպակները: Երուսաղեմի գրավումն ահագ. Ուսպենսկին նշում է հոկտեմբերի 3-ին „История Византийской империи“, т. III, М.—Л., 1948, էջ 331—332, հմմտ. Ֆ. Վիլկեն, նույն տեղ, էջ 311: Երուսաղեմի պաշարման և զբաղման մանրամասնությունները տես 299—313, ուր նշված է նաև օրը՝ շաբաթ, Мюллер, „История ислама“ т. III, էջ 172, ՄԺ, 1, էջ 77, 92, ծանոթ. 29): Ներսես Լամբրոնացին այդ կռիվներին եղել է ահանառես և գրի առել (ՄԺ, 1, նոթ. 28): Այս դեպքերն էլ առիթ տվին խաչակիրների երրորդ արշավանքին: էջ 92, ծանոթ. 28): Այս դեպքերն էլ առիթ տվին խաչակիրների երրորդ արշավանքին: էջ 92, ծանոթ. 28): Այս դեպքերն էլ առիթ տվին խաչակիրների երրորդ արշավանքին:

92. Տես և հմմտ. Մ. Անեցի, էջ 143, Ն. Լամբրոնացու հիշատակարանը («Հ. Ամսորեայ» 1894, էջ 19—20), Վ. Արևելցի, էջ 136, Մ. Լեհացի, ՆՁ 2037, էջ 120բ, ՄԺ, 1, էջ 77, մինչդեռ Արևելյան մեջբերած վիպակները բոլորովին այլ բան է պատմում («Մի-սուան», էջ 448), տես նաև F. Wilken „Geschichte der Kreuzzüge“ Vierter Teil, Leipzig, 1826, էջ 139—140:

93. «Որ թագաւորեաց ամա Թ (9)» հատվածը բնագրում, տողերի մեջ, ավելացված է հետո:

94. Իման Ռիչարդ I Առյուծասիրտ:

95. Ակադ. Ուսպենսկին մանրամասն նկարագրում է Կիպրոսի պաշարումը և նվաճումը Ռիչարդ I-ի կողմից (նույն տեղ, էջ 334) նվաճումը նշելով 1191 թ. մայիսի 12-ին (առավել մանրամասն տես Ֆ. Վիլկեն, նույն տեղ, էջ 197—216):

Մ. Լեհացին այսպես է գրում. «Հանցեալ զնաց զօրօքն մինչ ի Պալոմիդեայ, որ է Աբքայ և պաշարեալ զքաղաքն մնայր թագաւորացն զալոյ անդ. բայց թագաւորն անցեալ յայնկոյս ծովուն, հասին ի Կիպրոս և Ռիջարտ թագաւորն Անկլիոյ խեաց բռնի զկղզին Կիպրոսի յումեմն Հոսոմ իշխանէ, որ տիրէրն անդ և կոչէր տուկ, անուն նորին Կիբապո» (ՆՁ 2037, էջ 120բ):

96. Ֆ. Վիլկեն (նույն տեղ, էջ 363) և Կուզերը (էջ 252) Աբքայի նվաճումը դնում են 1191 թ. հուլիսի 12-ին, ուրբաթ օրը: Աբքայի, Կիպրոսի (տես ծանոթ. 95) և Ասկալոնի գրավման մասին հաղորդում է նաև 1192 թ. մի հիշատակարան. «...և ի Ու (1191) Դնկլէզ թագաւորն ել և առ զԿիպրոս կղզի և զԱբքայ և զԱսկալան և սով եղև այն երկու տարին խիստ» (ՄՏՄՏ, դործ № 23, էջ 20):

97. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 77: Ակադ. Ուսպենսկու կարծիքով Ռիչարդ I-ը կղզին զիջում է Գվիդոն Լուզինյանին (տես նույն տեղ, էջ 334—335):

98. Պայմանագրի կնքումն իրականացվեց մեկ տարով ուշ է նշված: Իրականում դեպքերն այս ընթացքն են ունեցել 1192 թ. օգոստոսի 5-ին Սալանդինը փորձեց զբաղել Յաֆֆան (Յոպպա), որտեղ գտնվում էր անդիսական թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը: Յաֆֆայի տակ, զաշտում և այնուհետև քաղաքում մղած մարտերը ավարտվեցին հաշտությամբ բանակցություններով: Այն կնքվեց 1192 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Պայմանագրի կնքման տարեթիվը ճշտ է նշում Հեթում Բ-ն (ՄԺ, 1, էջ 77, 93, ծանոթ. 35): Պայմանագրի համաձայն Երուսաղեմը մնաց Սալանդինին:

99. Հմմտ. Հեթում Բ-ի տարեգրությունը (ՄԺ, 1, էջ 77):

89

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉԻ ԱԶԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (XIII դ.)

Մատենադարանի № 1893 ձեռագրում «Պատմութիւն խորհրդանիւն» հետևում են երեք մանր բնագրեր.

Ա. Պատմութիւն աղգին Ռովրինանց, թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ (էջ 168ա—172ա)¹:

Բ և Գ. Աղգարանութիւն թագաւորացն Երուսաղէմի և թագաւորացն Կիպրոսի (էջ 172ա—174բ):

Դ. Աղգարանութիւն բրընձնոյն Անտիոքա (էջ 174բ—175բ)²:

Ա. Բնագիրն սկսւում է Կիլիկիայում հայկական իշխանության հիմնադիր Ռուբենի հանդէս դալուց և վերջանում Հեթում Բ-ի թագաւորութեամբ, ավելի ճիշտ, հեղինակն աղգարանական այս ճշգրտութիւնը կազմել է 1293 թվին, որովհետեւ նա գիտէ Հեթում Բ-ի ավագ քրոջ՝ Զապեթայի ամուսնութիւնը, որը տեղի է ունեցել 1293 թվին³, մյուս քրոջ՝ Ռիպայի ամուսնութիւնը, որը տեղի է ունեցել 1294 թ.՝, ինչպէս այդ, այնպէս էլ հաջորդ տարիների դեպքերի մասին չի խոսում:

Երկրորդ բնագրի առաջին մասը (Բ) վերաբերում է Երուսաղէմի լատինական պետութեան թագաւորներին, սկսելով խաչակիրների կողմից 1099 թ. Երուսաղէմի գրավմամբ և ավարտելով XIII դարի առաջին կեսին վերաբերող տեղեկութիւններով: Երկրորդ մասը (Գ) սկսւում է Կիպրոսի իշխանութեան հիմնադրման վկայութեամբ (մոտավորապէս XII դարի 90-ական թվականներին) և վերջանում Լեոն Բ թագաւորի թոռան, Թորոսի որդու՝ Լեոնի ծննդյան վկայութեամբ (վերջինս ծնվել է 1289 թվին)⁴ հիշատակելով նաև Հենրիխ II-ի թագաւորութեան և 1293 թ. մի գեպրի մասին: Վերջապէս Դ բնագիրը սկսւում է Անտիոքի իշխանութեան հաստատման (XI դարի 90-ական թվականներին վերջին) և վերջանում XII դարի 50-ական թվականների վկայութեամբ:

Թե ով է եղել այս բնագրերի հեղինակը, որոշակի ցուցում չունենք, բայց փաստերի ուշագիւր քննութիւնը այդ հարցը պարզելու համար միանգամայն բավարար հնարավորութիւններ է տալիս:

¹ Տե՛ս Ս. Անեցու ժամանակագրութեան հովելիածը, էջ 204—212:

² Վերջին երկու բնագրերը տես „Zeitschrift für armenische philologie“, 1901, 1er Heft. էջ 177—185:

³ ՄԺ, 1, էջ 86:

⁴ ՄԺ, 1, էջ 87:

⁵ ՄԺ, 1, էջ 86:

Վերջին բնագրում (Դ) Անտիոքի իշխանների աղգարանութիւնը թվելիս, հեղինակը Ռայմոնդ III-ի մասին գրում է. «Այս Ռեմոնտոս էաւ կին զԱլիք զուսար Ռովրէն Լեւոնոյն, որպէս վերոյ յիշեցաք» (էջ 109)¹: Եվ խկապեա, մատնացուցց աղգած տեղեկութիւնը, առավել ընդարձակ ձեռք գտնում ենք առաջին, Ռուբինյանց աղգի պատմութեան, բնագրում, որտեղ կարգում ենք. «Թեկ զերկոսին դատերան Ռովրէնի եղբար իւրոյ (Լեոն Ա թագաւոր) կարգեաց այսպէս՝ զԱլիքն եւ յամուսնութիւն Ռեմոնտոս բրընձին Անտիոքայ. յորմէ ծնաւ որդի մի Ռովրէն անուն, ...» (էջ 103, ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Այսպիսով, ինչպէս հիմա է պարզույթ, վերևում նշված երեք բնագրի հեղինակն էլ եղել է միևնույն անձնավորութիւնը: Բայց ով: Ալիշանը «Միստան»-ի հովելիածում գրում է. «Մինչդեռ ի տպագրել էին յետին բանք յուսոյ իմոյ, (յառաջին անգամ ամսեան յունիսի, 1885), եւսա ի ձեռս իմ համառօտ պատմութիւն Ռուբինեանց՝ գործ Հեթումյ տեառն Կոռիկոսի. յորում գրէ և զայս բան. «Արար պատերազմունս (խոսքը Լեոն Ա թագաւորի մասին է—Վ. Հ.) մեծամեծս, որպէս գտանի ի լիապատում զիրս Պատմութեան նորա...»² (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Թեև Ալիշանը Հեթում Պատմիչի այդ աշխատութեան ստույգ խորագիրը չի բերում, այլ նշում է լոկ բնագրի բովանդակութիւնը, դժվար չէ հետևեցնել, որ խոսքը վերաբերում է ոչ թե «Համառօտ պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց»³, այլ վերաբերեալ «Պատմութիւն աղգին Ռովրինանց, թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ» բնագրին, որովհետեւ Ալիշանի մեջբերած խոսքերը գտնում ենք վերջինիս մեջ (էջ 103):

Ինչպէս տեսնում ենք, Ա. բնագիրը Ալիշանը իրավամբ վերադրել է Կոռիկոսի իշխան Հեթում Պատմիչին, թեև հայտնի չէ, թե այդ ենթադրութեան համար ինչն է նրան հիմք ծառայել, բայց կնշենք այդ եզրակացութիւնը հաստատող փաստերը՝ նախ Կիպրոսի թագաւորների բաժնում հեղինակը գրում է. «Կի եղև թագաւոր Երուսաղէմի ընդ իւր կնոջն զեհաց Սպիլին, որպէս ի վերոյ յիշեցաք» (էջ 107): Այս տեղեկութեամբ կարծում ենք հեղինակը նկատի ունի ոչ թե Երուսաղէմի թագաւորների բաժնի «եկաց Լ-երրորդ թագաւոր Երուսաղէմի Կի տ՝ Լըզինայն այրն վերոասացեալ Սպիլին» հատվածը, այլ Հեթում Պատմիչի Պատմութիւն խորհրդանիւն՝ «1186 մեռաւ թագաւորն Երուսաղէմի Պաղտին Փօքրն և եկաց ի քաղաւորութիւնն Բ-երրորդ մայր հորա Սպիլ քաղաւիկն և իր հայրգիրն Կի տը Լըզինայն» (էջ 59) հատվածը, որովհետեւ վերևում բերված և այս հատվածներին ընդգծված մասերը ավելի մոտ են իրար: Երկրորդ, Ռուբինյանց իշխանների և թագաւորների պատմութիւնը վերջանում է Հեթում Բ-ի թագաւորութեան շրջանով, ասել է թե իր, Հեթում Պատմիչի ժամանակաշրջանով: Երրորդ՝ քննութեան ենթակա բնագրերում և «Պատմութիւն խորհրդանիւն»-ի մեջ առկա են անձնանունների (օրինակ՝ Գաւաղաֆրէ, Պաղտին, Մելիսանթ, Ժուք, Ամառի և այլն) և ոճական (օրինակ, եկաց երկրորդ թագաւոր, դուք և այլն) նույնութիւն:

Այսպիսով, Հեթում Պատմիչը հանդէս է գալիս վերևում նշված երեք բնագրերի հեղինակ, որը սերվում էր Հեթումյանների գիտաստիայից: Նա

¹ Տե՛ս այս հատորի էջերը:

² էջ 549:

³ Այս մասին տես ներքևում, էջ 97—99:

արքայահոր՝ Կոստանդին պալլի թոռն էր, Աղգակցական այս կապերն ապաստանութեան հետեւ Պատմիչի քաղաքական գիրքը և նրա գործունեութեան ընդհանրապէս: Սակայն նա պետական և քաղաքական գործիչ լինելուց բացի իր ժամանակի՝ XIII դարի ոչ անհայտ մատենագիրներէից էր: Հետեւ Պատմիչի գրչին պատկանում են մի քանի աշխատութեաններ՝ «Պատմութիւն Թաթարաց»-ը¹ և ազգաբանական այս գործերը, իսկ ֆրանսերէն աղբյուրներէից քաղելով կազմեց համեմատաբար մի ընդարձակ ժամանակագրութեան՝ «Պատմութիւն խորհրդուն» խորագրով²: Ինչպէս վերջինիս նշութի ընտրութեան փաստը, այնպէս էլ ազգաբանական այս աշխատութեանները հնարավորութեան են տալիս մեզ պարզելու հեղինակի պատմագիտական հայացքները: Նա կարեւոր է համարել շարագրել թագաւորական կամ ֆեոդալական առանձին տներէ ազգաբանութեանը, որովհետեւ, ինչպէս կարծում է նա, պատմութեան կերտողները հանդիսանում են թագաւորները և իշխանները: Հասկանալի է որ նման, թեկուզ ստուգապատում աշխատութեանները երկրի տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքը ճանաչելու համար շատ չնչին կարեւորութեան ունեն:

Առաջարկվող երեք բնագրերը պետք է գլխել որպես արդյունք տեսական աշխատության հարաբերություններին, որ ցիլիկիայի Հայկական պետականությունը չունի ներկայացուցիչները ունեցան խաչակիրներին հետ, հենց սկզբից շփման մեջ մտնելով և օգնելով նրանց³ և ապա նրանց հիմնադրած պետություններին, իսկ ավելի ուշ նրանց հետ ունենալով նաև խնամխական կապեր:

Վերհեռւմ նշված վերջին երկու բնագրի աղբյուրների մասին որոշակի բան առելը դժվար է, թեև համայնական է ենթադրել, որ Հենթում Պատմիչն անշուշտ օգտագործել է 1296 թվին կազմած Պատմութիւն խրոնիկոն»-ը, գուցե և այլ աշխատություններ ևս, ու կազմել Նրուսապեմի, Կիպրոսի և Անտիոքի թագավորների ու իշխանների ազգաբանությունը:

Կիլիկիայի հայկական իշխանները ու թագավորները պատմութեան համար Հելթում Պատմիչը, ամենայն հավանականութեամբ, ծանոթ է եղել և մասամբ օգտագործել Վ. Բարունու ռոմանալոր պատմութեանը, որը երևի թեկուզ մի երկու համեմատութեամբ՝

Հերում Պատմիչ

1. Էջ 101 Ե...յաւուր միում դէպ եղև կայ-
սերն զնալ ի բազանիս եմոյծ բնդ իւր իբր
զմատապա և զսպասաւոր զմովբէն ուրդին
լևոնի, իսկ մովբէն, վասն սաստիկ ուժե-
ղութեանն իւրոյ մատուցեալ կալաւ զգուռն
մի, որ էր լի ջրով, վերոյց ի տեղոջէ իւր-
մէ և տարեալ եդ առաջի կայսերն, ընդ որ
զարմացաւ կայսրն և ամենայն տեսողքն՝

Վահրամ Բաբունի

1. Էջ 199. «Որ և յաւուր՝ միում մտեալ,
Ի բաղանիսն՝ լողացեալ,
Եւ գլէոն՝ անդէն կոչեալ,
Իւրով որդւովքն՝ և մեծարեալ:
Յորում Ռուբէնն՝ արիացեալ,
Եւ հրաշալի՝ գործքս յուցեալ.
Զի արքայի՝ սպասաւորեալ,
Եւ մեծարել՝ գնա կամեցեալ:

1 Վենետիկ, 1842 թ.: Այս հրատարակության մեջ է մտել մի ժամանակագրություն¹⁶ Հեթում Պատմիչի անունով, ասկայն, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, այդ ժամանակագրության հեղինակը Հեթում Բ-ն է (ՄԺ, 1, էջ 69—70):

² See *Appendix*, pp. 37—80;

з Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, № 90-93:

⁴ Տէս ներկա հրատարակութեան էջերը:

Նա դառազան՝ մի ջրով լցեալ,
Եւ ամբողջն՝ անդէն պնդեալ.
Զաշն թաջապէս՝ ի վեր առեալ,
Եւ առաջի՝ կայսերն հղեալ
Ինդ որ տեսողքն՝ դարմացեայ:՝

2. ԼՋ 101: «Եւ յետ փոքր ինչ ժամանակի, դէպ եղև, կայսերն զալ ի յաշխարհն Կիլիկիացոց բազում զարաւար: Եւ մինչ բանակեալ էայր ի դաշտին Անարզարոյ յաւուր միոջ կամեցաւ յորս երանել և յորսան և հան նետ մի ի կապարճուցն զեղուն, զի ձգեսցէ զնետ երկոյ և իսկոյն խոցեալ ի նետէն իւրմէ վախճանեցաւ: զոր հանեալ զփոքրոտի նորս իւղեցին մերձ յԱնաւարդա ի տեղի մի և շինեցին և կեկեցին ի վերայ, որ մինչև յայտար կոչի անուն տեղոյն Քաղբղիկ:»

2. Էջ 201. «Զինի տմաց՝ ինչ հոլովեալ,
կայսր դօքօր՝ բարձօր շարժեալ»
Ի յօդնութիւն՝ բրինձին գիմեալ
Որ ի Տաճկաց՝ էր յոյժ նեղեալ:
Պերթեհուտէն՝ արքայն եկեալ,
ՅԱնարգարս՝ բանակ առեալ,
Անդ ի գրադում՝ սրտոց ելեալ,
Յիրօցն գեղեալ՝ նետէ խոցեալ.
Եւ ի տեղածըն՝ վախճանեալ
.
Զփորոտիսն՝ արդեն՝ թաղեալ,
Եւ ի վերայ՝ շինուած կազմեալ.
Որ մինչև ցայսօր՝ անուանեալ,
Եւ Գաղբղիկ՝ տեղին կոչեալ:

Բացի սրանից Հեթում Պատմիչն օգտագործած կլինելը նաև առաջին
խառնվածքները և բնատանկան դրույթները:

Հեթում Պատմիչի Պատմութիւն ազգին մեղիքներէն
թյունից բացի, նման մի պատմություն գտնուեալ է նաև Մատենադարանի
№ 979 Ճաշոցի 471ա—477ա էջերում: Պատմա-ազգարանական այս բնա-
գիրն առանձին գործ չէ, այլ կազմուեալ է 1286 թ. գրված այդ նշանավոր
ձեռագրի հիշատակարանի² հիմնական բովանդակությունը: Հիշատակարանի
հենց սկզբից իմանում ենք, որ Ճաշոցը ընդօրինակվել է Հեթում թագա-
ժառանգի (տապապա Հեթում Բ) պատվերով: Ազգարանությանը նախորդող
հեռեկայ հատվածը՝ Ջաշո խրախճանութիւն հոգեւոր և անմահական փար-
թաւութիւնն ստացաւ նախաշիշատակալ բարեւէր պարունս մեր Հեթում,
թաւութիւնն ստացաւ նախաշիշատակալ թաղաւորութեան թորգոմ-
որ է շառաւեղ բարեշնորհ քղխեալ յարմատոյ թաղաւորութեան թորգոմ-
եան սեռի և Առքանադանս տոհմի, որ յայտնաբանեալ լինի զայս ձեռ-
բինակիւն (էջ 471ա և բ) մեզ ենթադրել է տալիս, որ գրիչը ցանկացել է
իր պատվիրատուի՝ Հեթում արքայազնի ազգարանությունը և նրանց հա-
մարտաւորութիւնը ևս գրել:

Այս բնագրի տեղեկությունները զարմանալի կերպով համընկնում են Վահրամ Բաբունու ոտանավոր պատմության վկայություններին: Կարծում եմ, որ այս հիշատակարանը նույնությամբ երկրորդված է Վ. Բաբունու Հայրածո պատմությունը³:

Հանձնարար պատմություն յուր հից՝ Հանձնարար պատմություն իւրն Ռուբենեանցն, փարիզ, 1859:

¹ Տե՛ս «Վահրամայ Բարունայոյ տաճաւոր պատմութիւնն Ռուսականաց, Գործքք», Երևան, 1970, էջ 353—360, 382—386,

² Հիշատակարանը իրատարակվել է նախ «Արարատ», 1870, էջ 333-336, 337-338, 339-340, 341-342, 343-344, 345-346, 347-348, 349-350, 351-352, 353-354, 355-356, 357-358, 359-360, 361-362, 363-364, 365-366, 367-368, 369-370, 371-372, 373-374, 375-376, 377-378, 379-380, 381-382, 383-384, 385-386, 387-388, 389-390, 391-392, 393-394, 395-396, 397-398, 399-400, 401-402, 403-404, 405-406, 407-408, 409-410, 411-412, 413-414, 415-416, 417-418, 419-420, 421-422, 423-424, 425-426, 427-428, 429-430, 431-432, 433-434, 435-436, 437-438, 439-440, 441-442, 443-444, 445-446, 447-448, 449-450, 451-452, 453-454, 455-456, 457-458, 459-460, 461-462, 463-464, 465-466, 467-468, 469-470, 471-472, 473-474, 475-476, 477-478, 479-480, 481-482, 483-484, 485-486, 487-488, 489-490, 491-492, 493-494, 495-496, 497-498, 499-500, 501-502, 503-504, 505-506, 507-508, 509-510, 511-512, 513-514, 515-516, 517-518, 519-520, 521-522, 523-524, 525-526, 527-528, 529-530, 531-532, 533-534, 535-536, 537-538, 539-540, 541-542, 543-544, 545-546, 547-548, 549-550, 551-552, 553-554, 555-556, 557-558, 559-560, 561-562, 563-564, 565-566, 567-568, 569-570, 571-572, 573-574, 575-576, 577-578, 579-580, 581-582, 583-584, 585-586, 587-588, 589-590, 591-592, 593-594, 595-596, 597-598, 599-600, 601-602, 603-604, 605-606, 607-608, 609-610, 611-612, 613-614, 615-616, 617-618, 619-620, 621-622, 623-624, 625-626, 627-628, 629-630, 631-632, 633-634, 635-636, 637-638, 639-640, 641-642, 643-644, 645-646, 647-648, 649-650, 651-652, 653-654, 655-656, 657-658, 659-660, 661-662, 663-664, 665-666, 667-668, 669-670, 671-672, 673-674, 675-676, 677-678, 679-680, 681-682, 683-684, 685-686, 687-688, 689-690, 691-692, 693-694, 695-696, 697-698, 699-700, 701-702, 703-704, 705-706, 707-708, 709-710, 711-712, 713-714, 715-716, 717-718, 719-720, 721-722, 723-724, 725-726, 727-728, 729-730, 731-732, 733-734, 735-736, 737-738, 739-740, 741-742, 743-744, 745-746, 747-748, 749-750, 751-752, 753-754, 755-756, 757-758, 759-760, 761-762, 763-764, 765-766, 767-768, 769-770, 771-772, 773-774, 775-776, 777-778, 779-780, 781-782, 783-784, 785-786, 787-788, 789-790, 791-792, 793-794, 795-796, 797-798, 799-800, 801-802, 803-804, 805-806, 807-808, 809-810, 811-812, 813-814, 815-816, 817-818, 819-820, 821-822, 823-824, 825-826, 827-828, 829-830, 831-832, 833-834, 835-836, 837-838, 839-840, 841-842, 843-844, 845-846, 847-848, 849-850, 851-852, 853-854, 855-856, 857-858, 859-860, 861-862, 863-864, 865-866, 867-868, 869-870, 871-872, 873-874, 875-876, 877-878, 879-880, 881-882, 883-884, 885-886, 887-888, 889-890, 891-892, 893-894, 895-896, 897-898, 899-900, 901-902, 903-904, 905-906, 907-908, 909-910, 911-912, 913-914, 915-916, 917-918, 919-920, 921-922, 923-924, 925-926, 927-928, 929-930, 931-932, 933-934, 935-936, 937-938, 939-940, 941-942, 943-944, 945-946, 947-948, 949-950, 951-952, 953-954, 955-956, 957-958, 959-960, 961-962, 963-964, 965-966, 967-968, 969-970, 971-972, 973-974, 975-976, 977-978, 979-980, 981-982, 983-984, 985-986, 987-988, 989-990, 991-992, 993-994, 995-996, 997-998, 999-1000, 1001-1002, 1003-1004, 1005-1006, 1007-1008, 1009-1010, 1011-1012, 1013-1014, 1015-1016, 1017-1018, 1019-1020, 1021-1022, 1023-1024, 1025-1026, 1027-1028, 1029-1030, 1031-1032, 1033-1034, 1035-1036, 1037-1038, 1039-1040, 1041-1042, 1043-1044, 1045-1046, 1047-1048, 1049-1050, 1051-1052, 1053-1054, 1055-1056, 1057-1058, 1059-1060, 1061-1062, 1063-1064, 1065-1066, 1067-1068, 1069-1070, 1071-1072, 1073-1074, 1075-1076, 1077-1078, 1079-1080, 1081-1082, 1083-1084, 1085-1086, 1087-1088, 1089-1090, 1091-1092, 1093-1094, 1095-1096, 1097-1098, 1099-1100, 1101-1102, 1103-1104, 1105-1106, 1107-1108, 1109-1110, 1111-1112, 1113-1114, 1115-1116, 1117-1118, 1119-1120, 1121-1122, 1123-1124, 1125-1126, 1127-1128, 1129-1130, 1131-1132, 1133-1134, 1135-1136, 1137-1138, 1139-1140, 1141-1142, 1143-1144, 1145-1146, 1147-1148, 1149-1150, 1151-1152, 1153-1154, 1155-1156, 1157-1158, 1159-1160, 1161-1162, 1163-1164, 1165-1166, 1167-1168, 1169-1170, 1171-1172, 1173-1174, 1175-1176, 1177-1178, 1179-1180, 1181-1182, 1183-1184, 1185-1186, 1187-1188, 1189-1190, 1191-1192,

Մ. Անեցու ժամանակագրության հավելվածում 52-212-223, Համարում 42-212-223

Թիւն Ռուբինեան իշխանաց խորագրով: Համապատասխան հատվածները դեմ առ դեմ

3 Այս գույքը կտանք երկու բնադրից համապատասխան հատվածները դես ընդ

³ Այդ ջոկյց կտանք երկու բաժնի:

Դեկտմբ. վ. Բարունի

ՀԵՐԱՏՍԱԽԱՐԱՆԳ 1. Էջ 200 «Տեղի առէ՛լ յանուբնս հեհեալ՝

Հիսուսակարան
1. Էջ 473^ա «...թե անսի յաճախօքս, դի
1. էջ 200 «Տեսի ասէ՛ յանտրջս անաւր,
Այս մի աստէն՝ փառադարգեալ:

1. Էջ 473-ում «...թիվ տեսիլ յառաջընթաց»-ի փոխարեն
 «...թիվ տեսիլ յառաջընթացի մի հասցի»-ի և
 «...նշանակալից հասցի տեսիլ»-ի փոխարեն
 «...նշանակալից հասցի տեսիլ»-ի փոխարեն

այլ ոմն տայր յիս նկանակ մի հայր
 ձուկն ի վերայս:»

[illegible]

Учене истраживање у области -7

© 2000 by The McGraw-Hill Companies, Inc.

Այդ պատճառով, ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ մի այլ հիշատակա-

2. էջ 473 ա... դորոյ (Թորոսի) զեղա-
նակ զալստեանն ի կոստանդինուպոլսէ
և զտիբեղոյն կիլիկիա, այլ և այլ արիւնա-
կաւ պատմեն գիրք»,

3. էջ 474 ա «Զի էր այր բարեպաշտ և ողոր-
մած, մեծախորհուրդ և առատամիտ, վար-
ժեալ հին և նոր արինաւք Աստուծոյ, տե-
ղեակ զոլով և ամենայն իմաստասիրական
արհեստից. զորմէ ասեն հոգի մարգարէու-
թեան ունել, որ և զբաղում դժուարալոյծ
բանս մեկնեալ, որ զտանի այժմ առ մեզ»:

4. էջ 475 ա «Եւ ելից խաղաղութեամբ
զաշխարհ և բարութեամբ իբրեւ զգրախոս
պտղաւետեալ: Ամուսնացոյց զղուստը և զ-
բաւր իւրոյ յԱնտիոք. և ապա առեալ զԱն-
տիոք ետ նմա և որդւոյ իւրոյ այնմ, որ
բրինձ Ռուբէն կոչեցաւ: Եառ զԱրասուս և
զՊաղրատ, տիրեաց և Լամբրունին»:

2. էջ 201 «Եւ առ Բրիտտոս՝ վերակոչեալ.
Յայնժամ և կայսրն՝ զթացեալ,
եւ ի բանտէ՝ զԹորոս հանեալ.
...
Զոր է յոլովք՝ են պատմագրեալ».

3. էջ 209. «Բարեաց զործովք՝ բարգաւա-
նեալ,
եւ հաւատով՝ պայծառացեալ.
Աստուածային՝ զբովք վարժեալ,
եւ յիմաստից՝ արուեստ մտեալ:
Ասեն հոգի՝ սա բնկալեալ,
Մարգարէի՝ հաւասարեալ,
Որով դժուար՝ բանքս լուծեալ.
Որ զտանի՝ այժմս գրեալ»:

4. էջ 215 «Խաղաղութեամբ՝ զաշխարհ լցեալ,
Իբրեւ զգրախոս՝ պտղաւետեալ:
Զմեծն Անտիոք՝ յինքն գրաւեալ,
Եղբօր զստերն՝ իւրոյ տուեալ.
Այն որ զԲուբէն՝ եղև ծնեալ,
Որ և բրինձն՝ կոչեցեալ:
ԸզԱրասուս՝ զաւառն առեալ,
Եւ Պաղրատ՝ զղեկին տիրեալ.
Իմաստութեամբ՝ հնարաւորեալ,
Եւ զԼամբրունն՝ յինքն կալեալ»:

Ամբողջ նյութի ընթացքից կարելի է բերել այսպիսի բազմաթիւ հատվածներ ու
օրինակներ: Հիշատակարանում ընդգրկած նյութն իր ծավալի տեսակետից ծածկում է
Վ. Բարունու ոտանավոր պատմութեանը, կարծեք վերջինիս վրա ձեռք լինի առաջինը,
երկուսն էլ սկսվում են Գաղիկ Բ-ի պանդխտությամբ և վերջանում Լևոն Բ թագավորի
շրջանով՝ երբ վերջինս դեռ կենդանի էր: Ծառ նման է նաև բառապաշարը: Երկու բնա-
դրերի այս նմանությունը ժամանակին նկատել էր հիշատակարանի հրատարակիչը («Արու-
բատ», 1870, էջ 383, ծանոթ. 20) և այդ վրաստը նրան մղել է գանադան խորհրդածու-
թյունների՝ մերթ ուռյնացնելով հեղինակներին, մերթ նրանց համարելով ընկերներ և
այլն: Երկու բնագրերի աղբյուր հարցը լուծելու համար կարևոր նշանակություն ունի այն
խնդիրը, թե Վ. Բարունին երբ է շարագրել և ավարտել իր ոտանավոր պատմությունը
(ինչպես արդեն գիտենք ճաշդի հիշատակարանը գրվել է 1286 թվին), որի մասին, զըմ-
բատաբար, որոշակի վկայություն չունենք, թեև կարելի է հաստատ նշել մոտավոր առ-
ջինը: Վ. Բարունին իր պատմության վերջին էջերից մեկում, ըստ ավագության, հի-
շում է Լևոն Բ թագավորի երեք որդիներին՝ միայն՝ Հեթումին, Թորոսին և Սմբատին
(էջ 236): Վերջինս ծնվել է 1276 թվին (ՄԺ, 1, էջ 84): Դրանից անմիջապես հետո նա
նկարագրում է եղիպտացիների արշավանքը, որը զարձալ վերաբերում է 1276 թ.: Վ.
Բարունին չգիտե ոչ միայն Լևոն Բ թագավորի կնոջ՝ Կիոանայի մահը (էջ 236), որը
տեղի է ունեցել 1285 թ. օգոստոսին, այլև Լևոն Բ-ի մյուս որդիների ծնունդը՝ Կոստան-
դինի՝ 1277 թ. (ՄԺ, 1, էջ 84), Ներսեսի՝ 1279 թ. (ՄԺ, 1, էջ 84) և այլն: Այս հանգա-
մանքը մեզ ենթադրել է տալիս, որ Վ. Բարունին իր ոտանավոր պատմությունը շարա-
դրել է 1276—1277 թթ., այսինքն ճաշդի ընդօրինակությունից մոտավորապես 10 տարի
առաջ: Հետևաբար, սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ ճաշդի հիշատակարանի տե-
ղեկությունները վերցված են Վ. Բարունու ոտանավոր պատմությունից:

Հանում՝ գտնվող Ռուբինյանների զուտ ազգաբանությունը, որը խիստ հա-
մառու է և նոր բան չասող, չդեռեղեցինք սույն հատորում:

«Պատմութիւն ազգին Ռուբինանց, թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիո»
բնագրի մի տարբերակը գտնվում է Մատենադարանի № 3965 ձեռագրի
88ա—91ա էջերում, որի տարբերակը քննարկված է Նեցինք տողատակում:

¹ № 912, էջ 99ա—102ա, հրատարակված է նախապես «Արարատ»-ում, 1878 թ., էջ
95—100, ապա Ս. Անեցու ժամանակագրության հավելվածում, էջ 234—243:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱԶԴԻՆ ՌՈՎԲԻՆԱՆՅ, ԹԷ ՈՐՊԷՍ ՏԻՐԵՅԻՆ ԿԻՆԻԿԻՈՂ 168

Ա. Ռովբէն մեծն աղգաւորն ոմն և իշխան թագաւորին Հա-
յոց Գագկա: Յետ մահուանն Գագկա թագաւորին եկեալ յերկիրն
Կաւսիտառոյ անդ բնակեցաւ և անտի եկեալ ի գեղն Կարմաւ-
5 դաւաւ և կացեալ անդ մինչև ի վախճան իւր, թողեալ որդի իւր
զԿոստանդին:

Բ. Յետ մահուան Ռովբինի, Կոստանդին որդի նորա եմուտ
ի նահանգս Կիլիկիոց և տիրեաց Վանկային և այնմ լեւոնակոզ-
մանցն և ապա վախճանեալ թաղեցաւ ի Կաստաղաւնն, թողեալ
10 Բ (2) որդիս՝ զԹորոս և զԼեոն²:

Գ. Թորոս որդի Կոստանդեա յետ մահուան հաւրն իւրոյ
կալաւ զիշխանութիւնն նորա: Սա վրէժխնդիր եղեալ մահուանն
Գագկա, յորդոցն Մանտալէի և էաւ զամբոցս նոցա զկոչեցեալն
Կենդաւակաւի և զնոսա մահացոյց չարաչար մահուամբ³: Յետ
15 որոյ զաւրացեալ ի վերայ աղգին Յունաց, տիրեաց բազում դա-
ւառաց, էաւ և զԱնարզարա և շինեաց անդ տաճար և կացոյց ի
տաճարին զպատկեր սրբոյ Աստուածածնին, զոր բերեալ էր ի
Կենդաւակաւոյ: Այս Թորոս շինեաց զաստուածարեակ ուխտսն
զԹրազարկն և զՄաշկեորն և ապա վախճանեալ թաղեցաւ ի Թրա-
20 զարկն⁴: Մնացեալ իւր որդի մի Կոստանդին անուն, զոր ամսպա-
րիշտք ոմանք կալեալ մահացու գեղաւք մեռուցին զնա:

Դ. Լեոն որդի Կոստանդեա և եղբայր վերոյսացեալ Թո-
րոսին || յետ մահուան եղբար իւրոյ Թորոսի էաւ զիշխանու- 168 Բ
թիւնն նորա. և այնչափ զաւրացեալ մինչև տիրեաց մայրաքա-
25 զաքացն Կիլիկիոյ Մասայ և Տարսոնի: Սորա եղեն որդիք Դ (4)⁵
Թորոս, Ստեփանէ, Մլեհ և Ռովբէն: Իսկ կայսն Յունաց Պաւր-
ֆիրաւէնն Կալաւթան եկն յաշխարհն Կիլիկիոյ և կալաւ զԼեոն
և զերկուս որդիսն իւր՝ զԹորոս և զՌովբէն. և տարեալ զնոսա
կապանաւք ի Կոստանդինուպոլիս⁶: Իսկ Ստեփանէ և Մլեհն զեր-
30 ծեալք զնացին յԱռհա առ քեռին իւրեանց: Եւ յետ ամաց ինչ

1 Կիլիկիոյ: 3 Գալիկայ: 4 Կոստառոյ, Կորմոզաւաւ: 5 որդին: 6 Կոստանդին
8 նահանգս: 9 վաղճանեալ, Կաստաղոնն: 10 երկու վիս. Բ: 11 հօրն: 13 յորդոցն: 14 Կենդ-
աւակաւի: 15 զօրացեալ: 16 զԱնարզարայ: 18 Կենդոսկաւոյ: 19 վաղճանեալ: 21 զեղօք: 22
որդին: 23 եղբօր: 24 զօրացեալ: 25 Դ չի: 26 Ստեփանէ, Պօրֆիրաւէնն: 27 Կալօթանն
կապանօք, Կ. Պօլիս, Ստեփանէ: 30 յԱռհայ:

կայսրն յաղցրացեալ նոցա էհան ի բանտէն զԼեոն որդեղքն. և
էին պատուով ի պաղատն արքունի. մինչ յաւուր միում զէպ
ևղև կայսերն գնալ ի բաղանիս եմոյժ ընդ իւր իւր զմաւտակա և
զսպասաւոր զՌովբէն որդին Լեոնի. իսկ Ռովբէն վասն սաստիկ

5 ուժեղութեանն իւրոյ մատուցեալ կալաւ զգուռն մի, որ էր լի
ջրով, վերայ ի տեղոջէ իւրմէ և տարեալ եղ առաջի կայսերն,
ընդ որ զարմացաւ կայսրն և ամենայն տեսողքն: Ապա յետ
աւուրց ինչ ամբաստանեցին առ կայսրն զՌովբէն և ետուն կու-

10 ղԼեոն և զԹորոս որդին իւր և եղին ի բանտի: Եւ մինչ կային ի
բանտին տեսիլ ետես Թորոս և պատմեաց հաւրն իւրոյ՝ էթէ
«Տեսանէի յանուրջս այր մի փառադարեալ, որ ունէր ի ձեռինն
նկանակ հացի և ձուկն մի և տայր ինձ, և դու հայր խնդրէիր ի
հացէն և ի ձկանէն, այլ ոչ կերակրէիր ի նմանէ՞: Եւ Լեոն

15 խնդութեամբ մեկնէր գերազ որդոյն այսպէս՝ էթէ «Որդեակ իմ
տալոց է Աստուած զհայրենի աշխարհն մեր դարձեալ ի ձեռս քո,
բայց ես ոչ ժամանեմ տեսանել զայն: Եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց
եհաւ վախճան Լեոնի ի բանտի անտ և փոխեցաւ առ Քրիստոս:

Իսկ կայսրն զթացեալ եհան զԹորոս ի բանտէն: Եւ յետ փոքր ինչ
20 ժամանակի, զէպ եղև, կայսերն գալ ի յաշխարհն Կիլիկիոց բա-
զում զաւրաւք: Եւ մինչ բանակեալ || կայր ի գաշտին Անարզա- 169 ա
բոյ յաւուր միով կամեցաւ յորս ելանել. և յորսալն եհան նետ

մի ի կապարճուցն զեղուն, զի ձգեցէ զնետ երէոյ և իսկոյն
մի ի կապարճուցն զեղուն, զի ձգեցէ զնետ երէոյ և իսկոյն
խոցեալ ի նետէն իւրմէ վախճանեցաւ⁸. զոր հանեալ զփորոտի
նորա թաղեցին մերձ յԱնաւարդա ի տեղի մի և շինեցին եկեղեցի
ի վերայ, որ մինչև յայսաւր կոչի անուն տեղոյն Քաղզղիլէ: Եւ

25 ի վերայ, որ մինչև յայսաւր կոչի անուն տեղոյն Քաղզղիլէ: Եւ
գմարմին կայսերն տարեալ զաւրքն նորա զինի իւրեանց ի Կոս-
տանդինուպոլիս: Իսկ Թորոսն որդի Լեոնի մնաց յայնժամ ի
Կիլիկիայ և ոչ գնաց զինի զաւրաց կայսերն, այլ գնացեալ ի
սահմանս Վանկային և գեաւզ մի իրբե զաւտարական ոք, ոչ յայտ-

30 նեալ զինքն ումեք, բայց միայն քահանայի միոյ հայոյ, զի
նետ զինքն ումեք, բայց միայն քահանայի միոյ հայոյ, զի
ժանոյց նմա, թէ որդի է Լեոնի: Եւ էրէցն այն իմաստութեամբ
ժամկեաց զխորհուրդս նորա, զի մի վնասեցի ասէ ի Յունաց,
վասն որոյ եղ զնա հովիւ ոչխարաց իւրոց մինչև անցին աւուրք
35 բազում. և առ սակաւ սակաւ յայտնեաց զգալն Թորոսի հաւա-
տարմաց ոմանց, որք միաբանեալ հնարիւ մեծաւ առին զՎահ-

կայն ի Յունաց:
Ե. Եւ տիրեաց Թորոս Վանկային և անտի զաւրացեալ էառ
զրազում զաւառս: Իսկ յետ մահուան Պաւրֆիրաւէն կայսերն եկաց
40 կայսր ի Կոստանդինուպոլիս Մանուիլ որդի նորին: Եւ այս
Մանուիլ կայսր ժողովեաց բազում զաւրս և եկն ի Կիլիկիայ, վասն

1 բանդէն: 2 պալատն: 3 և եմոյժ, զմօտակա: 9 վաղճանեալ: 10 բանդի: 11 հօրն,
էթէ: 13 հայր իմ: 15 որդեոյն: 16 ձեռքս: 18 վաղճան: 21 զօրօք: 24 վաղճանեալ:
25 յԱնաւարդայ: 26 ցայսօր: 27 զօրքն: 28 Կ. Պօլիս: 29 զօրաց: 30 զիւղ, զօտարական:
34 Իւրոյ, անձին: 38 զօրացեալ: 39 Պօրֆիրաւէն: 40 Կ. Պօլիս: 41 զօրս:

գնալույ յաւգնութիւն ազգին Յոանգաց³, որ Յերուսաղէմ. և լուսա-
 անտ զգործան թորոսի, զոր գործեալ էր ընդ Յոյնսն մասացեալ
 ընդ նմա յոյժ, զաւրս արձակեաց ընդ ամենայն լեռնակողմանսն,
 վասն ըմբռնելոյ զթորոս: Եւ թորոս ամբացեալ կայր ի Բարձր-
 5 բերդ և ժողովեալ կային առ նա բազում զաւրք հետեակաց, որք
 պնտեալ ի կապանսն բազումք ֆրասեցին ի զաւրաց կայսերն և
 զոմանս ի մեծամեծաց նորա կապեալ տարան առ թորոս: Եւ
 կայսրն իբրեւ լուսա զնոյն քաջութիւն թորոսի առաքեաց առ նա
 և կոչեաց զալ հաշտութեամբ ^{169 Բ} և հնազանդութիւն նմա միջնոր-
 10 ղութեամբ բրնձին Անտիոքա: Եւ թորոս գնաց առաջի կայսերն
 յորմէ ընկալաւ պատիւ և մեծարանք յոյժ, բայց զԱնաւարդայ
 խնդրեաց ի նմանէ կայսրն և էառ. և զայլ երկիրն սղարկեաց
 թորոսի մշտընջենաւոր և ամբացոյց արքունական սիգեղիւ: Եւ
 անտի գնաց կայսրն յԱնտիոք և թորոս զկնի նորա և յորժամ
 15 զարձան յԱնտիոքա կամելով կայսերն գնալ ի Կոստանդինու-
 պալիս թորոս ոչ գնաց զկնի նորա, այլ խոյս ետ և գնաց ի
 Վանկայն: Եւ յետ երթալոյ կայսերն յաշխարհ իւր էջ զարձեալ
 թորոս ի Վանկայէն և էառ զԱնաւարդա և զՄսիս: Եւ մինչ կայր
 20 ի Մսիս գուսքն Յունաց¹⁰, որ էր ի Տարսոն ժողովեաց ըզաւրս
 Յունացն և կոչեաց ընդ իւր զտէրն Լամբրունին¹¹ և զնաթա-
 նիլեանք¹², որ էին տէրք Ասիուսոյ¹³ և այնոք լեռնակողմանցն,
 զնոսա զամենեանս գումարեաց և եկն ի վերայ թորոսի ի Մսիս:
 Իսկ թորոս ի գիշերի գաղտ պատառեաց զպարիսպ քաղաքին և
 25 ելեալ պատերազմեցաւ ընդ զաւրս Յունաց և անթիւս կոտորեաց
 ի նոցանէ, և զմնացեալսն վախտառեան արար. և կալաւ զԱւշին
 տէրն Լամբրունին և էառ բազում գանձ ի նմանէ և ապա ազա-
 տեաց զնա¹⁴: Յետ որոյ փեսայացոյց զորդի նորա զՀեթում ի
 գուսար իւր Ռիթա¹⁵: Եւ յետ աւուրց ինչ թորոսի առեալ զաւրս
 30 գնաց ի վերայ Տարսոնի և էառ զնա¹⁶, և յայնմհետէ տիրեաց
 ամենայն Կիլիկիոյ՝ էառ և յաշխարհէն Իսապրիոյ մասն ինչ: Իսկ
 թորոսի հասեալ վախճան թաղեցաւ ի Թրազարկն¹⁷: Եւ Ստեփանէ
 եղբայր իւր ոչ ժամանեաց տիրել աշխարհին Կիլիկիոյ յետ մա-
 35 հուան եղբարն, քանզի յառաջագոյն կալան զնա իշխանք Յոյնք
 ի սահմանս Համուսին, և յեռացեալ սղինձ եղեալ խաշեցին զնա,
 և յետոյ տարեալ զմարմինն թաղեցին յԱրքաւիպոնին¹⁸: Եւ թո-
 40 րոսի մնացեալ որդի մի Լեոն¹⁹, զոր վստահացեալ էր թորոս յա-
 րարեալ էր նմա զպալլութիւն աշխարհին: Իսկ միւս եղբայրն
 թորոսի Մլեհն վախտեցեալ կայր առ սուլտանն Հալպա զաւուրս
 40 բազումս: Եւ յորժամ լուսա զմահ եղբարցն եկն յաշխարհն Կի-
 ւիկիոյ, աւգնականութեամբ սուլտանին Հալպա²⁰, կամեցաւ տի-

1 յօգնութիւն, ֆոանկաց: 3 զօրոս: 5 զօրք: 6 զօրաց: 10 բրնձին, Անդիոքա:
 13 մշտնջենաւոր: 15 Կ. Պօլիս: 18 զԱնաւարդայ: 19 զուսքն, զօրոս: 20 Լամբրունին: 21 և
 չիւ: 24 զօրս: 25 զՕշին: 26 Լամբրունին: 28 Ռիթայ, զօրս: 31 վաղճան, Ստեփանէ:
 33 եղբորն: 35 յԱրքաւիպոնին: 36 Լեոն անուն, էր չիւ: 37 յԱնտիոքայ: 38 եղբայր:
 41 օգնականութեամբ:

րել աշխարհին և ոչ կարաց, այլ զարձաւ անդրէն ի Հալպ: Եւ
 միւս անգամ զարձեալ խնդրեց ի սուլտանէն զաւրս բազումս:
 Եւ շարժեցաւ զալ ի վերայ քրիստոնէիցն աւերել զաշխարհն և
 5 աւգնականութեամբ անաւրինացն տիրել երկրին: Այլ իշխանքն
 Հայոց յորժամ լուսն զգալն նորա առաքեցին առ նա, զի սիրով
 եկեալ տիրեացէ աշխարհին և մի ինչ ֆրասեցէ քրիստոնէից
 զաւրքն անաւրինաց: Եւ նա լուսալ զայն զարձոյց ըզաւրսն
 սուլտանին մեծաւ շնորհակալութեամբ:
 2. Եւ Մլեհն եկեալ տիրեաց աշխարհին: Իսկ պալլն թու-
 10 մաս երկուցեալ ի նմանէ վախտեցեալ զնաց յԱնտիոք և զթո-
 րոսի որդին կալան ամպարիշտ ոմանք և սպանին: Այս Մլեհ էր
 այր չարասիրտ յոյժ և բազում աղտեղի գործաւք լցեալ, վասն
 որոյ սպանաւ ի զաւրաց իւրոց ի մէջ քաղաքին Սիսոյ²¹: Այլ
 Ստեփանէի մնացեալ էին Բ (2) որդիք՝ Ռովբէն և Լեոն, որք
 15 սնեալ կային առ քեռին իւրեանց Բաղուրան, տէրն Պապեռուսին:
 Եւ յորժամ սպանաւ Մլեհն իշխանքն և զաւրքն Հայոց յղեցեալ
 բերին անտի զՌովբէն որդի Ստեփանէի և կացուցին պարոն Հայոց:
 Է. Եւ տիրեաց աշխարհին Կիլիկիոյ Ռովբէն որդի Ստեփա-
 20 նէի, այր բարեբարոյ և իմաստուն և առատ յոյժ: Սա էառ իւր
 կին յազդէն Յոանգաց զԶապէլ, գուսոր Հանֆրէ տը Դուրունին²² և
 ծնան նմա զստերս երկուս՝ Ալիս և Ֆիլիպ²³: Իսկ ի հասանել վախ-
 30 ճանին Ռովբինայ²⁴, կացոյց յաթոն զեղբայր իւր զԼեոն, յանձ-
 նարարեալ նմա զերկսոյն գոտերսն իւր և ինքն վախճանեալ
 թաղեցաւ ի Թրազարկն:
 25 Ա. Եւ Յետ մահուան Ռովբէնի տիրեաց աշխարհին Կիլիկիոյ
 Լեոն եղբայր իւր, որ Բ (8)-երորդ իշխող էր յազդէն Ռովբինանց
 և եղև առաջին թագաւոր Հայոց ի Կիլիկիայ, որ և քաջութեամբ և
 իմաստութեամբ տիրեաց հայրենի աշխարհին և այլ բազում գա-
 30 ւառաց և աշխարհին Իսապրիոյ, շինեաց և բազում զղեակս և ամ-
 բոցս ի պէտս պահպանութեան աշխարհին իւրոյ: Արար և սպ-
 տերազմունս մեծամեծս, որպէս գտանի ի լիապատում գիրս
 պատմութեան նորա²⁵: Իսկ զերկոսին գոտերսն Ռովբէնի եղբար
 իւրոյ կարգեաց այսպէս՝ զԱլիսն ետ յամուսնութիւն Ռեմուստ
 35 բրնձին Անտիոքայ²⁶, յորմէ ծնաւ որդի մի Ռովբէն անուն, զոր
 կոչէին բրնձ Ռովբէն: Այս բրնձ Ռովբէն առ իւր կին զՀէլուիզ
 կոչէին բրնձ Ռովբէն: Այս բրնձ Ռովբէն և ծնան նմա զստերս եր-
 40 դուստր Հեմրի թագաւորին Կիլիկիոյ. և ծնաւ առանց կարգելոյ և Մա-
 կուս՝ Էսչիւ և Մարիա: Էսչիւն մեծաւ առանց կարգելոյ և Մա-
 րիայն եղև կին Ֆիլիպ տ Մընֆաւրդին, որ տիրէր Սրոյ: Եւ
 միւս գուստրն Ռովբինի Ֆիլիպն եղև կին թագաւորին Յունաց
 40 Լաշքարէ²⁷, և ծնաւ որդի մի Կոստանդին անուն, այլ ոչ ժամա-
 նեալ ի մեծութիւն վախճանեցաւ փոքր: Եվ յետ ամաց ինչ տի-
 բելոյ Լեոնի աշխարհին Կիլիկիոյ առաքեցաւ նմա յընթրուբէն

2 խնդրեաց, զօրս: 4 օգնականութեամբ անաւրինացն: 7 զօրքն անաւրինաց, զօրսն:
 11 անբարիշտ: 12 գործօր: 13 զօրաց: 14 Ստեփանէի: 16 զօրքն: 17 Ստեփանէի: 18 Ստե-
 փանէի: 20 Ֆրանկաց: 25 մահուանն: 26 եղբոր: 34 բրնձին, Ռովբին: 37 մնաց փիւ.
 մեծաւ: 38 Մընֆօրդին: 39 Ռովբէնի:

Ալաֆնաց և ի կայսերն Յոնաց թագս թագաւորութեան. և նա
 ընկալեալ աւծաւ ի մայրաքաղաքն Տարսուս թագաւոր ազգիս Հա-
 յոց, որ եղև առաջին թագաւոր յաշխարհն Կիլիկիոյ: Եւ էառ իւր
 կին զՍպիլ գուստը Հեմբի թագաւորին Կիլիկիոյ²⁰. և ծնաւ գուստը
 5 մի Զապէլ անուն: Եւ յետ ամաց ինչ վախճանեցաւ թագաւորն
 Լեոն քաղաք խոստումնութեամբ և թագեցաւ ի քաղաքն Սիւս և
 մասն ինչ ի նմանէ թագեցաւ ի վանքն Ակնիւր, զոր ինքն էր
 շինեալ: Իսկ յետ մահուան թագաւորին Լեոնի եկաց պալլ աշ-
 10 խարհին Ատան, տէրն Մանիսանին, որ յետ աւուրց ինչ սպանաւ
 ի Հաշիշեցն ի քաղաքն Սիւս: Եւ եղև պալլ Կոստանդին գուն-
 դուստապլն, և որ էր քեռորդի թագաւորին Լեոնի և տէր Բարձր-
 15 բերդոյ և Պապեռուսին: Իսկ յաւուրս սորա բերնձ Ռովբէնն ել-
 եալ յԱնտիոքայ գնաց ի Կուսիկաւս և տարեալ ընդ իւր զմայրն
 իւր ետ ի կնութիւն Վահրամ մարաջախտուն և նա ամուսնացաւ
 20 ընդ նա: Եւ զաւրինաւք ամուսինն իւր վարեալ առաքեաց առ
 եղբայր նորա Լեոն տէր Բերդկանն և Մալսրոտին: Իսկ բրինձ
 Ռովբէնն և Վահրամ մարաջախտն եկեալ ի Տարսուս առեալ ընդ
 իւրեանս զիշխանսն, որ անդ կային՝ զՄաւրեանցիք, և զԱպրհա-
 անանք և զաշխան. և եկեալ նոքաւք տիրեցին Ատանայ. և անտի
 25 եկեալ երթային ի Մոսիս, վստանացեալ ի զաւրս իւրեանց համա-
 բէին տիրել ամենայն աշխարհին և արտաքս ընկենուլ զԶապէլ
 թագաւորին Լեոնի ի սեպհական աթոռոյ հաւրն նորա,
 ալլ Աստուած ոչ ետ թոյլ կատարել զհարութիւն կամաց իւրեանց,
 հանգէպ եկեալ նոցա պալլն Հայոց Կոստանդին սակաւ զաւրաւք,
 30 և պատերազմեցաւ ընդ նոսա մերձ ի Մոսիս, և շնորհաւքն Աս-
 տուծոյ յազթեաց նոցա²⁵. Իսկ բրինձ Ռովբէնն և ալլ իշխանքն
 փախուցեալ գնացին ի Տարսուս և անտ ամբարացան: Եւ պալլն
 զհետ եկեալ զաւրաւք պաշարեաց զնոսա, և յետ բազում աւուրց
 էառ զքաղաքն Տարսուս, և կալաւ զբրինձ Ռովբէնն և զիշխանս
 35 նոցա և եզին ի բանախ, որ և անտ վախճանեցան: Եւ անտի
 գնացեալ ի Կուսիկաւս տաին զնա և զալլ ապրատամբեալ ամ-
 բոցսն շուրջանակի: Իսկ յետ այս ինչ գործելոց խորհուրդ արա-
 բեալ իշխանքն Հայոց ամուսնացուցին զԶապէլ, գուստըն թա-
 գաւորին Լեոնի, ընդ Ֆիլիպ, որդի Կոյր բրինձին:

35 [Բ]/Թ. Եւ Ֆիլիպն աւծաւ թագաւոր երկրորդ ի քաղաքն Տար-
 սուս և ամենեքեան մտերմութեամբ ծառայէին նմա: Իսկ նա
 խորհուրդ չար եղեալ ի մտի իւրում, հրամանաւ հաւրն իւրոյ և
 թեղադրութեամբ ամենայն անախթացեաց և դամբիցեց, զի զե-
 40 րեցեցիսն Հայոց և և զիշխանսն դամենտին ի սպառ ջնջեցեն,
 և Յոանկը կացուցեն ի տեղի նոցա, զոր լուեալ ոչ կարացին
 տանել աշնպիսի ամպարըշտութեանն, ալլ յաւուր միում մինչ
 կային ի Թիլն բերդ, ձառֆրի, տէրն Սարվանդիքարին և պուս-
 քսիմոսն Տրդատ կալան զնա և անտի տարեալ եզին ի բանախ

1 Ալաֆնաց: 2 օծաւ: 6 ի չիւ: 12 սրա: 15 զօրինօր: 19 նորօր: 20 զօրո: 22 հօրն:
 24 զօրօր: 25 շնորհօրն: 28 զօրօր: 31 ապատամբեալ: 33 գուստը: 35 օծաւ: 37 հօրն: 41
 ամբարըշտութեանն:

յանառիկն Բարձրբերդ և անդ վախճանեցաւ³⁰. Իսկ յետ այս ինչ
 գործելոց ամուսնացուցին զթագուհին Զապէլ ընդ Հեթում, որդի
 Կոստանդեայ պալլուն Հայոց, և աւծին զնա թագաւոր մեծաւ
 խնդութեամբ ի մայրաքաղաքն Տարսուս:

5 Գ. Ժ. Եկաց երրորդ թագաւոր Հայոց ամենագովելին Հեթում,
 որ առաւելաց բարութեամբ քան զամենայն թագաւորս. և ետ
 նմա Աստուած կրկին շնորհս նորոգելոյ և ամեցուցանելոյ զթա-
 գաւորութիւնս Հայոց, Եւ ծնան նմա որդիս երիս՝ Լեոն, Թորոս,
 Ռովբէն, և գստերս Ե (5) Սպիլ, Ֆիմի, Ռիթա, Զապէլ, Մարիայ:
 10 Սորա փոքր որդին Ռովբէն վախճանեցաւ մատաղ տիաւք և Թո-
 բոսն սպանաւ ի զաւրացն Մորա ի կաղանն Մառոյ³¹, յորում
 աւուր և զանդրանիկ եղբայր նորա Լեոն կալանաւոր արեալ տա-
 բան ի Մար, զոր յետ երկուց ամաց զնեաց զնա³² հայր նորա ի
 ձառայութենէն Մարայ՝ և ետ զին սուլտանին զբերդն Դարպասիկ
 15 և զՄնդուր Աշխարհ³³, որ էր խուշտաշ սուլտանին և կայր ընդ
 և զՄնդուր Աշխարհ³³, որ էր խուշտաշ սուլտանին և կայր ընդ
 ձառայութեամբ Թաթրուն, զոր խան Ապաղայն շնորհեաց զնա
 թագաւորին Հեթմոյ, վասն թափման որդոյ նորա: Իսկ Սպիլ
 20 թայն եղև կին Կոստանդին Սարվանդիքարին տիրոջն. Զապէլն
 մեծաւ անկարդ. և Մարիայն եղև կին Կի տը Պրինն: Եւ ի հա-
 սանել վախճանի թագաւորին Հեթմոյ առ եղբ Պար և ատիս զե-
 25 որոյ եկաց յաթոս նորա անդրանիկ որդին նորա Լեոն:

Գ. Ժ. Լեոն որդի Հեթմոյ եկաց չորրորդ թագաւոր Հայոց և
 աւծաւ ի քաղաքն Տարսուս յաւուր Յայանութեան տեառն³⁵. Սա
 էառ կին զԿեան՝ գուստը Հեթմոյ, տեառն Համբրունին. և ծնան
 նմա որդիք Ե (7)՝ Հեթում, Թորոս, Մմբատ, Կոստանդին, Ներ-
 30 սէս, Աւշին, Ռովբէն, և գստերս Գ (3)՝ Զապէլ, Ռիթա, Թեֆա-
 նոյ³⁶. Սա վախճանեցաւ ի քաղաքն Սիւս և թագեցաւ ի Թրա-
 դարկն³⁷. Յետ որոյ տիրեաց աշխարհին Կիլիկիոյ անդրանիկ որ-
 դին նորա Հեթում: Եւ Թորոս եղբայր սորա էառ կին զՄարկիրտ՝
 35 զին նորա Հեթում: Եւ Թորոս եղբայր սորա էառ կին զՄարկիրտ՝
 գուստը Ոյկ տ Լըզինայ, թագաւորին Կիլիկիոյ. և ծնաւ նմա որդի
 մի Լեոն անուն: Իսկ առաջին քոյր սոցա Զապէլ եղև կին Ամառի,
 Սրոյ տիրոջն և որդոյ թագաւորին Կիլիկիոյ, վերոյասացել Ոյկ
 տ Լըզինին:

Ե և Գ

ԱՂԱՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՎՈՐԱՅՆ ԵՐՈՒՍԱԼԻՄԻ ԵՎ
 ԹԱԳԱՎՈՐԱՅՆ ԿԻՊՐՈՍԻ³⁸

40 Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ թափուեցաւ յանաւրինաց և
 եղև քրիստոնէից յաւուր սուրբաթի, յուլիս ամսոյ ԺԵ (15)
 3 օծին: 10 տիօք: 11 զօրացն: 12 արարեալ: 13 Մարր: 15 զՄնդուրաշխարհն: 19 Տրա-
 պոլսոյ: 19—20—րդ տոգր՝ Ռիթայն...տիրոջն չիւ: 23 կրօնաւորեցաւ: 27 օծաւ: 29 Ներսէս:
 30 Թեֆանոյ: 32 որդի:

աւրն ի թուականին Քրիստոսի ՌՂԹ (1099)³⁹, եւ բնորոշին քրիստոնէքն թագաւոր Նրուսահէմի զԳաւազաւորէ տը Պոյլունն, որ էր տուկ գաւառին, որ կոչէր Լաւոյն. այլ սա ոչ կամեցաւ թագ չալիկլ և մեռաւ անժառանգ⁴⁰:

այրն վերոյասացեալ Սպիրին։ Յաւուրս սորա եղև կորուսան Երու-
սաղէմի և փրկչական խաչին⁵³, և յետոյ ի սղարն Աքայոյ⁵⁴։ Մե-
ռաւ Սպիր՝ Թագունին Երուսաղէմի։ Եւ եղև Թագունի Զապէլ, քոյրն
իւր, գուստը Մարիայ Թագունոյն, որ էր կին Հանֆրէ աբ Դու-

ալ Պրէնին. և ծնաւ ի նմանէ Գ (3) որդի՝ զՃուանն և զՈյկն և զՀէմբրի: Ծուանն և զՀէմբրին մեռան և Ոյկն եղև գունդ տը Պրայն 174 = և էառ կին Ըզապէլ գուտար տուկին Աթենացոց. և ծնաւ նմա որդի մի Կաթթեր անուն և գուտար մի Աննէլ: Զապէլ, միւս 5 գուտարն ըսէ Ոյկին, եղև կին Հեռէ Կոյր բրբնձին որդոյն. և ծնաւ որդի մի Ոյկ անուն և գուտար մի Մարկրիտ, որ եղև կին Ծուան տ Մունֆաւրթ Սրոյ տիրոջն:

Գ. Հեռի եղև չորրորդ թագաւոր Կիպրոսի և էառ կին գուտար մարգիդ տ Մունֆաւրթին և ոչ ծնաւ ի նմանէ ժառանգ. և յետ 10 մահուան կնոջն պատկեցաւ ընդ Թէֆանոյ գուտար պարտն Կոստանդին պալոյն Հայոց⁶⁵, որ էր աւագ պարտն. և սա մեռաւ անժառանգ, յետ որոյ պատկեցաւ ընդ Բլայժանս, գուտար բրբնձին Անտիոքո. և ծնաւ ի նմանէ որդի մի Ոյկ անուն, որ և մեռաւ ԺԳ (14) տմաց:

15 Ե. Եկաց Ե(5)-երրորդ թագաւոր Կիպրոսի Ոյկն, որդի Հեռէ Կոյր բրբնձին որդոյն, որ ծնեալ էր ի Զապէլ Հեռի թագաւորին քաւրոյն. Սա էառ կին զԶապէլ գուտար Կի տը Պլին գունդուտապլին Կիպրոսի և ծնաւ նոցա որդի Զ (6) և գուտար Գ (4), անուանք որդոցն՝ Ծուան, Պեմուան, Հեռի, Ամառի, Կի և Հէմբրի, 20 և անուանք գտակրացն՝ Մարիտ, Մարկրիտ, Այլի և Հէլուիդ:

Զ. Յետ մահուան ըսէ Ոյկին եկաց Զ(6)-երրորդ թագաւոր Կիպրոսի իւր որդին Ծուանն, կացեալ տմ մի և մեռաւ:

Է. Յետ մահուան Ծուանին եկաց Է(7)-երրորդ թագաւոր Կիպրոսի եղբայր նորին Հեռի այր անմրդի և խեղանդամաք, զի 25 Պեմուան, որ յառաջ ծնեալ էր քան զնա, մեռեալ էր ի կենդանութեան հաւրն իւրում: Ամառի եղբայր սորա էառ կին Բզապէլ՝ գուտար թագաւորին Հայոց Լեանի⁶⁶, որոց ծնաւ որդի մի Ոյկ անուն: Եւ Կի եղբայր սոցա էառ կին զԲաշիւ տիկինն Պերուլթա 174 Բ, որ լեալ էր կին Հանֆրէ տ Մունֆաւրթին. սորա ծնաւ որդի մի 30 Ոյկ անուն: Մարկրիտ, քոյր սոցա, եղև կին Թորոսի, որդոյ թագաւորին Հայոց Լեանի⁶⁷, և ծնաւ ի նմանէ որդի մի Լեան անուն:

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲՐԸՆՁՆՈՅՆ ԱՆՏԻՈՒՄՆ

Ա. Պեմուան եր[ր]որդի Ռաւպէրտ Կիշարդին և յորժամ ատաւ քաղաքն Անտիոք և ետուն զնա Պեմբնաին, նա վասն որ 35 ինք Պեմուան բրինձ էր Գարանդին, նա ինք և իւր յետնացքն կոչեցան բրինձ: Այս առաջին Պեմուան էառ կին զԿոստանս գուտար ըսէ տը Ֆրանցին⁶⁹, և ծնաւ նմա որդի մի Պեմուան անուն:

Բ. Երկրորդ Պեմուան էառ կին զԱլիծ գուտար թագաւորին 40 Երուսաղէմի Պաղանի⁷⁰ և ծնաւ գուտար մի Կոստանս անուն, որ եղև կին Ռեմուան գունդ տը Բաւգերին որդոյն. և ի նմանէ ծնաւ որդի մի Պեմուան, անուն և գուտար մի Մարկրիտ, որ եղև կին Մանուիլ կայսերն Յունաց:

Գ. Պեմուան⁷¹ Գ⁷² էառ կին զԵրինէ, ազգականն Մանուիլ կայսերն և ծնաւ գուտար մի: Եւ յորժամ այս բրինձս վարեց զիւր կինն և զիւր գուտարն ի Յաւաժանիայ և էառ իւր կին տի- 5 կին մի անտաքցի Աերկիլուզ անուն⁷³: Սա դարձեալ վարեաց զիւր կինն և էառ այլ կին Սպիլ անուն, և ծնաւ ի նմանէ գուտար մի, և դարձեալ վարեաց և դայն կինն և էառ այլ կին՝ Զապէլ անուն, որ այրկալէր էր և հաւատար էր, լի ի գոյգեցն ի վանքն. և ի նմանէ ծնաւ Բ (2) որդի՝ զՊեմուան և զՌեմուան, որ եղև սան 10 գունդին Տրապալտոյ Ռեմբնաին, որ ի յետ մահուան գունդ Ռեմբնաին ոչ եթող ժառանգ, այլ ետ զգունդութիւնն Տրապալ- լտոյ իր սանուն՝ Ռեմբնաին ի պոյման⁷⁴, որ լի էր գունդ տը Դու- լտոյն ժառանգաւորացն մարդ գայր նա ի յինք տային զՏրա- պալտոյ գունդութիւնն: Այս Ռեմուան էառ կին զԱլիծ գուտար Ռովրլն Լեանցոյն, որպէս զիւրոյ յիշեցաք⁷⁵. և Պեմուան եղբայր 175 =

15 սորա եղև բրինձ:

Դ. Եղև չորրորդ բրինձ Անտիոքա Պեմուան Միակնին, որ եղև գունդ Տրապալտոյ: Սա էառ կին զԲլայժանս գուտար Հոյը, 20 ճրպլէթայ տիրոջն և ծնան նմա որդի Գ (4)՝ Ռեմուան, Պեմ- ճրպլէթայ տիրոջն և ծնան նմա որդի Գ (2)՝ Աերկիլուզ և Մարիայ: մուան, Ֆիլիպ, Հեռի և դստերք Բ (2)՝ Աերկիլուզ և Մարիայ: 20 ԶՌեմուան սպանին Հաշիշիքն ի ճրպլէթ. Ֆիլիպն պատկեցաւ ընդ Զապէլ թագաւորին Հայոց և անդ սպանաւ⁷⁶, Հէռին էառ կին զԶապէլ, գուտար թագաւորին Կիպրոսի՝ ըսէ Ոյկին:

Ե. Եւ Պեմուան եղև Ե(5)-երրորդ բրինձ Անտիոքա և գունդ Տրապալտոյ և էառ կին զԼուսիան գուտար գունդ Բաւլին ի Հոռ- 25 մա. և եղև նմա որդի մի Պեմուան անուն և գուտար մի Բլայ- ժանս, որ եղև կին թագաւորին Կիպրոսի:

Զ. Պեմուան եղև Զ(6)-երրորդ բրինձ և էառ կին զՍպիլ գուտար թագաւորին Հայոց Հեթմոն⁷⁷. և ծնաւ նորա որդի մի Պեմուան անուն և գուտար Գ (3)՝ զԶապէլ զՄարիայ և զԼուսիան:

Է. Պեմուան եղև Է(7)-երրորդ բրինձ և էառ կին զՄարկրիտ 30 ին⁷⁸. Պեմուան իւր յորժամ մեռաւ անժառանգ, մեռաւ գուտար Լուիդ տ Պիամուանին, սա մեռաւ անժառանգ. մեռաւ և քոյրն իւր Զապէլ և միւս քոյրն Մարիայ եղև կին Նիկաւլ տը և քոյրն իւր Զապէլ և միւս քոյրն Մարիայ եղև կին Նիկաւլ տը Սայնթ-Ումերին և մեռաւ անժառանգ: Լուսիանն եղև կին Ներ- ճաւիլըզուսէ: Եւ պարտ է գիտել, որ վերոյառացեալ Կոյր բրինձն 35 յետ մահուան Բլայժանս ամուսնոյն իւրոյ էառ կին զՄեկիսանդ յուտար Հեմբի թագաւորին Կիպրոսի⁷⁹. և ծնաւ ի նմանէ գուտար Բ (2)՝ զՀէլուիդ և զՄարիայ. Հէլուիդն մեռաւ և Մարիայն մնաց տամուժէր: Այս այն տամուժէլ Մարին է, որ ծախեց ըսէ Զառ- լին⁸⁰ զԵրուսաղէմայ թագաւորութիւնն:

Սորա կացին բրինձ ի Յանտիոք ըզորդ հայրենէտրութեամբ 40 ի յառաջի Պեմբնդէն սկսեալ, ալ եւն և այլք, որ պալլութեամբ ի կալան զբրինձ զԵրինէն Անտիոքա. քանզի Պեմուան Առաջին 175 Բ կալան զբրինձ զԵրինէն Անտիոքա. քանզի Պեմուան Առաջին յորժամ զնաց յայնկոյս ծովուն և ամուսնացաւ ընդ Կոստանս, գուտար ըսէ տը Ֆրանսին⁸⁰ եղ ի տեղի իւր զՏանկրի քերոր- 45 գին իւր⁸¹ և ինքն անդէն վախճանեցաւ ի Բոյլն. և Տանկրի կո- չեցաւ բրինձ և կալաւ զբրինձութիւնն իւրն ի պալլութիւն մինչև

ի գալ երկրորդ Պեմբնդին, որ էր ըզորդ ժառանգաւոր, այլ և հա-
վախճան Տանկրէ յառաջ քան զգալ ժառանգաւորին ի թուին
Քրիստոսի ՌՃԺԲ (1112):

- Եւ յետ Տանկրէ կալաւ զպալլութիւն բրընձութեանն Բո-
5 ճէլ որդի Բոնիարդին, որ էր աղգական Տանկրէի, զոր Տանկրի
կացոյց փոխան իւր: Այս Բոնիարդ յաղթեցաւ ի զաւրացն Հալպայ
և սպանաւ մերձ ի Սէրմինն⁸² և քնաց պալլութիւն բրընձութեանն
ի ձեռն Պաղտին թագաւորին Երուսաղէմի մինչև ի գալ երկրորդ
Պեմբնդին, որ էր ըզորդ ժառանգաւորն: Սա եկաց բրինձ մինչև
10 ի վախճան իւր, որ և սպանաւ ի պատերազմն և էկաց Անտաք
ի թագաւորին պահն մինչև առաքեցին յայնկոյս ծովուն և բերին
զգուցեալ ար Բոյգերին, որդին զԲեմուսնդն և ամուսնացցին բնդ
երկրորդ Պեմբնդին⁸³ զուստրն ընդ Կոստանան, որ ժառանգ էր
նմա և եղև բրինձ Բեմուսնդն հինգերորդ, այսինքն՝ Պեմուսնդ
15 Առաջինն, Տանկրի, Բոնիարդ, Պեմուսնդ Երկրորդն, Բեմուսնդն, այլ
երկրորդեան սոքա պալլութեամբ կալան զբրընձութիւնն Տանկրի
և Բոնիարդն: Իսկ Բեմուսնդն մարիաձով էաւ զըզորդ ժառանգա-
ւոր զուստրն երկրորդ Պեմբնդին և եղև բրինձ որպէս վերայ
զրեցաք, այլև սա սպանաւ ի պատերազմն ի Նորբաթին, Հալպայ
20 տէրջն⁸⁴ ի ԺԳ (13) ամի իւրոյ բրընձութեանն. և քնաց իւր կինն
բրընձէս Կոստանան ի բրընձի տեղ, յորմէ ծնեալ էր Բ (2) որդի
և Բ (2) զուստր փոքր: Եւ յայնմ ամի յորում առաւ Ասխալան
յանաւրինաց⁸⁵ ամուսնացաւ բրընձէս Կոստանան ընդ Փրանսէզ
իշխան մի, որ չէր առաւել մարդս զաւալ, այլ հաճութեամբ էաւ
25 զնա, որում անուն էր Բոնադա տ Զաստիլուն⁸⁶ և եկաց Զ(6)-եր-
րորդ բրինձ Բոնադան մարիաձով եղեալ մինչև եկն ի հասակ
ըզորդ ժառանգաւորն Պեմուսնդ, որդի Բեմբնդին, որ եղև բրինձ
ի կեանս Բոնադա բրընձին. և Բոնադան էաւ այլ ապրանք յԵրու-
սաղէմայ թագաւորէն և ծառայեաց նմա և աստի ի հետ այլ ոչ
30 ոք կալաւ զպալլութիւն բրընձութեանն:

ԹԵՆՈԹԵՐՈՒԹԵՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում խորագիրը զրված է կարմիր թանաքով:
2. Ռուբինյան առաջին իշխաններին վերաբերող այս տեղեկությունները հիմա-
ՄԺ, 1, էջ 74:
3. Մանրամասն տես Մ. Ունայեցու մոտ (էջ 318—320):
4. Սմբատի համաձայն թորոսը մահացել է հայոց 578 թ. (1129), էջ 92, հիմա-
ՄԺ, 1, էջ 75: Իսկ Ս. Անեցին բողոքովին այլ թիվ է տալիս՝ 570 թ. (1121), էջ 128:
5. Սմբատը Հոհան Կոմենենոս Ծիրանածինի կիլիկիա արշավելը նշում է հայոց 585 թ.
(1136), էջ 93, իսկ Մ. Ունայեցին՝ մեկ տարի ուշ (էջ 369): Հիմա. Ս. Անեցի, էջ 130,
ՄԺ, 1, էջ 75, Ալիշան, Սիսուան, էջ 240, տես նաև Ներքեում, էջ 180:
6. Հիմա. Վ. Բարունի, էջ 199:
7. Տես և հիմա. Վ. Բարունի, էջ 200, «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց, որք
առ Քրիստոս փոխեցին» աշխատութիւնը (Ձ 7620, էջ 418ա):
8. Հովհան Ծիրանածինի մահվան հանգամանքները զարմանալի կերպով համընկ-
նում են Վ. Բարունու պատմածին (էջ 201). հիմա. կիլիկիայի Պատմիչից Ալիշանի մեջ-
բերած հատվածը («Սիսուան», էջ 240), որոնք բացակայում են ժաշոցի վերահիշյալ հի-
շատակարարում:
9. Իմա խաչակիրները:
10. Ձ 7620 ձեռագրում պահվել է անունը «...զայր ի վերայ նորայ (Թորոսի—Վ. Հ.)
Անդրոնիկ թագալորազն բազում զօրօք... (էջ 420ա), հիմա. Սմբատ, էջ 95:
11. Իմա Օշին Լամբրոնացի, հիմա. Վ. Բարունի, էջ 206:
12. Չամչյանը սրանց համարում է հունազավան հայեր («Պատմութիւն Հայոց» հտ.
Գ, էջ 73—74): Այս ենթադրությունը հավանաբար հիմք է ափել Վ. Բարունու հետևյալ
վկայութիւնը.
«Չնաթանիկանքն՝ ժողովեալ,
Որ յԱսկուռաս՝ էին տիրեալ.
Զի Հայկազնեայ՝ իշխանքս ելեալ,
Յարեկից՝ առ կայսր եկեալ» (էջ 206):
13. Օշիտ ձեռ Ասկուռաս (բերդ), Ալիշանը տեղադրում է Պապեռունի և Լամբրոնի
մոտերքում («Սիսուան», էջ 115):
14. Այս մասին ավելի մանրամասն զրում է Սմբատը. «Պարոն Օշին՝ տէր Լամբրո-
նին, կարեց զին անձին իւրոյ ոսկի զեկան քառասուն հազար և ետ զքսան հազարն և կի-
սոյն զբաւական երես զտղայ որդին իւր Հեթում առ պարոն Թորոս. և ինքն ազատեալ
զնաց ի տուն իւր» (էջ 96). հիմա. Վ. Բարունի, էջ 207:
15. Հիմա. Սմբատ, էջ 96:
16. Թորոսը Տարսոնը զրաված սկսեք է լինի 1152 թվին, նկատի ունենալով հե-
տևյալը՝ նախ Սիսը զրավել է 1151 թվի վերջերին (Սմբատ, էջ 95—96), երկրորդ՝ Հեթում
Պատմիչի զրածը, թե Հեթում Լամբրոնացու և Ռիթայի ամուսնութիւնը «յետ առաջս
ինչ» Թորոսը զրավել է Տարսոնը. իսկ այս ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 1152 թվին:
17. Սմբատը նշում է հայոց 617 թ. (1168, էջ 100), Ալիշանը՝ 1169 թ. մայիսի 11
(«Սիսուան», էջ 551, հիմա. ՄԺ, 1 էջ 75), իսկ Ս. Անեցու վկայութիւնը ստույգ է
(էջ 136):
18. Ըստ Սմբատի հայոց 613 թ. (1164, էջ 98), իսկ Ալիշանի՝ 1165 թ. փետրվարի 3
(«Սիսուան», էջ 551):

19. Վ. Բարունին անունը չի հիշում, իսկ Սմբատը ասում է Ռուբեն (էջ 100): Հա՛վանաբար թյուրիմացություն մեջ է Սմբատը, եթե նկատի ունենանք, որ հայերը սովորաբար իրենց որդուն կոչում են մահացած հոր անունով, այս զեպրում կլինի՝ Լևոն — Թորոս Լևոն:

20. Խոսքը վերաբերում է Հալեպի աթարեկ Զենգիի հաջորդներից Նուր-ադ-դին-Մահ-մուդ բեն Զենգիին (իշխել է 1146—1173/74 թթ., Լևոն-Պուլ, էջ 137). հմմտ. № 7620, էջ 420 և այլն:

21. Մեր պատմիչները միաբերան վատ են հաղորդում Մլենի մասին (Ս. Անեցի էջ 138, Սմբատ, էջ 102, Վ. Բարունի, էջ 211): Սմբատի համաձայն Մլենը մահացել է 1175 թվին (էջ 102), սակայն նրա սպանությունը հանգամանքների մասին հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանում վերևում նշված անտիպ աշխատությունում: «...ի մեռանել Նորբոսին (սրբա մասին տես վերևում, ծանոթ. 20), որ բարեկամ էր Մլենին, իշխանին նորայ խորհրդացան ըստանանել զնայ, ըստ տիրայրության բարեց ազգիս և բմբունեալ կապեցին զնայ և խնդրէին բանալին և զմատանին զանձուն: Եւ նայ աղերսէր յիշել զսէր և զադուհաց, ոչ ըստանանել, շէր այր մեղայր եմ, թուլ տուք ասալ խաբել, հանէր զաչս իմ», որժամ ետես ըստանանեն, առ զմատանին ի բերանն, իսկ ոմն ներգնի ի դորաց չոսմոց փողոտեաց զնա, ածել զձեռն ի զենեկ տեղն հան զմատանին ի կոկորդէն և ըստանալ ընդեցին զնա և թողեցաւ ի վանս իւր ի Մեծ Քարն...» (№ 7620, էջ 424): Այլտանը Մեծ Քար վանքը ենթադրաբար տեղադրում է Բերտուսի արևմտյան կողմերում («Սիսուան», էջ 196):

22. Իմա՝ Քարաբլ տիրոջ, լատին իշխաններից մեկը: Սմբատն այս ամուսնությունը հիշում է Հայոց 630 թվին (էջ 103—104):

23. Այդ անունը կարծում ենք պետք է սրբադրել Ֆիլիպինե, իդալան սևուի համար:

24. Այստեղ բացակայում է Ռուբենի կողմից կամբրոնի սաշարման և Անտիոքում նրա բանտարկվելու տեղեկությունները, այդ մասին մանրամասն տես Սմբատ, էջ 103—104, № 7620, էջ 424—425: Ռուբենի մահն Ալիշանը նշում է 1187 թ. մայիսի 6-ին («Սիսուան», էջ 58, ծանոթ. 4, էջ 552):

25. Նշանակում է Լևոն Ա. Թադավորի և նրա զործուհեություն մասին ժամանակակիցները գրել են մանրամասն պատմություն, որը, զժրախտաբար, մեզ չի հասել:

26. Սմբատի համաձայն Ալիշի (Ալիս) ամուսնությունը Անտիոքի իշխան Ռայմունդ III-ի հետ եղել է երկրորդ անգամ, իսկ առաջին անգամ նա ամուսնացել է Հիթում Սառնեցու հետ (էջ 108):

27. Խոսքը հավանաբար վերաբերում է Նիկեական Թադավորություն հիմնադրի Թեոդորոս Լասկարիսին (տես ՄԺ, էջ 93, ծանոթ. 45):

28. Տես վերևում, էջ 62:

29. Այս տեղեկությունները շատ համառոտ տես նաև Վ. Բարունի (էջ 217, 219, ՄԺ, 1, էջ 79):

30. Շատ համառոտ տես Ս. Անեցի, էջ 149, Սմբատ, էջ 121:

31. Տես վերևում, էջ 73, 90, ծանոթ. 195:

32. Այս տեղեկությունը հաստատում է Սմբատը (էջ 125), ըստ որի Լևոնը զբոս-թյունից ազատվում է 1268 թվին:

33. Պետք է լինի Սոսկուր Աշքար, տես վերևում, էջ 74, 90, ծանոթ. 198:

34. Տես ներքևում, էջ 167, ծանոթ. 148:

35. Սմբատի համաձայն Լևոն Բ-ն Թադավոր օծվել է 1271 թ. (էջ 125): Հիթում Պատմիչն էլ ավելացնում է այսուր Յատնություն, այսինքն հունվարի 6-ին (տես վերևում, էջ 105): Ս. Անեցու շարունակողը նշում է, որ Լևոնը Թադավոր օծվելիս 35 տարեկան էր (էջ 152), եթե հիշտ է այս, նշանակում է Լևոնը ծնվել է 1235 թվին:

36. Տես, և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 84—85:

37. Տես ներքևում, էջ 148, 169, ծանոթ. 174:

38. Բնագրում խորագիրը գրված է կարմիր թանաքով:

39. Բնագրում ամսաթիվը և օրը հիշտ է նշված (տես վերևում, էջ 56, 82, ծանոթ. 43), իսկ տարեթիվը՝ ՌՂԲ (1092), սխալ է, ուստի այն ուղղեցինք:

40. Տես, և հմմտ. վերևում, էջ 82, ծանոթ. 43:

41. Իմա Բալդուին 1, տես վերևում, էջ 83, ծանոթ. 44:

42. Բալդուին Եղեմացի, որը 1118 թ. ապրիլի 2-ին օծվեց Երուսաղեմի Թագավոր Բալդուին II անունով:

43. Բալդուին II-ի ավագ դուստր Մելիզենդն ամուսնացավ Անժուայի գրաֆ Փուլկո V-ի հետ:

44. Իմա, էլիզ, Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ II-ի կինը:

45. Իմա, Հոդիերն, Տրապիսի գրաֆի որդու՝ Ռայմունդի կինը:

46. Տես վերևում, էջ 84, ծանոթ. 63:

47. Տես վերևում, էջ 84, ծանոթ. 69:

48. Տես վերևում, էջ 58, 84, ծանոթ. 78:

49. Իմա, Ամալրիս, Բալդուին III-ի եղբայրը:

50. Տես վերևում, էջ 59, 84, ծանոթ. 84:

51. Իմա, Գվիդոն Լուզինյան:

52. Իմա, Բալդուին V (փոքր), տես վերևում, էջ 59, 85, ծանոթ. 88:

53. Տես վերևում, էջ 59—60, 85, ծանոթ. 91:

54. Տես վերևում, էջ 62:

55. Տես վերևում, էջ 61, 86, ծանոթ. 107:

56. Իմա, Լևոն Ա. Թագավոր:

57. Իմա, Բոհեմունդ IV:

58. Իմա, Ֆրիդրիխ II:

59. Իմա, Կոնրադ IV:

60. Բնագրում վերնագիրը գրված է կարմիր թանաքով:

61. Հմմտ. վերևում էջ 60, 85, ծանոթ. 95:

62. Անտիոքի իշխան Ռայմունդ III-ի որդին:

63. Տես ծանոթ. 56:

64. Տես ծանոթ. 57:

65. Սրա մյուս դուստրը՝ Մարիամն ամուսնացած էր Երուսաղեմի Անտիոքների հե-ղինակ Հոհան Իպլինի հետ:

66. Լևոն Բ. Թագավորի այս դուստրը ծնվել է 1273 թ. (ՄԺ, 1, էջ 84), որի ամուս-նությունը Ալիշանը նշում է 1293 թվին («Սիսուան», էջ 556): Տես վերևում, էջ 105:

67. Լևոն Բ-ի որդիներից մեկը՝ ծնված 1270 թվին (ՄԺ, 1, էջ 84): Տես վերևում, էջ 105:

68. Բնագրում վերնագիրը գրված է կարմիր թանաքով:

69. Իմա, Ֆիլիպոս I:

70. Տես վերևում, էջ 103 և ծանոթ. 44:

71. Բնագրում, էջի ձախ լուսանցքում, միեկնայն ձեռագրորով ավելացված է. «Ըր-բորդ Պեմբնդին տեղ անուհ կոչէին կաղաղ բրինձ»:

72. Բնագրում «Գ»-ն գրված է տողամեջ, կարմիր թանաքով:

73. Չնայած միտքը լրիվ է, բայց բնագրում «անուն» բառից հետո մոտավորապես մեկ տող փերված է:

74. Իմա, պայման:

75. Տես վերևում, էջ 103, 112, ծանոթ. 26:

76. Նկատի ունի Լևոն Ա. Թադավորի դուստր Զապլի առաջին ամուսնությունը, տես վերևում, էջ 104:

77. Իմա, Հիթում Ա: Այդ ամուսնությունը նշում են 1254 թվին («Սիսուան», էջ 554):

78. Տես վերևում, էջ 167:

79. Իմա, կարդ I Սիցիլիացի:

80. Տես վերևում, էջ 108:

81. Իմա, Անտիոքի իշխան Տանկրեդի Բորջ որդին՝ Ռոջեր Դե-Պրինչիպատո (Կուդ-իեր, էջ 97):

82. Այս ճակատամարտը կուզվեր մատնացույց է անում Բելատում, Հալեպից հյուս-սիս-արևելք, 1119 թվի հունիսի 27-ին (էջ 100—101):

83. Իմա Բոհեմունդ II, որի դուստր հաստնացան ամուսնացավ Ռայմունդի հետ մո-տավորապես 1130 թվին (Կուզվեր, էջ 126) և ժառանգեց Անտիոքի իշխանությունը:

84. Ըստ երևույթի այստեղ անճշտություն կա: Խոսքը վերաբերում է ոչ թե Նուր-

85. Այսինքն 1154 թվին:

ամուսինը, ծաղուժով աննշան տեսքեր:

մատուցյունից պարզ է դառնում, որ գրանք գրված են միևնույն մարդու կողմից, միայն թե առաջինում տառերը աննշան չափով մեծ են, մի բան որը կարող է արգյունք լինել ոչ թե գրչի, այլ գրելու հարմարանքի փոփոխման: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ տարեգրությունը ավարտված է եղել 1309 թվին և գրիչ Ավագն էլ եղել է նրա հեղինակը: Սակայն հնարավոր է կարծել նաև, որ տարեգրությունը կազմել է մեկ ուրիշը, իսկ Ավագ գրիչը 1309 թվին ընդօրինակել է այն:

Տարեգրության վերջին մասը միայն, XIII դարի 60-ական թվերի վերջից ակնհայտ դառնում է բավական հետաքրքիր և գիտական մեծ արժեք է ստանում: Կարելի է վստահ մտնել, որ հենց այդ մասն էլ հեղինակի ժամանակին է վերաբերում: Իսկ տարեգրության սկզբի ընդարձակ մասը՝ մինչև XIII դարի 60-ական թվերը՝ Վ. Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական»-ի համառոտությունն է, որի համապատասխան տեղեկություններին ավելացված են Մ. Ուռնայեցու, Կ. Գանձակեցու առանձին վկայություններ¹:

Հեղինակի ժամանակակից զեպքերի մեջ հետաքրքիր տեղեկություններ կան Հայաստանի, Կիլիկիայի, Սեբաստիայի, մոնղոլական առանձին զորավարների ասպատակությունների մասին, որոնք հաստատվում են ժամանակակից ուրիշ պատմիչների կողմից՝ Ռաշիդ ադ-դին, Ստեփանոս Տարեգիր և այլն:

Հեղինակը Սեբաստիային վերաբերող իր ժամանակակից զեպքերի մասին խոսելիս, գրանք նշում է ամսաթվի ճշտությամբ և բավական մանրամասն: Բացի դրանից, նա Սեբաստիա եկած զորավարի մասին միշտ նշում է. «Եկն ի Սեաստ», կամ «Եկեալ ի վերայ Սեաստու», իսկ ուրիշ զեպքերում գրում է. «Գնաց» կամ «Գնացեալ» ձևով: Այս հանգամանքը մեզ ենթադրել է տալիս, որ հեղինակը պետք է եղած լինի Սեբաստիայից (կամ շրջակայքից):

Ներկա հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք № 2174 տարբերակը, իսկ վերջինիս թերի այն մասերը, որոնք պահվել են № 3425 տարբերակում, գրեցինք հրատարակության բնագրի մեջ, այդ մասին նշելով համապատասխան ծանոթագրություններում: Իսկ այն մասերը, որոնք պահվել են երկու տարբերակում էլ՝ № 3425 տարբերակի տարբերվածքները գրեցինք տողատակ: Աշխարհի ստեղծագործության մասին եղած տեղեկությունները, որոնք Աստվածաշնչի առանձին հատվածների սոսկ կըրկնություններն են և նույնիսկ բանասիրական հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, հրատարակության բնագրից կրճատեցինք, ցույց տալով բազմակետերով:

Տարեգրության մի այլ, երբորդ տարբերակը, որը Անանունի հրատարակիչներն իրենց ձեռքի տակ չէին ունեցել, գտնվում է Մատենադարանի № 6617 (էջ 229ա—247բ) յոգովածուի մեջ: Այս տարբերակը վերջանում է 1268 թվի տեղեկությամբ² և հայտնի չէ, թե ինչու է այստեղից ընդհատվում շարունակությունը: Սակայն, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել

մի այլ տեղ³, այս տարբերակը պետք է լինի XV դարի դործ: Սրա և վերելում նշված տարբերակների (Անանունի) համապատասխան վկայությունները, իրենց մանրամասնություններում, հաճախ իրար չեն ծածկում, այսինքն երբորդ տարբերակի առանձին վկայությունները համեմատաբար ընդարձակ են կամ չենք գտնում Անանունի մեջ, որովհետև հետագայում մեծ չափով լրացրել են Վ. Արևելցու պատմության վկայություններով⁴: Վերջինս, չանդամահատելու և ամբողջական ներկայացնելու նպատակով, հրատարակության բնագրում տալիս ենք հիմնական բնագրին զուգընթաց առաջին ուղղահայաց սյունակում. իսկ երկրորդ սյունակում՝ Մատենադարանի № 2151 ձեռագրի ժամանակագրության բնագիրը⁵, որը պետք է առաջ եկած լինի Անանունի մի որևէ այլ տարբերակից, որովհետև սրա վկայությունները, թեև խիստ համառոտ, համարյա նույն կարգով հանդիպում ենք այնտեղ: Սույն բնագրի վկայություններն ընդհատվում են 1283 թվականով: Այնուհետև ժամանակագրությունը շարունակվում է XV դարի անց ուղարձելով, որոնք սկսվում են 1437 և վերջանում 1477 թվականներով, շուրջ 40 տարվա եղելություններ: Ըստ երևույթին XV դարի մի հեղինակ իր ժամանակակից զեպքերը, որպես շարունակություն, կցել է Անանունի պակասավոր մի խմբագրության, կամ առանձին շարագրել իր ժամանակակից զեպքերը, որպես առանձին ժամանակագրություն, որը հետագայում մեկ ուրիշի կողմից միացվել է Անանունի պակասավոր խմբագրության: Մեզ հավանական է թվում երկրորդ վարիանտը, որովհետև այս ժամանակագրության վերջին մասը (XV դ.) հանդիպում ենք մի այլ ձեռագրում⁶: Այս երկու բնագրերը թեև իրար նկատմամբ ունեն մասնակի շեղումներ, բայց նրանց աղբյուր հարցը անկարելի է ժխտել: Այսպիսով, հրատարակում ենք նրանց աղբյուր հարցը տարեգրությունը, այլև սրանից առաջ եկած խմբագրությունները:

¹ Տե՛ս մեր հոգվածը «Անանուն ժամանակագրության տղայունների մասին կամ Վ. Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական»-ի համառոտ խմբագրությունը», Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Տեղեկագիր, 1949 թ., № 7, էջ 51—62:

² Այդ նույն թվականով է վերջանում Վ. Արևելցու պատմությունը:

³ Տե՛ս վերոհիշյալ մեր հոգվածը:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս էջ 170ա—174ա:

⁶ Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 167—169:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐ Է՛

28 ա

Յորժամ յանցաւոր եղև Աղամ պատուիրանացն Աստուծոյ հան զնայ Աստուած ի գրախտէն փափկութեան. իսկ Աղամ և Եւայ դամա և (30) ողբացեալ և ապա մերձեցան առ միմեանս և 5 ապա ծնան զԿայեն և զքուր մի ընդ նմայ Կլիմաս անուն: Եւ յետ և (30) տարոյ ծնաւ զԱրէլ և զԱրէլուհի, քոյր նորա: Եւ յետ և (30) ամի սպան Կայեն զԱրէլ եղբար իւր.....:

3 Եւտ ճլ (130) ամի Էլիցն ի գրախտէն եղև որդի միւթ- Թարութեան Աղամայ Սէթ: Եկաց ալ ևս Աղամ 2 (700) ամ և 10 մեռաւ. և է ամենայն ամք նորայ Ձլ (930):

Սէթ Մե (205) ամաց եղեալ ծնանի զԵնուիս և Էկեաց ալ ևս 2 և (707) ամ: Այս Ենուիս յուսացաւ յԱստուած կոչէ զնայ յադ- նութիւն: Սայ արար գիր և զրեաց յի (2)-ս տախտակա՝ մինն պղնձի և մինն խեցի և զրեաց ի նոսա դամենայն անուանոն, 15 զոր եղեալ է Աղամ, զի մարգարէացաւ, թէ Բ (2) հետ անցան- թէ Էրոյ է աշխարհ՝ ջրով և հրով, թէ ջրով անցանէ պղինձն մնայ և թէ հրով՝ թրծեալ աղիւսն:

229ա ԱՅՍ ՎԱՅՐ ՎԱՍՆ ԹԸԻՈՅ ԱԴԱՄԱՅ ՄԻՆՁԵՎ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՄԻՆՁ Ի ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉԸ, ՄԻՆՁ Ի ԳՐՈՅՆ ԵԼԱՆԵԼԻՆ, ՄԻՆՁ Ի ՀԱՅՈՅ ԹՈՒԱԿԱՆՆ, ՄԻՆՁ Ի ՄԵՁ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ՊԱՏՄԷ:

Ամք Աղամայ Ձլ (930). ամք Սէթայ Ձթ (912). ամք Ենուիայ Ձե (905). ամք Կանանայ Ձթ (910). ամք Ղամեքայ Ձի (724). ամք Մաղաղիէլի Պլ (895). ամք Յարեքայ Ձի (962). ամք Յենուիայ Յի (365). ամք Մաթուսաղի Ձի (969). ամք Նոյի ՁԾ (950). ամք Աբրահամու Ձի (975) ամք Սահակայ ճՁ (180). ամք Յակոբայ ճ (100). ամք Յովսէփայ ճթ (110). ամք Մովսէսի ճի (120). ամք Յեսուա որդոյ Նաւայ ճե (105). ամք, որ լինի էի (7000) ամն, Ձի (84.000) ամիս է, Ձի (84000) ամիսն Գճի (365000) շաբաթ է, Գճի (365000) շաբաթն ԻԴճի և Ծե (2455000) օր է: Այս վայր ասասցուք միմեանս. ի Էլա- նելոյն Աղամայ ի գրախտէն մինչև ի փո-

170ա Առաջին աստուածաստեղծ մարդն Ա- դամ յեւանելոյն ի գրախտէն եղև ամաց Ձլ (930) տարու և մեռաւ:

Սէթ աղբեցաւ Ձթ (912) տարի ու մե- ռաւ: Ենուիս Ձլ (907) ամաց եղև ու մեռաւ. Կայեն՝ Ձթ (910) և մեռաւ. Մաղաղիէլ՝ Պլ (895). Յարեք՝ Ձի (962). Ենուիս Յի (365) ծնանի զՄաթուսաղա և փոխեցօ յերկինքն և է կենդանի:

Յեւանելու Աղամայ մինչև ի փոխելն Ենուիս (1485) ամ է: Այս Ենուիս է (7) ծնունդ է ի Յադամայ.....:

Ի փոխմանէն Ենուիս մինչև ի ջրհեղեղն ՇԾ (557) ամ է, յԱղամայ ՍՄԽԲ (2242) ամ է, վասն այնորիկ եղև ջրհե- 5 ղեղն թիւրայ երկրի, զի բազմացան չարիք և անաւրէնու- թիւնք ի վերայ երկրի՝ որկրամոլութիւն, ցանկութիւն, կնասի- բութիւն, սպանութիւն և ամենայն մարդ ի ճանապարհս մեղաց գնալով ապականեցին զերկիր չար գործովք իւրեանց.....:

Ի ջրհեղեղէն մինչև յաշտարակն Շ (500) ամ է: 10 Եւ թէ զի՞նչ է աշտարակն. Որդիքն Նոյի որ յետ Էլանելոյ ի տապանէն բաժանեցին զաշտարհս և աճեցին և լցին և էին ամենայն մարդիկ մի լեզու, զոր ասեն, թէ Քաղդէացի լեզուն է, որ է Ասորին. և միաբանեալ ժողովեցան ճի (72) գլխաւորք տանուէրք և խորհեցան զնալ յարեւելս և գտանել զգրախտն, 15 ուստի և զրկեցան նա խառնեղծքն և ոչ կարացին գտանել զի անա ծով լալնանիստ ընդգէմ անկեալ անջրպետեալ էր զնայ յերկրէ և շմբդաղ ծածկեալ էր զնայ և էր գրախտն բարձր յեր- կրէ ի վերայ լերինն բարձու, որ է հաւասար լոյսնին.....:

3 Եւտ ճլ (130) ամի Էլիցն ի գրախտէն եղև որդի միւթ- Թարութեան Աղամայ Սէթ: Եկաց ալ ևս Աղամ 2 (700) ամ և 10 մեռաւ. և է ամենայն ամք նորայ Ձլ (930):

Սէթ Մե (205) ամաց եղեալ ծնանի զԵնուիս և Էկեաց ալ ևս 2 և (707) ամ: Այս Ենուիս յուսացաւ յԱստուած կոչէ զնայ յադ- նութիւն: Սայ արար գիր և զրեաց յի (2)-ս տախտակա՝ մինն պղնձի և մինն խեցի և զրեաց ի նոսա դամենայն անուանոն, 15 զոր եղեալ է Աղամ, զի մարգարէացաւ, թէ Բ (2) հետ անցան- թէ Էրոյ է աշխարհ՝ ջրով և հրով, թէ ջրով անցանէ պղինձն մնայ և թէ հրով՝ թրծեալ աղիւսն:

3 Աղամայ մինչև ի փոխելն Ենուիս ազգ է (7) և ամք ՌեՁե (1485): Մաթուսաղան հայր Ղամեքայն ապրի ամս Ձի (969) և մեռանի: Ղամեք հայր Նոյի՝ ամաց Ձի (724) և մեռանի: Նոյ հայր Սեմա էր ամաց Շ (500)-ից և Էկն ջրհեղեղն. և ապրի Նոյ ՁԾ (950) տարի: Սեմ ապրի 2 (700) և մեռանի: Աբրահամաթ ապրի Շի (565). Փաղեկ ապրի Յի (342). Սեբուք ապրի Յի (330). Նաբուք ապրի ճՂ (198). Թաւա ապրի Մե (205). Աբրահամ ապրի ամս ճճ (175). իսահակ ապրի ամս ճՁ (180) և մեռանի:

6 Աղամայ մինչև ի փոխելն Ենուիսայ ՌեՁե (1485) տարի է: Ի փոխմանէն Ենուի- քայ մինչև թի ջրհեղեղն ՇԾ (755) 170ա տարի է: 3 Աղամայ ի ջրհեղեղն ՍՄԽԲ (2242) տա- րի է:

Ի ջրհեղեղէն մինչև ի Յաբրահամ Ձի (942) տարի է. անտի յելսն Եգիպտոսի Շե (505). անտի ի շինումն տաճարին ՆՁ (480). անտի յերկրորդ շինումն տաճարին ի Զաւ- արաբելէ Շթ (512). անտի մինչև ի ծը- նունդն Քրիստոսի ՇԹ (518). յԱղամայ

3 Աղամայ մինչև ի փոխելն Ենուիս ազգ է (7) և ամք ՌեՁե (1485): Մաթուսաղան հայր Ղամեքայն ապրի ամս Ձի (969) և մեռանի: Ղամեք հայր Նոյի՝ ամաց Ձի (724) և մեռանի: Նոյ հայր Սեմա էր ամաց Շ (500)-ից և Էկն ջրհեղեղն. և ապրի Նոյ ՁԾ (950) տարի: Սեմ ապրի 2 (700) և մեռանի: Աբրահամաթ ապրի Շի (565). Փաղեկ ապրի Յի (342). Սեբուք ապրի Յի (330). Նաբուք ապրի ճՂ (198). Թաւա ապրի Մե (205). Աբրահամ ապրի ամս ճճ (175). իսահակ ապրի ամս ճՁ (180) և մեռանի:

6 Աղամայ մինչև ի փոխելն Ենուիսայ ՌեՁե (1485) տարի է: Ի փոխմանէն Ենուի- քայ մինչև թի ջրհեղեղն ՇԾ (755) 170ա տարի է: 3 Աղամայ ի ջրհեղեղն ՍՄԽԲ (2242) տա- րի է:

Ի ջրհեղեղէն մինչև ի Յաբրահամ Ձի (942) տարի է. անտի յելսն Եգիպտոսի Շե (505). անտի ի շինումն տաճարին ՆՁ (480). անտի յերկրորդ շինումն տաճարին ի Զաւ- արաբելէ Շթ (512). անտի մինչև ի ծը- նունդն Քրիստոսի ՇԹ (518). յԱղամայ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՅԱԿՈՐԲ, ԹՈՒՆ ԱՐՐԱՆԱՄՈՒ, յԵԳԻԱՄՈՍ և ՄԵ (275) ամ կա-
ցին յԵԳԻԱՄՈՍ: Եւ առաքեաց Աստուած զՄովսէս և Ժ (10) նար-
ւածովք չարչարեաց զԵԳԻԱՄՈՍ և ազատեւ ॥ աջ զՈՐՈՒՆ ԱՐ- 33 ա
ՐԱՆԱՄՈՒ, որ կոչեցան ՈՐՈՒՐ Իսրայէլի:.....

5 ՅԱՂԱՄԱՅ մինչև յեւան յՆԳԻՍՏՈՒՏ ամ.ք ՎՈԿԹ (3669): 34 ր
ՅԵԼԻԳՆ յՆԳԻՍՏՈՒՏ մին || չև ի ՍՈՂՈՄՈՆԻ Դ (4) ամն և յառաջին 35 ր
շինուած տաճարին ՆՁ (480) ամ էւ Վասն զի ի ՄՈՎՍԻՍԷ մինչև
ի ՍՈՂՈՄՈՆ ունէին զխորանն, զոր հրամայեալց Աստուած, առնել
ՄՈՎՍԻՍԻ և շրջեցուցանէին զհետ իւրեանց: Իսկ ՍՈՂՈՄՈՆ տաճար
10 շինեաց Աստուծոյ յՆՐՈԱՍՏՈՒՏ, որ աննման էր գեղեցիութեամբ
յամենայն արարածս: ՍՈՂՈՄՈՆ, որդի Դաւթի Թագաւորի և մոր-
գարէի, ԺԲ (12) ամաց էր յորժամ Թագաւորեաց. Դ (4) ամի Թա-
գաւորութեան իւրում սկսաւ շինել զտաճարն Աստուծոյ. և էր
չափ Կ (60) կանգուն երկայն և Ի (20) լայն և ՃԻ (120) բարձր:

15 Յառաջին շինութենէն տաճարին, զոր Սողոմոն շինեաց, մինչև ի նորոգումն Չաւրաբարելիւ եղև, որ վերստին⁴ շինեցին զտաճարն, ՇԺԱ. (511) ամ է։ Զի այն տաճարն, զոր Սողոմոն շինեաց աւիրեցաւ և քակեցաւ ի Գողգէացոցն, զոր նարուքոդոնոսոր արքայն Բաբելացիոց աւերեաց զԵրուսաղէմ և գերեաց զԺողովուրդն և սովով և սրով մաշեաց զամէն || իսկան և քակեաց զտաճարն և է ամենայն ժամանակ թագաւորացն Յուդայ յԵրուսաղէմ ՆԼԲ (432) ամ. և եկաց տաճարն շէն ՆԽԲ (442) ամ, զոր աւերեաց Նարուգոդոնոսոր և յետ ՇԺԱ. (511) ամի վերըստին⁴ շինէր Չաւրաբարէլ թագաւորն Երուսաղէմի հրամանաւ և աւգնութեամբ Դարեհի Պարսից արքայի։ Յայս երկրորդ շինութենէ տաճարիս մինչև ի գալուստն Քրիստոսի և ի ծնունդն՝ ամք ՇԺԲ (518)։ Եւ յԱդամայ մինչ ի ծնունդն Քրիստոսի ամք՝ ԲՃԼԸ (5138), ըստ հայ թարգմանչացն։

30 Եւ ի ժամանակս Ոգոստոս կայսեր և ի ծնանելն Բրիտանսի
Եկին մոզքն յարևելից Գ (3) Թագաւորք ԺԲՌ (12000) զաւարաւք

Եղիպատոսէ ՎՈՉԹ (3689) ամ է: Ի յնխն
Եղիպատոսէ մինչև Ի չոր[ը]որդ ամ թագա-
վորութեան Սողոմոնի Ի շինուածն տաճա-
րին ԴՃՁ (480) ամ է:

Աղաժայ մինչ ի տաճարին շինուածն
ԴՌՃԻԹ (4169) ամ է: Ի Սողոմոնէ մինչ ի
նորոգումն տաճարին, մինչ ի Զաւրաբարէ
ԴՃԶ (480) ամ է: Ի Զաւրաբարէլայ մինչ ի
ծնունդն տեառն Աստուծոյ մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի հինգ հարիւր ժԸ (18) ամ է:
ՅԱղաժայ մինչ ի ծնունդն Քրիստոսի
աստուծոյ մերոյ հինգ հազար ծԿԷ (167)
ամ է. ի Քրիստոսէ մինչ ի սուրբ Գրիգոր
Լուսաւորիչն, մինչև ի հաւատալն Կոստան-
դիանոսի Թազաւորին ԳՃԺԷ (317) ամ է.
Ի Լուսաւորչէն մինչև ի գիւտ դրոյն մերոյ
ՃԺԷ (117) ամ է. ի գիւտ դրոյն մինչև ի
Հայոցս Թուսեկանն ՃԼ (130) ամ է:

մինչև ի ծնունդն Բրիտանոսի ԲՃՀԸ (5198).
 Ի ծնընդենէն Բրիտանոսի մինչև ի հայ
 թվականն ՇԾԴ (554):

Ի ծնունդեմէն Քրիստոսի ի սուրբն Գրիգոր ՅԳ (303). Ի սուրբ Գրիգորէ ի հայ թմականն ՄԾԲ (252). Եւդամա ի հայ թմականն ԲԶԾԲ (5752):

Ի ջըհեղեղէն ի հայ թվականն ՎՇԺ (3510). Ի ՅԱԲԱՀԱՄԷ ի հայ թվականն ՍԶԿԸ (2768). Ի ՄՈՎԱՆԱԷ ի հայ թվականն ՍԶԳ. (2063). Ի ԹԱԹԷՆԱ առաքելէ ի ոտեր ԳՐԻԳՈՐ ՄԿԶ (266). Ի ՃԱՐՆԱԿՆԷՆ ԳՐԻՍ-

և լուան էթէ սով է ի Պաղեստին և թողին զգաւրսն ի Պաղեստին
և ինքեանք ԲԺ (12) իշխանաւք և այլ հեծելաւք գնացին յԾրու-
սաղէմ: Եւ այս են անուանք նոցայ՝ Մելքոն Պարսից թագաւոր,
Դասպար Հնդկաց թագաւոր, Բաղտասար Արարացոց թագաւոր,
Եւ րերին ընծայք Գրիստոսի ոսկի և կն ՝ զրուկ և մուռ, զի թա-
գաւոր էր և Աստուած մեռանելոց էր վասն մեր. րերին ոսկի
իբրև թագաւորի և կնգրուկ, որ է խունկ Աստուծոյ և զմուռ իբրև
զմեռելոյ: Ուրբաթ երկիւռն յայդ շարաթ ծնաւ Գրիստոս և վազն
մոգքն եկին և յորժամ դարձան մոգքն յաշխարհն իւրեանց Հե-
րովդէս, որ թագաւոր էր Երուսաղէմի, կոտորեաց ի Բեթսեհէմ
և յերկիրն իւր Ռենի (1462) մանգուես տղայս: Եւ Գրիստոս
և յերկիրն իւր Ռենի (2) ամի ծնընդեանն գնաց յԾգիպ-
տոս: Ի ծնընդէնէն մինչև ի սուրբ Գրիգոր և ի Ժէ (17) ամն
Տրդատայ են ամք 3Ժ (310):

15 Տրդատայ եւն ամբ 50 (510) Կամիր քեզ ցուցանել վասն սրբոյն Գրիգորի, թէ յորմէ ազգէ էր մեր Լուսաւորիչն:

20 ՅԱՊԱՆԱՅ ԴԻՆԶԻ Ի ԴԵԾՆ ԱՐՐԱՆԱՄ ԴԱ (21) ՆԱՐԱՊԱՆՈՒ Զ
Ե ԱՐՐԱՆԱՄՈՒ Զ (6) ՈՐԳԻ ՄԻՆԻ, Ի ԿԵՆՏՈՒՐԱՅԻ ԿՆՈՉԷ ԽՐԱՄԷ. Ե
ԴՈՒՂԱՐԿԵԱՅ ՂՆՈՍԱՅ ԴԱՐԵԼԵԱԼԱՒ Ի ՍՈՅԱՆԷ ԵՆ ԱՂԳՆ ՊԱՐԹԵԱՅ,
ԴՈՐՄԷ ԵՆ ԹԱԳԱՆՈՐԲ ՊԱՐԱԻՅ Ե ՀԱՅՈՅ, ՈՐ Ե ԲԱՆԴԱՆՈՒՆԻՔ Ե
ԱՐԶԱԿ ԿՈՆԵՅԱՆ:

Վասն այն ॥ կոչեցան Պարթևք. զի քաջն Արշակ յան (30)
ամաց մահուանն Աղեկսանգրի ապստամբել ի Մակեդոնացոցն,
թագաւորեաց յերկիրն Բուշանայ ի Բաւն շահաստան. և բնա-

230 ա ի Հայոց Թուահանէն || մինչև ի
Գրեգոր Նարեկացին, մինչև ի Ներսէս Կլա-
յեցին ճԶԳ. (183) ամ է: Անդի մինչև ի
Գրեգոր և ի Ծերէնց Գրեգորն ԳՃԼ (330)
ամ է. սոքայ եղեն ի Թվին Հայոց ԸՃԾԵ
(1408) ամին. անդի մինչև ի Ծերէնց զամսն
2Գ (83) ամ է:

29. (83) ամ է: ՎԱՍՆ ԹԻԻ Ի ՀԱՐՅՈՒՄՆ. Ի ՖԱՆԴԵ-
նէն ՔՐԵՍՈՍԻ ԻՆՆԷ Ե ԿՈՒՐ ԳՐԵԳՐ ԼՈՒ-
սաժըրիշն ԻՆՆԷ Ի ԺԷ (17) ԿԱՅՆ ՏՐԵԿԱՄԱՅ
ԵՆ ԿԱՐ ԳՇԺ (310):

Այլ կամ իմ քեզ ցուցանել և վասն սրբոյն
Գրեգորի, թէ յորմէ յազգէ եր սուրբ Լուսա-
ւորելէն: Ի Յագամայ մինչև ի մեծն Արա-
համ ԻԱ (21) նահապետ է. և Աբրահամու
վեց որդի լինի, ի կենդուրայ ի կնոջէ Իւր-
մէ. և յազարկաց զնոսա յարեկաւ: Ի սոցանէ
են ազգն Պարթևաց, յորմէ են Թագաւոր
և Պարսից և Հայոց, որ և Պահլաւունիք և
Արշակունիք կոչեցան. և վասն այն կոչե-
230ր ցան Պարթևք. ॥ զի քաջն Արշակ յետ
4 (60) ամաց մահուանն Աղէքսանդրի, յա-
պտամբեալ ի Մազեդոնացոյն, թագաւո-
րեաց երկրին Բուշանաց ի Բահլ շահաստան.
և բնակեալ ի Սուրբ արքի՛ Մա արաց,

տասի միջև ի ժողովն Կոստանդնուսյան
 ժողովքն ՀԳ (73) ի Կոստանդնուսյան

կեցաւ ի մէջ Դ (4) ազգի՝ Պարսից, Հայոց, Քուշանաց⁹։ Եւ զի ի զիմաց և ի թիկանց, յաջմէ և ի ձախմէ, թեկալ էին Պարթևք կոչեցան, այսինքն պարսկերէնով ի Դ (4)-ից ազգաց։ Եւ վասն Բաշլ քաղաքին արքունական Բաշլաւք կոչեցան։

- 5 Յայսմն զարմից էր սուրբն Գրիգոր և որդի Անակա լեալ. նենդութեամբ սպանանէ զԽոսրով արքայ Հայոց, զհայր Տրդատայ, ալ ինքն ոչ կարաց զերծանել, սպանաւ և ինքն և իւրքն ամենայն։ Եւ սուրբն Գրիգոր տղա էր ի ստինս դայեկացն, զոր առեալ վախուցին ի Կեսարիայ և անդ սնուցին աւրինաւքն Քրիստոսի և անդ ուսաւ Յուն և Ասորի գիր։ Եւ եղեալ ԲԺ (12) ամաց, ոմն Դաւիթ անուն ամուսնացոյց զհայ ի գուստր իւր Մարիամ || անուն։ Եւ լինի Բ (2) որդի. և մեկնին ի միմեանց. և գնաց Մարիամ ի Կանանց¹¹ վանսն, անդրանիկ որդոյն. և կրտսերն գնաց զհետ ճգնաւորի ումեմն Նիկեմոսքայ անուն։ Եւ Գրիգորիոս անցեալ զհար առ Տրդատ թագաւորն Հայոց, և բազում չարչարանս կրէ՝ Բ (2) ամ Յեկեղեցաց գաւառին և յետ այնորիկ եղեալ լինի ի Խոր Վիրապին ԺԳ (13) ամ։ Եւ պատուհասի թագաւորն Տրդատ և զաւրքն իւր ասահարէին և թագաւորն ի կերպարանս խողի լինէր։ Եւ հրամանաւն Աստուծոյ ելեալ սուրբն Գրիգոր ի 20 Վիրապէն բժշկէր զթագաւորն և զամենայն զաւրսն. և աստուա-

37 ա

Պարսից, Հայոց, Քուշանաց։ Եւ զի ի զիմաց և ի թիկանց, յաջմէ և ի ձախմէ, թեկալ էին Պարթևք կոչեցան, այսպէս պարսկերէնով ի չորից ազգաց։ Եւ վասն Պաշլ քաղաքին արքունական Պաշլաւքն կոչեցան։ Յայսմ¹⁰ զարմից էր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն և որդի Անակայ լեալ. նենդութեամբ սպանանէ զԽոսրով արքայն Հայոց, զհայրն Տրդատայ, ալ ինքն ոչ կարաց զերծանել, սպանաւ ինքն և իւրքն ամենայն։ Եւ սուրբն Գրիգոր տղայ էր ի ստինս դայեկացն, զոր առեալ վախուցին ի Կեսարիայ և անդ սնուցին աւրինաւքն Քրիստոսի և ուսաւ անդ Յոյն և Ասորի գիր։ Եւ եղեալ երկու տասանց ամաց ումն 231ա Դաւիթ անուն || ամուսնացուցանէ զհայ ի գուստր իւր Մարիամ անուն։ Եւ լինի Բ (2) որդի. մեկնեցան ի միմեանց. և գնաց Մարիամ յիննակաց վանս անդրանիկ որդոյն և կրտսեր որդին գնաց զհետ ճգնաւորի ումեմն Նիկեմոսքայ անուն։ Եւ սուրբն Գրիգոր անցալ զհայր առ Տրդատ թագաւորն Հայոց. և բազում չարչարանս կրէ՝ Բ (2) ամ յեկեղեցաց գաւառն և յետ այնորիկ եղեալ լինի ի Խոր Վիրապին ամս ԺԳ (13)։ Եւ պատուհասի թագաւորն Տրդատ և զաւրք իւր հասահարէին և թագաւորն ի կերպարանս խողի լինէր։ Եւ հրամանաւն Աստուծոյ սուրբն Գրիգոր ելեալ ի Վիրապէն բժշկէր զթագաւորն և զամենայն զօրսն.

մինչև յեկեղեցի ժողովքն Ծ (50). յնփեսոսի ժողովքէն մինչև ի Քաղկեդոնի ժողովքն Իէ (27)։

Ժաշնորհ վարդապետութեամբն¹² լուսաւորէր է զազգն Հայաստանեաց։ Եւ ի սրբուն Գրիգորէ մինչև ի հայ թվական ՄԽԳ (243) ամ է։

- 3 Յուցից և զպատճառ դնելոյ թվականին Հայոց։
5 Տէր Մովսէս կաթողիկոս Հայոց, որ է ի գեղջէ Եղիաւարդայ, եկաց կաթողիկոս ամս Լ (30)։ Սայ ի Ժ (10) ամի իւրոյ հայրանալեալ թեմանն || և ԼԱ (31) ամին Խաւսրովոյ որդոյ Կաւատայ և 37 բ ի ԺԳ (14) Յուստիանոսի կալսեալ Հռոմայեցոց, որ զսուրբ Սոփի շինեաց, յայսմն ժամանակիս եղաւ թվական Հայոց և տումար ազգիս մերոյ¹³։
10 Եւ էր ի ծննդէնէն Քրիստոսի մինչև ի զիր թվական ԾԾԳ (554) ամ¹⁴։ Զի Անդրէաս եպիսկոպոս եղբար Մանգնոսի եղեալ էր կանոն Մ (200) ամաց, որով զՋատիկն առնէին և այն բողոքականիկալ էր և վճարեալ. և վասն այնորիկ եղին զթվական։
15 Անդրէաս Աղեկոսանդրացի ալովք իմաստասիրովք կարգեցին զհինկ հարիւրակ բոլորն և այնու ուղղեցաւ։
Ի թվին Հայոց ի Կ (611) երեկեցաւ Մահմետ. զի ընդ ուսաղել թագաւոր թագաւորութեանն Պարսից Սասանայծան¹⁵ ազ-

և աստուածաշնոր վարդապետութեամբն լուսաւորէր զամենայն ազգս Հայաստանաց։ Եւ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի հայ թվական ԲՃԽԳ (243) ամ է¹⁴։

Ի Հայոց թվականին ի Ժ (10) Ծ (500) եակն։

Զի ցուցից զպատճառն դնելոյ զՀայոց թվականն¹⁵։

Տէր Մովսէս կաթողիկոս Հայոց, որ է [Է] գեղջէ Եղիաւարդայ, եկաց կաթողիկոս Լ (30) 231բ ամ։ || Տէր Մովսէս Ժ (10) ամի իւրոյ հայրապետութեանն և ԼԱ (31) ամին Խոստրովոյ որդոյ Կաւատայ և ԺԳ (14) ամին Յուստիանոսի կալսեալ Հռոմայ, զսուրբ Սոփի շինեցին, այս ժամանակս եղաւ թվական Հայոց և տումար ազգիս մերոյ։ Եւ էր ի ծննդէնէն Քրիստոսի մինչև ի զիւր թվական մերոյ ԵՃԾԳ (553) ամ։ Զի Անդրէաս եպիսկոպոս եղբար Մանգնոսի եղեալ էր կանոն ԲՃ (200) ամաց, որով Ջատիկ առնէին և այն բողոքականիկալ էր և վճարեալ. և վասն այնորիկ եղին զթվական զի ուղղեցն զՋատիկն, բայց ոչ կարացին կեալ ի ճշմարիտ զամս Թ (9). իսկ ի տասն թուինն ճշմարիտ զամս Թ (9). իսկ ի տասն թուինն զի էաս Աղեկոսանդրացի ալովք իմաստասիրաւք կարգեցին զԵՃ (500)-եկ բոլորն և այն ուղղեցաւ։

Ի թուին¹³ Կ (611) երեկեցաւ Մահմետ. զի ընդ ուսաղել¹⁴ թագաւորէն Պարսից Սասանայ ազգին վերերեկալ ումն աս-

1 է շիւն։ 2 սրբոյն, թվականն։ 4 ցուցիչ, զնել։ 5 կաթողիկոս, գեղջէն, Եղիաւարդայ։ 6 հայրապետութեան։ 7 ամի, Խոսրովոյ։ 11 ծննդէնէն։ 12 եղբար Մանգնոսի։ 16 զԾ փխ. զհինկ հարիւրակ։ 18 թագաւորութեան, աստանայեան։

գին վերերեւելալ ոմն Մահմէտ, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մա-
դ[ինայ], մերձ ի Մաքա, Բ (2) աւրեայ ճանապարհ[ի], յազգէն որ
կոչի Կուրէի, յորդոցն Կեդարու, որդի Արդլա, որ մեռաւ որբ թո-

5 յառաջագէմ: Մեռաւ վաճառականն և նայ տիրացաւ տան նորա
և առ զկինն նորայ. և երթայր ուղտաւք յնգիւտոս: Էր սայ այր
վարագ և աղեղնաւոր և շրջէր յանապատս: Եւ ի միում աւուր
պատահել նմայ, զի կերպարանել սատանայի ի ձե երէի և տա-
րեալ զկալեցուցանէր զնայ արիոսական կեղծաւորի միանակեցի
10 ումեմն, որում անուն էր Սարգիս, որ գիտէր լեզու Իսմաէլացի
և Պարսիկ: Եւ ինքն՝ սատանայ չիք եղեալ ի տեղոջէն: Եւ տեսալ
Մահմէտի զմիայնակեցն քաշեալ զաղեղն կամէր հարկանել, իսկ
նորայ բարձր ձայնեալ ասէր. «Մի մեղանչեր որդե[ա]կ, զի ես իբրեւ
զքեղ մարդ եմ». և ասէ Մահմէտ. «Զի մարդ ես, վասն էր կաս ի
15 քարանձաւդ»: Յայնժամ սկսաւ ուսուցանել Մահմէտի ի հին և ի
նոր կտակարանցն ըստ Արիոսի, որ արարած ասաց զորդոս, ու-
սուց և զգիրս մանգուլեանն Յիսուսի: Եւ մինչդեռ չէր հասու
լեալ, եհաս նմայ պատճառ զնալ ի ներքսագոյն անապատն և ոչ
ևս զառնալ առ վարդապետն և ոչ սիրեաց զքրիստոնէութիւն. և

232ա նո լ ևն Մահմատ, որ էր ծնալ ի քա-
ղաքին Մադինայ, մերձ ի Մաքայ, Բ (2)
աւրաճանապարհ, յազգէն որ կոչի Կուրէի,
որդոցն Կեդարոյ, որդի Արդլա, որ մեռաւ
որբ թողեալ զնա և յարեցաւ ի վաճառական
մի և եղև ի տան նորա. յառաջագէմ: Մեռաւ
վաճառականն և Մահմէտ տիրաց տունն
նորա, առ զկինն նորա. և երթայր ուղտք յն-
գիւտոս: Էր սա այր վարագ²⁰ և աղեղնաւոր
և շրջէր յանապատս: Ի միում աւուր պա-
տահեալ նմայ, զի կերպարանեալ սատանայ
ի ձե էրէոյ և տարեալ զիսկեցուցանէր զնա
արիոսական կեղծաւորի միայնակեցի ու-
մեմն, որում անունն էր Սարգիս, որ գի-
տէր լեզու Իսմաէլացի և Պարսիկէրէն: Եւ
ինքն՝ սատանայ չիք եղեալ ի տեղոջէն: Եւ
տեսեալ Մահմէտի զմիայնակեցն քաշեալ
զաղեղն կամեցաւ հարկանել, իսկ նորա բար-
232բ ձրը ձայնեալ ասէր. «Մի մեղանչէր
որդեակ, զի ես իբրեւ զքեղ մարդ եմ». և
ասէր Մահմատն. «Զի [մարդ] ես և վասն էր
կաս ի քարանձաւդ»: Եւ այն սակաւ ուսու-
ցեալ Մահմէտի ի հին և ի նոր կտակարա-
նաց ըստ Արիոսի՝ արարծ ասացեալ զորդին
Աստուծոյ և ուսուց զգիրս մանկութեան
Յիսուսի: Եւ մինչդեռ չէր հասու լեալ, է-
հաս նմայ զնալ ի ներքսագոյն յանապատն
և ոչ ևս զառնեալ առ վարդապետն և ոչ սի-

1 Մադինա: 2 Մաքայ: 3 Կուրէի: 4 և (յարեցաւ) չիւ: 5 տիրեցաւ: 6 ուղտոք, այր
չիւ: 8 կերպարանեալ: 9 միայնակեցի: 10 անունն: 11: սատանայ: 12 միայնակեցն,
քաշեալ: 16 զորդոյ: 17 ուսուց, մանկութեան: 18 անապատն պատնառաւ: 19 ևս չիւ:

այլ կամեցաւ ուսանել զի՞նչ է հրէութիւն. Եւ յորժամ տեղեկա-
ցաւ անգոսնեաց և զայն և սկսաւ յինքնէն ասել մտածին նոր
հաւատ և երթեալ ի Մաքայ քարոզեց ըստ իւր կամացն:

Ի թվին ԿԲ (613) բաթանեցան Վրացիքն ի միաբանու-
5 թէնէ Հայոց²¹: Զի յորժամ վաղճանեցաւ եպիսկոպոս Վրաց և
եկեալ նոցայ առ տէր Մովսէս կաթողիկոս, զի տացէ նոցայ եպիս-
կոպոս. և նայ ձեռնադրեց նոցայ զիսկալեալ եկեղեցոյն Կրիսն²²
անուն, որ էր աղբաւ Վրացի, զնայ ձեռնադրեց կաթողիկոս Վրաց
և հաւատաց, թէ պահէ զսէր և զմիաբանութիւն սրբոյն Գրիգորի,
10 զի մինչ ի յայն ի Հայոց ունէին Վրացիքն զձեռնադրութիւնն:
Այլ Կրի լ ըրին յետ մահուան Մովսիսի ի բաց եկաց յուղեղ
հաւատոյն և զբաղկեցոնին խոստովանեցաւ, զոր յառաջ խմորեալ
էր և իբրեւ զկայծ ընդ յարդիւ թագուցեալ և ոչ իշխէր յայտնել
ի կենդանութեանն Մովսիսի²⁴: Քանզի ի տղայութեանն զնացեալ
15 էր սայ ի Կողոնիոյ²⁵ գաւառէ ի գեղէն Նիկոյալաւիս²⁶, յեղր Գայլ
գետոյ և ապալ եկն առ տէր Մովսէս և կացոյց զնայ վանաց

Ի թվին ԿԲ (613) բաթանեցան Վրա-
ցիքն ի միաբանութենէն Հայոց, զի ՅԺԷ
(317) միաբան էին կացեալք:
Բաց զքրիստոնէութիւն, այլ կամեցաւ ու-
սանել զի՞նչ է հրէութիւն: Եւ յորժամ տե-
ղեկացաւ յանգոսնաց և զայն և սկսաւ յին-
քնէն ասել չարմտացածին նոր հաւատ և
երթեալ ի Մաքայ քարոզաց ըստ իւր կա-
մացն:

Ի թվին²³ ԿԲ (613) բաթանեցան Վրա-
ցիքն ի միաբանութենէն Հայոց: Զի յոր-
ժամ վաղճանեցաւ եպիսկոպոսն Վրաց և
ժամ վաղճանեցաւ եպիսկոպոսն Վրաց և
նոցա եկեալ առ տէր Մովսէս կաթողիկոսն,
նոցա եկեալ առ տէր Մովսէս կաթողիկոս. և նայ
233ա զի տացէ նոցա եպիսկոպոս. և նայ
ձեռնադրեց նոցա զիսկալեալն եկեղեցոյն
անուն, որ էր աղբաւ ի Վրաց, ի
Կրիսն անուն, որ էր աղբաւ ի Վրաց, ի
գեղջէ Սիւտորի. և զիտէր զիւր Հայոց և
Վրացիս զնա ձեռնադրեց կաթողիկոս Վրաց,
և հաւատարիմ, թէ պահէ զսէր և զմիայնա-
նութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին.
նոթիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին.
զի մինչ ցայն ի Հայոց ունէին Վրացիք
զձեռնադրութիւնն: Այլ Կրիսն յետ մահ-
ւանն Մովսէսի ի բաց եկաց ուղեղ
տոյն և զբաղկեցոնին խոստովանեցաւ, զոր
յառաջ խմորեալ էր և իբրեւ զկայծ ընդ [յ]ար-
թիւ թագուցեալ և ոչ իշխէր յայտնել ի
կենդանութեանն Մովսէսի: Քանզի ի տղա-
յութեան զնացեալ էր սա ի Կողոնիոյ գա-
ւառի ի գեղն Նիկոյալաւիս, յեղրն Գայլ
գետոյ, և ուսաւ անդ Յոյն գաղութիւն. ԺԾ
(15) ամ կացեալ անդ և ապալ եկն առ տէր
Մովսէս և կացոյց զնա վանաց

2 քաղաք, տեսել փխ. ասել: 3 քարոզեաց: 4 բաթանեցան: 5 վախճանեցաւ, եպիս-
կոպոսն: 6 կաթողիկոս հայոց: 7 ձեռնադրեաց: 8 է փխ. էր: 9 եթէ փխ. թէ: 10 Վրացիք:
11 Կրիսն, Մովսէսի: 12 հաւատոցն: 13 զկած, յարդիւ, թագուցեալ: 14 Մովսէսի: 15 գեղ-
ջէն ի գեղն, Նիկոյալաւիս: 16 ապալ եկեալ:

էրէց սրբոյ Կաթողիկէին և քորեպիսկոպոս Արարատեան գա-
ւառին ամս Ե (5): Եւ յորժամ ձեռնադրեաց զնայ առաջնորդ
Վրաց, եկն առ նայ Խուժիկ մի նստորական, որ կոչի Կիս, այ-
սինքն խստութիւն, որպէս և եղև իսկ: Եւ էր սայ ի Կողոնիոյ
5 գեղջէն Զուտառի²⁷, մօտ է ի Նիկիոյալիս, և էր ուսումնակից
Կիրիոնի և աղանդակիցք միմեանց: Եւ Կիրիոն ձեռնադրեաց
զնայ եպիսկոպոս, և եղև նմայ կորուստ և աշխ || արհին իւրոյ²⁸: 30 ր
Եւ տէր Մովսէս կալեալ զկաթողիկոսութիւն ամս Լ (30). և կաց
տեղապահ զնեւ նորայ Վրթանէս Քերթոզ: Յաւուրս սորայ տես-
10 եալ զթիւրութիւնն Կիրիոնի, Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսն,
որ ա[յ]ժմ առի Գանձակ²⁹, ազգ առնէ Վրթանիսի: Իսկ նայ
բազում անգամ գրեց առ Կիրիոն և ոչ լուաւ նմայ, այլ հալա-
ծեաց զՄովսէս եպիսկոպոս: Եւ իբրև յաջորդեաց զկաթողիկոսու-
թիւնն տէր Արրահամ և նայ գրեաց երկիցս և երկցս անգամ
15 առ Կիրիոն պատճառս զնէր սուտ լինել զՄովսէս եպիսկոպոս:
Իսկ իբրև ասացաւ ժողով քննութեան լինել վասն այսորիկ
յա[յ]տնապէս խոստովանեցաւ Կիրիոն զքաղկեդոնին: Յայնժամ
գրեաց շրջաբերական թուխտս տէր Արրահամ ի վիճակս իւր ի

Կաթողիկէին և քորեպիսկոպոս Այրայր || ա-
233բ տայն գաւառին ամս Ե (5): Եւ յոր-
ժամ ձեռնադրաց զնայ առաջնորդ Վրաց,
եկն առ նայ Խուժիկ մի նստորական, որ
կոչի Կիս, այսինքն խստութիւն, որպէս և
եղև իսկ: Եւ էր սայ ի Կողոնիոյ³⁰ ի գեղջէն
Զուտառիմոյ, մօտ է ի Նիկիոյալիս, և
էր ուսումնակից Կիրիոնի և աղանդակիցք
էին միմեանց: Եւ Կիրիոն ձեռնադրաց զնայ
եպիսկոպոս, և եղև նմայ կորուստ և աշ-
խարհին իւրոյ: Եւ տէր Մովսէս կալեալ
զկաթողիկոս Լ (30) ամ. և կաց տեղապահ
զյետ նորայ Վրթանէս Քերթոզ: Յաւուր
սոցա տեսեալ զթիւրութիւնն Կիրիոնի,
Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսն, որ այժմ
առի Գանձակ, ազատ առնէ Վրթանիսի: Իսկ
նայ բազում անգամ գրաց առ Կիրիոն և
ոչ լուաւ նմայ, այլ հալածաց զՄովսէս -
եպիսկոպոս: Եւ իբրև յաջորդաց զկաթողի-
կոսութիւնն տէր Արրահամ և նայ գրեաց
երկիցս և երկցս անգամ առ Կիրիոն պատ-
234ա ճառս զնէր սուտ || լինել զՄովսէս ե-
պիսկոպոս: Իսկ իբրև ասացաւ ժողով քն-
նութեամբ լինել վասն այսորիկ յայտնապէս
խոստովանեցաւ Կիրիոն զքաղկեդոնին:
Յայնժամ գրեաց շրջաբերական թուխտս
տէր Արրահամ ի վիճակս ամենայն ի բաց

Ի ԿԹ (620) ևս[ւ]ան Հերակլ զԽօսորով
Թադաւորն Պարսից:
ՀԳ (624) Արճէշ առաւ:

3 նայ, նստորական: 4 այսինքն է: 5 մօտ, Նիկիոյալիս: 8 զկաթողիկոսու-
թիւնն: 11 Գանձակ, ազատ փխ. ազգ: 12 Կիրիոն, լուաւ նմայ: 15 Կիրիոն, 16 քննութիւն:

բաց կալ ի հաղորդութենէն Վրաց և յայնմնհետէ բարձաւ ձեռ-
նադրութիւնն Հայոց ի Վրաց³¹:

Ի ԹՎԻՆ ԶԵ (636) էր կաթ || ողիկոս Հայոց Եղր: Գայ Հե- 40 ա
րակլ կա[յ]սր Յուենաց յարեկս ի վերայ Պարսից և յաղթեալ նոցայ
գարձուցանէ զխաչն փրկական, զոր Խառնիայն³² դաւրավարն
Պարսից ի գերեզն զերուսաղէմ տարաւ զսուրբ խաչն ի Պարսիկս,
5 զոր առեալ Հերակլ և տանի կանգնէ ի տեղի իւր: Բայց ի դառ-
նալն գայ Հերակլ ի Կայնոյ քաղաք և արարեալ անդ ժողով,
կոչէ ի ժողովն զԵղր կաթողիկոս. և նայ, զի տգէտ էր, հաւանե-
10 ցաւ Քաղկեդոնի ժողովոյն, զի ոչ տարաւ ընդ իւր զՅուենայ վար-
դապետ Մա[յ]րայ վանեցին, որ տեղեակ էր աստուածային գրոց: Եւ
եկեալ յետոյ յանդիմանեաց զԵղր, թէ ընդէ՞ր տգիտարար հա-
ւանեալ եղեր և լուծեր զբարիօք կարգաւորութիւնն, որ մինչև
15 ցայսուր ի սուրբ Գրիգորէ պահեալ էր յազգս Հայոց: Իսկ նայ
ոչ հաւանեցաւ, այլ հալածեաց զսուրբն, Մարագումարեցի կո-
չեալ: Վասն զի նայ ասաց. Յիւրաւ || ի կոչեցար Եղր, զի յեղր 40 բ
էլար ի հաւատոյս³³: Եւ զի հաւանեցաւ Եղր կաթողիկոս կայսեր
ետ նմա զազտք և զերեք մասն Կողբայ գին հաւատոյն: Եւ Զ (6)

կալ հաղորդութենէն Վրաց և յայնմ յետէ
բարձաւ ձեռնադրութիւնն Հայոց ի Վրաց:
Ի Թուին ԶԵ (636), որ էր կաթողիկոսն
Հայոց Եղր, և Յերակլ էր կայսր Յոյնաց,
զայ յարեկս ի վերայ Պարսից և յաղթեալ
նոցա գարձուցանէր սուրբ խաչն փրկական,
զոր Խառնիայն գորավարն Պարսից ի գերեզն
զերուսաղէմ տանի զսուրբ խաչն ի Պար-
սիկս, զոր առեալ Յերակլ և տանի յերու-
սղէմ և կանգնէ ի տեղի իւր: Բայց ի
սաղէմ և կանգնէ ի կարնոյ քաղաք
Դաւանայն գայ Յերակլ ի Կարնոյ քաղաք
և արարեալ անդ ժողով, կոչէ ի ժողովն
զԵղր կաթողիկոս. և նայ, զի տգէտ էր,
հաւանեցաւ Քաղկեդոնի ժողովոյն, զի ոչ
տարաւ ընդ իւր զՅուենայ վարդապետն
Մա[յ]րայ վանեցի, որոյ տեղակ էր աստուածային
234բ || գրոցն ամենայն: Եւ եկեալ յետու
Հայնդիմանաց զԵղր, թէ ընդէ՞ր տգիտա-
րար հաւանեալ եղեր և լուծեր բարիօք
կարգաւորութիւնն, որ մինչև ցայսուր ի
սուրբ Գրիգորէ պահեալ էր յազգս Հայոց:
Իսկ նայ ոչ հաւանեցաւ, այլ հալածաց
զսուրբն, Մարագումարեցի կոչեալ զնայ
Վասն զի ասաց սուրբն, Յիւրաւ ի կոչեցար
Եղր, զի յեղր էլար ուղղաբառ հաւատոյս
մերոյ: Եւ զի հաւանեցաւ Եղր կաթողի-
կոսն կայսեր ետ նմայ զԱղբաք³⁶ և Գ (3)
մասն Կողբայ ի գին հաւատոյն: Եւ վեց

Ի ԹՎԻՆ ԶԵ (636) Հերակլ կայսր գնաց
յարեկս և յաղթեաց Պարսից և գարձուց
զսուրբ խաչն ի գերութիւնն. և գայ ի Կար-
նո քաղաք և առնէ ժողով: Եւ Եղր կաթո-
ղիկոսն Հայոց, քանզի տգէտ էր, հաւանե-
ցաւ Քաղկեդոնի ժողովոյն:
Ի ԶԳ (635) Յարարիւր կռիւն³⁴. և Թէո-
գորոս իշխան Հայոց նստո³⁵:
Ի ԹՎԻՆ ԶԺ (661) երեցեալ խաչն ի
Վարագ ի փառս Բրիստոսի:

1 բաց, հաղորդութենէ: 2 ձեռնադրութիւնն բարձաւ Վրաց ի Հայոց: 3 Հերակլ: 5
գորավարն: 7 Հերակլի: 8 Կարնոյ, կոչէ անդ: 9 կաթողիկոսն: 12 յետոյ եկեալ: 13 գրաբեռք,
և փխ. որ: 14 ցայսուր: 17 կայսերն: 18 զազտք չի:

կաթողիկոս կաղին Քաղկեդոնի ուսմամբն մինչև ի տէր Յոհաննես Աւճնեցիին⁵⁷:

Ի թվին ՃԿԹ (720) Սուլիման, Իսմայելացոցն իշխան, ԿԻար-
պանդն էառ և հրամայեաց քակել զպարիսպն և մինչդեռ քակելն
5 դտին քար մի, յորում գրեալ էր. «ԵՍ՝ Մարիկոն կայսր շինեցի
զքաղաք աշտարակս զայս յիմ դանձուց, ի վերջին աուրս քա-
կեացի սայ յորդոցն Իսմայելի և յիւրեանց դանձուց շինեացի»:
Եւ իբրեւ տեսնն զքարն, դադարեցին և վերստին շինելոյ սկիզբն
արարին³⁶:

10 Ի Թվին ՃՀՆ (726) տէր Յոհանէս կաթողիկոս ժողով անել ի Մանձկերտ, Հայաւք և Ասորաւք և զաղանգն Գաղիկեոնի բառնայ յաղգէն Հայոց, որ սկսեալ էր ի Յեզրէ. և նդ || ովեն զհրճուս- 41 ա
ծողսն ամենայն և բարէկարգութեամբ բազմաւ զարգարել զեկե-
ղեցիս Հայոց³⁹:

15 Եւ ի դեկտեմբերի ԻՆ (25)-ն տաւնեցիւն Դաւթի և Յակոբայ,
զոր ալլաղգերն ծնու[ն]դ առնեն:

էր սայ այր⁴² լոմաստուն և սուրբ և գեղեցիկ տեսլամբք. ի ներքոյ ագանէր այծենիս և ի վերո պճնադարգ պաճուճէր զանճն և ոսկի մանր ազապեալ վիչէր քնդ ծաղկեալ ալաւք մորուսն, ցոր

Կաթողիկոս Կաղին Քաղկէդոնի ուսմամբ
մինչև ի տէր Յոհանէս Օձնեցին:

Ի Թուին ճկթ (720) Սուլիման, Իսմայելյուցուն իշխան⁴⁰, գիարբանդն էառ և հրամայեաց քակել զպարխսուն և մինչ դէռ քակէին դտին քար մի, յորում գրեալ էր. «Ես՝ Մարկիանոս կայսր շինեցի զքաղաքս յաշտարակս դայս յիմ գանձուց, ի վերջին 235ա առուրս քակեսցի սայ ը յորդոցն Իսմայէլի ի յիւրեանց գանձուցն շինեսցի»։ Եւ իբրեւ տեսին զքարն, զաղարեցան և վերստին շինելոյ միկդրն արարին։

Ի Թուխնէն Հայոց Ճէն (726) տէր Յոհանէս կաթողիկոս Հայոց ժողով առնէին ի Մանձկերա, Հայաւք և Ասորօք և զաղանդն քաղկէդոնի բառնայ յազդէն Հայոց, որ սկսեալ էր ի Յեզրա չարէ, և նզովեցին զհերձուածողքն ամենայն և բարէկարգաւորութեամբ բազմաւ զարգարէ գեղեղեցիս Հայոց:

ՅԼ դեկտեմբերի 16 (25) տառնեցին
Դավթի և Յակոբայ, զոր ալլազդ ծնունդ
տառնեն:

Էր սայ այր իմաստունն և սուրբ և զեղեցիկ տեսեամբ, ի ներքոյ հազանէր այ-
ծենիս և ի վերոյ պճնադարդ պաճուճէր
զանձն և ոսկի մանրացեալ փէր ընդ ծաղ-

Ի Թվին ծնե (728) Յոհանէս Հայոց կաթողիկոսն ժողովք առնէ ի Մանածկէ) երես երսունա զաղզն Քաղիկէ) եղոն ի Հայոց:

10 Իսկևալ Աւամար, ամբաստան Պարսից, կոչէ առ ինքն, զարմացեալ
 րնդ գեղեցիկութիւնսն, որ էր ի զարգարանսն և յոյժ պատուով
 մեծարէր զնայ և է (7) անգամ արքունական զգեստիւք խիւլայէ
 զնայ: Եւ էսա նմայ հրա՛մա՛նական դիրս գրկւ երիւ իրս՝ մին, զի
 5 մի ոք քանդատեսցէ զքրիստոնէայս թողուլ զհաւատս. Բ, մի ինչ
 առնուլ յերիցանց և ի տարկաւադաց, այլ ազատ լիցին. Գ, ուր և
 լիցին քրիստոնէ ՝ այլ համարձակ պաշտեսցեն զպաշտաւնս իւր-
 10 իանց: Եւ առեալ ի նմանէ բազում զարս նեծելոյ և զՀոռոմն, որ
 տարածեալ էին յաշխարհս Հայոց և յոցայ վախուցեալ շտապով,
 ինպէս զգանծս իւրեանց, տարեալ ընդ իւրեանս զհանգամանս
 տեղոյն, զոր այժմ ի մեկտում ժամանակին բազում գիրս բերեն
 և Աստուծոյ Սէնէն և գտանեն զանծս թաղեալս^Ա:

15 Ի թվին ՅԼԴ (885) թագաւորեաց Աշոտ Բագրատունի⁴⁵։ Եւ իննի ի բառնալոյ թագաւորութենէն Արշակունեաց մինչև ի թագաւորութիւնն Բագրատայ ՆԼԴ (434)։⁴⁶ Այս Աշոտ Լ (30) ամ իշխանաց իշխան եկաց և է (7)⁴⁷ ամ թագաւոր և փոխեցաւ ի Քրիստոս։

Ի ԹՎԻՆ 34Բ (913) Ուսուցիչ անաւրէն ոստիկան սղանանէ

Կեպու աշխարհ մուրումն: Չոր լուեաւ Օմար Ի Յիւն ՅԼԳ (885) Թաղաւորեաց Աշտու
Բացարատունի:

Ի թվին ՅԼԳ (885) Թագաւորեաց Աշոտ
Բագրատունի:

Ի թուին ԳՃԼԳ (884) թագաւորեաց Աշոտ Բագրատունի: Եւ լինի թագաւորութեանն Արշակունաց մինչեւ թագաւորութեանն Բագրատայ ԳՃԼԳ (434): Այս Աշոտ Լ (30) ամ իշխանաց իշխան եկաց և Ե (5)՝ թագաւոր, փոխեցաւ ի Գրիստոս:

Ի թուին ԳՃԼԳ (913) Ուսուֆ անաւ-
236 ա րէնն ՝ Բագրատայ անանե զՍմբատ

3 արքայական, զգեստերը չի: 4 իրոյվիւ. իրս, զի չի: 5 դըրխտոնայս: 7 զպաշ-
տոնս: 8 զօրս հեծելոց: 9 շուտով: 10 բազում գանձս, յինքեանս փն. ընդ իւրեանս: 12
գանձս: 14 ի (բառնալոյ) չի, թագաւորութեան, թագաւորութիւն: 16 առ փն. ի: 18 Իւ-
սուֆ անօրէն ոստիկանն:

2 Օձնեցին: 3 Սուլիման Իսմայելյանիոց իշխանն, գրաբալանտն: 4 մինչդէտ: 6 քաղաք: 7 Իսմայէլի: 8 գըար, վերըստին, բսկիդըն: 10 կաթմուղիկոսն: 11 Մանածկերտ, Հաօր, Ասորօք: 15 տօնեցին, Դաւթայ: 18 վերոյ: 19 ծաղկեալլ.

զմբատ թագաւորն Հայոց ի Դովին և թագաւորեցուցանէ զԴա-
գիկ ամն ի տանէ Արծրունեաց⁴⁸, զո ըզի Դերենկանն, այր բարի
աստուածաւոր, որ էր քուեր որդի թագաւորին Սմբատայ Բագ-
րատունոյ: Սայ շինեաց զկղզին Ախթամար ի ծովուն Բզնունեաց,
5 քաղաք թագաւորական և եկեղեցի հրաշագան:

Ի թվին ՆԻՆ (976) թագաւորէ Սմբատ, որ և նայ Տիեզերա-
կալ կոչեցաւ⁴⁹: Սայ շինեաց զմեծանիստ սարխապն Անոյ և հիմ-
նարկեաց զԿաթողիկէն:

Ի թվին ՆԼԸ (989) վաղճանի թագաւոր Սմբատ և թագա-
ւորէ Գագիկ, եղբայր նորայ⁵⁰, և տան նմայ ի կնութիւն զԿատ-
րամիտէ, գուտոր Սահակայ Սիւնեաց թագաւորին, որ կատարեաց
10 զսուրբ Կաթողիկէ Անոյ⁵¹:

Ի թվին ՆԿԷ (1018) զարթեալ աստուածաստու բարկու-
թիւն ի վերայ քրիստոնէից, զի ել Թուրքն և յաւուրսն յայնոսիկ
15 եկին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին կոտորէին: Եւ
իրբն լուաւ Սինայքերիմ զայլազեացն յոյժ վիր ը աւորեալ լինէր
և քննեալ զգիրս վարդապետաց իմացաւ զկորուստ երկրի, զի
զրել էր, թէ ի ժամանակին յայնմիկ փախիցեն յարեւելից յա-
րեւմտ, ի հիւսիսոյ ի հարաւ և հանգիստ մի գտցեն: Յայն-

թագաւորն Հայոց ի Դուին և թագաւորե-
ցուցանէ զԳագիկ ամն ի տանէ Արծրունեաց,
զորդի Դերենկանն, այր բարի և աստուա-
ծաւոր, որ էր քուեր որդի թագաւորին
Սմբատայ Բագրատունոյ: Սայ շինեաց զկղզ-
զին Ախթամարայ ի ծովոյն Բզնունեաց, քա-
ղաք թագաւորական և եկեղեցի հրաշագան:

Ի թուին ԴՃԻՆ (976) թագաւորէ Սմբ-
ատ, որ և նայ Տիեզերակալ կոչեցաւ: Սայ
շինեաց զմեծանիստ զսարխապն Անոյ և
հիմնարկեաց զԿաթողիկէն:

Ի թուին ԴՃԼԸ (989) վաղճանի թագա-
ւորն Սմբատ և թագաւորէ⁵² Գագիկ, եղ-
բայր նորայ և տան նմայ ի կնութիւն
զԿատրամիտէ, գուտոր Սահակայ Սիւնեաց
թագաւորին, որ կատարեաց զսուրբ Կաթո-
ղիկէն Յանոյ:

Ի թուին ԴՃԿԷ (1018) զարթեալ աս-
տուածաստու բարկութիւն ի վերայ քրիս-
տոնէից, զի ել Թուրքն և յաւուրսն յայնո-
սիկ եկին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրա-
կան գաւառին կոտորէին:

236ր Եւ իբրեւ լուաւ Սինէքաբերիմ ըզայլ-
ազգացն յոյժ վերաւորեալ լինէր և քննէր
զգիրս վարդապետաց, իմացաւ զկորուստ
երկրին, զի զրեալ էր, թէ ի ժամանակին
այնմիկ փախիցեն յարեւելից յարեւմտ, ի
հիւսիսոյ ի հարաւ և հանգիստ մի գտցեն:

2 որդի: 3 քուեր, Սմ[բ]ատայ թագաւորի: 6 Սմպատ: 7 մեծանիստ: 9 թագաւորն
Սմպատ: 12 Կաթողիկէն, Անոյ: 13 զարդեալ, բարկութիւնն: 15 կոտորին: 16 Սինա-
քերիմ զայլազեացն: 19 հիւսիսոյ:

Ժամ Անաքերիմ տայր զամենայն աշխարհն Վասպուրական ի
Վասիլն՝ ՀԲ (72) թիմափերթ: ՏՆ (4400) զեղս, բաց ի վաներուն՝
Զ (900) վանք: Եւ էին սորայ որդիք Ե (5)՝ Դաւիթ, Աստմ, Կոս-
տանդին, Վէստ, Ապուսաշ⁵³: Եւ զգեղեցիկ որդին իւր զԴաւիթ
5 առաքեաց ի Կոստանդինոյապոլիս Թ (1000) ազատորդով և զտէր
Եղիշէ լուսառեւակն Հ (70) կրաւորաւոր թագաւորական փա-
ռաք՝ Զ (300) ջորի արծաթի պաղանով առաջի և ալ բազում
զարդիւք: Եւ Վասիլն տարաւ ի սուրբ Սոփի և արար որդէգիր և
ևս զՍեբաստիայ փոխան աշխար ը հին Հայոց, բայց ի Հոռոմ
10 վաներոյն: Եւ զարձաւ Դաւիթ: Եւ եկն Սենաքերիմ ազգաւ և
զսարաք իւրով և իշխանաւ ի Սեբաստիայ և անտէր մնաց
աշխարհն Հայոց և որբ⁵⁴:

Ի թվին ՆՂԴ (1045) եղև շարժ սաստիկ ի վերայ արարա-
ծոց և բնկղմեցաւ Եզնկայն: Եւ շարժէր յամենայն ար: Եւ զա-
մանային ժամանակն խաւար և մութն լինէր և արեգակն և
15 լուսին ի գոյն արեան երեւին⁵⁵:

Ի թվին ՆՀԸ (1029) եղև ահաւոր նշան ի Ե (5) հոկտեմ-
բերի, պատահեցաւ հաստատութիւնդ և հերձաւ երկինքն յարեւ-
ելից մինչև ի մուստ, և լոյսն հոսէր յերկիր, և եղև ահաւոր դո-
շիւն և խաւար, երեւին աստեղք, որ և պատմեաց Կոզնոն, թէ
20 լցաւ հազար ամ կապանաց սատանայի ի մկրտութենէն Դրիս-

Յայնժամ Սինէքաբերիմ տայր զամենայն
աշխարհն Վասպուրականայ ի Վասիլն ՀԲ
(72) թեմերթ, չորս հազար ԴՃ (400) զ[ե]-
ղս, բայց ի վաներոյն՝ ԹՃ (900) վանք:
Եւ զգեղեցիկ որդին իւր զԴաւիթ առաքեաց
ի Կոստանդնուպոլիս հազար ազատորդով
և զտէր Եղիշէ լուսառեւակն Հ (70) կրաւ-
որաւոր թագաւորական փառաք՝ ԴՃ (300)
ջորի արծաթի պաղանով առաջի և ալ բա-
զում զարդիւք: Եւ Վասիլն տարաւ ի սուրբ
Սոփի և արար որդէգիր և ևս զՍեբաստիայ
փոխան աշխարհին Հայոց, բայց ի Հոռոմ
վաներոյն: Եւ զարձաւ Դաւիթ: Եւ եկն Սի-
նէքաբերիմ բազում զաւորք և իշխանօք իւ-
րով ի Սեբաստ և անտէր մնաց աշխարհն
Հայոց և որբ:

237ր Ի թուին ԴՃՀԸ (1029) եղև նշան
ահաւոր հոգեմբեր Ե (5), պատահեցաւ
հաստատութիւն երկրի և հերձաւ յերկինքն
յարեւելից մինչև յարեւմտ, և լուսն հո-
սէր երկիր, և եղև ահաւոր կոշիւն և խա-
ւար, երեւին աստեղք, որ և պատմեաց Կո-
զնո վարդապետն, թէ լցաւ Թ (1000) ամ
կապանացն սատանայի ի մկրտութենէն

1 Սինէքաբերիմ, Վասպուրական: 2 ի Վասիլն չիւ, թեմափերթ: 3 Ե (5) չիւ: 4-5
առաքեաց զԴաւիթ: 5 ազատորդովք: 6 կրօնաւորօք, փառօք: 7 պաղանօք: 9 զՍեբաս-
տիայ: 10 ի Սինէքաբերիմ: 11 զորօք, իշխանօք, Սեբաստիայ: 14 զամենայն օր: 17 հոկ-
տեմբերի Ե (5): 20 և (խաւար) չիւ:

տոսի, զի թիւս Հայոց է ՆՀԲ (478) և ՇԾԲ (552) յառաջ լինի Ռ և Լ (1030), զԼ (30) տուր յառաջ քան զմիլրտութիւնն և զԲ (1000) անտի յառաջ⁵⁶:

- Ի թվին ՆՂԳ (1044) մեռաւ թագաւորն Յովանէս, որ յԱնի, 5 և Աշոտ եղբար իւր, և թագաւորեաց Գագիկ⁵⁷, որդի Աշոտոյ: Եւ զի թագաւորն Յովանէս անդարձ զրոյժ Վասիլի թագաւորի էր տուել զամենայն կալուած⁵⁸ թագաւորութեան իւրոյ, վասն որոյ թագաւորն Գագիկ ոչ գտաւ հանդիստ ի թագաւորելն իւրում, զի թագաւորն Հոռոմ Տուկիծն⁵⁹ զամս Բ (2) անմարդի արար զերկիրն Հայոց, վասն որոյ կոչեն զթագաւոր Գագիկ ի Կոստանդինոպուլիս և տան, փոխանակ Անոյ և այլ կալուածոցն՝ զԿալաւն — Պաղատն և զՊիղու⁶⁰: Քանզի Դաւիթ Կիւրապաղատն տուել ի Հոռոմք զգաւառն Տայոց և զՈւլսթիքն և զգաւառն Ապուհունեաց և զՄանձկերա քաղաքն իւր: Զայսու ժամանակաւ Գրիգոր որդին 15 Վասակայ, թոռն մեծին սրբոյն Գրիգորի և նայ տարեալ զրանալիս բերդի և Բջնոյ գնէ առաջի արքայի, տան և նմայ, և

Քրիստոսի, զի թիւս Հայոց էր ԴՃՀԲ (478) և ԵՃԾԲ (552) յառաջ լինի ՌԼ (1030) ամ, զերեւոյն տուր յառաջ քան զմիլրտութիւնն և հազարն լցաւ, որ արձակեցաւ ստտանայ: Ի թուին ԴՃՂԳ (1045) եղև շարժ սաստիկ ի վերայ արարածոց և ընկըզմեցաւ Նոյնկան և շարժէր ամենայն աւր և ամառնային ժամանակն մօտ լինէր, արեկագն և լուսինն ի գոյն արեան երևէին:

Ի թուին ԴՃՂԳ (1044) մեռաւ թագաւորն Յով[հաննէս], որ յԱնի, և Աշոտ եղբայր իւր, և թագաւորեաց Գուգիկ, որդին Աշոտի. և զի թագաւորն Յով[հաննէս], զի անդարձ զրոյժ Վասիլի թագաւորն Հոռոմոց էր տուել զամենայն կալուած թագաւորութեան իւրոյ, և վասն⁶¹ որոյ թագաւորն Գագիկ ոչ գտաւ հանդիստ ի թագաւորելն իւրում, զի թագաւորն Հոռոմայ Տուկիծն զամս Բ (2) անմարդի արար զերկիրն Հայոց, վասն որոյ կոչեն զթագաւորն Գագիկ ի Կոստանդինոպուլիս և տան, փոխանակ Յանոյ և այլ կալուածոցն, զԿալաւն — Պաղատն և զՊիղու: Քանզի Դաւիթ Կուրապաղատն տուել ի Հոռոմք զգաւառն [Տ]աւայոց և զՈւլսթիքն և զաւառն Ապահունեաց և Մանձկերա քաղաքն իւր: Այսու ժամանակաւ Գրիգոր որդին Վասակայ, թոռն մեծին Գրիգորի և նայ տարեալ զբանալին բերթին Բջնոյ գնէ առաջի արքայի, տան և նմայ, և առնու իւր երկիր ի

և յա[յ]լոցն ծակցան ի Զատկէն, բայց

առնու իւր երկիր ի Միջագետս, որպէս և Սենաքերիմ թագաւոր Վասպուրականի տար զամենայն աշխարհն իւր ի Վասիլին, այսպէս և թագաւորն Գագիկ՝ զԱնի. և այսպէս վերացան Բ (2) պոսակն ի վառացն՝ հայրապետութիւն և թագաւորութիւնն: Եւ որպէս թագաւոր Կարուց Գագիկ տուել զհայրենիս իւր ի Յոյնսն, առնու զԾամբնդայ⁶² և զԼաուիս⁶³ զԱմասիայ⁶⁴ և զԿոմանայ⁶⁵ և այլ ի գեղոյ ձ (100). և այսպէս զրկեցաւ աշխարհս Հայոց ի բնիկ տերանց իւրեանց:

- Ի թվին ՇԺԳ (1064) բարձան թագաւորքն Հայոց յԱնոյ⁶⁶, որ էր վերջին թագաւոր Յովանէս⁶⁷, որ և յեա ԻԳ (23) ամի մահու նորայ Ալիփալան, որ է հաւրեղբար որդի Տողրիլ սուլտանին և զաւրազլուիս զաւրաց նորայ, որ էառ ԻԳ (24) գաւառս. և զհետ մահու Տողրիլին եղև ինքն սուլտան և զարձեալ եկն⁶⁸ ձՌ (100000) — աւ առ և զԱլաբաղաք և զ[Ս]ամշոյալէ⁶⁹ և 15 զԱնի⁷⁰: Եւ Ռ (1000) այր զհնու ի փոս մի և լուանայ յարիւնս նոցայ, զոր ասեն, թէ զոհ մեռելոց իւրոց արար զայն:

Ի թվին ՇԽԵ (1096) կատարեցաւ մարգարէութիւն տէր Ներսիսի և Ելին ազգն Ֆոանդաց⁷¹. և այս էր պատճառ ելանելոյն, քանզի մինչ տիրէին Սկիւթացիքն Երուսաղէմի և առնուին վարձս

Միջագետս, որպէս և Սինէրարիմ թագաւոր Վասպուրականի տար զամենայն յաշխարհն իւր ի Վասիլին. այսպէս և թագաւորն Գագիկ՝ զԱնի. և այսպէս վերացան Բ (2) պոսակ ի վառացն՝ հայրապետութիւնն և թագաւորութիւնն: Եւ որպէս թագաւորն Կարուց Գագիկ տուել և զհայրենիս իւր ի Յոյնս, առնու զԾամբնդայ և զԼաուիս, զԱմասիայ և զԿոմանայ և այլ գաւառս ձ (100). և այսպէս զրկեցաւ զաշխարհս Հայոց ի բնիկ տերանց իւրեանց:

Ի թուին ՇԺԳ (1064) բարձան թագաւորքն Հայոց յԱնոյ, որ էր վերջին թագաւորն Յովանէս, որ և յետու ԻԳ (23) ամի մահոյն նորայ Ալիփալան, որ էր հօրեղբոր որդի թողրիլ սուլթանին և զօրազլուիս զօրաց նորայ, որ էառ ԻԳ (24) գաւառս և զհետ մահու Տողրիլին եղև ինքն սուլթան և զարձեալ եկն ձՌ (100000) — աւ էառ զԱլաբաղաք և զՍամշոյալէ և զԱնի: Եւ Ռ (1000) այր զհնոյր ի փոս մի և լուանայ յարիւնս նոցայ, զոր ասեն, թէ զոհ մեռելոց արար զայն:

Ի թուին ԵՃԽԵ (1096) կատարեցաւ մարգարէութիւն տէր Ներսիսի և Ելին ազգն Ֆոանդաց. և այս էր պատճառ ելանելոյն, քանզի մինչ տիրէին Սկիւթացիքն Երուսաղէմի և առնուին վարձս մեռելոցն

Հայր և Ասորիք ուղիղ մնացին:

Ի թվին ՇԺԳ (1064) բարձան թագաւորութիւնքն Հայոց յԱնոյ⁷², որ էր վերջին թագաւորն Յովանէս:

Ի թվին ՇԽԵ (1096) ելին ազգն Ֆոանդաց առնու զԵրուսաղէմ և զԱնի թաղիս և զայլ ծովեզերի քաղաքսն և եղին իւրեանց թագաւոր:

1 իւր չիւ, Սինաքերիմ: 2 տայր: 3 զՅանի, և (այսպէս) չիւ: 4 հայրապետութիւնն և թագաւորութիւնն: 5 թագաւորն, տուելու: 6 զԾամբնդայ: 7 թագաւորն: 8 հաւրեղբոր, Տաւրիլ: 9 զօրազլուիս զօրաց: 10 էառ վիւ. առ: 11 զՅանի: 12 իւրոց չիւ: 13 Ֆոանդաց: 14 զԵրուսաղէմի և առնուին վարձս մեռելոցն

1 և (ՇԾԲ) չիւ: 5 եղբայր, որդոյ: 6 տուել: 7 կալուածս: 8 Տուկիծ: 9 Գուգիկ, Կ. Պօլիս: 11 կալուածոցն, զԿալաւն: 12 տուել: 13 և զՈւլսթիքն չիւ, Ապահունեաց: 15 թոռն մեծին սրբոյն Գրիգորի չիւ: 16 տան և նմայ չիւ:

ի մտեղոցն ի սուրբ գերեզմանն. գիտեցաւ կոմս Թոանդ ազգաւ, զի անչափ դանեցին զնայ մինչև խեցաւ ակն նորայ, զոր առեալ պահէր և տարեալ ի Հոռոմ ցուցանէր. և ի նախանձ շարժեալ ելանէին վառաւոր զլիսաւորք, բազում դաւաւք և եկեալ յաղթեն 5 զԽլիճաւան⁷³ սուլտանն Բ (2) անգամ, առին զնիկիայ և կտուն յԱլէքսն, առին զԵրուսաղէմ և եզին թագաւոր:

Ի թվին ՇԾ (1101) ոչ վառեցաւ լոյսն յԵրուսաղէմ յաւուր շարաթոյ մինչ յաւուրս կիրակէին Թ (9) ժամն և զարմացաւ ամենայն երկիրն. և սլառճառն էր ան || ուղագործք Թոանդին, զի 45 Կ

10 զկանայսն եզին ի սպասաւորութիւն աստուածընկալ սուրբ գերեզմանին⁷⁴:

Ի թվին ՇԾԱ (1102) Ժ (10) ազգ քրիստոնէից թիւր Զատիկ արարին, բայց ի Հայոց և Յասորոց:

Ի թվին ՇԾԱ (1102) Շահի Արմէն տիրեաց ի Պարս և այլ 15 ԺԲ (12) քաղաքաց, կոչեցաւ Շահի Արմէն, որ ասի թագաւոր Հայոց⁷⁶ Սալուսին եղև փեսայ նորայ⁷⁷, և Երտիւղն աթապակ նորին⁷⁸, սոքայ երեքեան քրիստոնէսէր և աշխարհաշէն:

Է գերեզմանն. և գիտեցաւ կոմս մի Թոանդ 238 ր || ազգաւ, զի այնչափ դանեցին զնայ մինչև դուրս հոսաւ Բ (2) աչքն նորայ, զոր առեալ կոմսն պահէր և տարեալ ի Հոռոմ ցուցանէր. և ի նախանձ շարժէր ԲձՌ (800000) զօրաւք, և զլիսաւորք բազում և եկեալ յաղթեն զԴլիճ Սալան սուլթանն Բ (2) անգամ, առին զնիկիայ և կտուն զՅալէքսն, առին զԱնդաք և դամենայն ծովեղերքն և առ զԵրուսաղէմ և եզին թագաւոր:

Ի թուին ԵձԾ (1101) ոչ վառեցաւ լոյսն յԵրուսաղէմ յաւուր շարաթոյ, այլ մինչ յաւուր կիրակէին իննեքորդ ժամուն և զարմացաւ ամենայն երկիրն. և սլառճառն էր անուղղայ գործք Թոանդին, զի զկանայսն եզին ի սպասաւորութիւն աստուածընկալ սուրբ գերեզմանին:

Ի թուին ԵձԾԱ (1102) տասն ազգ քրիստոնէից թիւր Զատիկ արարին ի Ծառազարդարն, բայց ի Հայոց և Ասորոց:

Ի թուին ԵձՁԱ (1132) Շահի-Արմէնն տիրաց ի Պարս և այլ ԺԲ (12) քաղաքաց, կոչեցաւ Շահի-Արմէն, որ ասի թագաւոր 239 ր Հայոց || և Սալուսին եղև փեսայ նայ. և եկ Երտիւղ աթապակ նորին, սոքայ Գ (3)-ըն էին քրիստոնէսէր և աշխարհաշէն:

Ի թվին ՇԿԵ (1116) Բ (2) որդիքն Խորազմ շահին նեղեալք ի Թաթարէն, եկեալ հանին զսուլտանն Խորասանայ զճալալա-տինն յաշխարհէն իւրմէ: Իսկ ճալալաւորն զա ՄԲ (200000) զօրաւք յաշխարհն Հայոց և առնու զԳանձակ և զաւրաւորն Իւանէ ելանէ ընդդէմ նոցա և յաղթի ի նոցանէ: Եւ Զալալաւորն դառնա ի Թաթարեղ և յետ տարո մի զա ի Գաղ և ի Տփլիս, ի Գանձակ, ի Նախշուան և առնու զԽլաթ: Եւ երթա ի վերա սուլթան Յալաւան Հոռոմաց և աւերէ զաւառս բազումս: Իսկ սուլթան Ալաւորն կոչեց աւզնուլթիւն ի զաւրացն կիլիկէ և ի Թոանկաց և վախուցանէ զնայ մինչև ի Մուղան և անդ սղանաւ⁷⁵:

Ի թվին ՇԴԱ (1142) Շահի-Յարմէնն տիրէ Խլաթայ:

Ի թվին ՈԺ (1161) Մելիք Ֆախրաւորնն ել:

Ի թվին ՈԺԵ (1166) անգին շարժ եղև և կործանեցաւ Եզնկայն:

Ի թվին ՈԻԵ (1176) թագաւորն Երուսաղէմի 3 (300) ձիաւորով էնար զՍալահաւորնն ի դուռն Երուսաղէմի յաւրութեամբ սուրբ խաչին, որ էր ԶԽՌ (140000) զաւրաւք, զի առնոյր զԵրուսաղէմ⁷⁹: ԿԻ (60000) ուղտ ջրարեր էին զհետ նորայ, յառաջ Ուսուֆ էր անուն նորայ:

Ի թվին ՈԼԶ (1187) վաճառականք Սալահաւորնն անցանէին ընդ Պաղեստինէ ն (400) ուղտ կուճաշս աղնիւս բարձել, իսկ 10 կոմսն Տր || աղալսի իմացոյց թագաւորն Երուսաղէմի և առ ի նմանէ հրաման յաւարի առնուլ: Բազում անգամ խնդրեաց Սալահաւորնն և ոչ կտուն, վասն որոյ զայրացեալ զայ ի վերա զաշտին Հերմոնի. և կոմսն Տրապուլսի նենգեաց զնայ և կացոյց 15 ի յովիտ մի անջրդի և սաստիկ հարուածաւք յաղթեցին Տաճիկք. և առին զամենայն քաղաքն ծովեղերին և զԵրուսաղէմ, բայց ոչ կոտորեաց սրով, այլ վաճառեաց զնոսայ՝ զարուն ի Ժ (10) զեկան և զէզն ի Ե (5), և եթող զնոսայ զնալ ուր և կամիցին: Իսկ անաւրէն կոմսն, որ և միաբանեալ էր ընդ Սալահաւորնն, ի 20 Սեհ[?]պ⁸¹ սատակեցաւ⁸²:

Ի թուին ԶԺԺԵ (1166) անգին շարժ եղև և կործանեցաւ Եզնկայն:

Ի թուին ԶԺԽԵ (1196) թագաւորն Երուսաղէմի ԳԺ (300) ձիաւորով էնար զՍալահաւորնն⁸³ ի դուռն Երուսաղէմի զաւրութեամբ սուրբ խաչին, որ ԶԽՌ (140000) զօրաւք եկեալ էր առնուլ զԵրուսաղէմ: ԿԻ (60000) ուղտ ջրարեր էին զհետ նորայ, յառաջ Ուսուֆ էր անուն նորայ:

Ի թուին ԶԺԼԶ (1187) վաճառականք Սալահաւորնն անցանէին ի Պաղեստինէ ԴԺ (400) ուղտ կուճաշս աղնիւս բարձել, իսկ կոմսն Տրապուլսի իմացոյց թագաւորն Երուսաղէմի և առ ի նմանէ հրաման յաւարի առնուլ: Բազում անգամ խնդրեաց յաւարի առնուլ և ոչ կտուն, վասն իւրոյ առ հրաման և ոչ կտուն, վասն իւրոյ զալացեալ զայ ի վերայ նորայ: Եւ ել ընդդէմ թագաւորն Երուսաղէմի ԼԶՌ (36000)-աւ ի զաշտն Հերմոնի. և Տրապուլսի նենգեաց զնա և կացոյց ի յոստ մի անջրդի 239 ր և սաստիկ || հարուածօք յաղթեցին Տաճիկք և առին զքաղաքն ծովեղերայն և զԵրուսաղէմ, բայց ոչ կոտորաց սրով, այլ վաճառեաց զնոսայ՝ զայրուն Ժ (10) զայեկան և զէզնն Ե (5) զայեկան, և եթող զնոսայ զնալ ուր և կամեացին: Իսկ անօրէն կոմսն, որ միաբանեալ էր ընդ Սալահաւորնն, ի Սահաւետ սատակեցաւ:

Թվին ՈԺԵ (1166) անգին շարժ եղև և կործանեցո Եզնկայն:

Ի ՈԻԵ (1176) թագաւորն Երուսաղէմի 3 (300) ձիաւորօք յաղթեց Սալահաւորն ի դուռն Երուսաղէմի, զի ԶԽՌ (120000) զաւրօք եկեալ էր առնուլ զԵրուսաղէմ և ԿԻ (60000) ուղտոց ջուր բարձեալ էր, զի անջուր էր ճանապարհն:

Ի թվին ՈԼԶ (1187) էառ Սալահաւորնն զԵրուսաղէմ:

1 Թոանդ: 2 այնչափ, առեալ չի: 3 սլահեալ, և (տարեալ) չի, տանէր: 4 զլիսաւորքն, զօրօք, յաղթեցին: 5 զԽլիճաւան, անկամ: 8 շարաթոյ: 9 անուղղայնաց Թոանդին: 10 զկանայս: 12 ի թվին չի: 14 ի Հայս ի Պարս: 15 կոչեցաւ փխ. ասի: 17 քրիստոնէսէրք աշխարհաշէնք էին:

4 զօրութեամբ: 5 զաւրօք: 9 ուղտ: 10 Տրապուլսի: 11 յաւարիս: 14 Տրապուլսի: 15 հարուածօք: 18 զէկն: 19 անօրէն: 20 Սեհպ:

զաւրք Տաճ[ի]անց որ ի Դարբանդն [Էին], ոչ կտուն մուտ. և նոքայ հատեալ զԷսն Կոտայս քնդ անանց տեղիս գնացին, որոց էր գլխաւոր Սարաթայ պահապանը⁹⁴...

- ... [Գեր]եղմանէն⁹⁵ և աւրել և ի տեղոջն շուն գնեկ, վասն
5 զի յոլովք գնային յաւստ ի գերեղման նորա, զոր պատուեց Աստուած իջմամբ լուսոյ գերեղման նորա. նայ ոչ կարաց տա-
նել զպատիւ հայադաւան քահանայիցն: Իսկ սուլտանն դառնայ
ի Թալիք[ի]: Զկնի տարո մի գայ ի Դադ⁹⁷ և ի Տիխի[ս] և զքրիս-
տոնայքն զոր կոտորեաց և զոր ի հաւատոց⁹⁸ հանէին: Զնոյն
10 ի Գանձակ և ի Նախչուան առնէին: Եւ ապա երթայ ի վերայ Ալատին⁹⁹ սուլտանին. Հոռոմոց աւերէ զբազում գաւառս: Իսկ սուլտանն փախուցանէ զնայ և նայ գնայ ի Մուղան: Ալատին և Աշրաֆն¹⁰⁰ և Քէմիլ¹⁰¹, եղբայր իւր, կոչեն յաւանութիւն ի զօ-
րուն Հայոց և ի Կիլիկիայ և ի Փռանկաց. և փախուցանէն զն[ա]յ
15 մինչև ի Մուղան. և Թաթարն փախուցանէ զնայ մինչև յԱմիթ
և ոմանք ասեն սպանել ի Թաթարէն, և այլք, թէ հետիոտս [փա]ղ-
չէր և ճանաչեալ զնայ ոմն Էսպան. և խնդր և կցաւ վրեժ արէան
մանկանց անմեղաց¹⁰²:

ձակ և ժողովէ զզօրսն ԲՃԹ (200000). զայ աշխարհն Հայոց, և զօրավարն Վրաց Իւանէ զաւրայժողով եղեալ ելանէ ի պատերազմ: Եւ աստուածաստ քարկուծիւն եղեալ ի վերայ Իւանէի յաղթուի նա մերձ ի գեւ-
դաքաղաքն Գառնի. և աւելի մասն վիժալ 241ր հոսին քնդ խրամս խորածորին և և եղև այս վասն չարացն Իւանէի, զոր խորհեցաւ, զի յորժամ հախթեացէ զնոսս զՀայք ի կրօնս Վրաց զարձուցանէ⁹⁶: Եւ զարձեալ արար նոր չարիս, զի էրէց մի սուրբ հանեալ ի գերեղմանէն և ետ ալրել և ի տեղոջն շուն գնեկ, վասն զի յոլովք գնային յաւստ ի գերեղմանն նորա, զոր պատուեց Աստուած իջմամբ լուսոյ գերեղման նորա և նայ ոչ կարաց տանել զպատիւ հայադաւան քահանայիցն: Իսկ սուլթանն դառնայ ի Գահ-
վրէժ և զկնի տարոյ միոյ գայ ի Դադ և ի Տիխիս և զքրիստոնայքն¹⁰³ զոր կոտորաց և զոր ի հաւատոց հանէին: Զնայն և ի Գանձակ և ի Նախչուան առնէին չարիս: Եւ ապա առ զԹաթ¹⁰⁴ և զԹամթայ զուստրն Իւանէի, և ապա երթայ ի վերայ Աղայ-
զին¹⁰⁵ սուլթանին Հոռոմոց աւերէր զբա-
զում գաւառս: Իսկ սուլթանն փախուցանէ զնայ և նայ գնայ ի Մուղան: Աղայզին և Աշրաֆն և Քէմիլ, եղբայր իւր, կոչեն աւ-
242ա զնոսթիւն ի զաւրուն և Հայոց և Կի-
լիկոյ և ի Փռանկաց. և փախուցանեն զնա մինչև ի Յամիթ. և ոմանք ասեն սպանել ի Թաթարն, և այլք, թէ յետիոտս փախչէր և ճանաչեալ ոմն Էսպան. և խնդրեցաւ վրէժ արէանց մանկանց անմեղաց:

Ի Ոկի (1218) առնու Ալատինն զեղբն-
կայն, զԿամախ և զԱրզրուն:

Ի Ոկի (1219) մեռաւ Լեոն Թաղաւորն
Հայոց¹⁰⁶:

Ի Թիլին ՈՂԵ (1226) սուլտանն¹⁰⁷ էառ զեղնկայն և զԿամախ
և միւս տարին՝ զԿարնոյ քաղաք:

- ՈՂԸ (1229) առնու բազմութեամբ ելանէ Թաթարն, որ էր
5 գլուխ զօրուն Զարմաղանն գայ հասանէ ի Գանձակ շահաստան,
առնու զքաղաքն և կոտորէ անողորմարար և զկանայս և զաղայս
գերէին¹⁰⁸: Եւ նշան աւերման նոցա երեկցաւ յառաջագոյն, զի
պատառել երկիր ել ջուր սեւ. և ծառ մի էր սոսի, զոր ճանդարի
ասեն, սաստիկ մեծ, որ էր հուպ ի քաղաքն, շրջեցաւ և զարձեալ
կանգնեցաւ իբրև դառաջինն, երկցս անգամ եղև այն և ապա
10 անկաւ և այլ ոչ կանգնեցաւ¹⁰⁹: Եւ ապա մտանեն ի Թաղաւո-
րութիւնն Վրաց. և բաժանեն զամենայն տեղիս մեծամեծաց՝
նոսրացն և զլիաւորացն և այսպէս առ զամենայն աշխարհն:

Ի Թիլին ՈՁ (1231) երեկ Թաթարն ի Յեղնկայն և ի սոսկո-
տոր¹¹¹:

- 15 ՈՁԵ (1236) շարժեցաւ Եղնկայն և ի սուրբ Գրիգոր եկե-
ղեցի[ն] փախ:

ՈՂԱ (1242) Բաջու նուինն փոխեաց զիշխանութիւն Զար-
մաղանին, իրամանաւ զանին և նայ էառ զԿարնոյ քաղաք, հանել
անախ զայլ երեկի և զմեծատուն զպարոն Ումէկն և զաղգականսն
20 նորա և զորդիսն և զպարոն Յոհան¹¹²:

Ու մեռաւ Մէլիք Ֆաթրաթինն ի Յեղնկան:

Ի Թուին ԶՃՆ (1228) սուլթանն առ
զեղնկան և զԿամաղ և մին այլ տարին՝
զԿա[ր]նոյ քաղաք:

Ի Թուին ԶՃԸ (1229) յանուն բազ-
մութեամբ զարձեալ ելանէ Թաթար, որ էր
մուլթաւոր զարձեալ ելանէ Թաթար, որ էր
հասանէ գլուխ գաւառն Զարմաղանն, գայ հասանէ
ի Գանձակ շահաստան, առնու զքաղաքն և
կոտորէին անողորմարար և զկանայս և
զաղայս գերէին: Եւ նշան աւերման նոցա
յառաջագոյն երեկցաւ, զի պատառել երկրի
յանկարծակի ել ջուր սեւաւ. և ծառ մի էր
սոսի, զոր ջանդարի ասեն, սաստիկ մեծ,
որ էր հուպ առ քաղաքն, շրջեցաւ և զար-
ձեալ կանկնեցաւ իբրև դառաջինն, երկցս
242ր անգամ եղև այնպէս և ապա մտանեն
և այլ ոչ կանգնեցաւ: Եւ ապա մտանեն
Թաղաւորութիւնն Վրաց և բաժանեցին զա-
մենայն տեղիսն ի վերայ մեծամեծաց՝
նոսրացն և զլիաւորացն. և այսպէս առաւ
յամենայն աշխարհն¹¹⁰:

Ի Թուին ԶՃԶ (1231) երեկ Թաթար և
Եղնկա և սոսկոտոր¹¹¹:

Ի Թուին ԶՃԸ (1236) շարժաց Յեղն-
կան և ի սուրբ Գրիգոր եկեղեցիին բլաւ:

Ի Թուին ԶՃԱ (1242) Բաջոյ նոյնն
փոխեաց զիշխանութիւնն Զարմաղանին,
իրամանաւ զանին և նա էառ զԿարնոյ քա-
ղաք, հանել անդի զայլն երեկի և մեծա-
տունն զպարոն Ումէկն և զաղգականսն
նորա և զորդիսն զպարոն Յոհան:

Ի Ոկի (1219) ելանէ Թաղաւոր մի ի
Զինու—Մաչինու և զայ յերկիրն Գօղաց, ի
կողմանս Աղուանից, ԻՌ (20000) զաւրօք
զհետամեալ Թաղաւորն Վրաց Լաշան և
զաւրավարն Իւանէ և յաղթեցան:

Ի ՈՂ (1231) մեռաւ Մէլիքն Վախատին:
Ի ՈՁ (1231) երեկ Թաթարն ի Յեղնկան
և ի Սոխոյն¹¹¹ կոտորումն արար: Եւ շարժ
եղաւ յայս ամի Յեղնկան:

Ի ՈՁԸ (1238) Ապաչուսն էառ զԱրզրուն:

ՈՂԲ (1243) առին զՀոռոմք՝ նախ զԿէսարիայ և ապա զՍե-
ւաստ և դարձեալ զԵզնկան, զոր անխնայ կոտորեցին զբնդդի-
մադարձսն նոցա¹¹³:

5 Եւ ՈՂԴ (1245) առ զԽլաթ և Կառուն ի ձեռն Թամթէ, որ քոյր
էր Աւագին և տուեալ էր Կին Մելիք Աշրաֆին¹¹⁴:

10 ՈՂԸ (1249) կարծիս առին Բաջուն և այլ մեծամեծքն ապա-
տամբութեան թագաւորին Վրաց և այլ իշխանաց և բնդ ձեռամբ
ածել զթագաւորն Դաւիթ և զայլ իշխանսն կապեցին և վճիռ
մահու հատին, այլ Աստուծոյ խնամօքն ապրեցան ի մահանէ,
10 բայց բազում կոտորածս արարին յարուս և խայտառականս ի
կանայս¹¹⁵:

Ս ի թվին ՈՂԹ (1250) մեռաւ Աւագ որդի Իւանէ[ի]¹¹⁶:

15 2 (1251) շարժեցաւ խնդիր ի մեծ պապէն ի Հոռոմայ և զրէ-
յամենայն ազգ քրիստոնէից, եթէ պարտ է զամենասուրբ հոգին
Աստուած խոստովանել ի հօրէ և յորդոյ բխեալ. և ազգն¹¹⁷ Հա-
յոց և Վանական վարդապետն զտին զբանն համախոհ սուրբ
հարցն և մերոյ սուրբ Լուսաւորչին¹¹⁸:

20 Ս (1252) Մարախ եկն ի վերին աշխարհն Հայոց և արար
ֆլաւ. յոլով գաւառաց¹²⁰:

Ի թուին 2ՃԴԲ (1243) առին զՀոռոմք
նայն զԿէսարիայ, ապա զՍեւաստ և դար-
ձեալ զԵզնկան, զոր անխնայ կոտորեցին,
զի բնդդէմ զարձցան նոցա:

Ի թուին 2ՃԴԴ (1245) առին զԽլաթ և
Կառուն ի ձեռն Թամթէ, որ քուր էր Աւագին
և տուեալ էր Կին Մելիք Աշրաֆին:

Ի թուին 2ՃԸԸ (1249) կարծիս առին
243ա Ս Պաշուն և այլ մեծամեծքն ապա-
տամբութեամբ թագաւորին Վրաց և այլ
իշխանաց և բնդ ձեռամբ ածել զթագա-
ւորն Դաւիթ և զայլ իշխանսն և կապեցին
և վճիռ մահու հատին, այլ խնամօքն Աս-
տուծոյ ի մահուանէ ապրեցան, բայց բա-
զում կոտորածք արարին յերկիրն և խայ-
տառական բազում առ կանայս:

Ի թուին 2ՃԹԹ (1250) մեռաւ Աւագն
որդի Իւանէի:

Ի թուին զԿառուն հարիւր (1251) շար-
ժեցաւ խնդիր ի մեծ փափէն Հոռոմայ և
զբաց առ ամենայն յազգս քրիստոնէից,
եթէ պարտ է զամենասուրբ հոգին Աստուած
խոստովանել և ի հաւրէ և յորդոյ բխեալ.
և ազգն Հայոց և սուրբ վարդապետն Վա-
նական գաւառին* զբանն համախոհ սուրբ
հարանցն և մերոյն սուրբ Լուսաւորչին:

Ի թուին ԷՃԱ (1252) մարախ եկն ի
վերին յաշխարհն Հայոց և արար ֆլաւ յո-
լով գաւառաց:

* Գուցե գաւառին:

Ի թվին 2Գ (1254) շարժ եղև 3եզնկան և ի Սևաստ, յաւուր
կիրակէի ի ԻԸ (28) յանկի և ի ԺԱ (11) հոկտեմբերի, հարցն որ
ի քառակերպեան. 3եզնկան արար ֆլաւ և մեռան ԺԶԹ (16000)
մարդ:

5 Եւ Մանկու գանն հրամայեալ համարել զհնազանդեալ աշ-
խարհս, և էր համարող Արղունն, զնկ հարկս ի զլիսոյ արանց, բայց
ի կանանց ի ծերոց և ի բոյն տղայոց: Եւ այնպէս վիշտ հասուցին
աշխարհիս, զի զամենայն զուռ Ս շահից հատին ի մարդկանէ և
ինքեանք շահէին¹²¹:

10 Ս ի նոյն թվիս քրիստոսասէր արքայն Հայոց Հեթում 47
զնաց առ Բաթում մեծ թագաւորն հիւսիսոյ, որ էր համազդ Չանկը
գանին և անտի առ Մանկու գանն: Եւ մեծապատիւ փառաւք հեռ
տարու մի զարձաւ ի տուն իւր¹²²:

2Գ (1255) մեծն Հուլալուն, եղբար Մանկու գանին, եկն
15 անթիւ գարաւք և մեծասաստ իշխանութեամբ ի վերայ աշխար-
հին Պարսից, Ասորեստանաց, Հայոց և Վրաց և Աղուանից: Եւ
հրաման ևա ամենայն գարաց իւրոց, որոյ գլուխն Պաշուն էր,
կանել յաշխարհէ կալուածոց իւրեանց Մուղանայ, զի ինքեանք
նստիցին և նոքայ ելեալ զնային յաշխարհն Հոռոմոց,¹²³ իսկ սուր-

Ի թուին ԷՃԳ (1254) շարժ եղև 3եզնկան յա-
ւուր կիրակէի և մեռ ԺԶԹ (16000) մարդ:
Ի 2Գ (1255) մեծն Հուլալուն, եղբար
Մանկու խանին, եկն ի Հոռոմք անթիւ զո-
րաւք և հանէ զՊաշունն ի Հոռոմաց ի վեր-
և զիւր գաւառն թողու ի Հոռոմք:

Եւ Մանկու գանն հրաման ևա համա-
րել զհնազանդեալ յաշխարհս. և էր համա-
րող Արղունն, զնկ բնդ հարկս բառ զլիսոյ
բող Արղունն, զնկ բնդ հարկս և ի
այրեանց, բայց ի կանանց և ի
բուն տղայոց: Եւ այնպէս վիշտ հասուցին
աշխարհի, զի զամենայն զուռն շահից
հատին ի մարդկանէ և ինքեանք շահէին:
Հատին ի մարդկանէ և ինքեանք շահէին:

Ի նոյն թուիս քրիստոսասէր արքայն
Հայոց Հեթում զնաց առ Բաթում մեծ թա-
գաւորն հիւսիսոյ, որ էր համազդ Չանկը
գաւորն հիւսիսոյ, որ էր համազդ Չանկը
գանին և անտի առ Մանկու գանն: Եւ մե-
ծապատիւ փառաւք յեռ տարու միոյ զար-
ձաւ ի տունն իւր:

Ի թուին ԷՃԵ (1255) մեծն Յուլալուն
եղբար Մանկու գանին, եկն անթիւ զօրօք
և մեծասաստ իշխանութեամբ ի վերայ աշ-
խարհին Պարսից, Ասորեստանաց, Հայոց և
Վրաց և Աղուանից: Եւ հրաման ևա յամե-
նայն թաթար զօրուն, յորոց գլուխ էր Բա-
շուն, եկանել յաշխարհէ կալուածոցն իւր-
244ա եանց ի Մուղ Ս անայ, զի ինքեանք
նստիցին և նոքայ ելեալ զնային յաշխարհն
Հոռոմոց, իսկ սուրբանն Հոռոմոց փախեալ

10 և ի նոյն թվիս արքայն Հայոց արքայն, Հեթում չիլ: 11 հիւսիսոյ: 12 անդի-
փառօք: 13 տարոյ: 15 զօրօք: 16 Հայոց և չի, Աղվանից: 17 զօրաց, Պաշուն էր: 18 կալա-
ծոց իւրոց:

տանն¹²⁴ փախեալ գնաց յԱլախայ: ¹²⁵ և նորայ կալան դամենայն մէջս երկրի մինչև ի ծովն տիրելով աշխարհացն ամենայն:

Ի սոյն ամի Հուլայու գնաց յերկիրն Մուշեաաց՝ յԱլա-
մուքն և էառ գնաց: ¹²⁶ Եւ ի գառնալն զթագաւորն Վրաց ը զԴաւիթ 47 ր
և զԻշխանս աշխարհին սիրով պատուեց:

26 (1256) մեռաւ Բաթու մեծ կողմակալն հիւսիսոյ. և որդի
նորա գնացեալ ի Մանկու գանն, զոր մեծարեաց և ետ զԻշխա-
նութիւն հաւր իւրոյ և երկրորդ իւր կոչել: Եւ յորժամ դարձաւ
յԻշխանութիւն իւր, զի էր բարեկամ քրիստոնէից, և ազգականք
10 իւր տաճկահաւատք՝ Բարքան և Բարքաչայն ետուն զեղ մահու և
լուծին ի կենացս: Եւ սուք մեծ եղև քրիստոնէից ¹²⁷:

Ի սոյն ամի Ղատա գանն երկի ի վերայ Կամխայ. և եղև սով
մեծ, հաւ մի՝ ի գեղան մի և ձիոյ խախաց մի՝ ի Խ (40) սովի-
տակ. զի եկեալ տէր Սարգիս և յամենայն ամբոցաց էհան:

15 Ի թվին 27 (1258) քաջն Հուլայուն առ զՊաղտատ, զոր
շինեալ է Զաֆր Իսմայէլացի: և էր շինութեան նորայ ՇժԺ: (517)

և գնացին յԱլախայ. և նորայ դամենայն
կալան միջերկրայս մինչև ի ծովն տիրելով
աշխարհացն ամենայն: Ի սոյն ամի մեծն
Յուլաւուն գնաց երկիրն Մուշեաաց՝ Յալա-
մուքն և առ գնաց: Եւ ի գառնալն թագա-
ւորն Վրաց զԴաւիթ և զԻշխանս աշխարհին
սիրով պատուեց:

Ի թուինն ԷժՆ (1256) մեռաւ Բաթու
մեծ կողմակալն հիւսիսոյ. և որդի նորա
գնացեալ ի Մանկու գանն, զոր մեծարաց և
ետ զԻշխանութիւնն հօրն իւրոյ և երկրորդ
իւր կոչել: Եւ յորժամ դարձաւ յԻշխանու-
թիւն իւր, զի էր բարեկամ քրիստոնէից,
ազգականքն իւր տաճկահաւատք՝ Բարքան և
Բարքաչայն ետուն զեղ մահու և լուծին ի
կենացն: Եւ սուք մեծ եղև քրիստոնէից
ազգիս:

Եւ Ղատա¹²⁸ երկի ի վերայ Բամախայ և
հասարաց և բազումք ի սովու մեռան. Ա (1)
հաւն մին գայեկան, և ձիոյ խախաց Ա (1)
244 ր ի Խ (40) սովիտակ, ը որ եկեալ տէր
Սարգիս և յամենայն ամբոցաց էհան:

Ի թուին ԷժԷ (1258) քաջն Յուլաւու
գանն առ զՊաղտատ, զոր շինեալ էր Զա-
ֆար Իսմայէլացի. և էր շինութեան նորա
ՇժԺ (517) ամ: Եւ էր քաղաքն ի վերայ
Տիգրիս գետու, յեռի ի հին Բարեւունէ Է (7)
աւուր ճանապարհ: Եւ ձեռաւք իւրաւք
սպան զխալիֆայն, իւրում անունն էր
Մուսթաքը, և զմին որդին ետ սպանել
որդոյն իւրոյ և զմինն տալ սաղաւաթ Տիգ-
րիս գետոյ, զի ոչ հնազանդաց մեղ, ասէ, և

1 գնացին: 3 գնաց Հուլայու: 5 զԻշխան, պատուեց: 6 հիւսիսոյ: 11 կենաց, սուգ:
12 Կամխայ: 13 ի (Խ) չիւ, բաղխալ: 16 Զաֆար, ՇժԺ փիւ. ՇժԺ:

ամ. և էր քաղաքն ի վերայ Տիգրիս գետոյ, հեռի ի հին Բարեւունէ
Է (7) աւուր. և սպ ը ան զխալիֆայն: ¹³⁰

Ի սոյն ամի առաքեաց Հուլայունն դաւրս ի վերայ Մու-
ֆարգնայ և խաարեցին ըզքաղաքն Բ (2) ամ. և սաստիկ նեղեալ
5 ի սովոյ կերան զմիմեանս, զի լիտր մի մարդոյ միս ի ծ (100)
գեղան եղև ¹³¹:

Ի թվին 28 (1260) առին զՄուֆարդին:

Ի թվին 29 (1259) էառ Հուլայունն զՀալալ, զԴմբլիս, զՀամս,
զՀամայ, առին և զՄերտին:

անողորմ հրաման ետ կոտորել քաղաքն
ամենայն և ապրեցան քրիստոնայքն ամե-
նայն: Խալիֆայն յետնալնաց ասի ի Մահ-
մետայ, որ երեկցաւ ի թուին Կ (611) և
տեաց մինչև ԷժԷ (1258) թուին Հայոց:

Ի սոյն թուին ԷժԷ (1258) զօրք դու-
մարաց Յուլաւուն ձեռն որդոյ իւրոյ Զիսա-
մարին գնալ ի կողմանս եփրատայ ի քա-
մուքն գնալ ի կողմանս, որ էր ի
գառն Մուֆարդին և սուլթանն, որ էր ի
245 ր նմայ ոչ հնազանդեցաւ, ը որ էր յազ-
գէն ետեանց, զոր պատմեցին զՅուլաւուն.
և նա զօր դամարեաց և եղ զլուս զօրուն
Զաղաթայ ոմն և հասարեցին քաղաքն Բ (2)
ամ: Եւ կերան սուրբ և անսուրբ անասունս
և ապա զազատան կերան և ապա զմիմ-
եանս. մինչ լիտր մի միս մարդոյ եղև ծ
(100) գայեկան: Մինչ զի աւազէրէց քաղա-
քին հարկալ ի կատաղի բոցոյ որկորին և
զաղանացեալ եկեր յիւրոցն. և զրաց գայն
ի քարտիղի խոտովանութիւնն և յուսա-
ցաւ տեսանել զգիրն սուրբ վարդապետին
Վարդանայ և զողորմութիւնն դտանել յողոր-
մած բստեղծողէն: Եւ հասաւ զիրն այն առ
Վարդան վարդապետն: Եւ առաւ քաղաքն
Մուֆարդին ետալ հարկւր ինն (1260) թը-
ւին ¹³²:

Ի թուին ԷժԺ (1261) չուաց Յուլաւունն
յաշխարհն Միջագետաց և էառ զՀալալ, զԴմբ-
միլիս, զՀամս, զՀամայ: Եկն առ նայ կաթո-
միլիս տէր կոստանդն և սիրեցաւ ի նմանէ
245 ր և բնդ ը նմայ էր թագաւորն Հեթում
և յառնուին զամենայն յաշխարհն Շամայ և
եղատէին զամենայն քրիստոնայսն և առա-
քաց զգորսն և առին զՄէրդին քաղաք:

Ի թուին ԷժԺԱ (1262) բարեպաշտն իշ-
խանն Զալալ զաւերն Խաչինոյ բազում հաւր-
խանաւք սպանեալ եղև ի Յարդունէն, զի
չարանաւք սպանեալ եղև ի Յարդունէն, զի
չարանաւք բարեպաշտն Խաչինոյ նա-
խանաւք Տափկանց յորդորէին ի սպանա-
նելն, որ և սպանաւ ի Ղազուինն, ի դուռն
կղան Յուլաւունին:

1 գետոյն: 3 դօրս: 4 զքաղաքն: 8 զՀալալ:

Ի թվին 2Ժ (1261) Արղունն հասան գրաբեղաշա իշխանն
գտէրն Խաչենոյ դձարայն¹³³:

Ի նոյն ամի սպանին ի գուռն Հուլայունին գմեծ բաղարա-
պետն Վրաց Զաքարէ, որդի Ծաննշանին¹³⁴:

5 Ի թվին 2Ժ (1260) սուլտանն Մարայ Կոտորեաց բզաւրս
Թաթրին, որ էր գլխաւոր Քիթպուզան:

Ի թվին 2ԺԳ (1264) Սարվանին որդին Ծանպատինն գլխա-
պան վարդապետն տարաւ մատ ի Հուլայունն և մեծաւ սիրով
պատուեաց զնա զանն և բազում բանս իմաստութեան հարցաւ
10 ընդ սուրբ վարդապետն¹³⁵:

Ի նոյն ամի սպանին գմեծ սպարապետն
Վրաց Զաքարէ, որդի [Ծաննշանի], երկուս-
սարգն, զեղեցիկ հասակաւ և երեւի և յա-
կանաւոր աշխարհի, որ զնացեալ էր ընդ
Արղունին ի կողմանս Վրաց և գաղտ ի
նմանէ զնաց ի տես կնոջ իւրոյ, որ էր առ
հաւր իւրում Սարգսի, իշխանին Ունտից,
և աղքատմբէր ի թագաւորէն Վրաց Գաւ-
թէ: Զայս և այլ պատճառս յաւեցին և բա-
ղում իրս և սպանին: Եւ հայր Ծաննշանն
246ա լսեալ զդոյժն նեղատրեալ || մեռաւ ի
գլխաւորն Ռէնի:

Ի թուին ԷճԺԱ (1262) Կոտորեցին զաւրբն
որ էին կողմապան երկրին Շամայ, և զլուխ
զօրացն էր Քիթպուզան¹³⁵, ընդ որ մարտաւ
սուլթանն Մարայ առ ստորոտով Գափրու-
րական լեռեմբն և Մուղ[լ]ովն Կոտորեցաւ
և զերեցան¹³⁶, զի սակաւօք էին և փախան:
Եւ եկին առ սուլթանն իւրանց և զոհու-
թեամբ ի նմանէ զնացին առ տէրն իւր-
եանց:

Ի թուին ԷճԺԲ (1263) վախճանի կաթո-
ղիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս¹³⁷: Ի թուին
ԷճԺԲ (1263) և հանդաւ ի Քրիստոս տէր
Յոհանէս Տուեցին, զոր եհաս Գ (3) մեծա-
մեծ շնորհաց, զի էր քահանայ և վարդա-
պետ և ահրեպիսկոսոս և առաքինութեամբ
զերազանցեալ բան զամենայն¹³⁸:

Ի թուին ԷճԺԳ (1264) Կոչաց մեծ աշ-
խարհակալն Յուլաւունն զտիեզերալոյս վար-
դապետն Վարդան առ յինքն, զոր տարաւ
մեծ իշխանն Ծանապաղին, որդին Սարուա-
նի. բազում բանս իմաստութեան եհարց
մեծ զանն ընդ իմաստունն սուրբ վարդա-
246բ || պետէն և տուեալ զհանճարող պա-
տասխանին. և յոյժ սիրեաց և փառաւորաց
զսուրբ վարդապետն: Եւ ետ հուրմ աղա-
տութեան քահայնայից և բարի առնել աշ-
խարհին:

1 Արղունն: 3 սոյն վիս. նոյն, սպարապետն: 4 դձարայն: 5 Մարայ, զզօրսն:
6 Քիթպուզան: 7 Սարուանին: 8 տարաւ զվարդապետն Վարդան, մօտ: 9 պատուեց, զնայ,
եհարց:

Ի նոյն ամի երեւցաւ ագեոր աստղն, յաւր Վարդապա-
ռին¹⁴¹, որ եղև նշան մահու Հուլայունին:

|| Ի թվին 2ԺԴ (1265) մեռաւ Հուլայունն¹⁴²:

5 Ի թվին 2ԺԵ (1266) սուլտանն Մարայ Ֆնդուխտարն աւե-
րեց զաշխարհն Կիլիկեցոց և զորդիսն Հեթում թագաւորին զԹո-
րոսն սպանին և զԼեոնն գերի վարեցին¹⁴³:

Ի նոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս սուրբ կաթողիկոս Հա-
յոց տէր Կոստանդին և պարօն Ումեկն ի Տփլիս¹⁴⁴:

Ի թվին 2ԺԶ (1268) նստի կաթողիկոս Հայոց տէր Յակոբ,
10 որ էր վարդապետ ի ամենայն գիտութեամբ¹⁴⁵:

Ի սոյն ամի Ապարայն յաթոռ հաւր իւրոյ նստաւ:

Ի սոյն ամի Թարութարն ապստամբէ և մտանէ յերկիրն
փոքր Գաւթի թագաւորի Վրաց և բմբունի յԱպարայնէն¹⁴⁶:

Ի թվին 2ԺԸ (1269) հիմն արկանէ արքեպիսկոպոսն Եղնկոյ
15 տէր Սարգիս գեղապաճոյճ տաճարին սուրբ Փրկչին:

Ի թուին ԷճԺԳ (1264) ի մեհեկի ի
Քն (15) յաւր Վարդապետին երեւցաւ աստղ
մի գիտաւոր, բազում շառաւեղ եղեալ զէպ
ի յարեւիտ, որ եղև նշան մահու Յուլայունին:

Ի թուին ԷճԺԴ (1265) եհաս մեծին այ-
նորիկ մեծագոյն խնդրակ և քաջագոր և
յաթիւ աղգաց զանին Յուլայունին ժաման-
եաց աւր մահուն, որպէս և ամենայն հո-
ղածնաց:

Ի թուին ԷճԺԶ (1267) տէր Կոստանդ
կաթողիկոսն ի Քրիստոս փոխեցաւ, զովե-
լին ամենայն լեզուաց և փառաւորեալն յա-
մենայն աղգաց և առաւել սէրեցեալն ի
Տաճկաց:

Ի թուին ԷճԺԸ (1268) սուլթանն Եղիպ-
տոսի Ֆնդուխտարն աւերեաց զաշխարհն
Կիլիկեցոց, զի առաքէ առ թագաւորն Հե-
թում հնազանդութիւն և տալ հարկս և թո-
ղուլ զրեւրին, զոր տուեալ էր Թաթար ||
247ա ի սահմանացն Միջպետաց և ետ թա-
գաւորին Հեթոյ: Եւ թագաւորն ոչ կա-
տարաց զկամս նորա, զայ նա ի Գրմբէի և
առաքէ զՍրմբմթ ամիրայն բազում զօրօք
յաշխարհ նորայ, որ և մտեալ յաղթեալ զօ-
րացն արքայի. և փախան Բ (2) որդիքն
Հեթումայ Լեոն և Թորոս: Թորոս բազում
քաջութիւն ցուցեալ արիայրար և սպանաւ.
և զանդրանիկն Լեոն գիրի վարեցին. և
զաշխարհն աւերեցին այրմամբ հրոյ և կո-
տորմամբ սրոյ¹⁴⁷: Գերեցին զորս և զկա-
նայ[ս], առին զղանձս արքային, և այրե-
ցին զքաղաքն Սիւս, այրեցին և զաւաղ եկե-

Ի սոյն ամի երեւցաւ ագեոր աստղ մի,
որ նշանակէր զմահն Հուլայունին:

2ԺԴ (1265) Հուլայունն մեռաւ:

Ի 2ԺԵ (1266) Ֆնտուխտար սուլտանն
Մարայ աւերեաց զաշխարհն Կիլիկոյ և զօր-
դիսն Հեթում թագաւորին զԹորոսն սպանին
և զԼեոն գերի տարան: Եւ վաղճանեցօ սուրբ
կաթողիկոսն Կոստանդին:

Ի 2ԺԶ (1268) նստի կաթողիկոս տէր
Յակոբն և եղև վարդապետ Պուզն Յեզըն-
կան:

Ի սոյն ամի նստաւ Պուսաթ յաթոռ հաւր
իւրոյ:

Ի սոյն ամի Թարութարն ապստամբէ և
մտանէ յերկիրն Վրաց և բմբունի յԱպա-
րայնէն:

Ի 2ԺԸ (1269) տէր Սարգիս հիմնարկէ
զսուրբ կաթողիկէն:

1 սոյն վիս. նոյն: 2 էր վիս. եղև, Հուլայունին: 3 Հուլայունն: 4 Ֆնտուխտարն:
5 զԹորոսն սպանին, զԼեոն: 6 Ումեկն, Տփլիս: 7 ԺԵ վիս. 2ԺԶ, կաթողիկոս: 10
վարդապետ վիս. որ էր վարդապետ: 11 հօր:

Ի թվին ԶԺԹ (1270) Ի հովանավոր ԻԼ (28) հանգևոր Ի Բրիտանոս թագաւոր Հայոց Հեթում և թագեցաւ Ի Դրագարին¹⁴⁸:

Ի թվին ԶԻ (1271) Ապագայն մտանէ Ի Սորաւան և յաղթել զՊարախն¹⁴⁹:

5 Ի հոյն ամի փոխեցաւ Ի Բրիտանոս սուրբ փարգապետն Վարդան¹⁵¹:

Ի սոյն ամի փոխանեցաւ թագաւորն Վրաց Դաւիթ:

10 Ի թվին ԶԻԱ (1272) Դեմեաթէ, որդի Դաւիթի, հասաւ թագաւոր Վրաց:

Ի թվին ԶԻԲ (1273) յայտնեցաւ նշխարք սրբոյն Ներսիսի Ի Թիւն:

Ի թվին ԶԻԳ (1274) կառարեցաւ գմպէթ սուրբ Փրկչին և եղ աէր Սարգիս զխաչն Ի վերայ գմբէթին:

15 Ի թվին ԶԻԴ (1275) զՍարայն ետ շինել Ապագայն Ի գաշտն Առանայ:

Ի սոյն ամի կործանեաց շարժն զԱրճէշ, զԹլաթ և յերկիր նոցա բազում զլաւք եղին¹⁵²:

Ի հոյն ամի հրաման ել յԱպագայն ջնջել զխաւսուղ հաւան:

20 Ի հոյն ամի Մարցին Ի Կիլիկիէ եմուա և բազում տերմունս աբար¹⁵³:

Ի թվին ԶԻԵ (1276) սպանին զսուրբ Եղիսիկոսն զաէր Սարգիս և զիմաստուն որդի նորա՝ զպարսն Յոհանէս աղուհացիցն միջնոցն հինգշարթին¹⁵⁴ և այլ ԼԸ (38) սղի բնդ նոսա:

25 Ի սոյն ամի Ֆնդուխտար սուլտանն Մարայ կոտորեաց զաւրս Թաթրին, որոյ զլխաւորք էին Թաւտան պահապանն և Թօխու

զեցինն, զոր շինեալ էր հայրն արքայի և իշխանաց իշխանն Կոստանդին մարմար քարամբ և ոսկէ ձեղուն, յարկօք և յախճապար սալարօք զամենայն երեալ փոշխայուցին, որ զերկնիցն բերէր օրինակ: Բացին և զզերեղմանն թագաւորին Լեոնի և զզեստ նորա, զթագուհի Զարեկի և զիշխան[աց] իշխանին Կոստանդին և զայլ նախնեաց նո-
247ր ցա: Եւ այլեցին և հրով և հոսեցին հողմով, և իսպառ զզեղեցկայշէն երկիրն յաւեր զարձցուցին: Եւ և կարէ պատմել զանցս անհնարին աղեակն, զոր անցուցին ազգն անօրինաց¹⁵⁵:

Ի ԶԺԹ (1270)-ն փաղճանի թագաւորն Հայոց Հեթում և թագեցաւ Ի Դրագարին:

Ի ԶԻ (1271) Ապագայն գնաց Ի Սորաւան և յաղթեաց Պարախին:

Ի սոյն ամի փոխեցաւ Ի Բրիտանոս Վարդան փարգապետն և թագաւորն Վրաց Դաւիթ:

Ի ԶԻԱ (1272) Դեմեաթ որդի Դաւիթի հասաւ թագաւոր Վրաց:

Ի ԶԻԲ (1273) յայտնեցաւ նշխարք սրբոյն Ներսիսի Ի Թիւն:

Ի ԶԻԳ (1275) կառ[ա]րեցաւ սուրբ Կաթողիկէն Ի Յեղնիան:

Ի սոյն ամի կործանեաց շարժն զԹլաթ և զԱրճէշ:

Ի ԶԻԵ (1276) սպանին զաէր Սարգիսն 172ր և Յեղնիան և զորդի նորա զպարսն Յոհանէսն և ԼԸ (38) հողի այլ յաղուհացից միջնոցն:

Ի հոյն ամի Ֆնտուխտար սուլտանն Մարայ կոտորեաց զօրս Թաթարին յԱպլու-

2 թագաւորն, Դրագարին: 10 Ներսիսի: 12 գմպէթ: 14 Առանայ փխ. զՍարայն: 16 զԹլաթ: 18 ջնջել զխաւսուղ: 21 զաէր Սարգիսն սուրբ Եղիսիկոս: 23 ԺԸ փխ. ԼԸ: 24 Ֆնդուխտար, զզօրսն: 25 Թօխան:

հոյնն և եղև պատերազմն Ի գաշտն Ապլուսթայն¹⁵⁵: Զայս լուեալ Ապագայն շարժեցաւ Ի բար և կութին և Ի թվին ԶԻԶ (1277) 49 ր

անաթեաց զեղբարս իւր զՄանկու Տամուրն և զՂաւնդրաթայն և զԲնքշին բազում զաւրաւք յաշխարհս Հոռոմոց: Յետ ամսոյ մի

5 զայ և ինքն Ապագայն և հասանէ մինչ յԵղնիայն և մտանէ յԵղեցին, զոր Լր շինեալ աէր Սարգիս, և բազում զթով հարցանէ

զպատճառ սպանման աէր Սարգիսի, և պատուեալ մեծարէ զթո-

սունս նորա և գնայ մինչ յԱպլուսթայն և տեսանէ զկոտորումն

10 զաւրացն և Ի հիացման մեծի եղեալ, և լուաւ, թէ զաւրք Պարաթային մերձեն անցանել ընդ դուռն Տարպանդին փութով զար-

ձաւ յաթոս իւր¹⁵⁶:

Ի թվին ԶԻԸ (1279) սպանին զՏրապիզանու թագաւորն զԴերիսուրին, զի մատնեցին Ապագային մայրն և քեռիքն իւր¹⁵⁷:

15 Ապանին և զԼարի աթապակն¹⁵⁸: Մեռաւ և Ֆնդուխտար սուլտանն Մարայ և հասաւ Ալֆին¹⁵⁹:

Ի թվին ԶԻԹ (1280) Ապագայն Ի Վրաց տուն մտաւ, և զՋալալ Թաւրայն և զԹաթի Պա և պան սպանին Ի Բայրթուն լեռն¹⁶⁰, 50 ր

20 և Ի սահմանս Անոյ:

Ի թվին ԶԻ (1281) փախճանի թագաւորն Կոստանդինուպոլսի՝ Միթայիլ Պալեւադաւան և առնու զթագաւորութիւնն որդի նորա

25 Անդրոնիկոս:

Ի հոյն ամի եղբայր Ապագային Մանկու Տամուրն և Հուլաշուն, Ալինախ պահապանն և Դեմեաթ թագաւոր Վրաց և մե-

ծամեծ իշխանքն Հայոց, որ յարեւելս և թագաւոր Հայոց Լեոն, անհուն զաւրաւք գնան Ի պատերազմ Ի վերայ Մարայ, և սուլ-

տան, որո զլխաւոր Թաթան պահապանն և Թաւխունին:

Ի ԶԻԶ (1277) եկին Ի Հոռոմք եղբայրք Ապագային Մանկու Տամուրն և Բնքշին բազում հեծելովք, յետ զայ և ինքն Ապագան Յեղնիան, և մտանէ Ի սուրբ Կաթո-

ղիկէն, և զթով հարցանէ զպատճառ սպանման աէր Սարգիսի և մեծարէ զթոսունս նորա, և երթա մինչև յԱպլուսթան և տեսանէ զկոտորումն զաւրացն և զարձօ յետ:

Ի ԶԻԸ (1279) զթագօրն Տրապիզանու զԴեւաւրին սպանին և մեռ Ֆնտուխտար սուլտանն և հասաւ Ալֆին:

Ի սոյն ամի եղբայր Ապագային խանին՝ Մանկու Տամուրն և Հուլաշին, Ալինախ պահապանն և Դեմեաթ թագաւորն Վրաց և մեծամեծ իշխանքն Հայոց, որ յարեւելս, և

գնացին Ի Մար: Եւ սուլտան Ալֆին զայ

1 պատերազմ, Ապլուսթային, լեալ: 2 և չի: 3 զեղբայր, զՂաւնդրաթայն: 4 զօրօք, զաշխարհն: 7 սուրբ փխ, աէր, պատուեալ: 8 մինչև, յԱպլուսթայն: 9 զօրք: 10 անցանել, քարձաւ: 12 զՏրապիզանու: 14 զԼօրի: 15 Մարայ, Ալֆին: 16 տունն: 17 Թօրայն: 19 թագաւոր, Կոստանդինուպոլսի: 20 Պալեւադաւան, թագաւորութիւնն նորա որդին: 23 թագաւոր Վրաց Դեմեաթէ: 24 որ չի, Լեոն չի: 25 զօրօք:

տանն Ալֆի գայ ընդգէմ նոցա բազում զաւրաք և լինի պատե-
րազմ ի մեծ գաշտն Համասյ. բնդառաջն քաջապէս պատերազմե-
ցան զաւրք Թաթարին, բայց յետոյ փախըստական եղեն¹⁶¹:

5 Ի թվին 21Ա (1282) մեռաւ Ապաղայ զանն զեղով մահու ի
Հեմխան, նոյնպէս և եղբայր նորա Մանկու Տամուրն. և եղև
այս նենգութեամբ Սահիպ ախանին¹⁶²:

Ի թվին 21Գ (1284) ետպան Ահմատն զեղբայր իւր զՂաւն-
զրաթայն, և այլ մեծա ը մեծ Մուղուլնի և Վրացի պարսնայք¹⁶³: 50 Բ
Ետ սպանանել և զՂաւնաթայն սուլտանն¹⁶⁴, զորդի Բաուգնատի-
նին ի Յեղնկայն և ետա զսուլտ[ա]նութիւնն Մասուտն¹⁶⁵, որդի
30 Յազատինին: Եւ լինի պատերազմ ի մէջ Ահմատին և Արղաւնին
և զաւրացեալ Արղաւնն տանաւ զաթոռ հաւր իւրոյ Ապաղային¹⁶⁶
և սպանանեն զԱհմատն¹⁶⁷ և հաստատի Արղաւնն խան¹⁶⁸:

Ի նոյն ամի առաքէ Արղաւնն զեղբայր իւր զՂաւնզրաթայն¹⁶⁹
15 և զհաւրեղբայր իւր զՀուլաչուն յերկիրն Հոստոնց:

Ի թվին 21Դ (1285) թագաւորն Հայոց Լեոն գայ յարեւր
առ Արղաւն խանն¹⁷⁰ և բազում մեծարանաւք սիրեաց զնա¹⁷¹:
էր և անդ սուլտանն Հոստոնց¹⁷²: Եւ գարծաւ թագաւորն Հայոց
Լեոն յաթոռ իւր և յորժամ եմուտ յերկիր իւր փախճանեալ էր
20 Կեռանէ թագաւոր իւր:

Ի թվին 21Զ (1287) փախեցաւ ի Քրիստոս սուրբ կաթողի-
կոս Հայոց տէր Յակոբ և նստաւ յաթոռն տէր Կոստանդին Պրուն-
գործն:

1 Ի սոյն ամի փախճանեցաւ թագաւորն Հայոց Լեոն և 51 ա
25 նստաւ յաթոռն որդին իւր Հեթում¹⁷³:

Ի սոյն ամի եղբարկ հարամին Բզառայ¹⁷⁵ և տարաւ զերիք և
ետպան բազում քրիստոնէք:

Ի սոյն ամի ի մայիս 2 (6) եղև շարժ մեծ յԵղնկայն և բա-
զումք մեռան, զորոյ թիւն Աստուած միայն գիտէ:

30 Ի թվին 21Է (1288) սպանին զԶնքսան Պուղայն, զԶնջկապն
և զԹաղա Տամուրն¹⁷⁶:

Ի սոյն ամի ետա Ալֆի սուլտանն զՏրապուլիս յապրիլ
ժէ (17)¹⁷⁷:

Ընդգէմ նոցա բազում զաւրք և լինի կռիւ
ի գաշտն Համ: Յառաջն քաջապէս պատե-
րազմեցան և յետոյ ի փախուստ դարձան:

Ի 21Ա (1282) մեռաւ Ապաղա խանն
զեղով ի Հեմխան և Մանկու Տամուր եղ-
բայր իւր. և նստաւ Ահմատ խանն և ոչ
հնազանդեցօ նմա Արղաւնն որդի Ապաղային:

Ի 21Գ (1284) ետպան Ահմատն զեղբայր
իւր և զայլ մեծամեծսն¹⁷⁸:

1 զօրօք: 3 զօրք, փախստական: 4 խանն: 7 զՂոզրաթայն: 10—11 ի Յեղնկայն...
որդի Յազատինին չիւ, Արղոնին: 12 զօրացեալ Արղոնն, հօրն, իւրոյ չիւ, Ապաղային:
13 զՄահմատն փիւ. զԱհմատն, Արղոնն խան: 14 Արղաւնն չիւ, եղբայր, զՂոնզրաթայն:
15 զհօրեղբայր, զՀուլաչունն: 17 առ Արղաւն խանն չիւ, մեծարանօք: 18 անտ: 22 Կոս-
տանդին: 26 զերեք: 28 ի մայիս 2 չիւ: 29 զթիւն: 30 զԶնքսան Պուղայն: 32 ի սմին փիւ-
ի սոյն, էտա, զՏրապուլիս: 33 ժէ փիւ. ժէ:

Ի թվին 21Ը (1289) սպանին զՀուլաչուն, զԽարա Նաւխայն
և այլ բազումք:

Ի սոյն ամի աքսորեցին զկաթողիկոս Հայոց զտէր Կոստան-
դին Պրունգործն և նստաւ կաթողիկոս Հայոց տէր Ստեփանոս
5 Հոստայեցին:

Ի թվին 21Թ (1290) մեռուցին զեղով զԱրղաւն զանն և
զԶնուտ Սահիպ ախանն և այլք¹⁷⁸:

Ի սոյն ամի մեռաւ Ալֆի սուլտանն Մսրա և նստաւ յաթոռն
Մեւլիք Աշրաֆն:

10 Ի սոյն ամի ի մայիս ժԸ (18) էտա զԱրաջ Մեւլիք Աշրաֆն¹⁷⁹: 51 Բ
1 Ի սոյն ամի նստաւ յաթոռ զանութեան Քայխաթուն եղ-
բայր Արղաւնին:

Ի թվին 21Խ (1291) ժ (10) աղդ քրիստոնէքն ծոնցան ի
սուրբ Զատիկէն, բայց Հայք և Ասորիք ուղեղ կացին: Եւ կաթողի-

15 կոսն տէր Ստեփանոս և թագաւոր Հայոց՝ Հեթում ընդ Յոյնք
արարին Զատիկ յապրիլի 2 (6). և պատճառն էր այս՝ զի բազում
հնարիւք ջանային զի միարանութիւն լիցի ընդ Յոյնք և ոչ կա-
րացին: Բայց ի Կեսարիոյ մինչև յարեւելք ուղեղ արարին ըզԶա-
տիկն յապրիլի ժԳ (13):

20 Ի սոյն ամի տնին զՀոստմկայն և զերի վարեցին զկաթողի-
կոս Հայոց զտէր Ստեփանոս հանդերձ ամենայն ուխտիւ եկեղե-
ցոյն¹⁸⁰:

Ի սոյն ամի գնաց Քայխաթուն ի Տոնդուղլու և բազում աւեր-
մունս արար:

25 Ի թվին 21Ա (1292) երեկ հարամին ի Սեաստ ի նոյնմբեր
ԻԸ (28) և զքաղքին զըռուցեն զերեք և տարաւ զերի Պ (800) և
Ի քրիստոնէիցն ետպան ոգիք իբրեւ Ծ (50):

Ի թվին 21Բ (1293) գարձեալ եկին հարամին ի Սեաստ

30 աղուհացիցն և ը կմուտ ի ներքս ի քաղաքն և աւգնականութեամբն 52 ա
Աստուծոյ և սրբոց Քառասնիցն Յարապն որդի Սամաղարին հան-
զիպեալ ի քաղաքն և կոտորեաց ի նոցանէ ՇԿԳ (563) անձն և
զիպեալ ի քաղաքն իբրեւ զըռուր մի մեծ ի վերայ ճանապարհին
Մեւլիսինոյ և զայլսն փախըստական արար:

Ի թվին 21Գ (1293) նստաւ կաթողիկոս Հայոց տէր Գրիգոր
35 վարդապետն: Էտա և Մեւլիք Աշրաֆն զՊեհեստն¹⁸¹:

Ի սոյն ամի սպանին զՄեւլիք Աշրաֆն և յայսմհետէ եղև
սկիզբն նըւաղութեան Իսմայիլացոց, զոր ինքեանք, զամս զայս,
խառնաճ կոչեին:

1 բազանին, զԽարայ նոխայն: 3 և փիւ. ի սոյն ամի, զկաթողիկոս Հայոց չիւ, Կոս-
տանդին: 4 նստի կաթողիկոս: 5 Հոստմայեցին: 6 զԱրղոն խանն: 8 ի սմին ամի, Մսրայ:
9 Յաշրաֆն: 10 ի սմին ամի, ի (մայիսի) չիւ: 11 ի սմին ամի, խանութեան: 12 Արղո-
նին: 13 քրիստոնէք: 14 սուրբ չիւ, ուղիղ, կաթողիկոս: 16 Զատիկ չիւ: 17 միարանու-
18 Կեսարիա, ուղիղ, զԶատիկն: 21 Հայոց չիւ, Ստեփանոս կաթողիկոս: 23 Քայ-
զաթունն, Տոնդուղլուն: 25—27—քդ տողերը չիւ: 28 21Ա փիւ. 21Բ, գարձեալ չիւ: 31 և
(Կոտորեաց) չիւ, ՇԿԳ փիւ. ՇԿԳ: 32 զիպեալ, բոլոր: 33 Մեւլիսինոյ, փախստական: 35 և
էտա Մեւլիք, զՊեհեստն: 37 նըւաղութեան Իսմայիլացոց: 38 կոչեին:

Ի թվին ԶԽԴ (1294) սպանին զՔաղաքաբուն և զԱխպուրյան և ալլ բազումք և նստաւ Պաշտաւն զան, որ եկաց յաթոնն ամիսս 2 (6), յապրիկէն մինչ ի հոկտեմբեր¹⁸²:

5 Ի թվին ԶԽԵ (1295) ևսպան զՊաշտաւն խաղանն և ինքն նստաւ յաթոնն և եհան հրաման ի ձեռն նաւաւորին և Սատրա-
պին¹⁸³, Սահիպ ախանին քակել զամե և նայն եկեղեցիս քրիս-
տոնէից և զպաշտաւնեայս նոցա ի սուր մատնել, զի ի յ[ա]ջո-
ղելոյն Աստուծոյ Հեթում թագաւոր Հայոց անդ պատահաւ շի-
ջոյց զսիրա խաղանին և անցոյց զբարկութիւնն ի քրիստոնէ[ից]¹⁸⁴
10 Ի սոյն ամի սպանին զԱխպան Քալայն¹⁸⁵ [և] զԱռքայն¹⁸⁶
և զԹաղաչարն¹⁸⁷ ի Սեաստ:

Ի թվին ԶԽԶ (1296) եկն խուլիւշայն ի Հոռոմ և կոտորեաց
ի զաւրացն Պալթաւին¹⁸⁸ և [զի]նքն փախըստաւան արար մինչև
ի Կաւք¹⁸⁹ Աշրաֆին:

15 Ի սոյն ամի թագաւորն Հայոց գնաց ի Կոստանդինուպու-
լիս Հեթումն և նստաւ յաթոնն Սմբատ¹⁹⁰: Եւ բմբռնեալ[ց] զՊալ-
թոն և զսրգի նորա զՔարաթն և առաքեաց առ խաղանն, որ և
յեռոյ ինքն գնաց առ խաղանն:

Ի թվին ԶԽԷ (1297) սպանին զՊալթոն և զՔարաթն ի
20 Թալրէմ: Եւ եկին ի Հոռոմք զխաւորք Պաշանչարն, Սուլամիշն,
Ապըշխայն, Թոգուզ Տամուրն¹⁹¹:

Ի սոյն ամի զարձաւ Սմբատ թագաւոր ի խաղա[նէն]¹⁹²
|| և եկն ի Սեաստ և լաւ եթէ եղբայր իւր եկեալ է ի Կոստան-
աինուպոլսէ ի Սինօպն և կամէր գնալ առ խաղանն և ընթացաւ ||
25 գնեա նորա և բմբռնեաց զՀեթում և զԹորոս և տարաւ կապանօք
ի Կիլիկիէ:

Ի ամին ամի Տնգինն, կրտեր եղբայրն Հեթումոյ, ոչ համ-
բերեաց չարեացն, զոր գործէր Սմբատ, յարոյց ի վերայ նորա
պատերազմ: Եւ Սմբատ յառաւել չարութենէն ջանայր աքսորել
30 զաէր Գրիգոր կաթողիկոս Հայոց և ոչ եզիտ պատճառս: Ապա
տայր սպանանել զԹորոս եղբայր իւր և զՀեթումոյ՝ զմիւս եղբորն,
զաչան եհան և ինքն փախտաւան անկանէր ի Հոռոմք առ Պա-
շանչարն: Եւ Պաշանչարն կապանօք զարձոյց գնալ առ Հեթումն
և նայ ոչ հատոյց նմա չար փոխանակ չարի. և թագաւորեցոյց
35 Հեթում զՏնգինն եղբայր իւր¹⁹³:

Ի թվին ԶԽԸ (1298) սպառամբեաց Սուլամիշն և ևսպան
զՊաշանչարն, զՊիշխուրն, զԹօխուզ Տամուրն և ջանայր տիրել
Հոռոմոց, զոր լեւալ ի Սեաստ ոչ հնազանդեցան նմայ, ամբա-
ցուցին զպարխոյն և պատրաստեցան ի պատերազմ || ընդգէմ
40 նորա¹⁹⁴ աղաւինելով յԱստուած և ի մարա[ի] Ը (8), աղուհացիցն
առաջին կիրակէն¹⁹⁵, և զբայ[ը] Սուլամիշին, Պուղաղուշին եկեալ

2 Պաշտոն զանն, յաթոնն չիւ: 4 զՊաշտոն: 5 հրամանն, նախագին, Սատրա<աթա>
աին: 7 զպաշտոնեայս, ի (յաջողելոյն) չիւ: 8 Հայոց չիւ, անա. 10 ի ամին ամի: 11
զԹաղաչարան: 12 խուլիւշանն, ի Հոռոմ չիւ: 13 զօրացն, Պալթօին, փախտաւան: 14
Կօքն փխ. Կաւք: 15 ի ամին ամի, Կ. Պօլիս, 16 Սմբատ: 20 Թալրէմ, զխաւորքն և Պա-
շանչարն: 21 և Ապըշխայն Թօխուզ: 22 Սմբատ:

ի վերայ Սեաստ և զաւուրս Խ (40) պատերազմէր ընդ քաղաքն,
մինչև յաւաք ուրբաթի օրն¹⁹⁶, զոր և յեռոյ ինքն եկեալ բազում
զօրօք և ազգի ազգի հնարիւք և ունդուք. և ոչ կարացին յաղթել
քաղաքին. զի Աստուած փրկեաց զքաղաքն և գնացեալ ի զաչան
5 Ախշարին¹⁹⁷ և կոտորեցան ի Բաշխիւրաէն և ի Չոպանէն և ինքն
փախեալ յեզիպոստ:

Ի թվին ԶԽԹ (1298) սուլտանն Մարայ Լնչին¹⁹⁸ եկն բազում
զօրօք յաշխարհն Կիլիկիոց և բազում աւերումն գործեաց և ան-
թիւ յամուրս բերգիցն մեռան ի սովոյ և ի ջրոյ:

10 Ի սոյն ամի նստաւ յաթոն սուլտան Ալաաինն ի Հոռոմք¹⁹⁹:

Ի սոյն ամի ի սուրբ Յակոբին պահուցն²⁰⁰ եկն Նօխա խանն
ի վերայ քաղաքին Սուրբաթայ և գերեաց զամենեւեան, և ի
սաստկութենէ ձեռնն և ցրտոյն մեռան || ոգիք աւելի քան զԺնՌ
10 Բ (15000):

15 Ի սոյն ամի բմբռնեաց Հեթում թագաւորն Հայոց զՏնգինն
հրամանաւ իշխանացն²⁰¹:

Ի թվին ԶԽԺ (1299) եկն Սուլամիշն ի Շամէն ՌՄ (1200)
մարդով, զոր հասեալ թագաւորն Հայոց Հեթում ի վերայ և զզօրսն
կատարեաց և զինքն բմբռնեալ ևս տանել առ խաղանն և անդ
20 սպանին²⁰²:

Ի սոյն ամի հանին նոր գրամ յաշխարհին Հոռոմոց յանուն
խաղանին և զսուլտանի գրամն խափանեցին:

Ի սոյն ամի եմուտ խաղանն բազում զօրօք յաշխարհն
Մարայ և բազում աւերումն գործեաց և զարձաւ յաթոն իւր²⁰³:

25 Ի թվին ԶԽԻ (1300) զարձեալ եմուտ խաղանն բազում զօ-
րօք ի Մար և զխաւորք էին գնեա նորա Շահնշահն ի Վրաց, Կօ-
կաթայն, Սուլթան, Մուլայն, Չոպանն և բազում աւարս և գերիս
առեալ տարաւ և չոգաւ յաթոն իւր²⁰⁴:

Ի սոյն ամի եղև սով սաստիկ յաշխարհն Հոռոմոց, ևս առա-

30 ւել ի Սեաստ²⁰⁵.....

№ 2151 ՏԱՐԲԵՐԱԿԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ի թվին ՊԶԶ (1437) նստի ճիհանշախտնն ի Թաւրէզ²⁰⁶. 172բ
 և առնու գաւրօք գառն Արաղայ ի Ճաղաթաէն²⁰⁷ մինչ ի Յարի²⁰⁸
 և ի Սրօա²⁰⁹, և գնաց մինչ ի գուռն Հրեայ, խտարեց և ոչ կարաց
 ելանել անդի, զի Ճաղաթան խտարեաց զինքն: Եւ որդի ճիհանշախտն՝
 5 Փիր-Պուտախ իմիրդան գնաց գաւրօք և գաւրան իւր ձգեալ ի ճա-
 նապարհն և Ռ (1000) մարդով հասաւ առ հայրն իւր և լյօ համ-
 բօն, թէ ճՌ (100000)-օ հասօ և ֆելով էառ գնայրն իւր²¹⁰ և եկին
 յաշխարհն իւրեանց: 173ա
 10 Եւ Փիր-Պուտախն գնաց թագաւորել Պաղ-
 տատայ, զիւրեանց էր, և հայրն հակառակեցօ ի հետ որդոյն, և
 գնաց բազում զօրօք ի վերայ որդուն և խտարեց Բ (2) ամ և բա-
 զում հնարիւք նազմով և ալ բանիւ և ոչ կարաց առնուլ, յետ
 կամօ երաց զգուռն քաղաքին և սուտ երգմամբ սպանին եղ-
 բայրքն իւր զինքն և բարձօ ի կենաց²¹¹:

Ի ԶԱ (1452) երեկ ճիհանշախտն ի Յեզընկան և խտարեաց Գ (3)
 15 ամիս և էառ, և ոչ թալանեաց: Եւ առաքեաց զգլխօրը ոմն, անուն
 Թարխան-աղլի, ի վերայ ազգին Պայխաւուրաց, որ էր պարսն
 Հասան պէկն. և խտարեաց զԱմիթ և ոչ ինչ կարաց առնուլ և կո-
 տորեցաւ ի Հասան պալէն և յետ գարձօ: Եւ յետ Գ (3) ամաց
 20 զարձեալ առաքէ ճիհանշախտն գնաւ բազում գաւրօք ի վերայ Հա-
 սան պալին, և խտարեաց զԱմիթ. և Հասան պալին ժողովէ ԴՌ
 (4000) մարդ, զի ալ ոչ ունէր և կովեցօ և յաղթեաց և ըմպո-
 նեաց զԹարխան-օղլին և ետպան, և անշափ սակի, և արծաթ, և
 ձի, և ջորի, և մալ առին անասելի²¹²:

Ի ԶԺԲ (1463)-ն գնաց Հասան պալին յերկիրն Ղարաֆնա²¹³
 25 մինչև ի Սե ծովն, ոչ չարութեամբ ալ սիրով, զի ազգականք էին
 և զնոցա թշնամեաց տեղն աւերեաց և բազում օտրաւ գարձօ
 յաշխարհն իւր:

Ի ԶԺԳ (1465) խտարեաց Հասան պալին զԹարբերդ, որ էր
 Տուղթարցուն և ճորով չկարաց առնուլ, զի եկն Մելիք Ասլանն
 30 բազում զօրօք մինչ ի ջրեղերն Մելտենու և զօրքն խային եղեն
 և յետ գարձօ և Հասանպալին եթող ԲՌ (2000) հոգի ի վերայ
 բերթին և ինքն բազում զօրաք գնաց գնաւ Մելիք Ասլանին
 մինչև ի Յապլուստան²¹⁴ և անգի մէջ անկան և սէր արարին. և
 գնեց զԹարբերդ ի ԺԲՌ (12000) ֆլորի:

Ի ԶԺԷ (1468) երեկ ճիհանշախտն ի վերայ Հասան պալին և
 հասեալ մինչ ի Ճաղաթաւ Վ և Հասան պալին էառ զառաջքն ի հե- 173բ
 առսա բարձր լերամբ և նայելի տեղին, որ կոչի Սանճախ. և
 զօրսն առաքեաց զէպ Աղջախալան և ինքն ԲՌ (2000) պարաւնօք

եկաց անդ օտրա Գ (3) յուտել և ի խմել. զի վաղիւն հասանե
 զօրացն և ելանել Յեզընկան և անգի գալ ի վերայ Հասանպալին:
 Եւ Հասան պալին իմացեալ զչար խորհուրդ նորա ԺՌ (10000)-օ
 բոլորեց զճիհանշախտն և եղև կռիւ, և բռնեցին զճիհանշախտն Բ (2)
 5 որդովն և սպանին ի միում աւուր ԳՌ (3000) հոգի՝ պարսնայք
 և իշխանք, ազատք և սամիկք և գառ և զթալանն, զոր արարին
 և ո՞վ կարէ տսել: Եւ ժամանակն այն ձմեռամտին էր²¹⁵: Եւ ոչ
 կարաց գնալ Հասան պալին յարեւելք, ապա գարուն ել Հասան պալին
 10 ԼՌ (30000)-աւ և գնաց մինչ ի դաշան Խօու և էառ զամենայն
 խտազորութեամբ և սիրով: Եւ գայ որդի ճիհանշախտն Ալի պալին ընդ-
 դէմ նորա ճՌ (100000) մարդով ի Մարանդ և զիմամարտի և
 կոտորի և փաղչի, և Հասան պալին առն[ու] զզօրս նորա և զքսիպն
 և մտան ի Թօրէզ²¹⁶: Եւ յայնմ տարոջ ելանէ Պուաալիտ²¹⁷ խանն
 ի Հրէս և գայ անթիւ գաւրօք և յէ առ Հասան խանն, թէ ի
 15 Թարբերդ ալ ի վեր մի գար, զի Թաւրէզ ալ իմ է: Եւ գնաց
 Հասան պալին ընդդէմ նորա յաղթեաց նմա և կոտորեաց զզօրս
 նորա և ըմպոնեաց զՊուաալիտ խանն և սպան գնաւ և էառ անշափ
 մալ և խզինայ և շատ քաղաք մինչ ի Սարգ և ի Սրօայ և ոք
 ալ հարկատու լինին նմա:

Եւ ի ԶԻԲ (1473)²¹⁸ առաքէ Ուզուն Հասան ՀՌ (70000) մարդ
 20 ի ձեռն Ամիր պալին. և գնացեալ մինչ ի Թօխաթ էզարի և աւեր-
 եաց զքաղաքն, թալանեաց և գերեաց²¹⁹: Եւ շարժի Հասան պալին
 և գաւրօք և երթաւ իջանէ ի Շամ և առնու զՄելտենի և ոչ
 բազում զօրօք և երթաւ իջանէ ի Շամ և առնու զՄելտենի և ոչ
 թալանեաց. և գնացեալ ի վերայ Պիրայ²²⁰ և խտարեաց Գ (4)
 25 ամիս, փոյց և նազմեաց և ոչ կար[ա]ց 174ա
 և առնուլ, երեկ և ընդդէմ

ամիս, փոյց և նազմեաց և ոչ կար[ա]ց և առնուլ, երեկ և ընդդէմ
 30 ի Շամայ և հոտաւ ի ջրեղերն ընդդէմ նորա և ոչ եղև հաշ-
 նեմել Շամայ և հոտաւ ի ջրեղերն ընդդէմ նորա և ոչ եղև հաշ-
 առնուլ: Եւ խտարեաց Լստըմ[ա]լու ել ԳճՌ (300000)-օ և
 եկն ի վերայ Հասան պալին: Եւ Հասան պալին գնաց ընդդէմ նորա
 և յաղթահարեցօ և մին որդին սպանօ և ինքն փախտեա գնաց
 ի Թաւրէզ²²¹: Եւ զորդին իւր զպարսնն Միջագետաց զՄահմատ
 35 պալին, զի էր քաջ պատերազմող, որ մախանուն Ուզուրլու առնին,
 ի սոյն ամի իջեալ առ եզրայրն իւր, մաւտ ի Մաղսուտ պալին ի
 Պաղտատ, և միաբանեցան երկուքն և Մահմատ պալին գնաց ելաւ
 ի Շիրազ, զի տէրն Շիրազու եզրայր էր նորա²²²: Սուլթան Խա-
 լիլն առ հայրն իւր եկեալ էր և բարկացեալ Հասան պալին և առաքէ
 40 ինքն և հայրն իւր ի վերայ Մահմատ պալին ի Շիրազ և փախուցին
 բազում գաւրս ի վերայ Մահմատ պալին երեւ փախտեալ մինչև ի Խար-
 անտի և Ապալիստուր իմիրդան երեւ փախտեալ մինչև ի Հալապ և սուլ-
 բերդ և հայ անցօ ի Շամատունն և գնաց մինչ ի Հալապ և սուլ-
 տանն Մարայ ետ նմա բազում ինչս և կացեալ մինչ ի գարուն
 և ել անտի և գնաց ի Հոռոմք, զի Հոռոմաց տէրն կոչեաց սիրով
 և առաքեաց նմա բազում գանձս և ետ զՍեաաւ: Եւ զարձեալ
 և առաքեաց նմա բազում զանձս և հայ գնաց ի Սարմալու և հայ ետ նմա ձիս
 կոչեցեալ ի նմանէ և հայ գնաց ի Սարմալու և հայ ետ նմա ձիս
 և ջորիս և գանձս և ծառայս և եկեալ ի Սեաաւ²²³:

Ի ԶԻԶ (1477) ել Յեզընկան և խտրեւթեամբ սպանաւ ի
 45 մայրզըռջէն՝ ի Սալչուկ խաթունէն, զի էր խիստ կախարդ, ի
 ձեռն Պայխաւուրին մեռաւ, և եղև սուք շատոց և ամենայն ոք
 գնա ողբաց²²⁴:

Ժ. Լ. Ն. Ո. Թ. Ը. Գ. Բ. Ո. Ի. Թ. Յ. Ո. Ի. Ն. Ն. Ե. Բ.

- 154

- 155

44. Բնագրի այս վիճարկումները, որք, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տալիս, թե հեղինակը ժամանակակից է հիշյալ զեպրեբրին, կատարածանքով ենք վերագրում ժամանակագրություն հեղինակին: Վերահիշյալ զեպրեբրին, մեր պատմիչներին, այս կամ այն կերպ, թեև անզրադարձում են Հ. Գրասխանակերտցին (էջ 100—104), Ասողիկը (էջ 102—104) և Վ. Արևելցին (էջ 100), սակայն սրանցից և ոչ մեկը չունի Հ. Օձնեցու երեք պահանջները և նշված զեպրեբր: Մույն տեղեկությունը, բացառությամբ վերջինս՝ «զոր այժմ ի մերում ժամանակիս բազում զիրս բերեն ի թագաւորութիւնէն և զտանեն զանձա թագեալս» հատվածի, գտնում ենք Կ. Գանձակեցու մոտ, բերում ենք մեզ հետաքրքրող մասը. «և աս (Օմար խալիֆան—Վ. Հ.) ցուրրն (Հ. Օձնեցուն—Վ. Հ.). խնդրեա զինչ և կամիս, և արարից քեզ. ասէ հայրապետն, երկս իրս խնդրեմ ի քէն, որ քեզ զիւրին է տալ: Առաջինն այս. ի քրիստոնէից զոր մի բռնադատեալս թողուլ զհաւատս իւր, ալ յիւրաքանչիւր կամս թողցես. և երկրորդ՝ զազատութիւն եկեղեցւոյ ընդ հարկաւ. մի զնիցես, և ի սարկաւազաց և ի քահանայից մի ինչ ամուսնուս. և երրորդ՝ ուր և իցին քրիստոնեայք ի տէրութեան քում, համարձակութեամբ պաշտեացեն զպաշտօնս իւրեանց. զայս զրով տուր մեզ. և ամենայն ազգ իմ ծառայեցեն քեզ: Եւ վաղվադակի հրամայեաց զիր զրել քստ խնդրոյ նորա, և կնքեաց մատանեաւ իւրով, և ետ նմա պատիւս բազումս և զումարեաց զօրս բազումս ընդ նմա, և տուաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց: Եւ նորա եկեալ՝ հալածեաց զամենայն Յոյնս՝ որք էին յաշխարհին Հայոց, եթէ վերակացուր, եթէ զինուորք. և նոցա վախուցեալք այնքան շտապով, մինչև զպանծս ևս անգամ ոչ ժամանել տանել ընդ իւրեանս ալ աստէն յաշխարհիս թագեալք, և զհանդամանս տեղւոյն զրով ընդ իւրեանս տարեալ» (էջ 64—65): Մենք ենթադրում էինք, թե վերևում նշված բացակա հատվածը ևս պատկանում է Կ. Գանձակեցու զրջին, այդ նպատակով ստուգելիքը Մատենադարանի Կ. Գանձակեցու պատմություն հնագույն ձևագրերը, զժրախոսարար վերջիններս չհավաստեցին մեր ենթադրությունը (տես ԱԵ 1893, էջ 109, 4584, էջ 331ա, և բ, 1486, էջ 16ա, 1518, էջ 193բ): Այստեղ ևս գտանք հրատարակության վերևում բերված ընդարձակ հատվածը նույնությամբ: Մնում է ենթադրել, որ Կ. Գանձակեցու մոտ բացակա հատվածը հեղինակը վերցրել է մեկ ուրիշ հեղինակից և կամ ինքն է ավելացրել բնագրին, որովհետև մեր հեղինակն էլ համարյա ժամանակակից է կամ ժամանակով շատ մոտ Կ. Գանձակեցուն:

45. Առոտ Ա. ի թաղավոր հաշակման Բազրատունիների զինատալի հիմնադրման ժամանակի ճշտումը չափազանց կարևոր խնդիր է: Միգրանագրությունների հակասական տեղեկությունների պատճառով այդ հարցը մինչև հիմա էլ հաստատ չի լուծված և հանդիսանում է վեճի առարկա: Ուսումնասիրողների մի մասն այն բնգումում է 885 թ. (տես Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հտ. Բ, էջ 703, H. Dagbaschian, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, Berlin, 1893, էջ 71, ծանոթ. 3, A. Akulian, Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz im XI. Jahrhundert, Gröningen, 1912, էջ 11—12, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 992 և ուրիշներ), իսկ մյուս մասը՝ 886 թ. կամ 887 թ. (տես A. Ter-Mikelian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen, Leipzig, 1892, էջ 75—76, Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, t. 1er, paris, 1859, էջ 269, M. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Marburg, 1903, էջ 54, J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1915, էջ 131—132, 1920, էջ 106, K. Mlaker, Zur chronologie Ašots I. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 883. Բ. Յամսէր, Ժամանակագրութիւն Հայաստանի ոստիկաններու առաջին Արքայեանց օրով, Վիեննա, 1933, էջ 101—102, Լեո, Հայոց պատմություն, հտ. 2-րդ, Երևան, 1917 թ., էջ 522 և ուրիշներ): Վերջիններս կատարածանքով են վերաբերվել և քննադատության են ենթարկել ժամանակակից պատմիչ Հ. Գրասխանակերտցու տեղեկությունները: Սակայն նոր փաստերը ստիպում են մեզ առաջ քաշել այդ հարցը, վերանայել վերջին տասնամյակներում հանդես եկած ուսումնասիրությունների այդ հարցին նվիրված թեզերը:

Մեզ ստիպեցին այդ հարցը:

Հետադոտողները (Մարկիարտ, Մլախեր, Լեո և այլն) այդ տվյալները մատենի են անուշադրութեան: Բերում ենք այդ հիշատակարաններն ամբողջութեամբ:

Տոմարներ:

Ը. Լ. Զ. Ե. Մեղակալաբաղ զրիչ Գրիգոր վարդապետ Քաջընթուռնոյ Թվին ԳճԼԳ տրէ
ամսոյ Ի (20):

ամսոյ թիւ (20)»:

դ. էջ 159ր «Գրեցաւ ի սկիզբն Յագաւորութեան Բաղրատունիաց Աշտուշ, Հետամբ
անարժան Գրիգոր Մաշկեօրի ի ծամանակ հայրապետութեան Գէորգա կաթողիկոսին, որ
օծեալով զԱշտ յագաւոր Հայոցի թմբին մերում ԳձԼԳ և քաղոց ամսոյ թիւ (10), ի աշուն
սրբոյն Սրահչկաղօթքին վանիցն»: (Չեռաղբի 103ա էջի ներքեւում մնացել է դարձեալ
սկզբնական հիշատակարանից մի հատված. «տրէի Լ (30) բսկիզբն քաղոցի»):

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Երևանի քաղաքում և նրա շրջակայքում զոհվել են մոտ 100 հազար ռուս զինվորական, 100 հազար ռուս քաղաքացիներ, 100 հազար ռուս զինվորականների ընտանիքի անդամներ։ Երևանի քաղաքում և նրա շրջակայքում զոհվել են մոտ 100 հազար ռուս զինվորական, 100 հազար ռուս քաղաքացիներ, 100 հազար ռուս զինվորականների ընտանիքի անդամներ։

[illegible]

Այս տարեթիվին ընդունելու համար հանձնարված է Ժամանակագրության № 6617 տարեբերակը, ինչպես նաև XVII դարի մի ժամանակագրության ժամանակագրության № 6617 տարեբերակը, սակայն, ժամանակին ուշադրության էին ցածրում (ՄԺ, 1, էջ 256), որի վկայությունները, նույնպես նշում են Հայոց 333 թվականը: Երբեք (ՄԺ, 1, էջ 260, ծանոթ. 16), ինչպես երկու տեղեկությունները էս, որոնք համարվում են, ինչպես հիմա է պարզվում, վերջին երկու տեղեկությունները էս, որոնք

հանված են, անտարախույս, հնազույն ու հավաստի աղբյուրներից, Աշոտ Ա-ի թագավոր հաշվումը պարզորեն նշում են Հուլյան ամսարի 884 թվին: Հիմք բնագունելով Հայոց ՅԼԳ (333) թվականը, հավանական է ենթադրել, որ Կ. Գանձակեցու (Էջ 75), Ասեփանոս Օրբելյանի (Էջ 175) ՅԼԳ (334) թվին Աշոտ Ա-ի թագավոր օժման վկայությունները գրք-չապրահան շիտթի արդյունք են, և սակայն հնարավոր է, որ վերջիններս էլ նման մի սխալից են օգտվել, բնագունելով, որ ՅԼԳ-ն հեշտությամբ կարող էր զամանոյ ՅԼԳ, ինչպես նշեցինք վերևում:

884 թ. Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակվելու այս նոր վկայությունը վերականգնում է ղեկավարին ժամանակակից պատմիչ՝ Հ. Դրասխանակերացու մեկ հետաքրքրող հարցի մասին թողած վկայությունների հավաստիությունը, նախ Աշոտ Ա թագավորի հետ բյուզանդական կայսր Բասիլիոս I-ը կարող էր զաշինք կնքել, ինչպես նշում է Հ. Դրասխանակերացին (էջ 140), կամ թագ ուղարկել, ինչպես նշում են ավելի ուշ շրջանի պատմիչները, որովհետև վերջինս մահացել է 886 թ. մարտի 11-ին (բայ էդ. Դյույոսերի, Recherches sur la chronologie arménienne, t. Ier, էջ 269, ոմանք էլ նշում են 886 թ. օգոստոսի 29-ը, տես H. Dagbaschian, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, էջ 71, ծանոթ 2, բայ որի Հ. Դրասխանակերացին իբր թե Բասիլիոս I-ին շփոթել է նրա որդի և հաջորդ Լևոնի հետ), երկրորդ ստույգ է նաև Հ. Դրասխանակերացու մյուս վկայությունը, թե խալիֆի կողմից Աշոտ Ա-ին թագ և թագավորական զգեստներ րկրել է Իսաիրն աշ Շալիս իրն Սալիլ աշ Շեյրանին, որովհետև, ինչպես վերջին ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, նա մահացել է հեջրիի 269 թ., այսինքն՝ Հուլյան ամսարի 21/VII 882 թ. — 10/VII 883 թ. (,И. Орбели, Синхронистические таблицы“, II, 1940, էջ 58, ֆասմէր, ժամանակագրութիւն Հայաստանի ոստիկաններու... էջ 106). և ոչ թե անպայման 882 թվին, ինչպես սխալմամբ կարծում են ոմանք։ Ի ղեկ, անհրաժեշտ է նշել նաև այն, որ Իսաիրն Շալիսը թագավորական նվերները րկրել է ոչ թե հանգեաների ժամանակ, այլ մինչև այդ, ավելի վաղ, ինչպես երևում է Հ. Դրասխանակերացու վկայությունից (էջ 138 — 139)։

Եթե քննարկենք Գրիգոր Մաշկեորի տեղեկությունները, այն դեպքում, ինչպես վարվենք, այս հարցի մասին մյուս մասենադիրները թողած տեղեկությունների հետ: Ինչպես հայտնի է, Ասողիկը և Վ. Արեհիցին այդ եղևությունը նշում են հայոց ՅՂԶ թվականին: Այստեղ կարևորը Ասողիկի վկայությունն է: Իսկ սա մեզ հետաքրքրող գեղերից ժամանակով հետո էր 90—100 տարի և կարող էր սխալվել, ինչպես հաճախ այդպիսի (1—2 տարվա) անճշտությունների հանդիպում ենք նրա մոտ: Բացի դրանից, Ասողիկն այդ վկայությունը ինքն իրեն հակասում է: Նա գրում է, որ հայ պետականության նորոգումը եղել է Աշոտ Ա-ի ձեռքով ճշտությամբ Վասիլ Յունաց թագաւորին և կամակցութեամբ նորին յՅՂԶ մերոյ... ամբ ՊՁԸ...» (էջ 157): Եթե իրոք Բասիլիոս Լ-ի ժամանակ և կամակցությունը է Աշոտ Ա-ն թագավոր հռչակվել, ապա այդ պետի լինելը մինչև 886 թիվը, նշանակում է, Ասողիկի տված հայոց ՅՂԶ (887) թվականը սխալ է, իսկ եթե հաստատ է հայոց ՅՂԶ (887) թվականը նշանակում է Աշոտ Ա-ի թագավոր հռչակումը տեղի է ունեցել Բասիլիոս Լ-ի մահից՝ 886 թ. հետո, հետևապես Ասողիկի վկայության առաջին մասը ստույգ չէ:

Սահայն ուսումնասիրողները մեծ մասամբ նկատի են ունեցել այլ կուլաներ. օրինակ՝ Մարիկարտը և Մլաղեբը իրենց կարակացությունների հիմքում դրել են Թ. Արծրունու տեղեկությունները: Վերջինս (II, Ի) Վասպուրականի իշխան Գերենիկի սպանությունից հանգամանքների մասին խոսելիս Աշոտ Ա-ին հիշում է թագավոր, իսկ Գերենիկի սպանություն էլ Մարիկարտը հովանավանդությունը նշում է 887 թ. («Հանդէս Ամսօրեայ», 1915, էջ 132): Այնուհետև Մարիկարտը և սրան հետևելով Մլաղեբը բառացի գրում են. «Bei diese Geiegenheit (Գեհենիկի սպանությունը Վ. Հ.) erhält Ašot bei Tohmas zum erstenmal den Königstitel» (նույն տեղում, 1915, էջ 139), «Dersellbe hat richtig erkannt, daß Ašot bei Tohma Arcruni erst nach der Ermordung des Grigor Derenik, Fürsten von Vaspurakan den Königstitel erhält» (նույն տեղում, 1927, էջ 883): Մլաղեբը Աշոտ Ա-ի թագավորությունը նշում է 887/888—890/891 թթ. (նույն տեղում, 1927, էջ 886, հմմտ. Մարիկարտ, նույն տեղում, 1920, էջ 106, որտեղ Աշոտ Ա-ի մահը նշում է 890 թ., իսկ թագավորությունը 3 տարի, գտնելով, որ Թ. Արծրունու այն վկայությունը, թե Աշոտ Ա-ն թագավորել է Գ (4) տարի, պետք է ուղղել Գ (3) տարի): Սահայն հարցն այն է, որ Թ. Արծրունին վերահիշյալ զվտում երբ նկարագրում է Գերենիկի սպանու-

թյունը և սօսանության նախորդող ղեկերերը, Աշոտ Բագրատունուն ևրեր անդամ հիշում է իշխանաց իշխան (էջ 357, 361, 363), ևրեր անդամ՝ ուղղակի Աշոտ (էջ 359, 362, 363), և ևրկու անդամ՝ թագավոր (էջ 368, 369): Եվ ևթի Դևրենիկի սպանության ժամանակ և ևրթրունու կողմից Աշոտ Ա-ն առաջին անդամ հիշվում է թագավորական տիտղոսով թ. Արծրունու կողմից Աշոտ Ա-ն առաջին անդամ հիշվում է թագավորական տիտղոսով ապա ինչքան համաստի է Մարկիարարի և Մլակերի եղբակացությունը, թի զրանից առաջ Աշոտ Ա-ն թագավոր չէր կարող լինի և Աշոտ Ա-ի թագավորության սկիզբը, նրանց կարծիքով, պետք է հաշվել անսպախման 887 թ.:

Բայց, սխալվում է Մարկիզարտը և սրան հետևելով Մլակերը, երբ Դերենիկի
սպանությունը նշում են 887 թ. ուշ աշնանը («Հանդէս Ամսօրեայ», 1915, էջ 132, 1920,
սպանությունը նշում են 887 թ. ուշ աշնանը (էջ 132, 1920, էջ 106, 1927, էջ 883): Թ. Արծրունին նշում է, որ Դերենիկի սպանության ժամանակ
էջ 106, 1927, էջ 883): Թ. Արծրունին նշում է, որ Դերենիկի սպանության ժամանակ
նրա որդիներից Աշոտը 9 տարեկան էր, Գագիկը՝ 7, Գուրգենը՝ 5 (էջ 368): Միաժամանակ
նույն հեղինակը՝ մի այլ տեղ հաղորդում է, որ Դերենիկի որդիներից Աշոտը ծնվել է
Հայոց 326 թ., իսկ Գագիկը՝ 328 թվին (էջ 352), նշանակում է Դերենիկի սպանվել է հա-
յոց 335 թ. (326+9, 328+7): Իսկ հայոց 335 թ. համընկնում է 19 IV 886 թ.— 18/IV.
887 թ. (Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, t. Ier էջ 385): Եվ որով-
հետև Դերենիկը «և զնաց...ի ձուռալ զաւառ ձմերկ յաւանին Մատական» (էջ 364, հմտ.
«Պատմութիւն Շապուղ Բագրատունեայ», հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Մեօրոսյ Էպիսկոպոս,
էջմիածին, 1921, էջ 69), այսինքն ուշ աշնանը, ինչպես ենթադրել է Մարկիզարտը, և այդ
ժամանակ էլ սպանվել, ապա այդ կարող է լինել միայն 886 թվին ուշ աշնանը, քանի որ
հայոց 335 թ. վերջին եզրը հասնում է 887 թ. դարձան սկզբները: Սակայն, Թ. Արծրունու
հայոց 335 թ. վերջին եզրը հասնում է 887 թ. դարձան սկզբները: Սակայն, Թ. Արծրունու
մի այլ վկայությունը Դերենիկի սպանությունը պետք է եղած լինի 885 թ. ուշ աշնանը:
Այսպես, վերևում նշեցինք, որ ըստ Թ. Արծրունու, Դերենիկի ավագ որդին՝ Աշոտը ծնվել
է հայոց 326 թ., սակայն մի այլ տեղ, նա, հակասելով իր իսկ ցուցմունքին, նույն Աշոտի
ծննդյան մասին այլ թիվ է տալիս. «Սուրա (Աշոտի) ամբ ձգեալ լինին յՅԻՆ թուականէն
ձննդյան մասին այլ թիվ է տալիս. «Սուրա (Աշոտի) ամբ ձգեալ լինին յՅԻՆ թուականէն
Հայոց. լեալ ամաց ի Թ. Ժովի յաշխարհէս յամսեանն արեղ, որ օր Դ էր ամսոյն յաւուր
երկուշարաթեոջ ի յիննեբորդ ժամու...» (էջ 399): Այս ամբողջից վերջում ենք վկայու-
թյան սկզբի մասը, ըստ որի Աշոտը ծնվել է հայոց 325 թվին և որովհետև հոր՝ Դերենիկի
նեղել հայոց 334 թ., այսինքն 885 թ. ուշ աշնանը: Ինչպես տեսնում ենք, Մարկիզարտը
Դերենիկի սպանությունը 887 թ. կատարված էր, իսկ ուրիշները (Մլակեր, Լեո)
այդ վկայակոչում են որպես անստորիկ ճշմարտություն: Սակայն, ինչպես վերևում
նշեցինք, Թ. Արծրունու վկայությունը, այդ սպանությունը մի գնալով տեղի է
ըստյա ավելի, իր՝ Թ. Արծրունու վկայության, Մարկիզարտի օգտագործած Թ. Արծ-
րունեցի 886 թ., մի այլ գնալով 885 թ.: Հետևապես, Մարկիզարտի օգտագործած Թ. Արծ-
րունու վկայությունը չպետք է վերցնել անստորիկ, քանի որ նա, ինչպես տեսանք,
հակասում է ինքն իրեն²։

Հենց վերջերս պատմագիտական հանձնաժողովը տեսական: Աշխատության հեղինակ պատմա-
մասնական մասին առաջ է քաշվել հետաքրքիր տեսական: Աշխատության հեղինակ պատմա-
մասնական գիտ. լինկանու Ռ. Ն. Առաքելյանը Շիրակավանքի ժողովրդի հեղինակ 869 թ. («Гар-
ни», I, էջ 85) գրում է. «Нам кажется, что основной задачей Ширакаванского собора, созванного, как свидетельствуют источники, Ашотом Багратуни в своей резиденции, было провозглашение Ашота царем Армении... Воцарение Ашота Багратуни в дни Ширакаванского собора подтверждается также другими сведениями...», նույն տե-
ղում, էջ 86 (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Այսպես հեղինակը նկատի ունի Մյուսիսյան Մա-
րտիրոսի համարումը համարումը հեղինակը համարում է. Արթուր-

* Այս կապակցութեամբ անհրաժեշտ է խորհարկել հետևողական ելքերի մասին, ինչպէս նաեւ
նու առանձին վկայութեանները ոչ միայն երբեմն հակասում են իրար, ինչպէս ցույց
տվինք վերևում, այլեւ չեն հաստատում իր պատմութեան շարունակողի տվյալներով:
Երկրորդ, ըստ թ. Արծրունու Աշոտ Ա-ի գլխավոր Մոֆին, իր ամուսնու՝ Գերենիկի սպանու-
թեան հետ «կեցեալ... դատարի մի և զամիսս Բ՛ յաւելաւ առ հարս իւր...» (էջ 369),
Արծրունու պատմութեան շարունակողի (Անանու) համաձայն Մոֆին մա-
մուկէն թ. Արծրունու պատմութեան շարունակողի (էջ 432, հմտ. նաեւ այս երկուսի
հացել է իր ամուսնու սպանութեան յոթ ամիս հետո (էջ 370 և 432): Ինչպէս զմիայն թ. Արծ-
րունու տվյալների նկատմամբ նորից առաջանում է կասկածանք, հետևապէս չի կարելի
մի հեղինակի վկայութեանը, առանց ուրիշ աղբյուրներով ստուգելու, վստահելի համա-
մի հեղինակի վկայութեանը, առանց ուրիշ աղբյուրներով ստուգելու, վստահելի համա-
մի հեղինակի վկայութեանը, առանց ուրիշ աղբյուրներով ստուգելու, վստահելի համա-
մի հեղինակի վկայութեանը, առանց ուրիշ աղբյուրներով ստուգելու, վստահելի համա-

բիւսի իշխանուհու Սեանի 874 թ. և Աշոտ Ա-ի կնոջ Կատրանիդի 879 թ. արձանագրու-
թյունները, որոնցից առաջինում Աշոտ Ա-ն հիշվում է Թագափոր, իսկ երկրորդում Կատ-
րանիդեն՝ Թագուհի: Եվ ապա րնկ. Բ. Աստրեկյանը եզրափակում է. «... в 886 г. оно
(армянское царство—В. А.) было признано не только арабским халифатом, но и Визан-
тией. Таким образом армянское царство было фактически восстановлено в 869 г.
но признано соседними державами лишь в 883 году, когда арабский халиф Абул-
Аббас Ахмед Эл-Мутамид и византийский император Василий I послали корону А-
шоту I...» (նույն տեղում, էջ 87):

Ընկ. Բ. Ն. Առաքելյանի այն տեսակետը, թե Աշոտ Ա-ն ղե-ֆակտո թագավոր է եղել ավելի վաղ և հետագայում միայն ղե-յուրե հռչակվել թագավոր, միանգամայն ճիշտ միտք է։ Սակայն հուլյանայինը նշել, որ Աշոտ Ա-ն ղե-ֆակտո թագավոր եղել է ոչ թե 869 թվից, ինչպես կարծում է հեղինակը, այլ ավելի վաղ։ Ընկ. Բ. Ն. Առաքելյանի վե-րևում շարադրված դրույթներից կվերցնենք երեքը՝ Շիրակավանի ժողովն արգյո՞ք 869 թվին է տեղի ունեցել, Շիրակավանի ժողովն արգյո՞ք խնդր է ունեցել Աշոտ Ա-ին թա-գավոր հռչակելու, վերջինն այս դրույթն արգյո՞ք հաստատում են վերևում հիշված 874 և 879 թվերի արձանագրություները։

Նախ առանց վատաստերի և հիմնավորման է նշվում Շիրակավանի ժողովը 869 թ.։ Միայն այսպիսի մի վկայություն տալի է այդ դեպքերից չորս դար հետո ապրող Վ. Արևելցին (էջ 112), որի տեղեկությունները հակասում են պատմական փաստերին։ Ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսի պատրիարք Փոսի հատուկ նամակն ուղղված իշխանաց իշխան Աշոտին, վերաբերում էր հունական և հայկական եկեղեցիներին դավանաբանական միություն խնդրին։ Այդ հարցի քննություն համար հրավիրվեց Շիրակավանի ժողովը, որը, ինչպես ենթադրում է Մ. Օրմանյանը, Աշոտի անունով մերժեց այդ առաջարկը։ Ամբողջ հարցն այն է, որ Փոսի նամակը, Շիրակավանի ժողովը և Աշոտի պատասխանը պետք է լինեն մինչև 867 թ., որովհետև Փոսը Կ. Պոլսի պատրիարքություն ավտոից հեռացվեց 867 թ. և կրկին հաստատվեց իր պաշտոնում 877 թվին, երբ հայոց կաթողիկոս և Շիրակավանի ժողովի նախագահ Զաքարիա Զապեցին մահացած էր։ Այսպիսով, սխալ կկատարենք, եթե Շիրակավանի ժողովը դնենք 869 կամ 867 թվերին։ Մատենագրական մի վկայությամբ Շիրակավանի ժողովը տեղի է ունեցել 862 թվին։ Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագրերից մեկը կոչվում է. «Հաւաքումն բանից նախնեաց», որի առաջին փաստաթուղթը վերնագրված է. «Թուղթ Փոսայ պատրիարքի Յուսայ՝ առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց»։ Այս նամակի վերջում մնացել է հետևյալ հիշատակարանը. «Յեքեք հարիւր ժԱ թուականութեանն Հայոց առաքեաց փոս Կոստանդնուպօլսոյ հայրապետն զՎահան Նիկիոյ արքեպիսկոպոսն ի Հայս առ Զաքարիա Հայոց Մեծաց կաթողիկոս, որ արար ժողով ի Շիրակուան՝ եպիսկոպոսաց բազմաց և կրօնաւորաց՝ առաջի Աշոտոյ Հայոց սղարապետին, քանզի անդ նստէր ի բանակի ազատազունդ զօրօք իւրովը, զոր զուժաբեալ էր վասն հիւսիսական կողմանց ասպատարութեանն...» (ԲՅՎ, Բ, էջ 1069—1070)։ Միևնույն ժողովածուի երկրորդ փաստաթղթում, որը վերաբերում է Շիրակավանի ժողովի որոշումներին, երկրորդ անգամ ժողովի տարեթիվը նշվում է 862 թ. (նույն տեղում, էջ 1070)։ Այս թիվն է ընդունում նաև XVIII դ. մի ժամանակագիր (տես ՄԺ, 1, էջ 338)։ Նույն հարցին անդրադարձող ուսումնասիրողները ևս ընդունել են 862 թ. կամ IX դ. 60-ական թվականներին սկզբներին (Արևի Մխիթարյանց, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874, էջ 101, Փ. Մ. Росейкин, Первое правление Фотия патриарха Константинопольского, «Արարատ», 1917, էջ 810, ակադ. Հ. Մանանդյան «Խորհնացութեան պատմությունը», Երևան, 1934, էջ 150 և ուրիշներ)։

Այսպիսով, առկա եղած փաստերը առաջմաս հաստատում են, որ Շիրակալանի ժողովը տեղի է ունեցել ոչ թե 869, այլ 862 թվին:

Թեև Շիրակավանի ժողովի և նրա որոշումների մասին եղած տեղեկությունները ժլատ են, սակայն մի բան հաստատ է, որ այդ ժողովը զբաղվել է միայն զավանաբանական հարցերով: Մի ժողով, որին մասնակցել են միայն «Եպիսկոպոսաց բազմաց և կրօնաւորաց» հազիվ թե թագավոր հռչակելու իրավասութիւն ունենար:

Վերստում նշված Վհաւաքումն րանից նախնեաց՝ ձեռագրի երկրորդ փաստաթուղթը կոչվում է. «Պատճէն ժողովոյն Շիրակիանի հանդերձ հաւատոյ գաւառնութեամբ», որի վերջում զրված է. «Վկերջ պատճէնի ժողովոյն Շիրակիանու, որ զումարեցաւ յաղագս ԲՅՈՒՐԵԱՆ ԲԱՆԱՏՈՅ առ Զաքարիա կաթողիկոսիւ՝ յամի տեառն 863» (ԲՅՎ, Բ, էջ 1070)։

Վ. Արևելիցին ակնարկում է և հաստատում, որ այս մոդովր դավանաբանական հարցով զբաղվել (էջ 112):

Այսպիսով, այն տեսակետը, թե Շիրակավանում հրավիրված ժողովի հիմնական խնդիրն է եղել Աշոտ Բաղրամատենուն Հայաստանի թագավոր հռչակել, չի հաստատվում սկզբնաղբյուրների տվյալներով:

[illegible]

Այս արձանագրությունը բերում է նաև Սո. Օրբելյանը իր Պատմության մեջ,

[illegible][illegible]

* Ի դեպ, այս արձանագրութեան մեջ չի ասուում, թե կատրանիդեն իրոք Աշոտ Ա-ի կինն է, մինչդեռ ուրիշները, օրինակ՝ Մարկիվարտի «Բաղրատունեաց ծագումը» աշխատու-
կինն է, մինչդեռ ուրիշները, օրինակ՝ Մարկիվարտի «Բաղրատունեաց ծագումը» աշխատու-
թյան թարգմանիչ Հաղոպյանը, որի աղբյուրը մեզ անհայտ է, Աշոտ Ա-ի կնոջ անունը
նշում է Սոսրովիդուխտ (Մարկիվարտ, Բաղրատունեաց ծագումը, Վիեննա, 1915, էջ ԺԵ):
Սոսրովիդուխտ (Մարկիվարտ, Բաղրատունեաց ծագումը, Վիեննա, 1915, էջ ԺԵ):
Կախարդութեան հետք նաև, որ այս արձանագրութեան թվականը սխալ է, և այն պետք է կար-
գալ ՅԵԸ փոխանակ ՅԻԸ, այն դեպքում կատանանք ոչ թե 879, այլ 899 թ. հետևապես
Սմբատ Ա-ի: Սմբատ Ա-ի:

ամենեքեան դաշինս ընդ նմա գնէին՝ որպէս արդարեւ ընդ թագաւորական զարմիւ Այլի
ի մտիւ ամենեկուն եղեալ, զի թէ զէպ ինչ պիտոյից գտցի՝ նաեւ ի տոհմ իւր արժանի
լիցին մատչել ի թագաւորութեան ցեղոս գնոսա որոշել յայլոց նախարարութեան ցեղից՝
(էՊ 133):

Իսկ Վ. Արևելյիցին Աշոտ Բաղրատունու մասին ոչ առանց հիմքի գրում է. «ե չէր
ինչ պակաս բայց ի թագէ...» (117):

Հաս երևույթին, այս հանգամանքը նկատի ունենալով էլ, հայոց կաթողիկոսների մի ցանկում, կազմված 997 թվին, հեղինակն Աշոտ Ա-ի թագավորությունը նշում է 864 թվից, դրա տակ հատկանալով նրա իշխանաց իշխան դառնալը (Ձ 7615, էջ 218ա)*:

Վերահիշյալ վկայությունները, ինչպես անսուսմ ենք, ցույց են տալիս Աշոտ Բագրատունու գերբը որպես շխտագրված թագավորի՝ հայոց նախարարների մեջ: Հենց այս հանգամանքն էլ, ըստ երևույթի, նկատի է ունեցել նրա կինը և 879 թ. արձանագրության մեջ իրեն կոչել թագուհի:

Այս կապալկցութիւնք չպետք է մոռանալ լեզվի պահպանողական լինելու բնորոշ-
կութիւնը: Աշոտ Ա-ն երկու տասնյակ տարիներէջ ավել Հայաստանում եղաւ իշխանաց
իշխան, այդ պատճառով էլ նույնիսկ թագավոր դառնալուց հետո էլ նրան հիշում են այդ
տիտղոսով: Օրինակ. Մուսուլի իշխող Հարիբը Սմբատ Ա-ին գիմում է. «...Առ Սրմայա
ռդիկ Աեռոյ իշխանիկն Հայոց» ձեռյ (Ծ. Բագրատունի, էջ 72): Մեր կարծիքով, զրանով պետք
է բացատրել ինչպիսի Լաղարյան Ալիսարանի 887 թ. հիշատակարանում «իշխանութեանն
Աշոտի իշխանաց իշխանիւ» (Մոսկիւ, 1899, էջ 7) հիշատակման ձեւը, այնպես էլ թ. Արծրու-
նու պատմութիւնն իրերեւում նշված գլխում (III, Ի) Աշոտ Ա-ին և իշխանաց իշխան (3 ան-
գամ), և ուղղակի Աշոտ (նույնքան անգամ), և թագավոր (2 անգամ) միաժամանակ հիշելը:

Այսպիսով, մերում ողջ շարագրածից հանգում ենք հետևյալին՝ Աշոտ Բագրատունին 862 թվից հանգիստացել է Հայաստանի ամենախոշոր Ֆեոդալը և ունեցել է երկրի կառավարման ժառանգան իշխանություն, իսկ թագավոր հաջակելու իրավարանական աղտը տեղի է ունեցել 884 թ. օգոստոսի 26-ին, իսկ այնուհետև հաջևան երկրներն Աշոտ Ա-ին ճանաչել են որպես թագավոր։ Հետևաբար, 884 թվականն էլ պետք է րնդունել որպես Բագրատունիների դինաստիայի հիմնադրման և Աշոտ Ա-ի թագավորություն սկիզբ։

46. Եթե խոսքը վերաբերում է Տարսնի իշխան Բազարատ Բազարատունուն, ապա նա իշխանաց իշխան նշանակվեց հոր՝ Աշոտ Մասկեբի մահից (826 թ.) հետո և մահացավ 851 թվին F. Justi „Iranisches Namenbuch“, Marburg, 1895, էջ 58, 417), հետևապես սրան չի կարող վերաբերվել այս տեղեկությունը: Իսկ եթե այն վերաբերում է Բազրատունինների գինաստիայի հիմնադրամանը և «Բազարատայ» բառը թյուրիմացություն պետք է համարել, սբը և ավելի հավանական է, ապա Արշախունիների անկումից (428 կամ 429) մինչև Բազրատունինների հանդես գալու 434 պարզա ընդմիջումը կհամապատասխանի 862/863 թվերին, երբ Աշոտ Ա-ը նշանակվեց իշխանաց իշխան և ապա դարձավ Թագավոր: Նշանակում է, մեր հեղինակը Աշոտ Ա-ի իշխանաց իշխան դառնալը համարում է Բազրատունինների, որպես գինաստիայի հանդես գալու սկիզբ, որը և ճիշտ է, որովհետև սկսած 862—863 թթ. Աշոտ Ա-ը դառնալով իշխանաց իշխան, կատարում էր Թագավորական ֆունկցիաներ (այս մասին տես վերևում, ծանոթ. 45, Բ. Аракелян, Гар-ни, РЕЗУЛЬТАТЫ РАССЛОВА 1949—1950, էջ 85):

47. Գրչապրակայն սովորակայն սխալ, ալետք է լինի «ե» (5):

48. Մմբատ Ա-ի սպանութիւնն իրականից նշված է մեկ տարի շուտ: Սրա նահա-
տակութիւնը Հայամայութեամբ գրված է 914 թ. ապրիլի 16-ին (№ 4618, թերթ 378: Իսկ
մի այլ խմբագրութեամբ՝ նույն թիվականի մայիսի 8-ին, 1834 թ. Օրթադղուդ, էջ 206—
207):

Բնագրի այն վկայությունը, թե Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո Յուսուֆը, որ-
պես նրա հաջորդ, հայոց թագավոր է կարգել Գագիկ Արժրուհուն, միտումնավոր է: Այդ

1 Ի դեպ, մի շարք մատենագիրներ 862 թ. էլ ընդունում են որպես Բագրատունի-
ների իշխանություն (իմա Հայոց թագավորությունը վերականգնելու) սկիզբ. օրինակ,
Ս. Մենցի, էջ 95, Կ. Գանձակեցի, էջ 75, Մխ. Այրիվանցի, էջ 55, տես վերևում, էջ 129,
նաև Հովհ. Ավետարանի Գրիգոր Տաթևացու լուծմունքի մեջ, № 1394, էջ 59 և այլն։ Սրանք
բոլորն էլ Արշակունիների անկումից (428 թ.) մինչև Բագրատունիների թագավորության
հաստատումն ընդունում են 434 տարի, այսինքն $428 + 434 = 862$ ։

Արժեքները պատկանում է Արժութային տոմարի պատմիչ Թ. Արժութունին: Վերջինս նշելով Հայաստանում Յուսուֆի գործերի կատարած ասպատակությունները և Սմբատ Ա-ի հասկացողությունը պաշարված մնալը, ավելացնում է. «զինի սակաւ աւուրց ըմբռնէ զնա իբրեւ զանգօր տղայ: Եւ տեսնալ եթէ ոչ որ է, որ կարողանայ տիրել և ունել զաշխարհս Հայոց, րայց միայն Գագիկ... Թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ ամենայն Հայոց»: (էջ 466 և շար.): Իրականում, Գագիկ Արժութունին Թագավոր դարձավ ոչ թե Սմբատ Ա-ի մահից հետո, այլ, 208 թ., ու թե ամբողջ Հայաստանի, այլ միայն Վասպուրականի:

49. Տէս և հմմտ. վ. Արեւելցի, էջ 122. մանրամասն՝ Ասողիկ, էջ 187, Գ. Գաճապ-
կեցի, էջ 82: Սմբատ Բ-ն, ինչպէս հաղորդում է ժամանակակից պատմիչ Ասողիկը, իշխա-
նութեան ժամանակ անցել է 977 թ. Առաջ Գ-ի մահից օրը (էջ 187, վ. Արեւելցի, էջ 122):

50. *Sten Dugonghly*, t. 9 255:

51. *Sten v. Ussakinsk*, էջ 123:

52. Բնագրում «Սաղաւորի» ձևով:

53. Կ. Առեկեղեցին նշում է շորսի անունը (էջ 125):

54. ՏԷՄ. Լ. Լաստիվեբադի, Գաղտնաթիւն, 1901, Վենետիկ, էջ 21—22, առավել ման-

յամանոյ՝ *Մ. Ուրնայիցի*, էջ 46—49:

55. № 2174 Բնաբերում այս հատվածի ժամանակազրական հաջորդականությունը խախտված է. ժամանակակից տեքստ՝ Ուսնայեցի, էջ 97—98:

[illegible]

482 թ. արաց ամսի մեջ, մինչդեռ մեկ հայտնով հաշվենք, որ
Նախորդ հեղինակներից վերջինով Մխ. Ալբրեկանյանը («Պատմութիւն Հայոց»,
Մոսկվա, 1860, էջ 58) 1031—1041 թթ. արանքում գրում է. «արեգակն խաւարեցաւ ի
Բագու, 13 յուրբաթու ի միջօրէի...» համաձայն շարժական տոմարի քաղոց 13-ը 1031 թ.
քաղոց 13 յուրբաթու ի միջօրէի 23-ին, 1036—1039 թթ.՝ հունիսի 22-ին,
վրնկին հունիսի 24-ին, 1032—1035 թթ.՝ հունիսի 23-ին, Օպտոկները հաշվումները վերահիշյալ և
հսկ 1040—1041 թթ.՝ հունիսի 21-ին։ Թեև պրոֆ. Օպտոկները հաշվումները, վերահիշյալ և
սլ. մեկնում են, որովհետև սակայն խավարում են նշում (նույն տեղ, էջ 214) և այդ օրերից և ոչ մեկն

57. Երկու տարբերակում էլ «Գուգրիկ» ձևով: Նշված տարբերիվը սխալ է, պետք է լինի ՆՂ (1041) թիվ: Ժամանակակից հիշատակարանը տե՛ս Ալիշան—Շիրահյան, Վենետիկ, 1984):

1881, էջ 50, հմմտ. Մ. Ուրահայանցի 62

58. Բնագրում «կառուած» ձևով:

167

ձերժեցող զերոհելյալ իր հողվածի գրույթները, նա գտնում է, որ Հեթում Ա-ն իրոք մահացել է 1270 թ. հոկտեմբերի 28-ին (տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1952 թ., էջ 468 - 472):

149. Հմմտ. ԹԺ, I, էջ 44, 60, ծանոթ. 77: Բնագրի «Պարախ» կամ «Փարախ» անվամբ (ինչպես Մտեփանոս Տարեգրի մոտ է) հեղինակը նկատի ունի Զաղասայի որդի Բոցակին, որը ինքնասանում Ապոստոլի գեմ ապստամբեց 1270 թվին՝ Մանրամատնո-թյունները տես Ռաշիդ-ադ-դինն (էջ 69—81):

150. № 6817 տարբերակին աշտակ տվարտվում է:

151. Գոսթը վերաբերում է Վ. Արևելյան, որի մահը Ստեփանոս Տարեղիբբ նշում է 1270 թվին (մկն ՄԺ, 1, էջ 44):

152. 2 f f m. U d, 1, 49 44, H 34, 1, 49 427.

153. Հմտա. ԹԺԺ, 1, էջ 44, 61, ծանոթ. 83: Այս արշավանքի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանել Մատենադարանի № 7534 ձեռագրի հիշատակարանում, բոտ որի, Բեյքարսի արշավանքը կատարվել է 1275 թ. մարտին. այնտեղ կարգում ենք. «Արդ՝ եղև զբաւ սորա յայտմ ամի, որ է Հայոց թուսկանն Չիֆ (1275), զոր կարճ ի կարճոյ ճշդիւ և համառաւտ յիշել պարտ է զդատնարէր ժամանակս ի վերայ երկրիս Կիլիկեցւոց, յամենանո մտրաի, որ աւր ի և Ե (25) էր յերկուշարթի, զոռոյն փարատն, արբանեակն ստանայի, առեալ զառաջնորդն իւր զԲելիար ամենայն զաւրաւն իւրովք ի յաւզնու-թիւն իւր և զաւրաց իւր և ամենայն հնազանդեւոց նորա, զաւրածողով արբանալ զամե-նայն երկիրն նշխարացւոց ի մեծէ մինչև զփոքունս, մինչ զբնթէ Ժ (10) րիւր էր զաւրք նորա. և եկեալ յերկիրս Կիլիկեցւոց և գտեալ անպատրաստ զամենեւանս... և հրեշտակու-թիւն առաքէին (հայերը - Վ. Հ.) ի խաղաղութիւն և կամ տալ հարկս, զի մի եկեալ զե-րեսցէ զամենեւանս: Եւ նա յանկարծակի որպէս զհուր ցոլացեալ ի վերայ ամենեւոյն ցիր և ցան արաք զնոսա: և զամենայն քաղաքս և զգեաղս՝ զղաշտայինս և զլեւնայինս հրկեղ արար և զարս և զկանայտ ի Ժ (20) ամենից ի վեր ի սուր սուսերի մաշեաց և զողայսն առ ոստ երկվարացն արկեալ, զի արբեւնացին որպէս զմարախ անթիւ բազմութեամբ: և զաղշկունս և զմանկունս զերի տարեալ յաշխարհն իւր և կացեալ յերկիրս Կիլիկեցւոց զաւուրս երեսուն անաստան և անհոգ. և ոչ ոք ել ընդդէմ նորայ. և ոչ մի և ոչ մնաց ի սահմանացն զաշխայնաց, ոչ մեծ և ոչ փոքր, որ ոչ բմբունցաւ ի ձեռս նորա ամենայն ստացուածովք իւրեանց և մնաց երկիրս այս աւերակ յամենայնի զատ ի քարանձաւաց և յամբողջաց աշտարակաց...» (էջ 273բ—274ա), Տե՛ս և հմտա. վերևում, էջ 76:

Նման մի հետաքրքիր հիշատակարան էլ պահպանում է Վենետիկի ձեռագրերի ցուցակում (ՍՎՅ, 1, էջ 426—427), որտեղ հիշվում են նաև Սմբատ Գուշտատուրի մահվան հանգամանքները:

154. Համա, ՄԺ, 1, էջ 44: Այս դեպքերը պետք է եղած լինեն 1276 թվի փետրվարի 16-ի և մարտի 27-ի միջոցում: Ամենայն հավանականությամբ 1276 թ. մարտի 4-ին, հինգշաբթի օրը:

15. Ուղիղ ենք Այսլիսթան, քաղաք Ջահան զավառում, Մարաշից հյուսիս-արևելք, Ջահան գետին վտակներուց մեկին՝ Սոդուկեթլու-սուլայ 3-4 կիլոմետր հարավ:

156. Հմմտ. Մժ, 1, էջ 44, 45, 61, ծանոթ. 88:

157. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 45, 61, ծանոթ. 90: Խոսքը վերաբերում է Տրապիզոնի թա-
ղավոր Մանվել 1-ի որդի Գեորգի 1-ին, որը թաղավորել է 1266—1280 թթ.:

158. *Z. f. f. m. U. f. 1, 1, 15:*

159. Լեւոն-Պաւլի համաձայն 1277 թ. (էջ 32), իսկ Ռաշիդ-ադ-Ղիւնի 1278 թ. աղբիւր-
 քանակի ամիսնիքին (էջ 89): Հմ.հ. ՄԺ, 1, էջ 45:

160. Այս լեռը հրատափակիչները, իրավամար, նույնացնում են Քայքուլի—Կանգաս եռների հետ, (էջ 35, ծանոթ. 43) այժմյան Ղուկասյանի շրջանում:

161. Նշված ղեկավարը տեղի էն ունեցել 1281 թ., հմտ. ՄԺ, 1, էջ 45, 61, ծանոթ. 1: Ռաշխդ-ադ-դինի համաձայն հախատամարտը տեղի է ունեցել 1281 թվին սեղսեմբերի 9-ին, Համմայի և Հեմսի միջև (էջ 96-97):

162. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 45, 62, ծանոթ. 93: Սպաղալի թուհալորվելու տեղեկու-
թյունը ստույգ է: Երո մահման հանդամանքները տևս Ռաշիդ-ադ-զիհն, էջ 97: «Սահրիսլ
իլանին» ասելով նկատի ունի Շամս-ադ-զիհն Մուհամմեդ Զուլկիյին:

163. Այս գեղքերն առաջիկ ժանրամասն հաղորդում է Ստեփանոս Տաբեգիբբե (սէւ թ. 1, էջ 45—46):

164. Խոսքը գեղարվեստ է: Ինչնհալի սուլթան Ղիաս-աղ-գիւն Բայ Խոսրով 111-ին, Բաղնայի Ղալի-Քանի 15-ի արդուն:

165. Իմ Իկոնիայի սուրբ Դիանա-աղ-դիկ Մանուկ 11, քսո իկոն-Պուրի իշխել է
1283—1296 թթ. (էջ 128):

166. *Մանուսակներն արևմտ. Մժ.*, 1, էջ 46—47, *Ռաշխդ-ադ-դի'ն*, էջ 103—111:

167. (Համատ - Թակուդարն սպանվում է 1284 թ. օգոստոսի 10-ի Ղիզիբբ (տե՛ս ՄԺ,
I, էջ 62, ծանոթ. 105):

168. Բնադրոււմ գրված է «դան», ապա «դ» տառի վերևում, տողամեջ գրված է «խ»,
պահանջինը վերջին ձևը:

169. Բնագրում «Գլխայնորայն» ձևով, այնուհետև այդ անվան «գլխայն» մասը հասուկ նշանով սխալ է համալրվել և աջլուսանցքում ավելացվել «գլխաւն»։ Հետևելով գրչին, ուղղեցինք։

170. *Sty. d. w. n. m.* 168:

171. Հրատարակիչները սխալ են կատարում, երբ բնագրի այս պարզ ցուցումին հակառակ գրում են. «Լևոնի այցելությունն Արղուն դանին տեղի է ունեցել 1287 թվին իր մահից քիչ առաջ (էջ 35, ծանոթ. 44): Այս շրջանի պատմիչներից ոչ ոք չի հաղորդում Լևոնի այս առաքելության մասին, եթե չհաշվենք 1285 թվի հիշատակարանի մեկ պատմությունը. «...յոյսմ ամի փոխեցաւ (կեռան թագուհին—Վ. Հ.) առ Քրիստոս, յորժամ արքայ նորին, տէրս մեր ճանապարհորդեալ էր յարևելս ի դուն խանին Արղունի» (Ս. Անեցու ժամանակագրության հավելված, էջ 242, տես նաև «Արարատ», 1878 թ., էջ 100): Բայց որովհետեւ դիտենք, որ կեռան թագուհին մահացել է 1285 թ. օգոստոսին (ՄԺ, 1, էջ 85, 105) նշանակում է, այդ ուղևորությունը տեղի է ունեցել մինչև 1285 թ. օգոստոսը, իսկ նրա վերադարձը՝ դրանից հետո: Տես նաև հմտ. ներքևում, էջ 191, ծանոթ. 28: Ս. Անեցու ժամանակագրության շարունակողի տեղեկությունն այս մասին նույնպես սխալ է, էջ 163:

172. Հաղանարար հեղատի ունի Բիսնիայի Երևանի համալսարանի Գրադարանի (ուկու ծանոթ. 165):

173. № 2151 տարրերակին այստեղ զերկնառանձից հասնող և 3425 տարրերակներն ալարտելուց բարերոյդ հատվածը, զերկնես տալիս ենք № № 2174 և 3425 տարրերակներն ալարտելուց հետո:

[illegible]

175. Ջառա (նահ Ջարա), գյուղ Սևրանի մոտ։

176. Հիմն. ՄԺ, 1, էջ 48-49, 64, ձևագր. 215:

177. Տկս ԺԿԿԿԿԿԿ, էջ 78-79, 91, Ժամանակ

1778. Բայն Ռաշիդ-աղ-գինիի Արդուներ ստորագրել է Երևանի քաղաքի և նրա մարզի մասին հարցազեկը և հաստատել է Սարգսյանի խնդրածն

Յուդա-սաղ-գոփյեխին: 22 ձանոթ. 217:

179. Տես զեքիտւմ, էջ 79, 92, Ժամանակ. 219:

180. Տեղ ակոխում, էջ 80, 92, ծանոթ. 215.

181. Ն. Մ. Բ. 1, էջ 86: Նաև «Բնական»-ը առաջին կարգի կոչում էր (այսինքն ինչպես նաև «Բնական»-ը առաջին կարգի կոչում էր): Արարեսերը կոչել են

181. Հմմտ. 0 Թ, 1) 32
 182. Ինչպե՞ս մտադրեցում (սկստման Թրքերի հաճախ)։ Տրված է 1 և 2

Պետ. հասան: ժամանակադրական այս տեղեկությունները հաս-

182. Բայդու զանին վերաբերող (էջ 137, 165), ըստ որի Բայդուն իր նախորդ Քեյխանավանում է նահա մաշիկ-աղ-գինը (էջ 137, 165), իսկ ինքն էլ սպանվում հունյն թվի հոկտեմբերին սպանում է 1295 թ. մարտի 24-ին, իսկ ինքն էլ սպանվում հունյն թվի հոկտեմբերին

169

169

լիենցի հեղինակությանը: Այս ամենացումները վերաբերում են գերազան-
ցապես Կլիկիայի հայկական թագավորության պատմության առանձին
դեպքերին, հայկական մատենագրությանը և այլն: Միայն զարմանալի է,
որ Ալիշանը գրում է, թե Ն. Պալիենցը Մ. Լեհացու ժամանակագրության
թարգմանության ընադրում ամենացրել է և... ըստ տեղւոյն խառնելով ի
կողմանէ Հայոց կրօնական յիշատակներ¹:

Ն. Պալիենցի այս տեղեկություններինց բավական հետաքրքիր են 1292 թվի եգիպտական զորքերի կողմից Հոռմկլայի գրավման նկարագրության, 1290-ական թվականների Հեթումյան դինաստիայի գահակալական պայքարի, ապա 1300 թվի (հեղինակը սխալմամբ նշում է 1302 թիվ), եգիպտացիները դեմ, հայ-մոնղոլական զորքերի մղած կռիվների, 1321 թվի Այասի գրավման տեղեկությունները և այլն: Վկայությունների մեջ թեև դանում ենք առանձին անճշտություններ, սակայն սխալված կլինենք, եթե դրանք համարենք ընդհանրապես սխալ և շփոթ, ինչպես միտումնավոր կերպով վարվում է Ս. Տեր-Միքելյանը².

Ն. Պալիկենցի հեղինակությանը պատկանող այս հատվածները իսկու-
թյան վրա հիմք չունենք կասկածելու, թեև մի քանի տեղեկություններ
որոնք գրված են Մ. Լեհացուց հետո³, առնք Ա. քաջայի, Տրապոլսի գրավման
և այլ տեղեկությունները, որեւէ կերպ չկարողացանք համոզված ձևով վե-
րագրել Ն. Պալիկենցին: Հնարավոր է, որ սրանք էլ նա է ավելացրել, բայց
ավելի հավանական է, որ մինչև Ն. Պալիկենցի թարգմանությունը, մեկ ու-
րիշը շարունակել է Մ. Լեհացու ժամանակագրությունը: Այդ պատճառով էլ
վերոհիշյալ մի քանի տեղեկությունները թեև Ն. Պալիկենցի անունով մյուս
հատվածների նման չհրատարակեցինք, բայց նրանցից հետաքրքիրները՝
գրեցինք համապատասխան ծանոթագրություններով:⁴

Հայագրիտության մեջ ընդունված է Մ. Լեհացու ժամանակագրության
Ն. Պալիենցու թարգմանությունը դնել 1348 թվին⁵։ Սակայն փաստերն այլ
բան են ասում։ Ն. Պալիենցի մեզ արդեն հայտնի հիշատակարանում կա
այսպիսի մի ցուցում՝ «Արդ եղև թարգմանութիւն գրոցս ի բազում տեղիս
և ի գաւառս, յայլ և յայլ ժամանակս...»⁶։ Նշանակում է, թարգմանությունը
տեղ է բաժակաւ երկար։ Եվ իրոք, բնագրի այլ տեղեկությունները հա-
տատում են այդ իրողությունը. օրինակ, IX դարի սովի և մահտարածամի
Մ. Լեհացու վկայությունը թարգմանելուց հետո, Ն. Պալիենցն ավելացնում
է. «Որպէս և է յամիս յայամիկ, յորում գիրքս թարգմանեցաւ, յամի տեսոն
ՌՅԽԵ (1347)...», և ապա մի այլ տեղ ավելացնում, որ այդ մահտարածամը
«ընդ յամենայն կղզիս շրջեցաւ զերեք ամս»⁷. ուրեմն թարգմանության աշ-

¹ ՀՀ պաշտպանության, Ա, էջ 122: Կրոնական հարցերի մասին Մ. Պալինյանն ունի առանձին, մի քանի էջանոց աշխատություններ, օրինակ՝ Սաի և Աղանալի կրոնական ժողովուրդների մասին և այլն (№ 2037, էջ 136ա—142բ, 147ա և շար.):

² Տես նրա հոդվածները «Արարատ», 1893, էջ 412—418, 507—523, «Լուսալ», 1901, Ս. էջ 290):

³ Մ. Լեհացին իր ժամանակագրությունը հասցնում է մինչև 1277 թիվը:

⁴ Տես վերևում, էջ 91, ծանոթ. 215, էջ 92, ծանոթ. 217:

5 Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Դ, էջ 346, Դ. Զարհանալյան, Պատմութեան

թիւն հայ հին դպրութեան, Բ, էջ 160, տեւ նաև վերևում, էջ 173, ծանոթ. 2:

G. No. 3079, 12 1m:

7 Sh'u *ukpuknuf*, 49 177:

կատանքները, որը դեռ ավարտված չէր, հասել է մինչև 1350 թիվը։ Պա-
տարագիր մեկնություն հայերեն թարգմանություն մասին խոսելիս, թարգ-
մանիչն ավելացնում է, որ թարգմանությունը կատարել է Թադեոս
Կաֆայեցին. իսկ ուրիշ տվյալներից մեզ հայտնի է, որ Թ. Կաֆայեցին այդ
աշխատությունը թարգմանել է 1354 թվին¹։ Վերջապես, 1347 թվի սովի
կապակցությամբ թարգմանիչը գրում է. «Շուայս-յիրաւի եղև, քանզի յամի
տեաուն ՌՅԿԱ. (1361) եղև երկրորդ մահաւարժամն ի յուլիս ամսոյ մինչև
ի յունվարն»²։ Այս բոլոր փաստերը հաստատում են, որ թարգմանությունն
ի յունվարն³։ Այս բոլոր փաստերը հաստատում են, որ թարգմանությունն

սկսվել է 1347 թվին և ընդմիջումներով ավարտվել 1355 թվին՝

Ն. Պալիենցի այս հատվածներն անաչ՝ անգլիական լեզվով, Մ. Չամչյանը
և՛ն: Սրանցից մի քանիսը միայն, այն էլ կրճատումներով, Մ. Չամչյանը
հրատարակել է «Պատմութիւն Հայոց»-ի Գ հատորի ծանոթագրություննե-
րա տարակիլ է «Պատմութիւն Հայոց»-ի համարձակ հատվածը:

Ըրում³, իսկ Ալիշանը՝ միայն երկու ընկալածով։

Բացի այդ, հետազոտում է ն. Պալիկենցին պատկանող

Ներկա հրատարակությունն ըստգործող
բոլոր հատվածները, որոնք համեմատվել են մեր ձեռքի տակ գտնված
մյուս տարբերակների հետ և կարևոր ուղղումները նշվել տողատակ, իսկ
դրահագրական տարբերությունները, օրինակ՝ «Գրդոդ» թե «Գրդոզ»,
«Նուիրակ», թե «Նւրակ», «Գրգրոդ», թե «Գոգոդ», «Լիկաթ», թե «Լիկաս»
զանց ենք առել։ Հրատարակվող հատվածների խմատը հասկանալի լինելու
համար Մ. Ահաջու ժամանակագրության բնագրից երբեմն վերցրել ենք
առանձին հատվածներ, և նշել կլոր փակագծերում, իսկ ձեռագրի էջերը
վրասոված և մաշված լինելու պատճառով, բնագրի վերջին մասի բաղմաթիվ
բառերը, անկյունավոր փակագծերում, վերականգնել ենք № 7841 ձեռագրի

տարբերակի օգնությամբ։

1 Տես ներքևում, էջ 190, ծանոթ. 3:
1977: Հնարավոր է, որ ն. Պալիենցը այս վկայությունը ավել-

2 ՏԵ՛ս ներքևում, էջ 177: Հնարավոր է, որ համապատասխան վկայություններ կան:

Հայրած լինի հետագայում, թարգմանվել է 384, 387—389:

3 ԻՊ 372—378, 383—384, 387—388:

4 ՔՀայապատում, Բ, Էջ 521-524,

17
 5
 10
 Ի Փոքր Հայք, որ է Կիրիկիա մերձ առ զԳեական Հարունի կոչեալ, է ջուր ջերմիկի, յոյժ օգտակար ամենայն ցաւոց. բայց որ ոք գնա անտ և մտէ ի ջուրն՝ յառաջին օրն կորուսանէ զլոյս աչացն և մնա կոյր զաւուրս երես և ապա զկնի Գ (3) աւուրն վերստին առնու զլոյս աչացն և այսպէս բժշկի յամենայն ցաւէ: Դարձեալ ի նոյն Կիրիկեա մերձ Անարգարոյ ի գեա[ւ]դն ճուռակի կոչեալ, անտ մերձ է ծովակի փոքր, յորում ծովակ էթէ ձի կամ այլ անասուն մտէ ի ջուրն, նոյն ժամայն կըճղակն կորդեալ անկանի, նաեւ ադին և բաշն ընդ ամենայն մազին կորզ[ի], բայց եթէ ըմբէն ի ջրոյն այն անասունք ոչ մնասին:

[Արար էս սա² զգիրքն մեկնութեան սրբոս պատարագին գեր 57 բ
ի վերո մտաց և հրաշալի մեկնիչ և երկնահանգէտ միտոս մեկնչի],
զոր մեկնութիւն պատարագի թարգմանեալ է ի հայկական գիր
սրբազան եպիսկոպոսն Կաֆային տէր Թադէոս³:

15 Ընդ այսմ իսկ ժամանակի⁴ խանն Թաքթարացն, որ յարեկս
 ի Դաշվրէժ նստի, որ կոչէր Հուլայուն, և էսո զքաղաքն Պալ-
 տաք⁵ ի Տաճկացն. և զի այն էր աթոռն խալիֆաին, որ է վեր-
 նագոյն առաջնորդն մահմուտականացն, զոր բմբունեալ խանն
 այն Հուլաուն զխալիֆայն շուն, ի բանդի չարաչար մահուամբ
 20 սատակեաց. Եւ ապա հետեալաբար նոյն Հուլաու խանն էսո զԱլա-
 մօթն⁶ գդեակ և կոտորեաց ի սպառ զնաշիշիքն, որք անդ էին
 դարանեալ բնակելօլ: Եւ ապա իսկ զին այնմ յամն երբորդ էսո
 բռնութեամբ զքաղաքն Հալապ ի Սիւրիա ի Տաճկացն: Գոյր և
 25 ընդ նոյն խանին դրդօղ և գոգոօղ ի վերայ Տաճկացն ի ջնջումն,
 թագաւորն Հայոց Հէթում և կաթօլիկոսն Կոստընդին, կարծեմ
 Բարձրբերդացին է:

Այս Կլէմէնս⁷ ի սոյն ամի (1342) առաքեաց ի Հայս ի Կիլիկեայ վասն միայրանութեան և ուղղութեան հաւատո և խորհրդոց եկեղեցո և վասն բերելո զազգն Հայոց ի հնազանդութիւն և ի միութիւն եկեղեցո, առաքեալ լիկատո և նւիրակս զերեւելի արան զԱնդոն եպիսկոպոսն Կայեթոյ, վարդապետ աստուածային տառիցն և զՊոհաննէս, ընտրեալն յեպիսկոպոսութիւն Գօրօնին, վար-

զապետ սիվիլական և յաղաքական օրինացն և դէկրէթալացն*, որ էր արքեպիսկոպոս Բիզանին. որք գնացեալք առնել միաբանութիւն. և խոստացան Հայք առնել զամենայն, զոր կամիցի եկեղեցի: Բայց սրապն ոչ կամեցաւ փոզ տալ առժամայն ի յօգնութիւն և ի վրկութիւն Հայոց, այլ խօստացաւ, զի յորժամ զարձցին ի միաբանութիւն սուրբ եկեղեցոյ, յայն ժամն յամենայն ամի տալ ժԲԻ (12000) ֆօրի և Ռ (1000) հօգի ձիաւոր, վասն օգնութեան Հայոց:

[illegible]

* Որոշ Բնագրերում այս բառը բացակայում է:
 ** ԱՅ 3079, էջ 222ա, Այդ էրդիմ:
 *** ԱՅ 3079, էջ 222ա, յանկարծականաս:
 **** Մխապէս քնդ յամենայն երկիր չէր:
 ***** ԱՅ 3079 տաբրերակ, էջ 222ա ամոյս:
 ***** Նույն տաբրերակում ի տէրանց իշխանաց:
 ***** Նույն տաբրերակում գնային:

ժամանակորաբար նախ ի տեղին ուր ինքն էրն բնակութեամբ և
յամենայն դառառն և ի քաղաքս և ի թէմս, որք մի անգամ
հայեցելինն ամենեցուն յանկարծամահ* մեռելոցն, որք զղջմամբ
արձակումն հայեցէին: Զլիակատարն թողութիւն մեղացն և տան-

5 Չանացն ընդ արձակեալ շնորհեաց, որո շնորհիւ թողութեանն ամենայն հոգիքն ազատեցան անընդմիջաբար և յարքաութիւնն երկնից գնացին: Որ և ի հաստատութիւն և ի ստուգութիւն այսմիկ փրկագործութեան բաղում յա[յ]տնութիւնք և տեսիլք երևեցան կենդանեացն և պատմեցին և ստուգեցին այնպէս գոր, զի
10 ամենայն հոգիքն փրկէին, որք թողութեան տեսոն պապին արժանացան և ամենեքեան առժամայն առանց պատիժ յարքայութիւնն երկնից հասանէին: Այլև թէ որպէս կենդանիքն վարէին առ հիւանդացեալսն և որպէս առ մեռեալսն առասցուք: Եւ այս ընդ** յամենայն տեղիս, քանզի ոչ ի տալ հաղորդութեանն
15 և ոչ թաղմանն ևս դանկալ հարկանէին և այս յիրաւի, զի մի հիւանդքն ահարեկ լինէին: Եւ ապա զինի սակաւ աւուրց լինէր, զի ոչ պաշտելով և ոչ կղերիկոօք տանէին զգիտն, այլ աշխարհականքն և զքաղաքականն և զփարթամսն ժե (15) ի շարն, մի խաչիւ առաջի և մի քահանա կամ ոչ բնաւ տանէին ի թաղումն: Իսկ զաղքատսն զՊ (40)-նն և աւելի ևս ի մի վին գնէին
20 և զհողն ի վերայ ածէին: Եւ սոյնպէս մեռան մարդ և անասունք ևս: Եւ բաղում շէնք, աւանք և դղեակք ամբնակք մնացին և դաշտք, մարգտէնք, անդք և այգիք խոտլան և ամայի եղեն.....

25 (3) ամին հզև սպանեալ սրով յիւրայնոցն թաֆաւորն Հայոց
Կիտօն¹¹ և հզրայրն Նորա^{***} Պէմօւնդ 'գուհն Կօռիկոսո:

30 Արդ¹² զայս եւ ինձէն տեսայ՝ գրող գրոցս, ներսէսս, զի ի 84 բ
գուրդս Հոռմ ի յողորմութիւն պապոյն, Բայնիօթն կոչեալ կիին
մի սովեալ իբր յագեցաւ կերակրով, զի սովեալ էր***, առժա-
մայն մեռաւ ի յամին տեսան ՌԳՃԽԶ (1346) ի մարտոյ ի Գ (23)
օրն:

35 Ընդ այնմ ժամանակի, ի Փոքր Հայք, սրբագոյն հովիւն Հա- 99 ա
յոց՝ տէր Ներսէս, թոռն երանելոյն Գրիգորի, Լուսաւորչին, վառն
քարոզութեան օրինացն Աստուծոյ յեկեղեցւոջ իւր, ի Պասլ թա-
գաւորէ Հայոց, դեղ մահու խառնեալ ի բաժակն տեառն, զոր
սուրբն արբեալ հանդեաւ¹³:

* № 3079 տարբերակում յանկարծակհաս:

✱✱ Նույն տեղում, բնդ չի ք:

*** Եղբայն Գորա չիք № 3079:

գի սովեալ էր, չէր նույն տեղում:

Սոյն Թէոդոսոս ի Մեծ Հայք, յարեւելս, ի Կարլին գաւառն 100 ա
շինեաց զմայրաքաղաքն մեծ զԱրզրուսն և կոչեաց յանուն իւր
Փոքր Թէոօսյօյիս, յամի ծննդեանն տեառն ՆԽ (440):

112 աս
 5 Որդի իրը զսոյն գիրքս¹⁴ ևս Ներսէս Պալիանէնց թարգմա-
 նէի ի քուրդս Հռոմայ և զայս իսկ հիացական իրս գրէի, պատ-
 մեցաւ յաւմեմնէ իմաստնոյ և յարհիւսկոսկոսէ և յայլոց պա-
 տուաւորաց արանց, զի յաւուրս մեր և մերձ առ մեօք պատա-
 հեցաւ, զի մինչ նաւորդք գնային ընդ ծովն, և գոլօլ ի մէջ ծո-
 վուն, յաւուր միում խոռովեալ ծովն յուզէր և երկինքն մթնաց-
 10 եալ մրրկէր, զոր տեսեալ նաւորդքն ծանեան ստուգապէս եթէ ի
 ցամաք ի հարուածք կարկտի լինին: Եւ մինչ զայս քննէին եկն
 յերկնից քար մի, չափ հաւանո միոջ, իրը նուկիւ Ծ (50) կամ
 աւելի և երկօքին ծայրքն սուր և զարկեալ ի վերայ նաւին կոտ-
 րեալ ծակեաց զվեր առաստաղ նաւին*, և էանց ի ներս և մնաց
 15 անդ: Բա[յ]ց էր քարն այն սպիտակ, որպէս պաղ, որ և զամե-
 նայն տեսութիւն պաղի ունէր, այլ կարծր և պինդ այնչափ
 մինչղի ասեն, որք տեսինն, եթէ ամենեկն ոչ եղև գտեալ սլօզ-
 վատ այնպէս ամբալոյն:

20) [ի սորին Գառլոսիս աւուրսն սօլ սաստիկ ընդ յամենայն ¹¹³ ա
 Իտալիայ լինէր], որպէս և է յամիս յայսմիկ, յորում գիրքս Թարգ-
 մանեցաւ, յամի տեառն ՌՅԽէ (1347), է սօլ սաստիկ տարածեալ
 ի վերայ երկրի¹⁵ և ոչ թէ միայն ի վինտնա¹⁶ իսկ, այլ յամենայն
 կողմանս Զոռնկաց:

25 [Ընդ սարին¹⁷ ևս Հեռիգոսի Երրորդի] Ռօպէնցիք, որք էին 117 Բ
յազդէ և յարմատոյ Թագաւորացն Հայոց, մտին ի Կիլիկեայ և
ստին զբերդն Վահկայն, որ էրն Կոստանդին, որդի Ռօբէնին, ազ-
գական Գագիկի Թագաւորին և աստից ի հետ սկսան Հայերն տի-
բէլ Կիլիկոյ, որ եղև այս ի Թւին Հայոց ՆՃ և ԽԶ (1097), իսկ Քրիս-
տոսի Թւին ՌՃէ (1107)¹⁸:

30 [Եւ ասպայ յետ Գ (3) ամի¹⁹ անաւ Աքաւ և զկնի մի՝ Տրա- 118 ա
պօլիս. և զկնի հետեալաւ ամենայն երկիրն սուրբ, որպէս ցու-
ցանի լիալպէս ի գիրքն բասաճին], այլ ևս և գտանես զայս ի
գաւազան[ագիր]քն²⁰ պարոն Հէթմո տեառն Կօռիկոսոյ, զոր գրեմք
ի յետս գրոցս²⁰:

* Որոշ տարբերակում կոտորեալ ծակեաց զվեր առաստաղ նաւին չի:

* Որոշ տարբերակում կոսորեալ ծավալային
** Միւս տարբերակներում գալազանգիրքն:

Ընդ այսմ իսկ ժամանակի թագաւորն, որ է կայսրն Յուսէպ 119
Պօրֆիրոսէնն ելեալ զօրօք ի Կիլիկիայ էառ զնայ ի Հայերոյն
բռնի, և զպարոն Լեոն, որ տիրէր Երկրին, Բ (2) որդօքն կալեալ
տարաւ ի Կոստանդնուպօլիս և եղ ի բանդի: Եւ յայս լինէր ի
5 թւի Հայոց 322 և Քրիստոսի թւին ՌՃԼԷ (1137)²¹: Արդ՝ Հա-
յոց պարոնն Լեոն անդ ի բանդին մեռանէր, իսկ որդին նորա՝
Թորոսն ազատեալ ի բանդէն զինի է (7) ամաց դարձեալ ի Կի-
լիկիայ եկեալ և զՎահկային բերդն դարձեալ առեալ աւագակու-
թեամբ, և անդի ի դաշտն, զԱնարգարոյ բերդն առեալ: Դարձեալ
10 տիրեաց Կիլիկիայ և նորոգեցաւ տէրութիւնն Հայոց ի Կիլիկիայ:

— o —

...Արքեպիսկոպոսն Մասէնցիոյ, որ Մակունդինն է կարծեմ, 122
կամօք եկեղեցոյն Հոռմայ և հրամանաւ վերոյ ասացեալ կայսրոս
եկեալ ի Կիլիկիայ ի քաղաքն Տարսոն, յեկեղեցի սրբոյն Սօփիայ,
թաղեալ շքեղապէս և օրհնեալ օծեաց ի թագաւոր Հայոց զպա-
15 րոն Լեոն, որ էր պարոն Հայոց և տէր Կիլիկիոյ, լեալ նախ ամս
Ժ (10) և թաղեալ կոչեցաւ Լէօ յամի տեառն ՌՃՂԹ (1199)²²:
Որ և տաւ նմա ի կայսերէն ունել նշան և նշանակ բոտ անուանն
իւր առիւծ, զոր տանին ևս, և սօվորին թագաւորքն Հայոց մինչև
ցայսօր, զի նախնի թագաւորքն Հայոց՝ յարեւելս արծուայնշան
20 էին, որպէս և պատմութիւնքն Հայոց ցուցանէ: Այս Լեոն թա-
գաւոր Հայոց, ի 2 (6) ամն իւրոյ թագաւորութեանն, էառ բռնի
զքաղաքն Անդիոք մեծն մինչև ի տունն Դամբուլն, որ էր
մեծ բաժինն քաղաքին և կալաւ Դ (3) օր, և ապա թաղեալ դար-
ձաւ²³: Իսկ Թ (9) ամի թագաւորութեանն իւրոս սոյն Լեոնս էանց
25 ի կղզին Կիպրոս և էառ իւր ի կնութիւն զքոյրն թագաւորին
Կիպրոսի և Երուսաղէմայ ուն Ուլին զՍիպիւն²⁴: Այլ և ԻՍ (21)
ամի իւրոյ թագաւորութեանն սոյն Լեոնս էառ դաւօվ ի գիշերի
զնոյն Անդիոք մեծն և կացոյց անդ բրինձ զՌօբէն զթոռն եղ-
բօրն իւրոյ²⁵:

— o —

Ընդ այսմ իսկ ժամանակի ՌՄՁԲ (1282), հայ թւին 21Ա, պա- 125
րոն ոմն ի Թաթարացն, անուն Մանկօ Դամբուլ, իջեալ զօրօք ի
Շամբն, որ է Ասուրիայ. և ճակատեալ ընդ սուլտանին Մարայ՝
ընդ Ալֆին, մերձ գրանն Հէմսոյ քաղաքին և յաղթեաց Թաթարն,
որ և ասի, թէ վարեաց զսուլտանն ի փախուստ դաւուրս Ը (8)*:
35 Եւ կոտորեաց ի նոցանէ Թաթարն աւելի քան զԾՌ (50,000)
այրս: Եւ ապա զօրք սուլտանին պնդեալք դարձան յետս և շրջ-
ջեցին զգօրս Թաթարին, զի դարձան ի փախուստ, որ և յայնմ
փախուտին սպանան ի Մուղալ զօրուն իբր ԼԻ (30000), իսկ ի
զօրացն քրիստոնեայ, այսինքն է թագաւորին Հայոց, որք էին ընդ
40 Թաթարոն համապոյդ, սպանան ի նոցանէ արս ԲԻ (2000)²⁶:

* 3079, Լ (30) օր:

Ընդ այսմ իսկ ժամանակի յամս տեառն ՌՄՂԲ (1292) և ի 126
թւի[ն] Հայոց ՉԽԱ (1292) ասացեալ սուլտանն Եգիպտոսի Աշ-
րաֆն զինի առմանն և աւերմանն Աքայոյ և զինի իբր ջնջեաց
ամենեկին քրիստոնէիցն իշխանութիւն և զանունն ևս ի սուրբ
5 երկրէն և ի Սէշլէն: Ապա այնուհետեւ յարձակէր վիշապն այն
չար ի վերայ ազգին Հայոց, և ելեալ զօրօք գայր ի Միջագետս
մերձ ի սինօն Ուսնայոյ քաղաքին և եկեալ պաշարէր զհայրա-
պետական գղեակն Հայոց, որ կոչէր Կլայ Հոռոմական, ուր էր
կաթօղիկոսանիստ Հայոց լեալ ի բազում ժամանակաց: Եւ պա-
10 շարեալ զայն սուլտանին խիստ և պնդալոյն կովօվ, իբր այլ ոչ
կարէին պահել քրիստոնայքն, քանզի յղեալ էր անդ թագաւորն
Հայոց զքեռին իւր զպարոն Ռէմուսիւս բազում ընտիր մար-
դօվք, զոր Տաճկինն ոչ կարացել էին առնուլ զբազում ամս կըռ-
վօվ, այլ բարանօյն փութին զամենայն պարիսպն և նազմեցին
15 և եկին ի մէջ բերդին ծակն* և յատակէ շրջել ուղէին: Իսկ իբրև
և եկին ի մէջ բերդին ծակն* և յատակէ շրջել ուղէին: Իսկ իբրև
տեսին, որք ի ներս էին, եթէ ի վաղիւն կամին դնել զհուրն և
շրջել զբերդն, ուղեցին ամանաթ, այսինքն է վստահութիւն, գնալ
յոտս նոցա: Սակայն սուլտանն ոչ ընկալաւ զհայցուածս նոցա,
վասն զի նախ ինքն բազում անգամ ասացեալ էր, եթէ ճոռք
20 զբերդս և ևս թողում զձեզ զամենեւեան ընչիւք գնալ: Իբր այլ
ինչ ոչ ճար գտանէին ի վաղիւն կաթօղիկոսն Հայոց տէր Ստե-
ֆանոս, մականունն Հոռոմեցի, որ էր ի բերդն, սգեցաւ զսգեստն իւր
հայրապետական, նոյնպէս և ամենայն եպիսկոպոսունքն և երի-
ցունք ընդ նմա և խաչիւքն և ամենայն կահիւ սրբութեանն
25 զնացին յոտս սուլտանին, զոր իբր ետես չար բռնաւորն այն
գնացին յոտս սուլտանին, ասելով, թէ ճայդ յառաջի
եթուք, ասեն, ի վերայ կաթօղիկոսին, ասելով, թէ ճայդ յառաջի
օրն ընդէ՞ր ոչ արարեք: Բայց այնչափ արար վասն այնմ գնա-
լոյն, զի հրաման եհան զոչ ոք սպանանել: Արդ՝ սոյն կերպիւս
30 էառ նոյն սուլտանն յայնմ աւուր զՀոռոմիկայն²⁷ և զկաթօղիկոսն
էառ նոյն սուլտանն քրիստոնէիցն աւելի քան ԼԻ (30000)
և զամենայն բազմութիւն քրիստոնէիցն աւելի քան ԼԻ (30000)
ոգիւս գերիս տարան ի Մար ի բանդ և ի ծառայութիւն: Այլ իբրև
տարաւ զայն ամենայն ի Բաբելոն գոռոզն այն երկրորդ Բազ-
դասարս: Ահա յաջն հայրական գրէր ընդգէմ նորա ևս, զի անկաւ
զասարն: Ահա յաջն հայրական գրէր ընդգէմ նորա ևս, զի անկաւ
մահ ի նոցա և մեռանէին ամենեքեան, զոր զգուշացուցին նմա
35 առաջնորդքն իւր և գիտնականքն, եթէ վասն քրիստոնէից ասաջ-
նորդին գերութեանն լինին այս հարուածք: Եւ կոչեալ սուլտանին
նորդին գերութեանն լինին այս հարուածք: Եւ կոչեալ սուլտանին
զկաթօղիկոսն ասաց. «Ընտրեայ քեզ զոր կամիս արս Ի (20) և
առ քեզ զմեծ և զփառաւոր սրբութիւնն քո, զոր ունէիր ի ձե-
ռիդ, մինչ իջեր ի բերդէն քո և գնայ վաղվաղակի յերկրէս իմոյ,
40 քանզի հաւատամ, եթէ անցցէ մահս յերկրէս իմմէ»: Եւ կաթօ-
ղիկոսն էառ զաջն սուրբ Գրիգորոյ և ետ սուլտանն արս ընդ
նոսա և ծախս. զի բերին զնոսա ի Հայս²⁸: Նաև եղև իսկ, զի ընդ
եւանելն կաթօղիկոսին և աջոյն սրբոյ դադարեաց մահն ի նմին
աւուր:

* № 3079 տարբերակում ընդ ծակն:

184

սաղէմ քաղաքն սուրբ, իւրով կողմամբքն, նմա ի տուրս և ի
ստացուածս տալով⁵⁵։ և ապա դարձաւ ի Դամասկոս առ Խազանն
և ձմեռեցին անդ ի Դամասկոս։ Իսկ խանն թողոյր պահապանս
Դամասկոսի և այլ գաւառին հաղարապետ⁵⁶ մի իւր հաղարօյն և
5 ինքեանք ելեալ գնացին յաշխարհն իւրեանց⁵⁷։ Եւ եղև մինչ ան-
ցին աւուրս ժ (10) և հեռացաւ խանն, յարեան Տաճիկքն ամե-
նայն, որ էին յերկրին, զի զոչ ոք էին սպանեալ Մուղալքն, եթէ
մեր են այժմ պառլիտսք, որք յարեան ի վերայ և կալեալ դա-
մենայն Թաթարնին մերկացուցին և արտաքսեցին⁵⁸։ և յարուցին
10 զարձեալ զսարսնն Դամասկոսի ընդ էրն ի սուլտանէն կարգեալ։ 128 ր
Արդ իրրե զայս լուեալ խանն բարկացաւ յոյժ։ Իսկ թագաւորն
Հայոց ելեալ ի գաւառէն իւրմէ առժամայն սրբնիաց Գ (3)
արամբք և զԽ (40) աւուր ճանապարհն ժԱ (11) օր ընթացաւ և
բողոքեալ առաջի խանին, զօձխն պատառեալ ասէր⁵⁹։ «Ոչ այդ
15 բանք են զոր ես ասէի, թէ ջնջեալ զՏաճիկսն ամենայն և զու-
ոչ կամեցար, արդ այժմ յազգէ ազգ նախատինք եղև քեզ և զի
արդ կարեա տէր կոչել զքեզ, զի հալածական և խարեալ ես ի
յոչինչ ազգէն Տաճիկաց և այլ այսպէսի բանս բազումս ասէր նմա։
Որոյ խանն երդուեալ ի զլուսն իւր զի ի ձմեռն, որ գայցէ, առցել
20 զվրէժն ամենայն ի սուլտանէն։ Որ և պատուէր տայր թագաւո-
րին Հայոց պատրաստել զինքն գնալ անդ զարձեալ։ Եւ զարձաւ
թագաւորն յաշխարհն իւր և պատրաստեաց զինքն փարթամ և
ընտիր զօրօք հեծողաց ձիաւորաց, մահմէդաւոր ԴՌ (4000), հե-
տեազաց Ռ (1000)⁶⁰, չարխուզաց⁶¹ ԴՃ (400), և այլոց արուես-
25 տաւորաց բազում, վասն բերդիցն առնելոյ։ Քանզի էր սահմա-
նեալ ի խանէն կարգաւ ի մուտն սկսեալ զամենայն բերդ և ամ-
բոց սանուլ և քանդել և ապա յառաջ գնալ։ Իսկ ամենայն արք,
զորս ընդ իւր տարաւ թագաւորն Հայոց, յայնժամ էին ԺԼՌ
(18000)։ Այլ իրրե եկն ժամանակ գնալոյն մանաւանդ, թէ զա-
30 մենայն ամառն զայն սուլտանն գանձիւք կաշառեաց զամենայն
մերձաւորսն և զխորհրդակիցսն խանին և տացին նմա և ետուն
թողիւր, եթէ՛ երկիրն շող է և վատ օդ և բազում կայ զլառ, մի
գնացուեա անձամբ, այլ յղեայ զայլ ոք, և հաւանեցուցին զխանն։
Իսկ նայ կարգեաց ի տեղի իւր, գլուխ զօրուն զերկրորդն թա-
35 գաւորութեանն իւր Խուժուշահ կոչեալ սարսնն։ Եւ Խուժու-
շահն առեալ միայն ՂՌ (90000)⁶² Թաթար, զայր հասանէր ի Դա-
մասկոս։ Եւ վազվազակի Տաճիկնին թողին ի նայ գրաղաքն, ըստ
առաջին կերպին։ Իսկ թագաւորն Հայոց գայր, յիւրն գաւառէն
ըստ վերոյ առացեալ կերպին, իւրովքն հանդերձ, սրք և տացին⁶³,
40 եթէ սուլտանն ևս եհաս ի նոյն տեղին առաջնս կալոյն։ Եւ եյ-
եալք ի միւս օրն ի Դամասկոսէ հասեալ ի տեղին և իջին դար-
ձեալ ընդգէմ միմեանց։ Զօրքն զերիս աւուրս ոչ պատերազմե-
ցան ընաւ։ Իսկ թագաւորն ստիպէր միշտ զպարսն Թաթարացն
յուղել պատերազմ և նայ թուրանայր, վասն զի, որպէս ասի յո-
45 մանց, եթէ՛ Թ (9) բեռն սակի էր առեալ ի սուլտանէն ոչ կուներ,
զոր և արար իսկ։ Զի յաւուրն Դ (4) իրր սակաւ մի շարժեցին

* Բնագրում որև և տացին կրկնված է։

Տաճիկքն կռիւ առժամայն զօրն Թաթարին զփախ դարձաւ և
եյեալք անդի ամենեքեան դարձան ի Դամասկոս և իրրե հասին
ոչ մտին անդ, այլ արտաքոյ գնացեալ փախչէին և Հայերն զինի,
զի ոչ իշխէին ի սուլթանէն թողուլ զընկերութիւն Թաթարին։
5 Իսկ Տաճիկքն, որպէս և են տրայիտուրք⁶³, դաւ պեղծ գործեալ
էին, քանզի թողեալ էին զԲ (2) գետն Դամասկոսի ի վերայ
գաշտին մեծի, որ է իրր թէ ճանապարհ աւուրց Բ (2) յարեալից
կողմն Դամասկոսի, ընդ որ էր ճանապարհ Թաթարին, զի այլուր
անհնար էր գնալն, քան ընդ այն։ Եւ նոցա թողեալ զջուրն ի
10 վերայ այնմ զաշտին և խմորեալ զամենայն ի ցեխ և ի տիղմ
զարձուցեալ ի յոր մօրատ անկեալ ամենայն զօրն Թաթարին և
Հայոցն ևս խրեցան և ոչ կարացին ելանել⁶⁴։ Եւ այնպէս ամե-
նեքեան անդ սատակեցան, ոչ զերծեալ ի Թաթարացն Դ (4) կամ
նեքեան անդ սատակեցան, ոչ եկին ի տուն ԵՃ (500)։ Դար-
15 եմ (5000), իսկ ի Հայերուն ոչ եկին ի տուն ԵՃ (500)։ Դար-
ձեալ այլ իմն չարագոյն պատահէրն, զի որք ի վերայ մեռեալ մարմ-
նոցն մարդկան ի ձիոց հաղիւ միւսոյն ի միւսն անցանելով ի
նոցն մարդկան ի ձիոց հաղիւ միւսոյն ի միւսն անցանելով ի
20 զէին։ Այլ և ոմանք Թաթարք տիօք կամ ցախեա իրր թէ նաւս
շինէին և կապէին ի բազում ձիս զայն և անցանէին ի միւս ձող
զետոյն ի միւսն և այնպէս զերեք կամ զԴ (4) օր ապա թէ 129 ա
կարէին անցանել։ Ինէր ապա զի մնացեալ Թաթարն, զմնացեալ
Հայերն այնպէս անցուցանէր, եթէ տային ինչս վարձս, որ և
25 պատահեաց ևս զի բազումք անցեալք յայնկոյս գետոյն, ոչ կարէին
ելանել, զի ջուրն մղէր գնստ և հանէր ի փուլս և յաղառած
տեղիս։ զի ոչ կարէին ի վեր ելանել, որ և բազումք ի նոյն փա-
տակերն ի սովու մեռան, և այլ զշուն[ս] և զձիւ և զմարդ[ս], զոր
տակերն ի սովու մեռան, և այլ զշուն[ս] և զձիւ և զմարդ[ս], զոր
30 գէշն ջուրն բերէր, քաշէին և ուտէին։ Ասի ևս, եթէ ոչ երեւէր
եղբն Եփրատայ, այնչափ էր տարածեալ։ Արդ թագաւորն Հայոց
զերծեալ այսպէսի նեղութեամբ գնաց բողոք ի խանն ի վերայ
այնչափ նեղութեանցն և** աղէտին գործելոյ⁶⁶, ընդ որոյ վիշտ
40 թիւն ոսկի յղեաց շրջակայիցն խանին, զի մի թողացուցեն այնմ
իրին լինիլ և եթէ այն լինիցի անցեալ ջնջի ամենայն տաճկու-
թիւնն։ Զոր առեալ պարսնացն Թաթարին զգանձն բազում խո-
սէին յսկանջս խանին մնացուցանել զգնալն իւր, և նայ ոչ առ-
նոյր յանձն, իսկ ի միջոցի մաս բարի խանն այն Խազան ևս
բազում տուրս պարգևս և սխալոս և աղատութիւնս և հարկայ-

* Մյուս տարբերակներում զի գայր դարիւ և դարիւ փիւ. անչափ յորդոր։

** Մյուս տարբերակներում Ենդուրեանցն և չիք։

սպանանջութիւնս ևս յիւր երկրէն յամենայն ամի Հայոց թագա-
ւորին ընդ կորստեան և զենին նորա և տաէ. «Գնայ ի տուն քո
և ուրախ լեր, զի ևս ձեռամբս ատից զվրէժ քո ի Տաճկաստա-
նացն»։ Իբր և մերձեցաւ ժամանակ գնալոյ խանին ի վերայ
սուլտանայ և տեսին իշխանքն իւր, թէ ոչ կարէին դարձուցա-
նել զնայ, զի մի գնացել, զեղ մահու ետուն նմա և ելաւ ի կե-
նացս։ Եւ ասի իսկ, եթէ կին նորա, զոր առաւել սիրէր, զեղեաց
զնայ և մեռաւ⁶⁷ և ամենայն խորհուրդ խարանեցաւ և ջան թա-
գաւորին Հայոց։

— 0 —

- 10 Ընդ այսմ իսկ ժամանակիս ՌՅԷ (1307) և Հայոց թվին 129^ա
2ՄՁ 1307) նուէմբեր ժէ (17) սպանաւ վերոյ ասացեալ սպարոնս
Հայոց Հէթում և զեռարոյս թագաւորն Հայոց Լեոն,⁶⁸ եղբորորդի
Թօրոսին, զոր սայ Հէթումս թագաւորեցուցեալ էր ընդ իւր գեո
ևս Գ(3) ամ էր⁶⁹։ Սոքա երկօրինն և այլ ևս սպարոնայք իւր-
15 եանց սպանան ընդ սոսա ի թագաւորութիւնն իւրեանց Կիլիկ-
եայ ի ստորոտն կամ թէ ի գեօղն Անաւարդո զղեկին յանօրէն
սպարոնէն Թաթարոյ ի Բիլարդուն։ Իսկ յետոյ եղբայր թագաւո-
րիս Հէթում Ալինախ անուն գնաց ի խանն ի գանգատ և ետ
սպանանել զնոյն Բիլարդուն գատաստանաւ⁷⁰։

— 0 —

- 20 Ընդ այն ժամանակն բռնակալութեանն Պալարին և յամս 144^բ
տեառն ՌՅԻԱ (1321) անօրէն բռնաւորն Թաթար Տամուրտաշն⁷¹,
որ էր սպարոն Հոռմաց երկրին, զինի մահուանն բարեպաշտ թա-
գաւորին Հայոց Օշնի, որ փոխեցաւ յաստեացս և եթող զորդին
իւր զԼեոն⁷² տղայ ամաց. և զի իշխանքն թագաւորեացեն՝ մինչ
25 տղայն ի հասակ գայցէր։ Յորում ժամանակի ասացեալ Դամուր-
տաշն բազում հեծելօք, աւելի քան ԼՌ (30000) և բազում հետե-
ւակօք, այսինքն ամենայն օրդուիւն իւր, ականայ և բռնութեամբ
ի յաշխարհն Հայոց ի Կիլիկեա մտաւ և բազում աւերս արար,
սպանութիւն և աւար. և բազում ջան եղ եթէ ամբող ինչ կարի-
30 ցէրն առնուլ, բայց ոչ կարաց։ Այլ և ի նոյն Հայերոյն Թա-
թարնին բազում պակասութիւն և կորուստ ի յամանս յանցս և
ի կիրճս ընկալան. և եթէ ոչ էր լեալ, զի ասէր Դամուրդաշն, եթէ
«Ի սիրելարար և ի տեսութիւն եմ եկեալ»։ և վասն այն զի եր-
կընչէին Հայերն յայտնի ֆլասել Թաթարոյն, ապայ թէ ոչ զա-
35 մենայն կոտորեալ էին և սպանեալ։ Եւ իբր ել Դամուրդաշն ի
Հայոց ի ձմեռայնոյ գոլօյ, ի գարունն մերձակայ, ապրիլ Ի (20),
զօրքն սուլտանին ԽՌ (40000) հեծեալս և այլ անչափ հետեալս
եկին ի նոյն երկրն Հայոց. և եկեալ ի քաղաքն Էդիոյ, որ է
Այաս։ Յերկրորդ օրն, յօր աօնի սրբոյն Գէորգայ, ԻԳ (23) ապ-
40 րիլի, ասին զմինային⁷³ բերդն, զի ծովն ցամաքեցաւ և ի ներս
գնաց. և Տաճկինն ի ծովէն եկին և կտրեցին զճանապարհն, որ ի
ներսի բերդն, [և ի ծ]ովն ոք չկարէր գնալ. և գերեցին անդ

- [անթիւ] անձինք և անբաւ աւար առին [և ապա ն]ստան սղարե-
լօյ ի վերայ ներսի բերդին։ Եղին բարան և զամենայն ի փուլ
ածին և զամենայն [զբուսն]։ և զբէջքայ⁷⁴ քաղաքին բերեալ կամ-
[ուրջ կապ]եցին ընդ ծովն ի ներս, մինչ եկին [մերձ սար]իսպի
5 բերդին և նետախորով առնէ[ին զմարդ]իքն, որ քայլէին ի դրանն
կողմն [զղեկին, ո]րով յամենայն կողմանց սաստկաց[աւ մարտ]ն։
Այլ և թագաւորն Կիլիկոսի առաք[եաց խա]լէս Թ (9) յօգնութիւն
քրիստոնէից[ն, որք կոր]ըստեան եղեն պատճառ, քան վրկու-
[թեան, քա]նզի զամենայն ոք, որք փախչէին ի բերդէն ըն-
10 գու[նէին և առնուին և զամենայն ինչս [ևս որ լինէր], զի ոչ ոք
մնաց ի բերդն ի քաղաքաց[եացն, այլ իւրեանց ընչիւքն գնա-
ցին ի [խալէքն]։ Իբր այս լինէր ի գիշերի հուր [արկին ի բ]երդն
և թողեալ ի բաց գնացին ընդ ծովն։ Այսպէս կորեաւ Այաս եր-
15 նաց իբր լուաւ պապն [Ջոհան]էս առաքեաց ԼՌ (30000) ֆլօրինս
ոսկոյ, զի զարձեալ շին[եացեն] զբերդն Այասոյ, որ և առ[եալ
զայն] Հայոց։ Եւ լազում յոյժ յաւելին [ի վերայ և շ]ինեցին
զբերդսն զայնոսիկ առ[աւել յոյ]ժ ամբողջոյն և բարձրագոյն. Եւ
20 մեծաւ սաստիւ, զի [զամենայն Հայք սպան]ացէն, որ երկուցեալ
մեծաւ սաստիւ, զի [զամենայն Հայք սպան]ացէն, որ երկուցեալ
Հայերուն, [կամ]աւ ետուն զԱյաս և զայլ ամենայն բերդս և զե[ր-
կիրն, որ յիւրեանց կողմէ Զահու[ն գեա]ուն, զոր առեալ ունին
մինչև [ցայսօր] նոյն մահմետականքն։

ԺԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում «Յաղագս հիացականացն որք ի կողմանս զոն Իմպէնիո կղզոյն» վերնագրի տակ նշված է նաև վերորեւրյալ հատվածը, հնարավոր է, որ դա Ն. Պալինյն-ցին չի պատկանում, քայքայ որովհետև վերաբերում է Կիլիկիային, նպատակահարմար դասնք հրատարակել:

2. Պոսքը Ինովկենտիոս IV պապի մասին է:

3. Կաթայի եպիսկոպոս Թադեոսի կողմից պատարագի մեկնությունը թարգմանվել է 1354 թվին: Այդ մասին մեզ հաղորդում է ժամանակակից գրիչ Թորոս Ալվրցին. «Կատարեցաւ զիրքս այսմիկ զործոյս յամի մարդկեղութեան տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՅԾԽ (1354) || յամսեանն || թարգմանեցաւ զիրքս, որ կոչի մեկնութիւն պատարագին ձեռամբ Թադէոսին եպիսկոպոս Կաթային, ի կարգէ Քարողոյացն: Եւ զրեցաւ ձեռամբ տրուպ և փցուն զրչի Թորոսի արեգի Ալվրցոյն ի յամին նոյնումն տեան մերոյ և Փրկչին ՌՅԾ և Գ (1354) յամսեանն աւգոստոսի ԺԽԳ (13) աւարտեցաւ զիրքս ի քաղաքիս, որ կոչի Պիղ...» (ՏՅԳՄՎ, էջ 7, հմտ. Ալիշան «Այլարատ», էջ 545, ՀԶՀ, էջ 407—408, ԱՅ 4065, էջ 157բ): Ալիշանի կարծիքով Թադեոս Կաթայեցին մահացել է 1357 թվին (նույն տեղ, էջ 545):

4. Բնագրում նկարագրված է 1260 թվի ղեկավարը:

5. Իմն Բաղդադ:

6. Աշամութ բերդ, տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 59, ծանոթ. 62, վերևում, էջ 89, ծանոթ. 177:

7. Իմն Կիլիկիոս VI պապը:

8. Տե՛ս նախորդ ծանոթ.:

9. Տե՛ս և հմտ. ներքևում էջ 513: Մի այլ հիշատակագիր, Ղրիմից, 1349 թվին նշում է, որ մահաբաժամը տեղիով 15 ամիս, զեւ շարունակվում է. «Այլ զոյ բան յիշե-լոյ և յոյժ զարհուրելի, զի մինչև ցայժմն ԺԵ (15) ամիս է, որ անպատմելի և անթուելի մեռան տարածամ մահուամբ, սկսեալ յարեւելից՝ հիւսիսական կողմամբ մինչև աստ, և դնաց մինչև յարեւմուտ, զոր ոչ ոք կարէ ընդ զրով արեւանքի զի վասն մեղաց մերոց եկն ի վերայ ամենայն աշխարհի, և դեռևս մինչև ցայսաւր, և ոչ ոք է, որ անցուցանել կարէ զբարկութիւնս եկեալ...» (ՀԶՀ, էջ 358): Թե՛ այս համաճարակը եկել է Հայաստան, աղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում, միայն 1347 թվի մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի Յեզրնկան եկի խաղաղութեամբ և եղև մահաբաժամ...» (ՀԶՀ, էջ 353):

10. Այսինքն մինչև 1362 թվի հունվարը, ամս և հմտ. ներքևում, էջ 513:

11. Գվիսոն Լուգինյան, լատինամոլության համար 1344 թ. հայերը սպանեցին:

12. Բնագրում Մ. Լեհացին նկարագրում է Տիտոսի կողմից երուսաղեմի պաշարման, զրավման և հաջորդող սովի պատմությունը, որին Ն. Պալինյն ավելացնում է վերահիշյալ հատվածը:

13. Այս հատվածի նախորդող մասում Մ. Լեհացին խոսում է հոռմեական կայսր Թեոդորոս առաջինի և սրան ժամանակակից մարդկանց ու ղեկավարի մասին: Ներսես Պարթևի մահը տեղի է ունեցել 373 թվին՝ Վաղուց ապացուցված է, որ Ներսեսը թուրքավորման հետեանքով չի մահացել (մանրամասն տե՛ս Ա. Գարապաշյան «Քրիստոսական պատմութիւն Հայոց», մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 144—145): Դեպքը պատմվում է ըստ Փ. Բուզանդի:

14. Բնագրում Մ. Լեհացին պատմում է, թե ինչպես Լուգովիկոս Լ-ի թագավորու-թյան ժամանակ (810—835 թթ.) մեկ անգամ կարկուտի հետ ընկնում է մի մեծ քար, այնուհետև Ն. Պալինյն ավելացնում է սույն հատվածը:

15. Տե՛ս վերևում, էջ 177, 190, ծանոթ. 9, ներքևում, էջ 513:

16. Իմն Ավինիոն, քաղաք հարավ-արևելյան Ֆրանսիայում:

17. Պոսքը Հենրիկոս III-ի մասին է:

18. Եթե ստույգ է հեղինակի գրած մեր թվականության 1107 թվի, ապա «Հայոց եճեճ» պեղք է ուղղել «ԵճԾԶ», թեև երկուսն էլ ստույգ չեն: Ռուբենի իշխան հռչակ-վելը սովորաբար նշվում է 1080 թ. (Ալիշան «Սիսուան», էջ 44, ՄԺ, 1, էջ 74):

19. Այսինքն՝ 1099 թ.:

20. Ն. Պալինյնը նկատի ունի Հիթում Պատմիչի անունով հայտնի ժամանակագրու-թյունը, որը, վերևում նշված մի բանի ձեռագրերում, իրոք, հաջորդում է Մ. Լեհացու Գա-վազանագրի հայ թարգմանությանը (ԱՅ 2037, էջ 146ա—146բ և այլն): Սակայն, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, այդ ժամանակագրությունը պատկանում է ոչ թե Հիթում Պատ-միչին, այլ Հիթում Բ թագավորին (ՄԺ, էջ 65—70): Ն. Պալինյնը, ըստ երևույթին, իր ժամանակակից Ստեփանոս Բանանյի նման շփոթության մեջ է, (ՄԺ, 1, էջ 68):

21. Որոշ տարրերահանրում «ՌճԼԵ» (ԱՅ 2037, 3079, 2038): Ստույգը 1137 թիվն է (հմտ. ՄԺ, 1, էջ 75, 91, ծանոթ. 15): Գրիգոր Երեցը այդ արշավանքը նշում է Հայոց 586 թվին. «Էր յաւուրսն յամսոնային, յամիսն յուլիսոյ» (Recueil des Historiens des Croisades* t. 1er, էջ 152):

22. Այս վկայությունը թեև հաստատում է Ալիշանի («Սիսուան», էջ 469—470) և Մ. Օրմանյանի («Աղյապատում», էջ 1515) հաշվումները, սակայն Ա. Տեր-Միքելյանը գրանք սխալ է համարում (Ս. Անեցի, էջ 296, ծանոթ. 73):

23. Տե՛ս վերևում, էջ 61, 83, ծանոթ. 114:

24. Տե՛ս և հմտ. էջ 62:

25. Վկայությունն ստույգ չէ, Լեոն Ա-ն Անտիոքը գրավել է 1216 թ. «յամսեանն փետրուարի ԺԴ (14) Տեառնքնառաջին...» (Ալիշան, «Սիսուան», էջ 502, ծանոթ. 2, ՄԺ, 1, էջ 79, 94, ծանոթ. 51):

26. Տե՛ս վերևում, էջ 147—148:

27. Հոռմկլաի սույն գրավման մասին ժամանակակիցների պատմածը տե՛ս վերևում, էջ 92, ծանոթ. 219):

28. Այսպես է գրում նաև Մինաս Համթեցին («Աղյաբանութիւն Հայոց», 1870, Վաղարշապատ, էջ 46), ուրիշ աղբյուրներ հաղորդում են, որ Ստեփանոս կաթողիկոսը մահացել է գերության մեջ (Ս. Անեցի, էջ 153, Ստ. Օրբելյան, էջ 444, 503, տե՛ս վերևում, էջ 80):

Վերջին հեղինակների ասածը հաստատում է մի այլ ժամանակակից, որը հաղորդում է այդ տարիներին վերաբերող ուշագրավ այլ տեղեկություններ: Դժբախտաբար, մեզ հե-տաբերվող հիշատակարանը թերի է:

«...Կատարեցի...աւետարանս ևս Թորոս ի սուրբ և ի զերահուշակ ուխտս Դրագարի ԶԽ (1291) թուականիս, ի թագաւորութեանս բարեպաշտ և աստուածասէր արքային Հայոց Հիթմոյ, որդւոյ Լեոնի, ի զառն և ի զմնդակ ժամանակիս, որ էր հալածումն քրիստոնէից, զոր յայսմ ամի քանդաւ աւերեցան զեղեցիկաշէն քաղաքն Հոռմկլայեցոյ ծովեղբայրն Տրապաւսոյ և Աքայիոյ և եկեղեցիք բրիտոնէից և զին հաւաքեց և խաչանց փարախ: Եւ զին մի ամի առաւ աստուածաբաւ զգեալն Հոռմկլա ի գոռգէն փարաւունէ, որ էր աթոռ հայրապետացն Հայոց և սպասք սրբութեանն, զերի վարեցաւ հանգերձ մեր զլիսովն՝ հայրապետան, որոյ անուն Ստեփանոս. և հասեալ ի քաղաքն Դամասկոս հանգիսիւ փոխեցաւ յաստեացս և եթող սուգ անմիջեմբար աղղիս Հայոց և յայնժամ խորհուրդ ի մէջ առեալ թագաւորն Հայոց Հիթում ըտլոր ուխտիւն եկեղեցւոյ և իշխանաւն հանգերձ շնորհել բերդ ամուր և երկիր առաւ սր. աթոռոյ Լուսաւորչին առ ի հաստատել վերստին: Եւ առաքեն զիմն նուա-տութիւն և զսիրելի և զաննդակից եղբայրն իմ զպատուելի եպիսկոպոս զաէր Թոււմաս, յաշխարհս արեւելից առ ի մեծարանս եպիսկոպոսաց և իշխանաց զալ վերստին նորոգել զաթոռ սուրբ Լուսաւորչին. և մեզ հրամայեալ ի թագաւորէն և ի սուրբ ժողովոյն յառա-ջադոյն զալ ի զիրս. սր. առաքելոյն Թադէոսի առ զերահուշակ և արժանապատիւ եպիս-կոպոսն աէր Տիրացուն, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թադէոսի առաքելոյ: Եւ յայսմ ժամանակի փայլէր իբրեւ զշահ վառեալ ի մէջ զիշերի, որ էր նաւահանգիստ փտանդեցոյ, քաղցելոց և ծարաւելոց, շնորհաւք սուրբ առաքելոյն: Եւ Ը (8) ամաւ յառաջ եկեալ սուրբ արքայն Հայոց Լեոն, բարի և անուցող և երախտաւոր, տէրն իմ, յայս սուրբ ուխտս և բա-ղում սէր զտեալ արքային Հայոց ի սիրոյ եպիսկոպոսէս՝ աէր Տիրացուէ. նաև ևս նուապոս Թորոս վայելեալ ի սէր սորա և ի...» (ԱՅ 9223, Դ, նույնը տե՛ս ԱՅ 482 ձեռագրում, էջ 53բ):

29. Անժանութի վայր:

30. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 86, տե՛ս նաև վերևում, էջ 80:

31. Նկատի ունի Գրիգոր Է. Անավարդեցի կաթողիկոսին (1293—1307 թթ.), որը ձգտում էր հայերի կաթողիկոսացմանը:

32. Լևոն Բ-ի մահից՝ 1288 թ. փետրվարի 6 (տե՛ս վերևում, էջ 169, ծանոթ. 174) մինչև Հեթում Բ-ի կրոնավոր դառնալը՝ 1293 թ. (ՄԺ, 1, էջ 86), իրոք, տե՛ս է հինգ տարի:

33. Անվանապես տե՛ս Հեթում Բ-ի մոտ (ՄԺ, 1, էջ 83—85, և վերևում, էջ 105):

34. Տե՛ս նաև ՄԺ, 1, էջ 86:

35. Տե՛ս վերևում, էջ 105:

36. Իման Հովհաննես:

37. Այս դեպքերը, ըստ Հեթում Բ-ի, տեղի են ունեցել 1293 թ. (ՄԺ, 1, էջ 86):

38. Նույնը ինքը Հեթում Բ. (Հովհաննես Minor):

39. Այս հաստատում է նաև Հեթում Բ-ն, ըստ որի նա կրոնավոր դարձել է 1293 թ. և նույն թվին էլ նորից ստանձնել թագաւորական իշխանութիւնը (ՄԺ, 1, էջ 86, 87):

40. Այսինքն՝ 1294 թ., տե՛ս նաև Հեթում Բ., ՄԺ, 1, էջ 87:

41. Այսինքն՝ 1295 թ., տե՛ս նաև Հեթում Բ., (ՄԺ, 1, էջ 87), վերջինիս մոտ չի ասվում, թե ինչու է թագավորական իշխանութիւնը նորից հանձնել թորոսին:

42. Այսինքն՝ 1296 թ., տե՛ս նույն տեղ, էջ 87, 106:

43. Ն. Պալինցյն իր մի այլ աշխատության մեջ Մամաթի իշխանութիւնը նշում է երկու տարի՝ մինչև 1298 թ. (տե՛ս ներքևում, էջ 205): Ավելի ստույգը սա է:

44. Դահաւալական այս պայքարի մասին համառոտ տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 86—87, 106, որտեղ նշված է, որ թորոսը բանտարկված էր Մոլովոնի բերդում, իսկ Հեթում Բ-ն՝ Բարձրբերդում (տե՛ս նաև վերևում, էջ 150, 170, ծանոթ. 193):

45. Ն. Պալինցյն ներքևում (էջ 205) կոտանդինի թագավորության ժամանակը մոտավոր հաշվով նշում է մեկ տարի: Ավելի ճիշտն առաջարկվող վկայութիւնն է, որովհետև Հեթում Բ-ն թագավորական իշխանութիւնն երբորդ անդամ ստանձնել է 1299 թվին: Այս պայքարի մասին խիստ համառոտ հիշում է նաև Մ. Համթեցին («Աղղարա-նութիւն Հայոց», էջ 47—48):

46. Իման, Ֆրանցիսկյան վանական միաբանութիւնը, որի անդամները կոչվում էին կրոսեր կերայրներ՝ (իտ.), Frari Minori:

47. Ն. Պալինցյն մի փոքր սխալվում է: Խոսքը վերաբերում է Ղազան զանի Սիրիս կատարած առաջին արշավանքին, որը տեղի է ունեցել 1299 թ. աշնանը և 1300 թվի դարնանը (մանրամասն տե՛ս Ռաշիդ-ադ-դին, հատ. 3-րդ, էջ 182—186):

48. Լեն-Պուլի համաձայն Եղիպտոսում այդ ժամանակ, երկրորդ անգամ, (1299—1309 թթ.) իշխում էր Նասիր Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդը (էջ 63):

49. Ղազան զանի կողմից Դամասկոսի զբաղման մասին մանրամասն պատմում է Ռաշիդ-ադ-դինը, բայց նա լուր է Ն. Պալինցյու հաղորդածի մասին: Ռաշիդ-ադ-դինը Դամասկոսի զբաղումը նշում է 1299 թ. դեկտեմբերի 31-ին (էջ 184, հմմտ. «Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», վեներիկ, 1842, էջ 62—63): Ռաշիդ-ադ-դինը նշում է նաև, թե Ղազան զանը, երբ տեսավ Մայդան-ալ-Հաս բնակավայրը, Դամասկոսի մոտ, այնքան հա-վանեց նրա գեղեցիկութանը, որ կարգադրեց այն պահպանել, այդ բանի համար առանձ-նացնելով զինվորական հատուկ ջոկատ և արգելեց այդիներում մոնղոլ զինվորների թրե գալը՝ վնասներ պատճառելը և քաղաքացիներին վերավորանք հասցնելը (էջ 184): Ն. Պա-լինցյու վկայութիւնն հիմքում հալանարար այս տեղեկութիւնն է բնկած, երբ նա գրում է. «...Չոր տեղիս, որ առնուին ոչ աւերէին և ոչ դմարդիկն սպանանէին»:

50. Ռաշիդ-ադ-դինի հաղորդմամբ, Ղազան զանն իջևանել է Դամասկոսի մոտեր-քում գտնվող Մարջրախի վայրում, իսկ Հեթում Պատմիչը նշում է. «Եհար զխորանս իւր առ գետովն Դամասկոսի» («Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 63):

51. Ն. Պալինցյու համաձայն հայ-մոնղոլական ուժերի և կղիպտացիների բանակի միջև ճակատամարտը տեղի է ունեցել «այսմ տեղով» ուր իջևանել էր Ղազան զանը, մինչդեռ, ինչպես ճիշտ նշում է Ռաշիդ-ադ-դինը, թշնամի բանակների միջև ճակատա-մարտն ընթացել է 1300 թ. հունվարի 12-ին Զերե-ա-Մալիհի վայրում, Դամասկոսից մի քանի ժամով ճանապարհ հեռու: Այս կռիվներում հայերի և վրացիների մասնակցութիւնն մասին հիշում է նաև Ռաշիդ-ադ-դինը (էջ 185):

52. Այլ մանրամասնութիւններ այս մասին հաղորդում է նաև Հեթում Պատմիչը (տե՛ս «Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 62), իսկ Մ. Համթեցին, թեև շատ բան համառոտում է, բայց դեպքերը նույնութիւնը հաստատում («Աղղարա-նութիւն Հայոց», էջ 45—46): Եթե նկատի ունենանք, որ Մ. Համթեցին կաղմել է նաև Հոսմի կայսրների ցանկը (տե՛ս նույն տեղ, էջ 139), ապա կարող ենք ենթադրել, որ նա ամենայն հավանականութիւնը օգտվել է Ն. Պալինցյի սույն թարգմանութիւնից:

53. Իման կահրե:

54. Վր. Զուրա, հերոս. նաև բաջ, խիզախ, կտրիճ:

55. Հեթում Պատմիչը համառոտաբար ևս հիշում է Ղազան զանի նվիրատվութիւն-ների մասին, ավելացնելով. «Էս կերայր Հեթում զայս ամենայն աչօք տեսի, զի առաջիկայ էին» («Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 62), բայց նա նման բան չի հաղորդում:

56. Բնագրում «Ռապետ» ձևով:

57. Ռաշիդ-ադ-դինի համաձայն, Ղազան զանը Դամասկոսի կառավարիչ նշանակում է Կիլիկիին, իսկ Սիրիայում մնացած մոնղոլ զորքերի հրամանատար՝ Խուլուշահին և ուրիշներին (հմմտ. «Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 63) և ինքը Դամասկոսից վերա-դառնում է Թավրիզ:

58. Դամասկոսի կառավարիչ Կիլիկիի զավաճանութիւնն և մոնղոլական զորքերի պարտութիւնն մասին բավական մանրամասն հաղորդում է Հեթում Պատմիչը («Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 64), իսկ Ռաշիդ-ադ-դինը հիշում է հարեանցիորեն (էջ 185):

59. Հեթում Բ-ի և Ղազան զանի այս հանդիպման մասին այլ աղբյուրներից մեկ ոչինչ հայտնի չէ:

60. Այս օգնութիւնն մասին քնդհանուր ձևով հաղորդում է նաև Հեթում Պատմիչը («Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 64): Բնագրի «հետազայ Ռ» սխալ է, այն պիտի լինի «Ժ-Բ», որովհետեւ քիչ ներքև Հեթում Բ-ի ամբողջ զորքը հեղինակը նշում է ԺԲ (18000):

61. Ալիշանի ծանուցմամբ, նշանակում է, պատերը քարածիգ մեքենայով փլցնող («Հայապատում», Բ, էջ 523, ծանոթ. 7):

62. Հմմտ. «Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 64, ուր Խուլուշահի զորքը նշված է 30000: Ռաշիդ-ադ-դինը նշում է, որ 1300 թ. աշնանը առաջատար ջոկատով գնում էր Խուլուշահը, այնուհետև շարժվում էր Ղազան զանը (էջ 186):

63. Ալիշանը հայտնում է, որ նման մի բառ ունի Եղիշեն զարապս նշանակութիւնը, բայց ավելի ճիշդում այս բառը պետք է ունենա խորամանկ, նենգավոր իմաստ («Հայա-պատում», Բ, էջ 524, ծանոթ. 1-ին): Եղիշի մոտ գտնում ենք «զարի-թիր» ձևով, Մոգ-պետը պարսիկ ազնվականների ստում է. «Էս կէ զարհուրեցայր ինչ հոգիս ձեր, վաղադոյն առաւօտուցն ի զարի-թիր եկայր, զի վաղիւ անդ Մոգպետան մովպետ առաւ յաղէ» («Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց», Թիֆլիս, 1913, էջ 234): Փորթուգալ փաշան այս բառը սրբա-գրում է «Գարիմիհը», կամ «զարիմիհը», պահպանելով նշանակում է «զոռն Միհի» («Բագ-մովէպ», 1895, էջ 6—7, մանրամասն տե՛ս Լ. Անտոյան «Հայերեն արմատական բառարան», հտ. 2, Երևան, 1926, էջ 454—456): Այսպիսով, «արայիտուրը» բառը ոչ ձևով և ոչ էլ իմաստով չի նույնանում «զարի-թիր» բառի հետ թեև քննարկում «արայիտուրը» բառը համընկնում է Ալիշանի ամօք խորամանկ, նենգավոր բացատրութիւնը, բայց այդ բառի ստուգաբանութիւնը հայտնի չէ:

64. Տե՛ս նաև «Հեթում Պատմիչ Թաթարաց» (էջ 66, հմմտ. Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 196):

65. Հեթում Պատմիչը հաստատելով այս վկայութիւնը ավելացնում է. «Երբոց միջի զուս և պատմարան» («Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 66):

66. Հմմտ. «Հեթում Պատմիչ Թաթարաց», էջ 66:

67. Ղազան զանը մահացել է 1304 թվի մայիսի 17-ին, կիրակի օրը (Ռաշիդ-ադ-դին, էջ 202):

68. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 88, 89, 99, ծանոթ. 129:

69. Այսինքն, Հեթում Բ-ի կողմը՝ թորոսի որդին երեք տարեկան էր, երբ թագավոր հռչակվեց: Արիստակէս զրիչը 1301—1307 թթ. շրջանում բնգործնակած ձեռագրի հիշատա-կարանում գրում է, որ Լևոնը թագավոր օծվել է 1306 թվի հուլիսի 30-ին (տե՛ս վերևում, էջ 170, ծանոթ. 193, հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 155): Սակայն ժամանակակիցներն այդ եղեւո-թիւնը նշում են 1301 թվին և այդպես էլ բնգործնակած է զիտութիւնն մեջ (տե՛ս Ալիշան, «Միսուան», էջ 557 և այլն): Երեսօղեմի Մատենադարանի № 596 ձեռագրի հիշատակա-բանում կարդում ենք. «Արդ՝ զբեցաւ սա ի հռչակավոր անապատիս որ կոչի Խորեն... որ

է մերձ ի սահմանս Բարձրբերդոյ և Լևոնիային անտիկ դղեակացն, թուականիս՝ Հայոց 200 (սխալմամբ մերենագրված է 200—Վ. Հ.) և ի թաղաւորութեան Հայոց Հեթմոյ, որ եղեր զեղբորորդին իւր զպարոն Թորոսի, որ կոչի Լևոն, մանուկ տիօր, յաթոն իւր և ինքն ի կարգ կրօնաւորութեան մտեալ և խորադէտ իմաստութեամբ և նախահոգս մեծահանձա-
(ՄՏՄՅ, գործ № 9, էջ 84—85): Նշանաւում է, Լևոնը արդէն 1302 թ. թաղաւոր է հիշ-
վում: Մի այլ ժամանակակից 1301 թվի ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում գրում
է. «...զարձեալ եկն տէր Արքայամ ի մայրաքաղաքն ի Սիս, որ եղև աշխարհաժողով յա-
մենայն յախուռն, թաղաւորն Հայոց Հեթմո, զպարոն Թորոսի զիւր եղբաւորդին, զանրիժ
պատանի զԼևոն թաղիւ պատկեաց և յամենան յուսիս յերեսունն, յաւուր հինգշարթու...»
(ՄՏՄՅ, գործ № 43, էջ 362): Եթէ հաստատ է հունիսի 30-ը, ապա օրը կլինի ուրբաթ,
հինգշարթին կընկնի 1301 թվի հունիսի 29-ին:

70. Հեթմո Բ. ի եղբայր Ալինայի սույն բողոքի մասին այլ աղբյուրներից մեկ
ոչինչ հայտնի չէ, միայն Ս. Անեցու շարունակողը գրում է, թէ Ալինայը գնացել էր
զանի մոտ (էջ 156), թեև բնագրից պարզ երևում է, որ այդ տեղի է ունեցել մինչև
սպանութունը, այս դեպքում Ալինայը զանի մոտ բողոքի համար չի գնացել:

71. Մոնղոլները Փ. Ասիական կառավարիչ:

72. Իմա Լևոն Դ: Ըստ Սմբատի «Տարեգրքի» շարունակողի, սրան թաղաւոր օծել են
1321 թվին (էջ 128). տե՛ս և հմմտ. ՀԶ, էջ 170, ՄԺ, 1, էջ 88:

73. № 7841 տարբերակում «զմիային» ձևով (էջ 302ա), այսինքն նավահանգստի
բերդը:

74. Ալիշանի բնագրում «զպէշք նիւթն» ձևով («Հայաստանում Բ. էջ 533»), իսկ
ուրիշ տարբերակներում «զպէշքայաթն» (№ 3079) կամ «և զսութն», որ է պէշքնա: Ըստ
Ալիշանի, «անծանօթ այլազգի բառ. կարծեմ, թէ վերջի մասն քինէթ՝ թուրքարէն ազխ,
փականք նշանակողն է, իբր թէ փականքն ևս թալիսեր տարեր են» (նույն տեղ, էջ 533,
ծանոթ. 2):

75. Իմա զերմանական կայսր Լուզվիդ Բավարացին, որը իշխել է 1314—1343 թթ.:

ՆԵՐՍԵՍ ՊԱՆԻՇԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԸ (XIV դ.)

Այս բնագիրը գտնվում է, մեկ արդեն ծանոթ, հետևյալ ձեռագրերում
№ 2037, էջ 131ա—133բ (A), 2038, էջ 199բ—207բ (Г), 3079, էջ 203բ—
212բ (Д), 6554, էջ 52բ—60բ (B), 7841, էջ 275բ—280բ (B).

Բուն նյութին նախորդում է մի փոքրիկ ներածական, որտեղ հեղի-
նակը հիշեցնում է, որ ինքն իր կարողութեան սահմաններում, ինչպես նշել
է Մ. Լևոնցու ժամանակագրության թարգմանության հիշատակարանում,
կազմելու է հայ իշխանների, թագավորների և կաթողիկոսների ցանկը:¹
Այս հատորում առայժմս բացառում ենք կաթողիկոսներին վերաբերող
ցանկը: Հայ թագավորների և իշխանների այս շարքը սկսվում է Աստվա-
ծաշնչի ժամանակագրական սահմաններից՝ Նոյի և նրա որդիների հիշատա-
կությամբ, ապա թվում Հայկի և հաջորդների, Արշակունի թագավորների,
Մարգարեանության շրջանի իշխանների, Բագրատունի թագավորների, Կի-
լիկիայի հայ իշխանների և թագավորների հաջորդական կարգը: Բնագրի
նույնիսկ պատմական մասում ժամանակագրական տվյալները հազվադեպ
են. հեղինակն ընդհանուր առմամբ բավարարվել է միայն իշխանների կամ
թագավորների կառավարման տարիների ընդհանուր քանակը նշելով: Բնա-
գիրն հասցնում է մինչև 1351 թվականը²: Հենց այս թվին էլ, ըստ երևույ-
թին, կազմվել է այս բնագիրը:

Ներածականում իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների մասին հեղինակը
հանվանե հիշում է Եվսեբոս Կեսարացուն և Մովսես Խորենացուն, որպես
«առուգաբան» մատենագիրներ, ինչպես ինքն է գրում, թեև «բաղումք ընդ
այլո բազում ինչ պատմեցին», բայց նա դրանց չի հավանում: Հին շրջա-
նին վերաբերող տեղեկութունները հեղինակը վերցրել է այս երկուսից,
նաեղածների մասին, փաստեր չունենալու պատճառով, հաստատ բան չենք
կարող ասել:

Հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք № 2037 (A) բնագիրը,
իսկ մնացածների տարբերակները տվեցինք տողատակ:

¹ Տե՛ս վերևում, էջ 173:

² Տեղին է նշել, որ Հեթմո Բ-ի տարեգրության Ն. Պալիկեցի ընդօրինակության
բնագիրը ևս շարունակվել է մինչև 1351 թվի, տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 89:

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԹԱՔԱՒՈՐՔ ՀԱՅՈՑ՝

131 ա

Արդ՝ վասն զի զիրքս առաջակա՞ դաւադանաց կամ ժամանակագրաց կոչեալ մինչև ցայս վայր ի գրոյ լատին ի հայ թարգմանեցաւ ինե փցուն ներսէսիւ Պալիանցի կոչեալ ի Կիլիկոյ գաւառէն:

Պարտ վարկա վերջոյ ինքնակալութեանն Հռոմայեցոցն և տէրութեանն Լատինացոցն զիշխողութենէն և զթագաւորութենէն Հայոց համառօտարար շարադրել, նայե զհայրապետացն իսկ յիւրում տեղին, եթէ որպէս սկսան և զորն որք փոխանորդեցին և զանուանան և զժամանակն ևս զորքանութիւն աւուրց բացայ յայտել ըստ կարի, ըստ ուխտագրութեան իմոյ ի նախնորդան գրոցս մինչև առ մեզ զպատմութիւնն հասուցանելով: Եւ քանզի բազումք ընդ այլոք բազում ինչ պատմեցին, իսկ մեք առցուք ի ձեռն գրել ի ստուգարան մատենիցն Եւսեբեայ ժամանակագրի և Մօսէսի Հայոցս վիպակագրի:

Արդ՝ ոմանք գնեն զթագաւորան Հայոց ի սեռէն Քամայ գոլ իջեալ վասն իշխողութեանն Բէլա և զինի նինոսի և Շամիրամա կնոջն նորա և այնպէս մի զմի փոխանորդեալ բերին մինչ ի տէրութիւնն Վաղարշակայ: Այլ ևս ոչ առնում յանձն զայս, քանզի թէպէտ և թագաւորութեամբն փոխանորդեցին զմիմեանս, սակայն ոչ սեռեալ, նայե ոչ տեղօք, այլ յայլեայլ տեղիս և յայլոյ ցեղէ իշխէին և թագաւորէին Հայոց և Պարսից, որք և Մարք ևս, որք են գրգերն ընդ յերկար տիրեցին Հայոց, նայե ամենայն Ասիոյ: Եւ են սոքա յիրաւի ի ցեղէն Քամայ, յորմէ ցեղէ և Բէլ իսկ, որ է ներքովթ: Սայ շինեաց զՈւռհայ, զոր յետո քակեաց Սենեքարիս և զՍելեկիայ շինեաց, որ թագաւորեաց սոյն Բէլա՞

1 Դ իշխանութիւն, 1-ին տողը D չի: 2 GD առաջակայ, B ժամագրաց: 4 B ինչ չի, ներսէսիւ, GD Կիլիկոյ: 6 BGD վարկայ, BD ինքնակալութեան, GD Հռոմայեցոցն: 7 Դ լաղինացոցն: 8 Դ նա և: 9 D և թէ փիւ. եթէ, BGD և որք զորն: 10 BGD աւուրցն: 11 B կարգի փիւ. կարի: 12 Դ հասուցանելով զպատմութիւնն: 13 B այլոյ, BGD այլ ընդ այլոյ: 14 Դ ըստուգարան, B ևս և փիւ Եւսեբեայ, B Նուերեա, D ժամանակագրին: 15 BGD Մօսէսի: 16 BG զթագաւորն: 17 BGD Բէլայ, GD Շամիրամայ կնոջ: 18 BGD բերն: 19 B Վաղարշակա: 21 BBD նա և, Դ և փիւ. նայե, BD տեղօք, Դ տեղիւք, B այլոց: 22 BD որ, Դ որն: 23 Դ էին փիւ. են, BG երկար: 24 BD սոքայ: 25 BBD սա, BGD յետոյ: 26 B Սենեքերիմ, GD Սենեքերիմ, B զՍելեկիայ, B զՍեղեկիայ փիւ զՍելեկիայ, Դ զՍելեկիայ, D Սելեկիայ, B որ չի, BG Բէլա:

ամենայն Ասիոյ, բաց ի Հնդկաց, ամս ԿԲ (62): Եւ յետ Բէլայ՝ նինոս ամս ԾԲ (52). սայ զնինուէ շինեաց: Ի սորին նինոսի ԽԴ (44) ամին Թարայ զԱրրամամ ծնանի: Շամիրամ կինն նինոսի ամս ԽԲ (42) և այլք հետեարար: Իսկ մեք ի խոստացեալն մեր կարգ շարագրութեանցն զարձցուք պայազատութեամբ իջուցանել զցեղն և զիշխանութիւնն Հայոց յուղեզ գծէն և ոչ ի խոտորնակի ուղեշնոյ: Արդ՝ ասեմ զաղգսն և զիշխանսն Հայոց եղեալ և իջեալ ի ցեղէն և որդոցն Յարեթի կրսերո որդոյն Նոյի, զոր ցուցանեմք այսպէս ըստ աստուածային գրոց ևս՝ Արեթ կրսեր որդին Նոյի ծնանէր զԳամեր, Գամեր՝ զԹիրաս, Թիրաս՝ զԹորգոմ, Թորգոմ ծնանի զՀայկն՝:

Այս Հայկա մի է ի հսկայիցն, որք խորհեցան զանրարիշտ խորհուրդն աշտարակայ շինութեանն: Իսկ յետ բլանելոյ աշտարակին և անլուր բարբառոյն միմեանց խորխտանօք ի վերայ միմեանց տիրել կամելով, որով ի մէջ այլոցն Բէլ բռնանայր տիրել կամելով երկրի: Իսկ Հայկն առեալ զորդի իւր զԱրամանեակ, զոր ծնեալն էր ի Բարեւոն, ընդ այլևս Յ (300) որդոց ի նայ յարելոց, ասիւ և կահիւ, Հուեալ գա ի լեառնոտն Այրարատո, շինէ անդ տուն և տայ զայն Արամանեակի, որդոյն իւրոյ և ինքն գնայ ընդ յարեմուտս հիւսիսի բնակէ և անուանէ զայն Հարք:

Իսկ Բէլայ տիրեալ ամենեցունց կոչէ և զՀայկն ի Բարեւոն, զոր ոչ առ յանձն գնալ: Գայ ի վերայ նորա խորխտանօք և Հայկն նետով հարեալ զԲէլ սպանանէ: Յետ որո կացեալ Հայկայ ամաց ոչ սակաւուց մեռանէր, յանձնեալ զախն, այսինքն է զպարտութիւնն Արամանեակայ:

Արամանեակ, որդի Հայկայ, ծնանի զԱրմայիս և թողու զերկու եղբայրս իւր ի Հարք՝ զԽոռ, յորմէ աղգն Խոռխոռունեաց և զՄանաւաղ, յորմէ Մանաւաղեանքն և Բզնունեանքն և Գնունիքն անուանին: Եւ ելեալ ինքն գնացեալ բնակէ ի լեառնակողմն, զոր և կոչէ զայն Արագած և ապրեալ անդ ոչ սակաւ մեռանի: Արմայիս, որդի Արամանեակայ ծնանի զԱմասիայ: Ամասիայ ծնանի զԳեղամ ընդ յայլ Բ (2) որդոց:

Գեղամ, որդի Ամասիայ, շինեաց բազում լ տեղիս. որ և շինէ 131 բ զԳեղաքունիս և զԾովն ևս կոչէ յիւր անունն:

1 ԵԴ Բէլա: 2 ԵԵ սա, Դ շինեաց զնինուէ: 1-2 D ու յետ Բէլայ նինոս սա զնինուէ շինեաց ամս ԾԲ և կաց: 3 B Թարա, BGD կին: 4 BGD այլքն, Դ ի չի, D զխոստացեալն: 6 B ի ցեղն, Դ յուղեզ, BG ի չի: 7 B զաղգս, BGD զաղգս, Դ իշխանս: 8 BD յորդոցն, Դ յորդոցն Արեթի կրսեր, B կրտսերոյ, D կրտսերոյ: 9 BE կրտսեր: 10 Դ որդի: 12 BGD հսկայիցն, B մի էր հսկայիցն: 13 GD խորհուրդ, B աշտարակայ շինութեանն: 14 B միմեանս, B խորխտանօք: 15 BGD որ և ի մէջ: 16 Դ զորդին, D զԱրմանեակ: 17 Դ ծնեալ, D Գձ, BBD նա: 18 GD գայ, BGD Այրարատայ: 19 BBD տա, BGD Արմանեակի, BD որդոյ, Դ որդոյ, BBD գնա: 19-20 BGD արեմուտս հիւսիսի: 21 B Բէլա, B կոչեալ, և չի, զՀայկ: 22 BD գա: 23 BGD որոյ, Դ կեցեալ, D ամաց չի: 24 BGD այս փիւ. այսինքն: 24 B զտէրութիւնն փիւ. զպարտութիւնն: 25 EG Արմանեակայ: 26 BG Արմանեակ, Դ Հայկա, Դ Կահիւ, Դ Կերիւ: 27 Դ եղբայրս, D եղբայր: 29 D և ելեալ չի, B գնացեալ չի, Դ լեառնակողմն: 30 B զոր չի: 31 BGD Արմանեակայ, Դ Ամասիայ, Ամասիայ: 32 BGD այլ: 33 BGD Ամասիայ, D շինէ փիւ. շինեաց, B շինէ փիւ. շինէ: 34 B և կոչէ, GD անունն:

[2] Գեղամ ծնանի զՀարմայի և զՍիսակ և սահմանէ նմա կէտ երկրի ի ծովէն ընդ արեւելս կոյս, ընդ որ անցանէ Երասխ գետ, ընդ դաշտն կոչեալ Քաղաւաղ և անուանէ դայն երկիրն Սիւնիս և այլն:

5 Է Հարմայ, որդի Գեղամայ, ծնանի զԱրամ և յետ ամաց մեռանի: Արամ, որդի Հարմայի, բազում գործ քաջութեան ցուցեալ ընդարձակէ զաշխարհն իւր ընդ Դ (4) կողմանցն, յորոյ անունն քանակն ազդ և լեզուք զմեզ և զաշխարհն մեր Արամէնի և Արմէնք կոչեն: Եւ Արմնիկ ըմբռնէ զբռնաւոր ոմն Մաղէս կոչեցեալ և կախէ զպարսպէն: Եւ երկրորդ իւր կոչեաց զսա Նինոս: Տայ և համարձակութիւն և հրաման վարսակալ ամել մարգարտեայ: Զայլ ոմն հօր և բռնաւոր Պայապիս անուն ի մէջ երկրաց հալածական առնէ ի կղզի ինչ յԱսիա: Եւ ի աեղի նորա թողու զմշակ իւր, յաղգէ իւրմէ հայ, որ շինեաց զՄայժաք, որ յետո կոչեցաւ Կեսարիայ: Հրամայէ անդ և լեզու հայկական ուսանիլ: Սա ծնաւ զԱրա: Ը Արայ Գեղեցիկն որդի Արամայ: Սայ պատուի ի Նինոսէ, որպէս և հայրն իւր, իսկ յետ մահուանն Նինոսի, շոայլն Շամիրամ, յետ չհնազանդելո նորա կամացն իւր, զի ուզէր քունել զինքն: Ելանէ պատերազմաւ ի վերայ Արայի ընդ բռամբ ամել զնա, որ սպանաւ անդէն Արա, ի խառնիլն պատերազմին: Որ և յետո Շամիրամն շինէ զամուրն, որ կոչի այժմ Վան: Եւ զորդին Արաի Կարդոս առեալ, վասն սիրո հօրն, Արայ անուն եղ: Եւ ապայ ինքն հալածի ի Զրապեշտէ մոգէ, որ էր նահապետ Մարաց, զոր ի գալն իւր Շամիրամ ամի ամի ի Հայս կողմնապետ թողոյր զԶրայդաշտն կողմանցն Ասորոց: Յայսմ պատերազմիս մեռանէր Արայ, որդին Թ Արայի: Իսկ Շամիրամ փախստական լեալ հալածի և սատակի ի Զամեսեայ որդո իւրո, որ է Նինուսա:

Արայեանն Արայի որդի Անուշաւանն: Այս Անուշաւանս հարուստ և հանճարեղ յիր և ի բան: Սայ տուայտեալ շատ արհամարհանս կրէ ի Զամեսեայ և օգնականութեամբ բարեկամացն շահի զմասն ինչ յաշխարհէն Հայոց, յետոյ ողջոյն իսկ: Իսկ ի սմանէ յառաջ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան արանց բռնակալաց տիրեցին աշխարհին Հայոց և ոչ ըստ ազգաց ասեմ, զի չէին հայեր, այլ զի ուզողակի ժառանգութեամբ ի հօրէ յորդի ոչ անցանէր իշխանութիւնն: Եւ անուանք նոցա այսպէս՝ Պարետ,

1 B զՀարմայիայ: 3 D գայ[ն]: 5 Դ Հարմա: 7 B Բ փխ. Դ, BFD, կողմանց, Դ յորոց: 8 ԴD ազգը: 9 D զգլխաւոր փխ. զբռնաւոր, կոչեալ: 10 D զպարսպէն փխ. զպարսպէն, երկրորդ որդի իւր, BBD սա: 11 B Գ մարգարտեայ: 12 Դ Պապայիս, 1 Դ երկրեաց: 13 B յԱսիայ: 14 Դ զՄայժաք, D զՄայժակք, BFD յետոյ, B Կեսարիայ: 15 BBD ուսանել: Դ սայ, BFG զԱրայ: 16 BFG Արա, BBD սա: 18 BFG չհնազանդելոյ, D զնա փխ. զինքն: 20 ԴD Արայ B պատերազմի, BFD յետոյ: 21 BFD Արայի, Դ Հարդոս: 22 BFG սիրոյ, B Արա: 24 Դ Շամիրամի, ամի ամի չիւ, B և չիւ: 27 B Զամեսեայ որդոյ Ասորոց, B Դ Արա, B որդի: 26 BFD հալածի և չիւ, B և չիւ: 27 B Զամեսեայ որդոյ իւրոյ, Դ Զամեսեայ որդոյ իւրոյ, D որդոյն իւրոյ: 28 B Արայի: 29 B յերև ի բան փխ. յիր և ի բան, BD սա: 31 B յաշխարհէս, յետո: 32 B ըստ (յառաջադիմութեան) չիւ, D յառաջադիմութեանց: 33 B Կաշխարհէն: 34 ԴD ի չիւ: 35 B Կայս փխ. այսպէս, B Զարետ փխ. Պարետ:

Արրոկ, Զաւան, Փառնակ, Սուր: Առ սօվաւ Յեսու Նաւեայ զօրավարեաց: Արդ՝ ի սատակելն Յեսուայ զՔանանացիսն անցին փախստական Յազոսս նաւելով ի Թարսիս: Եւ յայս յայտն[ի] զորոմամբն, որ յարձանին Ափրիկեցոց աշխարհին գրեալ կան այսպէս.

5 Ե Ի Յեսուայ գողոյ փախուցեալ եմք նախարարք Քանանացոց և եկաք բնակել սատա, յորոց մի և քանի դաս պատուականագոյնն մեր ի Հայս: Զայս և ստուգեալ գտաք զազգն Դնթունացն ի նոյն Քանանո գասէն յառաջ գալ, զոր և բարք ազգին յայտնեն Քանանացիս գոլ: Յետ սուրա Զաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ:

10 ԶՀայկակ, ասեն, առ Բէլիքոսիւ եղեալ և անբոխ արարեալ անխորհրդարար մեռանի. Անբակ, Աոնակ, Շաւարշ, Նորայր, Վստամ, Կար, Դոակ, Հրանդ, Ընձակ, Գլակ, Հօրայ, Զարմայր: Սայ օգնական Պոխամու ի Տաւտանայ, առաքեալ ընդ Եթովպացի զօրացն և մեռանի ի քաջանցն Ելենացոց, Դրօացիքն են կարծեմ: Պերճ, սայ էր յաւուրս Դուրի արքայի Իսրաէլի: Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կապակ, Սկայորդի, Պարոյր: Այս Պարոյրս, որդի Սկայորդոյն Հայկակոյն, օգնական լեալ Վարդակ Մարի, Թուի Թէ Պարսիկն է, բառնան զթագաւորութիւնն ի Սարգանայալլեայ:

Ա Եւ թագ եղեալ սմայ Վարդակ լեալ առաջին թագաւոր և Հայոց և 1320
20 առաջին պաշտաւոր ի Հայկակոյնաց:

Հրաչեայ որդի Պարոյրայ. սայ Հրաչեայ կոչի վասն առաւել բոցակնապոյն և պայծառ երես լինելոյն: Առ սօվաւ գերեաց զԵրուսաղէմ Նարօդօդոնոսոր, որ և սայ զմի ի գերեւոց զլիսաւորացն Հրէից խնդրեաց ի Նարադօդոնոսորս անուն Շարբաթ և բնակեցոյց առ ինքեան մեծաւ պատուով, յորմէ յառաջ եկին ազգն Բագրատունեացն, և Մմպատն անուն է Շամբաթ:

Իսկ յետ Հրաչեայ պայազատէ զթագն Փառնաւաղ, Պաճոյճ, Կոնակ, Փաւոս, Հակակ, Երուանդ, Տիգրան: Այս Տիգրանս առաւել զօրաւոր լեալ ամենայն նախարարացն իւրոց, զորոյ զառաւել զօլութիւնն ուսցիս ի պատմութենէ մեծին Մօսէսի պատմագրի: Տիգրանս Թ (9)-երորդ գոյ ի Պարոյրս առաջին թագաւորէ Հայոց: Առ սայ եկին որդիքն Սենեքարիմա Ազրիմէլէք և Սանա-

1 D Զառան փխ. Զաւան, Փառակ, B Ե Նաւեայ: 2 Դ Յեսու, Դ փախստական: 3 BD Յազոսս, B Թարսիսէ, BFGD այս: 4 B Ափրիկացոց, Դ Ափրիկացոց, D Յափրիկեցոց: 5 B ի չիւ, Դ իսկ փխ. ի, Դ Քանանացոց: 6 Դ բնակել, D պատուականագոյն: 7 Ե Ի (Հայս) չիւ: 8 BFGD Քանանոյ: 9 BFGD սուրայ: 10 ԴD ամբոխ: 11 BD Վօ[տ]ամ: 12 D Արանտ փխ. Հրանդ, BBD սա: 13 B Տաւտանա, BD Եթովպացի: 14 Դ Ելենացոց, BFD Ելենացիք Դրօացիքն են կարծեմ: 15 BBD սա, D Արրոյն փխ. Արրուն: 16 B Կայակ, B Դ Սկայորդի, D և Սկայորդի, BD Պարոյր, B Դ Սկայորդոյն, D Հակայորդոյն: 17 B Դ Պարսիկ է Թուի, D Վարդակ Պարսիկ է Թուի Մարի: 18 B Սարգանայալլեայ, ԴD Սարգանայալլեայ: 19 BFD սմա, B և առաջին չիւ, ԴD առաջին թագաւոր Հայոց և չիւ: 20 B Հայկակոյն, D Հայկակոյն: 21 BE Հրաչեայ, Դ Հրաչեայ, D Հրաչեոս, B Պարուրեայ, B Դ Պարոյր, B Պարուրեայ սա Հրաչեայ, B սա Հրաչեայ: 22 B բոցապոյն: 23 BBD սա: 24 ԴD Նարադօդոնոսորայ: 25 B առաջ: 26 Դ Բագրատունեաց, BD Մմբատ, Դ Մմպատ, B Շամբաթ: 27 BD Հրաչեայ, Դ Հրաչեայ, B Պաճոյճ: 28 B Կոնակ: 29 B ամենայն չիւ: 30 B գողութիւնն փխ. գողութիւնն, B Դ պատմութենէն, BD Մօսէսի: 31 BD ինն-րդ, Պարոյրայ: 32 BBD սա, B Սենեքարիմայ, B Սենեքարիմայ, ԴD Սենեքարիմայ, BD Ազրամէլէք:

սար. և բնակեցոյց զՍանասար առ Ասորեստան կողմամբն, որ
 աճեցեալ լցին զՍինն լեռն. և իմաստնագոյնքն նոցա վասն
 մտերմութիւն ցուցանելու կոչեցան բզեռաշխք. իսկ յԱզրամու
 ազանէն՝ Արծրունիք և Գնունիք: Իսկ ի Պասքամայ թոռնէ Հա-
 5 կալայ լեալ Անգեղտուն: Յետ սպանանելու նորա զԱշտանակ, որ
 թարքմանի վիշապ: Զկին նորա զառաջին զԱնոյշ ամենայն զար-
 միւքն կացուցանէ առ թիկունս Մասեաց ոտին, որ է Տանպատ
 մինչև զ[Գ]ողթն, յորոց մին Վրանջունիք և Աժգանականն: Սակայն
 որդիք Տիգրանայ լինին՝ Բար, Տիրան, Վանազն, յորմէ Վանունիք:
 10 Առաւան, յորմէ Առաւանեանք. յԱռաւանայ՝ Ներսէս և ի Ներսէնէ՝
 Զարեհ, ի Զարեհէ՝ Արմոզ, յԱրմոզայ՝ Բագամ, ի Բագամայ՝ Վան,
 ի Վանայ՝ Վահէ: Սայ ընդվզեալ մեռանի յԱղէքսանդրէ Մակեդո-
 նացոյ: Յայս վայր տէրութիւնն Հայոց դադարէ:

Յայսմհետէ մինչև զթագաւորելն Վաղարշակա ի Հայս ոչ
 15 ինչ ստուգիւ ունիմք ասել, քանզի շիտթեալ, արք զարամք ել-
 եալք: Եւ վասն այնորիկ եղև դիւրաւ մուտ ի Հայս Արշակա
 Պարթևի, որ թագաւորեցոյց Հայոց զՎաղարշակ եղբայրն իւր՝
 Բայց լինին ի սպանմանէն Բելայ մինչև զՎաղարշակ ամք ԹՁԾ
 (1950) կամ ԹՁԽԲ (1942): Յետ բառնալոյ տէրութեանն Հայկազ-
 20 եանց յԱղէքսանդրէ, մեռանի Աղէքսանդրոս, որ թագաւորեաց
 ամս ԲԺ (12) և ամիսս Զ (6)⁶, որ և զարձեալ յարմատոս սկսա-
 նիմք:

Արդ՝ վասն զի զԲարեկացոցն և զՄարացն, որք են Գրթա-
 տանեայք և զԼիդիացոցն, Կիւրոս բարձեալ զիշխանութիւնն յորս
 25 և էին Հայոցն ընդ Մարացն: Եւ ինքն Կիւրոս միայնեման տի-
 բեաց այսոցիկ ի թագաւորեաց ամս Լ (30): Եւ ի Կիւրոսէ մի
 զհետ միտ եղեն ի Բարեկոն ունելով զերիս վերոյիշեալ թագաւո-
 րութիւնսն կացին թագաւորք ԺԴ (14) զամս ՄԼ (230). յորոց
 վերջինն էր Դարեհ Արշամայ:

30 Արդ՝ յառաջին ամին թագաւորելոյն սոյն Դարեհիս ել յերկ-
 րի Ալէքսանդր Մակեդոնացի ճԻԱ (111) օլիմպիա թին⁸: Իսկ եթէ
 զինչ է օլիմպիաթն ասասցուք՝ օլիմպիաթն է անուն թաւկանի
 և թուարեութեան, զոր Մարգիտոս առաջին թագաւոր Լիդացոց,
 ի յերկրորդ ամին իւրս թագաւորելոյն, կարգեաց և եղ ի Փիգոս

3 BGD ցուցանելոյ, D բզեռաշխք: 4 D Հայկալ: 5 B Անգեղտունոյ, D Անգեղտունն, BBD սպանանելոյ, B զԱշտանակ: 6 BB զկին փխ. զկին, B զԱնոյշ[2], Գ զԱնոյշ: 8 D Աժգանականն: 9 B Վանանցն: 10 B Առաւանք, յԱռաւան, D յԱռաւանոյ: 11 Գ Արմոզայ, D Բանամ, B Բագամայ, D Բանամայ: 12 Գ Վանա, BBD սա, D յԱղէկսանդր, Գ Մակե-
 զոնացոյ: 14 B Գ Վաղարշակայ, D զթագաւորութիւնն Վաղարշակայ: 15 Գ ստուգիւ չիւ: 16 BD զիւրեաւ, Արշակայ: 18 Գ Բելա, BBD ԹՁԾ: 19 BD ԹՁԾ, D Հայկազեանց: 21 B ԲԺ-ն, GD ԲԺ-ան, BGD յարմատոյ: 23 B զԲելացոցն, Գ զԲարեկացոցն, BGD որ
 փխ. որք: 24 Գ զԼիդացոցն, D զԼիդացոցն: 25 D Տիրոս փխ. Կիւրոս, BBD միայնեման: 26 Գ զամ, BGD միոյ: 27 B վերապալեալ փխ. վերոյիշեալ, Գ վերաշխք, B պարոնու-
 թիւնսն փխ. թագաւորութիւնսն: 27/28 սոցը D ի Բարեկոն... Կոյին չիւ: 23 BD ԲԺ: 29 Գ վերջն: 30 Գ առաջին, B երկրի, D յերկրի չիւ: 31 BD օլիմպիաթն, Գ օլիմպիա-
 զին: 33 BD թագաւորն, B Լիդացոց, Գ Լիդացոց: 34 Գ ի Փիգոս չիւ, BD իւրոս

Պրաքսիւսն ի Դիմոնայ, որ է զպիր կամ թիտատան, թաւկան եղ
 և ամենայն ժամանակագրութիւնն Յունաց անդի սկսանի թաւկ.
 քանզի մինչև ի յայս իւրաքանչիւր ոք, որպէս և յօժարէր թա-
 գաւոր հրաման տայր թագաւոր գրել⁹: Եւ ասացեալն Ալէքսանդր
 5 Մակեդոնացի սկսաւ ի ճԺԱ (111) օլիմպիադական թաւարեութե-
 թեանն և է (7) ամի իւր էառ զԲարեկոն և սպան զԴարեհ¹⁰, որ
 թագաւոր էր Բարեկոնի, Մարաց և Լիդացոցն ևս և Պարթևացն
 ընդ Հայոց, թագաւորեաց ամս ԺԲ (12) ամիսս Զ (6): Իսկ զկինի
 մահուանն Աղէքսանդրի իշխանութիւնն նորա ի Դ (4) բաժանի,
 10 որ յայլում տեղոջ պատմի: Արդ՝ մի ի չորիցն Մելիկոս, որ զինի
 Ալէքսանդրի կալաւ զԲարեկոն, որ ընդ այլոց ազգաց և զՊարթևս
 հնազանդեցոյց մեծաւ պատերազմաւ և վասն այնորիկ կոչեցաւ
 Նիկանօլ: սայ թագաւորեաց ամս ԼԱ (31), զկինի Անդիոքոս
 Սօլտէր, որդի սորա ամս ԺԺ (19): Անդիոքոս Թէոս ամս ԺԷ
 15 (17)¹¹: Ի սորին ժԱ. (11) ամին և ապստամբեն Պարթևք ի Մակե- 132 ր
 զոնացոցն. որոց թագաւորեաց Արշակ քաշ, նախ ի զաւակէն Ար-
 քանամու ի Գետուրական ծննդոց, ի քաղաքին՝ որ կոչի Բահ,
 ամս ԼԱ (31): Եւ ապայ որդին նորա Արտաշէս ամս ԽԶ (46): Եւ
 ապայ Արշակ մեծ ամս ԾԳ (53)¹². Այս Արշակ մեծ թագաւորե-
 20 ցոյց զեղբայրն իւր զՎաղարշակ աշխարհին Հայոց ի ԻԷ (27)
 ամին Պալոմիդեայ և Դ (4) ամին Էրգիտեայ թագաւորացն Եգիպ-
 տոսի և օլիմպիադին ճԿԷ (167), տալով ամայ սահմանս զհիւ-
 սիսի և զարեմուտոս աշխարհին Հայոց: Վաղարշակս այս էր այր
 քաշ և խոհեմ. և սահմանեաց կարգս և դասապետութիւնս կեն-
 25 ցազականս որ և նախարարս և նահապետութիւնս ի պալատն
 արքունի. այլ և յաշխարհին Հայոց կարգեաց նայև այլ բազում
 իրս բարեձեւութիւնս յորինուածս տանց, ազգաց, քաղաքաց, շի-
 նից, դաս[տ]ակերտաց, զօրաց, կողմնակալաց և այլոց այսպիսի
 պիտոյից յորինուածոց և սահմանագրութեանց, ընդ որս սակաւ-
 30 ուք անցցուք բացայ յայտմամբ¹³:

Արդ՝ նախ սկսանի ի գլխոյ իւրմէ և զԲագարատ, որ է ի
 Հրէիցն, առնէր թագաւորի ասպարապետ և տայր նմա աստիճան
 զնել թագ ի գլուխ թագաւորին: Եւ սկսեցուցանող իւր զձեռն ի

1 Գ Պրաքսիւսն...զպիր չիւ, BD ի Դիմոնայ չիւ, B կամ իշխան թագաւոր: 2 B
 սկսան, Գ սկսան թուել: 3 D ի չիւ, ցայս, Գ որ չիւ: 4 B թաւկան փխ. թագաւոր: 5 D
 թագաւորութեանն: 6 GD և ի է, D զԲարեկոն: 6/7 D որ էր թագաւոր: 7 Գ Բարեկոնի, Լի-
 թագաւորեցն, B ևս չիւ, Գ ևս ընդ փխ. ևս և: 8 B և ամիսս: 9 D մահուան, B Գ իշխանու-
 թիւնն, B չորս փխ. Դ: 10 GD տեղոջ: 11 Գ Ալէքսանդրի: 12 B սաստիւ փխ. պատերազ-
 մաւ, D ուժով փխ. պատերազմաւ, B և (վասն) չիւ: 13 BBD սա: 14 B Սօլտէրն, BD
 որդի չիւ, ի սորա, B ԺԲ փխ ԺԺ: 15 GD ապստամբին, D ի (Մակեդոնացոցն) չիւ, Գ
 Մակեդոնացոցն: 16 GD նախ Արշակ քաշ, Գ յԱրքանամու: 18 BBD տալ, B որդիքն,
 GD որդի, B Արտաշէս փխ. Արտաշէս: 19 BBD տալ: 20 GD զեղբայր, Գ յաշխարհին, B
 Ին փխ. Ին, D ԻԱ փխ. Ին: 21 B Պալոմիդեայ, B Գ Պալոմիդեայ, B Երգիտեայ: 22 B ձե-
 փխ, ձեհ, D ձե փխ. ձեհ, BB սմա, D ամս փխ. սմայ, BBD զհիւսիսի: 23 Գ յաշխարհին:
 24 BD քաղաքական փխ. կենցաղական: 26 B ա[րքու]նի, D աշխարհին, BBD նաև: 28 B
 իշխանաց փխ. զօրաց, D բաց կողմնակալաց: 31 B ԱԱ փխ. Արդ, Գ է չիւ: 32 B առնէ, D
 տա, Գ նմայ: 33 BBD զգեցուցանող, D զձեռն:

զաւակացն Քանանու և կոչէ զազգն Գնթունի, ոչ գիտեմ որ արա-
զաւ ի քանի դայ: Եւ թիկնապահ իւր ի զաւակացն Խոռայ Հայ-
կազնոյ զՄախապ, որ և անուն գնախնականն պահէ Մաղխապու-
նիք: Եւ զԴատ ի զաւակէ Գառնկայ, որ(դ) ի Գեղամայ ի վերայ
5 որսոց, որո որդի Վարաժ, յորմէ կոչին և Վարաժնունիք: Եւ
զազգն Արծրունեաց, որ է արծիւ ունիս: Եւ զԳնունիքն՝ գինի
ունիս, սոքա էին յորդոցն Սենէքարիմայ: Եւ զՍպա[ն]դունիսն,
որ է թուր ունիս ի վերայ գինուցն. կացուցանէ և պահապանս
արքունի¹⁴, զորս այժմ պահնորդեր կոչեն ի Կիլիկիայ, ի հին
10 զարմից թագաւորացն, որ բուն ոստ անուանին, որք և Վիրք և
այժմն սեղիէծուլ կոչեն:

Եւ յարեւելից կողմանէ գերկուս նահապետութիւնս զՄիսա-
կանն որ ի տանէն Կաղմեայ և զԱռան, ի նոյն զարմէ, կարգէ
անդ կողմնակալ ի նոյն Միսական ծնընդոց: Եւ աշխարհն նոցա
15 յանուն քաղցր բարբառոյն կոչի Սպուկանք և սոյնպիսիք բազումք:
Իսկ ի չորրորդն կոչեցեալ Հայք հաստատէ զմեծ նահապետու-
թիւնն Ծովաց, այլ և զնահապետութիւնն Ապայնունեաց և զՄա-
հաւաղեանն, և զԳնունեացն: Եւ զայլ ոմն սրտեղ՝ անունն Սլաք,
թէ յազգէն Հայկեայ և թէ յառաջ քան զնայ կարգէ պահել զԼեւոն,
20 որ Սալք կոչի: Եւ ի սոյն իրս զՄիսնդական անգառնայի յորմէ՝
Մանդակունիք: Ի սակաւուցս զայլ բազումն իմանալ բաւական է
խոհեմ լսողաց, զորս կարգեալ կացոյց իրս թագաւորականս Վա-
ղարշակս ասացեալ ի թագաւորելն իւր ի Հայս¹⁵:

Ուր սկիւբն գտանես զանունն իւր առաջի գիրն այն թա-
25 գաւորք են, իսկ որ գտանես նախգրեալ՝ պարոն, այն ոք չեն թա-
գաւոր¹⁶:

Ա Եւ յետ այսպիսի բարեձեռութեանց և կարգաւորութեանց
Վաղարշակայ մեռանի ի Մծրին, թագաւորեալ ամս ԻԲ (22).

Բ Զկնի Արշակ, որդի նորա, ամս ԺԳ (13):

1 Բ Քանանացոց: 2 Բ թէ[կնա]պահ, Խոռայ 3 Բ զմախ խարխորանականն պահէ
մաղխապունիք փխ. զՄախապ...Մաղխապունիք: Դ [զմախ]ապ որ և անուն չի, ի նախնի-
ականն: 4 Բ Գառնկա Արշամայ, Գ Գառնկայ, Դ Գառնկայ չի, Բ որդի Գեղամայ չի, Դ
որդի չի, [Գեղ]ամայ: 5 Դ Ասորոց փխ. որսոց, ԵԴ որոյ, ԵԴ և կոչին, ԵԴ Վարաժունիք:
5/6 Ե և վասն փխ. և զազգն: 6 Դ զազգն չի: 7 ԵԴ սորայ, Գ յորդոցն Սենէքարիմայ,
Դ որդոցն, Ե Սենէքարիմայ, Դ զաղապունիսն: 8 Դ գինուց, Ե և չի: 9 Դ արքունիս զոր, Գ
Կիլիկիայ, Դ ի հին չի: 10 Դ [զարմ]ից, ԵԴ որպէս փխ. որք, ԵԴ և (այժմս) չի: 11
ԵԴ այժմ, Դ սեղիէծուլ, ԵԴ կոչեն չի: 12 Ե կրկուս, Դ և յարեւելից... զՄիսականն
չի: 13, 14 Ե որ ի տանէ միւս և զԱռան ի նոյն զարմէ կարգէ անդ կողմնակալ փխ. որ
ի տանէ...կարգէ անդ կողմնակալ, Դ [կաղ]մեայ, զԱռանտ: 14 Գ Միսակայ, Դ Միսակայ
ծնընդոցն, յաշխարհն: 15 Ե անուն, Ե Ազուանք, Դ սոյնպէս[իք], ԵԴ բազումք չի: 16 Դ
նահապետութիւն: 17 Դ այլ չի, Գ Ապայնունեաց: 18 Ե զայլ փխ. զայլ, Դ զայլ չի, զոմն,
Ե ստեղ փխ. սրտեղ: 19 Ե Հայկայ, Դ Հայկայ, ԵԴԴ գնա, Դ պահել չի: 20 Ե զսոյն փխ.
ի սոյն, ԵԴ զՄիսնդական: 21 Ե Մակեդունիք, Դ Մանդակունիք, ի չի, սակաւուց, Գ
իսկ ի սակաւուցս, ԵԴ բազումս: 22 Ե զոր: 23 Դ այս փխ. ասացեալ, իւրում, Ե իւր չի:
24 ԵԴ ի սկիւբն, Գ յառաջի, Ե գրին, Ե թագաւորին փխ. թագաւորք են: 25 Ե նախա-
ղբեալ, Գ այնորին փխ. այն ոք, Դ պարոնայք փխ. պարոն այն ոք, Ե այն ոք չեն թա-
գաւոր չի, Ե որք փխ. որ, նախաղբեալ: 28 Ե Վաղարշակ, Դ Վաղարշակ, Դ մեռաւ: 29
Գ որդին:

Գ Արտաշէս, որդի Արշակայ, ամս ԻԵ (25): Սայ յառաջագէմ
եղեալ քան զամենեւեան, ոչ եղեալ երկրորդ Պարսից, այլ զՊար-
սից թագաւորն արարեալ իւր երկրորդ, որ և անհամար զօրօք
գիմեաց յարեւմտս և զբազումս հնազանդեցոյց և մեռաւ յիւ-
5 բայոցն:

Դ Տիգրան, որդի նորա, ամս ԼԳ (33): Սայ ոչ ինչ ընթաց ի
հօրն քաջութեանն առնել արիութիւնս, բայց դարձեալ եղև երկ-
րորդ Պարսից: Առ սօլ[ալ] Վակոն ելուզակ, յորմէ լեառն Վակունիք:

Ե Արտաւազ որդի Տիգրանայ ամս Բ (2):

10 Զ Արջամ որ և Արշամ, եղբայր Տիգրանայ, ամս Ի (20): Առ սօ-
վալ զառաջինն եղև Հայոց || հարկ ինչ տալ Հռոմայեցոցն:

133ա

Արգար որդի Արշամայ ամս ԼԸ (38): Ի սորա թագաւորու-
թեանն երկրորդ ամին հարկին Հայք Հռոմայեցոցն ամենեքեան.
զի որպէս առէ Աւետարանագիրն ել հրաման յՕդոստոս կայսերէ
15 աշխարհագիր առնել ընդ յամենայն տիեզերս, որոյ աղաղաւ և ի
Հայս ևս եկին, յորում ամի Տէրն մեր և Աստուածն ծնաւ ի
Բեղլահէմ:

Արգ՝ ի Վաղարշակայ, որ նախ ի վերջինս թագաւորեաց
Հայոց մանաւանդ թէ առաջին իսկ մինչ ի Յարգար և ի Քրիս-
տոս հաւաքին ամք ձժի (117). և էր այն ամ Օդոստոսի կայս-
20 րութեանն ԽԲ (42) և Հէրօդէ ի աշխարհոյ, որ Յերուսաղէմ ամք
ԼԲ (32) և Ալէքսանդր Մակեդոնացոյ ամք ԳձԺԱ (311), իսկ
օլիմպիագիրն ձՂԴ (194): Աստ ոչ համաձայնին թուականութիւնքս
պէտպէս: Արգ՝ ի վերս ասացեալոցդ, ի յերկրորդ ամին Արգարու
25 Ժնաւ Քրիստոս: Իսկ Արգար թագաւորեաց այլ ամս ԼԶ (36):

Սանատրուկ ամս ԼԲ (32)¹⁷:

Էրուանդ ամս Ի (20)

Արտաշէս ամս ԽԱ (41):

Արտաւազ ամս Բ (2):

30 Տիրան, որդի Արտաշէսի, ամս ԻԱ (21):

Տիգրան, եղբայր սորա, ամս ԽԴ (43):

Վաղարշ ամս Ի (20):

Խօս[ր]օլ ամս ԽԸ (48): Յետ մահու սորա ոչ եղին թագա-

ւոր ամս ԻԸ (28):

35 Տրդատ ամս ԾԶ (56):

Տիրան և Խօսրօլ փոքրն ամս Ժ (10):

1 Գ Արշակայ, Դ Արշամայ փխ. Արշակայ, ԵԴԴ սա: 2 Դ զամենեւին: 3 Ե որ չի:
4 ԵԴԴ յիւրայնոցն: 6 ԵԴԴ սա, ԵԴ ընթաց, Դ ընթացի: 7 Դ քաջութեան, Գ արութեանս:
8 Գ յելուզակ, Դ յելուզակ, Գ Վարկունիք: 9 ԵԴ Տիգրանայ: 10 ԵԴԴ Տիգրանայ, Ե Տի-
րանայ փխ. Տիգրանայ: 11 Դ Հռոմայեցոցն: 12 Ե ԼԱ փխ. ԼԸ, Դ թագաւորութեան: 13
ԴԴՀռոմայեցոցն: 14 Գ զի չի, Դ աւետարանն, Ե Օդոստոս: 15 ԵԴԴ ամենայն, Ե որո:
16 ԵԴԴ ի յորում, Դ յամի, Աստուած: 17 Ե Բեթղէմ, Գ Բեթղէմ, Դ Բեթղէմ: 19 Դ
մինչև: 20 Դ այն ամք: 21 ԵԴ Հերովդէ, Գ Հերովդէ, այլազգայ: 22 Գ Ալեքսանդր, Դ
Յաղեկասնդր, ԵԴ Մակեդոնացոյ Գ Մակեդոնացոյ: 23 Ե օլիմպիագիրն, Դ օլիմպիագիրն:
24 ԵԴԴ ի (յերկրորդ) չի, ԵԴ վերասացեալդ, Գ վերասացեալ: 30 Գ Արտաշէսի: 33 ԵԴ
սորայ: 33 Դ մահուան, սորայ, թագաւորք: 36-րդ տողը՝ ԴԴ չի:

Մօսրօվ, որդի Մօսրօվու, ամս ժԲ (12),

Տիրան ամս Լ (30)¹⁸:

Արշակ ամս Է (7)¹⁹:

Պապ ամս Գ (4)²⁰:

5 Վաղարշ և Վաղարշակ Բ (2) և զրաջր՝ ամս Ե (5)²¹,

Վոսմշապուհ ամս ժԹ (19)²²:

Մօսրօվ ամս ԺԲ²³:

Շապուհ ամս Զ (6):

Արտաշէս ամս Զ (6)²⁴: Յետ սորայ անթագաւոր ամս ժԳ (13):

10 Պարոն Վարդ մարդպանն ամս ժԷ (17)²⁵: Զկնի սորայ ան-
տէրութիւն ամս Ե (5):

Պարոն Մանկոս ամս ժԸ (18):

Պարոն Արշամ ամս Ե (5):

Պարոն Վանան ամս ԻԸ (28)²⁶:

15 Պարոն Վարդ ամս Գ (3): Յետ սորայ անիշխան ամս Դ (4):

Պարոն Դաւիթ ամս Լ (30)²⁷:

Պարոն Թէօդոս ամս ԻԵ (25)²⁸:

Պարոն Համազասպ ամս Է (7)²⁹:

Պարոն Մէժէժ ամս ԻԹ (29)³⁰: Յետ սորայ անիշխան ամս

20 ԼԷ (37):

Պարոն Ներսէս ամս Բ (2)³¹:

Պարոն Աշոտ ամս Գ (3)³²:

Պարոն Սմայատ ամս ԻԱ (21)³³: Զկնի սորայ անիշխան ամս
ԾԳ (54):

25 Դարձեալ թագաւորք:

Աշոտ ամս ժԶ (16):

Սմայատ ամս ԻԶ (26):

Աշոտ, որդի սորայ, ամս ժԶ (16):

Սմայատ, որդի Աշոտայ, ամս ԼԲ (32)³⁴:

30 Աշոտ, որդի Սմայատայ, ամս ԼԶ (36)³⁵:

Սմայատ ամս ԻԳ (24)³⁶: Յետ սորայ անթագաւոր ամս Ե (5)³⁷:

Արաս, որդի Սմայատայ, ամս ԻԵ (25):

Աշոտ, որդի Արասայ, ամս ԻԶ (26):

Սմայատ Շահինշահն ամս ժԳ (13):

35 Գաղիկ, եղբայր սորայ, ամս ԻԹ (29)³⁸:

Յովաննէս և Աշոտ եղբայրք՝ ամս ժԸ (18)³⁹:

1 Դ Տրդատայ փխ: Մօսրօվու, D որդի Մօսրօվու չիւ: 2 Դ ժԳ փխ. Լ: 3 Դ Լ փխ. Է: 4 Դ Է փխ. Դ: 5 D եղբայրք: 6 տողը՝ D չիւ: 7 B ամ, BD Ա փխ. ԺԲ, Դ Ի փխ. ԺԷ: 10 Դ Վարդան փխ. Վարդ, BD մարդպան, Դ սորա: 10—11 տողը՝ զկնի սորայ անտէրութիւն ամս Ե B չիւ: 11 Դ անտէր: 12—14 տողը B չիւ: 14—18 տողերը B չիւ: 15 Դ սորա: 19 Դ սորա 20 Դ ԻԷ փխ. ԼԷ: 23 D Ի փխ. ԻԱ, ԴD սորա: 24 D Ծ փխ. ԾԳ: 25 B Դարձեալ չիւ: 27 B ԻԱ փխ. ԻԶ: D ԼԳ փխ. ԻԶ: 28 Դ սորա: 29 D Աշոտայ: 30 B Սմայատ: 31 ԴD սորա, B անիշխան փխ. անթագաւոր: 31-ի և 32-ի առանձնում Դ Աշոտ որդի Սմայատայ ամս ԻԵ: 32 ԴD ԻԶ փխ. ԻԵ: 32—33-ի առանձնում D Արաս որդի Սմայատայ ամս ԻԵ: 33 B Արաս, Դ ԻԵ փխ. ԻԶ, D ԻԷ փխ. ԻԶ: 33-րդ տողի փոխարեն B Աշոտ որդի Սմայատայ և եղբայր Աշոտայ ամս ԼԶ: 34 Դ Շահինշահն, D Շահինշահ: 35 D Սմայատայ փխ. սորայ: 36 B Յովաննէս, Դ Յովաննէս, D Յովաննէս, B ժԶ փխ. ժԸ, D ժԳ փխ. ժԸ:

Գաղիկ, որդի Աշոտայ, ամս ԼԶ (36)⁴⁰:

Պարոն Ռօբէն աղագական Գաղիկայ ամս Ի (20)⁴¹: Իսկ յետ
սորա փոխեցաւ թագաւորութիւնն կամ թէ աւերութիւնն Հայոց
ի գաւառն Կիլիկիոյ Ի թաւականութեանն Ալէքսանդրին ՌՆԹ
5 (1409)⁴² և Քրիստոսի մարդկեղութեանն ՌԳԸ (1098), իսկ Հայոց
թաւականութեանն ԵՃԽԷ (547):

Պարոն Կոստանդին, որդի Ռօբէնի, ամս Ե (5)⁴³:

Պարոն, Թօրոս որդի Կոստանդիկայ, ամս ԻԳ (23)⁴⁴:

Լեոն, եղբայր Թօրոսի, ամս ժԵ (15): Յետ սորայ կայսրն

10 Փէրփօմէն Հառ զԿիլիկիայ և Անատո տաճիկ ամիրայ ոմն, որք և
տիրեցին ամս Ա (1) և այլք ասեն լինել ամս ժԱ (11):

Պարոն Թօրոս⁴⁵, որդի Լեոնի, ամս ժԳ (13):

Պարոն Ռօբէն, որդի սորա, ամս Ա (1):

Պարոն Մլին, եղբայր Թօրոսի, ամս Է (7)⁴⁶:

15 Պարոն Ռօբէն, որդի Ստէֆանէ, եղբոր Թօրոսի, ամս ԻԲ (22)⁴⁷:

Լեոն⁴⁸ Առաջին, եղբայր Ռօբէնին, ամս ԼԵ (35)⁴⁹:

Ֆիլիպոս փեսայ Լեոնի և որդի բրընձին Անդիոքու ամս Գ (3):

Հէթում փեսա Լեոնի և Նոյն ախշիկն թագուհի Ֆիլիպոս ամս
ԽԵ (45):

20 Լեոն, որդի սորայ, ամս ժԸ (18):

Պարոն Հէթում իւր որդին մեծն՝ ամս Ը (8):

Սմայատն, եղբայր սորայ, ամս Բ (2):

Կոստանդին, եղբայր Սմայատին, ամս Ա (1):

Պարոն Հէթում, որ փերոյ, դարձեալ ամս Բ (2):

25 Լեոն որդի Թօրոսի, եղբոր սորա, ամս Գ (3):

Օշին, հօրեղբայր Լեոնի, ամս ժԳ (13):

Լեոն որդի Օշինի⁵⁰ ամս ԻԱ (21):

Պարոն Զուան, հօրքուեր որդի Լեոնի, պայլ կացեալ ամ մի:

Կրա⁵¹, եղբայր Զուանի, ամս Բ (2):

1 D Աշոտայ, B Լ փխ. ԼԶ: 2 BD Ըօբէն, Դ Ռուբէն, D Գաղիկայ: 3 BD սորայ: B կամ թէ չիւ: 4 Կիլիկիոյ, D Կիլիկիոյ, B Ի թագականութեանն Ալէկ[ս]անդրի ՌԳԸԹ, Դ թագականութեանն Ալէքսանդրին ՌԳԸԹ, D թագականութեանն Ալէքսանդրին ՌԳԸ: 5 B Ի թիւն Քրիստոսի, Դ և Ի մարդկեղութեանն Քրիստոսի: 6 D Հայոց թագական[ութեանն], 6 Դ ՇԻԵ փխ. ԵՃԽԷ, BD ԵՃԽԷ չիւ: 7 BBD Կոստանդին, Դ Կոստանդին որդի Ռուբէնի, D Ըօբէնի, B Ռօբա, B որդի չիւ, B Ե չիւ: 8 BF Կոստանդէա, D Կոստանդինի, BD Ի փխ. ԻԳ: 9 Դ Թօրոսի, B ժԲ փխ. ժԵ, Դ սորա, D կայսր: 10 Դ զԿիլիկիայ, B ամիրա, D ոմն ամիրայ: 11 Դ ամ, B մի փխ. Ա, D Ա չիւ, այլ, Դ տասն և մէկ: 13—14 տողերը B չիւ: 13 Դ Ռուբէն, D Ըօբէն, B սորայ, Դ սորա ամ մէկ: 14 D մեծ փխ. Մլին, Ե փխ. Է: 15 BD Ըօբէն, B եղբայր Թօրոսին, Դ Ռուբէն, եղբոր Թօրոսի չիւ, D յեղբոր: 16 B Լեոն, D առաջին չիւ, Դ Ռուբէնի, B Ռօբէնին ամս ԼԵ. այս Լեոն Առաջին և Կիլիկիայ թագաւորեաց, D Ռուբէնի առաջին թագաւոր Կիլիկիայ ամս ԼԵ: 17 B բրընձին Անդիոքու ամս Գ չիւ, D Ֆիլիպ, բրընձին: 18 B Հէթում փեսա Լեոնի չիւ, BD փեսայ, Դ փեսա, D աղջկան թագուհոյ: 20 ԴD սորա: 21 BBD մեծ: 22 D Սմայատ, B Ը փխ. Բ: 26-րդ տողի փոխարեն Դ Կոստանդին եղբայր Լեոնի ամս ժԳ: 27 D սորա փխ. Օշին, ԻԳ փխ. ԻԱ: 27—28 առանձնում D Կոստանդին աղագական Լեոնի ամս Է: 28 D ճուան, Լեոնի, ամս Ա: 29 BF ամս Բ. դառ ընդ եղբորն իւր և հայերն սպանին ՌՅԾԱ թիւն, D ամս Բ դառ ընդ եղբորն իւր սպանին Հայք թագական Հայոց ԸՃԷ և Քրիստոսի ՌԳԸԾԱ:

Կոստանդին, աղգական Լեոնի, կեայ այժմ և թագաւորէ ամս
է(7), որ է թւականին Հայոց Պ(800) և Քրիստոսին ՌՅԾԱ(1351):

1 Ե գայ փխ. կեայ, Ե կեա, Դ կեայ այժմ և թագաւորէ չիւ: 1—2 առդի փոխաւեց
մեկ ուրիշ ավելացել է՝ Դ Լեօն իբր թագաւոր կացեալ ժԱ ամիս և բարձաւ թագաւո-
րութիւն ի տանէն Կիլիկիոց: 2 Դ թուական, Ե Ը Դ փխ. Պ, Դ Քրիստոսի, Ե ՌԳԾ-
ԾԱ փխ. ՌՅԾԱ:

ԾԱՆՈԹԱՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում վերնագիրը գրված է կարմիր թանաքով:
2. Բնագրում մինչև այդտեղ գրված է նույնպես կարմիր թանաքով: «Առաջակա»
բառին բնագրում նախորդում է «առաջ» բառը, այն չվերցրինք:
3. Բնագրում «Բլէս» ձևով:
4. Տես և հմմտ. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք 1-ին, գլուխ Ե:
5. Այս ամբողջ տեղեկութիւնները տե՛ս նույն տեղում, գիրք 1-ին, գլ. Ժ—ԼԱ:
6. Տես Ե. Կեսարացու ժամանակագրութիւնը, մասն Բ, էջ 126: Ըստ երևույթին
7. Պալիկենցն այստեղից է սկսել օգտագործել Ե. Կեսարացու վերոնշխար աշխատութիւնը:
8. Տես և հմմտ. Ե. Կեսարացի, ժամանակագրութիւն, մասն Բ, էջ 113—126:
9. Տես նույն տեղում, մասն Բ, էջ 98: Ե. Կեսարացին այդ մասին գրում է. «Զայս
Ողոմակաս եղ իփիտոս Պրաքիոնի Դիմոնեայ: Եւ յայն ժամանակէ թուի Յունաց ժամա-
նակագրութիւնն վաւերական. զի յառաջ քան զայսոսիկ՝ իւրաքանչիւր որ որպէս և յօ-
ժարէր՝ վճիռ տայր: Հույները առաջին օլիմպիադան հաշվում են 776 թ. (ն. մ. թ.).
յուրաքանչյուր օլիմպիադան ունի չորս տարի:
10. Տես նույն տեղում, մասն Բ, էջ 126: Ալ. Մակեդոնացին Աքեմենյան Պարսկաս-
տանի թագաւոր Դարեհ ԼԱ-ի բանակները ջախջախեց 331 թվի սեպտեմբերի 30-ի, Նինվեի
ավերակներից ոչ հեռու, Գալկամակ փոքրիկ գյուղի մոտ տեղի ունեցած արշաւանհեղ
հակառակմարտում:
11. Սեկիկյան թագաւորների մասին այս տվյալները տես նույն տեղում, մասն Բ, էջ
128—130: Մինչև այստեղ Ն. Պալիկենցն օգտվել է Ե. Կեսարացու ժամանակագրութիւնից,
իսկ այնուհետև դարձյալ Մ. Խորենացուց:
12. Այս և շար. տես Մ. Խորենացի, գիրք II, գլ. Ա:
13. Տե՛ս նույն տեղում, գիրք II, գլ. Գ:
14. Նախարարական տներին կաղամփորման ամբողջ պատմութիւնը տես նույն տե-
ղում, գիրք II, գլ. Է:
15. Տես նույն տեղում, գիրք II, գլ. Ը:
16. Բնագրում այս ամբողջ հատվածը գրված է կարմիր թանաքով:
17. Տես նույն տեղում, գիրք II, գլ. Ը—ԿԱ:
18. Մ. Խորենացին Տիրանի թագաւորութիւնն տարիները նշում է 11, գիրք III,
գլ. ԺԷ:
19. Նախագաղափար օրինակում դուրս եկել է ժէ: Արշակ Բ-ի թագաւորութիւն
ժամանակի մասին տես ներքևում, էջ 463, 471, ծանոթ. 3:
20. Մ. Խորենացու մոտ Պասի թագաւորութիւնը նշված է յոթ տարի, գիրք III,
գլ. ԼԹ:
21. Այստեղ պակասում է Վարդգղատի անունը, որը, ըստ Մ. Խորենացու, թագա-
ւորել է չորս տարի, գիրք III, գլ. Խ:
22. Ըստ Մ. Խորենացու 21 տարի, գիրք III, գլ. ԺԵ:
23. Տես նույն տեղում, գիրք III, գլ. ԾԵ:
24. Արշակունիներից հետո Ն. Պալիկենցը թե ո՛ւմից է օգտվել, դժվար է ասել:
25. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 255:
26. Մի այլ ժամանակագիր որա իշխանութիւնն տարիները նշում է 21, ՄԺ, 1, էջ 255:
27. Իման Դավիթ Սահաւունի, տես և հմմտ. ՄԻ, 1, էջ 255, 259, ծանոթ. 3:

28. Իման Թեոդորոս Ռշտունի, հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 255, 259, ծանոթ. 4:
29. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 255, 259, ծանոթ. 5:
30. Մի ալլ ժամանակագիրը սրա իշխանությունը նշում է 34 տարի, ՄԺ, 1, էջ 255:
31. Ոմանք սրա իշխանությունը նշում են երեք տարի, ՄԺ, 1, էջ 255, 259, ծանոթ. 7:
32. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 255, 259, ծանոթ. 12:
33. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 256, 260, ծանոթ. 13:
34. Այս մի քանիսի մասին տես հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 256, համապատասխան ծանոթ. 14:
35. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 256:
36. Հմմտ. նույն տեղ, էջ 256, 260, ծանոթ. 19:
37. Հեղինակը բաց է թողել Սշոտ երկաթի անունը, հմմտ. նույն տեղում, էջ 256, 260, ծանոթ. 20:
38. Վերահիշյալ չորս թագավորների վերաբերյալ տեղեկությունները հմմտ. նույն տեղում, էջ 256, 260—261, ծանոթ. 22—24:
39. Հմմտ. նույն տեղում, էջ 256, 261, ծանոթ. 25:
40. Ըստ երևույթին 36 տարիների մեջ հեղինակը նկատի է ունեցել նաև Գաղիկ Բ-ի պանդխտություն տարիները՝ մինչև նրա սպանությունը 1079 թվին: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 90, ծանոթ. 1, էջ 256, 261, ծանոթ. 26:
41. Հեթում Բ-ն Ռուբեն Ա-ի իշխանությունը նշում է տաս տարի, տես նույն տեղում, էջ 74:
42. Հեղինակը նկատի ունի Ալ. Մակեդոնացուն, որովհետև, նրա կարծիքով սրանից մինչև Քրիստոսի ծնունդը 311 տարի է (տես վերևում, էջ 203) հետևապես նշված՝ 1409-ից եթև հանենք 311, կստանանք 1098, այն ինչ ցույց է տրված Հուլյան և հայկական թվականներով:
43. Կոստանդինի իշխանության տարիները սովորաբար նշվում է տաս տարի, տես ՄԺ, 1, էջ 74, 75, 90, ծանոթ. 9:
44. Հմմտ. նույն տեղում, էջ 75:
45. Բնագրի ձևի լուսանկարում, միևնույն ձևացադրով, ավելացված է. «Մեծ Թորոսն է»: Նույնը տես Ե տարբերակում, էջ 280ա:
46. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 75—76:
47. Հմմտ. նույն տեղում, էջ 76, 92, ծանոթ. 27:
48. Բնագրի ձևի լուսանկարում, միևնույն ձևացադրով, ավելացված է. «Այս Լևոն առաջին կիլիկեցի թագաւորեցաւ»: Վերջինիս անունը հայտնի է միայն Ստեփանոս Բ-ի վերաբերյալ այս տեղեկությունները ստույգ չեն, հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 51, ծանոթ. 9, էջ 76, 79:
49. Օշինի և հաջորդների վերաբերյալ տեղեկությունները հմմտ. Հեթում Բ-ի տարեգրության Ն. Պալինյի շարունակություն հետ, տես ՄԺ, 1, էջ 89:
50. Բնագրի ձևի լուսանկարում, միևնույն ձևացադրով, ավելացված է. «Գոսայ ընդ եղբորն իւր հայերն սպանին», նույնը տես Ե տարբերակում, էջ 280բ:

Ի թվին¹ ՊՂԹ (1450) եւ ճհան[2]այ մերգա ի Թափրիգու յաշխարհէ եւ էառ զԵղնկայ². և անտի առաքեց զամն զաւրապուխ ի Միջագետս Թրքսան աւղի անուն. և նա եկեալ գերեաց զԹրիգու-
 5 րան³ և աւերեաց զնա և չարչարեաց զրապում քրիստոնեայս և նահապտեակեաց և անտի եկեալ ի Մասրըլէն, ի սահմանս Մերտինայս: Եւ մերտինցիքն զարհուրեցան. և բազումք ելեալ ամբաղան յամ-
 րացն Մերգնոյ⁴:

Ի թվի Զ (1451), որ նաւասարգի էր աւրն կիրակի⁵, եկեալ Թրքսան աւղին պատերազմեցաւ ընդ մերտնցոցն և կոտորաւ ի
 10 Տնիսայ Ագապի գլուխն: Եւ զինի վեց աւուրն, յաւրն ուրբաթաւ,⁶ քաղաքացիք ապստամբեցան ի ճհան[զ]իր ամիրգայէն և ապսպրե-
 ցին զքաղաքն ի Թարքսան-աւղին. և ըստ արժանացն նոցա զո-
 մանս առգ[ա]նեց և զոմանս թալանեաց և սկսաւ բանալ զգա-
 րաներն, որ կայր ինչք մերտնոցն, և զինչ որ հասանէր յամբը-
 15 տակէր և զինչ որ մնայր ի հնգից զմէկն առնէր. և կապտառ նշան եդիր ի վերայ քրիստոնէիցն և բազում չարիս արար, զոր թէ
 գրէի մի ըստ միտջէ նա գիրք մի լինէր, զինչ նաայի Քաղուածս և այլ շատ: Եւ սկսան քաղաքացիքն և Ղարա-Ղոյսունլու խաարիլ
 20 զրերգն ի նաւասարգէ ի Զ (6)-էն⁷ ի վեր, յորում էր թվականն Զ (1451). և զինի Զատիկի ԻԲ (28) աւուր, ի Յերեման խաշի կի-
 րակին⁸, եկեալ ճհանկիրն Յամթայ ի Մերտին և ոչ հնազանդե-
 ցան նմա մերտնցիքն: Եւ զարձաւ Յամթի և զինի աշխորիկ եղև պատերազմ մեծ ի գուսն Սմթայ և կոտորումն⁹ մեծից երկու
 25 գիմացն և սպանաւ անդ Մերտայ էրեց, նախաջ տէր Մկրտչի որ-
 գին¹⁰: Եւ այս պատերազմս եղև ի երեքշաբթի¹¹, որ զինի երկու
 աւուրն հինգշաբթի, Համբարձումն էր¹²:

Իսկ ի թվի ԶԱ (1452), յաւուրս երկուշաբթի¹³, արձակեցին ի բերդէն զոսպրիթն ի խառնէն ամէքն հիւանդ, կիսոթն ի վայր
 30 կուտէին և հապ ուտէին և քան զկոտորածն կուսնային, կացին ըստդիւթն տարի մի¹⁴, պակաս Ե (5) աւր, ի խաարն. որոյ յայնմ
 աւրերն եկեալ էր Մհամատ ամիրգայն, ճհանչի որդին, առ Ռուս-
 տամ Թրքսան աւղին և խաարեցին զճհանկիրն ի Յամթի, որոյ
 վճար եղև այս գրոց և զառաջնայ Աստուած գիտէ:

Ի սմին ամի յաւազ Զատիկն¹⁵ հաշ[ա]թիւն եղաւ, հաշտե-
 35 ցան ճհանչան և ճհանկիրն և զարձոյց զՄերտին ի ճհանկիրն: Եւ յաւազ պահոցն¹⁶ գնաց Ռուստամ պատերազմել ընդ Հասան պէկին
 ի Զերմուկն¹⁷ և կոտորաւ Ռուստամն:

Եւ ի նոյն պահին բլաւ մզկիթ[ի]ն բերդին Մերտ[ն]այ, առանց
 շարժի և անձրեկի:

Դարձեալ ի նոյն պահն կայծակ իջաւ ի վերայ Մարտին և
 ալբեաց զնա, ի նոյն Մերտնայ բերդն:

5 Ի նմին ամի ելաւ ճհանկիրն Յամթայ և գնաց Քուրթ թա-
 րանի. և Հասան պէկն եկեալ մտաւ Յամթի և էառ զնա. և ճհան-
 կիրն փախտաւ և գաւ. և եկեալ ի Մերտնայ բերդն մտաւ սեպ-
 տեմբերի ի (20):

Յամին ԶԲ (1453) եկաւ Հ[ա]սան պէկ և խաարեց զՄերտին ժն
 10 (15) աւր. և ապա հաշտ[եցան] Բ (2) կորայրքն՝ ճհանկիրն և
 Հասան պէկն:

Ի նմին ամի վախճանեցաւ Յովանէս էրեցն, Ղուկաս երիցու
 որդին, յաւիս Ա (1):

Յամին ԶԳ (1454)-ի յունվար ժԱ (11), յաւուր շաբաթաւ,
 15 վախճանեցաւ Ասաքել վարդապետն¹⁸ յԱրդնի¹⁹:

Յամին ԶԵ (1456) եկաւ Հասան պէկն Յամթայ և գնաց ի
 ձգիրայն խառնել զնա. և նոքա հնազանդեցան նմա և եղևն հար-
 20 կատու: Եւ անտի եկեալ ի Մերտին, և խնդրեաց զսուլտան Համ-
 զայն, զճհանգրի որդին, Կ (60) հոգով լինել նմա հեծելքաշ և ճհան-
 կիրն ոչ էաւ: Եւ նա արածեաց և քաշեց զՄերտնայ մուտքն և
 զարեց զայգիքն, իսկ ճհանգիրն եկեալ գնաց առ ճհանչան և
 խնդրեաց ի նմանէ հեծեալ, զի գայր պատերազմել ընդ եղբաւրն
 իւր Հասան պէկն: Եւ ետ նմա զԵղնկայ քաղաքն և ասաց նմա՝
 25 գնալ յԵղնկայ. և զԱրապշահ պակն, յոր Երզնկայ էր, առնաւ ընդ
 իւր և երթալ պատերազմել ընդ Հասան պակն: Իսկ Արապշահ ոչ
 իշխեաց գալ պատերազմել ընդ Հասան պակն, այլ ապսպրեաց
 30 զԵղնկայն²⁰ ի ճհանկիրն և ինքն գնաց առ ճհանչան, որ ի Չաղա-
 թայ էր²¹: Իսկ Հասան պէկն քշեց զինի նորա Ը (8) աւուր ճհան-
 պարն և յորժամ ոչ գտաւ զնայ, զարձաւ Յամթի քաղաք իւր:
 Իսկ ճհանկիրն, յորժամ Հասան պէկն գնաց զինի Արապշահ և անդ
 ժողով մաց, ել ի Յեղնկայ վախտաւ և թողեալ անդ զորդին
 իւր զՄուրատ րէկն և եկեալ ի Մերտին:

Յամին ԶԶ (1457) առաքեաց ճհանկիրն զեղբայր իւր զՌուս-
 35 յիս պէկն առ ճհանչան ի Չաղաթէն և գանգատ արար ի վերայ
 Արապշահ. և ճհանչան զԱրապշահն թալանեց և գնդանեց: Եւ
 փոխանակ Արապշահն եկ ճհանկիրն այլ հեծել. գլխաւորք հեծել էին՝
 Ռուսթամ պակն, Թրքսանի որդին և Ալիշաքար պակն և իւր որդին
 և Սաւայան պակն և Փիր պակն. զսոսայ իւրեանց հեծելօք առաք-
 40 եաց ճհանչան յաւազնութիւն ճհանկիրն առ ի պատերազմել ընդ
 Հասան պէկն: Եւ եկեալ սոքա ճհանկիրն իւր հեծելօք և Սաւայ²²
 պարտնով գնացեալ Յամթի ի պատերազմ և խմպեալ պատերազ-
 մին և Բ (2) կողմունքն եկեալ ի պատերազմ. զօրացաւ Հասան
 45 պակն և պարտեցաւ ճհանկիրն: Քանզի ճհանկիրն զաւրքն ծառն
 և ճհանկիրն փախեաւ և զաւրքն ցրուեցան: Եւ Ռուստամն, Թըր-
 խանի որդին, ըմբռնեալ եղև և տարեալ առաջի Հասան պէկին կա-
 ցուցեալ և զինի Գ (3) աւուր կողան զնա: Իսկ կին Ռուսթամին

5 փախեաւ և հասաւ յԱւրէլ քաղաքն²³ իւրեանց և յղարկել խնդրեաց
 զլաշն Ռուսթամին և տարաւ զնա յՕրէլ: Իսկ Ալիշաքարն և իւր
 տղայն Ալի միրզայն և Սաւալան պալին սոքա ևս ըմբռնեցան և ար-
 կելնոցա հասան պէկն ի զնդան, իսկ Փիրի պալին մաղապուրծ եղաւ:
 10 Եւ այս հեծելիս կոտորած ճհանկիրի փախն էր պատճառ և իւր
 զաւրացն ծռռնն նոյնպէս: Եւ Ուլանիսն փախաւ, իսկ Սուրայ²⁴
 տէրն ըմբռնեցաւ. և Հասան պէկն էառ զիւր Բ (2) անասիկ բերդո-
 րայքն և ետ նմա զՕշին գաւառն²⁵: Իսկ մերտնցիքն, յորժամ զայս
 ամենայն տեսան, միտարնեցան մեծ և փոքրն և տաղին ճհան-
 15 կրին, թէ «Հնազանդեայ քո եղբայրդ և տուր նմա զքո որդի հե-
 ծեկքաշ, ապա թէ ոչ մեք այստեհեաւ ոչ ունիմք կարողութիւն
 հակառակ կալ Հասան պէկին, եթէ գայ պատերազմել ընդ մեզ»: Եւ
 ճհանկիր ասաքեաց զորդին իւր Լ (30) հոգով հեծեկքաշ և հաշ-
 20 տեցան: Տեսէք եղբայրք, զանամութիւն ճհանկրին, որ այս ամե-
 նայն արհաւիրքս, որ եղաւ և ամենայն աւերութիւն և ապա ետ
 զորդին, և թէ տարով մի յառաջ տուեալ էր զորդին, այս ամե-
 նայն աւերութիւնս չլինէր:

Ի սմին սմի եղև շարժ և բլաւ Կեղոյ կէս բերդին և Եղնկաջ
 քաղաք տապալեցաւ և ջրահեղձ եղաւ²⁶:

ԹԱՆՈՒԹԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում ինչպես նշել ենք «ի թվին» բառին նախորդում է գրչի հիշատակա-
 քանը, այն բերում ենք ամբողջությամբ. «Ջաւրի նախի տըւաւդ զԱռաքել վարդապետն յի-
 շեցէք ի տէր և զանպիտան զրիշս զԴաւիթ էրէցս. քանզի զրեցաւ սա ի թուականութեանս
 Հայոց ի յինն հարիւր մէկն, յամսեանն զեկտրմբերի Իթ (29), աւուրն չորեքշ[աբաթ]ու,
 Յայտնութեան բարիկենդանն, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս» (էջ 74), այնուհետև շարու-
 նակությունը կազմում է տարեգրությունը:

2. Ջհանշահի կողմից Երզնկայի գրավման և հաջորդող մի քանի զեպրերի մասին
 բաժանան հետաքրքիր տեղեկություններ գտնում ենք Դաւիթ եպիսկոպոսի 1453 թվի հի-
 շատականում, որը բերում ենք ամբողջությամբ. «Ի թւականութեան Հայոց ՊՂԹ (1450)
 ելեալ սուլթանն Թաւրիզու Ջիհանշահ անուն, բազում և անթիւ զաւրաւք հիւ (60000)-աւ
 եկեալ էառ զԵղնկայն յազգէն Թուրքմանաց, որ էր ազգաւ Պայքնտուր, և կալեալ զիշխանն
 Եղնկա քաղաքին և Խ (40) անուանի ամիրայ զհետ նորա, և տարեալ յարեկս կորուսէն:
 Եւ զկամխայ աստուածաշէն երկիրն ևս հասարակ զերեաց իբրև անձինս ԺԻ (10000) ընդ
 այր և ընդ կին, թող զայն որ մաշեցան: Եւ զԵրզնկին Դերջանն և զՎերին Դերջանն, զԲա-
 քերդ, զԿեղի, զԿոճակն և զԳայլ գետն, զՇիրոսն, զՍատաղ առհասարակ զերեաց...: Եւ
 զնացեալ նստան ի վերայ Ամթայ և ի վերայ Արդնու և ի վերայ Մէրաբնու, և (5) տարի
 բոլոր, և յամենայն աւուր մարտնչէին և կռուէին ընդ նոսա: Եւ իջեալ բնակիչքն բերդորէից
 կոտորէին զթշնամիս... և ինքնեանք դարձեալ ի բերդն ամբանային: Եւ հասեալ ի Բարեկեն-
 զանեաց յետին շարաթ աւրն՝ ի տաւնի ս. Հայրապետացն ելեալ զաղտաղողի ի հեծելէն՝ որ
 յԱմթայ վրայ էր նստեալ, և շուրջ պատեցին զերկիրն Արդնու, մինչդեռ այդն զառաւաւտն
 չէր մերկացեալ և Դ (4) զեղ ի ծառայութիւն վարեցին իբրև ԵՃ (500) հոգիս և սպանին
 անձինս Խ (40) և դարձան և բնակարանս իւրեանց: Եւ դարձեալ ի Ծառղարդարն հաշտե-
 ցան և արարին խաղաղութիւն ընդ միմեանս և ազատեցան զերեալքն Արդնու... և ոչինչ
 կարաց առնել կամ զԱրդնի կամ զԱմթի կամ զՄերտին, այլ դարձաւ յաշխարհ իւր...
 Արդ ես Դաւիթ եպիսկոպոս աղաչեմ... յիշեսցիք... զիս... ի թվին ՋԲ (1453) զրեալ ի
 Խարբերդ: (Դ. Սրուանձտեանց, «Թորոս աղբար» մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 380—381):

3. Ճիշտ ձևը Թլզուրան, Ամիգից արեմուտք:

4. Թարխան օղլու արշավանքը զեպի Ամիգ և կոնվլերը համառոտաբար տեսնաւ Անա-
 նուր Սերաստացու (ՄԺ, 1, էջ 168) և մի ուրիշ ժամանակագրի մոտ (տես վերևում,
 էջ 152):

5. Շարժական տոմարի համաձայն հայոց Ջ թվի նախասարդի 1-ը կրնին 1450 թ.
 նոյեմբերի 29-ին (Ed. Dulaurier „Recherches sur la chronologie Arménienne, t. 1er, Pa-
 ris, 1859, էջ 387) կիրակի: Եթե նկատի ունենանք այդ հատվածի անմիջական շարունակու-
 Թյունը. «Եւ զկին վեց աւուրն յաւրն ուրբաթու», ինչպես նաև մի քանի տող ներքև «և
 Ղարա-Ղոյունլու խաւրիլ զրեղն ի նաւասարդէ ի Ջ (6)-էն» վկայությունը, ապա ամսա-
 թիվը կարող ենք ճշտել: Վերջին վկայությունից կարելի է եզրակացնել, որ Մերզինի այս
 զեպրերը տեղի են ունեցել նաւասարդի առաջին շարաթում, մյուս կողմից առաջին վկա-
 յության «յաւրն ուրբաթ» հատվածը պետք է ընկնի դարձյալ նաւասարդի առաջին շա-
 րաթվա մեջ Թարխան օղլու Մերզին հասնելու վեցերորդ օրը: Ուստի, նոյեմբերի 29-ից
 հաշված, վեցերորդ օրը կրնին զեկտեմբերի 4-ին, և այդ օրն էլ իրոք ուրբաթ է: Այս-
 տեղից էլ Թարխան օղլուն Մերզին եկել է 1450 թ. նոյեմբերի 29-ին կիրակի օրը, իսկ
 մերզինցիները ապստամբությունը Ակ-Կոյունլու Ջհանգիլի զեմ տեղի է ունեցել զբանից
 վեց օր հետո, այսինքն զեկտեմբերի 4-ին, ուրբաթ օրը:

Տարեգրութեան բնագիրը ժամանակին գտնվել է Բաղեշի Ամրդու վանքի մի ձեռագիր գանձարանի մեջ, որը եղել է հեղինակի ինքնագիր օրինակը: Տարեգրութեանը, ինչպես և հիշատակարանը, 1881 թ. հունիսի 9-ին բնօրինակել է Ղ. Փիրղալեմյանը «Նշխարք պատմութեան Հայոց» իր անտիպ աշխատութեան Բ հատորում: Հիշատակութեանը կատարում ենք այստեղից:

VIII

ՄՈՎՍԵՍ ԱՐԾԿԵՅՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XV Դ.)

Սույն տարեգրութեանը պատկանում է Մովսես Արծկեցու գրչին, որի կենսագրութեանից մեզ ոչինչ հայտնի չէ: 1472 թվին, Արծկե քաղաքում, ընդօրինակված գանձարանի չափածո հիշատակարանից խմանում ենք, որ նա ապրել է XV դարում և նրա ծնողները եղել են Դանիել քահանան ու Խոյ-խաթունը¹:

Մ. Արծկեցու տարեգրութեան մասին, որքան մեզ հայտնի է, առաջին տեղում հիշատակութեան հանդիպում ենք Խաչիկ Դադեանի ձեռագրերի ցուցակում², որտեղ բերված է Ղ. Փիրղալեմյանի անտիպ աշխատութեանների ցանկը: Մի փոքր ավելի ուշ, Ալիշանը հայ մատենագիրների շարքում հիշում է Մ. Արծկեցուն, հայտնելով, որ նա «...ստանաւոր բանիւ գրեր է ձի-հան Շահի և Ուղուն Հասանայ իրարու հետ պատերազմին 1467—73 տարիներում»³:

Կարծում ենք, Ալիշանը նկատի է ունեցել Հ. Թովհյանի վերոհիշյալ տեղեկութեանը, իսկ տարեգրութեանը նրա ձեռքի առկ չի գտնվել⁴:

Մ. Արծկեցու մատենագրական այլ գործերից մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Փիրղալեմյանի «Նշխարք պատմութեան Հայոց» անտիպ աշխատութեան մեջ⁵ մեզ հանդիպեց նրա միայն վերոհիշյալ չափածո հիշատակարանը և առաջարկվող տարեգրութեանը: Վերջինս 160 տողից (40 տուն) բաղկացած չափածո մի պատմութեան է, գրված ութոսյա չափով:

Այս տարեգրութեանը ընդգրկում է շուրջ յոթ տարվա, 1467—1473 թթ., մեծ ժամանակահատված տեղի ունեցած ասպատակութեանների, ավերումների և տառապանքների տխուր պատմութեանը, ժամանակակից անձնավորութեան կողմից նկարագրված: Այս բնագիրը լինելով չափածո ստեղծագործութեան, գրական տեսակետից առանձին արժեք չի ներկայացնում, մինչդեռ, որպես պատմական սկզբնաղբյուր, բովանդակալից է ու ստույգագույն: Տարեգրութեանը պարունակում է ոչ միայն տեղի ունեցած մի շարք դեպքերի ստույգ տարեթվերը, այլև այդ դեպքերի որոշ մանրամասնութեանները՝ Ջահանշահի և ապա նրա որդու՝ Հասան Ալիի կռիվները Հասան բեկի հետ և այլն:

¹ Ձեռ. № 4515, էջ 206:

² Յ. Թովհեան, «Յուդեայի ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի», մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 59:

³ «Հայագիտություն», Ա, էջ 127:

⁴ Նույն տեղ, էջ 128, հիմա. Թովմա Մինասեցու մասին եղած հաղորդման հետ:

⁵ Ձեռ. № 4515, էջ 206—208:

Յինն հարիւր Հայոց թվական
 քնդ որ ժԶ ալլ յաւելան (ՋԺԶ 1467),
 այն մեծ արքայն արեւելեան
 խաղաղարարն Զըհանշայն,
 Յամէն գիմաց հան հրաման,
 որ զօրք բաղում ժողովեցան
 և էջ նսքօք յԱսորեստան
 առ ի յաղթել զմիր Հասանն¹:
 Իսկ Հասան բէկ քաջ փառաւան,
 զօրօքն իւրով որ գումարան,
 ի քուն եգիտ քջաւանշայն
 զօրացն ի զատ անդանաւան,
 Որ և սպան անդէն քայն
 և զՄուհամատ արդի նորայն,²
 իսկ չար հեծեալքն որ յետ դարձան
 առին³ բաղում առ և թախթան⁴:
 Հասան Ալին այն չար գաղանն,
 որ ի Մալու էր ի զընդան,⁵
 ելեալ գնաց դէպ ի Դափան
 և կոտորեաց զհազինայն,
 Այնչափ երես սլարգեա մարդկան, 207
 փսն այն բաղումք ժողովեցան⁶,
 քան զերկերիւրն հաղարեան,
 ալլ աւելի անդ գումարան⁷:
 Իսկ ի գալ միտան ամեան, (ՋԺԷ 1468)
 Աղղոյլուցիքըն⁸ զօրացան,
 ելին յաշխարհն Հայաստան
 մինչ յԵրասխայ յափըն հասան⁹:
 Հասան Ալին հեղ յիմարն այն
 մըտեալ նըստաւ ի կարծ մէշայն,
 զոր զօրքն անդէն ապստամբան
 և ի թշնամիքն եկեալ խառնան¹⁰:
 Հասան Ալեանքըն դարհուրան
 և ի բանակէն ելեալ փախեան,
 զոր և եկեալ սուլտան Հասանն,
 մնացեալքն անթիւ հնազանդեցան.

նստեալ ի թաղիքն Շահաստան
 գաշխարհս էած իւրն ի հաւան.
 Երկիր բոլոր խաղաղացան
 որպէս ի մօր գիրկըն արդայն:
 Հասան Ալին իւրքն ամենայն
 փախեալ հասին ի Չաղաթայն,
 զԲուսայիտն առեալ եկան¹¹
 և զքառասուն արդին լրման,
 Եկեալ զօրօք գումարեցան,
 փսն կըուոյ և բարկութեան,
 Հասան Ալիքըն միարան
 ի մէջ նոցա ալս դարձան:
 Յերեկոյին յորժամ Հասան
 որ և զամբարք նոցա լուցան,
 եկեալ զիրեարքս խառնեցան
 սմանք սպանան և ալլք փախեան.
 Իսկ Հասան բէկըն քաջ արքայն,
 որ այսք փսն իւր ներգործեցան,
 եկեալ բարութ խաղաղութեան
 յաւար էառ զբանակ նոցայն:
 ԸզԲուսայիտն անդէն էսպան
 և զայլս յարդոցն որք լմբունան,
 զՀասան Ալին զանբաղդըն զայն
 զորդին և զալլքըն դամենայն.
 Հասան Ալին անդովաթն այն,
 եկեղեցի շինեաց զՄալուայն,
 որոյ անուն սուրբ Վարդան
 և նա չեղև իւրն օգնական
 կամօք վերինն հայրական:
 Իսկ Աղղոյլուքըն քաջացան
 և զԲարեկոն առեալ կալան,
 մինչ յԱմասան գնացեալ հասան,
 որ և բառոյգ է Խորասան¹²:
 Իսկ յանցանելն երբորդ ամեան (ՋԺԹ 1470)
 որ և զթագին ինքեանք կալան,
 Հասան փառշահըն մեծ սուլտան
 զօրս առաքեաց ի Քըրդաստան.
 Մեծ զօրավարըն Սուլէյման¹³
 զօրօք հառեալ գաղտագողեան,
 քաջ պաշարեաց զնոսա այնքան,
 որ մեծ զարմանք քմեղ կալան:
 Իսկ ի յերկու ամսին լրման
 չէկած անդէն բէկ Սուլէյմանն,
 քանդի Քըրդերըն զօրացան¹⁴
 կորուսանել զնա կամեցան.

Զոր երկուցեալ ի յետ դարձան
 և ի Վան քաղաք ձգմբունեցան,
 իսկ Քուրդն արար զգախիրայն՝
 բազում ընչից պատրաստութեան:
 Դարձեալ ի գալ միտան տմեան,
 և թվական Հայ դարմեան,
 ինքն հարիւր էր և քսան (ՁԻ 1471)
 կրկին նոքա անդէն դարձան,
 Ի Մուշ գնաց խալիլ¹⁵ իշխանն,
 և ի Բաղէշ քաջ Սուլէյմանն,
 և Բաշանդուռ Ղօչի միրզայն
 կալաւ զբոլոր խաթայ թումանն:
 Երբ յաւելաւ կրկին թվական (ՁԻՍ. 1472)
 Քըրդեր բերդին Կալահոքեան¹⁶ 208
 յաւուրս պահոց աղուհացեան,
 որ էր Տաճկացն ըմբողան¹⁷
 Եկեալ ի Մուշ հար խորհրդեամբ,
 առ ի յաղթել զխալիլ իշխանն
 և զքրիստոնեայքն դամենայն
 տանջել հարեօք զանազանեան:
 Իսկ թագաւորն Տարօնեան
 և խնամատարն աղանց համայն
 մեծ Կարապետն բանին ձայն,
 որ մկրտեաց զաւերն Վարդանան,
 Եհար վանեաց զԲրիմաղայն
 և զգօրս նոքա դամենեան,
 զի շատք ի ձիւնըն մըսեցան
 և ալքըն սըրոյ ճարակ եղան:
 Իսկ Բաշանդուռ Ղօչ ամիրայն
 նըզմեալ ըզբերդըն խաթայն
 երբ վեց ամիսըն լըմնեցան
 էառ զխալիլ¹⁸ և զԲըլիճան¹⁹,
 Քակեաց ըզբերդըն խաթայն
 և զպահագըն ըզբերդին այն,
 արար իւրեանըն զօրական
 և եկեալ էջ ի Ջըզիրայն²⁰:
 Քանդի Քըրդերն երկրին Բախտան²¹
 եկեալ գնացին ի Ջըզիրայն,
 զԹուրքերն որ անդ սպանին համայն,
 և ինքեանք ըզբերդն առեալ նստան:
 ԶԲաշանդուռի ձայնն երբ լըւան
 նոքա կըսուս պատրաստեցան,
 և երբ ըսողմն կազմեցան
 նոքա վանեալ հարեալ լըքան:
 Կէսքըն սրով սատակեցան
 և կէսքն ի գետըն խեղդեցան,

Բաշանդուռն առ զըջըրբայն
 և Եօթն բերդն յերկրին Բախտան:
 Եկն ի գաւառն Բըզնունեան,
 որ Արծկէ յորջորջի այն,
 բերել ըզջուրն Ծըղեակեան²²
 Պէշնաղամեր²³ գեղջին միայն:
 Ի ԺԵ (15) յուլիս ամսեան
 Եհան ըզջուրն Զամբըղկեան²⁴
 յԳ (3) աւուրն յետոյ հատեան,
 և սուրբ խաչին²⁵ կրկին բըզխան:
 Իսկ Հասան բէկ արի արքայն
 զթաղթըն տըւեալ զՇիրաղայն,
 յորդին իւր խալիլ սուլթան²⁶
 պահել զկողմանս արեւելեան:
 Եւ դարձաւ ինքն յԱսորեստան
 եկն ի գաւառըն Տարօնեան
 զբերդըն քակեաց ի խոր հիման
 նըւէրս երեւ վանաց Գլախայն:
 Զօրս տոաքեաց ի Հոռմաց տան
 քաղաքըն մեծ Թողաթ հասան,
 սակի, արծաթ եղև թաղթան
 կուճաշն ամէն հրով կիզան²⁷:
 Իսկ փառշահն էջ ի Շամայ տանն,
 Հալապ քաղաքըն շահաստան
 քաղաքացիքըն չհնազանդեցան²⁸.....
 ԶԲաղէշ զշինուածն Աղեքսանդրեան,
 զոր պաշարեալ էր Սուլէյմանն
 ամ մի և հինգ ամիս կեցան
 որ ԻԲ (ՁԻԲ 1473) աջեաց թվական²⁹:
 Քուրդն ետ ըզբերդն ի Թուրքմանն,
 զի ի տեառնէ էր սաստ ուցայն,
 Ո (1000) հոգի ի բերդն ելան և ԶՃ (600) որք անդ նեխան,
 ութ մարդ մնաց և ամիրայն³⁰:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նկատի ունի Ուզուն Հասանին, նույն ինքը Հասան րեկ:
2. Սանդեմբերի տվյալներով Պետրուշևսկին ցույց է տալիս, որ Ջաննաճի Մուհամեդ որդուն Ուզուն Հասանը գերել է և ապա կախել (տես Սборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1942 г., стр. 168): Մասնագրական մի այլ վկայությամբ ճաղաղջրի ճակատամարտում սպանվել են Ջաննաճի երկու որդիները (տես ՄԺ, I, էջ 168, տես վերևում, էջ 153):
3. Բնագրում «ն» տառն ավելացված է հետագայում, մատիտով:
4. Բնագրում «թախթան», բառի զիմաց, լուսանցքում, միևնույն ձևացադրով, գրված է «թախան»:
5. Հասան Ալին Ջաննաճի որդին էր և Նախիջևանի կուսակալը: Նրա բանտարկության մասին հաղորդում են նաև Անանունը և Հակոբ Հիսուսին վերագրված ժամանակագրությունը (ՄԺ, I, էջ 143, 194): Հասան Ալու բանտարկության հանդամանքները մեզ հայտնի չեն: Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ 1458 թվին, երբ նրա հայրը՝ Ջաննաճին, զբաղված էր Պորասանի, Հերաթի նվաճումներով, նա Աղբրեջանում ապստամբություն բարձրացրեց հոր դեմ, և այն Ջաննաճի կողմից ճնշվեց 1459 թվին, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ ապստամբության ճնշումից հետո Հասան Ալին հոր կողմից բանտարկվել է Մահու քերդում և այնտեղ մնացել մինչև հոր, Ջաննաճի սպանությունը: Տես և համա. Петрушевский «Гос-а Азербайджана в XV в.» Сборник статей...» выпуск I, стр. 167):
Կարծում ենք Հասան Ալու ապստամբությանն է վերաբերում 1459 թ. բնագրինակված մի ճաշոցի հիշատակարանի հետևյալ վկայությունը.
... «և դարձեալ ծանուցանեմք ձեզ դաւեր աշխարհիս մերոյ, որ վասն մեր մեղաց հատալ» Մահու՝ և յաղգմանէ չարին և վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, արձակեցաւ ի յերկաթոյն և բազում տաւր արար քաղաքաց և զինչ բռնած կայր հորն, աղատեալ զՂլիճ Սալանն, և զորդին իւր զԱրապշէն և զորդին նորա և ժողովեաց առ ինքն և արար իւր բազում հեծելս, և յետոյ առաքեաց զՂլիճ Սալանն ի վերայ Վանայ քերդին, զի առցէ դնա և ոչ կարաց: Եւ ապա խորհուրդ չար արար, վասն երկրիս մերոյ, և արար շար աւեր և թալան և զնաց ամօթով ի յետ և մնաց երկիրս աւերեալ. բայց մնաց փոքր ի շատէ երկիրն Գաւաշից ի դատարանք և մնաց ի խաղաղութեան Ախթամար... արիւթեամբ տէր Զաքարիա կաթողիկոսին» (ՄՏՄՅ, գործ № 23, էջ 89): Տես նաև Ղ. Փիրպալեմյան, Նօտարք Հայոց, էջ 193—195, համա. նույն տեղ, էջ 190:
6. Ի. Պետրուշևսկին նշում է, որ Հասան Ալին ցանկանալով իր կողմը գրավել աղբրեջանական ժողովրդի լայն խավերին, Թավրիզում քաղաքային չքավորությունը և գյուղացիներին բաժանեց գրամական մեծ գումար. («Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, стр. 169): Բնագրում խոսքն այդ մասին է:
7. Ուրիշ աղբյուրներ Հասան Ալու զորքի թիվը նշում են 100,000 մարդ (տես վերևում, էջ 153, ՄԺ, I, էջ 168):
8. Իմն Ակ-Կոյունլուները:
9. Ուզուն Հասանի սուլթան նվաճումների մասին ժամանակակից գրիչը այսպես է տեղեկացնում. «...Եւ ի դանութեան Ջաննաճի սկսեալ եղև զիրքս և սպանաւ նա ձեռաց Հասան րեկի և եկեալ տիրեաց երկրիս մեր և վախոյց զորդի Ջաննաճի զՀասան Ալի. և մեր առեալ զզիրքս վախեալ տեղէ ի տեղ և յամենայն ժամ վախուսաւ և սասանումն դայր և հասան էր ի վերայ և մեր գամենայն արհամարհելով ի բաց բնկեցաւ դայս ամենայն, զի մէկ

տարի և վեց ամիս նոյնպէս կայեաւ ի վարանի ի գաւառիս Արարատեան ի գեղարդարիս եղիվարդայ, որ կայ առ ոտս յԱրաոյ»...: № 4515, էջ 199:

10. Ուզուն Հասանի և Հասան Ալիի բանակները հանդիպեցին Մարանգում (հարավային Աղբրեջան), 1468 թ. հուլիսի վերջերին (տես ՄԺ, I, էջ 143, 151, ծանոթ. 33, էջ 168), որ Հասան Ալին սպարովեց, որից հետո նրա բանակի և Կարա-Կոյունլու ցեղերի նշանակալի մասն անցնում են Հասան-րեկի կողմը («Сборник статей...» выпуск I, стр. 169):

11. Պորքը վերաբերում է Լենկ Թեմուրի թոռ և Ջաննաճի զաչնակից Արու Սեյիդի արշավանքին, որը տեղի ունեցաւ 1468 թ. երկրորդ կեսին: Այս զեպքերին հատուկ գյուղ է նվիրում Ի. Պետրուշևսկին «Гос-а Азербайджана в XV в.» «Сборник статей» вып. I, էջ 169—171), աշխատության մեջ: Գեպքերի ժամանակակից Ամբրոսիոս Կոնտարինին ևս հիշում է («Աղեղբոր թյուրաններ» հտ. Ա, 1932, երեսն, էջ 128), տես և համա. նաև ՄԺ, I, էջ 168:

12. Սկզբում կոիվները Պորասանի համար դնացել են 1469 թ. փոփոխակի հաջողություններ Ծանունի սերնդից միջոցա Մուհամեդ եղիվարի, որին օգնում էր Ուզուն Հասանը և Հուսեյին Բայկարի միջև: Այս կոիվներում Ուզուն Հասանն իր նպատակին չհասավ. նրա զորքը, ճիշտ է, դնաց Պորասան, միջոցա Մուհամեդ եղիվարին օգնելու, որի հետևանքով վերջինս վերահաստատվեց Հերաթում, սակայն Ուզուն Հասանի զորքը վերագոյնացնելու հետո, Հուսեյինը կրկին հարձակվեց միջոցա Մուհամեդ եղիվարի վրա, նրան սպարություն մատնեց, զերեց և ապա սպանեց 1470 թ. մանրամասնությունները տես Ի. Պետրուշևսկի «Гос-а Азербайджана в XV в.» (Сборник статей... вып. I, стр. 174):

13. Պորքը վերաբերում է Ուզուն Հասանի զորավար Սուլեյման րեկ Բիժան օղլուն, որն Ակ-Կոյունլու տաղանդավոր զորավարներից էր:

14. Բնագրում սխալմամբ գրված է «զօրագան» ձևով:

15. Ուզուն Հասանի անդրանիկ որդին:

16. Պորքը վերաբերում է Բաղեշի մոտերքում գտնվող Գեյնոզ գյուղին, որին կոչում են նաև Կալնոք, այս ձևից էլ առաջ է եկել բնագրի «Կալնոքեան» ձևը:

17. Բնագրում այս բառի զիմաց գրված է «ամամագան»: Այդ զեպքերն ընկնում են 1472 թ. վերավարի վերջերին:

18. Տես և համա. ՄԺ, I, էջ 143:

19. Պորքը, հավանաբար, վերաբերում է պատմական Տուրուերանի, այժմյան Բուլանի գավառի ամենաարածք Բլեջան լեռան, որը գտնվում է Խլաթից հյուսիս և Խաչուլից արևմուտք: Բլեջանը Բուլանըն զավառը բաժանում է երկու մասի՝ վերին և ներքին: Բլեջանի արևելյան լանջին ընկած է Հայկաշենը, ոմանք այն նույնացնում են Պարարաշահր գյուղի հետ: Այս մասին տես Բենսեփ ուսումնասիրությունը «Բուլանըն կամ Հարթ Գաւառ» (Աղագրական Հանդէս, զիւրք Ե, 1899 թ., էջ 9—184):

20. Ջեղիբե, քաղաք Միջագետքում, Տիգրիսի ափին:

21. Բոհտան-սու գետի ավազանի լեռները, որոնք ընկած են Անձևացեաց և Մոկաց գավառների մեջ, կոչվում են Բոհտան լեռներ: Վինչենցո դ'Ալեանդրին, որ 1571 թ. անցել էր այս տեղերով, ժողովրդին կոչում է Ջինդի (chinedi) (Աղեղբոր թյուրաններ, հտ. Ա, էջ 338), զբանով կարծում ենք, նա նկատի ունի Բոհտան լեռները քրդերին:

22. Հեղինակը, հավանաբար, նկատի ունի Մուշից արևելք, Մեղրագետից մոտավորապես 5 կիլոմետր հարավ. Մոզես գյուղը, որի մոտ Մեղրագետը թեքվում է հյուսիս-արևմուտք, այդ պատճառով գյուղը կոչվում է Մոզես: Հեղինակը, «Աղջուրն Ծրուդեան» անվամբ, կարծում ենք, նկատի ունի Մեղրագետը:

23. Այս գյուղը գտնվում է Արծկե գավառում: № 4882 ճառընտիրի հիշատակարանում, որն ընդգրկնակվել է 1491 թ. Արծկե քաղաքում, հիշում է, որ «...ևտ դաա (ճառընտիր—Վ. Հ.) ընծայ և նրէր ի գեաղն իւր (ստացողն է տանուտեր պարոն խալիֆան—Վ. Հ.) Պեշնագոմերն, ի դուռն սրբոյն Գեորգայ...» (էջ 472ա):

24. Այս անվանը մոտ երկու գյուղի անուն գիտենք՝ մեկը Ամբ կամ Ամպ անունով, Բաղեշից հարավ-արևմուտք, որը նշանավոր է մերձակա մայրերից բխող սառնորակ ջրով, մյուսը Զամբեղ անունով, Պոզազ գյուղաքաղաքի շրջանում (Պարբերից հյուսիս): Այս երկու գյուղն էլ, մասնավորապես վերջինը, հիշված վայրերից բավական հեռու են: Հավանաբար Արծկե գավառում գտնվել է Զամբեղի անունով մի գյուղ և հիշատակություն էլ վերաբերում է դրան:

25. Այսինքն 1472 թ. սեպտեմբերի 13-ը:

26. Հմմտ. Ամբրոսիոս Կոնտարինի («Ռեզեզրուք յուններ», հտ. Ա, էջ 229):

27. Այս արշավանքը վերաբերում է 1473 թ. աշնանը Ռեզուն Հառանի և Օսմանյան սուլթան Մուհամմեդ II-ի կողմից Կոնստանդնուպոլիսի շրջանին (հմմտ. ՄԺ, I, էջ 168, Զենա-Կատերինո «Ռեզեզրուք յուններ», հտ. Ա, էջ 165), որի ժամանակ նրանք ավերում են Դեբջանը, Երզնկան, Թոխատը և այլ վայրեր:

28. Ղ. Փիրզալեմյանի հաղորդմամբ 4-րդ տողը չկա, հավանաբար բնագրի փաստված լինելու պատճառով:

29. Վերևում մենք տեսանք, որ Սուլեյման բեկ Բիթան օղլին Բաղեշը պաշարել էր 1471 թ.: Եթե պաշարումը տեղի է մի տարի և հինգ ամիս և ապա նոր դրավել այն, նշանակում է, պաշարումը սկսված պիտի լինի 1471 թ. աշնան վերջին կամ ձմռան սկզբին, իսկ դրավումը 1473 թ.: Սակայն Բաղեշի պաշարման մասին հաղորդում է նաև 1474 թ. բնագրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանը, ըստ որի պաշարումը տեղի է մինչև 1474 թ. «Յայսմ ամի յորում Հասան Բաղեշ խրատեաց և զբաղումս ի Մարաց ազգէն կոտորեաց և Հայոց ազգիս յոյժ ողորմած է. զի զերի ոչ առնէ...» (№ 216, էջ 205):

30. Մովսես Արծկեցու չափածո տարեգրութիւնն բնագրինակելուց հետո Ղ. Փիրզալեմյանը գրում է. «Ահա այսչափ միայն էին տարեգրութիւնք Մովսէս քահանայի Արծկեցոյ, զոր խնամով բնագրինակեցի յինքնաձեռագիր գանձարանէ նորին ի պէտա տարեգրութեան» (№ 4515, էջ 208):

IX

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՃԻՇԵՅՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVI Դ.)

Առաջարկվող բնագիրը տարեգրութիւնն չէ բառի նկզ իմաստով, այլ մի քանի տարվա՝ 1531—1534 թթ. շրջանում թուրքերի և պարսիկների հերթական պատերազմների, ասպատակութիւնների, կոտորածների ու գերեվարումների, սուլի ու տարածում մասի, ավերի ու թալանի մի տխուր պատմութիւնն Դեպքերը տեղի են ունեցել Վանա լճի շրջակա գաղապաններում: Այդ ամենն ամփոփված է հեղինակի ինքնագիր հիշատակարանում: Բնագրում հեղինակին իր մասին երկու անգամ հիշատակում է նկարագրվող դեպքերին ականատես. «Ես մեզաւոր Յօհաննէս,—գրում է նա,— զայս դառն օրս աչօքս եմ տեսեր»: Այդ պատճառով էլ մեզ հետաքրքրող տեղեկութիւններն ականատեսի հավաստի և արժեքավոր վկայութիւններ են, որոնք հաստատվում են ժամանակակիցների կողմից:

Այս բնագիրն ինքնագիր օրինակից վերցնելով, առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Աղանյանցը «Դիւան Հայոց պատմութեան» շարքում¹: Հրատարակիչը հեղինակի մասին գրած. «Իմ քրոջ հերածականում նշում է, որ Հովհ. Արճիշեցին «Աշակերտել էր նշանաւոր Թոմայ Մեծօփեցուն, որից և սովորել զբնութեան արհեստը»²:

Մեզ անհայտ է հրատարակչի ազդեցւորը, բայց կարծում ենք, որ դա ճիշտ չէ, որովհետեւ Թովմա Մեծօփեցին, ինչպես հայտնի է, մահացել է 1446 թ.³, հետևապէս Հովհ. Արճիշեցին վերջինիս մահվան տարում պետք է լիներ առնվազն 10—15 տարեկան, որպէսզի կարողանար աշակերտել նրան, այս դեպքում Հովհ. Արճիշեցու կյանքը 1534 թվին կանցներ հարյուր տալուց, մի բան, որ հազիվ թէ համանական լիներ⁴:

Հովհ. Արճիշեցու մի այլ, թեև փոքրիկ հիշատակարանը և խրատական

¹ Գիրք Ժ, էջ 19—30:

² Նույն տեղ, էջ ԻԸ:

³ Տե՛ս ներքևում, Գալիթ Բաղիշեցու վկայութիւնը, էջ 353: Տե՛ս և հմմտ. Գ. Հովսեփյան, «Թ. Մեծօփեցու կյանքը և զործունեութիւնը», Վաղարշ, 1914:

⁴ Վերևում մեր ասածը հաստատում է Մատենադարանի № 4746 ձեռագրի հիշատակարանը, որը գրել է մի ուրիշ Հովհաննէս, 1457 թ., Արճեշում «...Յիշեցիր... այլև զիս զանարժան և զանախտան զբիշս զՅովհաննէս անուամբ քահանայ և ոչ զործով, և զերախտալոր ուսուցիչն իմ զսուրբ վարդապետ Թումա մեծ բարունին և զմարմնաւոր ծնաւդան իմ՝ զհայրն իմ զՄանգոտար և զմայրն իմ զՓաշամէլէք...» (էջ 446): Ինչպես տեսնում ենք, սա ուրիշ Հովհաննէս Արճիշեցի է, տարբեր ծնողների սերունդ, որը եղել է Թ. Մեծօփեցու աշակերտը. հետևապէս Գ. Աղանյանցի ասածը պարզ թյուրիմացութիւն է և չի վերաբերում մեր հեղինակին:

մի բանաստեղծութիւնը (Բարոյականը) հրատարակված է զարձայտ «Գիւտն»-ում: Բարոյականի շարունակութեան մեջ, հիշատակարանում, հեղինակը գրում է, որ իր ծնողներն են մահաւախ Կարապետը և Փարիսանը¹, մինչդեռ հրատարակիչ Գ. Ազանյանցը նույն ներածականում գրում է. «Յովհաննէս քահանայի ծնողներն էին Յակոբ քահանան և Սալչուկ խաթունը»²: Եթե սրանցից երկուսն էլ ճիշտ են, նշանակում է, գործ ունենք երկու տարրեր անձնավորութիւնների հետ, հետևապէս Բարոյականը չի պատկանում մեզ հետաքրքրող բնագրի հեղինակին: Ի դեպ նշենք, որ հենց նույն ժամանակամիջոցում մեզ հայտնի են նաև սուրիշ Հովհաննէս Արճիշեցիներ, որոնց ընդօրինակած ձեռագրերից պահուած ենք մեր Մատենադարանում. օրինակ՝ № 962, Մաշտոց, 1530 թ., 6881, Մաշտոց, 1531 թ. 6495, Գանձարան, 1490 թ. և այլն, հնարավոր է, որ սրանցից որեւէ մեկը, եթե ոչ բոլորը, նույնանան մեր հեղինակի անձնավորութեան հետ:

Հրատարակութեան համար բնագիրը վերցրինք Գ. Ազանյանցի «Գիւտն Հայոց պատմութեան» ժողովածուից (գիրք Ժ): Ծանոթագրութիւններում օգտագործել ենք գեղքերին ժամանակակից սուրիշ անձնավորութիւնների տեղեկութիւնները:

¹ «Գիւտն Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 29:

² Նույն տեղ, էջ ԻԸ:

- Գարձեալ աղաչեմ զձեզ սուրբ քահանայք և աստուածաւէր ժողովուրդք ոչ ձանձրանայք կարգալով կամ լսելով զգանգատ և զտապալումն աշխարհաց, ևս տուաւ զստատիկ պատուհասն՝ որ ի Վան եղև և յիւր բոլորն, զի պարտ է մեզ գծողացս՝ սակաւ մի ձառել զպակասումն ազգաց և զպատուհասն յանցանաց մե- 5
րոց, և ձեզ բնթեոնու և մեզ մեղաց թողութիւն խնդրել, և ձեզ խաղաղութիւն հայցել ի բարեբարէն, զոր մաղթեմք հանապաղ զմարդասէրն Աստուած, որ զխնդրուածս ձեր կատարէ և զայս պատուհաս ձեզ տեսնուլ ոչ տայ ամէն:
- 10 Ի յայս ժամանակս՝ որ հայ թուական 29 1531 աշխարհաւեր Ուլամէն ինքնադուխ գարձաւ ի Թաւրէզ և շատ չարիք գործեաց՝ ձանադարձորդ կոտորեաց և թալանեաց և բազում մեծու- 20
նեայք տուգանեաց, զի շահ Գահման ի Խորասան էր¹, և ինքն էր բէկլարբէկի: Երբ լսեց զգալ շահին փախուստ առաւ և ամրացաւ ի գլեակն Վանայ, և ձեռք ձգեց ի փաթշահն Հոսոմց², թէ «Ես քեզ հնազանդ եմ և զու ծառայ զաբուլ անեմ, շուտ հեծեալ ուղարկեա որ զրեզգս պահէ, և ես գամ ի քոյ ծառայութիւնդ»: Զոր 15
լուեալ խոնդարուն յոյժ ուրախացաւ, և ասաքեաց բազում ենդի- շարի և շատ խալաթ Ուլամին, և իբրեւ հասան ի Վանայ գաշտն՝ 20
ի գեօղն, որ աօի Արտամեա³ ելելալ գոռողարար գնաց ի գէմ հեծելին և խալաթին, գարձայց Աստուած գոխրտա իւր հեծելին որ ի բերդին, յիշեցին զազ ու հացն շահին, և փակեցին զգուռն բերդին ի գէմ Ուլամին, և նորին չար խորհուրդ խափանեցաւ, զի այն էր միաքն՝ որ զէնգիշարիքն ի բերդն գնէր, և ինքն 25
զծովու բոլորս թալանէր, և գերի վարէր, և քաջութեամբ ի խոնդ- արն գնէր: Երբ գայն տեսան զօրք Հոսոմց՝ որ ամէն բան 30
Ուլամին սուտ եղև, տուալ գնա իբրեւ զչար գերի՝ և տարան ի խոնդարն, և նա սակաւ մի ընդունեց, և զշահի բանն հարցաւ, թէ «Ո՞րն գնանք ի վերայ նորա»: Եւ նա չարախօսեց զամիր Շա- րաֆն, թէ «Ամէն չարութիւն ի նմանէ է»: Եւ նա տուեալ վաթ- սուն հազար հեծեալ՝ որ ելելալ պաշարեաց զգլեակն Բաղիշու⁴, երբ իմացաւ ամիր Շարաֆն զբերդն ամրացոյց, թողեալ ի մէջն զորդի Շիտմիրն, և ինքն գնաց ի Թալիքէզ մօտ ի շահն, և գան- 35
գատ արտար յՈւլամիցն, և ելեալ շահն երթայր ի վերայ, նա լուեալ զգալն նորին փախուստ ի Գիւտքիէն, և շահն ի Խալաթայ ի յետ գարձաւ, և գարձեալ շինեցաւ Բաղէշ, Մուշ և Խալաթ, զի լուան

դգալն Ուլամին և ամենեքեան ցրուեցան. և զարձեալ ժողովեցան. և էր թուական 228 1532:

Եւ զարձեալ միւս ամին մահաւարժամ եղև ի վերայ աշխարհի և բազում մարդիկ խցեցան ի հրեշտակացն Աստուծոյ և մեռան. քանի հայր և մայր անորդի եղան և անգուտար և քանի քոյր ասանց եղբայր և եղբայր ասանց քոյր մնացին. քանի սիրուն հարսն ու փեսայ լսածանեցան. և քանի քոյր ու եղբայր ի մէկ գիշերի մեռան. և ոմ կարէ պատմել զայլէ ա և զիսկիծն ծնողացն և զընտանեացն. սիրելեացն և զբարեկամացն. բայց Աստուծոյ միայն է գիտելի, որ ստեղծ գնաստ. և այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեզաց մերոց: Եւ յորժամ եղև այս պատուհաս՝ նա զայն աչօք տեսաք՝ որ ով որ փախաւ՝ սպրեցաւ. քառ քանի մարդարէին, որ հրամայէ, թէ փախիր և թաղիր առ ժամանակ մի մինչև անցցէ բարեկամին տեսն. զի այս երեք

ցասումս մի են. հեծելաբծութիւն, || սով և մահ. ի հեծելալէն փախիս կուխալիսիս, ի սովուն գնաս ի լիութիւն սպրիս. ի մահուն փախիս ազատիս: Ծշմարիտ է ի բնական մահուն մարդն փախչիլ ոչ կարէ. բայց մահաւարժամն պատուհաս է. ևս մեղաւոր Յօնաննէս զայս դասն օրս աչօքս ևմ տեսեր. և զայս կսկիծս քաշեր. զփախածն ճօխ ի շուռ եկեր. և զոչ փախածն ի հոգն ածըռեր:

Եւ զարձեալ ի միւս ամին 229 1533 էր թիւն. առեալ Ուլամէն հեծեալ և եկեալ ի Խիւան. և գնացեալ ամիր Շարաֆն ի վերայ. և սրտերազմեցան ի Տաճկոյ զաշտն, և ամիր Շարաֆն սպանաւ և հեծեալքն որն սպանաւ, և որն փախեաւ. և Ուլամէն գնեա մտեալ մինչ ի Խլաթ. և սկսաւ ի չարիս՝ շատ սպանեց և թալանեց և բազում գերիս վարեաց. առելով «Դուք անցեալ տարի յիսնէ փախեալք և հեա Շարաֆին ի Ղզլաշն գնացիք»: Եւ էառ դառ և զաւար և նստեալ ի Թուխայ ջուրն՝ զօրդուն ի տեղն եթող.

և սուրայ հեծելով ի լղար արար ի վերայ Վանայ. և նոքա իմացեալ ամրացան ի բերդն. և գնացեալ զօրքն ի յԱմիւր երկիրն՝ զԱլուր՝ գերի արարին շատ հայ ու տաճկով ի ձեռն անկաւ: Եւ կամէր որ գիւղերի ու գիւղէշ գայր գերեցուցէր. և մեք լուեալ ահաբեկ եղաք. և փախեալ ի Յերիձոր՝ և յԱլատաղն՝ սակաւ մի ամրացաք, զմահն մոտացաք և զկենդանիքն լայեաք, լալով և

ողբով զԱստուած ազաչէաք. և ինքն Քրիստոս ազատեաց. յանկարծ լուաւ թէ ի Թալրիդոյ հեծեալ եկաւ. ելեալ Ուլամէն ի Վանայ և փախեաւ. զի Աստուած խնայեաց զքրիստոնեայքն. շահն ի Խորասան էր և անտէր էաք. և Քրիստոս իւր ժողովուրդն ազատեաց. և զՈւլամի չար խորհուրդն || խափանեաց և գնաց զարձեալ ի Թուխայ ջուրն. և սակաւ մի գերի ազատեաց աղաչանօք տանուտէրանց, և առ դառ և զաւար և գնաց քաջութեամբ ի Դիարբէկն. զի զամիր Շարաֆն առեալ էր և զխոնդարի սիրտն ուրախացուցեալ. և այնչափ չարիք գործեաց, որ չեմ բաւական ճառել. զի շատք ի գերելոցն ի Յալթուն քօփրուն՝ ի վայր վաթեցան՝ ի չարութենէ զօրացն. և ի պղծութենէ էնգիշարեացն. և այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեզաց մերոց: Եւ

228

229

զարձեալ առ գիրն, թէ մեղք մեր խնդիր դատն և բարեկամին Աստուծոյ առ մեզ բերին. մեր մեղքն յուղարկեց զՈւլամէն, որ էառ զխոնդարն ի միւս տարին և երեք ի վերայ շահին բազում հեծելով և անթիւ արաղով, թօփով և զարպազանգով և վաթսուն հազար թրւանդչով, զոր մարդ ոչ կարէ պատմել զնորին թագաւորութիւնն, թէ որպէ՞ս և կամ զիմրդ սակին և արծաթ զոր միսէին այնչափ էր, և գնացեալ առին զշահնիստ քաղաքն՝ որ է Թալրէդ, և սիրեալ տարածեաց զգօրսն իւր ի չորս կողմն. աւերեցին զբազում քաղաքս աւարաւ և գերութեամբ: Եւ լուեալ շահ Դահմանին զգալ խոնդարին, և ելեալ ի Խորասանայ ի լղար, և եկեալ ի Դարգաղին՝ և տեսեալ զբազմութիւն Հոռոց հեծելին՝ զարմացաւ և առաց, թէ «Զոցառ ոտքն ու ձեռքն կապեն մեք յամիս մի չեմք կարեր ի սուր քարէլ. թող թէ կուող, միայն թէ Աստուած բարկանայ և ոցա պատուհաս տայ»: Եւ յայնմ գիշերին շատ անձրև եկաւ և սաստիկ ձիւն և ցուրտ եղև, և երեք հազար մարդ մեռաւ ի զօրաց խոնդարին. և շահն կամք || ունէր, զի յերեք գիմաց ի վերայ զայր: Մահմադ սուլթան տասն հազար մարդով ի խոնդարն գնաց և զթաճն ձգեց և շատք ի զօրաց շահին խօսք էին տուեր Ուլամին ի փախուստ գնաց զէսլի Խորասան, և խոնդարն ի յեա զարձաւ և գնաց ի Բաղդատ. և զՈւլամէն եթող ի Թալրէդ. շահն լուաւ զմնայն Ուլամին շուտ ի վերայ զարձաւ. և նա լուաւ զգալ շահին փախաւ ի Թալրիդոյ և ամրացաւ ի Վանայ բերդն. և Մահմադ սուլթան ի Յարձկէ փախուստ գնաց ի Թալրիդոյ. և լուեալ շահին ի Վան լինելն զաշխարհաւոր Ուլամին, շուտ ի վերայ հասաւ. և պաշարեաց զքաղաքն և զբերդն, և ի յուժ ձգել կարմիր գլխին, թողին ըզքաղաքն և ամրացան ի բերդն. և ի յառնուլ քաղաքին երեք հարիւր մարդ ի սուր քարէցին, և ի յահէ կարմիր գլխին, արեղայ մի և շատ մարդ ներքև յտից մնացին և մեռան ի կտրած քարին. և ով կարէ ճառել զպատուհասն եղև. և սկսաւ քակել զքաղաքն և գերիւրն, զի գէշնան քակելն և մինչև ի լոյս հազար տեղ/կրակ վառէին և զճանապարհներն պահէին, որ մարդ ի բերդէն չիջանէր, և հեծեալքն ցուրեալ ի չորս գիմաց աւերեցին և անմարդարնակ արարին. զՎանայ երկիրն, զՌատանայ և զԱմիւրն, և զինչ մարդ որ ի ձեռքն անկանէր այնչափ տանջէին, որ զիւր տեղն և զգեղն ի խոտ գայր. և տարեալ ի յիւր շէն չարչարէին, մինչ որ ի խոտ գայր սպարաւքն և զայլոցն, և սաստկացաւ պատուհասն, որև զհրաշայի վանօրայքն և զեկեղեցիքն քակեցին և բազում սուրը նշաններ խաչ և աւետարան, շուրջաւ և սուրբ գրեանք ի ձեռն անօրինաց մատնեցան. և անսուրբ ձեռօք || շօշափեցան և գերեցան, յաշխարհէ յաշխարհ մոլորեցան վասն մեզաց մերոց, որ տաէ գիրն, թէ սկիզբն աւերման ի տանէ իմմէ արարից: Եւ օր մի շուտաղաթ արար շահն, թէ «Բազամսքին թող իջնու, բան չեմ տուր. իմ գլուխս և Ուլամէն գաստուր ետուր». և շատ ծողովուրդք իջան. և գաստուր երեա կարմիր գլուխն, թէ «Գնացէք ի Մահմադին» և Ամիրայ բէկին հրաման արար, «Թէ մարդ գիր, որ տանեն ի քո յաշխարհն». և նա այնպէս արար. և միւս

24

25

առաւօտին այլ շատք իջին ի բերդէն, և տեսին երկու Լնդիչարի
հետ ըստ թիւն աղքատի կերպիւ, զի ի Բաղդատ կուգնային.
զայն խմացեալ շահին և դամենեան ճարակ արար սրի. և կո-
տորեաց յառջեւ բերդին, և անդ էր տեսանել զաղիօղորմ ձայնս
5 նոցին որ աղաղակէին զիմաց բերդին, և հառաչէին, թէ «Օգնե-
ցէք մեզ և թափեցէք զմեզ յանօրէին կարմիր գլխի սրէն»։ Եւ
նոքա դառն լային և գոռային ի բարձր բերդին և օգնել ոչ կա-
րէին, և նոքա լալով ի սուրն մաշէին, և չէր կար մեր բաւական
պատմել զխիզճս նոցին, և այնքն, որ ի Մանաբտանք կուգնա-
յին, ի հասանել յոսն Վարապայ եղև սաստիկ ձիւն և բուք, և
10 վեց հարիւր այլ և կին, երկատարդ և աղայ՝ մեռան ի սարին.
և այնքիկ որ յառաջն էին գնացեալ յօտար երկիր ամենեքեան
ևս ցաւօք մեռանէին, և ի մէկ գեօղն ի Մանաբտանք ութսուն
հոգի մեռան վանեցի, և բնականքն մէկ ոչ պակասեցաւ, և քանի
15 գնայր պատուհասն սաստիկանայր. և սիրտ բռնաւորին ի բար-
կութիւն շարժէր, զի պատուհասն յԱստուծոյ էր. ի յամէն օր տան
մեծ թօի ձգէին ի բերդն և զարպաղանդին և թւագին թիւ չկայր,
և ծովու բոլորս ի մեծ թօի ձայնէն կուտատանէր, ապա բերդի
մարդ քնց կուգիմանայր, աւազ, զիմ հոգւոյս, թէ քանի մարդ
20 մեռաւ սրով և թրով, թօիով և թուանկով, սովով և ծարաւով,
անիւ և գողալով, ի սուրբ Սարգսի պահօցէն մինչև ի Համբար-
ձուհի¹⁵ տասնունհինգ հազար մարդ մեռան ի բերդն ի քաղաքն
և ի սարն. և շատ պատուհաս գրած կայ ի Լանկ Թամուրէն, և
յայլ շար թագաւորաց, բայց քան զայս մարդ չէր լսեր. մենք
25 զամէն աչօք տեսանք. և զկալիծն քաղեցինք. Պատուհասն այն էր,
որ մեծատունք որ ի բերդին տուն կայր, որ քսան հոգի ի վերն
եղան, մէկն ի վար չեկաւ, ամէն մեռան. ոչ հացն էր պակաս և
ոչ ջուրն. և ամենայն բարիք առաւ էր ի աներ, որ երկու տա-
րի ուտէին, ոչ պարտէր, բայց պատուհաս էր որ պիտի կա-
30 տարէր, փառք ներողութեան Աստուծոյ որ սակոյժ գնոտաւ. և մատ-
նեաց ի ձեռս անօրինաց։ Եւ զարձեալ այլ պատուհաս, որ երբ ի
բերդէն ի վայր իջան՝ վաղուց գնացած ճանապարհորդներ եկան
ի քաղաքն և շատք մեռան։ Եւ լուաւ խոնդքարն ի Բաղդատայ ի
Թալրէդ գիմեց, և ապա լսեց շահն և գնաց բերդէն ի յետ. և
35 մնացեալքն ելեալ ի բերդէն նուաղեալ և նուաղեալ խոց սիրտ
և լալոտ աչօք. որոց հայրն և մայրն մեռեալ և որոց դուստր և
որդին ի սուրն քարշեալ և որոց տունն անցեալ և սիրտք սի-
րեւեացն և բարեկամացն խորովեալ. և մարդ հոգեղէն ոչ կարէ
ձառել, կամ լեզուով պատմել. բայց աղաչեմ զամենեանդ, լիով
40 Աստուած ոգորմի առել նոցա հոգւոյն. թէ յայս կեանքս նեղու-
թեամբ և վարձութեամբ մեռան, նա ի Քրիստոսի յարգար ը
զա-
տառտան պարզերես լինին. և օրհնեալ ձայնին արժանի եղէն որ
ասէ եկայք օրհնեալք հօր խոյ ժառանգեցէք զանսպաս ուրա-
խութիւնն ամէն։ Մանալանդ զատացող գրոցս զգարին Շահապն
և զեղբայրն զԲրահիմն, և զծնողս նոցին զգարին Թումէն և զՇա-
45 մամն և զամենայն արեան մերձաւորքն՝ զկենդանիքն և զհան-
գուցեալքն ամէն։ Եւ զիս անարժան գծողս Յօհաննէս և զիմ հօր-

քուրն Ջինախաշէն, զՋնձեկնց հարսն, որ քսան բնաւնէօք ի
բերդն եկաւ, մէկ ի վայր չեկաւ. տուն անցաւ, և շատ մուլք ու
մէրէթն անտէր մնաց. Աստուած ոգորմի սասցէք առհասարակ
ամենեկուն. և ո՞վ կարդայ այս բաներս և լսէ, Քրիստոս ոգորմի
5 ասէ, նա Յիսուս միածին զիւր մեղքն թողու. և զիւր ննջեցելոցն
ոչ յիշէ ամէն։ Եւ զարձեալ զմնացում չարիքն, որ եղև ի յեր-
կուց թագաւորացն, շահն գնաց ի վերին աշխարհն և խոնդքարն
յետեւ, մինչև յաշուն ի շուռ եկին. շահն գնայր՝ ու խոնդքարն
յետեւ, ոչ պատերազմեցան, և ոչ հաշտեցան, այլ խոնդքարն ի
10 հետ դարձաւ. և շահն զինի մինչև ի թօյ. Հոռոց թագաւորն գնաց
ի թլաթ, և Ուլամէն ի Վան ի ներս գնաց. մեծ փաշէն որ խոնդ-
քարն ուղարկեց թէ զՎանայ արիւն, եկաւ տեսաւ աւերն կարմիր
գլխոյն, որ այլ զօրութիւն չէր թողեր թօին ի բերդն. Հոռոց փա-
խու ի Գաւաշն¹⁶ ի ներս և գնաց ի խոնդքարն, այն լալի ժո-
15 դովորդն Վանայ, որ զայս ամենայն չարիք տեսեալ էին, տեսին
որ հոռոցիք թողին զբերդն ու փախեան, նոքա այլ փութով եղան
զինի հեծելին և գնացին ի Մոկս դառն արտաւօք, զի զրկեցան
ի յրնտանեաց որ ի բերդն մեռան և յարանաց որ թալան գնաց
և զարձեալ լալոտ աչօք ը եկան, որ յօտար երկիր վտարան։ Եւ
20 եկեալ շահն ի Վան, և տեսաւ զբերդն անմարդարնակ և զքա-
ղաքն աւերեալ խիստ ուրախացաւ ի բերդին անկուլ տանուէն.
և զոսն արամեցաւ ի վերայ աշխարհի աւերմանն. երգուաւ, թէ
«Յօրէս ի յետ Վանայ շաղաւթ առնեմ. թէ զիմ որդին են սղա-
նեմ»։ Այլ բան չեմ տեսեր, խուզէն վկայ։ Ապա լսեց թէ խոնդքարն
25 զՈւլամէն երեք փաշայով ի յետ դարձոյց ի Վանայ բերդն, գի-
շերով ի լղար գնաց մինչև ի Կապուտկոյն¹⁷ Ուլամէն փախաւ.
զերեք փաշէն հեծելովն ջարդեց և զարձաւ ի Վան և եկեալ ի
Յարճէշ, տեսաւ զի Իրքանիմ փաշէն և Մանապ սօլթան ի յետ
էին զարձեր, զԱրճիշու բերդի թուանդէիքն հաներ ու զժողովուրդն
30 սուրդուն արեր մինչև յԱրճիշ. և զարձեալ քրիստոնէութիւն արար
էն օրհնեալ փաշէն ու զամէն աղատ արար, որ եկին յաշխարհն
իւրեանց. և ինքն առաւ զխոնդքարն և գնաց ի Դիարբէկն։ Եւ
շահ Գահման առաւ զիւր եղբայրն և զՄանթաշայ սօլթան, որ ի
Յարճիշոյ կողմեր գէմ Հոռոց թագաւորին գնաց զՍարուսուն¹⁸
35 թալանեց, զԹլաթ, զՄուշ, և զարձեալ ի Յօտան ի ներս գնաց ի
Թալրէդ։ Եւ մնաց սահրատ ի ձեռն Հոռոց զօրացն Բաղդատ,
Արճիշ և Աղթամար։ Աւազ զիմ հոգիս հայրք և եղբայրք, թէ քանի
չարիք գործեցաւ ի յայս հեծեալ շարժութեանցս և ի վրդով-
մանցս, քանի քաղաք և դաւառ աւերեցան և քանի վանօրայք
40 և եկեղեցիք քակեցան, քանի մեծատունք աղքատացան, և վա-
ճառականք թալանեցան, քանի քրիստոնէայք գերի վարեցան, և
անմեղ աղայքն ի յանօրէնքն խառնեցան և չեմ կարնար գրել չա-
րիքն, զոր ը վերին աշխարհն քաղեց ևս առաւել ծովու բոլորս. և
այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց։ Որ զաղօթքն
45 և զժամատեղն մոռացեալ ենք. և զամենայն բարեգործութիւնս ը
միմեանց չար կամենանք և զամենայն չարիս գործենք, զգրոց բան
առենք և զմեր կամքս կատարենք, հազար վայ մեղաւորիս։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մատենադարանի № 962 Մաշտոցում պահվել է գրիչ Հովհաննես Արճիշեցու (գուցե մեր հեղինակի) 1530 թվի հիշատակարանը, որտեղ հետաքրքիր տեղեկություններ կան այս գեղքերի մասին, բերում ենք հիշատակարանի մեղ հետաքրքրող մասը. «...Գրեցաւ սա ի թրւականիս Հայոց ԶՀԹ (1530) ձեռամբ անիմատոս գրչի Յովհաննիսի ի քաղաքս ող Կոչի Արճէշ... ի հայրապետութեան տեսած Զարարիայի ե ի թաղաւորութեանն Դահման վաթշահին, որ յայտ մտի գնացեալ է ի խորասան ի վերայ Քաջաղաշին ե ի պարնս թեանս մերոյ Դուլա (կարելի է կարգալ նաև Դալա—Վ. Հ.) սօլթանին, որ նա այլ գնաց ի խորասան ի պատերազմ ե մընացինք անպարոն, զոր լուեալ Դաղիղբաւն, թէ «Անտէր է վերին աշխարհն» ե կուտ ի Հոռոմաց տանէն. ե մեր լուեալ փախաւորական եղար ե յաշխարհէ յաշխարհ շրջեցար. ի Յարծրկոյ մինչև ի Թափեղ մեծ վրդովումն եղև Բ (2) ամիս: Եւ Դաղիղբաւն եկեալ ի Յօստան ի ներս, առաջնորդութեամբն Շարաֆ պարսին, ե գնացին ի Յորմի. Շարաֆ բէկն ի յետ դարձաւ ե Դաղիղբաւն կացեալ քանիմ օր ե խաղաղութիւն արար խաղաղութեամբ ե յանկարծ գիմեալ ի վերայ Որմու, Օշնու ե զաղայ արար ե զբազումս գերեցուց ե մեր լուեալ անարեկ եղար ե ապաւինեցար ի վերին նախախնամութիւնն...» (էջ 382ա—382բ):

2. Իմա, Օսմանյան Թուրքիան:

3. Նաև Արտամատ, այժմ գյուղ Վասպուրականի Վանոտոյ գավառի մեջ, Վանից հարավ-արեւմուտք, լճափի մոտ: Թ. Արծրունին, ավանդությամբ, նրա հիմնադրումը վերագրում է Արտաշես Ա-ին: Արտամատի տեղագրության գեղեցիկ նկարագրությունը տե՛ս Թ. Արծրունի «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917 թ., էջ 97—99:

Վերջինս այն կոչում է քաղաք. «Իսկ զանուն քաղաքին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ձեռակերտ, կամ թէ՛ Արտաշէսի եկը, զի ըստ Պարսիկ ձայնի Մատ՝ եկը թարգմանի...» (էջ 99, եթե ստույգ է այդ մեկնությունը, ապա «Մատ»-ը պետք է ուղղել «ամատ»՝ Արտ-ամատ): Մ. Խորենացին «Մարտեա»-ը եւ մեկնում է այդպէս՝ «մար ամատ, որ թարգմանի Մարտ եկն» (II, ԽԶ, էջ 173): Հիմա. նաև «Ամատունիք, որպէս թէ եկը» (II, ԾԷ, էջ 187): Ավանի անունով այս շրջանը կոչել են նաև արտաշեսյան գավառ:

4. Մատենադարանի № 5665 շարականում գրիչ Առաքել արեղան 1532 թ. հիշատակարանում այդ մասին գրում է. «...այլև գրեցաւ սա ի զաւան Տարօնոյ ի սուրբ ուխտն Յովաննու, որ եղբթա ի վանք կոչի ի գանն ե ի գածան ժամանակի, որ երեկ Ուլամայ սուլթանն ի վերա Բաղիշու բերդին ե խոտրեաց ե բազում աւերք արար երկրի մերում ե վասն ծովացեալ մեղաց մերոց գեւ յերերման է երկիրս մեր ե զվերջն ոչ գիտեմ, թէ ինչ լինելոց է...» (էջ 201բ):

5. Ըստ երևույթին պատմական Աղձնիքում:

6. Դեռ, որի անունով էլ գյուղը կոչվում է Թուղի. վերջինս բնկած է Բաղիշից արեւելք: Թ. Արծրունին Մմբատ Ա-ի մասին գրում է. «Գնացեալ ընդ եղր ծովուն Բըղնունեաց, ընդ կողմն Ապահոնեաց» ե բանակեցաւ յայն գետոյն, որ իջանէ յԱղձնեաց խոխոմացն» (էջ 381): Նույն գլխի վերնագրում հեղինակն այսպէս է գրում. «... ե պալտութիւն Մմբատայ յԱհմատայ ի սահմանն Աղձնեաց ի վերայ գետոյն Թուլս կոչեցեալ, որ իջանէ ի ծովն Բղնունեաց» (էջ 380): Հովհ. Դրասխանակերտցին խոսելով նույն գեղքերի մասին, նշում է. «...հաղիւ հասանէին (Մմբատ Ա-ի զորքը—Վ. Հ.) ի ջուր ինչ գեղջ մի Թուղի անուն...» (էջ 175): Այս գյուղը ե գետն այժմ կոչվում են Գյուղաղարա, պատմական Աղնվաձոր գավառում:

7. Ամյուկ կամ Ամուկ, Վասպուրականի Արեւրանի գավառում, Վանա արեւմտյան լճափին, անառիկ հովանդանի վրա, Լիմ կղզու գիմաց: Թ. Արծրունին հիշում է բնրդ. «Աշոտ գնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեզրեցիսն, որք Ուլամայի կոչին, որք ամբանային ի Յամիւկ անկապածելի քարանձաւին» (էջ 346): Թ. Մեծոփեցին եւ բերք է նշում (էջ 88), մի տեղ էլ կոչելով Քար Ամկոյ (էջ 110):

8. Այլուր գյուղն Ա. Դավրիժեցին տեղագրում է Ամուկ գավառի մեջ (էջ 542), գտնվում է Վանա արեւելյան լճափին, Մարմետից հյուսիս, Կոուց կղզու գիմաց: Ա. Դավրիժեցին նկարագրելով 1648 թվի ապրիլի 2-ի երկրաշարժի ավերածությունները Վանում ե շրջակայքում, կործանված վանքերի թվում հիշում է նաև «Ալեքու վանքն» (էջ 492), խոսքն արդյո՞ք վերաբերում է Այլուր գյուղի վանքերից մեկին:

9. Կարծում ենք հեղինակը նկատի ունի այժմյան Երիշատ գյուղը, պատմական Զալիշատը:

10. Իմա, Ծաղկաց լեռները, պատմական Ծաղկոտն գավառում:

11. Անձանոթ վայր:

12. Բնագրում այդպէս, սակայն այդ բառի իմաստը՝ վատանալ, տկարանալ, նիհաբել (տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1945, հտ. 4, էջ 305) նշանակությամբ չի համապատասխանում նախադասության մտքին. հեղինակը երևի ուզում է ասել թափեցին:

13. Անձանոթ վայր:

14. Խոշար բերդաքաղաքի (Վանից հարավ-արեւելք) ե գավառի մի այլ անունը, որի մեջ մտնում էր պատմական Մարդաստան գավառը:

15. Այսինքն 1534 թ. հունվարի երկրորդ կեսից (սուրբ Սարգսի պատը կընկնի հունվարի 15-ից—21-ը) մինչև մայիսի 3-ը, Համբարձման տոնը: Այս վկայությունները բառացի հաստատում են այլ ժամանակակիցներ. 1534 թ. Վանում ընդօրինակած մի ձառընտիրի հիշատակարանում գրիչ Մարգարեն մանրամասն է խոսում (№ 4764, էջ 248բ—249բ, հրատ. տես, Ալիշան, «Հայապատմութեան», էջ 591, հուլիս տես, ՍՎՅ, Բ, էջ 1172—1174): Մեկ ուրիշը գրում է. «Դարձեալ ի ԶԶԳ (1534 թ.) թուին Հայոց եղև պատուհաս ե բարկութիւն ի վերայ աշխարհիս մեր Վանայ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, որ եկն շահ Թահմազ փաթշահն ի յաւուր ձմեռայնոյ ի տաւնի սուրբ Սարգսին մինչև ի Համբարձումն պաշարեաց ե հաւրեաց ե շատ աւերս արար, փախեցին բազում եկեղեցիս ե ապարանս մեծամեծս կործանեցին, աւար ածին գինջս ե զստացուածս ե անբնակ արարին զաշխարհս ի մարդկանէ ե յրոպակէ: Սղանին բազում քրիստոնեայս ե զոմանս գերի վարեցին: Ապա զերբոն ոչ կարացին առնել, բայց զշարխ զոր զործեցին, ոչ կարէ ոյր լեղուաւ ճառել կամ ընդ գրով արկանել: Զի մեռան ի հարն ե ի յայլ տեղիս գանձինս ԺԵԹ (15000) ե թողին մեղ սուգ անմիթար ե վէքք անողջանելի: Եւ կամքք տխուր տառապանաւք ի վերայ երկրի ե ոչ գտանեմք հանդիստեկնաց մերոց: Եւ ապա ի սուրբ ե յաստուածարանի ուխտս Վարազ մարն կատարին ե արեան ծարաւին, ժանտքն ե թշնամիքն արգարութեան ե յուրեալ քանդելով ուր կայր պահարան սրբութեան՝ զհետուց գտեալ կողոպտեցին զամենայն գրեանս ե զաւետարանս, բայց զսուրբ ե զաստուածային բուրաստանս ե զբազմաւոր տակ աղբերս եղեմարուղիս ճառիս, զոր է մեկնեալ վարդապետին Սարգսի, տարեալ էին զսա յերկիրն Արարատեան ի քաղաքն Յերևան: Եւ ես Սանփանոս վարդապետ Վարդեցի հետամուտ եղէ հանգերձ եղրարցս հողեւոր Սանփանոս նորընծայ եղիսկոպոսիւ ե տէր Յովհաննէս կրօնաւորիւ ե ներսէս փոքր արեղայիւ: Եւ հասեալ մտայք ի քաղաքն Յերևան ե տեսեալ զսուրբ զիբբոս ե ուրախացար ոչ սակաւ: Ապա բազում ջանիւ ե աշխատանաւք ե զեկանս Թ. ե ՆԾ (1500) ետուր ե թափեցար զսուրբ զիբբոս ե բերեալ ի բնիկ տեղս իւր ի Վարազ, զի ի Վարազայ էր տարած, ե դարձեալ բերքք ի տեղիս իւր ե եղայր ի դուռն սուրբ Նշանիս անջինջ յիշատակինս ե ծնողաց իմոց...» ՄՏՄՅ, գործ № 11, էջ 45): Տաշյանի ցուցակում բերված 1534 թ. մի Մաշտոցի հիշատակարանում ժամանակակից գրիչը վերահիշյալ գեղքերը հաղորդում է ճնշված տրամագրությամբ. «Ի սոյն ամի, յորում էր թիւն Զ ե ԶԳ (1534) սոլթան. Սուլթանն եկաւ ի վերայ կարմիր զգալին (Գըլբըլաշ) ե նա ոչ կարաց զգէմ ունել՝ փախուաւ յարեւել, իսկ նորա հետամուտ եղեալ ե էազ զբազում քաղաքս, ընդ նմին ե զՎան քաղաք, զամուրն շտալին Շամիրամայ ե գնաց մինչ ի Սօլի-թանիս, դարձեալ ի յետ գնաց ի Բաղդատ, ե զձմեռն անդ եկաց ե կարմիր զգալն դարձաւ ի վերա Վանս ե Դ (4) ամիս խոտրեաց, աւան ե վայ է գիս հազար բերան, թէ

որքան անձինս կորեան, հատառացեալ և անհաւատ, զի կարծիս էր, թէ քան զԺԶՈ- (16000) անձինս մեռան, աւելի և ոչ սրահաս (ՏՊԶ, էջ 434):

16. Պատմական Ռշտուհիքը:

17. Կապուռակող լեռ, կոշիկի է նաև Բնձաքիւտար, Բնձաքիարս, գտնվում է Ռշտու-
նիքում, Բնձաք ղղզիի հյուսիսային մասում: Լեռան հարավ-արևելյան լանջի վրա գրու-
նքովում է ս. Հակոբի վանքը:

18. Սարգսու, Արածանիի վտակներից, նաև գալառ, որը զտնվում է Արծկերից հյուսիս, բառնողի մոտեքրում: Բնադրում խոսքը վերջինիս մասին է:

X

ՀԱՎՀԱՆԻՍԻԿ ԾԱՐԷՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՐ (XVI Դ.)

Մեկ գրադեցնող ժամանակագրությունը, որը խորագիրը չունի, գտնվում է Մատենադարանի № 2776 (էջ 266ա—271ա), 8245 (էջ 93ա—95բ) ձևապրերում: Ժամանակագրությունն ընդգրկում է 1572 մինչև 1600 թվականները անցուցարձի, գլխավորապես Ագրբեջանում և Վրաստանում տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությունը: Բնագրում գտնվում են հետաքրքիր և բավական մանրամասն տեղեկություններ թուրքական զորավար Մուստաֆա Լալա փաշայի 1578 թվի գեպի Անգրիսոլիս կատարած արշավանքի, ապառախությունների և պատերազմների, 1579 թվի մեծ սովի և մահաւարածամի, Օսմանյան թուրքիայի դեմ XVI դարի 80—90-ական թվերին վրաց ժողովրդի ազատագրական հերոսական պայքարի և այլ հարցերի մասին, սրոնց ոչ միայն ժամանակակից է կզել հեղինակը, այլև որոշ դեպքերի առանառես: Այդ պատճառով էլ սույն բնագրի վկայությունները ուշագրավ են և գիտական արժեք ներկայացնող:

Նախքան այս բնագրի հայտնաբերվելը և առանձին հրատարակվելը, կորսուից փրկելու նպատակով, այն, որպես ինքնուրույն գլուխ՝ «Պատմութիւն Ազոտանից աշխարհին արարեալ Ծարեցի Յովհաննէս վարդապետին» խորագրով, տակաւին XVII դարում Ա. Դավրիժեցին իր «Պատմութիւն» աշխատութեան մեջ էր գրել¹: Այնուհետև XVII դարի մի այլ մաս-տենագիր՝ Ջաքարիա Սարկավազը ժամանակագրութեան հեղինակին կոչում է Ծարեցի Յովհան վարդապետ²: Հետեւելով սրանց և մեջբերում կատարելով է Ծարեցու բնագրից, Ջամէյանը հեղինակին կոչում է Հովհաննէս Ծարեցի³: Բայց սրանցից և ոչ մեկը չի նշել, թե խոսքը ո՞ր Հովհաննէսին է վերաբերում, Ջհանշահի սրգի Հովհաննէս Ծարեցո՞ւն, թե Մելքոնի սրգի Հովհաննէս(նույն ինքն Հովհանիսիկ) Ծարեցո՞ւն, որոնք տարբեր անձնավորութեաններ են:

Մատենադարանի № 2776 ձեռագրից ժամանակագրությունն առաջին անգամ հրատարակեց Մ. Մսերյանը. «Յոհանիսիկ վարդապետի համառօտ պատմութիւն» խորագրով¹, հրատարակութեան բնագրի վերջում, տողատակի ծանոթագրութեան մեջ, հրատարակիչն իրավացիորեն նշում է, որ այս բնագրի

¹ Վաղարշապատ, 1896, էջ 605—619:

2 Տ. Պատմական գիտ. Սկզբ. հատ. II, Վաղարշապատ, 1870, էջ 12:

3 Եղիաթով քաղցրութիւնք, հտ. 60, էջ 529:

4 Վարդանանք 1859 թ. Կ. էջ 69-76, 105-112: Այդպիսի ուշ, 1893 թվին Ա. Տեր-

Մերթվանը, Ս. Անեցու ժառանգապրուծյան հրատարակութեան հազիւ թածում «Ճոս-
քադ»-ից արտատպեց այս բնագիրը, էջ 185—199:

րեւում տեսանք, տակաւին 1531 թ. իր եղբոր Դավիթ Երեցից ԱՅ 2776 ձեռագիրը նվեր էր ստացել, այլ Հովհաննիսի Ծարեցուն. նշանակում է վերջինս ծնվել է 1560 թվին: Հետևապես թյուրիմացություն է Ալիշանին այն կարծիքը, թե այս թվականը վերաբերում է Հովհաննես Ծարեցուն, և ապա, իբր վերջինս գրել է 1572 թվականէն սկսեալ իբր տասն տարուան պատմութիւնը¹:

Այսպիսով, ամբողջ ժամանակագրության հեղինակը Հովհաննիսի Ծարեցին է: Բայց ո՞վ է այս անձնաւորությունը և արյունակցական ի՞նչ կապեր է աւելցել Հովհաննես Ծարեցու հետ: Այդ ցույց տալու համար մեր ձեռքի տակ գտնված հիշատակարանները² հիման վրա կազմեցինք տոհմական հետեյալ ճյուղաղբությունը.

Հովհաննիսի Ծարեցու մասին շատ քան չգիտենք. վերեւում նշված հիշատակարաններից երեւում է, որ նա եղել է Թադևոսի վանքի միաբան, աշակերտել է Ներսես Գնունեցուն և Հովհաննես Ծարեցուն, ստացել է վարդապետական աստիճան, զբաղվել ձեռագրեր նորոգելով: Մատենադարանի ԱՅ 2519 ձեռագրի մի հիշատակարանից երեւում է, որ նա ձեռագրեր է ընդօրինակել ավել և համարել³: Սյունյաց Սոթ գավառի Աղքիլիսա գյուղի ո. Աստվածածնի եկեղեցու՝ հարափայլին պատի վրա գրված արձանագրության համաձայն⁴ այն կառուցել է Հովհաննիսի Ծարեցին⁵: Թե երբ է մահացել վերջինս, հաստատ չգիտենք, սակայն 1621 թվի մի կալվածագրում գրանցվում է մի կնիք, որտեղ գրված է. «Յովհաննէս վարդապետ Ծարեցի»⁶: Եթե այստեղ նկատի չի առնվում մեկ ուրիշ Հովհաննես Ծարեցու, նշանա-

կում է՝ նախ, այդ կնիքը Հովհաննիսի Ծարեցուն է, երկրորդ՝ վերջինս կենդանի էր տակաւին 1621 թվին:

Բնագրին վերաբերող մի շարք պարզաբանումներ կտանք ծանոթագրություններում:

Հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք ԱՅ 2776 ձեռագրի տարբերակը, որտեղ ժամանակագրությունն ընդհանուր առմամբ լավ է պահպանված, քան ԱՅ 8245 ձեռագրում, որն ընդօրինակվել է 1847 թ. Թրիլիսիում: Վերջին տարբերակի տարբնթերցվածները, թեև էական չեն, այնուամենայնիվ, նշեցինք տողատակ:

¹ Հայաստանում, Ա, էջ 129:

² Տե՛ս վերեւում և ծանոթ. I-ում նշվածները:

³ Հիշատակարանում կարդում ենք. «Զվերջին ստացող քաղաածոյ աւետարանին Ղուկասու Ծարեցի Յոհաննէս վարդապետս յիշատակ հոգոյ իմոյ և կրկնակի ծնողացն իմոց և բազմեւթառ ուսուցչին իմոյ Յոհաննէս մեծ բարունապետին...», (էջ 3բ):

⁴ Մ. Մաքսաթյանց, «Տեղագիր Գեղարքունի», Վաղարշապատ, 1895, էջ 628:

⁵ Տե՛ս և հմմտ. կարապետ Կոխկոպու «Նիւթեր հայ մեկիբութեան մասին», Բ պրակի, էջմիածին, 1914, էջ 82:

⁶ Յ. Յ. Թօփեան, Յուդակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, էջ 24:

Աբգ՝ զնեղութիւնն¹ և զգրաստութիւնն վշտաշատ ժամանակիս 266 Բ
 ով կարէ ընդ գրով արկանել, ով եղբարք, բայց փոքր ի շատէ
 ողբալով ասացուք: Քանզի յազազս ծովացեալ մեղաց իմոց յազգն
 մահմեատականաց, որ ըմբռնեալ էին զգաւառս Հայոց, աւերելով
 5 և գերելով զամենայն շէնս և զանշէնս², և տիրեալ բնակէին ընդ
 ամենայն տեղիս, քանզի անշափ և այնքան խիտ էր լուծ հարկի
 նոցա, մինչ զի բազումք զրկեալք ի ստացուածոց և ի հայրենի
 ժառանգութեանց և զեռ ևս ոչ կարէին զերծանել, այլ և ոչ գոյր
 10 փախըստեան ճարակ և թաքըստեան³ տեղիք, այլ ամենայն մարդ
 ի տարակուսանս կայր և երանի տային մեռելոցն և ոչ այս կեն-
 ցանեացս. քանզի ոչ եթէ սակաւ ժամանակ էր բռնութիւն սոցա
 ի վերայ գաւառաց, այլ բազում և յերկար յամօք. քանզի որդիք
 հարցն, որ անկեալ էին ընդ լծով ծառայութեան նոցա, ծնան և
 15 նոքա որդիք և որդոց յորդիս, մինչ ի բազում յազգս, որ ոչ
 թ՛վէի և ոչ ևս մխիթարութիւն յազգիս Հայկածին, այլ զեռ ևս
 կամք գլխակորեալք ի ներքոյ չար ծառայութեան նոցա և ի հայ-
 20 րենի գաւառացն արտաքսեալ, ցիր և ցան եղեալ ընդ սլորտս
 տիեզերաց և իշխանազինք և աղատածինք, ծառայք լեալ ազգին
 մահմեատականի: Այլ և եկեղեցիք կոխան եղև աշխողեաց, զորս
 25 քակեալ և զքարինս տանէին ի շինութիւն բերդից, և զորս շէն
 մնացեալ էր ինքնանք ողբագործութեամբ և երկովարք և ջորիք
 իւրեանց պարէին ի նոստ: Եւ մեք գլուխ ի կոր և բազում տա-
 րակուսանօք լցեալ, վասն այսպիսի աղետալի կսկծանացս և ոչ
 30 ուստէք երեւի հնար օգնականութեան: Եւ այս յառաջնոցն էր
 գրեալ⁴:

Իսկ արդ՝ ի ԲԺ (12)-ն յամի կենաց իմոյս՝ նըւստ Յոհա-
 նէսի, որ ծանեայ զիս, վայ ինձ, զի զպատուիրանաւն յԱստուծոյ
 ոչ գնացի, և ի մերս Հայոց թվականի ՌԻՄ. (1572) էր, ոմն թա-
 4 գաւոր յԱտրպատականի, ի յայտադաց Դահման անուն շահ կո-
 30 չեցեալ, ի Կարմրագլխաց, յոյժ խաղաղասէր և անյազան, մինչ
 ասիւր ի ծերագունից, թէ ԵԺ (15)-ն յամի հարկն ոչ է տուալ ի
 յերկրէ իւրմէ: Այլ և զպաջ⁵ վաճառականաց և զմաքս, զոր վասն
 իւր ի գանձի իւրում ժողովեալ լինէր երարձ աշխարհէ տէրու-

3 ազգն: 9 փախտեան, ճարակ և թաքըստեան չիլ: 14 որդւոց: 15 թուրի, հար-
 կածին վիս. Հայկածին: 19 մահմէդականի: 28 ոչ գնացի չիլ, թուականի: 31 հնդկա-
 սան ամի: 32 գրաջ վիս. զպաջ: 33 յաշխարհէ:

թեանն իւրոյ: Այլ և կանայք լիաիք, որք ի քաղաքի նստէին և
 հրապարակայնա զրազումս խոտորեցուցանէին և հարկ տային
 յարքունիս և զանասելի յօճրագործութիւնք Սոգոմական յախաից
 5 քանաւորեալ ի Պարսիկքն, զայն ամենայն վճիս հրամանաւ խա-
 փանեաց և ուրէք թէ երեւի չարաչար տանջանօք սպաննել հրա-
 մայէր:

Եւ ի թվիս ՌԻԴ (1575) մեռաւ ասացեալ շահն թագաւոր-
 10 եալ յամս ԾԱ. (51): Եւ յոմն ի որդոց նորայ Իսմայէլ անուն, զոր
 յառաջագոյն ի հօրէ իւրմէ յարգելեալ կայր ի կայ, վասն իրաց
 ինչ յանդգնութեան⁶, և այժմ ելեալ թագաւորեաց ի տեղի հօր
 իւրոյ և սուր ի գործ արկեալ սպան զեղբարս իւր հարազատ
 թվով է (7). և սկսեալ զնախարարս զօրաց իւրոց սպանանել՝
 15 զոմն յայտնի և զոմն ի գաղտնի, մինչ գրէ թէ սպառել ջանայր
 զամենայն յազգն Պարսից: Եւ զայս ծանուցեալ տիրատեաց Պար-
 սիցն, թէ հասեալ է կորուստ յանձանց իւրեանց, ոմն Յամիր-
 20 խան յանուն յիշխան Թաւրիզոյ և Մահմետ || ոմն, իշխան Սհա-
 թին՝ Յարարագեան⁸ գաւառի, մականուամբ Թօխմախ կոչեցեալ
 և այլք ոմանք, որ ոչ գիտեմ հաւատեալ զանուանս նոցա, միա-
 րանեալ ընդ յարրանեկաց Յիսմայէլին և սպանին զնայ ի գաղտ-
 25 նի, ոչ գիտելով զօրաց նորա զմահ Իսմայէլին և ի զիվան դա-
 տաստանի ոչ նստելն, ասացեալ լինէր յոմանց, թէ լրտեսութիւն
 տանեալ է այլոց թագաւորաց վիճակ և դառնալոց է. մինչև ի
 գնացեալ է այլոց թագաւորաց վիճակ և դառնալոց է. մինչև ի
 30 յամ մի, զայս կարծեցեալ լինէր: Եւ յետոյ ստուգիւ իմացեալ
 յամենեցուն զկորուստ նորին, և դարձեալ յամենեքեան միա-
 25 բանեալ գնացին ի խորասան, և բերին զոմն Խուտարանդայ կո-
 չեցեալ շէնս գլուխ, եղբայր Յիսմայէլին, և որդի նոյն Դահմազ
 շահին, կարգեալ ի հաւրէն իւրմէ տէր աշխարհին Խորասանայ⁹,
 զնայ թագաւորեցուցին ի տեղի Իսմայէլին: Բայց անյարի և
 վատթար ի գործս թագաւորութեան և պակասեալ ի լույսոյ ևս:
 30 ի սորայ Բ (2) յամի իշխանութեանն, թագաւորն Բիւզանդիոյ,
 յազգաւ Յաւթմանի, Մուրատ յանուն¹⁰, որ և խոնդկեալ ասի,
 հրաման եհան զօրաց իւրոց գալ ի վերայ աշխարհիս Կարմրա-
 հրաման եհան զօրաց իւրոց գալ ի վերայ աշխարհիս Կարմրա-
 35 գլխոյն: Եւ ելեալ ոմն զօրագլուխ Կալայ կոչեցեալ, բազում զօրօք
 եկն և եհան ի յերկիրն Յարարագեան, և զերեաց ընդ հայ և ընդ
 40 տաճիկ¹¹ թվով ԿԻ (60000) և տարեալ խաղացոյց ի յերկիրն Հո-
 տանոյ¹²: Եւ ի միւս յամին դարձեալ շարժեալ խաղաց ի վերայ
 Վրաց և հասեալ ի Փայտակարան քաղաք, որ է Տիխիս, և շին-
 ւաց բերդս ի նմայ, և յամրացոյց անդ յարս բազումս պատե-
 րազմողաց: Եւ զոմն Բաղրատունի թագաւոր Վրաց, Սիմոն¹³ կո-
 չեցեալ, որ երբեմն վասն անհնազանդութեան ըմբռնեալ էր ի
 յառաջ ասացեալ Դահմազ շահէն¹⁴, և տկարացեալ ի հաւատոցն
 և կայր առ նա ընդ ձեռամբ: Իսկ ի թագաւորելն Իսմայէլին

1 ի չիլ: 5 սպանանել: 7 թուրի: 8 ոմն, յորդոց: 9 յարգելեալ: 12 թուով: 13 ի
 չիլ: 16 անուն, Թաւրիզոյ, Մահմետ: 17 Յարարատեան: 18 որք: 19 զնա: 20 Իսմայէլին,
 21 Գիւան: 22 մինչ: 23 Խուտարանդայ: 27 հօրէն: 28 զնա, Իսմայէլին: 29 լուսոյ: 31 Թօ-
 փանի: 34 Յարարագեան: 35 թուով: 38 նմա:

Հնորհեաց զհայրենի իշխանութիւնն և դաեղիքն Սիմոնին, գնալ իշխել իւրոցն և մնալ յօրինօքն Մահմետի: Եւ նա գնացեալ ի տեղի իւր ի Տփլիսիս, յանդիմանեալ եղև յառաջնորդաց և քահանայից իւրոց, մանաւանդ ի կնոջէն և ի յընդանեացն իւրմէ, յուրացօղ և յապերախտ կոչելով զնայ և ոչ հաղորդելով ընդ նմայ: Ի յայտմանէ սորջացեալ նորա զզջացաւ դտաճկութիւնն, և դաւանեաց վերքտիւն զխաչն Քրիստոսի յերկըրպագելի. և զխաչելեալն Քրիստոս, յԱռաւմտ ժամենայնի: Եւ յուր եղև համբաւս այս առ Պարսիկքն: Եւ զի մեռեալ էր Իսմայէլն, և այլքն ոչ ինչ կարելով տանել նմայ Հնորհուկօ եղևն նմայ կալ ի քրիստոնէութեան, գոնէ միայն հաւատարմութիւն և մտերմութիւն աբասցէ բնդ տունս Հահին:

Եւ այժմ Լալայն փախուց զՍիմոնն այն, և շինեաց ի յերկիրն նորա բազում բերդս, զոր ոչ գիտեմ զյոճն գրել, վասն անտես լինելոյն մեր ի տեղեացն: Սակայն լաւք, թէ զՏփխիս զՏումանիս, զԳօրի և զԼօտէ, և այլ տեղիք շինեաց բերդս և եթող ի նմայ զօրս, և ինքն յանցեալ ի Յալանս գնաց, ի գուռն երկաթի¹⁵, և շինեաց անդ ևս բերդ և ասի Դամուր դափ. և եզ զօրս ի նմայ բազում և զօրագլուխ յամն Յօաման յանուսն¹⁶, յոյժ հնաշաւոր և անողորմ. և ինքն զարձաւ առ թագաւորն իւր և սատակեցաւ ի նմանէ ի խօսս քսուաց, ըսցց վրէժխնդրութիւնն Աստուծոյ ոչ ետ նմա կեալ վասն արեանց յանաւեաց:

Իսկ ի թվականիս ՌԻՂ (1579) եղև սաստիկ և մեծ տարածամ մահ ի Յատրպատական և ամենայն Յաղուտնս և կոտորելի 25 զբաղումս ի յամենայն աղղեաց, մինչ բազում տունք անտէրունջք և բազում հայրք և մայրք անգաւակ մնացին: Աւերկիրս Յաղւանից ի մէջ այսպիսի վտանկի գոյով, զմեռեալսն սգալով, և զկենդանի զանկեալսն և զինքեանք ևս հոգալով մտածմամբ ասէին՝ ո՞ն թէ զերծանիմք ի տարածամ մահուանէս, թէ ոչ:

30 Ի այս յեղակարծ ժամուս յանկարծակի եկն հոսս վիրապն
և զօր մահուն մոռացեալ ॥ Յօսմանն այն, զոր յառաջագոյն ձեռն 267 բ
յարձակեալ առ Թաթարսն, որ Ասյթագ ասի, և ամենայն Կով-
կասային լեռնական Լալդիքն ժողովեալ առ ինքն ի Դամուր գագի,
բազում և անթիւ յարեանարբու հեծելօք, և նոքօք ել և եկն այս
35 Կոյս Կուր գետոյն, և զիշխանն Դանճայոյ և Պարտաւոյ վախըս-
տական արարին: Եւ ինքեանք սփռեալ ընդ գաշտս և ընդ լեռինս՝
զԳանճայ և զԲաբտայ, զՋարաբերդ և զԹաչէնք, զՎարանգայ և
զԴիլգակ ի Չարեքի կոչեցեալ գետոյն մինչև ի գետն Յերասխ ի
միում առուր յաւարի հարեալ գերեցին և զանհաճոյսն որով սղա-
40 նին և զկնի Գ (4) և Ե (5) առուրց դարձան ի տեղի իւրեանց¹⁷:

Դարձեալ^{1b} ի սոյն յաւի ընդ երկուց պատժոցս՝ մահուն և սրոյն, եղև տնադին և անտակիւ սով աստ/իկ/ այնքան մինչ մար-

2 Լիանակախ: 4 յրնտանեացն: 5 ուրացող, ապերախտ, դնա: 7 վերաթին: 14 դոճե
15 լուսք: 16 դ՛ուռմանիւ, դ՛որբի: 17 անցելալ: 19 ոմն: 23 թուականիս: 24 կոտորել: 25
աղզաց: 26 յերկիրս: 27 Յազուռանից: 35 վախտտական: 37 դ՛անջալ, դ՛արաբերդ: 38 Չարէ-
քի, Երասխ: 42 մարդիկ:

7 քիք գաղանապէս անկան ի հմայկերութիւն, վասն յորը մնալոյն,
 ի մահոյն և վասն անխնայ և անյարկ շրջելոյն ի գերշացն: Քանզի
 ամենայն դատար և աշտոյ, որ ընդ իշխանութեամբ կարմրաբլու-
 5 խոյն կայր, քակեալ աւերեցաւ: Եւ թէ ուրէք յանկեան մնացեալ
 լինէր շինութիւն գետեղէին տնանկք և մերկք, այլք և կանայք,
 ծերք և երիտասարդք, տղայք և յաղջկունք և առանց յօթեանի,
 արատաւալից գիւմար շրջէին ի գրունս յօտարաց և ի յերթս այ-
 10 լոց, առ ի խնդրել զկերակուր յանձանց իւրեանց և ի ոչ բաւելն
 կերակրոց յուժնդքն ի նոցանէ մտանէին գաղտ ի վարալս խա-
 շանց և ի գոմս յարջառոց և ի յոչ կարելն զենուլ զմեծամեծ
 յանաւանոցն առ ի ոչ ունելոյ սուր ինքեանց և յուժ անձանց ըմ-
 15 բրոնէին յերթս գիւցիկ և գառինս մատաղ և յուլունս և պատա-
 ուէին զկող նոցա և հանեալ զսիրտ և զփորոտիք նոցա ուտէին
 հում. և ելեալ գաղտ գնային, և ոչ ոք կարծիս ունելով զայս ի
 20 նոցանէ լինել, մինչ տեսեալ յամանց գնոսս յայնպիսի գործ և
 հաւատաւալ գիտացին զայս: Իսկ անդօրքն ի նոցանէ ի կույտս
 յաղբից անաւանոց և ձիոց յորոնեալ գտանէին հատս զարոյ և ու-
 տէին, այլ և ոչ գիտելով սրբոյ և անսրբոյ ի հերուն հետէ և ի
 վաղ ժամանակէ ի փողոցի յանկեալ ոսկերք վեր առեալ ի քարի
 25 եղեալ և քարիւ փռէի տունէին և ի բերանն իւրեանց արկանէին
 և մօրնչէին, այլ և հնացեալ փոկ կաշէ և մաշեալ տըրեխ, ի բեկ-
 տոր ինչ խեցոյ ի յեփոցի եղեալ և առեալ ուտէին: Վայ տեսո-
 զութեանս եղբարք: Եւ իբրեւ եղև զարունն սփռեցան յաղքաւքն
 ի յերեսս գաշտաց, սեպեալ մարմնով, որպէս զերամախս յայ-
 30 ծեաց և իբրեւ զջուրբիրս հօտից, ուտելով զրանջարս վայրի և
 զխոտս կանաչ և ոչ յաղենային, քանզի կոչեցեալ էր յերկիր սով
 և զօրութիւն հացի բեկեալ ըստ մարդարէին: Մանաւանդ յուռու-
 ցեալ ի գլխոցն մեռանէին յամանք ի տեղի յարօտիցն¹⁹, որ ոչ
 կարէին դառնալ և յամանք եկեալ ի գեղամիջի, ի տակս յորմոց
 35 երկիւղած յԱստուծոյ, առեալ ի գիակացն Թ (9) և Ժ (10) և այլ
 յաւելի ի վիճ ինչ կամ ի հօր արկեալ հօդն ի վերայ փըլուցեալ
 ծածկէր և թէ ոչ մնայր անթաղ: Եւ լուր լինէր բաղմաց թէ այս
 յանուն տանուաւեր կամ մեծատան որդի մեռեալ և դի նորա ահա-
 40 ւանիկ այս նիշ տեղի է. և լուեալ բազումք ի սիրելեաց և ի ծա-
 նօթից նորա, և եղուկ և վայ կարգային յանձանց իւրեանց, ևս
 և զթաղիլն ի վաղն ձգէին և վաղէն ի միւս վաղն վասն բա-
 զում ձանձրութեանցն. և զարձեալ լսէին ի յամանց, թէ դին այն
 պատառեալ ի գաղանաց ցրուեցան ոսկերք նորա, և զայս լուեալ
 45 անհոգ լինէին և այսպէս մնայր անթաղ: Եղև և թշուառականիս և
 պատմութեանս, եղբարք²⁰ || : Քանզի բազումք ի պիղծ մտէ, զա-
 զիր շանց և կատուաց կամաւ յաղեալ եղին և մարմնոց մարդկան
 ևս. քանզի ի սահմանս յԱմարտասոյ, յերկիրն Վարանդոյ և Դի-

1 համակերպվում: 6 աղջկանք: 8 և չի: 11—12 քնուկներ: 12 դիպիք: 14
 զնային: 16 կուտ: 17 դարձյ: 21 մանչիկ, արեխք: 23 յաղկաաքն: 24 ի չի: 25 զՊրիս:
 26 փուկի: 27 մուսկ: 28 մուսկանիս: 42 կառուսք:

զակայ գեղի միում, ուսման մեծատան միամար որդի մի գոլով
 եաւթն յամեայ, և կանայք այրիք մերձակա գեղաբերից ժողո-
 վեայ բնակելով մերձ մեծատանն, կերակրելով ըստ պատանմանն
 5 ի մեծատանէն, յաւուր միում պատրանօք զտղայն ի տուն իւր-
 դամօքն կերեալ. և յերեկոյն ծնողացն յորոնեալ, և ի տուն
 յայրեացն գտանելով զկրտսկաւոր զիակ տղային իւրեանց: Այլ
 և լուաք ևս, թէ ծէր ոմն զմարմին գտներ իւրոյ կերեալ է ի նոյն
 10 յերկիրն: Եւ այլ ամենայն տեղիք աշտպիսի եղև վիշա սովոյն ի
 Ռ և ԻԲ և ԻԹ (1579, 1580) թվականիս: Վաճ ինձ պատժապար-
 տիս, զի մահուամբ և սրով և սովոյ կոտորեալ մարդկան մարմ-
 նոց զազանք այնքան կերեալ, մինչ զի տնասուն շունք վայրե-
 նացեալ յարտաքոյ շինի զկենդանի մարդիք որսային: Եւ գայլք
 ի ճանապարհի ևս և շինամիջի ի տուն մտեալ զմարդիք ի ննջման
 15 յարտաքս քարշէին և ուտէին: Եւ ի մէջ խաշանցն մտեալ
 զխաշնարածսն յուտէին և խաշանցն ինչ ոչ մեղանչէին: Եւ զթիւ
 մահուամբ սովով և սրով մեռելոցն և զերկոցն բնաւ ոչ կարեւ
 ընդ թիւ բերել և գրով արկանել, բայց թէ իմ զքարտէսս և զմէ-
 20 լանս առաջի ձեր յարկից ըստ զպրացն Դաւթի, որ առ Յերու-

սաղէմիւ:
 Իսկ ի ՌԼԲ (1583) թվականին գարձեալ հրաման եղև ի Մու-
 րատ խոնդիւարէն զօրապետաց և զօրաց իւրոց՝ ելանել ի վերայ
 Յէրեանայ և առնուլ զնա²¹: Եւ եկին իսկ և աւերեցին, և բազում
 եկեղեցիք քակեալ, զքարինս ի շինումն բերդին տանէին, որ և
 25 կամեցան զմեծ եկեղեցին, որ Յերիու երեսի²² ասի, ևս || քակել: Իսկ
 յոմն վարդապետ Յառաքեալ յանուն, որ և յետոյ կաթողիկոս
 եղև²³, յիշատակ նորայ աւրնութեամբ եղիցի, եմուտ առաջի Ֆար-
 հատի զօրապետի զօրուն և ոչ ետ թոյլ քակելոյ զեկեղեցին. բայց
 վաճ լսելեացս և պատմութեանս, զի աւուրս Լ (30) ջորիք և
 30 երիվարք և բազում Տաճիկք ինքեանց յանձանօթք բնակեցան
 եկեղեցին: Եւ եղև յատեցեալն ի մարդար[է]ն՝ զի մօին հեթա-
 նոսքն ի ժառանգութիւնն Աստուծոյ և պղծեցին զտաճար նորա
 սուրբ:

Ի սոյն թվականի եղև վախճանք մեծ և երանաշնորհ վար-
 35 զապետին մերոյ Յոհաննիս: Եւ զի էր նա ի յերկրէն Ծարայ,
 Փոքր Սիւնիս կոչեցելոյ, ի վանիցն Դադիու²⁴ սուրբ Յառաքելոյն,
 որդի յումմեմն ազատի և բարեբարոյի Ջանշան կոչեցելոյ, յազգէ
 Դօփեայ և Հասանայ: Եւ էր նայ յաշակերտ մեծ վարդապետին
 40 Դուկասու Հախապատեցոյ²⁵, յոյժ սրբասէր և աստուածատէր, հեղ
 և աղօթող, քարոզող յուզգափառաց և յանդիմանող ըստանակաց,
 սիրող ուղղութեանց և պատուող տօնախմբութեանց, յոյժ ըն-
 թերցասէր և գրասէր, մինչ զի բազում գրեանս ետ գրել²⁶ յիւրն

1 միամօր: 2 է (7), մերձակայ զեղօբէից: 5 կանանցն, ոտն: 7 զիակս: 10 և ԻԸ և
 չիւ, թուականիս: 13 մարդիկ: 14 զմարդիկ: 21 թուականին: 25 երէսի: 27 օրհնութեամբ
 27—28 Ֆյարհատի: 34 թուականի: 35 Յովհաննիսի: 36 Տաթիկոյ: 38 Դոփեայ, նա: 39 Հախ-
 ապատեցոյ: 40 յանդիմանող ստանակաց: 41 սիրող, պատուող:

յիշատակ և այլ սպասք և զարդ եկեղեցոյ յոլով: Եւ յախորեալ լի
 յաւուրք հանդեսս խաղաղութեամբ ի Քրիստոս ի յունվար²⁷
 ամսոյ Ի (20) ի ՌԼԲ (1583) թվականիս մերոյ, որոյ պատուա-
 կան մարմինն նորա եղեալ կայ ի յերկիրն Գեղամայ²⁸ ի գեղն
 5 Վասակաշէն²⁹, հուպ աամպարանի վարդապետին Սարգսի: Յիշա-
 տակ նոցա յաւրնութեամբ եղիցի և աղօթք նոցա ի վերայ ձեզ
 և մեզ եղիցի. և տէրն տէրանց ի վերայ ամենայն աշխարհիս
 գթացի. ամէն:

Իսկ ի ՌԼԴ (1585) թվականին ի խրոխտէն Մուրատայ հրա-
 10 ման եղև ի Դամուր գաֆ յառ Օսմանն, գնալ առ ինքն ի Կոս-
 տանդինուպօլիս, որ և գնաց իսկ և պատուեցաւ ի նմանէ և զօ-
 րապետ և յիշտան || աջ յիշտան կարգելով զնայ բոլոր յարեւելանս, 269ա
 ի Բիւզանդիոյ մինչև ի Յալանս³⁰ և ետ ի ձեռս նորա զօրս բա-
 զում թվով Ո (600) հազարաց և առաքեաց ի վերայ շահաստան
 15 քաղաքին Թաւրիզոյ. որ և եկն իսկ յոյժ խրոխտանօք, առ զնա և
 աւերեաց յաւար առնելով զամենայն ինչ որ ի նմայ³¹: Եւ շինեաց
 բերդ, այլ ոչ ժամանեաց յաւարտման բերդին, յանդէն սատա-
 կելով ոչ եղեալ արժանի լսելով յատէն ի թագաւորէն իւրմէ
 20 զգովութիւն իւրոյ յաղթութեանն, և զի հատուցմունք հանդեր-
 ձելումն նմայ՝ զատողին յամենեցուն է յայտնի: Իսկ ի յայլ յիշ-
 խանաց և զխաւորացն բազում պատերազմաւ ընդդէմ կացեալ
 Կարմրաղլոսացն և յաւարտեցին զբերդն, և կարգեցին ի նմա
 Կօրս ծառայ³² յանուամբ և կացուցին զօրապետ նոցա յոմն ներ-
 քինի Ջաֆար անուն. և ինքեանք զարձան ի տեղի իւրեանց
 25 տանելով ընդ ինքեանց զանմաքուր շաղիղ նորա:

Այսուհետև գարձցուք ի կարգ պատմութեան Կարմրազըլ-
 խացն: Քանզի էր այսու ժամանակաւ թագաւոր նոցա, յառաջ
 ասացեալ, Խուլարանդայն: Եւ սորա գուն գործեալ ընդ զաւրաց
 Յօսմանին յոյժ ջանիւ, յաճախ վշտօք, բազում յաշխատութեամբ,
 30 յոլով յաւուրց պատերազմաւ, և յերկոցունց կողմանց յանշափ
 արեանց հեղմամբ, և ոչ կարաց խափանել զնոսս ի գործոյ շի-
 նութեան բերդին Թաւրիզոյ: Եւ յայնժամ գեռ ևս ունէր ընդ
 ձեռամբ զՍեաւ աշգի³³ կոչեցեալն և զԳանձաի, որ է Գանջայ: Եւ
 շահն գնացեալ յանդ հանդերձ պատանի յորդոմիլ իւրով, Յամիր
 35 Համզայ կոչեցելով, և զօրաժողով եղէն յանդ ամենայն Կարմրա-
 դիւլսքն՝ խորհել ինչ վասն Թաւրիզոյ և³⁴ Յօսմանի զօրացն: Եւ
 տարանդային, մանաւանդ յինքեանց ևս կրկին և երեկքին. վասն
 զի այն եղև բեկումն նոցա վերըստին, զի սրախոց ի գաղտնի
 40 սպանին զգորդի շահին³⁵. քանզի շուք թագաւորի ի տղայն երե-
 լին և ի նմանէ Կարմրազըլուս Պարսիկքն յոյժ երկընչէին: Եւ

1 եկեղեցոյ: 1—2 յախորեալ ի յերկիրն Գեղամայ ի յաւուրք: 3 Ի (20) չիւ,
 թուականիս: 4 ի յերկիրն Գեղամայ չիւ, գեղն: 5 զամբարանի: 6 յօրհնութեամբ: 8 ամէն
 չիւ: 9 թուականին: 10ա Օսման: 11 և (զօրապետ) չիւ: 12 զնա: 14 թուով: 15 Թաւրիզոյ:
 16 կամ վիս. զամենայն: 20 մնայ վիս. նմայ: 25 շաղեղն: 29 զօրաց: 32 Թաւրիզոյ: 36
 Թաւրիզոյ: 37—38 Խուլարանդային:

5 իրրեւ այս աշտպէս եղև, ցըրուեցան Պարսիկքն ըստ իւրաքանչիւր
 ոք, ոչ գիտելով զտեղի իւր, իրրեւ զգիշատեալ հօտ որոց ոչ իցէ
 հովիւ: Եւս և զի խրոխտ հրամանն թագաւորին Մուրատի Յօթ-
 մանցոյ պատեալ էր զնոսա որպէս զկողի նման ծովոյ: Եւ շահն
 10 Խուտարանգայ յոյժ հեծեծանօք և թախիժ սրտիւ և ի տրամու-
 թեամբ գնացեալ ի Խորասան առ միւս որդին իւր Յարաս³⁶,
 յանդէն թողեալն ի գալն իւր յԱտրպատականս՝ տիրել Խորա-
 սանայ, առ նա հասեալ Խուտարանգային և յետ սակաւ յամաց
 15 ինքն մեռաւ, ոչ ինչ քաջութիւն ցուցեալ յաղղի իւրում յանա-
 րին այն: Եւ թագաւորեցաւ Յարաս որդի նորա ընդ նմա, յոյժ
 քաջ և յաղթող ի պատերազմի. վասն զի զԳիւլան, որ և Զօրջա-
 նեթ յապրատամբեալ ի հօրէ նորա, Յարասն քաջութեամբ նուաճ-
 եաց զնոսա ընդ ձեռամբ: Այլ և Յօղբէկն կոչեցեալ ի Բալխա և
 20 Բուխարայէ ելեալ էառ զՀէրի քաղաք³⁷ և այլք ի տեղաց շահին
 և ընդ ձեռամբ արար, մինչդեռ նա ի Յարատէլն էր գնացեալ
 վասն նըւիրանաց և ընծայից բաշխելոյ յառ շիրմի հարցն իւրոց
 և հաւուցն: Եւ լուեալ գարձաւ յանտի և գնացեալ զՕղբէկն՝ զօմն
 կոտորեաց և զօմն փախոյց և զտեղիքն իւր դարձեալ հաստատ-
 եաց: Այլ և յերկիցս և երկցս յանգամ զօրս արձակեաց ի վերայ
 25 նոցա, և յետոյ ինքն գնացեալ զբազումս ի նոցանէ սպան յոյժ
 պատերազմաւ, և զորդի թագաւորի նոցա ըմբռնեալ գարձաւ ի
 տեղի իւր ի Դաղւին, և այնպէս նըւաճեաց զնոսա: Եւ է թագա-
 ւորն Յարաս յոյժ խաղաղասէր, մանաւանդ քրիստոնէասէր, որ և
 30 ասի ի վաճառականաց, թէ ի տան գանձի իւրում զնշան սուրբ
 խաչին պատուով պահեալ ունի. և ի ժամ պատերազմի ի ծոց
 իւր բարձեալ տանի ընդ իւր: Եւ այժմ է յիշխանութիւն նորա
 ի Խորասանայ մինչև յԱրատէլ և ի Յերասխ գետ:

Իսկ ի Ռիլէ (1588) թվականին դարձեալ հրաման ել Մուրատ
 խոնդիկեարէն յուսմէն Ֆարհատ կոչեցելոյ, յառողի և շինողի
 35 Յէրեանայ, զոր յառաջ քան զՕսմանն նայ յունէր զգորապետու-
 թիւն կողմանս յարեւելից յետ Լալային, և այժմ վերստին զիւր
 յառաջին իշխանութիւնն շնորհեաց նմայ, և առաքեաց ի վերայ
 Գանձայոյ՝ հեռացուցանել զմնացեալ սակաւ Կարմրաղլուխքն, որ
 յանդ և շինել ի նմա բերդ և դռնալ³⁸: Որ և եկն իսկ ծանր դաւ-
 35 բու և արար ըստ հրամանի խոնդիկեարին: Հերքեաց, մերժեաց,
 հեռացոյց, տարակացոյց, յուրոյն կացոյց, դատացոյց, ի բաց
 կացոյց, հալածեաց, փախըստական արար, փտարեաց, մեկուսա-
 ցոյց, և ինքն գնեամտեալ մինչ ի գետն Յերասխ և զբազումս
 գերեաց և զորս ետ ճարակ սրոյ այլ և գետահեղձ արար զյոյսովս:

40 Եւ ինքն դարձաւ և շինեաց բերդ ի Գանձայ և կարգեաց ը ի նմա 270-
 դաւրս, ըստ յօրինի իւրեանց ծառա կոչմամբ, և ինքն դարձաւ

1 աշտպէս չի, ցըրուեցան: 2 զգիշատել: 3—4 յօսմանցոյց: 7 անդէն: 13 և չի: 14
 Բուխարէ: 16 նուիրանաց: 17 զՕղբէկն: 19 անգամ: 22 նուաճեաց: 27 յԱրատէլ: 28
 թուականին: 29 խոնդիկեարէն, Ֆարհատ կոչեցեալ: 30 նա, ունէր: 32 իշխանութիւն: 33
 Կարմրաղլուխք: 34—35 զօրօք: 35 խոնդիկեարին: 37 փախստական: 40 Գանձայ: 41 զօրս,
 ծառայ:

առ կայրան իւր, Իսկ շահն Յարաս յորժամ ետես զեղեալքս յա-
 մենայն առ աշխարհն իւր՝ երկեալ ևս վասն տեղոյ շիրմից հարցն
 իւրոց և հասցն զՅարատիւր զույցէ առցեն, և յառաջ ի ներս ի
 Պարսիկս ևս ձեպեացեն, գետաբանս առաքեաց, հրեշտակութիւն
 5 յարձակեաց³⁹ առ Մուրատ խոնդիկեարն յառ ի խաղաղութիւն հա-
 մօզել և սէր ընդ միեանս ունէր: Եւ ընդ այս ոչ եղև յսկի դո-
 սողին, պատանդս խնդրելով ի նմանէ: Եւ շահն Յարաս յաւել
 ևս առաքել զեղբօր իւրոյ զորդին հանդերձ մեծ իշխան զայն-
 10 կաւ և յերկերիւր զինակիր սպասաւորով առ խոնդիկեարն՝ քնալ
 պատանդս յանդէն ի Յատամբօլ վասն խաղաղութեան միջի իւր-
 եանց, որ և խաղաղութիւն եղև իսկ:

Եւ ի Ռիլի⁴⁰ (1595) թվին մեռաւ Մուրատ խոնդիկեարն և
 թագաւորեցաւ սուլթան Մահմետ որդի նորա ընդ նմայ: Եւ
 յաւուրս այս Մահմետի յարեան Ֆռանկքն, որ Մահարք կոչին,
 15 ի վերայ ծովու բազում նաւօք, և են պատերազմ ընդ սոցայ
 յամս⁴¹: Եւ տմենայն յամի յառնեն ընդ միմեանս յահագին և
 սաստիկ պատերազմաւ և կոտորմամբ յիրերաց, որպէս տապա-
 րաւորս և կացնաւորս մայրահատաց հատանեն սպառելով զմիմ-
 եանս հրով և սրով: Եւ ի միւս յամին յերկաքանչիւր կողմանց
 20 յարքաէ իւրեանց դարձեալ զօրս հասեալ լինի ի թիկունս և լինի
 նոր նորոգեալ պատերազմն յետինս ամի կրկին ևս քան զյառա-
 ջինս յամ:

Եւ ի թվականին Ռիլի (1600), յորում եմք, է այսպէս և
 զյապագայն տեառն Աստուծոյ է յայտնի, թէ զինչ լինելոց է
 25 յայնմ, որում շնորհելոց է կողման ինչ պարտութիւն և կողմանց
 ինչ յաղթութիւն: Զի գրեալ է, ոչ թէ զօրութեամբ զօրանայ
 հօրն, այլ տէր տկար առնէ զհակառակորդն: Տէր սուրբ է և նա
 կարողացուցէ զհաւատաւալս խաչին իւրոյ:

Այժմ դարձեալ երկրորդեացուք վասն Սիմօնի թագաւորին
 30 Վրաց, թէ զինչ եղևն. քանզի Սիմօնն, յորժամ վախեալ ի Լա-
 լայէն, գնացեալ ի յանկեան յուրէք ինչ իւրոյ յաշխարհին, բնա-
 կէր ի մացառ և ի կապան տեղիք և ի սիրտ իւր խոցեալ լինէր
 վասն յառման յերկրին իւրոյ, և հնար իրացն ոչ ինչ կարէր գա-
 նել, վասն յոյժ խրոխտ լինելոյ համբակին իւրոյ, սպասէր խնա-
 35 մօցն Աստուծոյ: Պատգամս յղէր և հարկս խոստանայր Մուրա-
 տին, երբեմն տալով և երբեմն ոչ տալով⁴², յապրատամբէր ի նմանէ
 և յաւազակ ի վերայ բերդիցն յարձակէր պատճառն զգորաւք
 բերդիցն արկանելով առ Մուրատ թագաւորն համբաւէր և ի
 նմանէ զվնասն նմայ շնորհեալ լինէր: Եւ յորժամ թագաւորեաց

40 սուլթան Մահմետն, Սիմօնն զխորհուրդ յապրատամբութեանն

1—2 ամենայն: 2 և վիս. ևս: 5 արձակեաց, խոնդիկարն առ: 9 սպասաւորօք, խոնդ-
 կարն: 10 անդէն, Յատամբօլ: 12 Ռիլ թուին, խոնդիկարն: 13 Մահմետն, նմա: 14 յաւուրս,
 Մահմետի: 15 նաւօք: 16 անագին: 20 յարքայէ: 21—22 զառաջինսն: 23 թուականիս:
 23-րդ տղից մինչև 25-րդ տղի, յորում եմք է այսպէս... յայնմ չի: 25 յորում, կողմանս:
 27 զհակառակորդն: 31 ուրէք: 36 յապրատամբէր: 37 զգորօք: 40 Մահմետն, յապրատամբու-
 րեանն:

իւրոյ յայտնեաց աշտուկս՝ գնարին ոչ տալով և զառապական յոյժ
բազմացուցանելով, յաւել ևս ինքնին զօրածոցով ևզև. և յարեաւ
ի վերայ բերդին Գօրոյ³ և յամիսս Ը (8) նեղեաց զնոսա և առ 270 ր
զնա. և քակեալ զքարինս բերդին յազամբ յայտագրեացն տանել
5 հրամայեաց և ի Կուր գետն յարկանել: Եւ ապա զարան կոտորե-
աց սրով և կանայք և զբերդիք նոցա յաւար բաշխեաց զօրաց
իւրոց Վրաց:

Ի յայտմանէ յամենայն ազգն Հագարու ի սիջտ և ի խոր
փոցեցան և յոյժ սրտմտեալ և ի բարկութեան և ցասման հարեալ
10 Մահմետ խոնդկեարին և յոյժ տազնապաւ հրաման եհան և զտեղի
Ֆահրատին և զիշխանութիւն նորին տալով ներքինոյն Ջաֆարի⁴,
որ ի Թաւրէզ: Եւ առաքեաց ի վերայ Սիմոնին, յառնուլ զվրէժ
յանարդանաց և արեան յօթմանական և իսմայէլական գնդին:
Եւ յորժամ ի թաղաւորէն էառ համարձակութիւնս այս, երկրորդ
15 վերագ, չեղորն այն Ջաֆար, յոյժ խրոխտացաւ և արձակեաց
հրաւիրակս ընդ կողմանս յիշխանութեանն իւրոյ և ինքն ել ի
Թաւրիզոյ եկն յԱրարագ: Եւ ժողովեցան անդ ամենայն հրա-
ւիրեալքն առ նա զաւրք բազում: Եւ սուրհանդակք յարձակեալ
ի հեռաւոր տեղիս՝ գեղից և քաղաքաց, տանել կերակուր յինք-
20 եանց և ձիոց, պատրաստել յանցս ճանապարհաց իւրեանց: Այլ
և թիւս քսան հազար յարանց յարկեալ ուսմկաց Հայոց և Տաճ-
կաց, ամենայն յաշխարհաց, յունելով ի ձեռս իւրեանց՝ յորթուց և
թիւաց, տապաւաց և կացընաց, բանաց և վաշտատաց, բրիչ տանց
հիմանց. այլ և խիստ էառ հարկս ի ժողովրդենէ յարտաքոյ նսօսաց
25 իւրեանց: Եւ ապա ելեալ գնաց յոյժ երկիւղիւ, զի վաղուց հետէ
զփորձ առեալ էին բազում անգամ ի քաջութենէն Սիմոնի և ի հնար
յիմաց պատերազմաց նորա. և ի նմանէ պարտեալ յամօթալի
գիւմօք յետս էին դարձեալ: Եւ այժմ, իբրեւ հասին յերկիրն Վրաց
գնացն կարծելով երկնչէին և զտեղի առին յաւուրս Գ (3) և չեւ ևս
30 էր եղեալ զմարտ ճակատուն և ոչ պատգամս և դեսպանս առ
յիբեալս գնացեալ: Եւ Վրացն խորհեալ ընդ միմեանս յասեն առ
Սիմոն. «Թոյլ տուր այսօր տարցուք զտունս և զընդանիս մեր
յառ լերամբք և մեք դարձցուք յամենայն սրտէ և յամենայն
զօրութենէ մերմէ յարեան չափ և մահու պատերազմեացուք ընդ
35 Թուրքացն և յաղթեացուք նոցա, զօրութեամբն Աստուծոյ: Բայց
վասն բնաւին բառնալոյ զսահման յաղօթից ի յաղէս քրիստո-
նէից, մինչ զի ի բոլոր տարին յամենեին ի դուռն եկեղեցոյն
ոչ ընթանան ի փոքունց մինչև ի մեծամեծս, վասն այսր յի-
րաւունքն յԱստուծոյ ոչ ևս թոյլ կատարիլ խորհրդոցն Վրաց.
40 զի առէ Աստուած մարդարէիւն. «Ապա թէ ոչ դառնայք առ նա,
զսուր իւր սրեալ է և զապեղն լարեալ» ॥ և կամ թէ առէ. «Մի-
թէ՞ վերանայցէ վաշտատ առանց վաշտահարի և սղոց առանց
ուրուք ձգելոյ» և դարձեալ առէ. «Եւ սպանանեմ և ես կեցու-

3 Գօրոյ: 4 հողմբ: 5 գէտն: 10 Մահմէդ խոնդկեարին: 12 Թաւրէզ: 15 չեղորն:
16 յիշխանութեան: 17 Թաւրիզոյ: 18 գօրք: 21—22 Տաճկած: 23 կացնաց: 25 ապա: 31
ասեն: 32 զընտանիս: 33 առ: 37 եկեղեցոյն:

ցանեմ, հարկանեմ և ես բժշկեմ» և կամ առէ. «Զի զոր կամի
տէր կորուսանել՝ յիմարեցուցանէ» 4: Վասն որոյ յիմարեալ Սի-
մոնին այժմ նստի ի գինի սակաւ արամ[ր]ք: Եւ յայնմ կողման,
յօրում էր Սիմոնն, Թուրքացն յամենեին ոչ ունելով կարծիք
5 զՍիմոնին յանդ լինելն, բայց յաւարի պատճառաւ, Թուրքացն
զունդ ինչ բաժանեալ և ի կողմն այն գնացեալ և տեսեալ զՎրացի
յամն ըմբռնեն. և յառաջ ինչ գնացեալ սակաւ զՍիմոնին գունդն
տեսանեն. և ի ըմբռնելոյն հարցեալ զյովն լինել այնմ և լեալ
ի նմանէ, թէ նայ ինքն իսկ է Սիմոնն: Եւ Տաճկացն յոյժ եր-
10 կուցեալ յետս կանգնեն. և վաղվաղակի յարս զօրաւորս յարա-
զընթաց երկուքս առ բանակն հասուցանեն և Ջաֆար զօրա-
սկտին յայտնեն: Եւ նորա յոյժ դարձացեալ և բազում քաջ
արանց խրախուս տուեալ յառաքէ: Եւ գնացեալ ըմբռնեն զՍի-
մոնն և բերեն յառ նա⁵: Եւ ի գալն յեկեալ ընդ յառաջ Ջաֆարն
15 յողջունել զՍիմոնն, և ապա ի լեզուս իւրեանց մեծաձայն
հնչամբ արհնեցին զԱստուած ի լուր բանակին: Եւ Սիմոնին
զնոյն երկրորդեալ առէ. «Յաւրհանալ է Աստուած և անխփոխ
տէրութիւն նորա. զի տէր մեռուցանէ և տէր կեցուցանէ, յիջու-
ցանէ ի դժոխս և հանէ» 6: Եւ Ջաֆարն յանդէն սուրհանդակ յար-
20 ձակեալ առ խոնդկեարն յաւետել նմայ. և ինքն առեալ զՍիմոնն
ժամանէ ի Թաւրէզ: Եւ հրաման ել ի խոնդկեարէն յամենայն
տեղիք տէրութեանն իւրոյ զարդարել զփողոցս քաղաքաց և յա-
մենայն ոք յաւուրս երեզ նստել ի խրախուսիւն ընդ տիւ և ընդ
գիշեր և եղև այնպէս. և զՍիմոնն առ ինքն տանել: Եւ Ջաֆարին
25 պահեալ զՍիմոնն ի Թաւրէզ յաւուրս ձմերան և զարնան և ի
յամարան⁶ ժամու յառաքեաց առ կայսրն, որ ի Բիւզանդիայ.
և ի գնալն հասեալ ի Կարնոյ քաղաք, զտեղի առին վասն յու-
մեմն յիշխանի հրովարտակաց զպրի, որ ի լեզուս իւրեանց Եա-
ղըշի ասի. ընդ իւր յունելով արանց յաւելի քան Իմ (20000)-աց
30 յապրատամբելոյ ի յաւաքէն իւրմէ և ի թաղաւորէն ևս: Եւ այս
երկու յամ է, որ զիշխանարկ ժողովրդեանն, որ վասն թաղաւո-
րաց է, յինքն կորկեալ ժողովէ: Այլ և վասն Սիմոնին զգուշու-
թեամբ պատուէր տուեալ է զօրաց իւրոց յափշտակել ի տարո-
ղացն և առ ինքն հասուցանել. յաղագս այս պատճառի Սիմոնն
35 յարգելեալ կայ ի Յարդութեմ քաղաքի: Աւրհնեալ է Աստուած, զի
վերջն նմա է գիտելի:

3 արամբ: 5 անդ: 8 զով, լուեալ: 11 երկուքս: 12 զուարճացեալ: 13 խրախուս:
14 առ: 15 ապա: 16 օրհնեցին, ի բոլոր վիս. ի լուր: 17 օրհնեալ: 18—19 իջուցանէ:
19 անդէն: 19—20 արձակեալ: 20 խոնդկարն: 21 Թաւրէզ, խոնդկարէն: 22 տէրութեան:
22—23 ամենայն: 25 Թաւրէզ: 26 յամառան, առաքեաց: 28—29 եաղըշի: 29 ունելով, աւե-
լի: 30 յաւաքէն: 35 օրհնեալ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հովանիսիկ Ծարեցու ժամանակագրութեան բնագիրը «Ճոճաբաղ»-ում և Ս. Անեցու ժամանակագրութեան հրատարակութեան հավելվածում լույս է տեսել այստեղից, մինչդեռ բնագրում «Արդ զնեղութիւն» բառերին նախորդում է Հովանիսիկ Ծարեցու ընդամենը հիշատակարանը, որը բերում ենք ամբողջութեամբ:

«Փառք պատիւ և զոհութիւն հօր և որդոյն սուրբ հոգոյն ամէն: Արդ՝ ես մեղուցեալ Ծարեցի նըւաստ Յոնանէս վարդապետս, որդի Մելքոնին, որդոյ Միրզաջանին, յորդոյ Զահանջանի, որոյ որդի նորին մեծ վարդապետն Յոնանէս ի ԶԶ (1531) թվին ստացեալ էր այս սուրբ զիրքս զատաստանաց: Եւ ես ի Ռ և ի խթ (1600) թվին նորոգել տվի զսուրբ մատենան յիշատակ ինձ և կրկնակի ծնողացն իմոց՝ Մելքոնին և Փիանդին և եղբարցն իմ թումայ իրեցոյն և նորին որդոյն՝ Մատակէս իրեցոյն, և միւս եղբօրն իմ Միրզին և հանդուցեալոյն [Աւլուխանին և քւերցն իմ Փարինխանին], Սուլթանին, Նազուխանին և հօրեղբօրն իմոյ Յուզուրուլին և յամենայն արեան մերձաւորացն մերոց կենդանեաց և ննջեցեալոց: Արդ՝ աղաչեմք զձեզ սրբ պատանիք և յօղորդ ինչ ի սմանէ յիշեալ զմեծ վարդապետն Յոնանէս և զիւս (Ճ 8245 տարրերակում հիշատակարանն բնագրովում է այստեղ և ապա սկսվում ժամանակագրութեանը—Վ. Հ.) զփոքր Յոնանիսիկ և զիմ ծնողքն. և սրբաւի մտօք Աստուած ողորմի ասացէք մեզ և յամենայն վերոյ զրեցոյս ի սմայ: Եւ Քրիստոս Աստուած, որ յառատե ի տուրս բարեաց, ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցեալոցս անասարակ ողորմեացի ի յօրն յանդին ամէն: Նորոգեալ սուրբ կտակս ձեռամբ յԱլեքսանդոս կրօնաւորի, Աստուած զինքն ընդ սրբոյն Յանսոնի և կրօնիկեայ և եօթնից բնկերացն դասակցեցել և ծնողաց նորին ողորմութիւն պարգեւեցել. ամէն (էջ 266 և ր):»

2. Հայագիրութեան մեջ կարծիք կա, որ Արշակունյաց ժամանակ շինեալ էր զործածովել ավան, զյուզ, զատակերտ ասումով, այլ բնակիչներն կամ ժողովուրդներն, որ շինեալ զերութեանից կամ սարուկ կանանցից մայրական բնութիւնի միջոցով զայացած բնակիչներն են, որ շինեալ զերութեան ասում է (մանրամասնութեանները տես Ս. Բանաթրեանի «Հոգային և անձնական իրավունքը Հին Հայաստանում», «Մուրճ», 1894, Ճ 3, էջ 425—432): Թեև այս տեսակետն ունի վիճելի կետեր և աղացուցման կարիք է զգում, համենայն դեպս շինեալ և շանչեալ արտահայտութեանները, որոնք մեր մատենագիրներն մոտ հաճախ ենք հանդիպում, սոցիալական բովանդակութեան ունեցող հասկացութեաններ են: Այստեղ այդ արտահայտութեանը, ի հարկե, վերոհիշյալ իմաստով չի զործածված, այլ բոլոր վայրերը, ամենուր, թե հարուստ, բարեկի և թե ոչ հարուստ, թաւանել են:

3. Բնագրում «ճարակ և թաղստեան» բառերը վերցրած է շրջանակի մեջ:

4. Ըստ երեւոյթի այս հատվածը նկատելի ունենալով, Ալեշանը ենթադրում է, թե «այլ բան պակասի ստացողութեան մէջ» («Հայապատում», Ա, էջ 129): Մեզ թվում է, հեղինակն իրենից առաջ տեղի ունեցած դեպքերն ընդհանուր կերպով, որպէս ներածական, բերելուց հետո, նշում է, որ այդ մասին «յառաջնոցն» էր գրեալ, իսկ ինքը կոնկրետ դեպքերը շարունակում է իր ժամանակաշրջանից սկսած: Հետևապէս Հովանիսիկ Ծարեցու ժամանակագրութեան բնագիրը լրիվ է:

5. Ս. Դավթիսեցու պատմութեան մեջ առաջարկվող ժամանակագրութեան բնագիրն սկսվում է այստեղից (էջ 605): Ինչպէս տեսնում ենք, Ս. Դավթիսեցին բաց է թողել ներածական ասածը, մեջբերելով հեղինակի ժամանակակից դեպքերի հիշատակութեանը միայն:

6. Բնագրում «բաջ» ձևով, այնուհետև ձախ լուսանցքում գրին ուղղել է նշելով «պաջ»:

7. Իմն իմայել ի, շահ թահմաղի երկրորդ որդին: Սրա բանտարկութեան մասին բովանդակ մանրամասն է խոսում Վենետիկի դեսպան Վինչենցո Գ. Ալեսանդրին. սա նշում է, որ «ավելի քան տասնյոթ տարի է, որ նա բանտումն է» («Ալեզգրութեաններ», հտ. Ա, էջ 335—336): Իմ որովհետեւ Վ. Գ. Ալեսանդրին Պարսկաստանում եղել է 1571 թվին, նշանակում է իմայել ի-ին բանտարկել են 1554 թվին, թեև 1560 թ. բնագրից հետո հայտնաբերի հիշատակարանում բանտարկութեանը նշված է 1557 թվին. այնտեղ կարգում ենք. «...զրծեցի զտառ ի թվականին Հայոց Ռ և թ (1560), ի հայրապետութեան տեսան սուրբ էջմիածնին տէր Մաքիմոսին... և ի զա[նութ]եանն աշխարհիս շահ թահմաղի[ն], որ նեղութեամբ սպան և կորոյց զԳ (3) եղբայրն, և զորդին իւր եղեալ է ի բանդ Գ (3) տարի և զվերջն Աստուած զիտէ» (Ճ 6282, էջ 625—626): Ինչպէս մեր հեղինակը, այնպէս էլ Վ. Գ. Ալեսանդրին բանտարկութեան պատճառը նշում են «վասն... յանդգնութեան», կամ «փառասիրական տեսակետներ ունի» և այլն արտահայտութեաններով: Սրա բանտարկութեան մասին տես նաև ՄԺ, I, էջ 195:

8. Այս բառը գրված է բնագրի 267 և էջի վերին լուսանցքում:

9. Լեն-Պոլի համաձայն իմայել ի-ն իշխել է 1576—1578 թթ., իսկ Մուհամմեդ Խուզարեղեն, 1578—1587 թթ. (էջ 219): Վերջինս շահ թահմաղի անդրանիկ որդին էր, որը ինչպէս նշում է Վ. Գ. Ալեսանդրին «չառ չի հետաքրքրվում աշխարհիկ գործերով, զոչ է իր հօր կողմից իրեն արված փոքրիկ կալվածով, Խորասանի շրջանում, կոչված Գերի» («Ալեզգրութեաններ», հտ. Ա, էջ 335):

10. Իմն Մուրադ III:

11. Պարսկա-Օսմանական հերթական կռիւներն սկսվեցին 1578 թվին: Թուրքական բանակին ղեկավարում էր Մուստաֆա Լալա փաշան, իսկ պարսկական բանակին՝ Թոխմախ խանը: Երկու բանակներն ճակատամարտեցին ունեցալ 1578 թվի օգոստոսի 9-ին, Չըլդրի մոտ, որտեղ թուրքերը հաղթանակ տարան և մոտն Վրաստան (մանրամասն տես J. Ham-mer «Geschichte des Osmanischen Reiches» Zweiter Band, Pesth, 1834, էջ 480—481):

Ժամանակակիցներն այդ դեպքերը նկարագրել են մոտյ զույներով (տես, Գ. Սրբաւանձեան «Թորոս տղար», մասն Բ, էջ 268—269, 154, էջ 9—10, ՄՅՎ, հտ. Ա, էջ 667 և այլն): Երբում ենք այս և հաջորդ երեք տարիներին վերաբերող մի հետաքրքիր հիշատակարան. «...Արդ զրեցաւ սա յամի Ռ և Լ (1581) թվականին մերում... ի թագաւորութեան Տաճկաց Բազանդիտն, որ այժմ Ասամբոյ ասի, սուլթան Մուրատայ, զոր հրաժայեաց նախարարաց իւրոց և առաքեաց ի վան առ Խորով փաշայն իւր, թէ «ժողովեալ զպարս թո և ել զնա ի վերայ կարմիր զլուռ աշխարհին ի սահման թաւրիկոյ յաս և յաւար հար գտեալ և զերկիր նոցա, սպան, զերեցոյ, այրէ և աւերեալ և ի յաս դարձիւր: Եւ յորժամ յուաւ գհրաման թագաւորին իւրոյ մեծ փաշայն Խորով և ժողովեալ բազում զաւրս և յուրս պահոց Առաջաւորին ասպատակեալ զիմեցին և զնացին զէս յարեալ ի վերայ զաւառաց շահին, որ կարմիր զլուռ ասի: Եւ զնացեալ հասին մինչև ի թաւրիկ և ի նախուսն և զրազում քաղաքս և զգեղս և զգաւաս աւերեալ քանդեցին. զարսն սրով սպանին, զկանայն և զտղայն գերի վարեցին և այնչափ անողորմ արարին, զի զտղայն որորանով կախալ և րնկեցին ի վառեալ թոնիրն ի մէջ կրակին: Եւ այլ ևս զի զտղայն ի զերկս մարցն ջամբէին զստինսն, և յանկարծ հասանէին ի վերայ նոցա, զմարսն սպանանէին և արիւն և կաթն իրար խառնէին և ջամբէին մանկութն և ոչ զիտէին զվայս իւրեանց: Եւ ետ այնորիկ րրէին նիղալ և հարկանէին զտղայն ի ծայրս նիղակաց և վերացուցանէին զնիղակսն յերկինս ի վեր և հարկանէին զտղայն ի վերայ քարի և ի վերայ վայտի և սպանանէին, և ոմանք հարկանէին զտղայն ի ծայրս նիղակացն և վերացուցեալ զնիղակսն տընկէին զմիւս ծայրն ի դետին, և տղայն ի վայրի ծայրն աղաղակէին և ճչային, թալկանային և ի սաստկութենէ ձմեռանն սառեալ մեռանէին: Եւ այլ բազում ազգի ազգի հնարս զործեցին, զի ոչ կարեմք պատմել և ոչ զաղէտն ընդ զրով արկանել: Եւ յորժամ հասար ի Համբարձումն առաքեաց թագաւորն Մուրատ զմի ի Ղլաւոր փաշայն իւրոց, որ մականունն Լալա փաշա կոչի Ն (70900) արամբ, ի մեծ քաղաքն Յարպուտ, թէ «Գնայ և շինէ զկարս (բնագրում «զգայար» ձևով) քաղաք», որ ի բազում ժամանակաց աւեր էր, զի սինոս է Բ (2) թագաւորացն: Եւ նա կիկալ բանակեցաւ ի դաշտս Բասենու. և հրաման ել յաշխարհս և ժողովեցան բազում ճարտարք և քարաշործք և ձեռն արկեալ շինեցին զերկինս և զքաղաքն առ ի հակառակութեան կարմիր զլուռն: Եւ յորժամ աւարտեցաւ քաղաքն՝ քարոզ հնչեաց և ասպատակեալ զնացին զէս յարեալ ի յերկիրն կարմիր զլուռ մինչ զքանս աւուր ճանապարհն աւելի ի կարսս

գործն ձգելին. և զկանայս և զկոյս աղջկանս և զաղայս խայտառակէին, այնպիսի պիղծ գործովք էին անօրէն աղցն Մանգէտի. որ և մինչ զի զղեղեցիկ կանայք և զաղայքն ի հետ բերէին և յօտար երկիր ձգէին: Եւ չուեալ զնաց ի շահաստան ի Թաւրէզ քաղաք. և ելեալ ընդդէմ նոցա աղցն Պարսից սրգի թագաւորին թուտապանայի Ամիր Համզա միր-դաշ. և բանակեցան ճակատ և զօրքն խոնգրարին հրաձգութեամբ հարկանէին զնոսա. և նորա յետոյս քարշէին զինքանս և սորա հետամուտ լինէին Պարսից և նորա ի յետ գանային սատակէ ձիւնթաց արշաւամբ հարկանէին սրով, նետիւ և նիզակաւ. զբազումս ի վայր թափէին. և զխաղուք արիւնշաղախ թաւայէին: Անդ էր անասնեկ զվրջիւն քաջ երկամբացն, ի շողեկ սուսերացն, և ի ճօճեկ ճապուկ նիզակացն, վայ և ճշիւ աղիողորմ կսկծանացն և տապնաղել հողուցն կանկարցն շատ որ առ սոս ձիոց սատակէին և այլք անարկկ մեռանէին. բազում և անթիւ սատակեցան յերկուս կողմանցն և արք երկնիր վաշայք, պարոնայք, սուլթան, և խանք ի վառս սատանայի: Եւ յետոյ ոչ կարաց զղեմ ունել որդի շահին ընդդէմ քաղաքի թագաւորացն և կրակին. վասն զի ոչ էին միտարն զօրք շահին, ի՞նչ մին պատերազմէր նայ շատ որ ի յետ գանային, վասն չմիտարնութեան. յայնժամ զօրացան զօրք խոնգրարին, և մտին ի քաղաքն Գաւրէմ Թէր (1584) առ և աւար արարին, զայրս ի սուր սուսերի մաշեցին, զկանայս, զաղջկանս և զաղայս զերի վարեցին, բերդիւ ամբարացին զքաղաքն, և զբոլորն խոնգակ արարին ի յահէ կարմիր գտակին. և եղին անդ երեք վաշայք երեք հազար արամբք, յոյով պատարտութիւն արարին մտին ի ներս և ամուր փակեցին և ապա միտ եղեալ զյուս զօրաց խոնգրարին երթալ զէս յարեալս առ և աւար հարկանել, զղեկ և զքաղաք տապալել ի հիմանց. իսկ համբերողն Աստուած ոչ կարաց ժուծել պղծոյն, այլ յարոյց ի վերայ նորս մի ի պիղծ աղայոց իւրոց, որ ետ զեղ մահու և սատակեաց զնա շարաշար. և ի յահէ զօրաց կարմիր գտակին, ոչ համբաւեցին զմահ պղծոյն, այլ զաղտ եղին, զյուս զօրացն զվանայ վաշէն զՋղայ Օղլին, որ էր յաղղէն Քոստեկաց, թաղին զքաղաքն և զարձան: Եւ լուեալ զօրաց շահին զհետ մտին և կոտորեցին զբազումս. և զարձան ի վերայ քաղաքին բոլորեցին և նստան. և զօրքն խոնգրարին որ ի յետս զարձան յոյով շարին զործեցին. բազում զիւղ և զառա անքնակ արարին. կար որ յիւրեանց հարկատուացն զերի վարեցին և յԱստուգոյ հասուցին: Եւ զարձեալ զօրք կաղմեցին յայտ ամի անթիւ և չուեալ զնացն յօղանակ-նութիւն նեղեցոյն՝ որ ի Թաւրէզ. և էր զլուս զօրացն, ամն անուն Յահրաա վաշայ. և էր անդ կսկի սատակի, և մեք ոչ զիւրեմք պատմել զաղէտ և զկսկիւ, զոգրումն և զկսկումն և զարածութիւն, զսով և զզերութիւն, զսատանութիւն և զայլ աղղի աղղի պատուհաս, որ եկն ի վերայ մեր վասն ծոպեղեալ մեղաց մերոց: Երեսնայ աշխարհն, քաղաքն և երկիրն, և ամենայն շուրջադաշ գաւառքն ի յանօրէն աղղացն Պարսից և Թոմայեկացոց սրբաջինջ եղի ամենայն աշխարհս քրիստոնէից. զվերջ և զկատարած ոչ զիւրեմք. միայն Աստուծոյ է զիւրեկ...» (Գ. Ազանեանց, «Գիւնա շայոց պատմութեան», զիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 34—37): Իրենց զառք վիճակի մասին է պատմում Հովհաննէս Սեբաստացին 1585 թվի իր մի հիշատակարանում.

«Արդ զբեցու պատմագիրքս այս ի թվին շայոց Թէր (1585) ի քաղաքիս Սեբաստիոյ ձեռամբս մեղադարտ և անարհեստ զբշի Յովաննիսիս ի թագաւորութեանն սուրտն Մուրադին ի նեղ և ի նուրբ ժամանակիս, զորս բազում մերիկ յարուցանէր ի վերայ քրիստոնէից և յիւր աղղին ի տեղիս տեղիս փոխելով և հարկապահանջութեամբ և այլ բազում վշտաւ կոփահարէր զերկիր: ...» Զի ի մէջ դառնութեանն զբեցի զսայ, զի բանութիւնն և շար հրամանն թագաւորին սատակեցեալ էր ի վերայ մեր վասն ծոպեղեալ մեղաց մերոց, զի ի յայտ ամի առաքեաց զամն ի նախարարաց իւրոց, որ եկն ի վերայ քրիստոնէից և զշար սահմանն կատարելով ի յերկիրս Սեբաստիոյ միայն 3 (300) մանկանս ժողովեաց և արձակեալ ընդ ամենայն տեղիս զնոյն առնէր ի վերս քրիստոնէական տոհմից. բայց ետ, եղեկի զբիշո, յէի բոտ մանկութեանն հասակիս երբեմն փոխելով կայաք, երբեմն սարսելով, այսպիսի դառն և զմուտր տանջանաւք և հաւաքանաւք նաւարեցի զգիծս...» (Ձ 1868, էջ 232բ—233ա):

Այս զեպքը զբաղան մշակման է ենթարկել Սիմեոն Աղաբանեցին: Նրա գրած ողբը «ի վերայ ամանն Թաւրիզու, որ առաւ ի Յօսմանէ և այլ ողբ ի վերայ տառապեալ աղղիս շայոց, առացեալ ի Սիմեոն վարդապետէ ք խորագրով տես «Սիմեոն վարդապետի Աղաբանեցոյ վիպապատմութիւն սակա Պալհաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի» 1870, վաղարշապատ, էջ 158—162:

32. Իմն զուլ, զուլամ, Օսմանյան Թուրքիայի զօրքի մի տեսակը, որ կաղմված էր սարսելներէից:

33. Իմն Ղարաբաղ:

34. Բնագրում «և»-ը կրկնված է:

35. Խոսքը թուտաբանիկ շահի սրգի Ամիր Համզայի մասին է, որին մեր ժամանակահատիկներէից ամանք նշում են թագաւոր 1585—1587 թթ. (ՄԺ, 1, էջ 196, 392), թեև սրան սովորաբար Սեֆյան շահերի շարքում չեն հիշում (հմտ. Լեն-Գուլ, էջ 219):

36. Իմն, Արաւ և:

37. Բնագրում մեկ-երկու բառ բաց է թողնված, Ա. Դավրիժեցու բնագրում այդ բանք չի նկատվում (էջ 614):

38. Այս զեպքերը մի ժամանակադիր նշում է 1589 թ. (ՄԺ, 1, էջ 145):

39. Բնագրում «Դեպանս յարձակեաց, հրեշտակութիւն առաքեաց» ձևով, ուղղեցիւք զբշի ցուցումի համաձայն:

40. Բնագրում գրված է «Թէ», իսկ երրորդ տառը բաց է թողնված: Ա. Դավրիժեցու մոտ դանում ենք լրիվ թվականը «Թէ» (էջ 615): Բաց թողած տառը պետք է լինի «Դ», սրովհետեւ Մուրադ III-ը վախճանվեց 1595 թ. (շայոց Թէր) հունվարի 16-ին (J. Hammer „Geschichte des Osmanisches Reichs“ Zweiter Band, էջ 845), իսկ Մուհամմեդ III-ն էլ հաջորդում է նույն տարին:

41. Բնագրում տարիներն քանակը բաց է թողած, մինչդեռ Ա. Դավրիժեցին իր բնագրում նշում է «ամս հինգ» (էջ 615): Հավանաբար այդ հաշվումը կատարել է ինքը: Օսմանյան թուրքերի և ավստրիացիների միջև այս պատերազմն սկսվեց 1595 թվին:

42. Բնագրում «տոլով» ձևով:

43. Աղապատմութեան Սիմեոն I-ի զեկավարութեամբ Գորիի բերդը պաշարում են 1598 թ. և գրավում 1599 թվի գարնանը:

44. Աղապատմութեանը ճնշելու համար թուրքական սուլթանը Վրաստան է ուղարկում Թավրիզի և Վանի բեգլերբեկ Ջաֆար վաշային:

45. 1600 թ. Նախիգուրիի մոտ տեղի ունեցած անհաջող ճակատամարտից հետո, Սիմեոն I-ը փախչի իսիկ ոչ հետո. զերվեց:

46. Գույցի 1601 թ.:

ԳՐ. ԿԱՄԱԽԵՅՈՒ ԽՄԲԱԳՐԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII դ.)

Մատենադարանի № 3376 (էջ 13ա—15բ), 3078 (A, էջ 94բ—95բ), 1151 (B, էջ 223ա—227բ), 7273 (B, էջ 63ա—67բ), 678 (Γ, էջ 169բ—170բ), 605 (Δ, էջ 20ա—21բ), 4998 (E, էջ 127ա—129ա), 1771 (Ж, էջ 240ա—241ա) և 2383 (З, էջ 161ա—163ա) ժողովածուներում գտնվում են մի խումբ համառոտ ժամանակագրություններ, որոնք առաջ են եկել մեկ նախադասարար օրինակից և հետագայում շարունակվել են տարբեր անձնավորությունների կողմից: Ժամանակագրությունն այս խմբին են պատկանում նաև Վիեննայի և Լոնդոնի մատենադարանների հայերեն երկու ձեռագրերում գտնվող ժամանակագրությունները¹: Վերևում նշված իննը բնագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ եթե բացառենք մի քանի փոքրիկ տարբերություններ, նրանք, բոլորն էլ սկզբից մինչև հայոց ՌԽԳ (1594) թվականը միմյանց հետ գնում են զուգահեռ, որից հետո միայն բոլորովին տարբեր ընթացք են ստանում:

Այս հանգամանքը մեզ ենթադրել է տալիս, որ վերոհիշյալ իննը բնագրերի ընդհանուր հանդիսացող մասն առաջ է եկել մի նախադասարար օրինակից, որը, հավանաբար, ավարտվել է հայոց ՌԽԳ (1594) թվականի գեղքերի նկարագրությամբ: Դրանից հետո շարագրված գեղքերը, որոնք տարբեր օրինակներում տարբեր թվականներով են վերջանում (օրինակ № 3276 ձեռագրի տարբերակը վերջանում է 1640 թվականով, E-ն՝ 1660, A-ն՝ 1614 և այլն), ավելացվել են հետագայում, տարբեր անձնավորությունների կողմից: Վերոհիշյալ ենթադրության համար կարող ենք մատուցել հետևյալ փաստերը. նախ՝ Γ3 տարբերակներում ժամանակագրությունը վերջանում է վերևում մատնանշված վկայությամբ:

¹ Հ. Տաշյան, Յուդահ հայերեն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 870—871: Ժամանակագրությունը պարունակող ձեռագիրը 43 թերթից բաղկացած մի ժողովածու է, որի վիճակի մասին Տաշյանը հետևյալն է գրում. «Հանդամանք դէշ, բաց ի այլ և այլ թղթերուն աղտոտած ըլլալն» (հմտ. 6—17, 19—23 և այլն) ամբողջը հատակոտորներ են, որով շատ թղթեր անկապ կսկսվին (այսպես թղ. 1ա, 6ա, 19ա, 28ա, 31ա, 36բ) և նոյնպես կիսատ էր լինում» (էջ 870). «A Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum», London, 1913, էջ 227, «Թուական ժամանակաց» խորագրով: Ժամանակագրությունը երկու տեղում էլ բերված է ոչ լրիվ, ուստի դրանց մասին բավականացանք միայն հիշատակելով:

Այս բնագիրը աղագրելիս մեզ հայտնի դարձավ նաև նրա մի այլ տարբերակը (№ 8506, էջ 147ա—154բ), որը ունի մի քանի փոքրիկ շեղումներ:

առանց հետագա ավելացումների: Երկրորդ՝ Δ տարբերակը վերջանում է, ճիշտ է, մեր կողմից մատնանշված սահմանից՝ հայոց ՌԽԳ թվականից, մեկ տարեթիվ՝ հայոց ՌԽԷ, հետո, սակայն այնտեղ էլ այդ տարեթիվն հաջորդող ավելացումները պահվել են շարունակողի ինքնագրով, որը ցույց է տալիս բնագիրն ուրիշի կողմից շարունակելու փաստը:

Թե ով է եղել այս տարբերակների նախադասարար օրինակի հեղինակը հնարավոր է պարզել Գր. Կամախեցու ավյալներով: Նա իր ժամանակագրություն¹ սկզբում բերում է ժամանակագրական երեք փոքրիկ բնագրեր, որոնցից առաջինը² հանդիսանում է առաջարկվող ժամանակագրություն տարբերակներից մեկը: Վերջինս ժամանակագրական իր եղբերով ընդգրկում է վերոհիշյալ 9 տարբերակների ընդհանուր հանդիսացող օրինակը: Գրիգոր Կամախեցին այս տարբերակի մասին գրում է. «Թուականարար վիպասանարար շարագրութիւն և պատմութիւնք ժամանակաց կարճ ի կարճոյ ժամանակաց անցելոյ, զոր ոմանք գրեալ են, բայց ոչ զժամանակն և ոչ զտեղին և ոչ զանուն գրողին է յայտնի: Եւ մեք Գրիգոր տրուպ ամենայն վարդապետաց հարկեալ մեր ի Գասպար իրիցէ՝ բանասիրէ և իմաստակէ՝ գրել համառոտ պատմութեանցս գրելոցս: Եւ ապա մեր սկիզբն առնել ժամանակագրութեանց...»³: Այնուհետև նա երեք փոքրիկ բնագրերի մեջբերումից հետո դարձյալ գրում է. «Մինչև ցայս վայր գտաք այսպէս գրեալ յոմանց յայլ և այլ գրեանաց և ժողովեցաք ի մի վայր հաւաքելով բազում աշխատանօք և մեծաւ ջանիւ»⁴:

Այսպիսով, ինչպես Գրիգոր Կամախեցին է նշում, իրեն հայտնի անանուն ժամանակագրական առանձին բնագրերից նա համառոտել է և խմբագրել այս բնագիրը, որը, ինչպես արդեն նշեցինք, հետագայում շարունակվել է տարբեր մարդկանց կողմից: Նկատի ունենալով վերևում շարադրածը, կարող ենք հավաստել, որ այս ժամանակագրության նախադասարար օրինակի կաղմման կամ խմբագրման աշխատանքները կատարել է Գրիգոր Կամախեցին:

Կամախեցու և այս աշխատությունը կաղմվել է մեզ հայտնի ժամանակագրական երկու համեմատաբար ընդարձակ բնագրերի հիման վրա: Այսպես, նախադասարար օրինակի առաջին մասի՝ սկսած հայոց ՆԿԷ թվականից մինչև հայոց ՉԽ թվականը և Անանուն Սերաստացու (XIII դ.)⁵ ժամանակագրության առաջին մասի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս աղբյուր է հանդիսացել առաջինին: Իսկ երկրորդ մասը՝ սկսած հայոց ՊԼԳ թվականից մինչև հայոց ՌԽԳ թվականը, պետք է առաջ եկած լինի մի այլ Անանուն Սերաստացու (XVI դ.) ժամանակագրությունից⁶: Վերջինիս հեղինակի մասին խոսելիս արդեն ցույց էինք տվել, որ նա իր նկա-

¹ «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ», հրատ. Մ. Նշանյան, Երուսաղէմ, 1915 թ.:

² Նույն տեղում, էջ 3—7:

³ Նույն տեղում, էջ 3:

⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵ Տե՛ս վերևում, էջ 118—149:

⁶ ՄԺ, 1, էջ 167—173:

բազմաթիվ վերջին գեղաբերին (օրինակ, 1572 թվին) ժամանակակից է¹, իսկ այս ժամանակ Գ. Կամախեցին գեղ չէր ծնվել²:

Թեև համառոտ, սակայն ավելի հետաքրքիր են ժամանակագրության տարբերակները շարունակությունները: ԱՅ 3276 ձեռագիրն իրենից ներկայացնում է զանազան նյութերի ժողովածու: Այն ունի տարբեր տարեթվերի վերաբերող հիշատակարաններ՝ 1319 թ. (էջ 151ր), 1384 թ. (էջ 121ր), 1355 թ. (էջ 191ա), 1598 թ., (էջ 217ր), 1624—1630 թթ. (էջ 86ր), բայց սրանցից և ոչ մեկը ԱՅ 3276 ժողովածուի ընդօրինակման ժամանակին չեն վերաբերում, այն պարզ պատճառով, որ ժողովածուն ընդօրինակվել է 1640 թվականից հետո:

ԱՅ 3276 տարբերակի շարունակությունը 1601 թվականից, հասնում է մինչև Հայոց Ռէշ (1628) թվի, որից հետո գեղաբերի հիշատակումը ետ է գնում մինչև հայոց ՌԻԳ (1575) թվի, իսկ այնուհետև, գեղաբերը հաջորդաբար թվելով, հասնում է մինչև 1640 թ.: Այսպիսով, ԱՅ 3276 տարբերակի ժամանակագրության շարունակությունը (1594 թվից հետո) մեզ ներկայացնում է երկու հատվածներով՝ Ա. 1601—1628 թթ., Բ. 1575—1640 թթ.:

Վերահիշյալ երկու հատվածները մանրազնին քննությունը մեզ բերեց այն համոզման, որ զրանք միևնույն հեղինակի գրչին չեն պատկանում և իրար հետ չաղերսվող ու անկախ հատվածներ են, գրված ամենայն հավանականությամբ, ժամանակակից անձնավորությունների կողմից: Մեր համոզման համար բերում ենք ուշադրով հետևյալ հավաստիացումները. նախ՝ եթե այդ երկու հատվածները միևնույն անձնավորությունից կողմից կազմված լինեին, հազիվ թե հեղինակը թույլ տար այդպիսի անախրոնիզմ՝ սկզբում նկարագրելով 1601—1628 թթ. գեղաբերն առանձին, իսկ հետո 1575—1640 թթ. գեղաբերն առանձին, չնայած վերջինս ժամանակի տեսակետից ընդգրկում է առաջինի ժամանակագրական սահմանները: Երկրորդ վերահիշյալ երկու հատվածներում էլ մի քանի անգամ հանդիպում ենք միևնույն գեղաբերի հիշատակությունը, որոնք երբեմն նշանակված են ոչ միայն տարբեր տարեթվերով, այլև տարբեր մանրամասնություններով: Այսպես՝

Ա. Հասված

1. «Թվին Ռէշ նստաւ սուլթան Մուրա-տըն: Ի սոյն ամի Ասպատ փաշան երկալ յԱրզրում»:

2. «Թվին Ռէշ նստաւ սուլթան Մուս-տաֆան յետոյ կրկին մազուլ արին գսուլ-թան Մուստաֆան»:

2. «Թվին Ռէշ Խօսրով փաշայն վազիր եղաւ, եկեալ ի վերայ Արզրումու, ժէ օրն ՌԵԳ թօփ կսլուց Գ զիմաց, մովրոյն ի հետ փուլց զպարխսն բռնց զԱսպատ փաշայն առ գնաց Էստ[ա]մբոլ»:

¹ ՄԺ, 1, էջ 165:

² Գ. Կամախեցին ծնվել է 1576 թվին, նա այդ մասին իր ժամանակագրության մեջ հետևյալն է գրում, խոսելով 1583 թ. երդնկայում անգլի ունեցած երկրաշարժի մասին, գրում է. «Եւ գեւ մեք եօթն ամաց էաք, որ ի շարժէն յետոյ զատամս կու փոխէի...» (էջ 8), կամ «Յայսմ ամի (1590) զմեզ մանուկ զովով չորեքտասանամեայ՝ բռնութեամբ արեգայ օրհնեցին» (էջ 2):

Նման փաստեր կարելի է շատ բերել, սակայն բերածն էլ բավական է հետևեցնելու որ Ա. և Բ. հատվածները միևնույն հեղինակի գործ չեն:

Երրորդ Ա. հատվածի (եթե բացառենք առաջին երկու՝ 1601 և 1602 թթ. վկայությունը) մի այլ օրինակը գտնում ենք B տարբերակում, որպես նրա շարունակություն: Այն հանգամանքը, որ Ա. հատվածը, որպես ժամանակագրական առանձին բնագիր գտնվում է ԱՅ 3276 և B տարբերակներում, ինքնին մի ապացույց է Ա. և Բ. հատվածների տարբեր անձնավորությունների կողմից կազմվելու մասին:

B տարբերակն¹ սկսվում է Հ. Կոզեռնի տեսիլքի մեկնությամբ մեջբերումով (ժողովածուից թերթեր ընկնելու պատճառով այդ մասն այժմ թերի է): B տարբերակն ընդօրինակվել է Գր. Կամախեցու աշակերտ Մինասը, 1635 թվին: Այս տարբերակը նա վերցրել է իր ուսուցչի մոտ եղած տարբերակից: Բերենք մեկ օրինակ.

Գր. Կամախեցի

Մինաս

էջ 5

«Ի սոյն ամի Արզոն հարեց զաշխարհն և եզ հարկ ի վերայ ամենայն զլիտց»:

«Ի սոյն ամի Արզաւն հարեց զաշ-խարհն և եզ հարկ ի վերայ ամենայն զլիտց»:

Ընդգծված բառը սխալ ընթերցմամբ Գր. Կամախեցու օրինակից անցել է Մինասի տարբերակին: B տարբերակի շարունակությունը կազմում է «Թարիխ Տաճկաց» բնագիրը² և այսպես ԱՅ 3276 բնագրի Ա. հատվածի մի օրինակը, որը, մեր կարծիքով, Մինասի օրինակից անցել է վերջինիս³:

B տարբերակը կազմում է Գ. Կամախեցու օրինակից Մինասի վերցը-րածի մի տարբերակը, որ ունի խորագիր՝ «Թվականաբար պատմութիւն կարճ ի կարճոյ գիտութիւն անցելոց ժամանակաց»: Սակայն սույն տար-բերակը թերի է վերջից: Այստեղ բացակայում է Մինասի 1635 թվին վե-րաբերող վկայությունը և շարունակությունը:

A տարբերակը խորագիր չունի և կազմում է 94ր էջի 1589 թվի հի-շատակարանի անմիջական շարունակությունը: Այս տարբերակը վերջանում է 1602 թ. Թախթում տեղի ունեցած հրդեհի վկայությամբ: Ժամանակա-գրությունը և մի քանի այլ նյութերի ընդօրինակող գրիչը ժողովածուի 201ր էջում թողել է հետևյալ հիշատակարանը. «Արդ՝ գրեցաւ սա ի թվին ՌԵՇ (1608) ձեռամբ բաղամեղ և անարժան Խաչատուր գպրի...», որը

¹ Այս տարբերակի մի օրինակը գտնվում է Երուսաղեմի ԱՅ 819 ձեռագրում: Այն հրատարակված է Գ. Հովսեփյանի «Տիշտակարանը ձեռագրաց» (հատ. Ա, 1951, Անթիլիս) ժողովածուի մեջ, էջ 205—212, Գրիգոր Կամախեցու անունով:

² Այս բնագիրը, որը գտնվում է ձեռագրի 67ա—71բ էջերում, նախատեսված էր Հրատարակել, քանի որ նրա վերջին, ընդարձակ և հետաքրքիր մասը, կազմում է Գր. Կամախեցու ժամանակագրության երկու՝ 15 և 16 պարագրաֆները (էջ 35—38) բո-վանդակած տեղեկությունները, որոնք ընդօրինակվել են վերջինիս աշակերտ Մինասի կող-մից, իսկ բնագրի սկզբի մասը վերաբերում է Օսմանյան սուլթանների կարգին (Օսմանից մինչև Մուրադ IV), որտեղ առանձին նորություն չկա: Բացի զրանից, ամբողջ բնագրի մի այլ տարբերակը հրատարակվել է Ս. Անեցու ժամանակագրության հավելվածում (տես էջ 200—203):

³ Սույն տարբերակի տարբերակները գրեցին ԱՅ 3276-ի շարունակությամբ առդասակ:

ցույց է տալիս թե ժամանակագրության նախագաղափար օրինակը № 3078 ժողովածուի մեջ ընդօրինակվել է 1608 թվին, որին և ավելացված է մի քանի տարվա՝ 1598—1602 թթ. եղելությունները։ Ավելացված գեղարվեստական կարգում ենք. «Թվին Ռիմ» (1599) մարտ ամսոյ ի ժե-ն այսպես դառնաշունչ ձմեռն եղև, որ դարձեց Քառասնից բաղամասնդէս ուխտն խա-փանեաց, որ չկարացաք ըզսոսորական տօնախմբութիւնն անել»։ Ընդգրծ-ված բառը ցույց է տալիս, որ այս վկայությունն արձանագրողը մասնակից է եղել այդ գեղարվեստական անհիմն չի լինի, և թե ժամանակագրու-թյան շարունակության մի քանի տարվա վկայությունները վերագրենք խափանված տոնակատարության մասնակցողին։ Եւ որովհետեւ ժամանակա-գրությունն էլ ընդօրինակել է վերոհիշյալ գեղարվեստական շատ մոտ-կանգնած մի անձնավորություն, կարծում ենք, որ ժամանակագրության շարունակողը և գրիչ Սաշատուր գտիրը, կարող են միևնույն անձնավորու-թյունները լինել։

Ճ տարբերակն, անշուշտ, ընդօրինակվել է Ա տարբերակից։

Ը տարբերակը հիմնականում ընդօրինակել է Կիրակոս արեղան (էջ 90ա, 133բ և այլն)։ Ժամանակագրությունը խորագիր չունի և կազմում է «Այս են ԲԺ-ան վարդապետքն» գրվածքի անմիջական շարունակությունը։ Այս տարբերակի շարունակության առաջին երեք վկայությունները վերաբերում են 1594—1598 թվերին, որոնք նույնությամբ գտնվում են Ա տարբերակի շարունակության մեջ։ Այդ հանգամանքը մեզ ենթադրել է տա-լիս, որ Ը տարբերակը ընդօրինակվել է Ա-ից։ Իսկ 1598 թվականից հետո Ը տարբերակը շարունակվել է ուրիշի կողմից, որը, հենց արձանագրողի-նքնագիրն է, գրված անսխալ, խիստ համառոտ ձևով։ Այն սկսվում է 1603 թ. շահ Արասի կողմից Երևանի գրավման փաստի հիշատակությամբ և վերջանում 1679 թվի հունիսի 4-ին Երևանում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի վկայությամբ, ընդգրկելով շուրջ 76 տարվա տեղեկություն-ներ, որոնք չկան մյուս տարբերակներում։

Ե տարբերակն ունի «Պատմութիւնք և թուականք ժամանակաց» խո-րագիրը։ Ի տարբերություն մյուսներից սույն տարբերակն սկսվում է «Ի թուին ՀԲ զԱճէշ էսո թուրքն» հատվածով, այլ խոսքով, վերջինս չունի մյուս տարբերակների սկզբի մի քանի վկայությունը։ Այստեղ ես նկատելի են նախագաղափար օրինակի վերջում կատարված ավելացումները, որոնք արված են ոչ հաջորդական կարգով։ Այդ ավելացումները վերաբերում են 1574—1664 թվերին։ Հեղինակն ակնարկում է, որ ինքը ժամանակակից է 1578 և 1660 թվականների իր վկայություններին, և որովհետեւ միևնույն հեղինակը գծվար թե կարողանար ժամանակով իրարից բավական հեռու տեղի ունեցած եղելություններին ժամանակակից լինել, մնում է ենթադրել, որ այդ գեղարվեստական արձանագրվել են տարբեր անձնավորությունների կող-մից՝ մեկը՝ 1574—1584 թթ., իսկ մյուսը՝ 1660—1664 թթ.։ 1574—1584 թվերը ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկվում են նախագաղափար օրինակի ժամանակագրական սահմաններում, սակայն 1574—1584 թթ. վկայությունները չենք գտնում ոչ նախագաղափար օրինակում և ոչ էլ նրա շարունակության տարբերակներում, որ ցույց է տալիս, թե վերոհիշյալ վկայությունները կազմվել են անկախ։ Այդ նույն բանը կարելի է ասել այս տարբերակի շարունակության երկրորդ (1660—1664 թթ.) հատվածի մասին։

Դ և 3 տարբերակները նախագաղափար օրինակի վերջին եզրից՝ 1594 թվից հետո չեն շարունակվել։ Երկու տարբերակներն էլ գրված են անսխալ ձևացրով։ Դ-ն ունի «Այս են թվական Տաճկաց և այլագացն» խորա-գիրը, իսկ 3 տարբերակը խորագիր չունի։

Ներկա հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք № 3276 ձեռա-գրի տարբերակը, իսկ մյուսների տարբերակները նշել ենք տողատակ։ Գ. Կամախեցու ժամանակագրությանը նախորդող տարբերակը նշանակել էինք Դ տառով։

[illegible]

1—3 տողերը E չիմ։ 1 ADH հայ թվականն, BՃ հայ ADՃ ՍԿԳ վիւ. ՌՇԿԹ, BH
ՌՇԿԳ վիւ. ՌՇԿԹ, ABOՃKH առ է չիմ, B հայոց թվականն ՌՇԿԹ առ է չիմ, ADՃ է
ծնրդեկէն Բրիտանիոյ ի (D մինչ ի) կոստանդիանոսի Տրգատ (D Տրգաղ) ի Լուսա-
ւորելէ ՅԺԳ։ 1—2 A ի ծնրդեկէն... առ է չիմ։ 2 B3 սուրբ չիւ, BVH ի ժողովն նիկիա-
կան, առ է չիմ, ABBDՃ է չիմ, A թվին։ 3 A ի Ժ-ն, B ի Ժ, D ի Ժ-ն եղաւ, Ճ է Ժ
եղաւ, A եղաւ վիւ. կարգեցաւ, Ճ է վիւ. հինգ, A ուղեցաւ, D ուղեցօ։ 4-րդ տողը
ABBGՃՀՅՈ չիմ։ 5—7-րդ տողերը E չիմ։ 5 BVGH ի թվին, A ի թվին ի Կ եղաւ
Մահմէտն, D ելաւ վիւ. երեցաւ, Ճ է Կ ելաւ Մահմէտն։ 6 ABVGH ի թվին, ABDH
Վրացիք, Դ բաժանեցան ի Հայոց, 3 ի չիմ։ 8 ABVN ի թվին, B գևրճէշն, Դ առաւ Վրացի
Թուրքն։ 9-րդից 20-րդ տողերը ABVGDEՃՀ չիմ։ 21-ից 23-րդ տողը B չիմ։ 21 AVN ի
թվին, E Թուին, AJK ի ՇԺԳ, BE3H Թագաւորն յԱշխուր, ԴԾ Թագաւորութիւն, Դ Յու-
նաց վիւ. յԱնոյ, AGD է վիւ. էր։ 23 ABVN ի թվին, AGDՃՀ Յունէն, BVH Յոսնդն,
BH առաւ, B առ։ 23-րդ տողը E չիմ։ 24 ABVN ի թվին, E Թուին, D վարեցօ, 3 վառե-
ցօ, ADՃ երուսաղէմ, 3 երուսաղէմ, AJ Եւուր, 3 ի օուր, Դ ի առաւ շարաթին։ 25
BVG3H ի չիմ, ABVGԾՀ կիրակէի, Ճ կիրակէ, BVGE3 Թ վիւ. յինն, D ինն, Ճ ինը, Դ3
Ժամուռ, ADՃ որով Մոպաթիկ արարին, B արին չիմ, ԴԵ արարին։ 26 ABVGDE3H ազգ,
Ճ ազգ, B բայց Հայք, E հայր վիւ. Հայր։ 27 ABV ի թվին, E Թուին, H ի թվականին,
ABBDEJH Ոժն վիւ. Ոժն, B Յեղնկան, D Նղընկայն, E Յեղէն[է]ան, Ճ Նղնկան,
ABBDEJH ԺԻԽ մարդ մեռաւ չիմ։ 27-րդից 29-րդ տողերը Դ3 չիմ։ 29 AB ի թվին, E
Թուին, H ի թվին Ոժն, E եհար չիմ, E Սալահատին, BՃ զՍալահատին։

13 μ

5 զԵզնկան¹⁷:

Թվին 2թ (1269) սուլթանն Մարայ կոստրեաց զօրն Թա-
հն, որ [էր] գլխավորն ի թրուզան²⁰:

Թվին 268 (1268) շարժ եղև յԵրզնկան, և յօր վերադարձ
ժեռ (15000) մարդ մեռաւ:

Թվին 21.9 (1287) մայիս ամսույ ահապին շարժեց իր յիշխանը,

սլահեց, որ ոչ վերա:

Թիֆլիս 27.7. (1345) շաբաթ եղև յԷրզնկան շատ երեւոաց, զԷրթ

Կառն ի մէջ ծովուն, Աստուած պահեց, որ ոչ վրաս:
Թփլին Պիգ. (1374) գեղատեսքեր Ը (8), օրն ուրբաթ, շաբթ եղև

264

ժեյաւ, պարիսպն փրաւ:
Թիլին ՊԼԳ (1384) Բուրճանդաւին սպան զտէրն Սեփաստիոս,
զՍտեփանոս և Կիսկոպոս նահատակեաց և զՄատանից վանքն

Բովին ՊԼԶ (1387) ելաւ Լանկ Թամուրն րազում զօրօք ի Մամրդնասյ, Էկեալ ա իրեաց զՍեբաստիայ և գնաց ի Յանկուրիայ, Եկան ի Երանին [Երասյն] Իլտուրում Պայազիան և գիր ի զաֆնդն²⁴։

10. අමාත්‍ය ආයතනික විද්‍යාලයන්:
ආයතනික වෛ (1458) දුර්වල හා ශ්‍රේෂ්ඨ (32000) අමාත්‍ය

Թվին ԶժԷ (1469) մահանկառ յաշխարհն, Յովհանն զանկրտ
 անունն զսղբն տասնյո՞ւ:

դիմաց²⁸:

265

267

թիվը 1585) Օսման վաշան առաւ զԵրւան և զԹար-

ԹՎԻՆ ԴԻԿԻ. (1592) ՍԽԱՄՈՒԼ ԹԱՃԻԼԻՆ ՀԱՐԱՊԵՏԱԼ ԷԱՈՒ ՂԵՐԱՐՐ

Թվին Ռեդ. (1594) Դեռու սուլթան Մուրադ⁴²:

ԹՎԻՆ ԽԾ (1601) շահ Ապագին էսուդ զԹարուէդ:

Թվին ՌԾԱ (1602) սուլթան Մահմատան մեհաբ և նստաւ
Եան ՝ Ահմատն:

15 Թվին ՌԿԵ (1616) Ուսումնի էսոս ղՏբայիդօն⁴³:

Թվին Ռիկ (1618) աստղ իրաւ, սրպէս կէս թուր, և մէկ այլ
պոչով աստղ, որ գլուխն յարեւելք էր, և պոչն յարեմուտս կու
հասնէր:

20 Ի սոյն մէջ մահն անկաւ, ճիւ (140) ազալ մեռաւ և Գու-
միշխան մէկ օրն:

Եւ ի սոյն ամի մեծաւ սուլթան Ահմատն և նստաւ եղբայրն սուլթան Մուստաֆան և զբին զսուլթան Ահմատի որդին զսուլթան Օսմանն:

25 ԹՎԻՆ [Բ]ԿԹ (1620) ՍՈՒԼԻՍՏԱՆ ՕՍՏԱՆԻՆ Ի ՎԵՐԱՅ ԼԷՆԻՆ ՂԵՆԱՅ
Ե ՈՇ ԿԱՐԱՅ ՄԱՆՈՒ: ԵՆ ԳԱՐՃԱԿԱՆ ԵՐԺՄԱՐԻ ՍԱԳԱՆՈՐԻՆ Ի ՎԵՐԱՅ

1—5-րդ տողերը БВГДЕЖЗН չիֆ: 6 АДЖ է ՌՆԴ Ոսման (D Ուսման) փաշային ղնալն է ի Թաւրէզ, Б է Թվին, Е Թուին, ВЕ Ոսմանն, Е փաշէն, ВВН զնայց էառ, Е զնայց էառ զԹաւրուէզ և անդ մեռաւ, ВВН զԾրւան և չիֆ: 8—10-րդ տողերը Г չիֆ: 9 АДЖ է Թվին Ռեւմ է Սեաստ զԼուսաւորչի եկեղեցին առին, Е Թուին Ռեւմ, Տաճիկնին Հարացան և առին զԼուսաւորիչ եկեղեցին, БН և էառ, զսուրբ չիֆ: 11 Е Թուին, Ж Ռեւմ-ն, АЖ Մուրատն և Թաղաւորեաց սուլթան Մահմատն (Ж Մահմէտն), Г սուլթան չիֆ, ГЗ Մուրատն նստաւ որդին սուլթան Մահմատն: Թվին Ռեւմ մեռաւ Մահմատն նստաւ որդին սուլթան Ահմատն, З Մուրատն նստաւ որդին սուլթան Մահմէտն, Թվին ԶԻԴ առ զԿաֆան սուլթան Մահմատն: 11-րդ տողը Н չիֆ:

Մինչև 15-րդ տոգը Մինասի հեղինակությունը պատկանող շարունակությունը (B) սկսվում է հետևյալ երեք վկայությունների շարքով՝ Երեմիայի (1633)-ին և՛ անարժան բանի տանեալ, Բժ ժժ Դժ Ա ԲՄ (իմա Մ—Ի—Ն—Ա—ՍՍ—) առ ոտս էինք հողերը հաււր մերո ըստ եռամեծին Գրիգոր քաջ տէլէտին կամայեցու: Ձի յորժամ աղիողորմ բան գործեցաւ, որ սուրկուն խորանի ի Ֆռանդէն մինչ ի Ըստանպօլ, զի ամեն մարդ թողեց շինան, լալով գնացին, զի ամենայն ինչ ի վերա տան և հողի էին յարճել:

ԹՎԻՆ ՌԼԹ (1590) ՔԱԼԹ ՂՂՈՒՅՈՒ ՔԱՂԵՅ ԷԿԱԼ յԵՂՆԿԱՆ:

Թվին ԶԾԵ (1506) ձախալի Թաւֆրին ելաւ (էջ 71բ և 72ա):

15 Ուսումը Տրապիզիտի կողմից: 17 պուշով, ի դուրսն արհեստը, պոչն չի, արհեստս: 19 մահ ահո, աղա մեռ, ի չի: 20 կուսվելուսն, աւր: 21 մեռ, Ամաս, նստ: 22 սուլթան Մուսաաւան եղբայր որ էր խելարար դարձել ոչ էր խելահաս աշխարհի: 23-ը աղի փոխարեկ՝ թվին Ռիզ մանդուլ արլին սուլթան Մուսաաւան և դրին սուլթան Ամասին որդին սուլթան Ուսման, ի չի, վերա: 25 և (ոչ) չի, թագորն, վերա:

Ի սոյն ամի սուլթան Օսմանն դարձեալ դնաց յԲստամպօղ
 իւր տաքարալն, դուլն չարացաւ իէ մեզ նանց թագաւոր պիտոյ
 5 չէ, դարեկին սպանեցին պթագաւորն:

Թվին ՌՀԱ (1622) նստաւ սուլթան Մուստաֆան, յետոյ
Կրկին մագուլ արին զսուլթան Մուստաֆան:

ԹՎԻՆ ԲՆԲ (1623) նստում սուլթան Մուրատն: Ի սոյն ամի

Ապագայս փառանքն ելեալ յԱրդարութ:

10 Թվին ՌՀԳ (1625) Ուսուցն Էկեալ զՏրապիզոնու բերձն
սոսաւ, ասարիէլի ժԳ (13), օրն կիրաւի, կեցաւ Գ (4) օր և ասար
զնառ Միլ (240) ասուց էր, ՌԾ (1500) Ուսուս մեռաւ:

Եւ ի սոյն տարի վրայի Մովսէսն ջարդեց զԴաւէթայ խանն,
ստակ խանն, զատ ողջապա, որ խմիկ չի մնաց, Գ(3) անդամ⁴⁴:

15 Գարձեալ ի սոյն ամի Հաւըզ Անմատ վաշայն վազիր եղաւ, զնաց ի վերայ Բաղդատայ, ԲՃ (200) հազար սաքարով հասաւ ոչ կարաց տոնուլ, սաքարին կէսն ջարդեցաւ, և կէսն վախստա-կան գարձեալ եկան:

20 Թվին ՌՀԶ (1627) Խալիլ փաշայն վազիր եղաւ, եկեալ ի
Յարդրում, Ասպաղայ փաշային վերայ, Ասպաղայն գլուխ քաշեց,
ղենկիշարիք ջարդեց, Բ (2) փաշայ ալ ի գուրս սղանեց, Դ (4)
փաշայ ալ ըսնեց ի բերդն տարաւ զգուռն փակեց. նստաւ Բ (2)
ամիս և կէս: Խալիլ փաշայն Է (7) նազմ բանալ երեւո, յետքն չի
կարող տանու և արուր և կիսով ճամբաք զԹովկերն վայր ձըգեց:

25 Ապոլոնը ի յետևին վաղեց Զ (80) դարձար ուղտ, Կ (60) դարձար ջուրի տանց, ամեն բեռնով, շատ մարդ բռնեց, շատ քայլ ॥ Ջար-
դեղ, վաղիրն գնաղ ի Թողաթ⁴⁵:

30 Թաթևի Ռէշէ (1628) Խոսրով փաշայն վազիր եղաւ եկեալ ի վերայ Արզրումու, Ժէ (17) օրն ՌՇԳ (1503) Թօփ կարուց Գ (3) դիմաց, Մովրաւն ի հեա, փլուց զպարխալն, բռնեց զԱպաղա փաշայն, առ զնաց Ըստ[ա]մբօլ⁴⁶:

Թվին ԻԲԴ (1575) առաջին սուլթան Սուլթանուսման թա-
ղաւոր Ստամբուլ:

35 թվին ԻԽԴ (1595) որդի նորա սուլթան Սուլթանաթու անունը
թագաւոր:

Թվին, Ռեւ (1591) Գրդիւր օղլին ելաւ ձաւալի, Իսկըթ աղիքաւ:

Թվին Ռեզ (1597) Սարա Շահրվարս պաշա Շահրվարս:

[illegible]

Հաստատվել է Թավրիզի:
Թվին ՌԾԳ (1604) ասլըթան Ահմատն հաստատվել է Թավրիզի:

1 երկիրնքն վառեցօ: 2 վաղէր: 3 և ի, սուղդան Յոսման, ի Ըստանպօ: 4 ասկարն, զուլն չիխ, չարացօ: Թաղօր, պիտա: 5 քաւանեցին չիխ, Թաղօր: 6—7—րդ տողերը չիխ: 8 նստօ, Մուրատ, ամին: 9 ելաւ Ապաղ փաշան ի Արդուս: 10 եկօ, ի Տրապիզոն, զրեթն: 11 ասլըրի, Իթի փիս, ԺԳ, աւրն կիրակի էր, աւր: 12 Բձի փիւ.Մի, Ռեձձ փիւ. ՌՇ, սասա-կեցօ փիւ. մեռաւ: 13 մովրով ջարդեաց զՂալջիկա խան: 14 Ղապախ խան շատ մի Ղզլպաշ (Բնագիրն առաւել ցնկնալովս է—Վ. Հ.):

Թվին ԹԾԴ (1605) գալիքն զօրացան յԱնատոլի:
 Թվին ԹԾԵ (1606) Ճանփօլատ օղլին ելաւ Ճալալի ի Բիլլիսու⁵⁷:
 Թվին ԹԾԸ (1609) Մուրաա փաշան սուրկուն արար:
 Թվին ԹԿԱ (1612) Մուրաա փաշան մեռաւ ի Յամիթ և էտա

5 զվաղիրութիւնն նստաւ փաշան:
 Թվին ԹԿԶ (1617) սուլթան Մուստաֆան նստաւ թագաւոր՝
 Բ (2) ամիս:

Թվին ԹԿԶ (1617), այլ դարձեալ ի նոյն ամիս, փոխեցին զնա
 և նստուցին զսուլթան Օսմանն թագաւոր:

10 Թվին ԹԿԹ (1620) սուլթան Օսմանն գնաց ի պատերազմ,
 ի վերայ Լէհայ, զոր Հօթուն ասին:

Թվին ԹՀ (1621) ծովն պաղկեցաւ յունիար ամսոյ ԺԴ (14)⁴⁸,
 որ մարդ շրջէր ի վերայ:

15 Թվին ԹՀԱ (1622) առաջին սուլթան Մուստաֆան նստաւ
 թագաւոր խելագար խելօք:

Թվին ԹՀԱ (1622) ազա ժողովեցին յԱնատոլի:

Թվին ԹՀԲ (1624) սուլթան Մուրաա նստաւ թագաւոր,
 քաջ և արի, սեպտեմբեր ամսոյ:

Թվին ԹՀԵ (1626) Դ (3) սոկի խարաճ ելաւ Հայոց:

20 Թվին ԹՀԶ (1627) Սոսրով փաշան զԱպաղան երեւ յԱրզրու-
 մայ,

Թվին ԹՀԹ (1630) զՍոսրով փաշան սպանանել ևա թագա-
 ւուն Մուրթուղա փաշային ի Թօղաթ:

25 Թվին ԹԶԳ (1634) օգոստոս ամսոյ զԱպաղան սպան թա-
 գաւորն:

Թվին ԹԶԴ (1634) սուլթան Մուրաան ի Լէհայ վերայ պա-
 տերազմ գնաց և հնազանդեալ դարձուցին:

Թվին ԹԶԴ (1634) Հոսոմք ծաղկաւիկ արարին:

30 Թվին ԹԶԵ (1633) յօգոստոս ամսոյ մեծ ետեւախ արար
 թագաւորն պիզմ թուլթունին և զահլինին փակեց:

Թվին ԹԶԶ (1635) զՀոսեէն էֆէնտին՝ Մուֆտին սպան 15 Բ
 թագաւորն:

Թվին ԹԶԶ (1635) զԻմամ Օղլին բերեալ Ստամպոլ սպան
 թագաւորն և Զէլէզ փաշայն ի նոյն ամիս:

35 Թվին ԹԶԶ (1635) մարտ ամսոյն գնաց թագաւորն ի պա-
 տերազմ յԵրեսնու վերայ և եհա մինչև ի Թարվէզ⁵⁹:

Թվին ԹԶԶ (1635) մայիսի ԺԴ (14), օրն չորեքշաբթի, սուր-
 կուն արար թագաւորն՝ Հայոց և Հոսոմոց և Տաճկաց⁶⁰:

40 Թվին ԹԶԸ (1638) ապրիլի ԻԸ (28), օրն շաբաթ, նոյն սուր-
 թան Մուրաան գնաց ի վերայ Բաղդաատայ ի պատերազմ. և
 գնացեալ եհա ի Պաղատա: Ի նոյն ամիս, ի նոյեմբերի Զ (6) և ծեծ-
 եաց զպառխապն ԼԸ (38) օր մեծաւ զօրութեամբ և ի զեկտեմբեր
 ԺԴ (14), օրն ուրբաթ, էտա զքաղաքն⁶¹:

45 Թվին ԹԶԸ (1639) յունիս Բ (2) հագոյ Գալլատեան կիրա-
 կին դարձաւ եմուտ յաթոսագիր քաղաքն իւր՝ ի Ստամպոլ մե-
 ծաւ զօրօք:

Թվին ԹԶԸ (1639) զեկտեմբերի ԻԸ (28) Մուստաֆայ փա-
 շան փաղիրն դարձեալ ի պատերազմէն Բաղդաատա եմուտ յՍտամ-
 բօլ:

5 Թվին ԹԶԹ (1640) սուրբ Սարգսի շաբաթուն⁶² մեռաւ սուր-
 թան Մուրաան. և նստաւ ի տեղի նորա թագաւոր Կըրայըն իւր
 սուլթան Իւրահիմ:

ԱՃԿ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ (տողաւակ Խ-ի տարբերեցվածները)

10 Թվին ԹԽԵ (1598) մայիս ամսոյ Ի⁵³ խաւարեցաւ արեգակն⁶⁴:
 Թվին ԹԽԵ (1598) ահագին շարժ եղև յԱմասիայ, ի Զոռմն
 և շատ շինուածոց տաղալուսն ևղև մինչ ի Դ (4) ամիսն, ապա
 զաղարեցաւ էրէբուն:

Թվին ԹԽԶ (1595)-ն մահ ահաանոցն եղև սաստիկ⁶⁵:

15 Թվին ԹԽԶ (1599) մարտ ամսոյ ի ԺԵ (17)-ն ալաղէս դառ-
 նաշունչ ձմեռն եղև, որ զսրբոց Քառասնից բազմահազէս ուխտն
 խափանեաց, որ չկարացք զսուլթանիան տօնախմբութիւնն առնել:
 Ի Թվին ԹԽԶ (1599) շար բռնաւորն, զոր Ղարայ Աղիճի կո-
 չիւր, աւիրեաց զՍուհայ քաղաք ի բնակչացն⁶⁶:

20 Ի Թվին ԹԾ (1601)-ն սոյն շարն գաղանն յայրեաց և կողոպ-
 տեաց և սրախողոպ արար զբազում յամբոխ քաղաքն Սերաստիայ⁶⁷:
 ԹԾ (1601) Թվին թալնեց ու կողոպտեց Լաւէնան, որ Սա-
 թըրճի կոչիւր, զՍիս քաղաք Կիլիկիոյ:

ԹԾԱ (1602) Թվին զԹուլսաթ քաղաքն յայրեցին:

25 Ի Թվին ԹԿԳ (1614) ի գիւղաքաղաքն ի Յուլաշն սուրբ Փըր-
 կիչ եկեղեցին շ[ի]նեցաք⁶⁸:

ԵԵ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ (տողաւակ Ե-ի տարբերեցվածները)

30 Թվին ԹԵԳ (1594) մեռաւ սուլթան Մուրաան և ը նստաւ 234 Բ
 օրդի նորա սուլթան Մահմատն, որ է այժմ ի մերումս ժամա-
 նակի, որ կատաղի և մուկդին է դարձէր, գրէ, թէ չկա թագաւոր
 միայն ժանդ անուան է ի վերայ ներքոյ անկեալ երկրին: Դատա-
 տանն բարձաւ և ոչ կայ քննութիւն և իրաւունս զրկեցոց. դար-
 ձեր էն իրրե ձկունս մեծամեծս, որ զփոքունս կլանեն, ընդ առա-
 ցելոյն Ամբակումայ: Թուի թէ լցեալ է չափ մեղաց դոցա, զի
 35 կարի շփոթեալք են զմիմեամքք ելանելովն աշխարհի և կալնեն
 զմիմեանս առանց օտար թշնամեաց, այլ թշնամիք են առն ըն-
 տանիք իւրեանց, ամենայն ի թոյլ տալոն Սատուծոյ է, վասն ան-
 ուղղազնացից մերոց, բազում աշխարհք անմարդ դարձան և աւե-
 40 ղեւեա կատարին մի ըստ միոջէ, չի գիտեմք թէ աւարտն զինչ
 լինելոց է⁶⁹:

10 եղաւ, ի չիւ, Զորում: 14 ի չիւ: 17 եղաւ: 19 այրաց: 20 ամբոխ: 21 որ չիւ: 23 ի
 ԹԾԱ, քաղաք: 28 սուլթան: 30 կատաղին է: 32 բարձեալ է, զի դարձեր: 33 ըստ վիս. ընդ,
 ասացելոյն չիւ: 34 Թվին, մեղաց չիւ: 36 առ:

Թվին ՌԽԳ (1594) մեռաւ սուլթան Մուրատն և նստաւ սուլթան Մուհամմատն:

5 Թվին ՌԽԸ (1598) մայիս ամսոյ խաւարեցօ արեգակն⁶⁰: Ի նոյն ամին շարժ եղաւ Ամասիայ և Չուսում և շատ շինուածոց տապալուին եղև մինչ ի Դ (4) ամիսն, տալայ զազարեցաւ:

Թվին ՌԽԹ (1595)-ն մահ անասնոցն եղև սաստիկ⁶¹:

Թվին ՌԾԲ (1603) մեծ շահ Ապազն զԵրևան էառ⁶²:

10 ՌԾԳ (1605)-ին Գ[ա]նձ[ա]կ էառ:

ՌԿԳ (1614)-ին՝ Վ[ա]յ տունս:

ՌԿԴ (1615)-ին Մալրաւն ապստամբ[ա]րեց:

ՌՀԸ (1629)-ին շահն մեռաւ⁶³:

ՌՁԱ (1632)-ին Դաւութ խալիս ապստամբ[ա]րեց:

ՌՁԲ (1635)-ին սուլթան Մուրատ Երևան եկն:

15 ՌՂԲ (1643)-ի փոքր շ[ա]ն-Ապ[ա]զն թ[ա]գ[ա]ւառ[ա]րեց:

ՌՃԳ (1654)-ին արեգակն խաւարեցաւ:

ՌՃԺ (1668)-ին շ[ա]րժ եղև և Շ[ա]մ[ա]խ խոր գնաց⁶⁴:

ՌՃԺԹ (1670)-ին շ[ա]ն-Սուլէյման թագաւորեաց:

Թուին ՌՃԻԸ (1679) Երևանայ շարժն⁶⁵:

20 Ը ՏԱՐԲԵՐԱԿԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուին ՌԽԳ (1594) մեռաւ սուլթան Մուրատն և թագաւորեաց սուլթան Մահմէտն յունիարի ժՁ (16), որն ուրբաթ:

25 Թուին ՌԼԱ (1582) սուլթան Մուրատն սունէթի հարսանիք արաւ Կ (60) օր, որդոյն՝ սուլթան Մահմէտին ի Յաթ մէյտանն: Այնմ ժամանակին պատրիարքն Թումա եպիսկոպոս էր, քահանախւք գնաց ի հարսանիքն:

Թուին ՌԻԹ (1580) հոկտեմբերի ժ (10) զՄահմէտ փաշան մէկ խև սպանի մի ի տիպանին մէջն սպան:

Թուին ՌԻԳ (1574) մեծ իշխմ ետ Աստուած Թուրքին՝ առին

30 զՄիթանին երկիրն⁶⁶ և զՊագոէշ⁶⁷:

Թուին ՌԻԶ (1577) Խարա Մուստաֆա փաշան գնաց զերեցուց զԵրևան, և ՌԻԷ (1027) զերիք եկին ամենայն աշխարհ, և Ըստամբօլ շատ զերիք եկին հայէր՝ այլ և կին⁶⁸:

35 Թուին ՌԼԳ (1584) տարին նահանջ էր, տանուտէրն կարիճն էր, գիր տարուն վէւն էր սէն բանեցաւ, յապրիլի ժԹ (19) Չաաիկ եղև, այն տարին Ֆոսնգն իմէնէ զատեցաւ, մարտի ԻԲ (22) Չաաիկ արին, թէ յապրիլի Ա (1) է Հայոց հաապն. նոցա զիրն ինին էր, որ յապրիլի մէկն էր:

40 Թուին ՌՃԺԳ (1664) զե[կ]տէմբեր ամսուն ազևոր աստղ մի ելաւ մինչև Լ (30) օր:

Թվին ՌՃԹ (1660) յուլիսի ժԵ (15), օրն շարաթ, Թ (9) սահաթին բռնկեցաւ Այազմա խափուն, այրեցաւ մինչև երկուշաբթի ճաշք. Ըստամբօլ բովանդակ չարսու և զանչարսուն, Չնդանին գուռն. սուլթան Սուլէյմանաւն, Սառաճխանան, Վլանկա:

պիթուն չաք մինչև յԵթէմէղ-թէքէն, Աթ-պազարն, Ախ-սարան մինչև ի Տաւութ || փաշան⁶⁹. այս ամենայն պատուհասս, որ գիր 127 ա արկելու չէ, եկն ի վերայ Ըստամբօլսոյ, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, անհամար մարդ այրեցաւ և բազում եկեղեցիք Հայոց և Հոռոց և բազում անհամար մզկիթ այրեցան, որ այլ այսպէս հուր այրաց ոչ էր եղեալ...⁷⁰:

ԺԱՆՈՒԹՊԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում վերնագիրը կարմիր թանաքով: Բնագրի 13ա, 14ա և 15ա էջերի ներքևի լուսանցքներում գրված է. «Թվական Տաճկաց»:
2. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 131: Առավել մանրամասն տես Մ. Ուսահյեցի (էջ 47—49), ուր տարեթիվը նշված է Նհն (1016):
3. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 131, որտեղ, ինչպես և մյուս տարրերակներում, տարեթիվը նշված է հայոց ՆՀԸ (1029) թվականը: Այս և սրա հետ կապված է. կողեռնի տեղիքը տես Մ. Ուսահյեցի, էջ 66—74:
4. Այս վկայությունը համեմատաբար ընդարձակ ձևով պահվել է ԵՅՈ տարրերակներում, սակայն Ե տարրերակում ժամանակագրությունը բնագրից սկզբից թերի է, բնագրից թերթ ընկնելու պատճառով (տես ձևագիրը, էջ 63ա):
5. Բնագրում «ԽՇԿԹ» վերջին տառը պարզ գրված է, կարելի է կարդալ նաև «ԽՇԿԹ»:
6. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 123:
7. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 123—124:
8. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 125:
9. Տես և հմմտ. Մ. Ուսահյեցի, էջ 104—107, ՄԺ, 1, էջ 202, ծանոթ. 2:
10. Մանրամասն տես Մ. Ուսահյեցի, էջ 137—138:
11. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 133: Այստեղ կրկնվել է Անանուն Սեբաստացու (XIII դ.) սխալը, որովհետև Բագրատունիների վերջին թագավորը Հովհաննես—Մարտիրոս չէր, այլ Գագիկ Բ-ն:
12. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 133:
13. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 134, Մ. Ուսահյեցի, էջ 286—288:
14. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 135:
15. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 135:
16. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 139, ուր նշված է նաև եկեղեցու անունը:
17. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 139:
18. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 141, որտեղ նշված է նաև ամսաթիվը՝ հոկտեմբերի 11:
19. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 141:
20. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 144:
21. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 144:
22. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 148, այստեղ նշված է նաև ամսաթիվը՝ մայիսի 6:
23. Այստեղից տեղեկությունները նույն կարգով գտնում ենք Անանուն Սեբաստացու (XVI դ.) ժամանակագրությունում (ՄԺ, 1, էջ 167—173): Այս վկայությունը տես ՄԺ, 1, էջ 167:
24. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 167:
25. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 167, 174, ծանոթ. 4:
26. Տես և հմմտ. ժամանակագրական մի այլ բնագրում. ՄԺ, 1, էջ 319, 330, ծանոթ. 3:
27. Տես և հմմտ. Անանուն Սեբաստացի (XVI դ.) նույն տեղ, էջ 168, 176, ծանոթ. 17:
28. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 169, 176, ծանոթ. 25:
29. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 169:
30. Տես և հմմտ. ժամանակագրական մի այլ բնագրում, նույն տեղում, էջ 321, 330,

- Ծանոթ. 14: 1526 թվին ընդորինակած մի ձեռագրի հիշատակարանում այդ արձանագրի մասին կարգում ենք. «...Գրեցաւ թվին ՋՀն (1526) յունիս ամսոյ ի ԻԸ (28): Եւ յայտմամբի զնայ խօնգրարն, որ անուամբ Սուլայման կոչի, ի վերայ Բնկուղաց բազում և անթիւ զօրաւր...» (ՍՀ, հտ. Ա, էջ 144):
31. Բնագրում տարեթիվի վերջին տառն ուղղված է, այն պարզ չի երևում, նմանեցրինք «Գ» ի: Տես և հմմտ. ՄԺ, 1-ին, էջ 170:
32. Կոչվել է նաև Շնքուռակ, գյուղ Սեբաստիայի մոտերքում:
33. Մանրամասն տես ՄԺ, 1, էջ 170: Հովասափ Սեբաստացին սրա նախատուրի թան հանգամանքները տվել է մի ոտանավորում (տես Յ. Մանանդեան և Հ. Աճառեան «Հայոց նոր վիպերը», Վաղարշապատ, 1903, էջ 373—375):
34. Տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 171—172: Այս կոչվելին է վերաբերում Մատենադարանի № 6282 Հայաստուրքի հիշատակարանի ստորև բերվող վկայությունը: «...Ձի ի ՌԱ (1552) թվականին եկն բարկութեամբ շահ Դահման զօրօքն իւրովք ի վերայ աշխարհին այնմիկ և պաշարեաց զծովն բոլոր՝ զՎասպուրականն և զԲրշտունիքն, զԲաղէշ և զՏարօնն, զԽլաթ և զԳնդունիքն, զՔաջբերունին և զՏարբերունին, զԽընուս, մինչ ի Տարզնում, զԱղբակ և զՄահմուտանք, զամէն առհասարակ պաշարեալ խստութեամբ: Չրնակութիւն տեղոյն այնոցիկ քանդեցին, աւերեցին և հրմայատակ արարին, որ ոչ մնաց բար ի վերայ քարի և բան մարգարէին անդ կատարեցօ, թէ «Քահկա»: Եւ գրնակիւն ամենայն, զոմանս անդորմ սրոյ ճարակեցին, զոմանս ի ձեռացն, ի քթացն և յաւանջացն խոռոսեցին վասն պահեստական ընչից և զաշխարհն այն արարին ցիր և ցան: Եւ մնացեալն մազապուրծ եղեալ ի զիւրի և ոչ ի ցերեկի, ահիւ և զողութեամբ կրակմազին սրտիւ և դառն արտասուօք և յոգոց հանելով, բաժանեցան ի միմեանց՝ հայր յորդոյ և մայր ի դստերաց, և զբայր յեղբորէ և ազգական և սիրելի ի միմեանց, ազիւղորմ հաւաքմամբ: Եւ զնացեալ փախստական ոմն ի Հոռմաց տունն և ոմն ի Փուրզուստունն, ոմն ի Թուրքատան և ոմն ի Փուրջուստուն: Եւ մնաց երկիրն այն հոպանացեալ և անրնակ ի մարդկանէ տարի մի բոլոր: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ վասն մեղաց մերոց: Եւ մեր միարանաւ ընդ բազմացն փախուցեալ և ազատեցաւ... և եկեալ Վերին Գեղամայ զարիւղ և աւտարական. և հասաւ շրջագայութեամբ ի յաստուածապահ յամուրն Մար: Եւ կամեցողութեամբն իշխանաց տեղոյն պարոն Միքայէլանին և Դաւաթիբեկին և հոգևոր մարցն իմ Բէկաղին և Գաւաղաղին, բնակեցաւ ի վանքս Գեղամէջ ընդ հովանեօ սուրբ Աստուածանին...» (էջ 625ա և բ):
35. Այս մասին մեզ այլ բան հայտնի չէ: Տես և հմմտ. ներքևում, էջ 518, 531:
36. Տարեթիվը սխալ է, պետք է լինի ՌԸ (1559), ինչպես ճիշտ նշված է մյուս տարրերակներում (տես տողատակ), հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 145, 172, 323, ներքևում էջ 355: Այս գեղքերի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահվել Մատենադարանի 6282 և 6198 ձեռագրերի հիշատակարաններում, ուր կարգում ենք. «...Գրեցի զտառս ի թվականին Հայոց Ռ և Թ (1560)... դարձեալ անցեալ յամին սուրբ Խաչի տօնին (1559 թ. սեպտեմբերի 17-ին—Վ. Հ.) խաւարման լուսինն (պրոֆ. Օպպոլցերի հաշվումներով լուսինը խալարել է 1559 թ. սեպտեմբերի 16-ին, տես «Canon der Finsternisse», էջ 397—Վ. Հ.) եկեալ յարեմտից որդին խոնդարին Բայազիտ սուլտանն ժեմ (1500)—աւ խոռով և կաթանար և ի ճանապարհին մարտ և պատերազմ և բազում արենհեղութիւն լիեալ: Եւ եկեալ բռնութեամբ և մեծ սանթնաթով և եկեալ ի յուն շահ Թահմաղին ի Ղազին: Եւ շահ Թահմաղին եկեալ ընդառաջ նորա, սիրեաց և ընդունեաց զնա ողջէս զորդի և զեղբայր. և նստան միաբան ի Ղազին: Եւ բազում տուրս և բաշխ և խելայս զանազան ընդ միմեանս տային, զոր տեսողքն և լսողք և աշխարհս հիացեալ զարմանային ընդ մեծութիւն փառաց նորա: Մինչ ի մեհեկի ամսոյն յայտէս պատեցօ և մեծարեցօ և ի մուտն արեզի, որ ի սկզբանէ հաւառակ է բարութեան... արեւալ չար խորհուրդ ի սիրտն Բայազիտ սուլտանին, զի նենդութեամբ և ծածուկ սպանցէ զշահ Դահման և առնու զթաղթն նորին... զոր և ի վերուստ շահին աջողեալ իմացեալ զնենդութիւն նորա և զարձոյց զյաւն ի զլուս իւր, զոր թաղնարար կալօ զնա և զօրսն նորա կոտորեաց և զինքն և զերկաթի կապանօք ի մէջ զափաղին...» (էջ 625բ—626ա):
- «...Արդ՝ զրեցաւ սուրբ տառս, որ կոչի Յայսմյաւուրք ի դառն և ի նեղ ժամանակիս. քանզի սասանեալ զողմբ ի ահէ անաւերնաց, վասն զի որդիք յարքային Յունաց, որոյ յանունն մեծին սուլտան Սալիմ և միւսոյն սուլտան Պայազիթ մարտեցեալ ընդ միմեանս և կոտորեցին անխնաբար զպաւրս իւրեանց՝ զրիւրս և զհազարս, ի բազարն

որ կոչի Կուսիայ: Եւ աստի ոչ կալով ընդդէմ միւսն ընդ աւագ եղբարս, ել փախաւս-
կան ի Հայս ունելով ընդ իւր երիս որդիս և ԼՌ (30000) արս հեծեալաւս և եկեալ
հաս ի յերկիրն Արարատան, իսկ յիշխան յերկրիս յել ընդառաջ նորա և մեծաբեալ
սլատուեաց զնա գաւուրս Խ (40): Եւ ել զնաց ի քաղաքն շահրստան, որ կոչի Թավրէժ և
անցեալ զնաց ի քաղաքն Ղազպին, քանիլ անդ էր բնակութիւն յաշխարհակալ յարքային
Կա[ր]մրագլխաց, որ կոչիւր շահ Թահմազ, և յանկեալ ի ոտս նորա: Իսկ յարքայն ուղ-
ջունիւ ընկալաւ զնա և յետ նմա զգանձս բազումս, գծիս և զջորիս, զհանդերձս անհա-
մարս: Եւ յեղ յուխտ և դաշինս երդուեալ ի յաւրէնս Մահմետի. իսկ նա ոչ մոռացեալ
զբնական նախանձն իւր, կամակեցութեան քեռն կամեցաւ զաղտն սպանանել զարքայն:
Բայց Աստուած ոչ կամեցաւ զչար խորհուրդս նորա: Եւ իսկ ոմն յիշխանաց իւրոց ծանու-
ցեալ յարքայն զխորհուրդս տեառն իւրոյ, թէ կամի սպանանել զքեզ: Իսկ արքայն կոչեաց
զնա սլատնառանաւք առ ինքն և կալեալ եղ ի բանդի և կոտորեաց զարս նորա ի մեծա-
մեծաց մինչև փոքունս, զգանձս և զինչս նորա ցրուեալ բաշխեաց ծառայից իւրոց: Եւ
յորժամ լուաւ հայրն նորա առաքեաց առ սա զգեսպանս և զպատգամաւորս զգանձս բա-
զումս, զհանդերձս մեծազինս, զթուղթս աղաչանաց, զի տացէ նմա զորդիսն իւր. և ոչ
ետ նմա: Աւել ևս երկրորդ և երրորդ զպատգամաւորս և ոչ կարաց այնու թափել ի ձե-
ռաց յարքային: Իսկ նա յուսահատեալ առաքեաց առ սա զթուղթս և թէ տուր ի ծառայս
իմ, զի սպանցեն ի դրանքս: Գ (3) ամ ի բանդի սպանեաց և յետ ի ծառայս հաւր իւրոյ
խեղթամահ արարին զինքն և զերիս որդիս նորա: Եւ զմարմինն բարձեալ տարան Ըս-
տրմպուր: Ի յայս ամի յաւարտեցաւ սուրբ գիրս, որ կոչի Յայսմյաւուր...» (Ձ 6198,
էջ 175ա):

Այս ձեռագրի հիշատակարանի տարեթիվը սլաքը չէ. գրված է «Հայոց Ռ և», վերջին տառը, ինչպես տեսնում ենք, բայց է թողնված: Նկատի ունենալով, որ գահակալական այս պայքարը տեղի է ունեցել 1559 թ., իսկ Թահմազ Լ-ի կողմից Բայազետի սպանու-թյունը տեղի է ունեցել գրանից երեք տարի հետո, նշանակում է ձեռագիրը ընդօրինակ-վել է 1561 թ. (Հայոց Ռ և Ժ):

37. ՏԵՍ և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 172, 177, ծանոթ. 41: «Մանր ժամանակագրությունները»-ի 1 հատորը ծանոթագրություններից մեկում (էջ 177, ծանոթ. 41) նշել էինք, որ Ֆյունֆելդերեն քաղաքը (Հունդարեայում, Մոհալից մի փոքր արևմուտք) թուրքերը կոչել են Պեչ, սակայն ուրիշները Պեչ քաղաքը նույնացնում են Վիեննայի հետ (տե՛ս ներքևում, էջ 404, Ալիշան, Կամենից, էջ 37), որն ավելի հավանական է:

38. Տարեթիվը սխալ է, ճիշտը նշում են մյուս տարրերակները՝ ՌԻ (1571), տե՛ս տողատակ: ՏԷՍ և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 172:

39. Տէս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 172:
40. Նկատել ունի Օսման Յուզղեմիբի նվաճումները. տէս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 173:
Իսկ ավելի մանրամասն՝ վերևում, էջ 245, 253, ծանոթ. 31:

41. Տեսն և հմտա՝ ՄԺ, 1, էջ 173:

42. Այն տարբերակները, որոնք այնուհետև շարունակվում են և միմյանցից տարբերվում, շարունակաբար թվանշանները բերում ենք ժամանակագրությամբ հաջորդող էջերում առանձին-առանձին:

43. Բնագրում գրված է այսպես՝ «Թվին ՌԾԵ, Թվին ՌԿԵ Ուսումնական էսո ղՏրապիլ-
գոն»։ Ինչպես տեսնում ենք «Թվին ՌԾԵ»-ն սխալմամբ է գրված, այդ պատճառով չվերցը-
րվինք։ Տրապիլգոնի գրավումը ուրիշ Բնագրերում հստակված է ՌԿԵ (1616) թվին, տե-
268 ԶԳՐ ԵՊԻՍԿՈՍԻՆԻ

44. Հեղինակը, անշուշտ, նկատի ունի Սեֆյան պետություն դեմ Գեորգի Սաակաձեի զինված բռնությանը վրայ ժողովրդի պայքարի մոմենտներից մեկը, երբ 1625 թվին հայ-խոսրոս բերդում պարսիկները վրացիներից զլիտվին ջախջախեցին:

45. Մանրամասն տեղն է. Կարենցցու մոտ (ՄԺ, 1, էջ 240—241): խալիլի արշավանքը, ինչպես ճիշտ նշում է է. Կարենցցին, տեղի է ունեցել 1628 թ., իսկ 1627 թվին՝ Դելյանիկ ձուսեյիսի արշավանքը: Այս գեպքերի մասին բավական ուշագրավ տեղեկություններ պահպան են 1623—1629 թթ. ընթացքում գրված մի ձեռագիրը, հիշատակարանում, որտեղ կարգում ենք. «...անմեղադիր լիբուք սխալանաց և խոշորութեան՝ զկարս մեր այս էք, զի կարգում ենք. «...անմեղադիր լիբուք սխալանաց և խոշորութեան՝ զկարս մեր այս էք, զի մեք գրագրի աշակերտութիւն չէաք արել, այլ և ի գրոց նայելով և Աստուծոյ առան որոր՝ մութիւնն ապաւինելով գրեցաք, թողութիւն արէք. զի ամառնային ժամն չէաք կարել նստիլ, հողադործութեան հետ չարշարեաք. և ձմեռն, թէ զթանաքն ելիէի նայ, գրելն չէէ»:

[illegible]

47. Զայլայինների, մասնավորապես Ալի փաշայի, որին Ա. Դավթիժեցին կոչում է

[illegible][illegible]

Եւ ի սաստիկութենէ շարժին զվիճառաշ քար զերեզմանացն հարեալ յիրեարս ճոնչային: Եւ հիւնացեալ ասեմք. «Փառք քեզ Աստուած...»: Եւ յերկարեալ շարժն մինչև ի զլուս աւերն և այլ աւերի: Իսկ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն ծովացեալ մեղաց մերոց...» (Ձ 435, էջ 321ա—322ա, նույն հիշատակարանը տես Ձ 2361, էջ 335ա—337ա):

«...Եւ յետ նորա (Դաւիթ վարդապետ—Վ. Հ.) նստաւ աթոռ առաջնորդութեան եղբայր նորայ Ստեփաննոս վարդապետ Դ (4) ամ. և էր Ստեփաննոս վարդապետս քաջ փիլիսոփայ և աստուածաբան, բայց ոչ էր իրեն զԴաւիթ շէնարար: Եւ ի յաւուր եպիսկոպոսութեան սորա եղև աստուածաստութեան ի զաւուս Արարատեան ի թուարեութեան Հայոց ՌՃԻԸ (1679) յունիս ամսոյ Դ (4) յաւուր չորեքշաբթի, մինչ ոչ էր հասարակեալ օրն, հնչեաց երկիր և զգրեցեալ արաբածը զողմանի լեալ երկիր բոլոր, շարժեաց յօղտխառն սաստիկադոյն մինչ զի տեսողաց անյոյս մնացեալ ի կենաց կենցաղոյս, զվերջին աւուրս մտածելով, եթէ լրումն երկրի իցէ աւուրս այս, ...վասն զի երկիր մեծարձակ պատանեցաւ, վէճք հատեալ ծըւէնս ծըւէնս լեալ, թաւալեալ ի ձորակս և ի հովիտս լցուեցան, զլուսին և զարեգակն մթացեալ զիշերացան ի փոռոյ հողոց, ջուրք համօրէն արեւնագունեալ խառնակեցան, աղբերակունք ի սահմանեալ ընթացիցն մոլորեցան, տունք Աստուծոյ հաստատաշէնք և արքայակազմ եկեղեցիք ի հմէ տապալեալ քակտեցան, պողոտայք յուղվազնոցք քարկուտս լեալ խափանեցան ի յընթացից մարդկանց, շէնք և շինուածք հնոց և նորոց ի սպառ կործանեցան ի հիմանց և մարդք անթիւք և անհամարք ի ներքոյ տան մեռան: Եւ ոմանք, որք ունէին գտեարս յետ երկուց և յերկուց աւուրք հանէին ի տակ հողից հանգրծելք իւրեանց, առանց քահնայի և կարգի կատարման ամփոփէին ի հողս և որք ոչ ունէին որ սրտացաւ, եթէ հանէր դեռ կայ յայնմ տեղւոյ, ուր հանգուցեալ է... Ո՞վ կարէ պատմել զպղծութիւնս, զոր տեսաք աչօք մերովք: ... Ի յաւազ լեռնս Մասիսէ մինչև ի բլուրն Շամիրամայ խալառ քակեաց և մեծ աւերումն եղև, բայց ի զլուս հաթուղիկեաց հանուրք եկեղեցեաց լուսաւորշաշէն բարձրադուրէթս էջմիածին միայն մնաց հանգրծ Պայկնաւ և Հովիսիմէինս ի պարծանս ազգիս մերոյ: Իսկ զձորակն Սյ. ըէվանից առաւել եղև աւերումն և քակտումն, վասնզի է ամենայն շինուածք ի մէջ խոր ձորի և շուրջ բոլորաւն վէճք տհաղին. և յորժամ շարժեաց շուրջանակի թաւալեցան ամենայն դիմաց և լցան վանքն ամենայն, մինչդի ոչ երկուր նշարանք շինութեան, բայց միայն կոտորոց քարի երեւէր, որք տեսողացն զարհուրեալ զողային: Ըստհք և ճանապարհք ամենայն խափանեցան և թէ կամէին կերակուրս հոգեպահս տանիլ յուսով և թիկամբ բարձեալ արթնելու գնային, վասնզի կարի դժուարացեալ էր և ամենայն կահիւք պակասեալ, ոչ զոյր տեղի աղօթից և ոչ տեղի բնակութեանց մարդկան, բայց քարակոտոր միայն: Եւ ոչ մնաց քար ի վերայ քարի, ոչ ի յեկեղեցիսն, ոչ ի յայլ շինուածս, որպէս ասէ տէրն. «Մի մնաց քար ի վերայ քարի, որ ոչ քակտեցիւ». և զայս կատարեցաւ լիապէս յայնմ ժամանակի: Եւ մնաց անապատ և ամայն, զի ոչ զոյր հնար և եթէ որ ըզձայն գնալ յերկրորդութիւն ոչ կարէր և հաւատաւոր երկրպագօղքն ևս արգելեալ մնային տոյրեալ սրտիւ: Եւ յաւուրս շարժման Ստեփաննոս բարունին էր ի մայրաքաղաքն Նրեւան ի Յանապատն սուրբ. և ի հառաքեաց ճաշու աղօթս կատարէին, հանգրծ միաբան ուխտիւն, յայնժամու շարժեաց և քակտեցաւ եկեղեցին, էառ զտակ զեպիսկոպոսն զՍտեփաննոս և զքաջ հետադրն և անտի փոխեցաւ ի Բրիտոս...» (1512, էջ 558ա—559ա) նույնը տես «Արարատ», 1888, էջ 526—531):

66. Համանաբար Ռուսիայում:

67. Իմն, Բուխարեստ:

68. Նկատի ունի Մուստաֆա Լալա փաշայի արշավանքը. մանրամասն տես վերևում, էջ 241—242:

69. Առ. Դավիթեցին իր պատմության Ծ զվսում (էջ 561—565) այս մասին ընդարձակ մեջբերում է կատարում էջմիածնի մեարանության անդամ Ստեփաննոս Մեղրեցու նամակից: Վերջինս, ինչպես հաղորդում է Առ. Դավիթեցին. «Երբոց կենցաղավարութեանց զերակութիւնս զբեաց առ եզրարս, որք էին յէջմիածին, յորում քարտիսի և հոստանգնուպօլսի մեծ քաղաքի հրկիզութիւնս էր գրեալ, որում ինքն անդէն էր լեալ աղանաւես» (էջ 561): Առ. Մեղրեցու մասին, որ մահացել ու թաղվել էր Կ. Պոլսում, հիշում է նաև Ե. Բյոմսլոնգը, («Ներմիա Ձէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամբուլայ պատմութիւն», Վիեննա, 1913, էջ 51): 1660 թ. հրդեհ էր Բյոմսլոնգը նկարագրել է 1661 թվին Մեղրաշի եկեղեցուն նվիրված Մաշտոցի հիշատակարանում (նույն տեղ, էջ 157—160) և ի միջի այլոց հիշատակում է Կ. Պոլսի չափածո պատմության մեջ (նույն տեղում, էջ 8):

70. Բնագիրն այստեղ ընդհատվում է:

Սույն ժամանակագրությունը գտնվում է Մատենադարանի № 4723 ձեռագրում, որը Հայամավուրք է և ընդօրինակվել է 1684 թ., Գրիգոր զպիր Վարդապետ կողմից: Ժամանակագրությունը տեղավորված է ձեռագրի 275ր—276ա էջերում: Հայամավուրքի 274ր էջում գտնում ենք Ոստան գյուղաքաղաքի Բարլասան գյուղի բնակիչ ոմն Ավետիսի նահատակության պատմությունը¹: Վերջինիս, 275ր էջից, հաջորդում է առաջարկվող ժամանակագրությունը:

Թե ինչու է ժամանակագրությունը մտել Հայամավուրքի մեջ, իմանում ենք ձեռագրի 275ր էջի ներքևի լուսանցքում, գրչի կողմից թողած հետևյալ վկայությունից. «Ջորինակն կու տանէին այնոր համար զայս ամէն ի մէկ տեղ գրեցի»: Աներկբայելի է, որ սույն տեղեկությունը վերաբերում է ժամանակագրությանը, որովհետև, եթե չհաշվենք Ավետիսի նահատակության պատմության վերջին, մի փոքր հատվածը, ապա 275ր էջում, բացի ժամանակագրությունից, այլ բան չենք գտնում:

Ժամանակագրությունն սկսվում է 1606 թ. Վանում և այլուր տեղի ունեցած սովի, և վերջանում է 1601 թ. Ուռնայում Աբրահամ քահանայի և ոմն Իսքանդարի նահատակության վկայություններով: Բայց, որովհետև ժամանակագրության մեջ տեղեկությունները դասավորված են ոչ հաջորդական կարգով, այդ պատճառով էլ ժամանակագրության սկզբի՝ 1606 թ. և վերջի՝ 1601 թ. վկայություններն այս բնագրի ընդգրկած ժամանակի սահմանները չեն: Ժամանակագրական տեսակետից մեզ զբաղեցնող բնագրի սկիզբը 1458 թ. է, իսկ վերջինը՝ 1648 թ.: Այսպիսով, ժամանակագրությունն ընդգրկում է 190 տարվա ժամանակաշրջան: Հեղինակի ով լինելու մասին ոչինչ չենք կարող տեսնել, սակայն հավանաբար նա 16-րդ դարի վերջի և 17-րդ դարի առաջին կեսի անձնավորություն է: Այդ երևում է նրանից, որ երբ նա նկարագրում է 1606 թ. սովը, այնուհետև երկյուղածությամբ ավելացնում է. «Յորմէ վրկեսցէ զմեզ տէր Աստուածն մեր. ամեն» (էջ 283): Ժամանակագրության մի քանի վկայություններ, օրինակ՝ 1606 թ. սովի, 1641 թ. Թավրեզի երկրաշարժի մասին և այլն, գտնում ենք Ա. Դավթիթեցու մոտ առավել ընդարձակ ձևով: Իսկ մի քանիսն էլ № 3078 ձեռագրում, որի մասին կնշենք ծանոթագրությունների մեջ:

¹ Ստուգեցինք ձեռագրի երեք (№№ 4681, էջ 297ր—299ա, 4685, էջ 362ա—364ա, 4732, էջ 325ա—327ա) և տպագիր երկու (հրատ. Գրիգոր Դավրի, 1705 թ., էջ 534—537, 1834 թ., էջ 103—104), Հայամավուրք, որոնց մեջ բացակայում է ինչպես Ավետիս նահատակի վկայությունը, այնպես էլ սույն ժամանակագրությունը:

«Գրեան»-ում Գ. Աղանյանցը հրատարակեց մի ժամանակագրութիւն Գրիգոր Դպիր Վարագեցու անունով¹: Ինչպէս հիմա է պարզուում, Ղ. Փիր-
ղալեմյանը սույն բնագրից՝ բաղմամբով վկայութիւններ մուծել է Գր. Վա-
րագեցու ժամանակագրութեան մէջ:

¹ Գրք ժ, էջ 59—60:

XII

Ի թուին Հայոց ՌԾԵ (1606) ամին խիստ սով եղև ի քա- 275բ
ղաքն Վան և Յարզըռում, այնչափ մինչ զի կապիճ կորեկ դահ-
եկան մի եղև, վասն որոյ հայր զորդին եկեր և որդին՝ զհայր,
մայր՝ զգուստրն և գուստր՝ զմայրն: Զտղայսն խարեալ տանէին
5 ի տուն և զենեալ զմիսն ուտէին: Այլ և ոմանք կերան զշուն և
զկատուն, և ոմանք՝ զմիս իշուն և զձիուն և յետոյ մեռան ի սո-
վուն. զի ոմն երթայր ի ճանապարհ և անդ ի ճանապարհին մե-
ռանէր, և ոմն ի փողոցս և ի հրապարակս քաղաքին նստեալ և
անդ մեռանէր, և ոմանք ի յարկս և ի բնակութիւնս իւրեանց
10 նստեալ անդէն մեռանէին, և այնչափ մարդ ջարդեցաւ ի սո-
վուն, որ ոչ կարէին թողել, այլ վին փորէին և ի ներս լնուին
և զհողն ի վերայ կուտէին¹. յորմէ փրկեսցէ զմեզ տէր Աստուածն
մեր. ամէն:

Դարձեալ ի սոյն թուին սաստիկ սով եղև յԱստամպուռ
15 մինչև ի Թավրէզ, ի Բաղդադայ մինչև ի Դամուր դափին. որ
զշուն և զկատու, զմեռեալ մարդ և զկենդանի մարդ կերան ի
սաստիկ սովոյն, վասն որոյ դայլք զօրացան ի վերայ մարդկան,
որ զկենդանի մարդիք պատառեալ ուտէին, մինչ զի մարդադայլ
անուանեցին զնոսա²:

Դարձեալ ՌՀԴ (1625) թուին յերկիրն Յամթայ, ի դեօղն, որ
20 կոչի Բապիկ, եղև մեծ նշան, որ կին մի ծնաւ զաւակ մեռած, Բ (2)
գլխէն մէկ գլուխն մարդոյ և մէկ գլուխն հորթոյ և մարմինն
անարատ հորթոյ, ոտքն, կճղակն և ագին ամէն հորթու նման,
բայց միայն գլուխն մարդոյ:

Եւ դարձեալ ի ՌԿԷ (1618) թուին մահ անկաւ ի Գումիշ-
25 խանէն և մէկ օր Ճ և Խ (140) տղայ մեռաւ:

Դարձեալ ՌՁԱ³ (1632) թուին մոխիր եկն ի վերայ Սելե-
նիկու Գ (3) օր և Գ (3) գիշեր⁴: Դարձեալ ի սոյն ամին լէհայ
երկիրն մէկ մարդոյ ոչխարի մէջ մահ անկաւ. նա Աստուծոյ
30 քուֆր ետուր և ասաց թէ «Երբ կու սպանես նա եկ և կեր»:
Աստուած նմա պատուհաս ետուր, որ ինքն շուն դարձաւ և դա-
տակեալ ոչխարսն կերաւ⁵:

Եւ դարձեալ ի ՌՁԲ (1633) թուին ի Բէլլըղաթ տաճիկ մի
35 խող դարձաւ⁶:

Եւ դարձեալ ի ՌՂ (1641) թուին, փետրվարի ամսոյ հինգ,
յաւուր ուրբաթու, սաստիկ և ահագին շարժ եղև ի քաղաքն Թաւ-

բէղ և ի շրջակայ գաւառսն իւր, բազում տունք և շինուածք կործանեցան և բազում մարդիկ ի ներքոյ հողին մնացին և Շամ-
զազան ամարաթն և Ութաշագըրտ ամարաթն բլան. և ի մէկ
օրն հինգ և վեց անգամ շարժ կու լինէր մինչև Բ (2) ամիսն, և
5 ապա ի ԺԵ (15) օրն. ի Ի (20) և Լ (30) օրն մի անգամ կու
շարժէր և այնպէս եկաց մինչև ի հինգ ամիս և || ապա դադարե- 276ա
ցաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ⁷.

Դարձեալ թուին ՌՂԷ (1648) ամին, ապրիլէլ ամսոյ Բ (2)-ս,
յաւագ ուրբաթու գիշերն, սաստիկ և անագին շարժ եղև ի քաղաքն
10 Վան և յիւր երկիրն և բլաւ մասն ինչ պարբայի քաղաքին և
յոլով եկեղեցիք և մաշիթներ և բազում շինուածք կործանեցան
և անթիւ մարդիկ մնացին ի ներքև հողին. և եկեղեցիքն Վա-
րազայ վանիցն աւերեցան և ամենայն վանորայք գաւառին աւե-
րեցան և յաւուրս Ը (8) ի շարժման եկաց երկիրն որպէս զնաւ
15 ի վերայ երեսաց ջրոյ և ապա հանդարտեցաւ, որ ի չորս օրն, և
ի հինգ օրն, և ի տասն օրն մի անգամ շարժէր և այնպէս մնաց
մինչ, որ յունիս ամիսն կատարեցաւ և ապա հաստատեցաւ եր-
կիր ողորմութեամբն Աստուծոյ⁸:

Ի թուին Հայոց ՌԼԳ (1584) ամին, յունիս ամսոյ ԺԷ (17)
20 ուրբ Լուսաւորչի երկուշարթին յանկարծակի դողումն եղև Յե-
զընկան և զկնի շարժ անագին որ և քաղաքն առհասարակ բլաւ և
ԺԵՌ (15000) այր և կին մեռան և ԵՌ (5000) մարդ ի ներքև հո-
ղին մնացին, զորս կիսամահ հանեցին, որն ապրեցաւ և որն
սախատ մնաց⁹:

Դարձեալ ԶԷ (1458) թուին շարժ եղև Յեզնկան ԼԲՌ (32000)
25 մարդիկ մեռան:

Թուին ԶԶԴ (1535) արեղայ մի Հայրապետ անուն և էրէց
մի ընդ նմին հրով այրեցին. և զխօջայ [Կ]ոգչայն ի Սևաստ նա-
հատակեցին¹⁰:

Դարձեալ ի թուին ՌԿԷ (1618) առաջին շահ [Ա]բասն ի
30 գեօղն Յագուլիս գտէր Անդրէաս, քահանայն նահատակեաց, վասն
Քրիստոսի հաւատոցս¹¹:

Թուին ԶԺԶ (1467) զՊարոնլոյսն նահատակեցին ի Կաֆայ¹²:

Թուին ԶԼԱ (1482) շարժ եղև Յեզնկան ԼՌ (30000) հոգի
35 ներքև հողին մնացին¹³:

Դարձեալ թուին ՌԾ (1601) ամին Ղարայ Եազիչին սաստիկ
շարժարեաց յԱւրայ քահանայ մի Արրահամ անուն և այր մի
Սքանդար անուն և յետոյ զիսատեաց զնոսա, վասն անուանն
Քրիստոսի¹⁴:

ԾԱՆՈԹԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1606—1609 թթ. Հայաստանի բազմաթիւ դավաճներում և այլուր տեղի ունե-
ցած սովի մասին հատուկ զիտում անդրադառնում է Ա. Դավրիժեցին («Պատմութիւն
Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 79—92), ինչպես նաև
ժամանակակից այլ ժամանակագիրներ (ՄԺ, 1, էջ 185—186, 239, 247, 355): Այս վկա-
յությունը Ղ. Փիլղալեմյանը մուծել է Գր. Վարդեցու ժամանակագրութեան մեջ, տե-
«Դիւան» գիրք Ժ, էջ 61—62):

2. Տես ծանոթ. 1: Մարդագայլի մասին հիշում է նաև Զաքարիա Սարկավադը, այն
վերջնելով Ա. Դավրիժեցու պատմութեան վերևում նշված զլիւից, սակայն, այդ մասին
նա ավելացնում է իրեն հայտնի այլ տեղեկութիւններ ևս (Զաքարեայ սարկավադի պատ-
մագրութիւն» հ. Ա., Վաղարշապատ, 1870, էջ 57—58): Սույն տեղեկութիւնը նույնպե-
սանցել է Գր. Վարդեցու ժամանակագրութեանը, տես նույն տեղում, էջ 62):

3. Բնագրում «ԶԶԱ» ուղղեցինք «ՌԶԱ», ըստ № 3078) ձեռագրի (էջ 276ա):

4. Այս, ինչպես նաև հաջորդ երկու վկայութիւնները, որպէս ժամանակագրական
առանձին հատված գտնվում են Մատենադարանի № 3078 ձեռագրի 276ա էջում: Դժվա-
րանում ենք ասել, թե ով ումից, կամ մի երրորդ աղբյուրից են վերցրել:

5. Տես և հմտ. նույն տեղում, էջ 276ա:

6. Տես և հմտ. նույն տեղում, էջ 276ա:

7. Այս երկրաշարժի մասին Ա. Դավրիժեցին բավական մանրամասն է խոսում (տես
էջ 481—485), իսկ ժամանակագիրներից իսահակ վարդապետը հիշում է միայն ամիսը
(տես «Մանր ժամանակագրութիւններ» հտ. 1, էջ 302), սակայն Անանուն այս նույն
երկրաշարժը նշում է 1642 թ. ներքո (ՄԺ, 1, էջ 326), որն անշուշտ սխալ է:

8. Տես և հմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 489—494, իսկ Անանուն Վանեցու վկայութեան
մեջ հավանաբար տեղ է գտել զրչագրական սխալը Հայոց «ՌՂԷ»-ի փոխարեն գրել են
«ՌՂԵ» (ՄԺ, 1, էջ 355, 381, ծանոթ. 12): Տես Գր. Վարդեցու ժամանակագրութեան
Դ. Աղանյանցի հրատարակութեան բնագրում (Դիւան», գիրք Ժ, էջ 62—63):

Այս երկրաշարժը ուրիշները նշում են 1646 թվին: Երկրաշարժի, ինչպես նաև նրան
նախորդող մի քանի տարիներին, Վանում և Ոստանում տեղի ունեցած եղելութիւնները
մասին ուշագրավ տեղեկութիւններ պահել են Մատենադարանի № 4472 ձեռագրի դա-
մարկ էջերում: Այդ տեղեկութիւնները գրի է առել ժամանակակիցներից մեկը՝ Սահակ
աբեղյան, Աղբաղում. «Եւ արդ ես սակաւ մի ճառեցից զդառնութիւն ժամանակիս, որ եմք
ի մէջ վասն ծովացեալ մեղաց մեքոց, զի անաւրինաց հարկապահանջութիւն անչափ է և
անթիւ, որ գրել չի դար և զայլն պատմեցից ձեզ եղբարցդ իմոց, որ վասն մեղաց է պա-
տուհասն, զի քան զայս ամս չորս ամաւ յառաջ ի Յոստան մինչ ի Հայկաձոր և ի Մա-
մուղանք մարախ եկաւ և մարդիք սարսեցան, որ ոչ էին տեսեալ և մեղաց ոչ դարձան:
Եւ դարձեալ երկու ամաւ ի յետոյ սաստիկ մահ անկաւ ի Վան և ի Յոստան և զթիւ մե-
ռելոցն չկարացաւ իմանալ և այնով այլ մեղայ ոչ տուին: Եւ դարձեալ երկու ամաւ մինչ
ի յայս ամս, որ եմք ի մէջ նոր, կրկին աստուածաստութեամբ բարկութիւն սփռեցաւ յաշխարհ
Հայոց վասն անթուելի մեղաց իմոց մահաւանդ Վանայ քաղաքին զեղարէիւքն և Յոստա-
նայ մինչ ի Խօջար» զի ի յաւագ մեծի ուրբաթի զիշեր լոյսն ի շարաթ, որ էր Զատիկ,
Աստուած բարկացաւ և շարժեաց զերկիր ի բազում տեղիս և այն, որ ի Վան և Յոստան
շարժեաց մարդ ոք չէր տեսեալ և ոչ ի պատմութեանց լուեալ, զի ոչ վանք մնաց, ոչ քա-
ղաք, ոչ գեւղ և ոչ շինութիւն, զի Խ (40) եկեղեցի Վանայ բոլոր մինչ ի Հայկաձոր ի
հիմանց բլան այն հրաշալի աւերն և սուգ ամին քրիստոնէից և զաւերումն տանց և բարձ-

բաշէն առարանից և զմնացեալ մարդ, կին և տղայ և անասուն, որ ի տան հողի տակն մնացին, չկարացաք իմանալ և ի զիր արկանել, զի անթիւ էր, բայց նորա միայն է գիտելի, որ արար զնա վասն մեղաց մերոց...» (էջ 633ա—633բ): Մատենադարանի մի այլ ձեւագրի (ՁԵ 6959) հիշատակարանում այդ մասին մեկ ուրիշը դարձյալ գրում է.

«Որ և ի սոյն ամի (1646 թ.) եղև անազին շարժ յերկիրս Վանայ ի յարութեան հրադառուցի շարաթ աւրն, ի մէջ գիշերի և արար բազում աւեր մանաւանդ ի Վան և ի Վարդ և բազում եկեղեցիք տապալեցան և շինուացք կործանեցան և բազում որդիք մեռան ի յաւերակի, վասն ծովացեալ մեղաց իմոց...» (էջ 351բ):

Սակայն 1648 թվի ապրիլի 2-ը, ինչպես հաղորդում է այս ժամանակագրությունը, առաջ ուրբաթ չի լինում, որովհետև այդ տարին Ջատիկն եղել է ապրիլի 2-ին, հետևապես առաջ ուրբաթը կլինի մարտի 31-ին: Իսկ ինչ վերաբերում է վերջին երկու հիշատակարաններին, ապա 1646 թվի Ջատիկը կլինի մարտի 29-ին. նշանակում է Սահակ արեղայի համաձայն երկրաշարժը տեղի է ունեցել մարտի 27-ի լույս 28-ի գիշերը, իսկ վերջին հիշատակարանի համաձայն՝ մարտի 28-ի լույս 29-ի գիշերը:

9. Տեւ և հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 176, Ա. Դավրիժեցի, էջ 631, ՄԺ, 1, էջ 173:

10. Այս հատվածի մեջ մի քանի եղելություն միևնույն տարեթվի տակ է գրված. օրինակ՝ Անանուն Սերաստացին Հայրապետ արեղայի նահատակությունը նշում է 1533 թ. ներքո, ռմի քահանայի՝ 1535 թ., որը Սերաստիայի Շնքունի գյուղից էր, իսկ խոջա կոկչայի մահը՝ 1536 թ. (ՄԺ, 1, էջ 170): Տեւ նաև «Դիւան», գիրք Ժ, էջ 61:

11. Ա. Դավրիժեցին Անդրեաս քահանայի նահատակության մասին հատուկ գլխում խոսում է (էջ 354—363), նահատակությունը նշելով 1617 թ. նոյեմբերի 18-ին (էջ 361). հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 325:

12. Տեւ և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 319, 330, Ժանոթ. 4, «Դիւան», գիրք Ժ, էջ 61:

13. Այս երկրաշարժի մասին մի ժամանակակից հետեյալ սակավ տողերն է թողել 1583 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում. «Եւ արդ զրեցաւ սա ի դառն և ի նեղ ժամանակս, զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց նրդենկա քաղաք տապալեցաւ և ԺԼԻ (18000) ոգի ի ներքև հողու մնաց և այլ ոչ մնաց մի կենդանի: Եւ Տաճկունք քակեցին զՍքանչեւագործն...» (ՁԵ 6879, էջ 364ա):

14. Տեւ «Դիւան», գիրք Ժ, էջ 61: Բնագիրն այստեղ վերջանում է և ապա սկսվում է ստացողի հիշատակարանը «Աղօթիւքն ողորմեա տէր Աստուած օտացողի գրոյս զոսաց Սարիսոյն, հօրն Գրիգորին և մօրն պըստի Խաթունին...» (էջ 276ա):

XIII

ԴԱՎԻԹ ԲԱՂԻՇԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII Դ.)

Դավիթը ծնվել է Բաղեշում, այնտեղ էլ անցկացրել իր կյանքը և գրել իր ժամանակագրությունը: Նրա ծննդյան տարեթիվը հայտնի չէ¹: Կենսագրական որոշ տեղեկություններ կան իր իսկ կազմած ժամանակագրության մեջ, որոնցից պարզվում է, որ Դավիթը աշակերտել է Բաղեշի առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետին, 1641 թ. իր ուսուցչից ձեռնագրվում է քահանա, «և յետ 2 (6) ամի», այսինքն 1647 թվին՝ վարդապետ², իսկ 1651 թվին «և յետ 2 (6) ամի», այսինքն 1647 թվին՝ խնդրակատարի վանահայր: Ժամանակագրության այս տեղեկություններն եթե ավելացնենք մի քանի հիշատակարանների ուրիշ, թեև ոչ այնքան մանրամասն, վկայությունները³, ապա մեր գիտելիքները շրջանակները Դավիթ Բաղիշեցու մասին կսահապալեն: Դ. Բաղիշեցին, ինչպես հաղորդում է նրա ուսուցիչը, մամանափակվեն: Դ. Բաղիշեցին, ինչպես հաղորդում է նրա ուսուցիչը, մամանափակվել է 1673 թվի գեկտեմբերի 29-ին⁴, Լիմ անապատում⁵:

Ժամանակակիցներից մեկը Դավիթ Բաղիշեցուն կոչում է «քաջայաղթ փրկիսովա»⁶, թեև մեզ հասած նրա մատենագրական ժառանգությունը չի հաստատում այդ հորջորջումը: Դ. Բաղիշեցին անձամբ ընդօրինակել կամ ուրիշներին ընդօրինակել է տվել բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը գտնվում են Մատենադարանում⁷: Դ. Բաղիշեցու հիմնական աշխատանքները:

¹ Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը Դ. Բաղիշեցու մասին գրած իր հոդվածում ենթադրում է, որ նա ծնված պետք է լինի 1610—1620 թվականներին («Էջմիածին», 1946, VIII—X, էջ 56):

² Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը վերահիշյալ իր հոդվածում սխալմամբ գրում է. «նույն Մեսրոպից նա (Դ. Բաղիշեցին—Վ. Հ.) 1641 թվին ստացել է «գաւաղան իշխանութեան», այսինքն վարդապետելու, քարոզելու իրավունք» (նույն տեղում, էջ 57):

³ Տեւ Գ. Աղանյանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիզ, 1912, էջ 55—58, Մատենադարանի ձեռագրեր ՁԵ 5155, էջ 185ա, 5179, էջ 242ա, 5732, էջ 165բ և այլն:

⁴ Տեւ ներքևում, Ժանոթ. 287:

⁵ 1664 թ. Վարդան Բաղիշեցին գնում է և նորոգում Տարոնում գտնվող ս. Ղազարի վանքը, այնտեղ նա հանդիպում է քայքայված ձեռագրերի, որոնց մի մասը տալիս է ընդօրինակելու, այդ մասին գրելով հետևյալը. «...տվաք նորոգել և կազմել ձեռամբ Սահակ Վանեցի վարդապետին ի թվին Ռժի (1671) օգնականութեամբ և ձեռնավորութեամբ հոգևոր և հարազատ համեմակ եղբոր մերոյ Դաւիթ վարդապետին. որ այժմ առաջնորդ է ս. ուխտիս Ղազարու վանաց...» (ՁԵ 2748, էջ 358բ): Ընդգծված բառերը մեզ ենթադրել են տալիս, որ խոսքը վերաբերում է Դավիթ Բաղիշեցուն, եթե ճիշտ է այդ, նշանակում է Դ. Բաղիշեցին իր կյանքի վերջին տարիներին եղել է ս. Ղազարի (Առաքելոց) վանքի վանահայր:

⁶ ՁԵ 5179, էջ 242ա:

⁷ ՁԵ 4109, 5155, 5179, 5732 և այլն:

տությունը դա նրա ժամանակագրությունն է, որը բավական ժամանակ ինչ հայտնի է մասնագետներին: Ժամանակագրությունից առաջին անգամ Ղ. Փիրղալեմյանը 1888 թ. «Նօտարք Հայոց»-ում հրատարակեց չորս ոչ ընդարձակ հատվածներ¹, որոնք նա վերցրել էր իր շրջագայությունների ժամանակ Վահագի ս. Նշան վանքի մատենադարանի մի ձեռագրից: Ավելի ուշ, 1898 թ. «Արարատ»-ում լույս տեսավ Կիլիկեցու (նույն ինքը Հ. Թով- չյան) հոգվածը ժամանակագրության և նրա հեղինակի մասին², իսկ ժա- մանակագրության մի քանի ընդարձակ հատվածները նա հրատարակեց Խ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում³: Այնպես Վերոնիկայի հաղորդումները նկատի ունենալով, Դ. Բաղիշեցուն դասում է հայ պատմիչների շարքը՝ սակայն սխալմամբ նշելով, թե իբր նրա ժամանակագրությունը սկսվում է արարների տիրապետությունից⁴: Դ. Բաղիշեցու մասին համառոտ տե- ղեկություններ և ժամանակագրության անհամեմատ ընդարձակ հատված- ներ լույս ընծայեց Դ. Աղանյանցը⁵, վերցնելով Ղ. Փիրղալեմյանի հավա- քած նյութերից: Դ. Բաղիշեցու մասին զրանից հետո բանասիրությունը երկար ժամանակ լռեց մինչև պրոֆ. Աշ. Արրահամյանի հոգվածի հանդես- գալը⁶: Եղած հոգվածներից ամենից հետաքրքիրն ու փաստալիցն այս հոգ- վածն է, որտեղ օգտագործված են ձեռագրական նոր նյութեր և շարադր- ված է ոչ միայն Դ. Բաղիշեցու կենսագրությունը, նրա մատենագրական գործունեությունը, ժամանակագրության աղբյուրները, այլև փորձ է ար- ված տալ Դ. Բաղիշեցու պատմագրական հայացքների և քաղաքական գործունեության գնահատականը: Բացառությամբ վերջին հոգվածի, մնա- ցած հոգվածներին և ժամանակագրության բնագրի հրատարակությանը հիմք է հանդիսացել ժամանակագրության թերի կամ թերի ընդօրինակած (օրինակ Փիրղալեմյան) բնագրերը, այդ պատճառով էլ մինչև վերջերս (1946 թ.) պարզ պատկերացում չկար Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրության ծավալի և ընդգրկած ժամանակաշրջանի մասին:

Մեզ հասել են Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրության երեք տարբերակ- ներ⁷: Սրանցից երկուսը գտնվում են Մատենադարանի №№ 7589 (էջ 1բ—

¹ էջ 86, 122—123, 148, 209—210: Ղ. Փիրղալեմյանը 86-րդ էջի երկրորդ ծանոթա- գրության մեջ ժամանակագրության մասին սխալ տեղեկություն է հայտնում. «Ունի սոյն Դաւիթ վարդապետ մի պատմագրութիւն. սկզբնաւորեալ յիշխանութենէ տէրութեան Ռուբինեանց մինչև ի ժամանակս իւր»:

² էջ 120—124:

³ Յ. Յ. Թովմեան, Յուդակ ձեռագրաց Խաչիկ վ-ի Դադեան, Ա. Վաղարշապատ 1898, էջ 96—99:

⁴ Հայաստանում, Ա, էջ 129:

⁵ Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 1Ա—1Գ, 41—56:

⁶ Պրոֆ. Աշ. Արրահամյան, Դավիթ Բաղիշեցու տարեգրությունը և նրա արժեքը հայ մատենագրության մեջ, ՀԽՍՀ-ում, 1946, VIII—X, էջ 55—59, XI—XII, էջ 35—42: Պրոֆ. Հ. Աճառյանի տեղեկատու հոգվածը (Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 2, Երևան, 1944, էջ 57—58) նկատի չունենք, որովհետև այստեղ բերվող գրադարձի տեղեկու- թյուններ են հավաքած նախորդ հոգվածներից:

⁷ Այս երեք ընդօրինակությունից, անշուշտ, տարբեր է «Նօտարք Հայոց»-ում Ղ. Փիրղալեմյանի հրապարակած չորս հատվածների բուն օրինակը: Հենց այս ընդօրինա- կությունից էլ Դ. Աղանյանցը «Դիւան»-ում հրատարակեց Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրու- թյունը: Վերջինս իր ներածականում հետաքրքիր մանրամասնություններ է հայտնում ժամանակագրության մասին. լսենք նրան. «Ժամանակագրությունը օրինակել է Գրիգոր Երեցը իր՝ Դավիթ հրամանով Միխայիլ Գոշի Երեմիայի մարգարեության մեկնության

58ր, այս տարբերակը այսուհետև կնշենք A) և 4044 (էջ 1բ—68ր, սա էլ՝ B) ձեռագրերում: Վերջիններս բովանդակում են միայն Դ. Բաղիշեցու ժա- մանակագրությունը: Սրանց ընդօրինակություն ժամանակը հայտնի չէ, ամենայն հավանականությամբ A-ն XVIII, իսկ B-ն XVII դարի է: Ժամա- նակագրությունն ամբողջական է A տարբերակում, իսկ B-ում միջից և վերջից թերի, թեև այստեղ (B-ում) ժամանակագրության բնագիրը համե- մատարար լավ է պահպանված, որտեղ աղավաղումները շատ աննշան են: Երրորդ տարբերակը գտնվում է Բաքվի Լենինի անվան քաղաքային գրա- դարանում²: Այս ձեռագիրը, որը զանազան մեկնությունների և այլ նյու- թերի ժողովածու է, ընդօրինակվել է 1664—1667 թվականներին, Բաղե- շում, իսկ ժամանակագրությունը՝ 1667 թ.: Միքայելի (մականվամբ Գուշանք) կողմից, ասել է թե Դ. Բաղիշեցու կենդանության ժամա- նակ, գուցե և հեղինակի ինքնագիր օրինակից: Ժամանակագրությունն այս տարբերակում անհամեմատ լավ է պահպանված, քան նախորդ տարբերակ- ներում՝ չկան աղավաղումներ, խմբագրման և կրճատման հետքեր, ընդմի- ջարկություններ և գրված է գրագետ մարդու կողմից: Ժամանակագրու- թյան Բաքվի տարբերակի միայն նախավերջի թերթն է ընկած: Նախքան վերնագիրը ժամանակագրությունն սկսվում է տոմարական չորս (սյունա- կաձև) ճյուղագրությամբ: Առաջին սյունակում տրված է Աղամից մինչև Նոյ, երկրորդում՝ Սեմի սերունդը մինչև Արրահամ, երրորդում՝ Գամի սե-

հեռ, որ Լիմ կղզում է, ուր բերել է ինքը, երբ իր մահից առաջ իր աշակերտակից Ավե- տիք վարդապետի և իր վարժապետ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի հետ գնացել էր այցելելու այդ վանքը, ուր և վախճանվում է 1673-ին» (գիրք Ժ, էջ 1Գ):

Երեմիայի մարգարեության Միխայիլ Գոշի մեկնության Մատենադարանի ձեռա- գրերից մեկի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ գրեցաւ... ի թուին Հայոց Ռձ և Ժ (1661) ձեռամբ եղեւնագործ... և տառապեալ ողւոյ Գրիգոր Երեցու ի դառն և ի վըշտա- շատ ժամանակս, որ նեղիմք ի ձեռս այլազգեաց և հարկապահանջութեան նոցա: Արդ՝ գրեցաւ սք ի քաղաքս Բաղէշ... ի խնդրոյ սրբազան և քաջայաղթ փիլիսոփայի Դաւիթ վար- դապետին ի վայելումն անձին...» (թվում է Դ. Բաղիշեցու արյունակեցների անունները, № 5179, էջ 242ա): Միևնույն ժամանակ, այս ձեռագրի (№ 5179) բերվող գրադարձի քաղաքում, որպես ծանոթություն, գրված է հետևյալը. «Սույն Զ-ի բովանդակություն մեջ նշանակված է Մեսրոպ արքեպ. Տ. Մովսիսյանի սկզբնապես կազմած ցուցակում հետևյալը՝ Համառոտ պատմութիւն աղագց Տաճկաց Օսմանցոյ, որ բռնակալեցին միահեծան ի ծայրիցն Եւրո- պիոյ բովանդակ հիւսիսոյ և Բարեյոնիւ ընդ հարաւ, սկ. «Արդ ի թվին ՈՂԱ այլ ոմն անուն Օսման»: Այժմ ձեռագրում չենք գտնում ոչ ժամանակագրությունը և ոչ էլ Օսման- ցիների համառոտ պատմությունը, ինչպես հաղորդում են Դ. Աղանյանցը և բերվող գրա- թիկ քաղաքի ծանոթությունը: Զեռագրում գրիչ Գրիգոր Երեցի ինքնագիրը հասնում է մինչև 237 թերթը, այնուհետև 238ա—242ր էջերը այլ ձեռագրակիր է և նոր է գրվել, հա- վանարար թերթերը հին, ֆլապիւս պատճառով: Նոր ժամանակի ձեռագրագրով գրված են Մի. Գոշի, Գրիգոր Երեցի հիշատակարանները, որոնք թերի են (Մի. Գոշի այս հիշատակարանի լրիվ, բայց մի այլ ընդօրինակության բնագիրը տես № 3007 ձեռագրի 146ա և բ էջերում): Սակայն հետաքրքիրն այն է, որ Դ. Աղանյանցի անհարկած Գրիգոր Երեցի ընդօրինակությունը Մատենադարանի № 5179 ձեռագրին է, բայց, որն ընդօրին- ակված է ոչ թե Լիմ անապատում, այլ Բաղէշում, ոչ թե 1673 թվին, այլ 1661 թվին:

¹ Ժամանակագրության № 4044 տարբերակը Խ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում նշված օրինակն է:

² Այստեղ գտնվում են հայերեն 4 ձեռագրեր, որոնցից մեկի ձՂԸ-ՄՂԷ էջերում տե- ղավորված է Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրությունը: Այս տարբերակը այսուհետև կանվա- նենք Բաքվի օրինակ:

բունդը մինչև նինոս և սրա կին Շամիրամը, չորրորդում՝ Հարեթի սերունդը մինչև Արա Գեղեցիկը։ Այս տեղեկությունները Ս. Անեցու համապատասխան վկայությունների խմբագրությունն է միայն¹։

Ժամանակագրությունն ունի բնագրի մերնադիր՝ «Դավթի Բանասիրի Բաղիշեցու ծագկաքաղ արարեալ ի բազում պատմագրաց [զազ]էն Յարեթի և սուգ ինչ զՍեմ[այ] և զԲամայ ըստոյգ զտակաւ բազում աշխատութեամբ բնարեւոյ զլաւն և զգլխաւնին անսխալապէս շնորհօք Բրիստոսի Աստուծոյ մերում»։ Այս ընդհանուր վերնագրից բացի, բնագրում նյութը շարադրված է մի քանի առանձին վերնագրերի ներքո։ Ժամանակագրությունն սկսվում է հայերի բիրլիական նախնոր Հարեթի և սրա հաջորդների շրջանից և հասնում մինչև հեղինակի ժամանակները՝ 1662 թ.։ Ժամանակագրական այս հակասական սահմանների մեջ հեղինակի ժամանակակից շրջանը շատ քիչ տեղ է բռնում։ Ժամանակագրության մեծագույն մասը իր նախորդող մատենագիրներից հավաքած նյութերն են։

Ժամանակագրության կառուցվածքի մասին ահա թե ինչ է գրում հեղինակն իր հիշատակարանում, որը, ի միջի այլոց, Ա տարրերակում թերի է վերջից, իսկ Ե-ում չի պահվել. «...Ծագկաքաղ և համարոտ արարի ի պատմագրաց բազում աշխատութեամբ՝ յԱզամայ մինչ ցարդ զկարգս նահապետաց և մարգարէից և թագաւորաց և հայրապետաց և ի յեկեղաւ հատորս բաժանեցի՝ առաջին յԱզամայ մինչ յԱրեթ մեր նախնին և յԱրեթ զթագաւորս Հաչիկազանց և զԱրշակունեաց և զԲագրատունեաց և զԱրծրունեաց և զԱլիսումանեանց, զգալ թաթարին և Լանկ-Թամուրին, նաև զկարգ կաթողիկոսաց ի ժամանակս իւրաքանչիւրոցն, ի սրբոյն Գրիգորէ մեր Լուսաւորչէն մինչև թվին ՌՃԺԲ կարգաւ ստացի մինչ ի Յակոբ կաթողիկոս աղաչեմ վապն սի[րոյն]... ցտաճարն և յաւերումն և ի շինումն և սնտի մինչև ի Յաղէքսանդր և յԱնտիոքոս... մինչ ի ծնունդ կենարարին և զկարգս առաքելոց և հայրապետաց Հոռոմոց և զկարգս թագաւորաց ի Գայիոսէ մինչև ց Կոստանդիանոս և սնտի մինչ ի Մանուէլ...»² (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։

Այսպիսով, ամբողջ աշխատությունը բաժանվում է երկու հատորի՝ առաջին հատորը բնագրից է հայոց պատմությունը, իսկ երկրորդ հատորը՝ բնդհանուր պատմությունը՝ նախահռոմեական, հռոմեական և բյուզանդական շրջանը, բնդ սրում յուրաքանչյուր հատորը սկսվում է բիրլիական և ավանդական պատմության զբաղմունքներով։

Առաջին հատորի՝ Հայոց պատմության պերիոդիզացիան հեղինակը հարմարեցրել է քրիստոնեական եկեղեցու չորս ավետարանիչների և սրանց համապատասխան աշխարհի կողմերի, հողմերի, գետերի Խեթրախ-յան համակարգությունը, այդ մասին շատ պարզ գրելով ժամանակագրության մեջ. «Արդ ի Դ (4) բաժանեցի զթագաւորութիւն Արամեանս տոհմի ըստ Դ (4) կողմանց և Դ (4) հողմոց և Դ (4) վտակաց, նախ Հայկազնեաց, երկրորդ Արշակունեաց, երրորդ Բագրատունեաց, չորրորդ այժմ Յարծրունեաց խառնեալք խնամութեամբ բնդ Հայկազունսն»³։ Հենց այս սկզբունքով հեղի-

¹ Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 5—11։

² Բնագրում այստեղից 2—3 տող մաշված է և վնասված։ Հենց այդ մասից էլ հեղինակը սկսում է շարադրել ժամանակագրության II հատորի բովանդակությունը։

³ Բաքվի օրինակ, էջ ՄՀէ։

⁴ Տե՛ս ներքևում, էջ 343։

նակը պատմություն է ժամանակագրության սկզբի ավանդական պատմությունն առնական չորս ճյուղագրությունը՝ Ազամայ—Նոյ, Սեմից—Արամ—համ, Բամից—Շամիրամ և Հարեթից Արա Գեղեցիկ։ Հնում, մեր նախնիների մեջ, այս պատկերացումն այնքան էր տարածված, որ շատ հաճախ Ավետարան—ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը այդպես էին սկսում¹։

Սակայն, նյութի շարագրության ընթացքում հեղինակը առաջին հատորը չի ավարտում Ռուբինյանների պատմական ասպարեզից հեռանալով, այլ նա գրում է Լանկ-Թամուրի, Օսմանյան թուրքերի և այլ եղելությունների մասին, մինչև 1662 թ., դուրս գալով իր կազմած պերիոդիզացիայի շրջանակներից։

Ժամանակագրության աղբյուրներին առաջին անգամ անդրադարձել է Հ. Թովյանը², իսկ ավելի հանգամանորեն քննել է պրոֆ. Աշ. Արքա-մյանը³։ Որոնք մատնացույց են արել Գ. Բաղիշեցու օգտագործած մատենագիրներին՝ Մ. Խորենացուն, Փ. Բուզանդին, Ազաթանգեղոսին, Հ. Դրասխանակերտցուն, Ս. Անեցուն, Կ. Գանձակեցուն, Թ. Մեծովեցուն։ Այս ցուցակին կավելացնենք նաև Եվ. Կեսարացուն, Հովհաննիս, Գր. Նարեկացուն, Ասողիկին, Միխ. Ասորուն, Վանականին, Կիրակոս Բանասերին, զանազան մարգարեների և առաքյալների։ Հեղինակը մի շարք դեպքերում հիշում է իր օգտագործած աշխատությունների հեղինակներին՝ Հովհաննիս, Եվ. Կեսարացի, Մ. Խորենացի, Փ. Բուզանդ, Հ. Դրասխանակերտցի, Գր. Նարեկացի, Ս. Անեցի, Միխ. Ասորի, Կ. Գանձակեցի. իսկ ավելի հաճախ օգտագործված նյութը վերապատմվում է առանց հեղինակին հիշելու, երբեմն էլ «ոմանք ասեն» կամ «այլք ասեն» անորոշ արտահայտություններով։ Ավելորդ չենք համարի դեմ առ դեմ բերել ժամանակագրության և օգտագործված կարևոր սկզբնաղբյուրների համապատասխան համավանքներից մեկ մեկ օրինակ։

Մ. Խորենացի⁴

1. I, ԺԲ, էջ 40. «Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի գրեգորս, և յետ Գեղամայ զՓառոս արի և զՅոյակի։ Եւ յետ ծնանելոյն անցանէ զգետովն Երմա ի լեռանն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնաւորն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս. զմին յարեւելս կոյս, մօտ յաւուսն ազրերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանն. իսկ զմիւսն յարեւմուտս կոյս նորին տանն, բացազոյն իւր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեակազնացի առն ճանապարհի»։

Գ. Բաղիշեցի

1. էջ 303 «Ամասիայ բնակէ յԱրմաւիր, յետ ամաց ծնանի գրեգորս և յետոյ զՓառոս արի և զՅոյակի։ Եւ յետ ծնանելոյն անցանէ զգետովն Երմա ի լեռանն հարաւոյ և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնաւորն Բ տունս՝ մինն յարեւելս ստորոտոյ լերանն մօտ յաւին ազրերն և միւսն յարեւմուտս կոյս նորին տանն, բացազոյն աւուր միոյ ճանապարհ»։

¹ Ահա մեկ օրինակ. «Փառք անսկզբանն և սկզբանն ամենայնի՝ անեղէին և զոյա-ցուցին բնաւից... իսկ չորից աւետարանչացն խորհուրդ բաղմաւերնակ իմն ցուցմամբ աւետարնի, զի ոմանք ասեն թէ չորից աւետարանչացն են չորք անկիւնք արարածոցս՝ արեւելք, արեւմուտք, հիւսիս, հարաւ... իսկ ոմանց հաճոյ թուեցաւ ըստ չորից մշտնոս զեւոցն յաղհնական աղբերէն յառաջ խաղացեալ առ ի արեւելեաց ուսողունս՝ Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Նիւրատէս և սոցա զոյով նմանապէս թուով ուսնացեալք ի կենդանական աղբերէն... նոյն աւերնակ ըստ աւետութեանն Եղեկիէլի քառակերպեան աթոռոյ՝ մարդ, առիւծ, եղն, արծիւ...» (Ձ 4841, էջ 359—359բ)։

² «Արարատ», 1898, էջ 123։

³ «Էջմիածին», 1946, IX—XII, էջ 38—39։

⁴ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Մ. Արեղյան և Ս. Հարու-թյունյան, Տիֆլիս, 1913։

Հ. Դրասխանակերտի¹

2. Էջ 11. «Յետ երկնասահմանացն հեղեղաց և անդնդապտոյտ ջրահեղձն լինելոյ բոլոր շնչականաց, և յետ ակամայ կամաւ նաւարկութեանն Նոյի և ի ցամաք ելանելոյ ի Հայս քստ հրամանի տեսնն որդւոյր և կանամբք հանդերձ և այլովք ևս ընդ նոսին անբան կենդանեօք՝ սկիզբն ապա դարձեալ առնու աստուածային այցելութեամբն աճելութիւն ծննդոց երկրի»:

Ասողիկ

3. Էջ 7. «Արդ յամենեցունց ի սոցանէ, իբր լայնալիր մարգաց և ի հովտային լեռանց հաւաքեալ ծաղիկս հեշտալի աշաց հայելոյ զեղեցկագոյն գունովքն և անուշահամ հոտովքն՝ բերեալ ընծայ մատուցանեմ աստուածաւոր անձինդ և հարցասիրական խորհրդոց քոց...»

Մ. Խորենացի և Ասողիկ

4. Մ. Խորենացի III, ԼԹ, էջ 307 «ըստ իւրում անդգամութեանն սակրով վճարի...» Ասողիկ, էջ 73, «Այլ քան զօրաւորին Անատոլայ նոյնժամայն ըմբռնեալ զՊապ՝ կապեաց երկաթի կապանօք և ետ տանել առ կայսր: Եւ ոչ տեսութեան արժանի աքար, այլ հրամայեաց ընկենու ի ծով»:

Ս. Անեցի

5. Էջ 77. «Ո՞ր (ԾԱ) տէր Յոհանն ի Կոդովտայ ի զեղջէ Բաղարանէ ամս ԻԶ. ոմանք ի պատմագրաց դտէր Յոհանն և զտէր Արբահամ, ի միում ամի տեսն վաճանեալ և ոմանք այսպէս, որպէս զրեալս է»:

Կ. Դանձակեցի

6. Էջ 30—31. «...վարդապետք և ուսուցիչք սուրբն Սահակ և Մեսրոպ և զխառնորք յաշակերտացն սուրբն Յովսէփ և Յահան և Ղեոնդ և Սահակ և Մովսէս Բերդողանայր և Մամբրէ Վերծանող նորուն եղբայր, Եզնակ և Կորիւն, սուրբն Եղիշէ, Դաւիթ փիլիսոփայ և Յովաննէս, տէր Արբահամ, Արծան, Մուշէ, Խոսրով, Ղազար և յետոյ Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, և որ զգիրսն յարմարէր զեղեցիկ Հոռմանոս Սամոստացի...»:

Թ. Մեծովեցի²

7. Էջ 9—10. «Արդ այր մի Թամուր-Լանկ անուն, դաւանութեամբ և օրինօք

¹ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912:

² Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վ-ն Մեծովեցւոյ, Փարիզ, 1860:

2. Էջ 300. «Յետ երկնասահմանաց հեղեղաց և անդնդապտոյտ ջրահեղձն լինելոյ շնչականաց, յետ ակամայ նաւարկութեանն Նոյի ի իւր ամսոյ և ի նոյնքանիսն կանելոյ հանդերձ ետեակ սեռիւք ի լաստէն ջրաորոգ ի Մասիք Արարտեսայ»:

3. Էջ ՄԾԴ «Այլ մեք... յամենեցունց ի սոցանէ ընդրեալ իբր լայնալիր և ի հովտային լեռանց ծաղիկս զեղեցկագոյն, զուարճատեսիլ հոտով կոկոնաձև փնջով ընծա մատուցանեմ բանասէր անձանցդ...»:

4. Էջ 324. «Եւ իմացեալ մեծին Թէոդոսի առաքեաց զԱնատոլայ զօրաւորին, որ ըմբռնեաց զՊապ և կապանօք էած առ Թէոդոս. և նա տեսութեան ոչ արար արժանի, այլ սակրով վճարեալ և ի ծով ընկեցեալ...»:

5. Էջ 330. «Ապա տէր Յոհաննէս, ի Կոդովտայ դաւանէ, ի զեղջէ Բաղարանայ, ամս ԻԶ: Զսա յովովք ի պատմագրաց ընդ Արբահամու ասնն ի միում ժամանակի»:

6. Էջ 326. «Եւ սկսան Մեսրոպ և Սահակ Թարգմանել զԱստուածաշունչ զիրմահանդերձ աշակերտօքն՝ Եզնակ, Կորիւն և փոքունք սոցա՝ Յովսէփ, Յոհան, Ղեոնդ, Սահակ, Մովսէս Բերթօղն և եղբայրն նորին Մամբրէ Վերծանողն, սուրբն Եղիշէ, յետոյ Դաւիթ Անյաղթն և Յոհաննէս, տէր Արբահամ, Մուշէ, Արծան, Խոսրով, Ղազար Փարպեցի և յետ սոցա Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսն և Հափանոս Սամոստացի»:

7. Էջ 349. «Արդ՝ այր մի Թամուր-Լանկ անուն, օրինօք պղծոյն Մահմեդի, երեւեցաւ

պղծոյն Մահմեդի՝ Նեոին կարապետի, յայտնեալ երեւցաւ ի յարեկս և ի Սմբղանդ քաղաքի, անողորմ, անգութ, անազորոյն, լցեալ ամենայն չարութեամբ, պրզութեամբ և հնարիւք բանասրկութիւն սատանայի: Զոր ոմանք ի Սարթափու ասնն զոյ զնա, որ ի դաւանն Կողովիտ մերձ ի լեռն Մասիս ուր տապանն է Նոյի և մերձ ի Յարտազ դաւան: Որ զնացեալ ի Թաւրէզ և զանորէիցն յղեալ զնա առ ի քէշիկս պահել զթշնամիս ի ճանապարհին Խորասանու»:

Թ. Մեծովեցի¹

8. Էջ 51—52. «Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք Յովհաննէս վարժապետ և ուսուցիչ ի սուրբ ուխտէն Հերմոնի վանից և աշակերտք իւր Դաւիթ վարդապետ և Ստեփանոս վարդապետ ի սանէն Սիւնեաց բաղում քահանայք. Շմաւոն վարդապետ շնորհալից աթոռոյն Ստաթէի առաքելոյ. Գրիգոր վարդապետ և եպիսկոպոս ի սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի. և միւս Գրիգոր վարդապետ և եպիսկոպոս ի հոշակաւոր ուխտէն Հաղրատու...»:

Կ. Բանասեր²

9. Էջ 6—7. «...ի տղայութեան սնեալ և ուսեալ (Թ. Մեծովեցին) ի սուրբ ուխտն Մեծովայ... առ ոտս վարդապետին Յոհաննու...: Եւ անդուստ զնացեալ ի սուրբ ուխտն Սուխարայ, առ մեծ վարժապետքն Սարգիս և վարդան, երկուստան ընկերաւք... Մկրտիչ վարդապետն Նահապետանց, Կարապետ վարդապետ, Մկրտիչ վարդապետ Աւդուլ Բէկեցի, Մկրտիչ վարդապետ Հոգձեցի, Մարգարէ վարդապետ, Յոհաննէս Փառիշէնցի, Սարգիս վարդապետ Սալմապատու և այլքն...: Եւ մեծ վարդապետն Գրիգոր Որոտնեցին, որպէս զջահս վառեալ ի մէջ աշխարհի, ետ գաւազան Թովմա ճգնաւորին ի քաղաքն Ներան և կոչէ զնա յաստիճան վարդապետութեան երկուստան իշխանութեան և եկեալ ի վանքն Մեծովայ և Կամ անդ կացեալ...»:

Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրութեան աղբյուրները հարցն ամբողջութեամբ քննութեան չենք առնի, որովհետեւ այդպիսիները մանրամասն նշված են ծանոթագրութեաններում: Դ. Բաղիշեցու օգտագործած աղբյուրները առնչութեամբ անհրաժեշտ ենք համարում վերանայել նրա ժամանակագրութեան զնահատման հարցը, որովհետեւ որոշ հոդվածագիրներ, մեր կարծիքով, զերազնահատել են վերջինիս պատմագիտական նշանակութեանը: Իրենց հոդվածներում Հ. Թովիշյանը և ապա պրոֆ. Ա. Արբահամ-

յարեկս ի Սմբղանդ քաղաքի, լցեալ ամենայն չարութեամբ, զոր ոմանք ի Սարթափու ասնն զոյ զնա, որ ի դաւանն Կողովիտ մերձ ի լեռն Մասիս ուր տապանն է Նոյի և մերձ ի Յարտազ դաւան: Որ զնացեալ ի Թաւրէզ և զանորէիցն յղեալ զնա առ ի քէշիկս պահել զթշնամիս ի ճանապարհին Խորասանու»:

8. Էջ 353. «Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք՝ Յովհաննէս մեծ վարդապետն Հերմոնա վանից և աշակերտք իւր՝ Դաւիթ վարդապետ, Ստեփանոս վարդապետ, Շմաւոն վարդապետ ի Տաթևու, Գրիգոր վարդապետ ի սուրբ Թաղէոսէ, Գրիգոր միւս վարդապետ ի Հաղրատու»:

9. Էջ 353 «... Կացեալ (Թ. Մեծովեցին) առ ոտս Յոհաննէս վարդապետի Մեծովայ և ժամանակ ինչ առ Սարգիս վարդապետ ի Խառնարատ և ընկալաւ դաւազան իշխանութեան ի Գրիգորէ Տաթևացոյ ի Յերեան քաղաքի հանդերձ ընկերաւք՝ Մկրտիչ, Կարապետ, Մկրտիչ միւս Ողբեկեցի, Մկրտիչ Հոգեցի, Սարգիս և այլք: Եւ եկեալ վարդապետն Թովմա միւս անգամ ի Մեծով և սրբադրեաց զՍաղմոսն զաղօթմատոյցն և Կամ կացեալ անդ»:

¹ «Թ. Մեծովեցու Յիշատակարանը», հրատ. Կ. Կոստանյանց, 1892, Թիֆլիս:
² Դ. Հովսեփյան, Թ. Մեծովեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914 թ.:

մյանը կարծիք են հայտնել, որ Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրությունն առաջին մասը հնարավորություն է տալիս առանձին պատմիչների մեզ հասած աշխատությունների մեջ մի շարք սեղգումներ կատարել, որովհետև ժամանակագրության հեղինակը, ինչպես կարծում են նրանք, օգտվել է Մ. Խորենացու, Փ. Բուզանդի երկերի այնպիսի օրինակներից, որոնք մեզ չեն հասել: Այս մտադրումը, թե որքան ճիշտ է, քննությունը պարզապես չենք կարողանում թարկել, քանի որ այդ աշխատանքը կատարված է ծանոթագրություններում (տե՛ս 59, 116), միայն կնշենք, որ Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրությունը մեզ այդ հնարավորությունը չի բնականում, քանի որ Դ. Բաղիշեցին օգտվել է ոչ միայն Մ. Խորենացուց կամ Բուզանդից, այլ Ասողիկից: Դ. Բաղիշեցին իր աշխատության մեջ հիմնականում հետևել է Ասողիկի իսկ այնուհետև Ս. Անեցու և սրան շարունակողների ժամանակագրությանը: Խորենացու տեղեկությունները Դ. Բաղիշեցուն մեծ մասամբ անցել են ոչ միայն անմիջապես, այլ Ասողիկի միջոցով, իսկ երբեմն էլ նա վերջինիս տեղեկությունները լրացրել է Խորենացուի (տե՛ս վերևում, 4-րդ համեմատությունը), թեև Ասողիկն ինքն էլ բազմաթիվ տեղեր հետևել ու համատեղել է Խորենացուն: Նա որպեսզի մասնագետներին հնարավորություն ունենա իր հավաստումներին թեր կամ գեթ արտահայտվելու, նպատակաշարժաբար մեր հավաստումներին թեր կամ գեթ արտահայտվելու, նպատակաշարժաբար մեր հավաստումներին թեր կամ գեթ արտահայտվելու ամբողջությունը:

Դ. Բաղիշեցին որպես ժամանակագիր չունի նախորդ դարերի (XII—XIII դ. դ.), եթե ոչ պատմիչների, գոնե ժամանակագիրների արժանիքները: Նրա մատենագրական գործունեությունը հանդիսանում էր իր ժամանակի XVII դարի մտավոր կյանքի մասնակի աշխուժացման հետևանք, թեև նրա ժամանակագրությունը հաստատվել է իր ժամանակակիցների՝ Ս. Դավրիժեցու և այլոց մատենագրական ստեղծագործությունների մակարդակին, որոնց մասին պրոֆ. Մ. Արեղյանը իրավամբ գրում է. «...Այդ գրվածքորոնց մեջ քննադատությունը, գոյումենտների խուզարկությունը և վերջինների մեջ քննադատությունը, գոյումենտների խուզարկությունը և վերջինների (ականատեսների) կոնտրոլը բոլորովին բացակայում է: Դրանով անկասկած կենք»¹:

Ինչպես ցույց է տալիս ծանոթագրություններում և վերևում բերված աղբյուրների համեմատությունը, Դ. Բաղիշեցին թեև գրում է, թե ժամանակագրությունը «ծաղկաքաղ եմ արարել», սակայն նրա կատարածն ավելի շուտ մի կոմպիլացիա է, զանազան երկերից հավաքած և վերադասարկված, առանձին տեղերում պահելով նույնիսկ բառապաշարը: Միևնույն եղելությունը մասին նա աղբյուրների տարակարծությունները նկատելուց այն կողմ չի անցնում: Ընդարձակ վիճարկություններն երբեմն խիստ համառոտում է, իսկ երբեմն շարադրված նյութի կապը չկտրելու համար տարբեր աղբյուրներին վերցրածը հերթականությամբ շարահյուսում կամ միևնույն եղելություններին:

¹ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2-րդ, Երևան 1946, էջ 442:

² Հեղինակը իր հիշատակարանի վերջում այդ մասին դարձյալ գրում է. «...աղաչեմ յիշել ի տե՛ր զարուկ Դավիթ Բանասեր, որ ծրեցի զսա ըստ կարի իմում սոս և անդ ժողովեալ ի պատմագրաց և գրեցի և եղի ընդ շարս և ընդ կարգս միմեանց...» (Բաճվ՝ օրինակ, էջ ՄՅԷ):

Թյան մասին տարբեր հեղինակների պատմածը միահյուսում: Հեղինակը չի խուսափել կրկնություններից:

Նա երբեմն ընդհատում է շարադրելիք նյութը և սկսում այլ բանի մասին խոսել: Հեղինակը թեև նշում է «կամ իմ թվականաւն տեսլ... զի ի Վարդանայ հետէ շիրթեալ տեսանեմք», սակայն նա բավականացել է սրեկ հեղինակի տեղեկությունները բերել տարեթվերով, անկախ նրանից, թե դրանք ինչքանով են հավաստի: Դ. Բաղիշեցին հոգ չի տարել իր ժամանակագրության պատշաճ մշակմանը: Այդ երևում է նաև նրանից, որ Մ. Խորենացու առաջին գեղձով պատմելու ձևը նույնությամբ էլ թողել է իր ժամանակագրության մեջ, և բնագրում ստացվում է սխալ այն տպավորությունը, թե մեզ հետ խոսում է ինքը՝ Դ. Բաղիշեցին: Այս առթիվ միայն մեկ օրինակ.

Մ. Խորենացի

Դ. Բաղիշեցի

Էջ 123. «Այլ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի աղգմանէ անաղին իմն աղմուկ լեալ շիրթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ, իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի...»:

«...Այլ ոչ գիտեմ, թե որպէս աղմուկեալ եղև զօրաց նորա վաղմագակի յետ զսահայք»:

Հեղինակն աղբյուրներին վերցրած տեղեկություններն առանձին դեպքերում սխալ է հաղորդում: Հաճախ միևնույն տարեթվի տակ տրված են մի քանի դեպքեր, որոնք տեղի են ունեցել տարբեր ժամանակներում: Քիչ չեն առանձին դեպքերի տարեթվերի անճշտությունները, բայց ամբողջական այն է, որ այդ անճշտությունները վերաբերում են ոչ թե հեղինակին ժամանակով հեռու դեպքերին, այլ երբեմն հեղինակին ժամանակով մոտ և ժամանակակից դեպքերին, օրինակ հեղինակը, Մովսես Տաթևացու աթոռակալությունը նշում է 1624—1630 թթ., իրականում՝ 13/1 1629 թ.—21/1 1633 թ. (տե՛ս ծանոթ. 266), օգոստոսի 2-ի տրեխի խալիսումը նշում է 1651 թ., իրականում այն եղել է 1655 թ. (տե՛ս ծանոթ. 275) և այլն:

Հեղինակի ժամանակակից պատմությունը, ինչպես վերևում նշեցինք, ժամանակագրության մեջ շատ քիչ տեղ է գրավում: Այստեղ թեև հանդիպում ենք արժեքավոր և հետաքրքիր տեղեկությունների, ժամանակի արժույթի և ծանր հարկապահանջության, կամայականությունների մասին, սակայն, դժբախտաբար, այդ տեղեկությունները նույնիսկ մի քաղաքի սահմաններում հաջորդաբար չի տրված. օրինակ՝ 1630—1650 թթ., 1651—1655 թթ. մասին ժամանակագրության մեջ շատ քիչ բան ենք գտնում, կամ բոլորովին չենք գտնում: Ժամանակագրության ուշագրավ մասը՝ հեղինակի ժամանակակից պատմությունը, դժբախտաբար, սահմանափակվում

¹ Հմմտ. Գր. Լուսավորչի աջի պատմությունը:

² Կիրակոս Վիրաբեցուն կաթողիկոս ընտրելու համար հավաքված վարդապետների ցանկը ընդհատում է թ. Մեծոփեցու կաթողիկոսությամբ և պատմում սրա կենսագրականից ԲՐՈՂ զրգանքի և այլն:

³ Տե՛ս նաև ծանոթ. 32: Հնարավոր է, որ այս հատվածը Դ. Բաղիշեցին վերցրել է Ասողիկից (էջ 38), թեև այս երկուսին աղբյուր հանդիսացել է Մ. Խորենացին:

է միայն Բաղէշի քաղաքական գեղքերի և ապա մասամբ եկեղեցական պայքարի վկայութեաններով:

Ինչպէս վերևում նշեցինք, մեր հեղինակը Բաղէշի վանքերից մեկի առաջնորդն էր, ասել է, թէ նա պատկանել է հոգեւորականութեան վերնախավին: Եւ որպէս այդպիսին, նա հրճմանքով գրում է. «Այօք մերովք տեսանեմք զսուրբ Էջմիածինն անթիւ վարդապետօք և արեղայիւք և խարանազգեստ կրօնաւորօք աւելի քան զՇ (500)»: Հեղինակը հեռու էր բմբռնելուց այն, որ Էջմիածնում ապաստան գտած այդ 500 եկեղեցականները, ինչպէս նաև այլուր գտնվող վանքերի միաբանները սնվում էին երիցս շահագործող հայ չարքաշ գյուղացու քրտինքով, իսկ եթէ այդ գիտեր նա, ապա, ըստ երևույթին, գրանում տարօրինակ բան չի տեսել: Սա էլ պետք է համարել Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրութեան թերութեաններից մեկը, որպէս սկզբնաղբյուրի:

Ինչպէս արդեն նշեցինք, ժամանակագրութեանը բաղկացած է երկու հատորից: Երկրորդ հատորն ունի «Արդ կամիմ ծագկաքաղ առնել յԱրրահամէ մինչև ի Քրիստոսի ծնունդն և անտի կարգաւ մինչ ի Կոստանդնուս և ի նմանէ մինչև թվին Զ վկարգս նահապետաց և զառաքելոցն համառօտաբար» խորագիրը¹: Այս հատորն սկսվում է «Արրահամ հայրն հաւատոյ, որդի Թարայի ծնեալ յերկրին Քաղկեացոց...» և այսպէս շարադրվում ըստ Աստվածաշնչի: Պատմական մասը նվիրված է հռոմեական և բյուզանդական կայսրներին, որը վերջանում է, ինչպէս ասվեց, բյուզանդական կայսեր Մանուէլ Կոմնենոսի շրջանով (մինչև 1180 թ.) և ապա մի փոքրիկ նախադասութեամբ, հարևանցիորեն, հիշվում 1453 թվի Կ. Պոլսի անկումը. «Թվին ԶԲ (1453), որ էառ սուլտան Մահմատն, որպէս ասացի, աղայք և աղջկանք էին թագաւորքն և մարտ պատերազմի և բազում արեան հեղմունս ի մէջ նոցա, վասն այնորիկ զիւրամուտ եղև սուլթան Մահմատ և առ»: Այս հատորի կեսից ավելին (մոտավորապէս 4,5 մամուլ) Աստվածաշնչի Մակարայեցոց 1—3 գրքերի բովանդակութեան բաղադրանքն է: Այդ բանը ցույց տալու առանձին դժվարութեան չկա, քանի մատոտումն է: Այդ բանը ցույց տալու առանձին դժվարութեան չկա, քանի որ հեղինակը ինքն էլ խոստովանում է այդ. «Այլ մէկ Քրիստոսի շնորհօքն խաղեալ զամենայն պատմադիրան և բնագիրսն Մակարայեցոց յամէնեցունց ի սոցանէ ընդերեալ...»²:

Վերահիշյալ մեջբերման «խաղեալ զամենայն պատմադիրան» խոսքերով հեղինակը նկատի ունի այս հատորի պատմական մասի համար օգտագործած հեղինակների երկերին: Դրանից անվանապէս հիշում է Եվ. Կեսարացուն, Դր. Նարեկացուն, Կ. Գանձակեցուն, օգտագործել է նաև Ս. Անեցուն:

Ս. Անեցի

Էջ 20. «Յուզա ամաց ԽԸ ծնանի զՓարէս: Փարէս ամաց ԾԹ ծնանի զԵղրոն. Եղրոն ամաց ԾԸ ծնանի զԱրամ. Արամ

Դ. Բաղիշեցի Բաբլի օրինակ

Էջ ՄԽԳ. «Յուզայ ԽԸ ամաց ծնանի զՓարէս ի Թամարայ. Փարէս ամաց ԾԹ ծնանի զԵղրոն. Եղրոն ամաց ԾԸ ծնանի

¹ Բաբլի օրինակ, էջ ՄԽԲ:

² Նույն տեղում, էջ ՄԾԳ: Հեղինակը ժամանակագրութեան մեջ մի քանի անգամ հիշում է Մակարայեցիների 1-ին, 2-րդ, 3-րդ գրքերի օգտագործման մասին: Իր հիշատակարանում ևս Դ. Բաղիշեցին գրում է, որ 2-րդ հատորի ընդգրկած նյութի մի մասը «...առաջին և երկրորդ և երրորդ գրքը Մակարայեցոցն պատմի» (Բաբլի օրինակ, էջ ՄՀԷ):

ամաց ԽԷ ծնանի զԱմինադար: Ամինադար ամաց ԽԸ ծնանի զՆաաթոն: Նա էր, ասէ, Ամինադար սպարապետ զօրուն Յուզայի ի հանել Մովսէսի զօրդիսն Իսրայէլի յԵղիպտոսէ:»

զԱրամ. Արամ ամաց ԽԸ ծնաւ զԱմինադար. Ամինադար ամաց ԽԸ ծնանի զՆաաթոն: Էր Ամինադար սպարապետ զօրուն Յուզայի յորժամ Մովսէս անցուց զօրդիս Իսրայէլի ընդ ծովն Կարմիր:»

Դ. Բաղիշեցին այս հատորն, անտարակույս, չի գրել միայն վերևում նշված հեղինակների գործերի հիման վրա, նա իր ձեռքի տակ ունեցել է այլ աղբյուրներ ևս, օրինակ, Հոմերոսին, Սևերոս Անտիոքացուն, բազմաթիվ մարգարեների, առաքյալների և այլն, որոնց ասույթներով ու մըտքերով հեղինակը համեմել է իր աշխատութեանը: Բայց որովհետև սույն հատորում հաղորդած, ինչպէս պատմական նյութը, այնպէս էլ աղբյուրների մանրագնին ուսումնասիրութեանը մեզ համար բանասիրական առաջնահերթ նշանակութեան ու գիտական արժեք չի ներկայացնում, ուստի այդ ուղղութեամբ կատարվելիք մեր աշխատանքները ոչ միայն ընդհատում ենք, այլև երկրորդ հատորը նպատակահարմար չգտանք հրատարակել, ուստի հրատարակութեան բնագրում կրավականանանք հատորի սկզբից և վերջից ընդարձակ հատվածներ բերելով:

Հրատարակութեան համար հիմք ընդունեցինք ժամանակագրութեան Բաբլի օրինակը, իսկ A (№ 7589) և B (№ 4044) տարբերակների տարբերակները գրեցինք առկա տակ:

Ի վերջո կցանկանայինք նշել մի հանգամանք ևս. ժամանակագրութեան Բաբլի օրինակում, միևնույն ձևապատկերով, տարբեր տեղեկութեաներ, գրված են ձևագրի հինգ էջերի ներքևի լուսանցքում, բայց այդ վկայութեանների տեղը հատուկ նշանով, ինչպէս սովորաբար լինում է, ցույց չի տրված:

Այդ հինգ հատվածները հրատարակութեան բնագրում պահեցինք, հետևելով A տարբերակի կոնտեքստին, մինչդեռ B տարբերակում բացակայում է առաջին հատվածը (էջ 306), իսկ երրորդ (էջ 309) և չորրորդ (էջ 326) հատվածները կոնտեքստում գտնվում են տարբեր տեղերում քան A-ում, մնացածը (էջ 307 և 358) նույնն է, ինչ A-ն:

Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրութեան երեք տարբերակների կոնտեքստում այս հատվածների տարբեր տեղեր գտնվելը մեզ ենթադրել է տալիս, որ դրանք ըուն բնագրին, հետագայի, թերևս գրչի, ավելացումներ են: Այսպիսի մի ավելացում էլ գտնում ենք B տարբերակում (էջ 360, տողառակ): Մեր վերահիշյալ ենթադրութեանը կարող է և ճիշտ չլինել, այդ պատճառով նշված հատվածները հրատարակութեան բնագրերից դուրս չգցեցինք, այլ նշեցինք շեղագիր:

21 (930)	Աղամ ԲԼ (230) ամաց ծնաւ. գՄԷթ, Ո սորայ անդրանիկ՝ Կային և ապա Արէլ:	Ո 600	Սեմ ճ (100) ամաց ծնաւ. գՄԷթ, սա ժառանգեաց զոսկերս նախա- հօրն Աղամայ և Եւայի: Զսա յոյժ սի- րէր հայր իւր՝ Նոյ:
2ԺԲ (912)	Սէթ ՄԵ (205) ամաց ծնաւ. սա հրաման առ յԱստուծոյ ոչ առնել խնա- մութիւն ընդ ազգին Կային:	ՆԿԵ 465	Արփաքութ ճԼԵ (135) ամաց ծնաւ. սա ամփոփեաց զոսկերս նախահօր ի Գողգոթայ և զԵւային ի Բեթղէմ ի ժիւղին իւրեանց:
2Ե (905)	Ենոփ ճԳ (190) ամաց ծնաւ. սա յոճապաւ Կոչել զանուն աւան Սո- սուծոյ:	ՃԻ 120	Կայինայն Կ (60) ամաց ծնաւ. զսա Մօփէս ոչ յիշէ, այլ Ղուկաս աւետա- րանին, զի սա բազմացոյց զկոտորա- ւորութիւն ի Քաղղեացիս. սա շինեաց զԵստան:
ԳԺ (810)	Կային ամաց ճՀ (170) ծնաւ. սո- րա եղբայրքն և ազգն անձինք Մ (200) կիին ի Լեւոն Ահեբմոն ճգնել Կոտու- թեամբ:	ՆԿ 460	Սաղա ճԼ (130) ամաց ծնաւ. սորա միւս որդի Յեռիան:
ԳԳԵ (895)	Մաղաղիէլ ճԿԵ (165) ամաց ծնաւ. սա կեցեալ մինչև ԽԼ (48) ամն Նոյի:	ՆԳ 404	Էրեր ճԼԳ (134) ամաց ծնաւ. սա այր բարի և աստուածապաշտ:
2ԿԲ (962)	Յարեղ ճԿԲ (162) ամաց ծնաւ. սա կեցեալ մինչև ՄԶ (280) ամն Նոյի. ի սորա Խ (40) ամն լցաւ Ռ (1000) ամն Աղամայ և Եղին իւրեանց թագաւոր Աղօրոս անուն:	ՅԽԳ 343	Փաղեկ ճԼԳ (134) ամաց ծնաւ. յաւ- ուրս սորա բազմացան մարդիկ և զար- ձեալ բաժանեցին զերկիր ի վերա մի- մեանց հարստահարելով:
3ԿԵ (365)	Ենոփ ճԿԵ (165) ամաց ծնաւ. զսա վերախիտեաց Աստուած ի գրտիս և ի յայտմ ամի սպանաւ հայէն ի միւս Ղամէքայ:	ՅԼԹ 339	Ռազաւ ճԼԲ (132) ամաց ծնաւ. ի սկիզբն ծնրնդեայն սորա սկսան շինել զաշտարակն մինչև ի Խ (40) ամն, զոր փույց Տէր:
2ԶԹ (989)	Մաթուսաղայ ճԶԼ (187) ամաց, ոմանք ասէն առ Զրոյն մեծի մեռաւ և այլոց՝ թէ յառաջ մեռաւ:	ՅԼ 330	Սերուբ ճԼ (130) ամաց ծնաւ:
2ՀԳ (773)	Ղամէք ճԶԼ (188) ամաց ծնաւ. սա մեռաւ յառաջ քան զհայրն ժԹ (19) ամօր:	ՄՍ 201	Նաքսովր ՀԹ (79) ամաց ծնաւ. յաւ- ուրս սորա լցաւ երկիր անօրէնու- թեամբ և ազգն Քամայ առին զՊա- ղեստին զրկանօր:
2Ծ (950)	Նոյ ճ (500) ամաց հրաման առ յԱստուծոյ, առնուլ կին Նոյեմզարայ անուն և ծնաւ երկու որդիս՝ զՍեմ, զԲամ և զՅարեթ ի ճ (100) ամն: Եւ յորժամ եղև Ո (600) ամաց կատարեաց զգործ տապանին: ՅԱղամայ մինչև ցայժմ ՍՄԽԲ (2242) ամ: Եւ ի Ո (600) ամին Նոյի եկն ջրհեղեղն և եմուտ Նոյ ի տապանն և որդիքն իւր հանգերձ կանամբք: Ամ մի քովանդակ իար ամ- սոյ ԻԷ (27) մահն և ի նոյնքանին կիին:	ՄԵ 205	Թարա Հ (70) ամաց ծնաւ. յաւուրս սորա եղեն ամաղունք, աշխնքն կա- նանց իշխանութիւն, զի կին մի մնա- ցեալ թաքնկալ ի Թորգոմայ:
		ՃՀԵ 175	Արբահամ ճ (100) ամաց ծնաւ. զի- սահկ:

Այս Գ (3) էջն են Գ (3) ազգն
յԱրբահամ և ցնինոս և ցը մերն
յետ Նինոսի մանուկ ախօք, զոր
Քախսթրայ, Սեմա, Զրուան, Քա-
հղև ԻԵ (25) լեզու ազգն Սեմայ:

Քամ, զսորա որդին Քանան անիծեաց Նոյ, ուստի Քանանացիք:	Յարեթ: Զմեր ազգի որդիսութիւն և զԲաջութիւն մի քսա միոջէ զընալ եմք:
Քուշ, յորմէ քուշացիք, որք են Հապաշք:	Գամեր
Մեսարաիմ, ուցանէ եզրպապիք:	Թիրաս
Ներբովթ, Եթովպացիք. էր սա շի- նեաց զԲաբելոն և թագաւորեաց անդ:	Թորգոմ
Բար. սա որդի Ներբովթայ, որ էր Բէլ և Կոնոս:	Հայկ
Անեբիս	Արմենակ
Արբէլ	Արմայիս
Քայաղ	Ամասիայ
Արբէլ միւս	Գեղամ
Նինոս ծնաւ զՆինուս. սա պարբա- սեաց զՆինուէ և նստաւ:	Հարմայ
Շամիրամ կինն. սա ապա զԱրայն Գեղեցիկ:	Արամ ծնաւ զԱրայն Գեղեցիկ:

Սեմ, Քամ, Յարեթ. ԱԺ (11)-ան զոլով վերուստ ի վայր մինչև
Արամ, զի Արայն Գեղեցիկ, որդի Արամայ ԲԺ (12)-ան երկրորդէ
սպան Շամիրամ, բայց ոմանք այլ և այլ անուն տան սոցայ՝ Նոյի
մա, Տիտան, Յարեթի, Յապետութէ: Յետ վրանելոյն աշտարակին
ԼԲ (32) Քամայ, ԺԵ (15) Յարեթի, որ լինի ՀԲ (72):

ԴԱԻԹԻ ԲԱՆԱՍԻՐԻ ԲԱՂԻՇԵՅՈՅ ԾԱՂԿԱՔԱՂ ԱՐԱՐԵԱՂ Ի ԲԱԶՈՒՄ
ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ [ԶԱԶ] ԳՆ ՅԱԲԵԹԻ ԵՒ ՍՈՒՂ ԻՆԶ ՉՍԵՄ[ԱՅ] ԵՒ ԶԲԱՄԱՅ
ԸՍՏՈՅԴ ԳՏԱԿԱԻ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԻ ԸՆՏՐԵԼՈՎ ՉԼԱԻՆ ԵՒ
ԶՊԵՏԱՆԻՆ ԱՆՍԻՍԱԼԱՊԷՍ ՇԵՈՐԶՈՒ ԲԵՐԵՍՏՈՒՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՄԵՐՈՒՄ

22

- 5 Յետ երկնասահանաց հեղեղաց և անդնդապտոյտն ջրահեղձ
լինելոյ շնչականաց, յետ ակամայ նաւաբեկութեան¹ Նոյի ԻԷ (27)
իար ամսոյ և ի Նոյնքանիսն ելանելոյ հանգերձ եռեակ սեռիւք
ի յաստէն ջրադող ի Մասիք Արարատեայ: Եւ յետ կրկին օրհնու-
թեան անէ ծնելութեամբ և օրհնադրութեան ոչ հեղուլ դարիւնն
10 րանականի և ոչ ուտել զմիս արեամբ շնչով հանգերձ և յետ կար
երգման ոչ ողողիլ դարձեալ ամենայն երկրի և տալոյ զմարգա-
րէութիւն, զքահանայութիւն և զթագաւորութիւն Նոյի, զոր կորոյս
Ագամ: Եւ Նոյն քահանայութեամբն պատարագեաց Աստուծոյ ի
սուրբ կենդանեաց և մարգարէութեամբն օրհնեաց զերիս որդիս
15 ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ յայտնելով նոցա զապագայսն: Եւ
թագաւորութեամբն բաժանեաց զաշխարհս յերիս մասունս՝ յԱ-
սիայ, յԵւրոպիայ և ի Լիբիայ: Եւ բաժանեաց զնոսա երկոց որ-
դոց. զԱսիա Սեմայ ետ, սկսեալ ի Պարսկաստանէ, զայ ընդ մէջ
Ասորեստանի և երթայ մինչ ի Պաղեստինէ թափանց զնացմամբ
20 ծիր առնու Յօննու Կուրարայ, որ է Գեհոն: ԶԼիբիայ ետ Բամայ,
որ սկսանի ի Գեհոնէ, որչափ հոսանէ ընդ ներքս հարաւ կոյս
մինչ ի Գադիրոն: ԶԵւրոպիայ Յաբեթի շնորհեալ, որ սկսանի
յականցն Տիգրիս գետոյն, որ բաժանէ ընդ Պարս և ընդ Մադէ
մինչև յարեւմտս առնու ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ մասնաւո-
25 ըրար:

Յաբեթ ծնանի զԳամեր:

Գամեր ծնանի զԹիրաս:

Թիրաս ծնանի զԹորգոմ:

Թորգոմ ծնանի զՀայկին:

30 Հայկին ծնանի զԱրմենակ:

1 A Բաղընցո, B Բաղընցոյ: 3 A ըստուգ, ընդրելով: 4 A պիտանին, B մեքոյ:
5 A անդնդապտոյտ, B անդրնդապտոյտոյսն: 8 A Արարատեայ, B աւրհնութեան: 9 A
արիւն: 10 միս: 11 A ողողել: 12 A և զքահանայութիւն: 13—14 A պատարագեաց Աստուծոյ
ի սուրբ կենդանեաց և մարգարէութեամբն չիմ: 14 A որդիսն: 15 B պատուոյ: 16 B թագաւո-
րութեամբ: 17 A Ասիայ Եւրոպիայ Լիբիայ: 18 A որդոց իւրոց: 20 A Յօնիւ, որ չիմ: 21 B
հասանէ փխ. հոսանէ, A ի հարաւ: 22 B Գադրոն, A ետ Յաբեթի: 23 A յականց:

Արմենակ ծնանի զԱրամայիս:

Արամայիս ծնանի զԱմասիայ:

Ամասիայ ծնանի զԳեղամ:

Գեղամ ծնանի զՀարամայ:

5 Հարամայ ծնանի զԱրամ:

Արամ ծնանի զԱրայն Գեղեցիկ²:

Արայ Գեղեցիկ ծնաւ զԱրայեանն Արայ:

Արայեանն Արայ ծնաւ ըզՍոս, որ է Անուշաւան:

Այլ մեք զարձցուք ի վեր Յաբեթ, ուստի աղգարանեցաք

10 և սկսցուք համա || ոստարար զքաջութիւն և զաւելելն հայրենեաց, 22Ա
թէ որպէս կամ զիարդ տիրեցին աշխարհի:

Յաբեթ ծնանի բազում որդիք, նախ զԳամեր, ուստի աշ-
խարհ կալուածս նորա կոչեցան Գամիրք, զՄագոգ, ուստի Կեղտք
և Գադատացիք, զՄագայ, ուստի Մարք, զՅաւան և ի նմանէ
15 Հելլենք և Յոյնք. իսկ որդիք Յաւանայ Եղիշայ, յորմէ Սիկիւացիք
և Աթենացիք: Կիտիւմ, յորմէ Հոովմայցիք. Թորէլ որդի Յա-
բեթի, յորմէ Թեատագք. Մոսոք, յորմէ Լիւբիկեցիք. սոքա ամե-
նեքեան որդիք Յաբեթի աղգօքն իւրեանց:

Թիրաս որդի Գամերայ, ի նմանէ Թրակացիք, սա ծնանի
20 Գ (4) որդիս՝ զԱքանաղ, յորմէ Սարմատք, Եւրփիատ, յորմէ
Սօրամատք, զԹորգոմ, որ ժառանգեաց զկալուածս երէց եղբօր
իւրոյ Աղքանաղայ, յորմէ մեք կոչիմք Հայեաստանեայքս և նայ
ժառանգեաց զՍարմատիայ, չորրորդ զՔիտիւմ և ի նմանէ Մակե-
դոնացիք, և ի սոցանէ մեկնեցան կղզիք և աղգ հնդեաստան. ապայ
25 ի բաժանել աղգաց, յաղգս եղև ԾԱ (51) աղգ³:

Թորգոմ որդի Թիրասայ, ուստի Թորգոմեանս: Հայկ որդի
Թորգոմս սերունդ աղգիս մերոյ: Եւ սա մի էր ի հսկայիցն քա-
ջապանդուրն և խայտաղին⁴, միաբանեալ ի չար շինուհն ամբար-
տակին զԽ (40) ամ մինչև ի շնչել հողմոյ ուժգին կործանելով
30 զըռըքն ահագին, բաժանելով զմի լեզուն ՀԲ (72): Զայն տեսեալ
Բելայ, որ է Ներքովթ որդի Մեծբայիմայ, որդոյ Բուշայ, որդոյ
Քամայ⁵, որ ի Նոյէ, ըմբոստացեալ, մեծամտեալ, խորհէր միապե-
տել ի վերայ այլոց աղգաց և աստուածս համարէր զինքն: Բայց
Հայկայ ոչ հնազանդեալ նմա և առեալ զորդի իւր զԱրամենակ,
35 զոր ծնաւ ի Բաբելոն, և զորդի Արամանեկայ զԿադմոս հանգերձ
այլ ուստեք և գտեբաւք և որդոց որդովք և ընդոճնօք, եկելո
յարեւոյ ի նա իւրեւ արք ԳՃ (300) և ամենայն ակիւ գայ ի Յայ-
րարդ ի լիառնոտին միում ի գաշտալայրի: Շինէ անդ տուն

1 A զԱրամայիս: 2 A Արամայիս: 7 A զԱրայեան: 8 A Արայեան, զՍոս, B որ և: 9 A
յաղգն Յաբեթի, աղգարանեցայք: 10 A զքաջութիւն, հայրենեացն իւրեանց: 13 A կալուածոյ:
14 A ի չիմ: 15 A Յոյնք, Եղիշայ: 16 A Կիտիւմ, Հոովմայցիք: 17 A սոքայ: 19 A յորմէ
փխ. ի նմանէ, սայ: 20 B Երփիատ: 21 A յորմէ փխ. որ, էրէց որդոյ, 22 A կոչիմք մեք Հա-
յաստանեաս: 23 B զԱրամատեայ, A զՄակեդոնացիք: 27 AB Թորգոմայ, A սայ: 28 AB
աշխարակին փխ. ամբարտակին: 31 A Մեծբայիմայ: 33 B մամարէր: 34 A նմայ, զԱ-
րամանեակ: 35 A Բաբելոն: 36 A գտեբաւք, որդովք, ընդոճնովք, եկելոյ: 37 B յարեւոյ, A
նայ, A Յարարատ: 38 B լեռնոտին:

5 բնակութեանն կալուածոյն և տա թողին իւրոյ կազմութի և ինքն
 առեալ զԱրամենակ որդի իւր խաղայ յարեմուտս հիւսիսի և զկա
 առնու անդ և կոչէ զբարձրաւանդակ դաշտն Հարք: Շինէ զիւղ
 մի անդ և անուանէ Հակաշէն, այսինքն աստ ևն բնակեալ որդին
 5 Թորգոմայն, Հայկն, որ անուանի այժմ Մալանձկերտ: Բայց յա-
 ոաջ և քան զգալ Հայկայ ցրուեալքն յաշտարակէն խառնիճա- ճԶԲ
 դանձքն աստ անդ զետեղեալք էին փանաքիք և գնոտայ հնազան-
 դեալ Հայկայ ինքն գոլով զլուխ ամենեցուն սոցայ: Բայց ներ-
 բովթ, որ է Բէլ, լուեալ զամենայն և աստքեաց զորդի իւր զԲարձ
 10 առ Հայկն տեսելով. «Միայն հնազանդ լեր բանիւ և նիստ ի տան
 քում սլափուով»: Եւ ոչ լուաւ նմայ քաջադանդաւրն, այլ մեծաւ
 անարգանաւք յետս դարձոյց զառաքեալն: Եւ Բէլ մօրնչեաց իրրե
 զչար գազան և ժողովեաց զամենայն հնազանդեալ զօրս իւր իրրե
 զաւաղ և եկեալ հասեալ յերկիրն Արարազեայ մերձ ի տունն
 15 Կազմեայ, և փախտաւիսն ինի կազմոս առ Հայի, քաջ ընթացս
 առաքէ առաջի իւր առ հաւն իւր. «Գիտեայ, ասէ, զի Բէլ եկեալ
 հասեալ է յաւերժիւք քաջօք և երկայնագէղ հասակաւք սկայիւք
 մըցողօք»: Եւ Հայկ աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս
 20 յոյժ, նուազունս յորդորելով գնոսա և չու արաբեալ հասանէ ի
 ձորադաշտակի միջ, ուր Բէլ նստէր հանդերձ սկայիւք, վառեալք
 յազեղն և ի սուսեր և ի տէգ նիզակին: Եւ Հայկն և որդիքն և
 թոռունք եղեն Գ (3) դունդ, գնացեալք ընդառաջ, և խաչտակն ի
 քարշէ պինդ զլայնալիճ աղեղն և զերեք թեւեան նետ գիւղեցու-
 ցեալ երկաթազամ տախտակի կրծիցն ներբովթայ թափանց անց
 25 ընդ թիկունսն յայնկոյս, յերկիր հաբըստէր զմօտեղն սատակ-
 մամբ և զօրքն ցիր և ցան ի փախուտ դարձան: Եւ զտեղի սա-
 տերադմին կոչեաց Հայուձոր, և զտեղի սատակման Բէլայ՝ Գե-
 րեղման մինչև ցայսուր ժամանակի: Բայց զգիտին Բէլայ բերեալ
 եդ ի Հարք ի տեսիլ կանանց և որդոց իւրոց: Իսկ աշխարհս մեր
 30 կոչի յանուն նախնոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք⁹: Սորա կային երկու
 որդիք այլ, բաց յԱրամենակայ, զլսաւորք Խոս և Մանաւազ,
 ուստի Խոսոսոսունիք, որ է Արճէշ և Բերկիր, և Մանաւազեանքն,
 որ այժմ կոչի Մալանձկերտ: Եւ եղեալ որդի Մանաւազայ Բադ
 անուն, ուստի Բանունիք յեղը ծովակին¹⁰:

35 Եւ կեցեալ Հայկ ամս շատ մեռանի ի Հարք, թողեալ զամե-
 նայն ինչ Արամենակայ անգրանկի իւրոյ և զեղբարսն յիշխա-
 նութիւն նմա: Արամենակ թողեալ զեղբարս զԽոս և զՄանաւազ
 տալով զերկիրն և ին և քն հանդերձ ախիւն և որդովք երթայ ճԶԳ
 յարեւելս հիւսիսի տեղի մի բարետեսակ սլափալեալ լերամբ և ընդ

1 A բնակութեան, B տան փխ. տա: 2 A զԱրամենակ զորդի, A զկայ: 3 A բղբար-
 ձաւանդակ: 7 A հնազանդեցուցեալ: 10—11 A տուն քոյ: 11 B սլափով, B նմա: 12 A մօրն-
 չեաց: 14—15 A տուն կազմութի: 15 B և չի, A փախտաւիսն: 16 A զիտեաց: 17 B հասել, A
 քաշիւք: 18 A մըցուողօք, թոռունսն: 20 A սկայիւք իւրովք վառեալ: 21 A Հայի: 25 B
 յայնկոյս: 26 A զօրք: 27 B Բէլա: 28 A ցայսուր, զի ալն փխ. զգիտին: 30 A անուն, Հայ-
 կայ չի, 31 A այլ չի, յԱրամենակ: 32 A Խոսոսոսունիք, B Մանաւազայ: 35 A կացեալ: 36
 A որդոյ իւրում անգրանկի, զեղբարս: 37 A նմայ, զեղբարսն: 38 B աղախիւ, A որդովք:

39 A սլափալեալ, ընդ չի:

5 ստորոտով լերին գետս կարկաջասան ի յարեմտից ընդ մէջ ան-
 ցանելով և զգաշտն արեւելից իմն դողցես երկայնութեամբ ընդ
 մէջ գէպ յարեգակն պարպեալ. յայտմ խորութեան դաշտի ընա-
 կեալ Արամենակայ, շինէ զմասն ինչ հիւսիսոյ դաշտին յոտն
 5 լերին ի նոյն կողմանէ և անուանէ զլեռն սղիտակ Արագած և
 զկալուածն՝ ասն Արագածոյ, և կեցեալ ամս շատ մեռանի հաւա-
 տալով Արմախայ որդոյ:

Արմախայ որդի Արամանեկայ ի նմին իսկ դաշտի բլուր մի,
 առ եղերր զետոյն Երասխայ, շինէ քաղաք և տուն բնակութեան
 10 իւրոյ և անուանէ զնա Արմախիւր յանուն իւր, և զանուն զետոյն
 յանուն թողին իւրոյ Երաստայ՝ Երասխա¹¹: Եւ զորդին իւր զՇարս
 յոյժովմին և զշատակեր ամենայն ախիւ իւրով առաքէ ի դաշտ
 մի մաւառոր, արգաւանդ ի թիկունս հիւսիսոյ Արագածու, ուր
 15 մայիս ծնաւ զԱմասիայ, կեցեալ շատ ամս մեռաւ¹²:

Ամասիայ բնակէ յԱրմախիւր, յետ ամաց ծնանի զԳեղամ և
 յետոյ զՓառսիս արի և զՅուլի: Եւ յետ ծնանելոյն անցանէ զգե-
 տովն Երասխայ մերձ ի լեռնն հարաւոյ և շինէ անդ առ խաբ-
 20 յուք լեռնն ոտին Բ (2) տուն՝ մինն յարեւելս ստորոտոյ լե-
 բանն մօտ յակն աղբերն և միւսն յարեւմուտս կոյս նորին տան,
 բացագոյն աւուր միոյ ճանապարհ: Եւ ետ ի ժառանգութիւն
 Բ (2) որդոց իւրոց արւոյն Փարսիսի և կայտալին Յուլիայ, որ
 անուանին՝ Փառախոտ և Յուլիերտ, բայց զլեռն յիւր անուն
 կոչէ Մասիք և գայ յԱրմախիւր և կեցեալ ամս շատ մեռաւ¹³:

25 Գեղամ ծնաւ զՀարմա յԱրմախիւր, եթող զնա անդ հանդերձ
 որդովք և ինքն զմիւս լերամբն յարեւելեայ հիւսիսոյ յեղը ծո-
 վակի միոյ շինէ տուն, կոչէ զ[ի]եռն Գեղ և զՀէնան Գեղաքունի,
 որով կոչի և ծովն: Աստ ծնաւ զորդի իւր զՄիսաք բարեղեղ և
 30 գեղեցկաղեղն. ամայ տա ժառանգութիւն ի ծովէն ընդ արեւելս
 մինչ ցդաշտ մի, որ գետն Երա[սխայ] հատեալ զքարանձաւս, զոր
 անգրէն ի դաշտ և անդր և առ ոտամբ նորին լերինն շինէ մեծ
 անգրէն ի դաշտ և գնէ զիւր անունն Գեղամի. յետոյ ի Գառնիկէ
 35 թողէ նորա կոչեցաւ Գառնի, և առ Վազարշախաւ կոչեցաւ Վա-
 բամունի, վասն վարժ անուան, որ էր փոյթ յորս եղջերաց և
 այժմանց. և հրամայէ որդոյ իւրոյ Հարմայի յԱրմախիւր բնակել
 և կացեալ ամս բազում մեռաւ¹⁴: Իսկ Հարմայ կեցեալ ամս ծնանի
 զԱրամ և մեռաւ: Արամ բազում գործ քաջութեան պատմի. լաւ

2 A իմն չի: 3 A արեգակն: 4 A Արամանեկայ: 5 A զլիտուն: 8 A Արմախ, Արամե-
 նեկա: 10 A անուն: 11 A անուն թողին, Երաղխայ Երաղխ, B զՇարայ զհոյովածին: 12 B
 աղիւս: 13 A մօտաւոր: 14 A բազումք, զաւառն: 15 AB մեռանի: 18 A Երաղխայ, լեռն:
 19 B խորշիւք ի լեռնն, A խորշիւք լերին, B ստորոտ: 20 B յարեւմուտ, A կուս: 23 A
 զլիտուն իւր: 24 A Արմախիւր, AB մեռանի: 25 A զՀարմայ, զնայ: 26 A լերամբ արեւելայ, B
 հիւսիսոյ: 27 A Գեղաքունի: 29 A տայ: 30 A Երախ: 32 B ինքն: 34 A մի չի, B իւր,
 A անուն: 35 B թողէ: 36 A եղջերուաց: 37 Երգոյ, A բնակիւ: 38 B կեցեալ, A բա-
 զում ամս, մեռանի, կացեալ: 39 A քաջութեան գործ:

համարէր զմեռանելն իւր, քան թէ քայլ մի ստին ի սահմանաց իւրոց կոխել օտարածնաց¹⁵։ զի սա անուանեաց Առաջին Հայք, զԿեսարիայ իւր վիճակով, և Երկրորդ Հայք՝ ի Պոնդոսէ մինչև ի Ծովաց գաւառն և Երրորդ՝ անտի մինչև ի Նիւրիերտ, Զորրորդ՝ անտի մինչև ցԱղձնիս։ Եւ զիւր սեփական աշխարհն կոչէ Մեծ Հայք, զոր յետ բազում ժամանակաց Մօրիկ կայսրն Հռոմէացեաց փոխօրինաց զանուանս նոցա, զայս վասն այն ասացի, զի յորժամ հանդիպեցիս այլ և այլ անուանց ոչ մեղադրեցես¹⁶։

Եւ այս Արամս փոքր ինչ յառաջ է քան զՆինոս։ Եւ սոյ սպանանէ զՆիւքարն՝ զգլխին Մեղացոց, յեղեր սահմանաց Հայոց, որ հանապազ քուշանարար զինու սըմբակակոխ արարեալ զՀայս և տիրեալ ամս Բ (2), զոր քաջապէս ձերբակալ արար զՆուքար ածէ յԱրմաւիր ցից երկաթի վարեալ ընդ ճակատ յորմ սլարբսպին վարեալ հրամայէ ի տեսիլ անցաւորաց և զաշխարհ նորա մինչև Նինուէի և Ասորեստանի տիրէ։ Մինչև ի Նինոս թագաւոր, որ քէն ունէր միշտ ի մտի վասն սպանման Բէլայ հաւոյն իւրոյ և Նիւքարա, այլ ոչ իշխէր ընդգլխմանալ նմա և մեծ համարձակութիւն առչ նմա վարսակալ ածել մարգարտէ և երկրորդ նորա կոչեալ¹⁷։ Խաղա նոյն զաւրութեամբ զկողմամբն Ասորեստանի և գտանէ զոմն սպանանիչ երկրին իւրոյ Բարշամ անուն, յազգէ հսկայից անսպառ արարեալ զերկիրս ի գիմի հարեալ ընդ մէջ Կորդաց ի դաշտն Ասորեստանի սպանանէ զնա և դաշտն ի ծառայութիւն կացուցանէր ամս բազումս։

Եւ զնացեալ յարեմուտս հիւսիսի Պայեապիս Տիտանեան ոմն՝ բռնացեալ ունէր զԿապադոկիայ, զՏրապիզոն մինչև ի ծովն Ուիլիանոս, և Արամ ի գիմի հարաւ նմա հալածէ ի կղզի ինչ Ասիական և տա զտեղին Մաշակայ ազգականին իւրոյ և բիւր մի ի զօրաց իւրոց յօգնականութիւն նմա և հրամայէ աշխարհին ուսանել զլեզու հայկական և մինչև ցայստար ժամանակի անւանեն զիւրմն զայն Պոստոն Արմենան, այսինքն Առաջին Հայք, որպէս յառաջն ասացաք¹⁸։ Եւ սա կեցեալ այսպիսի քաջութեամբ ծնաւ զԱրայն Գեղեցիկ և երկրորդէր Նինոսի թագաւորութիւն։

Արայն Գեղեցիկ տիրէ հայրենեաց իւրոց կոչելով զերկիրն յանուն իւր Այրարագ։ Եւ սա սլատուի ի Նինոսէ որպէս և հայրն իւր և յետ փախստական լինելոյ Նինոսի ի կնոջն իւրմէ ի տուայտէն Շամիրամայ ի Կրիտէս կղզին և անդ մեռեալ, որպէս ասեն։ Այնուհետեւ կաթոտ Շամիրամ ևս առաւել լրբեալ ի շամշեալ խորհուրդն իւր և տեսալ էր զԱրայն Գեղեցիկ, որ երթս և եկս առնէր ի ժամանակս Նինոսի տալիսը հանապազ ընդդէմ

1 A ըզմեռանելն։ 2 B օտարանաց։ 3 A զԿեսարիայ, վիճակովն, Պոնդոսէ։ 4 A անտի՝ երրորդ մինչ։ 5 A սեպհական աշխարհ։ 6 B հետ փխ. յետ, Մօրիկայ, A Հռոմայեցոց։ 7 A Արամ, B սա։ 8 A ըսպանանէ, զլուխ, B Մեղացոց յեղր։ 9 A քուշանարար ամբակակոխ աննէր։ 10 A զՆիւքարն։ 11 A գլխին, B թագաւորն։ 12 A մինչ, B թագաւորն։ 13 A Բէլայ, B Բէլա։ 14 A այլ չի, նմայ։ 15 B սա, A նմայ։ 16 A խաղայ, զօրութեամբ։ 17 A զերկիրն։ 18 A զնայ, B զդաշտն։ 19 B կացուցանել, բազում։ 20 A Պայեապիս։ 21 A զԿապադոկիայ, մինչ։ 22 A նմայ։ 23 A տայ։ 24 A օգնականութիւն։ 25 A ասացայք։ 26 A իւր անուն Արարատ, հայր։ 27 B փախստական։ 28 B շուայտէն փխ. տուայտէն։ 29 A կաթոտ։ 30 A երթ և եկս։

նորա։ Եւ յորժամ փախեաւ Նինոս ի կնոջն իւրմէ ել ի հնազանդութենէն Շամիրամայ, և Շամիրամ յար առաքէր առ նա զի կամ եկեալ ասցէ զնա և տիրէ Նինուէի և ամենայն Ասորեստանի և թէ ոչ, գոնէ միայն զչար կամս տալիսնացն կատարեսցի¹⁹։ Եւ երթիցէ սլատուով, որում ոչ հաւանեալ Արայի բնաւ։ Եւ եկեալ կաթոտն Շամիրամ, ամենայն ուժով ի վերա Արայի յԱյրարատ և սլատերազմեցաւ և սպանաւ Արայն Գեղեցիկ և տիրեաց ամենայնի Շամիրամ²⁰։ Սա շինեաց զՎան քաղաք, զի ամառնային եղանակն անդ կացցէ, վասն զովութեան և զայլ երեք եղանակն ի Նինուէ²¹։

Եւ որդի մի էր Արայի ԲԺ (12)-ան ամաց, և Շամիրամ վասն տալիսնաց հօր նորա կոչէ զնա յանուն հօր նորա Արայ և տա զսլատիւ ի ձեռս նորա։ Եւ ի մեռանել Շամիրամայ ի Զարմենայ, որ է Նինուտս յորդոյ իւրոյ։ Եւ Արայեանն Արա մեռաւ ի սլատերազմին և եթող զաւակ ամենահարուստ յիր և ի բան զԱնուշատուն։ Անուշատն, որ և Սօս, սա շատ արհամարհանս կրեալ ի Նինուտսէ տուայտի ի զբան արքունի և օգնեալ ի բարեկամաց շահի զմասն ինչ աշխարհիս յետո, ապա և զրոլորս և յետ ամաց բազմաց նուաճելոյ մեռանի²²։

Եւ աստ բարձեալ լինի սլայազատութիւն սոցա ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջագիմութեան արանց զմիմեամբք ելանելով հարբատահարութեամբ տիրելով Թորգոմեանս տոհմի, նախ Պարետ, Արրոկ, Յաւան, Փառնոսոս, Սուր, առ սովաւ Յեռու, որդի Նաւեա, սատակեաց զԲանանացիս, և ոմանք ի նախարարացն Բանանացոց փախուցեալ եկին ի Հայս ՝ և ստուգեալ անտի գոլ զազգն Գնթունեաց, որ առյապաջ եղեն զգեցուցանողք ազգին Արշակունեաց։ Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ, սա ամբոխ արարեալ ի վերա Բելոքոսի Նինուէի թագաւորի և մեռանի ի նմանէ։ Ամպակ, Անակ, Շուարշ, Նորայր, Վատասկար, Գոռակ, Հրատն, Ընձակ, Գլակ, Հօրոյ, Զարմայր, Պերճ, սա յաւուրս Դաւթի թագաւորի, Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կայսակ²³։

Յետ սոցա կրկին զարձաւ իշխանութիւն ի Հայկազունսն, նշանաւորաբար որդի ի հօրէ սլայազատելով ոչ միայն իշխանաց իշխան, այլ ճոխարար թագաւոր նոր։

Պարոյր Սկարդին ոչ միայն իշխան այլ և արդ թագաւոր, զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ²⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ²⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ²⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ²⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ²⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ²⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ³⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁴⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁵⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁶⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁷⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁸⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ⁹⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁰⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹¹⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹²⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹³⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁴⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁵⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁶⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁷⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸¹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸², զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸³, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸⁴, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸⁵, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸⁶, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸⁷, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸⁸, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁸⁹, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁹⁰, զի զոր և զներքող գովեալի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթոզէ¹⁹¹, զի զոր

և Մեկեղիա և այժմ Մօսկու: Եւ յորժամ Վարդապետ Մար տիրեաց
 իսկ և իսկ Մարաց և Ասորեստանի զԲելոքոս թագաւորեցոյց ի
 Բաբելոն և զՊարսոյր թագաւորեցոյց Հայկապատանեաց: Առ այս
 Պարսոյրս եկին որդիքն Սենեքարիմայ Սանասար և Ագրամեկիք
 5 յետ սպանելոյ հօրն իւրեանց առաջի կոոց փախուցեալք յեղբօ-
 րէն յԱսորդանայ: Եւ Պարսոյր պատուեաց զնոսա, որ յետոյ ի
 ժամանակս Արշակունեաց անուանեցան Արծրունիք և Գնունիք²⁵:
 Արծրունիք, որք զարծուիս բարձեալ առաջի Արշակունեաց և
 Բնախոթիւն ի Սասուն գաւառի, և Գնունիք աշխինքն, տակառա-
 10 պեա, որք զանոյշ գինի մատուցանելին առաջի թագաւորին, և
 Բնախոթիւն սոցա յԱմուկ բերդի²⁶: Այլ Պարսոյր թագաւոր կա-
 ցեալ ամս քաղաւմս մեռանի:

Հրաչեայ որդի նորա առնու զթագաւորութիւնն: Հրաչեայ
 կոչի սա, վասն կարմրայտ և բոցաւաղ գոլոյն. առ սովաւ յիշէ
 15 գիրն Երեմիայի, թէ հրաման տուր ազգին հիւսիսոյ Ասորանաղեան
 գնդին²⁷, աշխինքն Հրաչէի գալ Բնդ նարուզոգոնոսորա ի վերա
 Երուսաղէմի ի գերութիւն սոցա և սա խնդրեաց զմի ի գերելոց
 Շամբատ անուն յազգէ Յուդայ և ետ, որ էր եղբայր Յովաքաղու
 և որդի Յովսիայ թագաւորի: Եւ բերեալ ի Հայս և պատուով պան-
 20 եաց, զի թագաւորագնին ի քուանց Դաւթի և Արբանամու և ի
 Սառայէ և անվանեցան Բագրատունիք²⁸ և բնակութիւն ցոցա ի Աղ-
 քամար, զի ասեմ քէ Աղքամարոյ կարողիկոսքն ի ցոցանէ եմ:

Բայց կարի յոյժ զարմանամ հիացմամբ Բնդ միջոց սոցա,
 զի քաղաւմ ամք են ի տիրելոյն Վարդապետ և Դ (4) թագաւորք
 25 այլ յետ նորա տիրեցին Ասորեստանի մինչ ի Սենեքարիմ, որ
 որդիք սորա եկին առ Պարսոյր և աստի յառաջ յոլով ամք են
 մինչ ի նարուզոգոնոսոր, որ յիշէ ի ժամանակս Հրաչէի որդոյ
 Պարսուրա, այլ թէ գրիչն սխալեալ կամ յանուսումն բարուց, կամ
 շատ ամ կացին Պարսոյր և Հրաչէ:

30 || Այլ կամ իմ ազիւտակով յայտնել զՄարաց և զՀայոց թա- ճ2է
 գաւորութիւն և թափանց անցանել երազութեամբ:

Մարաց առաջին թագաւորն	Հայոց առաջին թագաւորն
Վարդապետ Մար	Պարսոյր Հակայորդին
Մաւգակիւս	Հրաչեայ
35 Աստիկիւս	Փառնուսա
Դէսովկիւս	Պաճոյճ
Փաւաւորիւս	Կոսնակ
	Փաւոս

2 A գիւնիքոս: 3 A Բարիւն, Պարսուր: 4 B որդիք: 5 A բապանանելոյ, կոոցն:
 6 AB զնոսայ: A այլ փխ: որ յետոյ: 8 B արծուիս: 9-10 A տկառաղեա չիւ: 10 A զա-
 նուշ: 11 A սոցայ: 12 B քաղաւմ: 13 A զթագաւորութիւն: 14 A սա չիւ: 16 A նարուզոգո-
 նոսորայ: 18 B Յուդա: 18-22 սոգր B որ էր եղբայր... ի նոցանէ են չիւ: 23 A սոցայ: 24
 B Վա[ր]ապետ: 25 A մինչ: 27 A մինչ: 27-28 B որդեայ Պարսուր: 28 A սխալեալ է,
 անյուսում: 30 A ազիւտակով: 33 A Պարսուր սխալագին: 34 A Մօսակիւս: 36 A Գէովկիւս
 Պաճոյճ: 37 A Փաւաւորիւս:

Կուսք
 Աժդահակ

Հայկակ
 Երուանդ սակաւակեաց
 Տիգրան²⁾

Այս Աժդահակ, որ թարգ-
 5 մանի վիշապ, սա սպան զԲաղ-
 դասար, զորդի նարուզոգոնո-
 սորայ և տիրեաց ի վերա Մա-
 րաց և զԲաբելոն ամս Բ (2),
 10 յԼԶ (36) ամի թագաւորու-
 թեան իւրոյ, և սա կոչեցաւ
 Դարեհ, և յոյժ սիրէր զԴանիել
 մարգարէն: Եւ ի ժամանակս
 սորա մարգարէն եզ զվճիոն
 15 ԿԲ (62) եւթներորդացն, որ է
 ԴՃԶԳ (483) մինչ և ի ծնունդ
 կենարարին մերոյ, որ փութա-
 ցաւ յառաջ քան զութսուն
 ամն:

20 հակայ: Յետ սորայ և Կիւրոս հնազանդեցուցեալ իւրն երկրորդ
 տանելով: Եւ սա շինեաց զՏիգրանակերտ ի պատիւ Բուք: Եւ սա
 ծնաւ զԲար, Տիգրան, Վահագն և կեցեալ ամս մեռաւ: ԶԲար Տի-
 րանայ, ասեմ, հանգոյն Հերակլայ, և Բնդ վիշապաց կոուեալ և
 յաղթեալ յորմէ Վահունիք: Սորա որդին Առաւելն, յորմէ Առա-
 25 վենեանքն. Ներսէ, Զարեհ, աստի Զարեհաւան. Արմոք, Բագամ,
 Վան³⁰, Վահէ. սա բնդվեալ Բնդգէմ Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ
 մեռանի ի նմանէ և տիրեաց միահեծան Աղէքսանդր³¹:

Եւ աստի ի վայր ոչ հաւատեալ ունիմ ասել թագաւոր Հա-
 յոց, զի շփոթեալ ցուցանի ցանկն Թորգոմեան³², զի Աղէքսանդր
 30 տայր հասարակաց թագաւորութիւն ըստ հաճոյից իւրոց:

Յետ Աղէքսանդրի տիրելեալի, որ թագաւորեաց ԺԲ (12)
 ամ և ի մեռանէն Դ (4) քաժանեաց զթագաւորութիւն Դ (4)
 զայեակ որդոց իւրոց, զոր իւրում տեղոջն ասելոց եմք³³: Յորոց
 մինն Սելեկոս թագաւորեաց Բաբելոնի, Պարսից և Ասորոց, սա
 35 Նիկանովր կոչեցաւ, վասն յաղթութեան, ամս ԼԱ (31): Զսա պա-
 յազատէ նորին որդի Անտիոքոս Սովտէրն կոչեցեալ, ամս ԺԹ (19):
 Յետոյ սորա Անտիոքոս Թիոս, ամս ԺԷ (17): Եւ ի ԺԱ (11)
 ամին սորա, զինի Կ (60) ամի վաղճանի Աղէքսանդրի, ապրա-
 տամբեցին Պարթևք և Պարսք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց

2 A Աժդահակ, Երվանդ: 5 A սայ: 5-6 A զՊաղգասար: 6-7 B նարուզոգոնոսորայ:
 8 A զԲարիւն: 8-9 A Բ-ս ԼԶ: 10 A սայ: 11 B Դաղեհ: 13 A սոցայ: 14 A եօթներորդացն: 4
 A լիւեալ: 7 A հօր: 9 B Կիւրոսի: 10 A արքային փխ: թագաւորին: 11 A նորայ: 13 A զորայ,
 հազար: 14 A պատուով: 15 A բնակեցուցանէր: 16 B ճուղա: 17 B անուն: 20 B զԿիւրոս: 21
 A սայ, B քեա, A քեքն: 22 B Վահակն հակայ, ամս սակաւ: 24 A սորայ, B Առաւելն,
 A Առաւելեանք: 26 B Մակեդոնացւոց: 31 B ՄԲ փխ. ԺԲ: 33 B յիւրում տեղոջն: 34 A
 Բաբելոնի: 35 A Նիկանովրայ: 37 A Յետ սորայ, B ՄԱ փխ. ԺԱ: 38 A սորայ, զինի չիւ,
 ԳԿ, B վահանին: 39 A Մակեդոնացոց:

և եզրին խրեանց թագաւոր զԱրշակ: Այս Արշակ քաջ էր ի Բե-
տուրական ծնընդոցն, ի սերմանէ Արքանամու, որոյ ասաց Ասա-
ւած «Թագաւոր ի քէն ելցեն»²⁴: Սա թափէ յարեկից և ի Բա-
րեղոնէ զիշխանութիւն Մակեդոնացոց և ետ Հռոմայեցոց ճ (100)
5 քանքար ամի-ամի պատարագս, զի մի օգնեացեն Մակեդոնացոցն:
Սա թագաւորեալ ամս ԼԱ (31) մեռանի ի Բալէ²⁵: Եւ յետ նորա
Արտաշէս, որդի նորա, ամս ԻԶ (26): Չսա պայտադատէ Արշակն
մեծ, որդի նորա, ի վերա սորա եկին ի Բարեղոն Գեմետր և որդի
նորա Անտիգոն, թագաւորք Ասիոյ և պատերազմեցան: Եւ Արշակ
10 յաղթեալ ըմբռնէ զնոսա և տանի ի Պարթևս: Էր Գեմետրի եղ-
բայր մի կրտսեր Անտիսքոս անուն ի Սիդէ քաղաքի սնեալ, իրրե
լուաւ զգերիկ եղբոր իւրոյ եկն էառ զտեղի նորա: Իրրե լուաւ
Արշակ եկն ի վերա նորա ԲԺ (12)-ան բիւրուք ի ձմերայնի
յանձուկ տեղի և սպանանէ զնա և դարձեալ գնէ զԳեմետր, և սա
15 տիրեաց երբորդ մասին աշխարհի²⁶: Այս Արշակ || մեծ, թոռն Ար-
շակայ քաջի, թագաւորեցաւ ցանէ Հայոց զեղբայր իւր զՎաղարշ-
շակ, Մաղաւաց գաւառին, որ է Կեաքիայ, տալով նմա զհիւսիս
և զարեւմուտս: Այս եղև սկիզբն երկուց հարազատ թագաւորացն՝
Պարսից և Հայոց ի տոհմէ Արշակունեաց:

20 Նախ ասացուք զՊարսիցն որքան տեցին Արշակունիքն
համառօտաբար և ապա զՀայոցն ձիգ և յերկար ըստ ոգոյն:
Արշակ մեծ ամս ԾԴ (54), Արշական ամս ԼԱ (31), Արշա-
նակ ամս Լ (30), Արտաշէս ամս Ի (20), Արշաւիր ամս ԽԶ (46),
ի սորա Ի (20) ամին ծնունդն Բրիտանոսի ի Բեթղէմ Հր[է]սա-
25 տանի: Արտաշէս ամս ԼԵ (35), Դարեհ ամս Լ (30), Արշակ ամս
ԺԷ (17). Արտաշէս ամս Ի (20), Պերոզ ամս ԼԴ (34), Վաղարշ
ամս Ծ (50), Արտաւան ամս ԼԱ (31): Չսա ետպան Արտաշիր
Ստահրացի, որդին Սասանայ և երարձ զթագաւորութիւն Արշա-
կունեաց ի Պարսից²⁷, յաւուրս Մարտովու հօր սրբոյն Տրդատայ:

30 Արշակունոյ ի ԻԹ (29) ամի թագաւորութեան նորա:
Այլ մեք թողցուք զսոսա և զարձցուք յառաջին կարգն
ուստի թողաք և թուեցուք զՀայոցն զամբն և զսր ինչ լինել
նոցա²⁸:

Վաղարշակ թագաւոր եղբայր Արշակայ մեծի, որպէս յառաջ
35 ասացաք, թագաւորեաց Հայոց ամս ԻԲ (22): Սա յօրինէ զաթոռ
թագաւորութեան իւրոյ ի Մծրին²⁹ և յօրինէ կարգս կենցաղա-
կանս զանազան յօրինուածով գտեալ գիր ի նախնեացն Հայոց:
Թագաւոր զԲագարատ գնէ, զի յառաջ նախաձեռն սա եղև Ար-
շակայ յանուլ զՀայոս: Սա էր Հրէայ, յաղգէ Յուդա և զգեցու-

2 A ծնընդոց: 3 A Բարեղոնէ: 4 A զՄակեդոնացոց զիշխանութիւն, B Հռոմայեց-
ոց: 5 B Մակեդոնացոցն: 7 A զսայ: 8 B որդի չի: A սորայ, Բարեղոն: 11 A Սեդէ: 12
A զգերիկ: 13 A բիւրեք: 14 A յանձուկ տեղիս, զնայ, սա չի: 15 A թոռն մեծին: 17 A
գաւառի: 21 A երկար: 24 A սորայ, ծնունդ, Բեթղէմ: 27 A զսայ: 28 B Ստահրացի, Սա-
սանա: 30 B Արշակունոյ, ամին: 31 A զսոսայ, առաջին: 32 B սոսի, A զամենեքեան
փխ. զամբն, և (զոր) չի: 35 A ԻԱ փխ. ԻԲ: 36 B կենցաղական: 37 A նախնեաց: 38 A
սայ: 39 A տոհմ, սայ, Յուդա և որպէս ասացաք և զգեցուցանող:

ցանոց իւր, զնձեռն Բանանացի և կոչէ զազգն Գնթունի: Եւ թիկ-
նապա՛ն ի զաւակացն Խոռայ Հայկազնոյ, որ և Մախազունիք: Եւ
ըզՊատ ի վերա սորայ, որ և Վարաճունիք: Եւ զԳարազ ոմն ի
վերա կուտից և զԴարէլ սպասարար և Գարեղեանք և Արեղեանք
5 կոչին նոքա: Եւ Արծրունիք, որք արծուիս բարձեալ: Եւ Գնու-
նիս, որ զինի մատուցանէին առաջի թագաւորին: Սոքա յոր-
դոցն Սենեքարիմայ: Եւ Սպանդունիսդ ի վերա զենարանաց: Եւ
զՀաւունիսդ բազեկալս: Եւ Ջիւնակալդ ձիւնակիրս յամարայնի¹⁰,
Եւ երկրորդ իւր ի զաւակացն Աժգահակայ: Եւ յարեկից Բ (2)
նախադեալութիւնս՝ զՍիսականսն և որ ի տանէն Կադմեայ, և ||
10 յարեկից հիւսիսոյ զԱռան ի ծնընդոց Սիսակա, ուստի Աղուանք.
և ի սորա ծնընդոցն սերին ազգն Ուտեացոց և Գարգամացոց, և
Գօղէացոց¹¹, և Գարգարացոց իշխանութիւն: Եւ Գուշարայ, որ
յորդոցն Շարայի ժառանգեցուցանէ զԿանդարս: Չաէրութիւն
15 Տաշրայ և զԱշոցաց ընդգէմ Կովկասու լեռինն կարգէ զհօր ազգն
ի զաւակէ Միհրդատայ Դարեհի նախարարի: Եւ զՏուրք ոմն ի
Պասքամայ վասն դժնեա երեսաց կարգէ կուսակալ արեւմտից և
կոչէ զնա Անգեղտան: Եւ զայր ոմն Սրտեա-Սլաք անուն, յազգէ
Հայկա, կարգէ պահել զլեռնն սրաւ քօշս¹², որ և Սղկունիք և ի
20 սոցին զՄիանդակնայ դառնալի, յորմէ Մանդակունիք և զայլսն
ամենայն, զոր ոչ գրեմ լիապէս, այս Վաղարշակ հաստատեաց և
մեռաւ ի Մծրին¹³: Առ սա եկին ի Հնդկաց Բ (2) եղբարք իշխանք
հարազատք Գեմետր և Գիսանէ անուն և բնակեցուցանէ զնոսա ի
Տարօն, զոր յետ ԺԵ (15) ամի սպանան ցոքա և որդիք ցոցա
արարին զպատկերս ցոցա և եղին ի տեղի Իննակնեա. և եղև
25 մեհեան ցոցա, զոր յետ բազում ժամանակի սուրբն Գրիգոր խոր-
տակեաց և եղ անդ զնշխարս սուրբ Կարապետին¹⁴:

Եւ թագաւորեաց Արշակ որդի նորա ամս ԺԳ (13): Սա պա-
տերազմեալ ընդ Պոնդացիսն և յաղթեաց նոցա և նշանակ եթող
30 յեղր ծովուն մեծի զնիզակն իւր բոլորատեղ մխեալ արեամբ
զեռնոց ձգեալ ուժգին յերկանաքար մի և խորագոյն նստոյց
զնիզակն ի կարծր քարն և կանգնեաց ի ծովեզրն և ժամանակ
ինչ պաշտեցին և մեռաւ Արշակ¹⁵:

Եւ թագաւորեաց Արտաշէս որդի նորա ամս ԻԵ (25), սա
35 հալարտ գոլով և պատերազմաւէր ոչ եղեալ երկրորդ Պարսից, այլ
զՊարսից արքայն Արշանակ իւր երկրորդ արարեալ: Եւ գնացեալ
ի Լիրիայ զԿրասոս թագաւոր¹⁶ նոցա մահացուցեալ և տիրեաց
նոցա: Սա զմիջօրեայն մթացուցեալ բազում նետաձգութեամբն,
զի անհամար գոլով զօրաց յիջևանս իւրաքանչիւր քար մի գնէին

1 A զձեռնէս: 3 B զԳարուգ: 4 B զԳարեղեանք: 5 A արծուիք: 6 A որք, որդոցն: 7 A
Սպանդունիք, զենարանացն: 8 B Ջիւնակալդ չի: 10 A զՍիսականսն: 11 A ծնընդոցն Սի-
սակայ: 12 B ծնընդոցն, Ուտեացոց, Գարգամացոց: 13 B Գօղէացոց, և Գարգարացոց
չի: 14 A որդոցն: 15 B Տաշրա, զԱշոցոց, A Կովկասու: 17 B Պասքամա, A դժնայ: 19 B
գարգէ, զլեռն, A զգօշս, Սղկունիք: 20 A զՄիանդակնայ, B զՄիանդակն անդանայի:
22 A ի Մծրին չի, եղբայրք: 25 A Իննակնայ: 26 B Գրիգոր Լուսաւորիչն, A խորտակեաց
չայն: 27 A Կարապետին որ է վանք հռչակաւոր: 29 A նշանակ յաղթութեան: 30 A ծո-
վոյն, զնիզակ: 35 B հալարալ: 36 B Արշանակ: 38 A զմիջօրեան:

և լինելը իրրեկ դահագին կարկառ մի, սա զծովն մեծ որպէս ցա-
մաք ցուցեալ վասն անշափ նաւացն, որ կից կային առ միմե-
անքս կամելով զամենայն արեւմուտս հնազանդել, այլ ոչ գիտեմ,
թէ որպէս ողմկեալ եղև զօրաց նորա վաղվաղակի յետ դառնայ
5 բերելով ընդ ինքեան զպատկեր արեգական և լուսնի յԱրմաւիր
և պաշտեցին. և մեռանի Արտաշէս յիւրոց զօրացն խոցեալ³⁷:

Եւ թագաւորեաց Տիգրան որդի նորա մամ ԼԳ (33): Ի սմանէ
ապարամբեցան Յոյնքն, որ ի կողմանս Մաժակայ, վասն որոց
երթեալ պատերազմի և յաղթէ նոցա: Եւ ի քեռ տյր իւր հաւա-
տայ զՄաժաք և զՄիջերկրայս բերէ ընդ ինքեան զկուսս նոցա
10 յաշխարհս մեր զԴիսսին յԱնի, զԱրտեմիդեա, զԱմիրսդիտեա և
Հեփեստոսին յայլ տեղիս: և անտի գիմէ յաշխարհն Պաղեստի-
նացոց: Իսկ զշխոյն Հրէից Աղէքսանդրիայ, որ և Սաղինա, կին
Աղէքսանդրի որդւոյ Յոնանու, որդոյ Շմաւոնի, եղբոր Յուդա
15 Մակաբէի, զայնու ժամանակաւ նայ էր թագաւոր Հրէից: Ունէր
սա Գ (3) որդիս՝ Հիւրկիանոս, Արիստարուս և Անտիգոնոս:
Այս զշխոյս ինչս բազում ետ Տիգրանայ և հնազանդեալ նմա,
զնաց ի նմանէ: Եւ զգերեալսն, որ ի Հրէից անթիւ բերեալ Տիգ-
րանա ընակեցուցեալ յԱրմաւիր: Յայնմ ժամանակի Պոմպիոս
20 Հռոմայեցոց զօրաւար եկեալ անթիւ զօրօք ի Միջերկրայս ի
վերա Տիգրանայ և ոչ էնառ նմա, զսպարապեան իւր կացոյց ի
Դամասկոս կալ ընդգէմ Տիգրանայ և ինքն գնացեալ ի Մաժակ
պատերազմել ընդ Միջերկրայս և փախոյց զնա և տիրեաց տե-
զոյն և զպատանին Միջերկրայս անուամբ հօրն գերեաց և չուեալ
25 ի Հրէաստան ետեա, զի Սաղինայ զշխոյն Հրէից տուեալ էր զթա-
գաւորութիւն Արիստարուսիս՝ որդոյ իւրոյ և քահանայութիւն
Հիւրկիանեայ. և պատերազմեալ առ զքաղաքն և առ գերի զթա-
գաւորն Արիստարուս և եգ ի տեղի նորա զՀիւրկիանոս կամե-
լոցն Անթիպատրեայ Ասկաղոնացի[ի]ս հօր Հերովդէի: Եւ Հիւրկիա-
30 նոս թագաւոր և քահանայ խնդրեաց ի Պոմպէոսէ, զի արասցէ
գործակալ զԱնթիպատրոս, զոր և արարն իսկ, և ինքն Պոմպէոս
հանդերձ Արիստարուսիւ չուէ ի Հռոմ: Իսկ Տիգրան իրրեկ լուաւ
զայս ամենայն գարձեալ եղև երկրորդ Պարսից և առեալ ի նմանէ
անթիւ զօր և կացոյց ի վերա Բագափրան Ըսրշաուսին և իւրով
35 հանդերձ խաղայ յԱսորիս ի վերա Հռոմայեցոց ընդառաջ նորա
զա Դարբանոս զօրավար նոցա. և ոչ կարաց ի գիմի կալ, այլ
խոյս ետ, գնաց յԵգիպտոս և գաղտ ի Հռոմայեցոց հաշտութիւն

ճՂԱ

1 A անաղին, A մեծ չիւ: 2 A նաւուցն, կացին փիւ. կային, միմեկեանս: 6 A իւրոց:
8 A ապարամբեցան Յունք, Մաժաքայ: 9 A պատերազմէ, ի (քեռ) չիւ: 10 B զՄաժաք
փիւ. զՄաժաք: 12 B զՀեփեստոսին, B Պաղեստինացոց: 13 A զԷշխոյն, Սաղինայ կինն:
14 A որդոյ, Շմաւոնի, Յուդայ: 15 A զի այնու: 16 A սայ, զԱրիստարուս: 18 A Տիգրա-
նայ: 19 A յայն, Պոմպէոս: 20 A զօրավար Հռոմայեցոց: 21 A իւր չիւ: 22 B և չիւ: 23 A
զնայ: 25 B Հրէաստան: 27 A Արիստարուսիւ, իւրում: 28 A Արիստարուս, Հիւրկիանոս:
29 A զԱնթիպատրեայ, Ասկաղոնացի[ի]ս չիւ, հօրն Հերովդէի: 32 A Արիստարուսիւ: 33 A եր-
կրորդ եղև: 34 A զօրս, B զԲագափրան Ըսրշաուսին, իւր զօրօք: 35 B Հռոմայեցոց: 36 A
էյանէ փիւ. գա, զօրաւար: 37 A Եգիպտոս, B Հռոմայեցոց:

խօսեալ ընդ Տիգրանայ. և զքաւր որդին զպատանին Միջերկրայ
արձակէ գաղտ առ նա, զոր Պոմպէոս կալեալ էր համբաւելով, թէ
գաղտ փախեալ: Իրրեկ լուսն Հռոմայեցիք գայս իր, փոխեն զԴա-
րբանոս և փոխանակ նորա առաքեն զԿրատոս, որ եկեալ անթիւ
5 զօրաւար կալ ընդգէմ Հայոց և ոչ տայր թոյլ ընդ Եփրատ ան-
ցանել: Եւ առաքեաց Տիգրան զԲագափրան հաճապետն Ըսրշաու-
սեաց և զԳնէլ հաճապետ Գնուսեաց, բազում զօրու ընդգէմ Հռո-
մայեցոց կամ հնազանդ տնել զԱսորեստան և զՊաղեստինէ և
կամ ի սուր սուսերի մաշել: Եւ եկեալք զհրամանն կատարեցին
10 մաշ և ելով զամենեւեանն ի սուր սուսերի և յաղթեցին նոցա և
փախուցին: Յառաջ նոցա եկեալ Պաղարոս ոմն, խնամի Ան-
տիգոնեայ եղբոր Հիւրկիանայ ասելով. «Բագափրա փութայ, զի
զՀիւրկիանա թագաւոր գրեացեա և գիցես թագաւոր զփեսայն իմ,
զԱնտիգոնոս, տամ քեզ 5 (500) աղշիկս գեղեցիկս և Ռ (1000)
15 քանքարս ասկայ: Եւ զնացին ի վերայ Պաղեստինայ, իրրեկ տե-
սին զՀիւրկիանոս թագաւոր և Փեսաղոս որդի Անթիպատրեայ
գործակալ, զի յայն ժամանակի զԱնթիպատրոս հայր սորա և
զՓերոսի եղբայր սպանեալ էին Հրէայքն՝ զեղբմուսթեամբ. և
մնացեալ այս Փեսաղոս, որ այժմ գործակալ և Հերովդէս: Իրրեկ
20 տեսին սոքա զյաղթութիւն Բագափրայ խօսին զխաղաղութիւն
հնազանդութեան: Եւ Բագափրան յառաջագոյն առաքեաց զԳնէլ
տակառապեան Յերուսաղէմ առ նոսա զայ ի հնազանդութիւն: Եւ
Հիւրկիանայ զտակառապեան բազում զօրօք ոչ ետ թոյլ մտանել
ի քաղաքն, այլ 5 (500) արամբ և Գնէլ խրատ տայր Հիւրկիանեայ,
25 թէ ել գնայ առ Բագափրի իշխանն մեր և լեր պատուով: Եւ
նորա պահանջեալ երգումն և նա երգուաւ յարեգակն և ի լուսինն
և յամենայն պաշտելիս, ընդ որ վատահացեալ գնաց առ Բագա-
փրի տարաւ ընդ ինքեան զՓեսաղոս գործակալ: Եւ յորժամ գնա-
ցին առ ժամ մի մեծարէր Բագափրան զՀիւրկիանոս թագաւոր
30 և յետ ասկաւու եղեալ փոքր մի հեռացաւ վասն երգման և ասաց
զօրացն մասնել զՀիւրկիանոս ի ձեռն Անտիգոնեայ եղբոր իւրոյ:
Եւ Անտիգոնոս առամամբք կտրեաց զականջ Հիւրկիանեայ եղ-
բոր, զի մի այլ լիցի քահանայակալ ըստ օրինացն: Եւ Փեսաղոս
եղբայր Հերովդի իւրովի էնար զգլուխն ի քարի. և Անտիգոնոս
35 ըշխմկ առաքեաց և թուաւոր գեղովք սատակեցին զնա: Իրրեկ
ետեա Հերովդէս գաղտ փախեաւ ընտանեօքն ի Հռոմ առ Աւգոս-
տոս կայսրն պատմել զանցս աղէտից հօրն և եղբարցն, թէ որ-
պէս մեռան ի վերա հաւատարմութեան Հռոմայեցոց: Եւ մինչ
այս եղև առաջի Բագափրա ընդունեաց զՀիւրկիանոս թագաւոր և

ճՂԲ

1 A քուեր: 2 A նայ, B զօր: 5 A զօրօք, ոչ չիւ: 6 A զԲագափրան: 7 A Գնէլ
հաճապետն, B Հռոմայեցոց: 9 A եկեալ: 12 B Անտիգոնէ, A Բագափրա: 15 A Պաղեստի-
նոյ: 16 A Հիւրկիանոս, B Անթիպատրեայ: 17 A սորայ: 19 B Փեսաղոս: 20 A սոքայ զյաղ-
թութիւնն Բագափրայ: 21 A յառաջագոյն: 23 A Հիւրկիանոս: 24 B քաղաք, A արամբք,
Խրատ: 25 B գնա, A Բագափրան, B պատուով: 26 A գերգումն, լուսին: 27 A պաշտելիսն:
27—28 A Բագափրա և տարեալ: 29 A Բագափրան: 30 A եկալ: 31 A Անտիգոնեայ, իւրում: 33
A օրինաց: 34 A Հերովդէի, B ենար, A զգլուխ իւր: 35 A թիւաւոր: 36 A ընտանօք, B
Հոգիմ: 37 A կայսր, աղէտիցն: 38 B Հռոմայեցոց: 39 B Բագափրայ, ըմբանց:

քահանայ և ետ գիշխանութիւն Անտիգոնեա եղբօր նորա, ըստ
խոստման Պաղարոսի, աներոջ նորա, զի առջէ զխոստացեալն: Եւ
մտին ի քաղաքն ձեռնառութեամբ Անտիգոնեա, նոր թագա-
ւորի ոչ մեղանչեցին քաղաքին այլ դառն և զաղիս և զամենայն
5 ինչս Հիւրկիսեան հանգերձ ինքեամբ երկր Բագարի գերի և
բնակեցուցեալ ի Վան քաղաքի¹: Իբրե լուաւ կայսրն Օգոստոս
զիրան, որ եղեն ի բերանոյ Հերովդէի, թագաւորեցաւնէ || զՀե-
րովդէս Հրէաստանի կամակեցութեամբ զՀիւրկին Եգիպտացոց
4 զհետնորայ և Հերովդէս հանգերձ Հոսովմայեցովք եկեալ ի
10 վերա Երուսաղէմի, պաշարեալ առ զնա, և սպան զԱնտիգոնոս
թագաւոր և տիրեաց անհագապէս: Եւ Տիգրան յետ գերելոյն
զՀիւրկիսեան կացեալ Բ (2) ամ մեռաւ²:

Եւ թագաւորեաց Արշամ, որդի Արտաշէսի, եղբայր Տիգրա-
նայ, ամս ի (20), ի սորա առաջին ամին մեռաւ Արտաշէս Պար-
սից թագաւոր և ֆառ ժառանգ թագաւորութեան նորա Արշաւիր,
15 փոքր տղայ և ոչ կարաց օգնել Արշամայ, վասն որոյ Արշամ
ձեռն ետ յՕգոստոս և այս եղև սկիզբն մասնաւոր հարկս տալ
Հայք Հոսովմայեցոց³: Եւ Հերովդէս սկսեալ ի Հոսովմէ մինչև յԱն-
տիոք սալայատակ արար զճանապարհ: Խնդրեաց յԱրշամայ արս
20 անարուեստից և ոչ ետ յառաջ, յետոյ վասն սաստիկ պատաս-
խանոյն Օգոստոս տայ, զոր խնդրէր և Արշամ մեռանի⁴:

Եւ թագաւորեաց Արգար որդի նորա ամս ԼԸ (38): Սա խաղճ
արար ընդ Հերովդէս, սպանանէ զեղբօր որդի նորա, զի բազում
զօրօք եկեալ էր ի վերա իւրն: Ի Բ(2) ամին սորա, և ի ԽԲ (42)
25 ամին Օգոստոս, ԻԱ (21) ամին Արշաւիրի Պարսից թագաւորին
և ԼԲ (32) ամին Հերովդէի, յԱզամայ ԲՃՂԸ (5198), ի ՃՂԵ (195)
նահանջին ծնանի տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի Բեթղէմ Հրէաս-
տանի, յորում ամի Օգոստոս առաքեաց զԿիւրիոն առնել աշ-
խարհագիր⁵:

Ի ԺԸ (18) ամին իւրոյ Արգար շինեաց զՈւրնայ և եղանդ
զաթոս թագաւորութեան ի Մծրնայ: Զայս Ուրնայ, որ է Եղե-
սիայ, յառաջ շինեաց Ներքովթ Բէյն և անուանեաց Որեդ և
կրկին շինեաց Սելեկու բարեկամն Աղէքսանդրի և երրորդ այս
Արգար⁶: Ի ԻԷ (27) ամին Արգարու մեռաւ Արշաւիր Պարսից
35 արքայ թողլով Գ (3) որդին՝ Արտաշէս, Կարին, Սուրեն և զուստր
մի Կոշմ անուն: Արտաշէսն առեալ զթագաւորութիւն և Բ (2)
եղբարքն հակառակէին ընդ նմա. իբրե լուաւ իմաստունն Ար-
գար Հուեաց ի Բանլ քաղաքի և համոզեաց Գ (3) եղբարսն ի

ՃՂԴ

1 Բ գիշխանութիւն նորա: 2 Ա Պաղարոսի: 3 Ե Անտիգոնեայ: 5 Ա Բագարի: 6
Ե կայսր: 8 Ե Եգիպտացոց: 9 Ա զհետնորայ, Հոսովմայեցովք: 10 Ա էառ: 11 Ա Տիգրան
փիւ. Տիգրան: 12 Ա կեցեալ, մեռանի: 14 Ա սորայ: 15 Ա թագաւորն: 16 Ե տղա: 17 Ե
Օգոստոս: 18 Ա Հոսովմայեցոց, Հոսովմէ: 19 Ա Արշամայ: 20 Ա պատասխանացն: 21 Ե Օգոստոս
առ զորս խնդրէրն: 23 Ե Հերովդէս: 24 Ե էր չիւ, Ա ամի սորայ: 25 Ա Օգոստոս, ի ԻԱ,
Արտաշէսի փիւ. Արշաւիր: 26 Ե ԼԱ փիւ. ԼԲ, Ա Հերովդէի, Ե ՃՂԸ: 27 Ա Բեթղէմէմ, Ե
Հրէաստանի: 28 Ա առաքեաց Օգոստոս: 30 Ե զՈւրնայ: 31 Ա Մծրնայ: 33 ԱԵ Սելեկու:
34 Ա Արգարի: 35 Ե արքայն, Ա որդիս: 36 Ա Կոշմ: 37 Ա եղբայրն: 38 Ե զԳ:

հաշտութիւն, տալով զթագաւորութիւն Արտաշէսի և կոչեաց
զնոսա Պալհաւս՝ Արտաշէսի Պալհաւ, Կարենա Պալհաւ. Սուրենայ
Պալհաւ: Զայս վասն այն երկարեցի, զի ծանիցես զլուսատունն
մեր ի Սուրենա Պալհաւէ սերեալ, և ի Կարինա Պալհաւէ՝ զազգն
5 Կամսարականաց, և յետոյ ի ժամանակն Տրդատայ եկին յաշ-
խարհս մեր: Բայց մեծն Արգար || յետ համոզելոյ զնոսա առեալ
զիր երզման դարձաւ և ի հեռաւոր ճանապարհին հանգիպի նմա
ցաւ ուրկութեան⁷: Եւ ի յայտ ամի Տիպեր կայսրն ոստիկան
առաքեաց յԵրուսաղէմ՝ զՊիղատոս և զպատկերն իւր ընդ նմա
10 զնել ի տաճարն: Եւ ել հոգին սուրբ ի դարիւրայէն և աղիսաւագ-
գեաք⁸ Բ (2)-սեանցն ազադակէին: Այլ այս Պիղատոս և Հերով-
դէս չորրորդապետն և Փիլիպոս և Լուսենա Հարաթստէին զԱր-
գար առ գործակալ Հոսովմայեցոց, որ գային տանել դնարին ամի
ամի ասելով, թէ ՔԱրգար ապստամբել կամի յարքայէ, վասն այն
15 գնաց ի Պարս և եկն, զի նորա զօր առաքեացեն⁹: Ընդ այն աւ-
ուրս եկաց ի գործ հաղարպետութեան Ասորոց և Փիլենիկեցոց
և Պաղեստինացոց Մառինոս, յառաջագոյն առաքեաց Արգար առ
նա զՍարինայ րդեաշխն Աղճնեաց և զՇամշադրամ նահապետն
Ապահունեաց¹⁰ և զգիր ուխտի Գ (3) եղբարցն Պարսից ասելով.
20 «Մի ունին մատուցես Հարաթստաց իմոց, զի վասն համոզելոյ
զնոսա գնացի ի Պարս»: Եւ Մառինոս սիրով ընկալաւ զնոսա
ասելով. «Ոչ ընդ իցեմ նոսա մի իցի կասկած ի մտի քում»: Եւ
մինչ դարձան լուան զսքանչելիսն տեսն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի, որ զորդի ալրոյն յարուցեալ էր ի մեռելոց Ինային քա-
25 ղաքին. եկեալ աշօք տեսին և երկրպագեցին Քրիստոսի և եկեալ
պատմեցին Արգարու¹¹: Եւ նա հաւատաց և առաքեաց առ տէրն
մեր թուլթ ազաշանաց գալ առ նա¹²: Եւ տէրն մեր երանեաց
զնա և առաքեաց զանձեռագործ դաստառակն պատկերին, որով
կէս մարմնոյն ողջացաւ, յետոյ Թագէոս առաքեալն զբովանդակն:
30 Եւ երանելին Արգար բոլորով սրտիւ հաւատաց ի Քրիստոս և
փոխեցաւ առ նա:

Յետ սրբոյն Արգարու յերկուս քաժանեցաւ թագաւորու-
թիւն՝ զի Անանուն որդին Արգարու թագաւորեաց ի Յեզեսիայ
և ուրացաւ զՔրիստոս և սպան զԱզգէ աշակերտ Թագէոսի, և
35 Սանատրուկ քեռորդի Արգարու Արշակունոյ թագաւորեաց յԱր-
տաղ, որ և Շաւարշան և այժմ Մակու. իսկ Անանուն սատակե-
ցաւ անկուս սիւն կճեա ի վերա նորա ի նոյն ամի:

Եւ թագաւորեաց Սանատրուկ քեռորդի Արգարու ամս Լ (30):
Եւ եկեալ ի վերա Ուրնայոյ և վաղեցին ընդդէմ նորա զգուռն և

2 Ա Կարենայ, Ե և Սուրենայ: 4 Ա Սուրենայ, Կարենայ: 5 Ա որ յետոյ: 7 Ե զի[ք]ս:
8 Ե Տիգրեր: 9 Ա զերուսաղէմ: 10 Ե դարիւրայէն, Ա աղիսաւագագէզ Բ-սիւնեանցն: 13 Ե Հոս-
ովմայեցոց: 16 Ե Փիլենիկեցոց: 18 Ա նայ, Ա զՇամշադրամ: 20 Ա զնել փիւ. մատուցես:
22 Ա լուիցեմ փիւ. ընդ իցեմ: 23 Ա սքանչելիսն: 24 Ա այրուն: 25 Ա երկրպագեն: 26 Ա
երանելին Արգար փիւ. նա: 27 Ա թուղտ, նայ: 28 Ա պատկերն ի դաստառակին: 29 Ա
զկէս, բովանդակ: 31 Ա նայ: 32 Ա երկուս, Ե թագաւորութիւնն: 33 Ե զի չիւ, զԱնանուն:
37 Ա կճեալ: 39 Ա Ուրնայոյ:

յղանալ մօրն սրբոյն Գրիգորի, ի Յանակայ, անուն նորա Ոգոհի, որ յետոյ ժառանգեաց զվիճակն նորին: Եւ գնացեալ Անակ սիրով առ Խոսրով թագաւոր և նա մեծարեաց որպէս զազգային իւր, զոր յետ Բ (2) ամաց յերրորդում յիշեաց զդառ ուխտին, որ առ Արտաշէր, սպան զԽոսրով յորա նեւով⁵³. և մինչ յազուջ էր հրամայեաց կտորել ընտանիսն Անակայ միայն շնորհօքն Աստուծոյ և աղօթիւք տաքելոյն Թագեոսի մնաց պատանի մի Գրիգոր անուն, առեալ զայնով նորա Սոփի, ազգաւ Հոռոմ, քոյր Եթթաղեայ, փախոյց գաղտ ի Կեսարիայ և մկրտեալ ի Բրիտոս կոչեցաւ Գրիգոր⁵⁴: Այլ Արտաշէր Պարսից թագաւոր իւրեւ լուաւ զսպանումն Խոսրովայ վաղվազակի զիմէ յաշխարհն Հայոց և միանձնեալ տիրեաց Պարսից և Հայոց ամա ԻԶ (26): Եւ գիտելի է, զի Անակ յորժամ եկն ի Հայս, մնաց որդի մի նորա ի Պարս, Սուրէն անուն և նստաւ առ հօրաքեոն իւր Խոսրովունի և զարգացեալ չորսու յերկիրն ձենաց և Դարբանդաց և թագաւորեաց ի վերա նոցա: Այս Խոսրովունի, քոյր Անակայ, կին էր Տիրանայ որդոյ Զուաշիրի արքային Հեթիթաղաց, ուստի լեալ ի նմանէ Բ (2) որդիս Զոսն անուն, որ և Յակոբ և Հրաչէ: Եւ յետ ինչ ամաց զնայր սոցա Տիրան սպան զթագաւորն Լիւնաց Ասիդէս անուն և տիրեաց երկիրն: Եւ Յակոբ որ և Զոսն և Հրաչէ եղբայր նորա ի մեռանել ծնօղացն եկին յերկիրն Գիթաց և ի բարի պատահմանէն թագաւորեաց Հրաչէ ի վերա Գիթաց: Եւ սա էր, որ եկն ի վերա Դիտիկեալանոսի և Տրդատ որդի Խոսրովայ, ուր սնեալն էր ի Կեսարիայ առ Լիւկիանոս կեսառոս Դիտիկեալանոսի. սա ած զնա կենդանի առաջի նորա և զայլ քաջութիւնսն պատմեաց Լիւկիանէս առաջի արքայի: Եւ նա թագաւորեցոյց զՏրդատ ի տեղի հօր իւրոյ: Բայց Յակոբ յետ ինչ ամաց մկրտի հաւատացեալ ի Բրիտոս և սիրեաց զվարս միակեցութեան առ Մարտէ կրթեալ և յետոյ եղև եղիակոպոս Մծրին քաղաքին: Այլ ոմանք զՀրաչէ քեւր որդի ասեն Յակոբայ անուն, մօր նորա Ակգէն⁵⁵ և ոմանք եղբայր որպէս առացաք: Այլ մեք զարձցուք ուստի թողաքն. յետ սպանման Խոսրովայ ի Յանակայ տիրեաց Արտաշէր Հայոց ամա ԻԶ (26): Յայսմ ժամանակի եկեալ Բաւլանոս ոմն յԱլանաց և նահատակեաց զսուրբն Սուքիաս ընկերօքն, որ կային ցարգ ևս կենդանի, որպէս առէ Յովհաննէս պատմագիրն⁵⁶.

|| Վասն քաղաւորելոյն Տրդատայ ի վերա Հայոց ի Դիտիկեալանոսէ:

Եւ թագաւորեաց Տրդատ ԾԵ (55), յերկրորդ ամին Դիտիկե-

1 A Ոգոհի: 2 A զվիճակ նորա, Անակ չիւ: 3 A զնա, B զազգային: 4 A իւր չիւ, B յերրորդում: 5 A ի յորա, B հօգուջ: 6 A զնդանիսն: 7 A Կեսարիա: 11 AB յիմէ վիս. զիմէ: 13 B զի չիւ, զԱնակ: A նորա չիւ: 14 A սնաւ վիս. նստաւ, իւրում Հոռոմունի: 16 A քոյրն: 17 B որդոյ: 19 B թագաւորն: 20 B երկիրն: 21 B եկն: 23 A Խոսրովոյ, որ վիս. ուր: 24 A Կեսարիա: 26 A արքային: 27 A մկրտի: 28 A վարս, Մարտէ ճգնաւոր: 29 A քաղաքի: 30 A քուեր: 31 A և ոմանք եղբայր որպէս առացաք չիւ: 35 A Յովհաննէս: 37 B Տրդատ: 39 B Տրդատ ի վերայ Հայոց ամա ԾԵ, երկրորդ:

տիանոսի և յառաջին ամին Շապուհ Պարսից արքային: Եւ յառաջին ամի թագաւորութեան իւրոյ եկն Յեկեղեաց զաւան զոհմատացանել իգական պատկերին Անահայտ՝ կնոջն Արմաղայ, որում ստիպեալ զսուրբն Գրիգորիսս ստա թաւոյ մատուցանել և յոչ հաւանել սրբոյն շարչարեաց զնա ԲԺ (12)-ան կտանօք մինչև լուաւ ի Տաճատայ Ամասունոյ, որ էր այր քեւր Արտաւազդայ Մանգալունոյ, թէ սա որդի է Անակա մահապարտի, վասն որո չէ պարտ դմայ կելոյ և կամ զարև տեսանելոյ: Եւ արկին զնա ի Խոր Վիրապն յԱրտաշատ քաղաքի ի մէջ օձիցն թռնաւորաց ամա ԵԺ (15)-ան⁵⁷: Զի սուրբն Գրիգորիսս սնեալ ի Կեսարիայ և Սոփի կին, Բուրգարա Պարսիկ և քոյր Եթթաղեա, զայնով սրբոյն, ամուսնացոյց զնա ի դուստրն Դաւթի՝ Մարիամ անուն, ուստի ծնաւ Բ (2) որդիս՝ զՎրդանէս և զԱրիստակէս: Եւ հրամարեալ յամուսնոյն զինուորեցաւ Տրդատայ, հարիւրապետին Լիւկիանոսի, զի զպարտս հօրն վճարեցէ, զի լուեալ էր զանցս ազէտիցն ի գայեկէն իւրմէ և կամ թէ աստուածային իմն գողցեալ տեսչութեամբ լինել լուսատու խաւարեալ ազգիս Հայոց⁵⁸:

Եւ ի յայսմ ամի Մամգոն ոմն ի ձենաց եկն առ Տրդատ: Այս Մամգոն և Բզդոյ Բ (2) եղբայր թագաւորադինք ձենաց աշխարհին հակառակէին ընդ միմիանս, զի Բզդոյ զայնով էր թագաւորին ձենաց Արրուկայ: Եւ Մամգոն առնուլ կամէր զպատուն և Բզդոյ իմացեալ զնախանձ եղբորն մատնեաց զնա քսութեամբ առ թագաւորն Արրուկ, թէ կամի Մամգոն, եղբայրն իմ, սպանանել զքեզ: Եւ Մամգոն փախեաւ և եկն ի Պարս առ Արտաշէր: Եւ լուեալ Արրուկայ թագաւորին ձենաց և բարկացաւ և յարուցին պատերազմ ընդ միմիանս և մինչ յայսմ էին մեռաւ Արտաշէր և թագաւորեաց Շապուհ որդին. և ոչ կարաց պահել զՄամգոն, այլ առաքեաց ի Հայս առ գործակալս իւր զընկով առ Արրուկ թագաւորն ձենաց. թէ «Մի լիցի պատերազմ ընդ իս և 30 ընդ քո, զի զՄամգոն երդուեալ էր հայրն իմ յարեգակն ոչ տալ զնա ի ձեռս քո, այլ ես աքսորեցի զնա յեղերս աշխարհին Հայոց, որ հաւատար է նմա մահու»: Եւ մինչ եկն Մամգոն հանգիպեալ Տրդատայ յայ || նմ աւուրն թագաւորեալ և ոչ կամեցաւ զնալ ընդ գործակալսն Շապուհ, որ փախեալ ի Տրդատ ալ զնալ ընդ գործակալսն յարեցաւ ի Տրդատ⁵⁹: Եւ իշխանն Տաշամենայն ախիւն իւրով յարեցաւ ի Տրդատ⁶⁰: Եւ իշխանն Տաշամենայն հաւապետն Սղիւնեաց, որ նստէր յամուրն Ողկան, ապրտամբեալ ի Տրդատ օգնական առնելով զՏարօն և զՄասուն միտելով զհեա Շապուհ: Եւ Տրդատ արքայ առէ Մամգոնայ. «Հնարեա սպանանել զնա զեղովք կամ զինուք, տաց զտեղի նորա քեզ»:

2 A իւրոյ չիւ, զաւաւ: 3 A Անահայ չիւ: 5 B ոչ, A հաւանելն, զնայ: 7 B Մանգալունոյ, A սայ է որդի: 8 A և (կամ) չիւ: 9 A Վիրապն Արտաշատ, օձից: 10 B Դաւթիորիս: 11 A Բուրգարայ, B Պարսիկի: 12 A զնա չիւ: 15 A էր չիւ: 19 B եղբայր: A թագաւորադին: 20 B միմիանս: 21 A Արրուկայ: 22 B Բզդոյ վիս. Բզդոյ, զնախանձ եղբոր: 26 B միմիանս: 29 B թագաւոր: 30 A քեզ վիս. քո, զի չիւ, A արեկակն: 31 A քոյ, այլ չիւ, B հեզ: 32 A նմայ: 33 A յայն աւուր: 34 B Շապուհ: 35 B աղիւն: 36 A Սղիւնեաց, ամուրն: 39 B զեղօք, A զաղիւն:

1 A բարեկամ: 2 A սահաւոց աւուրց, B բաղանանէ: 3 A նետիւ հարկալ: 4 B Տա-
րոնոյ: 5 B յօթաւասան, A աստքերոյն թաթէտոյ: 6 A աւուր: 7 A բմբգիկոյ: 10 B զօ-
բաւք: 12 A զկթանազէնո, B և չի: 16 A մկբբաեաց, անուանեաց զնա: 18 A խորան:
20 B մեք չի: 21 A Գիտանեայ: 23 B Հոսմայ, A հայրապետին: 26 A և Գրիգորիոս:
27 A իւրեանց և բազում չի: 29 B աղանւոյ, A սեղան: 30 B առաւել չի, AB ազանէին:
32 A բաժակաւն: 33 B Բ փխ. երկուց, A զրոյ: 36 A խորանո փխ. ք սնարո:

կալին Պետրոսի և Պօղոսի, և տան մասն ինչ ի նշխարաց զվա-
ւոր առաքելոցն և զանակ ձեռն Անդրէի առաքելոյն և մասն ինչ
ի Ղուկասու Աւետարանչէն⁸²: Եւ եկեալք մեծաւ ցնծութեամբ շի-
նեցին ի Տարօն զսուրբ Առաքեալսն և եդին անդ զստացեալ նըշ-
խարսն:

5 խաբսն։
Եւ մինչ եկին ի Հոռմայ, դօրքն Շապհոյ ապարտակեալ էին
ի Հայս աստ և անդ և ի Տփլիս և ի Տաշիրս։ Եւ մեծն Տրդատ
իւրովի մղէր զալատերազմ։ Եւ ձայն արկեալ առ մեծն Կոստան-
10 լուրովի մղէր զալատերազմ։ Եւ ձայն արկեալ առ մեծն Կոստան-
գլխաւ և Շապուհ խնդրեաց զխաղաղութիւնն ի Կոստանդիականէ.
և համանեալք հաշտեցան ոչ ևս նեղել զՀայաստան։ Եւ հայցեալ
և համանեալք հաշտեցան ոչ ևս նեղել զՀայաստան։ Եւ հայցեալ
մեծն Կոստանդիականս ի Շապհոյ զթագն Դաւթի մարգարէի, զոր
առ Յովար ի տանէ Ամոնայ, որ ի Գովտայ, ի գլխոյ Մեղքոմայ,
և եդ ի գլուխն Դաւթի, որ ֆառց մինչ ի Սեղեկիայ, զոր գերեալ
15 նարուգոգոսոր և սպա ի Կիւրոս մինչ ի Դաբեն վերջին, զոր
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
20 սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-
25 սպան Աղէքսանդր, որով պահեցան Մակեդոնացիքն մինչև Յան-

25 բովիդիտոյ՝⁸³
 Յայտմ ժամանակի եղև ժողովն ի Նիկիայ ընդդէմ Արիտի
 Աղէքսանդրացոյն չարափառի աւագ երիցու, որ իշխեաց ասել,
 դորդին Աստուծոյ արարած, գրդեալ նա ի ստատանայէ։ Եւ սուրբն
 30 նա ոչ կամեցաւ գնալ, զի մի առաւել փառաւորեացի, այլ զիրաներ
 սրբին իւր զԱրիտասկէս և զճօրաքեռ որդին իւր զսուրբն Յակոբ
 առաքեաց ի Կեսարիա առ արքեպիսկոպոսապետն Ղեանդիոս, զի
 նովաւ հանգերձ գնացելն ի Կոստանդինուպօլիս։ Եւ գնացեալք
 ի միասին և գարձան մեծաւ ուրախութեամբ և խնդովթեամբ
 35 ուղղափառ կանոնաւ, զոր ընկալեալ սուրբն Գրիգորիոս կնքեաց
 իւրով րանիւ՝⁸⁴ Իսկ մեք փառաւորեաց[ուք]։ Եւ խրատեն զսուրբն
 Գրիգոր, Անասն և Կրօնիդէս և սուրբ հայրապետն Յակոբ և ասեն.
 «Ծածկեա զքեզ ի մարդկանէ ի ձերութեանդ, զի մի առաւել փա-
 40 յոյ»։ Եւ սուրբն պաշտեալ զաթոս հայրապետութեան ամս Լ (30)

1 A Պողոսի, գլխաւոր չի: 6 B եկն, A էին չի: 7 A և (ի Տփլիս) չի: 9 A առա-
քեայ: 12 A մարգարէին: 13 A Ամսնա: 14 A մինչև: 15 A մինչև: 16 A Մակեդոնացիք:
17 B առ չի: 18 A որ վիս. և, ի որդին: 19 A ի (Շապուհ) չի, մեծն վիս. սուրբն: 21 A
ղերիւս, ծառայքն: 24 A քեռ: 26 A ի (Նիկիայ) չի: 27 A Աղէքսանդրացւոյն, աւագ:
29 B լուսաւորել: 30 A նայ, կրտեր: 31 A իւր չի: 32 B արքայիսկողոսն: 34 A ի միա-
սին չի, ուրախութեամբ և չի: 35 A վառաւորութեան: 39 A քոյ: 40 A սուրբն չի:

ձեռնագրեալ աւելի քան զԴՃ (400) եպիսկոպոս և տշնուհետե
անյայտ եղև բազում ժամանակս կեցեալ ի Մանեա սուրբ կուսի
այրան բնակելով և հանգեալ ի Գրիստոս անգիտելի մարդկան։
Եւ հովուաց ոմանց գտեալ կանգուն վաղձանեալ ի փորձած դիոյ
5 ծառոյ, կարկառոս քարանց կուտեցին ընդդէմ նորա, ոչ զխտելով
թէ ով սբ է նա, վաշէլ էր իսկ որք Փրկչին մերոյ ծնընդեանն
խորհրդածուք լինէին, լինել և աշակերտին յուղարկմանն սպա-
սաւորք⁸⁵։ Զոր տեսեալ մեծին Տրդատայ տառքեաց զսուրբն
Արիստակէս ի Կեսարիա ձեռնագրել հայրապետ ի ԽԷ (47) ամի
10 արքայութեանն իւրոյ ըստ յառաջագոյն խրատու սուրբ Լուսա-
ւորչին։ Եւ ինքն Տրդատ նոյն վարուց փափագեալ Ը (8) օրեաց
մի անգամ ճաշակէր և յաւուրս քառասորդաց անսուղ անցու-
ցանէր, զի թէպէտ յետ այնորիկ եկաց ամս Ը (8), այլ յարժամ
լեռանակեցիկ լինէր ըստ նմանութեան Անտոնի։ Եւ ի ԾԴ (54),
15 ամի Տրդատայ խոյլսողեցաւ սուրբն Արիստակէս յԱրքեպայսե
իշխանէ Զորբորդ Հայոց, ի Ծովաց գաւառի ի Զմէկածակ. և բար-
ձեալ զնշխարեալ մարմին նորա աշակերտացն և տարեալ եզին
ի Թիլն աւանի Յեկեղեաց գաւառի, որ եկաց հայրապետ ամս
Է (7)⁸⁶։

20 Եւ յաջորդեաց զտեղին աւագ որդին մեծին Գրիգորի սուրբն
Վրդանէս, ի ԾԴ (54) ամին Տրդատայ⁸⁷ ձեռնագրեալ ի Կեսա-
րիայ, ամս ԺԵ (15). և ի ԾԵ (55) ամին Տրդատայ տան նմա
զեղ, որպէս կատարեալ Հրէայքն կենարարին զլեզին և ոչ մե-
ռանելն նետիւ ի յորս գողամիր և սղծասէր իշխանքն տան զեղ
25 մահու և շինջուցին յինքեանց զձանն մեծարորբ և խաւարեցան
ինքեանք⁸⁸։ Եւ ժողովեալ նախարարացն առ մեծն Վրդանէս թա-
խանձանաց գրեն թուղթ առ Կոստանդիանոս որդի մեծին Կոս-
տանդիանոս || սի և նա լուեալ ազաշանաց նոցա տառքեաց թագ
և ծիրանի ի ձեռն Անախրոստի զօրագլխին իւրոյ և թագաւորե-
30 ցոյց զԽոսրով որդի Տրդատայ ամս Թ (9)⁸⁹։ Սա յոյժ կարճ հա-
սակաւ ոչ ինչ արութիւն ցուցեալ, այլ միայն շինեաց զԴուին
քաղաք առ ստորոտով լերինն Գեղամայ և անդ փոխեաց զար-
քունիս, վանս դառնաշունչ օդոյ փշմանն և տնկեաց անտառս և
մայրիս և մեղաւ⁹⁰։

35 Եւ թագաւորեաց Տիրան որդի Խոսրովայ ամս ԺԳ (13) կա-
մակցութեամբ մեծին Վրդանայ ի Կոստանդիանոսէ և սա ևս
վատթար ամենայն դարձութեամբ։ Յերբորդ ամի սորա փոխի
ի Գրիստոս մեծն Վրդանէս և եղաւ ի Թորդան ընդ եղբորն, որ
առյապա և նշխարք սրբոյն Գրիգորի⁹¹։

40 Եւ ժողովեալ նախարարացն առ Տիրան և տառքեն զսուրբն

1 A ԴՃ: 3 B յայրան: 4 A հովուց, ոմանց չիւ: 6 A նայ: 9 A ի (ԽԷ) չիւ: 10 A ար-
քայութեան, առաջագոյն: 11 B վարոց: 14 A լեռնակեցիկ, B Անտոնի: 16 A Զմէկած-
ակ: 20 A աւագ, B մեծի: 22 B կեցեալ հայրապետ ամս ԺԷ փլ, ամս ԺԵ, ի չիւ, A
նմայ: 23 B յոչ: 25 A ինքեանք: 27 A թուղթ գրեն: B Կոստանդիանոս, A որդին: 28 B
Կոստանդիանոսի, A նոցա չիւ: 29 A զօրագլխին: 30 A սայ: 32 B Գեղամա, A փոխեաց:
40 A Խոսրովու: 42 A սորայ:

Յուսիկ, որդին Վրթանայ, ի Կեսարիա և ձեռնագրեն կաթողիկոս,
որ եկաց ամս Զ (6)⁹²։ Ընդ այն ժամանակս թագաւորեաց ու-
րացոյն Գրիստոսի, պիղծն Յուլիանոս և հնազանդեալ զամենայն
թագաւորս, ընդ որ յոյժ զարհուրեալ Տիրանայ գնաց առ նա Յա-
5 սորիս և նա խնդրեաց պատանդս։ Եւ Տիրան ևս զՏրդատ որդին
իւր կնաւ և որդովն Գնէլաւ և զՏիրիթ, որդի Արտաշէսի մեռե-
լոյն որդոյն և արձակեալ զՏիրան փառօք պիղծն Յուլիանոս և
առ նմա զպատկերն իւր նկարեալ ընդ գիւաց, զոր բերեալ Տի-
րան ազիտարար կանգնեաց յեկեղեցոյն ի Ծովաց գաւառին,
10 զոր հանդիպեալ անդ սուրբ հայրապետն Յուսիկ ընկէց զպատ-
կերն յերկիր և ոտիւքն կոխեալ մանրեաց առաջի ծառայիցն Յու-
լիանոսի, զոր իրրե ետես Տիրան, ասաց. «Դանել զնա ստուար
վարուցօք», մինչ ի գանելն աւանդեաց զսուրբ հոգին և տարան
եզին ընդ հարս իւր։ Եւ բերին զԴանիէլ ծերունին, որ էր աշա-
15 կերտ սրբոյն Գրիգորի, զի նստուցանեն յաթոռն և նա զէմ յան-
դիման նզովեաց զՏիրան. և Տիրան ևս զնա խեղդամահ առնել⁹³։

Եւ յաջորդէ զաթոռն փառնեբեհ յԱշտիշատոյ ամս Դ (4),
ոչ ի նոյն ազգէ, զի որդիքն Յուսիկայ Պապ և Աթանագինէ ան-
արժան գործովք լեալք, ի միում աւուր երկուքին շանթահար
20 լեալք յԱշտիշատ, մնացեալ փոքր պատանի մի որդի Աթանագի-
նէի, որ էր ի Կեսարիայ ի վարժ ուսման⁹⁴։

Եւ յայտմ ամի Շապուհ նահատակեաց զսուրբն Սարգիս և
զՄարտիրոս որդի նորա⁹⁵։ Եւ կոչեաց Շապուհ զՏիրան խարկա-
նօք և խաւարեցոյց զԲ (2) ակն նորա, փոխանակ Բ (2) լուսա-
25ւոր հայրապետացն՝ որ սպան⁹⁶։ Եւ Վրդամշապուհ խաւարեցոյց
զնա ի քսութենէ Փի || սկայ, վասն ձիոյ միոյ, ուստի եղև անթիւ
արիւն, զի Հոռմայեցիքն ընդ Հայոց էին և յաղթեցին Պարսից,
զայն իրրե ետես Շապուհ, և ոմանք ասեն Ներսէն, զանցս ազէ-
տից վաղվաղակի թագաւորեցոյցանէ զԱրշակ⁹⁷։

30 Եւ թագաւորեաց Արշակ ամս Լ (30). սա որդի Տիրանայ,
թագաւորեաց ի Պարս և հանդերձ Տիրանաւ տառքէ ի Հայո⁹⁸։
Սա, ի Գ (3) ամին իւրո, առաքէ զՆերսէս որդի Աթանագինէի ի
Կեսարիայ առ արքեպիսկոպոսապետն Եւսերի, զի ձեռնագրեաց
զնա հայրապետ. և ի ժամ օծմանն եղև անագին հրաշք, զի հոգին
35 սուրբ էջ յերկնից ազաւնոյ նման ի վերա գլխոյն Ներսէսի և ապա
ի վերա Բարսղի⁹⁹։

Եւ եկեալ սուրբն Ներսէս պերճ փառօք նստաւ յաթոռ հայ-
րապետական ամս ԼԴ (34), նման սրբոյն Գրիգորի. և զամենայն
սահմանս քարեձեռութեան, զոր արար ուսցիս ի կատարեալ պատ-
40մազրաց¹⁰⁰։ Եւ Արշակ նշկանեաց զարքայն Հոռմայեցեաց Վաղէս։

3 A յարացոյն Գրիստոսի զպիղծն: 4 A Տիրանայ չիւ: 5 A պատանդն, զորդին:
6 A զՏրիթ: 7 B որդոյ: 10 B զո[ր]: 11 B Յուլիանոսի: 13 A վարոցովք: 16 B զի Տի-
րան փլ. զՏիրան, A Տիրան չիւ: 18 B որ փլ. ոչ: 20 A լեալք յԱշտիշատ ի միում:
21 B վարժս: 23 B որդին, խարանօք: 24 A լուսաւոր չիւ: 25 A Վրդամշապուհ փլ. Վր-
դամշապուհ: 26 B Փիսակայ: 28 A ազեկիցն: 32 A սա երեք ամին 33 B Կեսարիա, A
արքեպիսկոպոսն, 35 A ազաւնանման: 37 A յաթոռն: 40 A Հոռմայեցեաց:

Եւ Վաղէս գրեաց թուղթ աղաչանաց առ Արշակ ոչ խախտել
 զեզեալ զաշխնքն առաջնաց, իսկ նա դատողութեամբ արհամար-
 հեաց զնա¹⁰¹: Եւ ցատեալ Վաղէս կայսրն կոչէ առ ինքն զԹէոփոս
 զօրապետին իւր և անհամար զօրս կուտեաց առ նմայ հրաման
 5 տայր քանդել զաշխարհն Հայոց և բերել ի հիմանց: Զարհուրեալ
 յոյժ Արշակայ ի մեծէն Թէոփոսէ զօրաւարէ, առաքեաց ընդառաջ
 նորա զսուրբ հայրապետն Ներսէս աննկ հաշտութիւնն: Եւ նա
 զնաց մեծաւ թախանձամբ աղերսեալ զԹէոփոս: Եւ ետ զանցեալ
 10 ամաց հարկն լիով: Եւ բարեցեալարան և հեզն յամենայն թէոփոս
 լուեալ սուրբ հայրապետին և արար հաշտութիւն¹⁰²: Եւ զնաց
 սուրբ հայրապետն ընդ Թէոփոսի առ Վաղէստիանոս և ի հան-
 դարտութիւն շրջեաց զկայսրն: Եւ նա զստանդան արձակէ ընդ
 նմա զԳնէլ որդի Տրդատայ: Զայս Տրդատ ի բարկութեան ժամու
 սպան կայսրն, վասն այսորիկ զԳնէլ, որդի նորա առաւել շքեղա-
 15 ցոյց, արծաթ և ոսկի բազում ետ նմա, և տայ նմա զստախ
 հիւստատ[ո]ւթեան. ընդ նմին և զՏիրիթ արձակէ ընդ սրբոյն
 Ներսէսի և կայս մի Ոլոմպիա, զքոյր իւր տայ Արշակայ ի
 կնութիւն¹⁰³: Եւ մեծաւ փառօք եկին առ Արշակ: Եւ Գնէլ առ կին
 զՓառանձեմ զուսար Անդովկայ Սիւնեաց իշխանի և օրրոտօրէ
 20 յառաջանայր: Եւ Տրիթ նախանձեալ ընդ փառս նորա, քեաց
 զնա առ Արշակ, թէ «Կամի ապստամբել ի քէն, ահա, զի զմիտս
 ամենայն նախարարացն առ ինքն յան || կուցեալ է»: Եւ տա
 առատապէս զոսկի և Արշակ էհան զնա յԱյրարատէ տամբն իւրով
 և առաքեաց Յաղիովիա ըստ առաջին սովորութեան զանդրանիկն
 25 պահել յԱյրարատ վասն թաղին, և զայլսն ի Հաշտէս և ի Յա-
 դիովիա, որպէս և զԳնէլ: Եւ կուրացեալն Տիրան իւրեւ լուաւ,
 բարկացաւ որդոյն Արշակայ և անէծ զնա և Արշակ ետ խեղդել
 զՏիրան և առան վրէժք սրբոյն Յուսկա հայրապետին և Գանիէլի
 30 եպիսկոպոսին¹⁰⁴: Եւ յորժամ եկն Գնէլ ի կողմանս Աղիովտայ
 ոչ զապարէր Տրիթ ի չարախօսելոյ զնա: Եւ Արշակ սրտոյ աղաքաւ
 անդ զնացեալ և նետիւ սպանին զնա իւր ի չքմեղս եղեալ: Եւ
 ի լալ Փառանձեմա ի վերա առն իւրոյ¹⁰⁵, առեալ Արշակա և
 տապաքաւ նմա և տա զնա: Ոմանք ի պատմադրացն, որպէս Բիւ-
 զանդ, առնն՝ Տիրիթ վասն զեղեցկութեան Փառանձեմա ետ սպա-
 35 նանել Արշակայ ի խորան վրանին, աղաչելով սրբոյն Ներսէսի և
 ոչ լուեալ¹⁰⁶, և Մովսէս Խորենացին այսպէս, որպէս յառաջ գրե-
 ցաք, սպանեալ նետիւ ի ստորոտ նպատ լերինն, որ է Արազայ:
 Եւ ևս և Փառանձեմ կին Արշակայ: Եւ նա ոչ հաւանէր մտօք նորա,

3 A Վաղէս չիւ: 4 A և չիւ, B ընդ վիս. առ: 6 A տաքէ: 7 B հաշտութիւն: 9 B
 հարկն, բարեցեալարան, A ամենայնի: 13 A նմայ, որդին: 14 A առաւել չիւ, շքեցոյց:
 15 B և արծաթ, A պատիւ: 16 A զՏրիթ: 17 B Ոլոմպիոս, A տա: 20 B Տիրիթ, A ընդ չիւ,
 զփառս: 23 B ոսկի, A Արշակ չիւ, յԱյրարատէ տամբ: 25 B թաղի, զայլս, A Խաշ-
 տէս: 26 և (զԳնէլ) չիւ: 27 A զնայ: 28 B հայրապետ: 29 A Յաղիովտայ: 30 B Տիրիթ:
 31 B ան[դ]: 32 A Փառանձեմայ, և (ստապաքաւ) չիւ: 33 B և ոմանք, A պատմադրաց, Բու-
 զանդ: 34 A Տրիթ: 35 A խորան: 36 A Խորենացի, յառաջ գրեցաք: 37 A ի (ստորոտ) չիւ,
 B Արազա:

զի թաւամարմին էր, Արշակ սիրէր զՈլոմպիայ: Եւ նախանձեալ
 Փառանձեմայ բան ևս ընդ զրան երիցուն Մրջմնիկ անուն և
 նա խառնեաց զմահաղեղն ընդ փրկական խորհրդոյն և ետ Ոլոմ-
 պիայ և Էլյոյժ ի կենաց¹⁰⁷: Եւ լու ևս առ Վաղէս, զի նշկանեաց
 5 Արշակ և ետական զքոյրն իւր, բարկացաւ և կամէր կլանել ծանր
 ամբոխիւ ի Հայս: Եւ լուեալ Արշակայ մեծաւ պաղատանօք աղաչէ
 զսուրբն Ներսէս ոչ թողուլ զվիճակն իւր, գնալ շիջուցանել զար-
 կութիւն Վաղէսի, զի բազում ժամանակս ոչ էր առեալ սուրբն
 Ներսէս զԱրշակ, վասն պղծութեան նորա: Եւ նոքա եղեալ էին
 10 կաթողիկոս զԶուռնակ աղաչնորհն: Եւ սուրբն Ներսէս ետեւ զաղէսս
 Հայաստանեացս չոքաւ առ կայսրն Վաղէս, տանելով ընդ ինքեան
 պատանդս զորդի Արշակայ զՊապ և զամենայն նախարարն¹⁰⁸:
 Եւ Վաղէս չարափառն ոչ ընկալաւ զՆերսէս իւր մի անգամ և
 երկու գրծող հրամանաց և արտօրեաց ի Պատմոս կղզին աշա-
 15 կերտաւքն հանդերձ, որ կային անդ Թ (9) ամիս և կերակրեալ
 լինէին ի շնորհացն Ասաուծոյ, որ ծովն ձուկն և հուր և փայտ
 ձգէր արտաքս և յապառաժ տեղւոյ ջուր բղխեցոյց¹⁰⁹: Եւ կալաւ
 առ ինքն զՊապ և զամենայն նախարարս Հայոց մեծաւ || պատ-
 20 ւով արձակեաց աղաչանօք Մակեդոնի պղծոյ, որ յայն առաւրս
 Կարիսկոպոս էր Բիւզանդիոյ, զի նոքա դաւանեցին ընդ նմա,
 վասն այնորիկ թափեաց զնոսա ի ձեռաց Վաղէսի և հաշտեցաւ:
 Եւ յետ սակաւ ինչ առաւր ստապիկեցաւ պիղծն Վաղէս այրմամբ
 հրոյ յԱղբիւրանուպոլիս և առնու զթագն մեծն Թէոփոս կամակ-
 25 ցութեամբ Գրատարանոսի¹¹⁰: Եւ զարձոյց զամենայն սուրբ հարսն
 ընդ որս և զսուրբն Ներսէս և պատուով առ ինքն պահէր մինչև
 արար ժողով ՃԾ (150) եպիսկոպոսաց ի Կոստանդնուպոլիս, վասն
 հոգեմարտին Մակեդոնի և նորովեցին զմեռեալ զի նորա և հաս-
 տատեցան ի հաւատ: Եւ զարձաւ մեծն Ներսէս ի Հայաստան¹¹³:
 Եւ ետեւ զի Արշակ քաղաք ապստամբի էր շինեալ ամենայն չա-
 30 քաղործաց, անէծ զնա և զընակիչսն, և աղօթիւք սրբոյն ստա-
 կեցան ամենայն ընակիչք, բշտ երեւէր ի ձեռս նոցա և մեռա-
 նէին: Եւ կործանեցաւ քաղաքն Արշակաւան¹¹²:
 Եւ Շապուհ առաքեաց Զալապան Պալհուիկն և բմբռնէ
 զԱրշակ և զՎասակ զօրավար սրդի Վաչէի, որդոյ Մամգոնայ և
 35 տարեալ ի Պարս և ևս Յանգմշն բերդի, որ սաւուղարար մեռաւ¹¹³:
 Եւ զՄերութան Արծրունի ուրացողն առաքեաց Շապուհ ի Հայս,
 տալով նմա զքոյրն իւր, զալ միապետել զաշխարհս Հայոց ի վերայ
 Պարսից. և նա ջանայր խափանել զքրիստոնէութիւն և զինէր
 40 զին զկանայս իւրեանց ի յամուրս և զնացին լալով անկան յառս

1 B սիրէր Արշակ զՈլոմպիայ, նախանձէր: 6 A աղաչէր: 10 A աղաչնորհ, Ներսէս
 չիւ: 11 A ինքեան: 12 A զորդին: 13 A զսուրբն զՆերսէս, B Ներսէս: 14 A զժողո: 18
 A պատուով մեծաբեալ: 19 A առաւ: 20 B էր չիւ, A Բուզանդիոյ: 22 A առաւրց: 23 B
 Յաղիանուպոլիս: 24 B զարձոյց, A զհոգեոր վիս. զամենայն, հայրսն: 30 A զընակիչս նո-
 քա, B [ա]ղօթիւք: 31 A ձեռքն: 34 A Վասակ: 36 B ուրացողն: 37 A զքոյր, A ի վերայ
 չիւ: 38 B և (զինէր) չիւ: 39 A տարուշանս: 40 A զնացին չիւ:

սրբոյն¹¹⁵, ոչ անաւս աւսել զվիճակն Աստուծոյ. և լուսա նոցա, և գնաց առ մեծն Թէոփոս թագաւորեցոյցանել զՊապ, որ էր ի պատանգի առ նմայ¹¹⁶:

5 Եւ թագաւորեցոյց կայսրն Թէոփոս զՊապ, որդի Արշակայ, ամս Է (7): Եւ անթիւ զոր դումարեաց ընդ նմա և զՏէրենդ զօրաւարն ընդ նմա: Եւ եկեալ տեսին զՄերութան Արծրունի ուրացոյն, զի պետացեալ ունէր զաշխարհս Հայոց: Եւ պատերազմեցան ընդ զօրս Պարսից և սուրբն Ներսէս ել ի գլուխ լերին Նպատայ, օրհնեաց զՄուշեղ, որդի Վասակայ, կախելով զգաւաւորակ ձեռացն ի նիզակն նորա: Եւ զամենայն զօրսն խաչակնքեալ մզեաց ի պատերազմ: Եւ ազօթիւք սուրբ հայրապետին ել հովմ ուժգին ի կողմանցն Հայոց ընդդէմ Պարսից և կոտորեցին գնոսս և զամենեւեանն փախստական արարին: Եւ ըմբռնեալ Մարտ Բագրատունի զՄերութան ուրացոյն և շիշ երկաթի շողացուցեալ 10 բոլորեալ և եղ ի գլուխ նորա. և բարձաւ չարն || ի միջոյ և ոչ ետես զփառս Աստուծոյ և անհոգապէս տիրեաց Պապ աշխարհիս: Եւ մեծն Ներսէս գնէր վիայութիւն ոչ գնալ ընդ ճանապարհս հաւրն, այլ կեալ ըստ կանոնաց աստուածապաշտութեան¹¹⁷: Եւ Պապ ամաւթալի պղծութեամբ կայր յարւամոլութեան, զի անօրէն 20 մայրն նորա ի ժամ ծնընդեան ձօնեալ էր գնա զիւաց: Եւ զեքն յայտնի երեւին նմա և էր ի գործ զսղարագործութեան¹¹⁸: Եւ սուրբն Ներսէս բազում անգամ խրատէր գնա և նայ ոչ լսէր, վասն որոյ առ նմայ գեղ մահու ի դեօզն թախ Յեկեղեաց դաւառին և ելոյծ ի կենաց ի Ե (5) ամի իւրոյ: Եւ Պապ ի չքմեղս եղեալ և աշխարհ ամենայն սգացեալ ի վերա սրբոյն Ներսէսի¹¹⁹: 25 Եւ եզին կաթողիկոս զՍահակ ամն ի դաւակէ Ողբիանոսի ի Մանածկերտոյ ամս Դ (4) և առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու: Զոր լուեալ Բարսղի մեծի գաղանուհն սրբոյն Ներսէսի անէծ զպիղծն Պապ և զիւրսն ամենայն և երգուաւ այլ ոչ ձեռնադրել 30 եպիսկոպոս Հայոց¹²⁰: Եւ Պապ ապստամբեալ ի Թէոփոսէ ձեռն ետ ի Շապուհ: Եւ յամացեալ մեծին Թէոփոսի ատաքեաց զԱնատոլիայ զօրազուլին, որ ըմբռնեաց զՊապ և կապանօք էած առ Թէոփոս. և նա տեսութեան ոչ արար արժանի, այլ սակրով վճարեալ և ի ծով ընկեցեալ, վասն որոյ առն Աստուծոյ, զոր նա 40 սպան¹²¹: Եւ թագաւորեցոյց զՎարազդատ ամն Արշակունի, որ առ ինք էր¹²² ի պաղան[դ]ի և թագաւորեաց ամս Դ (4): Սա յար և նման Տրդատայ, այլ մանուկ տիօք և գնացիւք: Սա կացոյց զԶաւէն կաթողիկոս, եղբայր Սահակայ, ամս Դ (4).

Այլ Վարազդատ միտեալ գնեա Շապուհ, զոր իմացեալ Թէոփոսի կոչէ առ ինքն և երկաթեղէն կապանօք ետ տանել ի Թուրսս կղզի¹²³:

3 Ե պատան[դ]ի: 6 Ա զօրաւար: 7 Ե ուրացոյն: 8 Ա եկեալ: 13 Ա մնացեալսն փխ. զամենեւեանն, Ե [ը]մբռնեալ: 14 Ա Բագրատունի չիւ: 19 Ա կեայր, Ե յարւամոլութեան: 20 Ա մայր: 21 Ա էր չիւ, զաղբաւթեան: 22 Ա և խրատէր բազում անգամ սուրբն Ներսէս: 24 Ա էլոյծ գնա: 29 Ա զպիղծ: 33 Ա սակրով: 35 Ա Վարազդատ: 36 Ե ինքն: 37 Ե տիօք: 39—40 Թէոփոս:

Եւ թագաւորեցոյց զԲ (2) զորդին Պապայ, զԱրշակ և զՎարազակ, պատանդ պահելով զմայր մանկանցն, որք եկեալ եզօրեղաբար յազիկեցին Պարսից: Եւ եկեաց հայրապետ Ասպուրակէս ամս Ե (5), եղբայր Սահակայ և Զաւէնայ¹²⁴: Յերկրորդ ամին Արշակայ մեծն Թէոփոս վաղձանի և առնուն զթագաւորութիւն որդիքն Արկաղէոս ի Բիզանդիայ և Ոսորիոս ի Հոմ: Իմացեալ Շապուհ զթուլամոլթութիւն Արկաղէա խօսի ընդ նմա զխաղաղութիւն. և Արկաղ յանձն առ և բաժանեն Շապուհ և Արկաղ զաշխարհս Հայոց յերկուս: Արշակ եկեալ յԱյրարատէ գնաց ի կողմն Յունաց Յեկեղեաց գաւառն, || վասն քրիստոնէութեան և մօրն, որ ի պատանդ¹²⁵: Եւ Վարազակ բնակեցաւ ի Յայրարատ ի բաժնի Պարսից, որ եկաց ամի մի և մեռաւ: Իրեւ ետես Շապուհ վազվազակի թագաւորեցոյց զԹուրով¹²⁶, Եւ թագաւորեաց Թուրով Արշակունի, որ էր պատանդ առ Շապուհ, սա թագաւորեաց ամս Ե (5): Իրեւ լուսն նախարարքն Հայոց, որ ի բաժնին Յունաց, որ ընդ Արշակայ գնացեալ էին, թէ Շապուհ թագաւոր կացոյց Արշակունի, ուրախացան, թողին զԱրշակ և գնացին ի կալւածս իւրեանց առ Թուրով¹²⁷:

Եւ Մեսրովալ աշակերտ մեծին Ներսէսի. յորժամ վաղձանեցաւ էր նօտար ի գրան արքունի մինչև ցարդ և թողեալ գնդս արքունի գնաց ի Գողթան կեալ միակեցութեամբ¹²⁸:

Եւ թագաւորն Թուրով իրեւ տիրեաց ամենայն նախարարացն չղէ առ Արկաղ, խնդրէ զբաժինն Յունաց, զի ծառայեցէ Բ (2) թագաւորաց և աացէ զիւրաքանչիւր բաժնի զհարկն ի նոյն թագաւոր. և զի մեռեալ էր Արշակ նոցայ եղեալ թագաւոր և Արկաղ յանձն էաւ¹²⁹:

Եւ եկաց կաթողիկոս սուրբն Սահակ, որդի մեծին Ներսէսի, ամս ԾԱ (51), ի Դ (4) ամի թագաւորութեան Թուրովու կամակեցութեամբ նորա: Իրեւ լուսա Շապուհ բարեկամանալն Թուրովու առ Արկաղ և առանց հրամանին նստուցանել զՍահակ հայրապետ, բարկացաւ և առաքեաց զԱրտաշիր որդին իւր, որ եկեալ ըմբռնեաց զԹուրով և ետ տանել Յանուշն բերդի, որպէս յառաջ զԱրշակ¹³⁰:

Եւ թագաւորեցոյց զՎամաշապուհ եղբայր Թուրովայ ամս ԻԱ (21):

Եւ Շապուհ[ն] Պարսից յեա ՀԲ (72) ամի թագաւորութեան իւրոյ մեռանի առեալ զթագաւորութիւն Արտաշիր, որդի նորա, ամս Դ (4): Առ սա գնաց մեծն Սահակ և թախանձեալ, զի սպարապետ կացուցէ Հայոց զՎամաշապուհ փեսայն իւր Մամիկոնեան 40 փոխանակ Սահակայ ապկառի: Եւ Արտաշիր կատարեաց զխնդիրն

1 Ա եղբայրս այսինքն որդիսն: 2 Ե մանկան: 4 Ա Զաւէնայ, յերրորդ փխ. յերկրորդ: 5 Ա առնուն, որդիքն չիւ: 6 Ա Բիզանդիա, Ե Հոմով: 7 Ե Ա[ր]կաղէա: 8 Ե Բազանէ: 9 ԱԲ յԱրարատէ: 15 Ա բաժնի: 16 Ա որ չիւ, Ե Շապուհու: 17 Ա ուրախացան յոյժ, Ե ի չիւ, կալւածաւ: 19 Ա Մեսրով, Ե վախճանեցաւ: 24 Ա իւրաքանչիւր: 25 Ե թագաւորն: 26 Ա յանձն: 39 Ե զբարեկամանալն: 33 Ա յառաջն Արշակ: 34 Ա Թուրովու: 37 Ա իւրոյ չիւ: 38 Ա զընաց:

յոյ ձորոյ, ի գեղջէ Հոգոցմայ: Բայց գիտելի է, զի յորժամ հանգեան ի Քրիստոս սուրբն Սահակ և սուրբն Մեսրոպ, դարձեալ զօրացաւ Սուրմակ և Զ (6) ամ ինքն կատարէր զձեռնադրութիւնն և ոչ իշխէր սուրբն Յովսէփ ասել ինչ: Եւ յորժամ մեռաւ Սուրմակ, ապա համարձակեալ Յովսէփ ամս Բ (2): Սա արար ժողով ի Շապիւղանս, ուր դառնացանց կանոնս կարգեցին: Սահանաւորեալ ընդ սրբոց Ղեւոնդեանց ի Պերոզէ օրոյ Յաղկերտի, յետ Բ (2) ամի նահատակութեան սրբոց Վարդանանցն¹⁴¹, զի անս Բ (2) ամս ի կալանս կացին ի Պարս ի նուշաւոր քաղաք և շահեցան զերանելի մոգական ներշնչութիւն: Եւ մինչ ի կալանս էին հրամանաց փառեալ || նախարարացն առ ձեռնադրել ըզԳիւտ ի խաթալիս, որ եկաց ամս Ժ (10): Էր սա ի գաւառէն Վանանդայ, ի գեղջէ Օղմսոյ: Եւ ամանք ի պատմագրացն ասեն, թէ Վարդան կացոյց զսա կաթալիս, յորում աւուրսն դարձան ի 10 Հայս Յովնանայ սուրբ Մովսէս Քերթոզն և Մամբրէ և Դաւիթ, և թուի թէ ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի վաղջանեալ էր Գիւտ, զի շփոթեալ երեւի միջոցս¹⁴²:

Եւ յետ կատարման սրբոց Վարդանանցն ՌՄԼ (1230) ընկերօքն հրատից Լ (30), ի ԺԶ (16) ամին Յաղկերտի և փառց երկիրս Հայոց անիշխան ամս Զ (6), յետոյ զղջացեալ Պերոզ, սրգի Յաղկերտի, կացոյց իշխան Հայոց զՄագնոս¹⁴³, սրգի Վարդանայ, որ եկաց ամս Ի (20): Յառաջին ամին սորայ եկաց հայրապետ Յոհան Մանգալունի ամս ԺԲ (12) և ամանք Զ (6) ասեն: Յաւուրս սորայ սուրբ հայրն Թաթաւ Վարդապետ եղբարն թողեալ զամենայն և գնացեալ ի լեռն Կաղզուանայ, որ Վիշապաձոր անուանի և անդ ճգնեալք օրպէս զանմարմին¹⁴⁴:

Եւ յետ Յոհաննու տէր Բարգէն, ի գաւառէն Վանանդայ, ի գեղջէ Օղմսոյ, ամս Զ (6): Յաւուրս սորայ միարանեալ եպիսկոպոսք և վարդապետք և անյաղթ փիլիսոփայք, աշակերտք սրբոց թարգմանչացն և միարան նշովեցին զժողովն Քաղկեդոնի և զառւմարն Լեւոնի և զգուշացուցին զաշակերտեալն¹⁴⁵:

Եւ կացեալ իշխան Հայոց Վահան, սրգի Հմայեկի, եղբոր Վարդանա, ամս ԼԱ (31), կամակցութեամբ Վաղարշայ, սրգոյ Պերոզի, թագաւորին Պարսից: Սա նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս Հայաստանեացս զաւերեալսն ի Պարսից: Սա և զԱլանս արգէլական արար¹⁴⁶:

Եւ յետ Գուռա¹⁴⁷ նստաւ տէր Սամուէլ ամս Ժ (10) ի Յարժկոյ. ապա տէր Մուշէ, ի գաւառէն Կոտայից, ի գեղջէ Աղարեբից, ամս Ը (8). ապա Սահակ, ի գաւառէն Հարքայ, ի գեղջէ Զաւկայ,

2 Ե հանգան: 3 Ա զձեռնադրութիւն: 4 Ա ասել սուրբն Յովսէփ: 5 Ե Յովսէփ: 6 Ա աւագանաց: 8 Ա Վարդանանց: 10 Ա կալանս: 11 Ե հրամայեց: 14 Ե աւուր: 15 Ե սուրբն, Ե Քերթոզն: 16 Ա Քաղկեդոնի չիւ, Ե վա[խ]ճանել: 18 Ա Վարդանանց, ՌԼԶ փիւ. ՌՄԼ: 19 Ա Աղկերտի: 20 Ա յերկիրս, Հայոց չիւ: 21 Ա զՄամգնոս: 24 Ե հայրն Թաթաւ: 25 Ա լեռն Կաղզուանայ: 26 Ա ճգնեալ: 28 Ա գեղջէն: 29 Ա աշակերտօք: 31 Ա զառւմարն, Ե և զգուշացուցին չիւ, զգուշացուցին: Ա աշակերտեալսն: 32 Ա Հմայեկի: 37 Ա Գիւտ, Ե Սամուէլ: 38 Ա Կոտայից: 39 Ա ութ:

ամս Է (7), ապա տէր Քրիստափոր, ի գաւառէն Բաղրեանդայ, ի գեղջէ Տիրատճոյ, ամս Զ (6)¹⁴⁸:

Եւ յետ Յոհաննու¹⁴⁹ եկաց իշխան Հայոց Վարդ Պատրիկ, եղբայր նորա, ամս Դ (4): Սա բաղում արեան ճապաղիս արար ի 5 Հոռոմաց և տեսեալք ասացին նմա շինել բաղում եկեղեցիս յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի և կատարեաց անյապաղ: Եւ զինի Վարդ Պատրիկայ մարդպանք Պարսիկք տիրեցին ամս ԺԱ (11)¹⁵⁰:

Եւ յետ Քրիստափորին տէր Ղեւոնդ, ի գաւառէն Արեւրանոյ, ի գեղջէ Փոքր Առեստոյ, ամս Դ (3):

Եւ եկաց իշխան Մեծէժ Գնունի ամս Լ (30):

Յետ Ղեւոնդի || եկաց հայրապետ Ներսէս, ի գաւառէն Բաղրեանդայ, ի գեղջէ Աշտարակոյ, ամս Թ (9): Յետ սորայ Յոհաննէս, ի գաւառէն Գարեղենից, ի գեղջէ Սնձղնուտայ¹⁵¹, ամս ԺԵ (15): Եւ ապա տէր Մովսէս ամս Լ (30), ի գաւառէն Յարազածոն, ի գեղջէ Եղիվարդայ: Սա Ժ (10) ամին իւրոյ, և ամանք Դ (4) ասեն, և յիշխանութիւն Մեծէժայ և Յոռատիանոսի Կոստանդնու և Խոսրովու Պարսից, այս Մովսէսի հրամանաւ եղաւ թվական Հայոց, յետ լրման Մ (200)-եկին Անդրէասայ, ի Դուին քաղաքի ի կենարար ծնրնդենէ Փրկչին մերոյ ամք ՇԾԷԴ (553), և ի Լուսաւորչէն Մեծ (241) և ի գտանելոյ գրոյն ՃԺԷ (117) և էր Յուհայ թուական ՅԴ (304) և Ասորոց թուական ՊԶԱ (871), ամանք ի պատմագրաց ասեն, թէ առ Ներսէսիւ եղաւ թվական, րայց յօլովքն առ այս Մովսէսիւ ասեն. թվական Ժ (561) կարգեցաւ Շ (500)-եակն ի ձեռն Էսասայ Աղէքսանդրացոյ¹⁵²:

Այս Մովսէս զՅիւրիոն ոմն, փակակալն իւր, եպիսկոպոս ձեռնադրեաց Վրաց և Գուգարայ և Եդերացոց նահանգին ըստ առաջնոցն սովորութեան: Եւ Կիւրիոնս այս միտեցաւ զհետ ժողովոյն Քաղկեդոնի և հայրապետն Մովսէս բաղում անգամ խրատեաց զնա և նա պատճառէր զպատճառս մեղաց սուտ կարծել զիրն¹⁵³: Եւ յետ Մովսէսի նստի տէր Արրահամ, ի գաւառէն Ընդշտունեաց, ի գեղջէ Աղրաթանից, ամս ԻԴ (23) ի մարդպանութեան Տաճկաց, զի յետ Մեծէժայ իշխանի Տաճիկք տիրեցին Հայոց ամս ԼԶ (36): Եւ յաւուրս Արրահամու յայտնի եղև աղանդն Կիւրոնի, և ամս սրոյ նշովէ գնայ և բաժանեցան Վրացիքն ի Հայոց և 35 եղեն քաղկեդոնիք:

Այսուհետեւ կամիմ քվականաւ ասել զամենայն բան, զի ի Վարդանէ հետէ շփոթեալ տեսանեմք զիշխանութիւն Հայաստանեաց և բազաւորութիւն ամենեւեմ բարձեալ, զի քեպէտ երբեմն-երբեմն

3 Ա Յոհաննու, Ե Հայոյ Վարդ: 6 Ա Ստեփանոսի: 8 Ա Քրիստափորի, Արեւրանոսի: 10 Ե Մեծէժ, Ա Գնունուհի: 11 Ա գաւառէն: 12 Ա Աշտարակայ, Ե աշտրիկ փիւ. սորայ: 13 Ա Սնձղնուտայ: 15 Ա Եղիվարդայ, Ե ի Ժ: 16 Ա իշխանութիւն: 17 Ա թվական: 18 Ե Մ-եկն, Ա Անդրիասայ: 19 Ա ծնրնդէնէն: 20 Ա ի (դտանելոյ) չիւ: 22 Ե պատմագրացն, տէր Ներսէսիւ, թվականն, 23 Ա յօլովք: 24 Ա Շ-ակն, Ե Աղէքսանդրացոյ: 25 Ա ի Կիւրիոն: 26 Ա Գուգարայ, Ե Եդերացոց, Ա նախանգին: 27 Ա Կիւրիոն: 28 Ա Մովսէս չիւ: 30-31 Ա Ընդշտունեաց: 33 Ա Կիւրեանի: 35 Ե Քաղկեդոնի: 36 Ա թվականաւ: 37 Ա Վարդանայ, Հայաստանեաց: 38 Ա թագաւորութիւնն:

իշխանք նստէին, այլ ի հրամանէ Պարսից և Յունաց և էր զի ինքեանք նստէին մինչև զԲագրատունիսն այլ աստ մարգարանք Պարսիկք տիրէին, այլ մեր քվակաւման զկարգն ցուցից:

ԹՎԻՆ Ի (571) նստաւ կաթողիկոս տէր Արքայաւոր յետ Մովսէսի, որպէս յառաջն ասացի. Ապա տէր Յոսաննէս, ի Կողովրդաւորէ, ի զեղջէ Գարարանայ, ամս ԻԳ (23): Զսա յայտփր ի պատմագրաց բնդ Արքայաւոր տան ի միում ժամանակի¹⁵⁴:

Մօրիկ կայսրն նստածեալ ի Հայոս ի բաժնի իւրում, բայց մեք ստուգեցաք, որպէս յառաջն ասացի:

10 ԹՎԻՆ ԾԷ (608) Դատիք Սահառունի մարգարան եղեալ ՄԺԲ Հայոց ամս Լ (30)¹⁵⁵:

ԹՎԻՆ ԿԲ (613) բուն բաժանում: Եւ ի յայտմ ամի ելեալ Մահմեա սուա մարգարէ Տաճկաց, յաղգէ Իսմայէլի, զյուս փաճառականաց Եզրայտոսի: Սա զօրաւոր Քաղրթի, որ էր զյուս իսմայէլականաց և Քաղրթ խրատոսի Մահմեաի տիրեաց Պարսից, Հայոց և Ասորաց, Եզրայտաց, Մարաց և Պարթևաց և Պաղեստինաց, և իրեկ յաջողեցաւ յառաջան զսա օրէնագիր բապղծութեան կամաց իւրեանց: Սա կեցեալ իշխան ամս Ի (20): Եւ յետ սորա տիրեցին Աղուբաքը, Օթման և Օմառ: Այլ մեք

29 դարձցաք ի վեր ուստի թագաք:

ԹՎԻՆ ՀԷ (628) նստաւ կաթողիկոս տէր Կամրատա, ի գաւառէ Արագածոտն, ի զեղջէ Աղցից, ամս Ը (8): Սա նորոգեաց զվկայարան սրբոյն Հովհաննէայ և ազօթիւք գաւառ զսուրբ մարմինն անյայտ տեղ և չափեաց Թ (9) թիղ և Դ (4) մաս կնքեալ ի յարկիւ որոյն Գրիգորի և սրբոյն Մահմեայ և ոչ իշխեաց բանալ, այլ ինքն ևս կնքեաց և Լօ ի ներքոյ սեղանոյն և ասաց որդաւով «Անձինք նրա իրեալ»¹⁵⁶: Ապա տէր Քրիստափոր ամս Դ (4): Սա յաղատ տանէ, ազգական Արքայաւոր¹⁵⁷: Եւ ապա տէր Եզր, ի գաւառէ Նգոյ, ի զեղջէ Փառամնիկերտէ, ամս Ժ (10): Սա կուրացեալ կաշառօք ի Հերակիէ դարձաւ քաղիկոսնիկ, և ետ նմայ Հերակի կայսրն զերրորդ մասն Կողրաց զին նաւատոյն և փոփոխեաց և խախտեաց զառաքելական սահմանս. եղև այս թՎԻՆ 2Է (638):

ԹՎԻՆ ՃԸ (659) եկաց իշխան Թէոդոս Ընդաունի ամս ԻԵ (25) ձեռամբ իսմայէլականաց¹⁵⁸: Սա շինեաց զՅաղթամար կղզին:

ԹՎԻՆ ՂԶ (647) նստաւ հայրապետ տէր Ներսէս, ի գաւառէ Տայոց, ի զեղջէ Իշխանայ, ամս Ի (20), ձեռամբ Թէոդորոսի իշխանի: Սա մեծապէս նորոգեաց զԷջմիածինն և զԽոր Վիրապն և զԴմէայ սուրբ Սարգիսն:

3 Ե ցուցցուք: 5 Ա յառաջն չիք: 6 Ե Բագրատունայ: 9 Ա բառուկեցայք: 10 Ե մարգարանեալ, եղեալ չիք: 12 Ե բաժանումն: 13 Ա սուա մարգարէն Մահմեկ, Իսմայէլի: 14 Ա զօրաւոր Քաղրթի: 15 Ա Քաղրթի: 16 Ե Եզրայտաց: 16-17 Ե Պաղեստինաց: 17 Ե իրեկ, ստացան: զսա չիք: 19 Ա Արուբաքը: 20 Ե ոստի: 21 Ե Կամրատա: 23 Ա զսուրբ չիք, զմարմինն: 24 Ե յանյայտ, Ա չորս մասն: 26 Ա (Լօ) ի չիք: 28 Ա աղատ: 29 Ա Նգոյ, Փառամնիկերտէ: 30 Ե քաղիկոսնիկ: 32 Ա և եղև: 34 Ա ԶԸ փա. ճԸ, Ե Թէոդորոս: 35 Ա զԱղթամար: 37 Ե Իշխան, Ա Թէոդոսի: 38 Ա զԷջմիածինն, Ե և (զԽոր) չիք: 39 Ե զԴմէայ:

Արգ՝ յերկրորդ ամին Ներսէսի և ի Ժ (10) ամին Թէոդորոսի և ի մի ամին Կոստանդին, որդոյ Կոստանդինի, բարձաւ իշխանութիւնն Պարսից, որ Սասանեանն կոչէր, ի ձեռն իսմայէլականաց՝ Աղուբաքայ, Օթմանայ, և Օմառայ: ԻԲ (22) ամի իշխանութեան նոցա, որ յետ Քաղրթի և Մահմեաի սոքա բռնացեալ ունէին զաշխարհս, եկեալ զօրաց սոցա ի Տիգրոն սպանին զՈրմիղդ, թոռն Խոսրովու, յեկոտասան ամի թագաւորութեան նորա և ինքեանք տիրեցին Պարսից թՎԻՆ ՂԸ (649). տեղին Սասանեանքն ի սպանմանէն Արաւաւայ Արշակունայ մինչև ցայժմ ամք ՆԺԸ (418)¹⁵⁹:

Արգ կամիմ համառօտարար բացայայտել զքաղաքորութիւնս Պարսից, որ Սասանեան կոչի մինչև ցայժմ:

Նախ և առաջին Արաւաւայ, որդի Սասանայ Ստահրացի, ամս ԽԷ (47): Սա սպան զԱրաւաւան Արշակունի բառնալով զթագաւորութիւնն նոցա ի Պարսից, վասն որոյ Խոսրով հայրն Տրդատայ քինախնդիր եղեալ իւր ազգային. և փոխոյց դնա մինչև ի Հնդկիս. և այս Արաւաւայ առաքեաց զԱնակ, որ սպան նենգութեամբ զԽոսրով: Ապա Շապուհ, որդի Արաւաւայի, թագաւորեաց ամս ԽԶ (46). յաւուրս սորա չարչարեաց Տրդատ զսուրբն Գրիգոր և տրեկալ ի Վիրապն և նահատակեցան սուրբ կուսանքն և խաղանալն Տրդատայ և բժշկութիւնն նորա և զօրացն ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի և ձեն աղին Մամգոնի և Կամարականի որդոյ Պերդամատայ ի Կարինեան Պալատէ գալն ի Հայոս առ Տրդատ և են սոքայ մեծ նախարարութիւնք. և շինուին Կոստանդնուպոլսի:

25 Ապա Ներսէս, որդին Շապուհ, ամս Թ (9):

Ապա Որմիղդ ամս Գ (3): Շապուհ, որդի Որմիղդի, ամս ՀԳ (73): Սա նահատակեաց զսուրբն Սարգիս: Ի ԿԹ (69) ամին սորա նստաւ սուրբն Սահակ հայրապետ Հայոց:

Արաւաւայ, որդի Շապուհ, ամս Գ (3): Աս սա գնաց սուրբն Սահակ և պատուեցաւ: Վսամ Կրման, որդի նորա, ամս ԺԱ (11): Յաղկերտ, որդի նորա, ամս ԺԱ (11): Վրամ Երկրորդ ամս ԻԲ (22): Աս սա զընացին նախարարքն Հայոց և Սուրմակ չարախոս ընդ նոսա և ընկեցին զԱրաւաւայ Արշակունի, որդի Վսամշապուհ, ի տէրութենէ և զսուրբն Սահակ ի կաթողիկոսութենէ: Եւ առ սովաւ րարձաւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց ի Հայոց տեւալ ամս ՇԿԸ (568) և հայրապետութիւնն ի ցեղէն սրբոյն Գրիգորի տեւալ ամս ՃԽԷ (145). թէպէտ եկաց յետ այնորիկ կենդանի սուրբն Սահակ ալևա ԺԶ (16) ամ:

Ապա Յաղկերտ, որդի Կրմանայ, ամս ԺԹ (19): Ի ԺԷ (17) ամին սորա կատարեցան Վարդանանքն: Ապա Պերդ, որդի Յաղ-

1 Ա Ներսէսի, Թէոդոսի: 2 Ե որդոյ, Ա իշխանութիւն: 3 Ա կոչէր: 5 Ե Քաղրթի: 8 Ա Թուին: 9 Ա Արշակունայ: 11 Ա բացայայտել: 12 Ա Սասանեանք կոչին: 14 Ա զթագաւորութիւնն: 16 Ա և (փոխոյց) չիք, Ե մինչ: 18 Ե Խոսրով նենգութեամբ, Արաւաւայի: 19 Ա յաւուր, Տրդատ չիք: 22 Ա սրբոյն: 23 Ե Պերդամատայ, Ա Կարինեան: 26 Ե որդի Որմիղդի ամս ՀԳ չիք: 27 Ե սա նահատակեաց զսուրբն Սարգիս չիք, և ի: 28 Ա սուրբ: 31 Ա Յաղկերտ որդի նորա ամս ԺԱ չիք: 34 Ե սուրբն, Ա սովաւ: 38 Ա այլ: 40 Ա ամի:

կերտի, ամս ԻԲ (22): Վաղարշ ամս Դ (4): Կաւատ ամս Է (7).
սա էառ զՅամիթ: Զամաստ ամս Բ (2): Կաւատ ամս ԺԷ (17):
Խոսրով ամս ԽԲ (48): Սա մօտ ի վախճանն իւր հաւատաց ի
Քրիստոս և մկրտեցաւ, և ի սենեակն իւր սեղան ևս կանգնել
5 յանուն սուրբ Աստուածածնին և հաղորդեցաւ և կացեալ սակաւ ՄԺԳ
աւուր վաղճանի:

Եւ յետ նորա Որմիզդ, որդի նորա, ամս ԺԲ (12):

Խոսրով ամս ԼԷ (37): Սա գնաց փախստեամբ առ կայսրն
Մօրիկի՝ զի փաքր էր և ոչ ընդունէին զնա զօրքն արեաց գնդին:
10 Եւ Մօրիկ մկրտեաց զնա և անթիւ զօրս ևզ ընդ նմա, որ եկեալ
աիբեաց հայրենեացն: Սա խնդրեաց զվրէժն Մօրիկայ և գերեաց
զսուրբ խաչն փրկչական և տարաւ ի Թարւէզ, որ մնաց անդ ամս
ԺԳ (13), մինչև թագաւորեցայց Հերակլ զԽոսրովն նախարարն
Պարսից և փոխարէն էառ զսուրբ խաչն և տարաւ ևզ Յերուսաղէմ
15 ի տեղի իւր թվին ԶԲ (633):

Կաւատ Ա (1) ամ: Արտաշիր ամս Թ (9): Խոսրովն Ա (1)
ամ. սա ոչ ի նոյն ազգէ: Խոսրով, որդի Արտաշիր, ամ մի: Բորմ
և Զարմանդուխտ, զստերք վերին Խոսրովու, Ա (1) ամ: Յազ-
կերտ, որդի Խոսրովու, ամս ԺԲ (12): Զսա սպանին զօրքն իսմա-
20 յէլականաց ի Տիգրան և բանացան ի վերա ամենայնի Ապուրաքր,
Օթման և Օմառ, որպէս յառաջ տաացի¹⁶⁰:

Այլ մեք գայրձցուք յառաջին ոճն, ուստի թողաքն ի Հայոց
բան.

Թվին ՃԺԳ (664) եկաց իշխան Հայոց Համազասպ ամս
25 Է (7)¹⁶¹:

Թվին ՃԺԶ (667) նստաւ հայրապետ տէր Անտոսատ, ի գա-
ւառէ Մասեացոտանէ, ի գեղջէ Ակոսոյ, ամս Զ (6): Սորա հրա-
մանաւն Անանիայ Շիրակացին արար մեկնութիւն տուժարի և
զանշարժ եղանակ նորին և մնաց անհաստատ¹⁶²:

30 Եւ ապա Գրիգոր եկաց իշխան ամս Ժ (10): Յաւուրս սորա
նստաւ հայրապետ տէր Իսրայէլ, ի գաւառէ Վանանգայ, ի գեղջէ
Յօթմանայ, ամս Ժ (10): Եւ ապա տէր Սահակ հայրենօք ի Զո-
րոյփօրոյ, ի գեղջէ Արքաշինայ և մայրենօք ի Մաղաղայ, ի գեղջէ
Բերգկանց, ամս ԻԳ (24):

35 Յետ Գրիգորի եկաց իշխան Ներսէս Կամսարական և միւս
այլ Ներսէս ընդ սոցա ամք Ը (8):

Ապա Մմբատ Բագրատունի ամս Ի (20): Յաւուրս սորա և
տեառն Սահակայ վրդովեցաւ աշխարհս Հայոց. և Մրւան գլուխ
իսմայէլացոյ ոստիկան առաքեաց ի Հայս Մահմետ անուն, այր
40 ժանդ և հար, որ եկեալ քանդէր և աւերէր զաշխարհս մեր: Եւ
յետ նորա Արղւայ անուն ևս չարագոյն քան զնա, որ եկեալ

1 A Գ փխ. Գ: 3 A վաղջան: 4 A մկրտեցաւ: 6 B վախճանի: 8 B փախստեամբ:
10 A մկրտեաց: 12 B Թարւէզ: 15 A ԶԲ փխ. ԶԲ: 17 A ոչ չիք, B յազգէ, Բորմ
չիք: 19 B ԺԲ ամ, A եսպան: 20 A Արուրաքր: 21 B յառաջն: 22 B թողաք: 23 A բանն:
27—28 A հրամանաւ: 28 B տուժարի: 30 A յաւուր: 32 A Յօթմայ, հայրենօք: 33
A մայրենօք, Մաղաղայ: 35 B միւս: 38 A Մրվան: 39 B իսմայէլացոյ: 40 A ժանա:

աւերէր զՀայս, ընդ որս և զմեծ կաթողիկոսն Սահակ կապեալ
չղթայիւք ևս տանել ի Դամասկոս:

Եւ յետ Սահակայ նստաւ տէր Եղիայ, հրամանաւ Սահակա,
ամս ԺԳ (14), ի գեղջէ Արճիշոյ: Յաւուրս սորա և Մմբատայ եկն
5 ի Հայս ոստիկան Օկրայ և անուն, որ և Մահմետ, խիստ և անա- ՄԺԳ
գորոն, որ եկեալ ի Մրւանէ անհնարին չարիս անցայց ընդ Հայս:
Եւ ժողովեալ ազգին Կամսարականաց և Մմբատայ և այլ իշխա-
նացն Հայոց ի վերա Օկրայի ի Վարդանանկերտ և կոտորեցին
զամենայն զօրս նորա: Եւ Օկրա Մահմետ փախստեա գնաց առ
10 ամիրապետն իւր Արղմէլիք, զի մեռեալ էր Մրւան և առեալ
անթիւ զօրս զալ հիմնադրաւ առնել զՀայս: Իսկ սուրբ կաթո-
ղիկոսն Սահակ գերեալն յԱրղւայէ գեռեա կայր կենդանի ի Դա-
մասկոս: Իրրե լուաւ զսպանալիսն Օկրայի, բազում թախանձ-
մամբ խնդրէր երթալ առ նա և հրամայեցաւ զալ և եկեալ մինչ
15 ի Ստան վաղճանեցաւ. և մինչ յազուջ էր պապատանաց թուղթ
զրեաց առ Օկրայ, թէ առնուլ զքէն վրիժուց ի Հայոց, եթէ զայդ
առնիցես եկեացէ աւրհնութիւն Արարամու և Իսմայէլի հօր քո
և ի վերա քո. և ծալեալ զթուղթն ևզ յալին իւր և ննջեաց: Եւ
Օկրա, որ և Մահմետ, իրրե լուաւ զմահն սրբոյն, եկն եկաց ի
20 վերա գերեզմանին, շարժեալ զձեռն. «Սալամ ալէք» ասելով. յայն
ժամ եղև անազին նշան, զի մեռեալն զձեռն շարժեալ և ևս
զթուղթն ի նա և իրրե ընթերցան վաղվադակի կատարեաց
զխնդիրն և կնքեաց մուրհակ ոչ աւերել զՀայաստան. այս եղև
ի թվին ՃԾԱ (702) յաւուրս տէր Եղիայի: Եւ յայսմ ամի առ
25 Մահմետ զծովն Գեղամայ և զՍեան¹⁶³:

Զի թէպէտ և առ ժամն ոչ մեղանշեցին Հայոց, այլ յետ
փոքր ինչ ամաց ՃԾԲ (709) թվին նենդութեամբ ժողովեցին
զամենայն իշխանն Հայոց ի Ննդուան և ի Խրամ յԲ (2) եկե-
ղեցին և այրեցին զնոսա և զկանայս և զմանկունս նոցա ի գե-
30 րութիւն վարեցին, ընդ որս և զՎահան Դ (4)-ամեա, որդի Խոս-
րովու տեառն Գողթնայ տարան և առյապաղ պատկեցաւ մար-
տիրոսութեամբ յՕմարա¹⁶⁴:

Թվին ՃԿԴ (715) նստաւ հայրապետ Յոհանէս, ի գաւառէն
Տաշրայ, ի գեղջէն Օճնայ, ամս ԺԱ (11), այր իմաստուն և հան-
35 ճարեղ: Սա ծաղկերանկ և խարտեալ ոսկով զարդարէր զինքն,
այլ ի ներքոյ ատտասկածե խորք զգեհոյր: Եւ Վլիթ ոմն ոստի-
կան Հայոց պատմեաց զԵղեղեցիութիւն նորա առաջի Օմարայ:
Եւ նա կոչեաց զՅոհանաւաջի իւր երե[ւ] մեծաշուք փառօք, ասէ
ցնա Օմար. «Քրիստոս և աշակերտքն իւր խոնարհութեամբ շըր-

1 A մեծ: 3 A Եղիայ: 4 A Արճիշոյ: 5 A անագորոն: 6 A Մրվանէ, անհուն փխ-
անհնարին, անցուցանէր: 7—8 A իշխանաց: 10 A Մրվան: 12 A գերեալն: 13 A Օկրէ:
14 B Խն[դ]րէր, A գնալ փխ. երթալ: 15 B վախճանեցաւ, հոգւոյ: 16 A առ ոստիկան: B
թէ փխ. եթէ: 17 A քոյ: 18 A քոյ, B զթուղթն, A ննջեաց: 19 B զմահ: 23 B և (զըն-
քեաց) չիք: 26 A առ չիք: 28 A իշխան, B նախըւան: 29 B մանկունս: 31 A տարան գե-
րութիւն առ որ յապա: 33—34 A հայրապետ տէր Յոհանէս ի գեղջէն Օճնայ ի գա-
ւառէն Տաշրայ: 36 A զգեհոյր: 38 A նայ, B զՀոհան, երեւի: 39 A աշակերտք:

ջէին, դու բնդէ՞ր աշգլէս պճնադարդիս: Եւ նա տսէ ցնա-
 Վրիտառս առառւածն մեր և աշակերտքն իւր նշանօք և գորտ-
 թեամբ փայլէին, իսկ մեր ոչ ունիմք գնոյն գորտթիւն, այլ
 ունիմք արտաքոյ զարդարել զերեկելոսս ի տեսութիւն բոսակաց:

5 և թէ կամիս տեսնել տառնձին, և տեսցես զիս: և ետես զնա ՄԺԵ
 խորք զգեցեալ ի մերկ մարմինն և յոյժ նիւցեալ ամիրապետն
 տսէ ցնա. «Ջոր խնդրես յինէն ասայ և տաց քեզ»: Ասէ ցնա
 հայրապետն. «Երեք բան խնդրեմ ի քէն՝ մի զի գոր բոնութեամբ
 մի գործուցէս ի զինս ձեր, և երկրորդ՝ զի ազատ լինիցին

10 նրաշտօնեայք եկեղեցոյ, և երրորդ զի հանցես յաշխարհէն Հայոց
 զազգն Յունաց, զի միտ նոցա առ թաղաւորն իւրեանց է: Եւ
 նա եւրախութեամբ զխնդիրն կատարեաց մուրհակ կնքելով: Սա
 արար ժողով ի Մանածկերա և սրբեաց զՀայաստան ի քաղիկ-
 գոնական գաւառութեանցն, զի յեղրէ մինչ ի սա Ե (5) կաթո-

15 ղիկոսաց ժամանակ խմորեալ էին Հայաստան աշխարհս ի ժողովն
 Քաղիկոսի ի տեղիս-տեղիս, զոր սուրբն Յոնան սրբեաց և սոս-
 մանեաց զեկտեմբեր ԻԵ (25) տօնել Դաւթի և տեսնել կրօնն, և
 ասաց «Մեզաք յամենայնի և զ[պատւի] և անշարժ առնել
 զծնունդն Քրիստոսի յունիար Զ (6) ըստ կանոնաց տեսնել կր-

20 օրն»: և զի այս թվին ՃՀԳ (724)¹⁶⁵:

Թվին ՃՀԶ (727) նստաւ հայրապետ տէր Դաւիթ, ի գաւառէ
 Կոտայից, ի գեղջէ Արամօնից, ամս ԺԴ (14) յամս անիշխանու-
 թեան: Ապա տէր Տրդատ, ի գաւառէ Վանանդա, ի գեղջէ Օղմոս,

25 այլ պարկեշտ և սուրբ, ամս ԻԳ (23): Եւ ապա միւս Տրդատ ի
 Դանսաւորաց ամս Գ (3). ի սորա առաջին ամն Աշոտ Բագրա-
 տունի եկաց իշխան ամս ԺԵ (15) ձեռամբ Արղլայի թվին ՄԺԳ
 (764): Ապա տէր Սիսն եկաց հայրապետ, ի գաւառէ Արագածոյ, ի

30 գեղջէ Բունից, ամս Ը (8): Սա աղօթիւք զցամաքեալ ազրեւրն Սիսն
 լերին ըզխեցոյց առաջի ոստիկանին յեղիսկոսոսութեան ժամա-
 նակին: Ապա տէր Եսայի, ի Նիդ գաւառէ, Յեղապարտուզ գեղջէ,

35 ամս ԺԴ (13): Սա սրգի գալով կնոջ աշխարհ սնեալ սրբութեամբ
 ի տաճարի տեսնո: Ի սորա Զ (6) ամին կացեալ իշխան Հայոց
 Սմբատ, սրգի Աշոտոյ, ամս ԻԲ (22) թվին ՄԻԹ (780): Յետ Եսայեա

եկաց հայրապետ տէր Սակփանոս, ի Դուին քաղաքէ, ամս Բ (2):

35 Ապա տէր Յոկար, ի Յոստանէ, ամ մի և կէս: Ապա տէր Սողոմոն,
 ի քաղաքէն Գառնոյ, ամ մի: Ապա տէր Գէորգ, ի գաւառէ Արա-
 գածոյ, ի գեղջէ Բուրականէ, ամս Գ (3): Ապա տէր Յովսէփ, ի

գաւառէ Արագածոտանէ, ամս ԺԱ (11). ի սորա Թ (9) ամին և

1 Ե աշգլէս չիլ, A նայ: 2 A աշակերտք, B նշանօք: 4 A զարդարեալ, B զերեկելոս
 A ոսակաց: 5 A (և) թէ չիլ: 7 B ասա: 8 B Գ, մին, A որ: 9 A զէնս, ազատք: 10 B եկե-
 ղեցոյ, երրորդն: 10 A յաշխարհէ: 12 B նա չիլ: 13—14 B քաղիկեղանական: 14 A զաւա-
 նութեանց, եղրէ մինչէ: 16 B Քաղիկեղանի, զոր, A Յոնան: 17 B տառնել, A Դաւթի
 ժարդարէին, B եղրաւրն: 19 A զծնունդ, B եղրաւրն: 20 A ի թվին: 21—22 B ի Կոտայից
 գաւառէ: 25 B զա[ս]նաւորաց, A ի (սորա) չիլ: 26 A Ժէ փա. ԺԵ: 28 A աղաթիւք չիլ,
 ցամաքեալ: 32 A տան փա. տաճարի, ի սորա ժամանակին և 2: 33 A Սմպատ, Եսայեայ:
 34 B Սակփանոս: 35 A Յովար ի Ոստանէ: 36 A զաղաքէն, Գրիգոր փա. Գէորգ: 37 A
 Յովսէփ: 38 A Արագածոտանէ, ի (սորա) չիլ:

թվին ՄԺԱ (802) կացեալ իշխան Աշոտ, սրգի Սմբատայ, Մաակերն
 ամս ի (20): Յետ Յովսէփայ եկաց հայրապետ տէր Դաւիթ, ի
 գաւառէ Մազազայ, ի գեղջէ Կակադոյ, ամ ԻԷ (27). ի սորա ԺԹ

5 (19) ամին և թվին ՄՀԱ (822) կա և ցեալ իշխան Հայոց Սմբատ,

5 սրգի Աշոտոյ, ամս ԼԲ (32): Յետ Դաւթի տէր Յովաննէս նստաւ
 հայրապետ, ի գաւառէ Կոտայից, ի գեղջէ Ուլայից, ամս ԻԲ (22):
 Յաւուրս սորա և Սմպատայ իշխանին Ջարր ամիրապետն ոստի-
 կան առաքեաց ի Հայս Արուսէթ անուն, որ շատ ոճիրս գործեաց

10 և զԲագարատ իշխանն Տարօնոյ կապանօք ևս տանել առ Ջարր.
 և բնակչացն Մասնոյ եկեալ սպանին զԱրուսէթ և զորս նորա:

Յետ Յովաննէսի նստաւ հայրապետ տէր Ջաքարիա, ի Կո-
 տայից, ի գեղջէ Ջազայ, ամս ԻԲ (22), որ ի միւսմ տաւր ի սար-
 կաւագութեանէ Լնաս ի վեհագոյն տառիճան: Ի սորա առաջին

15 ամին և Սմբատայ ԼԲ (32) ամին և թվին ՅԲ (853) Ջաքար ամի-
 րապետն ոստիկան առաքեաց ի Հայս զչար գազանն Բուդայ ան-
 թիւ զօրօք, զալ տանուլ զվրէժն Արուսէթայ, զոր սպանին: Ո՛հ,
 անուսութեան ամիս, որ անասելի չարիս արար և յալովք զըր-
 ան գառնութեան ամիս, որ անասելի չարիս արար և յալովք զըր-
 ան կեցան ի լուսոյն կենաց ուրացութեամբ և բազումք վկայու-
 թեամբ կատարեցան ի Քրիստոս ընդ որս և սուրբն Ատոմ Զ (6)

20 ընկերօքն, ի Յաղթակ գաւառէ, Յորսիրանայ գեղջէ, մանուկ տիօք
 և կայառս երեսօք զնոսա խնայելով, զի թերեւ կարասցէ յանօրէն
 օրէնս իւր զարձուցանել, ըստ չար սովորութեան իւրոյ, բազում

25 Ատոմ բարձրագոյ ձայնիւ քաջալերէր զընկերս իւր և ի նոյն
 կատարեցան ըստ նմանութեան տեսնն, և ընդ նոսա այլ ևս ճԾ
 կատարեցան ըստ նմանութեան տեսնն, և ընդ նոսա այլ ևս ճԾ
 (150) վկայք: Իրբեւ ետես գազանարարոյն Բուդայ զչար կաման

30 իւր յաջողեալ, ապա զբաւմը ամեալ զիշխանսն Հայոց զորս խա-
 տո Ջարր ի Բարեւրն ընդ այլ իշխանացն, որ համարձակ խոս-
 տովանեցաւ զՔրիստոս տառուած առաջի ամենեցուն և ի կալանս
 սովով և ծարաւով վաղճանեցաւ և եղին զսուրբ մարմինն նորա
 մերձ ի գուրն Դանէլի մարգարէին:

35 Եւ յետ աւերման աշխարհիս Հայոց ժողովեցան քննեալ

նախարարքն առ մեծ կաթողիկոսն Ջաքարիայ և հաւանութեամբ
 ամենեցուն կացուցին իշխան, մեծաշուք պատուով զաւրհեալն
 թվին ՅԳ (854): Սա վե-
 Աշոտ, սրգի Սմբատայ Խոստովանողի, թվին ՅԳ (854): Սա վե-

2 B Յովսէփայ: 3 AB Մազազայ, B ամս, A ի (սորա) չիլ: 4 A Սմպատ: 5 A
 Յովաննէս: 6 A Կոտայից, Օւլայից: 7 B Սմբատայ: 8 A Արուսէթ: 9 A Տարօնոյ, B կա-
 պանաւր: 10 A զԱրուսէթ, B զզորս: 11 A և ետ, B Յովանիսի, A տէր չիլ, B Ջաքարիայ:
 11—12 A Կոտայից: 13 A Բուդայ: 16 A Արուսէթայ: 17 A գործեաց փա. արար: 20 B ըն-
 կերաւրն, A Յորսիրանայ, A տիօք: 21 A կայառսք, խնայելով, կարացէ: 21—22 B յա-
 նաւրէն աւրէնս: 23 A ի (սիրոյն) չիլ: 25 A ձայնէր: 26 A և (ընդ) չիլ, այլ և: 27 A
 կամս: 30 A զՍմպատ: 31 A Բարեւրն: 32 A Քրիստոս: 33 B ծարաւով վաղճանեցաւ,
 A մարմին: 34 B Դանէլի: 37 A իշխան մեծ պատուով, A զօրհնեալն: 38 A Սմպատայ:

հագոյն գտաւ ամենայն նախնեաց սրբութեամբ և մարտութեամբ յինքն յանդուցանելով զմիտս ամեն ինչուն հաւատացելոց և ԾԺԷ անհաւատից Յուդայեան զպով շատաւիզ ի տոհմէ թագաւորաց, որք երբեմն թագաւորիք լիալք Արշակունեաց և այժմ վերստին ստեղծեալ և պաշարեալ թագաւորութեամբն, զի այժմ սպա- 5 ռապետ կոչեցեալ: Եւ տեսեալ զլաւութիւն նորա ստախկանին, որ Այլի Արմէն կոչէր, կացոյց զնա իշխանաց իշխան դամա ԼԱ (31). և յետոյ պատկեալ եղև թագաւոր ամս Ե (5), զոր անկոյց եմ¹⁶⁶: Յետ Զաքարիայ նստաւ հայրապետ տէր Գէորգ, ի քաղաքէն Գառ- 10 նոյ, ամս ԻԱ (21), ի ԻԲ (22) ամի իշխանութեանն Աշոտոյ, թվին ՅԻԴ (875):

Այսուհետև կամիմ բացայայտել զթագաւորութիւն Բագրա- տունեաց որպէս յառաջ զՀայկազանց և զԱրշակունեաց:

Եւ թագաւորեաց Աշոտ, յետ ԼԱ (31) [ամի] իշխանութեան 15 իւրոյ, վասն առաւել խոնարհութեան իւրոյ, բնկալեալ թագ յերկոյց թագաւորացն՝ Բամայէլեան և Յունականէն, թվին ՅԼԶ (887) և ի գալստենէ Փրկչին ամք ՊԶԸ (888), ի հայրապետու- թեան Գէորգեա ժԲ (12) ամս, օծեալ ձեռամբ նորա, ի բառնալոյց թագաւորութեան Արշակունեաց ամք ՆԼԻ (434): Եւ կացեալ սա 20 թագաւոր ամս Է (7) վաղճանի¹⁶⁷: Էին յաւուրս սորա Սահակ վարդապետ Հայոց Ապիկուրէշն կոչեցեալ և Համամ Արեւելցի, որ զվերլուծութիւն առակացն գրեաց համեղ¹⁶⁸:

Եւ յետ Աշոտի թագաւորեաց Սմբատ, որդի նորա, ամս ԻԴ (24), թվին Յ և Խ (891), կամակցութեամբ Լեոնի կայսերն Հոռ- 25 մայեցոյ, որդոս Վասիլի, որ պատկեաց զհայրն նորա¹⁶⁹: Եւ նստաւ հայրապետ տէր Մաշթոց Խոստաճարակն ի Սեանայ ամ մի, յԸ (8) ամի թագաւորութեան Սմբատայ, սա յԱրագած յտնէ, ի Յեղի- վարդայ: Եւ յետ նորա տէր Յովաննէս մաշեալն անյաղթ փիլի- սոսիայ և պատմագիր, աշակերտ Մաշթոցի և ազգական, ամս 30 ԻԸ (28), ի թվին ՅԽԶ (897)¹⁷⁰: Ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յայս լինին Ծ (50) հայրապետք, ըստ թվին յորելինին: Այլ առտանօր յայտմ ժամանակի ճմլի սիրտ իմ և գոգան երկկամունք իմ, յոր- ժամ յիշեմ զազէտս անցիցն, որ ընդ մեզ, զի թէպէտ կային մեր թագաւորք, բայց ընդ ձեռամբ անօրինաց էին: Եւ նոցա տէրու- 35 թիւնն բաժանեալ ի Պարս, ի Բարեթն և ի Պաղեստին, ի Միջ- երկրայս և ի միմեանց շորթել կամէին: Բայց թուի թէ մեծա- գոյնն նոցա ի Բարեթն նստէր, որ առի յետնամնաց Մահմետի: Այլ յորոց և էին ստախկանք Հարք և անսպայք¹⁷¹ գային զկնի

2 Ե հանդուցանելով: 4 Ա լեայլք: 5 Ա ստեղծեալ: 5-6 Ե սպարապետ: 7 Ա իշխա- նաց չի: 9 Ա Զաքարիա, Գէորգ: 10 Ա իշխանութեան: 15 Ա վասն առաւել խոնարհու- թեան իւրոյ չի: 16 Ե թագաւորաց, յիշմայէլեան: 18 Ա Գեորգայ, Ե ամին աւճեալ, և փխ. ի: 20 Ա Ե փխ. է, վաղճանի, Ե յազուրս: 21 Ա Յարեւելցի: 23 Ա Աշոտայ, Սմբատ: 24 Ե հայսերն, Ա Հոռմայեցոյ: 25 Ե որդի: 27 Ա Սմբատայ, սա յԱրագած յտնէ և ի Յեղիվարդայ չի: 28 Ա Յովաննէս: 30 Ե մինչ: 31 Ա թվոյն: 34-35 Ա տէրութիւն: 35 Ա Բարեթն, Ե և (ի) չի: 35-36 Ա Մէջերկրաց: 36 Ա թվի: 37 Ա Բարեթն: 38 Ա անս- պայքանք:

միմեանց, որպէս յառաջագոյն պիղծն Բուդայ, յետոյ Ափշին, որդի, Հարագործին Աբուսիթայ և ևս Հար ապականիչն Յուսիֆայ, որ այժմ բնաջինջ արար զազգս մեր և զՍմբատ թագաւորն ինկղեաց, յետոյ կախեալ զփաշտէ ի Դուին քաղաքի և փախեան որդիք 5 արքայի՝ Աշոտ առ կայսրն Լեոն և Արաս ի Վրաց տունն: Եւ ԾԺԸ անօրէնն Ափշին յորժամ զայս ամենայն գործեաց թագաւորեցոյց ինքն զԳագիկ ի տոհմէ Արծրունեաց, հակառակ թագաւորութեան ազգին Բագրատունեաց: Էր սա քեր որդի Սմբատայ թագաւորի զոր սպան¹⁷², Եւ Գագիկ նոր թագաւոր, որ ի Յարժրունեաց, 10 շինեաց յԱղթամար կղզին եկեղեցի՝ յանուն սրբոյ Խաչին, թվին ՅԿԵ (916):

Այլ երկիրս Հայոց մնաց անթագաւոր դամա Է (7), զի այս Գագիկ Վասպուրականին տիրեաց մասնաւոր, այլ բարի, զկարգ սորա յիրում տեղւոջն ասելոց եմ:

Եւ յետ Է (7) ամի անիշխանութեան Հայոց թագաւորեաց Աշոտ, որդի Սմբատայ, ի ձեռն թագաւորին Յունաց, որ եկեալ մեծաւ յաղթութեամբ տիրեաց հայրենեաց ամս Ը (8), ՅԶ (921) թվին: Եւ աշխարհս յերկուս բաժանեցաւ՝ <թագաւորութիւնն> Աշոտ Եւ աշխարհս յերկուս բաժանեցաւ: Եւ Բագրատունի՝ յԱնի, ի տեղի՝ հօր իւրոյ և Գագիկ Արծրունի ի Կողմանս Վասպուրականի: Սա որդի Դերանկանն ամս ԻԹ (29): 20 Կողմանս Վասպուրականի: Սա որդի նորա ամս ԺԷ (17) և ապա Ապուստոլ, եղ- Ասրա Դերենիկ որդի նորա ամս ԺԸ (18) և ապա Սահակ ժամանակ և ապա բայր սորին և ապա Աշոտ, նորին որդի, սակաւ ժամանակ և ապա Բ (2) եղբարքն՝ Գաբրէլ և Սենեքարիմ մնաց թագաւոր ամս Ի (20): Այս զրաժին իւր եւս Վասիլի և Էստ զՍեանայ և զԿեսարիայ: 25 Այլ մեք զարձցուք ի վեր ուստի թողաք: ՅԱշոտ Բագրատունի որ ի Է (7) ամին սորա և ի թվին ՅԶԷ (928) նստաւ հայրապետ տէր Սահականս ամ մի: Ապա տէր Թէոփորոս ամս ԺԱ (11):

Յետ Աշոտայ թագաւորեաց Արաս, եղբայր նորա, ամս ԻԴ (24): Յաւուրս սորա նստաւ հայրապետ տէր Եղիայ ամս Է (7) 30 և էր յաւուրս սոցա խաղաղութիւն: Եւ զկնի սորա նստաւ հայ- րապետ տէր Անանիայ Մոկացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին Վա- րապետ տէր Անանիայ Մոկացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին Վա- րապետ, ամս ԻԲ (22), այլ սուրբ: Յաւուրս սորա և Արասայ թա- գաւորին բազում անապատք և վանքորայք հաստատեցան. նախ՝ գաւորին բազում անապատք և վանքորայք հաստատեցան. նախ՝ 40 վարդապետք¹⁷³:

Եւ թագաւորեաց Աշոտ, որդի Արասայ, ամս ԻԷ (27), թվին

2 Ա Ապուսիթայ, Ե Հար չի: 5 Ա Աշոտայ, կայսրն Յունաց: 8 Ե քեր: 10 Ա յեկե- ղեցի: 12 Ա յերկրս: 14 Ա իւրում: 19 Ե ի Յանի: 20 Ա Դերանկան: 21 Ե Արուստ: 23 Ե մնացին: 25 Ե ուստ զոր թողաք: 26 Ա Ե փխ. է, ՅԶ փխ. ՅԶ: 29 Ա աւուրս, հայ- րապետ չի: 30 Ա աւուր: 33 Ա վանքայք: 34 Ա Արշարունեաց փխ. Արշակունեաց: 35 Ե Հոռմոսին, Ա ի գաւառին ի ընդառնեաց: 38 Ե և փխ. ի: 39 Ա գաւառի:

ՆԲ (953)¹⁷⁴: Եւ յետ Անանիայի եկաց հայրապետ տէր Վահան ի
 Բաղայ ամ մի, որդի Զուանշիրի իշխանին Բաղայ: Սա դաշնա-
 դիր եղև ընդ Վրաց քաղկեդոնա ի կանաց և իմացեալ վարդապետք ՄԺԸ
 5 ժամանակին և հաղածեցին զնա և նա փախստեամբ եկեալ ի
 Վասպուրական: Եւ եղին կաթողիկոս զտէր Ստեփանոս ամս Բ (2),
 ազգական Մաշթոցի: Եւ ապա զտէր Սաշիկ, հարազատն Անանիայի,
 ամս ԺԲ (19), բանիրուն և անյաղթ, որ սանձեաց զբերանս հերձ-
 ւածաց¹⁷⁵:

Եւ թագաւորեաց Սմբատ, որդի Աշոտայ, որ Շահնշահ կոչե-
 ցաւ, աշխինքին գլուխ թագաւորաց, ամս ԺԳ (13), թվին ՆԺԹ
 10 (970)¹⁷⁶: Եւ նստաւ հայրապետ տէր Սարգիս ամս ԻԳ (24), Եւ
 թագաւորեաց Գագիկ, եղբայր Սմբատայ, ամս ԻԺ (29), թվին
 ՆԽԲ (993): Արգ՝ ի Ժ (19) ամին Գագիկայ և ԻԷ (27) Վասիլ կայ-
 սեր Յունաց և Թ և Գ (1004) ամի մարմնանալոյ տեառն և թվին
 15 ՆԾԱ փայլէր իբրև զարեգակն սուրբն Գրիգոր Նարեկացին, որդի
 Խորովոս Անձեացեաց եպիսկոպոսին, և յայտ ամի աւարտեաց
 զհոգեկեցոյց բանս իւր, զոր աշխատն և կեցեցի սուրբ և ամանք
 տան, թէ յայտ ամի փոխեցաւ ի Գրիգորոս առաւօտ¹⁷⁷:

Եւ յայտ ժամանակի Սենեքարիմ, որ Յարծրունեաց թա-
 20 գաւոր կողմանցն Վասպուրականի, նեղեալ ի յանօրէնաց եւ
 զՎասպուրական ի Վասիլ թագաւորն, բաց ի վանօրէնցն և առ-
 նաւ ի նմանէ զՍևաստ իւր գաւառօքն, որպէս ասացաք: Եւ են
 սոքա յորդոցն Սենեքարիմայ, որ սղանին զհայրն իւրեանց և
 25 փախստեա եկին ի Հայս, որ առաջին թագաւոր Գագիկ և վեր-
 ջինս Սենեքարիմ: Որ ի ժամանակս սորա բերաւ սքանչելօք ի Կոս-
 տանդնուպօլսէ ի Հայս յեթն մասանցն Գրիգորոսի, եղեալ ի յոսկի
 մարգարտաշար ափի, ի ձեռն Ստեփանոսի եպիսկոպոսի, եղբոր
 30 որդոյ Գաթիկ սուրբ ճգնաւոր եպիսկոպոսի, և Սենեքարիմ թա-
 գաւոր հիմնարկեալ մօտ ի շիրիմ սորա մեծափառ եկեղեցի և եղ
 ի նմա անյայտ զբերեալ մասունսն, ի կենդանութեան Գրիգորի
 Նարեկացոյ, որ կոչի Ապարանից սուրբ խաչ: Եւ նստաւ հայրա-
 պետ Պետրոս ամս ԽԲ (42), թվին ՆԿԵ (1016): Ի Զ (6) ամին
 սորա թագաւորեաց Յովաննէս, որ և Սմբատ, ամս Ի (20), սա
 որդի Գագիկայ Շահնշահի: Կայր եղբայր սորա Աշոտ անուն և
 35 հակառակ էր թագաւորութեան նորա և հաւանութեամբ ամենե-
 ցուն թագաւորեցուցին զնա մասանց ինչ: Եւ յետ Յովաննիսի
 թագաւորեաց Գագիկ, որդի Աշոտայ, եղբայրն Գագիկայ, որ ոչ տա-
 րեալ հոգ պատերազմի, որով վարի թագաւորութիւնն, այլ հա-
 նապաղ ընթերցման պարապէր: Եւ Յոյնք, բոս սովորութեան

2 A Բաղայ ամ, Զուանշիրի իշխանի: 4 A փախստական: 6 A ապա չիմ, տէր: 7 B
 զբերան: 9 A Շահնշահ: 12 A Սմբատայ: 13 A ՆԾԱ փխ. ՆԽԲ, և ի ԻԷ: 14 B ԲԳ փխ. Թ
 և Գ, A բանին փխ. տեառն: 17 A ունի չիմ: 19 B Արծրունեաց: 21 A թագաւորն Յունաց:
 24 A փախստեալ: 25 A Սենեքարիմ: 25-26 A Կոստանդնուպօլսոյ: 26 B յի: 28 B որդ-
 ւոյ: 31 B Նարեկացոյ: 33 B Յովաննէս, A Սմբատ: 34 A սորա եղբայր: 36 B Յով-
 հաննիսի: 37 A եղբորն: 37 B տարիալ: 38 A թագաւորութիւն: 39 A ընթերցման,
 Յունք:

իւրեանց խարկանօք, առ ինքեանս կոչեն ի սաղրելոյ իշխանացն
 Սարգսի և ի Գրիգոր ԲՆնեցոյ և արգելին զթագաւորն ի կղզին ՄԺԹ
 Աղթամար և ինքեանք տիրեցին Հայոց ամս ԻԱ (21)¹⁷⁸:

Եւ բարձաւ թագաւորութիւն յազգէն Բագրատունեաց թվին
 5 ՆՂԲ (1043), որ տեցին ամս ՃԾԸ (158) ի թագաւորութենէ
 Աշոտի մինչև յայս Գագիկ յետին:

Այլ յառաջ քան զայս տէր Պետրոս հայրապետն արար մեծ
 սքանչելիս ի Տրապիզոն քաղաքի, յաւուր մկրտութեան տեառն,
 առաջի մեծ թագաւորի Վասիլ, ջուր գետոյն յետս արգելեալ զօ-
 10 րութեամբ սուրբ խաչին և լոյս ճառագայթեալ ի վերա ջրոյն և
 թագաւորն մկրտեցաւ ձեռամբ նորա ի ջուրն և յամօթ եղեն
 Յոյնք: Եւ տարեալ թագաւորն զտէր Պետրոս հայրապետն ի
 Սևաստ, զոր ետ Արծրունեաց և հանգեաւ անդ ի թվին ՇԶ (1057):
 Եւ նստաւ հայրապետ տէր Սաշիկ, քեր որդի տեառն Պետրոսի,
 15 ամս Զ (6): Եւ յետ սորա խափան եղև հայրապետութիւն զամս
 ԻԳ (24). զի ոչ տային թույլ Յունքն, զի անճարակ լեալ, ասեն,
 Հայք ի կրօնս մեր զարձցին: Յայն ժամ Գագիկ արքայն Կարուց,
 գուն գործեալ վասն նորոգման հայրապետութեան, տայ զԿարս
 քաղաք իւր վիճակովն ի թագաւորն Յունաց և փոխանակ առեալ
 20 զգղեակն Ծամբնդոյ և հրաման ընկալեալ ի կայսերէն Տիօփլէ՝
 ձեռնադրել հայրապետ Հայոց, զի յորժամ Վասիլ թագաւոր տա-
 րաւ զտէր Պետրոսն ի Սևաստ, ոչ տային թույլ Յոյնքն համար-
 ձակութեամբ կատարել զհայրապետութիւն մինչև ցայս, որ թվին
 ՇԺԴ (1065): Եւ նստաւ հայրապետ տէր Գրիգորիս, որ և Վահրամ,
 25 որդի Գրիգորի Մագիստոսի, որդոյ Վասակա Նահատակի, յազգէ
 Պալաւոնոյ: Սա թողեալ էր զիշխանութիւն և միայնացեալ յա-
 նապատն և գտեալ զնա ի Սևա լեառն, տարեալ օժին հայրապետ
 և անուանեցին զՎահրամն, Գրիգորիս յանուն հօրն, կացեալ յա-
 թոռն ամս ԺԷ (17): Սայ էր ի քաղաքէն Բջնոյ և Վկայասէր
 30 անուանեցաւ և ճառս բազումս Յունաց և Յասորոց թարգմանեաց
 և մեկնեաց զարուեստ քերականութեան: Սա եղ ի մօի երթալ
 ի Հոռոմ յերկրապետութիւն սուրբ առաքելոցն և յոչ կամաց ձեռ-
 ի նադրեաց զտէր Գէորգ փոխանակ իւր, զի ինքն նուիրեաց զինքն
 և հայրապետն զնաց ի Հոռոմ և մեծապէս պատուեցաւ որպէս
 35 զԼուսաւորիչն: Եւ անտի նաւեաց գալ Յերուսաղէմ. և ախմայ
 նաւն և հան զնա յեղիպոսս. և անդ բազում հրաշս արար և հա-
 զարացի թագաւոր նոցա մեծաւ սիրով ընկալաւ զնա. և ետ զե-
 գիպոսս և զկղէքսանդրիա զաթոն Մարկոսի Աւետարանչի յիշ-
 խանութիւն նմա. և անդ թարգմանեաց զվարս հարանցն սրբոց:
 40 Եւ յետ բազում ամաց զարձեալ գայ ի Հայս և ետեա ի զկաթողի-
 կոսութիւն ի Գ (4) բաժանեալ¹⁷⁹, տէր Գէորգ մեծաւ յանկմանէ

5 A ՄԾԸ փխ. ՃԾԸ, թագաւորութենէն: 6 A այս: 9 A թագաւորին: 12 A Յունք:
 16 B Յոյնքն: 17 A այն ժամ, Գագիկ: 18 A տա: 22 A Յունք: 23 A զհայրապետութիւնն:
 27 A լերին, B աւժին: 29 B սա: 33 A Գէորգ: 36 A էհան, B զնան: 38 B աւետա-
 րանչին: 39 B և անդ եւ թարգմանեաց: 40 A բազմաց, գայ չիմ, կաթողիկոսութիւն:
 41 A Գէորգ:

հեծանին ի վերա նորա և Սարգիս, և Պողոս, և Թորոս վախճա-
նեցան. և ժողովեալ էր ամենայն Հայք առ Յովսէփ կաթողիկոսն
Աղուանից և հայցեալ ի նմանէ Կիւրակէ արքայ Աղուանից, որ
5 ի Բագրատունեաց, զի ձեռնադրեացէ զԲարսեղ հայրապետ, ազգա-
կան տեառն Գրիգորիսի, և Յովսէփ ձեռնադրեաց¹⁸⁰: Եւ մինչ եկն
սուրբ հայրապետն Գրիգորիս, այս ամենայն եղեալ էր և վերստին
հաստատեաց զտէր Բարսեղն յաթոն իւր և յանձնեաց ի նա
զքուեր որդիքն իւր, փոքր հասակաւ Գրիգորիս և Ներսէս անուն
10 և ինքն գնացեալ ի քաղաքն Քեսոմ առ իշխանն Գաղ Վասիլ կո-
չեցեալ կատարեցաւ ի Կարմիր վանս: Եւ հաստատեալ Բարսեղ
յաթոն հայրապետութեան իւրոյ ամս ԼԱ. (31), թվին ՇԼԲ (1083):
Սա գեղեցիկ տեսանելով և զարգարեալ ամենայն առաքինու-
թեամբ. ի սորա յաւուրսն ազգն Ըսուրենեանց, որ առյապա
15 թագաւորեցին ի Կիլիկիայ:

Թվին ՇԽԵ (1096) Յոանգն էառ զԵրուսաղէմ: Եւ թագաւորք
նստան անդ, նախ Կունտօրի, ապա Բաղտոյ, նորա որդի, ապա
Ամարեա, նորա եղբայր, ապա Բաղտոյ, որդի սորա. սա ուրուկ
լեալ ետ զթագաւորութիւն քուեր որդոյն Բաղտոյ համանուն
իւրոյ և ի սմանէ էառ Արուստը¹⁸¹: Այլ մեք ի վեր դարձցուք:

Թվին ՇԿԲ (1113) վախճանեցաւ տէր Բարսեղ¹⁸² և ի նոյն
ամի վաղճանեցաւ Գէորգ վարդապետն, մականուն Մեղրիկ: Եւ
մեծաշուք փառօք նստուցանեն յաթոն հայրապետական զտէր
Գրիգորիս, զորդի Ասլիրատին, և քուեր որդի Վահրամայ, ամս
ԾԳ (53), ի թվին ՇԿԳ ի Քրիստոսէ ՌՃԺԶ (1116): Սա զար-
25 վարեալ ամենայն սրբութեամբ և իմաստասիրութեամբ յազգէ
Պալհաունոյ, սա զամենայն մնացեալ մեկնիչս թարքմանեաց,
զորս ինքեամբ և զորս ի ձեռն Ներսէսի եղբորն: Եւ ի սորա փայ-
լէին յաշխարհի իբրեւ զարեգակն բազում վարդապետք նախ
30 Ներսէս հարազատն իւր և երկրորդ Ներսէս Լամբրոնացին, ոմանք
ի պատմագրաց, որպէս Սամուէլ ասէ, զսա յետ հայրապետու-
թեան Ներսէսի, և Կիրակոս պատմագիր աստ ասէ. այս Ներսէս
Լամբրոնացիս թարքմանեաց զմեկնութիւն տեսականն Յոաննու
Աւետարանչիս, արար մեկնութիւն յինքենէ սաղմոսացն Դաւթի
և Սողոմոնի և պատարագամատուցին և յէր ընդ եղբարսն երա-
35 խեալ», արար և լուծմունս աղօթից երանելոյն Գրիգորի Նարե-
կացոյն:

Եւ երրորդ՝ Իգնատիոս վարդապետ, որ հրամանաւ տեառն
Գրիգորիսի մեկնեաց զգլուխն Դուկասու Աւետարանչին: ॥ Զոր-
բորդ՝ Սարգիս վարդապետ, աշակերտ Ստեփաննոս վարդապետի

ՄԻՔ

ՄԻՔ

1 Ա Պողոս, Թորոս: 1—2 Ե վաղճանեցան: 3 Ե Աղ. անից, Ա Կիւրակ, Ե Աղուանից:
7 Ա նայ: 8 Ա քուեր, Ե որդիքն: 12 Ա առաքինութեամբ: 13 Ե յաւուրսն, Ա Ըսու-
րենեաց: 16 Ա նորա չիւ: 17 ԱԵ ապա Ամարեա նորա եղբայր ապա Բաղտոյ որդի
չիւ: 18 Ա լիւար, հոմանուն: 19 Ե յետ փխ. ի վեր: 20 Ա վաղճանեցաւ, Ե ի չիւ: 21 Ե
վախճանեցաւ, Ա Գէորգ: 26 Ե թարգմանեաց: 27 Ա ի սորա ժամանակս: 28 Ե աշխարհի
29 Ե և չիւ, Ա Լամբրոնացին: 30 Ե զՍամուէլ: 32 Ա Լամբրոնացիս, Ե թարգմանեաց:
33 Ա աւետարանչի: 34 Ա երանեալ չիւ: 35 Ե Նարեկացոյն:

անյաղթ փիլիսոփայի, որ ի տիս աղայութեանն էառ զաւագան
ի Բարսեղ հայրապետէ, սա մեկնեաց զէ (7) թուղթ կաթողի-
կէիցն նախերգանօք և յորդորակօք: Եւ Յովսէփ եպիսկոպոս ի
կողմանցն Անտիօքայ, իսկ ի յարեկս Անանիայ վարդապետ. սա
5 ի մի հաւաքեալ զմեկնութիւն չորեքասան արակացն Պողոսի
առաքելոյն, զմեկնութիւն Նիքիւի և Յոաննու Ոսկիբերանին և
Կիւրղի և այլ սրբոցն ի մի հաւաքեալ համառուտարար, վասն
զիւրահասութեան ընթերցողացն, և սա ասաց զարատացութիւնն.
Եւ ասաց մտահարուստն Յովհաննէս, որ Սարկաւագն կոչիւր ի
10 Հաղրատ: Սա արար անշարժ տուժար Հայոց, որ քլոնիկոն
կոչի և փոքր թվական, արար և միարանութիւն ամենայն ազգաց
առմարի ընդ Հայոց, ասաց և ճառս ներբողականս Տրդատայ և
Ներսէսի, Սահակայ և Մեսրոպայ և շարականս Դեոնդեանցն
«Պայծառացան այսօր», և յամենայն մեկնութիւնս գրոց հնոց և
15 նորոց, զոչն ինչ սա ասացեալ է և զանունն գրոշմեալ ընդգէմ
բանից: Սա յոյժ տօնասէր գոլով, որ ամենայն աւուր տօնի,
սուրբքն երեւէին նմա: Եւ միւս ևս Գրիգոր վարդապետ, որդի
Թաքակերին. սա անյաղ բաղճանօք կրթէր աստուածաշունչ գրովք:
Այս Գ (3) վարդապետքս՝ Անանիայ, Յոաննէս, որ և Սարկաւագ
20 և Գրիգորս էին յաշխարհէն Գանձակայ:

Ի ժամանակս Գրիգորիսի մեծ կաթողիկոսի, որ փոխեաց զա-
թոն հայրապետութեանն ի Ծովք անուն զգեկէն ի կլայն Հոովմէա-
կան, խնդրեալ զնա իւրտին կնոջէ այրոյ, զի նմայ էր բնական,
և կինն բարեպաշտօն սիրով ետ նմա և շինեաց ի նմայ եկեղեցի
25 հրաշազան և արար աթոն հայրապետական, զի նախնի աթոն
սրբոյն Գրիգորի Էջմիածինն ի հինահարութենէ անօրինացն ի
միգի կայր խաւարեալ¹⁸³: Եւ յետ քորա նստաւ հայրապետ տէր
միգի կայր ամս Է (7), թվին ՌԺԵ (1166): Եւ զինչ
Ներսէս, եղբայր սորա, ամս Է (7), թվին ՌԺԵ (1166): Եւ զինչ
ասացից վասն սորա, զի Ժ (10) ասլատիկ գտաւ, քան զբազումս
30 ամենայնիւ, զի զարգարեաց զեկեղեցիս Հայաստանեաց կարգօք
և քաղցր եղանակ շարականօք, զի անշարժ ունէր շնորհս հոգեւոր
և մարմնաւոր, զի վկայեն ամանք ի տեսողացն, որպէս Միխայէլ
վկայէ, թէ զամենայն Աստուածաշունչ գիրս ի բերան ասեալ
իբրեւ զմի կանոն սաղմոս և արդ յայտնի են ասացեալ բանք
35 սորա և պաշտի ի սուրբ եկեղեցիս հանապազ: Եւ մեկնեաց զՄատ-
թէոսի աւետարանն մինչև ի մի համարեքն և ոչ գլխում, թէ
զլարդ ॥ արգելեաց: Եւ համառ իմաստութեան և սրբութեան ՄԻԲ
պայր և նա յամենայն ազգս, մինչ զի թագաւորն Յունաց ցան-
կայր տեսանել զնա և առաքեաց հետորս, զի փորձեացէ զնա

1 Ե աղայութեան: 3 Ա յորդորակօք: 5 Ա մի չիւ, Ա Պողոսի: 6 Ե Ոսկիբերանին:
7 Ա այրոյ: 8 Ա բնթերթողացն: 9 Ա Յոաննէս: 10 Ե արար և, ԱԵ առմարի: 12—13 Ե և
[Ներսէսի] չիւ: 13 Ե Մեսրօպայ, Ա Դեոնդեանց: 14 Ե այսուր: 15 Ա զոյղ: 17 Ե սուրբք:
18 Ե անհաղ: 19 Ե Յովհաննէս: 21 Ա մեծ չիւ: 22 Ա հայրապետութեան, Ե զգեկէն:
23—24 Ա Հոովմէական: 24—25 Ա եկեղեցի հրաշազան և արար չիւ: 25 Ե զի չիւ, զնախնի:
26 Ե անաւրինացն: 31 Ե եղանակաւ շարականաց: 32 Ե վկայէն: 33 Ա զիւր: 34 Ե կա-
նոն: 36 Ա ի չիւ: 37 Ա արգելեաց: 38 Ա ամենայն: 39 Ա ասացեաց:

և գառաւ Է (7)-տպատիկ առաւել քան զհամբարան¹⁸⁴։ Եւ յետ վազ-
 ճանի սորա նստաւ հայրապետ Գրիգոր, եղբօր որդի սոցա, ամս
 Ի (20), թվին ՈԻԱ (1172)։ Բայց փոքր ինչ հակառակութիւն եղև
 ամս, զի մեռանել տեառն Ներսէսի Բ (2) եղբօր որդիք կային՝
 5 աւագ եղբօր որդին Գրիգոր և կրտսերին՝ Գրիգորիս մականունն
 Ապիրատ։ Յորժամ վաղճանեցաւ սուրբն Ներսէս, Գրիգորն ոչ էր
 մերձ, այլ Գրիգորիս զնա կարգացին կաթողիկոս, բայց ոչ ձեռ-
 նադրեցին, այլ յորժամ եկն Գրիգոր՝ աւագ եղբօր որդին և ետև
 10 ղիւսն եղևոր, գնաց առ փեսայն իւր՝ Վլէն իշխան, և առաքեաց
 զնա առ Նուբարանն ի Բերիայ և առ հրամանն ի նմանէ. և եկին
 ժողովեցան ի Հոռմկլայն բազմութիւնք վարդապետաց և եպիս-
 կոսոսաց և հաւանութեամբ ամենեցուն աւրհնեցին զտէր Գրիգոր
 կաթողիկոս, իւր ամենայն սրբութեամբ զարգարեալ էր սա նման
 Ներսէսի։ Բայց փոքր մի մեղադրեաց Միխայէլ պատրիարքն Ասո-
 15 րոց, թէ բնդէր եղև գծաութիւն ի շնորհա հոգեւորս և ես ի մէջ
 ազգականաց, բայց լիցի գթութիւն տեառն Աստուծոյ ի քս վերայ
 և հայցեմ ի քէն ոչ անտես առնել զանուանեալն Գրիգորիս և
 տուր նմա զկամարսն և զճարտունի վիճակն. և սա եւ¹⁸⁵։

Ի Ե (5) ամին տեառն Գրիգորի եկաց պարոն Հայոց Ռուբէն
 20 և յետ նորա Լեոն. սորա որդիք Ստեփանէի, որդոյ Լեոնի, որդոյ
 Կոստանդիայ, որդոյ աստղին Ռուբենի, որ ի Յարժուհեաց և ի
 Հայկազանց, որպէս յառաջն ասացի։

Ի թվին ՈԻԷ (1188) և ի հայրապետութեան Գրիգորի ժէ (17)
 ամ և ի պարոնութեան Լեոնի Բ (2) ամ և ի Գրիստոսէ ՌՃՂԲ
 25 (1192) ամ առաւ սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ Յարութահայ, ազ-
 դաւ Քուրթ, որդի Էսրայ, ի Դուին քաղաքէ¹⁸⁶, որ յա[յ]ն ժամ
 զլուխ էր Եգիպտոսի և շրջակայից. ի բախտից ինչ գիտեալ և
 այժմ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց էաւ զԵրուսաղէմ ի Ֆոան-
 կաց. ԽԹ (40000) ոգի միայն ի տաճարին ջարդեաց թող յայլ և յայլ
 30 տեղիս և զՅարութեան գաւն կողպայիւք փակեաց և ետ զբալանին
 ի յաղակման իւր, զի առցին կարմիր մի բոս զլուխ և ապա
 մացեն ի Յարութիւնն. և շինեաց զտաճարն և բնակեցոյց ի նմա
 Դանիշմանս, այսինքն շէխերս և մի իշխանցէ ոք ի քրիստոնէից
 մտանել բնդ զբոնս տաճարին և թամբով ձի հեծնուլ համարձակ
 35 և այլ շատ բան, բոս չար կրօնից իւրեանց. Այս ամենայն իրա-
 դորձեցաւ ॥ յաւուրս Գրիգորի։ Եւ յետ սորա նստաւ հայրապետ
 տէր Գրիգորիս Տղայ կոչեցեալ, քուեր որդի տեառն Ներսէսի,
 ամս Բ (2)։ Սորա չարախօսքն բազում էին՝ Յոհանէս, որ առ-
 յապա նստաւ կաթողիկոս, և Անանէ, որ եղև հակառակ աթոռ ի

1—2 Ե վախճանի։ 4 Ե զի ի մեռանել, Ա Ներսէսի Բ չիւ։ 5 Ա աւագ։ 6 Ե վախճա-
 նեցաւ։ 7 Ա կարգեցին փխ. կարգացին։ 9 Ա Մլէն փխ. Վլէն, առաղեաց։ 10 Ա Նուբա-
 րան։ 11 Ե Հոռմկլայն։ 14 Ա պատրիարքն։ 15 Ա ի (շնորհա) չիւ։ 18 Ա զկամարսն։ 19
 Ա ամի։ 20 Ե որդոյ։ 21 Ա Կոստանդեա, Արժուհեաց, և չիւ։ 22 Ա յառաջն չիւ։ 24 Ե
 (է) ի չիւ։ 25 Ա Յարութահայ։ 29 Ա այլ և այլ։ 30 Ա զբալանին։ 31 իւր չիւ։ 32 Ա
 նմայ։ 33 Ա շէխերս։ 34 Ե թամբով, հեծնել, համարձակել։ 35 Ա իւրոց։ 35—36 Ա իւր
 դորձեցաւ։ 37 Ա Տղա կոչեցեալն։ 38 Ա տոսպա։

Անաստ, և միւս ևս Դուիթ, որ ապստամբեալ նստաւ յԱղթամար,
 զինքն առէր Յարժուհեաց, և այլ Զ (6) կաթողիկոսունք քսեցին
 զնա առ թագաւորն Լեոն, բարուրս սուտս ի վերա զնելով, և
 նորա ի կալանս արարեալ ի Սիս քաղաքի, և հրաւիրակս առա-
 5 քեալ, զի ի մի վայր ժողովեցին վարդապետք քննել զսուտն և
 զիրաւն։ Եւ մինչ չև եկեալ էին, յաւուր միում տեսին զնա յա-
 տակս պարսպին և կառ զմիջով նորա և մեռեալ, ոմանք ասա-
 ցին, թէ չարախօսք նորա արարին և կառ վասն ուշնորիկ կա-
 պեցին բնդ մէջ, զի մի կարծիցեն զնոցանէն. և ոմանք ասացին,
 10 թէ զիշերի կամեցաւ վախճել կտրեալ պարանին և մեռեալ։ Եւ
 եղին զնա ի Գրազարէն¹⁸⁷։ Եւ յետ սորա նստաւ տէր Գրիգորիս,
 որ Ապիրատն կոչեցեալ, այն որ յետ տեառն Ներսէսի քաղաքեաւ
 կաթողիկոս և Գրիգոր առ ի նմանէ և ետ զվիճակն Տարսնի նմա
 և այժմ սա եղև կաթողիկոս ամս Ը (8) զարգարեալ սրբու-
 15 թեամբ¹⁸⁸։

Յայսմ վայրի եղև թագաւորութիւն ցեղիցն Ռուբենեանցն, որ
 Յարժուհեաց և Հայկազեանց խառնեալ խնամութեամբ որոց նախ
 թագաւորեաց Լեոն։

Արդ՝ ի թուին ՈԽԶ և ի մարմնանալոյ բանին Աստուծոյ
 20 ամք ՌՃՂԹ (1199) և յառաջին ամին Գրիգորիսի զարձեալ նոր
 նորոգեաւ թագաւորութիւն Արամեանս տոհմի և եղև վերջինս
 պայծառ, քան զառաջինն։

Արդ՝ ի Դ (4) բաժանեցի զթագաւորութիւն Արամեանս
 տոհմի բոս Դ (4) կողմանց և Դ (4) հողմաց և Դ (4) վտակաց.
 25 նախ՝ Հայկազնեաց, երկրորդ Արշակունեաց, երրորդ Բագրատու-
 նեաց, չորրորդ այժմ Յարժուհեաց խառնեալ խնամութեամբ
 բնդ Հայկազունն։ Նախ Լեոն, որդի Ստեփանէի, որդոյ Լեոնի,
 որդոյ Կոստանդիայ, որդոյ Ռուբենի, որ ի Սենեքերիմանց։
 30 Այս Լեոն¹⁸⁹ կացեալ իշխան ամս Ժ (10) և այժմ Գրիստոսիւ զո-
 բացեալ եղև թագաւոր տանս Արամեանս ի Սիս քաղաքին։ Սայ
 բնկալեալ եղև թագ ի Հոռմայեցոց և Յունաց։ Եւ սա շինեաց
 զմեծափառ վանքն Ակնեւ և օծեալ եղև ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ։
 35 ի սորա յաւուրս էին երեկիք վարդապետք ի կողմանս
 Աղուանից մեծ վարդապետն Միսիթար Դոշն կոչեցեալ, որ շինեաց
 զՆոր Գեաղիկայ եկեղեցիքն¹⁹⁰, և Ներսէս Լամբրոսեցին, և Յովսէփ
 կողմանցն Անտիոքու, և Յոհանէս, ոյ յապայ եղև կաթողիկոս, և
 Աստուածատուր վարդապետ, որդի Աղբէրիայ. յԱր և ճէշ քաղաքէ, ՄԻԴ
 40 պեալ¹⁹¹։

Այս Լեոն թագաւորս հնազանդեաց զսուրտանն Անտիոքու

2 Ա զինք, Արժուհեաց։ 3 Ա սուտ գնելով ի վերա։ 6 Ե յաւուր, Ա զնայ։ 7 Ա զմէջս։
 8 Ա չարախօսքն, Ե յայնորիկ։ 10 Ա և (մեռեալ) չիւ։ 12 Ա որ (յետ) չիւ։ 16 Ա Ռուբենեացն։
 17 Ա և ի։ 19 Ե թվին, ի [մարմնանալոյ] չիւ։ 20 Ա ՌԽԹ։ 21 Ա թագաւորութիւնն։ 24 Ե
 40 զմեծափառ։ 25 Ա և երկրորդ։ 27 Ե Ս[տ]եփանէի։ 28 Ա որդոյ, Կոստանդեայ, Ե Բուբենի։
 29—30 Ե զաւրացեալ։ 31 Ե Հոռմայեցոց։ 32 Ա Ակնեւ։ 33 Ա երեկի, կողմանց։ 35 Ե
 եկեղեցիքն։ 36 Ա Յովհանէս, որ առապա։ 38 Ա երեկի փխ. անուանի։ 40 Ե զսուրտանն։

5 զգուստր արքայի կիսկրոս կղզոյն ֆոանդ աղղաւ¹³²:

20 սուրա և թվին Ուր (1220) անտու. կաթողիկոս անուանուի. հարա-

35 և վարդան վարդապետն հաղթանակի, որ ամենայն վաղվառն, որ

344

յառաջ և յետոյ ի ժամանակ սոցյալ.

35 Եւ այս Չարմաղան դժբաղդէր, որ իշխէր¹⁹⁸ Խորասանայ,

345

թեամբ զօրաց. և զձմերային և զանակն զաղարէին յարգաւանդ և
 ի բերրի տեղի, որ կոչի Մուղանայ, որ ի Յաղաման: Եւ ուժ
 առեալ ինքեանք և երկիրք, զարուհն ելեալք օխոէին, քանդէին
 զաշխարհս ամենայն և կատարեցաւ մարգարէութիւն մեծին ներ-
 5 սէսի՝ «Աւերիլ ամենայն երկրի յազգէն նեառացց»: Ո՛հ, ո՛հ զա-
 նութեան մերոյ և այս ոչ թէ ի մի ամ կամ ժ (10), ի (20), և (30)
 դորձեցաւ, այլ բազում ժամանակս իբրեւ նրդենեալ անտառ ծա-
 ծանելով եկն և զտէրութիւնս ամենայն ազգաց յինքեանս զրա-
 10 վեցին, և անխոր ուտէին զմիւս ձիոց և միանց և զժամանս, և
 ի զանն իւրեանց սլարձէին: Եւ իբրեւ այս յաջողեցաւ ի ձեռն մեծ
 զօրավարին Չարմզան կոչեցեալ, առ բնաբնաց իւր զօրագլուխ և
 աթոռակից Խարար նախն, Ղաթուն Ն[ա]ւին և Չաղատայն, որ զօրա-
 15 գլուխն էր ամենայն զօրուն, զոր յետոյ ստանին Մուրճարն և այլ
 բազում զլսաւորք: Թ՛վին Ո՛հ (1221) երկն և յարժամ օրեցին եզի
 թ՛վական Ո՛հ (1234)¹⁹⁹: Եւ բնդ բազում գերեալան գերեցին զվար-
 զապետն Վանական և զաշակերտն զԿերակոս վարդապետն: Եւ
 կազեալ ամ մի ի գերութիւն յետոյ վաճառեցին զվարդապետն
 Վանական Չ (80) գանկան, և յետոյ Կիրակոս վարդապետն զազա-
 20 վախեալ և եկին երկուքին ի տեղի սնընդեանն իւրեանց²⁰⁰:
 Թ՛վին Չ (1251) վաղճանեցաւ Վանական չ (70) ամաց²⁰¹:
 Թ՛վին Ո՛հ (1242) Փաշօն եղև ի տեղի Չարմզ[ան]ին զօրա-
 վար, զի նա համբաղեալ էր. և առ զԹէօդուպոյիս և ի միւսում
 ամի առ զամենայն աշխարհն Հոռոմոց կոչեցեալ՝ զԿեաւրիայ,
 25 զՍեաստ, զԵրզնկայ և զամենայն գաւառս, մանաւանդ զվշտառեա
 ազգս Հայոց գերեցին և խանգարեաց զՍխաթաղին սուրտանն
 Հոռոմոց²⁰²: Իբրեւ զայն ետես, իմաստուն թագաւորն Հեթում
 առաքեաց զՍմբատ եղբայր իւր զօրավար Հայոց առ Փաշօն, կալ
 նմայ ի հնազանդութիւն, որում հաւանեալ խնդրէ ի նմանէ
 30 զմայր և զկին և զգուտար սուլտանին, որ առ նմա էր փախուցեալ
 զազապետութեան ազադաւ: Թէպէտ թագաւորն համառ ոչ կամէր,
 այլ վասն անիւ ետ²⁰³: Եւ Բաշօն նուին խնդացեալ և երգամբ
 զաշինս կռեաց և զզօրավարն Սմբատ առաքեաց առ զանն մեծ
 և նորա մուրհակ կնքեաց, զի մի ոք նեղեացէ զիշխանն Հայոց
 և կալ անառ ի թագաւորութիւն իւր, միայն եթէ եկեացէ թա-
 35 զաւորն Հեթում առ նա: Եւ եկեալ Սմբատ սպարապետն Հայոց
 բազում շքեղութեամբ և սրամեաց եզրօրն դասացեալսն ՝ մեծին
 Իսկ նորա յանձն առեալ գնացեալ առ Բաշօ զաւրավարն և երկ-
 րորդ: Եւ ի նմանէ առեալ մուրհակ երգման վասն մտերմու-
 40 թեան զանին, և գնացեալ զերկայնաձիւ ճանապարհն և անցեալ
 զժովն Կազբից: Եւ բնդ իւր ունելով բազում քահանայս և վար-
 դան վարդապետն²⁰⁴: Հասին ամիսս Ե (5) ի գուռն արքունի²⁰⁵
 և զանն մեծապէս փառօք բնկալաւ գնա և առեալ մուրհակ կնքով,

1 A զձմերային: 2 A ի (բերրի) չի: 6 A այս չի: 9 A զժրժմունս: 11 A զօրա-
 վարին Չարմզան, բնդեաց, զօրագլուխ: 18 A գանկանի: 21 A Չարմ[ա]ղ[ան]ին:
 26 A Հոռոմոց: 27 A եղբայրն, իւր չի, զօրաւոր: 29 A զմայրն, առ չի: 32 A զզօրա-
 վարն Սմբատ: 33 A զիշխանս: 36 A դասացեալսն: 37 A զօրաւարն: 42 A առեալ:

անխղիւի սէր ունել, և զարձան բազում շքեղութեամբ ի Մանկու
 դանէն, որ յետ Հոռոմայ զանին նստեալ էր և Գիուգ զանին: Եւ
 եկին առ Բաթու, հայր Սարգախին, մեծալիւր և մօտ ազգական
 զանին, որ նստէր մերձ ծովուն Կազբից, յետ զանին իշխան Գ (3)
 5 կոզմանց: Եւ նա ևս սիրով բնկալաւ զթագաւորն Հեթում և մեծա-
 վառ սրատուով յուզորիկաց զալ առ Բաշօ նուին և ըստ արժա-
 նայն և նա սրատուաց, զի էր իշխան Վրաց, Աղւանից,
 Հայոց և Հոռոմոց: Եւ եկեալ Հեթում յաթոն իւր թ՛վին ՉԵ (1256)²⁰⁶:
 Եւ յայսմ ամի մեռաւ Բաթուն և նստաւ Սարգախ, որդի նորա,
 10 և ի սոյն ամի գեղաւոր եղեալ և սա²⁰⁷:
 Ի թ՛վին ՉԵ (1258) մեծն Հոլաու, եղբայր Մանկու զանին,
 եկն անթիւ զօրօք առ զԲաղդատ ի խալիֆայէն Մուսղատայ, որ
 էր յետնամնաց Մամեկի: Եւ ի գալ զարնան առ զՄուֆարիին,
 զՅամիթ, զՄուրայ, զՀալապ, զՇամ և զամենայն երկիրն²⁰⁸:
 15 Թ՛վին ՉԺԲ (1263) հանգեալ ի Քրիստոս Յովհաննէս Գառ-
 նեցին²⁰⁹:
 Թ՛վին ՉԺԳ (1264) սուլտանն Մորայ եկն յաշխարհն Կիլի-
 կեցոց, զիկն երկրին գերեաց և զԼեոն որդին Հեթումայ ծառա տա-
 20 բաւ յեղիպտոս և զԹորոս կրտսեր որդին սպան²¹⁰:
 Յայսմ ժամանակի փայլէր իմաստութեամբ և առաքինու-
 թեամբ սուրբն Ստեփաննոս վարդապետ, որդի Յուսկայ քահանայի,
 ի կոզմանս Բերկրու և Վասպուրականի²¹¹:
 Թ՛վին ՉԺԵ (1266) վաղճանեցաւ կաթողիկոսն Կոստանդին
 անփաւ ի մեղաց²¹²:
 25 Թ՛վին ՉԺԶ (1267) կաթողիկոս տէր Յակոբ ամս ի (20):
 ՉԺԸ (1269) ազատեցաւ ի գերութենէ Լեոն որդի թագաւո-
 րին: Ի Գ (4) ամին Յակոբայ կաթողիկոսի հասանէ վաղճան
 թագաւորին Հեթումայ. կրօնաւորեալ անուանեցաւ Մակար ի ժամ
 մահուն, թագաւորեալ ամս ԹԵ (45)²¹³:
 30 Թ՛վին ՉԻ (1271) օծաւ Լեոն թագաւոր, որդի նորա, ամս ժԹ
 (19)²¹⁴: Սա առաւել քան գնայր իւր սիրող կարգաւորաց: Սորա
 էին Է (7) որդի և անդրանիկ Հեթում:
 Թ՛վին ՉԼԸ (1289) կաթողիկոս տէր Կոստանդին Պրունգործն
 ամս Գ (3), զոր բնկեց յաթոնայն Հեթում և եղբր զտէր Ստե-
 35 փանոս Հոռոմայեցին, որ եկաց ամս Գ (4)²¹⁵:
 Թ՛վին ՉԼԸ (1289) օծաւ Լեոն որդին, Հեթումն՝ թագաւոր[եաց]
 ամս ժԸ (18). առ ոչ արար կին²¹⁶:
 Թ՛վին ՉԼԹ (1290) եկն Աշխաթի սուլտանն Մուրայ ՝ ի մերա ՄԻԸ
 Հոռոմային և առ զնա²¹⁷ և զտէր Ստեփաննոս գերի տաբաւ
 40 յեղիպտոս և անդ մեռաւ: Եւ նստաւ կաթողիկոս տէր Գրիգոր

2 A Հոռոմային: 3 A Սարգա խանին: մեծ ողիւր փխ. մեծալիւր: 4 A մերձ: 6 A
 սրատուով, Բաշօ: 7 A Աղւանից: 10 A եղև: 12 A Մուսղատայ: 13 A յետնամնաց, զՄու-
 ֆարգին: 14 A զՀամիթ: 17 A ՉԺԳ փխ. ՉԺԳ: 18 A երկիրն, Հեթումոյ ծառայ: 21 A վար-
 դապետն: 26 A ի ՉԺԸ: 27—28 A ի Գ (4) ամին... թագաւորին Հեթումայ չի: 36 A Լեոն,
 թագաւորին: 38 A Մորա:

Անարգաւեցին, աչք հանձարեղ և գիտնական, սա արար բազում
երգս շարականաց, որ եկաց ամս ժԳ (13):

3 Յայտ ժամանակի հակառակէին 2 (6) եղբայրքն բնդ մի-
մեանս վասն թագաւորութեան և երթային ի Կոստանդնուպօլիս
և ոմն յարեկէս, հիւս[իսի] ի] գանն, և թագաւորէին Մմբատ, Թո-
րոս, Կոստանդ: Մմբատ սպան զԹորոս և զթագաւորի զանին
պորեաց. և բազում մարտէր ի մէջ եղբայրցն: Յետոյ զօրացեալ
Հեթոմ սա բնդ իւր զԼեոն, զսրդի Թորոսի եղբոր իւրոյ և զեղ-
բարսն զՄմբատն և զԿոստանդին յաքսորս առաքեալ²¹³:

10 Թվին 202 (1307) կաթողիկոս տէր Կոստանդին ամս ժ2
(16): Յաւուրս սորա և Հեթոմայ եղև ժողով ի Սիւս, առնել զառն
ծ[ն]նդեան գեղականքեր ի Ե (25) և գամենայն տառնս սրբոց ուր
և հանգիպի և արկանել ջուր ի սուրբ խորհուրդն²¹⁴:

15 [Թ]վին 205 (1308) թագաւոր Լեոն, որդի Թորոսի, ամ մի:
Եւ միւս ամի թագաւոր Օշին, որդի Լեոնի, կալեալ զաթոս ամս
ժԳ (13): Սա ոչ հաւանեցաւ փոխել զկրօնս հայրենիս:

Թվին 22 (1321) կացեալ թագաւոր Լեոն, որդի Օշնի: Ի
սորա Գ (3) ամի կացեալ կաթողիկոս տէր Կոստանդին Լամբո-
նացին ամս Գ (4):

20 Յայտ ամի եկն Մարցին ի Կիլիկոյ երկիրն և բազում առ
և գերի տարեալ և զբերդն Աղանու քակեաց²²⁰:

Յայտ ժամանակի փայլէր իմաստութեամբ Մխիթար վար-
դապետն ի Մեծոփ հանգերձ աշակերտաւքն:

25 Թվին 222 (1327) կաթողիկոս տէր Յակոբ. սա սրդի զսրով
քրիստոսասէր Գրիգորի Անարգաւեցայ²²¹: Յաւուրս սոցայ, թվին
22Գ (1335) յաւուր Համբարձման տեանն²²², ի լնոյ չափոյ մե-
ղաց մերոց, ի խաղաղ ժամանակի, ամիրան Հալապայ եկն ի Մամ-
ւէտիայ և յԱտանիայ և բնդ բոլոր երկիր և ի թագաւորական
քաղաքն և առնասարակ սրոյ ճարակ ետուն և անթիւ գերի՝
30 զարս և զկանայս, զծերս և զտղայս և զանասունս տուալ տարան
յաշխարհն իւրեանց²²³:

Թվին 222 (1337) վաղճանեցաւ Մխիթար վարդապետն ի
Մեծոփ:

35 || Համառօտ պատմութիւն ազգաց Տանկաց Յամաւնոց, որ
բռնակալեցին միանեման ի ծայրին եւրոպիոս բովանդակ հիւս[իս]ով
և Բաբելոնիւ ընդ հարաւ:

Արդ ի թվին ՌՀԱ (1222) այլ ոմն անուն Օսման, այլ շի-
նական և հոգադորձ, յազգէ Սորակինոսաց, Տաճիկ կոչեցեալ, օրի-
նօք պղծոյն Մանգեղի, որ թողեալ զաշխարհն իւր զԱսիայ ի
40 ձոխ գեղէ և եկեալ յայլ և յայլ տեղիս եղև գլուխ աւագակաց և
ժամանակ ինչ գնացեալ յարեցաւ ի սուլտանն Ալայատին Կո-

3 A եղբայրք: 5 A Սմբատ: 8—9 A զեղբայրսն զՄմբատ: 11 A զառն: 12 A տօնս:
սրբոց չիւ: 15 A ամին: 18—19 A Լամբոսնացին: 20 A Կիլիկոյ: 23 A աշակերտօքն: 25
A սոցա թիւ: 26 A Հափ: 27 A ամիրայն Յալապ: 30 A զանասուն: 35 A ծայրեցն եւրո-
պիոյ, B հիւսիսիւ: 38 A երկրագործ աշխիւքն հոգադորձ վիս. հոգադորձ: 39 B պղծոն:
զՅատիւ: 40 A յայլ և այլ: 41 B Ալատին:

պաղովկացոց երկիրն և եգիպ շնորհ յաչս նորա, առեալ ի նմանէ
զօր բազում եկն էառ բազում կոտորմամբ զԲուրսայ, որ է Եփե-
սոս, և թագաւորեաց²²⁴: Եւ եղև ինքնագլուխ սուլտան ամս Կ (60):
Որդի զնայր պայազատեալ, որ սակաւ սակաւ տիրեցին ամենայնի,
5 որ արդ հայանի է ամենեցուն:

Թվին 2ԻԹ (1280) Ուրախան, որ և Օրհանի, որդի նորա,
նստաւ սուլթան: Սա ընդարձակեաց զիշխանութիւն իւր՝ տիրե-
լով բազում քաղաքաց, թագաւորեաց ամս ԻԹ (29), մեռաւ:

10 Թվին 2ԾԸ (1309) սուլտան Մուրատ, որդի նորա, թագա-
ւորեաց ամս Կ (60): Եւ սա ևս մեծացաւ անթիւ զօրօք և մեռաւ:

[Թ]վին ՊԺԸ (1369) սուլտան Պայաղիւս, որդի նորա, թագա-
ւորեաց ամս ժԳ (14): Ի ժամանակս սորա երեքասուն ամի
թագաւորութեան և ի Թորգոմեանս թվականի ՊԼԲ (1383) և
Թամուր Լանի. և պատճառ ելից նորա է այսպէս. Արդ՝ այլ մի
15 Թամուր Լանի անուն, օրինօք պղծոյն Մանգեղի, երեկեցաւ յարեկէս
ի Մմբունգ քաղաքի, լցեալ ամենայն չարութեամբ, զոր ոմանք
ի Մարթափու առն զնա, մերձ յԱրտաղ գաւառի, որ և գնացեալ
ի Թարեղ և զանօրէից յղեալ զնա ի քէշիկս պահել զթշնամիսն
ի ճանապարհին Խորասանու: Եւ անտի անցեալ զգետն Ջահուն

20 գնացեալ ի Մմբունգ և անդ եղև աւագակապետ և ժողովեցան առ
նա արքանօրէնք, մարդասպանք. և գնացեալ նոքօք յեղր քա-
ղաքին յափշտակեալ զերամակ նոցին. և ել իշխան քաղաքին պա-
տերազմել և նոքա հարին և սղանին զիշխանն և զօրս և տիրեաց
քաղաքին Մմբունգայ: Եւ առ զիլին իշխանին Խանում անուն: Եւ

25 զօրացեալ էառ զԲուխարայ, քաղաք և անցեալ ընդ գետն յայս-
կոյս²²⁵, եկն յերկիրն Խորասանու, առնու զբազում քաղաքս նոցա
և առ և երկիւղ նորա անկաւ ի վերա ամենեցուն, տային զաշ-
խարհն ի ձեռս նորա և նա զոմանս խարէր, ոմանց երգնոյր և
որդեգիրս առնէր և կիսոց զգլուտրն իւր տայր և նովաւ սղա-
նանէր: Եւ գնացեալ ի վերայ Խորասանու և թագաւորն նոցա
30 Շահմասուրն ոչ ետ զքաղաքն և ոչ զՇիրազ, և զԲիրման, և
զԱսպահան զամս-Բ (8). և պիղծն Թամուր առ յերես խաղաղու-
թիւն արար ընդ նմա և յետս զարձաւ: Եւ Շահմասուրն գետպան
առաքեաց նմա բազում ընծայիւք, և նորա տեսեալ զգետպան,
առաքեաց նմա բազում ընծայիւք, և նորա տեսեալ զգետպան, Եւ

35 եղև սուս || հիւանդ. և զենեալ գառն մի, էարբ զարիւնն և կոչեաց
զգետպանսն ի մէջ բազմութեան և եցոյց զգէմս իւր, իբր մեռե-
լոտոյ և առաջի նոցա փոխեաց զարիւն գառին և գետպանքն եկեալ
վաղվապակի աւետիւս մատուցանէին Շահմասուրին, թէ այսօր

2 A զօրս, B զԲուրսա բազում կոտորմամբ: 5 A արդ չիւ: 6 A Ուրխան, B Օհրան-
7 B Իւր չիւ: 8 A ամենայն փիւ. բազում: 9 B Մուրատն: 11 B Պ և ԺԸ սուլտանն Պայա-
ղիւս: 12 A յերեկոտան, B ամի չիւ: 13 A (և) ի չիւ: 14 B պատճառ նորա ելիցն այս-
պէս է: 16 A Սմբունգ, B քաղաքէ: 17 A զնա չիւ: 18 A Թարեղ, զանօրէից, B Քէշիկս,
զթշնամիս: 19 ընդ գետն: 21 A նոքօք չիւ: 22 A երամակ: 23 B տիրեցին: 24 A Մմբունգ,
B առին: 25 B զԲուխարա. 25—26 A յայսկոյս, երկիրն: 27 A երկուղ, B նոցա փիւ. նորա:
28 B ի ձեռն, A երգնոյր: 29 B որդեգիրս, կիսոցն: 30 B գնաց: 31 A Շահմասուր: 33
A նմայ: 34 B զգետպանն: 35 A գառ, B զարիւն: 36 B բազմութեանցն, իբրեւ, A իբր
չիւ:

կամ վաղիւ ստատակերոց է կանկ թամուրն, իսկ չարանարն պատ-
 րատեալ զգորս իւր զԴ (4) աւուր ճանապարհ ի մի օր հասեալ
 ի Սորաւան և պատերազմեալ բազում մարտիւ, սակաւ աւուր
 էառ զքաղաքն և զամենայն աշխարհն թորատանու՝ զԲայն, զՇի-
 5 բաղ, զԲիրման, զԱստղան, զՆիւշապուհ, զԿուրան, զՄակուրան,
 զԹուն, զԹանջան, զԴազման, զՄազանդարան, զՄէ, զԿազուան
 և եհառ ի Սուլթանիայ ի սահմանս Ասորպատականի թարվիզու:
 Եւ զանն թարվիզու²²⁶ փախեալ կողմամբն Ըորշաուհեաց ի Բա-
 10 բելուն, առ ազգային իւր: Եւ թամուր Կազն առ զթարվիզ և անտի
 չուեալ եկն երկիրն Միւնեաց ի վերա զգեկին Երբնջակու և եկեալ
 յերկիրն Ճակատու առ զքաղաքն Մուրմարի, որ էր ամրափակեալ
 ազգին Բադրատունեաց և անտի յԱյրարատ և զամուրն Բջնոյ և
 ուղան զեպիսկոպոսն Վանական և զայլ բազմութիւն քրիստոնէից:
 Եւ առ զամենայն աւարն գնաց ի Փայտակարան Տփիսիս, էառ
 15 գնա և զթաղաւորն Բադարատ ուրացոյց ի հաւատաց, որ էր
 յազգէ Հրէից²²⁷ և առ Գրիգորիս հաւատացին ի Քրիստոս և յետոյ
 եղեն քաղկեդոնիկ: Եւ Բադարատ խարեաց զթամուր, իէ տուր
 զգորս քո, զի երթեաց զամենայն ազգս Վրաց, ածից ի կրօնս
 քո, որք են լեզուք Ը (8): Եւ նա հաւանեալ էա: Եւ Բադարատն
 20 յղեաց գաղա առ արգիս իւր Կոստանդին և Գաւրիթ գալ ծածուկ
 բնդառաջ ծնօղին, զի կարիցէ փախչել: Եւ իւր առեալ զգորս Չա-
 զաթային բերեալ ի նեղագոյն և ի կածան տեղիս և որդիք թա-
 դաւորին սուր եզեալ կռտորեցին ԲԺ (12)-ան Ռ (1000) անձինս
 և առեալ զհայրն իւրեանց գնացին յաշխարհն իւրեանց: Իսկ
 25 պիղծն թամուր յեղանակս զարնանային ժողովեաց զգորս իւր
 գնաց ի վերա թաւրքման Գարա Մահմատին և նա խոյս առեալ
 և թամուր մեծաւ արշաւամբ հասեալ նմա ի վրա Ճապաղջրոյն
 և պատերազմեցան, և պարեաւ թամուրն ի նմանէ, զի զգորա-
 գլուխն նորա սպան: Եւ թամուրն եկն յերկիրն Պալուսեաց ի
 30 դաւառն Տարօնոյ և բռնաւորն սիրով ընկալաւ, և անտի ի Բաղէշ
 քաղաք: Եւ ամիրայն Ամիր-Շարաֆ սիրով հնազանդութեամբ
 ընկալաւ գնա և նա էա նմա և աշխարհին գիր ազատութեան
 երգմամբ ևս առաւել կարգացոյց: Եւ գնացեալ առ զԴաթի,
 զԱրծէշ, զԱրծէշ, զԲերկըրի և հեշտութեամբ, զի կամաւ կառն և
 35 հնազանդեցան և եհառ ի վերա Վանայ քաղաքին, զաւուրս Խ (40)
 սրաշարեալ կանգնեաց զհօգարլուրան պատնէշ և բռնաւորն նոցա
 փախեալ և ետուն զրերգն: Եւ Բ կարէ ընդ գրով արկանել զա-
 զէսս, զի քաղաքն, ամենայն երկիր ընդ մէջ բերդին էին և առ-

1 ԱԲ վաղիւն, Ե է չիւ: 2 ԱԲ ճանապարհն, Ե ի չիւ: 5 Ա զՔրման, զնուշարու:
 7 Ե թարվիզու: 8 Ե թարվիզու: 9 Ե զթարվիզ: 10 Ե յերկիրն, զգնեկին, Ա եկեալ չիւ: 11
 Ե զքաղաք: 14 Ա էառ չիւ: 15 Ա թաղաւորն: 16 Ա հաւատացն: 18 Ե զի երթեաց չիւ: 19 Ա
 և հաւանեալ նմա էա: 20 Ե ի Կոստանդին: 21 Ե ընդ յառաջ: 22 Ա ի (կածան)
 չիւ: 24 Ե առ զհայր: 25 Ե ժողովեալ: 26 Ա թաւրքմանին, Ե խոյս առեալ: 27 Ա թամուրն,
 Ե նմայ: 28 Ե ի նմանէ, Ա զօրազուր: 30 Ա Տարօնոյ, Ե բռնաւոր, ԱԲ ընկալաւ
 գնա: 31 Ա Միր-Շարաֆ: 32 Ե նմայ: 35 Ե Վանա, Խ օր: Ա քառասուն: 36 Ե պատնէշ,
 Ա ր[ո]նաւոր: 38 Ա և ամենայն:

հառարակ զամենեւան ընդ վայր արկին, մինչ զի յետին ան-
 կեալքն ի վրա մտաղէկին ալ ոչ մեռանէին. և բազում աւարա-
 դարձաւ ի Սմրգնդ և տիրեաց ամենայն²²⁸: Այլ մեք յետս դարձ-
 5 ցուք, զի յորժամ գնաց թամուրն յԱնկուրիայ ընթոնեաց զսուլ-
 տան Իլտրուս Պալադիտն և եղ ի զաֆաղ փակեալ և անդ մեռաւ,
 զի յաւուրսն յայնոսիկ ի Պուրսայէ անդ էր գնացեալ թվին ՊԼԳ
 (1384) և բոս ամանց ՊԼԳ (1387)²²⁹:
 Թվին ՊԼԳ (1385) նստաւ ի տեղին սուրտան Մահմատն ամս
 Ի (20): Մա յաղթող երեւեալ քան զհայր իւր և ընդարձակեաց
 10 զյար իշխանութեան: Ի սորա աւուրս փայլէր յարեւելս մեծ վար-
 դապետաց վարդապետն Յովնանէս Կախիկն, կախեալն ի սէրն
 Քրիստոսի, ի գաւառէն Որոտու, ի գեղջէն Վաղընդու, որքի մեծ
 իշխանին Իւանոյ, որ ի զարմէ Վասակայ էր, սա յոյժ փոստուէն
 և տնայղթ փրկիստփայ, աշակերտ մեծին Նսայեայ և Տիրատրոյ
 15 վարդապետացն մերոց²³⁰: Աս սա ժողովեցան բազում աշակերտք
 և եղեն անյաղթ փրկիստփայք, որոց գլխաւորք Գրիգոր Տաթևա-
 ցին, Սարգիս Սորբեցին, Յոհաննէս Մեծփայ և ալ անթիւ պարք
 վարդապետ, որք ի նմանէ առին դաւադան՝ Յակոբ, Գէորգ,
 Մխիթար:
 20 Եւ եղև վաղճան վարդապետին Յոհանու Որոտնեցոյն ՊԼԵ
 (1388)²³¹: Եւ հաւանութեամբ ամենայն կողարցն եղին ի տեղին
 զԳրիգոր Տաթևացին: Եւ զմարմին Յոհանու եղին ի վանս
 Երբնջակոյ, ընդ Մազաքիայ ճգնաւոր վարդապետի, որ էր ի ծո-
 վանայեաց քաղաքէն Դրիմայ, աշակերտ սորին և հոգաբարձու
 25 Բ (2) գաւառաւորն Յոհանու և Սարգսի²³²: Ի ժամանակս սոցա
 պայծասացան ամենայն եկեղեցիք Հայաստանեաց, զի Գ (3)
 վարդապետ անուանիք և գլխաւորք կային՝ մեծն Գրիգոր Տա-
 վապետ և անուանիք և գլխաւորք կային՝ մեծն Գրիգոր Տա-
 թևացին ի Տաթև և յամենայն արեւելս, և երկրորդ Սարգիս, որ
 էր տեսուչ Աստաղ[ա]ւայ, և թվին ՊԼԸ (1389) եկն բնակեցաւ
 30 ի սուրբ ուխտն Թառարատու Սուխարայ վանք կոչեցեալ,
 Աստուածածին վերածայնեալ և կացեալ անդ ամս ԺԺ (19): Եւ
 աշակերտք բազում էին սորա՝ Գրիգոր Ծերն, Յակոբ, Մարգարէ,
 Հովանէս, Մկրտիչ, Կարապետ, Մելքիսէթ, Սարգիս, Մաթէոս,
 Կարապետ, Թուփա: Եւ սա բազում հակառակութիւն կրեաց յա-
 35 շակերտաց իւրոց²³³: Եւ յետ վաղճանի Սարգսի եկաց ի տեղի
 նորա Վարդան վարդապետ ամս Դ (4): Եւ ապա Գրիգոր Խլա-
 թեցին ոչ ի նոյն վանս, ալ ի սուրբ ուխտն Յիպնայ, որ և ՊԶԴ
 (1425) թվին նահատակեցաւ ի Բաղիշու կողմանց Մարաց. և
 Յակոբ վարդապետ ճգնաւոր ամփոփեաց զսուրբ մարմին ի Յիպնա

1—2 Ա անկեալքն ոչ մեռանէին ոչ չ մնալով ի վերայ մտաղէկին և բազում: 3 Ա
 Սմրգանդ: 4 Ե զսուլտանն: 5 Ա զաֆա: 6 Ա յաւուրն: 9—10 Ա արձակեաց լար: 11 Ե
 Կախիկն, Ա Կախեալ: 12 Ե մեծի: 13 Ե զարմէն: 14 Ա Նսայեայ: 15 Ա վարժապետն: 18 Ա
 վարդապետաց, Գէորգ: 20 Ե մեծ վարդապետին, Ա Որոտնեցոյն ՊԼԵ: 22 Ե զմարմինն:
 23 Ե Մազաքիա: 25 Ե դառաւորաց փխ. դառաւորաց: 29 Ե Աստաղաւայ: 32 Ա բա-
 զուփ, ԱԲ Ծերեկն, Ա Յակոբ չիւ: 33 Ե Յովաննէս: 34 Ա Թովմաս, հակառակութիւնս:
 35 Ե վախճանի: 37 Ա սուրբն, Ե Յիպնա: 39 Ա զսուրբ չիւ, զմարմին:

վանից ներքոյ և ամ մի սպասարեալ աստղանին անդէն վազ-
ճանեցաւ: Եւ յետ Բ (2) ամի նոյն Գործին զնապեալ ի Տոստ
դաւառ սպանին զմեծ առաքինի վարդապետն Յակոբ: Ի սոյն ամի
Հազար Բազէնցին սպանին ի Սասնոյ յետն²¹⁴:

- 5 Այլ մեք դարձցուք ի վեր ի մեծ Գրիգոր Տաթևացին, որ ի
վրդալմանց վերին աշխարհին առեալ զաշակերտս իւր ԲԺ (12)-ան
և զաշակերտս մեծին Սարգսի, որ յետ վաղճանի նորա զնապեալ
էին առ նա ի Տաթև ԲԺ (12)-ան, որպէս ցուցաք և այժմ ասա-
ցից զիւր աշակերտան, որ էին վարդապետք՝ Մխիթար Տաթևու,
10 Յովանէս ի վանիցն Հերմանի, Գալուստ ի Վաղընդու, Սիմէոն ի
Սիւնեաց, Յակոբ Բոստացի, Գրիգոր Արարատեան, Գրիգոր, Մա-
թէոս Զուգայեցի, Աւետիս Աստապատացի, Եղիա Յոծոպու, Յակոբ
ի Վաղընդու²¹⁵, Յունան ի Շամախու, Յոհանէս Կարմիր, Գ (3)
աշակերտ այլ յայլ անդիս՝ Մովսէս Տփիսեցի²¹⁶, Մկրտիչ Փայտա-
15 րանցի, Ստեփանոս Թարվիդոյ²¹⁷: Եւ սոքօք հանդերձ եկն յերկիր
Քաջերունեաց ՊԾԸ (1409) թվականին, ի սուրբ ուխտն Մեծո-
վայ, առ հոգեոր եղբայրն և սրբին իւր Յոհանէս վարդապետ
Արճիշեցի առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ զիշխանութիւն առեալ
էր ի Յոհանէս Որոտնեցոյն և զաւագան ի Տաթևացոյն. և
20 յայժմ ամի աւարտեալ էր զառճար Տիրուհոյ սուրբ կուսին յետ
է (7) ամի, ըստ զաշանց ուխտին սուրբ վարդապետին. և այժմ
առ նա եկն Տաթևացին. և սուրբ վարդապետն Յովանէս մեծապէս
սիրով ընկալաւ զնոսա, իբրեւ զհարազատ որդի հօտաակ կայր
սուրբ վարդապետին Գրիգորի և որոց ընդ նմա, զի աւելի էին
25 քան զուխտն սգի՝ ԻԳ (24) վարդապետք և այլքն արեղայ և
հարազնագեաց կրօնաւորք: զի Տաթևացու հայրն յԱրճշու կող-
մանցն էր, վասն որոյ արձակեաց զկողմունս Արճիշու և զամե-
նայն Բզնունիս ի կապանաց Աղթամարա և կոչեաց զկաթողիկոսն
Աղթամարայ, զի գայցէ ի հնազանդութիւն սուրբ աթոռոյն ըստ
30 տեսեան իւրոյ և նորա ոչ կամեցան լսել սրբոյն. և բազում
անգամ աղաչեաց և բնաւ ոչ լսան և ոչ եկին առ նա, վասն
որոյ կրկին բանադրեաց զԱղթամար և զհնազանդեալս իւր ԷԺ
(17)-ան զլիսով. և զԱրճեշ արձակեաց և աւրհնեցին զեկեղեցին
և արարին նաւակատիւս և յետ ամի միոյ գնացեալ ի Յայրարատ
35 և անտի յաթոռն իւր ի Տաթև և անդ վաղճանեցաւ թվին ՊԿԲ
(1413)²¹⁸: Եւ ընդ նմա գնացեալ Յոհանէս վարդապետն մինչև ի
Յայրարատ երկիրսպառնել աստուածամուխ սուրբ Գեղարդ ՝ եան
և պատկերի Փրկչին և անդ եղև վաղճանին ի նմին ամի²¹⁹: Եւ
զայս կարճ ի կարճոյ ասացի ոչ թէ այս կատարեալ պատմագիր

1 Բ սուրբ աստղանին: 2 Ա յետոյ: 3 Բ զաւագան: 4 Ա լիսուն: 5 Բ ի մեծն: 10 Ա
վանից, Ա Վաղընդու, Սիմէոն: 11 Ա Սունեաց, Բ Արարատէն: 12 Զուգայեցին, Ա Եղեկա:
13 Ա Վաղընդու, Բ Յոհանէ[ս]: 14 Բ Տփիսեցին: 15 Բ Թարվիդոյ, յերկիրս: 17 Ա սրբին և
կորայր, Բ Յոհան վարդապետն: 19 ԱԲ Յոհանէս: 20 Բ այժմ, Ա սուրբ չիւ: 21 Բ ըստ
չիւ: 25 Բ զՁ հողի, Ա այլք արեղայք: 26 Բ խարազնազգեցք, զկողմանս: 28 Բ
զկաթողիկոս: 32 ԵԺ: 33 Բ զԱրճեշ: 34 Բ միոյ: 35 Բ ի յաթոռ, Բ վախճանեցաւ, Ա ՊԿԲ
փխ. ՊԿԲ: 36 Բ նմայ, մինչև չիւ: 38 ԱԲ վախճան, Բ ամին: 39 Ա կարճ չիւ:

է, այլ համառօտ, իրրեւ ծաղկաքաղ արարի վասն զիւրահաւանու-
թեան:

Թվին ՊԾԴ (1405) նստաւ սուլտան Մուրատ, որդի Մահմա-
տի, ամս ԼԷ (37):

- 5 Թվին ՊՂԱ (1442) զոգացան զսուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի
աջն ի Սրսայ և տարան յԷջմիածին: Եւ վերստին սրբեցին և
շինեցին զսուրբ Էջմիածին, զսուրբն Հոփսիմէն և զԳա-
յիանէն, զոր ի հինահարութենէ չար բռնաւորաց և աւարաւաց
խանդարեալ էր և մայրն բազմորդի կայր նստեալ տխուր իբր
10 զսկընդի, որ զամս բազում այնպէս կայր և արդ Գրիստոսի շնոր-
հիւն նոր նորոգեցաւ²⁴⁰: Եւ եզին կաթողիկոս զտէր Կիրակոս, որ
էր յերկրէն Քաջերունեաց, ի զեղջէն թառարաստայ և ելեալ
յերկրէն, բնակեցաւ ի կենդանաթաղ Վիրապ Լուսաւորչին զամս
ԼԲ (32): Էր սա յաշակերտաց Սարգսի և Վարդանայ վարժապե-
15 տաց, այր ճգնաւոր, սուրբ և ընտրեալ, որ ի թվին ՊԽԶ (1397)
եղև քահանայ ձեռամբ տէր Պետրոս եպիսկոպոսի Թագէտի Առա-
քելոյ: Մինչ ի թվին ՊՂ (1441) միս ոչ եկեր և զինի ոչ արր
և ոչ կիթ անասնոց: Եւ այժմ հաւանութեամբ ամենեցուն եզին
կաթողիկոս: Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք՝
20 Յովանէս մեծ վարդապետն Հերման վանից և աշակերտք իւր,
Դաւիթ վարդապետ, Ստեփանոս վարդապետ, Շամառն վարդապետ
ի Տաթևու, Գրիգոր վարդապետ ի սուրբ Թագէտոյ, Գրիգոր միւս
վարդապետ ի Հաղարատ: Իսկ յԱյրարատեան գաւառէն՝ Կիրակոս
վարդապետ Ընդառունեաց, Սարգիս վարդապետ Զորավանից, Տի-
25 րացու վարդապետ Վանանգոյ՝ Սիւ[ն]եաց: Եւ ի կողմանէ Վաս-
պուրականի Թումա վարդապետ Քաջերունեաց Յաղիւփտոյ²⁴¹,
կացեալ առ ոտս Յոհանէս վարդապետի Մեծօրայ և ժամանակ
ինչ առ Սարգիս վարդապետ ի թառարաստ և ընկալաւ զաւագան
իշխանութեան ի Գրիգորէ Տաթևացոյ ի Յերեան քաղաքի հան-
30 դերձ ընկերաւք՝ Մկրտիչ, Կարապետ, Մկրտիչ միւս Ողբեկենց,
Մկրտիչ Հոգեցի, Սարգիս և այլք²⁴²: Եւ եկեալ վարդապետն Թու-
մա միւս անգամ ի Մեծօր և սրբազրեաց զՍաղմոսն, զաղօթ-
մատոյցն, և Կ(60) ամ կացեալ անդ²⁴³, և թվին ՊՂԵ (1446) վաղ-
ճանեցաւ: Այլ մեք դարձցուք ի վեր. Կարապետ վարդապետ,
35 Յովսէփ վարդապետ²⁴⁴ թառարաստու, Հազար վարդապետ Բաղ-
շեցի, Սարգիս և Յոհան վարդապետք Յարծիւ, Զաքարիայ վար-
դապետ Վարազայ և այլ անթիւք եպիսկոպոսք քահանայք, կրօ-
նաւորք, զօլաթաւորք, որք յօժարեցան ի շինումն և ի նորո-

1—2 Ա զիւրահաւանութեան փխ. զիւրահաւանութեան: 3 Բ Մուրատն, Ա Մահմետի:
5 ԱԲ Գրիգորի: 6 Ա ի սուրբ Էջմիածին, Բ վերստին: 7 Բ զսուրբն չիւ, Բ զՀոփսիմէն:
9 Բ էր չիւ: 10 Ա զկրկին, Ա բազում: 12 Ա Քաջերունեաց: 13 Ա Վիրապն: 14 Բ վար-
դապետաց: 15 Ա ընդրեալ, Բ ի չիւ: 16 Բ Առաքելոյն: 17 Ա մինչև, Բ թիւ, զին[ի]: 20 Ա
Հերմանու: 21 Բ Դաւիթ վարդապետն, Շամառն վարդապետն: 22 Բ Թագէտոյ: 23 Բ
Յաղարատ, իսկ ի Յայրարատէ: 24 Ա Ընդառունցի: 25 Բ Վանանգոյ: 27 Բ Յոհանէս: 29 Ա
Տաթևացոյն: 30 Ա Մկրտիչ վարդապետ, Մկրտիչ (միւս) չիւ: 31 Բ վարդապետն չիւ,
Թումա: 32 Ա զաղօթմատուց: 33 Ա Հառարաստու, Բ Բաղիշեցի: 36 Ա Սարգիս վար-
դապետ և, վարդապետ: 37 Բ անթիւք եպիսկոպոս: 37—38 Ա կրօնաւորք զօլաթաւորք:

գումն մօրն լուսոյ քրիստոսապիր սուրբ աթոռոյն Էջմիածնի
 րազում աշխատութեամբ և սատարութեամբ, կամակցութեամբն
 Աստուծոյ, որ արկ ի սիրտ բռնաբերին ընդարատայ պարոն ՄԼԳ
 Ազուպ բէկին, որ զառն տուեալ ամենեցուն վերստին նորոգել
 4 զսուրբ Էջմիածինն, զսուրբ Հովնաթիմէն և զսուրբն Գալիանէն,
 զպարիսպն, զխցնէրն: Եւ եզին կաթողիկոս զաւել Կիրակոս, որ
 կապեալ Բ (2) ամ, որ յետ քառութեամբ Մարկոս կաթողիկոսի և
 Աստուածատուր կրօնաւորի Մարգարտիանից, Զաքարիայ Հուսից
 10 Թառու տնկալ, թէ «Կաթողիկոս ապ ի կաթմանցն Վասպու-
 րականի է ընդ կապանաց Աղթամարայ», և հաւանեցաւ Յոհանէս
 վարդապետն կաշառօր, և հանին յաթոռոյն զառաքինի կաթողի-
 կոսն Կիրակոս և եզին կաթողիկոս զԳրիգոր կաթողիկոս Մակ-
 15 աշ²⁴⁵: Զկարգ կաթողիկոսացն ի միատեղ յետոյ ասացից:
 Թվին ՊՂԱ (1442) նստաւ սուրտան Մանատան, ի տեղի հօրն,
 15 ի Բուրսայ, ամս ԼԲ (32):
 Թվին ՊՂԱ (1442) գողացան ի Սըսայ զսուրբ Գրիգոր Լու-
 սաւորչի աջն և տարան ի սուրբ Էջմիածինն ի նախաթոռն իւր:
 Այս սուլթան Մանատան թվին ԶԲ (1453) էստ զԿոստան-
 20 գընուպօլիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց և զաղէտ և զկսկիծ
 գառնութեան և կարէ գրով արձանացուցանել, վասն զի խելա-
 յեղեալ ողբն Յաւնաց շիթեալք այր զարամբ ելանէր, այլի
 աղջկունք և կանայք ունէին զթագաւորութիւն ամսօր և շարթօր
 և վատթարեալք ամենեկմ²⁴⁶, վասն այնորիկ դուրամուտ եղև
 սուլթանն. զի թէպէտ բազում եղև ճապաղիս արևան, այլ օգնեաց
 25 և ոչ ինչ: Եւ յարժամ առ միանեծան տիրեաց ի ծայրիցն Եւրասիոյ
 մասն ինչ արեմտից բովանդակ իւրախայնով և հարաւով և յա-
 րեւելից մինչ ի տունն Պարսից յԱյրարատ, ընդարձակելով
 զիշխանութիւն իւր, և առաքէր պահապանս ամենայն բերդից
 30 յիւրայնոց խոտարարու ազգս ենդիշարի կոչելով. և զգեօղս և
 զանդաւանս տա գնովք ծառայ իւրոց և իսպառն անւանէ. և
 առաքէ յամենայն քաղաքս զատաւորս և զազի անւանէ և ստի-
 կան՝ փաշայ անւանէ և զՄարտի տունն տա. իւրաքանչիւր տէ-
 րանց իւրեանց պաշտպատել որդի զհայր: Բէկ և ամիրայ կոչել և
 կալ հնազանդ փաշայից, որ բեկլարբէկի կոչի և զեկեղեցիս և զե-
 35 կեղեցականս ազատ արար, թէպէտ այժմ բռնաւորքն մեր իրրև
 զգերի պահն:
 Թվին ԶԺԲ (1463) Տրապիզոն էստ²⁴⁷: Եւ մահ բազում ան-
 կաւ յաշխարհն ամենայն և Նաղաշ վարդապետն ասաց զՈղբն²⁴⁸:

3 Ա էարկ: 4 Ե Եազուպ, Ա բէկին, Ե վերքտին: 5 Ա Էջմիածին: 6 Ա զխցնէրն Ե
 Կիրակոս: 7 Ե և վիս, որ: 8 Ա կրօնաւորի: 9 Ա Թառայ, Ե կողմանց: 10 Ե Յոհանէս:
 12 Ե կաթողիկոսն: 12 Ե Մակեա: 13 Ա միտեղ: 14 Ե տեղին: 15 Ա Պուրսայ: 16—17 Ե
 զսուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի աջն ի Սըսայ: 17 Ե Էջմիածին, նախաթոռն: 18 Ա Մանատ,
 Ե Կ. Պօլիսն: 19 Ա զաղէտ: 20 Ե ընդ գրով, խելանդեալ: 22 Ա շարթիւք: 23 Ե զիւրա-
 մուտ: 25 Ե Եւրոպէիոյ: 26 Ե արեմտային, Ա հարաւով, Ե յարեմտից վիս. յարեւելից: 27
 Ե մինչև: 29 Ա զիւղս: 30 Ա զանտապանս, Ե ծառայից, Ա սպանիս: 31 Ե զատի, Ա ստ
 տիկանս: 32 Ե անուանէ փաշա, տայ: 34 Ա բէկլարբէկ: 35 Ե ազատ: 37 Ա զՏրապիզոն
 Ե առաւ: 38 Ա աշխարհ:

Եւ յայսմ ամի շարժ ելաւ Յեղընդացն և մեռան ԼԹ (30.000)
 մարդ:
 Թվին ԹՃԻ (1471) նստաւ թագաւոր ի Կոստանդնուպօլիս
 Պալադիս, որդի Մանատին, ամս ԼԳ (34) և ոմանք՝ ԽԳ (43):
 5 Թվին ԶԾ (1501) շահ Իսմայիլն զԵղընկ ընդ առաւ²⁴⁹: ՄԼԵ
 Թվին ԶԿԳ (1514) թագաւորեաց Իսմայիլ ամս ԺԳ (13):
 Սա սպան զհայր իւր և թագաւորեաց²⁵⁰. և սա կոտորեաց զշահ
 Իսմայիլ ի Զալքրան²⁵¹:
 10 Թվին ԶԿԶ (1517) էստ զՇամ և զԵդիպատոս:
 ԶԿԸ (1519) շարացաւ և տղայ ժողովէ ի քրիստոնէից:
 Թվին ԶԶ (1521) թագաւորեաց Սուլէման որդին ամս
 ԽԵ (45):
 Թվին ԶԶԶ (1527) Տոռիլու Հոռոմն ընդվզեցաւ և Հուսէն
 փաշայն գնացեալ գերեցոյց և հնազանդեաց: Եւ ի սոյն ամի էստ
 15 թագաւորն զթագթն Ունկուղաց զՄայաթուն:
 Թվին ԶԶԸ (1539) Ծոռապատիկ արարին:
 Թվին ԶԼԵ (1548) Այլսաս եկն տարաւ զթագաւորն ի Թար-
 ւէզ յեղբօրն վերա և աւերեաց զԹարւէզ, զՄնուս. Իսկ տէրն
 Թարւիզու շահ Թամանն եկեալ աւերեաց զԹարւէզ, զՄնուս,
 20 զԲասէն, զԱրզուրօմ, զԿեղի, զԹերջան, զԲարեբդ, զԵղընկան,
 զԲապեր:
 Թվին ՌԸ (1559) որդիք խոգքարին [կովեցան] ընդ միմեանս
 ի Կոնիայ. Սէլիմն զԲայազիտ փախուց մինչև յԱրզուրօմ, և նա
 գնաց ի շահն, Գ (3) որդոյն անդ սպանին:
 25 Թվին ՌԺԲ (1563) մահ տարածեցաւ:
 Թվին ՌԺԵ (1566) խոնդքար Սուլէման գնաց ի վերա Փէշայ
 և անդ անկաւ:
 Թվին ՌԺԶ (1567) նստաւ Սելիմն, որ փախոյց զԵղընկըն,
 ամս Ը (8):
 30 Թվին ՌԺԸ (1569) աղջիկ ժողովեցին ի քրիստոնէից:
 Թվին ՌԻ (1571) զԿիպրոս առին:
 Թվին ՌԻԳ (1575) թագաւորեաց Մուրատ սուլթան որդին
 ամս Ի (20):
 Թվին ՌԻԶ (1577) ագետր տատղ երեցաւ:
 35 Թվին ՌԻԸ (1579) զԵրևան գերեցին ՌԼ (30.000): Զդօլ-
 րանդն ի Հայոց վերացուցին:
 Թվին ՌԼԳ (1585) Օսման փաշայն էստ զԹարւէզ:
 Թվին ՌԽԱ (1592) Սկաստու Տաճիկ էստ զԼուսաւորչի եկե-
 ղեցին²⁵²:

1 Ե այսմ, Ա եղև վիս, երա, Յեղընկան: 3 Ե ԶԻ փիս. ԹՃԻ: 5 Ե Իսմայիլ Ա Եր-
 զնկայն: 6 Ա Իսմայիլ, ամս ԺԳ չի: 11 Ա Սուլէյման: 13 Ա Յոհանէս: 14 Ե փաշէն: 15 Ա
 թագաւորն չի, Ա Ընկուղաց: 17—18 Ա Թարւէզ: 18 Ա զԹարւէզ, Ե զՄնուս: 19 Ե
 աւերեալ, Ա զԹարւէզ: 20 Ե զԱրզուրօմ, զԹերջան, Ա զԲարեբդ, Ե զԵղընկան: 21 ԱԲ
 զԲապեր: 22 Ե միմեանս: 23 Ե զՊալադիս, մինչ յԱրզուրօմ: 24 Ե որդով, Ա և անդ: 26
 Ա խոնդքարն Սուլէյման, Բէշայ: 30 Ա թվին ՌԺԸ չի: 32 Ա ՌԻԳ փիս. ՌԻԳ, Մուրադ:
 35 Ա զԵղընկըն: 36 Ա ի չի: 37 Ե փաշէն, Ա առաւ, Ե զԹարւէզ:

Թվին Ռեդ (1595) թագաւորեաց սուլթանն Մահմատ, որ-
գին նորա²⁵³, ամս Ժ (10):

Թվին ՌԾ (1601) մեծ թագաւորն Պարսից շահ Աբաս եկն
էառ զԹարվէզ և զԵրեան և տարեալ սուրբուն զմարդիկը Երեանա
5 և զամենայն կողմանց նորա ի Յասպանան բնակեցուցեալ և յայլ
կողմանց անդր լցեալ և աստի ի վեր աճեաց և ծաղկեցաւ քրիս-
տոնէութիւն ի բուն աշխարհն Պարսից ի Շօշ և յամենայն շր-
ջակայս նորա²⁵⁴:

Թվին ՌԾԴ (1605) թագաւորեաց Ահմատ սուլթան, նորա
10 որդի, ամս ԺԴ (14), և յետ նորա Մուստաֆայ եղբայր Գ (3) ամիս
և մազուր արարին զնա:

Թվին ՌԿԸ (1619) թագաւորեաց Աւսման, որդի Ահմատի,
ամս Դ (4):

Թվին ՌԽ (1591) աստուամբ Աղիշի անուն ել ի միջոյ իւ-
15 րեանց ասպականեաց բազում գաւառս ևս առաւել զԹուխաթ, յետ
Գ (3) ամաց ապա հնազանդեցաւ թագաւորին և ապա զնաց ի
վերա Ֆոանդին²⁵⁵:

Թվին ՌԽԷ (1598) ել ոմն զօրավար ներքենի Զաֆար փա-
շայ անուն²⁵⁶ ի յարեւելս, նստաւ ի Թարվէզ Գ (3) ամ և տա-
20 րած և եաց զթոյն գաւառութեան իւրոյ յամենայն տեղիս, ան-
մարդաբնակ արար զամենայն. և յետ Գ (3) ամաց բարձաւ չարն
ի միջոյ:

Թվին ՌԽԸ (1599) երաշտացաւ երկիր և սերմանիքն չո-
րացան:

Թվին ՌԽԹ (1600) եղև մեծ սով ընդ ամենայն երկիր և
անկեալ լինէին գիւղիւնք նոցա յամենայն անցս ճանապարհաց
իրրև զտարափս կարկտի և ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա, զի ամե-
նեքեան յօժարեցան ուտել զանսուրբս և բազումք զմիս գազա-
նաց²⁵⁷, ի սոյն ամի անկաւ տարածամ մահ: Այս ամենայն եղև
30 ի ժամանակն սուլթան Մահմատին:

Թվին ՌՀ (1621) մահ տարածեցաւ յարեւելից մինչև ի մուտս
արեւու, անասելի և անպատմելի, մինչ զի փոս հատեալ ի (20),
Լ (30), Խ (40), Ծ (50) մարդ ի ներս լնուին և որոց ոչ գոյր
տեսարք, անկեալք յանցս ճանապարհաց:

Եւ յայսմ ամի հաստատեցաւ Լմայ անապատ, ձեռամբ տէր
35 Ներսէս վարդապետի, անյաղթ փիլիսոփայի, Բեզլու կոչեցեալ,
վասն անարկութեան գիմաց. ժողովելով բազում եղբարս խա-
րաղնազգեստս աւելի քան զՀ (70) ոգի: Սա Ե (5) ամ ի Տաթևու
անապատն կացեալ և ուտեալ ի նոցանէ զվարս միակեցութեան

1—2 A սուլթան Մահմատն նորա որդի: 3 A Ապասն: 4 B զԹարվէզ, տարաւ
զմարդիկն, Եր[և]անայ: 5 A այլ: 6 A և ծաղկեցաւ չիւ: 9 B սուլթան: 10 A եղբայրն
11 A մազուր, զնայ: 12 A թագաւորեաց չիւ, AB Ահմատին: 15 A զամենայն փիւ. բազում:
16 A ապա չիւ: 17 A Ֆոանդին: 18 B փաշա: 20 B զթոյնո: 20—21 A և անմարդաբնակ:
30 B ժամանակ սուլթան, A Մահմատին: 31 A յարեւելու: 32 B մինչ ի փոս: 33 A լնէին:
յորոց: 34 A տիւրք, ճանապարհացն: 35 B այսմ, A անապատն: 36 A կոչեցելոյ: 37 A
գիմացն, եղբայրս: 38 B հոգիս:

հրեշտակական կարգի. և Զ (6) եղբարք ելեալ անտի և եկեալ ի
Լիմն կոչեցեալ կղզի և արար զնա անապատ ընդ հովանեաւ
սրբոյն Գէորգեա զօրաւարին, աշակերտ ունելով զՄեղիսէթ վար-
դապետն²⁵⁸ և Ստեփանոս վարդապետ, որ յետ Դ (4) ամի փոխ-
5 ման նորա, եկաց գլուխ եղբարց²⁵⁹, էին յայսմ ժամանակի ան-
ւանի վարդապետք, նախ և առաջին Մովսէս վարդապետ Տաթե-
ւանի, որ յետ Դ (4) ամի եղև կաթողիկոս ի տեղի սրբոյն Գրի-
գորի մեր Լուսաւորչին. և վերստին նորոգեաց սուրբ Էջմիածին
զեկեղեցին բովանդակ՝ զպարիսպն, զխցնէրն և զխաւարեալ ազգս
10 Հայոց Լուսաւորեաց կրկին Լուսաւորչին մեր, զոր եղծեալ էր
բնաւ ի Թուխաթթ և ի մարմնասէր առաջնորդաց, զի Դ (4)
կաթողիկոսք կային՝ Աւետիս, Մեղիսէթ, Դաւիթ, և միւսն ան-
յիշելի, զմիմեան փոփոխեալ կաշառս տալով Պարսից թագաւորին
և մի ի սոցանէ յաթոռն ոչ նստէին այլ յԱսպահան: Եւ սուրբ
15 աթոռն խարխալեալ և խրթնացեալ ի բարեզարդութեան և գոմս
խաշանց եղեալ, զի եթէ մայրն բազմորդի և աթոռն քրիստոսա-
յիր աշապէս կայր, որպէս ասացաք, որչափ ևս առաւել ծնեալքն
ի սմանէ նսեմացեալ կային նստեալ ի սգի, ըստ այնմ, եթէ
20 ոչ ցանկ բարկանայ և ոչ սրահ ռխս յաւիտեան, այլ յարոյց մեզ
եզջիւր փրկութեան զհամաման նախամարգարէին զՄովսէս Տա-
թեացին, որ վերստին նորոգեաց զսուրբ Էջմիածինն, որպէս
յա և ուրա Լուսաւորչին վերակացութեամբ աշակերտաց իւրոց
25 ճգնաւորաց և անյաղթ փիլիսոփայից: Տէր Փիլիպպոս սրբազան
վարդապետի, որ յետ սորայ նստաւ կաթողիկոս և Յակոբ մաք-
րամիտ վարդապետի, որ յետ Փիլիպպոսի նստաւ կաթողիկոս,
Խաչատուր վարդապետ Սպահանցի, միւս Խաչատուր վարդապետ
Գողթան գաւառէ, Սիմոն վարդապետ, սոքայ ամենեքեան գլխա-
30 վաղարշտպատու, Սիմոն վարդապետ և սիւնք եկեղեցոյ աշակերտք Մով-
ւորք և անյաղթ փիլիսոփայք և սիւնք եկեղեցոյն²⁶⁰, Եւ ի սո-
սէսի, որք աշխատեցան ի շինումն սուրբ Էջմիածնին²⁶⁰, Եւ ի սո-
ցանէ եղեն բազում հոյք վարդապետաց և լցաւ ամենայն երկիր
գիւղութեամբ տեսան: Եւ այժմ ասացից կարգաւ զկաթողիկո-
35 սոսն, զի ԶԶԴ (1335) թվականէն մինչև ՌՀԴ (1625) թվին
սուսն, զի ԶԶԴ (1335) թվականէն, և էր վասն ի ծուլութենէ և յան-
խառն և շփոթեալ տեսանեմք, և էր վասն ի ծուլութենէ և յան-
ուսումն բարուց մերոց, զի թէպէտ կային կաթողիկոսք այլ ան-
նշանք աստ և անդ շրջեալք և բազումք զմիմեանս փոփոխելով,

1 A զԶ: 2 A հուանեալ: 3 A Գէորգայ զօրավարին, զՄեղիսէթ, B վարդա-
պետ: 4 B Ստեփանոս: 5 A նա եկաց: 5—6 B անուանի: 6 A վարդապետ չիւ: 8 B վերջս-
տին, զսուրբ: 9 B եկեղեցին, A զիցերն: 11 A Թուխաթթ, և ի մարմնասէր չիւ: 12 B և Դա-
ւիթ: 13 A զմիմեանս, կաշառք: 14 B յաթոռ, A նստաւ: 15 A յաթոռն, բարեկարգու-
թենէ: 18 B ի նմանէ փիւ. ի սմանէ, A նսեմացեալք, նստեալք ի խաւարի և սգի, B թէ:
19 B լոյսը որ ի քեզէ խաւար է: 22 B աթոռն Էջմիածնի: 24 A յանյաղթ, Փիլիպոս:
25—26 B մաքրամիտ: 27 A Բսպահանցի: 28 A Գողթան գաւառէ Եսայի երբնջակով Զա-
բարեա վարդապետ չիւ: 32 B հոյք, երկիր ամենայն: 33—34 B զկաթողիկոսութենն, 34 B զ
փիւ. զի: 37 B փոփոխելովք:

դոր զսոքա ի միում տեղոջ ասացի, յետ Կիլիկեցոց թագաւորութեան, կարգաւ մինչե թվին ՊՂԱ (1441), որ նստաւ կաթողիկոս Կիրակոս յԷջմիածին. և աստի մինչե թվին ՌՀԳ (1625), որ ի մերում ժամանակի կարգաւ գրեցից:

5 Թվին ՌՀԲ (1623) թագաւորեաց դարձեալ Մուզտաֆայ մագուրն ամ մի:

Թվին ՌՀԳ (1624) թագաւորեաց սուլթան Մուրատ, որդի Օսմանի, ամս ժԷ (17): Սա հուժկու և յաղթող լեալ քան զհարսն իւր և հնազանդեաց զԷջ. քաղաք, որ է Հոթուս²⁶¹:

10 Թվին ՌՁԳ (1635) սպան զՅուսէն աֆանդին, զՄանողին և զԷջմիածնայն և գնացեալ ի վերա Երևանայ, առ դնա և եղանդ փաշայ, որ ի միւս ամին դարձեալ ասին Պարսիկ²⁶²:

Թվին ՌՀԴ (1625) Ապագայ փաշայն յԱրգրոմա գնաց յԱնկուրիայ, շատ ենգիչարի շարդեաց և գնաց դարձեալ յԱրգրոմ²⁶³:

15 Թվին ՌՀԴ (1625) Ռուսուգն առաւ զՏրապիզոն Մե (240) դայ-եթնեքով. և ի սոյն ամի վրացի Մովսիս շարդեաց:

Թվին ՌՁԷ (1638) գնաց սուլթան Մուրատն ի վերա Պաղտատայ Խ (40) օր խոտար արարեալ և մտադէպ պատնիշօք առ գնա²⁶⁴: Թվին ՌՁԸ (1639) յունիս Բ (2) եմուտ ի թագաւորական

20 քաղաքն Ստամբուլ և ի միւսում ամին մեռաւ²⁶⁵:

Այսուհետե կամիմ բացայայտել զկարգս սրբազան կաթողիկոսաց, որ ի մերում ժամանակիս կրկին լուսաւորիչք եղեն ամենայն Հայոց, զի ի ժամանակս սոցա աչօք մերովք տեսանեմք զսուրբ Էջմիածինն անթիւ վարդապետօք և արեղայիւք և խարաղնազգեստ կրօնաւորօք աւելի քան զՇ (500):

25 Թվին ՌՀԳ (1624) նստաւ կաթողիկոս ի սուրբ Էջմիածին Մովսէս Տաթևացին ամս Զ (6): Սա վերստին նորոգեաց զսուրբ Էջմիածինն զբուժեթներն, զգրուներն, զեկեղեցոյ արտաքոյ կողմն բովանդակն, զպարիսպն, զխցներն, վերակացութեամբն աշակերտաց իւրոց՝ Փիլիպոս վարդապետի և Յակոբ վարդապետի և այլ բազում վարդապետաց, որպէս վերագոյն ասացի և փոխեցաւ ի կարգս սրբազան հայրապետացն²⁶⁶:

30 Թվին ՌՀԹ (1630) կացեալ յաթ || ոտ սուրբ Լուսաւորչին ՄԼԸ տէր Փիլիպոս կաթողիկոս²⁶⁷, ի վիճակէ Բարդուղիմէոսի Առաքելոյ, ամս ԻԷ (25): Սա զարգարեալ ամենայն առաքինութեամբ և ել համբաւ սքանչելեաց նորա ընդ ամենայն տիեզերս մինչ զի պատարագս գայր նմա ի պապէն Հռոմայ բազում անգամ, և ի

Կոստանդնուպօլսէ, և ի վրաց թագաւորէն: Էին յաւուրս սորա անանի վարդապետա Նախ՝ Յակոբ վարդապետ Զուղայեցի, որ յետոյ ժառանգեաց զաթոն սուրբ, Զաքարիայ վարդապետ Վաղարշապատու, Խաչատուր վարդապետ Աքուլեցի, Եսայի Երրն-

5 ջակոյ, միւս Խաչատուր վարդապետ Ասպանանցի, Գրիգոր վարդապետ Կեսարացի, Կարապետ վարդապետ Մոկացի, օժեալ ձեռամբ սորա Յոհաննէս Ուրշայեցի, Բարսեղ առաջնորդ Ամթայ, Դաւրոյն²⁶⁸, Խաչատուր վարդապետ, աշակերտ Բուժիկ Յոհաննիս,

աշակերտի Բարսեղի, որ շինեաց զԱմիրզօլու սուրբ Յովաննէսն, այս Խաչատուր և Յոհաննէս Բաղիշցի և Մեսրոպ վարդապետ քաջ քարտուղարն²⁶⁹ և լցեալ շնորձօք հոգոյն սրբոյ Բաղիշցի, որ թվին

10 ՌՁԷ (1638) օժեալ եղև Եպիսկոպոս և ի նոյն աւուր ընկալեալ դաւադան վարդապետութեան ձեռամբ այս Փիլիպոս սրբազան կաթողիկոսի և շնորհեալ առաջնորդ մայրաքաղաքին Բաղիշու:

15 Եւ յայտ ամի երեք կաթողիկոս զսուրբ աջն Լուսաւորչին յԱսպանանայ, զոր տարեալ էին ին կաթողիկոսքն²⁷⁰ անդ և եղեալ զբաւ, այլև զմարմին սրբոյն Հովսիսիմեա սուրբ կուսին երեք և վերքտին շինեաց զեկեղեցին զեղեցկայարկ շինուածով և եղանդ զմարմին սուրբ կուսին²⁷¹:

20 Այլև զթիւ վարդապետաց ժամանակի սորա 6 կարէ ընդ գրով արկանել, զի ձեռնադրեաց սա աւելի քան զՆ (400) եպիսկոպոս և վարդապետ, որոց ամենեցուն վերակացու և գլուխ Յակոբ Զուղայեցի:

Եւ յառաջին ամին Փիլիպոս կաթողիկոսի հակառակ կացին, ամանք սուրբ Էջմիածնա աթոռոյն, զի կամէին զՀռոմաց տուն անջատել ի գրկաց մօրն լուսոյ անջատեցան և ինքեանք ի փառաց լուսոյ նորա, զի ամանք յանկարծամահ եղեն, ամանց լեզուքն տրորեցան, ամանք ի հաւատոցն ընդ մէջ կտրեցան և մեք աղա-

25 տեցայք ի թունից նոցա, ըստ այնմ հոգա ի ձեռս մեք ժողովուրդ և խաշն արօ[տի]²⁷²: Եւ եթէ ոք այսուհետե քրիստոսագիր սուրբ աթոռոյն հակառակի զպատիմն Կորիսայ և Դադանայ կրեացէ, զի սալ է մայր մեր ամենեցուն և սովաւ ազատեցաք յերկրպա-

30 ցութենէ կոոց Անահիտա զազրոտոյ կնոջն Արամազդայ: Այլ մեք պատմեցուք թվականաւ զկարգս թագաւորաց Օսմանցոց, որ մնաց մինչև ի ժամանակս, որ եմք կարգաւ || և մի վրիպեցուք

35 ծագկաքաղ անցեալ:

Թվին ՌՁԹ (1640) թագաւորեաց սուլթան Իբրահիմ, եղբայր

1 Ե նորա փխ. սորա: 3 Ե զաթոս, Ա Զաքարիա: 4 Ա Ազուլեցի, Երնջակոյ: 5 Ե վարդապետ Խաչատուր Բապանանայ: 7 Ե Ամթայ չի: 9 Ա զԱմիրզօլու: 10 Ե Մեսրոպ, Ա քաջ: 11 Ե շնորձօք չի, հոգով սրբով Բաղիշցի, որ չի: 12 Ե աւուրն, Ա ընկալաւ:

13 Ե Փիլիպոս: 14 Ա առաջնորդութիւն, Բաղիշու: 15 Ե աջ: 17 Ա սուրբ կուսին Հովսիսիմեա: 20 Ե ի ժամանակի: 21 Ա քան չի: 24 Ա առաջին, Ե Փիլիպոսի: 25 Ե Էջմիածնայ, Ա զՀռոմոց, Ե տունն: 26 Ա անջեռել, անջեռեցան: 27 Ե ամանք փխ. ամանց, Ա լեզուք: 28-29 Ե ազատեցաք ի նոցանէ, թունից չի: 29 Ե ձեռանա: 31 Ե սուրբ չի, աթոռն, Ա Կորիսայ, Ե Դադանա: 32 Ա սա: 33 Ե կոոցն Անահիտայ զազրոտո կնոջ: 34 Ե թվականաւ զկարգ թագաւորացն: 37 Ե սուլթան:

37 Ե նմայ:

ՄԼԹ

ՄԼԹ

ՄԼԹ

ՄԼԹ

ՄԼԹ

ՄԼԹ

ՄԼԹ

ՄԼԹ

ՄԼԹ

1 Ա զորս, Կիլիկեցոց: 2 Ա մինչ, Ե ի թվին: 3 Ա Էջմիածին: 5 Ե ՌՀԳ փխ. ՌՀԲ: 7 Ե ՌՀԲ փխ. ՌՀԳ, սուլթան Մուրատն: 8 Ա խուժկու, լեալ և յաղթող, զհարս: 9 Ե հնազանդեցոյց: 10 Ե հաղար շԳ փխ. ՌՁԳ, աֆանդին: 11 Ա Երևանու: 12 Ե փաշա, միում ամի, Պարսիկքն: 13 Ե ՌՁԳ փխ. ՌՀԳ, Ապագու, Ե ելաւ Արգրոմա, Ա յԱնկուրիա: 14 Ա Կնիչարի: 16 Ե Մովսիս: 17 Ե սուլթան: 17 Ե Պաղտատու: 19 Ա յունիս: 20 Ա Բաթումով: 21 Ե բացայայտ առնել զկարգ: 23 Ա ի չի: 24 Ե վարդապետ, արեղայք: 25 Ա կրօնաւորիւք, Ե Շ: 28 Ա զեկեղեցին, Ե կողմ: 29 Ե բովանդակ, Ա խցներն, Ե վերակացութեամբ: 31 Ե վեր: 32 Ե հայրապետաց: 34 Ե Փիլիպոս: 35 Ե ամ: 36 Ե սքանչելեաց չի: 37 Ե նմայ:

Մուրատի, ամս Ժ (10): Սա անհագ պոսնիկ և գիճատէր բղջա-
խոն գոլով [որ]ում ոչ կարացին տանել իշխանք պալատին և
զօրքն ամենայն միարանութեամբ միարանեցան ենդիշար աղա-
սիքն և խաղահի աղասիքն և այլ տաղանին սպանին զնա:

5 Թվին ՌՂԹ (1650) թագաւորեաց ի տեղի հօրն սուլթան
Մահմատն ի մերում ժամանակիս և մարտ սորա և հօրն և հաւուռն
բաղում է ընդ արիական աղդին Ֆռանդաց ի վերա կրիտէյ կղզոյ,
որ Մալթայ կոչի. երբեմն յաղթեն և երբեմն յաղթին ծովով և
ցամաքով անթիւ լինելով արեան ճապաղիս և ընկուղեալք նա-
10 ւովք յատակս ծովուն և ի մէջ ծովու հրով հրկեհալ զմիմեանս
նաւովք հանդերձ բիւրք յայս կողմանց յաղթին ի նոցանէ և
սակաւք յայն կողմանց և վերջն ոչ գիտեմք, թէ զինչ լինելոց է²⁷³:

Թվին ՌՃ (1651) երկրորդ լուսաւորիչ սուրբ հայրապետն
Փիլիպոս գնացեալ յԵրուսաղէմ մեծաւ փառաքանօք յերկրպա-
15 ղութիւն անօրինականացն Բրիտանի աստուծոյ մերոյ, ընդ իւր
ունելով բազում վարդապետք և կրօնաւորք: Եւ թագաւորն Կոս-
տանդնուպօլսի առաքեաց առաջի նորա Բ (2) մեծամեծ զօրա-
ղաւթք, զի ուր և մտցէ անկասկած լիցի ի բռնաւորաց և յոր
քաղաք մտանէր զոն տուեալ ընթանային բնդառաջ նորա, զի
20 գոնէ միայն ի քղանցս հանդերձի նորա մերձեցին, ոչ միայն
հաւատացեալք, այլև անհաւատք և բռնաւորքն ևս: Եւ այնպէս
չքեղովթեամբ և մուտ Յերուսաղէմ և ամենայն գլխաւոր աղդ
քրիստոնէից և պատուիրարդունքն ընկալան զնա, որպէս զԳրի-
գոր Լուսաւորիչ և սարսէին ի սրբութենէ նորա: Եւ սալայատակ
25 կճախք և պէսպէս նկարակերտ յօրինուածով զարդարեաց զառակ
սուրբ Յակոբայ գլխադրին զըստը եկեղեցին յնչից իւրոց և կա-
տարեաց զուխան իւր դարձաւ փառօք և մուտ ի Կոստանդնու-
պօլսիս և մեծապէս պատուեցաւ ի սուլթանէն վասն նորահրաշ
սքանչիցն. զի յայնմ ամի երաշտութիւն էր և առաջի ամենե-

1 A Մուրատի: 2 A ում փիւ. [որ]ում: 3 A միարանեալ միարանութեամբ: Ե ենդ-
իշար: A աղասիքն: 4 A աւաքանին: 5 A տեղին: 6 B և (հաւուռն) չի: 7 B
կրիտէ, A կղզոյն: 8 A նաւովք: 10 A և ի մէջ ծովու չի, զմիմեանս: 11 A այս
B յաղթեցին ի նոցանէ և սակաւք յայն կողմանց և պատերազմս այս է ԻԲ (28) ամ, որ
մարտնչէին Օսմանցին և աղդն Ֆռանդաց ընդ միմեանս: Թվին ՌՃ և ԺԹ (1670) յաղթե-
ցին Ֆռանդին և առ զքաղաքն և տիրեցին կղզոյն ամենայն: Եւ Ֆռանդն առեալ նաւա-
ղինչսն ամենայն զնացեալ յերկիր այլ և թողեալ զառարկ զքաղաքն և Թուրքն եմուտ ի
նեքքս ի քաղաքն և տիրեաց առնայնի և բազում եկեղեցիք արարին աղօթանոց իւրեանց
և կոչեն զանուանս ջամի: Եւ անտի դարձեալ Թվին ՌՃԻԱ (1672) դարձեալ ժողովեաց
զանթուի զօրս իւր սուլթան Մահմատն, կարծեմ թէ ոչ մնաց փաշա ի քաղաքին, բայց
միայն Գ (3)՝ Բաղտատայն, վանայ և Արզրոմայ ի յանէ Պարսից: Եւ զայլ զօրս, զոր ոչ
զոյ թիւ առեալ և կամի երթալ ի վերայ Մաճասայ և ոչ զիսեմ, թէ զինչ լինիցի: 13 B
և դարձեալ Թվին, լուսաւորիչն: 14 B Փիլիպոս, Երուսաղէմ, A փառաքանօք, B երկրպա-
ղութիւն: 15 B անօրինականաց: 16 B վարդապետ, A Կ. Պօլսոյ: 17 B մեծ: 18 A և եր-
թիցէ և մտցէ: 19 A զրոյ, B ընդանային ընդյառաջ: 21 B բռնաւորք, A (ևս) և չի: 22 A
զլխաւոր չի: 24 B Լուսաւորիչն, սալայատակ: 25 A արարեալ կճախք, նկարիւք և
յօրինուածով: 26 A յեկեղեցին: 28 B պատուեցաւ, սուլթանէն: A նորաքանչ հրաշիցն:
29 A ի փիւ. զի, B յայն:

ցուն աղօթեաց, և ի նոյն ժամն եկն անձրև սաստիկ: Եւ անտի
դարձաւ յաթոսն իւր ի սուրբ Էջմիածին²⁷⁴:

Եւ ի սոյն ամի խաւարեցաւ արեգակն օգոստոսի Բ (2),
մինչ զի աստեղքն համարձակ երեւին և եկաց այնպէս ժամս
5 Բ (2)²⁷⁵:

Թվին ՌՃԴ (1655) նստաւ կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցին,
այր սուրբ և ընտրեալ, յար և նման մեծին Մովսէ || սի և Փիլիպ-
պոսի: Եւ ի ժամանակս սորա էին վարդապետք և միարանք ի
սուրբ Էջմիածին՝ Յովնանէս վարդապետ, Մահակ վարդապետ
10 աթոռակալ, Միքայէլ վարդապետ, Մովսէս վարդապետ, միւս
Մովսէս վարդապետ, Գարրիէլ վարդապետ, Երեմիայ վարդապետ,
Առաքիլ վարդապետ պատմագիր²⁷⁶, Ստեփանոս վարդապետ, Աւետիս
վարդապետ: Սորա ամենեքեան սիւնք եկեղեցոյ և անօթք հոգոյն
սրբոյ, անյաղթ փիլիսոփայք, այլև Ղազար վարդապետ, Սարգիս
15 վարդապետ ի Թէոդուպօլսի և Ստեփանոս վարդապետ, մեր սի-
րիւի կղրայր, ի Չմիւսին քաղաք, և որչափ քաղաքաց առաջ-
նորդք այժմ աշակերտք սորա են՝ Յակոբ կաթողիկոսի, և Մես-
րոպ վարդապետ Բաղշիցի:

Թվին ՌՃԶ (1657) եկն Մալաք փաշայ վանայ ի վերա
20 Բաղըշու Արզալ խանին, Իմ (20,000) սպառազինաւք և ի հուղ
լինել քաղաքին վախեալ խանն հանդերձ կանամք և ամենայն
ախիւն յանձաւս իւրանց, որ Մաւաքիան կոչի, առ Ալի || աղայ
նախարար կողմանց: Եւ Մալաք, որ յառաջ ողիւր և այժմ փաշայ
զմեմագոյն, որդին Դիաղին անուն ամիրայ, եզ ի տեղի հօր և
25 թալանեաց զմնացեալ աղիւ նորա և զքաղաքն և ԺԵ (15) ողի ի
քրիստոնեա սպանին և շատ ֆլաս գործեցին ի սպառնլոյ վանա
զուլոց: Եւ ամի միոյ նուրատին, միւս որդի Արզալ խանին, քսու-
թեամբ հօրն, սպան զեղրայրն իւր զԴիաղին, և հայրն իւր ի
չմեզս եղեալ սպան և զնուրատին կամակցութեամբ նախարա-
30 րացն և ինքն դարձեալ եղև ամիրայ հրամանաւ Հասան փաշային,
որ նստէր ի Տիգրանակերտ: Եւ այս ԽԳ (43) ամ է, որ ամիրայ
է Բաղըշու քաղաքին. և զանաւ չարիս, զոր սա անցուցանէ²⁷⁷,
և կարէ ծրել ի քարտիսի զհարկապահանջութիւն, զկեղեքիւ, զթա-
լանել, զուռգանսն, որ հասուցեալ է զմեզ ի յետին չքաւորու-
35 թիւն՝ զվարդապետք, զքահանայք, զեկեղեցիք, զվանքերն և զառ
հասարակ ժողովուրդ²⁷⁸: Զի Ի (20) բեկդաղայ ունէր մեծամեծք,
թող զաղչիւնս և զմանր տղայք:

1 B ի չի: 3 B օգոստոս: 4 B աստեղք համարձակք: 7 A մեծի: 8 A ի (ժամանակս)
չի: 9 B Էջմիածին: 10—13 B Գարրիէլ վարդապետ միւս Մովսէս մատենադիր Ստեփանոս
վարդապետ Աւետիս վարդապետ փիւ. Միքայէլ վարդապետ... Աւետիս վարդապետ: 14 B
այլ: 15 A Թէոդուպօլսէ: 17—18 A և Մեսրոպ վարդապետի Բաղշիցի չի: 19 A վանա: 20
B Բաղըշու, A Աղայ: 21 B խան: 22 B աղիւր: A տեղն փիւ. կոչի: 23 B Մալաք, A
վաղիւր: 24 A ամիրա: 25 A թալանեալ, ախ: 27 A զուլոցն, յետ ամի միոյ, որդին
Աղայ: 29 A ի ջամեզս: 30 A ամիրա, Յասան, B փաշին: 31 A ամիրա: 32 B Բաղըշու,
A չարիս զործելով: 33 A քարտիկի: 33—34 B զթալանելն: 34 B ի չի: 35 B զեկեղեցիկնք
զվանքեր, A տու: 36 A բեկդաղայ ունի: 37 AB աղայ:

թվին ՆԻԵ (976)²⁸⁵: Ի ժամանակս սորա Խաչատուր կաթողիկոս պատանձեցոյց զբերանս հերձուածոցայ լուսաւոր || թղթովն, որ առ մեւորապօլիսն Սեբաստիոյ:

57բ

Ի ժամանակս սորա նկղացեալ Սենեքարիմ Յարծրունեաց
5 ետ զկողմ Վասպուրականի Վասիլ թագաւորին Յունաց եւ էառ
զ[Ս]եպտիմիայ դաւառօք: Եւ յայտմ աւուրս շինեաց Սենեքարիմ
զԱպարանից սուրբ խաչն ի վերա է (7) մասանց Բրիստոսի, որ
բերաւ սքանչելօք, ի Կոստանդնուպօլսէ ՆՅԱ (1002) թվին: Սա
տիբեաց բազում քաղաքաց եւ գաւառաց եւ Բուլղարաց եւ յամե-
10 նայն տեղիս կարկառոս նշան յաղթութեան թողոյր, որպէս ասէ
Գրիգոր Նարեկացին²⁸⁶: Էառ զԿոստանդին եղբայր իւր եւ արար
հազար թագաւորութեան եւ էին միարան:

Եւ թագաւորեաց Կոստանդին, եղբայր նորա, ամս Գ (3):

Ապա Ռամանոս, փեսայ սորա, ամս Ե (5):

15 Սա գնաց ի վերա Տաճկաց եւ սպաննացաւ միանձանց Սեաւ
լերին, թէ գարձցէ ի սպառերազմէն արասցէ զնոսա զինուորս եւ
քաղկեդոնիկ եւ ոչ յաջողեցաւ, այլ թափեալ ի զօրաց յետ գարձաւ:

Այր մի աննշան, Միխայիլ անուն շնայր բնդ թագունին եւ
նա ջրանեղձ արար զայր իւր, ի բաղանիս, եւ համբաւեաց յան-
20 կարծաման զթագաւորն:

Եւ թագաւորեաց Միխայիլ ամս Զ (6): Սա էառ զթագու-
նին, ըստ չար տրիանաց իւրոց, բազում ունէր եղբայրս ետ նոցա
իշխանութիւն ստրատելութեան քաղաքաց, եւ մին արար մա-
զիստոսս եւ առ ինքն սպանեաց, որում անուն էր Օթթանօղուս:
25 Եւ գամենայն ժամանակս լիլիւր ի գիւլաց եւ մեռաւ չարապէս:
Եւ թագունին թագաւորեցուցանէ զեղբայր ասն իւրոյ՝ զԿեսար եւ
արար իւր որդէգիր:

Եւ ապերախտն այն փոխանակ երախտեացն գաղտ փախուց
զթագունին անարգանօք, եւ քոյր թագունոյն Թէոդոսիէ չիճ բար-
30 ձեալ առ զօրսն թէ՛ սէր է ծիրանափառ թագունին, եւ նոքա խառն
եկեալ բարկութեամբ խնդրէին եւ թագաւորն առաքեալ դարձոյց
զնա: Եւ զօրքն ալորեցին զաչս թագաւորին, որ Զ (6) ամիս էր
նստեալ:

Եւ թագաւորեցուցին զՄօնամախ ամս ԺԲ (12): Սա էառ
35 զթագունին, եւ էր սա անյադ պոռնիկ եւ շնացող եւ ոչ առնէր փոյթ
դաւեր աշխարհին, զի սուլտան Պարսից էառ զկողմն արեւելից
Հոռոմոց, զոր էառն Վասիլ, եւ սա այսպէս զեխութեամբ վճարեաց:

Եւ թագաւորեաց թագունին ամս Բ (2): Եւ սա թագաւո-
րեցուցանէ զՄիխայիլ ծեր, այր բնարեալ եւ սպանեցող Ա (1) ամ
40 եւ ամանք Գ (3) ասն, սա կոչի Արդար: Եւ զօրացաւ ոմն Կո-
մանոս անուն, որ եւ կիթառօս, ամս Գ (3):

Եւ Միխայիլ գերծեաց || զգլուխ իւր եւ եղև կրօնաւոր, յետ
մի ամի թագաւորութեան: Եւ թագաւորեաց Կոմանոս Կիթա-
ռօսն Գ (3) ամ, որպէս յառաջ ասացի: Եւ ի սորա ժամանակն
45 եւ Թուրքն եւ տիրեաց բազում մասանց աշխարհի եւ սկիզբն թա-
գաւորութեան նոցա: Եւ Կոմանոս զգլացեալ եղև արեղայ եւ զթա-

58ա

գաւորութիւն կամաւ ետ Տունկիծին: Եւ թագաւորեաց Տունկիծն
ամս Ժ (10): Ի սորա ժամանակս զօրացաւ Թուրք եւ առաջին
թագաւոր Տուղրիլ բէկ, որ առաքեալ էառ զչալար եւ ապա զրո-

5 Արիսարամ, որ յետ Տուղրիլի թագաւորեաց, անձամբ դայ ի
Հայաստան եւ նուաճեաց զնոսա եւ նստեալ ի Կարս: Եւ կայսրն
Տիոփէն Լ ի պալում զօրօք բնդդէմ նորա ի Մանազկերտ գաւառի
եւ ոչ յաջողեցաւ, այլ բմբոսեալ ամին առաջի թագաւորին: Եւ
թագաւորն Պարսից բազում մեծարանօք արծաթեաց եւ իւր զօրացն

10 կալեալ խաւարեցուցին զնա: Եւ թագաւորեաց Միխայիլ ամս
Ը (8): Ի սորա ժամանակին առ Փիլատրոս զԿիլիկիայ եւ դամե-
նայն սահմանս նորա: Եւ զօրացաւ Նիկիփիոս, առ զԿոստանդ-
նուպօլիս եւ սկսաւ կռուել զքաղաքն: Եւ Միխայիլ կայսրն առ

զթագն ի ձեռս իւր եւ բնդառաջ նորա եղ ի գլուխ եւ ասէ. «Զոր
15 փափաղիս». եւ ինքն եղև կրօնաւոր: Ապա զօրացեալ Ալէքս ոմն
սպան զՆիկիփիոս, որ Գ (3) ամիս էր նստել թագաւոր: Եւ թա-
գաւորեաց Ալէքս ամս ԼԸ (38): Ի սորա ժամանակս Լիւն Ֆոանկք

յօգնութիւն քրիստոնէից անթիւ: Եւ ի ծածուկ նենգեցան յԱլէքսէ
կայսեր ի ծովու եւ ի ցամաքի զեղելով զկերակուր, զի ոմանք
20 ասն, թէ Ալէքս եւ մայրն չէին քրիստոնեայք եւ մնացեալքն
Ֆոանկաց ասին զերուսաղէմ եւ զԱնտիոք: Եւ թագաւորեաց Կոն-
թօփրի (կամ Կունդօփրի) յերուսաղէմ, զոր գրեալ էմ յառաջին
հատորն եւ սկիզբն Ռուբենեանց: Եւ թագաւորեաց Պեոփէոսման,

որ եւ Յոհաննէս, ամս ԺԳ (13): Ապա²⁸⁷ Մանուէլ որդի նորա ամս
25 ԽԶ (46): Սա կամեցաւ միարանիլ բնդ ուղղափառսն եւ առաքեաց
առ Ներսէս Կայսեցին կաթողիկոսն Հայոց եւ առ Միխայիլ կաթո-
ղիկոսն Ասորոց եւ շատ քննութիւն արարեալ մնաց դործն ան-

կատար, զի վաղճանեցան նոքա: Եւ այսուհետեւ ոչ գտանի կարգ
թագաւորաց Կոստանդնուպօլսոյ, զի այր զարամբ Ելանէր եւ ան-
30 նշանք ոմանք թագաւորէին, այլ եւ աղջկունք եւ ստընդիայ տղայք:

Զի մինչ ի թվին ՈԻԷ (1178) երեւին անուանք թագաւորաց: Ի
Գալիսսէ մինչեւ ի Կոստանդիանոս ի Հոռոմ նստէին եւ անտի ||
մինչ ի Մանուէլս այս. եւ այսուհետեւ ոչ երեւին, զի ոչ կարէին

տիրել վիճակին իւրեանց, զի յարեմտից Ֆոանկք էին տիրեալ եւ
35 յարեւելից՝ Պարսիկք, ի հիւսիսոյ՝ Սկութացիք, եւ հարաքոյ՝
Թուրքն, ի Միջագետս եւ ի Կիլիկիայ՝ Հայք, միայն մնացեալ
էր Կոստանդնուպօլիս եւ շրջակայքն, վասն այնորիկ ոչ յիշին

անուանք թագաւորաց նոցա: Զի թէպէտ յետ Մանուէլի ի ձեռս
Յունաց էր Կոստանդնուպօլիս ամս ՄՀԵ (275) մինչ ի թվին
40 ԶԲ (1453), որ էառ սուլթան Մահմատն, որպէս ասացի, տղայք
եւ աղջկունք էին թագաւորքն, եւ մարտ սպառերազմի եւ բազում
արեան հեղմունք ի մէջ սոցա, վասն այնորիկ զիւրամուտ եղև

սուլթան Մահմատն եւ առ:

58բ

ԾԱՆՈԹՆԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խորագրից սկսած մինչև «Նաւարկութեան» բառի առաջին երկու վանկը բնագրում գրված է կարմիր թանաքով:
2. Տե՛ս և հմտ. Մ. Խորենացի 1, Ե, էջ 19:
3. Ամբողջ հատվածը տես «Յ. Դրասխանակերտացոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 11—12, հմտ. Ս. Անեցի, էջ 14—15, Մ. Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 10—11:
4. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, Ժ, էջ 32:
5. Տե՛ս նույն տեղում, 1, Ե, էջ 18:
6. Տե՛ս նույն տեղում, 1, Ժ, էջ 32—33:
7. Հմտ. նույն տեղում, 1, Ժ, էջ 39:
8. Մ. Խորենացու մոտ անունը բացակայում է, այնտեղ կարդում ենք. «առաքէի կողմն հրախոսող զմի ոմն յորդուց իւրոց...» (1, ԺԱ, էջ 34):
9. Հայկի և Բելի պատերազմների պատմութիւնը տես Մ. Խորենացի, 1, ԺԱ, էջ 34—37: Այստեղ կրկնված է նույնիսկ բառապաշարը, օրինակ. «չաւերժիւք քաջօք և երկնադիւօք հասակօք սկայիւք մրցողօք» և այլն:
10. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԺԲ, էջ 38:
11. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 38—39:
12. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 39—40:
13. Բառացի տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 40:
14. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 40—42: Կրկնված է նույնիսկ բառապաշարը՝ «բարեղեղ, կորովարան և զեղեղեղեղ...»:
15. Բառացի տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԳ, էջ 43:
16. Տե՛ս Հ. Դրասխանակերտացի, էջ 18:
17. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԺԳ, էջ 43—44:
18. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԳ, էջ 45—46:
19. Արա Գեղեցիկի մասին տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԵ, էջ 48—49:
20. Մ. Խորենացու ընդարձակ տեղեկութիւններից (1, ԺԶ, էջ 50—54) Դ. Բաղիշեցին վերցրել է միայն վանի կառուցման փաստը:
21. Տե՛ս նույն տեղում, 1, Ի, էջ 63—64:
22. Տե՛ս նույն տեղում, 1, (Ի), էջ 62—63:
23. Պարույր Սկայորդու զովեստը (1, ԻԱ (ԻԲ), էջ 64—65), ինչպես և ուրիշ տեղեկութիւններ Դ. Բաղիշեցին չի բերել այստեղ, այլ բավականացել է զրանց մասին միայն հիշատակելով, միաժամանակ հայտնելով, որ «ծաղկաքաղ եմ արարեալ, ըստ ախորժակաց իմոց»:
24. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԻԱ, (ԻԲ), էջ 64:
25. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԻԳ (ԻԴ), էջ 70—71:
26. Հմտ. Chéref-ouddine, Chéref-Nameh ou Fastes de la Nation Kourde, tome 11, première partie, St. Pétersbourg, 1873, p. 33—36:
27. Երեմիա, ՄԱ, 27: Այս մեջբերումը Մ. Խորենացին չունի:
28. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԻԲ (ԻԳ), էջ 68—69:
29. Այս կարգը տե՛ս նույն տեղում, 1, ԻԴ (ԻԵ), էջ 67, 69, իսկ Մարայ թագավորները շարքը՝ Ասողիկի մոտ, էջ 27:
30. Մ. Խորենացու մոտ գործածված է «վահան» և «վան» ձևերը:

31. Աժգահակին և Տիգրանին վերաբերող վկայութիւններն առավել մանրամասն տես Մ. Խորենացու մոտ, 1, ԻԴ (ԻԵ)—ԼԱ (ԼԲ), էջ 71—86:
32. Դ. Բաղիշեցին կրկնում է Մ. Խորենացու տրտունջը. վերջինս զրոււմ է. «Յայսմ հետէ մինչև զթագաւորութիւնն վաղարշակայի Հայս ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիւմ պատմել բեղ. քանզի չփոխ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ կլանէին տիրել աշխարհիս» (էջ 87): Այս հատվածով ավարտվում է Մ. Խորենացու առաջին զրքի օգտագործումը: Այսպիսով, Դ. Բաղիշեցին բաց է թողել ԼԲ (ԼԳ) գլուխը և «Ի Պարսից ստասպելաց» հատվածները (էջ 87—92):
33. Դ. Բաղիշեցին նկատի ունի իր ժամանակագրութեան երկրորդ հատորը, որտեղ այդ մասին խոսում է մանրամասն:
34. Ամբողջ հատվածը տես Մ. Խորենացի, II, Ա, էջ 102:
35. Տե՛ս նույն տեղում, II, Բ, էջ 102—103:
36. Տե՛ս նույն տեղում, II, Բ, էջ 103—104: Անտիգոնին վերաբերող որոշ մանրամասնութիւններ Մ. Խորենացին չունի, այդ մանրամասնութիւնները Դ. Բաղիշեցին բաղել է հավանաբար մի ուրիշ աղբյուրից և մոծել իր ժամանակագրութեան մեջ, Մ. Խորենացու պատմութիւնից վերցրած վերոհիշյալ հատվածում: Այս զեպքերի մասին տե՛ս նաև նրա ժամանակագրութեան երկրորդ հատորում:
37. Պարսից թագավորների այս կարգը առավել մանրամասնութեամբ տես Մ. Խորենացի, II, ԿԸ—ԿԹ, էջ 204, 205, հմտ. Ասողիկ, էջ 51:
38. Հմտ. Ասողիկ, էջ 32: Դ. Բաղիշեցին բաց է թողել Մ. Խորենացու պատմութեան II գրքի Գ—Զ գլուխները (էջ 104—109):
39. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 32—33:
40. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33—34, հմտ. Մ. Խորենացի, II, Է, էջ 109—111:
41. Մ. Խորենացու (II, Ը) և Ասողիկի (էջ 35) մոտ այս անվան փոխարեն գրված է «Մաղկացուց»:
42. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 34—35, հմտ. Մ. Խորենացի II, Ը, էջ 116:
43. Վաղարշակ թագաւորի այս միջոցառումները, ինչպես Դ. Բաղիշեցին է գրում «զոր ոչ գրեմ իրապէս», տես Մ. Խորենացի (II, Ը, էջ 112—118), հմտ. Ասողիկ, էջ 36—37:
44. Դեմետրեին և Գիսանեին վերաբերող այս հատվածը Ե տարբերակում գրված է ավելի առաջ, ուր խոսվում է Պարսից թագավոր Արշակ Մեծի և Դեմետր, Անտիգոնի պատերազմների մասին: Այս տարբերակից երևում է, որ Դեմետրեին և Գիսանեին եկել են պատերազմների մասին: Այս տարբերակից՝ Հայոց թագավոր Վաղարշակի մոտ: Պարսից թագավոր Արշակի մոտ, իսկ Ա տարբերակից՝ Հայոց թագավոր Վաղարշակի մոտ: Վերջին ձևով է և ավելի մանրամասն պատմվում Հ. Մամիկոնյանի, Պատմութիւն Տարօնոյ, (աշխ. և առաջարանով, պատմ. դիտ. թեկնածու Աշ. Արքահայտյանի, Երևան, 1941) աշխատութեան մեջ (էջ 107—108):
45. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, Թ, էջ 118—119, Ասողիկ, էջ 37:
46. Մ. Խորենացու մոտ նշված է «ղերիւսոս թագաւոր Լիւդացուց» (II, ԺԲ, էջ 122), իսկ Ասողիկի՝ «Կրասոս» (էջ 38): Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս, որ Դ. Բաղիշեցին Մ. Խորենացուն քիչ է հետևել և մեծ չափով օգտագործել է Ասողիկին:
47. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ԺԲ, էջ 122, 123 և Ասողիկ, էջ 38: Առաջին զեպքով պատմելու ձևը «այլ ոչ գրեմ», թէ որպէս աղմկեալ եղև զօրաց նորա...» Մ. Խորենացու խոսքերն են, որոնք անցել են նաև Ասողիկին:
48. Տիգրանի գործունեութիւնը մանրամասն տես Մ. Խորենացի, II, ԺԳ—ԺԹ, էջ 127—135, հմտ. Ասողիկ, էջ 39—41:
49. Տե՛ս նույն տեղում, II, Ի, ԻԱ, էջ 135—136:
50. Մ. Խորենացու պատմութեան II գրքի երկու գլուխը՝ ԻԲ, ԻԳ, Դ. Բաղիշեցին չի վերցրել. նա վերապատմել սկսում է Արշամի ժամանակից (տե՛ս նույն տեղում, II, ԻԴ, էջ 138—139): Հմտ. Ասողիկ, էջ 41—42:
51. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 42:
52. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 52:
53. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԻԷ, էջ 144, Ասողիկ, էջ 43:
54. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԻԸ, էջ 145—146, Ասողիկ, էջ 43:
55. Բնագրում այդպես, մեզ մնաց անհասկանալի:
56. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԻԹ, էջ 147:

57. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 44—45: Մ. Խորենացու մոտ կարդում ենք. «Պար Ինար (մի տարրերակում զՍարիհա) բղեղին Աղձնեաց և զՇամշադրամ նահապետ Ապահունեաց» (II, I, էջ 148):

58. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II: I, էջ 148:

59. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 45: Պրոֆ. Աշոտ Արրահամյանը Դ. Բաղիշեցու մասին գրած վերահիշյալ հոդվածում այս վկայության կապակցությամբ գրում է. «Դ. Բաղիշեցին օգտվել է Պատմահոր մի այնպիսի բնագործակալությունից, որը չի ունեցել Արգարի նամակները Քրիստոսի հետ, որի բնագործակալություն հանդիսանալն այժմ արդեն անվիճելի է: (Վեջմվածին, 1946, XI—XII, էջ 39): Դ. Բաղիշեցու սույն վկայությունը նման կերպակցության հիմք չի տալիս. նախ, եթե խոսքը վերաբերում է Արգարի և Քրիստոսի կարծեցյալ նամակադրությունը, ապա Դ. Բաղիշեցին հիշում է այդ «առաքեաց առ տէրն մեր թուղթ աղաչանաց...», իսկ եթե խոսքը վերաբերում է նամակների բովանդակությանը, ինչպես կա Մ. Խորենացու պատմության մեղ հասած տարրերակներում, ապա չպիտի մոռանալ, որ Դ. Բաղիշեցին իր ձեռքի տակ գտնված նյութերից բնորոշվում է կատարել, ինչպես հեղինակին է ասում «սա ծաղկաբաղ կմ արարեալ ըստ արթմակաց իմոց», հետևապես նրանից չպիտի սպասել, որ նա Մ. Խորենացուն նույնությամբ կրկնի: Այդ նամակները գուցե, իսկապես, հետագա բնագործակալություն են, բայց այդ կերպակցության հանդեպ և այն հայտարարել անվիճելի, նկատի ունենալով Դ. Բաղիշեցու առաջարկվող վկայությունը, կարծում ենք չափազանցություն է, որովհետև, ինչպես այս, այնպես էլ բազմաթիվ այլ վկայություններ Դ. Բաղիշեցին վերցրել է ոչ թե անմիջապես Մ. Խորենացուց, այլ Ասողիկից: Եթե մոտենանք պրոֆ. Աշ. Արրահամյանի նման, այն դեպքում կարող ենք ասել, որ Դ. Բաղիշեցին օգտվել է Պատմահոր մի այնպիսի բնագործակալությունից, որը չի ունեցել ոչ միայն վերևում նշված նամակները, այլև Արգարի նամակները Տիրեբիոսին, Ներոնին, Արտաշեսին (II, IԳ—IԶ, էջ 157—161), հայերի նամակը Կոստանդին կայսեր (III, Ե, էջ 261), Վաղենատիանոսի նամակը Արշակ Բ-ին (III, ԺԹ, էջ 278), Դանիելյան նշանագրերի պատմությունը (III, ԾԲ, էջ 325) և այլն, և այլն, որովհետև այս նամակները և տեղեկությունները բացակայում են Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրության մեջ, մինչդեռ գրանք գտնում ենք Մ. Խորենացու պատմության այժմյան բնագրում:

60. Մանրամասն տե՛ս Մ. Խորենացի, II, IԳ—IԶ, էջ 157—161, Ասողիկ, էջ 46—47:

61. Տե՛ս նույն տեղում, II, IԷ—ԽԶ, էջ 161—173, հմմտ. Ասողիկ, էջ 47:

62. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԽԷ, Կ, էջ 173, 191:

63. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԾԷ, էջ 187:

64. Տե՛ս նույն տեղում, II, Ծ, էջ 177—178:

65. Տե՛ս Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 36—37:

66. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԾԹ, էջ 188, Ասողիկ, էջ 49:

67. Իմա, խենթ, խելագար: Արտավազ Բ-ի այս մականվանը հանդիպում ենք Վանականի «Յաղագս տարեմտին» աշխատության մեջ. «Արգի մի էր նորա՝ (Արտաշեսի—Վ. Հ.) Արտավազ անուն՝ բայնած ի մանկութենէ, զոր Շիրգարն զոչեն» (հրատ. Լ. Խաչիկյանի տե՛ս Մատենադարանի Գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, 1941, էջ 151—169): Սակայն Հայամալուրքում նախադրել 1-ի տակ Շիրգարը հիշվում է, որպես Արտավազի որդի՝ «Թաղաւոր մի կայր Հայոց Արտավազ անուն և ունէր որդի մի խելագար Շիրգար անուն...» (№ 4680, էջ 3ա): Դավիթ Բաղիշեցին ամենայն հավանականությամբ օգտվել է Վանականից:

68. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԿԱ, էջ 191—192, Ասողիկ, էջ 49:

69. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԲ, էջ 193—194:

70. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԵ, էջ 199—200, Ասողիկ, էջ 50:

71. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԵ, էջ 200, Ասողիկ, էջ 51:

72. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ՀԱ—ՀԲ, ՀԴ, էջ 207—208, 212, 218, Ասողիկ, էջ 51—52:

73. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՀԴ, էջ 211—212, հմմտ. Ասողիկ, էջ 52—53:

74. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, II, Զ, էջ 219—220:

75. Հանդամանորեն տե՛ս Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 69—71:

76. Տե՛ս Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 37:

77 Տե՛ս Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 71, 73, հմմտ. Աղաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909, էջ 30, 70—71:

78. Տե՛ս և հմմտ. Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 72—73, Մ. Խորենացի, II, Զ, էջ 220:

79. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԶԱ, էջ 221—223:

80. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԶԴ, էջ 225—229:

81. Տե՛ս և հմմտ. Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 73—79, Աղաթանգեղոս, էջ 414—436, Մ. Խորենացի, II, ՂԱ, էջ 242:

82. Տե՛ս Դաշնաց թուղթը (Աղաթանգեղոս, Պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1709 թ., էջ 399—422), Աղաթանգեղոս, էջ 459—464:

83. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, Ղ, էջ 241—242:

84. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԶԹ—Ղ, էջ 239—241:

85. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԱ, էջ 242, 244:

86. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԱ, էջ 243:

87. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԱ, էջ 244:

88. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԲ, էջ 245—250:

89. Տե՛ս նույն տեղում, III, Դ, Զ, էջ 260, 262:

90. Տե՛ս նույն տեղում, III, Ը, էջ 265:

91. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԺԱ, էջ 269:

92. Տե՛ս Փ. Բուզանդ («Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913), III, ԺԲ, էջ 45—46, հմմտ. Մ. Խորենացի, III, ԺԴ, էջ 272:

93. Այս ամբողջ հատվածը տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԺԴ—ԺԵ, էջ 270—272:

94. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԺԶ, էջ 274—275:

95. Տե՛ս Կ. Դանձակեցի, էջ 139:

96. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԺԷ, էջ 276, հմմտ. Փ. Բուզանդ, III, Ի, էջ 82, հմմտ. Ասողիկ, էջ 69:

97. Տե՛ս Փ. Բուզանդ, III, Ի, էջ 76—81:

98. Տե՛ս նույն տեղում, IV, Ա, էջ 101:

99. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, Ի, էջ 278, Փ. Բուզանդ, IV, Դ, էջ 111—112:

100. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, Ի, ԼԸ, էջ 279, 306: «Ուսցիս ի կատարեալ պատմա-դիցաց» բառերի տակ Դ. Բաղիշեցին նկատի ունի Մ. Խորենացուն և Փ. Բուզանդին: Վերջինս այդ դեպքերն առավել մանրամասն է տալիս (տե՛ս IV, Դ, էջ 110—123):

101. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԺԹ, էջ 278:

102. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, III, ԻԱ, էջ 281, Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 49:

103. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԻԱ, էջ 281:

104. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԻԲ, էջ 282—283, հմմտ. Փ. Բուզանդ, IV, ԺԵ, էջ 180—182:

105. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԻԴ, էջ 283—284:

106. Տե՛ս Փ. Բուզանդ, IV, ԺԵ, էջ 184, 187:

107. Տե՛ս նույն տեղում, IV, ԺԵ, էջ 190—191:

108. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԻԹ, էջ 292—293:

109. Տե՛ս և հմմտ. Փ. Բուզանդ, IV, Զ, էջ 141—146, հմմտ. Մ. Խորենացի, III, Լ, էջ 294. Փ. Բուզանդը Ներսեսի արտքը նշում է ինն տարի, բայց հայադեմոսները հավանական համարել են ինն ամիսը, ինչպես Դ. Բաղիշեցին էլ այդ հաստատում է, ըստ երեկոյթին, եթե դա շփոթման արդյունք է, վերջինիս ձեռքի տակ գտնվել է Փ. Բուզանդի պատմության այնպիսի բնագործակալություն, ուր «Թ ամս»-ի փոխարեն եղել է «Թ ամիս»:

110. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԼԳ, էջ 297: Վաղեմը սպանվում է զոթի Դեմ մղված կռիվում, 378 թ. Աղբիանապոլի ճակատամարտում:

111. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԼԴ, էջ 297:

112. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԻԷ, էջ 288—289:

113. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԼԴ—ԼԵ, էջ 298—301: հմմտ. Փ. Բուզանդ, V, Ե, էջ 307—312:

114. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԼԶ, էջ 301:

115. Իմա, Ներսես Պարթև:

116. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 71, հմմտ. Մ. Խորենացի, III, ԼԶ, էջ 302: Բնագրի «և զնաց առ մեծն Թէոդոս թաղաւորեցուցանել զՊապ, որ էր ի պատանդի առ նմայ», հատվածի առթիվ պրոֆ. Աշ. Արրահամյանն իր հոդվածում գրում է. «Բաղիշեցին իր ձեռքի տակ

ունեցել է Փափատոսի այնպիսի մի ընդօրինակութուն, ուր Պապ թագավորը գահ բարձրանալուց առաջ ներկայացվիլ է որպես պատանդ հռոմայեցիների մոտ: (Վեյմարածին, 1946, XI—XII, էջ 39): Այս եզրակացութունը ստույգ չէ, որովհետև Դ. Բաղիշեցին այս հատվածը վերցրել է ոչ թե Փ. Բուզանդից, կամ Մ. Խորենացուց, այլ Ասողիկից: Բացի դրանից և Բուզանդը, և Խորենացին բաղմամբիվ անգամ հիշում են Պապի պատանդ լինելու մասին, հետևապես, Դ. Բաղիշեցու այս հաղորդումը առանձին կարևորութուն չունի: Փ. Բուզանդն այս առթիվ գրում է. «և իբրև ջրթափեաց (Պապը—Վ. Հ.) և եղև հուժկու ետուն զնա պատանդ ի զուռն կայսերն յերկիրն Յունաց» (IV, ԺԵ, էջ 190), ապա թև «իսկ Պապ ողզին Արշակայ ոչ զիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ թագաւորն Յունաց զիպեցաւ» (IV, ԾԵ, էջ 258), այլև «Ապա յետ այսր ամենայնի Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեաց զամենայն սղատաղունդ մարդկանն մնացելոյն, որ մի անգամ մնացեալ էին և չողաւ հանդերձ նոքօք առ թագաւորն Յունաց: Եւ եցոյց զսղատառնս աշխարհին Հայոց, և զամենայն անցս տառապանաց՝ որ անցեալ էր ընդ նոսս, և խնդրեաց ի կայսերէն զՊապ զորդի Արշակայ թագաւոր ի վերայ Հայոց աշխարհին...» (V, Ա, էջ 277): Ինչպես տեսնում ենք, Փ. Բուզանդի Պատմության շատ սովորական բնօրինակության մեջ մի քանի անգամ նշված է Պապի պատանդ լինելու վաստը: Մ. Խորենացին ևս մի քանի անգամ հիշում է Պապի պատանդ լինելը (III, ԻԹ, էջ 292, I, էջ 294, IԵ—IԶ էջ 300—302): Պապի պատանդ լինելու մասին հիշում է նաև Հ. Դրասխանախերացին, էջ 49:

373

ի նուազել Հայոց ազգի անաւընէն ազգն իսմայէլէ յարեան ի վերա երկրին Կիլիկիէն և զամէնն ի սուր մաշեցին սուսերի և զայն ի Մաքր վարեցին զերի և զկէսն ի յերկրն Խարամիս (ՀՁՀ, էջ 273):

224. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 167:

225. Թ. Մեծոփեցու մոտ «Եայնկոյս» ձեով («Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ», փա-
րիզ, 1860, էջ 10):

226. Թ. Մեծոփեցին հիշում է հանդանէ. «և զանն Թաւրիզու սուղան Սհմատն»
(էջ 13):

227. Այս միտքը Թ. Մեծոփեցունն է: Վերջինս ակնարկում է Մ. Խորենացու մեջ-
բերած այն ավանդութիւնը, ըստ որի Բագրատունիները հրեական ծագում ունեն:

228. Լանկ Թամուրի վերաբերյալ մանրամասն տես Թ. Մեծոփեցու մոտ, էջ 9—13,
17—30:

229. Լանկ Թամուրին վերաբերող, ինչպէս սկզբի, այնպէս էլ վերջին տարեթիւերը
շփոթված են: Լանկ Թամուրը Հայաստան արշավել է 1386 թ.: Օսմանյան թուրքերի զեմ
նրա տված Անկյուրիայի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1402 թ. հունիսի 20-ին, իսկ
մահը՝ 1405 թ. փետրվարի 18-ին Չինաստան արշավելու ճանապարհին:

230. Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 14—15:

231. Այս թվականը ստույգ չէ. ՄԺ, 1, էջ 122, ծանոթ. 22, ՀՁՀ, էջ 560, 564:

232. Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 15:

233. Տես նույն տեղում, էջ 17, 35—37:

234. Տես նույն տեղում, էջ 37—44:

235. Թ. Մեծոփեցու մոտ այս անվան փոխարեն գրված է. «զՅովհաննէսն ի վա-
րանքնու վանացն» (էջ 51):

236. Թ. Մեծոփեցին այլ անուն է հաղորդում. «Մատթէոս Ուխտեցի սուրբ ուխտին
Դանձառաբու» (էջ 51):

237. Այս ամբողջ հատվածը տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 50—51:

238. Գ. Տաթևացու մահը սխալ է նշված: Մահվան թվականը պետք է լինի 1411 թ.:
Վերջինիս աշակերտ Մաթեն 1411 թվին ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում գրում
է, որ «...յայսմ ամի եղև զբաւ կենաց մեծ բարունոյն իմոյ Գրիգորի յիշատակին մեծի
հօրն Յոհաննու Որոտնեցոյ, որոյ սուգն սլաշարեաց զիս...» (ՏՅՎ, էջ 189): Սակայն այլ
տվյալներ նրա մահը նշում են 1410 թվին աշնանը (տես Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփե-
ցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914 թ., էջ 16—17, հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 60):

239. Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 60—61: Վերջինս հաղորդում է, որ Հովհաննէս վար-
դապետը «ի յարութեան օրն դնաց առ Քրիստոս» (էջ 51): Հավանաբար 1411 թ. ապրիլի
12-ին:

240. Գ. Լուսավորչի աջի պատմությունը մանրամասն տես և հմմտ. Ա. Դավրիժեցի
էջ 414—431:

241. Գ. Բաղիշեցին այս ընդարձակ տեղեկությունները վերցրել է Թ. Մեծոփեցու
էջ 414—431:

242. Հեղինակն այս հատվածը վերցրել է Թ. Մեծոփեցու կենսագրությունից, որը
գրել է Կիրակոս Բանասերը (Գ. Հովսեփյան, «Թովմա Մեծոփեցու կյանքը», էջ 7):

243. Իմա, Մեծոփու վանքը: Հեղինակը դարձյալ վերցրել է Կիրակոս Բանասերից
(տես նույն տեղում, էջ 7): Բնադրի «կ» (60) ամ կացեալ անդ և թվին ՊՂԵ (1446) վաղ-

ճանեցաւ հատվածից չպետք է եզրակացնել, թե Թ. Մեծոփեցու կյանքը տևել է 60 տարի:
Բնագրականը, 60 տարին Մեծոփի վանքում թուժայի մնալու տարիների ընդհանուր

156, 185, 191), բայց դա ճիշտ չէ, ստույգը 1446 թվին է, մայիսի 15 (տես Գ. Հովսե-
փյան, Թ. Մեծոփեցու կյանքը, էջ 185—191): Այս երկասիրության մեջ բանասեր Գ. Հով-

սեփյանը ենթադրում է, որ Թ. Մեծոփեցին ծնվել է 1376—1379 թթ., կյանքի տևողու-
թյունը ընդունելով 67—70 տարի (նույն տեղում, էջ 7): Սակայն Պորֆյուրի մեկնու-

թյան ձեռագրի հիշատակարանում (այս և այլա 237 էջի հիշատակարանները շնորհակալու-
թյամբ վերցրինք ընդ. Ս. Պ. Լալաֆայանից), մեզ հետաքրքրող հարցի մասին, դառնում

ենք բավական ստույգ վկայություն: Հավանաբար Թ. Մեծոփեցու թելադրությամբ Հով-
հաննէս վարդապետը գրում է. «Այլ և ես մեղաւորս ի մանկունս եկեղեցւոյ սլետակ անու-

վարդապետս Թովմա և հարազատս իմ Մկրտիչ վարդապետ. յերեսս անկեալ պաղատիմ

բրիտոսընկալ ուսումնասէր եղբարցի, որը հանդիպել իմաստութեան զրոյս լուծմանցս
Պորփիւրի և պարապանցս սրբոյն Կիւրղի... աշխատասիրութեամբ մեկնեալ հոգեւոր հաւը
մեր վարժապետին Գրիգորի Տաթևացւոյ... Զի ՊՂԵ (1383) թվականին գրեալ էր և ի
ՊՂԴ (1444) թվականիս մէք նոր ետուր կապել հոգեւոր որդւոյ մեր Հերապետ կրանաւորի
և զորոց աշակերտի...: Եւ ես ԿԶ (66) տարոյ եմ և եղբայրս իմ ՀԲ (72) և այս զիր ի ձեռն
մարդոյ չէ եկեալ վասն ծոյլ ուսումնասիրաց վայ զիս...» (ՆՅ 5931, էջ 120ա), իսկ 119բ
էջում գտնվում է զրչի 1383 թվականի հիշատակարանը: Այսպիսով Մատենադարանի
ՆՅ 5931 ձեռագիրն ընդօրինակել են 1383 թ. և այդ վիճակով էլ ձեռագիրը մնացել է մինչև
1444 թ. և այս թվին միայն Թ. Մեծոփեցին կազմել է տվել, այդ մասին գրելով ձեռագրի
կատարի էջում: Հենց այդ ժամանակ էլ նա եղել է 66 տարեկան, նշանակում է նա ծնվել
է 1378 թ. և մահանալիս՝ 1446 թ. եղել է 68 տարեկան:

244. Թ. Մեծոփեցու հիշատակարանում այս անվան փոխարեն կարգում ենք. «Ստե-
փանոս վարդապետ» (էջ 52):

245. Տես Թ. Մեծոփեցի, հիշատակարան, էջ 52, 76—79:

246. Տես Գ. Բաղիշեցու աշխատության վերջին մասում, էջ 365:

247. Տրապիզոնի գրավումը մեկ ուրիշը նշում է Սինոպի հետ միեւնոյն տարում՝
1453 թ. օգոստոսին (ՄԺ, 1, էջ 27), իսկ մի երրորդն էլ միայն Սինոպի նվաճումն է
հիշում, այն նշելով 1461 թ. հուլիսին (Գր. Կամախեցի, Ժամանակագրություն, էջ 10):

Ստույգը հավանաբար այս վերջինն է, որի հետ նվաճել են նաև Տրապիզոնը:
248. Մահտաբաժամը տեղի է ունեցել 1469 թ. (տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 168, «Մ.

Նաղաշ և իւր տաղերը», Կ. Կոստանյանց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 11—12):

249. Տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 232:

250. Բնագրի «Թագաւորեաց Իսմայիլ...» սա սպան դհայր իւր՝ վկայութիւնը վերա-
բերում է սուլթան Սելիմ I-ին (տես Ս. Անեցի, էջ 175, ՄԺ, 1, էջ 169 և այլն):

251. Նկատի ունի Սելիմ I-ի և Իսմայիլ I-ի ճակատամարտը Չալդրանի մոտ, 1514 թ.

օգոստոսի 22-ին (ոմանք նշում են 23-ին, ՄԺ, 1, էջ 163, ծանոթ. 4):

252. Սկսած 1517 թ. տեղեկություններից տես Ս. Անեցի, էջ 176, վերևում, էջ
266—268:

253. Այսինքն Մուրադ III-ի որդին:

254. Տարեթիվը սխալ է նշված: Հայերի այս զաղթեցումը տեղի է ունեցել 1604
թվին (տես ՄԺ, 1, էջ 178—187, Ա. Դավրիժեցի, հետաքրքիրները գտնվում են Մատենադարանի
տնտիսը հիշատակարաններ, որոնցից հետաքրքիրները գտնվում են Մատենադարանի
ՆՅ 46, էջ 248—249, 1282, էջ 261ա—262բ և այլ ձեռագրերում:

255. Այս տարեթիվը ես սխալ է, 1598 թ., էջ 86) և ինչպէս մի ժամանակակից է
թվին (Ա. Դավրիժեցու մոտ նշված է 1598 թ., էջ 160):

գրում, սա Թովմա եկել է 1602 թվին (ՄԺ, 1, էջ 160):

256. Թավրիզի կառավարչը, սրա մասին տես վերևում, էջ 248:

257. Այս սովի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս Գրիգոր Կամախեցին
(տես Ժամանակագրություն, էջ 87—92) և ուրիշները (ՄԺ,
1, էջ 185—186), մի սով էլ նշում են 1606—1610 թվերին:

258. Տես և հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 254:

259. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 303—309, և Ժամանակակից-
260. Մանրամասնություններ տես նույն տեղում, էջ 104ա և այլն):

261. Իմա, Խոտին, Արեւմտյան Ուկրաինայում: Հեղինակը նկատի ունի Թուրքական
նեղի հիշատակարաններում (ՆՅ 2381, էջ 248բ և շար., 5397, էջ 104ա և այլն):

262. Իմա, Խոտին, Արեւմտյան Ուկրաինայում: Հեղինակը նկատի ունի Թուրքական
նեղի հիշատակարաններում (ՆՅ 2381, էջ 248բ և շար., 5397, էջ 104ա և այլն):

263. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 196: Երևանի գրավման և հետագա մի քանի տարիներում
աճող ունեցած զեպքերի մասին ժամանակակիցներից մեկն իր հիշատակարանում ահա

տեղի ունեցած զեպքերի մասին ժամանակակիցներից մեկն իր հիշատակարանում ահա
թե ինչ է գրում. «...Իսկ վասն բռնակալաց իսմայելացւոց որ ի քաղաքս (Կ. Պոլիս) յաւ-

ուրս մերում էր թագաւոր սուլթան Մուրատն, որդի իւրոյ իւրեկ զԱլեքսանդրոս. սա ի հնկե-
տասան ամի թագաւորութեան իւրոյ չոյաւ ի վերայ Երևանայ եւս թն հարիւր հազար հե-

ծելով և էառ դնա ի թվին ՌՁ և Գ (1635)-ին. և անտի յառաջեալ մինչև ի Թավրէզ
աւար բնաջինջ դնա և անտի զարձեալ ևս ի քաղաքս: Իսկ ի միւսում ամի ես եկեալ

Պարսիկը առին զԵրևան, զոր լուեալ սուլթան Մուրատն կարի մրմրեալ ոխադաւ: Եւ ի

վաշտուրջ անաստան կմայ, հանդերձ հողերը որդուգիք իմովք՝ Գուրի վարդապետան և Սևեռիք բանասիրիւ։ Գուրի վարդապետն վախճանեաց զկեանս իւր, զնաց առ Քրիստոս՝ յոյսն ամենայնի, Որդւոց որոտմանց տօնին. մինչ չէր ընդ եղբարսն՝ կարդային, և մարմին եղեալ եղև ընդ հովանեաւ սուրբ Գեորգեայ զօրավարին։ Եւ այս աւետարանչաց մէկ-նիչս Դուկասուն և Մատթոսին Գուրի վարդապետին էր, իւր ձեռաց դրածն, եղաք յիշատակ բարի ի դուռն սրբոյն Գեորգեայ զօրավարին և ի վերայ իւր զերեզմանին վաղեայ։ ...» (Ձ 5155, էջ 185ա)։ 1673 թ. Որդւոց որոտմանց տօնը կընկնի զեկտեմբերի 29-ին։ Այսպիսով, Գ. Բաղիշեցին մահացել է Լիւի անաստանում 1673 թ. զեկտեմբերի 29-ին։ Նրա տապանադիրն այս է. «Կանգնեցաւ ու խաչս բարեխօս առ Աստուած Բաղիշեցի Գուրի վարդապետին և ամենայն աշխատողացն. յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. ՌՃԻԶ» (Նոտարք Հայոց էջ 36, ծանոթ. 2)։

281. Իմա, վարդան Բաղիշեցի։

282. Պատահողական այս սլաքարի մասին մանրամասն պատմել է նաև Սիմեոն Երևանցին («Չամբու», էջ 93 և շար.)։

283. Եթե 2-ն ընդունենք հայկական թիվ և ավելացնենք Հուլյան և Հայոց տոմարի տարբերություն 551 տարին, ինչպես վարվում է պրոֆ. Աշ. Արքանյանը, այդ կնշանակի, որ այս գլխում եղելությունների հաջորդական կարգը շարադրվում է մինչև 1251 թ.։ Գ. Բաղիշեցու հիշատակարանը և շարադրված նյութը հնարավորություն են տալիս ճշտելու նրա ժամանակագրության այս հատորի ժամանակագրական սահմանները։ Հեղինակը հիշատակարանում, իր 2-րդ հատորի վերջին եզրի մասին, գրում է, որ թվելու է «...զկարգս ուսուցիցի և զկարգս թաղաւորաց ի Գայիոսէ մինչև ցկոստանդեանոս և անտի մինչ ի Մանուէլ» (Բարձր օրինակ, էջ ՄՀէ)։ Եվ, խիստապես, ժամանակագրության 2-րդ հատորում բյուզանդական կայսրների շարքը հասնում է մինչև Մանուէլ Կոմնենոսը (մեծած 1180 թ.)։ Եւ ուղա հեղինակը բացատրում էր վարմունքի պատճառը. «...այսուհետև ոչ գտանի կարգ թաղաւորաց Կ. Պոլսոյ, զի այդ զարմար ելանէր և անշանք ոմանք թաղաւորէին, այլև ազնիւներ և սարնդիայ տղայք։ Զի մինչ ի թվին ՈՒԷ երեկն անուանք թաղաւորաց։ ...Ի Մանուէլս այս և այսուհետև ոչ երեկն, զի ոչ կարէին տիրել վիճակին իւրեանց։ ... վասն այնորիկ ոչ յիշին անուանք թաղաւորաց նոցա»։

Այս մեջբերումը, սակ է, թէ ժամանակագրության 2-րդ հատորը, կզբաղակցում է 1453 թ. թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավման մի նախադասությունը։ Քանի որ Գ. Բաղիշեցին իր ժամանակագրության 2-րդ հատորի մեջ մի շարք գեղեր (Վասիլ 2-րդի թագավորության, Մանուէլ Կոմնենոսի մահվան և այլն) նշում է հայոց տարեթվերով, կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը դարձյալ Հայոց թվականը նկատի ունի, երբ իր ժամանակագրության 2-րդ հատորի վերնագրում գրում է «մինչև թվին 2»։ Եթե ճիշտ է սա, նշանակում է հեղինակը իր խոստումը չի կատարել և գեղերը չի շարադրել մինչև 1251 թվի, այլ հասցրել է մինչև Մանուէլ Կոմնենոսը, որի մահը, Գ. Բաղիշեցու համաձայնությամբ է ունեցել Հայոց ՈՒԷ (1178) թվին։

284. Ինչպես արդեն վերևում նշեցինք, Գ. Բաղիշեցու ժամանակագրության Բարձր օրինակում բնագրի նախավերջին թերթը ընկել է, այդ պատճառով էլ երկրորդ հատորի վերջից բերված ընդարձակ մեջբերումը կատարել ենք ըստ Ա տարբերակի։

285. Տես և հմտ. Ասողիկ, էջ 190։

286. Տես Գ. Նաբեկյան, Պատմութիւն Ապաքանից խաչին (Սրբոյն հօրն մերոյ Գրեգորի Նաբեկյանի, երկրորդ մատնան հատից, Վենետիկ, 1827, էջ 10, 16 և շար.)։

287. Բնագրում չեղած ձևով։

XIV

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԱԳԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII դ.)

Այս ժամանակագրությունը գտնվում է Մատենադարանի № 4723 Հայտնավորքի տարրեր էջերի ներքին լուսանցքներում։ Այն պետք է որ գրած լինի ձեռագրի գրիչ Գրեգոր զպիրը (որին կոչում են Վարագեցի կամ Վանեցի), Վարագում, ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ՝ 1684 թվին, կամ գրանից մի փոքր հետո։ Առաջին անգամ այս ժամանակագրությունից մի քանի փոքրիկ հատվածներ Դ. Փիրղալեմյանը հրատարակեց¹։ Այնուհետև հիշվել է (1900 թ.) Դ. Փիրղալեմյանի անտիպ աշխատություններից ցուցակում², որտեղ ժամանակագրության մասին կարդում ենք. «Փր. Վանեցի Գրեգոր զպիր. զգրէ սա ի լուսանցս յինքնէ ընդօրինակել Յայտնավորի դանցս և զգիրսւածս բազում սկսեալ 1308—1682-ի տարեգրութեան սորա գտանին բազում րանք վասն պատմութեան Վանա»³։

Դ. Փիրղալեմյանի հավաքած նյութերից վերցնելով ժամանակագրության ամբողջական բնագիրը հրատարակեց Գ. Աղանյանը (1912 թվին⁴), որի ներածականում նա գրում է. «Նրա (Գրեգոր Վարագեցու—Վ. Հ.) անտիպով մեզ հասել է մի ժամանակագրություն, որ գտնվում է Վանի ու Վարան եկեղեցում պահված ինքնագիր Հայտնավորքի վերջը...»։ Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, ժամանակագրությունը գտնվում է ձեռագրի ոչ թե վերջում, այլ տարրեր էջերի ներքին լուսանցքներում։ Ավելին, այդ լուսանցքներում գրված են նաև զանազան հանելուկներ և գրչի բանաստեղծություններից մեկը՝ «Ծուխ քաշողներ»-ի մասին։

Ձեռագրի բոլոր էջերն ուշագիր ստեղծված և ներքին լուսանցքներում կամ ժամանակագրական տեղեկությունները հավաքելուց հետո, ստացվեց առաջարկվող բնագիրը, որը զգալի տարբերություններ ունի Գ. Աղանյանի հրատարակած բնագրից։ Այս երկու բնագրերի համեմատությունը ցույց տվեց, որ «Դիւան»-ում հրատարակվածը բավական ընդարձակ է, և որի բաղմամբով վկայություններ բացակայում են այստեղ։ Իսկ այս բնագրի սկզբի մի քանի վկայությունները տեղ չեն գտել Գ. Աղանյանի հրատարակած բնագրում։ Շարունակելով ժամանակագրության հետ կապված

¹ «Նոտարք Հայոց», էջ 123, 171, 207, 227։

² Տես Յ. Թովմեան, Յուդաի ժողովածուաց Գաղեան խաչիկ վ.-ի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 58։

³ Նույն տեղում, էջ 58։

⁴ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 59—66։

⁵ Նույն տեղում, էջ 19։

նյութերի ուսումնասիրությունը, եկանք այն եզրակացության, որ Ղ. Փիր-
ղալեմյանի հավաքած նյութերից Վիլհելմ-ուսմ Գրիգոր Վարազեցու անու-
նով հրատարակված ժամանակագրությունը չի համապատասխանում Գրի-
գոր Վարազեցու ժամանակագրության բնագրին. վերջինիս վրա Ղ. Փիր-
ղալեմյանը զանազան սկզբնաղբյուրներից կատարել է ավելացումներ: Դրանց
մեծ մասը նա քաղել է նույն Հայսմավուրքի հոգվածներից մեկին կցված
ժամանակագրությունից¹: Վերջինս, որը անտարակույս կազմել է XVI դարի
վերջի և XVII դարի սկզբի մեզ անհայտ մի անձնավորություն², Հայսմա-
վուրքում բնօրինակից է Գրիգոր Վարազեցին: Թե ինչպե՞ս է գրին այդպես
վարվել, արդեն ցույց տվեցինք վերևում³:

¹ Տե՛ս XII ժամանակագրությունը, էջ 283—284:

	Գարձեալ ԶԺԱ (1462) թուին Զաքարիայ կաթողիկոսն տա-	249ա
	րաւ ॥ զսուրբ աջն ի Յաղթամար կղզին.	
	Ի Զ և Բ (1453) թվին սուլթան Մուհամման էառ զԸստամ-	335ա
	բօլ և զԿաֆայն, զԱղքրմանն և զՏրապիզոն և զայլ բազում քա-	
5	ղաքս և գաւառս:	
	Ի թուին ԶԽ (1491) Վրդանէս Լալիսկոստոն գարձեալ գո-	249ա
	ղացաւ զսուրբն աջն յԱթթամարայ և երեք յԷջմիածին:	
	॥ Զ և ԿԵ (1516) թվին սուլթան Սէլիմն էառ զՅամիթ:	334բ
	ԶԶԲ (1533) թվին զՏեա վանից Հայրապետ արեղայն այ-	271բ
10	րեցին հրով:	
	ԶԶԴ (1534) տմին ի Շնքունդու գեղէն էրէց մի այրեցին	
	հրով:	
	Ի ԶԶԴ (1534) թվին սուլթան Սուլէյմանն էառ զԲարեկոն,	235բ
	որ է Բաղլատ:	
15	ԶԶԵ (1536) տմին զխօջայ Օղջայն նահատակեցին ի Սեաստ:	272ա
	ԶԶԸ (1539) թվին Հոռոմք Ծաղկազարգին Զատիկ արարին:	
	॥ Գարձեալ ի ԶԶԹ (1550) թվին սուլթան Սուլէյմանն էլ	235բ
	ի վերայ Շամիրամակերառ և էառ զՎան:	
	॥ Գարձեալ ի թուին ՌԿԳ (1614) Շահարազ շահն տարաւ	250ա
20	զսուրբ աջն ի Յասպահան, և ՌԶԷ (1638) թվին Փիլիպոս կա-	
	թողիկոսն էրեք ի սուրբ Էջմիածինն:	
	॥ Գարձեալ ՌՀԵ (1626) թվին Օսմանցիքն Գ (3) օսկի խա-	257բ
	րաջ տսին ի Հայոցս:	
	॥ Ի թվին Հայոց ՌՃԻԷ (1678) Բաքըր փաշայն Վանայ	283ա
25	զխօջայ Ալիսան կախեաց անմեղ և ոչ եթող թաղել: Սորա մա-	
	կանունն Լէշկեր տսին: Սա բազում հարկս վերացոյց ի Հայոցս ⁸ :	
	॥ Թուին ՌՃԻԸ (1679) Վանայ քաղաքի փաշէն, որոյ անունն	259բ
	էր Մուսլի, հրամայաց Հայոցն մորուս թողուլ ⁹ :	
	Գարձեալ ի ՌՃԻԹ (1680) թվին Զանփուլատ օղլի փաշայն ॥	260ա
30	հրամայեաց Հայոցն զգօտին առնուլ ի գլխոցն և գլխի գնել ¹⁰ :	
	Գարձեալ ի սոյն թվին Թուխաթցի Վարդան վարդապետն	
	զՀայոց կանանց բէշի սրմայն վերացոյց:	
	॥ Թվին ՌՃԼԱ (1682) սուրբ Յակոբ եկեղեցին նորոգե-	158բ
	ցաւ ի Վան, ի ժամանակս Ալի փաշային ¹¹ :	
35	॥ ՌՃԼԱ (1682) թվին Ալի փաշայն Վանայ զԳրիգորն և	319ա
	զՍտեփաննոսն անմեղ կախեաց, յորոց վերայ լոյս ծագեցաւ ¹² :	

ՃԵՆԱԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս վկայութիւնը հաստատում է մի ժամանակակից, իր հիշատակարանում (տե՛ս 122, էջ 46), հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 625—626):
2. Պատմական մի շարք եղեւթյուններ այստեղ զբոված են 1386 թվի ներքո-
ստույղն այն է, որ Լանկ թեմուրը 1386 թվին լինում է Վանում (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 118,
122, ծանոթ. 26, վերևում, էջ 412):
3. Բնագրում «զլատուան» ձեւով:
4. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 119:
5. Մի քանի եղեւթյուններ դարձյալ նշված են մեկ տարեթվի տակ:
6. Բնագրում սկզբում զբոված է «Ալիքին», հետո այդ անունը վերցրել են փակագծե-
րի մեջ և ներքևում ավելացրել «Սուլէյմանն»:
7. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 325:
8. Այս վկայութիւնը որոշ մանրամասնութիւններով տե՛ս ներքևում, էջ 413—414:
9. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:
10. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:
11. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:
12. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:

Ժամանակակիցները Վալդուանի մասին խոսում են մեծ ակնածությամբ և նրան անվանում «մեծ հեկտոր», «քաջ հեկտոր և բանիրուն վարդապետ»:

USSR № 72, 49 419;

առաջնորդութեան ժամանակ, հաճ թիւ ինչ է դրում Ամբողովու վանքի մասին. Շ...որք ս
թուով իմ (10) կարգացողք վարդապետ և եպիսկոպոս կուսակիւրօն արեղայ և Դ (4) աշ-
խարհի քահանայ, այլև տնտես մի և Բ (2) սպասաւոր կանայք առաջի ձեռաց նորա (վ,

Վ. Բաղիշեցին լինելով հայ շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչ, մասնակցել է ժողովրդից ապօրինի կերպով ստացած եկամուտների բաշխման պայքարին և իր նպատակին հասնելու համար այդ «սուրբ հայրը» չի խորշել անթույլատրելի միջոցներից. երկրորդ, ինչպես Վ. Բաղիշեցին, այնպես էլ ժամանակակից ուրիշ հիշատակագիրներ, որոնք թողել են մի շարք հիշատակարաններ, հանգիստանալով Բաղիշի վանքերի և եկեղեցիների հոգեվորականներ, դիտավորյալ լինել են այդ ներքին պայքարի մասին որևէ բան հաղորդել, ըստ երևույթին, ձգտելով մոռացություն տալ պատմական իրականությունը: Նման վաստակը ցույց են տալիս, թե ինչքան միակողմանի են եղել իշխող դասակարգերին սպասարկող պատմիչները, որոնք պատմական իրականությունն արացուցել են՝ ելնելով իրենց դասակարգային նեղ շահերից: Ի դեպ, այդ պայքարին ժողովուրդը բարյացակամ չէր կարող վերաբերվել, դրա պատճառով էլ ժամանակագիրը շարունակում է. «...և այսպես մեկ քաղաքի չորս առաջնորդ եղև... որ ոչ է բարի»:

Վ. Բաղիշեցու կյանքի և գործունեության վերջին տարիների մասին այլևս բան չգիտենք, նույնիսկ Բաղիշում 1694 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում չի հիշվում նրա անունը², թեև ուրիշներինը գրիչը հիշում է:

Վ. Բաղիշեցու մանկավարժական, շինարարական և ձեռագրերը նորոգել և ընդօրինակել տալու գործը ժողովրդականություն է վայելել, այդ պատճառով ոչ միայն նրա աշակերտները կամ ժամանակակիցները, այլև գուսանները անմահացրել են նրան:

Ձեռագրերից մեկի գատնելի էջում գրիչ Աբրահամ Մշեցին գրի է առել գուսանների հորինած, բայց ազավազված երգը՝ Վ. Բաղիշեցու մասին, հետևյալ խորագրով «Գովանք Վարդան վարդապետին Բաղիշեցու, ասացեալ յաշըղներուց»³:

1 Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 358:

2 № 5830, էջ 229ա և բ:

3 № 737, էջ 178բ: Բերում ենք երգի սկզբի մասը միայն.

«Դու ես քրիստոնէից զազին,
Նրես[ն] սև է դամազին
Գիշերն եմ տեսեր յերգին,
Խորան վարդան վարդապետին:

Խորանն ամէն լաճվարդ էր
Մէջն ամէն կին ու մարդ էր
Գրէր աւետարան և կարգեր,
Դուրան վարդան վարդապետին:

Անգին մարգարիտ կու թափի
Բերան վարդան վարդապետին:

Քո շուրջ եկած տեղիքն ուր է,
Քո խոսքեր[ն] Մար թուր է,
Քեզ ահանջ չէ՛նօղ[ն] խուլ է
Մէկիկ վարդան վարդապետին:

Վ. Բաղիշեցին մահացել է 1704 թ.¹ Բաղիշում և թաղվել է Ամրդուլու վանքում: Տապանադրի պատճենը գտնվում է «Դիւան»-ում²:

Վ. Բաղիշեցու մատենագրական գործունեությունից մեզ շատ բան հայտնի չէ: Նրա անունով մեզ հասել է միայն մի ժամանակագրություն, որը կցված է եղել Միխ. Ասորու ժամանակագրության հիշատակարանին: Այս բնագիրը Վ. Փիրղալեմյանը, իր սովորության համաձայն, ընդօրինակել է կրճատումներով³ և առաջին անգամ մի քանի փոքրիկ հատվածներ հրատարակել «Նօտարք»-ում⁴: Այնուհետև 1900 թ. Խ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում հիշվում է սրա ժամանակագրությունը Վ. Փիրղալեմյանի անտիպ գործերի մեջ⁵: Ավելի ուշ Գ. Աղանյանցը Վ. Փիրղալեմյանի կրճատումներով ընդօրինակած բնագիրը հրատարակեց «Դիւան»-ում⁶, որից էլ վերահրատարակում ենք մենք: Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակում⁷ պահվել է այս ժամանակագրության մի տարբերակը: Այս երկու տարբերակների համեմատությունը ցույց տվեց, որ Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակի տարբերակն ավելի պահպանավոր է, այդ պատճառով էլ հրատարակության հիմք ընդունեցինք Գ. Աղանյանցի հրատարակությունը, իսկ մյուսի առանձին շեղումները նշեցինք ծանոթագրություններում:

Ժամանակագրության երկու տարբերակում էլ սկիզբը թերի է: Մակայն այդ պակասը «Դիւան»-ի տարբերակում ավելի ընդարձակ է, ուստի հրատարակության բնագրում նշեցինք մյուսի ավել մասը: Ժամանակագրության այժմյան բնագիրն սկսվում է իսլամի հիմնադիր Մահմեդի հանդես գալով և ավարտվում 1657 թ. Բաղիշում կաթոլիկ կրոնավորների և լուդես սովորականների պայքարի մասին եղած որոշ տեղեկություններով: Ժամանակագրության վկայություններից բավական հետաքրքիր են XVI դարի 50-ական թվերին Բաղիշում տեղի ունեցած առանձին եղելությունների մասին հաղորդածը: Մնացած վկայություններն այս կամ այն ձևով գրտնում ենք ժամանակագրական այլ բնագրերում: Վ. Բաղիշեցին թե երբ է կազմել իր ժամանակագրությունը, կարելի է եզրակացնել ժամանակագրության մի վկայությունից: Նա խոսելով սուլթան Մուհամեդ IV-ի մասին, թյան մի վկայությունից: Նա խոսելով սուլթան Մուհամեդ IV-ի մասին, նշում է, որ նա դառն է բարձրացել 1650 թ. և ապա ավելացնում.

«...և այս ինն ամ է, զի թագաւոր է»: Նշանակում է Վարդանն իր ժամանակագրությունը կազմել է 1659 թվին⁸ (1650+9): Սակայն ցավալին

1 Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 363: Բ. Կյուլեսերյանը մեջ է բերում Գ. Բաղիշեցու տապանադիրը, ուր գրված է. «Եւ առ փրկին, ի յոյս բարի,

ի ԻԳ յօրելէնի» («Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ երակ թուոյս, յաւելորդի...» (Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 202), սակայն նա սխալ հաշիվներ կատարելով (տես նույն տեղում, էջ 202, ծանոթ. 1) նշում է, թե վարդան Բաղիշեցին մահացել է 1705 թվին: Ճիշտը 1704 թվին է:

2 Տե՛ս գիրք Ժ, էջ 81—82, Բ. Կյուլեսերյան, Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, էջ 202:

3 «Դիւան», գիրք Ժ, էջ 17:

4 Էջ 123, 127, 170, 187:

5 Մասն Բ, էջ 58: Տե՛ս նաև «Հայապատում», Ա, էջ 129:

6 Գիրք Ժ, էջ 67—80:

7 Գործ № 72, էջ 419—421:

8 Մուհամեդ IV-ն իրականում թագավորել է 1648 թ. և եթե սրա ավելացնենք վերևում նշված 9 տարին, կստանանք 1657 թ.: Սակայն այդ ճիշտ չէ, որովհետև հատվածի շարունակության մեջ նա գրում է, որ թուրքերի Կ. Պոլսի զբաղումից հետո անցել է 206 տարի, այս հաշվով դարձյալ կստանանք 1659 (1453—206):

այն է՝ որ հեղինակն իր ժամանակագրութիւնը կազմելուց (1659 թ.) հետո
ապրելով 45 տարի, այն չի շարունակել մինչև իր կյանքի վերջին տարի-
ները, որով կարող էր ավելի ուշագրաւ և հետաքրքիր տեղեկութիւններ
հաղորդել իր ժամանակի մասին:

XV

...Զոր ի յիսկզբանց անտի ի յսկսմանէ թվականին մերոյ
մինչև յայժմ զօրացեալ են և զօրանան ի վերայ մեր ազգն հա-
գարացոց, սարակինոսք և քաղրթաշութն ժողովուրդն ըստ գրոյն
վկայութեան: Քանզի վասն մեղաց քրիստոնէից հովին և րկնա-
5 ւոր տանջէ զապստամբ ոչխարսն ի ձեռն անօրէն գայլոց. ըստ
գրոյն, թէ նաբուգոդոնոսոր բաժակ բերկրութեան ի ձեռն իմում
ու կամիմ արբուցանեմ, զոր և իսկ թոյլ ետ մեղ խնամքն վե-
րին տիրել ի վերայ անգամոց իւրոց աշխարհացն իմաստեացուց.
զի նոքօք խրատեսցուք իբր գաւազանաւ և զխնամողն մի մո-
10 ղասցուք¹:
Քանզի Մահմէտն մարզն անօրէնութեան և որդին կորստեան
և կարապետ Նեոինն ի Յարաբիոյ ի Յաթրաք քաղաքէ, որդի
Արդլայի, ի ԿԸ (619) թուին Հայոց տիրացաւ սակաւ աշխարհի.
այլ և Շամայ² ևս կալաւ զիշխանութիւն օգնականութեամբն
15 Հրէից. մաս է (7) մեռանի. տուեալ հնազանդելոց իւրոց մօլար
պատուէրս ի օրէնս. զոր և ինքն ունէր: Եւ յետոյ այնք որ զհա
փոխեցին [Ա]րուբաքը և Օմար, յետ սակաւու զօրացեալ՝ առեալ
զԵգիպտոս և զԲաբելոն ևս, այլ և զՊարսոս, և բարձին զթագա-
20 ւորութիւն. Պարսից. և յաղթեցին Պարսից և Յունաց, անուանե-
ցան թագաւորք և սուլթանք իմաստեացուց և Տաճկաց: Եւ զինի
պառակտեալ ի միմեանց, եղէն սուլտանք և խալիֆայք և ամի-
բայք բազումք, անհնազանդ միմեանց և զմիմեամբք ելանելով:
Սակայն լցաւ³ աշխարհն ամենայն և տուն Պարսից և Հնդկաց,
և Պարթևաց և Միջերկրայք ամենայն, չար օրինօք և կրօնիւք,
25 զոր Մահմէտն ետ. զի լայն⁴ է ճանապարհ որ տանի ի կորուստ
զգնացողսն, և բազումք գնան և մտանեն ի նայ ըստ անսուտ հրա-
մանին Քրիստոսի. զի զհեշտութիւն || և զմեղս քարոզէ, որք զիւ-
րինք են մարմնոյ առ ի կատարել: Եւ յետոյ կոչեցան Արդլմու-
30 ցին Թուրքք ի յաղգէն Թուրքմանաց, և յետոյ Քանիշմանիք և
Մսլիմանք: Իսկ այժմ կոչին Օսմանլուք. զի յետ բազում ժամա-
նակաց անցելոց ի թուին 910⁵ (1291) ոմն Օսման անուն ի նոյն
ազգէ Թուրքաց, նովին օրինօք, ի Յասիոյ, ի Ճոխ անուն գեղջէ,
չինական աղքատ. և ժամանակ ինչ թողեալ զհողագործութիւն և
35 գող եղև, և սակաւ սակաւ զօրացաւ և գնացեալ յարեցաւ ի
սուլտան Ալայաինն, որ տիրէր Կապադոկացուց աշխարհին, և

67

68

տակալ դօրս ի նմանէ գնաց էառ զԲուրսայ քաղաքն, որ է Նիկե-
սոս, և առանձակ ինքնագլուխ իշխանութիւն ստացաւ, և սուր-
տանութիւն: Եւ այս է Օսմանցոց առաջին թագաւոր, զոր զիրփ
առաւարձային օձ կոչեցին զնոսա, և այս է օսմանցի կոչման
պատճառն:

Իսկ յետ մեռանելոյ Օսմանի թագաւորեաց որդի նորա սուլտան Ոհրանի, սա էաւ զԷնզիլշահարն, որ թարգմանի նոր քաղաք, և երարձ և բնդարձակեաց զիշխանութիւն:

10 Եւ յիս նորա թագաւորեաց զորդի նորա սուլթան Մուհա-

Եւ յետ նորա⁶ որդի նորա Մուրատ թագաւորեաց:

Եւ յետ նորա որդի իւր սուլթան ॥ Պայազիտ, որ Իւտուրումն
կոչիւր, և զայս ևս իմա՞ զի զորքանն ամաց թագաւորացս ոչ
կարացի գտանել. բայց զանուանս թագաւորացս՝ որդի ի հօրէ
15 յաջորդելով: Ի սորա ժամանակս ՊԼԳ (1384) թուին, Յոհան վար-
դապետն Որոտնեցին, որ մակ անուն Կանխիկ կոչիւր, վախճանե-
ցաւ ի նոյն աւուր յորում ծնեալն էր⁶: Եւ ի սոյն ամի Բուրնան
դատին սպան զտէրն Սերաստիոյ. և զՍեպիաննոս եպիսկոպոս
նահատակեաց, և զսուրբ Բառասնից վանս քակեաց⁹ զայս Պա-
20 յազիտ: ՊԼԶ (1387) թվին Լանկ թամուրն ել ի Սմբղընդայ. և
աւերելով և գերելով զամենայն աշխարհն մինչև ի Յանկիւրիայ,
և զսա ի յերկաթի զաֆասն եդ զխոնդքար Իւտուրում Պայազիտս
և անդ մեռաւ¹⁰:

ՇԼ յետ նորա թագաւորեաց միւս ալ Մուրատ:

25 Եւ յետ նորա՝ միւս ալ Մուհամմատ մեծ: Ի սորա ժամանակս ՊՂ (1441) Թուին՝ այրեցին զԽըրբըշայն ի Մարգուան. և զսպիտակ գօտին բարձին ի քրիստոնէից: Եւ ի միւս ամին ՊՂԱ. (1442) սուրբ աջ Գրիգորի մեր Լուսաւորչին գողացեալ եղև ի Սըսայ. և տարեալ ի Հայս ի Յէջմիածին, նորոգեցին զնա, և նոր
30 կաթողիկոս նստուցին Կիրակոս անուն. զայս Թումայ վարդապետն¹¹ յիշէ ի մէջ Լանկ Թամուրի սլաւմուքեան, որ նա է շարագրեալ Թումայ վարդապետն Մեծփեցին¹², շատ թաղեաց Յակոբ վարդապետ Ղրիմեցին՝ հրեղէն լեզուն, որ զտումարի մեկնութիւն է արարեալ: Այս սուլթան Մուհամմատ էազ զմայրն
35 մայրաքաղաքաց, զմեծն Կոստանդնուպօլիս ի ձեռաց Հոմոց վասն մեղաց նոցա, և այնուհետև կոչեցան աշխարհակալ և ինքնակալ կայսերք և թագաւորք, ի Թուին || Հայոց ՋԲ (1453): Եւ այսպէս բարձին զթագաւորութիւնս և զտէրութիւնս բազում ազգաց և աշխարհաց. այսինքն զՀայոց, զՎրաց, և զԱղուանից, և
40 զՄարաց և զԱսորոց, և զԱրաբացւոց, ուստի էր օրինագիրն իւրեանց, և զՆգիպապոլսոցն, և զՆուպիացն, և զՀոմոց, և զՀոնաց, և զԲուլղարաց, և զՄազքթաց, և զԱրիսաղաց, և զՄակեդոնացւոց, և զՀիւսիսականաց, և զԹաթարաց, և զսակաւ ինչ զՖոսանկաց, և զՊարսից, և ընդարձակեալ զթագաւորութիւն ինքեանք միայն տիրապետեցին¹³. բարձեալ զշինումն եկեղեցեաց, և
45 զուրախութիւն և զպաշտօն եկեղեցականաց¹⁴, և տրտմազգեանցս

արարին զամենայն ազգս քրիստոնէից. Աստուծոյ զայս մեղ հա-
տուցեալ անմիտ աղգաւ զի[սկի]ծեցուցանել. և մեղ ոչ ինչ է փոյթ
դառնալ ի մեղաց: Քանզի են ոմանք ի հնազանդելոց իշխանաց
մեծի թագաւորին ամիրայք ի յերկիրս Մարաց, ի յեզերս թա-
գաւորութեան իւրոյ սահմանաց և սահրաթաց, որ են անփո-
խադրելի տեղակալք, և սեպհական են յիշխանութեան, զի մնան
մինչ ի մահ, և յաջորդեն զնոսա որդիք իւրեանց, սակայն հար-
կատու են թագաւորին մեծի: Իսկ ի մայրաքաղաքս ոչ այնպէս,
այլ փաշայք մեծամեծք և զօրեղք առեալ զիշխանութիւն ար-
ծաթալաճառութեամբ¹⁵, և ահարկու ձեռք զան, և դողացուցանեն
զամենեւեան. սակայն փոփոխականք են, զի զկնի 2 (6) և է (7)
ամսոյ և կամ ամի միոյ, կամ աւելի կամ պակաս անկանին է
փառաց և յիշխանութենէ իւրեանց¹⁶, զի հնադանդ են տէրութեան
իւրեանց, և այնպէս տեւեցին մինչև ցայժմ, և այժմ 206 ամ է
Եւրոպայի զարգացումը, որովհետև առին զԼիստամպուր:

15 թագաւորութիւն նոցա, յորեման առաջին տարու
 || Դարձեալ ԶԷ (1458) թվին շարժ եղև յԵրզնկայն, 32 հա-
 դար մարդ մեռաւ, և այսչափ միայն, այլ ԺԶ (16) ամգամ շարժ
 զարմարդ մեռաւ, և այսչափ միայն, քան զայս առաւել սաստիկ¹⁷:

20 Խաւրհո, և Նազաշ վարդապետն առաջնորդ Համթայ, որ էր ի Պոռ
գեղջէն, մերձ Բաղիշոյ, զՈղբն առայ¹⁸:

Իսկ ի 21, Ա. (1482) մեծաւ սուլտան Սուլթանաթը, որ շատ
զվատանալօյ, և թագաւորեաց սուլտան Պալազիտն: Եւ շարժ եղև
յԵրզնկայ երեսուն հազար մարդ ներքոյ հողոյն մնաց: Ի սորա
յԵրզնկայ ի Սեւան վարդապետն ի Սեւանստ վանքն¹⁹:

25 ժամանակս էր Մատթեոս վարդապետը և նա

ՆԷ ի ԶԿԲ (1513) թուրս մարտի 2-ին զորքերը
 իւր զթագաւորն զՊայաղիտ; որ թագաւորեաց ամս երեսուն և
 մէկ, և նստաւ ինքն թագաւոր սուլթան Մէյլիմ ամս տասներեք,
 որ սահմանեաց զողայքն ժողովել: ՆԷ յետ նորա թագաւորեաց
 30 Սուլայման խոնդբարն ԶՀՆ (1526) թուին²⁰, որ քան զամէն շատ
 թագաւորեաց ամս քառասուն և շուրջ երեք զերկրաւն²¹. սա յա-
 ռաջին ամի թագաւորութեան իւրոյ գնաց էառ զթաղտն Ուն-
 կոսդաց, որ է Պոլսունն:

Հոռոմն գլուխ քաշեց, Հոռսէն վա-

35 ջան ի վերայ գնաց, զհոսոմն ջարդեց և գերեցոյց²³։
 297 (1535) ի Շնկուս[ի]ու գեղէն էրէց մի ալրեցին²⁴, և ի
 Եւթիան նահատակեցին ի Սեաստ²⁵։

միւս ամին զխօջայ գոչկան գաղաւթագործ
Իսկ ի ԶԴէ (1548) թուին Ալեքսան երեկ հանցեց զխոնդ-
քարն Սուէյման տարաւ ի Թաւրէզ ի վերայ եղբոր իւրոյ և
հաստատեալ էր իսկ տէրն Թաւրիզոյ շահ Գահմազն՝ եկեալ ॥

աւերեաց զԹաւրիշք. իմպ աւեր
աւերեաց զԽնուս, զԲասէն, զԱրզրում, զԴէրձան, զԳեղի, զԲա-
բելթ, զԵփեսայն, զՀագլար և զայլ գաւառս և զարծաւ²⁶:
Ի 90 (1557) Կեդեցի Զուկաս վարդապետն դտումարն

45 Եւ յոտաքն հանեց: Սուլէյման խոնդարին Սէյիւմն Լ
Եւ ի ՌԸ (1559) որդիք Սուլէյման խոնդարին Սէյիւմն Լ
Եւ ի ՌԸ (1559) որդիք Սուլէյման խոնդարին Սէյիւմն Լ

մինչև յԱրդարումն, և անտի գնաց ի շահն²⁷ երեք որդոյն և անդ սպանին գնա²⁸:

Եւ ի ՌժԵ (1566) զնաց սուլտան Սուլէյման ի Ղևրայ փէջայ և անդ մէնամ:²⁹

5 Եւ ի ՌՓԶ (1567) թուին թագաւորեաց որդի նորա միւս
այլ Սէլիմն ամս ութ³⁰, Եւ ի սոյն ամի առին զԿիպրոս կղզին.
զսա, առեն ոմանք, թէ Հրէի որդի էր, քանզի սորա հայրն ան-
գաւաղ էր, և մայր ծնաւ աղջիկ մի, և ջնուա կին մի ծնաւ որդի
արու և գանձիւք հաւանեցոյց թագուհին զջնուան և փոխեաց
10 զաղջիկն ընդ աղային և անուանեցին զնա Սէլիմ³¹:

Եւ ՌԻԴ (1575) թուին մեռաւ Սէլիմն ե թագաւորեաց որդի
նորա, սուլտան Մուրատն աւա քսան: Եւ ի սոյն ամի ազեոր
աստղն երևեցաւ³²:

15 Իսկ ի ՌԷ (1581) սոյն սուլթան Մուրադ³³ ղզլխոյ զօտին
Էբարձ ի քրիստոնէիդ, և սղաակնէր հազարդ քրիստոնէիդ արդին:

Եւ ի ՌԼԳ (1585) Թուին Օսման փաշան առաւ զՇրուան, որ է Աղուանք, և զԹաւրէզ քաղաք³⁴, և յետ հինգ ամի Քուբան գլուխ քաջեղ եկեալ յԵղնկայն, Գրիկ օղլին էր ղյխաւորն:

20 Եւ ի թուին Ռեդի (1595) ճեռաւ սուլթան Մուրադն և թա-
ղաւորեաց, որդի նորա, սուլթան Մուհամմատն ամս ժ (10)։

|| Թուին Ռեզ (1599) վերստին նորոգեցաւ վանքս Ամիր-
տօլու վերահացոյցեամբ Բարսեղ վարդապետին³⁵:

Թուին ՌԾ (1601) մեծ շահ՝ Արագն էստ զԹաւրէղ և զԵրեւան:

25 Եւ ի ՌԾԳ (1604) թվին մեռաւ սուլթան Մուհամմատն և թագաւորեաց որդի նորա Ահմատն ամս ԺԳ (14): Եւ ի սոյն ամի եղև սով սաստիկ մինչ զի կերին մարդիկ զձի և զջորի այլ և զմիմեանս ևս:

30 ՌԿԴ (1615) թվին վախճանեցաւ Բարսեղ վարդապետն Բաղիշեցին³⁶, որ յաշակեոտառ Տաթևապետն ի վանքն Ամիրտուրաւ:

Եւ ՌԿԵ (1616) ՈւՆՈՒՄՆ ԷՄՈՒ ՊՏՐԱՍՊԻՂՈՆ:

ՆԷ ի Ռեյն (1618) աստղ երևեցաւ կեռ, որպէս թուր. և միւս
այլ ազեռոր աստղ երևեցաւ յարեւելից յարեմուտս. և միւս ամեն
աստղիկ մարդամահ³⁷ եղև. և ի Գումաշխանէն, որ մոքր քաղաք
մի է՝ երեք հարիւր տուն, ի մէկ օրն հարիւր քառասուն տղայ
մեռաւ:

Եւ ի Ռիլէ (1618) մեռաւ սուլթան Ահմատն և թագաւորեցողին զնորին եղբայրն զՄուստաֆայն, որ եկաց երեք ամիս և յետ երեք ամսոյ ի նոյն ամին մանդուլ արին զնա և թագաւորեցողին զԱհմատի որդին զՕսման: Որ եկաց թագաւոր չորս ամ. և առեալ հեծեալ բազում և գնաց ի վերայ Լեհաց քաղաքին, զոր Հօթուն ասեն, և ոչ կարաց առնել. այլ դարձաւ ի Ստամբօլ. և հնգիշարիք չարացան և սպանին, թէ մեզ հայնց թագաւոր պիտոյ չէ:

45 Եւ ի ՌէՍ. (1622) Թուին դարձեալ եդին զՄուստաֆան խե-
լագար խելօք, և եկաց մի ամ և կէս, և կրկին մանգուլ արարին,

և եղին թագաւոր զՕսմանի որդին զսուլտան Մուրաան ի || Ռէֆ (1624) թուին, հօր զօրութեամբ և բարեւէր, որ թագաւորեաց ամս ասան և եօթն, և արար շատ քաջութիւնս, սեպտեմբեր ամսոյ 15 թագաւորեաց⁸: Եւ սոյն ամի Կարմիր գտակներն, այսինքն Ղըզըլպաշն, էառ զԲաղդատ: Եւ յետ երկու ամի Հաւուզ Անմատ փաշայն վազիր եղև և ՄՌ (200000) տաքարով զնաց ի վերայ Բաղդատայ և ոչ կարաց աննել զնա, կէս զօրացն ջարդեցան և այլք փախեան եկին ի Ստամբոլ:

10 Եւ ի ՌԶԻ (1634) ամին թագաւորն սպան զԱպագան. և գնացեալ ի վերայ Լեւոյց ի պատերազմ և հնազանդեցոյց և դարձաւ: Եւ ի ոսոյն ամի ծառայատիկն Հոսմին. և թագաւորն մեծ ետառախ արար պիղծ թութուին³⁹:

15 Իսկ ի ԽԶԴ (1635) ղշուսէն Էֆէնտի Սուֆլթին, և զՍանոդ-
լին, և ղէլէզ փաշայն սպան թաղաւորն⁴⁰: Եւ ի նոյն ամի մարտի
ամսոյն ել բաղում զօրօք և եկն և գնաց զԵրեանու բերդն առաւ,
և եհաս մինչ ի Թաւրէզ և դարձաւ. բայց Պարսիկքն ի ձմեռնա-
լին յեղանակին ալլիլ առին զԵրեան⁴¹:

20 Ի 1825 (1638) թուին ապրիլ 28⁴² նոյն տոմարի թուրաւոն
դնաց ի վերայ Բաղդատու ի պատերազմ և եհան ի Բաղդատ ի
նոյն նոյեմբեր 26⁴³, և ծածեաց զպարխպն 38 օր մեծաւ զօրու-
թեամբ և էառ զքաղաքն դեկտեմբեր 14 օր և անհամար մարդիկ
մեռան:

Թվին ԽԶԸ (1639) յունիս 2, Հոգեգալստեան կրթադրն, գար-
ձաւ եմուտ յաթոռանիստ քաղաքն իւր ի Ըստամբօլ մեծաւ դօ-
25 րութեամբ: Եւ ի ԽԶԹ (1640) սուրբ Սարգսի շարթուն հինգ-
շարթին⁴⁴ մեծաւ սուլթան Մուրատն և թագաւորեաց եղբայրն
իւր շունթան⁴⁵ Իբրահիմ, խելագար խելօք ամս (Ժ) (10):

30 || Եւ ի ՌՂԳ. (1644) Թղթիս արդարացանքս արգելադրեալսն ի ՌՂԹ (1650) Թուին սպանին ըղջուռնիթան Իբրահիմն և եղին զսուլթան Մահմատն, և գեռես կենդանի է. և այս ինն ամ է, զի թագաւորէ, և սա ԺԹ (19)–երորդ թագաւոր է ի Յօսմանէ և, 206 ամ է թագաւորութիւն սոցա, յորմէ հետէ առին սկսեալ, և 206 ամ է թագաւորութիւն սոցա, յորմէ հետէ առին զԿոստանդնուպօլիս⁴⁶;

35 Եւ ի թուին իձ (1651) փրկելովս զԲաղրամյանց Գրիգորի
սաւորեալ հոգին, 18 վարդապետօք և 70 կրօնաւորօք արեղայիւք
գնաց ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, յերկիրապառթիւն սուրբ
տեղնացն տնօրինակնաց՝ բաղմամբովս ժողովրդովք և ցնծու-
թեամբ և ուրախութեամբ և շինեաց զսալայարկ⁴⁷ յատակն սուրբ
Զաիրայ զեղեցիկ և վայելուչ։

ՆԱ ի սոյն ամի օգոստոսի Եւրոպայէն գալիս էին
պահոց, արեգակն խաւարեցաւ այնքան, մինչ զի աստեղը երե-
վեցան⁴⁸:

Եւ արդ որովհետեւ ասացաւ իմ զաւակս իմ արքային թեան սոցա, ոչ է պարտ ապա և զանց առնել սակա բազմազան
 15 աղէտիցն մեքոց՝ զոր կրեցաք: քանզի ի ժամանակս սոյն թա-
 փառորին Մանգեհոյ՝ թուին ՌՃԳ (1654), եղև. զի ի թա-

գաւորանիստ քաղաքն Ստամբուլ, ոմն պաշ⁴⁹ վազիր, և երկրորդ էր թագաւորին, այլ և փեսայ, քանզի դքոյր սորա, այսինքն զգոստոր սուլթան Մուրատին, ունէր առ ինքն, Մալաք Մանմատ փաշայ անուն, որ մալայիք հրեշտակ թարգմանի, ըստ իւրեանց ըստին, բայց ես կարծեմ թէ ի հրեշտակաց սատանայի էր, և կամարար նմա. զսա չարախօսեցին ոմանք առ թագաւորն, իւրը զատկատամբ և զթշնամի նորա, վասնորոյ իմացեալ թագաւորն զնենգութիւն նորա ընկեց զնա ի սպառուոյ և կամէր սպանանել, բայց վասն աղաչանաց⁵⁰ քեռ թագաւորին, որ կին էր նորա, պահեցաւ կենդանի, և յահէ սպանմանն, փաշայութեան անւամբն եկեալ ի Շամիրամակերտ, որ է Վան, և է մեծ փաշայութիւն⁵¹ և սահրաթ: Եւ զի Վան փաշայութիւն է և Բաղէշ ամիրայութիւն և անյիստագրելի, որպէս ասացի յառաջագոյն, սակայն զյիստահրէն Բաղիշոյ, զոր ասնէին ի քրիստոնէիցն, ի վերայ Վանայ էր, քանզի ծառայք թագաւորին, որ ի Վան զքաղաքն և զքերդն կու պահէին ի Պարսից, նոցա բռնիկ էր տուեալ թագաւորն զհարկն Բաղիշոյ: Իսկ չար ոստիկանն մեր Աւտալ խանն՝ ընդգիմացեալ, ոչ տայր զհարկն ի ծառայքն թագաւորին, այլ զրկէր զնոսա և ինքն ուտէր, զի բռնն էր իշխանութեամբ, և հնարագէտ և ամբարտաւան, վասնորոյ յորժամ եկն Մալաք փաշայն ի Վան, ժողովեալ զուլեր ծառայք թագաւորին ի վերայ նորա, և ետուն տասն հազար զուռուշ արծաթ. զի դայցէ զօրօք ի վերայ Բաղիշոյ և սպանցէ զամիրայն Աւտալ բէկ. իսկ նա թէպէտ և ոչ կամէր, զի էր թուլամօրթ և երկչոտ, սակայն ազահեալ

25 յարծաթն և մոռացաւ զԱստուածն և ժողովեալ առ ինքն զօրս բազումս ի ծովեզերեայց, ի Մարաց և ի նեատորականաց, մինչ զի եղև ԺԲԹ (12000) հեծեալ, թող զշրկիրս և զջորեպանս և զսպասաւորս. և նոքօք եկն ի վերայ քաղաքիս, և էր ժամանակն ամառնային: Իսկ ամիրայ Աւտալ բէկ ժողովեալ առ ինքն զօրս

30 իւր և զգրացի ամիրայս, և արար լինել իւր զօրս ութ հազար, և նստեալ պահէր զքաղաքն մարտնչելով ընդ նոսա, զի մի դայցեն և աւերեացն զսայ կամ թողոպտեցեն. իսկ մեղք մեր ոչ ետուն նմա զօրանալ, այլ տկարանալ, զի յաւուր միում ի շարաթի, որ էր բարեկենդան պահսցն Վարդապետի⁵², մինչդեռ կազմէին զինքեանս զի ի վազիւն մարտիցեն. բերեալ թուղթ ինչ ի փաշայէն ետուն յամիրայն, որ էր գրեալ այսպէս. թէ «Ընդէ՞ր քեզ զմամարտ լինիլ մեծին քո, որ չէ օրէն», կամ «Որո՞ւմ զօրօք կամիս մարտնչել ընդ իս» կամ թէ «Չգիտցես արդեօք, զի այսքան ձեռագիր ի մեծամեծաց քոց և յիշխանաց առ իս է, զի բանիւ նոցա եկեալ եմ ես. և զօրն քո, յոքս յուսացեալ ես, կամին սպանանել զքեզ և կամ տալ ի ձեռս իմ, բայց դու լուր ինձ և եկ հնազանդեալ և խաղկեցիս»:

45 Իբրեւ ետես զայն ամիրայն սրտաբեկ և միջակոտոր եղեալ ապշեցաւ, զի ի զօրս իւր պարծէր, որ յապտատմբել կամէին յիւրմէ. վասնորոյ յակամայ կամօք ի վախճանտ առեալ կամէր զերծանել և օտար զօրքն ցրուեցան, զի նեղեալ էին ի սովոյն,

76

77

իսկ զօրքն իւր զի էին տեարք ընտանեաց և տանց, և գեղից և անգաստանաց, վասնորոյ յակամայս զինի գնացեալ առ ի դարձուցանել աղաչանօք և երդմամբ, զի ընդ նմա իցեն մինչ ի մահ. և հաւանեցուցեալ դարձուցին զի ի վազիւն մարտիցեն.

5 սակայն զօրքն ամենայն ցրուեալ էին և սակաւք մնացեալ. և ի միւս աւուր ի կիւրակէին՝ այնպէս սովաւուք գնացեալ ի կռուել, որ եկեալ և մերձեալ էին ի քաղաքն, և մերձեալ ի միմեանս երկոքին կողմանքն, և սկսան ի սպանումն. իբրեւ ետես ամիրայ և իմացաւ զպարտութիւն իւր փախեալ. և գնացեալ ի յամուրս և ի քարանձաւս ամրացաւ հանդերձ որդովք և ընտանեօք, թողեալ զքաղաքն և զտուն իւր թէ ձեռս փաշային. իսկ զօրք փաշա-

10 յին ոչ գնացին զինի, այլ մտին ի քաղաքն և յաւարի առին, և կողոպտեցին զքրիստոնեայս. և աստ էր տեսանել զաղաղակ և զօղրն մեր. զի զբազումս սպանին, այսինքն քառասուն այր զրիստոնեայ սպանին. զոր և հայցեմ յԱստուծոյ, զի մասն նոցա ընդ սրբոց Աստուծոյ լիցի և ողորմութիւն. Ընդ որս էր և Սարքիս անուն ոմն սարկաւագ, երիտասարդ և զօրեղ, զոր սպանին, և սուգ մեծ եղև մեզ, զի յոյժ վայելուչ էր գեղ նորա, և ցանկալի բազմաց, և ըզվանքս կողոպտեցին և զմեզ մերկացուցին, կալի բազմաց, և ըզվանքս կողոպտեցին հնաո, զի զպահարանն մեր ոչ

20 բայց ողորմութիւն Աստուծոյ հնաո, զի զպահարանն մեր ոչ գտին, ուր էաք եղեալ բազում աստուածաշունչ գրեանս, և զսպաս գտին, ուր էաք եղեալ բազում աստուածաշունչ գրեանս, և երկու եղբայրս հարա- եկեղեցւոյս. սպանին ի նմին աւուր և երկու եղբայրս հարա- զատս և յոյժ ձերացեալս առ դրանն իւրեանց, որ նստեալ էին՝ զի մի ոք փախեցէ թալանելով, զորս սպանին երկոքին ի միա-

25 սին՝ և սպացաք յոյժ, որոց էին անուանք Սահակ և Աշխան, որոց ողորմեացի Բրիստոս, յոյսն մեր. ամէն:

Իսկ ի միւսում աւուր գտեալ փաշայն զմին յորդոցն ամիրային Դիաթին բէկ անուն, և եղ զնա ամիրայ. և խրատեաց զնա չլինել իբրեւ հրայր իւր անհնազանդ և այնպէս թալանելով զքաղաքի, բազում աւարաւ դարձան ի Վան ուրախութեամբ, թալանեցին և զտուն ամիրային և զինչս նորա տարան:

30 Եւ զինի աւուրց եկեալ Աւտալ բէկն առ ամիրացեալ որդին հնազանդութեան և սիրոյ պատճառաւ, և զինի ամի միոյ նենհանութիւն կալեալ ի սրտի թագնաբար, չարասէր և վատշուէրն այն, որ յառաջագոյն սպանեալ էր զեղբայրն թագնաբար թագնաբար զորոյն և քարասիրտն այն, սպան և զամիրացեալ պարոն որդին իւր՝ զԴիաթին բէկն, և զմիւս այլ զնուրատինն և վերստին ինքն կալաւ զիշխանութիւնն⁵³. և արգել զգլխահարկն և կտրեաց ի զուլերացն Վանայ, և զեռ ևս ինքն ուտէ, և այս քառասուն ամ է⁵⁴, զի ամիրայ է ներելովն Աստուծոյ:

40 Եւ ի վերայ այս գառնութեան զոր կրեցաք, հնաո մեզ գուժ իրկնակի և տրամութիւն անհնարին, զինի երկու ամաց ՌՃԶ (1657) ոչ միայն մեզ՝ այլ և բոլոր ազգիս և ամենայն հասակի. մինչ զի վիմեղէն սրտիցն անգամ շարժիլ յողրս և յարտասուս. քանզի ազգն Հռոմոց երկաբնակաց քաղկեդոնականաց, որ յիսկըզբանց անտի մինչև ցայժմ թշնամի են մեզ, և հակառակ կրօ-

78

79

22. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում «22» ձևով, այս թերևս մեքենագրական սխալ լինի:
23. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 355, ՄԺ, 1, էջ 169:
24. Այս դեպքը ՄՏՄՑ-ի տարբերակում գրված է Հայոց «229» թվականի ներքո:
25. Նույն տեղում այս անունը «գիտնական Օգնան» ձևով:
26. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 266—267:
27. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում «Շամն» ձևով:
28. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 267:
29. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 267:
30. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում «ամս Բ» (2):
31. Տե՛ս և հմմտ., ՄԺ, 1, էջ 167:
32. Բնագրի «ամս քան»..... աստղն երեցաւ հատվածն ՄՏՄՑ-ի տարբերակում բացակայում է:
33. Այս ստղն սկզբից մինչև «Մուրառն» ՄՏՄՑ-ի տարբերակում չենք գտնում:
34. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 245:
35. Այս վկայությունը սլակասում է ՄՏՄՑ-ի տարբերակում:
36. Ա. Դավրիժեցին սրան կոչում է Դավառացի, մանրամասն տես էջ 391—394, 401—441: Ըստ որի Բարսեղը մեծ սեր է ունեցել ղեպի արտաքին զիտությունները, և, ինչպես Ա. Դավրիժեցին է գրում, «պատճառ եղև գտանելոյ արտաքին զրոց զիտութեան» (էջ 394): Բարսեղն ունեցել է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնց մեջ նշանավոր են Ներսես Բեղլուն, Հովսեփ Օգմերին և ուրիշները. նորոգել է Բաղեշի Ամրդու վանքը, որտեղ էլ գտնվում է նրա գերեզմանը:
37. Բնագրի «և միւս այլ...» միւս ամեն սաստիկ մարդաւ հատվածը ՄՏՄՑ-ի տարբերակում բացակայում է:
38. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում նշված է սեպտեմբերի «ԺԺ» (19):
39. 1635 թ. մի հիշատակարանում այս մասին կարդում ենք. «...իստ է և բարկասիրտ Թագաւոր (խոսքը Մուրադ IV-ի մասին է—Վ. Հ.).....դի հուքմ և հրամանն կատարեալ է: որ զայն նոր ելեալ չար մուխն, որ ասի թուրքն և զսև ջրի ըմպելոյ տներն աւերեց. և սաստիկ է հրամանն, որ թէ մէկ մի զտնու, որ մուխ կամ սև ջուր ըմպեն ազատելոյ չէ, այլ զանազան տանջանաւք սպանանեն...» (ՄՏՄՑ, գործ № 32, էջ 253): Տե՛ս վերևում, էջ 270:
40. Տե՛ս և հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 642:
41. Այս վկայությունները հավաստում է Ա. Դավրիժեցին (տես էջ 316—317), հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 196: Թեև ուրիշները նշում են 1635 թ. տմառը, օրինակ, ժամանակակից մի գրիչ գրում է, որ Մուրադ IV-ի բանակը Կարին հասավ հունիսի 28-ին Վարդավառի բարեկենդանին և ապա շարժվեց դեպի պատերազմի Պարսս և ի Այրարատեան քաղաքն, որ է Երևան, ընդդիմացան և ի խառը մտին և նա պաշարեալ նստաւ ի վերայ և ոչ զիտեմք զվերջն...» Երուսաղեմի № 1127 ձեռագրի հիշատակարանից, որը վերցրել ենք ՄՏՄՑ-ի № 32 գործից, էջ 253): Սակայն Հակոբ Կարնեցու համաձայն թուրքերը Կարին հասել են Վարդավառին հուլիսի 5-ին (ՄԺ, 1, էջ 242, սրբադրական սխալի հետևանքով վերջինում նշված է հունիսի 15-ին, ՄԺ, 1, էջ 250, ծանոթ. 16):
42. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում «ապրիլի 28»-ի փոխարեն «ապրիլ 8»-ը:
43. Նույն տեղում «նոյեմբեր 26»-ի փոխարեն «նոյեմբեր 4»-ը: Վերջինս ավելի հավանական է:
44. Այսինքն 1640 թ. փետրվարի 5-ին:
45. Երկու տեղ այդպես, մինչդեռ ՄՏՄՑ-ի տարբերակում երկու դեպքում էլ «սուր թան» ձևով:
46. Այս ամբողջ վկայությունը ՄՏՄՑ-ի տարբերակում գրված է 1651 թվականի վկայությունից հետո:
47. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում «ղախարատակ» ձևով:
48. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 361: Այս վկայությունն ստույգ չէ, որովհետև աստղաբաշխական ավյաններով արեն օգոստոսի 2-ին խավարել է 1655 թվին: Բացի այդ, 1651 թվի օգոստոսի 2-ը շարաթ է, իսկ այդ միևնույն տարվա Աստվածածնի պահը կրնային օգոստոսի 2-ից հետո՝ 11-ից մինչև 16-ը ներառվել:
49. Ժամանակագրություն Գ. Աղանյանցի հրատարակության բնագրում այս բառը գրված է որպես հատուկ անուն՝ «Պաշ» ձևով, իսկ ՄՏՄՑ-ի տարբերակում՝ «պաշա» ձևով:

50. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում «աղջկան» ձևով, որը, սակայն, սխալ է:
51. Նույն տեղում բացակայում է «որ է վան, և է մեծ փառայութիւն» հատվածը:
52. Այսինքն 1655 թ. հուլիսի 15-ից մինչև 21-ի օրերից մեկում:
53. Մալար փառայի և Ավդալ բեկի կոնվների մասին, համեմատաբար համառոտ պատմում է նաև Գ. Բաղիշեցին՝ (տես վերևում, էջ 361): Մի շարք տեղերում այս երկու բնագրերը շեղվում են իրարից: Տարբեր է նույնիսկ տարեթիվը:
54. Այդ նույն բանը Վարդան Բաղիշեցին հաղորդում է Միս. Ասորու ժամանակագրության հայերեն բնագրի նորոգման հիշատակարանում, այնտեղ կարդում ենք. «Այլ և տեղոյս պարոնութեան Աւդալ բեկին, որ սպան զեղբարսն և զորդիսն իւր անհաւատն այն և տեկաց զքառասուն ամ իշխանութիւն, ներկելով տեառն և զեռ տակաւին է մինչև բարձրի...» (ՄՏՄՑ, գործ № 72, էջ 419):
55. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում «և ժայթքեցին ի մեզ» հատվածի փոխարեն «ի հայ եկեղեցին ի մեզ» ձևով:
56. Նույն տեղում այս բառի փոխարեն «հռչակելի»:
57. Բնագրում սրանից հետո սկսվում է Վարդան Բաղիշեցու հիշատակարանը. «Աղաչեմ յիշել ի տէր Քրիստոս յոյսն իմ, զմեղուցեալ բանի սպասաւորս Վարդան և զծնողսն իմ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ, որ զգիւքս կազմեցի վերստին, և զյիշատակարանս և զսակաւ պատմութիւնս արարի, տկար մտօք, ոչ որպէս ձեզ վայել է, այլ ըստ իմում չափոյ, և զուր յիշեալիք ի Քրիստոսէ նաև զհամշխակ եղբայրդ իմ զՏիգրանակերտցի Սարգիս բարուսին ի յետ յիշեցէք, ամէն» (Վերևում, գիրք Ժ, էջ 80—81):

ԳԱՌԻԵԼ ԹՈՒՍԹԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII Դ.)

Այս բնագիրը վերցրել ենք Հ. Տաշյանի «Յուդայական հայերեն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի վիեննա» աշխատությունից¹։ Մեզ հետաքրքրող ձեռագիրը ցուցակում կրում է 21 №-ը «Նկարք և ժամանակագրություն» վերնագրով։ Ձեռագրի մասին Հ. Տաշյանը հետևյալն է գրում. «Մատենաս է ոչ բուն գրություն, այլ հաւաքածոյ տետր մը նկարուց հանդերձ ալեայլ յիշատակագրութեամբ, բայց կան նաև քանի մը մանր գրությունք խառն նյութով։ Նկարներուն վրան և ներքեւ գրուած են յիշատակագրութիւնք»²։ Հրատարակիչն այս ամբողջ յիշատակագրությունները բերել է ցուցակում «Յիշատակագրութիւնք ժամանակագրականք», «Յիշատակագիր ժամանակագրութիւնք»³, «Ժամանակագրութիւնք»⁴ վերնագրերի ներքո։

Ժամանակագրության առաջին վկայությունը վերաբերում է 1696 թվականին, իսկ վերջինը՝ 1695-ին։ Այստեղ տեղեկությունները դասավորված են ոչ ժամանակագրական կարգով։ Այս հանգամանքը նկատի ունենալիս ժամանակագրության սահմանները ձգվում են 1685—1697 թթ. շուրջ 12 տարվա անցուդարձ։ Հրատարակչի հաղորդմամբ «Գիրքը ժողովածու է նկարներու, ուր կան նկարք տանց, անձանց, ծաղիկք, շրջանակք զարդարուն [են հեղինակէն նկարուած հանդերձ յիշատակագրութեամբ... գրիչ և նկարիչ... Գարբիէլ անուն»⁵։ Թեև մեր վերցրած վկայությունների մեջ հեղինակն անդրադառնում է նաև իրեն, բայց և ոչ մի տեղ իր անունը չի նշում։ Անկասկած, նա եղել է հայ առևտրական, որովհետև նախ գրում է թե «խրիտ (առևտուր) եմ արեր», և հիշում իր բաղամթիվ երկրներ գնալու մասին, երկրորդ՝ ձեռագրում տարբեր առիթներով տեղ են գտել զանազան ապրանքների գներ։ Ժամանակագրությունը մեծ մասամբ հեղինակի քննադատական վերաբերող տեղեկություններ են, թեև կան և մի շարք պատմական նշանավոր դեպքերի հիշատակություններ՝ Պյոտր I-ի կողմից Ազով բերդի գրավման, ավստրո-թուրքական կռիվների մասին և այլն։

Մի քանի փոքրիկ վկայություններ, որոնք վերաբերում են ձեռագրի նկարներին, թե երբ է գծագրվել, օրինակ «Եկեղեցւոյ մը նկար։ Տակը «գրե-

ցաւ թվոյն 1697 յունիսի 15. և ի Հայոց ՌձԽԶ յունիսի 6 ի Պոստով», կամ «Եկեղեցի և ս. Պետրոս առաքելոյ նկար։ Տակը. «գրեցաւ թվոյն 1697 մայիս 10 ի Պոստով և ի Հայոց ՌձԽԶ մարտի 1»⁶ և այլն։ մեր հրատարակության բնագրից բաց թողինք։

Սույն հրատարակության բնագրում նշված են Տաշյանի Յուդայիկ էջերը՝ ավյալ էջի առաջին սյունակը նշել ենք ա, երկրորդը՝ բ։ Փոփոխված է նաև կետագրությունը, որովհետև Հ. Տաշյանը պահել է ձեռագրում եղածը։

¹ Վիեննա, 1891, էջ 29—33։

² Նույն տեղում, էջ 29։

³ Նույն տեղում, էջ 29։

⁴ Նույն տեղում, էջ 30։

⁵ Նույն տեղում, էջ 31, 33։

⁶ Նույն տեղում, էջ 29։

¹ էջ 30։

Թվոյն 1696 նոյեմբեր 15 ի Պառսլով¹ էի ընտանեօքս: Եւ ի Հայոց թվոյն ՌՃԽԵ նոյեմբերի 5 (5) էինք ի Պառսլով. այսուհետեւ գիտելին Աստուած է, թէ ուր պիտի բնակիմք:

Թվոյն 1696 յօգոստոսի ամսոյ 20 պատերազմեցան Նէմցան ու Թուրքն², և էր Նէմցանու սէրապէրն քաւրիւրջան Սաքսն³, որ է լօթոսն⁴, ոչ կարացին յաղթել միմեանց. ապա սակաւ Թուրքն զէն արաւ Նէմցայու, մէկ քանի ճէնէրալ ինկաւ, մէկն ճէնէրալ Հայեղլերն է, այլոց անունն չեմ գիտեր:

Թվոյն 1696 յուլիսի 15 փրկինձ Սաւօյն հաշտեցաւ հետ 30ր
Ֆրանցյա թագաւորին⁵:

Թվոյն 1697 հաշտեցան Ինկիլիզն ու ֆէլէմէնին հետ Ֆրանս-
|| ցայու թագաւորին և հաշտեցուցին եփրատօրն այլ ի հետ 30ա
Ֆրանցիսին⁶.....

Թվոյն 1697 փետրվարի 28, այլ և Հայոց թվոյն ՌՃԽԶ
15 փետրվարի ԻԸ (28) Պառսլով գրեցի այս տէֆտէրս, որ Պառսլով
խրիստ իմ արեւր Նիրքնպէսքու⁷ ըողակի⁸.....

Թվոյն 1696 յունիսի 10 մեռաւ Լեհաց թագաւորն, որ էր 30բ
Սօպէցկին⁹ ի Վարչով և ունի երեք որդի և մեկ դուստր. մեծ որդին
անունն է՝ Եաքուփ, միջինն որդոյն անունն է՝ Աղեքսանդրի
20 և փոքր որդոյն անունն է Կոստանդին: Եւ դուստրն առեր է տուքս
առա Պալերան: Մեծ որդին Յեաքուպն առեր է եփրատօրին քէնին
և է պաճանախ եփրատօրին:

Թվոյն 1697 յօգոստոսի 15 թագաւոր քուրվիրջան Սաքսն¹⁰ 31ա
ի Լէհաց ազգին, որ էր լօթոսն և եղև կաթուղի, ապա Լէհաց
25 մեծ իշխանքն կէսն կուզին զինքն, կէսն չէ:

Թվոյն 1696 յուլիսի ամսոյ 10 Մօսկօֆու թագաւորն առաւ
Ազախ վերայով և ի Հայոց թվոյն ՌՃԽԵ յունիսի 1 (30)¹¹:

Թվոյն Հայոց ՌՃԼԳ, Լաթենացոյ 1685, ես եկի սեպտեմբերի 20
Թուրքաց երկրէն՝ Պէլլըրդատու¹² ի Պուտիմ¹³, անտի
30 Գօմորան¹⁴, որ է Մաճարու երկիր, անտի Յեանըզ¹⁵, անտի հոկ-
տեմբերի 1 եկի ի Վեննա, որ է Պէշ և է թախտ ենփերատօրին:

Թվին ՌՃԼԵ-ին և Լաթենացոյ 1686 ես պատկ առի որ է
ամուսնանալ, ի Վեննայ, յունիսի 15, սուրբ Ըստեփաննոս եկե-
ղեցին, որ է եպիսկոպոսարան:

35 Թվոյն 1685 և ի Հայոց թվոյն ՌՃԼԳ-ին սուլթան Մէհմէտն
իջեցուցին իւր թախտէն և իւր եղբայր սուլթան Սուլէյմանըն

Թագաւորեցուցին ի Կոստանտինուպօլիս¹⁶. զսուլթան Մէհմէտն
Կեօզ խափսին դրին և մեռաւ այնպէս:

Դարձեալ թվոյն 1687 մեռաւ սուլթան Սուլէյմանն և թա-
գաւորեաց իւր եղբայրն սուլթան Ահմէտն և ի Հայոց թվոյն
5 ՌՃԼԶ:

Թվոյն 1686 և ի Հայոց ՌՃԼԵ-ին սեպտեմբերի 2, որն երկու-
շարթի, կէս օրէն ետոյ՝ Բ (2) ժամուն, Նէմցայու ազգն առաւ ի
Պուտիմ ի Թուրքէն: Եւ էր Պուտիմու մէջն վէղիր Ապտի փա-
շան, յէնիչէրի աղայութենէ ելած էր, և այլ Սուլէյման փաշան,
10 որ էր քեահեայ պէկի, և էր յէնիչէրի աղասի էր Սաքսալի Մէհ-
մէտ աղան, որ Մէմի աղա օղլի կասեն իւրեան, Սուլէյման փա-
շան Կիշի Ահմէտ աղան և Սաքսալի Մէհմէտ աղան զերի եղան և
զին տվին՝ ելան, ապա Ապտի փաշան ըսպանեցին Նէմցաներըն
15 յիւրուշ եղած օրն¹⁷:

Եւ այլ այս տարոյ մէջն հոկտեմբերի ամսոյ զնաց փրկինձ
Լոյն, որ է մարկոֆ տէ Պօտն, էառ Փէչօյ, Շքլօլուշ և Գափուշ-
վար:

Դարձեալ թվոյն 1687 և ի Հայոց ՌՃԼԶ-ին յօգոստոսի 25
20 Նէմցան առաւ Օսկի և Փօճօղայ¹⁸ և էր սէրապէր ճէնէրալ Տանի
Վէժթն:

Թվոյն 1688 և ի Հայոց ՌՃԼԵ-ին յունիսի 9 Նէմցան
առաւ էկրէ¹⁹ վերայով, և շատ այլազգի քրիստոնէ եղաւ մնաց
էկրէ: Եւ ի սոյն ամսոյ եփրատօրն իւր որդին Թագաւոր արաւ
25 Մաճարու ի Փօժօն²⁰:

Թվոյն 1688 և ի Հայոց ՌՃԼԵ յունիսի ամսոյ 5 Նէմցան
առաւ Ըստօնի Պէլլըրդատ վերայով, և էր միջի փաշան տէրէնտէցի
շէյխ օղլի Ահմէտ փաշան երեւ զրերթն և ինքն ու միջի լինող
Թուրքն ելան զնացին զէպի Թունայու Պէլլըրդատ:

Թվոյն 1688 քուրվիրջան, որ է տուքայ տու Պալերան, սա 31բ
էառ Մեծ Պէլլըրդատն ի Թուրքէն յիւրուշով սեպտեմբերի ամսոյ 15:
Դարձեալ թվոյն 1689 և ի Հայոց ՌՃԼԶ յունիսի 5 առին
Սէկէվթար²¹ վերայով, միջի Թուրքն ճամբեցին զէպի Սօֆիայ:

Թվոյն 1690 առին Գանիթայ²² վերայով, որ է Սէկէթվարու
35 Գ (3) օրէն ճանապարհ ի ներս:

Դարձեալ թվոյն 1691 առին զՎարատ²³ վերայով, և էր Նէմ-
ցայու ազգէրին սէրապէրն ճէնէրալ Հայիզէրն, սա էառ Վարատ:

Թվոյն 1691 մարտի ամսոյ 12 Ըստամպօլ թագաւորեաց
սուլթան Մուստաֆայն, որ է որդի սուլթան Մէհմէտին, և ի Հա-
յոց թվոյն ՌՃԽԳ (1694) մարտի Բ (2) թագաւորեաց սուլթան
40 Մուստաֆան ի Կոստանտինուպօլիս:.....

Թվոյն 1682 էլի Պաղտատ սեպտեմբերի ամսոյ 5, ետոյ
նաւըն մտայ զնացի Պասրա, դարձեալ նոյեմբերի 30, դարձեալ
եկի ի Պաղտատ, անտի Գէրքիւտ²⁴, անտի Մուսուլ, անտի Մէր-
աին, ետոյ Տիարպէքիր: Փետրվարի 20 ելայ Տիարպէքիրու, Յա-
45 րութեան օրն²⁵ եկի ի Սերաստիայ, նոր կիւրակի²⁶ եկի Թօխաթ

մայրս տեսի, ետոյ ելայ Թօխաթու մայրսի 25 եկի Չիլէ, անտի
էնկիւնի, ետոյ Պէկապարի, անտի Ըստամպուլ. Ըստամպուլու ելայ
յուլիսի 28 եկի Պէլլըրգատ, ետոյ Պուտիմ, յօգոստոսի 30 հասայ
ի Պուտիմ, նստայ հոն:

- 5 Թվոյն 1685 սեպտեմբերի 12 նէմցան առաւ Ուլար²⁷ և էր
Ուլարու մէջն առնաւ Սոճօղլին փաշայ: Եւ էր նէմցայու
սէրազէրն տուքա տ Լօրէնըն, որ Հէրձուկ կասէին Ալամանակ,
45 օր ծեծ[եց] Ուլարու, բերթն ետոյ յիւրուշով առաւ, մէջի Տա-
ճիլըն ամէնն կոտորեցին: Դարձեալ իմ կողակիցս Ուլարու է, և
10 էր ազգաւ ալլազգի և մեծի դարմէ, որժամ որ նէմցայու ասկէրն
Ուլարու առաւ սա այն ժամ գերի եղաւ, անտի ուղարկեցինք
Վեննայ գիրքըն Բ (2) դատերովն. և փոքր դուստրն խիստ սի-
րուն էր, և էր 2 (6) տարեկան, նա առաւ փրկինձ Մովոյըն,
մօրն կամաւն, և ուղարկեաց իւր մօրն, որտեղ որ է իւր երկիրն,
15 սա մեծ փառաց և տեօրլէթի հասաւ, և է անունըն ամմս Օլոմ-
պիեայ Պէնէտիքատայ: Եւ ես ետոյ պսակ առի հետ ընկերոջս Վենն-
այ, յունիարի 15, սուրբ Ըստեփաննոս եկեղեցին, որ է եպիսկո-
20 թուն, որ է մեծ խաղնատար ասրջ (sic) երկին թագաւորին, և
թվոյն 1686 գեկտեմբերի 22:

- Թվոյն 1695 փետրվարի 25 էյի Վէնետիկ, կեցա 8 օր, ետոյ
ելայ գնացի փօստով Պօլօնիայ²⁸, անտի Ֆլօրենցայ, անտի Ալի-
25 կուռնայ²⁹, մնացի 3 օր, ետոյ մտայ նաւըն, ապրիլի 11, օրն չո-
րեքշաբթի, գնացի ի Մառսիլիեայ³⁰, հասանք 6 օրն, ապրիլի 17
և է լաւ խնկէ. և է քաղքին մէջ տեղն լիմանն, որ թագաւո-
րական չէքաուրիքն հոն են ամէն տարի, ճէմն 40 չէքաուրի է:
30 Սուրբն Աղքատ Ղազար հոս է նահատակվեր, պատկերն շինած է
մէկ աղբիւրի վերայ, որպէս որ գլխատեր են, և այլ Մարիամ
Մակդագենացուն ճկնաց մաղարան հոս է:
Դարձեալ գիտութիւն լինայ ձեր հրամանուցն, երբ Ալի-
կուռնայու նաւըն մտնուս գնաս գէպի Մառսիլիեայ, ծովով 300
35 միլ է, ուղենաս կու հանգիպիս Ճընվայ³¹, որ ինքն իւրեան տու-
քայ է³², որպէս որ կրանաւքն Ֆլօրենցայու, եթէ չուղենաս շի-
տակ կերթաս Թօլօն³³, որ է Ֆոռնցայու թագաւորին և է մեծ
լիման. և թագաւորական գուռսան նաւերն, որ են պատերազ-
մօղք ի վերայ ծովուն, ճէմն 90 նաւ է, որ ամենայն ժամ ձմեռն
40 հոն զըշրայմիշ կանեն:

- Թվոյն 1695 յօգոստոսի 30 դարձեալ եկի ի Վէնետիկ, մնա-
ցի 4 օր, ետոյ ելայ Վէնետիկու եկի Աղուստիեայ, որ է Ալուշ-
փուռք³⁴ և է Օգոստոս կայսերն շինած. հոս է եփրայտօրին թագն
և հոս կու լինի կօռօնայցիոն³⁵: Անտի գնացի Նիւրնպէսք 4 օրն,
45 սեպտեմբերի 1, անտի Լայփսիկ, որ է քուրվիւրշան Սաքսին և է
լօթոան արեւատ (sic) երկիրն, անտի եկի Պոսալով, որ է Շիլ-

զիեայ և է եփրայտօրին, կէսն ուղղափառ են և կէսն լօթոան են:

Թվոյն 1695 հոկտեմբերի ամսոյ 1 ելայ ի Պոսալովու եկի
ի Լօվ հոկտեմբերի 26. այսուհետեւ գիտելին Աստուած է, թէ այլ
ուր պիտի գնամ և մնամ. կամք տեսն օրհնեալ եղիցի:

- 5 Թվոյն 1696 մայիսի 5 ելա Լէնաց երկրէն՝ Լօվու ընտա-
նեօքս, և ի Հայոց թվոյն ՌճՊԵ ապրիլի 25 ելայ Լօվու, եկայ
Պոսալով ընտանեօքս մայիսի 28:

Թվոյն 1693 օգոստոսի 15 ելա Վեննայու ընտանեօքս գնացի
գէպ ի Լէնաց երկիրն՝ Վարշով, անտի մարտի 15 ելա գնացի ի Լօվ:

- 10 Թվոյն 1695 յուլիսի 10 ելայ Մառսիլիեայու գնացի Ալի-
կուռնայ, Մալթայի նավով, 8 օրն հասանք Ալիկուռնայ և ի Հայոց
թվոյն ՌճՊԵ յունիսի 30, օրն հինգշաբթի:.....

- Թվոյն 1688 յուլիսի 1 ծնաւ Մարիյա Թրէզին, օրն երեք- 33ա
շաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ 2 ժամուն, ի Վեննայ. և եղև կնքահայր
սորա եփրատօրին Հօֆցօլմաստօրն. և է մեծ խաղնատար, որ է
15 անունն Ըսգալվինիձն, որ կու բնակի ի Վեննայ. և ի Հայոց
թվոյն ՌճԼԷ (1688)-ին յունիսի ԻԱ (21), օրն երեքշաբթի, ի
Վեննայ:

- Թվոյն 1695 ապրիլի 23 երեքշաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ 2 ժա-
մուն, ծնաւ Ֆուրուզինայ կատարինան Լէնաց երկիրն՝ Լէվ, և ի
Հայոց ՌՊՃԴ-ին ապրիլ է ԺԳ (13) ի Լէվ, որ է Լօվ. և սորա
20 կնքահայրն է անունն բան³⁶ Գրիստօֆ, որ է Լաղուպն Ըստե-
պօլիշ և այլ բան Տօմէնիքին կողակիցն, որք բնակին ի Լօվ
և են ազգաւ Հայ³⁷:

ԺԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Իման Բրեսլավի, Սիլեզիայում:
2. Հեղինակը նկատի ունի Հունգարիայի համար գերմանացիներին և թուրքերին մղած պատերազմները, որոնք վերջացան 1699 թ. Կարլովիցի հաշտությամբ:
3. Հեղինակը հավանաբար ուղղում է ասել Սաքսոնիայի կուրֆյուրստը, ինքն կուրֆյուրստներին մեկը, որոնք ընտրում էին գերմանական կայսրին:
4. Իման, լուծեցական, այսինքն՝ բողոքական:
5. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Ֆրանսիական թագավոր Լուդովիկոս XVI-ի և Սափոայի իշխանի կնքած հաշտությունը, որին նախորդում էր «Աուգսբուրգյան լիզա»-ի և Լուդովիկոս XVI-ի հերթական կռիվները՝ 1688—1697 թթ.:
6. Հեղինակը նկատի ունի Բրավիկի հաշտությունը, որը կնքվեց 1697 թվին մի կողմից «Աուգսբուրգյան լիզա»-ի (Անգլիա, Իսպանիա, Շվեյցարիա, Հոլանդիա, Սափոյա և այլն), իսկ մյուս կողմից Ֆրանսիայի միջև:
7. Իման նյութերները:
8. Բնագրում այնուհետև հաջորդում է դանադան ապրանքների գների ցուցակ:
9. Խոսքը վերաբերում է Յան Սոբեսկոն, որը 1683 թ. սեպտեմբերի 12-ին վիեննայի պատերի տակ ջախջախեց թուրքերին և փրկեց վիեննան:
10. Սաքսոնիայի կուրֆյուրստ Օգոստոս 1-ը լեհական թագավոր դարձավ 1697 թ., իսկ գահընկեց արին 1704 թվին:
11. Պյոտր I-ի կողմից Ազովի զբաղման 1795 թ. կռիվներին է վերաբերում ներքոհիշյալ հիշատակարանը, որի տարեթիվը, հեղինակի անուշադրության հետևանքով, զբ-բախտաբար, մոռացվել է. «Ի թվականիս Հայոց վասըն ծովացեալ մեղաց մերոց Մոսկովի գալըն եկաւ Աղաղու վրան, բազում պատերազմը եղաւ ձի (140) հազար ճէնկճիով, ձի (120) հազար խանտէկ փօրոզով, ու սկուն մեծ պատերազմը արաւ. նախնաց բնաւ չենկ լվեալ: Մէկ զիշերը Ռե հարուր (1500) խուլարայ թափեց, թող որիշ օր, ձի (120) օր կովեցաւ չի կարաց առնուլ...» № 8170, էջ 199ա:
12. Իման Բելգրադ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Օսմանյան թուրքերի գերիշխանության տակ:
13. Իման, Պուտա (Օֆեն), Դանուբի աջ ափին, որը հետագայում միացավ ձախ ափին զանվոդ Պեշտ քաղաքի հետ և կոչվեց Բուդապեշտ:
14. Իման, Հոմոն, փոքրիկ քաղաք Հունգարիայում, կոչվել է նաև Գուրա-Հոմոն:
15. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի կամ Յանինա քաղաքը, Հաբսբուրգյան Ալբանիայում, կուրֆյուր կողմ գրմաց և, կամ Անինա փոքրիկ քաղաքը Արևմտյան Ռումինիայում, հաբսբուրգական սահմանի մոտերքում:
16. Ըստ Լեո-Պուլի Մուհամմեդ IV-ի գահընկեցությունը և Սուլեյման II-ի գահակալությունը լինում է 1687 թվին (էջ 166):
17. Իման գրոհի եղած օրը:
18. Այս, ինչպես և վերևում նշված մի քանի քաղաքների տեղագրությունը անծա-նոթ է, հավանաբար գտնվում են Հունգարիայում:
19. Արդյոք Չեխիայում գտնվող էգեր քաղաքի մասին է խոսքը, Պրագայից արե-մուտք:
20. Խոսքը վերաբերում է Հոմեական սրբազան կայսրության կայսր Լեոպոլդ I-ին և սրա որդի Իոսեֆ I-ին:
21. Արդյոք հունգարական Սեկետին (կամ Սեդեդ) քաղաքը չէ:

22. Անծանոթ վայր, բայց դարձյալ Հունգարիայում:
23. Այժմյան Հունգարիայի սահմանի մոտ, Ռումինիայում, Մուրեշուլ գետի վրա գտնվում է Արադ քաղաքը: Խոսքն արդյոք այդ քաղաքի մասին է:
24. Քաղաք Իրաբում, ճիշտ ձևը՝ Քարբուր:
25. Այսինքն՝ 1683 թ. ապրիլի 8-ին:
26. Այսինքն՝ 1683 թ. ապրիլի 15-ին:
27. Անծանոթ վայր:
28. Պոլոնիա, քաղաք Իտալիայում, Մոդենայից հարավ:
29. Իման, Լիվոնո, քաղաք Իտալիայում, ծովափին:
30. Իման, Մարսել, Ֆրանսիական քաղաք Միջերկրական ծովի ափին:
31. Իման, ժենովա:
32. Այսինքն ինքնավար դքսություն:
33. Տուլոն, Ֆրանսիական նավահանգիստ Միջերկրական ծովափին:
34. Աուգսբուրգ, քաղաք Բավարիայում:
35. Այսինքն՝ թագադրություն:
36. Իման, սլան, ազնվական:
37. Բնագրում այնուհետև սկսվում են թուրքերեն (հայատառ) ստածներ և այլ նյութեր:

ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII—XVIII դդ.)

Առաջարկվող բնագիրը վերցրել ենք «Դիւան»-ից¹։ Այն ունի «Անցք վասպուրական աշխարհի» խորագիրը և ընդգրկում է 1386—1726 թվականները², շուրջ 340 տարվա տեղեկություններ։ Սակայն, ինչպես նշել ենք, հեղինակի ժամանակակից գեղքերը սկսած պետք է լինեն 1669 թվից³։ Ժամանակագրության բնագրում հեղինակն իր մասին ոչինչ չի հայտնում, թեև մի քանի վկայություններ⁴ 1684, 1693 թթ. իմանում ենք, որ նա իր նկարագրած գեղքերին ժամանակակից է։ Հեղինակը վանեցի է և տեղեկություններն էլ գերազանցապես վերաբերում են վանում տեղի ունեցած իր ժամանակակից գեղքերին։

Առկա եղած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս մոտավոր գաղափար կազմել ժամանակագրություն հեղինակի պատմագիտական բմբոնումները մասին: Նա չի բավարարվել մանր, երբեմն տննչան վկայությունների, կամ թագավորների, իշխանների և փառանքների սոսի հաջորդական կարգը կազմելով, բնգհակառակը, նա ուշադրավ և արժեքավոր փաստեր է հաղորդում Վանի և շրջակայքի ներքին կյանքից: Բերված տեղեկությունները, երբեմն, թեև համառոտ են, սակայն գրանք բաղմագան լինելով, բնգգրկում են իրականություն շատ կողմերը: Հեղինակը գեպքերի լոկ արձանագրող չէ, նա հաճախ կոնկրետ երևույթների նկատմամբ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքը: Այս առումով բնորոշ է այն փաստը, որ երբ խոսվում է Վանում Սարգիս Կիպրացու աղանգավորական գործունեություն մասին, հեղինակը համակրանքով է վերաբերվում վերջինիս, նրան կոչելով «յոյժ պահացող և սոսաքինի»: Հեղինակի առանձին վկայությունները մերկացում են Օսմանյան Թուրքիայի հարկային ծանր քաղաքականությունը, հայ հոգևորականություն մեջ առաջ եկած ներքին պայքարը աշխատավորությունից սոսացած եկամուտները բաժանելու համար: Ուշադրավ են փառանքների կամայականությունների և սոսպատակությունների դեմ Վանի բնակիչները բմբոսացումներին վերաբերող փաստերը:

Թե՛ երբ է կազմվել ժամանակագրությունը՝ յուր, որոշակի ցուցում հունենք, սակայն, նրա մի վկայությունը հասրայությունը յուր է առկա որոշել այդ

¹ *Quipue* *Ch.* 103—122;

2 Խ. Դադլյանի ժողովածուների ցուցակի բ մասում նշված վանեցի Անանուն պատմադիրը, որն իր աշխատությունը «Վանի մեծ սովից սկսելով (1606) հասցնում է 1726», (էջ 59), տեսք է այս բնագիրը լինի:

³ *Uphi*, 1, 49 351;

հարցը: 1697 թ. վկայություններին մեկի մեջ կարդում ենք «...յունվար
27 կարապետ վարդապետն վախճանեցաւ ի Վարագ...»: Եւ քաղաքացիքն
առաքեցին ի Բաղէշ եւ բերին զՍտեփաննոս վարդապետն եւ ի մարտի 22
առաքեցին զնա առաջնորդ քաղաքիս Վանայ, որ եկաց 18 տարի»։ Այստե-
կարգեցին զնա առաջնորդ քաղաքիս Վանայ, որ եկաց 18 տարի»։ Այստե-
ղից, ինչպես դժվար է հենթադրել, ժամանակագրությունը կազմվել է 1715
թվին (1697+18)։

Թվին (1697÷18)։

Գ. Ազատյանցն առաջին անգամ հրատարակելով այս բնագիրը, ներածականում հետևյալ հետաքրքիր տեղեկություն է հայտնում. «Վասպուրանականի ալ և ալ անցքերի ժամանակագրությունը քաղել ենք Փիրդավեմյանի ալ և ալ անցքերի ժամանակագրությունը... Իսկականը որ ոչ հիշատակում է 1386—1707 թվի պատմությունը... Իսկականը որ ոչ հիշատակում է ունեցել և ոչ հեղինակն է հայտնի, Փիրդավեմյանին տվել է արտաբան է անհեղինակն է կոչվել և ոչ հեղինակն է հայտնի»։

Այսպես, մենք կարող ենք եզրակացնել, որ «Պատմության հիշատակ»-ը գրվել է վերջին շրջանում, ժամանակագրության սկզբնական բնագիրը մեզ ՀՀ

Նշանակում է այս ժամանակագրության հզորությունը՝ 1942-1943 թվականներին հասել, այլ սկզբնական բնագրում կատարված են ավելացումներ իր իսկ հրատարակչի կողմից:

Այս բնագրերի բազմաթիվ վկայություններից գտնում ենք մեկ ուրիշ՝ Անանուն Վանեցու ժամանակագրության մեջ² ալելի համառոտ, երբևի՜ ոչ մանրամասն ձևով։ Մեզ թվում է, ինչպես արդեն նշել ենք, այս երկու մանրամասն ձևերը իրարից անկախ են կազմել իրենց ժամանակա-բնագրերի հեղինակներն իրարից անկախ են կազմել իրենց ժամանակա-գրությունները³։ Սակայն, հավանական ենք համարում այն, որ Գր. Վարա-զրությունները³։ Սակայն, հավանական ենք համարում այն, որ Գր. Վարա-զեցու և XII ժամանակագրության մի քանի վկայությունները մոծվել են սրա մեջ։ Համապատասխան տեղեկությունների ծանոթագրություններում կնշենք այդ բանը։

¹ Երկրամաս, զիբբ Ժ, Էջ ԽԵ՛

2 *U. f.*, 1, t. 2 357—360:

² *U* *ϕ*, 1, էջ 357—360:
³ Նույն տեղում, էջ 352—353:

ՁԳԹ (1550) սուլթան Սիւլէյման էառ ԴՎան¹:

5 մինչ զի կապիժ կտրեին դահեկան մի եղև, յորոյ պատճառէ այն-
չափ մարդ մեռան որ թաղել ոչ կարէին, այլ վին մեծ փորէին
և զմեռեալսն սալի բարձեալ տանէին և զամենեւեան ի ներս
լնուին, և զհոգն ի վերայ կուտէին, յորոյ փրկեալէ զմեզ Քրիստոս:

ՌԶԴ (1635) սուլթան Մուրադն էկն ի վան և դարձաւ:

10 Ռշ. (1641) ի փետրվարի հնգին սաստիկ և ահագին շարժ
 եղև ի քաղաքն Թաւրէշ. և բազում ապարանք կործա ॥ նեցան 104
 և յոլով մարդիկ ի ներքև հողին մնացին³:

15 1675 (1648) յապրիլ 2, յաւագ ուրբաթի գիշերն՝ յոյժ ահա-
գին շարժ եղև ի քաղաքն Վան, որ և կործանեցաւ մասն ինչ
պարսպի քաղաքին. և բազում եկեղեցիք և մաչիթներ փլան և
անթիւ մարդիկ ի ներքոյ տանց մնացին. և Վարագայ եկեղեցիք
փլան⁴:

ՌՃ² (1651) պիղծն Չօմար թալանեաց զՎարազ, և զսուրբ
Նշան տարաւ ի Սօշապ, և յետ չորս տարոյ բերին զսուրբ Նշան
ի քաղաքն Վան և եդին ի Տիրամայր եկեղեցին ձեռամբ խոջայ
Մարխասին⁵:

ՌՃԸ (1659) սուրբ Վարդան եկեղեցին նորոգեցաւ ի Վան քաղաք ձեռամբ խոջայ Ամիրին սրբառաջ քարամբք:

ՌՃԺՍ. (1662) զԴայեալ Չալապին սպանեցին ի վան:

25 ՌՃԺՐ (1669) եղև շարժ ի քաղաքն Վան և ֆնաս ինչ ոչ
եղև, բայց ի յոտն || Վարդապյ լեառն մի ոտեալ ի տեղւոջէն և
105 Թոռւցեալ անկաւ ի ձորն և արգելեաց զգետն, որ ի վերուստ
անտի իջանէ և կառեալ կապեցաւ ջուրն անդէն ժամս բազումս,
մինչև ինքեան բնդ ինքեան ճանապարհ արար գնացից իւրոց.
30 և խափանեցաւ ճանապարհ ջրոյն, որ ի գետոյն անտի ի վերուստ
բաժանէր և գայր ի վանքն և վարէր զջրադացն վանիցն, զինո-
վաւ կառաւարիւր վանքն. և այլ ոչ գոյր հնար այլ ճանապարհաւ
գալ ջրոյն այնորիկ. այլ անկեալ բնդ ձորն խառնեցաւ ի գետն
և գնայր, վասնորոյ հանճարեղ խորհրդականն այն Յովհաննէս

5 և տրեւաց Հոգւոց վանիցն ևս. և եղև. կաթողիկոս Աղթամարայ. սա հնարեաց այլ իմն կերպիւ բերել զԶուրն ջրադացին ի վանքն. և զանշարժ լեառն և զանհուն վէմն ետ կարել քարահատացն, որ և անդէն կատարեցաւ հրաման. և կտրեցին զանրաւ արձանն աւելի քան զգիրկս տաան, այնպէս մինչ երկու մարդ մտեալ ի

10 ներքա ի միասին գնան. և ձգեցին զՋուրն ի ներս և բերին ի
ջրաղացն. բայց զանտանելի նեղութիւն և զանրաւելի ծախսն
որ ի վերայ եղև ոչ գոյ թիւ և ոչ համար: Եւ յետոյ այս վար-
դապետն եղև գլուխ ազգին՝ Յռանկաց և եկն ի վերայ Թուրքին՝
յորոյ առւերսն էր վաքիլ Վարապայ խոճայ Փիրումն և աւագ
15 երէց տէր Մինասն և վերակացոռ գործոյն Չմշկայ տէր Աւետիսն,
որ եղև յետոյ արհիւպիկոսպոս և գործակալ սուրբ Էջ ॥ միածնայ.

այլ զխարճն Այթուհեց խօճայ Ծարխանս Կոթայ:

1675) եկն ի քաղաքս Հայաստանի և զմեզ
որ էր ինքն աբդինալիսկոպոս և առաջնորդ Կիպրոս կղզոյն, որոյ
20 ոչ դոյր ձախ ձեռն. այլ իրրե զքառասնօրեայ տղայի էր փոքրիկ.
սա սկսաւ քարողել և խօսել հերձուած, զի աւեր ոչ է պարտ
քրիստոնէից կանանց ի ծնանել զտղայս պահել քառասունս, այլ
այն Աստուածածնին միայն վայել էր պահել. որոյ չար համբաւ
տարածեցաւ. և լու եղև ընդ ամենայն աշխարհ, և ժողովեցան

25 բարձում վարդապետք. ընդ որն էլ և Սարգիս Բագրատունի
պետն և նորին աշակերտ Սարգիս վարդապետն Կաֆայեցին և
Վարդան վարդապետն Բաղլիեցին, և Մարտիրոս վարդապետն Գա-
ղատացին և Յովսէփ վարդապետն Ղափանցին, որ էր առաջ-
նորդ քաղաքին. այլ և Թումայ վարդապետն Գանձակեցին և
30 Վարդան վարդապետն Գաւաշեցին և Գրիգոր վարդապետն Ան-
ճախուհի բոքիկ ասէին. քանզի ոչ ճոխ և վա-

արծաթէն, որոյ մականուանս Ռորդի ասել էր։ Այս քանակ
նուաւոր, այլ գծութե կերպարանօք՝ ոտիւք ինքն միայն շրջէր յաշ-
խարհի եւ քարողէր ե յումեքէ ինչս ոչ առնոյր. ե այլ ես բազում
արեղայք ե վարդապետք ե կարգաւորք ժողովեցան ե վարեցին
զնա ի քաղաքէն։ Այս Սարգիս վարդապետս Կիրաբացի էր, յոյժ
35

40 պահանջող և հասարակական գործունեության մեջ մեծ դերակատարող մարմն էր լուսավորական շարժումը, որը հիմնականում զբաղվում էր հասարակական կյանքի բարելավման գործով։ Դրանից բխում էր, որ հասարակական կյանքի բարելավման համար անհրաժեշտ էր ունենալ համասեռ կազմակերպություն, որը կարողանա օգտագործել իր համայնքի ռեսուրսները և օգնություն ցուցաբերել համայնքի անհատներին։

45 ԳՈՐԻ ԲԱԳՈՒԼԻ ԱՅԼ ԿԱՊԿԵԱԼ ԿՐԻ ԲՐԱԶՈՒ
ՌՃԻԷ (1678) ԲԱԶԸՐՐ ՎԻՂՁԱՆ ՎՆԱՆԱՅ յՈՅԺ ԱԿԱՌԵՐԱԳՄԵՏԱԼ
ԸՆԴ ՔԱՂԱՔԱԳԻՒՆ Ե ՈՆ ԿԱՐԱԳ յԱՊԹԵԼ, ՂԻ ԱՍԼԱՆ ԱՊԱՆ ՍՈՒԵԱԼ
ՎԳՈՐՍ ԻՆՐ Ե ԵԼԵԱԼ ՍՄԻՐԱԳԱԼ Ի ԲԵՐԵՂՆ. Ե ՈՆ յԱՊԹԵՏԱԼ: ԱՅՍ
ԲԱԶԸՐՐ ՎԻՂՁԱՅՍ ՂԽՕՂԱՅ ԱԼԽԱՍՆ ԿԱԽՆԱԳ Ի ՎԻԱՅՈՒՆ, ՈՐՈՅ ՄՈԿԼԱ-

նուն Լէշկէք ասէին, և ոչ ևս հրաման թաղել զնա. այլ գազանք և թռչունք կերան զմարմինն նորա. այս Ալխատ բազում բարութիւնս արար Հայոց և բարի անուն և թող յևտ իւր, որ և տէրն իւր սղարմեսցի⁶:

5. ԹՃԻԸ (1679) Մուսլի փաշան Վանայ հրամայեաց Հայոցն մորուսն թողուլ: Ի սոյն թուին Կարապետ վարդապետն եղև սոսանորդ: Յայսմ տալի անճոռնի և պարթև Կաթողիկէն, որ տալի Իւչքիլիսայ, վերստին նորոգեցաւ ի յերկիրն Բաղրևանդ՝ ձևամբ Իսահակ վարդապետին, որ ի Լանկ թամուրէն խանգարեալ կայր:

10 Թե՛՛թ (1680) Զանգիբլատ օղլին զղայի լաճ Իսաղ աղան և զԶաթալ օղլին, և ներքինի մի խեղտեաց. սորա ջորին ծնաւ, որ և յետ սակաւ աւուրց և ինքն սատակեցաւ: Սա հրամայեաց Հայոցս զվախեզն առնուլ ի գլխոյն և գտակ դնել. այս Զանգիբլատ օղլիս զՍղգոյ գեղի ժամատունն քակեաց, որ դեռ նոր էին շինեալ: Ի 15 սոյն թուին Յակոբ հայրապետ վախճանեցաւ յԲստամպոլ, յորոյ աւուրս երկեցաւ յերկինս վարսաւոր ասաղ մի, յոյժ մեծ և ահագին. և երկեղաւ աւելի քան զքսան և հինգ օր:

20 և էր յունիս 9:

Ի սոյն թուին ահապին շարժ ևղև ի քաղաքն Նրեան, մինչդիև անթիւ մարդիկ մեռան, որ և աւելի քան զիւս քաղաքին տապաւնեցաւ և ընկղմեցաւ⁸:

25 ՄԺՀԱ. (1682) ի ժամանակս Ալի փաշային վանայ, նորոգեցաւ սուրբ Յակոբ եկեղեցին ձեռամբ տէր Գրիգորին. սոյն Ալի փաշայս զՍտեփաննոս և զԳրիգորն կախեաց ի փայտէ անմեղ յորոց վրայ լոյս ծագեցաւ⁹:

30 Ի սոյն թուին կին մի ի քաղաքէն Վանայ, Գայիանէ անուն,
ուրացաւ զԲրիտանոս և տաճկացաւ. և ընդ իւր տալաւ զորդին և
զգուստըն, և ինքն եղև առն միոյ Թուրքի. սա յետ չորս ամի
ծնաւ արդաղ մի ի տես և ի ցոյցս ամենեցուն, այլ անվեառուր

Ի սոյն թուին Եղիազար կաթողիկոսն ելեալ յԵրուսաղէմայ
եկն յԷջմիածին¹⁰։ Ահազին շարժ եղև ի վան և ի Բաղէշ մայիս 19
րայց նախախնամութեամբն Աստուծոյ շինուած ինչ ոչ խախ-
տեցաւ։

ՌՃԼԲ (1683) Օմար փաշան Վանայ գլխառնող սլաթոն
գլխառնողն անունն խաբէսութեամբ երեւ առ ինքն, և սպան զնա
առ հրամայեաց պլիկ կարել սղզնծէ, և սահմանեաց զգրամն տաղ-
մայ դարենէ:

40 Ի սոյն թուին համբաւ հանին, թէ հաւու փորն օձ կայ, և
սոյնքան ղենեցին, որ ամենեւին հաւ ոչ գտանելը ի քաղաքն¹¹

Ի սոյն թուին վարդան վարդապետն և Իգնատիոս վարդապետն վախճանեցան ի բանտի ի քաղաքն Վան: Մարդակերտ գալ մի երեւեալ ուր ցերեկի շրջէր և բազում քիտա առնէր և ընդդէմ մարդկանց պատերազմէր. || ասին թէ խօսէր ևս մարդապէս և մարդիկ ոչ իշխէին միայն գնալ յայգիսն, այլ միաբանէին

և բերք և չորս սաղա գնալին, մինչ զի և փաշան հրամայեաց զօրակառնացն սպանանել զնա և ոչ կարացին, և Սաֆարն սպան զնա¹²:

ՌՃԼԳ (1684) Օմար փաշան ըմբռնեաց չորս մեծ աղայ ի
5 փանայ և էարիլ ի զընտան. և պահեաց աւելի քան զերեք ամիս
և յետոյ սպան զնոսա ի մայիս 8, Նալպանտ օղլի, Դատըր աղէն
և Շաթըր օղլի, Իրլաշիմ աղան¹³։

10
15
20
25
30
35
40
45
50
55
60
65
70
75
80
85
90
95
100
105
110
115
120
125
130
135
140
145
150
155
160
165
170
175
180
185
190
195
200
205
210
215
220
225
230
235
240
245
250
255
260
265
270
275
280
285
290
295
300
305
310
315
320
325
330
335
340
345
350
355
360
365
370
375
380
385
390
395
400
405
410
415
420
425
430
435
440
445
450
455
460
465
470
475
480
485
490
495
500
505
510
515
520
525
530
535
540
545
550
555
560
565
570
575
580
585
590
595
600
605
610
615
620
625
630
635
640
645
650
655
660
665
670
675
680
685
690
695
700
705
710
715
720
725
730
735
740
745
750
755
760
765
770
775
780
785
790
795
800
805
810
815
820
825
830
835
840
845
850
855
860
865
870
875
880
885
890
895
900
905
910
915
920
925
930
935
940
945
950
955
960
965
970
975
980
985
990
995
1000

յայտ եղև,
 Ի սոյն թուին ի քաղաքն Վան, այր մի շինէր դռուն իւր
 20 և ի փորել գերկիր ետես, զի ելանէր անդիկ յերկրէ, որ և ժողո
 վեալ յամանս ինչ. և այս համբաւ լուր եղև ի քաղաքն ամենայն
 մինչ զի փաշան և գատաւորն ևս գնացին ամենայն զօրօք
 իւրեանց ի տեղին տեսանել զիրն. և զի էր երեկոյ, հարին զվրա
 ի վերայ տեղոյն, և ձգեցին ի վերայ նորա կապերտ և զշոր
 25 կողմն մատնեհարեցին. և թողին պա || հապանս անդ մինչև յս
 րաւօտն. և ի վաղիւն կրկին ևս գնացին անդ բոլոր քաղաքն ամե
 նայն և փաշայն և գատաւորն փողօք և թմրկօք և բացեալ տե
 սին զի ոչինչ էր¹⁴;

սին զի ոչինչ էր¹⁴։
 Ի սոյն թուին մահմետական Տաճիկ մի ի քաղաքէն Ոստա
 30 նայ, որ էր ինքն մօլայ եկն ի քաղաքն Վան. և գնացեալ ա
 ղատին՝ ասաց, թէ «Ես կամք ունիմ լինիլ քրիստոնեայ տամ
 և ընտանեօք իմովք, քանզի ի տեսեան յայտնեցաւ ինձ ակնել
 ստութիւն ձեր, և ճշմարտութիւն ազգի նոցին, և արդ դու զ¹⁵
 հրամայեա վասն այս բանիս»։ Եւ նա խոժոռեալ ընդ բանս նորի
 35 հրամայեաց տանել զնա ի բերդն. և արդեալ անդէն ի բազմ
 աւուրս, զի սթափեսցի և զգաստացի, քանզի կարծեաց թէ յ
 մարեալ է. և պատուիրեաց ամենեցուն, զի մի յայտնեց
 զհամբաւս այս քրիստոնէից. և թեթեւութիւն լիցի հաւատոյս մե
 40 և նա կացեալ անդ ի բերդին զաւուրս բազում և բնաւ ոչ շա
 ժեցաւ ի հաւատոցս, ոչ երկեաւ ի նոցանէ, և ոչ փոխեաց զիս
 իւր, այլ զնոյն բանսն յայտնի և համարձակ ասէր, թէ «Ես գա
 նամ ի հաւատոց ձերոց և լինիմ քրիստոնեայ»։ Վասնորոյ ը
 կեցին զնա յանբաւ բարձրութենէ բերդին ի վայր և նա եկ
 կանգնուն ի վերայ օռից իւրոց կենդանի. ընդ որ հիացեալ Տա
 45 կայն և այրեցին զնա ի տեղոջն յայնմ իկ. և ի գիշերին յայնմ
 լոյս էջ ի վերայ նորա. և տեսողաց տեսեալ վառս տային Աստուծ

որ է երկուսն զուգուշ կէս. յորոյ աւուրս էր Տուրսուն փաշայն ի քաղաքն²²:

Դարձեալ Ռձն (1691) թուին, յունւար ամսոյ 6, յաւուր Յայտնութեան տեսուն, զՇէկ Միրզայն և զՄարզանենց Ատոմն և ի վան, ըստ զսոքա զուէրն ետուն կախել, զի կարծեցին թէ զխարաջ նոքա սահմանեցին. որ յինքեանցն յետս նահանջեցին. և վայլօտայ բերին, քանզի Շէկ Միրզայն յՍտամպուլայ եկն, յորոց պատճառէ ռոպցեալ սպանին զնոսա, որ և այս Օմար փաշայն յետ հինգ ամսոյ և ինքն մեռաւ աստէն. և արտաքոյ թաղեցին²³:

Ի սոյն թուին, յամսեանն օգոստ 11 տասի Եղիազար կաթողիկոսն վախճանեցաւ յէջմիածին. և եղև ի տեղի նորա կաթողիկոս աշակերտ նորին Նահապետ կաթողիկոսն²⁴: Սա ի Ռձն (1696) յունւար 6 զԿարմիր Աւետիսն օրհնեաց կաթողիկոս Աղթամարայ՝ ներհակ թումայ կաթողիկոսին²⁵. և թումայն, զԱրծկեցի Սահակ պարոնաէրն օրհնեաց կաթողիկոս ընկեր իւր:

Ռձն (1692) յապրիլ 13, ի յառաւօտէ աւուրն արեղակն նուաղեցաւ ի լուսոյն և դարձաւ ի գոյն կապարի. և մէջ պատեաց զերկիրն այնպէս, որ մարդիկ զմիմեանս ոչ տեսանէին ի մէջ ցերեկի և մինչև ցերեկոյն կարմիր փոշի տեղաց յերկիր, վասն մեղաց մերոց²⁶:

Ի սոյն ամի սաստիկ մահ եղև անգրանկաց:

Եւ դարձեալ ի սոյն ամի իսմայիլ փաշայն տասն տասն խուրուշ խարաջ էաւ:

Ի սոյն ամի հոկտեմբեր 27, յաւուր հինգշաբթի, սաստիկ շարժ եղև ընդ երեկոս երեք-չորս անգամ²⁷:

Ռձն (1693) հոկտեմբեր 9 մայրս մեռաւ:

Ռձն (1695) Գուրճի Մահմատ փաշայն եկն ի քաղաքն

Վան յօգոստոս 18. սա ետ սլիկ կտրել և զտարադաճ շինեաց. և ի նոյեմբեր 20 մանդուլ եղաւ. սա երկու անգամ մասթու էաւ ամենայն վանօրէից²⁸:

Ի սոյն թուին սուրբ Երուսաղէմայ նուիրակ Միթթար վարդապետն ի քաղաքն եմուտ հինգ հոգեով:

Ի սոյն թուին մարտ 5 մահտեսի Շահպանդար խօճայ Սահակն մեռաւ ի Սօշապն և յետ վեց աւուր ասլա բերեալ ի քաղաքն թաղեցին յաւուր տօնի սուրբ Լուսաւորչին:

Ռձն (1696) յամսեան մայիս անգին շարժ եղև յերկիրն

Մակուայ, և որ և սուրբ աթոռն թագէստի խախտեալ բեկրեկեցաւ²⁹:

Ի սոյն թուին ի քաղաքն Բաղէշ, յունիս 10, սաստիկ շարժ եղև և բազում մեծածախ շինուածք, տունք և ապարանք կործանեցան և աւերեցան և բազում անձինք մեռան:

Ի սոյն թուին փետրվար 8 Չաթրաւիլ օղլի Ուսուֆ փաշայն եկն ի Վան:

Ռձն (1697) մեծ պահոց առաջի երկուշաբթի Տուրսուն փաշայն ի Վան քաղաքն եմուտ և ի մարտի աւուր 20, գար-

նանամտին սպան ի զօրաց իւրոց ոգիս տասն. և այլք գաղտ փախեան, քանզի կարաւան էին թալանեալ. և ի յայսմ փախըստական զօրացն այլ ոմն մնաց ի Սօշապ առ պարոնն, որոյ անուն Գուշուկ Մուստաֆայ ասէին, որ եղև այնքան անուանի զօրաւոր, մինչդի հոշակեալ համբաւեցաւ անուն նորա առ թագաւորն, որ և ի Ռձն (1699) առաքեաց թագաւորն նմա խիլայս. և հրամայեալ զօրս ժողովել և գնալ ի վերայ Բասրայու, որ ելեալ գնաց քաղում զօրօք և անդէն սպանաւ³⁰:

Ի սոյն թուին Յառաջաւորաց պահոց չորեքշաբթի, որ էր յունւար 27, Կարապետ վարդապետն վախճանեցաւ ի Վարագ. սա եկաց առաջնորդ դամա 17 և ի նոյն օր մեռաւ յորում ծնեալն էր: Եւ քաղաքացիքն առաքեցին ի Բաղէշ և բերին զՍտեփաննոս վարդապետն. և ի մարտի 22 կարգեցին զնա առաջնորդ քաղաքիս Վանայ, որ եկաց 18 տարի:

Ի սոյն թուին զՎարագայ վաքիլ խօջայ Սանամիրն և զՎարագայ տէր Մարգարայն ձեռնեցին զուլ աղասիքն. և ամէն մէկին Դձ (400) փայտ դարկին և զհարապետ վարդապետի ապրանքն խնդրէին:

Ի սոյն թուին սպանացի Ստեփաննոս եկեալ յէջմիածին և յոյեմբեր 2 եղև կաթողիկոս և աքսորեաց զՆահապետն³¹. և դարձեալ ի սոյն թուին հաստատեցին կրկին զՆահապետն և զՍտեփաննոսն ընկեցին³²:

Ի սոյն թուին Հոգւոյ գալստեան երկուշաբթի թումայ կաթողիկոսն Աղթամարայ էաւ զՎան մայիս 23, յաւուրս Տուրսուն փաշայն. և յաջորդ ամի ապրիլ 1 թումայ կաթողիկոսն վախճանեցաւ: Սոյն թումայ կաթողիկոսն զձեռնադրուծին իւր առեալ էր յԵղիազար կաթողիկոսն յէջմիածնայ:

Ի սոյն թուին Մարտիրոս վարդապետն նորոգեաց զՎարդիկ հօր եկեղեցին զանազան յորինուածով. սա յաշակերտաց Բաղիշեցի Վարդան վարդապետին էր:

Ռձն (1698) յամսեան փետրվարի Ստեփաննոս կաթողիկոսն վախճանեցաւ յԵրեան ի բանտի, բազում շարշարանօք, յորոյ վերայ լոյս էջ³³:

Ռձն (1698) մարտ 12 Սարի Օսման փաշայն եկն ի Վան և յուլիս 4 գնաց. սա սպան զՍինան տաճիկն, զի և ինքն մի ենդիշարի սպանեալ էր³⁴:

Ի սոյն թուին յօգոստոս 21 Ալի փաշայն եկն ի քաղաքս Վան երկու որդեակներ: Այս այն Ալի փաշայն է, որ յառաջագոյն ի Ռձն (1685) թուին եկեալ էր ի քաղաքս և զըրջապատ խանդակն ետուր պեղել: Սա հոկտեմբեր 22 գնաց ի պատերազմ ի գալին ետուր պեղել: Սա հոկտեմբեր 22 գնաց ի պատերազմ. ասլա դարձաւ վերայ Մանձկերտու և այլեաց բազում գաւառս. ասլա դարձաւ ի Վան. և սպան զՇաբանն, զՇատօն, և զմիւս այլ ոմն Հայ կախեաց ի միում աւուր ի գեկտեմբեր 8: Սա զԳաղտաղբան մօտի սղբիւրն, որ է մերձ Հահիրին, կամարակապ շինեաց յիշատակ իւր և գնաց ի Բասրայ:

Ի սոյն թուին յօգոստոս 2 Կայծակ Յովհաննէս վարդապետն եղև կաթողիկոս Աղթամարայ:

Ի սոյն թուին Թօխմախ ըսէս Միրաքն զասնաֆի աւելորդ
գլխահարկն դաւթարով սահմանեալ հաստատեաց, որ ամենայն
ոք թէ ուսթաքար և թէ սամիկ տացէ զխարաջն ըստ զխլման
աւուր և ժամանակին³⁵:

5 ՌՃԽԸ (1699) ի մուտն յունվարի, մեծ և անուանի, Սրգաթ Խասհակ վարդապետն եկն ի Վան, որ էր այր ծերունի և յոժ առաքինի. և ամենայն ներքին և արտաքին գիտութեամբ և փիլիսոփայական իմաստութեամբ զարգարեալ. և քաղաքացիքն յոժ պատուով և փափագանօք ընդունեցին զնա իրրե զլուսաւորիչն Հայոց. և յետ երեք ամսոյ մեծ պարգեօք առաքեցին զնա յաթոն իւր ի Թագէոս Առաքելոյ վանս:

Ի սոյն թուին յաւուրս Ալի փաշային մարգագլուխ մէկ
մէկ ոռւղ խառաջի կոտոր ժողովեցին. և միւս տարին այս ծեր
Ալի փաշայս յունիս 22 զնաց ի վերայ Բասրայու երկու որդովք
15 հրամանաւ թագաւորին, զի Արապն պատեալ էր զնա շուրջանակի.
և հասեալ ի Բաղդատ և անդ մեռաւ³⁶:

Ի սոյն թուին սեպտեմբեր 13 ի հասարակ օրն արեգակն խաւարեցաւ ի լուսոյն, և եկաց այնպէս ժամս երկու և աստեղք երեւցան յերկինս և Զամուշ օղլի խալիլ աղայն, որ էր յաւուրսն յայնոսիկ նստեալ ի տեղի փաշային՝ հրամայեաց և ի նոյն օր թափօր ելին Հայ և Թուրք³⁷: Եւ ի սոյն թուին սոյն Զամուշ խալիլ աղայն և Նօհ աղայն առաքեցին ի Սօշար, և մեծաբանօք կոչեցին զԻբրահիմ բէկն ի պատիւ, որ էր տէր երկրին այնորիկսա ॥ որդի էր Շամզդին պարոնին, որ սպանաւ յՕմար փաշայէն, ի ՌՃԼԲ (1683):

Ի սոյն թուին պատկեր Ֆոանկաց ընծայո առաքեաց հոգևոր տեառն մերոյ Նահապետ կաթողիկոսին՝ զարմանալի աթոռ մի և պատուական գաւազան մի և լաւ խալիչայ մի, որք էին անտեսանելի յաչաց մարդկան, և արժէին վեց քէսայ վող աւելի և ոչ պակաս⁸:

ՌՃԽԹ (1700) տէր Յուսկան որդւոյ եկեղեցին նորոգեցաւ:
ձեռամբ Կոսեցի Սարգիս վարդապետին ի Բերկիրի:³⁹

Ի սոյն թուին յապրիլ 27 Սարի Օսման փաշայն եկն ի Վան, և յուլիս 15 գնաց ի Վերայ Խիզնայ և Զեռնակայ¹⁰. և անդէն մանդուլ եղև⁴¹:

Յօգոստոս 10-ի յայտ թիւս յԱստուածածնի բարեկենդանի շաբաթ օր, որ է Նիկեսոսի ժողովն, մեր Վանայ իշխանքն ոչ թողին յեկեղեցիսն «Ոյ հրաշայի» ասել:

11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-10

5
 10
 15
 20
 25

ել ի քաղաքէն և փախստական գնաց մինչև ի Զօրս⁴², որ և իմացեալ զօրս Մանմուտանայ եկին ի վերայ նորա և թալանեցին ի ճանապարհին. և զոմանս սպանին և զբազումս վիրաւորեցին, սակայն ինքն մա ը զապուրծ անկեալ ի Զօրս գերծաւ: Եւ զի սա

5 յազթեալ էր զԲաբայն յանցեալ ամին, այն որ ներհալ էր ընդդէմ Պարսիցն, յորոյ պատճառէ եղեալ էր երախտաւոր Պարսիցն, որք սիրով ընկալան զնա, և զի ապստամբեալ ևս եղև ի յիւր թագաւորէն և գնաց անդ. և արդ՝ թէպէտ յառաջ սիրով ընկալաւ զնա խանն Զօրսայ, բայց յետոյ խորհրդով պարոնին Սօշապայ կողոպտեալ մերկացոյց զնա յամենայն փառացն և արար որպէս յետին աղքատս՝ ասելով, թէ Ճիւս լրտես եկեալ ևս յՕսմանցւոց յերկիրս մերձ, և կապանօքն առաքեաց զնա առ խանն Թաւրիզոյ. և նա աղդ արար շահին ի Սպահան, թէ այսպէս երեւիլի և անուանի ոմն եկեալ է ի մեզ. և զինչ որ գու հրամայես

15 յես այնպէս առնեմք ընդ նմա: Եւ նա հրամայեաց մընալ անդէն մինչև ինքն աղդ արասցէ թագաւորին՝ և ներում խնդրեսցէ, որ և արար ինքն. և մինչ եկն դեսպան ի թագաւորէն տանել զնա փառօք՝ նա անդէն յաքսորս մեռեալ էր, ի մուտն ՌՃԾԲ (1703) թուին⁴³: Սա լուաւ. թէ ի թագաւորէն ֆարման ելեալ է իւրոյ

20 Գլխոյն, յորոյ պատճառէ քաղաքացիքն կալան զգատաւորն քաղաքին, և ի բերդն ձգեցին ի բանտի, զի նա ազդեալ էր փաշային զքաքին, և ի բերդն ձգեցին ի բանտի, յունվարի 10-էն մինչև մարտ 20, զֆարմանն, որ եկաց ի բանտի,

25 Ի սոյն թուին ասլրիլ 24 ձեր Իսմայիլ փաշայն եկն ի Վան ի Յարզրումայ, սա ազգական էր Իսմայիլ փաշային, որ փախեալ էր, որ և աստ մեռաւ⁴⁴:

30 Ի սոյն թուին մարտ 7, որ էր Մեծ պահոց առաջին ուրբաթն,
 յերեկոյեան ժամուն. սաստիկ շարժ եղև ի քաղաքն Վան, բայց
 35 փնաս ոչ եղև, և դարձեալ ի նոյն գիշերն և ի կիրակի ցերեկն,
 և երեք և չորս անգամ շարժ եղև. և հասեալ ի չորեքշաբթի
 40 առաւօտեան ժամուն սաստիկ և ահագին շարժ եղև, որ քաղաքն
 ամենայն ահաբեկ եղեալ սասանեցան, և Հայ և Թուրք ամենե-
 քեան թողեալ զտունս ելին ի քաղաքէն ի դուռս. և անմարդա-
 բնակ եղև քաղաքն ամենայն. և ելեալ ի դուռս կազմեցին վրանս
 45 յեկեղեցիսն գնացեալ ննջէին տամբք և ընտանեօք. և հասեալ ի
 միւս շաբաթ օր, որ էր մարտի 15, դարձեալ ահագին շարժ եղև
 ի հասարակ աւուրն, յորմէ բազում տունք խախտեցան ի քա-
 ղաքն. և սակաւք բլան. մինչդի և միջին դուռն քաղաքին ևս
 50 թեամբն Աստուծոյ. և այսպէս եկաց յերեւման իբրև գնաւ ի վերայ
 ջրոյ մինչև յօր գարնանոյ, և հասեալ ի նոյեմբեր 30 յաւուր
 55 կիրակէի ի վեց ժամուն սաստիկ և ահագին շարժ եղև և ոչ փնաս³⁵,
 և թշնմեցաւ ի քաղաքն և ամենայն տունքս և թշնմեցաւ⁴⁶ և թշնմեցաւ⁴⁷

ՌՃԾԴ (1705) Նահապետ կաթողիկոսն և ՌՃԾԶ (1707) Թիւն սպանանցի Աղէքսանդր վարդապետ եղև կաթողիկոս
45 Էջմիածնայ:
ՌՃՀԵ (1726) Խիստ անգրանկաման եղև յաշխարհի և մա-
նաւանդ թէ ի քաղաքս վան:

ԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

- 422

$$20: p \mid (0, 0, 1, 3, 0, \dots)$$

25. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 284:

25. Այդ մասին մանրամասնումը տես 337-338-րդ հոդվածներում։

... անհատական և հանդիմանալի, որ պետք է ...

27. *zifum*. *Ud*, 1, 49 359:

28. Sb'_n և հիմամ. U° , 1, էջ 359:

Ms. 1. 19 359:

շում, որոնցից մեկը նշում է ամսաթիվը — 1917 թ. 1, էջ 359:

Կրթական տեսակետի վրա, 1, 52 666:

20. The number of people who are

22. 94. 17. 1. 19 284, 312:

34. Sk'u U^o, 1, 42 359;

34. *Stellaria media* (L.) 52

Հայոց (հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 361):

[illegible]

Finsternisse", t₂ 278):
28. etim. t. t. f. f. m. U^o 1, t₂ 359:

38. Տե՛ս և հմմտ. ՍԺ, 1, 52. Ստորագրողը հեռադատարանում, գրել է Երբեք չեմ գիտեր:

[illegible]

428

Չաքրափայլ յաղօթն ձեր... տէր Սարգիս մեծ վարդապետն (զոր կոփեցի ասեն), որ է ի
 Կարնոյ մայրաքաղաքէն և այժմ է արքայիսկոպոս և տաջնորդ մեծ նահանգին Վաղար-
 շակեղտոյ բազմեալ յաթոռ պոստօֆրօնդէսիական ի սր. և յարքայաշէն վանս, որ...կոչի
 սբ. Գրիգոր, որ բազում վախարմամբ և եռանդնոտ սիրով ետ զծագրել զսր. տառս...»
 (էջ 223բ): Բնագրում վախարժեքում նշվածը գրված է լուսանցքում:

40. Մի ժամանակագրի մոտ այս տեղանունը «Չրականայ» ձևով: Կարծում ենք
 ստույգը Ջեռնակն է, զյուզաքաղաք Յոշապից 4 ժամվա ճանապարհ հեռու, Յոշապ գետի
 ափին:

41. Տե'ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 359:

42. Բերդ, որի անունով էլ կոչվում է խանությունը: Վերջինս բնկած է Մակուի,
 Խոյի և Շախիջևանի խանությունների միջև:

43. Տե'ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 360:

44. Տե'ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 360:

45. Տե'ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 360:

46. Մի ժամանակագիր նշում է ամսաթիվը՝ հունիսի 13, տե'ս նույն տեղում,
 էջ 304:

XVIII

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԻ ԱՌԱՐԵԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Ն.

Ստորև բերվող բնագիրը, որ գտնվում է Մատենադարանի № 1786
 ձեռագրի 44բ—49բ էջերում, առաջին անգամ հրատարակեց պրոֆ. Աշ. Ար-
 րահամյանը, 1941 թ., Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու»-ի
 I հատորում¹: Հենց այստեղ էլ հրատարակիչը, ենթադրաբար, սա վե-
 րագրել էր Մարտիրոս գի Առաքելին, թեև այդ բանի համար նա չունե-
 ուղիպիկի ցուցում: Սակայն, կարծում ենք, պրոֆ. Աշ. Արրահամյանը ճիշտ
 է վարվել, «որովհետև, ինչպես գրում է նախ՝ ժամանակագրությունը պա-
 րունակող ձեռագրի գրիչը նա է (Մ. գի Առաքելը—Վ. Հ.) և ապա՝ ժամա-
 նակագրության վերջին թվականը համընկնում է ձեռագրի գրչության ժա-
 մանակի հետ: Դժվարանում ենք կապակածել, որ Մարտիրոս գի Առաքելը,
 որը գրել է ամբողջ ձեռագիրը՝ օգտված լինի նույն տարում կազմած մի
 այլ հեղինակի ժամանակագրությունից²: Հավաստի համարելով այս են-
 թագրությունը, ժամանակագրությունը հրատարակում ենք երկրորդ ան-
 ցամ Մարտիրոս գի Առաքելի անունով:

Սրա կենսագրությունից մեզ շատ քիչ բան է հասել:

Այդ սակավաթիվ փաստերը գտնվում են № 1786 ձեռագրի տարբեր
 էջերում, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, Մարտիրոս գի Առաքելի ճանա-
 պարհորդական տետրը պետք է լինի³:

Ըստ այդ տեղեկությունների, 1709 թ. Մարտիրոսը եղել է Շիրազում,
 1722-ին՝ Բենդեր Արասում և Բենդեր Սուրաթում, 1723-ին՝ Լիվոռնոյում
 և այլն:

Ժամանակագրությունը սկսվում է մի փոքրիկ ներածականով, որտեղ
 խոսվում է Սեֆյան գինաստիայի հիմնադիր Իսմայիլ I-ի նախորդների մա-
 սին, ապա սկսվում է բուն ժամանակագրությունը՝ Սեֆյան թագավորների
 հաջորդական շարքը՝ Իսմայիլ I-ից մինչև Թահմազ II-ը: Այս մասում բա-
 վական համառոտ նշված են յուրաքանչյուր թագավորի ժամանակ տեղի
 ունեցած նշանավոր եղելությունները: Այդ տեղեկությունները, սկսած շահ
 Սեֆի I-ի շրջանից, դառնում են բավական մանրամասն և ուշադրավ: Ժա-
 մանակագրությունն ավարտվում է 1729 թվին Թահմազ Դուլի խանի,
 1 Երևան, 1941 թ., առաջաբանը՝ էջ 93—95, բնագիրը՝ էջ 95—100:

² Նույն տեղում, էջ 93:

³ ՄԺ, 1, էջ 263:

ապագա նադիր շահի կողմից մի շարք քաղաքներ նվաճելու վկայություններով: Արժեքավոր և հետաքրքիր են ժամանակագրություններից մասի տեղեկությունները, սկսած XVII դարի 50-ական թվերից, որտեղ խոսվում է Ավդանստանում տեղի ունեցած գանակալական կռիվների, լեզգիների ավդանների առաջատարությունների, Պյոտր I-ի դեպի Անգրիովկաս և Պարսկաստան կատարած արշավանքի, ինչպես նաև Օսմանյան թուրքերի առաջատարությունների և պատերազմների մասին:

Ժամանակագրությունների մասի համար հեղինակն օգտագործել է գրավոր առանձին աղբյուրներ, որոնց միջև նկատելի եղած տարբերությունները նա նշում է «այլ կասեն թէ» կամ «ասեն թէ» միջանկյալ բառերով:

Սկսած 1721 թվականից հեղինակը մերթ և մերթ ակնարկում է դեպքերին իր ժամանակակից լինելը «արդ այժմ, յորժամ է» կամ «որ է այժմ այսպէս» բառերով: Այսպիսով, ժամանակագրությունն հիմնական և արժեքավոր մասը կազմում են հեղինակին ժամանակակից դեպքերի տեղեկությունները:

Ժամանակագրությունը ձևագրում ընդհանուր վերնագրի չունի: Մի քանի փոքր վերնագրերի ներքո շարադրված է կոնկրետ նյութը: Այդ վերնագրերը գրված են ձևագրի ժամանակագրությունն ընդգրկող բոլոր էջերի վերին լուսանցքներում. գրանք են՝

- ա) Կարգ և թիվ թագաւորաց Պարսից:
- բ) Առումն թագաւորութեան Պարսից ի Յաղվանէն:
- գ) Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց և Ռուսաց:
- դ) Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց:
- ե) Մարտ Օսմանցոց ընդ Աղվանս և ընդ Պարսից:
- զ) Մարտ Պարսից ընդ Օսմանցիս:

Նպատակահարմար գտանք այս վերնագրերը տեղափոխել յուրաքանչյուրը համապատասխան նյութի շարադրման սկզբում, այդ մասին հիշելով ծանոթագրություններում:

Ինչպես նշեցինք, ժամանակագրությունն ավարտվում է 1729 թվականով, նշանակում է, հեղինակն այն կազմել է 1729 թվից հետո, հավանաբար 1729—30 թվերին: Բնագիրը հրատարակում ենք նույնությամբ՝ ուղղելով միայն կետագրությունը:

XVIII

Կարգ և թիւ թագաւորաց Պարսից¹. Ի թուարեւութեանս Հայոց Պիշ (1397) յորժամ Լոնկ թաւուրն յել երկրէ իւրմէ² և եկն երկիրս Ատրպատականի, զՎան, զԵրևան և զնախչուան աւերեաց: Էր տէր Արտաւիլոյ շէխ ոմն, անուն Սէֆի: Սորայ որդի լեալ շէխ Հայդար անուն, որ առեալ է իւր կնութիւն զքոյր Յեաղուր թաւաւորին, որ էր տէր թաւրիդոյ: Եւ էր սայ, այս Յեաղուրս թոռն Ջհանշահ թագաւորին³: Եւ այս շէխ Հայդարէս և Յեաղուր թագաւորի քերէն ծնանի որդի և անունն իսմայէլ: Այս շէխ Հայդ[ա]րս և կինն իւր խորին գեղով սպանանել զՅեաղուր թագաւորն, զի ինքեանք առցեն զթագաւորութիւնն: Եւ սիրոյ պատճառօք կոչեն զՅեաղուր թագաւորն ի ճաշ և տան ուտել նմայ զգեղեալ կերակուրն: Եւ յետ զգալոյն թէ գեղեալ է կերակուրն 10 զգեղեալ կերակուրն: Եւ յետ զգալոյն թէ գեղեալ է կերակուրն և տայ նոցա ևս բռնութեամբ ուտել: և մեռան երեքեանս՝ Յեաղուր թագաւորն, շէխ Հէյդարն և կին նորայ: Եւ մահուկն իսմայէլ փախստական տարան յԱխթամար կղզի և անդ սընանին: 15 Եւ յորժամ հասանէ յարբունս հասակի բերեն զնա սղգականքն իւր և ասեն, թէ սայ է ժառանգն երկոցունց կողմանցն, քանզի սայ է ժառանգն⁶:

1. Շահ Իսմայէլս նրստի թագաւոր թարվէլի թուին Հայոց Պիշ (1501), գնաց յԱսպահան պատերազմեցաւ ընդ Աղվանդին և Ջի (1526) մեռաւ, որ թագաւորեալ ամս ԻՇ (25)⁸:

2. Շահ Թահմասպ, որդի շահ Իսմայիլին նստաւ թախտ թվին Ջի (1526): Եւ թվին ՋՂ⁹ (1541) գնաց էաւ Երևան, Գանջայ, 20 Ջի (1526): Եւ թվին ՋՂ⁹ (1541) գնաց էաւ Երևան, Գանջայ, Շամախի, գնաց ևս ի Վրաց տուն և բազում աւերութիւն արար: Գարձեալ ի սոյն թվին թագաւորն Հընդկաց Հումայուն

Գարձեալ ի սոյն թվին թագաւորն Հընդկաց Հումայուն 25 նեղացեալ ի թշնամեաց եկն առ շահն¹⁰ և առեալ ի սմանէ դօրս իբրե ԻՌ (20.000) և տարեալ յաշխարհն իւր, պատերազմեցաւ, և կոտորեաց զթշնամիսն իւր, և փախոյց, և զերկիրն իւր գրաւեաց, և այլ բազում քաջութիւնս արար շահ Թահմասպ, որ գնաց մինչ ի Վան, Երևան և զԱրզրում աւերութիւն դարձոյց: Մեռաւ թվին ՌՕԻԲ (1573)¹¹, թագաւորեալ սորայ ամս ԽԸ (48) և այլք ասեն թէ՝ ԾԱ (51):

3. Շահ Իսմայէլ նստաւ թախտ թվին ՌՕԻԳ (1574), որ թա- 45 գաւորեալ սորայ ամս Բ (2) և մեռաւ ի թվին ՌԻԳ (1575) ին: Եւ (1. գարձեալ ի սոյն թվիս, ասեն թէ, եղբայր սորայ թահմասպ 35 Եւ (1. գարձեալ ի սոյն թվիս, ասեն թէ, եղբայր սորայ թահմասպ

44բ

45ա

տեմբեր ԺԲ (12) թվին ՌՃՀԱ (1722), յորժամ էսո Ռսպանան քաղաքն և նստաւ³⁵:

Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց և Ռուսաց³⁶. Ի սոյն ամի ելին Օսմանցիք բազում պատրաստութեամբ ամենայն կողմամբ Պարսիկ երկրաւ³⁷: Բայց յայսմ ամի Ռուսն եկեալ զօրօք և էսո երկիրն Լազդու, զԹարսու և Անդրիու բերդն: Եւ անտի մեծ կոտորումն եղև երկուց կողմանցն: Եւ անտի եկեալ զօրքն Ռուսաց ի վերայ բերդին Դարբանդու, այսինքն Դուռն արկաթի, որում կային Պարսիկք, և կամաւ ետուն զբերդն և զքաղաքն: 10 Այլ և առին զԲաքու և մերձակա գաւառս³⁸: ॥ Եւ ի սոյն ամի եկեալ զօրքն Ռուսաց և խաղաղութեամբ մտին երկիրն Գիլանայ, զՌաշտ, Լահիջան³⁹, Գասկար⁴⁰ և այլ ամենայն քաղաքս Գիլանայ՝ զի ի Նիազովու⁴¹ մինչ ի Աստարաբադ և այլ քաղաքս Մաղանգարանու և ամենայն մերձակայ քաղաքս Կասբից ծովու կամաւ ետուն: Եւ մտին Ռուսքն և նստան, և տիրեցին խաղաղութեամբ: Իսկ հետեալ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԲ (1723), Վախտանգն, որ էր եղբոր որդի Գորգին խանին անցելումդ յիշեցեալն և տէրն Թիֆլիզոյ և Վրաց աշխարհին, պատրաստութիւն առնէր զօրաց պահպանութիւն երկրին իւրոյ, վասն զօրացն Օսմանցոց, որք 20 բանակեալ էին ի Ղարս: Ի սոյն աւուրս Մահմադդուլի խանն, որ էր բիւծ որդի Թամրազ խանի, թոռն Հէրակին Կախէթոյ՝ Վրաց տեառն, սայ ի կողմանէ շահագայ Թահմազին, ել զօրօք Երևանայ և շրջակայիս քաղաքացն, այլ և նոյն Կախէթու Վրացօքն ի վերայ Վախտանգին պատերազմէր: Եւ յոչ⁴² գտանել յաջողութիւնս ել և գնաց առ լեռնաբնակ Լազդիսն և ետ նոցա բազում 30 թիւնս ել և գնաց առ լեռնաբնակ Լազդիսն և ետ նոցա բազում ռոճիկս. առեալ ընդ իւր զօրս նոցա և յանկարծօրէն եհաս բանակն Վախտանգին և փախստական արար. և ետուտ ի քաղաքն Թիֆլիզ աւար առնելով, ետ զամենայն ինչս նոցա Լազդեացն և տիրեալ նստաւ: Իսկոյն լուեալ զօրացն Օսմանցոց, որ ի Ղարս 30 նստէին, Ե (5) փաշայ եկեալ դեպի Թիֆլիզ: Եւ Մահմադդուլի խանն առեալ զբախանիսն բերդին ել ընդառաջ, ետ Օսմանցոց: Եւ եկեալ Օսմանցոցն նըստան ի բերդին և տիրեցին զքաղաքն:

Ի սոյն թվին ել Հասան փաշայն Բաղդադու զօրօք բազմօք և գնաց էսո Բրմանշահ, որ և անդ վաղճանեցաւ մահուամբ:

Իսկ հետեալ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԳ (1724), որդի Հասան փաշայիս, Ահմէդ փաշայ սարաքէր, այլ Ե (5) փաշայօք ել և գնաց բազում զօրօք ի վերայ Համադանու և պաշարեաց զքաղաքն իրբե ամիսս. քանզի ժողովեալ էին ի մէջ քաղաքին իրբե Բ (1000) զիւղից և գաւառաց անհամար անձինս: Եւ սաստիկ 40 պատերազմաւ էսո զքաղաքն յամսեանն օգոստոսի, և սրոյ ճարակ տուեալ անձինս իրբե երեք ձմ (100000) և գերեցան ամենայն գաւառօքն տղայս և աղջկունս և կանայս իրբե երկու ձմ (100000). առին և ամենայն շուրջանակի քաղաքս ամենայն գաւառօք մինչ ի Հաւիդայ⁴³ և միւս կողմն մինչ ի Ջանդան⁴⁴ և 45 Սուլթանիայ⁴⁵ և մինչ ի մերձ Իսպահան իրբե Դ (4) աւուր ճանապարհ: Բայց աւանդ աղէտալի գրչիս և արեան արտասուայ-

խոտն մեղանիս, քանզի որ Համադան բնակեալք էին երեք հարիւր տուն Հայք, թող զգեղորէիցն շուրջանակի, այնպէս կոտորեցան և գերեցան մինչ զի հազիւ թէ 1 (30) տուն գտանի այժմ, որ երեք ձ (100) անձինք ի մէջ եկեղեցոյն էին կոտորեալ:

Առումն աշխարհաց Պարսից Օսմանցոց⁴⁶. Արդ ի սոյն թվին ևս զօրքն Օսմանցոց ելին ի վերայ Երևանայ և պատերազմեցան յոյժ սաստիկ, ապայ կամաւ ետուն զբերդն⁴⁷: Եւ մինչդեռ գային զօրքն Պարսից ի վերայ Երևանայ, մտին զօրքն Օսմանցոց ի շրջակա գաւառս նորա և ողորմելի աղգս Հայոց բազումս կոտորելով գերեցին բազում անձինս յոյժ: Առին և Նախշիւան ամենայն Գողթնաս տամբ և Ջօրս⁴⁸, Մարաղայ մինչ ի Գանջայ ամենայն գաւառօք: Եւ անճարակ աղգս Հայոց մեծաց, եթէ ի Շամախու և Շրվանայ երկիրն, եթէ Գանջայ և գաւառսն մինչ ի Թիֆլիզ և Երևանայ մինչ ի Արգաւէլ և Թարվէզ և Ջօրս, Մարաղայ, որ եթէ ի Լազդեացն, եթէ ապստամբ և թէ այս Օսմանցոց 15 այնպէս տապալեցան մինչ զի մեծ մասն Հայոց սրոյ ճարակ եղև և գերեցան, որպէս այժմ տեսանեմք:

Ի սոյն թվին Արգուլայ փաշայն, որ նստէր ի Վան, ել սարաքէր է (7) փաշայիւք ի վերայ Թաւրիզոյ, էսո զամենայն գաւառսն և զքաղաքն ոչ կարաց առնուլ, ձմերեաց անդ: Եւ ի հետակայ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԴ (1725) յուլիս ամսին պատեր[ա]զմեցաւ և բազում մարտիւ էսո զքաղաքն Թարվէզ⁴⁹: Եւ զոր ինչ հանդիպեցաւ Համադանայ, այսպէս և Թարվիզոյ, ևս և ողորմելի և տառապեալ աղգիս Հայոց, որք անդ բնակէին: Եւ 25 այսպէս սատուածասատու բարկութիւնս ել ի վերայ ազգին Պարսից և պատուհասեաց այրելով ընդ նմայ և զազգս Հայոց:

Ի սոյն թվին և մայիս ամսին առին Օսմանցիքն զԳանջայ և ի սոյն թվիս առին և զԱրգաւէլ ամենայն գաւառօքն:

Մարտ Օսմանցոց ընդ Աղվանս և ընդ Պարսից⁵⁰. ॥ Ի սոյն թվիս Միր-Մահմուդն, որ ի Սպահան ի խելացն ցնդեալ այսայհարութեամբ մեռանի, և հօրեղբոր որդի նորա՝ Աշրաֆ սուլթան, ապրիլ Գ (3) նստաւ ի տեղի Մահմուդին ի Սպահան թախտ և յետ Սքայ անունն իւր:

Եւ ի թվի ՌՁԻԶ (1726) սեպտեմբեր ամսին [և] Հայոց 35 ՌՃՀԵ⁵¹, վերոյ Ահմադ փաշայն Բաղդադայ ել սարեքէր Ը (8) փաշայիւք, իբր ձմ (10000) մարդօք ի վերայ Աշրաֆ սուլթանին: Եւ հասեալ մինչ ի Ասպահանայ մերձ Գուլիէյքան պատերազմեցաւ ընդ Աղվանաց. և պարտեաւ, որ և կոտորեցան Օսմանցիք իբր Խ (40000) և ֆն[ա]ցեալքն ցիր և ցան փախստական դարձան, ընդ որս և Ահմադ փաշայն փոքր արամբ փախստական դարձաւ ամօթալի ի Բաղդադ: Եւ Աշրաֆ սուլթանն բազում քաջութեամբ և աւարօք Օսմանցոց դարձաւ ի Սպահան:

Դարձեալ ի յետակա ամին, որ էր թիվ Փրիչին ՌՁԻԷ (1727) և Հայոց ՌՃՀԶ, մայիս ամսոյն, ել հրաման թաղաւորէն Օսմանցոց ի վերայ Ահմադ փաշային՝ ելանել մարտ ի վերայ Աղվանին. 45 որ և եկեալ բազում փաշայիւք և իբր ԲՃԲ (200000) արամբք

մերձ ի Սպահանայ, իբրեւ է (7) աւուր ճանապարհ բանակեցաւ⁵²:
Եւ և Աշրաֆ սուլթանն ի Սպահանայ զօրօք իւրօք և բանակեցաւ
մերձ Օսմանցոց, իբրեւ աւուր միոյ ճանապարհ: Եւ բազում պատ-
գամարեք ելեկեկութեամբ արարին հաշտութիւն ընդ միմեանս.
5 զարձան Օսմանցիք ի Բաղդադ և Աղուանքն ի Սպահան:

Իսկ ի թվին 1729 և Հայոց ՌՃՀԸ Թուրքման ունի Պարսիկ,
անուն Նազար խան, որ անուանեցաւ Թահմազ Դուլի խան⁵³, արի
և քաջ պատերազմող, եւ Մաշադ քաղաքէն, բազում զօրօք, ի վե-
րայ Աղվան Աշրաֆ սուլթանին⁵⁴: Գ (3) անգամ պատերազմեցաւ,
10 երեք անգամ ևս պատերազմեալն պարտեցաւ Աշրաֆ սուլթանն
և փախեաւ: Եւ ի ճանապարհին կալան զնայ զօրավարքն իւր
Աղվանք տարան՝ ի Դանգաւար և անդ գլխատեաց զնայ երկրորդ
որդին Միր-Վէլիդին, որոյ անունն էր⁵⁵: Եւ Թահմազ Դուլի խան
բերեալ Մաշադայ շահ Թահմազին, որդի շահ սուլթան Հուսէյ-
15 նին և թախտ նստոյց ի Սպահան, ի նոյեմբեր ամսին:

Մարտ Պարսից ընդ Օսմանցիս⁵⁶. Ի սոյն ամի եւ Թահմազ
Դուլի խանն զօրօք բազմօք և էսո Համադան, Քրմանշահ, Հաւի-
ղայ, Շուշտար⁵⁷ և ի յայնկոյս երկրայս Պարսից ի ձեռաց Օս-
մանցոց:

49ր

ԹԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում 44-րդ և էջից մինչև 47-րդ ա էջերի վերին լուսանցքներում գրված է այս վերնագիրը, որը նշեցինք ոչ թե ամբողջ ժամանակագրության, այլ միայն նրա սկզբի մասի համար, որտեղ խոսվում է Սեֆյան դինաստիայի թագավորների մասին:
2. Լենկ-Թեմուրի արշավանքի ժամանակը սխալ է նշված, պետք է լինի 1386 թ.:
3. Այստեղ սխալ է, որովհետև Ջահանշահը կարա-կոյունլուներից էր, իսկ Յաղուբը Ալ-Կոյունլուներից: Յաղուբը Ուզուն Հասանի որդին էր, հետևապես շեխ Հայդարի կինը՝ Մարթան, ոչ թե Ջահանշահի թոռն էր, այլ Ուզուն Հասանի դուստրը: Այս կապակցու-թյամբ Ջ. Մ. Անջիոլիլոյի հաղորդածը ոչ միայն ստույգ է, այլև մանրամասն (տես Ու-զեգրություններ, հտ. 1, էջ 270):
4. Հայկական աղբյուրներից ուրիշներն էլ հաղորդում են, որ Յաղուբին թունավո-րել են, սակայն ոչ թե նրա քույրը, այլ, իբր թե, մայրը և եղբայրը (ՄԺ, 1, էջ 194 և բն. էն, սակայն ոչ թե նրա քույրը, այլ, իբր թե, մայրը և եղբայրը (ՄԺ, 1, էջ 194 և բն. էն): Այդպես է ակնարկում նաև ժամանակակից մի գրիչ իր ընդարձակ հիշատակարա-նում, որը հետաքրքիր տեղեկություններ է պահել նաև Յաղուբի մահից հետո տեղի ու-նեցած զահակալական կոիվների մասին (ՅՃ 4822, էջ 471ա և բ):
5. Հայկական աղբյուրներից բացի, նման հաղորդումներ և ավելի մանրամասն, պահել են նաև Ջ. Մ. Անջիոլիլոյի և մեկ ուրիշ ուզեգիր («Ուզեգրություններ», հտ. 1, էջ 271—273, 317):
6. Սեֆյանների առաջացման այս պատմությունը նույնությամբ գտնում ենք Ա. Դավրիժեցու մոտ (էջ 584—585): Հնարավոր է, որ այս բնագրի հեղինակն օգտվել է Ա. Դավրիժեցուց:
7. Տես և հիմա. ՄԺ, 1, էջ 126, 144, 195:
8. Իսմայիլ Լ-ի հիշատակությունը Լեն-Պուլը նշում է 1502—1524 թթ. (էջ 219):
9. Հեղինակը հայկական թվականների հետ երբեմն զործածում է նաև գերո՝ «ՋՂ»-ի փոխարեն գրում է «ՋՂ0» և այլն:
10. Խոսքը վերաբերում է Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի երկրորդ ներ-կայացուցիչ Նասիր-ադ-դին Հոմայուն, որը 1539 թ. նեղվելով իր թշնամիներից՝ սկզբում կապաստան է գտնում Սինդում (Արևմտյան Հնդկաստան) և ապա Պարսկաստանում: Այ-սուհետև Թահմազ Լ-ից օժանդակ ուժեր ստանալով՝ վերահաստատվում է իր զահին: Այս-տեղ զեպքերը նշված են 1541 թ., թեև մի այլ ժամանակագիր տալիս է 1545 թ. (ՄԺ, 1, էջ 144): Ստույգ վերջինս է:
11. Թահմազ Լ-ը մահանում է 1576 թ.: Վ. Դ. Ալեքսանդրին 1571 թ. լինելով Պարս-կաստանում, Թահմազ շահի մասին գրում է. «Թագավորն իր վաթսուհորսերորդ տարումն է և հիսնմեկերորդն իր թագավորության» («Ուզեգրություններ», հտ. 1, էջ 337):
12. Հեղինակն ինքն է ամբողջ հատվածը վերցրել փակագծերում: Պրոֆ. Աշ. Ար-բահամյանն այս կապակցությամբ ենթադրում է, որ «փակագծերը գրված է հեղինակի բողոքից, ըստ երևույթին, այդ հատվածը որպես անցեղոր հատված գուրս հանելու նպա-կողմից, ըստ երևույթին, այդ հատվածը որպես անցեղոր հատված գուրս հանելու նպա-տակով»: («Գիտական նյութերի ժողովածու» ՅՃ 1, էջ 95, ծանոթ. 3): Մինչդեռ այդ հատ-վածում գրված «ասեն թէ» բառերը մեկ ենթադրել է տալիս, որ այդ հատվածն ուրիշների վարժիքն է և հեղինակն ինքն էլ դրանց կասկածանքով վերաբերվելով գրել է փակագծե-րում:
13. Հիմա. «Ուզեգրություններ», հտ. 1, էջ 335:
14. Նկատի ունի Լալա փաշայի և հաջորդ տարիների արշավանքները, տես վերևում էջ 241—242:

- [illegible]

դժեհայ վշտալիր ժամանակին, յորում եկին դոքս Աղուանից յերկիրս Ասպահան և կա-
լան գաթնուն թագաւորութեան Պարսից և թէ որպէս սակաւ մի համառօտ ասացից կարճ
ի կարճոյ։ Քանզի իշխանն Ղանդահարու, որոյ անունն կոչիւր Հաճի Ամիրխան կրկին
կոչիւր մականուամբ Փիրբէկիս, որ էր ազգաւ Աղուան և էր ընդ հնազանդութեամբ թա-
ղաւորին Պարսից շահ սուլթանն Հուսէն արքային, սա ժն (15) ամաւ յառաջ քան զայս,
ապստամբ եղևալ ի թագաւորէն և միշտ պատերազմէր ընդ քաղաքս և ընդ գետոս, զորս
մերձ առ իւրոյ քաղաքին էր, որպէս թէ տրեխցէ նոցա, զկնի վաղճանի սորա կալաւ
գտեղի եղբայրն իւր սուլ ինչ ժամանակ, իսկ որդի Հաճի Ամիրխանին, որ էր ամաց
իւրբն ԻԲ (28)-ից, որոյ անունն կոչիւր Մահմուդ, սա եսպան դժօրեղբայրն իւր և իսկոյն
էառ զիշխանութիւն հօրն իւրոյ, և տրեխց երկրին Ղանդահարու, յետ որոյ սակաւ զօ-
րածողով լինել, եկեալ ի Ղանդահարու և եկն ի վերայ քաղաքին Քըրմանու և պատերազ-
մեցաւ ընդ նմա և էառ զքաղաքն ընդ նմին էառ և զքաղաքն Նդատ իսկ ի յաւուրսն յայն-
միկ էր թագաւորն շահ սուլթանն Հուսէն ի քաղաքն Ղազրին, զոր վասն պատերազմի
աղաղաւ էր գնացեալ և զի կամէր գնալ ի քաղաքն Հրաթ և առնուլ գնաւ և յորժամ ոչ
գնաց թագաւորն ի Հրաթ, այլ դարձաւ յետս ի քաղաքն Ասպահան, զայս լուեալ Մահմուդ
խանին, որ մինչդեռ ի սահմանս քաղաքին իւրոյ շրջէր այսր և անդր և պատերազմէր
ընդ բնակիչս տեղւոյն, սակաւ այսպէս առնելով զքաղաքս և զգետոս մինչև եկն հնամ
ի ընդ բնակիչս տեղւոյն, սակաւ այսպէս առնելով զքաղաքս և զգետոս մինչև եկն հնամ
վերայ թագաւորանիստ քաղաքին Ասպահանու ի գետ լի, կիսոյ աւուր ճանապարհս արտա-
քոյ քաղաքին, որ ասի Վարդանայ, որ է յարեւելս քաղաքին։ Իսկ թագաւորն շահ սուլ-
թան Հուսէն կոչեաց զեպարքոսն իւր և է վէզիր ազամն և ժողովեաց զամենայն իշխանսն
և զմեծամեծս հանդերձ զորօք բազմօք, որ էր թիւ զորացն կմ (60000) և մեծաւ պատե-
ւազմական պատրաստութեամբ առաքեաց ընդդէմ նորա և պատերազմեցան ընդ միմեանս
յաւուրն յայնմիկ, որ էր ի բառասնորացս պահոց ի տնտեսի կիւրակէն, ըստ որում
պարտեան ազգքն Պարսից փախեան և մտին ի քաղաքն և ամբացան ի մէջ քաղաքին
մեծամեծ պատնիշօք և ամբոցօք և զօրացան Աղուանից ակն ունելով, թէ միւս անգամ
գառնան ի պատերազմ զօրքն Պարսից և ոչ ելին ի քաղաքէն, այլ մեծաւ երկիւղիւ ամ-
բանային, զկնի պատերազմին, յետ զաւուրս ինն առաքեաց Մահմուդ խանն սուլտանս
հերեք զօրօք բազմօք, որք եկեալք ի զիշերի յեղակարծւոյ ժամու և հասին ի շէն մի քա-
րահար զօրօք բազմօք, որք եկեալք ի զիշերի յեղակարծւոյ ժամու և հասին ի շէն մի քա-
րահար զօրօք բազմօք, որք եկեալք ի զիշերի յեղակարծւոյ ժամու և հասին ի շէն մի քա-
րահար զօրօք բազմօք, որք եկեալք ի զիշերի յեղակարծւոյ ժամու և հասին ի շէն մի քա-

ԱՍՊԱՀԱՆԻ ԵՐԿՐԻՐ

Սյուսիկյանը մեծագույն արժեքը, զատույթի են համարում Աղուանից երկրի, քեղի վերականգնմանը: Համար. Հ. Ջալալյան, Պատմութիւն համարում Աղուանից երկրի, 3երկանգն, 1868, էջ 19—40:

№ 1786 ձեռագրի 42-րդ էջում պահվել է երկու փոքրիկ վկայություն՝
Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի նշանավոր երկու ներկայացու-
ցիչների մահվան մասին: Այդ տեղեկությունները ձեռագրում արձանագրել
է գարձյալ Մարտիրոս գի Առաքելը, ուստի գրանք ևս հրատարակում ենք
ժամանակագրության վերջում:

XIX

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԻ ԱՌԱՔԵԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

F

Այս բնագիրը գտնվում է Մատենադարանի № 1786 ձեռագրի 42-րդ—
43-րդ էջերում: Ժամանակագրության կառուցվածքը նկատի ունենալով, այն
կարելի է բաժանել երկու մասի՝ ա. Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի
ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած դահակալական պայքարը 1719—
1720 թթ. (էջ 42-րդ), որտեղ ամսաթվերի ճշտությամբ արված են մի քանի
թագավորների դահազրկման և իշխանությունը գրավելու մասին տեղեկու-
թյուններ. բ. Նույն գինաստիայի ազգաբանական ճշտագրությունը և հա-
ջորդական կարգը, որը հասնում է մինչև Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդի հան-
դես գալը՝ 1719 թվականը: Այս մասն առանձին արժեք չի ներկայացնում:
Սույն ժամանակագրությունը հրատարակվում է առաջին անգամ, թեև
նրա մասին պրոֆ. Ա. Արբանյանն իր Բիրլիոգրաֆիայում, տալովին
1941 թ., տվել է ընդարձակ տեղեկություններ¹: Թե ով է եղել այս փոքրիկ
բնագրի հեղինակը, գովար է հաստատ բան տեսել, սակայն նախորդ ժամա-
նակագրության օրինակով (Ա) այս ևս վերագրում ենք № 1786 ձեռագրի
գրիչ Մարտիրոս գի Առաքելին, ընդունելով, որ այդ մի քանի վկայու-
թյունները նա գրի է առել ճանապարհորդական իր տեւորում, որովհետև
№ 1786 ձեռագիրը Մարտիրոս գի Առաքելի գրածը լինելով, հազիվ թե ժա-
մանակակից մի քանի փոքրիկ տեղեկությունները նա վերցնեք ուրիշից և
ընդօրինակեր այստեղ: Այդ ևս թագրության համար որոշ հիմք է տալիս
ժամանակագրության բնագրի և Մ. գի Առաքելի առանձին գեղարվեստի հիշա-
տակության ոճը, օրինակ՝

Ժամանակագրություն (էջ 442)	№ 1786, էջ 77-ր հիշատակարան.
«Թվին փրկութեան մերոյ ՌՁԺԹ և փետրվար ԺԸ, թվին Հայոց ՌՃԿԸ և Ազա- րիայի թվին ՃԳ և ներհան Ե...»:	«Թվին փրկչին 1722 և Հայոց ՌՃՀԱ և Ազարիայի ՃԸ, նոյեմբեր նոր տուժարի ԻԳ և հինն՝ ԺԲ և դամայ ԻԷ...»:

Ավելորդ չէր լինի, եթե նշեինք նաև այն, որ Մարտիրոս գի Առաքելին
վերագրած ժամանակագրության մեջ ևս (էջ 429—430) հաճախ հանդիպում
ենք տոմարական նման գուգահեռներին:

Բնագրում հեղինակը երեք տեղ գործածել է փակագծեր, որոնք հրա-
տարակության բնագրում պահվել են նույնությամբ:

¹ Համառոտ բերլիոգրաֆիա Հայկական ՄՍԽ Մատենադարանի գրչագիր մասն ժա-
մանակագրությունների (հիտական նյութերի ծաղովածու (Մատենադարան), № 1,
1940, էջ 217):

[ՎԱՍՆ] ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ՀՐՆԴԿԱՅ

42բ

Թվին փրկութեան մերոյ ՌՁԺԹ (1719) և փետրվար ժԸ (18), թվին Հայոց Ռ[Ճ]ԿԸ և Աղարիայի թվին ՃԴ (103) և Նիրհան Ե (5), իսանէն 1131¹, ոտքիալ սանի Թ (9), աւուր չորէք-
 5 շարաթու, ընկեցին յաթոռոյն թագաւորն Փառուխ-սիրարին² և խա-
 ւարեցաւ երկօքումը աչացն ի ձեռանէ վազիրոյն իւրոյ, որոյ
 անունն էր Սէյիդ Արդուլայ խան և եղբօրէ սորին, որոյ անունն
 էր Սէյիդ Հասան Ալի խան: Եւ յետ Բ (2)-ուց ամսոյ ադամ 10
 (30)³ խեղճեաց զնա նոյն վազիրն և տարեալ թագեցին. և այս-
 10 պէս վճարեաց զկեանս:

Ի վերոյ թվականին և ի նոյն աւուր չորէքշարաթու թա-
 գաւորեաց Ռաֆիալ Դարջայնադ⁴, իրրե ամաց ժԹ (19)-ից, որ
 էր թոռն Շահալամին⁵ և որդի Ռաֆիալ շահին⁶:

Ի սոյն թվին և Աղարիայի թվին ՃԴ (104) ադամ ԻՅ (20),
 15 աւուր շարաթու և լուսնի ըսկսում, ջամադիալ սանի Պարսից
 ԻԹ (29)-ուցն⁷ ի քաղաքն Աքրարարադ⁸ թախտ նստաւ Նէքու
 սէր⁹, որ է որդի Աքրարին և թոռն Օվրանդդիրին¹⁰. և էր ի մէջ
 բերդին:

Ի սոյն աւ[ուր]բք և շրաթ ամսոյ ժԱ (11)¹¹ և ոտջար լուսնի
 20 ԻՅ (20), որովհետեւ վերոյ թագաւորն Ռաֆիալ Դարջայնադն
 տկար գոլով անկեալ ի մահիճս, աւուր շարաթու նըստոյց թախտն
 Ջանարադ¹² քաղաքի նոյն վազիրն Արդուլա խան, եղբայր սոյն
 Ռաֆեալ Դարջայնադին, որոյ անունն էր Ռաֆիալ գօվլայ¹³ (և
 անուանեցաւ Շահիջան), տիօք իրրե ԻԲ (22) ամաց: (Եւ յետ
 25 չորից աւուրց, աւուր երեքշարթու¹⁴, վազման էառ Ռաֆիալ Դար-
 ջայնադն), որոյ չու արարեալ գնաց յԱքրարարադ, որում խարա-
 նօք բացեալ զգուռն բերդին հանեալ զՆէքու-սէրն, դամար ամ-
 սոյ ժԸ (18), օրն չորեքշարթի¹⁵ և ոտմադան ԻԷ (27), որ յետ
 Բ (2)-ու ամսոյ բերեալ Բ (2) որդովք դրին ի բերդին Ջանա-
 30 նարադ ի բանդ:

Իսկ ի սոյն թվին և թիրայ ամսոյ Գ (3)¹⁶ և զիլղադ ժԷ
 (17), օրն շարաթ, մեռաւ վերոյ թագաւորն Շահիջան¹⁷ և սոյն
 աւուր թախտ նստաւ յԱքրարարադ Մահմադ շահ փադշահ¹⁸, որ
 էր թոռն Շահալամին¹⁹ և որդի Ջանշահի²⁰, ամաց ժԹ (19), որ
 35 յառաջի անունն է (Ռաւշան Ախտար):

Եւ թվին ՃԵ (105) և Փրկչին 1720 թիրայ ժԲ (12)²¹ և զիլ-
 անջի Զ (6), օրն չորեքշարթի, ըսպանին վերոյ Հասան Ալի խանն:
 Եւ ի սոյն թվին և դամայ ժԹ (19) և մօհարամ ժԴ (14),
 օրն ուրբաթ²², պատերազմաւ ըմբռնեցին վերոյ վէզիր Արդուլա
 5 խանն ընդ նմին և սուլթան Իբրայիմ շահապէն, որ էր եղբայր
 վերոյ Ռաֆիալ Դարջայնադին և Շահիջանին:

* * *

Կարգ թագաւորաց Հրնդկաց

1. Որդի Էմիրի Թէմուր Մահրդրան²³,
2. Որդի սորա Միրանշահ,
3. Որդի սորա սուլթան Մահմադ շահ,
- 10 4. Որդի սորայ սուլթան Արուսէիդ շահ,
5. Որդի սորայ Օմար շիխ շահ,
6. Որդի սորայ Բարր փադշահ,
7. Որդի սորայ Հումայուն փադշահ,
- 15 8. Որդի սորա Աքրար փադշահ,
9. Որդի սորա Ջանգիր փադշահ,
10. Որդի սորա Շահիջան փադշահ,
11. Որդի սորա Ալամգիր փադշահ,
12. Որդի սորա Շահալամ փադշահ²⁴:

43ա

Շահալամին, որ է Ռահադուր շահին, Գ (4) որդիքն Են²⁵
 1. Մուրադդին²⁵ Ը (8) ամիս թագաւորեաց և սպանաւ Փարուխ-սէրէն.
 2. Ազիմուշանն, այսինքն Մահմադդիմ, սպանաւ Մուրադդինէն.
 3. Ջանշահն և սայ սպանաւ Մուրադդինէն.
 4. Ռաֆիալէն, սա և սպանաւ Մուրադդինէն:

13. Որդի Շահալամին Աղիմուշանն էր և որդի սորա, որ է թոռն վերոյ Շահալամին, Մահմադ Ֆարուխ-սիար փաղշան, որ նստաւ յաթոթ թագաւորութեան իսանէն²⁰ 1124 և փոքր թվին Դէ (97) համարայ Ա. (1) և թվին փրկութեան 1712 և Հայոց ՌՃԿԱ. 5 նոյեմբեր ԺԶ (16):

14. Մահմադ շահ փաղշան, որդի Ջանշին և թոռն Շահալամին նստաւ թախտ 1719 և Հայոց ՌՃԿԱ. սեպտեմբեր ԺԹ (19), փոքր ՃԴ (104) թիւ Գ (3):

* * *

10 Թվիս ՌՃԾԶ (1708) փետրվար ԻԱ (21), փոքր թվիս ԴԱ (91) նիւնան Ը (8), աւուր ուրրաթու, ինքնակալն Օվրանգզիր³⁰, թագաւորն Հնդկաց, զփաղճան էառ:

Թվիս ՌՃԿԱ. (1712) փետրվար ԺԸ (18), փոքր թվիս ԴԶ (96) նիւնան Ե (5), յաւուր երկուշարթու, որդի Օվրանգզիրի, ինքնակալ թագաւորն Բահադուր շահ³¹ զփաղճան էառ:

420

ԺԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրութ այս թվերը գրված են թուրքական թվանշաններով, նկատի ունի Հեջրէի թվականը:
2. Ֆարուխ-սիյար, Հնդկաստանի Մոնղոլական զինաստիայի թագավորներից:
3. Այսինքն 1719 թ. մայիսի 19-ին: Ինչպես այս, այնպես էլ հետագա վկայութիւնները են տալիս, որ ժամանակագրութեան հեղինակն Աղաբիայի տոմարը գործածելիս, վերջինս միշտ համադրել է Յուլյան և թուրքերի գործածած տոմարի հետ: Մեր հաշվումները ժամանակ նկատի ենք ունեցել այդ հանդամանքը: Հեղինակի այն վկայութիւնը, թե Ֆարուխ-սիյարին զահագրկելուց երկու ամիս հետո խեղդել են, համապատասխանում է իր իսկ հեղինակի տված այն վկայութեանը, ըստ որի Ֆարուխ-սիյարին սպառնալու են աղամ ամսի 30-ին (մայիսի 19-ին): Վերջին գեղարուս սրա սպանութիւնը տեղի է ունեցել զահագրկելուց ուղիղ երեք ամիս հետո:
4. Հեղինակը նկատի ունի Շեմս-ադ-դին Ռաֆի-ադ-դերեջատին, վերոհիշյալ զինաստիայի 10-րդ թագավորին:
5. Իմա Կուտր-ադ-դին Շահ-Ալեմ Բահադուր շահ, նույն զինաստիայի 7-րդ թագավորը:
6. Իմա Շահ-Ալեմի (ժանոթ. 5) որդիներից մեկը, որը թագավոր չդարձավ:
7. Այսինքն 1719 թ. մայիսի 9-ին, շաբաթ օրը:
8. Այժմ ամբողջ գտնվում է Ազր բազմաթիւ մի փոքր հյուսիս-արեւմուտք, Գանգեսի-chronologie, I Band, Leipzig, 1906. էջ 253):
9. Այժմ ամբողջ գտնվում է Ազր բազմաթիւ մի փոքր հյուսիս-արեւմուտք, Գանգեսի-աջ վտակ Ջամնա գետի ափից բաժանված հետո:
10. Իմա Նիկու-սիյար, նույն զինաստիայից, Մուհի-ադ-դին Աուրեն-փըշադից զահը:
11. Նույն զինաստիայի նշանավոր ներկայացուցիչներից, Մուհի-ադ-դին Աուրեն-փըշար Ալեմզիր, սրա որդիներից էր Ակբարը, որը, սակայն, չէ թագավորել:
12. Այսինքն 1719 թ. մայիսի 30-ին, շաբաթ օրը:
13. Այժմ փոքր բնակավայր Արահարատ նահանգում, գտնվում է 26° 10' հյուսիս-այսին լայնութեան և 80° 40' արեւելյան երկարութեան (Գրինվիչի) վրա, Կաունպար բազմաթիւ 40 կիլոմետր հարավ, Գանգես թափվող Ջամնա գետի ձախ վտակ Ռինդ գետակի ափին:
14. Իմա Ռաֆի-ադ-դաւլա Շահ-Ջեհան 11, նույն զինաստիայի 11-րդ թագավորը:
15. Այսինքն 1719 թ. հունիսի 3-ին, երեքշաբթի: Նշանակում է Շեմս-ադ-դին Ռաֆի-ադ-դերեջատին իշխել է 1719 թ. փետրվարի 18-ից մինչև նույն տարվա հունիսի 3-ը:
16. Այսինքն 1719 թ. օգոստոսի 5-ին չորեքշաբթի:
17. Այսինքն 1719 թ. սեպտեմբերի 19-ին շաբաթ:
18. Տես ծանոթ. 13:
19. Իմա Նասիր-ադ-դին Մուհամմադ:
20. Տես ծանոթ. 5:
21. Նախապես կոչվել է Խուջիստե-Ախտեր (տես Լեն-Պուլ, էջ 276), սա նույնպես չէ թագավորել:
22. Այսինքն 1720 թ. հոկտեմբերի 5-ին չորեքշաբթի:
23. Այսինքն 1720 թ. նոյեմբերի 4-ին ուրբաթ:

23. Խոսքը վերաբերում է Լենկ-Թեմուրին: Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի ազգաբանությունը բնագրում միանգամայն ստույգ է: Բերում ենք Լեն-Պուլի կազմած Լենկ-Թեմուրի հաջորդների ազգաբանության սխեմայի մեզ հետաքրքրող հատվածը.

Թեմուր

↓
Ջելալ-ադ-դին Միրանշահ

↓
Մուհամմեդ

↓
Աբու-Սեյիդ

↓
Օմար-շեյխ

↓
Ջահիր-ադ-դին Մուհամմեդ Բարուր (էջ 227):

Վերջինս հանդիսացավ Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի հիմնադիրը:

24. Բարուրի հաջորդների ցանկը ստույգ է տրված: Սրանցից շատերի մասին տեղեկություններ ձեռք են բերվում:

25. Բնագրում համարակալում կատարված է ոչ միայն արաբական թվանշաններով, այլև սրանց դեղաներ գրված են նաև թուրքերեն թվանշաններ, որոնք բաց թողնելու է:

26. Խոսքը վերաբերում է Շահ-Ալեմի (ծանոթ. 5) թոռան և Աղիմ-աշ-շանի որդուն՝ Ֆարուխ-սիարին (ծանոթ. 2):

27. Շահ-Ալեմի որդիներն իրոք չորսն են՝ Աղիմ-աշ-շան, Ռաֆի-աշ-շան, Մուրադ-ադ-դին Ջահանգար և Խուսրու-Ախտեր: Առաջին երկուսը սպանվել են Մուրադ-ադ-դին Ջահանգարի կողմից 1712/13 թվերին: Այս չորսից թագավոր դարձավ միայն վերջինս իշխելով շատ կարճ, ինչպես մեր հեղինակն է ասում, ութ ամիս և սպանվեց Ֆարուխ-սիարի կողմից:

28. Իմա Մուրադ-ադ-դին Ջահանգար:

29. Նշված է նաև համապատասխան թուրքերեն թվանշաններ:

30. Խոսքը վերաբերում է Մուհի-ադ-դին Աուրենգզեբ Ալեմդիբ թագավորին:

31. Իմա Կուտր-ադ-դին Շահ-Ալեմ Բահադուր շահ:

XX

ՀԱԿՈՒ ՏԻՎՐԻԿՅՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹ (XVIII դ.)

Հակոբ Տիվրիկյու կյանքից մեզ շատ բան հայտնի չէ, նրա կենսագրությունն առանձին տեղեկությունները պահվել են ստորև հրատարակվող իր կազմած տարեգրության մեջ: Վերջինիս տվյալներով Հակոբը ծնվել է Տիվրիկ քաղաքում² 1738 թվի փետրվարին: Չորս տարեկան հասակում մահտարածամի հետևանքով, ինչպես գրում է ինքը, զրկվում է ծնողներից, քրոջից, և մնում տատի խնամքի տակ: Հայտնի չէ, թե երբևիցե է սկսել ուսանել, սակայն, ինչպես գրում է հեղինակը, երեք տարի ուսանել է տեղի տիրացու Հարությունի մոտ: Այնուհետև, երեսուն տարեկան հասակում՝ 1768 թվին ամուսնացել է: Հակոբը 1777 թվին գնում է Կ. Պոլիս, այնտեղ 1780 թվին կեսերը և ապա վերադառնում իր ծննդավայրը:

Տարեգրությունն առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Սրվանձադյանը³, որից և վերցնում ենք մենք: Տարեգրությունը վերնագիր չունի և սկսվում է իր՝ հեղինակի ծննդյան վկայությամբ: Այստեղ, 1738 թ. ներքո շարադրված է մոտ քսան տարվա պատմություն, առանց ժամանակագրական նշումների, իսկ այնուհետև, սկսած 1759 թվականից, մինչև 1783 թվի⁴ հաջորդաբար թվում է յուրաքանչյուր տարում կատարված նշանավոր դեպքերը, որոնք տեղի են ունեցել Տիվրիկում և նրա շրջակայքում: Այս վկայությունների մեջ կարեւորն այն է, որ հեղինակն ուշագրություն է դարձրել ոչ միայն արտաքին երևույթներին՝ պատերազմներին, ասպատակություններին, այլև մի քաղաքի ներքին կյանքին, ժողովրդի վիճակին, նրա իրավական և տնտեսական դրությանը, հաճախ հաղորդելով նույնիսկ ժամանակին տեղեկություններ շուկայական հարաբերություններից: Տարեգրության մեջ զգալի տեղ է գրավում 1777 թ. դեպի Կ. Պոլիս հեղինակի կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը, որը խիստ ուշագրավ է ոչ միայն տեղանունների, այլև XVIII դ. այդ վայրերի տնտեսական վի-

¹ Թեև տարեգրության առաջին տողերում հեղինակը հաղորդում է իր անունը, սակայն, չգիտենք ինչու, սխալ. Լեոն այս տարեգրությունը համարում է անանուն (Վալդիսի պատմություն, հտ. 3, Երևան, 1946, էջ 937):

² Տիվրիկը գտնվում է այժմյան Սվասի վիլայեթում, Կուենդալ-Իրմակ գետի ստորին հոսանքի վրա, էրզրում-Կամախ-Չարա-Սեբաստիա ճանապարհին, Կամախ-Չարա քաղաքների միջև:

³ Վալդիս, 1885, №№ 3776—3778, էջ 1156—1160, 1178—1181, 1207—1211:

⁴ Դարձյալ արդարացի չէ սխալ. Լեոն, երբ նշում է, թե այս բնագիրը Վերջինիս է Սեբաստիայի վիճակի Տիվրիկ քաղաքի 12 տարվա տարեգրությունը (Վալդիսի պատմություն, հտ. 3, էջ 742):

Հակի, ժողովրդի զբաղմունքի վերաբերյալ հաղորդած տեղեկություններով: Հետաքրքիր է նաև 1768—1774 թթ. ուսմ.-թուրքական պատերազմի ժամանակ բնակչության վրա ծանրացած հարկերի նկարագրությունը: Հակսը Տիվրիկցին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Կ. Պոլսի մասին, որպես ականատես: Այս հեղինակի ժամանակագրությունը ուշագրավ է հատկապես այն տեսակետից, որ թուրքական բռնապետությունը պայմաններում, համեմատաբար խաղաղ մի փոքրիկ ժամանակամիջոց, այն էլ Թուրքիայի կենտրոնական մասերում, արտացոլվել է այստեղ իր խոսկական պատկերով՝ կամայականություններ, բռնություններ, չվերջացող ավազակություններ, իշխանությունների դեմ բնորոշություններ, ժողովրդի կեղեքում, տարեկան մի քանի անգամ անօրինական հարկերի գանձում, սպանություններ և այլն: Կարճ ժամանակ, մեկ տարով, կամ մի քանի ամսով ստեղծված անդորրությունը, կամ մթերքների մատչելիությունը հեղինակը, որ գաղափարական քաղաքի մի կրթատարած ընակիչ էր, գիտում է որպես «վերուստ պարզեցած» մի բացառիկ երջանկություն:

Ցարեգրությունը գրված է ժամանակի խոսակցական լեզվով, ուստի, քիչ չեն թուրքերեն բառերը, նրա նկարագրությունները պատկերավոր են և տպավորիչ. այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ նա ունեցել է գրելու ձիրք և շնորհ:

Գ. Սրվանձադյանի հրատարակության բնագրում հայոց տարեթվերը նշված են հայերեն գլխագիր տառերով, որոնց գլխաց գրված են համապատասխան արաբական թվանշաններ, բայց երևույթին այդպիսիներն ավելացրել է հրատարակիչը: Բնագրում մենք, գրա փոխարեն, հայոց տարեթվերի գլխաց, փակագծերում, համապատասխանորեն նշեցինք Գրիգորյան տոմարի տարեթվերը: Այս հրատարակության բնագրում մասնակի կերպով փոփոխված է կետագրությունը, իսկ բնագրի մեջ, փակագծերում Գ. Սրվանձադյանի առանձին նշումները, պահում ենք ծանոթագրությունները՝ բաժնում:

XX

- Ի թիւն Հայոց ՌՃՁԷ (1738)¹ ամին ի փետր[ուար] ամսոյն 1156
յաւուր միոջ ծնեալ եմ ես՝ տառապեալ Յակոբս ի յարգանդէ մօր
իմոյ: Հայրն իմ և մայր սնուցեալ զիս ուրախութեամբ 1157
ամս չորիս. յետ այնորիկ բարկութիւն հասեալ յԱստուծոյ մահ
5 սասաիկ անկաւ ի քաղաքիս մերում, յամսոն, յուլիս ամսոյ
մէջն². հայր իմ վախճանեալ և մայրն իմ ապրեալ ի վերայ նորա
սրբով, յետ եօթն աւուր նա ևս մեռեալ, ի ժամանակի երիտա-
սարգութեան իւրեանց, և քոյրն իմ մեռեալ և մանուկ աղայ.
մինչ լրանալ ամսոյն չորս մեռեալ ել ի գրանէ մերմէ, որ ինձ
10 երազի պէս թուի վասն աղայութեան իմոյ: Շատ երիտասարդ
և շատ մանուկ աղայ մեռեալ, որ զսուգ և զարտաթիւն քրիս-
տոնէից և աշխղենաց մարդ ոչ կարէ պատմել, ևս առաւել մեծ
նէնէին մերոյ՝ անցուցեալ զգլուխ իւր մաղեղէն չուրն, անկեալ ի
մէջ մօխրոյ և թաւալէր ի նմին, վասն զաւակի իւրում անմխի-
15 թար լայր և կոծէր զկուրծս. որքան կենդանի էր ցաւօք և հե-
ծութեամբ անցուցեալ զաւուրս իւր, որ ոչ գտեալ զհնարս, յետ
այնորիկ պահեաց զմեզ վասն մխիթարութեան որդւոցն իւրոց.
և տուեալ զիս յուսումն գրոց ծառայել վարժապետութեան, ի
ձեռն մահաէսի Անտօնի որդի տիրացու Յարութիւնի մինչև երեք
20 տարի: Եւ ամենարարին Աստուած պարգևեաց ինձ նշոյ անհուն
ողորմութեամբն ի չափահասակ եղեալ զուսումն սուրբ գրոց
ճանաչել և ընթեռնուլ: Եւ նախնիքն մեր պատմէին մեզ անցեալ
յառաջագոյն բազում ժամանակաց եղեալ զիրոն, և զվայելչու-
թիւն քաղաքիս, որ զինք լուեալ ի նախնեաց իւրեանց պատ-
25 մէին մեզ անցեալ զաշնս այս: Եւ այս է զաշն անցեալ բազում
ժամանակաց. զի նստեալ ի քաղաքի մերում շահ, որ անուամբն
ասի Ահմէտի շահ, զի շէն եղեալ է յայնմ ժամանակի ի քաղաքս
և ի գլուխ. և նստեալ կէօմբիւքձի ի չորս կողմ քաղաքիս, պա-
հեալ զախ և զգիշեր, զի եկեալ յայլում երկրէ շատ մէթահ վասն
30 անհուն մարդկանց, և առեալ նոցա զբաժինս իւրեանց, որ խա-
ներն կայ ի բոլոր քաղաքին, քայքայեալ մինչ ցայժմ ժամանակ:
Եւ խաչապաշտ քրիստոնէից ազգին բազումք են եղեալ, եկեղեցիք
նոցա կայ աւերակ աստ անդ, որ զի յանգեալ է այժմուս տեղիս-
տեղիս, և որ կայ ի դէպ յարեւելս, անուամբ կառուցեալ ս. Աստ-
35 ւածածնայ հանգեալ եկեղեցի և ունի բարձրագոյն ի շուր հայեաց
փոքրագոյն բերդ մի. և զնա շինեալ են վասն թաղաւորաց պա-

տեղադրեաց. և որ կայ ի գէմ նորա փոքրապարիսպս, որ ալմմիս
կոչի Ղալէլեր, ի մէջ նորա նստեալ բազում մարդիկ որպէս իմա-
րէթ, զի յոյժ գեղեցիկ եղեալ է վայելչութիւն և զշինութիւն, նմա-
նեալ գետ մայրաքաղաք, որ և այս գաշն անցեալ անթիւ ժամանա-
կաց և հասեալ նախնեաց մերոց, սակաւ տընւընուն այսօր և անդ
տեղիս քայքայեալ, և որ կոչեն մարդիկ ալմմուս զանուն նորա խաչ-
կացի, զի տուն եղեալ է քրիստոնէից ազգին, որ մինչև երթայ
եւանէ ի Տիպլէ-խանն, աստուտ և անդուտ շէն եղեալ է երկու
կողմանց: Պատճառ վասն աւերման քաղաքին և անցեալ իւր-
եանց նեղութեան ժամանակին. կրկինս պատմէին մեզ զեղեալ
իրան, որ զի ժողովեալ մեծամեծ հայ իշխանք քաղաքին խոր-
հուրդ արարին ի հետ այլազգի զապիթներուն, որ զինք զպարտսն
քաղաքին աւելի արարեալ և առնեալ նոցա կերեալ և ոչ ողոր-
մեալ ի վերայ աղքատաց, այլ զըկելով զհոգիս վասն չարու-
թեանց. և մինն ի միջոյ իշխանաց նոցա քրիստո[ն]եայ իրաւա-
խօս և արդարադատ, որ անուամբն կոչի Չալըխ օղլու Յարիկ,
որ բազում նեղութիւնս և չարչարանս կրեալ վասն աղքատաց
քաղաքին և վասն վարձուց և բարի գործոց, բազում խռովու-
թեամբ իշխող եղեալ զպարտսն հաշուէր, զի գիտէր յառաջագոյն
զխորհուրդս նոցա ի հետ միմեանց: Եւ չար իշխաններն ժող-
ովեալ և չար խորհուրդ խորհեալ վասն քրիստոնէին այն և եղեալ
ի վերայ նորա չար վնաս և մատնեալ ի զապիթ քաղաքին³. և
արկեալ ի բանտ զեղբայրն իւրեանց, յետ նորա տուեալ զապիթ-
ներուն բազում դանձս, վասն սպանանելոյ այրն այն, յիմարու-
թեամբ շարժեալ ոչ ընտրելով զգառաստանն Աստուծոյ, կամայ
և ակամայ առեալ ի ձեռաց զապիթին և հանեալ ի դուռ նորա և
ձեռօք իւրեանց մորթեցին զեղբայրն իւրեանց, որպէս չար Կա-
յէն: Եւ յետ նորա խռովութիւն արարեալ բազում, որ մինչ իմա-
ցեալ Սեբաստիոյ փաշայն և բազում զօրք արձակեալ վասն խռո-
վութեան քաղաքին, և նոցա ոչ գտեալ զհնարս զի պարտք
քաղաքին շատացեալ և եղեալ հարիւր քէսէ և այլն: Եւ իւրեանց
այլ ոչ գտեալ հանգիստս վասն հատուցանելոյ զպարտսն, ոմանք
պահեալ ի բանտ և ոմանք ծախեալ զամենայն ինչս և տուեալ
սակաւ ինչ և բազում ոմանք թողեալ զտունս և զմիւլքս և այ-
գիս փախեալ յաստ և անդ, որ մինչև գտեալ զհանգիստս իւրեանց:
Եւ զապիթ քաղաքին առեալ զամենայն ինչս նոցա, վասն հատուց-
ման հարիւր քէսէին, քայքայեալ բազում տունս նոցա և յայժ-
մուս այս հողագործքն սերմանեն ցորեան ի յօթևանս նոցա: Եւ
այս գաշըն անցեալ ի թագաւորութիւն սուլթան Ահմէտի և զա-
պիթ քաղաքին Հաճի Վէլի, ի նախնեաց մերոց ժամանակին և
մեր հասեալ ի նեղութիւն ժամանակս այս:

Ի թուին Հայոց ՌՄԸ (1759) ի գարնան ամենաստեղծն Աստուած Կաստիկ բարկացաւ ի վերայ քաղաքին և անկեալ սով սղուծեան, որ մինչ ցորենին քիւլէ 50 ղուրուշ ելաւ, զի քաղաքն 45 ամենայն, եթէ ալազդէ և եթէ քրիստոնեայ, թէ այլ, թէ կին անկեալ ի յերինս բանջարոյ և ուրիշ անուշանամ խոտով շատա-

նային: Չորացեալ և անպտուղ միյտանն, որ կայ մինչ ցայժմ,
 նոյն տարին, հրամանաւն Աստուծոյ, զարդարեալ կարմիր ծաղիօք
 և այլ զանազան անուշահամ խոտով, որ բազում մարդիկ նովաւ
 մխիթարէին: Վասն յոյժ սաստիկ սովոյն հացագործքն ոչ գոր-
 5 ծեն հնաց, զի ոչ գոյր ցորեան. ողորմութեամբն Աստուծոյ նոյն
 ժամանակին եկեալ յայլ երկրէ սակաւ խոշոր կորեկ, զի յայժմուս
 կոչի կըլկըլ կորեկ, զնա առնէին հացագործքն և խառնէին մոխիր
 10 ընդ իրարս և տային փոքրածակէ ի դուրս վասն ամբոխին մարդ-
 կանց. զի ով ոք հանճարեղութեամբ խլէր, նորա էր, և մեր ազ-
 15 գին բնաւ ոչ տային, ևս առաւել խլէին ի ձեռաց նոցա. բազում
 մարդիկ երթային մինչև ցերեկոյ պահէին, ոչ կարէին սակաւ
 հաց առնէին, ոմանք սովամահ մեռանէին և շատեր պարտական
 եղեալ և բազում ոմանք գնացեալ յօտար երկիր հեռի: Եւ վասն
 խեղճութեան քաղաքին շրջէին տնէ տուն հացագործքն՝ գտանելոյ
 20 զցորեանն և զպուրս՝ բռնութեամբ առեալ տանէին: Բոլոր տարի
 մի այսպէս խեղճ և ողորմելի եղեալ: Ի նոյն տարւոյ եկեալ մեծ
 տէտէս Պոլիսու գնաց քառասուն դուռուշի քիլէ մը ցորեն գնեց
 և պահեց մեղ սովամահէն: Յետ այնորիկ ողորմեցաւ ամենա-
 փրկիչն Աստուած իւր անհուն առատ ողորմութեամբ, որ զի շու-
 25 տով իջաւ լիութիւն, որ մինչև ցորենին քիլէն Յ դուռուշ իջաւ:
 Թագաւորութիւն սուլթան Օսմանին և զապիթ քաղաքին մեր
 ի զայն ժամակ եկան զքաղաքին էր սակաւ

Հաճի, Վէլի և խարճն քաղաքին էր սակավա-
 ՌՄԹ (1760) տարւոյն խաղաղութիւնն, շէն, ի քաղաքիս և ի
 25 գիւղօրայս լցեալ ամենայն բարութեամբ, ի առեւտուրս կատա-
 րեալ առատապէս. և ձմեռն եղև հանգաւորտ. և ի դարնան յապրիլ
 ամսոյ աւուրն նոր կիրակիի⁴, ի լոյս հանեալ առաւօտուն, մեկ
 ժամ ձիւն եկաւ յերկնից սաստիկ և բազում նստեալ ի վերայ
 երկրի, և մեծ մարդկանցն զարմացեալ և չափեալ մինչև կան-
 30 դուն մի, ասէին թէ ոչ տեսաք այսպիսի իրք, վասն այն ծաղ-
 կեալ և դարգարեալ էր պողաբերեալ ծառերն ի վերայ երկրի զա-
 նազան ծաղիօք և անուշահամ հոտով, վասն սաստիկ բարկութեան
 և անուշահոտի և պտուղն եղև սակաւ:

35 ցրտոյն թափեալ, վասն այնորիկ և պատեղի մը չունի
նոյն տարին ըմբռնեալ անօրէն և թշնամի չար անուամբ
ճրվիկ օգլին, որ հակառակ էր ի հետ քաղաքին և ունէր բազում
40 զօրս, և այլազգիքն պատերազմեալ և բերեալ անօրէնն և դրեալ
ի զնտանս. և նա արուեստագործ, որպէս սատանայ, կտրեալ զեր-
ի կաթ պատուհանին, որ կայ մինչև ցայսօր բարձրագոյն տեղիս ի
կաթ պատուհանին, որ կայ մինչև ի վայր և փախեալ. նոյն
պարխապն բերդին, անկեալ վերէն մինչև ի վայր և փախեալ. նոյն
ժամուն որոտումն եղեալ վասն նորա, բազում մարդիկ դնացեալ
40 զհետ նորա և ոչ ըմբռնեալ, և խոռովութիւն եղեալ այլազգաց
զհետ նորա և ոչ ըմբռնեալ, և խոռովութիւն նորա:

զհետ միմեանց, վասն փախչելոյ մտնա-
նէ ի նոյն տարին շինեցին զխան, որ կայ ի գլուխ չար-
շուին, որ այժմոս ասի նոր խան:
Թագաւորութիւն սուլթան Օսմանին և զապիթ քաղաքին
մեր Հաճի Վէլին. և ցորենին քիլէն 4 զուրուշ և բամբակին օխան
20 փարայ և եղին օխան 12 փարայ և պանիրին օխան 4 փարայ:

ՌՄՃԺ (1761) ամին լիութիւնն և առատութիւնն: Մուլթան Օսման մեռեալ և սուլթան Մուսթաֆայ ի թախտն նստեալ և խապարն տարածեալ յոլորտս տիեզերաց ॥ ուրախութիւն և զ 1159 ամենայն երկիր: Եւ ի գարնան սակաւ չար թշնամի և կողոպտիչ կար և թագաւորն իմացեալ հրամայեաց հրովարտելօք յամենայն գաւառս իւր, թէ ուր ուրեք գտանիցի կողոպտիչ, կորուսցեն զանունն նոցա չար սատակութեամբ: Եւ ի սոյն ամառն եկեալ սակաւ թշնամի ի մեր քաղաքն և զպիթ քաղաքին ըմբռնեալ զնոսս և լցեալ ի մէջ գարբիննեւուն խանութին, վասն սպանմանն նոցա և նոքա վախսեան յաստ և անդ, ոչ ոք կարաց հնարս գտանել և խեղդեցին և լցին ի մէջ ձորին: Եւ նոյն ամառն անձրև եկեալ բազում անգամ ջուրն տարեալ զանօրինաց լէշերն⁵ կորոյս: Եւ ի նոյն ամառն երկալ երկրէ բազում և անթիւ մանր պէօճէք շրջէին ի վերայ երկրի, որպէս մրջուն ամենայն տեղիս, կեցեալ զերիս ամիսս և բնաջինջ և զեալ: Եւ ի նմին տարւոյ սերմանեալն ցորեանն բազում, ի հնձոց ժամանակին լիութիւնն եղև, որ քիչէն 4 գուրուշ տային:

20 Եւ նոյն ամառն եկեալ ի մայրաքաղաքէ արուեստագործ ճանրագ, գլղղումն եղև քաղաքն ամենայն, և նոքա պէս պէս արհեստեօք և զարմանալեօք խաղալին և շրջէին ի վերայ պարանին: Թագաւորսլիւն սուլթան Մուսթաֆային և զասիլթ քաղաքին մեր նոյն տարին փոխարկեալ և եղեալ Հաճի Օսման: Եւ խարաճ քաղաքին էր ստիաւ և ամենայն բարեաց լիութիւն և շէն ի քաղաքս և ի գիւղս:

25 ԹՄԺԱ. (1862) ամին ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի եկեալ անօ-
բէն և թշնամին Ղատը օղլուն, ոչ պահելով զպատուէր թաղաու-
րին, ժողովեալ բազում անթիւ զօրք ի վերայ իւր, կողոպտեաց
շատ քաղաքն և շատ գիւղօրայս. և թշնամութիւնն նորա յոյժ
տարածուեցաւ ոյրտոս տիեզերաց յամենայն երկիր մինչև
30 Կ. Պօլիս. և ի վերայ նորա եղեալ զօրքն բազում շատ էին. և
ինքն էր հաստիաւ կարճ: Եւ եկեալ հակառակ եղև ի հետ քաղա-
քին, նստեալ ի բոլոր գիւղօրայս, աւերելով և ի յահէ նորա զա-
պիթ քաղաքին խորհուրդ արարին և քրիստոնէից մօռնէստէրէ
պահել տուին եօթ օր և եօթ գիշեր ի զէյ գերեզմանին. և պատ-
35 բաստեալ էին քաղաքն ամենայն վասն պատերազմութեան. և
անօրէն այն ոչ կարաց մտանել, այլ ռիս պահեալ ի սրտի իւ-
րում շրջէր բազում տեղիս աւերելով. և զօրքն նորա շատնային
օր ըստ օրէ: Եւ ի դարնան եկեալ ի գիւղն Թուղութ, որ է ի մօտ
քաղաքին և ի մէջ ձորին, և ալլազգիքն ժողովեալ ամենեքեան
40 գնացին պատերազմ ի վերա նորա, ի գլուխ գիւղին սակաւ մի
պատերազմեցան և թշնամիքն վախեան, վասն ի խոր տեղիս
լինելոյ ոչ կարացին պատերազմիլ, գնացին աւերելով ի կողմն
Մերաստիոյ, հակառակ եղեալ ի հետ քաղաքին. և վաշան պատ-
բաստեալ բազում զօրք կոռեցան ընդ իրեարս և սատակեցին
45 զնա որպէս չար Յուլիանոս. և ի վերայ նորա իջեալ զօրքն բա-
զում, ոմանք սատակեցան և բազում ոմանք ցրուեցան: Ի թա-

զավորութիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին մեր
Հաճի Օսման, և ցորենին քիլէն 4 զուրուշ և խարճն քաղաքին
էր սակաւ:

ՌՄԺԲ (1763) ամին լիութիւն և առատութիւն և ձմեռն
 5 եղև սակաւ սաստիկ: Եւ գարնան ապրիլ ամսոյ միջին աւուր մի
 օր էր, երեկոյեան խառնակեցաւ յերկինքն ընդ իրարս, շարժումն
 և որոտումն եղև յոյժ և ի ահէ նորա սոսկապեալ բազում մար-
 զիկ, վասն սաստիկ բարկութեան յերկնից ահարկու կայծակ իջաւ
 ի գէպ արևմուտս ի մէջ ծառի միոյ և մարդ ոչ փասեաց, և բա-
 10 ղում ամբ ծածկեալ զերեսս յերկնից, ոչ ծագեալ արեգակն, 9 օր
 ցոյցեաց զցոյ ողորմութեան ցորեկ, գիշեր:

Եւ ի նոյն ամառն հանդիպեալ երեք թուղլու վաշաշ, որ
անունն նորա էր Սառի վաշա և ունէր բազում և անթիւ զօրք և
շատ ոսկի և արծաթ, կեցեալ ի քաղաքն մեր եօթն օր, մինչև
շատ ոսկի և արծաթ, կեցեալ ի քաղաքն մեր եօթն օր, մինչև
զարիին քիլէն 20 դուրուշ երաւ, վասն անհուն էսքէրներուն շատ
և մասրաւ ըրաւ քաղաքին և գնաց: Յետ այնորիկ զապիթ քա-
ղաքին յողովեալ քրիստոնէից բազում պարտս վասն հատուցման,
շատ ոմանք ոչ կարացին հատուցանել, բազում նեղութիւնս կրե-
ցին նստելով ի բանտ և ոմանց փախեալ տատ և անդ. նոյն տա-
րին ցրուեալ մարդիկն բազում գիւղօրէից, այսինքն որ առի
Սշոտցիք, վասն պարտուց և վասն անօրէն թշնամի կողոպտո-
ղաց, զի եկեալ բազում նեղութիւնս տային և գերէին շատ մար-
դիկս և առնէին գանձս որպէս կամէին: Թագաւորութիւն սուլ-
թան || Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և
1160

25 Ծորենիէն ք/իլէն 6 զուրուշ 3/4
 Եւ ի գարնան

ՌՄԺԳ. (1764) ամին ձմեռու եղև չափազանց խիստ
խանկարծօրէն եղև սղուծիւն, վասն բազում մարդկանց անպատ-
րաստութեան, զի յառաջագոյնս լիութիւն էր, և յետ նորա եկեալ
բազում քաղաքաց արապաներով ցորեան ի հնձոց ժամանակին
և ալլազդեաց ոմանց առեալ և լցեալ խանն, զի բերեալ մարդ-
կանց առնէին, վասն այնորիկ ոչ եղև սաստիկ սով:

Եւ նոյն ամառն թշնամի կար բազում, ապա քաղաքին քաղաքին, աւերելին գիւղօրայսն և քաղաք ոչ կարելին մտանել: Եւ ի նոյն տարին խորճն քաղաքին շատացեալ և այլ-
 35 աղգիւքն ոչ տային պարտս, վասն այնորիկ պատրաստեալ քրիս-
 տոնէից գնալ ի⁶ Սերաստիայ. ժողովեալ գնացին մինչ ի գիւղս
 տոնէից գնալ ի⁶ Սերաստիայ. ժողովեալ գնացին մինչ ի գիւղս
 2քնքսկի [ա]ռ զապրիլն, մարդ ուղարկեալ և ետ դարձուցեալ, շա-
 նեղուլ թիւնս տրվեալ և պահեալ ի բանտ: Թագաւորութիւն սու-
 լեան Մուստաֆային և զապրիլ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և
 40 զգրեցին քիւն նոյն:

ՌՄԺԴ (1765) ամին կամաւն Աստուծոյ ոչ գոյ խաղաղութ-
թիւն ի մէջ քաղաքին, զի ձմեռն եղև սաստիկ և ձիւն եկեալ
յերկնից բազում անգամ: Եւ ի ամառն թշնամի և կողոպտիչ կար
ի կողմս մերում, այսինքն լելէնա, զի աւերին բազում գիւղօրայս:
Եւ զասիթ քաղաքին ժողովեալ զամենայն գունդս իւր, գնացին
բացին ի դիւղն Մուրասլ պատերազմեցան ընդ հետ թշնաւոյն

և բերին վեց գլուխս նոցա, և շատ մարդ վերադարձան և բո-
լոր քաղաքին լեվէնտին աւերեալ բազում տեղիս, որ զինչ գիւղս ի
բոլոր քաղաքին յանէ նոցա վախսան եթէ այլազգ և թէ քրիս-
տոնեայ ամենեքեանն օղուլով, ուշադով, մալով, եկեալ ի քա-
ղաք կեցան: Եւ թշնամին այնքան հակառակ եղաւ ի հետ քա-
ղաքին, զի կապեալ էր ի չորս կողմանց զճանապարհս և ոչ թո-
ղոյր, որ գար քէվրան ի յայլ երկրէ, այլ կողոպտէր և բազում
ֆխսսս առնէր. և ի հնձոց ժամանակին ցորեան ֆնաց ի մէյտան
վասն անէ նոցա. և քաղաքացիքն ոչ գտեալ զհնար ի հետ թշնամ-
ւոյն՝ շատ երկաթեղէնս, նալ, մըխ, լաթեղէն, քիւրք, հանդերձ
փէշկէշ տվին և հաշտեցան ընդ իրարս: Եւ պարտք քաղաքին շա-
տացեալ և զուկուրդ քրիստոնէի մարդկանց, և աստ և անդ
ցրուեալ վասն երկրին անխաղաղ լինելոյ: Թագաւորութիւն սուլ-
թան Մուսթաֆային և զապիթն մեր Հաճի Օսման:

15 || ՌՄԺԵ (1766) ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի միտրանեալ բա-
զում լեվէնտ վասն սպանման ընկերաց իւրեանց սաստիկ հակա-
ռակեցան ի հետ քաղաքին. մարդ ոչ կարէր Ուսու ծայր՝ ելա-
նել, զի կապէին, տանէին և շատ նեղութիւն տային: Ծառ գանձս
պահանջէին որ թող տային. այսպէս բազում գիւղս աւերեցին,
այնպէս որ ասեն Աշուտցիք, որ շատ ցորեն ելանէր ի գեղանէն,
և մարդիկն վախեան ոմանք ի Սերաստիա, ոմանք Ալաճախան,
ոմանք աստ և անդ ցրուեցան: Եւ զապիթն մեր բերեալ Ղարա-
չորու զաղա՞ շատ, վասն անէ թշնամեաց: Եւ ամառնային ժա-
մանակին սերմանեալ ցորեանն լի և առատ էր, և ի հնձոց ժա-
մանակին լցեալ էին լեվէնտքն ի գիւղս, յահանց ոչ կարէր վե-
րակացու շահանին երթալ ի գիւղս. և քաղաքացիքն խորհուրդ
արարին և զաղաներն, որ եկեալ էին պէօլիւկ պէօլիւկ, արարեալ
պահապանս, զրկեցին ի գիւղս և պէօլիւկ մի զաղա գնացին ի գիւղն
Ղարասար, պատերազմեցան ի հետ թշնամեաց և լեվէնտն սպա-
նեց զամենայն զաղաներն, և պէօլիւկաշի զաղաներուն ի մեր
մէջ կրակին այրեցին, և քաղաքացիքն իմացեալ ժողովեցան գնա-
ցին ի վերա նոցա. և նոքա փախեան աստ և անդ: Եւ հողագործք
որ ոչ կարէին հանել զպատուական ցորեանն, վասն այնորիկ ոչ
եղև լիութիւն քաղաքին. քրիստոնեայք շատ պարտք տուին
վասն քաղաքին: Ի թագաւորութեան սուլթան Մուստաֆային և
զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և ցորենին քիլէն 9 դու-
րուէ էր:

40 ՌՄԺԶ (1767) ձմեռն եղև սաստիկ և ձիւն եկեալ յերկնից
բազմիցս. և ի զարնան եղև սակաւ սղութիւն, և մէջ ամառան
կարկուտ և անձրև եկաւ կրկին ևս, և սերմանեալ ցորենն էր սա-
կաւ, զի ոչ գիտէին զկամս Աստուծոյ, այլ չար թշնամիք անօ-
րէնութեամբ շրջեալ կողոպտէին զերկիրս ամենայն և ի հնձոց
ժամանակին տվին՝ լաթեղէնս, երկաթեղէնս, նալ, մըխ և այլն
զայս ամենայն տվեալ և հաշտեցեալ ընդ թշնամիս:

45 Եւ այս տարիս գնաց եղբայրս Պօլիս: Եւ այս տարիս բար-

1178

կացեալ Աստուած ի Պօլսոյ, զի յոյժ և սաստիկ և յանկարծակի
շարժումն եղև քաղաքն ամենայն. շատ անագին քեալկիր պինա
խաներ և բարձրագոյն ճամիւներ փլեալ և անհուն մարդիկ ի
ներքև հողին ֆնացեալ. և ամիս մը այսպէս գիշեր և ցորեկ, ժամ
առ ժամ եղեալ և խեղճութիւն նորա տարածեցաւ յերկիրս ամե-
նայն: Թագաւորութիւն սուլթան Մուստաֆային և զապիթ քա-
ղաքիս մեր Հաճի Օսման. և խարճ քաղաքիս շատացեալ. և ցո-
րենին քիլէն կալոց ժամանակին 10 դուրուէ:

10 ՌՄԺԷ (1768) ձմեռն եղև հանդարտ, և զարնան եղև լիութ-
իւն, զի հաշտեալ էին ի հետ թշնամի լեվէնտին՝ վասն հողա-
գործաց, զի երթեալ սերմանեն. և յայլ երկրէ եկեալ շատ քէրվան
առկուուրս || եղև: Եւ այս տարիս եկաւ մեծ տէտէս Պօլիսու և
ամառնային ժամանակի կարգեց զտառապեալ Յախորս, և կե-
ցեալ ի բարի ամս 103 տարի, հասեալ ալիք ծերութեան և փո-
խեցաւ բարի գործով առ Աստուած. տէր լուսաւորեցէ իւր ան-
խոնկի լուսով զհոգիս սորին. ամէն: Եւ այս տարիս անցեալ ի
վերայ մեր այսպէս:

20 ՌՄԺԸ (1769) ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի ձմեռն եղև հան-
դարտ և զարնան եկեալ անօրէն և չար թշնամի Մատաղ օղուն
ութը հարիւր էսկէրով, զի խռովեալ էր ի հետ ամենայն քաղա-
քաց ի կողմն արևելից և կողոպտեալ Հինտու մէթան քէրվան
քաց ի կողմն արևելից և կողոպտեալ և քրիստոնէից, զի ոչ ասնի-
ղաքին պատուէր տվեալ այլազգաց և քրիստոնէից, զի ոչ ասնի-
ցեն փարայով զմալս ի ձեռաց թշնամեաց. և այլազգիքն ոչ պա-
հեցին զպատուէրս, գնեցին մալս. և չար, անօրէնն այն կեցեալ
հեցին զպատուէրս, գնեցին մալս. և չար, անօրէնն այն կեցեալ
6 օր ի մէջ քաղաքին, որ գարին քիլէն մինչև 20 դուրուէ եկաւ
վասն բազմութեան էսկէրին: Եւ հետ նորա աւերելով շրջէր ի
կողմն արևելից: Եւ նոյն ամսոյն իմացեալ Սերաստիոյ փաշայն
պատրաստեալ 1000 տէլիպաշի, թային արարեալ ի վերա նոցա,
զի ուր ուրեք գտանիցեն պատերազմին ընդ միմեանս: Եւ տէ-
30 լիներն կապեցին չորս կողմն լեվէնտին, պատերազմեցան ընդ
իրարս ի կողմն քաղաքին մեր, բազում մարդ սպանեցան ընդ
իրարս ի կողմն մերմէ տվեալ շատ գարի և շատ կե-
երկոցունցն. և քաղաքէն մերմէ տվեալ շատ գարի և շատ կե-
35 ղաքին շատացեալ և քրիստոնեայքն աստ և անդ ցրուեալ: Եւ
յաշնան սղութիւն եղև, վասն զի հողագործքն ոչ կարացին հնձել
ցորեան վասն բռնութեան և դառնութեան ժամանակին, զի քո-
չեցեալ էին բոլոր գիւղօրայքն ի քաղաք: Եւ այս տարիս կախե-
ցին գզեր Պարոնեանց մահտէսի Յախորն Տապախանէին կամուր-
40 ջէն վար, վասն դարբիններուն սակաւ գործի համար, որ այնմ
ժամանակի հասեալ եղբայրքն գիտացին: Եւ այլազգքն տեսեալ
վկայեցին, թէ լոյս իջաւ ի վերայ նորա: Ի թագաւորութեան
սուլթան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին Հաճի Օսման: Եւ
50 ցորենին քիլէն 14 դուրուէ և պարտքն քաղաքին շատ, սակաւ
քրիստոնէից տվին 9 քէնէ պարտք. և ես տառապեալս տվի սա-

1179

455

լեան 6 հարիւր դուրուշ և անցուցեալ տարիս այս շատ նեղութեամբ և վշտօք, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց:

ՌՄԺԹ (1770) ոչ եղև երբէք խաղաղութիւն. ձմեռն եղև սաստիկ ցուրտ, անձրևն եկաւ բազում անգամ, սղութիւն եղաւ 5 ամենայն բարեաց և ապրիլ ամսոյ աւուր երեկոյի միում սահաթ մը անձրև եկաւ սաստիկ առատապէս և Բղրմալատու լեռնէն շատ ջուր սէլ եկաւ և անկից ի վայր շատ տուն քակեալ և եկեալ ի մէջ չարշերտ լըցեալ և քարով, որ հասեալ մինչև յառիճն, ևս 10 առաւել լըցեալ ի մէջ խանութներն ջրով, որ դամենայն լաթեղէնս և որ ինչ ամենայն ըզգաիս թացեալ ջրով և ձախնով, որ զխրդաճութիւն մարդկանց ոչ կարեմ պատմել զըով ընթերցողաց և խողաց: Եւ ի մէջ ամառն ելեալ ի գէտ հարաւային կողմէն յերեսս յերկնից նշանաւոր և երկայնաչափ մինչև 6 կանգուն պայծառափայլ լուսաւոր աստղ մը, որ երեւէր տեսանողաց անարկու 15 և զարհուրելի և կայր ի մօտ նորա փոքրակարմրագոյն և կանաչագոյն կրկին աստղ մը, շրջէին ի միասին մինչ ի մէջ գիշերոյ, և մտեալ ի ներքե երկնից, և այսպէս կեցեալ 3 գիշեր և այլ ոչ ելեալ: Եւ այս տարիս պատրաստեալ սուլթան Մուստաֆա պատերազմ ի հետ Մոսկովիին⁹, խաբար ուղարկեալ ռուսոս ալեզերաց իւրոց, վասն զօրու, զի գնացեն պատերազմ թագաւորին. խառնակում էր ամենայն տեղիս ևս առաւել ի մեր քաղաքն. 20 զի յոյժ նեղէին զքրիստոնեայ ազգն, վասն ինչքի և այլ չար գործի համար: Եւ այս տարիս այսպէս անցեալ վասն մեղաց մերոց:

ՌՄԻ (1771) ոչ եղև խաղաղութիւն յամենայն տեղիս, վասն պատերազմի թագաւորաց, զի հրաման թագաւորին սաստիկ էր ռուսոս ալեզերաց: Եւ բազում զօրք կայր ի վերայ երկրի և լէվէնտ թշնամի հակառակ մեր քաղաքին և զապիթ ժողովեալ դամենայն գունդս գնացին պատերազմեցան ի դուրս քաղաքէն, 30 բերեալ սակաւ գուլա և մարդ, և զմարդն կախեալ, և այլազգիքն որ ոչ երթային սէֆէր, վասն լէվէնտուն համար և թշնամիքն որ ըստ օրէ շատնային: Եւ ամառնային ժամանակի եկեալ Պօլսոյ զապիթ Գուսնաճի պաշի⁹ զո Վ մանս սէֆէր խրկեց և զմանս սպաննեց և զմանս զապիթ արար, տարի մը այսպէս: Եւ ամառն եկեալ եղբայրն իմ ի Պօլսոյ: Եւ պարտք քաղաքին շատացեալ և քրիստոնեայքն աստ և անդ ցրուեալ, զի ոչ գոյր վաստակ որ ջանային զպարտսն հատուցանել, վասն այնորիկ նեղութեամբ անցունէին տարիս:

ՌՄԻԱ (1772) ոչ գոյ երբէք խաղաղութիւն երկրիս ամենայն, զի պատերազմ թագաւորաց սաստիկ էր. ամէն շարաթ մէնդիլ վար քաղաքէ ի քաղաք վասն մարդկանց, զի երթեալ պատերազմեացին. և շատ անօրէն լէվէնտ կայր ի մեր քաղաքն, վասն սպանման ընկերաց իւրեանց աւերէին բազում գիւղօրայս: Եւ ամառնային ժամանակին, վասն ծովացեալ մեղաց, ոչ ցօղեաց անձրև, զի յոյժ խորշակահար եղև սերմանեալն ցորեան⁹ վասն 45 տօթոյն արեգական, և հողագործքն ոչ ունէին հանգստութիւն ի

գեօղս իւրեանց, այլ երերեալ շրջէին աստ և անդ, վասն այնորիկ եղև սղութիւն ամենայն բարեաց, զի ոչ գայր քէլրան յայլ երկրէ վասն անին թշնամեաց: Յորենին քիլէն 10 դուրուշ:

ՌՄԻԲ (1773) ոչ գոյ երբէք խաղաղութիւն երկրիս ամենայն, զի սաստկանայր սէֆէր տարոց տարի: Եւ քաղաքն մեր յոյժ ձմեռ եղև, որ մինչև ի դարնանային ամսոյ ձիւն եկաւ շատ անգամ և ամառնային ժամանակի անձրև եկեալ առատապէս, և լէվէնտներուն հետ հաշտեցան հողագործաց համար, զի խառնակում էր ընդ իրարս ամենայն տեղիս: Թագաւորութիւն սուլթան 10 Մուստաֆային, զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և շատ պարտք տրվին սակաւ քրիստոնէից և ևս տառապեալս՝ տուի սակեան 73 դուրուշ, շատ մարդ պարտական եղեալ ի յօտար յերկիրքն անցեալ և այսպէս նեղութեամբ անցուցեալ տարիս այս:

ՌՄԻԳ (1774) ամին ոչ եղև խաղաղութիւն ընդ ամենայն տիեզերս, զի հրաման թագաւորին սաստիկ էր, անհ Մոսկովիին յոյժ նեղէր ամենայն քաղաք, զամենայն մարդ. զի զօրեղութիւն և արուեստագործութիւն լինէին ամենայն, որ ոչ երթային սէֆէր: Եւ ի այս տարիս անհուն մարդիկն բազում մալ և շատ ձի ջրին տուեալ ի մեծ գետն Թունայ: Եւ Պոլիս սաստիկ սղութիւն եղեալ, որ մինչ երեսուն տիւրէմ հացը երկու փարայ եղեալ, որ խաբարն գայր յերկրէ երկիր և ի մեր քաղաքն: Ի սոյն տարիս սերմանեալ ցորեանն և պտղարեւեալ ծառերն առատապէս եղեալ. և զապիթ քաղաքին ի հնձոց ժամանակին բերեալ բազում զապս, վասն անէն թշնամեաց, զի մարդիկն երթեալ պահէին զգիւղս ի բոլոր քաղաքին: Եւ ի այս տարիս վասն սակեանի համար հայերն գանգատ գնացին և այլազգիքն յետ դարձուցին: Թագաւորութիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին Հաճի Օսմանն. և զորենին քիլէն 10 դուրուշ և եղին օխան 20 փարայ, ամենայն բարի իւր զիյմէթին կէօրէ է: Եւ այս տարիս տառապեալս տուի սակեան 63 դուրուշ, ամէն ըստ կարեաց տուեալ և հատուցեալ զպարտսն. և անցուցեալ տարիս այսպիսի նեղութեամբ:

ՌՄԻԴ (1775) ամին ևս առաւել ոչ գոյ երբէք հանգստութիւն. զի ձմեռն յոյժ ցուրտ. և ի դարնան եկեալ, ի յարեմտից կողմանէն, Սախըր փաշա մի երեք թուղրով, բազում էսփէրով, և շատ մալով կեցեալ ի քաղաքն մեր եօթ օր, շատ խաբճ և շատ մարտաֆ եղեալ վասն բազում զօրացն. և զապիթ քաղաքին յետոյ ժողովեալ զամենայն գունդս իւր, բաշխ արարեալ զպարտսն քաղաքին, յետոյ ժողովեալ քրիստոնէից ինը քէսէ դուրուշ պարտք, որ թէ և թէրով 130 տուն էին, այսմ տարուջ ոմանք տուին 150 դուրուշ, ոմանք տուին 100 դուրուշ և ևս տառապեալս տուի 70 դուրուշ. այսպէս զամենեքեան բռնագատութեամբ պէս պէս նեղութեամբ հատուցին զպարտս իւրեանց, ոմանք պարտեալն եղեալ գնացին ի յօտար երկիր, և ոմանք չքաւորեալ փախեան ի յօթեանէն իւրեանց. և բազում էսկէր կայր ի վերայ երկրի ամենայն տեղիս, շատ ոմանք երթային և շատ ոմանք գային:

և գայր ի թագաւորէն դապիտ ամենայն տեղիս վասն էսկերի և
վասն գանձի, յոյժ նեղէին զքրիստոնեայ եղբարքս ի ահէ լէվէն-
տին և վասն պատերազմի հալածականս շրջէին: Եւ ի ամառնա-
յին ժամանակին փոքր տղայոց վրա յոյժ ծաղիկ եղեալ, սաս-
տիկ ցաւոյն բազում տղայս մեռանէին, և այսպէս անց[ե]ալ տա-
րիս այս գառն նեղութեամբ:

5 1181
|| ԲՄԻԵ (1776) ամին ձմեռն ցուրտ և ի գարնան եղև սղութիւն
ամենայն բարեաց: Եւ ի ամառն թշնամի կողոպտիչ կեայր և ժո-
ղովեալ քաղաքն ամենայն եթէ այլազգ և եթէ քրիստոնեայ գնա-
10 ցին պատերազմ ի վերայ թշնամոյն ի գիւղն Կասման և իմաց-
եալ նոյն լէվէնտ փախեալ զգիւղն Զիմառայ, և այլազգիքն գնա-
ցեալ ի մէջ գիշերոյ որքան թշնամի կեայր ի մէջ գիւղին դա-
մենեակն քմբոնեալ չար մահուամբ սոտակեցին, բազում մալս
առին ի նոցանէ և եկեալ ի քաղաք: Եւ յետ նորա եկեալ ի այլ
15 կողմանէ բազում լէվէնտ վասն սպանման ընկերաց իւրոց
ի գիւղն Կասման, կողոպտեալ զգիւղն, բազում նեղութիւնս
տուեալ մարդկանց: Եւ կրկին անգամ ժողովեալ քաղաքացիքն
գնացին ի պատերազմ ի վերայ նոցա և թշնամիքն քմբոնեալ
զմեծամեծ մարդ քաղաքին շատ նեղութիւն տուեալ նոցա, և
20 քաղաքացիքն ժողովեալ շատ լաթեղէն և երկաթեղէն և շատ
գանձս տուեալ նոցա և աղատեալ, և անօրէնքն զԱստուած ոչ ճա-
նաչելով, որպէս չար Կայէն, գնացեալ անօրէնութեամբ հրով այ-
րեցին ի գիւղն գեղեցիկ Զիմառայ, որ տեսիլեամբ գեղեցիկ է, ի
վերայ դաշտի, ի միջի նորա եղեալ մարդիկն ամանք տունով
25 փախեան Պոլիս և ոմանք այս գիւղ և այն գիւղ գնացին:

Եւ ի աշնան ժամանակին եկեալ փաշա մը բազում զօրօք
գիւղն Բինկան և ի ահէ նորա պատրաստեցին կերակուր երեք
աւուր, շատ ձի և շատ խիլատ առեալ տարան ի գիւղն Բինկան,
վասն այնորիկ թէ ոչ հանդիպի ի քաղաքն մեր: Եւ պատերազմ
30 թագաւորաց յոյժ սաստկանայր ընդ Մոսկոֆին: Ի թագաւորու-
թիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի
Օսմանին, և ցորենին քիլէն 12 զուրուշ, ամենայն բարին նման-
պէս, և պարտք քաղաքին շատացեալ, զի ոչ կարացին հատուցա-
նել, այլ թողուցին շահով մէջ քաղաքին: Եւ մեք երեքեալ և տա-
35 տանեալ բազում նեղութեամբ անցուցեալ տարիս այս:

|| ԲՄԻԶ (1777) ամին և Տաճկաց 1187-ին սաստիկ ցուրտ
և ձմեռն եղև, և ի գարնան ոչ գտեալ հանգիստ վասն խոռովու-
թեան երկրի: Եւ ես տառապեալս պարտաւորեցայ գնալ ի քա-
ղաքն Պոլիս, եկեալ ի Տիվրիկու բազում նեղութեամբ 5 օր ի
սարս¹⁰ և ի թուփս շրջելով, վասն ահեն, հուսկ հառայ ի քաղաքն
Սերաստիա, որ շինեալ կայ ի վերայ դաշտի և է փաշայանիստ,
որ տիրէ զօրութեամբ իւրով: Քաղաքն լի է ամենայն բարու-
թեամբ ի առս և ի տուրս կատարեալ առատապէս, և կեայր ի
մէջ քաղաքին էլպէքցի հաճի Ալի փաշա ասի, որ ունէր ի վերայ
45 հազարէ աւելի զօրս իւր, և տէր է որպէս թագաւոր ի քաղաքն
ամենայն, որ մինչ երթայ ի դուռն Պոլիս: Շատ անգամ թագա-

ւորէն մարդ եկեալ ի գլխոյ նորա, ոչ կարէին հնարեօք կտրել
զի նա բազում արուեստագործութիւն ունէր, հաւանեցուցանէր
թագաւորն հնարս բանիւք: Եւ մենք նստեալ ի Սերաստիա 10
օր, յետոյ գնացեալ ի վերայ դաշտի 8 սէնէթ մինչև Խարդին, որ
է գիւղ, ունի և ի վերայ դաշտի մեծամեծ արտօրայս և ինքն
5 ճանրայէն սակաւ հետի, և կայ ի քով նորա բարձրագոյն լեռն,
որ ասի Երլարդ-տաղի, և Խարդնու եկեալ գնացինք ի լեռն, որ ասի
Ղուրթ-պէլի, ի յէնիշս և ի եօղուշս տասը սէնէթ մինչև Թօղաթ,
և Թօղաթ գեղեցիկ քաղաք, լցեալ ամենայն բարութեամբ առա-
10 տապէս, բազում վաճառական երթայ ամենայն կողմանց և առ-
նու շատ մէթանս ի նմանէ և մարդկանց վախճութիւնն և վարքն
նմանի Ըսթամպուլու, և ունի շատ խաներ, ի առս և ի տուրս կա-
տարեալ առատապէս: Եւ եկեալ Թօղաթու գնացանք ի դաշտս, որ
ասի Ղաղ-օվա և Մալ-թէփէ, անցեալ և սակաւ ի մէջ օրմանի,
15 և կայ ի վերայ ճանապարհին պէքձի, որ ասի Զէնկէլի-բէլ, և էր
ինքն սէնէթ մինչև Թուրխալ: Եւ Թուրխալ է գիւղ այլազգից և
ունի սակաւ շուկայ վասն ճանապարհորդաց կերմանի համար:
Եւ անտի եկեալ գնացինք ի լեռս և անցեալ Ինճէ-բաղար խանն,
գնացինք ի յէնիշս ութը սէնէթ մինչև Ամասիա: Ամասիա է քա-
20 ղաք ի մէջ լեռան և ունի անագին և բարձրագոյն և ջուրահայ-
եաց բերդս զարմանալի, և ունի բազում այգիս և թուխլուխս,
վասն ապրըշմայ համար, և ունի գեղեցիկ երկու փոքր եկեղեցիս,
և աշըխ Վէրնէտին, որ բազում աշխատանս կրեալ և շատ լեռս
ծակեալ վասն միոյ աղջկան համար և ոչ առեալ մուրադ, որ
25 ամենեքեան մարդ գրեթէ: Եւ այս դաշտ է ի հոն կատարեալ ան-
հուն ժամանակաց, և ունի խաներս, և չարշը պաղարս, անցանի
ի մէջ քաղաքին բազում ջրով գետս, և ելանէ քաղաքէն մէթան,
սպըրշում և բարեհամ գինի: Եւ եկեալ անտի գնացինք ի դաշտս
տասը սէնէթ մինչև Մարգուան և է դասապայ, և ունի խաներ և
30 չարշը պաղար, և ունի փոքր եկեղեցի, և ելանէ մէջէն մէթան
տիմի, բարձի երես, և նա ես ունի բարեհամ գինի: Եւ անտի
եկեալ գնացինք ի դաշտս երկու սէնէթ մինչև Հաճի գիւղն, և նա
մեծ գիւղ է այլազգից: Եւ անցեալ անտի գնացանք ի դաշտս և
մեծ սակաւ ի էնիշ և ի եօղուշ տասը սէնէթ մինչև յՕսմանճուլս: Եւ
35 Օսմանճուլս է մեծ գիւղ այլազգից ի մեծ լեռան տակ, և անցանի
յառջէն նորա մեծ գետ, և ունի ի վերայ ջրին տասն և երկու
արշին երկայնագոյն գեղեցիկ կարմուռնջս, և ունի սակաւ չարշը,
և ի միջի մարդ նորա չար, որպէս Կայէն, որ բազում չարու-
թիւն արարեալ են հանգիստ սակաւ ճանապարհորդին: Եւ անտի
40 եկեալ գնացինք ի լեռն բարձրագոյն, որ ասի Սուրմաշուլս, բա-
զում աշխատանս կրեալ և իջեալ ի վայր սակաւ գնացինք ի
դաշտս ութը սէնէթ մինչև Հաճի-Համդա, և է գիւղ այլազգից ի
մէջ հիսարի, և ունի բազում պաղճաներս և սակաւ շուկայ բա-
զար, և ելանէ ի մէջէն նորա անուշահամ ընէջէլ գեղեցիկ: Եւ անտի
45 եկեալ և բազում աշխատանս կրեալ և անցեալ ի մեծ գետն, որ
ասի Տէլի Տէվրիշ, և գնացինք հանգարտ ութը սէնէթ մինչև Թօ-

սխաւ Եւ Թօսիա է մեծ դաստապայ և ունի շուկայ բազար, խան, և
Ելանէ ի մէջէ նորա գեղեցիկ բրինձ և ալաճա շալ, և մարգիկն
նորա եփեն անուշամամ փխլաւ:

- 5 Ընկալ անտի գնացինք ի դաշտ անհուն, և անցեալ
ձիւղէ-բաղարին, շատ ճանապարհ կտրելով տասն երկու սէնէթ
մինչև Յովելուն, որ գիւղ է ալաղգից, և ունի դաշտ մեծամեծ
արտօրայս, և կայ ի մօտ նորա դաստապայ, որ առ Ղօճայ-Հիսար,
և ունի ի վերայ դաշտի շատ գիւղօրայս: Եւ անտի ելեալ գնա-
ցինք ի սարս և ի թուփա, նեղութիւնս կրելով անցանք 10 սէնէթ
10 մինչև Ղարաճալար, և նա է մեծ գիւղ, և ունի մեկ խան, և իւր-
մէն ելանէ շալ գօտիս, և մարդ նորա է անօրէն: Եւ ելեալ անտի
գնացանք երկու սէնէթ մինչև Զէրքէշ, և նա գիւղ է ի վերայ
դաշտի և ի մէջ հիսարի, և ունի սակաւ խանութս, և գայ ի այս
գիւղէ գեղեցիկ և անուշամամ լիւղ և մեղր, որ է լայիս Պոլիսու,
15 որ բազում մարգիկք տանին: Եւ անտի գնացեալ ի լեռն մէջ
օրմանի տասն և երկու սէնէթ մինչև Բայընտըր, և նա գիւղ է
սակաւ ի մէջ տէրէի, և ունի սակաւ ջուր, ի յառաջէն անցանի, և
մարգիկք խիղարեն տախտակ և տանին: Բայընտըր ելեալ գնա-
ցանք ի լեռս և ի դաշտս բազում ճանապարհս կրելով տասն և
20 երկու սէնէթ մինչև Կէրէտէ, և նա է մեծ դաստապայ, և ունի շու-
կայ բազար և խան, և ունի մէջ իւր զընտան, և ի նմանէ ելանէ
գեղեցիկ սաղթիան և սաղրի և հիւսիս միջի նորա ելանէ, ի առս և
տուրս կատարեալ: Եւ ի սմանէ ելեալ գնացանք ի դաշտս բազում
և կայ այստուս և այնտուս գիւղօրայս: Եւ անցեալ ի Ղաղայ-Կէօլին
25 տասներեք ժամ մինչև Պոլիս, և սա է դաստապայ ի վերայ դաշտի,
և ունի խաներս և չարշը պաղարս, և կայ ի մօտ նորա դարլըճա,
որ գետնին ներքէն ելանէ տաք ջուր, և շինեալ մարգիկանց
ի վերայ նորա քարեղէն տունս և խիթեալ բազում մարգիկ
լուացուին և զանուն նորա կոչեն Թանդըր-համամի: Եւ ելեալ
30 անտի գնացինք ի լեռն ի մէջ մեծամեծ ծառերուն, որ երկինքն
չի երևիր: Եւ անցեալ ի Տարիճէ տասն և երկու սէնէթ մինչև
Տիւղճէ: Տիւղճէ գիւղ սակաւ, գիւղ է ալաղգից ի մէջ օրմանի
և ի մեծ ձորի, և ունի սակաւ խանութ վասն ճանապարհորդին,
և ուրաթ օրերն բազար դուրսւմիշ կըլլայ, բազում տեղեաց
35 բերեալ մէթան ծախեն զօրն այն: Եւ Տիւղիճէու ելեալ գնացանք
ի դաշտս ի մէջ օրմանի, որ է Կիւմիւշ-օլայ և Էլրի-տէրէ, որ
է իւրտ աւազակաց, զի բազում մարգիկ է լացուցած, և սոսկալի
ճանապարհս այս տասն և երկու սէնէթ մինչև Խէնտէկ, և նա է
մեծ գիւղ, և ի միջի մարդ նորա չար, բազում փրատ առնեն ճա-
40 նապարհորդաց: Եւ անտի ելեալ և բազում աշխատանս կրեալ
վասն ճանապարհն չամուռ լինելոյ, զի մէնշուր է նորա չամուռն,
զի շատ ձի պաթմիշ եղեալ է և գիծվար ճանրան, նեղութիւնս
կրելով տաք ժամ մինչև Սապանճա, և Սապանճա է դաստապայ
ի մէջ օրմանի, և ունի սակաւ ծով և սակաւ շուկայ բազար, և
45 ունի պալսճայներ բազում, և անհուն կեռասի ծառեր, որ տանին
մարգիկն զպտուղ նորա ի Կոստանգիա: Եւ անտի ելեալ գնացաք

1208

- ի դաշտս յինն ժամ մինչև Իդնիմիտ, և Իդնիմիտ է քաղաք ի
ծովնայեաց, զի Ովկիանոս ծովուն մէկ գլուխն գայ ի հոն դաղրի,
և նստի ի քաղաքին կէօմրիւքճի, և ունի խաներ, և չարշը բա-
զար լցուի ամենայն բարութեամբ, և իւրմէն ելանէ շատ մէթան:
5 Եւ անտի գնացաք հանգարտ ութ ժամ մինչև Կէյպիղէ, և Կէյ-
պիղէ է գիւղ ի թէփէի միոյ, և ունի սակաւ շուկայ, և ունի գե-
ղեցիկ ճամի ի թագաւորական ցեղէն շինեալ: Եւ անտի գնացաք
չորս ժամ մինչև Փէնտիկ, Գարթալ և անտի մինչև յիւսկիւտար,
որ է Պոլիս: Եւ կայր ի վերայ ճանապարհին բազում անուանի
10 լեռս և բազում անուանի գիւղօրայս և անուանի յոյժ տեղիս, և
մեք ոչ գրեցինք զամենեանս, զի ճանճրութիւն չը լինի ընթեր-
ցողաց և լսողաց: Եւ տառապեալս ուրախութեամբ հասեալ ի
քաղաքն Պոլիս և գտեալ հանգիստ, որ է առհասարակ ամենայն
քաղաքաց մայր, լի և առատ, գեղեցիկ և ի ամենայն առուտուրս,
15 բացուի քսան ու չորս դուռս ի ծովնայեաց, որ ելեալ մեծամեծ
և հազնատեալ և զարմանալի նաւով բերեալ բազում և անհուն
վասն անթուելի և անհամար մարգիկանց, առուտուրս կատարեալ
առատապէս, գեղեցիկաշէն և բարձրագոյն շինուած է ի ծովնայեաց
ամեն կողմանց, և վայելչութիւն ամենայն ազգաց առհասարակ
20 ուրախութեամբ, խնդութեամբ է: Եւ ի տարիս այս, ի մայիս
ամսոյ, սուլթան Մուսթաֆա և մեռեալ և սուլթան Համիտ ի գահն
նստեալ զղրեցաւ Պոլիս, այնպէս շարժումն եղև ամենայն արանց
և կանանց և ազգաց, ուրախութիւն եղև, վասն նստելոյ ի թանթն
սուլթան Համիտ, զի ոչ ուղէին յառաջագոյն զսուլթան Մուս-
25 թաֆա, վասն այնորիկ յոյժ խնդութիւն եղև ամենայն ազգաց:
Եւ նոյն ամսոն թագաւորն ժողովեալ զամենայն զօրս իւր խոր-
հուրդ արարեալ վասն պատերազմին Մոսկովի, և յետոյ հաշտե-
ցան ընդ իրեարս, և զօրքն ալաղգաց բերին Սանճազը Շէրիֆն
ցան ընդ իրեարս, և զօրքն ալաղգաց բերին Սանճազը Շէրիֆն
30 կար ի Պոլիս ամենեքեան գնացին ի գէմ նորա և երկիրպագին
և տարին ի պալատ թագաւորին, և մէօհիւրն էր Իզզէթի Ահմէտ
վաշայն, որ էր արիւնասէր, շատ հացագործ և պալատ կախեալ
էր բարկութիւն նորա: Եւ յայտ ամի Գրիգոր պատրիարքն
էր բարկութիւն նորա: Եւ յայտ ամի Գրիգոր պատրիարքն¹² արար-
35 եալ ի յաթոս նստուցին: Եւ ի նոյն ամսոն հրկիզութիւն եղև
Մահմուտ վաշայն¹⁴ 12 ժամ, բազում մալս և շատ տեղիս աւերե-
լով, որ մինչև Հօճա վաշայն¹⁵ տալանմիշ եղաւ, և տառապեալս ոչ
կարեմ գովել զվարքն և զվայելչութիւնն, և զամենայն եղեալ
իրան, որ ոչ կարացի պատմել, անմեղապիւր լերուք, գնացող
40 տեսող եղբարք:

ՌՄԻԵ (1776) խաղաղութիւն երկիրն ամենայն և Պոլիս լի-
ութիւն և առատութիւն ամենայն բարեաց, ևս առաւել որ հաշ-
տեցան ի հեա Մոսկովին, ամենայն ամիս գայր բազում կէմիս
ի նոցանէ, որ բերէին բազում բարիս: Եւ ի գարնանային եղա-
45 նակին եկաւ Մոսկովին Էլչին շատ ապրանքով, և մտեալ ի քա-
ղաք մինչ ի դուռն թագաւորին, յետոյ խորհեցաւ ի հեա արքա-

1209

յին, որ Ստամբուլու մէջ որքան գերի կայ ի ձեռս աշխարհաց ազա-
տեսցէ զնոսս և արքայն հաւանեցաւ և հրաման ետ, զի ուր ուրէք
գտանի ժողովեալ առ ինքն առաքեսցեն մինչև ութ ամիս: Այս-
պէս ժողովեաց բազում գերիս, եթէ ազջիկ և եթէ կին և թէ այր,
5 յառաջնմէ եկեալ և աշխարհ եղեալ, նոքա ևս տարան առ էլշին:
Եւ էլշին միաբանեաց զամենայն և լցաւ նաւս երիս և ուղար-
կեաց յւերաքանչիւր յօթեանս: Եւ որ կեայր յառաջագոյն Մը-
սրրայ, որ անուամբն Ալի պէկ ասի, նման թագաւորի, տիրէր զեր-
կիրն իւր և կտրած ստակն տարածեցաւ զերկիրն ամենայն, մարդ
10 ոչ կարէր ի վերայ նորա մտանել: Եւ թագաւորն իմացաւ և
փաշա թային արար ի վերայ նորա: Եւ նա գնաց բազում զօրօք
և արուեստիւ բերեալ զնա, և անհուն ապրանքս և փոքրիկ երկու
տղաներ բերին ի Պոլիս: Եւ մինն ի խորհրդակցաց նորա, որ
ասէին Թահիր էօմէր, նա ևս Եաֆա նստեալ էր, և շրջէր ի վերայ
15 ծովուն չար աւաղակութեամբ, յանէ նորա կէմի ոչ երթայր և
զայր ս. Երուսաղէմ, նա ևս իմացաւ, զնա ևս բնաջինջ արար:

Յայսմ ամի Երուսաղէմայ Պօղոս պատրիարք¹⁶ վախճանելով
Յովակիմ վարդապետն¹⁷ ի յաթոռ նստաւ: Ի Պոլիս հրկիզութիւն:

ԻՄԻՉ (1777) Ըստանալով խաղաղութիւն, լիութիւն և առա-
տութիւն ամենայն բարեաց, խնդութիւն և վաշեղութիւն զեղե-
ցիկ ամենայն ազգաց, արանց և կանանց: Եւ ի զիջատէ ամսոյն
ձմեռնային ժամանակին եղեալ սուլթան Համիտն դուստր մի, և
շատ ուրախութիւն եղև քաղաքին ամենայն ազգաց, ևս առաւել
հրաման եղև է (7) օր և է (7) գիշեր տօնանմա լինելու, զի յա-
ռաջագոյն պատրաստեալ էին զամենայն արուեստագործութիւնն,
25 զարդու զարդարեցին Պոլիս քաղաքն ամենայն, եթէ ազգատ եթէ
հարուստ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զարդարեցին այնանե-
րով և պատուական անգին քարերով, տեսակ տեսակ պատկեր-
ներով, կերպ-կերպ նախըշներով, եթէ փայտեղէն և թէ թղթեղէն,
30 պէս-պէս զանազան արուեստագործութեամբ շինեալ մարդկանց:
Եւ ևս տառապեալս շրջագայելով տեսանէի զամենայն և փառս
տայի Աստուծոյ, որ մարդուս այսպիսի հնարագիտութիւն տուեր
է: Եւ երկու տեղիս տեսի, որ մինն մարդու կերպ շինեալ և մինն
գազանի կերպ, որ ամեն մարմինն լման և մարդուն ձեռքն գիրք
35 տուեալ՝ երկու պրկունքն շարժելով և գլուխն երերեցնելով կար-
զայր. այսպէս տեսի, և սորին նման և այլ բազում գործս ասեն
զարմանալի, որ տեսանողն սքանչացեալ և փառաւորեալն Աստ-
ւած փառաւորեցաւ: Դրդեցաւ քաղաքն Պոլիս, շարժումն և որո-
տումն եղև վասն ամբոխին՝ և արանց և կանանց, և բազում մե-
40 ծամեծ մարդիկ վկայեցին, թէ զի ոչ ոք եղած այլ թագաւորաց
այսպէս տօնանմա, սոյնպէս և Գ (3) գիշեր ի վերայ ծովու գործս
պատրաստեցին բոցեղէն իւղով և մահիթապով, զարմանալի գործս
ասեն՝ նետելով ի վեր երկնից ելանէր բարձր ի հաւան և տա-
ղըմիշ ըլլար որպէս զաստեղս երկնից. սորին նման պէս-պէս
45 բազում գործս ասեն ի դէմ թագաւորին ի վերայ ծովուն:

Եւ ի այս տարիս բազմացեալ էր չար անուն լէվէնտն ամե-

նայն տեղիս, և ի նեղութենէ նորին եկեալ բազում քաղաքաց
մարդ արդունալ տալով թագաւորին. և թագաւորն իմացաւ և
հրաման արար, որոտս տիեզերաց ֆէրման զրկելով քաղաքաց
քաղաքաց, թէ զի ոչ գտանի անունն նորին, այսինքն նէֆրան
5 լինելով տարածուեցաւ երկիրս ամենայն, թէ յարեալս եթէ արե-
մուտս ամենայն քաղաք պատերազմեալ ի հետ թշնամեաց, և
գլուխ նոցա բերեալ ի Կ. Պոլիս: Տարի մը այսպէս ոչ պակաս
եղեալ ի դրանէ թագաւորին, և նոյն տարին մէօհլուն էր ի ձեռն
Տէվրիշ Ահմետ փաշային: Եւ ի այս տարիս մեր զապլթ Հաճի
10 Օսմանին տղին զրին զանունն Մուսթաֆա փաշա, որ ամենայն
բանի հախին կուգար և մեր ազգին տիրութիւն կանէր, որ խա-
պարն դայր Պոլիս:

ԻՄԻՉ (1778) ամին խաղաղութիւն, լիութիւն լցեալ ամե-
նայն բարօք, զի եկեալ Մոսկովիէն բազում նաւ բերեալ անհուն
15 բարիս, վասն անթուելի մարդկանց: Եւ ի մէջ ամառնային ժա-
մանակին սուլթան Համիտին եղեալ արու զաւակ և գրին զանուն
նորա սուլթան Մահմուտ: Ուրախութիւն եղև ամենայն ազգաց.
կրկին ևս հրաման արարեալ վասն տօնանմա լինելոյ, եօթը օր և
եօթ գիշեր զարդով զարդարեցին Պոլիս եօթնապատիկ քան զա-
ռաջինն, և որոտումն եղև վասն անհուն անթուելի արանց և կա-
նանց և զանազան օյինրազներաց և արուեստագործաց. վասն զի
ոչ կարացաք պատմել մի ըստ միով զի վասն տկարութեան մտաց
մերոց, զի տեսանողն զարմացմամբ սքանչացաւ և փառաւորեալն
Աստուած փառաւորեցաւ, որ այսպիսի հնարագիտութիւն տուեր
25 է մարդուս: Նմանապէս երեք գիշեր ի վերայ ծովուն նետելով,
չուան ի վերայ խաղալով, պէս պէս մարիֆէթով բոցեղէն իւղով
նետելով ի վեր երկնից ելանէր հալան և տաղըմիշ ըլլար ան-
համար հազար ի դէմ թագաւորին:

Եւ նոյն ամառն հրկիզութիւն եղև բազում տեղիս: Եւ ի դէպ
աշնան կրկին եղև արու զաւակ և գրին զանուն նորա սուլթան
Ահմէտ. և թագաւորն հրաման արար, զի պատրաստեսցեն Փաշա-
յին գուռ բազում բրինձ և շատ իւղ, զի Պոլիս որքան մէքթեպ
կայր, առեալ հօճայներն զփոքր տղայքն կարդալով, ամին ասե-
լով, բերելով ի դուռն Փաշային և նստեալ ուտէին զփիլան. և
35 տղոցն տային տասնական փարայ և հօճայներուն մէյմէկ ֆէրէճէ
հաղուցանէին, այսպէս հրաման եղև 5 օր, որ զղրդիւն եղև ի Պո-
լիս աղայոց ձայնէն կարդալով և շատ աղքատս կերակրելով: Եւ
սորա տօնանման այսպէս եղև. և մէօհլուն տուեալ էր Տէվրիշ
Ահմէտ փաշային. բազում մարդիկ վկայեցին թէ 100 քէսէ ստակ
40 գնաց:

ԻՄԻՉ (1779) ամին լիութիւն և առատութիւն եղև Պոլիս
և ի գարնան ժամանակ տղայոց վրայ ծաղիկ եկեալ բազումս
կտորէր: Եւ նոյն ամսոյն Հինտու եկեալ փոքր ֆիլ մը ի Պոլիս,
ամբոխն զիմեաց ի սէլի: Նոյն տարին Բաղատառու փաշան Աճէ-
մուն հետ սէֆէր բացաւ և շատ գլուխ Պոլիս զրկեց: Նոյն տարին
անթիւ չէքրիկէ եկն ի Պոլիս և այս տարիս այսպէս անցաւ:

ՌՄԻԹ (1780) ամին լիութիւն և առատութիւն և զի Պոլիս, և ամառն[ային] ժամանակ յոյժ բարկացաւ Աստուած և մահ սատարիկ անկաւ ի Պոլիս, որ կոտորէր ծեր և տղայ առհասարակ և բազմացաւ խղճութիւն ի Պոլիս, որ ոչ կարեմ պատմել, զի մեր զարիւր 5 եղբայրները ուր հիւանդանայր կամ մեռանէր, ոչ ոք երթայր առ նոսա և կամ թողէր զգիւս նոցա. մարգասէրն Աստուած իւր անհուն ոգորմութեամբ փրկեաց զիս ի մահուանէն: Եւ ելի ի Պոլսոյ և եկի ի քաղաքն մեր Տիվրիկ: Եւ Տիվրիկ էր սղութիւն՝ ցոբենին քիլէն 14 զրուշ էր: Եւ ի նոյն տարին շարժումն և զի 10 երեք օր ի մեր քաղաքն և Մալաթիա, բազում տեղիք քայքայեալ և շատ մարդիկ անկան ի հողին ներքե: Եւ նոյն տարին արեւելեան կողմն շարժումն և զի և մլտա արտօրէից:

ՍՄԼ (1781) ամին խաղաղութիւն և առատութիւն և զի 1211 ձմեռն սակաւ սաստիկ. ի գարունն ոչ ցօղեաց անձրև, վասն այնորիկ թէ Տաճկաց և թէ քրիստոնէից մանկտին երեք օր տուլա ըրին, և քրիստոնէաց երկու եզ առնելով Աստուածամօր հսկում գնացին, և յորժամ զենին, հրամանաւ Աստուծոյ, առժամայն եօթը օր և եօթը զիշեր անձրև տեղաց և ցոբենին քիլէն 4 զրուշ իջաւ և տասներեք օխան շիրան 1 զրուշ կուտային: Եւ 20 Մուսթաֆա փաշան էր զապիթ քաղաքին, որ շատ գութ ունէր Հայոց վրայ և այս տարին այսպէս:

ՌՄԼԱ (1782) ամին խաղաղութիւն և լիութիւն և զի, ձմեռն սաստիկ. և ի սաստիկ ցրտութենէ ծառերն չորացան և փայտին բեռը 30 փարայ էր: Սոյն տարին մուրատսըղ ելայ, իմ Գոհար 25 ընտանին առ Աստուած փոխեցաւ և դասը անցնելու և կարգալու հետ մնացի: Այս տարին Մուսթաֆա փաշան Կիւմիւշխանէ գնաց և քաղաքն Տէլի Մէհմէտին ձեռքը մնաց. գործը ինչ գործելն ոչ գիտէր. սալեան եղաւ 150 տուն հայերուն տասը քէսէ, և հինգ քէսէ քաղաքի օրթայ խարճ, և ցոբենին քիլէն 10 զրուշ, և սակաւ 30 մարդ մեռաւ:

ՌՄԼԲ (1783) ձմեռը սաստիկ և զի և մարտ ամսոյն օր մը, զիշեր մը անդադար ձիւն եկաւ, որ մինչև ամիս մը չոր ցուրտ եղաւ, ծառերն պաղեցան սաստիկ ցրտոյն. և ի ձմեռն և զի ձագիկ տղայոց, որ զրազումս կոտորեաց: Եւ փաշան կրկին նստաւ 35 Կիւմիւշխանէ, և քաղաք Տէլի Մէհմէտին ձեռքը մնաց, որ հինգ տարեկան տղայոցմէ լման խարճ կռունէր և մարդ չէր կարէր հետը զրուցել:

ԾԱՆՈԹԱՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նազրում սխալմամբ զրված է ՌՃԵԼ (1187), ուղղեցինք «ՌՃԵԼ»:
2. Այդ տարիների սովին և թանկութեանն է վերաբերում 1743 թ. կարինի Հնձուց դուրում զրված մի ձեռագրի հիշատակարանի տվյալները «թվին ՌՃՂԲ (1743)-ին սղութիւն եղև մինչ որ Դ (4) տարի. Ա (1) սոմար ցոբեն Ը (8) զուշ մինչև Ժ (10) և ԺԲ (12) եղև զինն, Բ (2) ձու՝ Ա (1) փարայ, անայլ չկայր, Բ (2) սոմսանոց ջրվալ յերթ. Ա (1) զուշ» (Ն՝ 3389, էջ 326ա):
3. Բնագրում հրատարակիչը փակագծերում ավելացրել է «Տիւրիկոյ»:
4. Այսինքն 1760 թվի ապրիլի 2-ին:
5. Բնագրում զրված էր «էշերն», միտքն անիմաստ է մնում, ուստի ուղղեցինք «էշերն», որը համապատասխանում է պատմածի բովանդակությանը:
6. Բնագրում «ի»-ն կրկնված է:
7. Հրատարակիչը փակագծերում ավելացնում է «քաղաքին ծայր»:
8. Հրատարակիչը փակագծերում նշել է «քուրդ»: Չաղաները բնական ցեղերից էին հանրային զրազարանի հայերեն ձեռագրերի ֆոնդի ձեռագրերից մեկում. այնտեղ կար՝ զում ենք. «թվին ՌՃԺԳ (1774)-ին յօլսի իԸ (28)-ին, որ Ըսմանլոն Մօսկովի հետ բարեկեցաւ, որ թաթարն ձեծկվեցաւ, որ կոյտիւրեց թաթարն»: (ԱՐՄ. 6, ձեռագիրը համայն է, երկար և նեղ թուղթ, վերջում՝ հիշատակարանից հետո, ավելացված է այս տեղեկությունը):
10. Բնագրում տպագրական սխալի պատճառով զրված է «սորս»:
11. Իմա Ֆահրատի և Շիրինի պատմությունը, որը, ինչպես տեսնում ենք այս տեղեկությունից, տարածված է եղել նաև Ամասիայի կողմերում:
12. Հեղինակը նկատի ունի Կ. Պոլսի պատրիարք Գրիգոր Պատմականին:
13. Իմա Չաքարիա կաղվանցի, Կ. Պոլսի պատրիարք:
14. Կ. Պոլսի թաղերից մեկը:
15. Կ. Պոլսի թաղերից մեկը: Բաղդասար Դպիրն իր ժամանակագրության մեջ հիշում է այս թաղամասում ավելի վաղ պատահած հրդեհների մասին (տես ՄԺ, 1, էջ 338):
16. Իմա Պողոս Գ. Վանեցի, երուսաղեմի պատրիարք:
17. Իմա Հովակիմ Բանաբեուցի, երուսաղեմի պատրիարք:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XVII—XVIII դդ.?)

Ժամանակագրության ուսյն բնագիրը գտնվում է Մատենադարանի № 3079 ձեռագրի 251բ—252բ էջերում: Այն հրատարակվում է առաջին անգամ: Ժամանակագրությունը բաժանվում է երկու մասի, յուրաքանչյուրն առանձին վերնագրով՝

ա. «Յաղագս թագաւորացն Հայոց՝ սկսեալ ի սրբոյն Տրդատայ մինչև ի բաճնալ թագաւորութեանցն Արշակունեաց»:

բ. «Յաղագս թագաւորացն Հոռմայ և Յունաց՝ ի Մեծէն Կոստանդիանոսէ մինչև ի Փոքր Թէոփոս»:

Ժամանակագրության առաջին մասը, ինչպես նշված է խորագրում, սկսվում է Տրդատ Գ-ի գահակալության թվականից՝ 286 թ. և հասնում մինչև Արշակունիների գերմանական անկումը, իսկ երկրորդ մասը՝ Կոստանդին I-ից մինչև Թեոփոս II-ի մահը և սրա հաջորդ Մարկիանոսի գահ բարձրանալը՝ 449 թ.:

Թե և թվ և երբ է կազմել այս ժամանակագրությունը, հաստատ և պարզորոշ բան չենք կարող տեսնել: Այս բնագիրը կազմելու ժամանակի մասին կարելի է առանձին ենթագրություն անել, եթե նկատի ունենանք № 3079 ձեռագրի նյութերի ընդօրինակության պարագաները:

Այս ձեռագիրը պատմական նյութերի ժողովածու է, որը բովանդակում է տարբեր ժամանակներում, տարբեր մարզկանց կողմից ընդօրինակված նյութեր, օրինակ, մի քանի բնագրեր ընդօրինակվել են 1677 թ. (էջ 234բ), մյուսը՝ 1700 թ. (էջ 378ա), մի ուրիշը՝ 1727 թ. (էջ 239բ), իսկ մի քանիսի ընդօրինակության ժամանակն էլ անհայտ է:

Նկատի ունենալով տարբեր ժամանակներում, տարբեր գրիչների կողմից, գանազան նյութերի ընդօրինակության այս կարգը, կարծում ենք որ մեզ զբաղեցնող ժամանակագրությունն էլ № 3079 ձեռագրում ընդօրինակվել է XVІ դարի վերջում կամ XVІІ դարի սկզբներին, իսկ կազմելու ժամանակը, վերապահության, նշում ենք նույն ժամանակաշրջանից ոչ ուշ, թեև հնարավոր է, որ այն ավելի հնում կազմված լիներ:

Ժամանակագրության հեղինակի, ինչպես նաև աղբյուրների մասին որոշակի բան տեսլիս ևս դժվար է: Առաջին, հայ Արշակունիներին վերաբերող մասում, թեև թագավորների գահակալության տարեթվերը տարբերվում են մինչև հիմա մեզ հայտնի տվյալներից, սակայն թագավորների իշխանության տարիների քանակը, բացառությամբ մի երկուսի (Արշակ Բ և այլն), համընկնում է Մ. Խորենացու վկայություններին: Ժամանակագրության

գրություն այս մասի սկզբի մի քանի տվյալները (Տրդատ Գ-ի մահը, Խոսրով Կոստակի, Տիրանի) համապատասխանում են Չամչյանի ձեռքի տակ եղած տեղեկություններին¹, բայց այնուհետև խիստ կերպով տարբերվում են իրարից: Այս մասում որպես նորություն և ուշագրավ տեղեկություններ պետք է համարել հետևյալ վկայությունները՝ ա) Տրդատ Գ-ից հետո մինչև Խոսրով Կոստակի գահակալելը հեղինակը նշում է երկու տարի անիշխանություն: Բ) Արշակ Բ-ն ըստ նոր վկայության իշխել է ոչ թե 30 տարի, ինչպես հաղորդում են Փ. Բուդանդը, Մ. Խորենացին և ուրիշները, այլ 17 տարի, մի շատ հավանական թիվ, որն առաջարկում են ուսումնասիրողները: Այս շեղումները, ըստ երեւոյթին, հնագույն և համառոտ աղբյուրներից քաղված տեղեկություններ են, որոնք տրամախ են հատուկ ուշագրություն:

Ժամանակագրության երկրորդ մասի տեղեկությունները դարձանալի կերպով համապատասխանում են գիտության կողմից ընդունված տվյալներին: Այդ վերաբերում է ոչ միայն կայսրների կառավարման տևողությունները և տարեթվերին, այլև պատմական առանձին դեպքերին: Այդ բանը ցույց տալու համար ծանոթագրություններում նշել ենք հոռմեական կայսրներից ցանկը, այն վերցնելով Մաշկինի «Հին Հոռմի պատմություն» աշխատությունից²:

¹ «Պատմություն Հայոց», հտ. Ա, էջ 425, 427, 431:

² Երևան, 1951 թ., ահա «Հոռմեական կայսրների թվարկ» գլուխը, էջ 925—927:

ՅԱՂԱԳՍ ԹԱԳԱՌՈՐԱՅՆ ՀԱՅՈՑ՝ ՍԿՍԵԱԼ Ի ՍՐԲՈՅՆ ՏՐԴԱՏԱՅ ՄԻՆՁԵԻ
Ի ԲԱՌՆԱԼ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆՅՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ

251բ

Յամի տեառն ԲՃԶԶ (286) թագաւորէ Հայոց Տրդատ, յեր-
րորդ ամին Դիոկղիտիանոսի կայսեր, և դայ ի Հայոս հալածելով
զՊարսիկս ընդ նմին և զինուորեալ սուրբն Գրիգոր:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԳ (303) սուրբն Գրիգոր լուսաւորեաց զՀա-
յաստան աշխարհս և մկրտեցաւ Տրդատ արքայ ժե (15)-րդ¹ ամի
թագաւորութեան իւրոյ, որ է վերջին ամն հալածանաց ամբարշ-
տին Դիոկղիտիանոսի և պղծոյն Մաքսիմիանոսի:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԴ (314) յերկրորդ ամի հաւատով լուսա-
ւորելոյն Մեծին Կոստանդիանոսի, սրբոյն Տրդատ ԻԸ (28) ամի
թագաւորութեան իւրոյ, որ են ամք ժե (12) իւրոյ հաւատա-
ցեալ գոյոյն, հանդերձ սրբոյն Գրիգորիւ երթայ ի Հոռոմ:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԽԲ (342) վախճանեալ սրբոյն Տրդատայ
ՁԶ (86) ամաց, յետ ԾԶ (56) ամի թագաւորութեան իւրոյ, և
մնաց աշխարհս Հայոց սառն[ց] թագաւորի ամս Բ (2):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԽԴ (344), յութերորդ ամի Կոստանդինոսի
հերձուածողի, որդւոյ Մեծին Կոստանդիանոսի, թագաւորէ² Հայոց
Խոսաւրով³, որդի Տրդատայ, ամս Թ (9):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԾԳ (353), ժե (17) ամի նորին Կոստան-
դինոսի թագաւորէ Տիրան, որդի Խոսաւրովու, ամս ԺԱ (11):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԿԴ (364), յետ սատակման պղծոյն Յուլիա-
նոսի, Շապուհ արքայն Պարսից ըմբռնեալ զՏիրան և թագաւո-
րեցոյց զորդի նորին Արշակ ամս ժե (17)⁴:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԶԱ (381), յերրորդ ամի Թէոդոսի Մեծին,
Արշակ ալամայ երթայ ի Պարս և անձնաման լինի. և Մեծն Թէո-
դոս թագաւորեցուցանէ Պապ⁵ որդի նորա:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԶԸ (388), յետ եօթն ամի թագաւորու-
թեանն Պապայ, սպանաւ ի Մեծէն Թէոդոսէ, սակս սրբոյն Ներ-
սեսի և փոխանակ նորին կացուցանէ Վարադգատ, որն Յարշա-
կունի ազգէ, որ թագաւորեաց ամս Դ (4):

Ի նոյն թվոյ ԳՃՂԲ (392) Վարադգատ սակս ձեռնաւորութեան
Պարսից ըմբռնեցաւ ի Յունաց. և թագաւորեցոյց Հայոց Մեծն
Թէոդոս զերկու որդիան Պապայ՝ զԱրշակ ամս է (7) և Վաղարշակ,
որ ի նոյն ամին վախճանեցաւ:

Ի նոյն թվոյ ԳՃՂԷ (397) Արշակ արքայ վաղճանի և միա-
պետէ թագաւորութիւն Հայոց Խոսաւրով, յազգէ Յարշակունեաց,
զոր Բ (2) ամաւ յառաջ ի Պարսից մասին Հայոց կացուցեալ էր
թագաւոր:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԲ (402) Խոսաւրով արքայն կալանս եղև ի
Պարսից յետ Ե (5) ամի և թագաւորեաց Վառճապուհ, եղբայր
նորին, ամս ԻԱ (21):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԻԳ (423) յետ մահուան Վառճապուհոյ
թագաւորեաց Հայոց նոյն Խոսաւրով ամս Ա (1):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԻԴ (424) թագաւորէ յետ || Խոսաւրովու 252ա
Շապուհ, որդի Յազգերտի, Պարսից արքայի, ամս Դ (4):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԻԸ (428) Շապուհ երթայ առ հայր իւր
սրամտեալ ի Հայոց, և անդէն սատակի. և մնայ աշխարհս Հայոց
սառնց թագաւորի ամս Դ (3):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԼԱ (431) թագաւորէ Հայոց Արտաշէս, որ
կոչեցաւ Արտաշիր, ամս Զ (6):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԼԶ (436) բառնայ թագաւորութիւնն Հա-
յոց ի տանէն Արշակունեաց ԻԹ (29) ամի Թէոդոսի Փուքու և
մարգարանք Պարսիկք տիրեցին Հայոց:

ՅԱՂԱԳՍ ԹԱԳԱՌՈՐԱՅՆ ՀԹՕՄԸՑ ԵՒ ՅՈՒՆԸՑ՝ Ի ՄԵԾԻՆ
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍԻ ՄԻՆՁԵԻ Ի ՓՈՔՐ ԹԵՌՈՍ

Յամի տեառն ԳՃԶ (306) թագաւորեաց Մեծն Կոստանդիա-
նոս⁶, զկնի Կոստասայ հօրն իւրոյ, Ի (20)-րդ ամի Տրդատայ Հա-
յոց թագաւորի:

Ի նոյն թվոյ և ի նոյն ամի թագաւորեաց յարեմուտս հա-
կառակ նմին Սկերոս ամս Ա (1)⁶, զոր սպան Մաքսետէս և ինքն
թագաւորեաց ամս Ե (5)⁷: Եւ ի սոյն թվին թագաւորեաց յարեւելս
Մաքսիմինէս ամս Ը (8)⁸:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԲ (312) Մեծն Կոստանդիանոս նշանաւ
սրբոյ խաչին յաղթեաց Մաքսետիոս և եմուտ ի Հոռոմ⁹:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԴ (313) հաւատաց ի տէր ինքն և Լիկիա-
նոս ծեր¹⁰, քեռ այր իւր:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԴ (314) ել պատերազմ ընդդէմ Մաքսիմի-
նոսի, սպան հա և թագաւորեաց Լիկիանոս ընդ նորա ամս
Թ (9)¹¹:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԻԴ (324) ըմբռնեաց զԼիկիանոս ուրացեալն
ի հաւատոց և ապստամբեալն յինքենէ¹² և ինքն Կոստանդիանոս
միահեծան թագաւորեաց:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԼԷ (337) վաղճանեալ սրբոյն Կոստանդիա-
նոսի ԿԵ (65) ամաց, յետ Լ (30) ամի թագաւորութեան իւրոյ,
և թագաւորեցուցին որդիք նորա՝ Կոստաս¹³ ուղղափառ ի Հոռոմ,
Կոստանդիանոս¹⁴ և Կոստանդինոս¹⁵ հերձուածող յարեւելս ամս
ԻԵ (25):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԽ (340) Կոստանդիանոս սպանաւ ի զո-
րացն՝ ի սաղրելոյ եղբոր իւրոյ Կոստանդինոսէ:

Ի նույն թվով ԴՃԽԹ (449), յետ ԽԲ (42) ամի թագաւորութեան իւրոյ, սուրբ Թէոդոս Փոքր վաղճանի և թագաւորէ Մարկիանոս²⁸ հաղարարուեալ ընդ Պօղքերի՝ քեռ Թէոդոսի: Վերջ բանին

21. Умъ ꙗкоу ѿсвѣтъ е 367—383 [Д]Д.

22. Վալենտինիանոս II, Կրտսեր, իշխել է 375—392 թթ.։
 23. Թեոդոս I, իշխել է 379—395 թթ.։
 24. Հոնորիոս, իշխել է 395—423 թթ.։
 25. Սրկադիոս, իշխել է 395—408 թթ.։
 26. Թեոդոս II, իշխել է 408—450 թթ.։
 27. Պատմագրության մեջ քնդուսված է Հոնորիոսի անմիջական հաջորդ նշան-
 Հոնանին (իշխել է 423—425 թթ.), ապա նոր Վալենտինիանոս III-ին, իշխել է 425—
 455 թ. թ.։
 28. Մարկիանոս, իշխել է 450—457 թթ.։

XXII

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ, ՀՈՎՀԱՆ ԵՎ ԱՌԱՔԵԼ ԱԿՆԵՅԻՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Գ.)

Այս ժամանակագրությունը, որը խորագիրը չունի, վերցրել ենք Հ. Կ. Ճանիկյանի «Հնութիւնք Ակնայ»¹ աշխատությունից։ Ժամանակագրության մասին հրատարակիչը գրում է. «Տէր Առաքելեանց քով 160 տարի յառաջ սկսած ժամանակագրութիւն մը կար. 1869-ին կարեւոր համարուած մասերը օրինակած էի, այժմ ինչ ինչ մասերն յաղաւելով ի ստորեւ կգրեմ»²։

Ժամանակագրությունը, որ մեկ մարդու կազմած չէ, սկսվում է 1722 և ավարտվում 1808 թվականների վկայություններով։ Ինչպես պարզ երևում է վկայություններից, Աստվածատուր դպրից հետո այն շարունակել են Հովհանն և Առաքելը։ Հրատարակիչը ժամանակագրության բնագիրը, դժբախտաբար, ամբողջութեամբ չի բերել և մի քանի գեղձերում կատարել է կրճատումներ, վաղա՛գձերում հաղորդելով նման հատվածների սեղմ բովանդակությունը։ Վերջիններս, անջատելով բնագրից, նշում ենք ծանոթագրություններում։

Ժամանակագրության վկայությունները վերաբերում են Ակնում և շրջակայքում տեղի ունեցած առանձին եղելություններին, որոնք ցույց են տալիս հայերի տնտեսական, քաղաքական և իրավական ծանր վիճակը Օսմանյան Թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական տիրապետության ներքո։ Մի քանի տեղեկություններում խոսվում է առանձին անձնավորությունների, դերազանցապես եկեղեցական գործիչների մասին։

Ժամանակագրության վերջում հրատարակիչն, ավելորդ չի համարել իր ժամանակակից մի քանի տարիների՝ 1839—1859 թթ. առանձին եղելություններն ընդհանուր կերպով շարագրել, այդ մասին հիշատակելով հետևյալը. «Աստ պատշաճ կը թուի իրը կէս դարէ ի վեր տեղի ունեցած փոքր ի շատէ կարեւոր գեղձերն ևս համառօտակի նշանակել»³։

Այս մասը, XIX դարին վերաբերվելու պատճառով, սույն հրատարակության բնագրից դուրս գցեցինք։ Անկյունավոր և կլոր փակագծերում կատարված ավելացումները և թվանշանները կատարել ենք մենք։ Մասամբ փոխված է նաև կետագրությունը, իսկ բաղմակետերը պատկանում են առաջին հրատարակչին։

¹ Թիֆլիս, 1895, էջ 24—28։

² Նույն տեղում, էջ 24։

³ Նույն տեղում, էջ 28։

ամիսն, որ լմնցաւ նէ անյայտ եղաւ: Սակայն յայտ կէտս օսման-
ցուց էսկէրն ի Մօսկօֆու վրայ պատերազմ էր գնացեր¹⁷:

|| Ասկի վար անարժան տէր Առաքելս գրելոց եմ, որքան
անցք անցեն Աստուծով:

5 Թուին Հայոց ՌՄԻՍ. (1772) Մեծ պատին առջի շարթին¹⁸
կամուրջն սյրեցին, որ գնացաք օգոստոսի ամիսն Աստուծով
կրկին նորոգեցին:

10 Թուին Հայոց ՌՄԻԶ (1777) Միքայէլ վարդապետն առաջ-
նորդ եղաւ ամենասուրբ Փրկչայ վանուցն մեր կամ քաղաքիս.
տէր Աստուած երկար կեանս պարգևեցէ:

Թուին Հայոց ՌՄԼ (1781) մէկին յուլիսի ամսեանն մեր
ամիր աղայներն կամեցան, որ եկեղեցւոյ աւլուին պատն նորոգել
տային, գնացին խատուն կամ վոյվօտայ աղային կամ աշաննե-
րուն քով զրուցեցին, անոնք ալ որը հա էին ըսեր, որը՝ չէ. վերջն

15 զոհրասցիք գրացներն գնացին Վասիլանթիմիւն արին, թէ «Մեր
տղոցը վրայ կը վիշի» կամ «Անոնց ժամուն ձայնը մեղի կու դայ».
հիւճէթ արին, խատին ալ ելաւ պատին վերայ քէշֆ արաւ, շինե-
լու միւլբասէլէն տուաւ¹⁹: Ժողովեցան... գնացին առ Պիղատոս
ըսին, թէ «Դուն ժամ շինել կու տաս...» վերջն միջնորդ ինկաւ

20 խատին իւրեանց սկի զլուսն²⁰: Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր
վան մեղաց մերոց. և յետ այսորիկ վերջն խատին ելաւ... գնացն
իքէն Սեաստ հանգիպեր Օսման վաշային գանկտեր էր, թէ «Ակին²¹
զօրպայները այսպիսի բան արին իմ զլուսն»: Օսման վաշան ալ
այն միջոցին Դրբուն վրայ սէֆէր կերթայր, ճամբան ընկաւ

25 եկաւ Ակն, հաճի, հօճա ժողովեց. «Աս ինչ է որ արեր էք» ըսաց...
կամ «Ժամ քակեր էք». բռնեց... աղայներն... աղան կամ... անց...
աղան խեղդեց, մէկ երկու խանութ կամ մէկ երկու տուն քակեց
պիրազէն ալ ստակ առաւ ելաւ գնաց:

Դարձեալ Թուին ՌՄԼԲ (1783) որ մտաք Ստամպուլ Տաճկը-
30 ներն արդուհալ էին տուեր թագաւորին, թէ Զոպի Մուսթաֆան
նոր ժամ է շի || նել տուեր. թագաւորն ալ խափուճիպաշին թա-
յին արաւ, թէ «Գնա տես թէ սուտ է, թէ իրաւ»: Մեծ պատին
իքինճի կիրակին²² խափուճիպաշին եկաւ, ելաւ ժամուն վրայ.
Տաճկները ոտք կոխեցին, թէ ժամ է պարիսպ չէ: Խափուճին ալ

35 խուսուր մնացածն ալ քակել տուաւ, քարն աստիս անդին տէվր
ընել տուաւ: Շատ ստակ գնաց թէ խափուճուն, թէ խատուն,
իլամին, կարծեմ թէ ճ (100) քեսէ ստակ գնաց, պատն ալ մնաց
այնպէս երեսի վրայ:

Թուին ՌՄԼԳ (1789) մարտի ամսեանն Ստամպուլու, Սալա-
40 հօռ և Սեաստու վոյվօտան բաղում հեծելօք եկին²³: Շատ անտա-
նելի տէրտ քաշեցաք, քաղաք կամ գիւղ ոչ լսեր էաք, ոչ տեսեր
էաք այսպիսի բան. ստակն Մ (50) զրուշ սալեան արին, այսմ
տարոջ շատ նեղութիւն քաշեցաք, տէր ողորմեա:

Թուին Հայոց ՌՄԽԳ (1794) մայիսի մէկին Վերի սուրբ
45 Աստուածածնայ եկեղեցւոյն հիմն արկին, գնացաք սեպտեմբերի
ամսեանն Ե (5)-ին աւարտն հասաւ. Վերացման խաչին կիրակի

օրն²⁴ օծումն ընկալաւ. տէր հաստատուն պահեցէ ի վերայ առա-
քեական...:

Թուին Հայոց ՌԲՃԽԳ (1794)-ին սեպտեմբերի ժԸ (18)
սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյն հիմն արկին, գնացաք Թուին ՌԲՃԽԳ
5 (1795)-ին օգոստոսի ժԹ (19)-ին ս. Աստուածածնայ է (7)-ե-
րորդ աւուր կիրակէին, ընկալաւ օծումն էջմիածնայ նուիրակ
աստուածարան վարդապետ Բարսեղէ, տէր հաստատուն պահեցէ:

Թուին Հայոց ՌԲՃԾԷ (1808) օգոստոսի ամսոյն Միքայէլ
10 աստուածարան վարդապետն ի հող տապան իջաւ. տէր լուսաւո-
րեցէ իւրեան հոգին²⁵:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսինքն 1734 թ. մարտի 28-ին, հինգշաբթի:
2. Բնագրում սխալմամբ տպված է «ՌնՋ»:
3. Այնուհետև հրատարակվել փակագծերում ավելացնում է. «Յետոյ, ՌճՋԸ-ին Մաղկաղարդին Զատիկ բնեկին և լոյս չծաղելն և Հայր ասր. ԺԳ-ին Զատիկ բնեկն և լոյս ծաղելն և այլն կը գրէ» (էջ 24):
4. Այսինքն՝ 1738 թվի գեղեցեմբերի 16-ին, շաբաթ:
5. Այսինքն՝ 1739 թ. մարտի 4-ից մինչև ասպրիլի 13-ը:
6. Ճիշտ ձևը կամարակապ, Ակնի գլուզերից մեկը, Վարդիշ գլուզի մոտերքում: Այս գլուզը հիշվել է նաև կամարակապ (ՏՅՎ, էջ 928) կամ կամրղկապ (նույն տեղում, էջ 928) ձևերով:
7. Հմմտ. վերևում, էջ 475:
8. Այսինքն՝ 1742 թ. ասպրիլի 3-ին, շաբաթ:
9. Բնագրում հրատարակվել փակագծերում նշում է. «Կէօլը»:
10. Պրոֆ. Օսպոլցեբերի հաշվումներով 1748 թվին արևը խավարել է հունվարի 30-ին և հուլիսի 25-ին («Canon der Finsternisse» էջ 282), իսկ հուլիսի 14-ին արևը թեև խավարել է, բայց դա եղել է 1749 թվին (նույն տեղում, էջ 282):
11. Իմն Վարդան Բաղրշեցի:
12. Այսինքն 1749 թ. մարտի 12-ից-17-ի ժամանակամիջոցում:
13. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 450, ներքևում, էջ 627, 528:
14. Այսինքն՝ 1758 թվի նոյեմբերի 6-ին:
15. Այս նահատակությունը չի հիշված «Հայոց նոր վիպերը» (Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Վաղարշապատ, 1903) աշխատության մեջ:
16. Բնագրում տպված է. «նուսգ» ձևով:
17. Այնուհետև հրատարակվել շարունակությունը չբերելով, փակագծերում ավելացնում է. «Կը գրէ և հարկապահանջութիւնքն, աւագալքն և այլն» (էջ 26):
18. Այսինքն՝ 1772 թ. փետրվարի 25-ից-մարտի 2-ի ժամանակամիջոցում:
19. Այնուհետև հրատարակվել շարունակությունը չբերելով, փակագծերում ավելացնում է. «Ասկէ յետոյ շինութեան համար աղգայնոց աշխատութիւնն գրելէ յետոյ կըսէ» (էջ 27):
20. Հրատարակվել շարունակությունը դարձյալ չի բերում, փակագծերում ավելացնելով. «Յետոյ հինն կամ նոր հիմն ձգուածն քանդելն կը գրէ և կըսէ» (էջ 27):
21. Բնագրում տպված էր «ասիին», այսինքն Ակնին, Ակնու:
22. Իմն մեծ պատի երկրորդ կիրակին, որը 1783 թվին կընկնի մարտի 12-ին:
23. Հրատարակվել այնուհետև փակագծերում ավելացնում է. «Ասկէ յետոյ կը գրէ զօրպայներուն Ապուշեխ... պէկին քով դնալն ու անոր պաշտպանելն և վերոյիշեալ զօրաջ Գ օր ամբողջ պատերազմն և քանի մի առն այրելնն, աւարառութիւնն և ապա բերդն աննեկն և շարագործաց ոմանց փախուստը» (էջ 28):
24. Այսինքն 1794 թվի սեպտեմբերի 17-ին, կիրակի:
25. Ապա սկսվում է Հ. Ճանիկյանի ժամանակաշրջանի՝ 1839—1859 թթ. մի բանի եղելությունների համառոտ վկայությունները:

XXIII

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Այս բնագիրը Հարություն Սալֆայանի անունով հրատարակեց Գ. Աղա-յանցը¹: Հարություն Սալֆայանը որպես հեղինակ առաջին անգամ հիշվում է «Նօտարք Հայոց»-ում²: Մի փոքր ավելի ուշ, 1900 թ. Ս. Գադյանի ձեռագրերի ցուցակում (Բ մաս) «Ղեռնդ վարդպ. Փիրղալեմեանցի անտիպ աշխատությունները» շարքում հիշվում է «Սալֆայան տէր Յովհաննէս քահանայ»-ի պատմությունը³: Վերջինիս ժամանակագրական սահմանների մասին Հ. Թովչյանը նույն տեղում գրում է. «Սկսում է (հեղինակը—Վ. Հ.) շատ հին ժամանակներից և մասնավորում է իւր պատմութիւնը Վանի և նրա բղէշիների վերաբերմամբ և հասցնում է մինչև 1800 թիւ. «մինչև ցվախ-ճան Ղուկաս կաթողիկոսին էջմիածնի և Պետրոս պատրիարքին Երուսաղեմի: Պատմութիւն սորա ճոխ գանձ է Վանայ ստորագրութիւնն գրողին. գրեալ է զտարեգրութիւն իւր աշխարհիկ ոճով՝ գաւառական բարբառուն Վանայ...»⁴: Իսկ Հարություն Սալֆայանի անունով հրատարակված ժամանակագրու-թյունը վերջանում է ճիշտ այդ վկայություններով: Այստեղ էլ շարադրված նյութը գերազանցապես վերաբերում է Վանին և շրջակայքին, նրա փառա-նեկին. լեզուն ևս պարզ է, գրաբարի և տեղական բարբառի մի խառնուրդ: Բացի դրանից, և Գ. Աղանյանցի, և Հ. Թովչյանի ձեռքի տակ եղել են Ղ. Փիրղալեմյանի հավաքած նյութերը: Նշանակում է, ինչպես դժվար չէ հե-տևցնել, խոսքը վերաբերում է միևնույն բնագրին: Այսպիսով, հեղինակի հարցում, թե ով է ճիշտ՝ Գ. Աղանյանցը, թե Թովչյանը, դժվարանում ենք հաստատ բան ասել, ենթադրելով, որ այստեղ առկա է մի պարզ թյուրիմա-ցություն: Մեզ թվում է հեղինակի անունը ճիշտ է հաղորդել Գ. Աղանյանցը⁵:

¹ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 123—152:

² Էջ 171, ծանոթ. 1: Հենվելով Ղ. Փիրղալեմյանի հաղորդման վրա, պրոֆ. Հ. Աճառ-յանը Հ. Սալֆայանին համարում է XV դարի «կամ ավելի ուշ» շրջանի մատենագիր («Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Գ, երևան, 1946 թ., էջ 520):

³ Յ. Թովչեան, Յուզակ ժողովածուաց Դաղեան Սալիկ վարդապետի, մասն Բ, Վա-ղարշապատ, 1900 թ., էջ 58: Հենվելով այս վկայության վրա, պրոֆ. Հ. Աճառյանը հով-հանես Սալֆայանին համարում է XVIII դ. վերջի և XIX դ. առաջին կեսի անձնավորու-թյուն («Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Գ, էջ 704):

⁴ «Յուզակ ժողովածուաց Դաղեան Սալիկ վարդապետի», մասն Բ, էջ 58:

⁵ Մի այլ ժամանակագրություն մասին, որը վերահրատարակելիք 1951 թ. (ՄԺ, I, էջ 355—380) Գ. Սրվանձտյանը գրում է. «Հեռակալը՝ որ հետաքրքրական է պարու-նակութեամբ, եղբայրս Պ. Յակոբ Սրուանձտեանց իմ յանձնարարութեամբ Վանայ մէջ ձեռագրէ, մը օրինակելով գրեալ էր լինձ, և կը ծանուցանէ թէ՛ ձեռագրին սկիզբն ու

Մակայն հաստատ է այն, որ ժամանակագրության հեղինակի աշխարհական անունը եղել է Մարտիրոս և ընագրում էլ Լերկիցս նա հիշվում է այդպես, իրեն կոչելով «Մարտիրոս Խալիֆայ»։ Այդ պատճառով էլ ժամանակագրությունը վերահրատարակեցինք Մարտիրոս Խալիֆայի անունով։ Վերջինս, ինչպես հաջորդում է Գ. Աղանյանցը, ծնվել է Վանում 1775 թ. փետրվարին¹։ Քահանա ձեռնագրվելիս (1800 թ. հետո) փոխում են աշխարհական անունը և կոչում Հարություն, որը մինչև իր քահանայանալը կազմել է սույն ժամանակագրությունը²։ Վերջինս սկսվում է 623 թ. վկայությամբ և ավարտվում 1800 թվի հիշատակություններով։ Բնագրի սկզբի վկայությունները կցկուտւր են և համառոտ, երբեմն մեծ ընդհատումներով։ Ժամանակագրությունը մանրամասն և հետաքրքիր է դառնում XVIII դարի սկզբից։ Սխալ կլիներ ամբողջ ժամանակագրությունը վերագրել Մարտիրոս Խալիֆային, ինչպես արգեն ցույց ենք տվել, մի մասն է պատկանում նրան³։ Ուստի հիմնավոր չէ Լեոյի կարծիքը, թե Հ. Խալֆայանն է արտագրել իր ժամանակագրությունը մի հեղինակից⁴։ Ընդհակառակը, Մարտիրոս Խալիֆան մի պատրաստի ժամանակագրություն շարունակել է XVIII դ. 80-ական թվերից։ Հենց այդ թվերի վկայություններից էլ սկսած հեղինակը եղել է այս կամ այն դեպքի ժամանակակից կամ ականատես։ Այսպիսով, ժամանակագրության միայն վերջին մասը՝ XVIII դ. 80-ական թվերից սկսած կազմել է Մարտիրոս Խալիֆան, իսկ սկզբի մեծագույն մասը՝ մեկ ուրիշը։ Գուցե նրա հայրը։ Ժամանակագրության տեղեկությունները վերաբերում են Վանին և շրջակայքին, նրա փաշաներին, սրանց կամայականություններին, ասպատակություններին, մի խոսքով առավելապես Վանի քաղաքական անցուղարձին, Ինչքան էլ հետաքրքիր և ուշագրավ լինեն այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ աշխատավորության վիճակին, այնուամենայնիվ, այդ տեղեկությունները լրիվ չեն և ունեն մասամբ միակողմանիության բնույթ, որովհետև Մարտիրոս Խալիֆայի մոտ չենք գտնում հայ աշխատավորության, ներքին կյանքին վերաբերող, կամ ժողովրդի «սեփական»

վերջը թղթեր թափած էին. կըսէ նաև թէ սոյն ձևազրի մէկ օրինակն ևս երեմիա եպիս-
կոպոսն ունի, և քէ ամբողջն կը գտնուի մ. Յօն. Գօլթզ վարժապետին ֆոլ, որում կըտրդած
է ժամանակակից անցքերն ևս յիշեալ վարժապետն». («Մանանայ», Կ. Պալիս, 1876, էջ
339—340,։ Այս և Հարություն Խալֆայանի անունով հայտնի ժամանակադրութեան աղբը-
սի մասին տե՛ս ՄԺ, I, էջ 353)։ Հ. Թովչյանի հիշած Հովհաննէս Խալֆայանին (խալիֆա
նշանակում է վարժապետ) և Հովհաննէս Գոյոզ վարժապետին չենք կարող նույնացնել
որովհետև առաջինը մահացել է 1840 թ. և թաղվել Արարուց եկեղեցում (Հ. Թովչյան)
«Յուզակ...», մասն Բ, էջ 58), իսկ վերջինս ղեռ կենդանի էր XIX դ. 70-ական թվերին
(սրա ընդարձակ և չափածո պատմությունը՝ «Տեսարան գիւղամոյ Ալասպուրականի» խորա-
գրով գտնվում է Մատենադարանում 9424 №-ի տակ։ Այն անտիպ է. պատմությունն
սկսվում է 1790 և հասնում մինչև 1870-ական թվականները։ Այս աշխատության ներա-
ռականը, որը գրել է Ս. Շալջյանը, պահվում է Հայկական ՍՍԲ ԳԽ-ի Պատմության
ինստիտուտի արխիվում, տե՛ս Ս. Շալջյանի ֆոնդ)։

1 «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 106:

2 Նույն տեղում, էջ 106:

3 ʋɔ, 1, ɛɔ 353, ɔwɛnɔɔ. 1-ɛɛ:

3 ՄԺ, 1, էջ 353, ծանոթ. 1-ին:
4 «Պատմութիւնն Հայոց», հատ. Գ, Երևան, 1946 թ., էջ 967: Այդպես պնդել, նշանակում է ենթադրել, որ ամբողջ ժամանակագրությունը կադրել է Հ. Խալֆայանը:

Հարստահարվիչներին՝ հոգևորականներին, խոջաներին, ազաներին շահագործմամբ մասսիշն ասի խոսք:

Այս բնագիրը հրատարակում ենք ըստ «Դիւան»-ի, որի հրատարակութեանը հիմք է հանդիսացել Դ. Փիլղալեմյանի Թերի ընդօրինակութիւնը¹, սյգ է պատճառը, որ բնագրում եղած բազմակետերը պատկանում են առաջին հրատարակին:

¹ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 106:

- ՀԲ (623) Արճէշն էառ Թուրքն, ըստ Սամուէլի ՀԴ (625)-ին¹, 123
 ՃԺԳ (664) Երեւոյս սուրբ Թաշն Վարդապ, ի ժամանակս
 Վարդ Պատրիկին:
 ՆԿԵ (1016) Սենեքերիմ թագաւորն Վասպուրականի ետ
 5 զՎան ի Վասիլ թագաւորն Յունաց եւ էառ զՍուլալ փոխան
 նորա, եւ ինքն գնացեալ անդ հինգ որդւոյն:
 ՈԿԲ (1213) մեռաւ Միսիթար վարդապետ մականունն Գօշ
 կոչեցեալ:
 ՊԼԵ (1386) Լա[ն]ի Թաւուր եկն ի Թաւրէզ, ի Վան, աւերեաց
 10 դամենայն երկիրսն, եւ շատ գերի առեալ տարաւ ընդ ինքեան
 յերկիրն Մարգանտայ, եւ անդ սատակեցաւ ՊԾԵ (1406)²:
 ՊՀԸ (1429) Զանշահն էառ զՇամշուտայ բերդն³:
 ՊՂ (1441) Լուսաւորչի աջն ի Սրսայ գողացան եւ բերին
 յԷջմիածին:
 15 ՋԲ (1453) սուլթան Մահմատն էառ զՍտամբոլ:
 ՋՂԹ (1550) սուլթան Սիւլէյման էառ զՎան:
 ՌԺ (1561) Շամիրամայ ջուրն բերին Վանայ ալիքն, չորս
 ամիս դատեցան, ութ հազար սարակ քաղաքէն գնաց, թող զգիւ-
 ղօրէիցն:
 20 ՌԻԹ (1580) մեծ եւ առաջին շահ Արսան ի Մաշադ թաղթ 124
 նստաւ⁴:
 ՌԽ (1591) Քօռ օղլին, Գղիր օղլին, եւ այլ ընդհամբ եղէն
 Զալալիք:
 ՌԾԳ (1604) Զղալ օղլի սարգար Սինան փաշայն եկն ի Վան,
 25 եւ գնաց ի վերայ շահին:
 ՌԾԵ (1606) երկրորդ անգամ եկն Զղալ օղլին եւ կոտորե-
 ցաւ ի շահէն, եւ գնացեալ ի Յամիթ սատակեցաւ:
 Ի սոյն թուին մեծ սով անկաւ, որ շուր եւ կատու կերին,
 նաեւ մարդազգայքն երեւցան:
 30 ՌԿԳ (1614) առաջին շահ Արսան զԷջմիածնի քարերն եւ
 զԼուսաւորչի սուրբ աջն տանել ետ ի Յատպահան:
 ՌՀ (1621) յունկարի 12, ծովն Ըստամբոլայ պաղեցաւ, որ
 մարդ շրջէր ի վերայ:
 ՌՁԴ (1635) սուլթան Մուրատն եկն յերեւոյս եւ ինն օր էառ
 35 գնաւ, եկն ի Թաւրէզ եւ անտի ի Վան, եւ ապա գնաց ի Ստամբոլ,

եւ դարձեալ զինի երկց ամաց եկն ի վերայ Բաղդատայ եւ յա-
 ուրս երեսուն եւ ութ մեծաւ զօրութեամբ էառ գնաւ⁵:

ՌՂԷ (1648) ապրիլ 2, աւագ ուրբաթու գիշերն, սաստիկ
 5 շարժ եղև ի Վան քաղաքին եւ շատ աւերութիւն եղև եւ ընդհամ
 մարդիկ մեռան⁶:

ՌՃ (1651) անիծեալն Չօմար եւ Խօշա || պայ պարոնն թա- 125
 լանեցին Վարազայ վանքն, եւ սուրբ Նշան եւ գերի տարան, զոր
 Մարիսաս Զալալին աղատեալ երեք զինի չորս ամաց, եւ եդին
 յեկեղեցի Տիրամօրն:

10 ՌՃԻԷ (1678) Բաքըր փաշայն էր ի Վան, սա Խօշայ Ալխան
 կախեաց, որ Լէշկեր ասէին, հետ կլուր շատ կռուան:

ՌՃԻԸ (1679) Մուսլի փաշէն էր ի Վան, որ հրամայեաց Հա-
 յոց մորսն թողուլ:

ՌՃԻԹ (1680) Զանփօլատ օղլին, սա զԿայի լաճ եւ զԶրթաւ
 15 օղլին խեղտեաց, հրամայեաց Հայոց գօտիկ վեր առնուլ եւ գտակ
 դնել, սորա ջորին ծընաւ եւ ինքն սատ մեռաւ:

ՌՃԼ (1681) Նիշլի Ալի փաշէն էր ի Վան, քարախան կար-
 կուտ եկն Ըստամբոլ, որ մէկ հարիւր դրամ կշռեցին:

ՌՃԼԱ (1682) Զալանղլի Ալի փաշէն, ի սորա ժամանակն
 20 շինեցաւ սուրբ Յակոբն:

ՌՃԼԲ (1683) Կօճայ Օմար փաշէն, Խօշապայ Միր-Շամղլին
 զՆալրանդ օղլի Ղադր աղէն եւ Շաթր օղլի Իրրահիմ աղէն սպա-
 նեց: Ի սոյն թուին դարձեալ մարդազայն երեւցաւ:

ՌՃԼԳ (1685) Ճաֆար փաշէն, սա զգող Մանսուր եւ զկոյր
 25 Էդգարն կախեաց, եւ պլիկ ետուր:

ՌՃԼԵ (1686) խաղնատար Ալի փաշայն էր ի Վան:
 ՌՃԼԶ (1687) Կայայի Կօղօղլի Մահմատ փաշէն եկաւ, չի
 թողին քաղաքն, ելան Աւանց գէմ թալանեցին, խաղք ու լիսայ-

տ]առակ յետ ջամխեցին:

30 ՌՃԼԸ (1689) Կաթր Հասան փաշէն, սա զՋամուշ Մահմատ
 աղէն, Շապան աղէն եւ Զաֆար աղէն տարաւ Արտամեան սպա-
 նեց, ապա յոց մահն եղև շատ:

ՌՃԼԹ (1690) Զոլախ, ըստ ոմանց Թօփալ, Օմար փաշէն եկաւ: 126
 ՌՃԽ (1691) Տուրսուն Մահմատ փաշէն եկն ի Վան:

35 Ի սոյն թուին սուլթան Սիւլէյման առաքեաց վայլատայ
 ի քաղաքս Վան, եւ թղթով ժողովեաց զխարաջն՝ ալայ, աւստտ,
 ատնայ:

ՌՃԽԱ (1692) Սօֆի կամ Սարի Օմար փաշէն եկաւ Վան,
 Մարգանենց Ատոմն եւ Շէկ Միրզէն կախեց:

40 Ի սոյն թուին դարձեալ Կօճայ Իսմայիլ փաշէն եկն ի Վան,
 սա խարաջն ինքն ժողովեաց:

ՌՃԽԲ (1693) Մուրթապայ փաշէն եկն ի Վան, սա Հաւուշ
 քահայտին սպանեց:

ՌՃԽԳ (1695) Գուռճի Մահմատ փաշէն եկն ի Վան, սա եր-
 45 կու անգամ մահթու էառ վանօրէից:

ՌՃԽԵ (1696) Չարափիլ օղլի, ըստ ոմանց Չալապի Իւսիւֆ փաշայն եկն ի Վան:

ՌՃԽԶ (1697) Տափայ Տուրսուն Մահմատ փաշէն եկաւ Վան:

ՌՃԽԷ (1698) Տափայ ձերունի Ալի փաշէն եկն ի Վան, ըստ ոմանց Իսմայիլ փաշէն. սա գնաց վերայ Մանձկերտու, Շատուն սպանեց:

ՌՃԽԸ (1699) Վանայ կուլ մարդագլուխ ըսմ⁷ տեց Հայոց:

ՌՃԽԹ (1700) Տափայ Սարի կամ Սըրքայ Օմար փաշէն եկն ի Վան. գնաց վէր Խիզնայ, մանդուլ եղաւ գնաց: Վանայ կուլ կրկին Հայոց մարդագլուխ մէկ զուռուշ խարաջի կոտոր ժողովեցին դաւթարով:

ՌՃԾ (1701) ձերունի Իբրահիմ փաշէն եկն ի Վան: Ի սոյն թվին ձերունի Իբրահիմ փաշէն աստ մեռաւ:

Ի սոյն թուին մարտի 7, մեծ պահոց, սաստիկ շարժ եղև Վան, որք ամենեքեան դուրս ելին ի քաղաքէն:

ՌՃԾԱ (1702) Կարա Կուլախ Մուստաֆայ փաշէն եկաւ Վան. սորա աւուրս Վան քաղաքի ոհաթ կարի նեղացեալ էին ի ուէս Թօխմախ Միւրաքէն, գնացեալ օր մի զտուն կոխեցին, և նա մտեալ էր ի հաւու բոյնն, փ[ն]տուելով գտին, և չուան եղեալ յոտս քաշելով մեռուցին, և այնպէս բերեալ արկին միջին դարգախն: Փաշայն իմացաւ, որ խօճայ Ջանգուլն էր արեր, Արապկերցի Զիման Չալապին ի հետն էր, նա յղեց բերաւ տարաւ մօտ փաշայն. փաշայն Ջանգուլն խեղդել ետ, և զվեց հարիւր զուռուշ ըստակ էաւ քաղաքիցն. թէ Ձեր գլխու էսպէս բա՞ն անէք:

ՌՃԾԲ (1703) Ալտի փաշէն եկն ի Վան:

Ի սոյն թուին Դահիճենց խօճայ Սաֆարն Ֆռանկստանայ եկն, հարիւր քէսի մալ ունէր, կուլ թալանեց:

ՌՃԾԳ (1704) յունիս 28, Տօռիճան Ահմատ փաշէն եկաւ Վան. սա Աւանուց սուրբ Յովհաննէս ժամատունն շինեաց. ասէին թէ Հայու տղայ է: Թագաւորէն դափուջիպաշի եկաւ տեղս՝ գլուխ կտրեց:

Ի սոյն թուին Վարդան վարդապետ սուրբն, Բաղիշեցի, վախճանի:

ՌՃԾԴ (1705) գաւթարտար Քօսայ Խալիլ փաշայն եկն ի Վան:

ՌՃԾԵ (1706) Մաղթուլ օղլի Ալի փաշայն. սորա աւուրս ոհաթն նեղացեալ ի հարկապահանջութենէ երկրով կամէին Ըստամբուլ գնալ. ըստիարներն եկին ի Բանտի-մահուց յետ դարձուցին:

Ի սոյն թուին շիրէն հարիւր լիտր երեք զուռուշի ծախվաւ: ՌՃԾԶ (1707) շինեցաւ սուրբ Պետրոս Առաքելոյ եկեղեցին ձեռամբ տէր Իգնատիոսին:

ՌՃԾԷ (1708) Չարքաղ Մահմատ փաշէն եկն ի Վան:

ՌՃԿ (1711) օգոստոս 25, Ռաջապ փաշէն եկն ի Վան. սա սպան զԱլխան օղլի Հասան աղէն. շատ ասքարով, մեծ Թօխով, գնաց վէր Խօշապայ բերդին, ի ճանապարհին թալանեց Ջեռնկայ

բերդն՝ շատ գանձ առեց, զպարոնն փոխեաց, և ինքն մեծաւ փառօք դարձաւ ի Վան:

Ի սոյն թուին էին Վարադայ առաջնորդ Բարդուղիմէոս և Ստեփաննոս վարդապետքն, և սուրբ Նշանն այսմ ամի հանին Տիրամայր:

ՌՃԿԱ (1712) Հասան փաշէն եկաւ. ի սորա աւուրս Առճիշու գատաւորին երկու զոմէշք ջամուկ⁹ ծնան: Երկիրն Գաւաշու, Թուրքի մի երեք խոր ցորէն, գարի տարեկան քար դարձաւ:

Ի սոյն թուին, դեղին սօլ ու մըխս Հայու եասաղ արին: ՌՃԿԲ (1713) վաղիր քեհանախ Արրահման փաշէն եկն ի Վան: Ի սորա ժամանակն նորոգեցաւ Կոցու սուրբ Կարապետի եկեղեցին:

ՌՃԿԳ (1714) Կօջայ Մուրթաղայ փաշայն. շարժ եղև Վան: Եւ ի սոյն ձրմոան կարի շատ ձիւն եկաւ, և սաստիկ ձմեռն եղև, որ պղնձէ գուգուսք պատանեցան ի մէջ տանց. լուաք որ Արճէշ քաղաքն մէկ լիտր փթիրն ըռու[պ?] եղև, մէկ բարդ խոտ երեք զուռուշ, մէկ կարար յարգն զուռուշ կէս, երկու խուրձ խոտ լաւ ոչխար մի տային. Աստուած ազատէ¹⁰:

ՌՃԿԵ (1716) յունիս 18, Բալլի Բուդուք Մահմատ փաշայն եկն ի Վան. || սա գնաց ի վերայ Մահմուտանայ սաֆար, և Ապաղու գեղօրայսն եղարկի, և զվեց հարիւր գերի երեր, երեւ սուն հազար ոչխար, անթիւ ձի և ջորի, եղ, գոմէշ և կով երեր. և Ջամուշու Խալիլ աղան սպանեց. և ինքն մեծ Ջատիկ խթման օրն սատկաւ:

Ի սոյն թուին օգոստոս 26, Դալի Հասան փաշէն հետ կլուն կուլան. կուլ ջարդեց ետ դարձոյց. ամէն հարաւուր վիրաւոր, մերկ տկլոդ, քանդի քառասուն բայրաղ լաւանդ ունէր:

ՌՃԿԶ (1717) յունիս 10, Չալապի Ուսուֆ փաշէն եկն Վան, մայիս 22 մանդուլ եղև գնաց. յուլիս 3 դարձեալ եկն ի քաղաքն:

ՌՃԿԷ (1718) Քալաջի Մահմատ փաշէն եկն ի Վան. մեծ խոռովութիւն եղև հետ Նօհ աղի լաճուն և հետ Ալի աղին. շատ կուլ արին. էլան բերդ թօփ դարկին. Նօհ աղի լաճ և Ալի աղէն փախան, Ալի աղի տուն այրեցին:

ՌՃԿԸ (1719) յունիս 17, եկն Քօրիլի օղլի Ավտուլայ փաշէն թաւթիշ: Քալաջի փաշէն ևս, տեղս մանսուլ էր, գնաց դէմ. փաշայն եկն յԱտնականց Ալի աղէն և Նօհ աղի լաճն սպանեց. եկաւ Աւանց և բերդն յանձնեց գիւտարին. և ինքն 15 օր նստաւ և ապա գնաց:

Ի սոյն թուին օգոստոս 30, եկն Հաճի Ալի փաշայն և սպան զՆաման աղի լաճ՝ Յասան աղէն, զՆամաթի լաճ՝ Ալի աղէն. և միւս աղէքն երկեան յահէ, վասնորոյ Լօթնց Ուսուֆ աղայն իւրով զօրօքն ել ի Ներքին բերդն՝ հարս վրան. կանգնեաց զբայ-լարով զօրօքն ել ի Ներքին բերդն. և թօփ ձգէր դէմ փաշային. բաղն մինչ ի լոյս մաշկալ վառէր. և թօփ ձգէր դէմ փաշային. Խալիլ աղայի լաճն և Նօհ աղայի լաճն, որ փախած էին Ավտուլայ փաշայէն, եկին և ելին ի կողմն || փաշային. 22 օր գիշեր

կուլան մինչև հինգ հարիւր թօփ աւել դարկին միմեանց. և ապա Խալիլ աղայի լաճն էաւ ի փաշայէն յիսուն ընտիր մարդ և նո-

127

128

129

130

485

չապայ և Եկին ի Ղուռուղաշ գիւղն, և գուրս եղած քրիստոնեայ
 ուսէն ամեն գնացին ի մօտն. կու վաճենային թէ թալանէ գին-
 քեանս. և նա յուսադրեաց ասելով Վի վաճենաք, գնացէք ի ձեր
 տեղին և միամիտ նստարուք»։ յետ գնա ընդ նոցին ինքն ևս
 5 հեծեալ անտի Ղուռուղաշայ և եկին Կենդանանից աստ՝ զմին անց
 գնաց ծովու ավազքն ի բերդի յետեն. զի հետ ենգիչար աղա-
 սուն բան եղեալ էին. ի գիշերին ել ի բերդն. և լցեալ զթօփերն
 ձգեաց ի մէջ քաղաքին. ուր և կամէր ի վերայ աղայոց տանն.
 և անձար մնացեալ բացեալ զգուռն քաղաքին ամենեքեան փա-
 10 խեան. և ապա եկին փաշայն և նրստաւ ի տեղին իւր. և զենդիչար
 աղաքին կալեալ սպանեաց վասն տալոյ բերդին ինքեան. յետոյ
 սարաքարն խնդրեաց զնա և գնաց անդ. և Առնաուտ փաշայն
 կարեաց զգլուխ նորա ՌճՁԳ (1735)։
 ՌճՁԵ (1736) Քուրդ Իրրահիմ փաշայն եկն ի Վան և աստ
 15 ստեղծաւ։
 ՌճՁԶ (1737) օգոստոս 25, Սէլիմ փաշայն եկն ի Վան. հետ
 կլուն կովաւ. խիստ ուղիւ, գուրս արին քաղաքէն, գնաց։
 ՌճՁԷ (1738) ապրիլ 7, մուսուլցի հաջի Յուսէն փաշէն
 եկն Վան. հետ կլուն կուռն ալշախ ինդաւ. Օսման աղի թղերն
 20 էկաւ սրչանք թախում ունէր՝ ետուր Օսման աղին, ինքն անու-
 զարով գնաց Մուսուլ։
 ՌճՁԸ (1739) վանեցի Օսման աղայն եղև Վանայ փաշայ։
 Ի սոյն թուին շինեցաւ Հայկապանուց սուրբ Աստուածածին։ Եւ
 եկաց ի Վան Օսման փաշայն մինչ ի ՌճՂ (1741)-ին և ապա ման-
 սուպ ի Մուսուլ ետուն և անդ Յուսէն փաշայն զգլուխ նորա կըտ-
 25 րեց, զի ֆէրմանչի էր. ասեն թէ վասն շինման ներքին բերդին¹⁴։
 ՌճՂ (1741) Ուշուշի օղլի Օմար փաշէն եկաւ. յետոյ Մուր-
 թաղայ փաշայն եկաւ մուսալիմ Սարխօշ Ալի փաշային. ապա
 եկաւ Սարխօշ Ալի ը փաշայն երեք ամիս նստաւ և գնաց. Մուր-
 30 թաղայ և Օմար փաշայն երն մնացին ի Վան. ըսայէն շատ նեղա-
 ցան յՕմար փաշայէն. լուսահոգի մեծ Ախիջան աղայն Ղարայ-
 սաֆարեան առեալ զՎանայ ըսայէն և գնաց Արզրում ի գուռն
 Համալ օղլի սարաքէր վէզիրին. և կամէր ի գուռն թագաւորին
 գնալ. վասնորոյ առաքեաց ի գուռն թագաւորին և ծանոյց զա-
 35 րարս նորին. և զգալ ըսայեային յԱրզրում և բերեալ ֆէրման
 յղեաց Վան ի վերայ Մուրթաղայ փաշային. և Մուրթաղայ փա-
 շայն եղբայրագիր գոյով նմա գժուարանայր առ այն. սակայն
 զթագաւորի հրամանն կատարեաց. աւուր մի ելան երկոքին փա-
 40 շայքն ի բերդն վասն քաւշ անելոյ. և անդ կամեցան սպանանել
 և չեղև հնար. իջեալ ի բերդէն եկին Թաւրիզու գոնով. քանզի
 Մուրթաղայ փաշայն ի Չաուշաղաշոնց տունն իջեալ էր. և Օմար
 փաշայն ի սարայն հասեալ ի Թաւրիզոյ գրան փոքրիկ ճամոյ
 առաջն՝ Օմար փաշայն կամեցաւ Աղապ Աղաանց փողանն գնալ,
 սակայն ձին ոչ գնաց, այլ շահ կանգնեցաւ. վասնորոյ Մուրթա-
 45 ղայ փաշայն Օմար փաշային հրաւիրեաց ի ճաշ ի տունն իւր. և
 նա յակամայ գնաց առ ի չգնալոյ երկովարին. զի երկոյ շահ

134

135

կանկնեցաւ, և յետ ուտելոյ ճաշին, Աղաան ոմն հարեալ ան ու
 վայ խանչարաւ, պատճառ սէյր անելոյ խանչարին, և Մուրթա-
 ղայ փաշայն չօքեալ ի վերայ սրտի նորա կարեաց զգլուխ նո-
 5 ռին և առաքեաց յԱրզրում, և ապա եկն Ախիջան աղայն իւրայ-
 նովքն։
 ՌճՂԲ (1743) արծկեցի Սիւլէյման փաշէն եկաւ Վան. մեծ
 թանկութիւն եղև, որ քիւլայ ցորեն հարիւր զուռուշ ը Ժախուաւ,
 136 լիտր ալուրն երեք զուռուշ, ամէն բան սոցա նման։
 ՌճՂԳ (1744) Ջարբինի իթ Օմար փաշէն տեղս եկաւ ման-
 սուպ չկայր։
 ՌճՂԴ (1745) Թաղթայ Սաղկալ Յուսէն փաշէն. սա սպան
 զՇիկալ մեծ Օմար աղէն։
 Ի սոյն թուին Աստուածածնի պահոց Թահմազն եկաւ վէր
 Վանայ. մեծ կախանիկ եղև. Աստուած ետուր յետ գարձաւ։
 15 ՌճՂԶ (1747) Չալիք փաշէն եկաւ երկու երեք ամիս եկաց
 գնաց։
 Դարձեալ ի սոյն թուին եկաւ Չաթաղի Ավտուլան փաշայն.
 խօջէք շատ տուգանեց. Հայկապանուց թաւմէն փաւ, էրէց կօր-
 նէին, անտի ևս տուգանս էաւ։
 20 ՌճՂԷ (1748) Սինադ Մուստաֆայ փաշայն եկաւ Վան. և
 ի ՌճՂԸ (1749) Կարայ Միրաքենց կալէն մեռաւ. չորս օրէն յետ
 մարմին գերեզմանէն հանին, գլուխ կարեցին ճաւղունենց դըռ-
 նէն կախեցին։
 Այսմ թուին, Դուշուկենց Սաֆարն կախեցին, որ Խօջեկանց
 25 Շարամիրի տուն կոխեց,
 ՌճՂԹ (1750) Ջարբինի Օմար փաշէն տաֆաչ եկաւ Վան,
 սր գրամ կտրեց, քառասուն փարայ արաց երեսուն երկու փարայ։
 ՌՄ (1751) Ալի Զալալ օղլի հաճի Յուսէն փաշէն եկաւ
 Վան. սա սպան գնապի Հասան, բռնիկ Լօլօնն. աղաքսղներն շատ
 30 սպանեց, խօջէք բռնեց շատ գրամ առեց. հացն էլ շատ թանգ էր՝
 կալին քսան ու հինգ զուռուշ էր ցորեն, ալուր լիտր մինչ երկու
 զուռուշ ծախաւ. ուղարկեց Մուսուլայ շատ հաց երեք, լիտր
 արտսիմ իջաւ. անիծեալ Արաո մօհթասըր էր. ը Թէ Բնչ... էր կե-
 35 րաւ գրել չի գար։
 ՌՄԲ (1753)-ին Թօփու Մուստաֆայն արաց սարքալայ
 լաւանդ հետ կլուն գնացին վէր հակարցուն. Թաթար խանն
 էնպէս ջարդեց, որ ոչխարի պէս, ամէն էլ թալանեց, որ յետք
 առէջք բաց եկին տեղս։
 ՌՄԳ (1754) զարսեցի կոր Ուսուֆ փաշէն հետ կլուն կովան.
 40 մտուցին սարէն, էլան մաշիթ, բռնեցին թուա[ն]քի առջև. յղեց
 Խօշապայ մարդ իրեյ. ելան գէմ չի թողին, գիշերով գաղտ գնէն
 եկաւ փախաւ։
 Ի սոյն թուին Շահսուվար օղլի Մուստաֆայ փաշէն եկն և
 45 գնաց։
 Ի սոյն թուին Շահսուվար օղլի Մուստաֆայ փաշէն եկն և
 գնաց։

136

137

ՌՄԴ (1755) մարտ 1, Գուրջի Հաճի փաշեն իրենց եկն նո-
րովանց նստաւ. քաղաք չի թողին. Իսայ աղէն սոքար առեց
գէմ գնաց, կովան, շատ մարդ մեռաւ. գեղրանք զմէն փախան.
ցանքեր կերուցին. յետոյ ենդիչար աղասին ենդիչարօքն, դադա-
նօքն առին Իսաղ աղէն տարան մօտ փաշայն՝ բարիչան՝ Մարմետ
բաշխեց աղին, ինքն մաղուլ եղաւ գնաց. երեք հազար մարդ
աւելի ունէր¹⁶:

Ի սոյն թուին Սինադ Մուստաֆայ փաշայն եկաւ Վան Կո-
նայ Արապն սպանեց:

10 Ի սոյն ամի Համբարձման¹⁷ մահն անկաւ. օր հինգ ու տասն
կու մեռանէր մինչի Վարդապետ¹⁸. Աստուածածնին¹⁹ օրն 80—90
ճաճկից հասաւ, 30—40 Հայոց հասաւ մինչև աշուն, ապա վերա-
ցաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ:

Ի սոյն թուին, սուրբ Խաչի պահոց²⁰ սուրբ Նշանն հանին
15 երեք օր Տիրամայր եկեղեցին:

ՌՄԵ (1756) Ըսաջար փաշեն եկաւ Վան:

ՌՄԷ (1758) Տաֆայ Շահաուվար օղլի Մուստաֆայ փաշեն
եկաւ. հաց շատ խիստ սուղ էր, ցորեն 40 դուռուշ. հաց օղկէն
հօթն փարայ, կորեկ ալուր լիտր քառասուն փարայ:

20 ՌՄԹ (1760) Աղայ փաշեն եկաւ Վան. Թօսրաք օղլին քան-
կայ էր, շատ արաց սր աղէն սպանի, չի կարցաւ. աղէն մօտ
չգնաց իսկի: Այսմ ամի Դօրօյի Աղախան խաղնէն եհան²¹:

ՌՄԺ (1761) նոյեմբեր 12, Ֆէզուլան փաշայն եկաւ. ոհ
եղկելոյս, զի լուսահոգի եղբայրն իմ մեռաւ: Սա սղան զԱւտի
25 Բարիմի լաճն ենդիչարի գոլով, ալթմիշ եղի օրթէն կշել ետ ձըմ-
սան ձան վերէն:

Ի սոյն ամի մեռաւ Տուռղու կնիկն:

ՌՄԺԱ (1762) յունվար 15 տօնամայ եղև հօթն օր, զի
սօլթան Մուստաֆային աղայ եղև:

30 Ի սոյն թուին Չօպան աղէն Խօշապայ պարնի լաճ բռնեց,
վանեցիք գնացին վէր Ապաղու սաֆար՝ աղղի քասիգ թօփ տա-
րան հետ. թօփ զարկողն Աւթանտիլն էր. Չօպան աղէն փախաւ,
բերքն առին:

35 Ի սոյն թուին ապրիլ 14, Ապարանից սուրբ Խաչն լոյս էջ
ի վերայ գմբէթին բազում աւուրս և բազում ուխտաւորք գնա-
ցին անդ և տեսին:

Ի սոյն ամի եկն Բարիմ խանն ի վերայ Սարգար Վաթալի
խանին ի Յօրմի, և հօտրեաց զնա տարի մը բոլոր, և ի հասանել
կէս ձմռան ուայ եկաւ, և էսա զՈրմի:

40 ՌՄԺԲ (1763) վախճանեցաւ Շամախեցի Յակոբ կաթողիկոսն,
ապրիլ 14 նստաւ Սիմէօն կաթողիկոսն:

Ի սոյն թուին շինեցան՝ Արարուց ը ժամատուն, Անկոյսնե-
րուն, Էջմիածնին, Ղուռուպաշայ եկեղեցին, սուրբ Պօղոս եկեղեց-
ւոյ դուռն և տանիքն և այլ բազում վանքեր:

45 Ի սոյն թուին սպանին յերուսաղէմայ ճանապարհին Չա-
րուհճի Բարսեղն և Երիցու Նազարն:

Ի սոյն թուին Սարի փաշայն եղև սարսափէր. և գնաց ի
վերայ Պաշխաշուղին, շատ ջարդուաւ, հինգ վեց մարդով անջախ
փախաւ եկաւ Արղրում:

5 Ի սոյն թուին գեկտեմբեր 29 մանգուլ եղև այս Ֆէզուլան
փաշայս, և գնաց Սուլադ:

ՌՄԺԳ (1764) ապրիլ 1 Խասաքի Քօռ Ահմատ փաշեն եկաւ,
շատ ջանաց թէ Իսաղ աղէն սպանէ՝ չի կարացաւ. աղէն սարայն
չէր երթայր, այլ փաշայն ամեն օր կերթայր աղենց այգին:

10 Ի սոյն թուին աղէն իւր տղին՝ Մահմուտ աղային սուհաթ
թօյի արաց, բայց խիստ զարմանալի թամաշէք կայր ի Ֆշան-
կէն: Այս թամաշայիս յետի գիշերն զարկին Բարբար Յոհանենց
Աստուածատուրի լաճ՝ Յոհանէսն սպանեցին յունիս 17. սեպ-
տեմբեր 18 Ահմատ փաշեն գնաց Քիլիս²²:

15 Ի սոյն թուին, նոյեմբեր 15, Քոփրի օղլի Նաման փաշեն,
սր Խուլ ասէին, եկն ի Վան. շատ հարամ ունէր հետն. իւր երկու
լաճուն սուհաթ թօյի արաց. հետ նոցա երկու հարիւր աղայ
աւելի սուհաթեցին:

ՌՄԺԴ (1765) տէր Սահակն օրհնեցին սուրբ Վարդան: Ի
սոյն թուին, մայիս 26 ես գնացի Օրտուվար:

20 Ի սոյն թուին եկին ի Մշոյ հինգ վեց հարիւր ձիաւորք և
բակղատայք. հանրաք և խոջայք մէյթարխանայիւք, յաղագս
Իսաղ աղայի աղջկան՝ Ուսկուն հանրմի շէրբաթ խմելոյ. հարիւր
քսան ը թապաղ կու քաշէին, երկու երկու լաւ սարայսար կումաշ
25 մատ աղենց գոնէն բոլորան, Թօփոնց գոնէն գնացին աղէնց
տուն. շատ լաւ թամաշայ եղև:

Ի սոյն թուին բինայ էմինին սկսաւ բերդ և բանտեր նորո-
գել: Ի սոյն թուին, նոյեմբեր 20, Ամիր Մուստաֆայ փաշեն եկաւ:

30 ՌՄԺԵ (1766) մայիս 11 օրին մեծ և անագին շարժ եղև
ի մայրաքաղաքն Ըստամբուլ, անթիւ տեղիք փլան և շատ մարդ
մեռաւ:

Ի սոյն թուին, յունիս 21, Մուստաֆայ փաշայ մանգուլ եղև
և գնաց իւր երկիր:

35 Ի սոյն թուին Եազջի օղլի Իրրահիմ փաշայն եկն ի Վան.
և հոկտեմբեր 14 օրին աստ սատկեցաւ:

Ի սոյն օրս, հոկտեմբեր 14 լուսահոգի Ղարասաֆարեանց
Սահակ աղայն մեռաւ:

Ի սոյն թուին, մայիսին անձրև եկն, Յակոփու կուռի չայն
այնքան շատցաւ, որ եկն եմուտ Թարվիդու դուռն:

40 Ի սոյն թուին գեկտեմբեր 27-ին էր, սր Գրիգոր առաջնորդ
սուրբ Նշանն Տիրամօրայ եհան, տարաւ իղիւր Էջմիածին. ի ժա-
մանակս Իսաղ աղային. քանզի տեղս փաշայ չկայր. ձեռնառու-
թեամբ Պարիկ աղայի և մզտեսի Թումայ աղային, և քանզի Տի-
րամայր եկեղեցւոյ ժողովուրդն ոչ կամէին, զվեց խօջայս ի
45 նոցանէ ըմբռնեաց և զվեց հարիւր զուռուշ տուգանս էառ. յա-
ռաջագոյն Վարադ կամէր տանել, յետոյ Էջմիածին եղին: Եւ որ

ինչ կայ սուրբ նշանի հետն այս է՝ կենաց փայտն, բողէ խաչն,
ինն մանր խաչ մասունքով, մարգարտէ սակի դուրի մի || մա-
սունքով, սուրբ Գեորգայ աջն, խաչ մի էլ մէջն, Զաքարիայ
վարդապետի խաչն, Յօնաննէս արեղայի խաչն, տէր Սարգսի
5 սուրբ նշանն երկու մասունքով դուրի, պատիկ սակի խաչ մը,
արծաթէ գտալ մը, և մարգարտէ տօպրակ մը:

ՌՄԺԶ (1767) Աղկակայու Հասան փաշէն եկաւ Վան:

ՌՄԺԷ (1768) Բուրգ Օսմար փաշէն եկաւ. խա[ն]դակներ հոր-
դեցինք: Մօսկոֆու սափար բացուաւ:

10 ՌՄԺԸ (1769), նոյեմբեր 6, Գրիգոր առաջնորդ մեռաւ:

Ի սոյն թուին, օգոստոսի 15 Կայմաղ փաշայն եկն Վան:

Ի սոյն թուին գեղտեմբերի մէջ, յետ մեռանելոյ Խալիլ աղա-
յին, Թամուր աղայն կամէր լինել սօղ աղասի, ոչ ետուն նմա.
վանսորոյ անկաւ խոռովութիւն ի մէջ իւրեանց. և սկսաւ կուլն

15 գտնալ ի վերայ Թամուր աղային. միաբանեցան ընդ Օսման
փաշայի տղային, դաշինս եդին. յետոյ օր աւուր յաւելան Շաթրը
օղլի Իսմայիլ բէգն և էհսար աղասին, Աշուրի լաճն՝ Իսահանի

20 մարդիկ ամէն եղէ[ն] ի կողմն Թամուր աղային, և զի տեղս փաշայ
չկայր այնպէս սխալով շուրջ կուգային խոռլ գոլով. յաւուր
միում վստահացեալ հարին փրշտով զկորն մուֆտին, որ Կասըմ

աֆանտի կասէին, մեծ շուն էր. և սպանին ի մէջ փողանին, և
ապա սկսան կռիլ ռամաղան մինչ ի գլուխ. շուկայք դատար-

25 կեցին և բոլորք փակեցին ի անէ թալանելոյ. և մարդ ոչ կարէր
գուրս երանել ի յանէ գուլուլայիցն, որ այնչափ հարկանէին մի-
մեանց. իլանքի գիշեր՝ յետ || մաղրալին. քանիցս անգամ էրիշ

30 արարին ի վերայ միմեանց և ոչ կարացին. ռամաղանին մինչ
ի բայրամ կռիւ արարին, մինչև՝ որ խապար եկաւ, թէ Դամաթ
Յուսէն փաշէն Մուսուլայ կուգայ տեղս: Յաւուր միում էհսար

35 աղասին, Թամուր աղայի խօսքով, գնացեալ էնդիչար աղասու
հետն զրուցեցին. գիշերով Դամուր կափուռն բացին վերին բերդն,
ցածրի բերդն Կասապ օղլի Ուսուֆ աղայն էր բռնեք, ըսկըսան

40 երկու կողմանց և ի մաշիթացն և ի մաթարիսներացն միմեանց
հարկանել, երկու երեք հարիւր մաթարիս աւելի կայր, կամէին
թօփ ձգել ի վերայ Իսաղ աղայինց տան, բայց ոչ կարացին՝

45 երկեան, քանզի Իսաղ աղայի թաթարն միշտ գնայր գայր աստ
և անդր, և փաշայն ևս մօտեցաւ գալու:

ՌՄԺԹ (1770) յունիս 1 Դամաթ Յուսէն փաշայն եկաւ Արճէշ.
եկան Թամուր աղան և Օսման փաշի լաճն, երեք չօրս էլ մօլայ
մեծագլուխ գնացին հասան Բանտի-մահուն. մօլէքն յղեցին մօտ

40 փաշէն դանգատ վէր Իսաղ աղին. փաշէն նեղացաւ, թէ Են կուգի
քաղաքն, էլ դուք ինչի՞ եկիքք. մօլէքն վերուց երկուքի վրն ի-
գարի, նափասի մօլէն, Բասուլ աֆանտին խրկեց Աղթամար որ

45 օր Իսաղ աղէն իւր բօլուկիւն գնաց դէմ փաշին՝ խալաթ հագաւ.
փաշէն ասեց եկան քաղաքն. գիր օգորկեց Բայաղիդ, թէ «Ձեզ

141

142

բոսյի էկէքք. էն վաղտ, որ մտաւ քաղաք, Կարայ քէնէն Զաֆար
բէկի լաճու վիզն իզարի, Թաղթայ Սաղկալի վիզն իզարի. քսան
օրից յետ Թամուր աղէն, միւս աղաների հետ՝ կուլն ամէն, եօթն
10 ութ հարիւր ձիաւորով, եկան լցուան էգեստար²³. Գօրգօնեց || Թաղ,
Աշուրեկեց Թաղ, Յասան բագենց Թաղ. բիրդան մաթարիս բռնե-
ցին. Կարա քէնէն, Իսաղ աղէն գնացին. երեք թօփ տարան հետ
կիւր տար բռնեցին. քառսուն յիսուն թօփ աւելի զարկին տնե-
րաց. վերջ կուլ տեսաւ չի եղներ, մէկ մէկ մեծեր տօնմիշ եղան.
կուլ, որ վէր Թամուր աղին էր, զմէն փախան, մնացին երեք ֆէր-
15 մանլի աղայքն. անճար մնացեալ իւրեանքն էլ փախան, Օսման
փաշայի լաճն գնաց ի Բաղգատ, Թամուր աղէն և Շաթրը օղլին՝
Ամեաի:

ՌՄԻ (1771) յունիս 17 սուրբ Սարգսի պահոց երկուշար-
թի Իսաղ աղէն մեռաւ. հաղար ափսոս:

15 Ի սոյն թուին մայիս 5 Թամուր փաշէն, Օսման փաշի
լաճն եկին Վան. Օսման փաշի լաճն եկաւ սաղ աղասի, Շաթրը
օղլին՝ աղասալ աղասի:

Ի սոյն թուին Կայմաղ փաշէն թուղ ոչ ունէր. ի սորա
աւուրս մուֆթու թոռ ձեռ իսկեցին. երկրով գնացինք՝ Հայ, Տաճիկ

20 Մաղաղաճի օղլոնց իգին, ծառեր կտրեցին, լամուկ փախաւ:
ՌՄԻԱ (1772) մայիս 15 Վանայ կուլն երկու խարաջ առին
Հայոց, կէս դուրուշ էլ խարամ խարաջ:

Ի սոյն թուին սեպտեմբեր 1 սխալտար Խալիլ փաշէն
եկաւ Վան: Թամուր աղէն էլաւ սաղ աղասի, քէնէն և կուլ գնացին

25 փէր նարեկայ Սէյիտ աղի լաճ, ոսյ եկաւ՝ բերդ քակեցին:
ՌՄԻԲ (1773) Խալիլ փաշայն գնաց Արճկու Մուրատ բէգին
վրայ:

ՌՄԻԳ (1774) Մալաղ Ահմատ փաշան եկաւ Վան:
Ի սոյն թվին Թամուր փաշայն թուղ ասեց եկաւ Վան, որ
30 գնայր Բարքուտ մահսուպ: Ի սոյն թվին Ահմատ բէկն եկաւ սաղ
աղասի. Օսման փաշայի տղայն բայրաղ || չէր տայր. կուլ տօնագ

40 էր, փաւ կերցնելով, հալաթ տալով, զօռով բայրաղ բերել ետուր:
ՌՄԻԴ (1775) օգոստոս 21, Վանեցի Թամուր փաշայն եկն
Վան մահսուպ. սկսաւ ողորմութիւն հաւաքել Տաճկաց. սա սպան

35 զՏաւուտ աղի լաճ՝ Օսման աղէն և զՍօղրաթ օղլին:
ՌՄԻԵ (1776) Ահմատ բագ կափուշիպաշին գնաց Ըստամ-
բուլ: Ի սոյն թվին եկաւ 120 քէսայ մերի խաղնայ Թամուր փա-
շային: Սեպտեմբեր 8 օրին Ախիջան աղէն գնաց Ըստամբուլ. Աս-

40 տուած բանն յաջողէ:
ՌՄԻԶ (1777) սեպտեմբեր 1, Ախիջան աղէն եկաւ Ըստամ-
բուլայ. Թօփչոնց Բասուլ կախեց փաշայն:

ՌՄԻԷ (1778) մայիս 28, այս Թամուր փաշայս մեծ սափար
արաւ վէր Բաղիշու, ուր հետն ունէր և Մաղսուտ փաշայն Մշոյ.
և գնաց անդ նստաւ աւուրս 17, երկիրն ամեն ռայ եկին. Արութ

45 բէկն, որ ի մէջ բերդին էր, 23 քէսայ ըստակ տուաւ. ապա գաղտ
ի բերդէն փախաւ. և կալեալ ութ մեծամեծացն գէնջիլով ի Մուշն

143

144

493

առաքեաց. և զերկուսն սարան և առեալ հարկս բազումս և մեծաւ
յաղթութեամբ և փառօք եմուտ ի Վան: Այս թամուր փաշայս
ղչափն՝ կշռի քարերն, բազրդի գազերն, ախթարներն քարերն
ամէն գամկալամիշ արայ²⁴:

5 Ի սոյն թուին նոյեմբեր ամսոյն գնաց Աղբաղու նստած
էին իզարի. երեք չորս հազար ոչխար իրեր. էկաւ տեղս՝ Չպուխ-
սարան Օսման աֆանտին խեղդեց. սորա կին երեք էլ ուրիշ
Տաճկի կնիկ իգիր կայմին քշեց. Ղարայ Սաֆար օղլու մորուսն
կնգել ետ, որ սարի մէկիք էր:

10 Ի սոյն թուին, զեկտեմբեր ամսին || այս թամուր փաշայս
Մխիթարենց Բարանիկն Աղու, որ գիշեր կոր կազկէ տուն ըրու-
նեցին. եօթն անուանի կնիկ գնել ետուր կամին կշեց, որ են
այսոքիկ՝ կոր կազկէ աղջիկն, Գուլխնչու Եղիսէն, Խանթումանն,
Բաշալ աղջիկն, Օտայալաշու կնիկն, Կաղանչու կնիկն, Նորշէնցի
15 կնիկն սերսուսներ²⁵:

ԹՄԻԸ (1779) յունվար ամսին Վանայ ծովն պաղեցաւ եօթ
շարաթ, որ փաշայի մանղիլքն ի վերայ ծովուն գային և գնային
ի Յարճէշ: Յայսմ ամի Ըստամբօլայ ծովն, որ ասի Բօղաղիշ²⁶,
պաղեցաւ, զի կարի ցուրտ եղև, որ ի Ըստամբօլ, Ջիբրայ և
20 Բաղդատ մեծամեծ ձիւնք եկին, որ այլ տարիք չէր եղեր: Ի սոյն
թուին Բարիմ խանն սատկեցաւ. Սարգսրի լաճն Սպահան սպա-
նեցին, յուլիս 13-ին այս թամուր փաշայս գնաց վերայ Ջուլա-
մերկու Աւտալ բագին. 25 քեսայ ըստակ ետուր լաճն յղեց մօտ
երեսուն աւուր վերայ. յետ դարձաւ եկաւ քաղաքն:

25 Նոյեմբեր 15 այս թամուր փաշայս ի մէջ գիշերին Բաշալ
աղջիկն և իւր էրիկն դէմ մէկմէկու կախեաց, և Դալի Իբրահիմի
լաճն ի մէջ սարային փարալամիշ արաց, և նորա տուն և Սէլիմ
աֆանտու լաճու տունն այրել ետ: Ի սոյն ամսի Ջրաշէնց Յա-
կորն զկայֆաճի Սարգսի աղբէրն դանակով սպան. շատ ջառիմայ
30 առին ի նմանէ:

Ի սոյն թուին յուլիս 6-ին արքայն Վրաց Հերակլ եկն ի
վերայ Երևանայ քաղաքին քառասուն հազար զօրօք և շատ աւե-
րութիւն արար՝ երկիրն բոլոր քանդեաց և այրեաց, վերջ հա-
րիւր յիսուն գեօղ քշեալ տարաւ, երեսուն հազար ողիս և հարիւր
35 հազար տալարս համարով, որ տասանորդն իւր էր՝ տասն հազար
տալար. || և ինքն յանկարծ ի մարդկանէ վերացեալ գնաց Թիլֆիլ²⁷:

Ի սոյն թուին զեկտեմբեր 27, որ էր օրն ուրբաթ, ահագին
շարժ եղև ի քաղաքն Թաւրիդ, որ բոլոր քաղաքն ամէն տալա-
րեցաւ, և անթիւ մարդիկ մեռան և ի ներքոյ հողին մնացին, որ
40 ախանատեաքն ասացին, թէ «Ահագին քաղաքն իրրև բնական բուր
մի եղև», որ ամենեկին քաղաքի նշմարանք ոչ երևէին. նաև շրջա-
կայ կասարաք նորին և գիւղօրայքն՝ Գունայի, Թասու, Սալ-
մաստ, Խօյ, Յորմի և ի քաղաքս մեր Վան ևս շարժեցաւ քա-
նիցս անգամ, բայց ողորմութեամբն Աստուծոյ ոչինչ վնաս եղև:

45 Ի սոյն թուին Սամարճի Արաշամու աղայ Շահէն, որ նոր
փեսայ էր, և Աղբուլմ կերթար գայր. սա քանի բեռ պարութ

145

146

առեր էր, որ վերոյիշեալ քաղաք տանէր. յանկարծակի մէկ բեռ
ալշմիշ եղև մէկ լիք կարաս պարութի հետ. Աստուած նշանց չի-
տայ մարդոյ, շատ գիան ետուր ուրենցն էլ, երկրին էլ, զի ական
թօթափին բոլոր տունն քանի գրկեցի տնով դաշտ եղև. և հինգ

5 հողի մնացին ներքոյ հողին. և բազում ինչք ու աղբանք ցիր-
ուցան եղին ի ներքոյ հողին և այլ տեղիս. լուաք թէ գերան մի
ձգեալ էր ի Տաճկաց՝ գօտերն, և խախտեալ տանց դրանց և փէն-
ճէրայից. և այլ իրաց ոչ ոք կարէ գրով առել. մինչ զի Իս-
կալայ գուռն և ի Թարվիդու գուռն և շրջակայ մահաքն բոլոր

10 քաղաթլամաքն և ջամերքն և երգոց չարչիվաքն ամէն վար թա-
փեցան: Եւ նոյն պահն երկրի մերձաւորքն և սաղ աղասին, ու
աղասին, բոլոր Հայ և Տաճիկք անդ եկին, և սկսան առ ժամայն
պղել զհողն. լինի թէ ներքոյ || մնացեալքն ողջ գտանիցեն. ջանք
147 տալով գտին զնոր հարսն և փոքր աղջիկ մի ի գիրին. իւր թէ

15 կամեցեալ էր փախչիլ, և անդէն եկեալ էր տուն ի վերայ, և
մեռեալ էին երկօրեան. և ի միւս օր հանին ևս երեք մեռեալ, որք
էին երկուք մեծ աղայ 15 և 20 տարոյ և աղջիկ մի. և յետ երկու
և երեք աւուրց, որք զհողն պղէին այրեցեալ գերանքն և ինչք
գուրս հանէին ամէն ոչընչացեալ և այրեցեալ. և այն էր զարմանք,
20 որ հիմն ի վեր էր եկեալ, և վերն յանդունդս իջեալ. և այնպէս
խառն ի խառն էր եղեալ, որ ոչ ոք կարէ զկերպ լանին գրել²⁸:

ԹՄԻԹ (1780) ապրիլ 15 հինգ հոգի թուրք սպանին ի գի-
շերի Տաճիկ մի ի մէջ իւր տանն. և իմացեալ փաշային և աղա-
յիցն գտեալ զթրքերեն երկուքն ի կաղուխ էզարի, և մին կախեաց
25 և միւսքն փախեան, և փաշայն էր վերոյիշեալ թամուրն. սորա
ջորին ծնաւ, զոր մեք աչօք տեսաք ի սարայն սատկած քան
զկատու մի:

Ի սոյն թուին յուլիս 16, Սահապ Ախիճան աղին հետն
գնացինք Աղթամարայ սուրբ Թաշն. ուխտ արինք Վարդապետի
կիրակին: Ի սոյն օր փոխեցաւ առ Աստուած լուսահոգի Սիմէօն
30 կաթողիկոս և նստաւ յաթոն տէր Ղուկաս սրբադան կաթողի-
կոսն. տէր Աստուած կեանս յերկար պարգեւեցէ նա:

ԹՄԻ (1781) սոյն թամուր փաշայս յունվար 11-ին հար-
սանիք արար իւր աղայ Ալիբէգին, քսան տիւ և քսան գիշեր, որ
35 այսպէս հարսանիք ոչ ոք չէր տեսեալ ի Վան, զի անհամար և
անթիւ էին բարութից եղեալ խշանդք, և ձիաւորք, և չարխի
Ֆէլադք, և ֆրանկ ուշաղիք, յաւայի ֆշանդք. և || փոքր թօփեր.
40 զի երկու բերդ էին շինած ի մէջ սարային. գիշերն յետ ամեն աթաշ-
րաղ օյինացն երկու բօլուգ լինէին, և ի վերայ բերդից էրէշ
տանէին, որ տեսողացն երկուր թէ սարայն բոլոր նաև մարդիկն

40 տանէին, որ տեսողացն երկուր թէ սարայն բոլոր նաև մարդիկն
ամէն ի կրակ էին, քանզի ֆշանդն իբրև կարկուտ գայր միմեանց,
այլ և չուանի վերայ խաղացողքն, և գուլաշ բռնողքն, և օղկա-
պաղք, և սաղանդարից հաշիւ ոչ գոյր. նաև քսան տիւ և գիշեր
սուրբ երկիրն անդ պատուած էին՝ կերակրին և էմագին, կայֆա-

45 յին և թութունին, ստակին և խալաթին թիւ ոչ գոյր, զի բոլոր
երկիրն անդ հաւաքեալ էին, թող թէ ի գրսէ եկեալ հիւրքն. իւ-

147

148

ԺԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ኒ ንግሥት፡

XXIV

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԴԱՐԸ?)

«Երբեք չեմ կարողանում համարել ինքս իմ հաշիվը, երբեք չեմ կարողանում համարել ինքս իմ հաշիվը, երբեք չեմ կարողանում համարել ինքս իմ հաշիվը»

¹ 12 95_r - 69_r:

² 68m—69p:

³ *h*₂g 171m—204m:

Երևան, 1942: Այս ժամանակագրությունը հեղինակի և այլ հարցախոսակցների հետ համատեղ խորհրդակցության և մեր հոգովածը (Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկատվական» բաժնի կողմից) համախմբված է:

Գերք, 1940 թ., № 2, էջ 77—87:

18. Շեմս-աղ-դին էլդեկուզը, համաձայն Լեն-Պուլի, մահացել է 1172 թ. (էջ 144), հետևապես այս վկայությունը կարող է վերաբերել նրա որդի և հաջորդ Մուհամմեդ փեհլևան Ջեհանին:

19. Տե՛ս և հմմտ. № 8481, էջ 201ր:

20. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 202ա:

21. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 202ա: Դավիթ Քորայրեցին ևս հաստատում է այս վկայությունը (տես մեր հոդվածը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1952 թ., № 8, էջ 115, 119):

XXV

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Այստեղ ներկայացվում են ժամանակագրական այն մանր բնագրերը և հատուկությունները, որոնք զրի են առել մեծ մասամբ դեպքերին ժամանակակից, հաճախ էլ անանատես անձնավորություններ: Առանձին բնագրերում պատահած բազմակետերը պատկանում են նախորդ հրատարակիչներին կամ ձեռագրերի ցուցակ կազմողներին (անտիպ):

Ստորև տալիս ենք ժամանակագրական այդ հատուկությունների մասին համառոտ տեղեկություններ:

Ա. Մատենադարանի արխիվի Տիրայր վարդապետի ֆոնդի № 119 թղթապանակը Օքսֆորդի Բողեյան գրատան հայերեն ձեռագրերի ցուցակն է, որի ձեռագրերից մեկը, ինչպես հաղորդում է Տիրայր վարդապետը—«է հաւաքածու զանազան նիւթերի, որի մեջ մտնում են վարքագրութիւն, ծիսարան, աշխարհագրական, քերականական մասեր... տարեգրութիւն, տաղեր» (վաղ. 1գ, խորհրդական, քերականական մասեր... տարեգրութիւն, տաղեր» (վաղ. 1գ, էջ 265): Այս թղթապանակի 1գ տետրի 270 և 271 էջերում ընդօրինակված է Հեթումյան թագավորական և Լամբրոնյան իշխանական տների XIII դարի մի քանի ներկայացուցիչների մահվան ժամանակագրական ցանկը: Այս տեղեկությունները, որոնք հետագայում մոռնվել են հեղինակի կազմած տարեգրութիւնում, որոնք հետագայում մոռնվել են հեղինակի կազմած տարեգրութիւնում (ՄԺ, 1, էջ 74—87), թողել է Հեթում Բ-ն իր սեփականութիւնը հանդիսացող Սաղմոսարանի էջերից մեկում:

Բ. Վերևում նշված թղթապանակի (Ա) մի այլ, 1գ տետրի 289ա—290ա էջերում բերված է ժամանակագրական մի այլ հատված, որը վերաբերում է Հուլիանին և նրա հաջորդներին: Իսկ միևնույն տետրի 292ա էջում գտնվում է ժամանակագրական մի ուրիշ, բավական մանր բնագիր:

Գ. ՄՏՄՅ-ի № 33 թղթապանակի 153-րդ էջում գտնվում է Երուսաղեմի № 2341 ձեռագրի (ժամանակ՝ 1278 թ.) նկարագրությունը: Ցուցակի կազմող Մ. Տեր-Մովսիսյանը գրում է, որ «Ձեռագրիս մեջ կան երկու էջ տարեգրական տեղեկություններ» և ապա բերում ստորև հրատարակվող բնագիրը: Ըստ երևույթին մեկ ուրիշ ձեռագրի դատարկ էջերում ավելացրել է այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են XIII դարի երկրորդ կեսին և XIV դարի սկզբներին: Եղեղությունների վայրը հանդիսացել է Կիլիկիան: Բնագրում առկա են բազմաթիվ սխալներ: Մ. Տեր-Մովսիսյանը այդ առթիվ գրում է. «Արտագրողի անհոգությունից, բավական բառեր մնում են անհասկանալի» (թղթապանակ № 33, էջ 153): Մեզ հետաքրքրող ժամանակագրությունը այստեղ բերվածով չի վերջանում. Մ. Տեր-Մովսիսյանը կարճալ գրում է. «Նման տեղեկություններ, կցկտուր շարադրված են մի

⁶ Նույն տեղում, էջ 377—378:

ՀԱ. ժամանակագրական այս երկու փաթեթիկ վերանայելի փաստաթուղթ է:

⁴ Նույն տեղում, էջ 465:

տեղագրական № 3276 ձեռագրի 389ր գատարի էջում, որոնք գրի է տեղ
ժամանակակիցներից մեկը:

ԼԲ. Մատենագրանի № 6485 ձեռագրի գատարի էջում մեկը, ոչ հա-
ջորդական կարգով, գրի է տեղ VII—XVI դարերին վերաբերող մի քանի
առանձին վկայություններ, որոնց մեջ ամենից ընդարձակը, որոշ շեղում-
ներով, գտնում ենք ժԲ համալսման:

ԼԳ. Մատենագրանի № 2191 ձեռագրի 123ա էջում, առանց ժամա-
նակագրական հաջորդականության, արձանագրված են մի քանի տեղեկու-
թյուններ, որոնք վերաբերում են մեծ մասամբ XIV դարին: Սրանց հեղի-
նակներն ամենայն հավանականությամբ, տարբեր անձնավորություններ
են: Հեղինակների ստույգ ժամանակը որոշել չկարողանալու պատճառով այս
ընագիրը բերում ենք վերջում:

XXV

Ա.

- Եւ ես՝ Հեթում որդի վերոյ անուանեալ՝ ծնաւդացս, որ յետ 270
իւրեանց վաղճանին թողին ինձ դայս Սաղմոսարանս ի առա-
տիարակ յայսմ կենաց և ի յուս հանտերցելոցն և իւրենք 271
չուեալ... աստ[ք]ացս...որ է իւրեանց փոխման աւուրքն այս.
5 Ի թվին Հայոց 282թ (1250)² ի յունիս ԻԹ (29) սպանին
զպարոն Հեթումն, տէր Լամբրունին, պապն իմ³:
Եւ ի թվին 28 (1252) և ի յունիս ԻԳ (23)⁴, որ էր աւր
երեքշաբթի, հանգեօ ի Քրիստոս բարեպաշտ մամն իմ Զապել թա-
զուհին⁵:
10 Եւ ԷձԺԺ (1270)⁶ հանդ[ե]ալ ի Քրիստոս պապն իմ թա-
զաւորն Հայոց Հեթումն:
Եւ 21Դ (1285) ի յաւգոստոս Թ (9) փոխեցօ ի Քրիստոս
ամենայ զովելին հոգով և զեղեցիկն մարմնով մայրն իմ թա-
զուհի Կեոան:
15 Եւ ի 21Է (1288) ի փետրուալ 2 (6) փոխեցաւ առ ի Քրիս-
տոս բարեպաշտ թազաւորն Հայոց Լեոն, յորմէ փոխեալ էր ի
տոնէ ամենայն անչափութիւն և մայր էր ամենայն չափից:
Եւ ինձ աւանաեցին ժառանգութեամբ թազաւորութիւնս Հայոց:
Եւ իմ Հեթումյս տեսեալ զի[մ] անարժանութիւն, յառաջ քան
20 զիոչելն. զիս հրամ[ար]եցի, և զձիւ թազաւորական փոխեցի ընդ
ձիւ կրանաւորական, որ և զՀեթում անուն[ս] Յովանէս վերայ-
փոխեցի, վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զի զվերոյ անուանեալ ծնաւդս
իմ յիշել յաղաւթս ձեր առ Քրիստոս և զիս Հեթումս յաղաւթս
ձեր, ոչ մոռանալ և զուք յիշեալ լիջիք...:

Բ.

ՎԱՍՆ ՂԱՆԵՐԱՅՆ

289ա

- Յեաւթն հարուր և վեց (1257) թվականին Հայոց եկին յա-
րևելից, ուստի մեծ զանն էր, Է (7) դա և նի որդիք, ամէն տու- 290ա
ման մի հեծելով, և մի տուման ԼԹ (30000) մարդ է, որոց զ[խո-
ման էր Հուլաւու զան, եղբայր Մանկուն զանին. երկրորդ՝ Խուն,
որն էր Հուլաւու զան, եղբայր Մանկուն զանին. երկրորդ՝ Գ. Բալազէն.
25 որ զինքն Աստուծոյ եղբայր ասէր և ոչ ամաչէր: Գ. Բալազէն.
Դ. Տուրաբն. Ե. Թախադարն. Զ. Ղատա զանն. Է. Բուրա զանն:

511

Հուլայուն Բաղդատ աւերեաց թվին 2Է (1258): Յետ Հուլայունին նստաւ զան Արաղէն, որդի Հուլայուն: Յետ Արաղին՝ Ահմատն նստաւ: Արաղին, Արաղին որդին, սպան զԱհմատն և ինքն նստաւ զան: Արաղինէն յետ Թուլար Բուղան նստաւ: Յետ Թուլար Բուղային Թողթան նստաւ, յետ սորայ Պայտուն նստաւ. յետ սորայ Ղազանն և ընկերն իւր նաւարդն նստան. յետ սոցա սուլթան Խարանգէն, եղբայր Ղազանին նստաւ. յետ սորայ որդի իւր աշխարհակալ Բուսայիան նստաւ. յետ սորայ որդի իւր Արփա զանն նստաւ: Յետ սոցա այլ հաստատ զան չնստան, քանզի այլ զարաւր ելեալ Ալի փաշայն զԱրփայն եսպան Մուսէ զան նստուց. յետ Մուսային Մահմայ զան նստաւ, յետ սորա Աւգրէկ զան նստաւ. յետ սորա Շանի զան նստաւ:

* * *

2Ը թվին (639)⁸ յէն Տաճկաց ի Հայս:
 ՈԾԲ (1203) Ֆոանկն էառ զԹագաւորութիւն Հոռոմին⁹:
 ՈԶ (1231) Թաթարն զԽորազմն կոտորեց և էառ զԳա[ն]ձակ¹⁰:
 ՈԶԸ (1239) խաւարեցօ արեգակն և մեռաւ Աւագն¹¹:
 2 (1251) Վանական վարդապետն մեռօ և Մանկու զանն նստաւ:
 ՇՀԱ (1122) Դաւիթ Թագաւորն էառ զՏփիսիս¹²:

Գ.

20 Թվին 2Է (1258) էառ Հաւլասանն¹³ զՀալալ:
 Թվին 2ԺԵ (1266) զԹագաւոր որդիքն սպաննէին, որ բըւնեցին¹⁴:
 Թվին 2ԻԳ (1275) սուլտան երեկ¹⁵:
 Թվին 2ԻԷ (1278) զԱնդուղակ (?) էառ:
 25 Թվին 2ԺԸ (1269) շարժ եղաւ¹⁶, Բ (2) բերդ և գիւղք և վանորայք մեռան, ընկղմեցան:
 2ԻԳ (1275) սուլտանն և Երագու¹⁷ զամենեւեան զերի վարեալ, որն (?) Հեթում, Ալֆին եկեալ Վարդապետին:
 2Լ (1281) եկեալ Թաթարն, որ է զխաւոր Մանկու Դամուրն,
 30 գնաց Դմիշխ և ի Հոռոմ:
 2Խ (1291) առին զԱ.քա:
 2ԽԱ (1292) առին զՍչոբմբ¹⁸, զՀաւուսմիլայն:
 2ԽԹ (1300) Խազանն առնթագ (?) գնաց ի Շամբն և կոտորեաց զմարաւորն և անհեծեղն:
 35 2ԾԲ (1303) ելաւ ի Խամէն Խութ համար ու շահն ու Զաւսպանն ու մուլքն ու Տաճիկք զթիւ որնու (?) մտան ի Համբն¹⁹ յաշխարհս ու ճակատեցան ընդ սուլտանն, լցուաւ և այրեց և փախանին և բազում մարդ կորեաւ:
 2ԾԵ (1306) Խազամն ու Խնու Ալինաթն Յայաս կոտորեցին
 40 զՀալալս հեծեղն՝ ԺԲ (10.000) Տաճիկ սատակեցաւ:
 2ԿԸ (1319) յուլիս ԺԸ (18) Ընթիւն հանկեաւ²⁰:
 Թվին 2ԾԶ (1307) յԱնարղարա Պիլարդուն նենկութեամբ

292ա

153

սպան զաւար պարսն ու զԼեոն Թագաւորն ու այլ շատ իշխանայք²¹:

Թվին 2ԶԶ (1337) յուլիս Դ (4) ի Բարձրբերդս լերունքն նոր ձոյն²² երեք²³:
 5 Ի թվին 2ԶԳ (1334) նոյեմբերի ԺԸ (18) ծնաւ Գրիգորն, Յոհանէսին կորիչն:
 Թվին 2ԶԸ (1339) յունիս Դ (4) գնաց մեր հեծեղն ի Հաթի Թուրքմանն ի Ծեծուխան կղզեցաւ ու շատ մարդ կորեաւ ու զմեր Կոստանցա սպասաւորն²⁴ բռնեցին, ի հետ երեք Թուրքն
 10 զաւաւ անհոգ ու ձեծեց, զԱղոյսուտն²⁵, զՔաղկիկն, զԹաւրիկոցն տարաւ զաննեւորն²⁶, զամէն ըզգակն ու զՄարտիրոսն ու այլ շատ ծառայք. ի հետ ԻԶ (26) աւուրն տարան զՅոհանէսի երիցկին, ներդ(?) զաւաքն, ծառա ու զասպասաւորն(?) և կինն և այլ շատ ծառայք ԲՃԾ (250) ու անասունք, բազում և անհամար սպա-
 15 նուան...:

Դ.

Յամի տեառն ՌՅՀԶ (1376), յուլիս ԺԷ (17), որն հինգշաբթի, նահանջ, տանուտէրն խեցդեւորն, արեգականն Դ (4) մասն խաւարեցաւ²⁷:
 Ի սոյն ամի, յօգոստոս ԺԲ (12), Ջովէգքն առին զՍտին-
 20 սոյն:
 Յամի տեառն ՌՅԶԶ (1386), յունիս Ա (1), որն երկուշաբթի, լուսնագիրն Ա (1), տանուտէրն ցուլն, արեգակն զարձեալ խաւարեցաւ²⁸:
 Ի սոյն ամի ի յունիս ԺԶ (16), որն երեքշաբթի, լուսինն
 25 Դ (4) մասն խաւարեցաւ ընդ առաւօտն²⁹:
 Յամի տեառն ՌՅԶԸ (1388), տանուտէրն խեցդեւորն, նահանջ, ոսկէթիւն Բ (2), կիրակեգիրն Դ (4), մայիս ԻԱ (21), որն հինգշաբթի, լուսինն ԺԵ (15) աւուր խաւարեցաւ Դ (4) մասն, յառաջին ժամ զիշերոյն³⁰:
 30 Յամի տեառն ՌՅԶԹ (1389) մարտի ամսոյ Ի (20), որն շաբթի, ի կէս աւուրն, եղև շարժ և արար վնաս ի Շիօն և ի Զըբաթ. ի կէս աւուրն, եղև շարժ և արար վնաս և Գ (6003) և միւրն: Խ Յագամա մինչև յօրս յայս են ամք ԶԲ և Գ (6003) և
 35 փետրվար ԺԹ (19) օր: Եւ թվականն Հայոց է Պ և ԽԹ (1400):
 Յամի տեառն ՌՅԶԺ (1387) եղև երրորդ մահն ի Յե-
 40 Դարձեալ յամի տեառն ՌՅԿԱ (1361) եղև երկրորդ մահն և բաւեաց ի յունիս ամսոյ մինչ ի յունիս³²:
 Դարձեալ յամի տեառն ՌՅԶԷ (1387) եղև երրորդ մահն ի Յե-
 փետոս, սկսեալ ի մարտ ամիս և բաւեաց մինչև յօգոստոս ամիս:

513

Յամի տեառն ՌՅԶԶ (1386) գեղեմաբերի Դամուս Լանգն էառ զՏփիսիս և աւերեաց. և զԲագրատ պարսնն տաճկացուց և տարաւ ընդ իւր³³:

5 Յամի տեառն ՌՄԺԷ (1217) կարգն սուրբ Տօմինիկոս հաստատեցաւ:

ՌՄԽԹ (1249)³⁴ կարգն սուրբ Յրանցիսկոսի հաստատեցաւ:

ՌՅԿԴ (1363) միաբանողաց սուրբ կարգ հաստատեցաւ:

ՌՅԽԲ (1342) Արքրուսն աւեր[եցաւ]:

ՌՅԽԳ (1343) Ջանիպէկն երեկ ի վ[երայ] Կաֆային³⁵:

10 ՌՅԽԸ (1348) եղև մեծ մահն յա[ռաջին]³⁶:

ՌՅԾԸ (1358) Ջանիպէկն գնաց Թա[ւ]րէզ և Կսպան³⁷:

ՌՅԿԵ (1365) Ջընվէզք առին ըզՍուզտան և զԴրիմն:

15 Յամի տեառն ՌՆԽԹ (1449) թվին, օգոստ[ոս] յամիս, ԺԵ (15) օրն, փոխման Աստուածածնին տօնին, կայծակն էգարի սուրբ Նիկօլայ զանկալատան զլուսն ավէրեց՝ վէսպրին:

Յամի տեառն ՌՆԾԴ (1453) թվին, մայիս ԻԹ (29) օրն, Յօթմանի սրդին Ըստօմբօլն էառ, շատն տէրէտրութեամբ(?) ԽՌ (40.000) հոգի սուրն մաշեցաւ, թող զայլն, որ առանց սրտ մեռան յահէն:

20 Յամի տեառն ՌՅԴԲ (1392) եղև չորրորդ մահն, ի Ղալա-տաս սկսեալ ի յուլիս ամիս մինչև ի նոյեմբեր[ը]:

Թվին Հայոց ՋՀԲ (1523) մա[ր]տի ամիս ԻԹ (29), աւր կիրակի[ը] Ծաղ[ի]կայգարդի, ձուն երեկ խիստ:

25 Թվին Հայոց ՋՀԲ (1523) մառտի Ի (20), կիրակի, գրեցաւ ա[յս]:

Ղալաթան էթող զքաղաքն ու նալ մտաւ ու փախեաւ Լեոն գնաց:

Հաղար ավախ որ այս ծովափներոյս քրիստոնէութիւն կամի ջնջիլ:

30 Թվին Հայոց ՋԻԴ (1475) Կաֆան առէվալ³⁸:

Թվին ՋԼԱ (1482) | | |

17

ՊՀ (1421) նստաւ Սքան[դ]արն զ[ան]:

ՊՀԱ (1422) առաջին գալն Շահուս[ի]ն³⁹:

35 ՊՀԸ (1429) միջին գալն և Բուսասիան [ղան] եղիւր և տանու-տէր աղ[ի]ղն[աւորն]⁴⁰:

ՊԶԵ (1436) յետին գալն և տ[ան]ուտէ[րն] խե[ց]գեալին⁴¹:

ՊԶԹ (1440) Ջանհանջէն [Շ]ամշուլտէ առ և Կոտորեաց աւելի քան զերեք Ռ (1000) և Խարաւ գերի աւելի քան զինն Ռ (1000) և մեծ սուր էթող քրիստոնէից, զի բազումք թողին զՔրիստոս⁴²:

2

40 Ի ՊԶԹ (1440) թուականին Ջհանշայ ամիրդէն ի վրաց

տուն մտաւ և շատ աւեր արար և զեկեղեցիքն քակեց և քան զտասն երկու հազար աւելի ի Հայոցս զորս սպան և զորս գերի վարեաց⁴³. և ՊՀԲ (1443) զԲաղդադն էառ⁴⁴:

5 Ի ՊՀԹ (1450) էառ Ջհանշայ ամիր || զէն զէզընկէն և ան-թիւ քրիստոնէից կանայք և մանկունք գերի կալաւ:

Եւ Ջ (1451) թիւն զԴլաթայ երկիրն և զԲաղիշուն արար գերի և զետին. վնջ հազար բերան, որ զայս խըզներս տեսաք աչօք մերօք ի ժամանակին մերում:

18

10 ՊՀԶ (1387) թվին Լանկ Թամուր գնաց մինչ ի Դմբշիս և 290ա Էլին ի Հայս, եկաց ամս ԺԷ (17) գնաց ի Սմբղանտ մեռօ:

ՊՀ (1421) թվին Ջաղաթէն արեկ աշխարհս Հայոց:

ՊՀԱ (1422) Շառուխն, Լանկին որդին, երեկ Ղարաբաղն:

ՊՀԲ (1423) վրացին՝ Ալէքսանդրն երեկ:

15 ՊՀԹ (1430) || թվին գարձեալ երեկ Շառուխն, Դէմեարէն 291ա զէմ գնաց Ղարաբաղն:

ՊՀ (1441) աջն բերին ի Սըսոյ:

ՊՀԴ (1444) թվին Ջհանջէն Ախլցիս գերացուց:

ՊՀԵ (1446) Ջաղաթէն գնաց ի վերայ Շառուխին իւր մա-

20 հովն մեռօ: ՋԺԶ (1467) Հասան բէկն գնաց վրաց տուն գերացուց:

ՋԼԲ (1483) Յաղուր բէկն շըխ Հայտաղն առաւ:

ՋԼԹ (1490) Եաղուր բէկն մեռօ Սուսղարն կանկնեցօ:

ՋԽԸ (1499) Ըոստամն կանկ[ն]եցաւ և յետ նորա Ալվանտն:

ՋԾ (1501) թվին շահ Իսմայէլն արեկ Ալվանդն էառ⁴⁵:

25 ՋԿԴ (1514) Ուսուսն երեկ շահ Իսմայէլն փախօ⁴⁶:

ՋՀԵ (1526) շահ Իսմայէլն մեռօ, շահ Թահմազն թախտ

եկաւ: ԹԹ (1560) սուլթան Բայազիտն Դ (4) որդոյն ԼՌ (30000) մարառով երեկ շահ Թամազին սաքն և Կոտորեցին:

30 ՌԻԵ (1576) շահ Թամազն համամում զեղեցին՝ մեռօ, սուլ-թան Հայտարն սպանեցին, շահ Իսմայէլն բերդէն գուրս բերին, թախտ եկաւ⁴⁷:

2

35 Թվին ՌԽԹ (1600) վաղիրն Յուսհայոյ եկաւ յԱմիթ յուն-վարի Ա (1). մարտի Դ (4) խաղար եկաւ յԱմիթ. Եաղիշուն եկաւ Յուսհայոյ, մարտի Ջ (6) եկաւ վաղիրն Յամթայ, ի Կոստանդ-

նուպօլէ մինչև Յամիթ գեաւդ և քաղաք շէն չեթող զամէնն աւե-

րեց, որ ընդ գրով արկանել չի դայր:

Թվին ՌԽԹ (1600) աւրիլի ԻԱ (21) զետր մի հաց եղև 294ր

40 Յամիթ Ը (8) շահն ու չէր գուլի, Հայ ու Տաճիկ գացին ի վերայ գատուրին մահու Կու սպանեն չի կարացին:

Վնջ ժամանակի նեղութենիս՝ թվին ՌԽԹ (1600), մայիս Դ 299ր

(4), Հարեկ մի ցարենն և (40) Հահի, Հարեկ մի կլկլ⁴⁸ և՛ (32) Հահի, Հարեկ մի կարեկ Ի՞ր (24) Հահի:

Թիվերն մեկը (1600) երևելի Ազարիա կաթողիկոսն է Ճողայոյ, 3147
 և նոյեմբերի Դ (4) երան յԱմթայ գնացին է Հալապ:

10

5 Գրքիգոր Նարեկացւոյն ժամանակ թուին ՆԾԲ (1003):
Սենեքարիմայ գալն ի Սեբաստիայ թուին ՆԿԷ (1018):
Թամարին գալն ի Սեբաստիայ ի յամի ՊՂԶ (1447)¹⁹:
Աւթիմանցուն զԲուզանդիայ առնուլն թուին ԶԲ (1453):
Ամիրպակին գալն թուին ԶԽԱ (1492):
10 Շահ Գանձան մինչև Յեզընկան էրեց թուական ԶՂԷ (1548):
Թագաւոր Էդու Ուզուն Մանձառն²⁰ ԹԽԳ (1595):
Ղարայ Եազինճին այրեց զՍեբաստիայ թուին ԹԾ (1601):
և Էդրայր նորա աւերեց զԹոխաթ թուին ԹԾԱ (1602)²¹: Եւ այս
ամի Էկու Մուրատ փաշան ի Հալապ նստաւ և Ճանիօլաթին
15 տղան փախուստ արաւ թուին ԹԾԶ (1607):

♫

Ժամանակագրորեն կամ գաղափարագիրք, աշխատասիրելով
յԱւետիքայ ումեմնէ:

20 Պատմանցից թագաւոր սուլթան Մուրատ, որդի Սէլիմին, սէրաքէք սորա առին զՆախշվան, և միւս ամին էառ զՏէմուր-Ղափուռն, և զրազում զօրս առաքեաց աշխարհն Պարսին և էառ զԹէվրիզ, զԵրեւան, և զԿէնճէ և զԱրաշ⁵² և զՇամախի. զՇրվան մինչ ի Թիֆլիս. և (30) աւուր ճանապարհ զլայնութիւն և զերկայնութիւն տիրեաց աշխարհացն. Ժէ (17) ամ հեծելախոս եղևալ ի սովէ և ի սրսյ և բազումք երկիրք մեռան և աւերեցան:

25 Եւ ի Ռիթ (1580) թվին Հայոց նեղացեալ Մուրատ խոնդ-
քեարն ի Հրէից եւ ի քրիստոնէից համարձակութենէն եւ վերա-
ցոյց զփակիլոն ի գլխոց նոցա, եւ սաստիկ ետառաւ արար եւ սահ-
մանեաց զսե գտակ զնեւն, բայց ի տեղիս տեղիս կաշառս ետուն
եւ առին զհրաման զնեւ զփակիլի⁵³, յետ ժԷ (18) տմի⁵⁴ ասլա
30 Կոստանդինուպոլիս. եւ այլ բազում քաղաքք մնացին գտակով:

30 Կոստանդինուպոլիս. և այլ բազմաթիվ քաղաքներում հայերի
 ի Ռեդի (1594) թվին Հայոց, գեկահամբերի ԱՍ. (31), սուլթան
 Մուրատն մեծառ և նաեւ հագով մեհեալ հագեոր մինչ ի Ռեդի
 (1595) թիւն յունվարի 2(6). ապա մեհառ և թաղաւորեաց Մահ-
 մէտ, որդի նորա, յունվարի փէ (17) և մինչ յունվարի ի 8(22).
 մէտ, որդի նորա, յունվարի փէ (17) և մինչ յունվարի ի 8(22).

35 ասլա ածաւ սուսեր թագաւորութեան ընդ մէջսն և նստաւ ի թախթ: Եւ սա էառ Բ (2) ըւրթ ի Մաճարէն: Եւ ոչ կարէր վարիլ զթագաւորութիւն, ծառայք և պարտնայքն ամենեւեկեան ասլատամբեցան և զերեւ զարձուցին ի նմանէ, քանզի ինքն միայն ոչ էր իշխանաւոր, կամ յարժամ տայր զքաղաք մի վա-

40 շաբթի միտոյ կամ պարունի, յետ ժ (10) աւուր կամ Ի (20), մայրն
կամ քոյրն կամ իւր կիւնն կամ վէգիբն տալին ալլոյ փաշայի և
առնուին զրազուս կարմիր գահեկան. զՏիգրանաիկերան Համբիթ

10
 5
 15
 20

Ի 2 (6) ամիսն թ (9) փաշայի հառն. կայր զի փաշան գայր,
 կայր զի փաշայի վէքիլն գայր. նոքա երբ գային գիտէին, զի
 րանի յետքն փռէ է, նոքա այլ սկսանէին կողոպտել և թալանել
 դրաղաքն և զերկիրն. և ոչ է կար մեզ պատմել զժամանակիս
 գառնութիւնն. զի յԱմիթ աստ և անդ շենութիւն կայր, ապա
 յԱմթայ կէս աւուր հողէն, որ ի դուրս երթայր մինչ ի մեծ քա-
 ղաքն Լստամբօլ աւերութիւն էր⁵⁵, ուր ուրեք գտանէր շենու-
 թիւն. պատճառն այս է, զի յաւուրս սորա յայտնեցան Ջալալիք,
 որ են այսոքիք՝ նախ⁵⁶ Ղարա Եազիճին բաղում հեծելօք Ռիֆէ
 (1598) թվին ապստամբեցաւ ի թագաւորէս և եկեալ յՈւրնա քա-
 ղաք, հմուտ ի բերդն և ամրացաւ: Եւ թագաւորն ի վերայ սորա
 սարդար առաքեաց Խմ (40.000) մարդով, ոչ կարաց յաղթել և
 Եազիճիս զօրացաւ և այլ զօրս ժողովեաց ի վերայ իւր և նոքօք
 սկսաւ աւերել զաշխարհս, երկրորդ Լէնկ թէմուրն, և խաղաց անտի
 ի կողմանս Կապադովկացոց, աւերեաց՝ զՍլրաստիա, զԹօխաթ,
 զՊուրսա, զՇնկուրի: Եւ զերկու տարվայ խարաջն յայս միջոցս
 յափշտակեաց Եազիճիս. և յինքն առնոյր և տայր զօրացն. և բար-
 ղէր ի վերայ իւր զօրս. և այնչափ Ջալալիք ժողովեցան ի վերայ
 սորա, մինչ զի ասէին, թէ Դճմ (400000) ձիաւոր ունէր, որ
 թագաւորն Օսմանցոց երկեաւ ի սմանէ և ոչ կարէր ի գէմ գալ,
 զի տկար էր, անարի և երկչոտ:

25 զի տկար էր, անարիւն և երկշնորհ։
 Եւ Ռեզ (1599) թուին Հուսէիւն փաշայն ապստամբեցաւ
 հետ սորա Գօսա Սաֆարն։ ՌԾ (1601) թվին Ահմատ փաշայն
 ապստամբեցաւ, ՌԾԳ (1604)ին՝ Ենջաղան, ՌԾԴ (1605)-ին՝ Եու-
 30 լարդտին և Թաւուշն ՌԾԲ (1603)-ին՝ ԺԲԹ (12000) ձիաւորով,
 և Թաւուշի եղբայրն Մահմէտ փաշայն ԻԹ (20000) մարդով
 Մանոզլի, Զանփօլտտ օղլի Ալի փաշա և սորին եղբայրն, աշըխ
 Գօրօղլին⁵⁷ և սորա ընկեր Գզիր օղլի Մուսթաֆա բեկ, միւս
 30 Մուսթաֆա բեկ, Ղարաղաշ, Տէլու Նասիր, Իօլա Սղմաղ, Թանղրի
 Թանրիմաղ, Կէօկէպախան, Զփլաղ, Քեասաքեաս, Քըլու, Ղարասա-
 հանղանդէին թագաւորին և ոչ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնա-
 կէին. ուր և լսէին զհամբաւ շէնութեան, գիմեալ անդր աւարեալ
 35 կէին. ուր և լսէին զհամբաւ շէնութեան, հրդեհեալ այլէին ի սահմանէն Կոս-
 Կոդոպտէին և զշէնուածսն հրդեհեալ այլէին ի սահմանէն Կոս-
 40 տանդինուպօլսի մինչև Երևան քաղաք, ի Բագտատայ մինչև ի
 35 Դամուր Ղափուռն, զՍպիտակ ծովու⁵⁸ մէջն և զՍև ծովու մէջն.
 Դամուր Ղափուռն, զՍպիտակ ծովու⁵⁸ մէջն և զՍև ծովու մէջն.
 Կապսքան աշխարհս յաւեր և յապահանութիւն դարձուցին։ Եւ յայս-
 մանէ պատճառէ հողագործք և երկրագործք յահէ սոցա վախու-
 ցեալք, և ֆնաց խոպան աշխարհս. և ոչ եղև ցան և վար, վասն
 40 որոյ բարձաւ կալ և կուտ և սկսաւ լինել սղութիւն հացի, և ի
 որոյ բարձաւ կալ և կուտ և սկսաւ լինել սղութիւն հացի, և ի
 զգոյ՛ ուտեւեաց սկսան ուտել զկենդանիս՝ զարջառս և զոշխարս.
 և ի սպառել սուրբ կենդանեաց, սկսան ուտել զանսուրբ կենդա-
 նիս՝ զձի զջորի, և զէշ մինչև զշուն և զկատու և իրբ և այլ առա-
 ւել սաստկացաւ սոքն սկսան ուտել զմեռեալս և հետեցան ըմ-
 45 բոնել զկենդանի մարդ և ուտել։ Վայ խոզութեանս, ով ընթեր-
 ցոք։ Եւ եղև սկիզբն սովուս ՌԾԵ⁵⁹ (1606) թվին, յորում ամի

թոյլ էր սովն, և ի ՌԾԶ (1607) և ՌԾԷ (1608) կարի սատակա-
ցաւ և ՌԾԸ (1609)-ին թողացաւ, ի ՌԾԹ (1610) բարձաւ ողոր-
մութեամբն Աստուծոյ, որ ոչ խաղառ բարկանայ ստեղծուածոց
իւրոց:

ԺԱ.

- 5 ՁղԷ (1548) Թաւրէզի շահ Տահմանն եկեալ աւերեաց զԽը-
նուզ, զԲասեն, զԱրզրում, զԴերջան, զԿեղի, զԲարեղդ, զԵղըն-
կան, զԸսպեր⁶⁰:
- 10 Ի թուին ՌԸ (1559) որդիքն խոնդաբարին կոռեցան ի Կոնիա՝
Սէլիմն զՊայաղիտն փախուց մինչև յԱրզրում. և նա գնաց ի շահն,
երեք որդոյն անդ սպանին ի թուին ՌԺԲ (1563)⁶¹:
- 15 Մահ տարածեցաւ ՌԺԷ (1568):
ՌԻԸ (1579) Երևան գերեցին:
ՌԻ (1581) գտուլանտն ի զլիսնուս || ի վար ձգել տուին
եասախով սուլթան Մուրատն⁶²:
- 15 ՌԻԴ (1587) Օսման փաշան գնաց էառ զԹաւրէզ⁶³:
ՌԽԱ (1592) Սեաստու Տաճկնին չարացան, առին զԼուսա-
ւորիչ եկեղեցին⁶⁴:
- 20 ՌԽԳ (1594) մեռաւ սուլթան Մուրատ և թագաւորեաց սուլ-
թան Մահմադան:
Ի թուին ՌՀԳ (1624) ի Թէքլիմազն գտայ զայս բանս և
գրեցին:

ԺԲ.

- 25 Թուին ՌԻԹ (1590) էր Արզրում քաղաք այլադդի որդիքն
ի պատիւ կոչեցին զքրիստոնեայք և ի մէկ գիշեր հինգ հոգի
ջարդեցին. և մեծ սուգ եղև քաղաքին, քանզի զԹորդումու ձո-
րերն տիրեցին, և զամենայն Վրաց տուն ընդ ձեռամբ Տաճկաց
արարին:
- Թվին ՌԾԶ (1607) էր որ մեծ սոգն եղև և զմիմեանս կե-
րան:
- 30 Թուին ՌԶԴ (1635) սուլթան Մուրատն զԵրևան էառ:
ՌՂԷ (1648) Ապազայ փաշան ջարդեցին:
ՌՃԷ (1658) Օսման փաշան ջարդեցին:

ԺԳ.

ԱՅՍ է ԹՎԱԿԱՆՆ ՇԱՀ ԱՊԱՅԻ

- 35 Որ Երեւանա բերթն էառ թվականն ՌԾԲ (1603) էր. Բ (2)
տարոյն յետն Գանձայ էառ⁶⁵:
- Թվականին ՌԿԳ (1614) Վրաստուն էառ:
Թվին ՌԿԶ (1617)-ին Օքուզ Ահմէտ փաշէն եկն Երևան⁶⁶:
Ի նոյն ամին դարձեալ շահ Ապազն գնաց Վրաստուն:
Թվին ՌՀԲ (1623) բարկութիւն Աստուծոյ տեղեաց ի վերայ
նոցա, մահուամբ կոտորեաց զնոսա:

39

40

102

256

Գարձեալ ՌՀԴ (1625) ամին Մովսէսն գոնմիշ եղև:
Ի նոյն, հոկտեմբեր ամ[ս]ին, Ղօրչիպ[ա]ն եկն Վրաստուն⁶⁷:
Թվին ՌԶԱ (1632) Գաւութ խանն էառ զխոնթկարն, եկն ի
վերա Երևանա, էառ բռնութեամբ⁶⁸:

- 5 Շահ [Ա]պազն, որ փոխեաց, թագաւորեաց թոռն նորա՝ շահ
Ալֆին՝ ՌՀԸ (1629) էր թիֆլիս:
ՌԶԶ (1637) Ճանձէն ուրացաւ:
ՌՂԲ (1643) փոքր շահ [Ա]պազն թախտ ելաւ:
ՌՃԳ (1654)-ին, օգոստոս ամսոյ Գ (3), պատկեր օրն չո-
րեքշաբթի, արեգակն խաւարեցաւ ի մէջօրէին⁶⁹:
- 10 Թվին ՌՃԹ (1660) եկաք Գանձասար սակս ուսուցանելոյ ||
զքերականութիւն:
Թվին ՌՃԷ (1658) եղէ քահանայ:
Թվին ՌՃ և Թ (1660) գրեցի զթ[ի]ւքս ի Գանձասար ես՝
- 15 Մկրտիչ արեգա, վասն Աստուծոյ յիշեցէք:
Թվին ՌՃԺԴ (1665)-ին իշխանութիւն առի:
ՌՃԻԶ (1677) եղէ եպիսկոպոս:

ԺԴ.

- 20 Թվին Հայոց ՌՃ (1651) բերթին ներսի տներն այրեցաւ
մարտ ամիս ի ԺԱ (11), աւրն երեքշաբթի, աւաք պահոցն:
Գարձեալ ՌՃԺ (1661) գրսի զիւանխանին գինն այրաւ յուն-
վար Դ (4), օր շաբաթ:
Թվին ՌՃԺԱ (1662) յունիսն կարմնջին հիմն ձգեցին:
Հոկտեմբերի է (7), օրն երեքշաբթի, Հայոց նաւասարան
մտաք, ամիրան ի Մուսուլէն Մուրթազին վրայ սափար [գնաց]:
Թվին ՌՃԺԳ (1664) փետրվարի ԺԴ (14), օրն կիրակի, Իպ-
րահիմ պէկն մեռաւ:
Թվին ՌՃԺԷ (1668) Էրզնկան շարժ փլեց:

ԺԵ.

- 30 Թվին ՌՃԻԸ (1679) ըսկսայ գրել զայս ճօնկս(?) ես՝ հալա-
պեցի Ղալամբար տէր Ռիւսէսս ի սուրբ քաղաքն Յ[րուսաղէ]մ,
ի վանքն սուրբ Յակոբայ:
Թվին ՌՃԻԶ (1677) փետրուար ամսոյ ԺԷ (17) եկաւ Ան-
արծաթ ներսէս վարդապետն Հալապ, քարոզեց, բռնել տվին զինք
չար մարգիկը, ԲԻ (2000) զուշ ճարեմայ [առան] Աստուած
անիծէ սապապ եղնողն:
35 Թվին ՌՁԲ (1633) մարտ ԻԶ (26), օրն չորեքշաբթի, Նաւայի
փաշան մըտաւ պակլարպակի ի Հալապ. Աստուած զբարին կա-
տարէ:
Թվին ՌՁԲ (1633) ի մայրաքաղաքն ի Սիս դրին Կեսարիոյ
Գրիգոր վարդապետին. և Գրիգոր վարդապետին Ձէյթնցոյ, և
ներսէս վարդապետին Սեփապատացոյ, և Յակոբ վարդապետին
Յ[ա]րհելոյ, սոցա ամե-
նայեալս և Միսիթար վարդապետին Յ[ա]րհելոյ, սոցա ամե-
նայեալս հաւանութեամբն գրին յ[ա]թոռ կաթողիկոսութեան զտէր

35

387

519

Սխմե՞ն արքեպիսկոպոսն, զոր տէր Լեւոնա՞ծ գինքն անսիրձ և անսասան պահեցէ և խաղաղ կե՛նօք. վասն ա՛յն գրեցաւ, որ ի պիտոյ ժ[ա]մուն իմացի:

Թվին ՌԶԲ (1633) մարտ ամսոյն իշ (27) Հալսլայ գաղին
 5 ողարկեց մօհրեց զեկեզեցիքն՝ Հայուն, Հոսմին, Ասորոյն և Մա-
 ոսնոյն, Աստուած զբարին կտտարէ:

Թվին ՌԶԸ (1639) յուլիսի 6-ի (11), օրն Նինգչարթի, մասսաչուսեան ի Հալապի և յուլիսի 6-ի (28), օրն շարաթ, ելաւ ի Հալապի. Գոանկին աղջիկն իւր Նեան էր:

10 Թվին 1633 (1633) մարտի 22), օրն ուրբ[ա]թ, գնաց Հայ-
պոյ գաղին ի վոյվատայ խանն, ի յարեւելից կողմն, ի վերն
Ֆոանկի եկեղեցի էր շինած 2 (6) տարով յառաջ, ելաւ նամազ
արաւ ի մէջ եկեղեցուն: Եւ ի մար || աի Ին (25)-ն ի Շիրակնի
խանն Հալապ հին եկեղեցի կայր Ֆրանկին, մտաւ ազան կանչեց
15 և կէս օրն դայն ալ մահիթի պէս նէմազ արաւ. և Հայոց ազգն
կու վախէր, թէ մեր եկեղեցիքն չի գայ. Աստուած զինքն գէտ
Ռափսակը և զՍոմնաս զպիրն յետ պարձոյց:

Թվին ՌԶԲ (1633) գեղատեմբերի է (7), օրն չարաթի, Գ (3)
սպաթին մրտառ պէղեր Ահմատ փաշան ի Հայաստ:

20 Թվին ՌՃԻԶ (1677) եկի ի սուրբ քաղաքն Ե[րուսաղէ]մ ևս՝
 Ղալամքար աէր Ովանէսն:

49

ՌՀԲ (1623) թվին մահ էկաւ խիւտ սաստիկ:

ՌՀԴ (1625) Թվին Մողրոմն դոնմիշ իլաւ⁷⁰:

ՌՀԵ (1626) Թվին Ղօրհապարհն եկաւ⁷¹:

25 *ՌՀԷ (1628) թղթին չափ Ապագան մեկուսու և թագաւորեաց շահ Սափին:*

ՌԶԱ (1632) Թվին թամբազն եկաւ:

ՌԶԴ. (1635) Թժկին սույթան Մուրադն եկաւ:

ՌԶԵ (1636) թվին շահ Սափին եկաւ Էրէփան առաւ:

30 ՌՂԱ (1642) թվին շահ Սափին մեռաւ, թագաւորեաց սրգին՝
շահ Ապագին:

ՌՃԺԵ (1666) թվին մեռաւ շահ Ապազն, թաղաւ որեւաց որ-
դին իւր՝ շահ Սուլէմանն:

35 Թրդի նորա՝ շահ սուլթանն Հուսեյինն⁵²։

၆၆

Ի <յամի> թվին ՌՃՀԲ (1723) եր, ելեալ Ոսմանլուն ի Բու-
տայրօյա Աւստրայ փաշէն, եկաւ զնաց ի վերայ Պարսից, առաւ
ըզնօ, ըզթասու⁷³, ըզթարֆէզ մինչև ի Գիրան: Սարու Մոզաւ-
ֆայ փաշէն առաւ ըզէրէֆան մի[ն]չև Գա[ն]չայ, անչափ զորայ-
ցաւ Ոսմայլուն ի վերայ Պարսից, որ ճ և ԶՌ⁷⁴ (106.000) ցրվեք:
3ասան փաշի լաճ ի Բաղտառայ առաւ Համայդան, ժե (15) տարի
այնպէս եկաց: Յետո ելեալ ի Պարսից շահ թամազ⁷⁵ բազմ զս-

րոք, թվին ՌՁԶԳ (1735) եր, առաւ ըզիւր աշխարհ] ամենայն, ետօր
 րզնագդատ ի խտար, որ շան միւս նուէկին ի յոսկիւմ ե[ղ]աւ: Առաւ
 Ասդու փաշէն ՅՌ (300.000) ձիւտուօր գնաց ի գիւմ Գայմաղին ի
 Դարս: Թամագարձակաւ ի վերայ Տաճկին ԳՃՌ (300.000)-ից
 5 իՌ (20000) մագալաօրձ գնաց ի տեղիս իւրեա[ն]ց: Յետու աստ-
 ւածայաս րարկութիւն եկաւ ի վեր աշխարհ]ին Հայոց՝ եկեալ
 Պարսից ասը ի վերայ Ոչքիսին, խարեցին զվարդապէ[ետն] ու
 մտան ի վանք, քանզի Այաշկերտ փախած ին ի վանք, ըզմարդիք
 սպանեցին և կնիկ ու տղան գիւրի տարան. փախաւ Սնաթայ-
 10 փոսի⁷⁶ օրուս, ԾՌ (50.000) տուն՝ եկաւ կերաւ Այաշկերտու վաս-
 տակ ու Մա[ն]ծիկոտու, զԲոլայնոխայ մի[ն]չև ի Ծղաք⁷⁷, փախաւ
 ի Յամայդանայ ճՌ (100.000) տուն, գարգազանցիք եկան նստան ի
 Բօլանուխ, անչափ սով եղաւ, որ մար զտղան ծախեց || անոր[ին]աց 149ա
 ու կերաւ. ալայ լցաւ խա[ւ]ք եքեմայի, թէ Եօկերեսացն յոսիսո
 15 բորբոքեցեն չարիք ի վերայ երկիրի»: Ես տէր Յովանէս յանժամ
 սարկաւաք էի, Ըստայրոյայ նոր եկեր ի Ծղաք՝ օրհնեցայ թվին
 ՌՃԾԱ (1702) եր:

৮৯

Թվին⁷⁸ ՌՃԼԸ (1689) մեք՝ տէր Ոսկան և տէր Բարսեղ զնե- 533բ
ցինք զգիրքս: Եւ ի Թվին ՌՃԽ (1691) եկինք սուրբ Յակօբայ
20 չարայեանին ծառայուիլուն:

Եւ ի թվին ՌՃԽԵ (1696)-ն եւ տէր Ռսկանս գնացի Խոր-
մաց սուրնն⁷⁹, ժողովք արինք. տէր Բարսեղն տան մնաց, պարիսպն
քաշէց հաղբիւրն բերաւ, մէջն հաւոն շինվէց. պարսպին, աղ-
բիւրին և հաւղին, ամէն խարճ գնացել էր 2 (80) թուման: Եւ
2.5 տէր Ռսկանս սուրբ Խաչի օրն⁸⁰ եկի տուն պարիսպն պրծէլ էր,
աղբիւրն նոր ձեռ տված. ինչեւիցէ Աստուծով շինվէց, Աստուած
առաջնորդէ եկեղեցին ալ շինվի:

30 Բ (2) ամս կատարվեց՝ Ռեծեթ (1700):
ՌեծԾԸ (1709) տէր Բարսեղն հանկեսու ի Քրիստոս յունվարի
սեկն:

Ի սոյն թվի յունիսի Ժ (10) աստիճանով վարկուհու և նշվ. արեւց,
բազում տեղիս քարքանդ արեւց, վանքիս Սահմաստու շամպն
ձառով, թմպով մինչև ԲՃ (200) ծառ մէջն արաւ. Պապի Այգո-
ձոբին կշտի պատն քշպեց, հիսապով մինչև Ի (20) թումանի
զարար եղև վանքիս:

Եւ թվին Ռ[Ճ]ԾԸ (1709) ընդհանուր արեղներս եղանց սահմաններէն, յաշտար[Յ]ս ծագէ ի ծագ սփռվէց. կոտորուան եղանց, վանքէս կոտորվէց ժԲ (12) հալալ տաղար⁸¹: Եւ տարին ստխատ տարին, արդիք գտտարի, անպտուղ, Աստուած աղատէ:

Վերջին պահպանակ
Ի թվին ՌՃԽԶ (1697) և օգոստոսի մէկին նախնական խանն

4 փոխվելից, թաախիւր եղև, Մահմատ Ռըզա խանն և որդին նորայ՝
 Մուրթուզադուին Լառ դաեղին հօրն և ևկն ի սոյն աւուրս
 եմուտ ի Նախճիւան: Խնդրեմք յամենակալէն յԱստուծոյ տաղէ
 սմայ իրաւունս և արդարութիւն զազգս քրիստոնէից պահել
 5 առանց հեծեծանայ:

കിര

Թուին ՌՃ (1651)-ին մահ անկառ ի Թոխաթ:

Թուին ՌՃԲ (1653) ամին հեղեղ էլաւ, շատ մարդ և անա-
սուն տարաւ, զոր տէր Աստուած փրկեցէ:

Թուին ՌՃԳ (1654) Ղայամահալի եկեղեցին և զսուրբ Աննա
5 քակեցին:

Թուին ՌՃԸ (1659) սուրբ Աննա նորոգեցին. Չարդալէու
փաշան քակեց:

Ի Թուին Հայոց ՌՃԿԹ (1720) ամին կրկին նորոգեալ շի-
նեցաւ սուրբ Աննա վանքն՝ երեք փառաւոր խորանիւք և սեղա-
նիւք պայծառացուցեալ, հանդերձ խցերովն ըստ պատշաճի պի-
տոյից, օժանդակութեամբ ժողովրդոց համայնից, և վերակացու-
10 թեամբ տէր Մարտիրոս քահանային, որոյ տէր հաստատութիւն
և անշարժութիւն տացէ և խնամքն Աստուծոյ միշտ և հանապազ ||
ի վերայ սորա լիցի, ի պարծանս և ի ցնծութիւն ազգիս լուսա-
15ւորչադաւան մինչ ի կատարած աշխարհիս. ամէն:

Թուին ՌՃՀԲ (1723) ֆէրման բերին զսուրբ Քառասնից
եկեղեցին⁹⁹ նորոգելու, առին հրաման և նորոգեցին. մինչև ոչ
թամամիլն, ժողովեցան Թուխաթու ալազգիքն ամենայն, գրոհ
տուեալ հասին ի սուրբ Քառասունք և քակեցին: Եւ նոյն ամբո-
20 խիւն գիմեցին ի սուրբ Աննա վանքն զամենայն ինչ աւար
առին և շուտով ոչ քակուիլն ալրեցին զամենայն շինուածն յու-
լիսի 14 օրն. հասաք յուլիսի 30 օրն դեռ ևս ծուխ կու ելանէ.
միթէ տէր կրկին անգամ նորոգելու արժան կանէ:

ԻԵ

Թվին ՌՃՀԳ (1724) Օսմանլուսն էրեան առաւ:

25 Թվին ՌՃՁԳ (1735) Թահմադն խանըն էրեան յետ առաւ:

Թվին ՌՃՁԸ (1737) մահ անկառ աշխարհս:

Թվին ՌՃՂԸ (1747) շահ Նատիրն ըսպանեցին:

Թվին ՌՃՂԸ (1749) Իսրահիմ միրզէն եկաւ Թավրէզ Ամիր
Ասլան սարգարն սպանեց և աշխարհն տիրեց:

30 Թվին ՌՄԸ (1759) նոյեմբերի ԺԳ (13) մեծ շարժ եկաւ
Նախշվան երկիր:

ԻԶ

Ես...Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ամթեցի, որ Տիգրանակերտ
կոչի, Ղըւսպաշի մ[ահա]տեսի Րուհիջանի որդի, տիրացու Սարգիսս...
եկի ի սուրբ Աստուածածին վանքս Չընքշոյ ի Թվին Հայոց
35 ՌՄԺԵ (1766) մայիսի ԻԳ (24), մտի Գասպար աստուածաբան
վարդապետի քով միաբան, կացի Բ (2) տարի. յետոյ գնացի
տունս, կեցի Բ (2) տարի չըթշութիւն էրի. յետ Բ (2) ամաց եկինք
հայրիս, մայրիս, չորս եղբայրիս հետ ուխտ: Լուսահոգի Գասպար
վարդապետ ինձի ու ախպարիս տուեց կարգ գալրութեան || չորս
40 աստիճան. նա Աստուծով եղև քահանայ...¹⁰⁰:

377

378

284ա

465

466

Ես տիրացու Գասպար ծառայ սուրբ Աստուածածնայ դուռն
կիւայ Թվին ՌՃՀԵ (1726) ամին:

Չեռնադրուեցայ արեղայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին
Թվին ՌՃՁԸ (1737) ամին:

5 Գաւազան ընկալայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին Թվա-
կան ՌՃՂԵ (1746) ամին:

Թվին ՌՃՂԸ (1749) ամին սուրբ Երուսաղէմ գնացի:

Թվին ՌՄԲ (1753) ամին գուրան (գմբէթ) շինեցի ես՝ Գաս-
պար վարդապետս:

10 Թվին ՌՄԳ (1754) վանքին քալիլի բինայ ջաղացքն շինե-
ցի: Յայտմ ամին սուրբ Կարապետ գնացի ես՝ Գասպար վարդա-
պետս:

Թվին ՌՄԵ (1756) եղև զրաւ կենաց Նիկողոս վարդապետին
և Թաղեցաւ վանքն. և առաջնորդեաց իւր ձեռնասուն աշակերտն
15 մարտի Ժ (10), Անառակի կիրակին, Չնքուշցի Գասպար վարդա-
պետ. տեսանողք ասացէք Աստուած իւրեան կարողութիւն տայ
և գուք վարձս յԱստուծոյ առնուք:

Թվին ՌՄԹ (1760) մարտ ամսոյ ԺԳ (14), Ղաղարու շարթի
երեքշարթին, Սաչատուր վարդապետ առ Աստուած փոխեցաւ:

20 Թվին ՌՄԺԳ (1764) ես՝ Գասպար վարդապետ[ս] գնացի
սուրբ Էջմիածին ձեռնադրեցայ եպիսկոպոս ձեռամբ Սիմէոնի
սրբազան կաթողիկոսի:

Թվին ՌՄԻ (1771) ազրիւրն շինեցաւ գէմ սուրբ Աստուա-
ծածնի ձեռամբ Գասպար վարդապետի. խմէք զանոյշ ջրիկն,
25 ասացէք Աստուած ոգորմի. ամէն:

Ես տէր Գրիգորս Խարբերդցի, Ղուլու գիւղէն, որդի մ[ահ]-
տեսի] Տաւնապետի, եկի Չնքուշոյ վանքն կեցի Խ (40) աւր. Թվին
ՌՄԼԽ (1782) սեպ[տեմբերի] Գ (3) էկայ, հոկ[տեմբերի] ԺԲ (12)
էլայ գացի...

30 Ես՝ Սեկան... վարդապետս եկի սուրբ ուխտս հրաշալի առ
մեծ և առաքինի սրբազան հայրս մեր Գասպար գերիմաստ և
զգաւնամիտ բարունապետն: Տէր Աստուած զինքն հաստատ և
անշեղ[ե]լի պահեցէ ի վերայ սուրբ գահիս...

Թվին ՌՄ (1751) Չէնքշայ քիւայ ցորեն ԺԳ (14) զուրուշ
35 ծախաւ:

Թվին ՌՄԱ (1752) յունվար ամսոյ ԻԵ (25) վանքին արտն
գարի ցանաւ:

Թվին ՌՄԷ (1758) կրկին սով եղաւ¹⁰¹ Ամիթ. քիւայ մի
ցորեն Կ (60) զուրուշ, լիտր մի համիշ Ի (20) զուրուշ, Չէնքուշի
40 քիւայ մի ցորեն ԼԲ (32) զուրուշ, քիւայ մի կորեկ ԻԳ (24)
զուրուշ:

Թվին ՌԻԷ (1578) ագետր աստղ մի ելաւ, չորս ամիս շարժ
եղաւ. Բ (2) թագաւոր Պարսից մեռաւ՝ մէկ շահ Իսմայիլ, մէկ
շահ Թահմազ:

45 Դարձեալ Թվին ՌՃԺԳ (1665) յամսեանն գեկտեմբերի ի
մէջ գիշերի ագետր աստղ մի ալ էլաւ. Թահմազ խանն իր զաւրաւք
կորաւ:

527

Թվին ՌՄԽԷ (1798) էր, որ մահն եկաւ ամէն երկիր, Գան-
ջայ կոտորէց, յունիսի ամսեան սկսեց մինչ ի մին տարին կո-
տորեց, յետոյ Աստուած խղճոյց ազատեց, վերացաւ ցաւն:

Թվին ՌՄԽԷ (1798) էր նոյեմբերի ԻԲ (22), օրն
5 շափատ, Հրեշտակապետաց տօն օրն, ծնաւ Գապուխին, մահի տա-
րին էր:

Լա[ն]ի Թամուրի գալն Թվին ՊՃԼԶ (1387), ազգաւ Թաթար
ի Սամուրղանտայ:

Թվին ՌՄԽԲ (1793) ապրիլի ԺԵ (15), օրն ուրփաթ, իրի-
10 կուն էր, ծնաւ Մկրտումին որդի՝ անունըն Աւաքջան, Աստուած
ամուր ձեռօք պահեցէ ի խորին ձերութիւնն. ամէն:

ՌՄԽԲ (1793) ապրիլի ԺԹ (19), օրն երեքշափաթ, Զաւաթ-
խանը գնաց Շամշատին Ալի սուլթանին թն փոխի, չկարաց, շատ
զօջաղութիւն արաւ, Կանջի մարդին տկոբացրուց պաց թողեց:
15 Զաւաթխանը շատ ետսարութիւն արաւ, փախաւ եկաւ Գանջայ:

ՌՄԽԳ (1795) հոգտեմբերի ԻԹ (29), երեքշափաթ գիշերն,
ծնաւ Զանազանըն:

ՌՄԽԳ (1795) յունիսի Ի (20) էր Աղայմամատ խանն, որ
էր Ախտայ խան կանին, եկաւ Շուշի վերայ, շատ քրիստոնեայ
20 գերի արաւ, Գ (3) ամիս նստեաւ Շուշի վերայ, չի կարաց առնի,
հետ անցուց եկաւ, աշնանային էր, Թիֆլիզ քաղաքի վերայ,
առաւ քաղաքն, ինչ որ քրիստոնեայ կար տիփ գերի արաւ, շատ
գերի կար, պերին Կանջայ ծախեցին, ԺԵՌ (15000) գերի առնին:

Թվին ՌՄԽԸ (1796) էր որ Զաւաթխան Կանջայ նստեր,
25 դաւաջտանտ արաւ, էրէկ Լէխանը, Իպրահիմ խանը, Լաղին, Շա-
քու զոշունը տիփ հաւաքվեցան Զաւաթխանը փոխեն, չի կա-
րացին, շատ աւերեցին, ամէն կողմըն գերի արեցին. մարդի
ամիսն Ի (20) էր մտանք զալեն, յունիսի ԻԱ (21) աուրս եկանք,
շատ, անչափ կոտորվեցան:

Թվին ՌՄԽԸ (1796) գեկտեմբերի ԺԳ (13) էր, որ Ուսուսն
30 եկաւ Կանջու զաւում նստեց. Զաւաթխան էր խան, տուրս արաւ,
ինչ որ զաւումն մարդ, դուն կայ ամէն աուրս արաւ:

Թվին ՌՄԽԹ (1797) յունիսի Ի (20) էր, որ մեկել Աղայ-
մամատ խանն եկաւ Շուշի առաւ, մեշն նստեց, իւրան նոքոր
35 գլուխն գտրեց ողորկեց Տաղստան, շատ մասխարայ ելաւ¹⁰⁴:

Լ

Ի Թվին ՌՄԺԳ (1765)-ին ոչ եկաւ ձուն մինչև փետրվարի
ԺԵ (15)-ին:

Թվին ՌՄԺԹ (1770)-ին երկիրն Արզրումու այնպէս ժաժ
եկաւ, բոլոր բօլանքակ գեղան անցաւ, Հասանդարաւ պարիսպ-
40 ներ բլաւ, հոգտեմբերի ամսոյն:

Թվին ՌՄԺԹ (1770)-ին ես մեղաւոր և անարժան տիրա-
ցու Մարքարս ամուսնացաւ փետրվարի Ը (8)-ին, միւրունքս թողի
նոյնեքերին:

1ա

207բ

Թվին ՌՄԽԶ (1797) ես տիրացու Մկրտիչզ գիր սորվեցայ¹⁰⁵:

ԼԱ

Աստուծով Թվին ՌՄՃԽԳ (1794)-ին ամսանըն յունիսի ԻԵ 389բ
(25)-ին շահըն եկաւ Երեան առաւ:

Թվականին ՌՄՃԽԳ (1795)-ին Ղայսարէն քանտեց, գնաց
5 Թիֆլիզ քաղաքն առաւ, եսիր ու թօպներն բերեց, տարաւ Թէ-
րան հասցրուց Աղայմամատ խանըն:

ԼԲ

Եւ ի Թվին Հայոց Կ (611) էր, որ երեկեցաւ Մահմատն 85բ
Տաճկաց:

Թվին Հայոց ԶԲ (1453) էր, որ ելաւ պեղծն և որդին կորըս-
10 տեան սուլթան Մահմատն և էառ զԿոստանդինուպօլիսն ի ձեռա-
ցէն Յունաց:

Թվին Հայոց ԶԳԹ (1550) զԱրզրում քաղաքն ազաի որ-
դիքն սրտիւ կանչեցին խարկանօք, մէկ գիշերն Հ (70) ոգի
20 ջարդեցին, մեծ սուգ եղև, զԹորթումու ձորերն տիրեցին և զա-
մենայն վրաստուն ձեռամբ Տաճկաց արարին¹⁰⁶:

Ի Թվականիս Հայոց ՄԽԵ (796) երկու եղբարք՝ Սահակ և
Յովսէփ կատարեցան ի Քրիստոս, խոստովանելով զհայր և զորդի
և զսուրբ հոգին, ի քաղաքն Կարնոյ, որ այժմ Արզրում ասի,
30 ձեռամբ խմայելացու բռնաւորին, որք են Տաճիկ, յարացի ԺԵ
(15), յաւուր հինգշաբթի¹⁰⁷:

Ի ՄԾԶ (807) Թվին սով եղև ընդհանուր աշխարհ, ի մին
քաղաքն Կարնոյ գտան մեռեալք Ա (1) օրն ԳՌ (3000): Եկն
Թշնամին Յոսկի գուն և առին բաղում քաղաք:

ԼԳ

Ի Թվին ՊԼԵ (1386) Լանկի Թամուրն եկաւ Թաւրէժ շրջեալ 123ա
25 ընդ յամենայն տեղիս:

Ի Թվին ՊԾԲ (1403) շինեաց քաղաք մի Բաղաղայ անուն:
Յաւուրս տօնի Հրեշտակապետացն եկն ձիւն: ԳՌ (4000) անձինք
նոր քաղաքէն ամենեքեան էին զօրացն իւր¹⁰⁸, և չուեալ գնաց
30 յերկիրն իւր անդրէն սատակեցաւ: Բայց եկաց ի Դրուցէ¹⁰⁹
Թիւն ԺԸ (18) ամ. յեկանէն աշխարհս և գնալ շրջիլ ԺԸ (18)
ամ եղև, շատ աւերս արար:

Ի Թվին ՊԼԵ (1386) Թուրքն էառ զբերթն Ուրտան, Կախիկ
վարդապետն փախեաւ ի Ծարայ:
Թվին ՊԽԲ (1393) զԴեոսկորոսն սպան ի Սիս. տէր Դէոս-
35 կորոսն սպանին, նստաւ տեղի նորա Բոկիկ վարդապետն՝ Կա-
րապետն¹¹⁰:

Եւ ի նոյն ամին քարկոծ արարին յՈստան Զաքարիայ
Աղթամարայ կաթողիկոսն: Նստաւ Բոկիկ Կարապետն Դեոսկորոսի
տեղն:

Ի Թվականիս Հայոց ՇԼԱ (1082) ամին մոլորեցան զսուրբ 123բ
40

Զատիկին Ժ (10) ազգ հաւատացելոց, Հայք և Ասորիք ուղիղ կա-
ցին:

Ի սկիզբն շրջանի Ծ (500)-եկին Դ (4) բաժանեցաւ կաթա-
ղիկոսութիւնն Հայոց՝ տէր Վահրամ յԵգիպտոս, տէր Բարսեղ
5 յԱնի, տէր Պողոս, հայրն Վարազայ, ի Մարաշ, տէր Թորոս ի
Հենի¹¹¹:

Թվին Քրիստոսի ԶԾԱ (751) փոքր Մահմէտ Լառ զՀայս և
զՊարսիկս:

ԶԾԴ (1305) պատահումն Զատիկին: Սոյն ժամանակս Կոս-
տանդին, որդի Լեոնի, որ կոչեցաւ Կաւայինոս, այսինքն Թրքա-
10 ժողով, ժողովեաց [թրիք և] ձգեց ծովն, Տաճիկք տեսեալ երկեան,
փախեան. առնն թէ Ե (5) առիւծ Ա (1) օր զկնի միմեանց սպա-
նեալ սորա:

ԺԱՆՈՒԹԵՂՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Յուցակում, փակագծերի մեջ, Տիրայր վարդապետն այնուհետեւ ավելացնում է,
«Նկայ այդ վերոյանումանեալ կտորը»:
2. Փակագծերում Հայոց «ԶՃՂԹ»-ին համապատասխան նշված է 1247. այդ սխալ
է, ուստի ուղղեցինք:
3. Հեթում Լամբրոնացին, Կոստանդին Լամբրոնացու որդին, Հեթում Բ թագա-
վորի պապն էր՝ մոռ գծով: Հեթում Բ-ն իր տարեգրութեան մեջ նշում է, որ 1250 թ.
հունիսի 29-ին «կատարեցաւ ի սորայ պապն իմ և տէրն Լամբրոնի» (ՄԺ, 1, էջ 81):
Հետեւելով Ալիշանին, այս վկայութիւնը հասկացել էինք ոչ թե Հեթում Լամբրոնացու,
այլ սրա հոր, Կոստանդին Լամբրոնացու վերաբերյալ (նույն տեղում, էջ 69, համա-
«Սիսուան», էջ 85): Հեթում Լամբրոնացու մահվան թիվը հայտնի չլինելու պատճառով
Ալիշանը նշում է մինչև 1285 թիվը (նույն տեղում, էջ 85): Ըստ երևույթին, ինչպես
հիմա է պարզվում, 1250 թվին սպանվել է Հեթում Լամբրոնացին և սրա հայր Կոստանդին
Լամբրոնացին: Հեթում Բ-ի տարեգրութեան վերաբերյալ հատվածի (ՄԺ, 1, էջ 81)-«Ի
սորայ» բառը պետք է համարել «ի սրոյ» բառի աղճատում:
4. Բնագրում գրված է. «յուշվար ի Գ (3)»: Սակայն մի ուրիշ վկայութեան մեջ
կարդում ենք. «Եւ ի թվին ՉԱ (1252) և յունվար ի Գ (23), որ էր աւր երեքշաբթի հան-
դեաւ... Զապէլ թագուհին...» (Մատենադարանի արխիվ, Ֆոնդ Տիրայր վարդապետի,
թղթ. № 119, վավ. 1դ, էջ 288): Եթե հաստատ է «երեքշաբթի» վկայութիւնը, այն ժա-
մանակ հունվարի 23-ը պետք է ուղղել 22:
5. Լուսանցքում ավելացված է. «որ է եղիտաբէթ»:
6. Բնագրում, փակագծերի մեջ սխալմամբ գրված է 1261: Հեթում Ա-ի մահվան
ժամանակի մասին տե՛ս վերևում, էջ 167, ծանոթ. 148:
7. Այստեղ ակնարկում է Բուդայի դավադրութիւնը, բայց սա Արղունից հետո չի
լինել (մանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 48—49):
- 8 Փակագծերի մեջ նշված է 1139: Խոսքը վերաբերում է արաբների արշավանքին
(տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 24):
9. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 78: Խոսքը վերաբերում է խաչակիրների կողմից Կ. Պոլսի
զբաղմանը, սակայն այն տեղի է ունեցել 1204 թվի ապրիլի 12-ին (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 53,
ծանոթ. 15):
10. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 26, 30, ծանոթ. 30:
11. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 41: Ավագի մահը սխալ է նշված, ուրիշները իրավամբ,
դնում են 1249—1250 թթ. (ՄԺ, 1, էջ 42, 58, ծանոթ. 58):
12. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 25, 148:
13. Իմա Հուլատ:
14. Նկատի ունի 1266 թ. Մառիի ճակատամարտը, որտեղ Հեթում Ա-ի որդիներէց
Թորոսն սպանվեց, իսկ Լեոնը զերվեց (տե՛ս վերևում, էջ 73):
15. Խոսքը հավանաբար վերաբերում է եղիպտական սուլթան Բեյբարսի Կիլիկիա
կառարած արշավանքին:
16. Բնագրում «թվին ՉԺԸ շաբթ թվ. ՉԺԹ եղաւ» ձևով: Միտքը մնում է անիմաստ,
ուստի նպատակահարմար դոտանք «թվ. ՉԺԹ» հատվածը հանել, բացի դրանից, ավելի
երկրաշարժ Կիլիկիայում իրոք եղել է 1269 թվին («Սիսուան», էջ 555):
17. Նշված բառից հետո բնագրում երկու-երեք բառի տեղ բաց է թողնված:
18. Բնագրում այդպես:
19. Գուցե Լամբրոն:

59. Բնագրում սխալմամբ գրված է «ՌՄԷ», բայց շարունակությունից պարզ երևում է, որ այն պիտի լինի «ՌՄԵ», ուստի ուղղեցինք:
60. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 171—172, վերևում, էջ 266—267, 355:
61. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172, վերևում, էջ 267, 275 ծանոթ. 36:
62. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172, վերևում, էջ 267:
63. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173, վերևում, էջ 245, 253 ծանոթ. 31:
64. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:
65. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի բնագրում այսպէս. «Բ տարնյեան գանսց էառ»:
66. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 145:
67. Այս վկայությունը հաստատում է մի այլ ժամանակագիր (ՄԺ, 1, էջ 145) սակայն «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի բնագրում այս վկայությունը այլ կերպ է գրված. «Ի նոյն երկրորդ ամին (1635 թ. հետո. Վ. Հ.) դօրչի պգջին էկն Վրաստան» ձևով:
68. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի բնագրում այսպէս. «Թվին ՌԶԱ Դաւուտ խանն զօնմիշ եղև, թվին ՌԶԳ: դարձեալ մահ եկն և միւս ամին Դաւութ խանն էառ զխոնթ անրն եկն ի վերայ էրևինա էառ բնութեամբ»:
69. Պրոֆ. Օպոլոցերի հաշվումներով արևը խավարել է 1653 թ. օգոստոսի 23-ին, 1654 թվին՝ օգոստոսի 12-ին, իսկ 1655 թվին օգոստոսի 2-ին («Canon der Finsternisse» էջ 272): Իսկ 1655 թ. օգոստոսի 2-ն իրոք չորեքշաբթի է:
70. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 145:
71. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 145:
72. Այս վկայությունն ավելացրել է մեկ ուրիշը:
73. Կարելի է կարդալ նաև «բղթասուռ»: Այս բնակավայրը հավանաբար հին Տասվիշ (նաև Տասուշ, Տերսուշ) գյուղն է, որը, ինչպես ցույց է տալիս սկզբ. Հ. Մանսդյանը, ընկած է Խոյից-Պարսբ (Paresaca) տանող ճանապարհի վրա, Օւրմիա լճից մի փոքր հյուսիս: («Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պեդտինգերյան քարտեզի»՝ Երևան, 1936, էջ 164—165):
74. Բնագրում տառերը խառնված են. կարելի է կարդալ նաև «ԾՍ ԶՌ»:
75. Իմն, Թահմազ II:
76. Իմն, Աբարատյան դաշտ:
77. Հավանաբար խոսքը վերաբերում է Մշո դաշտում գտնվող Ծղակ գյուղին:
78. Բնագրում «թվին» բառին նախորդում է «Յիշեցէք ի Քրիստոս զըստացող դրոյս, որ կոչի Ալբերթ, որ» հատվածը:
79. Իմն «Հոռմաց (Հոռոմաց) տուն», այսինքն Թուրքիա: Նույն անձնավորությունը մի այլ ձեռագրում հետևյալն է գրել. «Ի թվին ՌԺԽԺ (1700) սուրբ Յակօբայ հայրապետին եկեղեցին ձեռնարկինք շինելոյ... Յուսիսի ամսոյն ԻԶ (26) տէր Բարսեղն գնաց Խորմաց տունն: Եւ յուլիսի ԺԺ (19) տէր Յակօբ գնաց դէպի Ղափանն, եւ մեղաւոր տէր Սեփանս միայն մնացի...» № 1288, էջ 508ր:
80. Եթե այդ վերադարձը տեղի է ունեցել 1696 թվին, ապա Խաչի տոնը այդ տարին կլինի սեպտեմբերի 13-ին:
81. Մի ուրիշ հիշատակագիր հաստատում է այս վկայությունը. «...թվին ՌԺՄԸ (1709)-ին անասնոց ցաւ անկաւ արեւմուտ և արեւել, ամենայն տեղիս անթիւ և անհամար ջարթ եղև, սակաւ սակաւ զերծանէին մինչ որ թվին ՌԺՀԱ (1722), որ այս գիրք կազմեցաք ոչ է վերչացեալ, տեղիս տեղիս մեռանին ի ցաւոյ» (№ 3389, էջ 326ա): Տե՛ս նաև ԺԺ-ում: Այս դեպքը արձանագրվել է նաև այժմյան Ղուկասյանի (հումա Ղայդուլի) Ղազանչի գյուղում: Ժամանակակից մեկը ահա թե ինչ է գրում 1709 թ. ընդօրինակված Հայոսավուրբի մեջ. «Եւ խիստ մեծ ցասում եղև, զոր էր տեսիս աշխարհիս, այսպիս ցասումահսվա [s] տաւարի եզանց, զոր ոչ եղեալ էր այսպիս բանն, անչափելի կոտորեցաւ...» (№ 9223, ԿԱ): Ինչպես այս վկայություններն են ցույց տալիս, այս մահը մոլեգնել է բավական ընդարձակ տերիտորիաներ:
82. Բնագրում նախքան ժամանակագրությունը միևնույն ձևացազրով գրված է «Յիշատակ է դերզս Կիրակոս վարդապետին»:
83. Բնագրում «Զթի» ձևով: Հավանաբար պետք է լինի Բաղաբերդի Զաթու գյուղը:
84. Տե՛ս ծանոթ. 81:
85. Բնագրում 3ա և բ էջերում գրված է Սահակ քահանայի դերդաստանի անդամների ծնունդների և մահվան ցանկը, որն ավելորդ համարեցինք բերել:

«ՌՅԴԵ Ի ՊԽԲ ԹՎԻՆ ՂՈՒՆ ԹԵՂՈՂՈՐՈՍՆ Ի ՍԻՑ ՍԱՂԱՆԻՆ, Ե ՆՍՈՒՄ Ի ՍԵՂԻ ՆՈՐԱ ԲՈԿԻԼԻ
ԿԱՐԱՍԵՆՆ ԱՄՍ ԺԲ» (էջ 172): Մեր վկայութեան մեջ խոսքն արդյոք Թեոդորոս Կիլի-
կեցուն չի վերաբերում և Դիոսկորոսը վերջինիս երկրորդ անունն է:

111. Տե՛ս և հմտ. Մ. Ուռհայեցի, էջ 229—230: Ս. Անեցի, էջ 118: Բնագրի «Ի
սկիզբն շրջանի Շ (500)-եկին» արտահայտութիւնը ստույգ չէ: Ավելի ճիշտ են Մ. Ուռ-
հայեցու և Ս. Անեցու հաղորդումները, որոնք այդ գեպքերը նշում են առաջինը՝ հայոց
ՇԼԳ թվականի տակ, իսկ Ս. Անեցին հայոց ՇԼԱ թվականի շարքում: Երկու հեղինակն էլ
միաժամանակ ավելացնում են. «Յայսմ ժամանակիս» (Մ. Ուռհայեցի, էջ 229) և «Ի սոյն
ժամանակիս» (Ս. Անեցի, էջ 118) արտահայտութիւնները, որոնք չեն նշանակում ան-
պայման ՇԼԳ կամ ՇԼԱ, այլ այդ ժամանակներում, թերեւ «ՇԼԲ» թվին: Եւ իսկապէս,
տոմարական շրջանը կազմված է 532 (ՇԼԲ) տարուց: Ուստի մեր բնագրի «Շ-եկին»
պետք է ավելացնել «ԼԲ.» որպէսզի «Իսկիզբն շրջանի» արտահայտութիւնը համապա-
տասխանի «ՇԼԲ»-ին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

«ՏԵՂԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՈՑ»¹

Հեղինակի մասին կենսագրական առանձին տվյալներ գտնուել են Բերեկում նշված նրա աշխատութուններում: Այդ տեղեկութունները հարմարեցնելու, մեզ անձանոթ, նոր փաստեր հայտնաբերելու նպատակով ստուգելիք Մատենադարանում պահվող, 1630—1680 թվերին հարինում ընդօրինակված երեք տասնյակից ավել ձեռագրերի հիշատակարանները, բայց մեր այդ որոնումներն իզուր անցան:

¹ Կ. Կոստանյանցի հրատարակութեամբը — 1907 թ. Երևանում։

² Այս երկու աշխատությունները հրատարակվեցին Երևանում 1977 թ. հրատարակիչ ընթացիկ Կ. Կոստանյանցի «Տեղա-

³ Վերջին երկու աշխատությունները հրատարակված են Վատարդապատ, 1903:

դիր վերին հայոց խորագրով, վաղարշապատ

4 *U* ϕ , 1, 49 240:

⁵ Նույն տեղում, էջ 248:

6 Նույն տեղում, էջ 248:

7 Տե՛ս նեղոհում, էջ 551:

8 *U* 1, 49 248:

⁹ Նույն տեղում, էջ 242, 248:

542

սագրերի ներքևի լուսանցքներում. օրինակ՝ «Վասն Կարնոյ քաղաքին», «Վասն Կարնոյ քաղաքին և գաւառաց նորին», «Վասն շրջակա թվոյութիւն», «Վասն շրջակա գաւառացն և բերթորելիցն թէոգուպօլսին», «Վասն թէոգուպօլսի սրբատաշ բերթին» և այլն: Այս ենթավերնագրերն անցնում են մեկ տասնյակից:

«Շինուած Կարնոյ քաղաքին» աշխատութիւնը թեև դուռ պատմական նյութեր պարունակող երկերի թվին չի պատկանում, սակայն բովանդակում է մի շարք այնպիսի ավյալներ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Կարնին և նրա շրջակայքին, այլև Օսմանյան Թուրքիայի վարած ավերիչ առաջատակութիւններին և պատերազմներին: Աշխատութեան բուն նյութը պատմական Հայաստանի «աշխարհներից» մեկին՝ Բարձր Հայքի աշխարհագրական, տնտեսական բնութագրման, ժողովրդի դրագմունքի մասին է և ազգագրական հետաքրքիր նյութեր է պարունակում: Հեղինակն առանձին առանձին, հերթականութեամբ, խոսում է Կարնի կուսակալութեան մեջ մտնող 23 գավառների մասին: Այնուհետև, նա չի մոռանում խոսել վանքերի, եկեղեցիների մասին, պատմելով սրանց ոչ միայն XVII դարի վիճակը, այլև հիմնադրման ավանդական պատմութիւնները, ինչպես նաև Բարձր Հայքից սկիզբ առնող գետերի և սրանց ընթացքի մասին:

Հետաքրքիր են այն նյութերը, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Օսմանյան Թուրքիայի վարած բռնակալական քաղաքականութեանը հայերի, վրացիների նկատմամբ, այլև կայսրութեան ծանր լծի տակ կեղեքվող, աշխատավոր ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների, թուրքերի հաշտ ու խաղաղ, դրացիական փոխարարելութեանը և կյանքին: Վերջին ավյալները, մի ավելորդ անգամ հաստատում են այն ճշմարտութիւնը, որ տարբեր ժողովուրդները՝ աշխատավորութեան անդորր խանգարելը, նրանց իրար դեմ դրդուկները՝ աշխատավորութեան անդորր խանգարելը, նրանց իրար դեմ դրդուկները՝ աշխատավորութեան անդորր խանգարելը:

Հեղինակն աշխատութեան հիմնական մասը նվիրել է իր տեսածի և գիտեցածի նկարագրութեանը, թեև չի խորշել պատմական և առանձին այլ հարցերի կապակցութեամբ իր նախորդ մատենագիրներին կամ ուրիշ հեղինակութիւններին դիմելուն: Իր օգտագործած աղբյուրների մի մասը նա հանվան հիշում է, օրինակ՝ Արիստոտելին, Մ. Խորենացուն, Ն. Շնորհալուն, Կ. Գանձակեցուն, Հ. Թլիսեանցուն, Աստվածաշունչը և այլն, մյուս գեղեցիկներում նա չի հիշում նրանց անունը: օրինակ՝ Ագաթանգեղոս, Փ. Բուզանդ և այլն:

Թեև բոլոր է գրել հեղինակն այս աշխատութիւնը, հայտնի է, սակայն աշխատութեան մեջ բերված փաստերի ուշագիւր քննումը հնարավորութիւն տվեց մեզ պարզել նաև այդ խնդիրը: Այդ փաստերի քննութիւնը, որը կատարված է բնագրին առնթեր ծանոթագրութիւններից մեկում (27), ցույց տվեց այս աշխատութիւնը գրելու ճշգրիտ ժամանակը՝ 1668 թ.:

Աշխատութիւնը Հակոբ Կարնեցին գրել է ջերմ շնչով, պարզ և անմիջական, առանց ճոճումարանութիւնների, այն կարգացվում է մեծ հետաքրքրութեամբ, լեզուն ժամանակի գրարարն է, զերծ բարբառային խառնուրդից:

Ինչպես ասվեց, Հակոբ Կարնեցին քահանա էր և Կարնի ավագերեց Գեորգի որդին, իսկ եղբայրները եղել են խոշոր վաճառականներ: Այստեղից էլ պարզ է դառնում հեղինակի սոցիալական վիճակը և նրա հետաքրքրու-

թեան բնագավառը: Լինելով բարձր խավերին մոտիկ մի անձնավորութիւն, հեղինակը հրճմանքով է պատմում մասնավորապես վաճառականների հարստութեան և նրանց առևտրական աշխույժ գործունեութեան մասին: Կարնի հայ վաճառականների մասին նա գրում է. «Եւ ի վաճառականացն ի Գ (4) կողմանց ազգէս Հայոց անթիւ կան նստեալ տարին բոլոր բնական զնել և ի ծախել ի փառչայ և ապրում, ցեղ ու ցեղ դումաշ և զանազան չուխայ, կտաւէղէն և քթան, անթիւ և բազում ջաւահիր քար, ալմաս և եայլութն, լալ և զմրութն, սամուր և վարչաղ և ամենայն մագեղէն ի բոլոր տարին յայտնի գնեն և վաճառեն...»¹:

Բարձր Հայքի տարբեր գավառների բնական հարստութիւնների և տնտեսական վիճակի մասին խոսելիս, հեղինակը գրում է, որ գյուղերն առատ են անասուններով, կաթնամթերքներով, իսկ գաշտերը՝ հացահատիկներով, մրգաշատ այգիներով և այլ բարիքներով, սակայն նրա տեսագաշտից վրիպել է հայ աշխատավոր գյուղացու վիճակը, այն դասակարգի, որի Վերա էր ծանրանում հասարակութեան շերտերի ամբողջ կառուցվածքը՝ իշխանները, պաշտոնյաները, ազնվականութիւնը, քահանաները, պատրիկները և քաղաքացիները: ...ամենուրեք նրա հետ վարվում էին իրրե մի առարկայի հետ, իրրե մի բեռնատար կենդանու հետ և նույնիսկ ավելի վատթար ձևով²:

Ահա թե ինչու, ակամա հեղինակ է առաջացնում հեղինակի «ամենայն սրանց ավրատ և ծիրանի» ու նման առույթները: Ծիշտ է, որ Բարձր Հայքի գավառների հողը բերրի էր և աշխատավոր գյուղացին աճեցնում էր առատ բերք, թեև հեղինակի համար վույթ է, թե դրանք վերջին հաշվով ով էր վայելում: Ուրիշ հեղինակների օրինակով՝ Հակոբ Կարնեցին ևս անդրադառնում է Օսմանյան Թուրքիայի կենտրոնական և տեղական իշխանութիւնների հարկային ծանր քաղաքականութեանը, որն ստիպեց վրացիների մի մասին դավանափոխ լինել: Ահա թե ինչպես է բնութագրվում նա թուրքական բարբարոս սեփիւքը. «Զի ցեղ ու ցեղ և ազգի-ազգի գրում նա թուրքական բարբարոս սեփիւքը. «Զի ցեղ ու ցեղ և ազգի-ազգի սուա պատճառաւ հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի և անողորմ տուգան առնուլն ի քրիստոնէից, զի ինձ այսպէս թվի, թէ Դանիէլի գլուխ [Է, 19, 23] վասն սոցա մարգարէացաւ, վասն չորբորդ գաղանին, թէ անեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր»³:

Սակայն, այն դերի մասին, ինչ խաղացել են հայ շահագործող դասերը՝ աղաները, վաճառականները և եկեղեցականներն աշխատավորութեանը շահագործելու խնդրում, նա լուռ է:

Հեղինակը, հայրենասիրական զգացմունքով շարադրելով այս աշխատութիւնը և ցույց տալով իր հայրենիքի գեղեցկութիւնն ու հարստութիւնը, հանգում է քաղաքական եզրակացութիւնների՝ պաշտպան է կանգ-

¹ Էջ 568:

² Ֆ. Էնդելս, Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, Երևան, 1934, էջ 42:

³ Տե՛ս Ս ի մ է ո ն Լ է հ ա յ ի, Ուղեգրութիւն («Հանդէս Ամսօրեայ», 1934 թ., Գ. Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն, Երևան Զեյնի, Օրագրութիւն, Երևան 1939, Ա. Դավթիսեցի և ուրիշներ: Տե՛ս նաև Հ. Անտոյանի «Թուրքական աղբարկութիւնը Հայաստանում XVII դարում» ուշագրավ հոդվածը (Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական գիտութիւնների բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1951 թ., № 5, էջ 51-69):

⁴ Տե՛ս ներքում, էջ 563:

նում, ֆեոդալական կենտրոնաձիգ միապետություն զաղափարներին: Սուս-
լով Օսմանյան Թուրքիայի ուղղամտ-ֆեոդալական կենտրոնաձիգ կարգերի
մասին, որոնք ապահովեցին Թուրքիայի հաջողութուններն ուրիշ ժողո-
վուրդներին նվաճելու գործում, ավելացնում է. «Ոչ թե գովելով պատմեմ
զայս, այլ աւագելով և արտասուելով գրեմ, յիշելով դոսպո և զրիրա զան-
կարք և զանվարք զօրացն Հայոց, որ անհնազանդք եղեն առաքելաց և հայ-
րապետաց ևս թագաւորաց և իշխանաց, զի արտուղի գնացին և անբար-
տաւան շաղաք շրջեցան մինչ որ անբարկանելին Աստուած խեթիւ հայե-
ցաւ և ներդուրեաւ մին Աստուծոյ թագաւորեցին սոքայ»¹:

Հեղինակի այս միտքը պատահական չէ, նա արտահայտել է XVII
դարի հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներին իրենց, որովհետև
կարինը հանգիստանում էր վաճառականների գործունեություն խոշոր կենտ-
րոններին մեկը, իսկ հեղինակը սոցիալական այս միջավայրի ծնունդ:

Այս աշխատությունից Կ. Կոստանյանցի հրատարակությունն ավարտվում
է հետևյալ երկարաշունչ խորագիրը կրող գլխով. «Դարձեալ պատմութիւնս
այս ի վերայ Կարնոյ քաղաքիս Միաբան սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյս»
է, զորոյ հրաշս և պատմութիւնս և զօրութեան շնորս ի մարգիկք յարա-
գահաս բաղմաց հասեալ է, որոց և մինն ի բաղմաց ասասցուք փոքր ի
շատէ, զորս տեսաք աշօք մեր»²:

Կ. Կոստանյանցն այս պատմությունը համարել է «Տեղագիր վերին
Հայոց» աշխատություն անբաժանելի մասը և վերջին գլուխը: Սակայն,
եղած փաստերի ուշագրի զննումը մեզ բերեց այն համոզման, որ այդ
գլուխը ոչ մի կապ չունի Հակոբ Կարնեցու «Շինուած Կարնոյ քաղաքի»
աշխատության հետ և այն, թեև գրել է Հակոբ Կարնեցին, առանձին և
ինքնուրույն մի փոքրիկ պատմություն է³, որը վերաբերում է 1653 թ.
Կարինի Միաբան ս. Աստվածածնի եկեղեցու իրերը գողանալու հանգա-
մանքներին, գողերի հայտնաբերմանն ու պատժելուն:

Այդ բանում համոզվելու համար մատնացույց կանենք հետևյալ փա-
տերը. նախ «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը բացի բուն նյու-
թից ունի ներածական և վերջաբան: Վերջաբանում հեղինակը գրում է.
«Բայց գիտեմ, զի պատմութիւնս պարսաւելի է իմաստնոցն, բայց խնդրեմ
ազատ առնել զմեզ ի բամբասանաց և կամ զթերին լնուլ, քանզի յոյժ
խնդրեաց հարազատ եղբայրն իմ Մաղաքեայ և քահանայքն և սարկաւա-
գունքն մեր յոյժ թախանձեցին և ես զխնդիրս նոցա կատարեցի...»⁴:

Մեջբերված և ընդգծված հատվածը ցույց է տալիս, որ «Շինուած
Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը սրանով ավարտվում է, որովհետև հե-
ղինակն իրեն չէր գրի «եւ զխնդիրս նոցա կատարեցի»:

Երկրորդ՝ Միաբան ս. Աստվածածնի եկեղեցու թալանի պատմությամբ
վերջում հեղինակը գրում է. «Բայց ի մեջ եղբարցն քահանայական զա-

¹ Տե՛ս ներքևում, էջ 562—563:

² Տե՛ս էջ 53—54:

³ Մատենադարանի զիտ. աշխատակից Ս. Լալաֆարյանը ևս, որը մասնակցել է
պատմական նյութեր պարունակող ձեռագրերի բերլիոգրաֆիան կազմելու աշխատանք-
ներին, բերլիոգրաֆիայում այդ աշխատությունը նշել է որպես Հակոբ Կարնեցու առանձին
աշխատություն:

⁴ Տե՛ս ներքևում, էջ 582:

սուցն ևս միայն էի զառածեալ մեղօք տէր Գէորգի որդի Յակոբս, որ զայս
փոքրիկ պատմութիւնս արարեալ գրեցի ի զգուշութիւն ապագայիցն եղբարցն
մերոց»¹:

Ինչպես դժվար չէ հետևեցնել, հեղինակը հատուկ նպատակով, որպես
առանձին գործ, գրել է այս պատմությունը:

Երրորդ՝ այս մասը վերևում նշված ձեռագրերից ունի միայն ԲԴ
տարբերակը:

Վերջապես, այս պատմությունը ոչ մի կերպ չի շաղկապվում առա-
ջարկվող աշխատության բովանդակած նյութի հետ: Նկատի ունենալով վե-
րևում առածը, այս փոքրիկ պատմությունը չենք հրատարակում այստեղ²:

Այս աշխատության ընդարձակ հատվածը, որը վերաբերում է բյու-
զանդական կայսր Հերակլի դեպի Պարսկաստան կատարած արշավանքին,
խաչափայտի «գերութունից» ազատելու և սրա հետ կապված ավանդական
պատմություններին³, հրատարակությունից դուրս գցեցինք՝ առանձին կա-
րեւորութուն չներկայացնելու պատճառով: Սակայն մի քանի փոքրիկ հա-
վածներ, որոնք ունեն տեղագրական նկարագրություն, բերված են բնա-
գրում:

Հակոբ Կարնեցու «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատության սույն
հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք Ա տարբերակը, իսկ մնացած-
ներին տարբերեցվածները գրեցինք տողատակ: Հրատարակության բնա-
գիրը չձանրաբեռնելու նպատակով անտեսեցինք ուղղագրական տարբերու-
թյունները, օրինակ «բերք», «ծով», «գամբարան», «խեթիւ», «ֆոանկ»,
«թաւանիք», «թե բերդ», «ծով», «գանբարան», «խեթիւ», «ֆոանկ», «անա-
սիկ» և այլն:

Ա տարբերակն ունի նաև ուղղագրական մի առանձնահատկություն,
ուր «ւ» տառը շատ հաճախ գործածված է «վ»-ի փոխարեն, օրինակ «մինչև
ի Կուկաս լեան», «և ի ստորոտու լերինն է երկիր մի մեծ», «և հուխաք
ի Կուկաս լեան», «և ի ստորոտու լերինն է», «Վանայ ծովափն», «տարին
բաղում ոչխարաց», «թէ ւրացու զաւակ է», «Վանայ ծովափն» հեղացնելու նպատակով
բոլոր բռնագրի և այլն: Ընթերցանութիւնը հեղացնելու նպատակով
համար օրինակներին մեջ կատարել ենք սրբագրություն և գործածել շեղագիր
«վ» տառը, այսպես «մինչև ի Կուկաս լեան», «և ի ստորոտու լերինն է եր-
կիր մի մեծ», «և հուխաք բաղում ոչխարաց», «թէ Վրացու զաւակ է»,
«Վանայ ծովափն», «տարին բոլոր բովանդակ» և այլն:

¹ «Տեղագիր վերին Հայոց», էջ 60:

² Պատրաստում ենք «Մանր պատմություններ» ժողովածուն, ուր տեղ կգտնեն
նման փոքրիկ բնագրերը:

³ Այդ մասին հեղինակը գրում է. «Լիակատար գրեալ կայ ի Կիրակոս պատմագիրն
և այլ ուրեք»: Կ. Գանձակեցու պատմության հրատարակության բնագրում վերջինից
դեպքերի մասին գտնում ենք ընդամենը չորս տող (էջ 51): «Արարատ» ամսագրում
(1888 թ., էջ 399—404) և «Պատմութիւն Շաղհոյ Բագրատունւոյ», (էջմիածին, 1921, էջ
6—16) աշխատության մեջ հանդիպում ենք Հերակլի Պարսկաստան կատարած արշավանքի,
Հացունյաց խաչի պատմությանը: Վերջիններս, առաջարկվող բնագրի համապատասխան
հատվածի հետ ունեն մի շարք շոշափելի կետեր, թեև չի կարելի ասել, թե հեղինակը
միայն զբաղեցրել է օգտվել: Եվ որովհետև այս հարցերի լուսարանում մեզ համար առաջ-
նահերթ և զիտական նշանակություն չունի, ուստի բավականացանք լուի հիշատակու-
թյամբ:

**ՇԻՆՈՒԱԾ ԿԱՐՆՈՅ ԴԱՂԱՔԻՆ, ՈՐ ԿՈՉԵՅԱԼԻ ԹԵՌՈՒԴՈՒՊՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՐ
ԱՅԺՄ ԱՐՁԳՐՈՒՄ ՎԵՐԱՅԶԱՅՆԻԱՒ, ԿՈՉԻ**

Անատոլէ գորաւարէ ընկալեալ զհրամանն արքունի, ի կայ-
սերէն Թէոփոսէ, եկեալ յաշխարհս մեր հաճի ի գաւառին Կարնոյ,
5 իրրե ի միջոցի շինեալ գրադաքն արգաւանդանոց շատ, ջուր
շատ և բերին վարկուցեալ զվայրս, ոչ կարի բացեալ ի տեղացն,
որ Եփրատա մասն ինչ բղխէին աղբիւրք և հանդարտ գնացիւք
յուսուցեալք ծովանան մօրաբեր երևութիւք. յորում անբաւու-
թիւնք ձկանց և զանազան հաւաց ճարակաւորաց, որոց ի ձիւց
10 և ի ձկանց միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն: Եւ զեղեր մօ-
րաին շամպ յոյժ և բազմութիւնն եղեգանց, և գաշ[ա]քն ունին
զթանձրութիւն խոտոց և շրջաբերութիւն սերմանաւոր խոտոց և
լերի[ն]քն լի են երէօք կճղարաշխօք և որոճանօք, նաև անա || -
սունք. պաճարս բազումս ցուցանեն՝ մեծահասակք, քաջամար-
15 մինք և յորս ցուցանեն մեծահասակ գերութեան: Եւ առ ստորո-
ւած մի գեղեցկանիստ գտեալ լերինն բազում աղբիւրք ականա-
կիտս և մանուէս բղխեալ՝ ան[դ] տեղագրեաց զքաղաքն, զորով
շրջափակեալ խոր փոսիւ անդնդալիւր հաստատեաց զհիմունս
պարսպին անտաշ վիմօք խորագունս, կրօլ գերեսս անդնդոց
20 փակեաց և ի վերա բարձրաբերձ աշտարակս անազինս շինեաց,
յորոց զառաջինն Թէոփոս անուանեաց՝ ի պատիւ Թէոփոսի. և ի
նմանէ փոքրիկ ամբոցս ի բարձրաւանդակ տէղին և անդր շի-
նեաց աշտարակս ժառանգաւ[ս]որս և հասոյց բնդ մեծ պարսպին
և իրրե զնաւացուկս, և առանց զոգաւոր խորշիւք, որք ընդգէմ
25 հային լերինն: Սմապէս և ընդգէմ գաշտին հիւսիսոյ: Իսկ ընդգէմ
յարեւելից և արեւմտից կանկնեաց աշտարակս բոլորաձև և ալ
հնարս հնարեաց, զի թէ || գայցեն թշնամիք և նեղեաց[և]ն զքա-

1 Դ Շինուածք, ԵԳ Թէոփոսոյիս, Ե Թէոփոսոյիս: 1—27 տողը D չի: 2 Ե Արգու-
րում, ԵԵ վերաձայնեալ չի, Դ վերաձայնեալ յորջորջի: 3 Ե գորավարի, Դ գորավարէ,
հրամանն: 4 Ե աշխարհս, Ե մեր և շրջեալ բնդ բազում կողմանս մեր հաճի: 5 Ե (արգա-
ւանդանոց) շատ չի, շատաջուր: 6 Ե բերրի վիս. բերին, Դ բերեն, Ե ի բացեա ի տեղեացն,
Ե բացեա, Դ ի բացեալ: 7 ԵԵ Երբատայ, Դ Եփրատայ: 8 Ե յառաջացեալ վիս. յուսու-
ցեալք, ԵԳ յուսուցեալ: 9 ԵԵ յորոց: 10—11 ԵԳ մօրային: 11 ԵԵ բազմութիւն, Դ բազմու-
թիւնք, եղեգանց: 12 Ե գրաջաբերութիւն վիս. շրջաբերութիւն, Ե պարզոց վիս. խոտոց: 13 Ե
վայրի երէնօք: 13—14 Ե զանաւանք: 15 ԵԵ գիրութեան: 15—16 ԵԵԳ ստորոտով: 16 ԵԵԳ
լերինն գտեալ, Դ աղբիւրս: 16—17 Դ յակնակիտս: 18 Ե զհիմունս: 19 ԵԵԳ խորագունս,
Ե անդնոց: 22 Դ ամբոցս շինեաց, ԵԵԳ տեղին: 23 Ե մեծի: 26 Դ արեւելից, ԵԵ յարեւմտից,
ԵԵԳ բոլորաձևս: 27 ԵԵ զուցէ վիս. զի թէ:

107

108

208

ղաքն և մուտ և ել ոչ տան անել, արարին ներքնափոր ի միջոյ
քաղաքէն փորել ի ներքոյ գետնոյն խորագոյն շինել քարամբ և
գնացեալ էնաս ի մէջ գաշտին, ճաշո՞ մի գնացք ի տէղին որ
5 ժողով ջրոցն է և շամպ յոյժ, կարօղ են բերել անասնոց խոտ և
նոյնպէս գետնափոր փակած մեծամեծ վիմօք մինչև ի լիւսն, որ
կոչի Այծու պակունք և [թէ] կարիք հասանիցին կարօղ են ձիօք
և նեղեօք մտանել ի քաղաքն առանց գիտելոյ թշնամիացն:
Եւ վասն ջրոցն կարի գեղեցիկ է և վաւելջ է, զի ոչ ոք է ի
10 քաղաքին առանց ջրոյ, ոչ մեծատուն և ոչ աղքատ, ամենեքեան
ունին ջուրս անուշտ, բերեալ երեսօք անդնդոց: Եւ ալ ջուրս ընդ
յոլով տեղիս ամեալ մտոյց անյայտ գնացիւք: Եւ ի վերա ջերմ
բղխեալ աղբերացն յարկս վիմափոր քարանց շինեալ և ի մէջ
15 քաղաք[ի]ն սպարանք և աշտարակք գեղ || եցկաշէնք և սրբա-
գործս, փողոցք և հրապարակք, սպանդանոցք և վաճառանոցք
սրբատեսիլս, եկեղեցիք բազումք գմբեթայարկք և հրաշալիք տե-
սօղացն: Եւ գրունք քաղաքին բարձրասեմ և լայնանիստ և կա-
տարեալ պարսպաւ վայելոյս և բուրքն ամենայն խոսրովայինք:
Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակի վայր մթերանոցս բազմա-
20 պատիկս շինեաց, Օգոստոսի անուանեաց՝ ի պատիւ Օգոստ[ոս]ի:
Եւ ելից զինու և պահապան գնալիւք զքաղաքն և անուանեաց
Թէոփոսոյիս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն:
Արդ և ես նուազս ոգի յետեալս ի կարգէ քահանայից
3 Զակար անուամբ, որ եմ ի բնիկ գեղեցկաշէն մայրաքաղաքէն
25 Թէոփոսոյիս, որ այժմ գեր ի վերոյ և վարկիւնէ ժամանակս
և լի է ամենայն բարութեամբ: Կրկնարանեցից զվայելչութիւն
և լի է ամենայն բարութեամբ: Եւ արեւելք, և է շինեալ վասն
սորա, զի սա է վերին Հայք² և է արեւելք, և է շինեալ վասն
ամբութեան Հոսոմոց և Պարսից հրամանաւ մեծ կայսերն Ստան-
30 պուլայ Փոքուն Թէոփոսի, որ էր աղգաւ Ֆոանի, վերակացութեամբ
սնսի աշակերտացն Սահակայ || և Մեսրոպայ: Սկիզբն արացուք
սնսի աշակերտացն Սահակայ || և Մեսրոպայ: Սկիզբն արացուք
35 զեաց, զոր պատմեցից կարգաւ:
Նախ ի հարաւոյ կողմն են գաւառք գովելիք ի ձորն Լակղի

1 Դ արար: 1—22 տողը D չի: 2 ԵԵ շինեալ: 3 ԵԵ հաս, ԵԵԳ ճաշոյ, տեղին, ԵԳ
տեղ փիս. որ: 4 ԵԵ ջրոց: 5 ԵԵԳ ալբիւր, ԵԵ միւս, Դ և միւս, ԵԵԳ ի կողմանէն հա-
րաւոյ: 7 ԵԵ հասանիցին: 8 ԵԵԳ թշնամեաց: 9 Դ ջրոց, A ջրոցն, ԵԵԳ (վաւելջ) է չի:
11 Ե անուշ, Դ անուշտ, ԵԵ գերեսօք, AԵԵ բաւ փիս. բնդ: 13 Դ յաղբերացն, վիմափորս,
ԵԵ շինեաց: 14 Դ գեղեցիկք: 14—15 Դ սրբագործք: 16 Ե բազում: 19—20 ԵԵ բազմապա-
տիւս: 23—25 տողը՝ Արդ և ես... Թէոփոսոյիս A չի: 23 ԵԵ և չի, D արդ և չի: 24
D Ֆակովր, Ե մայրաքաղաքէն: 25 D Թէոփոսոյիս, A յաժմ, D այժմու, ԵԳ վարկեանէ,
D Վայրեանէ, D վարկեան, (ժամանակս) և չի: 26 D է լի: 28—29 ԵԵ Լստամպուլայ, Դ
B վայրեանէ, D վարկեան, (ժամանակս) և չի: 30—31 ԵԵ Մովսիսի, Դ D Մովսէսի: 31 Ե
Ստամպուլայ, D Ստամբուլայ: 29 ԵԵ Թէոփոսէ: 30—31 ԵԵ Մովսիսի, Դ D Մովսէսի:
Սահակայ, Մեսրոպայ, D Մեսրոպայ: 32 D հոգւոյն: 33—34 ԵԵ բերդորայ: 35 AԵԵ զոր չի:

կոչեցեալ, ունի բազում գոգա, ծաղկաւէտ և խոտալիր, մինչև
հասանէ ի Խորգունեայ ձորն, և երկիրն Հանգերձու, է գիւղք բա-
զումք և բնակութիւն է Հայոց և Գրգաց, եայլան լի խոտով: Եւ
5 ունի Բ (2) աղահանք ջրոյ, որք բազում աեղիս նոքա լնուն
աղով, եղով, ընկուղով և մեղրով: Եւ անաի երկիրն Խորձունեայ,
բազում գիւղք և գաւառք, այգեատանօք և մրգաւէտ ձառօք զար-
գարեալ է, և ունի գիւղաքաղաք զԿեղի վոքր զգեակ մի, և է այժմ
սլարոնանիստ և կարի ակսրժահայք վարդապետաց սրբոց երա-
ժըշտականաց և բնակարան, դամբարան, և կայ վանք Բ (2),
10 այժմ մխարանակեցաց տէղիք, մինն անուն սուրբ ॥ Կարապետին
և միուն՝ սրբոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին, և է անդ
գերեզման սրբոյն Խաթայ կալիսկոպոսին, որ սլահայանութիւն է
յաշխարհին, որ այժմ Հակոտուն կոչեն: Եւ ելանէ երկաթ և գու-
լուլայ թօրի, և ունի սինօս մինչև Բալու:

15 Եւ անտէր է գաւառ մ'ի գեղեցկաշէն յոյժ, պարտնանիստ,
խոտալիր և ջրաւէտ, անամնօք և ոշխարօք լի և գեղերօք Հայոց,
որ աշխարհ Զրգրլջան կոչեն:

որ այժմ Լեզգիջան կոչեն:
 Եւ ի արեւմտից կողմն են գաւառք զարմանալիք, Առաջինն
 Հայք, որ այժմ Դերջան ասեն և ունի գիւղս բազումս Հայոց
 20 բընակարան, և է երկիր գաշտած, հացալից, անասնօք, իւղօք
 և մեղրօք ի լի. և ունի գուղաքաղաք գճագառիճ առ ավին Եփ-
 րատա, և ունի վանս Բ (2), որ այժմ տեղի է միարանակեցաց,
 մինն է անքոյթ ի բարձրաւանդակ տեղոջ, որոյ անունն Պրզրնձա-
 գոյն անապատ ասեն, և միուսն է հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորէ
 25 Լուսաւորչէ, եղեալ մասն ի սրբոյ Կարապետին և միուս՝ բարձրա-
 գոյն եկեղեցին սուրբ Ս Դաւիթ անուանեալ բարձրակոոյց խա-
 չերով. և է գանրարան սրբոց վարդապետաց ի սյահալանութիւն
 երկրին այն. և է անգ գերեզման սրբոյն Աթենաթորոսին. որ
 յաւուրս Համբարձմանն ուխտ լինի և բազում ախտաժէտաց վա-
 30 բառումն լինի շնորհօքն Քրիստոսի և սուրբ վկային նորա:

Եւ գընացեալ հասանէ երկիրն Յեկեղիոց դաշտաւն և լինի
նանիստ և ունի գիւղք և աւանք բազում և ունի վանս ԻԴ (24),
գմբէթայարկք և հրաշալիք տեսողացն: Եւ է անդ դամբարան

[illegible]

սրբոց վարդապետացն Արիստակէսի և Մեծին Ներսէսի ի թիւն
աւանի. և է տեղիք չարչարանաց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լու-
սա[ւ]որչին, որ այժմ Տղայ Լուսաւորիչ կոչեն գեղին այնմիկ, զի
անդ ևս Տրդատ երկոտասան չարչարանք սրբոյն Գրիգորի Բ (2)
ամ. և յետ Բ (2) ամացն ապա ուղարկեաց ի Սոր Վիրապն, զի
որպէս գրեալ կայ ի լիակատար պատմութեանն իւրում⁵: Եւ ունի
քաղաք մեծ Հայոց գեղնկայ, որ լի է ամենայն բարութեամբ,
բամպակօք, այգեստանօք և մրքարեր ծառօք: Եւ կայ ի մէջ քա-
ղաքին այժմ Ե (5) եկեղեցի || քահանայիւք և ժողովրդեամբ լի:
Եւ է դամբարան սրբոց վարդապետացն Յօնանէս Պրլուզին, որ
«Լուսաւորչի անձինքն» է ասացեալ և Կիրակոս վարդապետին, որ
«Արեւելքն» է ասացեալ⁶, և Կեղեցի Դուկաս վարդապետին, որ
զՀոսօմայեցոց տումարն և այլ բազում ոտանա[ւ]որս է շարագրեալ
և Կիրիկոյ Մինաս կաթողիկոսին, որ մականուամբ Քացախ կո-
չիւր, զի տեսաք աչօք մերովք և լուաք զգաս և զքարոզութիւն
նորա ի քաղաքս Արլըում, և գնացեալ Եգնկայ էառ վախճան
ՌՁԱ. (1632) թվին և եղեալ կայ ի դուռն սրբոյն Սարգիսի, հետ
Մեծին Դա[ւ]իթասու⁷, որ յար և նման էր առաջին սրբոց հայրա-
պետացն աստուածաբանութեամբ և սրբութեամբ լի: Եւ կայ ի
վերայ ճանապարհին վանք մի հռչակաւոր, որ Միա[ւ]որի ի սուրբ
Կարապետ անուն, առ ստորոտով լեռոն մեծի, որ Չարտախլու
կոչեն, որ գնացեալ սինօոն հասանէ մինչև ի Շիւղ Դարահիտարն,
որ է Կողոնիայ:

որ է Կողոնիայ: Եւ անտի յառաջ գնացեալ ի միւսս կողմն հասանէ յերկիրն
25 Դարանադեաց, որ ունի դիւղք և աւանք և ունի բերդ ամուր և
անառիք ի վերա գետոյ[ն] ॥ Նվիրատայ, զի ինքն Տրդատ շինեաց
և ետ անդ զԱշխէն տիկինն և քուր իւր զԹոսրովիգուխտն, Եւ է
30 յոյժ վաշելուչ և մրգաբեր փոքրիկ քաղաք և բնակութիւն ազգիս
Հայոց, և ունի պայծառ եկեղեցիք և վանորայք, և լինի յոյժ
ախորժ [և] զարմանալի պանիր, որ ի Ստանպօլ և Արզրում փա-
շային ադերս կու մատուցանեն: Եւ անդ է լեառն Սեպուհ դամ-
բարան Հուսուորչին մերոյ և սրբոյ կուսին Մանիայ: Եւ անդ
կախեալ կայ յօգն Հաւհալի Թուրն Տրդատայ, զոր խաչ ձեացոյց
35 և Պլուզ վարդապետն շարագրեալ է յերգ շարականին ասելով.
«Զէնն արքայական սպանման գործի կենաց արքային ի կենաց»:

ՁԷՆՆ արքայական սպանություն

1 ԲՅ հայրապետացն փխ. վարդապետացն: 2 ԲՅ սրբոյն չի, Ե մեր: 3 Ե Տղա-
ԲՅԳԸ աշտորակ փխ. այնմիկ: 4 ԲՅԳԸ գի Տրդատ արքայն անդ ետ, Ե ԲԺ փխ. Երկոտա-
սան: 5 ԱԲ և չի, Ը գի չի: 6 Ե կա, ԳԸ է (լեհատար) չի: 7 ԳԸ Հայոց չի, Ե զեզըն-
կա: 9 Դ Ժողովրդեամբ: 10 Ե Յովհանէս, Ե Յոհանէս, ԳԸ Յոհանէս: 11 ԳԸ Լուսաւոր-
չին: 12 Ը և (կեզեցի) չի: 13 ԳԸ տամարն, Ա չինեալ փխ. շարագըեալ: 14 ԳԸ Կիրիկիոյ,
15 ԳԸ զգաստ: 16 ԲՅ նորին փխ. նորա, Ե Երզնկայ: 17 ԲՅ Թվականին, Ը
Խուին, Ե կա, ԲՅԳԸ Սարգսի: 18 ԳԸ առջին չի: 19 Ե կա: 20 Ը որ (Միալորի) չի,
Խուին, Ե կա, ԲՅԳԸ Սարգսի: 21 Ը լերին: 22 Ը Շեպ: 23 ԲՅԳԸ միւս, ԳԸ երկիրն: 25 Ը
ԲՅԳԸ է չի, ԳԸ Միաւոր: 26 Ը Երկիրն: 27 ԵԳԸ և գ փխ. ետ, ԲՅԸ քոյր, Դ զքոյր: 29 ԲՅ ունին, Դ
ունին չի: 30 Ե Եփրատ: 31 ԵԳԸ և գ փխ. ետ, ԲՅԸ քոյր, Դ զքոյր: 32 ԲՅԳԸ Մանեայ: 33 Ե կա: 34 Ա և փխ. որ, ԳԸ արժանա-
վանորեայ: 35 Ը յԱրար: 36 ԲՅ Երզնկայ, Ե Երզնկայ, ԳԸ Երզնկայ, ԳԸ է (կենաց) չի,
Երբն: 37 Ը յԱրար: 38 Ե Երզնկայ, Ե Երզնկայ, ԳԸ Երզնկայ, ԳԸ է (կենաց) չի,
Երբն: 39 Ը յԱրար: 40 Ե Երզնկայ, Ե Երզնկայ, ԳԸ Երզնկայ, ԳԸ է (կենաց) չի,

գիւղք և փոքր բերդորայք և վանորայք ի գլուխս լերանց. և ունի
բազում եայլայ ակնարուխ անասնոց և խաչանց վանելու վայրք,
|| և ի մէջ ձորոցն է ալդիք և բուրաստանք և սլաուղք ծառոց
5 մինչև է (7) տարին աշնայէս բարէնամ և անապական, որ թրվի
թէ աշտօր հարեալ է ի ննձանէ, որ ոչ սրտի գողումն, և կամ
գլխացաւութիւն բերէ, այլ ախորժէ ըմպողաց: Եւ ունի ձորս
այս բերդ անառիկ զթորթում, որ պարտնանիստ է և իշխօղ է,
10 մինչև ի բերթն Ագրակք առ ափն գետոյն ձորութի: Եւ լինի
թորթումս այս տանձ ևս առաւել խնձոր դարմանալի հոտով և
համով, տեսողացն որ հիացեալ տացեն փառս ստեղծողին Աս-
տուծոյ, որ մէկն աշնայի մեծ է, որ ԲՃ (290) զբամ կշոռ է, որ է
Ա (1) նուկի և է գունն կարմիր կամ սպիտակ յոյժ, որ հանապաղ
ի Ստանպօղ և ի գրունս մեծամեծաց ընծայ մատուցեալ լինի, որ
15 անուամբ շամալմասի ասեն: Եւ կայ ի մէջ ձորոյն մեծամեծ վա-
նորայք Վրացի գուղն Թախու¹², Ոչկ¹³ և Խշխան¹¹, որ յար և նման
ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբն Սոփի ի Կոստանտնու-
պօլիս: Եւ էին բնակիչք երկրիս || կէսն Հայք և կէսն աղլաւ և կրօ-
նիսն Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին: Իսկ ի բաղմանալ հազա-
20 րացոց ի ժամանակս մեր, ի թվականիս ՌՂԲ (1643) ամին, եղև հրա-
ման մեծ կայսէրէն Ըստանպօլայ ի վերայ մօլլայի միոջ, որ էր յոյժ
անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և վաշանե[ր]ացն,
Ջաֆար անուն, յոյժ անիրաւ և չարասէր, որ և սատանայէ ինքն
Բէլիար, և յոյժ անիրաւ, ժանտարարոյ և քրիստոնէից թասիւղ,
25 յաշխարհագիր ասնել զբոլոր շրջակայ երկրիս Արզրումայ: Եւ
եղեալ արար գաւտար և կապեաց ծանր խարած և ելից մեծ և
փոքրն ի թագա[ւ]որական գաւտարն. և երկիրս այս՝ Թորթում,
վասն խարածին վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յանէն գար-
ձան յօրէնսն Մահմէտի. ապայ ազգս Հայոց մնացին ի վերայ
30 հաւատոցն ողորմութեամբն Քրիստոսի և աղօթիւք սուրբ Լու-
սաւորչին: Եւ ձորս այս յոյժ բարեաւ լի է, որ քաղաքս մեր
Արզրում, Բասեն և շրջակայ գաւառքն ամենայն սոքա կու լը-
նուն՝ գինիաւ, խաղողով և ձիթապտղով և մրգով ամենայն:

Եւ ունի || աղանանք Բ (2), Ա (1) հատ և Ա (1) քար, որ
35 բազում տեղիս լնու առատօրէն:
1 Դ բերդորայք և վանորայք: 2 Ե եայլանի, ԴԾ յեայլանի: 4 ԵՅ և (գինի) չի,
ԵՅԴԾ անչափ: 5 ԴԾ տարի, ԵՅԴԾ բարէնամ չի, անապական է փխ. և անապական, ԵՅ
Թվի, ԴԾ Թուի: 6 ԴԾ և չի: 7 ԴԾ ըմպողացն: 8 ԴԾ բերթն (Դ բերդս) անառիկս, Դ
զթորթում: 9 ԵՅԴԾ Ագրակ, ԵՅ ձորութի, ԴԾ յափն ձորութի գետոյն: 10 ԵՅԴ Թորթում: 11
ԴԾ տեսողացն չի, ստեղծողին չի: 12 Դ կշոռ: 13 Դ մէկ փխ. Ա. ԵՅ գոյն: 14 Ե ընծա:
15 ԵՅԴ շահալմասի: 16 Դ վանորայք, ԵՅԴԾ գիւղն, Դ Ոչկ փխ. Ոչկ: 17 ԵՅԴԾ սուրբ,
բացոցն: 20 Դ Թուականիս: 21 ԵԴ Ըստամպօլայ: 22 Ե Արզրումայ, ԴԾ փաշաներաց: 23—24
տողը ԵՅԴԾ յոյժ.....անիրաւ չի: 24 Ե քրիստոնից: 25 ԵՅ աշխարհագիր, Ե շրջակայ: 27
ԵՅԴԾ փոքր: 27—29 ԵՅԴԾ և երկրիս վրացիքն ամենայն երկուցեալք (Դ յերկուցեալք)
յանէ խարածին դարձան յօրէնս փխ. և երկիրս այս Թորթում...դարձան յօրէնս: 29 ԵՅԴԾ
ապա, ԵՅ ի չի: 31 Դ որ չի, ԴԾ քաղաքս: 32 Ե շրջակայ: 32—33 ԵՅԴ Ընուն գինով,
(ԴԾ գինեաւ): 33 Ե և (ձիթապտղով) չի, ԵԴ ամենայն մրգով: 34—35 տողը ԵՅԴԾ չի:

Եւ անտի շրջեալ ի կողմն յարեւից է գաւառ մի մեծ
բազում գիւղք և բնակիչք երկրին Հայք և Վրացիք. և ունի բերդ
մի բարձր և անառիկ, որ այժմ Մամբրվան¹⁵ կոչեն: Եւ է ի մէջ
5 բերդին վանք մի փառաւոր, որ անուն սրբոյն Գէորգա է կա-
ռուցեալ, որ այժմ Կուլէթ ասեն, և է այժմ պարտնանիստ և հա-
ցալից երկիր և կարի խոտաւէտ և ակնարուխ սառն ջրոց յոյժ.
և է ի մէջ մայրի անտառաց, որ փիճի ասեն և ազատմայրի կո-
չեն, որ ոչ սկիւրն տեսեալ ոք կայ և ոչ ծայրն հասեալ ոք, զի
10 Ալանաց ի Կատկիական ծովն, որ է Կիւան, Եւ երկիրս այս լի է
պաճարեղինօք և ամենայն բարութեամբ և ունի սինօս մինչև
ի Յօխտիք¹⁶ քաղաք և միուս կողմն մինչ ի Բասեն:
Եւ անտի շրջեալ ուղիղ գէպի արեւոյ է երկիրն Վերին Բա-
սենոյ բազում գիւղք և աւանք. և ունի ծաղկաւէտ լերունք, ջրա-
15 լից, և տուն հացի, անասնօք և ոչխարօք ի լի, իւղ և || մեղր
իրեւ աղբիւր յորմէ առատ հոսի, գէղէցիկ և վարժք քէհ-
լան երկրարք բազում, որ տեսողացն հիացեալ փառս տան Աս-
տուծոյ. նաև գեղեցիկ շինեն գոյլ և կոյժ փայտեայ զանազան,
20 յոյժ օղուտ է և ախորժ է ըմպողաց ջուր ի նմանէ. և են բնա-
կիչք երկրի Հայ և Թուրք սակաւք, և ունի մեծ բերդ պարսպա-
ւոր ի վերայ վիմի հաստատեալ, որ Հայ բառով Դարունք կոչեն,
և որ ի վերայ վիմի հաստատեալ, որ Հայ բառով Դարունք կոչեն,
25 քարատաշ վիմաց, որ յոյժ ցաւոց և ախտացելոց և օգտակար է
մտելոց ի ջուրն մերձ կամրճին. և կլանեն ձրկունք անթիւ և
զանազան աղբի աղբի համեղ ճաշակողացն նաև ճանառ յոյժ:
Եւ է բերթս այս մեծ պարտնանիստ և հեծելօք անառ խմրօղ
30 յարկ շինեալք ի մօրէն Մագ[ի]ստրոսին, որ անուն սուրբ կուսին
Մարիամու է կառուցեալ. անդ է հրաշալի պատկերն պահապան
աղբին Հայոց, որ է || այժմ բազում միաբանակեցաց տեղիք, գրէ

2 ԵՅ երկիրն ամենայն: 3 ԵՅ Մամբրվան: 4 Դ յանուն, ԵՅ Գէորգայ: 5 Դ Ուլէթ
փխ. Կուլէթ, ԵՅԴԾ ինքն փխ. այժմ: 6 Ե խոտաւէտ: 7 Դ անտառացն: 8 Ե բնակիչքն, ԴԾ
սկիւրն, Ե կա, ԵՅ գծայրն, ԵՅԴԾ (հասեալ) ոք չի: 9 ԵՅ մինչ, ԵՅԴԾ և (ի) չի: 11 ԵՅ
մինչ: 12 Դ ի (Յօխտիք) չի, ԴԾ Օխտիք, ԵՅԴԾ միւս կողմն, ԴԾ յորմէ առատ հոսի չի, ԵՅԴ վարժ:
երկիրն չի: 16 ԵՅ յորդառատ փխ. յորմէ առատ տան, ԴԾ տային: 19 ԵՅ որ յոյժ, ԴԾ է (և)
16—17 ԵՅ քէհլան: 17 ԵՅ Աստուծոյ փառս տան, ԴԾ յորմէ առատ հոսի չի, ԵՅԴ վարժ:
չի, ԵՅ է փխ. են: 20 ԵԴ երկիրն, ԵՅԴԾ սակաւ: 21—23 ԴԾ Հայ բարբառով կոչեն այժմ
Դարունք և Թուրք բարբառով Հասան Դալայ (Դ Դալա) կոչի փխ. Հայ բառով.....Հասան
Դալայ կոչի: 22 ԵՅ բայց եկեղեցի մի է փայտաշէն և յոյժ մեծ չի: 23 Դ որ չի: 24 Դ
Դալայ կոչի: 25 ԵՅ վիմաց չի, ԵՅԴԾ վիմաց չի, նաև ճանառ յոյժ չի: 26 ԵՅԴԾ մտե-
լոցն, մերձ կամրճին չի: 27 ԵՅԴԾ զանազան չի, ԵՅԴԾ զանազան չի, ԵՅԴԾ զանազան չի: 28 Ե հեծելօք:
29 ԴԾ մարտ չի: 29—30 ԵՅԴԾ գմբէթայրի չի: 30 Մագ[ի]ստրոսին, Դ որ չի, ԵՅԴ
յանուն սրբոյ (Դ սուրբ): 31 Դ (Մարիամու) է չի: 31—32 ԵՅԴԾ անդ է հրաշալի...աղ-
բին Հայոց չի: 32 ԵՅԴԾ գրէ չի:

թէ երկիցս կտաւրեցաւ. օրնս թիւն սուրբ մեռնին և է գերեզ-
ման Մագիստրոսին: Եւ ունի թէմ երկոտտան գաւազանի տեղ:
Եւ ի գլուխ լերինն վանացս աշտարիկ բուսանի զարմանալի
ծաղիկն համարփութ ժի (12)-ն տարին մի անկամ, որ թէ հան-
5 գիպեալ ևս դու համարփութ պատմութեանն, գտանես ի լերնես
աշտարիկ, որ Գարաւ[ն]ք կոչի: Եւ ի հարաւոյ կողմն ի մէջ ձորա-
կին ունի բերթ մի փոքրիկ, որ հասեալ է մինչև ի յօգս վերին
անան ի մեքենայից, որ Յասնիկ¹⁷ կոչի, անտի էր ձգնալ[ւ]օրն
Գասնիկ, որ անփոփեաց տեսեալ զմարմին Լուսաւ[ւ]օրչին մերսյ
10 ի Թորթման: Եւ ունի սինօս Բասենս աշտ վերին մինչև ի Զա-
տափխանան և ի Կազգիան:

Իսկ ներքին Բասենն է պարսնանխառ. և ունի գիւղաքաղաք
գլխաւորան առ տին Երասխայ. և ունի բերթ Զիւին. և ունի
Ջերմբուղ ջուր, որ բազում ցաւոց օգտակար է, Մէժքնկերա և Կէ-
15 չէփան. և է ի մէջ լերդին գերեզման Սաշատուր Կէչեռեցուն:
Եւ այլ բազում գիւղք ունի և մայրիք, որ գնացեալ հասանէ
մինչև ի Կարս, ի Պարաւէղ¹⁸ և ի Սօգանլուն:

Եւ անտի ի լեռնակողմն հարաւոյ են գաւառք Բ (2), որ
տանը Դարաշ-Եազի և Սալի-Եազի, են բնակարան և եւայայ Բրթաշ,
20 որ հանապաղ վրանօք Կեզարու շրջին, ոչխարօք և անասնօք ի լե-
և գնացեալ հասանէ մինչ ի լեռն Սուկաւէա, որ ի գլուխ լերինն
է գերեզման սրբոց Սուքխատանցն, որ երեւի արիւնն ի վիմին
կանաչ-կարմիր և այլ ազգի ազգի երանգ գունոց և է մինչև
ցալսօր, որ ամենայն տարի յաւուր կատարման սոցա բղիթ աղ-
25 բիւրս իրրե գարօգտալիկէ աւազանին¹⁹, սի սք որ համգիլի նոյն
օրն բժշկութիւն լինի ամենայն ցաւոց և փարատումն ախտա-
մէտաց, որ այժմ Քօստատաղ տան:

Եւ ի ստորտով լերինն է երկիր մի մեծ և զաշտային,
ունի գիւղք և աւանք բազում և բերթորայք անասնիկ առ ստո-
30 րտով լերանց Մասխոյ, և ունի բերթ պարսնանխառ սրբոցէ
սրգիք Շաշիկ, Պաշաղիտ, Սամուր-գալան²⁰ և զԳիստին ի գլուխս
զաշտին. տտի ելանէ մեծ մասն Եփրատայ և քաղաք բազում.
և գնացեալ ի մէջ զաշտին և լինի գետ մեծ և անհուն: Եւ եր-
կիրս այս ի գրոց և որ Վաղարշակերա կոչի և այժմ Ալաշկերա

1—2 ԵՅԳԸ Թե երկիցս..... Մագիստրոսին չի: 2 ԵՅ ԲԺ տեղ գաւազանի, D տեղ
չի: 3 A ի չի, ԵՅԳԸ լերին վանքի: 4 B ԲԺ-ն, ԳԸ ԲԺ: 5 ԵՅԳԸ համարփութ: 6 D
Գրունք: 7 ԵՅ մինչ, յօթն, ԳԸ յօթն, ԵՅԳԸ վերին չի: 10 ԵՅ մինչ: 10—11 ԳԸ Զարափխա-
նան և ի Կազգիան և ի Թարգման: 13 ԳԸ յօթն, B Երասխայ: 13—14 ԵՅԳԸ
և ունի Ջերմբուղ ջուր որ բազում ցաւոց օգտակար է չի: 14 ԳԸ Մէժքնկերա: 15 ԵՅ
և երեւի արիւնն..... և է մինչև ցալսօր չի: 24 ԵՅ յամենայն, ԵՅ նոցա փխ. սոցա: 24—25
ԵՅԳԸ ազգիք: 25 B գրքոյարտիկէ, B գրքոյարտիկէ, D գրքոյարտիկէ, B աւազանի փխ.
աւազանին, A օփ: 27 ԵՅ տի: 28 ԵՅ զաշտին: 29 D ունի չի: 29 Գ ունի գիւղք առ
ստորտով գիւղք և աւանք բազում, Գ բերթորայք: 3 քաղաքաւոր, ԵՅ ստորտով:
30 B մարն մեծին Մասխոյ, ԵՅԳԸ մօրն Մասխոյ: 31 B Պաշաղիտ, B Պաշաղիտ, D
Գիստին: 32 B Եփրատա: 34 ԵՅԳԸ որ չի, Գ Վաղարշակերա:

առի: Եւ է յոյժ խոտաւէտ, ջրալից և հովիտ. անասուն[ն]ք և հօտք
ոչխարաց իրրե գաւազան երկնից սփռեալ կան ընդ երեսս
զաշտին, իւղ և հաց բազում, ազգի-ազգի գեղեցիկ և տաճիկ
ձիան, որ պարունաց և փաշաներաց հեծանելի: Եւ իշխան երկրիս
5 է մեծ պարսն և բազում զօրաց տէր. և ունի սինօս մինչ ի
շրջապատն Մասխոյ, երկիրն Երէւանայ և միւսս կողմն մինչ ի
Արտաղ, որ է Մակու և Յապաղան:

Եւ աստի եկեալ գէմ թագաւորն Տրդատ ամենայն զօրօքն
Հայոց Լուսաւ[ւ]օրչին մերոյ Գրիգորի, որ եկն ի Ղալսարու կա-
10 թողիկոսութեան կարգօքն հանդերձ Անգեղոտան իշխանաւն, որ
ունէին ընդ իւրեանս զմարմին սրբոյ Կարապետին և Աթանա-
գիոնեայ հայրապետին, որ եկեալ հանգուցին ի Տարօն տեսեալ զմարմնս
հրէշտակի և հրաման տուեալ ազգին Մամիկոնէից, զի շինեցեն
15 իշխանօքն Հայոց հասեալ ի Վաղարշակերա և տեսեալ զմիմեանս՝
իշխանօքն Հայոց հասեալ ի Վաղարշակերա և տեսեալ զմիմեանս՝
առ հայրապետն և թագաւ[ւ]օրն յոյժ ուրախացան և բանակեալ առ
20 իմ (120000) ոգիս զամենեւեան ազգս Հայոց առհասարակ: Եւ
անդէն յետս արգելաւ գետն յորժամ զսուրբ մեռնն էնեղ և լոյս
պայծառ և ահագին կամար կապեաց ի վերայ ջրոյն և ամենայն
հաւատացելոց, և ապայ մատոյց փրկագործ և սոսկալի և սար-
25 տափելի, զահաւոր զխորհուրդ սուրբ պատարագն ի մէջ վրանին,
ապիւրի, զահաւոր զխորհուրդ սուրբ պատարագն ի մէջ վրանին,
այս է Հատրին և հազարդեաց զամենեւեան զահաւոր և զկենարար
30 աշտ է Հատրին և հազարդեաց զամենեւեան զահաւոր և զկենարար
Աստուծոյ, զի Լուսաւորիչ առաւ ան-
մարմնոյ և յարենէ սրբոյն Աստուծոյ, զի Լուսաւորիչ առաւ ան-
ուանեցաւ, որ և լուսաւորեաց զազգս Հայոց հոգով և մարմնով:
Եւ կայ ի մէջ զաշտին գիւղ մի մեծ Բլուր²¹ անուն, անդէն վաղ-
ճանեալ սուրբ հայրապետն Իսահակ Պարթևն, որ էր թոռն թո-
30 սի սրգի մեծ հայրապետին՝ սրբոյն Ներսէսի: Զի յետ սորայ
յազգէն Լուսաւորչին ոչ սք նստաւ յաթոն հայրապետական, զի
մարմին սրբոյն Սահակայ Ալաշկերտու տարան ի Մուշ և հան-
գուցին ի գիւղն Յաշտիշատ. և է այժմ մեծ վանք, հոշակաւոր,
21 Զինեալ կայ ի վերայ նորա:

1 ԵՅ է սա յոյժ, ԳԸ այժմ փխ. յոյժ: 4 D որ չի: 6 B Երեւան, B երկրին, ԳԸ
երկրին Երէւանայ, ԵՅԳԸ միւս: 7—8 ԳԸ ի (Արտաղ) չի: 8 D և չի, B առ, ԳԸ առ,
B և ամենայն զօրքն: 10 D Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի չի: 9 ԳԸ Ղալսարու: 11—12
B Աղանաղիկեա, B Աղանաղիկեա, ԳԸ Աթանաղիկեայ սուրբ հայրապետին: 13 Գ հրէշ-
տակին, Մամիկոնից: 12—33 D տեսեալ զմարմնս հրէշտակի..... գիւղն Յաշտիշատ չի: 15 B
Վաղարշակերա: 17 Գ յօթն, B Եփրատա: 18 ԵՅ այն: 19 ԵՅ և Յօհաննէս անուանեաց չի:
19—20 ԵՅԳ զամենեւեան ազգս Հայոց ճ և իմ ոգի: 20 ԵՅ առհասարակ չի: 21 ԵՅ ար-
գելեալ գետն զարձաւ յետս, Գ արգելեալ գետն յետս: 22—23 ԵՅԳ և ամենայն հաւատա-
գելոց չի: 23 ԵՅԳ ապա: 23—24 ԵՅԳ փրկագործ..... զահաւոր զխորհուրդ սուրբ չի:
25 ԵՅԳ զահաւոր չի, ի կենարար: 27 ԵՅ և (Լուսաւորիչ) չի, 28 B կա, Գ ի մէջ չի,
29 Գ թոռ: 30 B սորա: 31 ԵՅ յազգէ: 32 Գ սրբոյն չի, ԵՅ Սահակա: 33 Գ Աշտիշատ:
34 A շինեալ չի, D կայ չի:

Եւ անտի գայ հասանէ ի քաղաքն Հայոց Մանգղերոս գաշ-
տաձե, պարոնանիստ, զի սատ արար ստանձին ժողով Հայոց
կաթողիկոսն սուրբ Յօհանն Յօճնեցին, ճժԷ (668) թվին²², որ ի
ժամանակս Եզր կաթողիկոսին այլայլեալ և խանգարեալ էր,
5 վասն մարմնոյ և հեշտասիրութեան, որ ոչ անկցի յաթոռուն և ի
պատիւ մեծութենէն փառացն, որ ունէր սուրբն հայրապետն
Յօհանն Յօճնեցին, հաստատեաց զնիկիական դաւանութիւնն և
ուղղեաց զամենայն կարգս և կանոնս Հայաստանեաց եկեղեցոյ:
Եւ ձեռնադրութեամբ իշխանին Արծրունեաց Վարդ Պատրիկին
10 զազգան Հոռոմոց, որ եկեալ և տնաւորեալ էին յերկիրս Հայոց,
զամենեան հանեաց և աքսորեաց տամբք և ընտանիօք մինչև
սա ամիս Պոնտոսի, որ է Սե Ժովն: Եւ ունի բերդ սրբատաշ, մեծ
և պարսպաւոր, եկեղեցիք և վանորայք հրաշալիք տեսողացն,
գիւղք և աւանք բազումք, խոտալիր և ջրաւէտ, հօտք և անա-
15 սուխք բազում, գէրք և գեղեցիկք և վարժ երկվարք և ձկուկնք
զանազան: Եւ է սա քաղցր երկիր և բնակարան Հայոց և Մարաց
և ունի սինօս մինչ ի Արճէշ, Խլաթ և Արծիկէ:

Եւ անտի գայ երկիրն Ապահոնեաց պարոնանիստ, որ այժմ
Խնուս արտաձայնի, և ունի փոքր զգեալ մի պարսպաւոր. ունի
20 գաւառ և գիւղք բազում հացալից և խոտալիր և հովիտք բազում
ոչխարաց, իւղ և մեղր բազում իրրե զջուր առատ, և ունի աղ-
բիւր աղի, որ իրրե գառու հօսի, քանի որ պիտոյ է, ի կայլս և
ի փոսս թողուն, որ արեքականն հայեցեալ Հորացուցանէ, իրրե
զցորեան ժողովեալ, դարս և կուտակս առնեն և վաճառեն, որ
25 բազում զօրաց թօշակ լինի, ապա թէ ոչ պիտոյանայ ջուրն, թո-
ղուն, որ գնացեալ խոտնի Եփրատ գետն: Եւ սատի ելանէ արապի
ձիան վարժ և քէշլան. և բնակիչք երկիրս բազում Հայք և Քուրդք,
և ունի սինօս մինչև ի Չարբօր և ի խաւսն[ւ]րդս Մուրատ գետոյն,
որ է Եփրատ:

30 Եւ անտի է գաւառ մի փոքրիկը, որ այժմ Վարդո²³ ասեն,
և ունի գիւղք և աւանք բազում գեղեցկաշէնք Հայոց և Քրդաց,
եայլաներ և անասունք բազում, իւղ և մեղր բազում և ամենայն
բարութեամբ լի. և ունի սինօս մինչ ի վանս Գլաիս սուրբ կա-
35 րապետին և միուս կողմն մինչև երկիրն Մանգաղունեաց, որ
այժմ Գինճ²⁴ անուանեն:

1 Բ գա: 2 Դ զի չիւ, ԴԺ Ժողովք: 3 ԲԴԺ սուրբ չիւ, ԵԲԴ Օճնեցին, ԴԺ Թուին:
4 ԴԺ Եզրի, Ե այլայլեալ էր: 5-7 տողերը ԵԲԴԺ վասն մարմնոյ..... Յօհանն Յօճնեցին
չիւ: 7 ԴԺ վերտին հաստատեաց: 8 Ը հաստացեաց փխ. Հայաստանեաց, ԴԺ Հայաստա-
նեաց չիւ: 8-9 Դ Եկեղեցոյ և չիւ: 10 Ե երկիր: 11 ԵԲԺԺ ընտանեօք: 12 ԴԺ յափն
ԵԲԺ՝ ծով, ԵԲ ունի սա բերթ: 13 Դ վանորայք: 14 Ե բազում: 15 ԵԲԺԺ ձուկ: 17 Ի
չիւ, ԴԺ բազումք: 21 ԵԲԺԺ բազում չիւ: 22 ԵԲԺԺ կալս: 23 ԵԲ փոս, ԵԲԺԺ արեգակն: 24
չիւ, ԴԺ կուտակս, ԴԺ դոր: 25 Ե պիտոյանայ, ԵԲԺԺ ջուրն չիւ: 27 ԵԲԺԺ Հայք բազում, (ԴԺ
բազումք), ԴԺ Քուրդք: 28 ԵԲ մինչ, ԵԲԺԺ և (ի) չիւ: 30 ԵԲ Դ փոքրիկ, Դ Վարդոյ, Դ
Վարդոյ: 31 ԵԲԺԺ և աւանք բազում չիւ: 32 ԵԲԺԺ եայլանի (ԴԺ յեայլանի) հօտք (ԴԺ
հօտք չիւ) և անգեայք բազում, ԵԲԺԺ և մեղր չիւ: 33 ԴԺ Գլաիայ, ԵԲ սրբոյ: 33-34 ԴԺ
կարապետի: 34 ԵԲԺԺ միւս, ԵԲ յերկիրն:

Եւ գայ յայս կողմն է երկիր մի մեծ և լեռնային սառնա-
սուռն, անփայտ և ձրմեռային, և պարոնանիստ մեծ, որ այժմ
Թաքման²⁵ ասի, և ունի գիւղք և աւանք բազում, և Քրդաց
եայլաներ, որ ամառային վրանաւ Գեղարու շրջին, և ունի աղ-
5 բիւր աղի, որ լընու բազում տեղիս և է օգուտ մեծ, որ է զա-
նազան և անթիւ աղուն ջրոց ըլլալոց սառն և բարեհամ, որ
այժմ Բինգոլ ասի, որ գետն Արաղ ի սորա լեռանցն ելանէ և
գնացեալ իջանէ ի մէջ գաշտին Բասենոյ: Իւղ երկիրս է անապական
իրրե զջուր անարատ, ոչխարք և անասունք բազումք և մեծամեծք
10 և գեղեցիկ, քաշլան ձիան բազում, և ունի սինօս մինչև Բասեն,
Արզրում և Կեղի:

* * *

Այս է թէմ և վիճակ նստող փաշային գեղեցկաշէն մայրա-
քաղաքիս մերոյ Արզրումայ. զի ամենայն շրջակայ բերթորայքս
և գաւառքս, զորս պատմեցից կարգաւ առհասարակ հուքմի և
հրամանի ներքե ի սորա են, զի ոչ ոք կարէ կիալ ընդդէմ հրա-
15 մ[ան]աց սորա, ոչ պարոն, և ոչ իշխան կամ սուպաշի և կամ գա-
մ[ան]աց սորա, ոչ հնազանդեալ ամենեքեան. և թէ լինի օլ ոք, որ
տաւոր, ոչ այլ հնազանդեալ ամենեքեան. և թէ լինի օլ ոք, որ
խոտապարանցի, առժամա[յ]ն սրոյ ճարակ կու տայ զինքն և
20 Ա. (1) շինական Քուրդ կամ Ա. (1) գուղական աղքատ կամ Ա. (1)
աղատ ի գանգատ գնան, առժամա[յ]ն կու սպանանէ կամ իւր
գաւառէն [կու] վարէ ուր և կամի, և կամ բերթէն կու հանէ և
իշխանութիւնն այլոց կու տայ և կամ կու թալանէ, կաշառօք
իշխանութիւնն այլոց կու տայ, կամ կու մահացուցանէ
զինքն ոչ ոք կարէ կալ ընդդէմ սորայ, կամ կու մահացուցանէ
25 կամ կու կեցուցանէ, գուղէ մօլլա լինի, գուղէ դատի լինի, գա-
տաստանաւ կու գատէ և ի կենաց կու հանէ: Եւ իշխող է սա
տաստանաւ կու գատէ և ի կենաց կու հանէ: Եւ իշխող է սա
մինչև ի Բալու, ի Համթա գաւառն, այս փաշային կերպացն²⁶ է
տոհմասարակ, զէպի յարեմուտս մինչ ի Թօխաթ, ի Սերաստիայ

առհասարակ, զէպի յարեմուտս մինչ ի Թօխաթ, ի Սերաստիայ
1 Բ -գա, Եւ է չիւ: 2 ԵԲԺԺ ձեռնային, (ձրմեռային) և չիւ: 4 ԵԲԺԺ եայ-
լանի (ԴԺ յեայլանի), ամառն: 5 ԵԲԺԺ որ լընու բազում տեղիս և է օգուտ մեծ որ է չիւ:
7 ԵԲ ասեն: 8 Ը խոր փխ. իւղ, ԴԺ խոր փխ. իւղ, 9 ԵԺԺ անարատ չիւ, ԵԲԺԺ անա-
սուռն և ոչխարք, բազումք և չիւ: 10 Դ գեղեցիկք, ԵԲ քէշլան, Դ քէշլան, ԵԲԺ
մինչ: 11 ԴԺ և Կեղի և Կաղի: 12 Ե փաշային: 12-13 ԴԺ Այս է թէմ և վի-
ճակ Արզրում նստող փաշային կերպացն փխ. Այս է թէմ և վիճակ.....մերոյ Արզրու-
մայ: 13 Դ բերթորայքս: 14 ԴԺ գոր, ԵԲԺԺ և (ոչ) չիւ, ԵԲ և կամ, ԴԺ և (կամ) չիւ: 17 ԵԲԺԺ
15 ԵԺԺ ի չիւ, ԵԲԺԺ կեալ: 16 ԵԲԺԺ (ոչ) չիւ, ԵԲ և կամ, ԴԺ և (կամ) չիւ: 17 ԵԲԺԺ
հնազանդ, ԵԲԺԺ օլ չիւ: 19 ԵԲԺԺ շինական քուրդ կամ գեղեցիկ աղա (ԵԺԺ աղայ) ի
կամ թուրք կամ (ԵԲ և կամ) շինական քուրդ կամ գեղեցիկ աղա (ԵԺԺ աղայ) ի
22 ԵԺԺ կու վարէ ուր և կամի և կամ չիւ, ԴԺ կու հանէ և ի բերթէն կու վարէ փխ. կու
23 ԵԺԺ կու վարէ ուր և կամի և կամ բերթէն կու հանէ, ԵԲ և բերթէն: 22-23 ԵԺԺ և (իշխանու-
թիւնն) չիւ: 23 Ե զիշխանութիւնն նորա այլոց, Ե տա: 24 ԵԺԺ ընդդէմ
վարէ ուր և կամի և կամ բերթէն կու հանէ, ԵԺԺ կամի կու մահացու-
կար սորայ չիւ, ԴԺ ոչ ոք կարէ ընդդէմ հրամանի նորին կեալ, ԵԺԺ կամի կու մահացու-
ցանէ: 25 ԵԺԺ կամի, Ե մօլլայ, ԵԺԺ (գատի) լինի չիւ, Դ կուղէ մօլլայ, ԴԺ կուղէ դատաւոր
փխ. գուղէ դատի լինի: 26 ԵԺԺ կու գատէ և չիւ: 27 ԵԺԺ մինչ, ի (Համթայ) չիւ: 27-28 ԵԺԺ
Համթա (Ե Համթայ) փաշայի (Ե փաշայի) կերպ փխ. Համթա գաւառն.....առ հասարակ:
ԴԺ մինչև ի Բալու Համթայ փաշային կերպ փխ. մինչև ի Բալու..... առ հասարակ: 28 ԴԺ
արեմուտս, ԵԺԺ և ի Սերաստիայ:

և Մատինայ և Արապխտան և Շամա տունն բովանդակ || մինչև 15
 և Պաղտատ քաղաքն և ի Հնդկաց ծովն ի Բարսայ և ի Բանտար
 քաղաքն իւր փաշային ձեռքն է: Եւ ի հուսիսայ կողմն մինչև ի
 15 Լէհաց երկիրն, Թօնայ գետի եզերքն և ամենայն Մաճարքն ևս
 հարկատու արարին, Կաֆայու երկիրն և Թաթարխտանու բո-
 վանդակն մինչև ի Ուսուզի բերդն ևս՝ Աղախու բերդն տաին և
 տիրեցին, նաև Սե ծովու եզերքն ամենայն, որ գնացեալ հա-
 սին ի բուն Վրաց տուն և տաին զՊաշխաչուխ³² թագաւորի քա-
 10 ղաքն և տիրեցին մինչև ի Թիֆլիզու սինսուն: Եւ ի յարեւելից
 կողմն Ախլցըխայ և Չլարոյ երկիրն և Շիրակիանա երկիրն, Յանի
 քաղաքն իւր թէմովն մինչև ի դուսն՝ Էրէւանայ, և միւսս կողմն
 Վանայ երկիրն՝ ամենայն թոյ և ի Սալմաստ և ի Ջուլամերկ, և
 15 Հագարացոց երկիրն ամենայն, Մսկաց և Սասնոյ գաւառն
 ամենայն, Քրաուստան և Ասորեստանեաց երկիրն ամենայն մինչև
 ի Շահրաղու³ քաղաքն իւր փաշային է: Այս ամենայն աշ-
 խարհիս տիրեցին, որ իբրեւ զԱ (1) ձու ի ձեռին ունի թագաւորն
 Ստանպուլա մեծ կայսրն, զի գտիրեալն ամենայն կարօղ է առանց
 20 բերթի պահել Ա (1) մատ գրով, կամէնա կու կեցուցանէ և մա-
 հացուցանէ: Զի ոչ Ղրղլպաշ և ոչ այլ թագաւոր ոք || պա-
 տերազմաւ կալ ընդգէմ սորա կարի: Զի ըստ Աստուածաշունչ
 գրոց պատմութեանցն, որ գրեալ կայ, թէ յերուսաղէմայ երկիրն
 ԲԺ (12)-ն թագաւորութիւնն բաժանեաց, իսկ գա Ա (1) փոքր
 փաշայի է տուեալ: Բայց այժմ ԸԾ (150) թագաւորութիւնն
 25 աւաղելով և արատսուելով գրեմ, յիշելով զսոսպ և զբիրտ զան-
 կարք և զանվարք զօրացն Հայոց, որ անհնազանդք եղեն առա-
 քելաց և հայրապետաց ևս թագաւորաց և իշխանաց, զի արաուդի
 գնացին և անբարտաւան շաղութ շրջեցան մինչ որ անբարկա-
 նելին Աստուած խեթիւ հայեցաւ և ներդրութեամբն Աստուծոյ

1 ԵՅԻԸ և (Մատինայ) չիւ, Մատինան, և (Արապխտան) չիւ: 2 ԳԸ Բաղդատ քա-
 ղաք, Ե Բարսա, ԳԸ Բարսայ, ԵՅԻԸ և ի չիւ: 3 Ե փաշայի, Ե փաշայի ձեռն է, ԵՅԻԸ
 հիւսիսայ: 4 Ե ի (Լէհաց) չիւ, Գ գետէ, ԵՅԻԸ և (ամենայն) չիւ, ԳԸ Մաճարք: 5-6
 ԵՅԻԸ Թաթարխտան բովանդակ: 6 ԵՅԻԸ ի չիւ, ԳԸ Ուսուզի, ԵՅԻԸ ևս չիւ, Ե Աղախու
 բերդն չիւ, ԵՅԻԸ բերդն չիւ: 7 ԵՅ նայեա, Ը նաե, ԵՅ Սե չիւ: 7-8 ԳԸ հասանի: 8 Գ զՊաշ-
 խաչուխ, Ը զՊաշխաչուխ: 9 ԵՅ Թիֆլիզու, ԳԸ Թիֆլիզու, արեւելից: 10 ԵՅ Ախլցըխայ
 երկիրն, Ը Ախլցըխայ երկիրն, ԵՅԻԸ Չլարոյ փխ. և Չլարոյ երկիրն, ԵՅԻԸ Շիրակիանայ,
 11 Ե Երևանայ, Ե Երևանայ, ԳԸ Երէւանայ, ԵՅԻԸ միւս, Գ և միւս: 12 Ե Վանայ,
 ամենայն մինչև թոյ, Ե ամենայն մինչև, ԳԸ ամենայն մինչև ի թոյ, Գ
 և ի Ջուլամերկ չիւ: 13 Ը հագարացոց, Ե Սասնայ, Ե Սասնայ: 14 ԵՅ Քրաուստան,
 Գ Գրգախան, ԵՅԻԸ և (Ասորեստանեաց) չիւ: 15-16 ԵՅԻԸ անհուն աշխարհ
 (ԳԸ աշխարհաց): 16 ԵՅ զմէկ փխ. զԱ, ԳԸ զԱ չիւ, զձու: 17 ԵՅ Բաղդատայ,
 Ստանպուլայ, Ը տիրեալ: 18 ԵՅԻԸ գրով կամենայ (ԵՅ կամենայ), կամենայ (Ե կա-
 մենայ) կու մահացուցանէ: 19 ԵՅԻԸ ոք չիւ: 20 ԵՅ կարէ, ԳԸ կարի չիւ: 21 Ե
 երուսաղէմայ, Գ Երուսաղէմայ: 22 ԵՅ թագաւորութիւն, ԵՅ երկրորդ թագաւորութիւն
 ԵՅ մէկ փխ. Ա: 23 Ը տուել, ԵՅԻԸ և փխ. բայց, Ե հարիւր Ծ, ԵՅԻԸ թագաւորութիւն
 24 ԵՅԻԸ ի բուն: 25 ԵՅԻԸ արատսուելով և աւաղելով: 26 Ե կարգ և զանվարք, ԵՅԻԸ
 կարգ և զվարք: 26-27 ԵՅԻԸ առաքելաց և չիւ: 27 ԵՅԻԸ թագաւորաց և հայրապետաց
 և իշխանաց չիւ: 28 Գ գնային, ԵՅԻԸ շաղութ, Ե շաղութ: 28-29 ԵՅԻԸ անբարկանալին

թագաւորեցին սոքայ, սոյնպէս առաքիւն Պողոս գլուխ [Բ, 14]
 գրէ, թէ Վեթիանոսը յօրէնս ոչ ունին, բնութեամբ ըստ օրինացն
 շարժին, նոյնպէս սոքայ, հնազանդ լինելով փոքրն մեծին,
 5 առաւել զօրացան, զի որչափ զաղիւր և անօրէն գործք կայ, որ
 քրիստոնէից խոտելի է և պարսաւելի է, զայն սոցա օրէնք է՝ զի
 և գործելի է, զի ցեղ ու ցեղ և ազգի-ազգի սուտ պատճառաւ
 և հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի, և
 10 անողորմ տուգան առնուն ի քրիստոնէից, զի ինձ այսպէս թվի,
 թէ Դանիէլի գլուխ [Է, 19, 23] || վասն սոցա մարգարէացաւ, վասն
 չորրորդ գաղանին, թէ Վեթի էր և զարմանալի, ուտէր և զմա-
 15 ցեալսն առ ոտն կոխէր³⁴: Սոքա են, որ մեր թվականին Կ (611)
 եղեալ էր, և այնչափ տարի ուտեն ևս զազգսն քրիստոնէից առ
 ոտն կոխեն ամենայն կողմանց, զի որ էհարն նոյն ինքն բժշ-
 կեացէ և փրկեալ ազատեացէ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս զազգս
 Հայոց ի ձեռանէ սոցա. ամէն:

* *

Եւ ես դարձայց զառաջ[իկ]այ պատմութիւնս Թէոդուլուսի
 բերթիս զգնտածեալ բոլորակութիւնն, զմուտն և զելն այժմոյս, զգե-
 րեցիկ ամանն, զցրտասառուց ձմեռն, զընակիչ քաղաքիս, թէ
 որքան է և կամ ով ոք են ժառանգողք սորա:
 20 Նախ և առաջ բերթս այս Գ (3) պարսպաւ[ու]որ է, և Ա (1)
 քան զԱ (1) բարձր աշտարակ է, և ամենայն պուռճքն խոտո-
 վային է, որ է շէշխանայ, և մեծութիւնն սորա Բ և Գ (2-3)
 կանոն սաղմոսիւ հազիւ կու շրջապատի³⁵, և ունի Գ (4) դուռն՝
 25 արեւմտեալ և արեւմտաք, հիւսիս և հարաւ: Շինւածն, որ ի մէջ սորա
 է, զանազան և զարմանալի, սրբատաշ և փայտեայ, զեղազորեալ
 է, զանազան և զարմանալի, սրբատաշ և փայտեայ, զեղազորեալ
 զեցիք, զորն երկին և զորն արարեալ են մզկիթ և զորն քակեալ
 || կան: Եւ է գերեզման սրբոցն Սահակայ և Յօսեփայ³⁶, որ այժմ
 30 մանն ունի ջուր սառն և բարեհամ, որ առնէ բազում ցաւոց
 և մատրասաներ, բարձրաեմ, քարեայ զրամբ, շինեալ ոսկէզօծ,
 և մատրասաներ, բարձրաեմ, քարեայ զրամբ, շինեալ ոսկէզօծ,

1 Ե սուրբ առաքեալն, ԵՅԻԸ առաքեալն, ԵՅԻԸ գլուխ [Բ, 14] չիւ: 2 ԵՅ զօրէնս, ԳԸ
 օրէնս, Ե ունի, ԵՅ ըստ չիւ: 3 Ե սոքա, Ը նմանապէս նոքա փխ. նոյնպէս սոքայ: 4 ԵՅ
 աղտեղի փխ. անօրէն, Ե կա: 5 ԵՅ (խոտելի) է չիւ, ԳԸ (պարսաւելի) է չիւ, ԵՅԻԸ (օրէնք)
 է զի չիւ: 5-6 Ե զարմէնք և գործելի է: 6 ԵՅԻԸ պատճառաւ: 7 ԵՅ է չիւ, անպատմելի
 է: 8 ԳԸ և (անողորմ) չիւ, ԵՅԻԸ առաջին չիւ, ԵՅԻԸ առնուն, ԳԸ թուի: 9 ԵՅԻԸ գլուխ
 է: 10 ԳԸ և (անողորմ) չիւ, ԵՅԻԸ զմնացեալ: 11 ԵՅԻԸ սոքա են որ Մահ-
 լէ, 19, 23 չիւ: 10 ԵՅ ուտէր ուտէր: 10-11 ԵՅ զմնացեալ: 11 ԵՅԻԸ սոքա են որ Մահ-
 մէտն ի մեր, Ը Մահմետն փխ. սոքա են որ: 12 ԵՅԻԸ եղեալ է, Ը Կ տարին եղեալ է,
 ԳԸ տարիք, ԵՅԻԸ և զազգս: 14 ԳԸ մեր չիւ: 15 ԳԸ ի ձեռն: 16 Ա ևս փխ. ևս, ԳԸ առա-
 ղեալ զպատմութեանս Թէոդուլուսոյ, ԵՅ պատմութեանս: 17 ԳԸ բոլորակութիւնս, ԵՅ
 ջիկայ պատմութեանս Թէոդուլուսոյ, ԳԸ զընակիչ: 20 ԳԸ յառաջ, Ը Գ չիւ, ԵՅ մէկ փխ. Ա:
 21 ԵՅԻԸ զմէկ փխ. զԱ, ԵՅԻԸ (աշտարակ) է չիւ, Ե Բարձր: 22 Ե շէշխանայ, ԵՅԻԸ մե-
 ծութիւն, և Գ չիւ, Ը երկու փխ. Բ: 24 ԵՅԻԸ (արեւելք) և չիւ, շինուածք: 25 ԵՅԻԸ է
 չիւ, ԵՅ փայտեալ: 26 ԵՅ աղիւսեալ: 26-31 ԵՅԻԸ բազում եկեղեցիք,.....ևս ունի շատ չիւ:
 32 Ե քարեալ զրամբ, Ե զրամբ:

մինչ ի ծագել արեգականն [յ]որժամ զգուռն բանան, ապա դի-
մեալ դան եկեղեցին և աղօթեմք ի միասին և եմք քահա-
նայք 1 (30) կամ 10 (40), եղբայրք սիրով առ յիրարս եղևու,
ամենեքեան զբազիրք և ծաղկարարք, հմուտք ի ժամերգութեանն
5 և ճարտարասանք, տեղեակ չին և նոր կտակարանաց, զի ամե-
նայն օր ՃԾ (150) փոխ Սաղմոսացն վրձարի անխափան, ժամ
և պաշտօն պատարագ մատչի, || սարկաւագունք բազումք փափ-
զաձայնք և երգողք գոյնգոյն եղանակք երաժշտական երգոց և
10 տուժարական արհեստից տեղիակք, պարկեշտ գնացիւք և քաղա-
քավարութեամբ ի լի, զոր տէր Աստուած հաստատուն և ան-
զըրգվելի պահեսցէ անարատ սրբութեամբ. ամէն:

Եւ գուռն բերթին այն, որ քնդ հուսիս հայի, Կանայ և
Վրաստանու գուռն կոչի, որ զարմանալի խաչեր կան կաղմեալ
և դրոշմեալ ի սլարիսպն, կան որ և հիանալի է ի տեսողացն.
15 և ի վերայ միջի գրանն սեմոց գրօշմեալ կայ սրբոյն Սարքսի
զօրաւարին պատկերն նիզակն ի ձեռին և հեծեալ երկվարս ի
պանպանութիւն քաղաքին. Եւ պարսպէն ի գուռս Դ (4) կողմն
շինութիւնք բազում և կան ընտեղեալ մինչ ի 100 (40000) տուն
մարդիկք, խապանք և ենկիչարիք, յոյժ քնչալէտք, բայց ազգէս
20 Հայոց հազիւ թէ կան Դ (4) և Ե (5000) առհասարակ: Եւ ի
վաճառականացն ի Դ (4) կողմանց ազգէս Հայոց անթիւ կան
նստեալ տարին բոլոր բովանդակ ի գնել և ի ծախել՝ ի փառչայ
և ապրշում. ցեղ ու ցեղ զումաշ և զանաւուղ չուխայ, կտակէզէն
և քթան անթիւ. և բազում ջալանիր քար, ալմաս և եայցութն,
25 լալ և զմրութն, սամուր և վարշող և ամենայն || մազեղէն ի
բոլոր տարին յայտնի գնեն և վաճառեն, զի այժմ քաղաքս այս
յոյժ բանտար է նման Ստանպօլայ, որ տարին Ժ (10) կամ Ի (1)

1 ԴԾ մինչև, արեւուն, յորժամ զբերդի գուռն բանան: 2 ԵՅ զան մայրս մեր
ի սուրբ եկեղեցիս փխ. զան եկեղեցին, ԴԾ յեկեղեցին: 2—3 Դ քահանայ, Դ
և քահանայ: 3 ԵՅԴԾ կամ 10 չի, ԵՅ իրեարս, ԵՅԴԾ եղեալ չի: 4 ԵՅ գրա-
դիր: 4—5 ԵՅ ժամասաց և ճարտարասանք փխ. հմուտք ի.....ճարտարասանք, ԴԾ
ծաղկարարք ժամասաց և ճարտասանք հմուտք հին և նոր կտակարանաց փխ. ծաղկարարք
.....նոր կտակարանաց: 5 ԵՅ ի հմուտք փխ. տեղեակ: 6 Դ Սաղմոս: 7 ԵՅԴԾ պաշտօն
չի, ԴԾ սարկաւագունք, ԵՅ բազում: 8 ԵՅ եղանակաց: 9 ԵՅԴԾ տեղիակք չի: 9—10 ԵՅԴԾ
քաղաքավարութեամբ ի (ԴԾ ի լի) անդադար կան ի փառարանութիւն (ԴԾ փառարա-
նութիւնս) Աստուծոյ փխ. քաղաքավարութեամբ ի լի: 10 ԵՅԴԾ Յիսուս փխ. Աստուած,
10—11 ԵՅ պահեսցէ հաստատուն և անզրգվելի: 11 ԵՅԴԾ անարատ սրբութեամբ չի: 12 ԵՅԴԾ
հիւսիս: 13 ԵՅԴԾ Վրաստան, Ե գուռն չի, ԴԾ կոչեն: 13—14 ԵՅԴԾ կաղմեալ և չի: 14 ԵՅ
դրոշմեալ կան, ԵՅԴԾ կան որ և չի է ի չի: 15 ԵՅ գրան սեմոցն, ԴԾ սեմոցն, Դ քրօշ-
մեալ կայ չի, Ե կա: 16 ԵՅԴԾ զօրաւարին չի, նիզակ, ԵՅ և չի, Դ երկվար: 17 ԴԾ առ
ի պանպանութիւն քաղաքիս, Դ ի չի, չորս: 18 ԵՅ մինչև, Դ քահանայ հազար: 19 Ե
քնչալէտ, Դ քնչալէտք փխ. քնչալէտք: 20 ԵՅ Հայոց ԲԻ տուն հազիւ կան, ԴԾ Հայոց
ԲԻ (Դ երկու հազար) տուն հազիւ թէ գտանի, ԵՅԴԾ առհասարակ չի, (և) ի չի: 21 ԵՅԴԾ
վաճառականք, Դ վաճառականք ի չորից կողմանց Հայոց ազգէս, ԵՅԴ Հայոց ազգէս: 22 Ե
(և) ի չի, ԵՅԴԾ ի (փառչայ) չի: 23 ԵՅ ապրշում, ԴԾ ապրշումեղէն, ԵՅԴ զանազան
փխ. զանաւուղ, Ե չուխայ: 24 Ե (անթիւ) և չի, ԵՅ ջալանիր, ԴԾ ալմաստ, ԵՅ եայցութն,
ԴԾ յեղութ: 25 ԵՅԴԾ զմրութն (ԴԾ և չի) լալ: 25—26 ԵՅԴԾ տարին ի (Դ ի չի)
բոլոր: 27 ԵՅԴԾ Ժ փխ. Ժ կամ Ի:

(20000) բեռն մտանէ և կելանէ, որ ՃԻ (100000) զուռուշ մտանէ
քահանայ, Թող զիւր Թեմին և սարերուն Քրդաց կէլուրն.
այս ամենայն գալօղ և գնացողաց լինի, որք են վաճառականք,
5 Եւ բերթս այս շինեալ կայ ի բարձրանիստ տեղի, իրր Թագա-
ւորական գահոյք նստեալ առ ստորոտով բարձր լերին մի, որ
Շողալար ևս Գահանամ կոչեն և հայի ի վերայ բոլորաձե խո-
տալի և ջրալէտ գաշտին և գեղեցկաշէն գուղորէիցն իւրոց, ևս
առաւել ի վերայ օրհնեալ գուղին Կանայ⁴¹, որ անդ բնակեալ կան
Գ և ԴՃ (400) տունք Հայոց և ունին գեղեցկաշէն եկեղեցի մի,
10 որ անուն սրբոյ Վառվառիայի է կառուցեալ սուրբ կուսին, որ
և կատարմանն ի տեսունէ հայեցեալ ի տապաստ և ի ծաղկեալ
երկիսայքն և տանին ի գուռն, այնժամա[յ]ն չորանայ և ազատի
շնորհքն Քրիստոսի և սուրբ կուսին Վառվառիայ. և կան քա-
հանայք Ժ (10) և սարկաւագունք և բազում գպիրք յա-
15 ղաժամք ի փառարանութիւնն Աստուծոյ: Եւ ունի || Գիւղս այս
և գաշտս սիւս և պողարեր հոգն, որ գարի և ցորեան և բազում
կտաւատ լինի, որ բոլոր շրջակայ գաւառներն սոքա կու ընուն
ձիթով, որ ԺԲ (12) նուկի ձէթն Բ (2) գրամ արծաթոյ վաճա-
20 գեղեցիկ մեծ եզինք ախորժք տեսողացն առհասարակ. և է այժմ
շրջակայ գիւղքս և գալմաքս ամենայն Հայաստան. ի գիւղն
Աշխալայ⁴², որ է ԵՃ (500) տուն Հայոց, և ունի աղբի[ւ]րս աղի,
զի յոյժ բազում և առատ լինի: Եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ
քան զամենայն երկիր հանգարտ և խաղաղութիւն, առևտուր
25 բազում, յոյժ լիութիւնն հացի, մսի, եղի և մեղրի: Տունք և
կա-
սարանք շինվածք ամենայն որպէս Տաճկի, հանդերձք և կա-
նացի զարթեւքն միապէս՝ ոսկեղէնք և ապրշմեղէնք որչափ և
նարեա ի գլուխս մեծաց և փոքունց, արանց և կան[ան]ց ամե-
նից որչափ վայել է. գօտի զարօլ ևս փաթանի, հագիստն ամե-
30 նայն արանց աթլաս և ծիրանի, չուխայ ազգ և ազգ, և ի բա-

1 ԵՅԴԾ բեռ, Դ կելանէ: 2 ԵՅ փաշին, ԴԾ փաշին, ԵՅԴԾ Թէմի, սարերուն, Դ
Քրդերուն: 3 ԵՅԴԾ գալօղ և գնացող վաճառականացն: 4 Ե կա, ԵՅԴԾ ի չի, ԴԾ տեղիս:
5 Դ մի չի: 6 ԵՅԴԾ և փխ. ևս, Դ կոչեն: 7 Ե գեղեցկաշէն, ԵՅ գեղորէիցն իւրոյ, Դ
Գիւղորէիցն, Դ գիւղորէիցն, ԵՅ ևս և, Դ և փխ. ևս: 8 ԵՅ աւրհնեալ գիւղին կարնոյ որ
ալժմ կան վերաձայնեն փխ. օրհնեալ գուղին Կանայ, ԴԾ գիւղին, ԵՅ որ չի, են փխ.
կան: 9 ԵՅԴԾ ԳՃ տուն Հայք: 10 ԴԾ որ չի, ԵՅ յանուն, ԵՅԴԾ սրբոյ կուսին Վառվառեայ
(Ե Վառվառեայ) է: 10—11 ԵՅԴԾ սուրբ կուսին.....հայեցեալ չի: 11 ԵՅԴԾ որ տապաստ փխ.
և տապաստ, (և) ի չի: 12 ԵՅԴԾ աղայքն փխ. երեխայքն, և (տանին) չի, Ե չորանայ: 13 ԵՅ
սուրբ չի, ԵՅԴԾ Վառվառեայ, Ե Վառվառեայ: 14 Դ տան, Դ սարկաւագունք, ԵՅԴԾ և
բազում գպիրք չի: 14—15 ԵՅԴԾ յալաժամ փառարանութիւն, Ե յալաժամ: 16 ԵՅ
սեւալ, ԴԾ սեւալ, Դ հոգմով փխ. հոգս, ԵՅ հոգ, (գարի) և չի: 17 ԵՅԴԾ կտաւատ քա-
ղաւ, ԴԾ սեւալ, Դ հոգմով փխ. հոգս, ԵՅ հոգ, (գարի) և չի: 18—19 ԵՅԴԾ կու տան փխ.
զում, ԵՅ շրջակայ, ԵՅԴԾ կու չի: 18 Դ տաններկու, երկու: 18—19 ԵՅԴԾ կու տան փխ.
վաճառեն: 19 Ե որ փխ. և, ԵՅԴԾ գիւղս այս չի, ԵՅ Դ գիւղայ.....յոյժ բազում և առատ
առհասարակ չի: 21 ԵՅ շրջակայ, ԵՅԴԾ միապէս չի: 26 ԵՅԴԾ շինուածք,
լինի չի: 25 ԵՅԴԾ լիութիւն, ԵՅԴԾ և մեղրի չի: 26 ԵՅԴԾ աղայոց և արանց
ԴԾ հանդերձ: 27 ԵՅԴԾ զարթեւք, Դ զարթեւք, ԵՅԴԾ միապէս չի: 28 ԵՅԴԾ աղայոց և արանց
(Ե արանցն) ամենայն (Ե ամենայն չի փխ. մեծաց և փոքունց: 28—29 ԵՅԴԾ արանց և
կան[ան]ց ամենից որչափ վայել է չի: 29 ԵՅԴԾ ամենայն գօտի զարօլ, ԵԾ և փաթանի,
ԵՅ և փխ. ևս, ԵՅԴԾ հագեստն: 30 Ե չուխայ, ԵՅԴԾ և (ի) չի:

գինոյ, փայտի, աղ և մեղր անասելի և անպատմելի. զի Կ (60) ոտք երկայն և գրկաչափ լայն և հաստ փխճի փայտն Ա (1) դուռուշ, որ մինչև ի ծայրն ոտ ոչ գոյ, որ տեսանելն մարդ հիւսնայ և ապուշ մնայ. դասն Ա (1) ըսուպ, ոչխարն Բ (2) ըսուպ, 5 կովն Զ (6) կամ Ը (8) ըսուպ, ձին և եղն նոյն գունով, եղ և մեղր Ա (1) լիտրն կէս դուռուշ, գինի անթիւ, և սոքայ անպակաս տարին ի բոլոր, այսպէս և այլն ամենայն իմաստիս հանճարեղ և պատմական եղբայրդ իմ, զի թէ գտաւ ինչ ի սմայ բոտ հաճոյից ձերոց կամաց, 11 զտեսնէ շնորհաց և զտեսնէ գոհացարութ, 12 թէ ոչ, ներսումն հայցեմ յանցանաց իմոց. ամէն:

* * *

Եւ ունի օրհնեալ քաղաքս այս և երկիրս աթոռք և ուխտաւորք Դ (4), այսինքն Մուտուրկու⁴⁴ և սուրբ Լուսա[ւ]որչի վանք, Բ. է սուրբ Կարմիր և հրաշալի Հնձուց վանք⁴⁵, որ ի ներսէսի է հիմնարկեալ, որ է և պատմիչն ասէ⁴⁶. Գ. է Սաչկաւանք⁴⁷, որ և մասն անդ է ձեռամբ որդոյ թագաւորի ևս Յօնաննէս եպիսկոպոսին. ևս Դ. վանքն հռչակա[ւ]որ ի մօրէն Դրիգորի Մագիստրոսի է, որ անուն սրբոյ կուսին Մարիամու ասի Սպիտակավանք, անդ է Է (7) վիրաց պատկերն ըստ Դուկասու նրկարեալն և է անդ պահապան ազգիս Հայոց. ևս Ե. վանքն է հրաշալի սպիտակ և սիւս, որ է Բաշխենց վանքն, անդ է մասն կենաց փայ[տ]ին, մածեալն աստուածային արիամբն, որ կայ ի Նե[ր]քին Բասեն. ևս այս հրաշալի տաճարքս կան անդադար ժամ և փառարանութիւնն Աստուծոյ, յարածամ սաղմոսերգութիւն և պատարակ մատչին Աստուծոյ համայնից օրհնեն և փառարանեն նաևս ազգն քրիստոնէից հանդերձ, որ է օրհնե[ա]լ յաւիտեանս. ամէն:

Եւ ունի 11 քաղաքս այս և ունի աթոռք Գ (3) այսինքն ևս Մուտուրկու վանք, որոց առաջին և գլուխ է ի քաղաքիս աթոռ, սուրբ Լուսաւորչի վանք, որ ևս ասի Մուտուրկու վանք, որ է 30 այժմ տեղիք միաբանակեցաց, որ է յարածամ ի մէջ սաղմոսերգութեանն ժամ, պաշտօն և պատարագ, զոր տէր Աստուած հաստատունս պահեսցէ ի տէր ամենայն ժամ: Ի Թվականիս մերոյ ՌՂԵ (1646), որ եկն Ստանալօյի Սարգիս վարդապետն սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ, որ անդ էր վարժեալ և ունէր ձայն անեղ

1 D գինոյ, BBFD փայտ: 2 GD երկայն փայտն, BB գրկաչափ մի, լայն և չիւ: 3 GD չկա փխ. ոչ գոյ, որ ի տեսանելն: 3—4 B հիւսնայ: 4 B մնա. D մէկ, Դ Բ դուռուշ, D երկու դուռուշ: 5 BB և կամ, D վեց ոտուկ կամ ութն ոտուկ, BBFD ձի, D և եղն էջն, BB գունակ, GD գնով: 6 B Ա չիւ, լիտր, B Ա լիտրն չիւ, GD կէս կէս դուռուշ Ա լիտրն, B գինին, անթիւ չիւ, BD սոքա: 7 BB D և այսպէս: 8 BBFD պատուական, սմա: 9 BGD տեսնէ, EB շնորհք, և (զտեսնէ) չիւ, GD շնորհք և տեսնէ: 10 BBFD ամէն չիւ: 11—26 տողերը BBFD չիւ: 27 BB և երկիրս փխ. այս և ունի, GD և ունի քաղաքս և երկիրս, և ունի չիւ, D երեք: 27—28 BBFD այսինքն ևս Մուտուրկու վանք չիւ: 28 D ի (քաղաքիս) չիւ: 28—29 BB և միւս վանքն է Մուտուրկոյ որ յանուն սուրբ լուսաւորչին է կառուցեալ փխ. որոց առաջին և գլուխ.....Մուտուրկու վանք: 29 D վանքն, Դ ևս չիւ, GD Մուտուրկու վանք ասեն: 30 BBFD միաբանակեցաց տեղիք: 30—32 BBFD որ է յարածամ.....ժամ չիւ: 33 BB ՌՂ և Ե, GD ՌՂէ փխ. ՌՂԵ BBFD որ չիւ: 34 B Էջմիածնայ:

և զարմանալի անուշ և համեղ, որ և հաւանեցոյց դքսադարս և զերկիրս ճարտար քարոզութեամբն իւրով. և եպիսկոպոսն Ղաղար իւրովի կամովն հրաժարեցաւ և ետ ի նայ զվանքն. և նա դարձաւ առ կաթողիկոսն Փիլիպպոս և էառ հրաման և կօնտակ նստիլ 5 մեծագան աթոռն Թէոդուպօլիս, և եկեալ արար բազում շէնք և շինեալք ձեռնառութեամբ քրիստոնէից և վաճառականաց քաղաքիս և յոյժ աշխատութեամբ երեր ջուր և հան ի գուն վանացն աղբիւր, ևս Ա (1) ջաղացք⁴⁸ մի. յոյժ վայել 11 լուջ և դարմանալի տեսողացն ի վերայ կօչկօչան գետին և գերն և այլ ուղորթիւնս և ի բարի կարգս և կրօնս արար ի սուրբ ուխտս այս, զոր տէր Աստուածն համայնից անշարժ և հաստատուն պահեսցէ մինչև ի կէտ կոչման իւրոյ. ամէն:

Եւ ի միւսս վանքն է Հնձուց Կարմիր վանքն, որոց և յիշատակէ Մօսէս Խորենացին. զոր և հիմնարկեալ է մեծին Ներսէսէ կաթողիկոսէ, որ թողին թողէր սրբոյն Գրիգորի մերոյ բազմաշարչար նահատակին, յարի և քաջ լուսաւորչին. զի յորժամ թագաւորն Հայոց Արշակ առաքեաց զՆերսէս իշխանօք և բազում զօրօք ի կեսարիայ և ելեալ գնացին անդ, ուղղ և երկրպագութիւնն մատուցին: Եւ սուրբ հայրապետն (Եւ)սեբի տեսեալ զհրաշագեղն Ներսէս և փառաւոր իշխանքն ընդ նմայ, յոյժ ուրախացաւ և պատրաստեաց ձեռնադրել զՆերսէս կաթողիկոս Հայոց ընդ նմին և Բարսեղ Ղայսար[ե]ցին, զի յորժամ սուրբ զօժումն ընկալան սուրբ հայրապետէն նոյն ժամա[յ]ն յայտնապէս հողին սուրբ Աստուած էջ ի վերայ սրբոյն Ներսէսի և սրբոյն 11 Բարսեղի, որ 25 ակներև ամենեքեան տեսին երկացունցն արժանաւորութիւնն և հիացեալ փառս ետուն Աստուծոյ, որ այնպէս առաջնոր[դ] ունին սրբազան ազգն Հայոց, Եւ առեալ զսուրբն Ներսէս իշխանօքն և ամենայն զօրօքն յոյժ ուրախութեամբ աշխարհս Հայոց մտին. և ամենայն քաղաք ընդդէմ նորա գային ուր և հասանէր

1 BBFD զարմանալի չիւ, BB և համեղ որ չիւ, GD և համեղ չիւ: 2 GD երկիրս: 3 BB կամացն, GD կամօքն, BBFD նա: 4 BBFD և կօնտակ չիւ: 5 BB Թէոդուպօլիս, D Թէոդուպօլիս: 6—7 BBFD քաղաքիս և վաճառականացն փխ. քրիստոնէից և վաճառականաց քաղաքիս: 8 BBFD և փխ. ևս, Ա չիւ: 8—9 BBFD մի յոյժ վայելուք.....կօչկօչան գետին եղերն չիւ: 10 BBFD բարի կարգս և կրօնս չիւ, ի վանքն փխ. ի սուրբ ուխտս այս: 11 BBFD մեր փխ. համայնից, անշարժ և չիւ, պահեսցէ հաստատուն: 12 BBFD կոչմանն, BB ամէն չիւ: 13 BB որոց առաջին և գլուխ է վանս Հնձուց փխ. և ի միւսս.....Կարմիր վանքն, GD ի (միւսս) չիւ, միւս, D Կարմիր չիւ, յորոց: 13—14 B և (իշխանակէ) չիւ, յիշատակէ և գրէ Մովսէս: 14 GD Մովսէս, BBFD և չիւ, BB Ներսէսէ: 15 BB մեր: 15—16 BBFD բազմաշարչար նահատակին յարի և քաջ չիւ: 18 B Կեսարիա, BB գնացին հասին անդ: 18—19 BBFD ուղղ և երկրպագութիւնն մատուցին չիւ: 19 B 3GD Սեբի: 20 BBFD իշխանք, նմա: 22 BBFD օժումն (GD զօժումն) սուրբ: 23 BBFD սուրբ հայրապետէն չիւ: 24 GD ի վերայ նորա այսինքն սրբոյն Ներսէսի և Բարսեղի փխ. սրբոյն Ներսէսի և սրբոյն չիւ, զօրօք: 29 BB դէմ չիւ: 26 Դ այնպէս: 27—28 BB իշխանքն: 28 BBFD և (ամենայն Բարսեղի, BB սրբոյն փխ. ընդդէմ, GD նոցա երթային փխ. նորա գային, BBFD հանդիպէր փխ. հասանէր:

անդ հիմն արկանէր և շինէր եկեղեցի, օծանէր քահանայս սար-
գաւագունս և գալիրս, սպասաւորեացեն սրբութեամբ ևս արժա-
նաւորս ձեռնադրէր եպիսկոպոսս ի վերայ քաղաքաց և վանո-
րէից, շինէր ի վերայ ճանապարհին խաներս և հողէտունս: Եւ
5 եկեալ էանց ի գաւառն Գերջանայ և հասեալ ի մօտ գաշտին Կար-
նոյ, նայեալ լուաւ քաղաքապետն զգալն սուրբ հայրապետին ևս
յարգելի իշխանցն և փառաւոր սիրելիացն եւ ընդյառաջ նոցայ
բազում ընծառք և պատրաստութեամբ զօրօք և հետեակօք, տա-
րեալ եմուծ ի բերթն Արդրումայ, որ էր փոքրիկ, զոր յետոյ
10 հրամանաւ Փոքուն Թէոփոսի եղև, || զի շինեցին և մեծացուցին: 25ր
Եւ արար սէր և ընդունելութիւն սուրբ հայրապետին և պարգևս
բազումս ետ նմա, և նոյն ժամայն ելեալ անտի և եկն ի բարձ-
րարութիւն մերձ քաղաքին, գէմ յարեկս կոյս, և խաչակնքեալ ան-
տի զքաղաքն փրկական սուրբ նշանաւ, որ ունէր ընդ ինքեան,
15 օրհնեաց զքաղաքն և զամենայն սահմանս նորին, զիշխանս և
զամենայն բնակիչսն որ ի նոսա: Եւ իջեալ անտի սուրբ հայ-
րապետն հանգերձ իշխանօք և զօրօքն ամենայն, գնացեալ հասին
ի Քերսոն քաղաք անուանեալն և ի գիւղն Հինձք, գէտ յարեկս
կոյս ի բարձր տեղուջ բանակեալ օթեցան, կամէր սուրբ հայ-
20 րապետիս մերոյ գնալ յաթոն Գրիգորաշէն, որ ասի Էջմիածին:
[Եւ] ի գիւղերին, յորում օթեալ էր, ետես զարմանալի տեսիլ յայտ-
նապէս, զի ամենամաքուր սուրբ Աստուածածինն ունելով ի
գիրկս իւր զսրգին միածին բազմութեամբ հրեշտակօք իջեալ և
զգեցեալ էր ծիրանազգէստս կարմրափայլս և փայլակնացայտս
25 հրեշտակք պարունակելով եղանակէին ասելով: «Դու ես հարսն

1 BВГD անդ չիւ, և շինէր չիւ, եկեղեցիս, BВ կարգէր փխ. օծանէր: 1—4 ГD կար-
գէր քահանայապետս և ձեռնադրէր եպիսկոպոսս և շինէր ի վերայ ճանապարհին և (D և
չիւ) հողէտունս փխ. օծանէր քահանայս.....խաներս և հողէտունս: BВ և ձեռնադրէր
եպիսկոպոստունս փխ. սարգաւագունս և գալիրս.....քաղաքաց և վանորէից: 4 BВ ճանա-
պարհացն: 5 B Գերջանայ, BВ մօտ փխ. մօտ: 6 BВГD նայեալ չիւ, զգալն իշխանաց
և սուրբ հայրապետին: 7 BВГD ևս յարգելի չիւ, և փառաւոր սիրելիացն չիւ, D նոցա: 8
BВГD ընծառք և չիւ, և զօրօք, և հետեակօք չիւ: 9 BВГD եմուծ, B Արդրումայ, Г ետոյ:
10 BВГD եղև զի չիւ: 12—13 BВГD եւ սուրբ հայրապետն (ГD սուրբ հայրապետն չիւ)
ի բարձրաւանդակ տեղին փխ. ելեալ անտի և եկն..... յարեկս կոյս: 13—14 BВГD անտի
զքաղաքն չիւ: 14 BВГD նշանաւ, Г ինքեանս: 15 B արհնեաց: 15—16 BВГD և գերկիրն
և (BВ և չիւ) զիշխանն (D զիշխանս) և զբնակիչքն (ГD բնակիչքն) ամենայն փխ. և
զամենայն սահմանս.....որ ի նոսա: 16 BВГD կեալ փխ. իջեալ անտի, BВ սուրբ չիւ: 17
ГD իշխանօքն, և գնացեալ, B հասին չիւ: 18 BВГD ի Քերսոն քաղաք անուանեալն և
չիւ, Հնձուց, ГD արեկս: 19 B բարձրաւանդակ տեղին, BГD բարձրաւանդակ տեղին և
անդ բանակեալ նստան, B նստան փխ. օթեցան: 19—20 BВГD զի գէմ եղեալ էր սուրբ
հայրապետին գնալ յաթոն իւր սուրբ Գրիգորաշէն որ ասի Էջմիածին փխ. կամէր սուրբ
.....որ ասի Էջմիածին: 21—25 BВГD յայնմիկ տեսիլ զարմանալի ետես սուրբն Ներսէս
յայտնապէս որ սուրբ Աստուածածինն նստեալ գէմ յանդիման վիմին ծիրանազգէստ
փայլակնացայտ (B փայլակնացայտ) և հրեշտակք պարունակեալ ունէին գնալ և եղանա-
կէին (BВ եղանակելով) ասելով (BВ ասէին) փխ. յորում օթեալ էր..... եղանակէին
ասելով:

անարատ հօրն երկնաւորի, դու մայր ստեղծողին մերոյ, որ մեք
սարսեալ զողամք, դու ծրարեալ ունիս զնա ի քում սենեկի, նա
որ երկինք և երկիր չէին բաւական տանիլ || դու բարձեալ ունիս 26ա
ի բազկի քում, որով և լի է երկինք և երկիր փառօք նորա հա-
նեցաւ ընդ քեզ իջանել ի վերայ վիմին յայնմիկ: Եւ զայսոսիկ
մինչ ետես և լուաւ պահեաց ի մտի:
Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն հրամայեաց զօրացն ամենից
քարինս բերել և էարկ հիմն եկեղեցւոյ ի նոյն վիմին, յորում
իջեալ էր ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածինն և տէրն մեր Յի-
սուս Քրիստոս մանկական կերպիւ[ւ] ի գիրկս մօրն և օծեաց զքա-
10 րինս Դ (4) և կացեալ աւուրս ինչ ի շինումն սուրբ տաճարին,
որ և հիմնարկեալ հասոյց աւարտ կամարակալ և գմբէթայարկ,
կարմրափայլ քարամբք զկաթուղիկէն, զարդարեաց ի նմանու-
թիւն հանգերձ ի սուրբ կուսին, որ ի հետուստ իրրեւ զշափիւղայ
15 փայլէ⁴⁹: Ձեռնադրեաց եպիսկոպոս և յանձնեաց իշխանի քաղա-
քին և նա ուրախութեամբ անձն էառ, զի զամենայն կատարեացէ
անպակաս զշինեալ յայլ տեղեաց նորին: Եւ ինքն գնացեալ եհաս
ի տեղի իւր, ուր էր միտք սուրբ հայրապետիս: Եւ իշխան քա-
ղաքին հաստատեաց զամենայն և բազմացան ի նմա միարանու-
20 թիւնք: Եւ էր գլխաւոր վանք, զոր Շնորհալին ի «Յիսուս որդի»
զրգոջն երգէ, որ և Քերսոն⁵⁰ քաղաք շինեալ, ի կարմիր վանքն
հուպ անւանեալ⁵¹: Աստ է գերեզման Գրիգոր կաթողիկոսին⁵² || 26բ
և Ապիրատ մականուանեալ սուրբ հայրապետին Հայոց-ընդ նմին,
մերձ առ շիրմի սորին կայ ամփոփեալ Յօհաննէս կաթողիկոս
սուրբ հայրապետն մականուն Իմաստասէր վերածայնեալն, տես
ի կարգս կաթողիկոսաց ի ժամագրքի անդ: Նաե ի մէջ տա-
ճարի սոյնոյ ի ներքս խորանի է ամփոփեալ զմարմին Վասլի,
զոր Ելուզակ անուանէ Շնորհալին⁵³: Աստ են և մասունք սրբոց
և մասն սրբոյ խաչափայտին Քրիստոսի: Նաե մերձ առ սրբոյ
30 հրաշալի ուխտիս է կիսոյ ժամաւ հետի ձոր ինչ, որ կայ անդ
հանդեալ տաճարք և մատրանք յանուն սրբոց և սիրելեացն Աս-
տուծոյ և յատուկ ձգնութեան տեղի սրբոց Հռիփսիմեանց և

1—5 տողի փոխարեն BВГ անարատ հօրն երկնաւորի որ և մեք սարսեալ զողամք
դու ծրարեալ ունիս ի քում սենեկի որ լի է երկինք և երկիր փառօք նորա փխ. անա-
րատ հօրն.....ի վերայ վիմին յայնմիկ: 1D դու մայր ստեղծողին մերոյ չիւ, որ և մեք:
2—5 D դու ծրարեալ ունիս.....ի վերայ վիմին յայնմիկ չիւ: 5—6 ГD և զայսոսիկ.....
պահեաց ի մտի չիւ: 7 BВГ ամենայն, D ամենից չիւ: 8 BГD տեղին փխ. վիմին: 8—11
BВГ զոր ետես նստեալ զսուրբ կոյսն ի վերայ վիմին և օծեաց քարինս Դ փխ. յորում
իջեալ էր.....օծեաց զքարինս Դ: 10—11 D և օծեաց.....աւուրս ինչ չիւ: 11—32 BВГ
ձեռնադրեաց եպիսկոպոս և յանձնեաց (Г անձնեաց) իշխանի քաղաքին և նա ուրախու-
թեամբ անձն էառ և շինեալ կառոյց գմբէթայարկ և յայնանիստ խորան ի քարանց
կարմրագունից որ ի հետուստ իրրեւ զափիւղայ (B շափիւղայ) փայլէ յանուն սրբունոյ
Աստուածածինն որ է մինչև ցայսօր հռչակաւոր և միարանակեցաց տեղիք որ այժմ կար-
միր վանք կոչի և ունի ձորն անապատ կուսանաց և ճգնաւորաց և բարեհամ աղբիւր և
վայելուչ վայրք որ Հռիփսիմեանք (Г Հռիփսիմեանց) փխ. ի շինումն սուրբ..... սրբոց
հռիփսիմեանց և, D որ է մինչև ցայսօր հռչակաւոր և միարանակեցաց տեղիք որ այժմ
կարմիր վանք կոչի և ունի ձորն անապատ կուսանց և ճգնաւորացն և բարեհամ աղբիւր
և վայելուչ վայրք որ Հռիփսիմեանց փխ. ի շինումն սուրբ.....Հռիփսիմեանց և:

Գայիանանց, որք ի գալն ի Հռովմայ եկեալ կացին և մնացին անդ ժամանակս ոչ յախաւ ճգնելով և աղօթելով զանձինս ապրեցուցանել կամելով ի յաշխարհային զաղիր ցանկութենէ: Եւ աստ է բարեհամ ցրտացեալ և սառն ջուր քաղցրահամ, որ և ասի Հռիփսիմէի ազրիւր, որ և է առողջարար ի զովացման և փարատումն ջերման և ալլալէս պատահմանց, որք բազումք գնան յուխտ և երկրպագութիւն, ի գալն ի սուրբ ուխտս Կարմիր վանք և աստի անդ, որ և տէր պահեացէ հաստատ մինչ ի կատարած:

|| Եւ միուս վանքն է ի կողմն հուսիսոյ, որ անուն սրբոյ 10 Խաչին է շինեալ և կառուցեալ, զոր փոքր ի շատէ պատմեցից քեզ, և թէ զխաչափայտին զրովանդակ պատմութիւնն հարցանիցես, լիակատարն գրեալ կայ ի Կիրակոս պատմագիրն և ալ ուրեք, բայց մեր պիտանացուն այս է, թէ որպէս բերաւ յաշխարհս Հայոց և թէ վասն էր ասի խաչափայտ և Խաչկալանք:

25 Զի յորժամ թագաւորեաց բարեպաշտ և երկուզածն Աստուծոյ մեծ կայսրն Հերակլ ի Ստանպօլ, որ էր ազգաւ Հոռոմ ի թրքահայնիս մերոյ Ծէ (608), ազգեցութեամբն Աստուծոյ ել ի խնդիր խաչափայտին Քրիստոսի բազում և անթիւ զօրօք գնալ ի Թարվէզ, զի յառաջագոյն գնացեալ էր սլիզն և ժանգն թուրիան 20 հրամանաւ Պարսից արքային Սոսրովու բազում զօրօք և հնաս Մսրը մինչի յԱղէքսանդրիայ և գերիեալ քանդկաց և աւար էառ զերկիրն Արապստանայ և ի գառնալն յետս եմուտ ի սուրբ քաղաքն Յերուսաղէմ և բազում քրիստոնեայս արար սրախողող և սրբութիւնքն զամենայն ընդ նմին և զխաչափայտն Քրիստոսի, որ ի Գողգոթայ կանգնեալ կայր վարեաց գերի և քահանայք 25 բազում տարաւ ի Թարվէզ առ թագաւորն Սոսրով, որ էր կոպաշտ: Իսկ թագաւորն Հերակլ ել ի Կոստանդնուպօլսէ և եկն էհաս Արզրում, որ էր ընդ ձեռամբ և իշխանութեամբ իւրով: Եւ տեսեալ զսարսաղն խախտեալ և քայքայեալ էր, զոր չար և 30 անիծիալն, ասելին Աստուծոյ և մարդկան թողիանն աւերեալ էր սակաւ ինչ, և հրամայեաց շինել և նորոգել զամենայն և նստաւ ինքն բոլոր տարի մի և խոր[ն]էր հանապաղ ևս վարանէր ի մտի իւրում և սգայր անմըսիթար, թէ որով հնարիւք կարիցէ զխաչափայտն ընդ ձեռամբ ձգել⁵⁴.....:

35 Եւ ինքն անկեալ առաջի զօրացն ամենայն տնցին ընդ գաւառն Խնուս և իջին ի գաշտն Ալաշկերտու և կտրեալ զվերին կողմն Մասիսոյ և հասին Արտաւազ գաւառն, որ է Մակու և

1—8 БВГ կոչի փխ. Գայիանանց որք.....մինչ ի կատարած, D կոչեցաւ որ է մինչև ցայսօր փխ. Գայիանանց որք.....ի կատարած: 9 БВГD միւս, հիւսիսոյ, յանուն: 10 Б շինեալ և չիւ, Գ ծանուցից փխ. պատմեցից: 11 БВD խաչափայտին: 12 D լիակատար: 13—14 БВГ աշխարհս: 14 БВ և կամ Խաչկալանք, Դ Խաչկալանք: 15 БГ երկրպագոյն: 16—17 В թվակահիս, Դ թուակահիս: 19 Б զոր փխ. զի: Դ առաջագոյն, БВГ թուիան: 20—21 БВГ էհաս մինչ (Դ մինչև) ի Մսրը և Աղէքսանդրիայ և գերեալ քանդեաց: 22 БВГ մտաւ: 23 ВГ սրախողող արար: 25 БВD գերի վարեաց: 13—577 էջի 32 տողը D բայց մեր պիտանացուն.....որդի թագաւորին կրեցաված: 27 В 4. Պօլսէ: 29 Б չարն: 30 БВГ և անիծիալն ասելին Աստուծոյ և մարդկան չիւ, БГ թուիան: 31 БВГ սակաւ ինչ չիւ: 32 БВГ տարի մի բոլոր, և փխ. ևս: 33 А որով: 34 БВ ընդ չիւ:

զնացեալ Հարեղանդ գալաւ. որ է Խօյ և անդ բանակիլալ նստան մինչ ի գալ յետնոցն ամենայն զօրացն.....:

|| Եւ եկեալ հնաս ի գալաւն Հացունեաց, որ այժմ Զօրս 30 ասի, և անդ եկեալ Բուրեղ տիկինն Սուրիաց բազում ընծայիք ընդատաջ մեծ կայսերն...:

Եւ նա առեալ հաւատով եղ ի հիմունս եկեղեցոյն և շինեաց վանք վայելուջ, հոյակապ և զմրէթայարկ խաչատար քա- 32 րիւ ի պահպանութիւնն երկիրն Բասենու, որ || կայ մինչև ցայսօր գեոեա Բաշխենց վանք կոչեն: Եւ անտի եկեալ որդիք թագաւորին առաջնորդութեամբ իշխանին ելին ի լիտոնակողմն և մտին ի թաւ մայրիս, որոյ անունն Ազատ կոչի և գրնացեալ հասանի ի գուղն Ծաղկի, յակունս Եփրատայ, որ է ի զլուսս գաշտին Կար- 32 նոյ և անտի եկեալ գնացին ի ձորամէջ, ի կողմն հուսիսոյ, և ի բարձրարեւծ լեռնոջ միոյ յայնկոյս և տեսին տեղին այն խոտալի և վայելուչ վայր, յանդիման Կարնոյ բերդին և բանակեցան անդ աւուրս ինչ, վասն Բ (2) պատճառի՝ ա. որ յոյժ եայ- 15 լայ էր, որ ապահով էր վայրն այն, բ. որ մօտ էր ի քաղաքն, զի ճանապարհի պիտույսն հոգացեն...:

Եւ ժողովին շրջակայք ամենայն գիւղք և գաւառք, մանա- 20 ւանդ ի քաղաքէն Արզրումայ բազմութիւնն՝ արանց և կանանց, ևս Տաճիկք անթիւք ևս ի սամկաց ի մեծի աւուրն, այսինքն ի Վարդափայտին, և առնեն բազում մատաղ ի փառս Քրիստոսի և խաչին նորա: Եւ յայնչափ սաղ է ջուրն, որ ի յակէն ոչ ոք կարէ է (7)-ն քար հանել, և բնաւ ոչ երեւին տեղիք բղխմանն, այլ կայ 25 հանդարտ. և այնքան յստակ է, որ թէ Ա (1) ըստակ մէջն ձգես պղղաօր կու երեւ ըստակն: Եւս յառաջնորդեն յառաջ ջրին Բ (2) ջաղացք յառաջ կու հանէ և շուրջ ածէ, զի այս հրաշք մեծ է]....:

Իսկ եպիսկոպոսն Յօհաննէս կեցեալ անդ ևս շինեաց անդ 34 րազմածախ եկեղեցի հոյակապ և հռչակաւոր յանուն սուրբ խաչին, որ մինչև ցայսօր Խաչկալանք ասեն: Նաև Ա (1) խորան շինեաց ի զսի կողմն, անուն սուրբ Յարութեան, զի յարուց որդի թագաւորին.....:

* * *

Եւ այսուհետե սկիզբն արասցուք և գետոցն. զի քաղաքս և 35 լերունքն բարձր են քան զամենայն երկիրս, իբրև զշատրվան բղխեն զանազան աղուք ի Դ (4) կողմանց լերանցն և լինի Դ (4) գետ մեծ, և ընթանայն ի Դ (4) կողմն աշխարհիս: Առաջինն է և գլուխն, որ ելանէ արեւելից կողմանէ, որ Վրաստանայ պողոզ կոչեն, ի Ծաղկալէտ լեռնէն մասն Եփրատայ, զոր Աստու- 37 ածաշունչն գրէ անսղղալ՝ ի զրախտէն ելեալ սա, որ արեւելից] 40 ելեալ և ուղիղ գէպի հարաւ ընթանայ, իսկ Մօսէս Խորենացին

33 БВ Զի այսուհետե, ԴD և (այսուհետե) չիւ: 34 БВ լերունքն, Դ լերունքն, БВ երկիր զի իբրև շատրվան, ԴD զշատրուան: 35 Դ յակունք, D չորս, ԴD լերանց: 36 D չորս, БВГD մեծ չիւ, D չորս, БВ աշխարհի: 37 БВГD և չիւ, զլուս, БВ յարեւից: 37—38 БВ Վրաստան պողաղ, ԴD Վրաստան պողաղ կասեն: 38 БВ եփրաթթայ: 39 БВГD անսղաղ, БВ սա, յարեւելից: 40 ԴD և չիւ, БВ գէպ, БВГD Մոսէս:

ասէ, թէ Բ (2) յակ է Եփրատ միսն || Կարնոյ ելանէ և միտան 35բ
 Ալաշկերտոյ, բայց զնացեալ երկոքինն յիրար միանան և լինի
 Եփրատն մի գետ. նաև Թուրքոստանցին, որ զԱրարածոց գիրքն
 ոտք հաներ է տաղիւ, յիշատակէ ասելով, թէ Եփրատ ի Կարնոյ
 5 ելանէ, ի Ծաղկաղարդ տեղին, որ Ոսկիանքն⁵⁵ և զՍուքիտանքն
 մկրտեցին. և ի մկրտելն՝ զմիմիանս փութացուցանելին, զի
 մկրտեալքն զՔրիստոս տեսանելին և ավետիք տային միմիանց.
 անդ և խաչ կանկնեցին ի գլուխ Ալէտեաց ձորակին, որ կայ ի
 վերայ վիմին գրօշմած մինչև ցայսօր ի յակունս Յեփրատա, որ
 10 սաղագիւ տեսն մկրտեալ, որ բազում անգամ ուխտաբարք գան
 ի վերայ Համբարձման. մեք և Փիլիպպոս կաթողիկոսն գնա-
 ցեալ բազում վարդապետօք և անդ բանակ հար ի վերայ Ալե-
 տեաց խաչին⁵⁶ և արար պատարագ: Եւ անտի ելանեն զանազան
 և բարեհամ ակունք և խառնին ընդ իրար, նաևս Սաչափայտի
 15 ջուրն⁵⁷ ևս խառնի ընդ սա և գետանա և գնացեալ յառաջ
 Հնձուց վանիցն և լինի գետ մեծ: Եւս է գերեզման սուրբ վար-
 դապետին Գոթեո յարուցի, և իջեալ ի մէջ գաշտին, դէմ [յ]ա[ն]-
 դիման բերթին Կարնոյ, ճաշոյ մի գնացք և ծովանա հանգարտ
 գնացիւք. և լինի շամպ խոտ և եղէգ յոյժ և մորայ, որ է ցեղ,
 20 հաւուց և թռչնոց տեղիք ապաստանից: Եւ գնացեալ հասանէ
 ի գուղն Ճրագ և Զերմուկ և գա ջուր Բլուրն և Օգրակուն, նաևս
 ջուր Յրտածորուն գան, միանան, խառնին և լինի գետ մեծ ի
 մէջ գաշտին անհուն և ձայն || արձակեալ գնայ ի ձորն Զինխոս:
 Եւ ի հիւսիսային կողմանէ լերանցն փոքր գաւառն Ուլաճըղու,
 25 որ է ի մէջ մայրիացն, ելանեն բազում ակունք և լինի գետ
 սուր և ախօբան և մտանէ անհուն ձորն Ծիրանայ և Սառչամու
 և հասանէ ի գուղն Մասուր և խառնի ընդառաջ Գաղտառիճու
 կամրջին ընդ Եփրատայ: Եւ մտանէ ի ձորն Շողէնու, և գնացեալ
 հասանէ ի Դերջան ի գուղն Բաղառիջ և Կօղեր: Եւ գայ ջուրն
 30 Լաիզոյ, Խորզունեանցն և Կեղոյ և միանայ. և լինի Եփրատս ծով.
 և անտի ոլորտս տալով գնացեալ հասանէ Եգնկայ և կտրեալ ընդ

1 ԵՄ ալ Դ յակն, Եփրատս, Դ երկու ակն է Եփրատս, ԵՄԴ ի Կարնոյ, ԵՄԴԴ
 միան: 2 ԴԴ խառնին յիրար փխ. յիրար միանան: 3 ԵՄԴԴ Եփրատ: 4 ԴԴ հանել, ԵՅ
 թէ չիմ: 4-5 ԵՅ բայց այս որ ի Կարնոյ ելանէ փխ. ի Կարնոյ ելանէ: 5 Ա ելանէ չիմ,
 ԵՄԴԴ Ոսկեանքն: 6 Ե մկրտելն, ԵՄԴԴ զմիմեանս: 7 Ե մկրտեալքն, ԵՄԴԴ միմեանց:
 8 ԵՄԴԴ կանգնեցին Աւետեաց ի գլուխ ձորակին: 9 ԵՄ վերայ չիմ, Ե Եփրատթա: 10 Ե
 մկրտեալ, ԴԴ ուխտաբարք փխ. ուխտաբարք: 10-11 ԵՄԴԴ գան ի վերայ Համբարձման չիմ:
 11 ԴԴ և մեք: 14 Դ յակունք, ԴԴ յիրար, ԵՅ իրեար: 11-15 ԵՅ նաևս Սաչափայտի ջուրն
 ևս խառնի ընդ սա չիմ: 15 ԵՄԴԴ գետանայ, ԵՅ յառաջս, Դ առաջ, Դ առաջի: 16 17
 ԵՄԴԴ ևս է գերեզման.....Գոթեո յարուցի չիմ: 18 ԵՄԴԴ ծովանայ: 20 ԵՄԴԴ Թռչնոց տեղի
 ապաստան: 21 ԵՄԴԴ գուղն: 21-22 ԵՅ Յրտածորուն և Բլուրն խառնի փխ. Բլուրն և
 Օգրակուն.....միանան խառնին, ԴԴ և գայ ջուր Յրտածորուն և Բլուրն խառնի փխ.
 և գա ջուր.....միանան խառնին: 23 Ե գնա, ԵՅ ճինխոս, Դ ճինիզու, Դ ճինիզու: 24
 ԵՅ հիւսիսոյ, լերանց, Ե Օվաճուխա, Ե Օվաճուխայ, ԴԴ Ովաճուղու: 25 ԵՄԴԴ մայրեացն,
 Դ յակունք: 26 Ե Ծիրանայ: 27 ԵՄԴԴ գուղն: 27-28 ԵՅ ընդառաջ Գաղտառիճու կամրջին
 չիմ, ԴԴ յառաջ: 28 ԴԴ Կարմնջին, Ե Եփրատս, ԵՅ Շողայենու, ԴԴ Շողայենու: 29 ԵՄԴԴ
 գուղն, ԵՅ Կօղեր և Բաղառիճ, Ե գա: 30 ԵՄԴԴ Խորզունեանցն, Դ Խորզունեանցն, Ե
 միանա: 31 Ե Երզնկայ, Ե Երզնկայ:

մէջ գաշտին և ի Դ (4) կողմանցն բազում ջուրք խառնին ընդ
 նմա: Եւ գնացեալ հասանէ ի բերթն Կամախ և մտեալ ի Քարա-
 ձորն Յալնայ և Արապկերու և անտի հասանէ ի գաւառն Չմշկայ
 ի գլուխ Մալաթիոյ: Եւ միտս ակն, որ ելանէ ի Դիտտին բեր-
 5 թէն ի գլուխ գաշտին Ալաշկերտու, բազում ակունք բ[ղ]իսեն
 յորդառատ և խառնին ընդ իրար և գետան[ա]ն և գնացեալ ի
 մէջ գաշտին խառնին ջուրք բազում և լինի գետ մեծ, որոյ
 անունն Մուրատ ձայնեն: Եւ անտի գնացեալ հասանէ ի գաշտն
 Մանազկերտու և ընդ ստորոտովն Խնուսու և մտանեն բազում
 10 գետք և գնացեալ հասանէ ի գաշտն Տարօնոյ յառաջս վանից
 սրբոյ Կարապետին և մտեալ ի ձորամէջս յառաջս ամուր բեր-
 թին Ողկանայ, որ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն ամբանայր, և
 ոլորտս անցանէ ընդ գաւառն Ճապըղջրոյ. և հասեալ ի բերթն
 Բալու և լինի Մուրատս անտանելի գետ. և շրջեալ իջանէ գներ-
 15 քին կողմամբն || գաշտին Խարբերթու և գնացեալ հասանէ և սա
 ի գլուխ Մալաթիոյ, և միանան ընդ իրար Բ (2) ակունքս և
 լինի Եփրատս մեծ ծով, որ արապի բառով Ֆրատ ասեն գետոյս:
 Եւ գնացեալ մտանէ ի ձորն Ապաէհերու և հասեալ ի բերթն հայ-
 րապետին մերոյ Ներսէսի, որ Կըլայ որջորջի, և շրջապատեալ
 20 զբերթն և զգնացեալ հասանէ ի Բորածուկ, որ նաւք գնան ի
 վերայ նորա. և այնուհետե անկանի ի մէջ գաշտին և հանգարտ
 գնացիւք բազում չօլս և անապատս անցանէ, զի որչափ վայրի
 Քուրթ և Արապի գուղք և շինածքն կան առ ի եղբրն գետոյս
 են բնակեալք, որ ամենեին ձիւն չեն տեսանել: Եւ գնացեալ հա-
 25 սանէ յանգիման Պաղտատայ ի բերթն Ղուռնայ ի սահմանս
 Հիլլու. և անտի խաղաղեալ Ե (5) աւուրր յառաջք և գայ Դիլատ
 գետն Բարիլօնի, որ է Շատն, զոր Աստուածաշունչ գրոց Տիգրիս
 կոչի, և խառնի ընդ Եփրատս և միա[ւ]որեալ գնան ի Բասրայ
 քաղաքն և մտանէ ի ծովն Հնդկաց, որ է Սպիտակ, զի իմաստա-
 30 սէրն Արիստոտէլ սորայ Օվկիանոս ասէ⁵⁸, զի Սպիտակ ծովս է
 շրջապատեալ ի Դ (4) կողմն աշխարհիս: Զի Դ (4) գետք ի գրախ-
 տէն ելանեն՝ երկուքն սոքայ են՝ Տիքրիս և Եփրատէո, որ Հա-
 յոց երկրէն ելանեն և գնացեալ ընդ իրար միանան, զի բուն

1 Դ գաշտն, ԵՄԴԴ և չիմ, Դ չորս: 2-3 ԴԴ ի (Քարաձորն) չիմ: 3 ԴԴ Ալնայ, Ե
 Ալնա, Ե Չմշկոյ, Ե Չմշկոյ: 4 ԵՄԴԴ միւս: 5 Դ յակունք, Դ բ[ղ]իսեն չիմ: 6 ԵՅ իրեար,
 ԴԴ յիրար: 7 ԴԴ բազումք: 8 ԴԴ անուն: 9 ԵՅ Մալապկերտու: 10 ԵՅ առաջս, ԴԴ առաջս
 (Դ առաջոյ) վանիցն: 11 ԴԴ առաջս: 12 ԴԴ սուրբն, Ե Ողկանայ: 13 ԵՅ ոլորտս տալով
 անցանէ: 15 ԴԴ Խարբերթու գաշտին: 16 ԴԴ Մալաթոյ, ԵՅ իրեար երկու, Դ յիրար, յա-
 կունքս, Դ յիրար երկու յակունքս: 17 ԵՅ Ֆրեատ: 18 ԵՅ բերթ: 19 ԵՅԴԴ յորջորջի, Դ
 յորջորջի: 20 ԵՄԴԴ և (գնացեալ) չիմ, ԵՅ Բէքիսճուկն: 21 ԵՄԴԴ նորա չիմ, ԵՅ և
 (հանգարտ) չիմ: 22 ԵՄԴԴ գնացիւք: 23 ԵՄԴԴ գուղք, ԵՅ շինվածք, ԴԴ շինուածք, ԵՄԴԴ
 ի (եղբրն) չիմ: 24 ԵՅ բնակեալ: 25 ԵՅ գէմ յանգիման, Ե Պաղտատա, ԵՅ Ղուռնայ ի սահ-
 մանս չիմ, Դ Զուռնայ: 26 Ե Հիլլա, Ե Հիլլայ, ԴԴ Հիլլայու, ԵՅ Է և կամ Ժ աւուրրք փխ.
 և աւուրր, ԵՄԴԴ յառաջ, Ե գա: 27 Ե Բարեկովնի, Դ Բարեկովն, ԴԴ Աստուածաշունչն, գե-
 տոյս փխ. գրոց: 28 Ե սա ի փխ. կոչի, Ե կոչի չիմ, ԴԴ կոչէ, Ե Եփրաթիս, ԴԴ խառնին
 ընդ յիրար Եփրատս և Տիգրիս: 29 ԵՅ մտանեն ի ծովն: 30 Ե սորա, ԵՄԴԴ Ովկիանոս:
 31 ԵՅ պատեալ փխ. շրջապատեալ: 32 Ե Բ-քն, ԴԴ երկուք, ԵԴԴ սոքա: 33 Ե յերկրէս, ԵՅ
 իրեար:

երկիրն Ասորոց ի մէջ երկուց գետոյս են բնակեալ իբրեւ կզգի,
վասն այնորիկ գիրք ամենայն Միջագետաց Ասորոց ասեն: Զի
Տիգրիս Հաշտէն գաւառէն ելանէ և գնացեալ ի Յամիթ և ի Մու-
սուլ, ի Պաղտատ և խառնին ընդ Նիւրատին, որպէս ի վերոյ

5 գրեցաք. և Քրիստոս փառք յաւիտեանս. ամէն:

Այսուհետեւ վերջ արասցուք ընդ Նիւրատին և սկիզբն արաս-
ցուք միտս գետոցն, որ բղխեալ ելանեն ի հարաւսին կողմանց
ի բարձրաբերձ լեռանց ի Բինգուլ, որ է Ռ-ականց և սկիզբն ի
Շուշարա և խառնեալ ընդ իրար գետանայ և գայ մտանէ ի ձորն
10 Թէքմանու և լինի Արագ: Եւ սկսանի գնալ ուղիղ գէպի յարեւել
և հասեալ ի գաշտն Բասենու գնացեալ ի կամուրջն Չօպանի:⁵⁹
ևս գայ Վերին Բասենու Մուրց գետն, ևս ջուրն Բուսնիճու, ևս
Թիմարու, նա ևս Պաիճվանու ջուրքն ևս գան և խառնին ընդ մէջ
կամրջին, ևս գայ ջուրն այն Անիկի և միանա առջն Նալգանու
15 և լինի Արագս գետ մեծ և անհուն: Եւ գնացեալ մտանէ ի Վի-
շապաձորն Կաղզվանայ և հասեալ Աղճաղայան և գետն գայ Ղար-
սայ և Անոյ, որ է Ախօրան ևս խառնի ընդ Արագն և ոլորտս
տալով, գնացեալ հասանէ երկիրն Երէվանայ և Դիւնայ ընդ ստո-
րոտովն Մեծին Մասիսոյ, և գան ջուրքն Արարատեան գաւա-
ռացն և խառնին ընդ Արագն. նայ ևս ծովանայ, և կտրեալ գնե-
20 քին կողմն Արարատեան գաշտն ևս գնացեալ հասանէ ի գողայ-
քաղաքն Աստաղատ և Զուղայ, որ նախորդք գնան ի վերայ նո-
րայ, և անտի մտեալ ի խորածորս բազում աւուրքք ևս խառնին
ջուրք բազում. և գնացեալ հասանէ երկիրքն Շրվանայ և Դար-
25 պանդալի, որ է Շամախի և միանայ ընդ Կուր գետին և մտանէ
ի ծովն Կասրիական, որ է Կիլան:

Եւ միտս գետն ձորոս ելանէ ի հիւսիսոյ լեռանց քաղա-
քիս ի Թաւ մայրիաց միջոյ ի գաւառէն Չորմայրոյ և դիմեալ
գայ ուղիղ գէպ հուսիս ընդ ելանեն աղուք բազում և գանազան և
30 յառաջացեալ խառնին ընդ յիրար և գետանայն և իջանէ ի մէջ

37ա

37բ

1 D գետոցս, Γ բնացեալ փխ. բնակեալ, BFGD իբր: 2 B Միջագետաց, BB ասէ: 3
BFGD ի Յամիթ և չի: 4 BBD և ի Պաղտատ (B Բաղտատ), BFGD խառնի: 5 BB և
Քրիստոս փառք յաւիտեանս ամէն չի: 7 BFGD միւս, BD հարաւային: 8 BB ի (բար-
ձրաբերձ) չի, Γ որ է չի, BFGD հազարականաց փխ. Ռ-ականց, և (սկիզբն) չի: 9 B
Շուշարայ, ΓD Շուշարայ փխ. Շուշարա, BB իրեար, B գա: 10 BB գէպ ուղիղ, ΓD
արեւել: 11 BB Բասենոյ, BFGD Չօպանի կամուրջն (D կամուրջն): 12 BFGD և գայ (B
գա), BB Բասենոյ, BFGD Մուրց չի, ջուրն փխ. գետն: 12—13 BFGD ևս ջուրն
Բուսնիճու ևս.....ևս գան և խառնին չի: 13—14 ΓD խառնի ի մէջ կամրջին: 14 BB
կամրջին, BFGD ևս գայ ջուրն այն Անիկի և միանա առջն Նալգանու չի: 16—17 B
գա Ղարսայ: 17 BFGD Յանոյ, BFGD և փխ. ևս, ΓD Արագս: 18 B երեւանու, Դիւնայ: 18—19
ΓD և ընդ ստորոտովն: 19 BFGD ջուրք Արարատեան: 20 BFGD նայ չի, BFGD և փխ. ևս
B ծովանայ: 21 B Արարատեան գաշտին, BFGD Արարատեան գաշտ և գնացեալ (B գրեա-
լեալ): 21—22 BFGD գիւղաքաղաքն: 22 B Զուղայ: 22—23 BFGD նորայ չի: 23 BB ևս չի,
ΓD և փխ. ևս: 24 ΓD բազումք, BFGD երկիրն (B յերկիրն) Շրվանայ (B Շրվանայ): 24—25
BFGD ի Դարպանոյ: 26 Γ ծով, ΓD Կիլան: 27 BB D միւս, B ի (հիւսիսոյ) չի, BB
հիւսիսային: 28 BFGD մայրեաց, B մայրոց, BFGD Չորմայրոյ: 29 BB գնայ փխ. գա,
BBD հիւսիս, Γ ի հիւսիս, ΓD բազումք: 30 BB իրեար, BFGD գետանան, մէջ չի:

ձորուն Մաստատու և գնացեալ հասանէ ի քաղաքն Բարերթ և
ձեղքեալ B (2) բաժանէ զշինուածքն. և շրջեալ զերթն անցանէ
ընդ մէջ գաշտին. և գան ջուրք ի չորից կողմանց խառնին ընդ
սա, և լինի ձորոս մեծ և անհուն. և մտեալ ի խոր ձորս Լս-

5 պերու և հասանէ ընդյառաջ սուրբ Յօհաննէսիւ վանիցն, որ կայ
անդ անկողինեալ զճրկոյթ սրբոյն Յօհաննու Կարապետին, ևս կան
ի միջի նորայ կարգաւոր և միարան բազում թեան մինչև
ցայսօր սաղմոսերգութիւն պաշտօն, ժամ, և պատարակ անխա-
փան: Եւ անտի յառաջ խաղացեալ հասանէ ի բերթն Լսպեր և
10 Ազրաք ևս գնացեալ աւուրս բազումս ի մէջ անհուն և անտանելի
ձորոյն, հասանէ ի քաղաքն Վրաց և ի Արթվին լի և անթիւ ձի-
թապաղով. և ի մէջ ձորուն, առ ափն գետոյս B (2) կողմն, բո-
վանդակ գողք և աւանք, այգիք ևս ծառոց պտուղք գանազան և
ախորժք, բազում յոյժ մինչև ի յեղր ծովուն անպատմելի և
15 անթվելի: Եւ գետք յոյժք գան ի Թորթումու, Իշխանու, Օդ-
թիացն ևս Փանակու և միանան ընդ ձորոսիս և հասեալ ի բերթն
Գօնիայ առ ափն Սե ծովին և մտանէ ի նա:

Եւ միտս գետն յառաջացեալ յարեւմտից լեռանց յերկսէս և
դիմեալ գնայ ուղիղ արեւմտոս կոյս, որ Գայլ գետ ասեն սորա,
20 զի ի գաւառէն Գալի գետոյն ելանեն անթիւ աղուք. ի գեղջէն
Կարմրոյ լեռանցն ժողաւիլեալ մտանեն ընդ ձորն և լինին գետ
սուր և զարհուրելի, և գնացեալ հասանէ ի Մուրատ գաւառիս և
անտի նիկիտար քաղաքն, զի անդ էր ընդ սուրբ հայրապետն Գրի-
25 գոր նիւսացին: Եւ ջուրք բազում մտանեն ընդ սա և մտեալ ընդ
խորածորս և անցանէ ընդ բազում գաւառս Հոռոմոց և հասեալ
ի Սե ծովն և մտանէ անդ: Զի իշխանն Վարդ Պատրիկ ի վերայ
գետոյս այս խոյս տուեալ և կամուրճն ևս ընկենուն ի գետն և
ինքն էանց. և զօրքն Հոռոմոց փախստական դիմեալ ի կամուրճն
ոչ գտին. և Տաճկացն զհետմտեալ զօրն կոտորեցին և զօրն
30 դիմաւալ արարին և զօրն սրոյ ճարակ արարին և կէսք ջրա-
սոյդ արարին Ռ (1000)-ս և ձ (100)-ս: Ոչ թէ Վարդ Պատրիկն ի
զուր արար, զի յառաջմէ չարածրճիկ ազգն Հոռոմոց բազում

38ա

1 BFG ձորն, D ձորն Մաստատու: 2 BBD յերկուս, D յի, BFG զշինուածք: 3 BB ի
կողմանց չորից, ΓD և խառնին: 4 BFGD անհուն, BB ի ձորն խոր, ΓD ի ձորս խոր:
5—9 BB ընդյառաջ սուրբ.....ի բերթն Լսպեր և չի: 5 ΓD առաջ: 6 Γ Յօհաննէսու,
D Յօհաննէսու: 6—9 ΓD ևս կան ի միջի.....պատարակ անխափան չի: 9 ΓD առաջ,
Լսպերու: 10 BB Ազրակ և, բազում աւուրս, ΓD Ազրակ և գնացեալ ի բազում աւուրս, D
անհուն և չի: 11 BFGD և ի չի: 11—12 BFGD զոր ձիթապաղով լի և անթիւ լինի: 12
BB ձորոյն, ΓD ձորոյն, D երկու: 13 BFGD գիւղք, և փխ. ևս, BB պտուղ: 13—14 BFGD
գանազան և ախորժք բազում յոյժ չի: 14 ΓD մինչ, BFGD ի չի: 15 B գետ, B ի (Թոր-
թումու) չի: 15 BFGD Թորթումու Իշխանայ (B Իշխանայ): 15—16 BFGD Յօսիտեացն և: 17
D Գօնեայ, ΓD յափն, BFGD անդ փխ. ի նա: 18 BFGD միւս, BFGD երկրէս փխ. յերկսէս:
19 B գնա, BB յարեւմտոս, ΓD արեւմտից: 20 ABFG գաւառէն չի, BFGD գետու,
B և ի գեղջէն: 22 BFGD գաւառին: 23 D նիկիտար, BFGD անտի: 24 ΓD բազումք, B սայ:
27 BFGD ընկենուն: 28 BB և կամուրճ: 29—30 BFGD և զօրն դիմաւալ.....սրոյ ճարակ
արարին չի: 30 A զօրն: 30—31 BB ջրասոյդ: 31 Γ ձ-ս և բիւրս, D հազարս և բիւրս,
B Վարդն Պատրիկ, B Պատրիկ: 32 ΓD առաջմանէ, ΓD չարածրճիկ էին ազգն Հոռոմոց:

նեղութիւնս հասուցին ազգիս Հայոց, ևս իշխանքն մեր վիրա-
ւորեալ էին ի ձեռս նոցայ և ի զխօղ ժամու հայէին, որպէս
աստ գոյն գործեալ զչարին և հատուցին զչարն, Աստուած կայ,
վասն այն պատճառին Հոռոմքն շուն էրմանի ասեն ազգին մե-
5 րոյ, բայց արարմունքն երկոցունցն ոչ էր հաճելի Աստուծոյ:

Ապա ներդրութեամբն Աստուծոյ թագաւորեաց Մանգլուն և
հնան զակն գոռոզից և անրարտաւանից՝ Հոռոմոց և քրիստոնէից,
զոր տէր Աստուած վրկեալ ազատեցէ զձեզ ի ձեռանէ սոցայ:
Այսքանս վասն գետոցն, որ ելանեն ի յերանցն Արզրումայ և
10 որպէսզի ճանապարհաւ և որքան աւուրք մտանեն ընդ ծովին
որիշ որիշ պատմեցից քեզ կարգաւ, իմաստուն եղբայր: Բայց
քայն զՆիւրատն երկար ճանապարհ ոչ սք ունի, որն ի (20), որն
1 (30), որն 10 (40) աւուրք մտանեն ի ծովն, բայց Նիւրատն Գ
(3) ամսէն ճանապարհաւն, ապա թէ ի ծովն մտանէ: Բայց գի-
15 տեմ, զի պատմութիւնս պարսաւելի է իմաստնոցն, և բայց խնդ-
րեմ ազատ առնել զմեզ ի բամբասանաց և կամ զթերին լընուր,
քանզի յոյժ խնդրեաց հարազատ եղբայրն իմ Մաղաքեայ և
քահանայքն և սարկաւագունքն մեր յոյժ թախանձեցին և ևս
զխնդիրս նոցա կատարեցի բարէխօսութեամբ սուրբ կուսին Տա-
20 լիթայ և Ամլորդոյն նաև լուսատուին մերոյ և ամենից սրբոցն,
ամէն:

38բ

1 ԵՅ նեղութիւնս, ԵՅԳԸ և փխ. ևս, D իշխանին, ԵՅԻԸ մեր չիւ: 2 D նոցա: 3 A դոյն:
Դ գործեալ հատուցին չար, ԵՅԸ զչարին և չիւ, չար, ԵՅԳԸ Աստուած կայ չիւ: 4 ԵՅԳԸ
նորա համար փխ. վասն այն պատճառին, ԵՅ Հոռոմք, էրման: 4—5 ԵՅԳԸ ազգին մերոյ
չիւ: 5 ԵՅԳԸ արարմունք, ԵՅ երկունց: 7 ԵՅԳԸ գոռոզից և անրարտաւանից Հոռոմոց և
չիւ: 8 ԵՅԳԸ զմեզ փխ. զձեզ, ԵՅԸ սոցա: 9 ԳԸ այսքան, ԵՅԳԸ Արզրումայ (Ե Արզրու-
մա) լերանցն: 10 D որպիսի, Ե աւուրք: 11 ԵՅ պատմեցի: 12 ԵՅԳԸ քան, Դ զՆիւրատն,
Ե զՆիւրատն, ԵՅ յերկար, ԵՅ (Ի) որն չիւ: 13 ԵՅ և կամ փխ. որն (Խ), Դ կամ Լ կամ Խ,
D քան կամ երեսուն կամ քառասուն, ԵՅԳԸ աւուրք, Դ երեք: 14 ԵՅԳԸ ճանապարհ-
հաւ, ԵՅ թէ չիւ, ԵՅ ի ծով, ԳԸ մտանէ ի ծովն: 15 ԵՅ իմաստնոց պարսաւելի է, ԴԸ
իմաստնոց, ԵՅԵ Բայց չիւ: 17 Ե Մաղաքիա, ԵՅԸ Մաղաքիայ: 18 ԳԸ սարկաւագունքն
20 ԵՅԳԸ Ամլորդոյն, ամենայն փխ. ամենից:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս ամբողջ հատվածի սկզբի մասը Մ. Խորենացու Պատմության 111 գրքի ԾԹ
գլուխն է, մասամբ ազավազված, որը բերված է այստեղ որպես ներածություն, մինչդեռ
բացակայում է Կ. Կոստանյանցի հրատարակության բնագրից:
2. Պատմական Հայաստանի 15 «աշխարհներից» մեկը: Ա. Շիրակացու անունով
հայտնի Աշխարհացույցը այն կոչում է «Բարձր Հայք», այսինքն Կարնոյ կողմն» (պրոֆ.
Աշ. Արքայանյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան 1944 թ., էջ 348):
3. Նույն Աշխարհացույցի հեղինակը Բարձր Հայքի զիրքի մասին գրում է. «Եւ բա-
սնուանդ, արդարեւ բարձր քան զամենայն երկիր, քանզի ի չորս կողմանս արձակ է»
(նույն տեղում, էջ 349): Աշխարհացույցի համաձայն Բարձր Հայքը ունեցել է ինը զավառ
(նույն տեղում, էջ 349), սակայն, XVII դարում Օսմանյան Թուրքիայի վարչական բա-
ժանման համաձայն կարիքի (էրզրում) կուսակալության մեջ մտնում էին Բարձր Հայքը
և Տուրքերեան, Այրարատ, Տայք նահանգների մասերը, որոնցից կազմված էր, ըստ
Հակոբ Կարնեցու, 23 զավառ:
4. Հեղինակն ուրիշ անգամ էլ է հիշում առանձին զավառների աղով հարուստ
լինելու մասին: Այդ փաստը, ի դեպ, հիշատակում է նաև Աշխարհացույցի հեղինակը
(էջ 349):
5. Նկատի ունի Ազաթանգեղոսի պատմությունը:
6. Խոսքը վերաբերում է «Արևելք գերարփի» բառերով սկսվող շարականին, որը
ոմանք վերագրում են Կիրակոս Թարգմանչին (XII դ.) Գրիգոր Վկայաների աշակերտին,
որիչները՝ Կիրակոս Երզնկացուն (XIII դ.):
7. Այս անձնավորությունների մասին հեղինակը հիշում է նաև իր ժամանակա-
դրության մեջ (տես ՄԺ, I, էջ 241):
8. Գայլ գետի անունով զավառը, որն ընկած էր Երզնկայից հյուսիս, XVII դ.
դանվում էր կարիքի կուսակալության մեջ: Գավառի կենտրոնը հանդիսանում էր Կյալ-
կույթ-Ձիֆալիկը, Գայլ գետի վրա: Տես վերևում, էջ 213, ծանոթ. 2:
9. Այժմ գյուղ, Երզնկայի մոտերքում, կոչվել է նաև Կարմրէ:
10. Այս զավառը Բարձր Հայքի պատմական Առյուծ զավառի մի մասն է կազմել և
ընկած էր Դարանաղից արևմուտք:
11. ԱԵՅԳ տարբերակներում «և ունի վանք զվս երկու» ձևով, «զվս»-ի վրա պա-
սիվ չկա. իմաստավորել չկարողանալու պատճառով հրատարակությունից դուրս զցե-
ցինք: Սակայն, այստեղ, ենթադրաբար նշում ենք՝ «զովելիս» իմաստը:
12. Վրացիները կոչում են խախուր, որն ընկած է Թորթում լճի մեջ թափվող
համանուն գետակի եզրին, լճի հարավ-արևմտյան ծայրում գտնվող Օշք (նաև Էոշք)
գյուղից հարավ-արևմուտք: Մատենադարանի № 3223 ձեռագրի 1458 թ. հիշատակարանում
Ավետիք զրիչն այն համարում է նաև զավառ, «Գրեցաւ... ի գաւառիս խախուր և Թոր-
թումայ ի վանս, որ կոչի Աղբրկի» (էջ 326բ):
13. Տես ծանոթ. 12:
14. Այս գյուղն ընկած է Օլթի գետի ստորին հոսանքում, գետի աջ ափին:
15. Կոչվել է նաև Նաոխման, գտնվում է Թորթումից արևելք:
16. Իման, Օլթի: Մ. Ուսահայեցու մոտ հանդիպում ենք Հակոբ Կարնեցու նշված
ձևով (էջ 425):
17. Գտնվում է Վերին Բասենում, կոչվում է նաև Ձիվան-Կալե:

18. Բաղական մեծ գյուղ Օլթիից արեւելք, գտնվում է Օլթի գետի մեջ թափվող Պարտեղ-չայի ձախ վտակներից մեկի վրա:

19. Հունարեն «Προβαταρις» բառից: Ունի միայն Հովհան ավետարանիչը. «ևս էր յերուսաղէմ ի պրորատիկէ աւագանին՝ որ կոչէր երբայեցերէն բեթհեղզա, հինգ սրահ. յորս անկեալ զնէր բաղմութիւն յոյժ հիւանդաց, կուրաց կաղաց զօսացելոց, որ ակն ունէին ջրոցն յուղելոյ» (Ե. 2—3):

20. Գյուղ, կոչվել է նաև Խամլիբերդ. գտնվում է Խնուս գավառում համանուն լեռան վրա, որը հանդիսանում է Բինգյոլի արեւելյան ուղղութիւնը բաղնկներից մեկը:

21. Այն գյուղը, ուր, մեր պատմիչների համաձայն, մահացել է Սահակ Պարթևը. «...վախճանեցաւ խաղաղական հանգստիւ ի գաւառին Բաղրեանդայ, ի զիւղն որ անուանեալ էր ի Բուր...» (Ղ. Փարսեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխտ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյանց, Տփլիս, 1904, էջ 37 (հմտ. Մ. Խորենացի, III, Կէ և ուրիշներ)):

22. Մանազկերտի ժողովն իրականում տեղի է ունեցել 726 թ. տևս վերելում, էջ 30, ծանոթ. 34):

23. Այս գավառն ընկնում է Բինգյոլից հարավ-արեւելք:

24. Ճապողջրի մոտերքում:

25. Պատմական Մանանաղ գավառը, կարինից հարավ:

26. «Կերուաց» և «կերուացք» բառերի տակ հեղինակը հասկանում է վարչական առանձին միավորի, տվյալ դեպքում կուսակալութիւն, փաշայի իշխանութիւն անսահման իրավունքները: Նշանակում է փաշային հանձնված կուսակալութիւն մեջ մտնող բնակչութիւնը վճարելու էր ոչ միայն կայսերական գանազան հարկերը, այլև փաշայի նրա պաշտոնյաների, զորքի և մյուսների ապրուստի ծախսերը, ինչպես նաև հարկերը:

27. Հակոբ կարնեցին իր ժամանակագրութիւն մեջ ևս նշում է, որ կանգիայի պատերազմը տեղի է 30 տարի (ՄԺ, 1, էջ 242), ուրիշներն էլ նշում են այդպես (նույն տեղում, էջ 326): Սակայն դա սխալ է: Այդ պատերազմն սկսվեց 1645 թվին և տևեց մինչև 1669 թվի, շուրջ 25 տարի: «Շինուած կարնոյ քաղաքի» աշխատութիւնը գրելու ժամանակ, ինչպես նշում է հեղինակը, այդ պատերազմը շարունակվում էր. «այս Լ (30) ամ է, որ դեռ ևս պատերազմի է (խոսքը օսմանյան Թուրքիայի մասին է—Վ. Հ.) ընդ թուճին վաճառիկոյ. և ցանց զմեծ բերքն, որ ի Կրիսէս է, կամ ի առնուլ» (էջ 561): Այս խոսքերը վերաբերում են կրետե կղզու գլխավոր քաղաք կանդիային, որը թուրք զորքերից պաշարվել էր 1648 թ. և միայն 1669 թ. սեպտեմբերին նվաճվեց: Հետևապես այս աշխատութիւնը ավարտվել է մինչև 1669 թ.: Նկատի ունենալով ինչպես այս, այնպես էլ Ե և Ե տարրերակներում պահված հետևյալ հիշատակարանը, որը գտնվում է «Շինուած կարնոյ քաղաքի» աշխատութիւնը բուն նյութի մեջ. «Գրեցաւ պատմութիւնս ի քաղաքս Արդրում ձեռամբ բաղմամեղ Յակոբս ի թվականիս մերոյ Ռժժի (1668)» (Ե, էջ 44ա, նույնը տես Ե, էջ 126ա), կարող ենք հաստատ պնդել, որ այս հիշատակարանի մեջ հիշված «բաղմամեղ Յակոբ»-ը նույն ինքը Հակոբ կարնեցին է և աշխատութիւնն էլ գրվել է ու ավարտվել 1668 թ.:

28. Իման, Կիպրոս:

29. Իման, Դանուբ գետը:

30. Ջաֆրան բույսի տեսակ (արաբ. Zafferan պահլ. և պրսկ. kurkum), կոչվում է նաև բրբուռ: Այս բույսի մասին մեջ ենք բերում պրոֆ. Ստ. Մալխասյանցի բացատրութիւնը

«Թրատերենների կարգին պատկանող...բույս...մուգ կանաչ գոյնով, մէջտեղից սպիտակ ջրով, մանուշակագոյն անուշահոտ ծաղիկներով, որ զործ է ածվում իբրեւ համեմունք և իբրեւ ներկատու նիւթ (դեղին գոյնի): Ծաղկում է Արեւելքից, բայց տարածված է ամեն տեղ» («Հայերէն բացատրական բառարան» հտ. IV, էջ 596):

31. Կոչվել է նաև Մոքքա, քաղաք Արարիայում՝ Եմենում, Բար-էլ-Մանդեպ նեղուցից մի փոքր հեռու:

32. Իման, Իմերեթիս:

33. Ճիշտ ձևը Շահբաղուր, քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում:

34. Օսմանյան կայսրութիւն ծանր հարկապահանջութիւն մասին Հակոբ կարնեցին ինքնագիր հիշատակարանում ահա թե ինչ է գրում. «Ով կղբայրք, յորժամ հանդիպել էր յայս թղթիս մի մեղադրէք զբիս, զի Տաճիկը խիստ կու նեղացնին հարկապահանջութեան և խիստ տրամեալ էի և իբր գերադի գրեցի» (Ձ 6485, էջ 175ր և 176ա), իսկ Սամուել

գրիչը այդ մասին իր հիշատակարանում հետևյալ սակավ տողերն է թողել. «որ անբաժանելի կողոպտեն զմեզ, որպէս աւագակ ի լեռնի» (Ձ 4649, էջ 302ա):

35. Ժամանակի չափ, որով կարելի է որոշել նաև տարածութիւն մեծութիւնը: Հեղինակը նման հասկացութիւն ուրիշ անգամ էլ է գործածել: Տվյալ դեպքում ուզում է ասել կարինի բերդի շրջագիծն այնքան է, որքան տարածութիւն կարելի կլինի անցնել 2—3 կանոն սաղմոս ասելու ժամանակամիջոցում: Չափի նման հասկացութիւնը, որը, սովորաբար, եկեղեցականներն են գործածում, հանդիպում ենք նաև Անդրիաս Եվդոկիցու մոտ, որպէս ժամանակի չափ (տես ՄԺ, 1, էջ 157):

36. Նահատակներ, որոնք սպանվել են կարինում 808 թ. հոկտեմբերի 19-ին (տես ՄԺ, 1, էջ 28, ծանոթ. 10):

37. Գյուղ և գավառ Այրարատի պատմական Բաղրեանդում (Ալիշան «Այրարատ», էջ 521—522):

38. Գյուղ և գավառ պատմական Ապահունիքում:

39. Տես նաև հեղինակի ժամանակագրութիւնը, ՄԺ, 1, էջ 242:

40. Այս մասին տես նաև նույն տեղում, էջ 242:

41. Բաղական մեծ գյուղ, ընկած է կարինից հյուսիս:

42. Գյուղ, գտնվում է կարինից արեւմուտք, Մարչամ և Ղարա-սու գետերի խառնըման մոտերքում:

43. Հմտ. ՄԺ, 1, էջ 249:

44. Գյուղ և վանք, կան գյուղի (ծանոթ. 41) մոտերքում: Մատենադարանի ԱՅ 6682 ձեռագիրը բովանդակում է Գրիգոր Օշականցու բանաստեղծութիւնները, նրա կենսագրութիւնը և այլ նյութեր: Նա եղել է Էջմիածնի նվիրակ և XVIII դարի 90-ական թվերին շրջել է կարինի, Բասենի, Թորթումի, Մուշի և այլ վայրերի վանքերը ու վերջիններին նվիրված բանաստեղծութիւններ գրել: Յուրաքանչյուր բանաստեղծութիւն վերելում նշում է վանքի անունը, տեղը. օրինակ՝ ոտանավորներից մեկի վերելում գրված է. «Ի Մուսուրկու վանքն, որ յանուն սրբոյ Լուսաւորչին կառուցեալ գոյ ի մէջ տաճարի նորին առաջի սուրբ սեղանոյն առ ոտս կամարին, որ իջանի յաջակողմն գրեցաւ այսպէս». մյուսը՝ «Ի դաշտն կարնոյ որ ի հիւսիսակողմն քաղաքին ի վանս սրբոյ Խաչին ի մէջ սրբոյ տաճարին ի ձախտ սեանն, որ կանգնի ընդ որմն յաջակողմեան գրեցաւ այսպէս» և այլն:

45. Նաև գյուղ կարինից հյուսիս-արեւելք: Հնձուց վանքը կոչվել է նաև կարմիր վանք:

46. Հաջորդ էջում (575) հեղինակը նույն վանքի մասին գրում է. «որոց և հիշատակէ Մօսէս Խորենացին»: Նշանակում է «պատմիչն ասէ» խոսքերով հեղինակը նկատի աւելի Մ. Խորենացուն: Սակայն վերջինիս պատմութիւն այժմյան հրատարակութիւնը բնագրում այդ մասին ոչինչ չենք գտնում: Հմտ. Փ. Բուզանդ, IV, դ.:

47. Սարչամ լեռան ստորոտում, կարինից հյուսիս:

48. Այս մասին տես նաև ՄԺ, 1, էջ 242:

49. Ե և Ե տարրերակներում Հնձուց վանքին վերաբերող այս հատվածը գրված է Մուսուրկու վանքին վերաբերող հատվածից առաջ:

50. Իման, Քեսուն, բերդաքաղաք Մարաշի կողմերում, Պենեսինից հյուսիս:

51. Ն. Շնորհալին «Շարագրութիւն Հոմերական վիպասանութեամբ» աշխատութիւն մեջ հենց այդպես էլ ասում է.

«Քաղաք Քեսուն իմն անուանեալ,

Յոր հուպ է վանք կարմիր կոչեալ» (Տես «Բանք Հափաւ», Վենետիկ, 1830, էջ 549):

52. Նախապես այդպես է գրել նաև Մ. Ուռնայեցին (էջ 300):

53. Ն. Շնորհալին վերելում նշված երկում (ծանոթ. 51): Գող վասիլին այդպես է կոչում. «Նախ կոչեալ մանկանուանեալ» (նույն տեղում, էջ 549):

54. Շարունակութիւնը վերաբերում է Հերակլի Պարսկաստան արշավելու և խաչափայտի «ազատագրման» ավանդական պատմութիւնը, որը կրկնութիւն է ծանոթ նյութի, ուստի ավելորդ համարեցինք հրատարակել: Բայց որովհետեւ այդ մասում կան ուշագրութիւն արժանի տեղագրական նկարագրութիւններ, այդ պատճառով բերում ենք միայն առանձին հատվածներ:

55. Իման Հովհ. Թիկուրանցի, Սի կաթողիկոս 1485—1525 թթ.: Մատենադարանի

№ 3119 ձեռագրում (էջ 229ա—246ա) պահվել է Հ. Թրկուբանցու Արարածոց մեկնությունը (չափածո), որից բերում ենք համապատասխան հատվածը:

«Եփրատ ի Կարնոյ ելանէ և Յոսկեանց ի յերկու ական, շատ զետք մրտանեն ի նա, բազում ջուրք յիրար միանան» (էջ 232բ):

56. Վայր Ծաղկոտան գտնվում:

57. Գետ, որը սկիզբ է առնում Կարինի հյուսիսում գտնվող Տումլի լեռից: Այս գետը հայտնի է նաև Տումլի-սու առունով:

58. Հեղինակը մի փոքր սխալվում է, ոչ թե Հնդկաց, այլ Միջերկրական ծովն է միջնադարում կոչվել Սպիտակ ծով: Տևա նաև վերելում, էջ 317: Իսկ ինչ վերաբերում է Արիստոտելի վկայակոչությանը, ապա, պետք է նշել, որ տիեզերական և այլ հարցերի մասին մանրամասն խոսվում է Արիստոտելին վերադրված «Յադագս աշխարհի» աշխատության մեջ, որտեղ նման բան չենք գտնում, թեև նա նշում է, որ Օվկիանոսը մեզ է շրջապատում: «Իսկ բելաիոսն, այսինքն ծովախորն, որ է արտաբոյ տիեզերիս Աղլանտիկեան կոչի, և որ շրջահոսի զմեօք Ողէանօս: Իսկ ի նեղ ինչ բերանի բացելոյ առ մուտս արևու, րստ Հերակլեան ասացելոց արձանացն կուսէ, զնոյն ներհոսէ ի ներքին ծովն, որպէս թէ ի լիճ ինչ, քստ փոքում լայնացեալ ընդարձակի, պարփակելով ծոցս մեծամեծս շարամերձեալս իրերաց, երբեմն րստ նեղուց պարանոցս անձկացեալ և երբեմն դարձեալ լայնացեալ» (Վ. Ա. Հակոբյան «Արիստոտելին վերադրված «Յադագս աշխարհի» աշխատության հայկական թարգմանությունը ընդարձակ տեքստերը և այդ աշխատության հայկական մեկնությունները», Երևան, 1947, էջ 138, անտիպ):

59. Իմա, Քոփրիքեյ:

ԼՐԱՅՈՒՄ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄ

1. ՄԺ, II, էջ 404, 16-րդ տողի շարունակությունը:

Թուրքաց երկրի խարճ, դանակ տէստէն ԺԵ (15) չէսկի լաւն: Բ (2) ծիթնար, գեղին թէնէքէ. ծիթնարն Խ (40) թուվարտի: Ասեղին Բ (1000)-ն գինն ԺԶ (16) չէսկի:

Ե[ր?]կան իլան տիլի չալղի, պոյն Ե (5) թիզ ու նեղ լինի, գինն ԼԲ (23) թուվարտի Ժ (100)-ն:

Աձեղի, վրան գրվածն, գինն ԺԴ (14) չէսկի՝ տէստէն, առանց գիրն՝ ԺԲ (12) չէսկի:

Լաւ թուրն, վրան գրված յեալազով, գինն մէկ-մէկ թուվարտի: Օրթա պոյ թուրին գինն է թուվարտի, գէստէն ԺԲ (12) հատ է:

Կնկան մատնոց գինն ԼԸ (38) չէսկի տուղինըն, ֆռանցուսի մատնոց գինն Ծ (50) չէսկի:

Ճերմակ սիմ գինն՝ տէստէն ԺԳ (13)-ական չէսկի:

Ղատախ գինն տէստէն է (7) ու կէս չէսկի (ուրիշ գրչէ). Մանտր դանակ՝ ԺԱ (11) տէստէն մէկ թուվարտի:

Ազըզ զօփուզի գինն՝ տէստէն Ը (8)-ական չէսկի: Սև կոթ դանակ գինն՝ տէստէն ԻԵ (25) չէսկ ու կէս:

Դեղին չախմախ տէստէն ԺԲ (12)-ական չէսկի:

Պօնճուխներ՝ ճերմակ, գեղին, կասուտ, գինն տէստէն ԺԵ (15)-ական չէսկի:

Կարմիր սուտ մէրճան, տէստէն գինն ԺԸ (18)-ական չէսկի: Առանց գիր գեղին շամտան, տէստէն ԻԵ (25) չէսկի, վրան գրած մեծ շամտաներ կան՝ Բ (2)-ն մէկ տէստէ, Դ (4)-ն մէկ տէստէ, Զ (6)-ն մէկ տէստէ, գներն՝ մեկին ԾԵ (55) չէսկի, Ծ (50) չէսկի, ԽԵ (45) չէսկի:

Մանտր մկրաաներուն գինն տէստէն ԻԴ (24) չէսկի, մեծերուն գինն ԼԵ (35) չէսկի, օրթայ պոյն Լ (30) չէսկի: Չախու գինն մէկ-մէկ թուվարտի ցածն, լաւն Հ (70) չէսկի տէստէն, մանտրերուն գինն լաւն Ծ (50) չէսկի:

Մամի մկրատ, տէստէն ԻԵ (25) չէսկի. և այլ մանտր դանակ, տէստէն ԾԶ (56) հատ է, գինն ԽԹ (49) չէսկի:

Մեծ հայլին գինն մէկ թուվարտի:

Պիպեոի չաղացներուն գինն Ի (20) չէսկի, օրթայ պոյ հայլին գինն տուղին մէկ թուվարտի:

Նիրընպէսքու մատնետանունն գինն տուղինան 45-ական չէսկի, լաւն ու ցածն մէկ զմէկի վրայ:

Չախմախ քարն Ժ (100) մէկ թինֆ: Քառթայ լաւն է (7) չէսկի, ցածն՝ 6 չէսկի: Ավել 25-ն ԾԶ (56) չէսկի:

2. Մժ-ի 1-ին հատորում (էջ 262—264, բնագիրը՝ 265—277) ժամանակագրական մի բնագիր վերագրել էինք Լիվոնոյի մի հայի, սակայն, ինչպես հետագա փաստերը ցույց տվեցին, այդ պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը և այդ բնագրի հեղինակի հարցը բոլորովին այլ լուսաբանություն է ստանում:

Մատենադարանի № 8463 ձեռագրի վերջին մասի հետ կազմված է նույն չափի ութ տողերի թերթ (206—212), Տպագիր այս թերթերից երկուսը Կարապետ վարդապետի խրատն է, հետևյալ վերնագրով. «Կարապետի վարդապետի խրատք պիտանիք մանկանց եկեղեցւոյ» (206—207), իսկ մնացածն ունի «Համառոտ վիպասանութիւն յաղագս ժամանակաց կենցաղոյս ի յիսկզբանէ ստեղծման աշխարհի մինչև զներկայական ամանակ մեր» խորագիրը և հետևյալ ծանուցումը «և վասն առաւել կարեւոր և պիտանացու իրաց եղևոց առ ի բառնալոյ գամենայն կարծիս և զերբայութիւնս ի մտաց, վասն որոյ պիտոյ է զիտել զթիւ ամաց անցելոցն իրաց, նախահարցն և թագաւորացն և քաջ արանց ոմանց մեծագունից» (էջ 208ա): Այնուհետև տրվում է թարգմանչի տեղեկությունը. «Թարգմանեցեալ ի Զաքարիայ Սիւնեցւոյ բանասիրի ի լատին բարբառոյ ի հայս, և ի հայոց ևս արտաքարշեալ առ ի պետս հայկազունեանց ճշմարտասիրաց»:

Այս բնագիրը սկսվում է. «Արդ ուրեմն պարտէ զիտել զի յԱզամայ մինչև ի Յովսէփն են ամք 2198» և այլն: Բնագիրը վերջից պակասավոր է: Վերջինս, երբ համեմատում ենք Անանուն Լիվոնոցու ժամանակագրության հետ, նկատում ենք, որ զբանք նույն բանն են: № 8463 ձեռագրում պահվել է մեր հրատարակության 265 էջից մինչև 269 էջի 25-րդ տողը՝ «Սորա լեալք որդիք երեք՝ Բար, Տիրան և Վահագն, որ» հատվածը:

Ինչպես պարզվում է վերևի մեջբերումից, այդ ժամանակագրության հեղինակը լատինացի է, բնագիրն էլ եղել է լատիներեն, որը հայերեն թարգմանվել է 1683 թ. Զաքարիա Սյունեցու կողմից: Բնագրի «և ի հայոց ևս արտաքարշեալ» բառերը ցույց են տալիս, որ թարգմանությունը չի կատարված բառացի, այլ հայոց պատմությունից էլ բաղմամբով տեղեկություններ մուծված է ժամանակագրության մեջ:

Արդ՝ ով է Զաքարիա Սյունեցին, որը իրեն կոչում է բանասեր: Սրա մասին եղած ներքոնշյալ տեղեկությունները շնորհակալությամբ քաղել ենք ընկ. Հ. Ս. Անասյանի «XVII դարի արևմտահայ ազատագրական շարժումների պատմությունից» (պատմական հետազոտություն) անտիպ աշխատությունից: Պարզվում է, որ Զաքարիա Սյունեցին քաղաքական նկատառումներով Մահմեդի Շահմուրատի, Հովհաննես Թութունջիի և ուրիշների հետ 1683 թ. լինում է Վերսալում (И. А. Орбели, «Описание Версаля в армянской записи 1683 года», Известия Российской Академии Истории материальной культуры, т. I, № 33, 8 Февраля 1921 г., стр. 391—399):

Այնուհետև ընկ. Հ. Ս. Անասյանը գրում է. «Զաքարիա Սիսիանցին, որը կոչվում էր և Սյունեցի, նմանապես հայտնի անձնավորություն էր, ծննդով՝ Հայաստանի պատմական Սյունյաց նահանգի Սիսիան գավառից, դուրս և համանուն գյուղից (այժմյան Սիսիանի շրջան): Նա, ինչպես Սաչատուր Գաղատացին, լատին միսիոնար Կղեմես Գալանոսի աշակերտն էր, ուստի պատկանում էր հայ հոգևորականության ժամանակի լատինատեր

կուսակցությանը. 1650-ական թվականներին ապրում էր Հայկում և գրական աշխատանքներով էր պարապում¹: Նրա մտավորական աշխատանքների արդյունքն է և մի համառոտ ժամանակագրություն, որ ինքը թարգմանել է լատիներենից և մասամբ լրացրել հայկական աղբյուրներից, և, 1683 թվին, երբ Ֆրանսիայում էր գտնվում, տպագրել է տվել «Համառոտ վիպասանութիւն յաղագս ժամանակաց կենցաղոյս»² վերնագրով» (էջ 164—165):

3. ՄԺ, 1, էջ 383. Մի անանուն ժամանակագրության մասին գրել էինք, որ այն կազմված է երկու, իրարից անկախ, հատվածներից, տարբեր անձնավորությունների կողմից, այդ բանի համար նշելով Մատենադարանի № 482 ձեռագրի 54ա էջում պահված մի հատվածը, որը վերահիշյալ Անանունի երկրորդ մասն է: Սակայն հիշյալ բնագրի առաջին հատվածը, որը չէինք նկատել ավելի վաղ, գտնում ենք նաև նույն № 482 ձեռագրի մի այլ մասում (էջ 15բ): Այս հանգամանքը մի նոր ապացույց է մեր վերոհիշյալ եզրակացության: Հրատարակության բնագրում (էջ 384, տող 17) փոխանակ «կտրեալ էր ի նոցանէ»-ի տպված է «կատարեալ էր ի նոցանէ»:

¹ Հոսմի Վատիկանյան Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերից մեկի՝ Codex Borganianus Armenus № 24 ձեռագրի ընդօրինակողն է Զաքարիա Սյունեցին, ինչպես կարգում ենք նրա հիշատակարաններում. «Աւարտեցաւ սուրբ մատենս ի թուականիս Հայոց ՌՃԱ ի նոյեմբերի Ի. ի քաղաքն Տիրեբայ որ է Ալապ, ի ձեռն յոքնամեղ տէր Զաքարիա Սիւնեցւոյ, աշակերտի կղեմէս աստուածարան վարդապետի, ի վայելումն իւրոյ անձին, և յիշատակ իւրն և ընտանեաց իւրոց» (էջ 396բ) և «Յիշատակայ զիրքս Սիսիանցի տէր» (էջ 423բ), հմտ. F. C. Conybeare, «Codices armeni Bybliothecae Vaticanae» etc, Romae. 1927, p. 31: Զաքարիա Սյունեցուց ծանոթ է նաև 1645 թվից չափածո մի հիշատակարան, նույն մատենադարանի՝ Codex Vaticanus Armenus № 16 (էջ 102բ), հմտ. F. C. Conybeare, Ibidem, p. 277. Մեր կարծիքով նույնինքն սա է այն Զաքարիա զպիրը (Zacharias clericus), որը 1643 թ. Գալանոսի հետ Կ. Պոլսից Հոռոմ գնացող երեք հայերից մեկն էր, տես՝ Cl. Galanus, «Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana», pars I, Romae, 1650, p. 184. Idem, «Historia armena ecclesiastica et politica», Coloniae 1686, p. 244—5. Հ. Ս. Ա.:

² Տես հետևյալ հրատարակության մեջ. «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուեսողիբը», Մարտիրոս, 1683, էջ 289—320: Կա նաև առանձին հանված, հմտ. Գ. Զարբանալյան, «Հայկական մատենագիտություն», Վենետիկ, 1883, էջ 320—321:

Տպագրությունը մնացել է անավարտ և հետևաբար տեքստի պարունակությունը չի հասնում մինչև հեղինակի ժամանակը: Հ. Ս. Ա.:

ժԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՓԻԱ:

№ 604. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծությունը՝ 16×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միատյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Պետրոս սարկավադ: Ժամանակը՝ 1719 թ.: Վայրը՝ Փառակա(?) դյուղ:

№ 605. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 279: Մեծությունը՝ $15,5 \times 10,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ հիբադոս արեղա: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 678. Հայերի վարուց: Թերթերի քանակը՝ 202: Մեծությունը՝ $19 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միտայուն: Նոտրագիրը՝ Գրիշը՝ Սուրիան Ղափանեցի: Ժամանակը՝ 1673 թ., վայրը՝ Հառիճափանք:

№ 944. Ոսկեփորիկի: Թեթիվերի քանակը՝ 227: Մեծությունը՝ 27 X 19: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորազիր: Գրելչը՝ Հովհաննես և Ղազար արեղաներ: Փամանակը՝ 1431 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1151. Համամ Արքեպիսկոպոս, Առաքինների մեկնություն: Թերթեթի քանակը՝ 231: Մեծությունը՝ 20,7 × 15,7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և լայնություն: Նոսրադիր: Գրերը՝ կոմիտաս Բյուզնդյանի: Փամանակը՝ 1693 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 1382. Ժողովածու: Թերթերի բանակը՝ 316: Մեծությունը՝ 25,5 × 16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարարից ցածր, կան լվասոված էջեր: Միասյուն: Բովորագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1219 թ.: Վայրը՝ Հառիճավանք:

№ 1518. Միխ. Ասոորի, ժամանակագրություն: Թերթերի բանակը՝ 325: Մեծությունը 31×27: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիրը: Գրիչը՝ Ստեփաննոս: Ժամանակը՝ 1594: Վայրը՝ Ամիթ:

№ 1771. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 343: Մեծությունը՝ 20×15: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտբաղիբ: Գրվել՝ Վարդան Կրեց:
Ժամանակը՝ 1651 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1898. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 280: Մեծությունը՝ 23,2×17,2: Նյութը՝ ժադաղաթ: Վերահանողը՝ բավարար: Միասնություն: Բոլորողներ: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Գրել է վայրը՝ անհայտ:

№ 2038. Մարտինոս Լեհացի, Գավազանագիրք: Թերթերի քանակը՝ 354: Մեծությամբ 29×20, Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Թուսմա: Ժամանակը՝ 1674 թ.: Վայրը՝ Ամիթ:

№ 2174. Փողովածու: Թերթերի քանակը՝ 237: Մեծու թյունը՝ 16,5×12,3: Նյութը՝

1. «Մանր ժամանակագրություն յուզաններ» ժողովածուի 1-ին հատորի ձեռագրերի բեր-
լիոգրաֆիայում (էջ 402—404) նշել էինք միայն այն ձեռագրերը, որոնցից հրատարակվել
էին բնագրեր: Քանի որ այս հատորի ձեռագրերի բերլիոգրաֆիան ընդգրկում է ինչպես
մեր կողմից հրատարակած բնագրերի, այնպես էլ ներառված յուզաններում և ծանոթագրու-
թյուններում օգտագործված ձեռագրերը, ուստի նստատեղահամարմար գտանք այս ցուցակին
ավելացնել նաև «Մանր ժամանակագրություն յուզաններ»-ի 1-ին հատորի այն ձեռագրերը,
որոնք օգտագործել էինք ներածականներում և ծանոթագրություններում: Այն ձեռագրե-
րը, որոնք նշվել էին նախորդ հատորի բերլիոգրաֆիայում, այստեղ չենք նշի: Բերլիո-
գրաֆիայի սկզբում արված է այս հատորի մեր հրատարակած բնագրերի ձեռագրերը,
այնուհետև 2-րդ և 1-ին հատորների ներածականներում ու ծանոթագրու-
թյուններում օգտագործված ձեռագրերը:

Յուզիք: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Ավագ երեջև ու բրիչներ:
Փամանակը 1309 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2191, ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 194: Մեծությունը՝ 16×11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարարից ցածր, տեղ-տեղ լինած: Միայուն: Նոտագիր: Գրիչը՝ Իգնատիոս և Մարտիրոս Համբեցի: Ժամանակը՝ 1687/97 թթ.: Վայրը՝ Մեղրին:

№ 2245. Քարոզգիրք: Թեթևերի բանակը՝ 284: Մեծությունը՝ 21X16: Նյութը՝
թուղթ: Վրձակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1689թ.:
Վայրը՝ Էտրինեկ(?):

№ 2383. Ժողովածու: Թերթերի ջանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 15×10: Նյութը՝ թուղի: Վիճակը՝ բավարար: Միտայուն: Նոսրագիր: Գրիչը և վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 2679. Պատմական նյութերի ժողովածու: Խերթերի քանակը՝ 359: Մեծությունը՝ 28,2×19,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Միջին Մետրոպլան: Գրիչը՝ Ղուկաս: Ժամանակը՝ 971 թ.: (Նորոգումը 981 թ.): Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակագրու-
թյունը ավելացվել է հետազոտում՝ 1225 թ. ձևագրի դատարկ էջերում:

№ 2706. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 680: Մեծությունը՝ 27×18,5: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վրձակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորազիր: Գրելը՝ Վարդան և Վրթանես: Ժամանակը՝ 1668—1690 թթ.: Վայրը՝ Կաֆա:

22X15,3: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորողի: Գրիչը՝ Գրիգոր
Երեց, Ժամանակը՝ 1335 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2995. Քարոզչիկեր: Թերթերի քանակը՝ 136: Մեծությունը՝ $22,5 \times 16,2$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նստրազիկեր: Գրիչը՝ Մինաս Լերեց, Մեկքոն: Ժամանակը՝ 1707 թ., 1752 թ.: Վայրը՝ Բայազետ:

№ 3078. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 279: Մեծությունը՝ 21×15 : Նյութը՝ խուղի: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր, նոսրագիր: Գրիչը՝ Հովսեփ, Ալեքսան, խառնուր: Ժամանակը՝ 1608 թ.: Վայրը՝ Կարկան:

ԱՅ 3276. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 498: Մեծությունը՝ 19×12 : Նյութը՝ թուղի: Վերհակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Ներսես: Ժամանակը՝ 1624—1630 թթ.: Վայրը՝ Խղզան:

№ 3613. Ս. Անեցի, Ժամանակագրություն: Թեքթեքի քանակը՝ 79: Մեծությունը
16,5×11,5: Նյութը՝ լուղի: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր և նոսրագիր:
Գրիչը՝ Միսիթար Անեցի: Ժամանակը՝ 13-րդ դար: Վայրը՝ Հոռոմոսի վանք:

№ 3812. Հայտնավորք: Թերթիերի բանակը՝ 516: Նյու-Ջըրսի, թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բուրբուղիք: Գրելը՝ Գազիթ հալսկոսլոս և հովաստի երեց: Ժամանակը՝ 1610 թ.: Վայրը՝ Դարամուրատ գյուղ:

№ 3963. Գաղապանադիրք: Թերթերի քանակը՝ 116: Մեծությունը՝ 19×16 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնայում, վերջից պակաս: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ ներսես: Ժամանակը՝ 1624 թ.: Վայրը՝ Կոմեմից:

№ 4044. Գաղիթ Բաղիշեցի, ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 68: Մեծությամբ 21×16 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, բայց միջից և վերջից քնկած են Թերթեր: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը և վայրը՝ անհայտ: ժամանակը՝ 17-րդ դար(?):

№ 4347. Գավաղանադիրք: Թերթերի քանակը՝ 212; Մեծությունը՝ $21 \times 14,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վերհակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոսրադիրք: Գրիչը՝ Սարգիս եպիսկոպոս: Փամանակը՝ 1701 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 4542, Հ. Կարենցիի «Տեղագիրը»: Թերթի քանակը՝ 41: Մեծ թույլունը՝ $20 \times 13,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրել է՝ Արքայապետ արեղա: Ժամանակը՝ 1826 թ.: Վայրը՝ Կարմիր վանք:

№ 4723, Հայամարմուր: Թերթերի քանակը՝ 364: Մեծությունը՝ $39 \times 25,7$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված: Երկայուն: Բոլորակաձև: Գրիչը՝ Գրիգոր վարպետի, վարպան՝ Ժամանակը՝ 1684 թ.: Վայրը՝ Վարպի վանք:

№ 4961, Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 261: Մեծությունը՝ $27 \times 18,4$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված: Երկայունը՝ Բոլորագիր: Գրչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 15-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4998, Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 411: Մեծ ությունը՝

22X17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Սիմեոն զպիր: Ժամանակը՝ 1723 թ.: Վայրը՝ Հերասպոլիս:

№ 5180. Ալիւտարան: Թերթերի քանակը՝ 536: Մեծությունը՝ 17X12: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնախաձեռն: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Բորայեկ արեղա: Ժամանակը՝ 1689 թ.: անաչ: Վայրը՝ անհայտ:

№ 6483. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 281: Մեծությունը՝ 21X15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Բաղդասար երեց: Ժամանակը՝ 1757 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6485. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 198: Մեծությունը՝ 14,5X10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնախաձեռն: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր և նոտրագիր: Գրիչը՝ Հակոբ երեց: Ժամանակը՝ 1635—1639 թթ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6554. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 62: Մեծությունը՝ 22X16,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 6617. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 269: Մեծությունը՝ 14X9: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Ավետիս քահանա: Ժամանակը՝ 1618 թ.: Վայրը՝ Շուշ:

№ 7087. Քարոզիչ: Թերթերի քանակը՝ 365: Մեծությունը՝ 13X10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1638 թ.: Վայրը՝ Աղուլիս:

№ 7273. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 175: Մեծությունը՝ 13X11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Մինաս: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7321. Կիրակի երեսօղեմացի, Կոչումն ընծայութեան: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծությունը՝ 21,5X16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 7589. Դավիթ Բաղիչեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 58: Մեծությունը՝ 27X18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը և վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար (?):

№ 8245. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 96: Մեծությունը՝ 22—17,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Սողոմոն Մանուկյանց: Ժամանակը՝ 1847 թ.: Վայրը՝ Տփլիս:

№ 8506. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 15X11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնախաձեռն: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Հակոբ տերաջու: Ժամանակը՝ 1640—1642 թթ.: Վայրը՝ Կեղզով:

№ 9105. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 262: Մեծությունը՝ 28,5X21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 14-րդ դար:

№ 9398. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 195: Մեծությունը՝ 16,5X11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր և նոտրագիր: Գրիչը՝ Ժամանակը և վայրը՝ անհայտ:

Բաժնի ձեռագիր. Մեկնությունների ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 589: Մեծությունը՝ 25X18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված, կան պոկված և վերին եզրերը մաշված էջեր, վերջից թերի: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրիչը՝ Միքայել մակահնունով Գուչանք: Ժամանակը՝ 1664—1667 թթ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

№ 46. Գիրք առաքինությունների: Թերթերի քանակը՝ 340: Մեծությունը՝ 18X12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր և նոտրագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր Տաթևացի: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 178. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝ 24,5X17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Միքայել քահանա: Ժամանակը՝ 1253 թ.: Վայրը՝ Երևան մոտ: Վանք:

№ 199. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 434: Մեծությունը՝ 27,5X19: Նյութը՝

մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Կոստանդին: Ժամանակը՝ 1271 թ.: Վայրը՝ Գրաղարկ:

№ 216. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 296: Մեծությունը՝ 18X13: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Պողոս վարդապետ: Ժամանակը՝ 1474 թ.: Վայրը՝ Մզաքի վանք:

№ 287. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 290: Մեծությունը՝ 21,3X15,5: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Կոստանդին: Ժամանակը՝ 1258 թ.: Վայրը՝ Հոռմկլա:

№ 435. Ժամագիրք: Թերթերի քանակը՝ 324: Մեծությունը՝ 29,5X21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր երևանցի: Ժամանակը՝ 1686 թ.: Վայրը՝ Էջմիածին:

№ 507. Ժամագիրք: Թերթերի քանակը՝ 324: Մեծությունը՝ 27X21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Զաքարիա արեղա: Ժամանակը՝ 1625 թ.: Վայրը՝ Երևան:

№ 579. Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական: Թերթերի քանակը՝ 290: Մեծությունը՝ 17X13: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1279 թ.: Վայրը՝ սր. Սարգիս վանք:

№ 737. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 248: Մեծությունը՝ 15X10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Արքայաժամ, Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1711 թ.: Վայրը՝ Կաֆա:

№ 845. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 248: Մեծությունը՝ 13X10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարտիրոս, Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1652 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 843. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 294: Մեծությունը՝ 15,5X10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Հակոբ, Անտոն: Ժամանակը՝ 1724 թ.: Վայրը՝ Թոխատ:

№ 912. Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ 27,5X19,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն, միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Սահիան Կ. Պոլսեցի: Ժամանակը՝ 1785 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 947. Հաճախապատում: Թերթերի քանակը՝ 161: Մեծությունը՝ 28X22: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Պետրոս: Ժամանակը՝ 1215 թ.: Վայրը՝ Քեսուհ:

№ 962. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 387: Մեծությունը՝ 26X18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1530 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 979. Ճաշոց: Թերթերի քանակը՝ 477: Մեծությունը՝ 34,5X25: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1286 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1121. Վարդան, Սաղմոսի և երգերգոցի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 287: Մեծությունը՝ 16,5X12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրիչը՝ Երեմիա (?): Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1282. Մեկնություններ: Թերթերի քանակը՝ 263: Մեծությունը՝ 24X17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Բարսեղ վարդապետ: Ժամանակը՝ 1604 թ.: Վայրը՝ Վերկերն Մոկաց:

№ 1288. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 512: Մեծությունը՝ 20X16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Հակոբ և Աստվածատուր Թոխատեցի: Ժամանակը՝ 1613 թ.: Վայրը՝ Կամենից:

№ 1354. Գր. Տաթևացի, Հով. Ավետարանի լուծմունք: Թերթերի քանակը՝ 204: Մեծությունը՝ 19X14: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սրապիոն Բարեբեկ: Ժամանակը՝ 1608 թ.: Վայրը՝ Տրապիզոն:

№ 1394. Գր. Տաթևացի, Լուծմունք: Թերթերի քանակը՝ 367: Մեծությունը՝ 15X10,5: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Աւգստինոս կրոնավոր: Ժամանակը՝ 1437 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1480. Պատճառաց գիրք: Թերթերի քանակը՝ 583: Մեծությունը՝ 30X29: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Վարդան Խիզանցի: Ժամանակը՝ 1617: Վայրը՝ Բաղնշ:

№ 1502. Հայտնավորք: Թերթերի քանակը՝ 581: Մեծութունը՝ $38 \times 26,5$: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Խաչատուր, Հովհաննես: Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1651 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 1512. Հայտնավորք: Թերթերի քանակը՝ 570: Մեծութունը՝ $36 \times 23,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Էջմիածին:

№ 1534. Հայտնավորք: Թերթերի քանակը՝ 612: Մեծութունը՝ 41×28 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1695 թ.: Վայրը՝ Էջմիածին:

№ 1721. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 156: Մեծութունը՝ $15,5 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Ղազար: Ժամանակը՝ 1696 թ.: Վայրը՝ Նոր-Ջուղա:

№ 1868. Միքայել Ասորի, Համառոտ ժամանակաց զրույցք: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծութունը՝ $21,4 \times 14,8$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1585 թ.: Վայրը՝ Սեբաստիա:

№ 1875. Նսրեկ: Թերթերի քանակը՝ 229: Մեծութունը՝ $23 \times 16,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1896. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 276: Մեծութունը՝ $21,1 \times 15,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Հակոբ: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Բաղնշ:

№ 1899. Ս. Անեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 449: Մեծութունը՝ $22,7 \times 16,8$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Պողոս Գավառցի: Ժամանակը՝ 1676 թ.: Վայրը՝ Բաղնշ:

№ 2218. Բարոզգիրք: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծութունը՝ $21 \times 14,7$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Մելքոն, Աստվածատուր: Ժամանակը՝ 1625 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2271. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 283: Մեծութունը՝ $20,3 \times 15$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Ավետիս: Ժամանակը՝ 1724 թ.: Վայրը՝ Նոր-Ջուղա:

№ 2281. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 402: Մեծութունը՝ 20×15 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրելը՝ Սիմեոն զպիր և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ Երուսաղեմ:

№ 2361. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 339: Մեծութունը՝ 13×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Հակոբ և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1679 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2379. Փիլոն Երրայեցի, Վերլուծություն Հաղապս նախախնամության: Թերթերի քանակը՝ 297: Մեծութունը՝ $14,5 \times 10,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2381. Ջանադան նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 325: Մեծութունը՝ $15,5 \times 10,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Ստեփաննոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1626—1629 թթ.: Վայրը՝ Կարբի:

№ 2519. Մատթեոս Աստաղատեցի, Ղուկասի ավետարանի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 295: Մեծութունը՝ $18 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ սկզբից թերի, մաշված և վնասված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Մատթեոս Մոնոզոն: Ժամանակը՝ 1391 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2588. Ն. Լամբրոնացի, Ատենարանություններ: Թերթերի քանակը՝ 445: Մեծութունը՝ 25×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Բարսեղ Էրամիլոս: Ժամանակը՝ 1294 թ.: Վայրը՝ Դրազարկ:

№ 2705. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 487: Մեծութունը՝ 29×21 : Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Առաքել, Ստեփաննոս: Ժամանակը՝ 1368 թ.: Վայրը՝ Պոլոնիա և Կաղարիա:

№ 2748. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 359: Մեծութունը՝

$27 \times 20,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրելը՝ Աստվածատուր և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1624: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2966. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 180: Մեծութունը՝ 21×15 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Ղուկաս: Ժամանակը՝ 17—18-րդ դարեր: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 3007. Մի. Գոչ, Երեմիայի մարգարեության մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծութունը՝ $22 \times 16,2$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Գարբիել Սեբաստացի: Ժամանակը՝ 1772 թ.: Վայրը՝ Աղանա:

№ 3082. Տոնապատճառ: Թերթերի քանակը՝ 478: Մեծութունը՝ $21 \times 16,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գեորգ: Ժամանակը՝ 1267 թ.: Վայրը՝ Խոր-Վերապ:

№ 3119. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 348: Մեծութունը՝ $20 \times 13,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գավրիլ Ղրիմեցի: Ժամանակը՝ 1650 թ., 1676 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 3223. Գանձարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծութունը՝ $14,5 \times 11,6$: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ վնասված, լուսանցքները խոնացած: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրելը՝ Ավետիս: Ժամանակը՝ 1458 թ.: Վայրը՝ Ազրկի վանք:

№ 3389. Քարոզգիրք: Թերթերի քանակը՝ 360: Մեծութունը՝ $17 \times 10,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, պակաս պահպանված: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Հովասափ Արզրուցի: Ժամանակը՝ 1716—1722 թթ.: Վայրը՝ Հնձուց գյուղ (Կարին):

№ 3711. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 311: Մեծութունը՝ $22 \times 14,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 13—14-րդ դարեր:

№ 4034. Գր. Տաթևացի, Հով. Ավետարանի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 394: Մեծութունը՝ $20,5 \times 15$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Արքանամ զպիր, Պետրոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1697 թ.: Վայրը՝ Ամրդուլու վանք (Բաղնշ):

№ 4109. Պոգոսի թղթերի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 354: Մեծութունը՝ 26×18 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Թումա: Ժամանակը՝ 1660 թ.: Վայրը՝ Բաղնշ:

№ 4156. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 263: Մեծութունը՝ 25×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ սկզբից թերի, վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Մելիքսեթ: Ժամանակը՝ 1428 թ.: Վայրը՝ Բաղնշ, Արճնշ:

№ 4160. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 244: Մեծութունը՝ $23,5 \times 14,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, պակասում են թերթեր: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Սիմոն (?): Ժամանակը՝ 1236 թ.: Վայրը՝ Հավուց թառ (?):

№ 4173. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 183: Մեծութունը՝ $25,5 \times 18$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ մի մասի՝ Իսրայել: Ժամանակը՝ 1580 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4211. Սողոմոնի առակների մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 529: Մեծութունը՝ 24×16 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից և վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրելը՝ Մարգարե: Ժամանակը՝ 1292 թ.: Վայրը՝ Հոռմկա:

№ 4243. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 277: Մեծութունը՝ $16,5 \times 12$: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ վնասված, որոշ թերթեր պատռուտված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Ստեփաննոս: Ժամանակը՝ 1266 թ.: Վայրը՝ Բարձրբերդ:

№ 4470. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 648: Մեծութունը՝ 21×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Դ. Փեր-Հալեմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 4472. Հայտնավորք: Թերթերի քանակը՝ 668: Մեծութունը՝ 32×21 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հերապետ, Ղազար: Ժամանակը՝ 1452—1457 թթ.: Վայրը՝ Լիմ, Բաջրեբունիք:

№ 4584. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 386: Մեծութունը՝ $27,5 \times 18,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Մանր նոտրագիր: Գրելը՝ Աբրահամ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4649. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծութունը՝ 22×16 : Նյութը՝

թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: ցեղակեր, մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սամուել զպիր: Ժամանակը՝ 1667 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 4681. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 528: Մեծությունը՝ 40×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Խաչատուր Խիզանցի: Ժամանակը՝ 1596: Վայրը՝ Վան:

№ 4685. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 617: Մեծությունը՝ 39,5×25,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 16-րդ դար (?): Վայրը՝ անհայտ:

№ 4721. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 660: Մեծությունը՝ 39×26: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից և վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սարգիս Խիզանցի: Ժամանակը՝ 1606 թ.: Վայրը՝ Խիզան:

№ 4732. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 565: Մեծությունը՝ 38,5×25,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4746. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 447: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1457 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 4764. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 350: Մեծությունը՝ 31×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարգարե: Ժամանակը՝ 1534 թ.: Վայրը՝ Վան:

№ 4830. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 27×18,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1452 թ.: Վայրը՝ Աղթամար:

№ 4881. Կյուրեղ երուսաղեմացի, Կոնստնդնուպոլսյան: Թերթերի քանակը՝ 275: Մեծությունը՝ 34×25: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի: Երկայուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրիչը՝ Դանիել Կրոնավոր: Ժամանակը՝ 1307 թ.: Վայրը՝ Աղթամար:

№ 4882. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 623: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Վարդան: Ժամանակը՝ 16-րդ դար (?): Վայրը՝ անհայտ:

№ 4904. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 285: Մեծությունը՝ 31×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1672 թ.: Վայրը՝ Ալամեք գյուղ (Բաղեշի կողմերում):

№ 5155. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 503: Մեծությունը՝ 20×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոսրագիր: Գրիչը՝ Թումա, Դավիթ Բաղիշեցի: Ժամանակը՝ 1669 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5179. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 244: Մեծությունը՝ 20×13: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1661 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5397. Ժամագիրք: Թերթերի քանակը՝ 147: Մեծությունը՝ 24×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ սկզբից և վերջից թերի, քայքայված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր Զուգայեցի: Ժամանակը՝ 1643 թ.: Վայրը՝ Զգրաշեն:

№ 5495. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 118: Մեծությունը՝ 20×14,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ նորոգված: Միասյուն: Նոսրագիր: Գրիչը՝ Ղազար: Ժամանակը՝ 1696 թ.: Վայրը՝ Ստամբուլ:

№ 5501. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 391: Մեծությունը՝ 20×14: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ նորոգված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1684 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5507. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ 30×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սողոմոն Կրոնավոր: Ժամանակը՝ 1577 թ.: Վայրը՝ Խաչեն:

№ 5518. Լուծմունք: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծությունը՝ 25×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես, Կոստանդին: Ժամանակը՝ 1271 թ.: Վայրը՝ Վանկունք վանք:

№ 5582. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ 19×14,5: Նյութը՝ թուղթ:

Վիճակը՝ նորոգված, մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Միքայել: Ժամանակը՝ 1692 թ.: Վայրը՝ Բոլնեց գյուղ (Մոկրում):

№ 5665. Շարական: Թերթերի քանակը՝ 203: Մեծությունը՝ 13×8,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ նորոգված, ունի ընկած թերթեր: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրիչը՝ Առաքել: Ժամանակը՝ 1532 թ.: Վայրը՝ սր. Հովհաննես ուխտ (Տարոն):

№ 5707. Նարեկ և ճառեր: Թերթերի քանակը՝ 415: Մեծությունը՝ 23×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հակոբ վարդապետ: Ժամանակը՝ 1383 թ.: Վայրը՝ Ոստան:

№ 5732. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 22×16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված և մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1664 թ.:

№ 5736. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 24×17: Նյութը՝ մաղաղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Թորոս: Ժամանակը՝ 1290 թ.: Վայրը՝ Դրազարկ:

№ 5830. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 234: Մեծությունը՝ 20×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1694 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5931. Փիրիսուփայական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 198: Մեծությունը՝ 15,5×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, մասամբ ցեղակեր, մաշված: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես վարդապետ: Ժամանակը՝ 1383 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 6172. Տոնացույց: Թերթերի քանակը՝ 227: Մեծությունը՝ 10×7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրիչը՝ Վարդան սարկավազ: Ժամանակը՝ 1663 թ.: Վայրը՝ Ալեքսանդր գյուղ (Մոկրում):

№ 6196. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 612: Մեծությունը՝ 50×33: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկայուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրիչը՝ Սարգիս Ղազար: Ժամանակը՝ 1227 թ.: Վայրը՝ Խլաթ:

№ 6198. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 487: Մեծությունը՝ 43,5×30: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մատթեոս: Ժամանակը՝ 1561 թ.: Վայրը՝ Դրախտիկ գյուղ:

№ 6282. Հայտնավոր: Թերթերի քանակը՝ 626: Մեծությունը՝ 37×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարգար, Եղիա Բերկրեցի: Ժամանակը՝ 1560 թ.: Վայրը՝ Գեօմեմեշի վանք (Չարաբերդում):

№ 6434. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 225: Մեծությունը՝ 23×15,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Վարդան Բալուեցի: Ժամանակը՝ 1680 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 6495. Գանձարան: Թերթերի քանակը՝ 441: Մեծությունը՝ 25×17,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1490 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 6682. Տաղարան: Թերթերի քանակը՝ 68: Մեծությունը՝ 21,5—15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոսրագիր: Գրիչը՝ Մովսես վարդապետ, Հովհաննես Նոսար: Ժամանակը՝ 1820 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6801. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 184: Մեծությունը՝ 18×12: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Ղազար սարկավազ: Ժամանակը՝ 1657 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 6879. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 367: Մեծությունը՝ 17×12: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Ընտիր բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1483 թ.: Վայրը՝ Կաուց անապատ:

№ 6881. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 253: Մեծությունը՝ 16×11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1531 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 6972. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 238: Մեծությունը՝ 14,5×10,5: Նյութը՝ մաղաղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սամուել: Ժամանակը՝ 1666 թ.: Վայրը՝ Մուսուսիկոս վանք (Կարին):

№ 6989. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 352: Մեծությունը՝ 14,5×10: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից պակաս: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Ղուկաս: Ժամանակը՝ 1646 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7117. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 347: Մեծությունը՝ $12,5 \times 8,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, բայց մաշված: Երկսյուն և միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես Արճիշեցի: Ժամանակը՝ 15-րդ դար: Վայրը՝ Մեծօփա վանք:

№ 7534. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 292: Մեծությունը՝ 25×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Ստեփաննոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1274—1275 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7615. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 286: Մեծությունը՝ 19×14 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, վերջից թերի: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 14-րդ դար (?):

№ 7620. Քարոզգիրք: Թերթերի քանակը՝ 425: Մեծությունը՝ 21×13 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկսյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1409 թ.:

№ 7757. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ 26×38 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1468 թ.: Վայրը՝ Խիզան:

№ 7786. Գր. Տաթևացի, Դիրք Հարցման: Թերթերի քանակը՝ 250: Մեծությունը՝ 25×19 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Դինոս Լեհց: Ժամանակը՝ 1629 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 7831. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 297: Մեծությունը՝ $24,5 \times 17,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար (?): Վայրը՝ Ղրիմ (?):

№ 7864. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 326: Մեծությունը՝ $22,5 \times 16$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր զպիր: Ժամանակը՝ 1679 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 8170. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 199: Մեծությունը՝ $19,5 \times 14,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Նիկողոս: Ժամանակը՝ 1661 թ.: Վայրը՝ Կաֆա:

№ 8349. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 60: Մեծությունը՝ 15×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Մարգարե Ներանցի: Ժամանակը՝ 1656—1657 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 8380. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 266: Մեծությունը՝ $18 \times 13,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր Լեհց: Ժամանակը՝ 1602 թ.: Վայրը՝ Ղարա-հիսար:

№ 8463. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 218: Մեծությունը՝ 14×9 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Տիրացու Ակոր: Ժամանակը՝ 1707 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 8625. Շարակնոց: Թերթերի քանակը՝ 368: Մեծությունը՝ $10 \times 7,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Առաքել: Ժամանակը՝ 1583 թ.: Վայրը՝ Դրենիկ գյուղ:

№ 9223. Պատանդիկների ժողովածու:

№ 9424. Հով. Քոլոզ, Տեսարան դիպվածոյ Վաստուրականի: Մեծությունը՝ 26×19 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր, նոտրագիր: Ժամանակը՝ 19-րդ դար:

№ 2. (Պարսկերեն ձեռագիր) Իսքանդար-բեկ Թորքեման (Մուշի), Աբասյան աշխարհարար պատմություն, հտ. 2-րդ: Թերթերի քանակը՝ 301: Մեծությունը՝ $33,5 \times 22$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Գրիչը՝ Հաջի մուլա Հուսեյին Ալիբազար: Ժամանակը՝ 1682 թ.: Վայրը՝ Ալիբազար:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

№ 996. Տոնական: Թերթերի քանակը՝ 568: Մեծությունը՝ $30,3 \times 20$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես միայնակեաց: Ժամանակը՝ 1442 թ.: Վայրը՝ Սերկիլի գյուղ:

№ 1113. Գր. Տաթևացի, Հորի լուծմունք: Թերթերի քանակը՝ 296: Մեծությունը՝

$17,3 \times 12$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Հակոբ Ալեքսի և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 1601. Շարակնոց: Թերթերի քանակը՝ 321: Մեծությունը՝ $14 \times 9,7$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 1331 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1773. Առ. Դավրիժեցի, Պատմություն: Թերթերի քանակը՝ 452: Մեծությունը՝ $20,7 \times 14,8$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Աթանաս զպիր: Ժամանակը՝ 1663 թ.: Վայրը՝ Կարբի:

№ 1897. Ս. Անեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝ $21,8 \times 16,1$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հայրապետ: Ժամանակը՝ 12—13-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2818. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 33×24 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1292 թ.: Վայրը՝ Նորավանք:

№ 2939. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 598: Մեծությունը՝ 32×21 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1779—1796 թթ.: Վայրը՝ Նորաշեն գյուղ:

№ 3031. Հաղորատի և Սանահինի վանքերի արձանագրությունների ժողովածու (Քյոթուկ): Թերթերի քանակը՝ 267: Մեծությունը՝ 19×15 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրիչը՝ զանազան մարդիկ: Ժամանակը՝ 17—18-րդ դարեր: Վայրը՝ Սանահին:

№ 3074. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 135: Մեծությունը՝ $19,5 \times 14,2$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 15—16-րդ դարեր:

№ 3260. Բարոյագիտական պատմություններ: Թերթերի քանակը՝ 472: Մեծությունը՝ $14 \times 10,7$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վերջից ընկած թերթեր: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Մարկոս: Ժամանակը՝ վայրը՝ անհայտ:

№ 3881. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 195: Մեծությունը՝ 18×11 : Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Առաքել Կոստանդյան: Ժամանակը՝ 1886—1888 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 5619. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 226: Մեծությունը՝ $16,5 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Ավետիս: Ժամանակը՝ 1176 թ.: Վայրը՝ Կամրջաձոր:

№ 5786. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 344: Մեծությունը՝ $27 \times 19,6$: Նյութը՝ մագաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրիչը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 1336 թ.: Վայրը՝ Սիս:

№ 6273. Ղ. Փիրդալեմյան, Հիշատակարանների ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 573: Մեծությունը՝ 34×20 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր: Գրիչը՝ Ղ. Փիրդալեմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ տարբեր տեղեր:

№ 6332. Ղ. Փիրդալեմյան, Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 292: Մեծությունը՝ 30×23 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր: Գրիչը՝ Ղ. Փիրդալեմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7125. Մանրեւմունք: Թերթերի քանակը՝ 267: Մեծությունը՝ 11×8 : Նյութը՝ մագաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 1330 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7111. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 246: Մեծությունը՝ $11,5 \times 8$: Նյութը՝ մագաղաթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից, միջից, վերջից պակասավոր: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Ժամանակը՝ վայրը՝ անհայտ:

№ 7707. Տաղարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ $14,5 \times 10$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր, բոլորագիր: Գրիչը՝ Ամիրզատե սարկավազ, Ջաբրիլ արեղա: Ժամանակը՝ 1611 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7729. Ճառքնություն: Թերթերի քանակը՝ 607: Մեծությունը՝ $67,5 \times 52,5$ և $70 \times 55,5$: Նյութը՝ մագաղաթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկսյուն: Միջին Մեսրոպյան գիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1205 թ.: Վայրը՝ ս. Ղազարի վանք:

ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌՅԱՆ

ՖԱՆԿԵՐ

ԱԹԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ, ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ, ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՏԱԿԱՆ

ՅՏԱՐ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Այն բաները, որոնք բացատրված են ծանոթագրություններում կամ քործածվում են որպես հատուկ անուն, չեն մտնում բառարանի մեջ: Բառարանում բերված են օտար բոլոր բաները, ոչ միայն բացատրությունները նշելու, այլև հայերենում, տվյալ շրջանում, մուտք գործած բաների քանակը ցույց տալու համար: Օտար բաների բացատրությունը նշելիս նկատի չենք ունեցել որևէ բանի իմաստն ընդհանրապես, այլ կոնկրետ կամ մոտավոր իմաստը, որը գործածվում է տվյալ բնագրում: Արաբերեն և պարսկերեն բազմաթիվ բաներ, որոնք գործածողներն անմիջականորեն վերցրել են թուրքերենից, նշեցինք որպես թուրքերեն: Բաների ուղղագրությունը պահել ենք բնագրերին համապատասխան: Առավել զգվար հասկանալի և բարբառային բաներից մի քանիսը ևս տեղավորեցինք այստեղ: Գործածված են հետևյալ համառոտագրությունները՝ աղբ-աղբրեջաններն, ասր-ասորերենն, արբ-արաբերենն, գերմ-գերմաներեն, թրք-թրքերեն, լա-լատիներեն, հուն-հունարեն, հ. ֆր.-հին ֆրանսերեն, մնղլ-մոնղոլերեն, վր-վրացերեն, պրսկ. պարսկերեն:

Աբսիսբես—(հալանարար հռն. ἀπείς, այստե-
ղից էլ ἀπιστήρ=ἀπιστής—վհանակիր
վհանով սինված) վհանակիր նման—280

Աղաբազ—թբբ. անամոթ, անբարոյական, անբարեկիրթ—489

Աղիւնասարսաւ—եղեմիւն նման—398

Լեզաբբա՛ւի—Թրք. (աղապ. Թուրքական զորքի տեսակ) աղապսների պէտք—525

Ազաւմ—արք. մեծագոյն—437

ԱզաՆ — արք. աղոթքի հրավեր — 520

Լեզուս արուսի—Թրք. զինվորական

Ճանն—493

Աղբղ ղօփուղ—թրք. նվաղարան (նման վան-
դիւն?) — 587

Ազգ. (անեղ) թրք. պաշտոնանկ անեղ—560

Արաբելի (նաև Թրքաղա) — Թրք. անկախ էշ-
խանուխյան տեր (սելջուկների ժամանակ),
Թագավորահայր, փոխարքա, խնամակալ
(Թաղաժառանգների) — 134, 164

Արաբազ—պրահ. հրախաղաց, հրահով ձեռ-
նածուծյուն անող—495

Այլա—այրուհի, շաղախ, դինեշաղաղ(?)—219

Այա—պրտի, շաղախ, դրննշաղաղ() 215
Այանա—թոք, գուլնդդուլն, խալտարդետ—460

Այսպիսով—թրք. դուռնի դուռնի, թուրք. դուռնի
Այսպիսով—թրք. դուռնի 483

Այսպիսով—թիվ 483
Այսպիսով—թիվ 490

Արմիսեղի—թրք. մաթաուհյոթ—450
Արմիս (միսապատմամիս եղև)—թրք. բռնկվեց,

Աղբամիս (հիմա ալադլամի 12 հղև) — թրք. բանասիր,
 արձագանքակետ — 495

Լևոնի (Ենիկով) — թոք. ստոր, անարդ, լիբր—

Այնպիսի (բնկավ)—թրք. ստոր, անարդ, իրիր—

488
 ԼԵՍԲԻԱՆ — ԴՐՈՒՄԻՆԱԿԱՆ ԿՈՆԿՐԵՏԻՆԱԿԱՆ — 494

Անուգար—պրսկ. հառաչանք, հեծեծանք, ախ
ու պախ—488

Աղգի Բասիգ քով—Թրք. բերանը՝ փողը կտրե-
լիս՝ հրանոթ, կարճափող հրանոթ—490

Half — in E_u $\frac{1}{2}$ of p

Ամանար—արք. աւանդ, ապահովութիւն,
մատահութիւն—181

Ամարաբ—արբ. ապարանք, պալատ, մեծ շենք,
շինություն—284

Ամիր (նաև ամիրա)—արք. պետ, տեղ, իշխան,
ազատ, հրամանատար, նախարար, ոստի-
կան— 213, 218, 220—221, 227—228

Ամիրգա—տէս մի քան

Այեւան—արբ. աղնվահան, թրք. հայտնի, աւ-
վանի—496

Այնպիսով. հայերի—462

Անշալս — թրք. հաղիվ, միայն, սակայն, բայց —
49]

ԱՇԽԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՐԴԱԿԱՆ ԿԱՐԴՈՒՄԸ 459

Ապրիլ (ապրիլ 2011) — 459, 568

Ապրումեղէն—մետաքսեղէն—565, 569

Աստի—*տէս* Էստասիս

Անճաֆ—արբ. համ քար, բնկերակից—420

Ասփար (նաև ասկար)—ղինձոր, զորք, զին.
դուհդ—269, 395, 406, 453, 455, 457, 458,
476, 484, 490, 496

ԱՏՆԱԼ—ԿՐԻՄ և ԵՄԿՐԻՄ—483

Արապա--թիք. սալի, կառք—229, 453

Արգ-աբբ. աղեբասագիր, խնդրագիր, խըն-
դիրք—463, 476, 496, 525

Արգունալ—պրոսկ., տես արդ
Արծվիսուց—(հ. ֆր. արշակեք) արքեպիսկոպոս—78
Արդուշի—մզլ. դատավոր—72
Արդրեց—հ. ֆր. արտոնագիր ավեց, շնորհեց, առանձնաշնորհում տալ—48
Ալու—թրք. գանձի, գավիթ—476
Աման—տես ոման
Աեսա—արբ. միջին, միջակ—483;

Բաբար—թրք. դասակ, շարք, կարգ—525
Բադան—թրք. պատվար, մարտից, պարիսպ—487
Բադրիսիուս—լատ. պատրիկ—47, 51
Բագազ—թրք. կերպարի առևտրական—494
Բագամսին—արբ. որոշ չբավորներ—229
Բագար—պրոսկ. շուկա—459—460
Բալի—արբ. դուցե, թերև—487
Բալիզաս—պրոսկ. բեկի որդի—91
Բանասուր—մզլ. քաջ, կարիճ—137, 138
Բադշա—պրոսկ. ալի, պարտեզ—459—460, 528
Բայրազ—թրք. զորոշ, գունդ (զին.), նշան—485, 493, 496
Բայրամ—թրք. տոն—492
Բան—պրոսկ. ամբարտակ, ջրանոց—491
Բանսար—արբ. նավահանգիստ վաճառատների, վաճառաշահ, բաղձավաճառ քաղաք—568
Բաթի—պրոսկ. բաժին, մաս—457
Բաթսեց—պրոսկ. նվիրեց—490
Բասան—հ. ֆր. անցում, հատկապես խաչակիրներին արշավանք—58, 179
Բաթեան—թրք. հաշտվեցին, խաղաղվեցին—465, 490
Բաթիսուրյուն—թրք. հաշտություն, խաղաղություն—525
Բարուր—թրք. վառող—494—495
Բադազ—թրք. նեղուց, կիրճ—376, 577
Բերդան—տես բիրդան
Բէլու—թրք. նշանավոր, հայտնի—525
Բէշի սոմա—կանանց երեսի քողի ոսկեթելը—382
Բէկէրբէկ—թրք. նահանգապետ կոչակալ—519
561
Բին—թրք. ապօրինի գավակ—432
Բինա—թրք. շինություն, շենք, կառուցում—491, 527
Բիրդան—թրք. հանկարծ—492—493
Բոգդունլը—թրք. խոսվություն, խառնակություն—525
Բուուրդում—թրք. հրաման, կարգադրություն—496
Բուրշ (նաև բուրճ)—արբ. աշտարակ, որը շինվում է բերդի կամ քաղաքի պարսպի մեջ պաշտպանության նկատառումներով—68, 70, 76, 92, 279, 563

Բուրխ—արբ. իջևան, պանդոկ, փոքրիկ պահանոց—535, 564
Բրինձ (նաև բրինձ)—լատ. հ. ֆր. իշխան—54, 60—65, 68—72, 75—78, 98, 102—110, 113, 205, 404, 405
Բրնձա—լատ. հ. ֆր. իշխանուհի—110
Բրնձուրյուն—լատ. իշխանություն—103—110
Բրսիսիոն—լատ. թափոր—62
Բրֆաս—հ. ֆր. նախարար, առաջարկ—34
Բոլուզ—թրք. զորամաս, զուսարտակ, խումբ, հատված, մաս—451, 492, 495
Բոլուրաշի—թրք. զննապետ, զորագլուխ, խմբապետ—454

Գագ—պրոսկ. երկարություն չափ, հավասար է 112 սմ.—494
Գարսինալ } տես կարտինար
Գարսինար }
Գափիվաշա—անձանոթ բառ—496
Գափուշիպաշի—թրք. պալատական պաշտոնյա—476, 484, 493
Գուրա—թրք. գմբեթ, կամար, խորան—527
Գուգում—թրք. պղնձյա սափոր ջրի համար—485
Գելուր—թրք. եկամուտ, մուտք (եկրին հակառակ)—496, 569
Գիսար—թրք. ելք—496
Գուլաշ—թրք. կոխ, ըմբշամարտ—495
Գուլուլա—պրոսկ. հրացանի զննակ—492, 525
Գունդ (նաև գունթ)—հ. ֆր. կոմս—60—61, 64—69, 71—76, 105—107, 109, 178
Գունդուրյուն—հ. ֆր. կոմսություն—75, 103
Գունդուսալլ—լատ. ախոռապետ, հ. ֆր. զորքի ընդհանուր հրամանատար, արքայական պալատի բարձրագույն պաշտոնյա—63, 67, 74, 104, 108
Գում (նաև գումին)—լատ. համայնք, հասարակություն, (համայնքի ժողով?)—62, 78
Գուդսան—թրք. ավազակ, հեն, ծովահեն—403
Գուրդ—տես բուրդ
Գուալ—հ. ֆր. կայսր, թագավոր—408
Գունե—պրոսկ. մահմեդականի գերեզման, դերեզմանոց—495

Դալալ—արբ. մունետիկ, փողոցներում բարձր ձայնով լուրեր հայտնող, փերեզակ—386
Դալլ (լինել)—արբ. մուտք զործել, մանել—523
Դամկալամիս (անել)—թրք. կնքել, խաբել, զրոշմել, նշան անել—414, 494
Դասուր—արբ. թուլություն, կարգադրություն—229
Դավի—արբ. վեճ, դատ, դատով պահանջ—524

Դարգան—պրոսկ. ասպարանք տանող մուտք, արքունի դուռ—484, 487
Դաբի—արբ. նավի տեսակ—72, 80
Դարուդա—մզլ. վարչական պաշտոնյա, ոստիկանապետ—525
Դարսալա—պրոսկ. մեծ դուռ (պալատի), պալատ, նվեր, որ տրվում է թագավորին կամ իշխանին ներկայանալիս, ու խոսավորների նվերը վանքին, որին ուխտ են գնում—56
Դասար (նաև դաթար)—թրք. հաշվի տետր, մատյան—404, 420, 474, 484, 57
Դարարսար—պրոսկ. գլխավորապետ—484
Դեկեթ—լատ. հ. ֆր. հրաման, հրովարտակ—177
Դիգսար—պրոսկ. բերդապահ, բերդակալ—485
Դին—պրոսկ. զեն-հափտա, կրոն—334
Դիլան—արբ. առյուծ, դատաստան, դատարան, ժողով—272, 496
Դիլանխան—պրոսկ. գլխավորապետ—519
Դուար (աուր)—արբ. հարստություն, հարստություն ունեցող—210, 406, 553, 566
Դունիս (նաև գունիս) լինել—թրք. ետ գառնալ, վերադառնալ, գաղափարել—493, 519—520
Դուս—լատ. ազնվական բարձր աստիճան, ֆեոդ. իշխան, զորավար, առաջնորդ—50, 56, 60—61, 63, 102, 103, 404—405
Դուրանդ—տես տուրանդ
Դուլար—տես դուլար
Դուսամ—թրք. քարահատակ, սալահատակ, տախտակամած—486

Եալսուզ }—թրք. ոսկեջուր, ոսկեզօծ—496, 587
Եալսուզլի }
Եալլա—թրք. արոտատեղ, հովասուն լեռնային տեղում—553—554, 559, 571, 577
Եասարուրյուն—թրք. գերեզմանություն (գունե թրք. ասար-բառից՝ վրեժ, արժանի պատիժ)—530
Եասալի—թրք. արդելք, պատուհան, պատիժ—267, 270, 395, 485, 516, 518, 567
Եարալու (նաև եարալի)—թրք. վերավոր, խոցված—485, 496, 525
Եավրալի—թրք. տերև—570
Եղալի—թրք. նժույզի սանձը քաշող պաշտոնյա—496
Ենգիլալի—թրք. օտմ. Թուրքիայի զորքի մի տեսակ, որը կազմվում էր մահմեդականացած գերի քրիստոնյա երեսաներից—227—228, 230, 277, 560
Ենգիլար աղասի—թրք. զին. աստիճան—405, 488, 490, 496
Եպարսու—հուն. փոխարքա, կառավարչապետ, բարձրագույն պաշտոնյա—437
Եսիր—թրք. գերի—531

Եսալ—թրք. սանձ, երասան—496
Եփրատ—լատ. կայսր—404—407
Եղուե—թրք. գառիվեր—459

Զախուլա—հավանարար արբ. գալերի-ից, շտեմարան—77
Զապիր—թրք. քաղաքապետ, իշխան, պետ, ոստիկան—450—458, 463—464
Զարար—արբ. վնաս—521, 524
Զարդ—արբ. զարկ, թափ, սաստիկություն, ուժ—525
Զարգազանդ—պրոսկ. բարանի նման բազմ. մեքենա, որով բարեբեռն նետում—229—230
Զլախիս (իմա՝ գալիս)—արբ. պաշար, կուտակում—220
Զլա—պրոսկ. որովհետև—522
Զլեխիլ—տես գնչիլ
Զիան—պրոսկ. վնաս—495
Զնգան (նաև գրնգան, դնտան)—պրոսկ. բանտ—73, 212, 218, 451, 460
Զնգանել կամ գնգանեաց—բանտարկել, բանտարկեց—60, 211
Զնչիլ—պրոսկ. չղիմա—487
Զուլամ—տես զուլում
Զուլում—արբ. աղետ, մեծ շարիք, անիրա-վություն—106, 497
Զուլուրդ—թրք. տնանկ, աղքատ—454
Զուրյա—թրք. ուժեղ, վես, ժանտ, խիստ ապստամբ—476, 478
Զուսով—թրք. հազիվ—493, 496

Էլ—թրք. ցեղ, օտար, կողմնակի մարդ—494, 496
Էլի—թրք. դեսպան, պատվիրակ, նվիրակ—461—462
Էնրիմադուլե—արբ. պարսից շահի գլխավոր վեզիրը—430
Էնսար աղասի—թրք. զին. աստիճան—492
Էմագ—թրք. կեր, ուտելիք, կերակուր—495
Էմին—թրք. վերակացու, տեսուչ, տնօրեն—491
Էմ—թրք. հրաման, օրենք, հրովարտակ—528, 560, 567
Էնիս—թրք. վայրենք, գառիվայր—459
Էսֆեր—տես ասքար
Էսխիլուն—հավանարար հուն. ἐσθίους—տարեկան—40
Էրիս—թրք. զրոհ, հարձակում, մրցավազք—492, 495

Ըխսիար—թրք. ձեր—484
Ընրուր—լատ. ֆր. կայսր—57—58, 61—66, 68—69, 74, 103, 107
Ընրուրյուն—լատ. ֆր. կայսրություն—68
Ըռան—պրոսկ. ճանապարհ, ուղի—280
Ըռալամ—պրոսկ. հրովարտակ—525

Ընայ—արբ. համաձայնություն—490, 493
Ընայե—տես ռայա
Ընաս—պրսկ. աստատան, բարեգործ—57
Ընգակ—արբ. ուտեստ, պաշար, ապրանք,
հարստություն—75, 233, 404, 456, 513
Ընէ—ֆր. թագավոր—62—65, 68, 71—72,
74—76, 78, 107—109, 180
Ընէ sp Կասէլ (նաև Գաստել)—ֆր. կաստի-
լիայի թագավոր—61, 63, 72
Ընէ sp Կալար—ֆր. նավարայի թագավոր—
65—66
Ընէ sp Ֆրանկ—ֆր. Ֆրանսիայի թագավոր—
56—61, 63—69, 71, 74—76, 78, 108—109
Ընէշէլ—թրք. մուրաբա—459
Ընիար—տես ռայա
Ընուայ—արբ. պողից քամած հյուսիս—535

Թալմա—գույն չալումա (տես) — 267
Թալսըմ (նաև թալսում)—թրք. սերմ, ամբողջ
խումբ, կոմպոզիցիա, սարք—488, 496
Թալսըմ—պրսկ. աստատանություն, տվյալ
զեպրում, ավար—221
Թալս (նաև թալթ) թրք. զանույթ, թաղա-
վորական գահ—404, 428, 431, 434, 442,
452, 461, 482, 515, 516, 519, 525
Թահթ—տես թախտ
Թան—թրք. թաղ, պտակ (?)—229
Թամամիլ—թրք. լրանալ, ավարտվել, վերջաց-
վել, ամբողջացվել—526
Թաման—տես թուման
Թամառա—արբ. տեսարան, փողոցային հան-
դես—491
Թային (անել)—արբ. նշանակել, որոշել, բնա-
րել—455, 462, 476, 487
Թանբեն (անել)—արբ. պատվիրել, հանձնա-
րարել—486
Թապաղ—թրք. ավիս, սկուտեղ—491
Թասիպ—արբ. կրոնական անհանգուրժողա-
կանություն—554
Թասիիր—արբ. զույգ թախիր, հանցանք—
522
Թաւթիւ—թրք. քննություն—485, 496
Թէնէնէ—թրք. թիթեղ—587
Թէփէ թրք. զագաթ, կատար—459, 461
Թդեր—տես թուդ
Թուրլուխ—թրք. թիթեղ ալգի—159
Թուրուն—թրք. ծխախոտ 395, 400, 495
Թուդ—թրք. վնջուկ, զին. բարձր աստիճան,
նշան, կնիք, արքունի դրոշմ—453, 457,
488, 493, 497
Թուդու—թուդ կրող (տես)
Թուդր—տես թուդ
Թուն—թրք. զոժ (dodge), վնասելիքի հան-
րապետություն առաջին անգամ—561
Թուման—թրք. նահանգի շրջակա գավառները,

շրջակայքը, զորագունդ—171, 187, 220,
252, 253
Թումա—տես թուման
Թուման (նաև թիվանկ)—թրք. հրացան—230,
489, 525
Թումանգլի—թրք. հրացանակիր, զինագործ,
հրացանագործ—223, 231, 487
Թուգ—տես թուման
Թսպիր—արբ. խորհուրդ, միտք—186
Թոյ—թրք. հարսանիք, խնամույթ—491
Թոյ բակ—թրք. հարսանքապետ—496
Թովան—տես թուման
Թով—թրք. հրանոթ, զնդակ (խաղի) 229—
231, 475, 484—488, 490, 492—493, 495,
531, 550
Ժողով—արբ. զրադմունք, ուշադրությունը
ցրել—211
Իբեյ—անձանթ բառ—489—490
Իր—թրք. շուն—489
Իլանի—արբ. մանավանդ—492, 496
Իլամ—թրք. իմաստուն, օրենսդետ—476
Իլան Տիլի չալդի—թրք. օձի լեզու-նվագա-
րան, նվագելու գործիք, հավանարար
կլանետ կամ նման մի նվագարան—587
Իլար—թրք. սրբնթաց, արագ ընթաց, ճեպըն-
թաց 228—229, 231
Իմարէր—արբ. զեղեցիկ շինություն, պա-
լատ—450
Իմասի—թրք. նպաստ, օգնություն—487
Իննիլ—արբ. ավետարան—474
Իելիմ—(հավանարար խիշիմ բառից) պրսկ.
ցասում, բարկություն, զայրույթ, կատա-
ղություն—272
Իսկէլէ—թրք. նավահանգիստ—406
Իսպանի—տես սպանի
Իկէն—թրք. մինչդեռ, յորժամ, երբ—476
Իֆիննի—թրք. երկրորդ—476
Լամուկ—բրդ. տղա—493
Լայիս—թրք. արժան, պատշաճ, արժանավոր,
վայելուչ—460
Լաւ—տես լէշ
Լաշվարդ—պրսկ. ընտիր կապույտ ներկ, դո-
ճագ—388
Լաւանդ—պրսկ. անկարգ, երեսառած թրք.
կամավոր զինվոր, էնքնազուլս—453—458,
462, 485
Լեզենն—հուն. լտ. մի տեսակ դեղ, առասպել-
ական հրեշտակին ձուկ օվկիանոսում, առաս-
պելական օձ, որ իր թև շրջապատում է
երկրագունդը—567
Լէւ—թրք. դիակ—212, 452
Լէվէն—տես լաւանդ

Լիկար (նաև լիկադ, լիկատ)—լտ. պապի
նվիրակ—67—68, 70, 72, 76, 78, 176
Լիւն—հ. ֆր. ճորտ—76
Լիման—հուն. նավահանգիստ, ծոց—406
Լուլա—պրսկ. խոզովակ, զլանածն սառույցի
կտոր—570
Խարար (նաև խաղար)—արբ. լուր, տեղեկու-
թյուն—70, 278, 408, 452, 456, 457, 463,
476, 492
Խաղի (նաև խատի)—տես զատի
Խաղնա—արբ. զանձ, զանձարան, շտեմարան—
77, 153, 490, 493, 525, 561
Խալար—պրսկ. զգեստ, որով արեւելքում իշ-
խոդները պարզեցվում էին մեկին ի նշան
իրենց զոհանակություն, նորահարսին ար-
վող նվեր—129, 226, 275, 419, 455, 493,
495
Խալէ—տես դալէ
Խալիֆա—արբ. վարժապետ—480, 497
Խալն—արբ. ժողովուրդ, բազմություն—497
Խային—արբ. նենգ, դավաճան—152
Խայրալիսայր—արբ. թրք. բարի, օգուտ—424
Խան—թրք. իջևան, օթեան, պանդոկ—451,
455, 459—461, 564, 574
Խանդակ—արբ. խրամատ, փոս—254, 408,
416, 419, 492, 497
Խանչար—պրսկ. զաշույն—489
Խասան—արբ. (խիսաս) նվագում—149
Խասարաթ—թրք. փառ—524
Խարան (նաև խարաջ)—արբ. թրք. արքունի
հարկ—270, 381—382, 417—418, 452, 464,
483—484, 486—487, 493, 517, 554, 570
Խառաջի կոսոր—թերևս հավելյալ հարկ (խա-
րաջ)—420
Խառն սալեալ—հավանարար պետք է լինի
խարաջ-ե սալեան, պրսկ. տարեկան հարկ,
տուրք—497
Խարն—տես խարան—451, 453
Խարն—թրք. ծախս (խարան-ծախսել)—413,
457, 521, 528, 587
Խարամ—տես հարամ
Խարապուղայի—արբ. փլատակող, քանդող
ուղի. մեքենա—78
Խալուհի—թրք. պալատական ծառայողներ—
476
Խալուհիպալի—տես զալուհիպալի
Խալս—արբ. բանտ—405
Խաֆա—տես զաֆաս
Խնլ—ասոր. ցեղ—136
Խզենասար—տես խաղնատար
Խզենայ (նաև խզինա)—տես խաղնա
Խզմարա—պրսկ. ծառ, սպասավոր—496
Խազնասար—արբ. զանձապահ, բարձրա-

զույն պաշտոնյաներից մեկը—79, 406—
407, 483, 496
Խրման—պար լուծել, թաթախել—485
Խիար—պրսկ. վարունգ—571
Խիլա—տես խլաթ
Խուանգ—տես ֆչանգ
Խուդա—պրսկ. աստված—231
Խուեսաւ—թրք. բարեկամ, մտերիմ—74, 105
Խուպարա թրք. թնդանոթի զնդակ, ական—408
Խուսուր—թրք. թերի, պակաս, նվազ—476
Խսար—արբ. բերդ, պարիսպ, պաշարում,
շրջապատում—70, 71, 107, 142, 152, 210,
233, 400, 453—454, 521
Խսուրի—արբ. պաշարել, շրջապատել—61, 64,
73—74, 143, 152—153, 189, 210—211,
232—33, 490, 531
Խրիս—պրսկ. զնույն, առետուր—404
Խոջա—տես հօճա
Միքնար—անձանթ բառ, բայց չափի միա-
վոր—587
Կագուլս—թրք. ցից, ձող—486, 495
Կալլըր (անել)—թրք. բարձրացնել, տեղից
վերահանել—496
Կալխան—թրք. վահան—496
Կաղանդ—լտ. յուրաքանչյուր ամսի առաջին
օրը՝ ամսամուտ, հունվարի առաջին օրը՝
տարեմուտ 3
Կայֆա—տես զահէ
Կասաբա—տես զասապա
Կարար—թրք. չափ, չափի միավոր—485
Կարսնար—լտ. ֆր. բարձր աստիճանի հոգեո-
րական կաթոլիկ եկեղեցում, թվով 70 հոգի,
որոնք իրենց միջից ընտրում են պապին և
կաղնում պապի զեքազույն խորհուրդը—
52, 56, 69, 71, 79—80
Կափանդ—թրք. փակում, արգելում—489
Կափուչիպաւ—տես զափուչիպալի
Կէլուր—տես զէլուր
Կէմի—թրք. նավ—461—462, 494
Կէօլ—թրք. լճակ, փոքրիկ ծովակ—474,
478
Կէօմիլնի—թրք. մաքսատան պաշտոնյա—
449, 461, 564
Կէօրէ—թրք. բոտ, համեմատ, համաձայն—457
Կլա—արբ. ամբողջ, բերդ—60, 181, 241, 530,
581
Կլէրիկոս—հուն. կղերական, եկեղեցական
ստորին պաշտոնյա—39—40, 43, 49, 52,
178
Կոմա—լտ. ազնվական տիրոջ, զինվ. բարձր
աստիճան—61, 65, 135
Կոր—թրք. թիկնապահ—486, 492, 494
Կուլ—տես զուլ

Կումառ—արբ. ընտիր կերպաս—135, 221, 491, 568
 Կումրիկի—տեղ կեօմբիւքնի
 Կրանսուլ—լտ. մեծ դուբ—406

Հա—թրք. ալո, արդարեւ—476
 Հագինա—տեղ խաղնա
 Հալ—արբ. վիճակ, զրոյթյուն—525
 Հալար—տեղ խալաթ
 Հալալ—արբ. արդար, անխաղախ, օրինա-
 վոր—521
 Հալսից (զալ)—արբ. հաշիւ նստել, պատմելու
 իմաստով—463
 Հանի—թրք. ուխտավոր, ուխտագնաց, մահ-
 տեսի—476
 Համամ—արբ. բաղնիս—515
 Հանրմ—թրք. տիկին, օրնորդ—491
 Հապ—թրք. հատ, հունդ, զեղահունդ—210
 Հաննիկ—հ. ֆր. մարդու կամ ձիու գրան-
 սարք—75
 Հարամ—թրք. անիրավ, անօրին, անարժան—
 491
 Հարամի—արբ. ավազակ—148—149
 Հալալ—թրք. օգ—462—463
 Հաւան—պրոսկ. փոքր սանդ՝ փայտից, մետա-
 զից—179
 Հաւդ—թրք. ավազան—521
 Հիսար (նաե հասար)—տեղ խաար
 Հիլալի—թրք. մոհիկային, սլաք(?) համա-
 նաբար աւլըանքի անուն—460
 Հիսալ—արբ. հաշիւ, թիւ—272, 521
 Հիւնէր—թրք. առարկութիւն—476
 Հուլմ—թրք. հրաման, դատաստան, կամք,
 վճիռ—400, 496, 559
 Հսալ—տեղ հիսալ
 Հսարել—տեղ խաարել
 Հոնա—թրք. ուսուցիչ, վարժապետ, վաճա-
 րական, ավագ, սլարոն—463, 476, 489,
 491

Ղաբլընա—թրք. հանքային ջուր, ջերմուկ—
 460
 Ղաբուլ (լինել)—արբ. համաձայնել, ընդու-
 նել—227
 Ղաղաղայ (անել)—արբ. արդելք անել, ար-
 ցել—422
 Ղաղա—թրք. կրօնական պատերազմ, մարտ,
 կռիւ—232, 534
 Ղաղան—թերեւ արբ. զագի բառի հոգ. հա-
 վառքի համար կալոյ գինովորներ—490
 Ղազի—տեղ դառի
 Ղարա—թրք. չափի տեղակ, քանակութիւն,
 իրքե, որչափ—239
 Ղալայայան (անել)—արբ. սլոնկ. համանա-
 բար բերդու մարանալ—530

Ղալա—տեղ կլա
 Ղալե—տեղ կլա
 Ղալե—հուն. մի տեսակի հին նալ—61, 66—
 67, 70, 72—73, 75—76, 78—80
 Ղալվալ—թրք. մորթի գլխարկ, խոյր, փա-
 փախ—422
 Ղանեկ—արբ. սուրճ, կոֆե—270, 495, 561
 Ղայել—թրք. նալակ—269
 Ղայլմալմալ—թրք. կոստիկայի տեղակալ,
 տեղապահ, գալմառապետ—528
 Ղանաուլ—թրք. հում մետաքսից՝ զագից
 գործված կոստ—568
 Ղասուպա—թրք. գյուղաքաղաք, ավան—
 439—461, 491
 Ղասալ—արբ. բաժակ—587
 Ղասի—արբ. գատափոր, հոգեբանական գատա-
 վոր—415, 476, 520, 539
 Ղարիլ—թրք. պանդուխտ—464
 Ղաֆա (նաե դաֆալ)—թրք. վանդակ—265,
 275, 351, 351, 392
 Ղալնուլ—թրք. հոն—570
 Ղալլալմիլ (անել)—թրք. ձմեռել—406
 Ղալլալ—թրք. արժեք—457
 Ղալիլ—թրք. առիւթ, փորձիկ արկ—492
 Ղալլ—թրք. սորոկ-գինովոր (զվարդիական
 գինովոր)—255, 269, 396, 417, 482, 483,
 485, 487—489, 492—493, 560
 Ղալմուս—տեղ կուլմա
 Ղալուլմիլ (լինել)—թրք. լարված լինել,
 պատրաստ լինել—460
 Ղալալ—թրք. հյուր—525
 Ղալուլ—թրք. զորք, արշավող զորք—525, 530
 Ղալալուրիլ—թրք. արիւթյուն, քաջու-
 թյուն—530

Ճամաղի—արբ. արագավազ, բեռնարարձ
 ուղտ—184
 Ճամի—թրք. մահակականների աղթատուն,
 ժողովարան, մզկիթ—360, 455, 461, 488
 Ճամբալ—թրք. լարախաղաց, ձիավար—452
 Ճարեմա—տեղ ջառիմա
 Ճեմ—արբ. դոմար, ընդամենը—406
 Ճեկեւալ—ֆր. գինովորական բարձր աստի-
 ճան—404—405
 Ճեկեկիլ—թրք. մարտիկ, գինովոր, պատերազ-
 մող—408
 Ճորով—տեղ զոռով

Մագուր—թրք. արդար (ձեռագրում ալդալա,
 սակայն տեղաք է լինի թրք. մանգուլ՝ 356
 էջի տողատակ՝ մագուլ, տեղ ներքեում)—
 356, 358
 Մագուլ (նաե մալգուլ)—տեղ մանգուլ
 Մագու—արբ. մշակելի հող, հանդ, աղտորակ—
 553

Մարալիս—թրք. պատեհ, խրամատ, հողա-
 բուր, պատվար—432—493
 Մալ—արբ. թրք. աղբանք, հարստութիւն,
 զոյր, ոսկի, արծաթ, խոյր եղջերավոր
 անասունների խումբ—153, 454—455,
 457—458, 461, 496, 497
 Մալսալ—տեղ մուղաղա
 Մալսու—տեղ մուղաղա
 Մանիլալ—թրք. լուսնի լույս, լուսնակա—462
 Մանլա—արբ. թաղ—495, 497
 Մանիկ (մահմէդաւոր)—արբ. ձիու խիւն,
 խիւնավոր ձիավոր—186
 Մալարա—արբ. քարայր—406
 Մալուլ—թրք. արեւմուտ—492
 Մայն—հ. ֆր. ձեռք (?)—72
 Մայսու—լտ. պետ, կառավարիչ, զեկավար,
 հողարարձու, ուսուցիչ, խնամատար—60,
 65—66, 68—69, 72, 76—77, 79—80
 Մանգիլ—տեղ մէնգիլ
 Մանգուլ—թրք. պաշտոնանկ, իշխանութիւն-
 նից հրամարմաձ—269, 394, 416—418, 420,
 423, 481—487, 490—491, 560
 Մանուլ—թրք. որեւէ պաշտոնի նշանակված,
 հաստատված—485, 488—489, 493
 Մաեկալ—արբ. մաշալ-ից՝ ջահ) կրակաշոր—
 485—486
 Մաշիլ—թրք. աղթատուն, մզկիթ—414, 489,
 492, 520, 563, 567
 Մասխարա—արբ. ձիադաշարձ, ծագրա-
 շարձ—530
 Մասուֆ—թրք. ծախս, ծախք—453, 457
 Մասե—արբ. բացի—528
 Մասնեսանուն—անձանթ բառ—587
 Մասրասա—թրք. հոգեոր զպրոց—563
 Մարալիս—հ. ֆր. գին. բարձրագույն աս-
 տիճան, զորավար (կիլիկյան տերմին),
 մարշալ—60, 70, 79, 104
 Մարգիլ—հ. ֆր. աղնականական տիպոս,
 զրաի և կոմսի մէջ—59—60, 106—108
 Մարիան—հ. ֆր. ամուսնութիւն, պսակա-
 զրութիւն—110
 Մարիֆէր—թրք. շնորհ, գիտութիւն, հան-
 ճար, հնարք, տեղեկութիւն, ծանոթու-
 թիւն—463
 Մարիոֆ—գերմ. մարդկաբան—405
 Մզկիլ—տեղ մաշիլ
 Մէրան—թրք. աղբանք, մթերք, իր, թան-
 կարժեք աղբանք—449, 455, 459—461
 Մէրալիսան (նաե մահմէդաւոր)—թրք.
 նվազախումբ, գին. նվազախումբ—491, 496
 Մէյսան (նաե միյոսան)—թրք. հրապարակ—
 272, 451, 454
 Մէնգիլ—թրք. սուրհանդակ—456, 494
 Մէնուր—արբ. հայանի, հաշակված—460
 Մէւա—աղբ. անտառ—218

Մէւէր—արբ. կին, կողակից—231
 Մէւհան—թրք. բուստ (մարջան)—587
 Մէրիկալ—թրք. զպրոց—463
 Մեօնիս—արբ. կնիք, նշան, զրոյմ, մատանի
 (իշխանութիւն)—461, 463
 Մելսա—կոշիկի մի տեսակ—485
 Միւկալ—արբ. հարկահան, հարկերի չափերը
 որոշող պաշտոնյա—524
 Միւնա—արբ. նախահանգիտ—73, 188
 Միւնաւէ—արբ. մզկիթների մոտ աշտարակ,
 որի վրայից մուսուլմաններ բարձրաձայն աղթ-
 բով հալաւացալներին աղթքի են հրա-
 վիրում—534
 Միւրասլէ (տալ)—արբ. զրոյթյուն տալ,
 թուղթ տալ—474, 476
 Միւրա—պրոսկ. աղնական մէլիսանաձին, ար-
 քայաձին—152, 210, 212, 220, 223, 428
 Միւր—տեղ միւր
 Միւրի—թրք. պետական, արքունի—493
 Միւրա—արբ. (միւր բառից) սեփականաց-
 րեց—214
 Միւսուլ—թրք. հարկապահանջ, հարկահան—
 525
 Միւր—լտ. կրտսեր—64, 68
 Մաւսէ—պրոսկ. ավետիս, ավետալի լուր, վարձ
 կամ նվեր ավետալի լուրը բերողին—497
 Մալ (նաե միւր)—արբ. անշարժ գույք—
 231, 450
 Մալ—թերեւ արբ. մուլուք բառից՝ իշխան-
 ներ—512
 Մաւսէսլէ (պահել)—արբ. պաշարված պա-
 հել—452
 Մաղաղա—արբ. որոշակի, որոշված գումար
 (որ տալիս էին վանքերը և եկեղեցիները)—
 418, 428, 483
 Մաւալի—արբ. (մուրաշիլ)—վերականգն-
 զորձակալ—496
 Մաւալէ—արբ. համախոսական գիր—524
 Մաւալիլ—թրք. տեղապահ—487—488
 Մաւալ—թրք. փափաղ, նպատակ, ցանկու-
 թիւն, իր—416, 459
 Մաւասըլ (լինել)—թրք. նպատակին չհաս-
 նել, նպատակը անկատար մնալ—464
 Մաւֆիլ—թրք. կրօնապետ, բարձրագույն դա-
 տական իրավասութիւն—492—493
 Մոնրալը—թրք. շուկայի վերահսկիչ—489
 Մոնր—արբ. կնիք, մօհրեց՝ կնքեց—520

Յապս (արին)—թրք. լուսնաբեկեցին, կալա-
 նավորեցին—487
 Յաւալու—տեղ եարալու
 Յաւալի ֆաւսը—թրք. օգ բարձրացող փամ-
 փուշտ, հրավառութիւն, հրթիռ—495
 Յալսը—տեղ եարալու
 Յէնիւ—տեղ էնիլ

Յէնիշէրի աղասի—տե՛ս Ենիշէրի աղասի
Յէրի—թրք. տեղացի—405
Յիւզբաշի—թրք. հարյուրապետ—430
Յուսիմ—տե՛ս հուսիմ

Նագար—թրք. տեսուչ, վերահսկող—523
Նալ—արբ. սլայտ—454
Նաղմ—պրսկ. ակն, այստեղից էլ նաղմեց
(153, 181) ակն փորեց—79, 152, 269
Նամագ—թրք. մահմետականների աղթ—520
Նաֆար—թրք. անձ, շունչ, հոգի, զինվոր—496
Նէմագ—տե՛ս նամագ
Նէնէ—թրք. մայր, մայրիկ, մեծ նէնէ՝ տատ—
449
Նէֆրան—թրք. անեծք, նախատինք, դար-
շանք—463
Նոֆար—պրսկ. ծառ—530
Նուի—մնղլ. իշխան, զորապետ—139, 147
Նումու—հուն. օրենք—248

Շահ (լինել)—թրք. ծառ լինել—488
Շահանղալ—անծանոթ բառ—77
Շահասան—պհլ. մեծ քաղաք, թագավորա-
նիստ կամ նահանգի կենտրոն, մեծ առևտրի
կենտրոն—121, 139, 171, 221, 245, 254,
276
Շաղալար—տե՛ս շաւաղարթ
Շահաս (մնալ)—արբ. զոհվել, տվյալ զեպքում
շահաստ—ը պետք է սրբազրել շահաստ-
սախատ՝ հաշմանդամ իմաստով—268
Շահգաղէ (նաև շահգատա, շահգատէ)—պրսկ.
արքայի, թագավորի որդի—428, 431—432,
443
Շահնա—արբ. ֆին. սլաշտոնյա—454
Շամսան—թրք. աշտանակ, լուսակալ, մոմա-
կալ—587
Շառայաւառ—թրք. շառ. բառից՝ չար, վնաս—
524
Շաւաղար—արբ. զուծ, ողորմություն, կա-
րեկցություն, նվիրել, զոհել—229, 231
Շափխա—թրք. զլխարկ—267
Շափիւլա—ասբ. թանկագին քարի մի տե-
սակ—575
Շելս—արբ. մուսուլմանների կրօնապետ, հո-
գեւոր առաջնորդ—428, 443
Շէլխանա—թրք. վեցանկյունի—563
Շէրբար—թրք. օշարակ, քաղցր և զովացուցիչ
ըմպելիք, որ պատրաստում են զանազան
պտուղների հյութից—491
Շիրա—պրսկ. քաղցու, խաղողից մզված քաղցր
հյութ—484, 528
Շիրիկ—արբ. քունջութից հանած ձեթ—528
Ոման—հ. ֆր. մեծարանք—66, 71, 76, 78
Ուման—տե՛ս ուման

Ունգլուի—(պրսկ. բնագույն) փորփրել—151
Ունաղ—թրք. մանուկ, ծառ, պատանի—454,
495, 525
Ունսու (ի՛մա օրդու)—սեւ օրդու
Ուսրաֆար—պրսկ. հմուտ, վարժ, արվեստա-
գետ—420

Չալուիմա—թրք. նուրբ երկար կտոր, սպի-
տակ, սև կամ այլ գույնի, որը զլխավորա-
պես մահմետականները, մի քանի անգամ
փաթաթում են ֆեսի վրա—267
Չալսմալս—թրք. կայծառք կամ սրա հար-
մարանքը՝ կրակ ստանալու համար—587
Չալսու—թրք. գրպանի դանակ—587
Չամուռ—թրք. ցեխ, տիղմ—460
Չայ—թրք. զետ, առու—491
Չայիր—թրք. մարդագետին, խոտ քաղելու
տեղ—489
Չանկալ—թրք. կեռ, ճանկ, կեռացրած սուր
ծայրով երկաթ—487
Չալուե (նաև չաուշ, չաուշ)—թրք. զին-
կրտսեր աստիճան, նվիրակ—483, 496
Չալուեպաշի—թրք. նախորդի պետ, պաշտո-
նատար անձ—487
Չասր—թրք. վրան—557
Չարխի ֆելագ—թրք. անիվ (վիճակախա-
ղի)—495
Չարչիվա—թրք. շրջանակ, փեղկ—495
Չարբ } —թրք. շուկա, առուծախի
Չարբու } հրապարակ—272, 451, 456,
Չարու } 459, 461
Չարբ-պազար }
Չարու և անչարու—թրք. քաղաքամաս
(квартал) և քաղաքամասից զուրս—272
Չափմի (անել)—թրք. ասպատակել, կողոպ-
տել—525
Չաֆ—թրք. մինչև—273
Չաֆուրկա } —թրք. մորել, մարախ—463, 528
Չէֆրիկ }
Չէկուրի—թրք. նավի տեսակ—406
Չըրչուրի—թրք. չթափանցողութուն, չթա-
ղործութուն—526
Չոֆել—պրսկ. ծնկների վրա կանգնել, ծնրա-
դրել—489
Չոֆիե (լինել)—թրք. բղին նստել, կրել
ճնշել—525
Չուլ—թրք. քուրձ, հնացած՝ շոր, զգեստ—449
Չուլսասար—թրք. ձիու սանձը բռնող և քա-
շող, ձիու սպասավոր—496
Չուլ—թրք. անասատ, անջրդի կամ անմշակ
վայր, վայրի անբնակ տեղ—579

Պարմիե—թրք. խորասուզված, թաղված, ըն-
կըղմված—460

Պախալ—թրք. նախադասառ, պարենավա-
ճառ—461
Պանասուր—տե՛ս բահասուր
Պաղնա (նաև պախճա)—տե՛ս բաղնա
Պանանախ—թրք. քենու մամուլին, քենակալ—
404
Պայլ—հ. ֆր. կառավարիչ, հսկող, պատվի
տիրոս կիլիկիայում—64—74, 76, 103—
105, 108, 205
Պայլուրիւն—նախորդի պաշտոնը—69, 71,
102, 109—110
Պաւ—թրք. զուխ, զլխավոր, առաջնորդ,
ազնիվ և այլն—336
Պաւգա—թրք. ուրիշ, օտար, այլ, առանձին—
496
Պառիկուս—հուն. տիրոջ ենթակա, հարկատու
շինական, պանդուխտ—186
Պասրիկ—լատ. բարձր աստիճան. հին հռոմեոս
ժառանգական ազնվականների դասակար-
գին պատկանող, Հայաստանում՝ երկրի
կառավարիչ—47
Պասրախուս—տե՛ս բատրիսիոս
Պարոն—հ. ֆր. պարոն, պալատական—188
Պարոնուրիւն—իշխանություն—183
Պարուր—տե՛ս բարուրթ
Պէկէսթէն—թրք. կերպարի վաճառանոց—528
Պէֆի—թրք. պահապան, պահակ—459
Պէօլլիկ—տե՛ս բօլլուզ
Պէօնէ—թրք. միջատ—452
Պիրուլ—թրք. ամբողջ, բոլոր—273
Պիպու—թրք. տաքտեղ—587
Պիրագ—թրք. մի քիչ—476
Պուիւմիե (անել)—թրք. հրամայել—523
Պուրն—տես բուրջ
Պուրֆ—տե՛ս բուրջ
Պուսիւմիս—լատ. շատ մտերիմ, շատ մոտ—104
Պոսոֆրոնիւս—հուն. առաջին խորհող, նա-
խաթու—424
Պոյ—թրք. հասակ, երկարություն, բարձրու-
թյուն—587
Պոնուլս—թրք. ուլունք—587

Ջագա—արբ. նեղություն, տանջանք, տուժ,
տուգանք—525
Ջամ—թրք. ապակի—495
Ջամի—տես ճամի
Ջան—պրսկ. թրք. հոգի, անձ, մարմին—525
Ջանիմա—թրք. տուգանք, տույժ, մեղք, հան-
ցանք—494, 519
Ջանչիբաշի—թրք. մունետիկապետ, ավագ
մունետիկ—525
Ջերգա—թրք. շարք, կարգ—491
Ջրվալ—թրք. այծի մազից պատրաստած
պարկ—465
Ջուլս—արբ. թրք. հրեա—149, 394

Ջղայ—(հմտ. պրսկ. ջղա շցցունք)—ակերով
զարդարված զլխազարդ, բաղկացած նաև
թռչունի փետուրից, որը կրում են քաջե-
րը—431

Ռագիլ—պրսկ. խայտառակ—488
Ռամաղան—տես ռամաղան
Ռամաղան—թրք. մահմետականների իննե-
րորդ ամիսը՝ մահմետականների մեծ ծո-
մը—220, 223, 492
Ռադիար—տես ռայա
Ռայ—տես ըռայ
Ռայա—արբ. հպատակ, հարկատու ծոցո-
վուրդ—210, 230, 484, 488
Ռէ—տես ըռէ
Ռէս—արբ. զլխավոր, զուգապետ—484
Ռնար—տե՛ս ռայա

Սագ—թրք. երաժշտական լարային գործիք
486
Սագանդար—թրք. լարային գործիքների նվա-
զախումբ, սագ նվագող—495
Սալան—պրսկ. տարեկան—455, 457, 464, 476
Սալր—թրք. միայն, լուր, սոսկ—496
Սախաս—թրք. պակասավոր, հաշմանդամ—
284, 521
Սակման—գործի տեսակ ?—277
Սահար—տե՛ս սէհէթ
Սահար (նաև սահրատ)—պրսկ. սահման,
սահմանադուխ, սահմանամերձ—231, 393,
396, 566
Սաղաղասի—թրք. զին. աստիճան—493, 495—
497
Սաղաւար—արբ. պետք է լինի շավաղարթ՝
նվիրել, զոհել, տվյալ զեպքում Տիգրիսը
զցել, Տիգրիսում խեղդել—142
Սաղրիւն—պրսկ. մշակված, նուրբ՝ ներկած
կաշի—460
Սաղրի—թրք. ներկած ընտիր կաշի կոշիկի
համար—460
Սանրանար—արբ. շուք, փառք, շքեղություն—
275
Սապալ—թրք. պատճառ, առիթ—519
Սարակ—մշակ, օրականով աշխատող բան-
վոր—482
Սարայ—պրսկ. ապարանք, պալատ, տանը կից
չտաքացվող պարզ շինություն՝ հողի հատա-
կով, մարաղ—486—489, 491, 494—497, 566
Սարայսար—պրսկ. թրք. զլխից զլուխ, ծայրից
ծայր, կերպարի այն տեսակը որի մեջ հա-
վասար և ծայրից ծայր անցնում են ոսկե
թելերը—491
Սարաֆէր—թրք. զորապետ, զորավար, զո-
րագլուխ, սպարապետ—404—406, 432,
486—488, 391, 516

Սարգար—սլրակ. զորավար, զորագլուխ—482, 517, 526
 Սարէն—տե՛ս Սարայ
 Սարի—թրք. զեղին, զունատ—494
 Սարալա—սլրակ. վարչական պաշտոնի անուն—489, 525
 Սաֆար—տե՛ս սէֆէր
 Սաֆարիա—թրք. պատերազմական—487
 Սեհեսչալ—հ. ֆր. սլալատական մատովակ, պալատական բարձր պաշտոնյա կիլիկիա-յում՝ արքեպիսկոպոսի զանձերի պետ—69
 Սեփեճուլ—վր. արքայազն—202
 Սէլ—թրք. հեղեղ—456, 521
 Սէնէր—թրք. ժամ, ժամանակ—456, 459—460, 475, 520, 528—529, 510
 Սէյիւր (նաև սէյր անել)—արբ. հանգես, զի-տում—463, 489
 Սէյիւս—արբ. մահմեդականների 4-րդ խալիֆ՝ Ալիի սերնդից, սլարոն—487
 Սէրագզէր—տե՛ս սարասքէր
 Սէֆէր—թրք. պատերազմ, կռիւ, ճանապարհ (ընկնել, զնալ)—456—457, 463, 476, 485, 490, 492—493, 496, 519
 Սընար—տե՛ս սէհէթ
 Սիգ—արբ. քամի, թեթե ակորթելի քամի, զեփյուռ—571
 Սիգեղ—լուկնիք, հուն.կնիք, կայսրական հրա-մանագիր, հրաման—50, 71, 102, 185, 187
 Սիքամ—թրք. չարիք, աղետ—523
 Սիլան—թրք. զենք, սպառազինութիւն—492
 Սիլախսար—թրք. զինակիր, ինչ որ պաշտոն—493
 Սիւմ—թրք. կեղծ ոսկյա լար՝ արեւելյան լա-րային գործիքների համար—587
 Սինկիզիսու—հուն. ձերակույտի՝ անդամ, հին չռոմուս սենատի անդամ—40—41
 Սինոռ (նաև սինոռ)—հուն. սահման, հարա-կից, սահմանակից—69, 72, 181, 251, 550—551, 553, 555—560, 562
 Սիր—հ. ֆր. տեր, իշխան—65—66, 69—76, 78—79
 Սիւրկիւն—տե՛ս սուրկուն
 Սնարսագ—թրք. ժամագործ—525
 Սդար—տե՛ս խսար
 Սդարել—տե՛ս խսարել
 Սպանի—թրք. հեծյալ—272, 277, 560, 568
 Սուբայ—արբ. առավոտ, լուսաբաց—228
 Սուկար(ել)—թրք. թլպատութիւն, թլպատել—272, 491
 Սուպաեի—թրք. գործակալ, ոստիկան, վե-րակացու, զավառապետ—59
 Սուրկուն (նաև սուրգուն)—թրք. արքունի, տա-րագրութիւն—231, 268, 270, 356, 461
 Ստահելուսիւն—հուն. զորավար, սպարապետ, պատվանուն, պաշտոն—364

Սոլ— սանդալ, կոշիկ, չուստ—485
 Սոլ աղասի—թրք. զին. աստիճան—491—492, 495—496
 Վալիսա—թրք. մայր, սուլթանի մայրը—377
 Վալս—թրք. ժամանակ, միջոց, ժամանա-կին—493, 497, 595
 Վեսպերի—լատ. (vesper) երեկոյան, արեւուտ—514
 Վէսֆ—հ. ֆր. եպիսկոպոս—79
 Վէլիլ—թրք. փոխանորդ, ներկայացուցիչ, լիազոր—517
 Վիգայր—լատ. տեղակալ, թեմի առաջնորդի փոխանորդ, հոգևոր պաշտոնյա—71
 Տաղլուիւ (լինել)—թրք. ցիր և ցան լինել, ցրվել—462—463
 Տաղմա—տեա զամկալամիշ
 Տամուճէլ—հ. ֆր. շքադիր, պալատական օրիորդ, —109
 Տայնմիւ (լինել)—թրք. կանգնել—461
 Տավանուրիւն (անել)—թրք. վեճ, դատ հա-րուցել—476
 Տավար—թրք. խոշոր եղջերավոր անասուն—494
 Տարաղաշ—թրք. կախաղան—418, 487
 Տարգան—տ՛ս զարդան
 Տաֆա—թրք. դարձյալ, նորից, էլի—489
 Տէլէս—հուն. իմաստուն, հետաք—268
 Տէլի—թրք. հիմար, թեթեամիտ, արի, քաջ հեծելազոր—455
 Տէլիպաշ—թրք. թիկնազորային—455
 Տէստ—թրք. կապոց, փունջ, խումբ—587
 Տէլր—թրք. թափել, տեղափոխել, մի կողմ կուտակել—476
 Տէսէ—թրք. հայր, մեծ տէտէ՝ պապ—451, 455
 Տէրէ—թրք. ձոր, հեղեղատ, հովիտ, ծործոր—460
 Տէրս—թրք. ցով, կսկիծ, վիշտ, տառապանք, հոգս, տանջանք, չարչարանք—476
 Տէֆսէր—տե՛ս դաւտար
 Տիլլ—հուն. արտոյոս—39
 Տիմի—թրք. ծագական կտոր—459
 Տիվան—տեա զիվան
 Տուգիւն—ֆր. դյուժին՝ միեւնուշն տեսակի իրերի 12 հատը—587
 Տուլբանդ (նաև տուլբանտ)—թրք. շղարշից քող, նուրբ փատուսիտ քրիտոն-յաների տարբերանշանք—267, 355, 518
 Տուլա—թրք. աղոթք, մաղթանք, աղաչանք—464
 Տուրաղ (իմա տուրթաղ)—թրք. կալանավոր-բանտարկյալ, զերի—487
 Տուլար (աւոր)—տեա զուլաթ, զուլաթաւոր
 Տունալ—թրք. անկայուն, դրժող—493

Տոնամա—տեա տոնանմա
 Տոնամա—թրք. տոն, ցնծութիւն, հրավա-ռութիւն, հաղթանակ, նամատորմ—376, 462, 463, 487, 490
 Տոմիւ—տեա զոմիւ
 Տուֆ (նաև դուք)—տեա զուքս
 Փակել (նաև փակիլ)—հուն. գլխի փաթաթոց, ծածկու լի, վեղար—414, 516
 Փանլուտն—սլրակ. քաջ, լարախաղաց, բմբիշ—218
 Փարալամիւ (անել)—թրք. հոշոտել, պատառ-պատառ անել, մանրել—494
 Փլեկէլու—սլրակ. պատուհան, լուսամուտ—495
 Փլեւաւար—սլրակ. արվեստագործ, արվեստա-դետ—570
 Փլեկլէ—սլրակ. բնծա, նվեր, պարգև—454
 Փուրկա—տեա բուրբա
 Փուշ—սլրակ. զատարկ, անպիտան, վատ, ան-պետք—517
 Փրիւն (նաև փրիւն)—տեա բրիւն
 Քանեա—տեա քեախուտ
 Քանլան—թրք. ազնվացեղ, ցեղական ձի—555, 558—559
 Քաղարլամա—թրք. թղթած լուսամուտ, ապակու փոխարեն—495
 Քառա—սլրակ. դանակ—587
 Քավկիր—թրք. քարուկիր, ամուր—455, 527
 Քաււ—գուցե արբ. քաշֆ-ից հետախուզու-թիւն, հետազոտութիւն—488
 Քեկա } —տեա քեախուտ
 Քեկէ }
 Քեք—թրք. հայտարարութիւն, հայտնու-թիւն, մեկնութիւն—476
 Քեսխուսէ—սլրակ. տանուտեր, հողաբարձու, և այլն—277, 405, 483, 485—487, 490, 493, 496, 524
 Քէրլան—թրք. կտրական—454—455, 457
 Քիւր—թրք. մուշտակ—454
 Քուլանսուր—ֆր. հրամանատար, վերատե-սուշ—79
 Քուրդ—լատ. արքունիք—178—179
 Քուրդ—թրք. ձուլ—556
 Քուֆր—թրք. հայհոյանք, անեծք—266, 283
 Քսիպ—անձանթ բառ—153

Քոշկ—թրք. օթյակ, հովանոց, տաղավար, ապարանք—563
 Քոն—սլրակ. կուլը—491
 Օլան (թուրք օլան)—թրք. ով որ թուրք է, թուրք մարդ—486
 Օլու (իմա ուլուս)—մղլ. ցեղ, տոհմ—521
 Օլոֆա—արբ. կենդանիների կեր, ընդհանրա-պես կեր, ոռճիկ—560
 Օղկապալ—թրք. ձեռնածու—495
 Օղուլ—թրք. որդի, զավակ, տղա, երեխա—454, 525
 Օնախ—տե՛ս օջախ
 Օյիւն—թրք. խաղ, խորամանկութիւն, միջոց—495
 Օյիւրալ—թրք. խեղկատակ, հնարագետ, խո-րամանկութիւն մի բան անող—463
 Օրդիբազարի մարդ—թրք. բանակին ուղեկցող առևտրականներ, որոնք կազմակերպում էին առևտուրը գործի հետ—429
 Օրուլ—թրք. բանակ, բանակատեղ, ճամբար—188, 228, 490, 523
 Օջախ(ի)—տոհմիկ, իշխանական՝ ազնվակա-նական, քրդական ցեղերին տրված ավատ—496, 561
 Օրլէն—տե՛ս օրդու
 Օրա—թրք. միջին—587
 Օրա խարն—թրք. միջին հարկ (հարկի տե-սակ)—464
 Օրման—թրք. անտառ—459—460
 Ֆարման—տե՛ս ֆէրման
 Ֆել—արբ. հնարք, հնարագիտութիւն—152
 Ֆէլմէկ—թրք. հոլանդացի—404
 Ֆէրէկ—թրք. թիկնոց, օթոց—463
 Ֆէրման—սլրակ. հրովարտակ—421, 463, 488, 526
 Ֆէրմանի—թրք. հրովարտակ ունեցող կամ հրովարտակով հաստատված—488, 493
 Ֆէրմանչի—տե՛ս ֆէրմանի
 Ֆիլ—թրք. փիղ—463
 Ֆեանգ—թրք. փամփուշտ—491, 495
 Ֆրանկ—թրք. եվրոպացի կամ եվրոպական հաղուստով (?)—495
 Ֆրէ—ֆր. եղբայր, այս ընդհանուր անունով էին հայտնի կաթոլիկ միսիոներներն արե-վելքում—60, 64—66, 68—70, 73, 76—80

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՖՈՆԴ

Այս և հաջորդ ցանկում մտել են բնագրերում, ներածականներում և ծանոթագրություններում հանդիպած անունները, ուստի ուղղագրությունը հիմնականում պահել ենք բնագրերին համապատասխան.

Աբաղա—սես Նպաս
Աբու Մենեզ դեա—84
Աբուսահլ—340
Աղաբ—սես Նիկոպոլիս
Աղուլիս—284, 503, 592
Ադր—445
Ադրակ (նաև Ադրաբ)—554, 581
Ադրու—423
Ադանա (նաև Ատանա)—73, 104, 174, 266, 277, 348, 595
Ադրբեջան—31, 222, 235
Ադրբեջան հարավային—223
Ադրբեջանական—323, 369, 470
Ադրբեյ—48
Ադախ բերդ—402, 404, 408, 562
Ադատ—անսառ—577
Ադնալա—232
Ադնյե—սես Ղուռուչան
Ադոխու—513
Ադովի բերդ—սես Ադախ
Ադովի ծով—529
Աթուրիա—սես Նիկուլ
Աթանակ—200
Ալահարատ—445
Ալահախան—454
Ալամեք—596
Ալաման—50
Ալամայ աշխարհ—45, 58, 63
Ալամութ (նաև Ալամու)—70, 89, 142, 166, 176, 190, 212
Ալայ (նաև Ալայիա)—142, 166
Ալան—242, 245, 253, 328
Ալաշկերտ—424, 521, 556—557, 558
Ալաշկերտի դաշտ—576, 579
Ալաշկերտի երկիր—560, 566
Ալալ—սես Հալիս
Ալատաղ—սես Մաղկանց լեռներ
Ալբանիա հարավային—408
Ալգեռի հովիտ—252
Ալեքսանդրիա Տրոֆ—88
Ալիարադ—598
Ալիկուսիա—406, 407
Ալուր (նաև Ալուր) գյուղ—228, 233
Ալախատ—սես Ալախատ
Ալալբաղա (նաև Ալաբաղա)—133, 500, 502
Ալալա—155
Ալալե—սես Ալալցիս
Ալալբա—277, 515, 560, 562
Ալալա—սես Նիկոպոլիս
Ալալի դաշտ—151, 171
Ալաբան դեա—580
Ալին լճակ—474
Ալն—473, 476, 478, 552, 579
Ալներ—75, 104, 105
Ալուր—19, 332
Ալերմոն լեռ—298
Ալարբեր—328
Ալահեզ գավառ—253
Ալարթան—329
Ալարակ (նաև Ալարաբ)—127, 155, 275, 285, 314, 335, 376, 494
Ալարակ դեա—155
Ալարակի երկիր—416
Ալեքսանդր լճակ—9, 17, 28, 29, 40, 41, 45, 46, 59, 84, 339, 576
Ալթամար (նաև Ալթամար)—130, 214, 222, 231, 306, 330, 337, 339, 343, 352, 354, 363, 382, 413, 418, 419, 427, 492, 495, 531, 596
Ալեկա—492
Ալանի—214, 232, 304, 368
Ալահալա (նաև Ալախալա)—152, 523, 580
Ալուան (նաև Ալուան, Ալուան)—18, 138, 139, 144, 169, 202, 309, 340, 343, 344, 394, 537
Ալուանից աշխարհ—141, 235, 236
Ալուանից երկիր—242, 345, 436

Ադուստեա—սես Աուգուրդ
Ադյբ—18, 19, 330
Ադիլիս—238
Ադրման—382
Ահանթա—72
Ամասիա—133, 164, 271, 272, 459, 465, 486, 506
Ամատուն քաղաք—438
Ամարա—164
Ամարաս—243
Ամբ (նաև Ամպ) գյուղ—223
Ամետ—493
Ամիգ (նաև Ամիթ)—138, 152, 171, 210, 211, 213, 270, 278, 283, 332, 347, 359, 382, 393, 482, 515—517, 527, 528, 580, 590
Ամուկ (նաև Ամուկ)—171, 229, 233, 306
Ամիոյ երկիր—228
Ամոսան—219
Այաս—80, 174, 188, 189, 512
Այծու պոկունք լեռ—549
Այուդասար—64
Այրարատ—197, 248, 301, 305, 322, 325, 350, 352, 354, 583, 585
Այրդայ—74
Այրէֆանից ձորակ—280
Այրարատեան քաղաք—սես Երեւան
Անատոլ—270
Անաւարդա—57, 97, 100, 102, 176, 180, 188, 512
Անարդար—սես Անաւարդա
Անրերդ—136
Անդեղտուն—200, 309, 557
Անդլիա—82, 408
Անդառաջ—92
Անդրիւ բերդ—432
Անդրկովկաս—235, 372, 426
Անթաղիա—133
Անթափ—366
Անժուա—սես Անժուա
Անի—130, 132, 133, 136, 147, 164, 263, 310, 337, 372, 500, 502, 503, 529, 532, 562
Անի երկիր—566
Անինա—408
Անկորա (նաև Անկուրա)—265, 277, 351, 358, 374, 381, 392, 406, 517
Անկուրիս—358, 374, 381, 392, 406, 517
Անձեպեայ գավառ—223
Անդուղակ(?)—512
Անճուա—71, 106
Անտրուուդ—79
Անոյ դեա—սես Ախուրան
Անուա (նաև Անուա)—սես Անսիոն
Անուիո—10, 29, 49, 56, 59—63, 65, 66, 68, 69, 71, 74—76, 78, 82—84, 86, 90, 94, 96, 98, 102—105, 108—110, 112—113, 134, 180, 191, 205, 312, 319, 341, 343, 344, 365
Աշխալա—569
Աշուս—Քամա—89
Աշոց—309
Աշտարակ—16, 329
Աշտիշատ—12, 321, 557
Աշոցիք } —453, 454
Աշուցիք }
Աուգուրդ—406, 409
Ապահուանայ գավառ—31, 32, 132
Ապահուանայ երկիր—558
Ապահուանիք—27, 202, 232, 368, 371, 585
Ապաղա—485, 490
Ապամեա—89, 172
Ապլահ—80, 182
Ապստան—146, 147, 152, 168
Ապուլիա—86
Ապուլիս—475, 478
Ապալեհերու ձոր—579
Ասակլի—72, 89
Ասան—202, 309
Ասանի դաշտ—146
Ասրերան գավառ—233, 329
Ասեստ Փոքր—329
Ասյուծ գավառ—583
Ասիա—39, 41, 167, 196—198, 300, 308, 348, 391, 399
Ասիական կղզի—304
Ասիալա—58, 60, 66, 67, 83—85, 110
Ասիալոն—սես Ասիալա
Ասիուա—102, 111
Ասորեստան—200, 217, 221, 300, 304—306, 311, 315, 321
Ասորեստանեայ աշխարհ—141
Ասորեստանեայ երկիր—562
Ասորեստանի դաշտ—304
Ասորիք—310
Ասորոյ երկիր—580
Ասուրիա—սես Շամբ
Ասպահան—345, 349, 350, 356, 357, 359, 382, 387, 421, 427—434, 436—438, 482, 494
Ասպահանի երկիր—437
Ասպուրական—սես Վասպուրական
Աստապատ—580
Աստարա—438
Աստարաբադ } —432, 522
Աստարապատ }
Ավարա—սես Ամարա
Ավարայր—29
Ավեան—75
Ավեանայ խաչ (Մաղկուն գավառում)—578

Ավետեաց ձորակ—578
 Ավինիոն—սես Վինու
 Ավդանստան—426, 436
 Ավուշիուս—սես Աուգուստուս
 Ատալիա—62
 Ատրպատական—29, 32, 240, 242, 246, 345, 350, 427
 Արարական ծով—436
 Արարիա—391, 584
 Արարկեր (նաև Արարկեր)—552, 579
 Արազած—197, 279, 303
 Արազածոյ գավառ—334
 Արազածոյ ոտ—303
 Արազածոն գավառ—329, 330, 334, 336
 Արազ քաղաք—409
 Արազ դեռ—555, 559, 580
 Արածանի—234
 Արազա տուն—152
 Արամոնք գյուղ—334
 Արայ լեռ—223
 Արապիստան—562
 Արապիստանայ երկիր—576
 Արատուս—98
 Արատոյ երկիր—74
 Արարատեան գավառ—126, 223, 241, 253, 280, 353, 580
 Արարատեան դաշտ—536, 580
 Արարատեան երկիր (նաև նահանգ)—233, 241, 276, 277, 302, 304, 436
 Արարուց—490
 Արդ—66
 Արդարի—սես Արատուս
 Արեհ—516, 535
 Արդրում—սես Աարին
 Արդրումի բերդ—574
 Արդրումի լեռներ—582
 Արթիւն—581
 Արծաթիկ—52
 Արծիկ—15, 171, 216, 221, 223, 229, 231, 232, 234, 328, 350, 353, 381, 493, 497, 558
 Արծիկ գաւառ—223
 Արկա—61
 Արկն—սես Արդն
 Արդն—211, 213, 214
 Արճէշ—19, 126, 146, 228, 231, 232, 260, 263, 302, 343, 370, 352, 381, 482, 485, 492, 494, 558, 593, 595—597
 Արճէշ գյուղ—333
 Արճիշու բերդ—231
 Արճիշայ երկիր—171
 Արմաշ—280
 Արմաշիւր—291, 303, 304, 310
 Արմէն անապատ—170
 Արմատաներ—552

Արշակունի—323
 Արշակունեաց գաւառ—սես Արարունեաց գաւառ
 Արշարունեաց գավառ—337
 Արախու—սես Յուրսալ
 Արսուֆ—60, 66, 67, 69—72, 74, 76, 83
 Արտաղ
 Արտաղ գավառ } —սես Մակու
 Արտաւաղ գավառ }
 Արտամետ—227, 232, 415, 417, 483
 Արտաշատ—315, 317
 Արտաշատի գավառ—232
 Արտաշէլ (նաև Արտաշիլ)—31, 246, 427, 433, 486
 Արթակաղնի—102
 Արբաշին—332
 Աւանց գյուղ—278, 417, 483—486
 Աւգրայնի—70
 Աւթմուս գյուղ—15
 Աւնիկի ջուր—580
 Աւստրիա—69
 Աւրէլ—սես Օրէլ
 Աւրնդանց գյուղ—597
 Աւրիկէ—45, 47, 49, 52, 399
 Աւրիկեցոց աշխարհ—199
 Արա (նաև Արբա, Արայ)—56, 59—62, 64, 66—79, 83, 85, 88, 90, 92, 107, 149, 174, 179, 181, 191, 512
 Արայի բերդ—107
 Արարարաղ—442
 Ար—սես Պաթ
 Արիկա—սես Աւրիկէ
 Բարեւն (նաև Բարեւոն)—26, 39, 142, 143, 181, 197, 200, 201, 219, 289, 299, 301, 306—308, 335, 336, 348, 350, 372, 376, 382, 391, 565, 579
 Բարեւրդ (նաև Բարեւրթ)—213, 265, 267, 355, 393, 518, 543
 Բարեւրդի դաշտ—277
 Բարեւրթ քաղաք—543, 553, 581
 Բար էլ Մանդեղ—584
 Բարի—51, 82
 Բարլասան—281
 Բաղաոխ—550, 578
 Բաղարան—18, 292
 Բաղչէ—169
 Բաղրեանց—30, 329, 414, 584, 585
 Բաթնոց (նաև Բատնոց)—234, 566
 Բախ—28
 Բալիկ—88
 Բալեւմ—58, 84
 Բալի—սես Բահլ
 Բալու—326, 550, 559, 560
 Բալու բերդ—579

Բակ գյուղ—26, 32
 Բակեար բերդ—32
 Բակ քաղաք—121, 122, 201, 246, 308, 312, 315, 350
 Բաղ—338
 Բաղարեւրդ—536
 Բաղաղա քաղաք—531, 537
 Բաղդատ—30, 70, 142, 152, 153, 176, 190, 229—231, 233, 269—271, 283, 347, 358, 360, 382, 395, 405, 420, 428, 432—434, 436, 438, 463, 483, 487, 493, 494, 512, 515, 517, 520, 521, 534, 562, 565, 579, 580
 Բաղէշ (նաև Բաղէշ)—172, 217, 220, 221, 223, 224, 227, 232, 275, 287, 289, 296, 350, 351, 359, 361—363, 377, 381, 384—389, 393, 396, 399, 400, 411, 414, 417, 419, 422, 487, 493, 515, 592—598
 Բաղիշու բերդ—232
 Բաղիշու գյուղ—227
 Բաղի-Ֆահրաբաղ աղի—431
 Բամակաձորու երկիր—565
 Բայաղետ—492, 555, 566, 591
 Բայրնարր գյուղ—460
 Բանակու—48
 Բանտար—562
 Բանտի-մահու գետ—484, 492
 Բաշկալ—սես Աղբակ
 Բատարգեշար—սես Վասակաւն
 Բատրա (նաև Բարսա)—405, 419, 420, 562, 565, 579
 Բատէն (նաև Բատեն)—267, 355, 393, 428, 518, 554, 555, 559, 585
 Բատենի դաշտ—251, 559, 580
 Բատենի երկիր—252, 577
 Բատեն Ներքին—556, 572
 Բատեն Վերին—555, 556, 580, 583
 Բալարիա—409
 Բալի—51
 Բարգուղիմէոս ուխտ—376
 Բարգուղիմէոս առաքելոյ վիճակ—358
 Բարիդ—39, 47
 Բարձրբերդ—64, 73, 75, 87, 102, 104, 105, 170, 192, 194, 513, 595
 Բարձր Հայք—544, 545, 549, 583
 Բարտա—242
 Բաւրդան—63
 Բաբու—432, 438
 Բեաղէհեմ (նաև Բեթղէհեմ, Բեղլահեմ)—39, 121, 203, 298, 308, 312
 Բեթանիա—սես Բիւթանիա
 Բելատ—113
 Բելրայիս—սես Պլակս
 Բելրաղ—սես Պելրաղաս
 Բեհեսնի—80, 90, 149, 169, 585

Բեյրութ—սես Պեռութ
 Բենդեր-Արաս—425, 436
 Բենդեր-Սուրաթ—425
 Բերդիկ (կամ Բերդկա)—20, 332
 Բերդկան—104
 Բերդուս—62, 86, 87, 112
 Բերիա—սես Հալեպ
 Բերկերի—27, 32, 228, 302, 347, 350, 420, 496
 Բզնունեաց երկիր—384
 Բզնունեաց ծով—130, 232
 Բզնունեաց նահապետութիւն—202
 Բզնունիք—20, 275, 302, 352
 Բէլլըրդաթ—սես Պելլըրդաս
 Բէհէսն գյուղ—182
 Բէրիթ—92
 Բըզնունեան գավառ—221
 Բըլիճան—220, 223
 Բիդա—177, 190
 Բինգյուլ լեռ—584
 Բինգյուլ—559, 580
 Բինկան—458
 Բիր—73, 89, 153, 172
 Բիրջիկ—սես Բիր
 Բիւզանդիա } —սես Կոստանդինուպոլիս
 Բիւզանդիոն }
 Բիւթանիա—67, 69, 71, 106
 Բյեջան—սես Բըլիճան
 Բլուր գյուղ—557, 584
 Բլուրի ջուր—578
 Բհրու—սես Փիւրուս
 Բոյանոխ—սես Բուլանլիս
 Բոյենց—597
 Բոհտան լեռներ—223
 Բոհտան-սու—223
 Բոյգեր (նաև Բոգեր)—44, 74, 75
 Բոյլ աշխարհ—58, 61, 63, 69, 71, 72, 80, 109
 Բոյլ երկիր—55
 Բորանուկ—579
 Բուզապետ—408
 Բուզանդիոն } —սես Կոստանդինուպոլիս
 Բուզանդիա }
 Բուլանլիս—223, 521
 Բուլարա—246, 549
 Բուլարետ—280
 Բուլտան (նաև Բոհտան)—172, 220, 221, 423
 Բունք—334
 Բուլիւն—սես Պուլիւն
 Բուրական—334
 Բուրաս—սես Պուրաս
 Բջնի—136, 350, 534
 Բջնի բերդ—132
 Բջնի քաղաք—339

Բրդանիա—42, 47, 65
Բրեսլավ—սես Պոասլով
Բրոսնա (նաև Բրուանց)—65, 71, 72
Բողաղիչի—սես Դարդանելի նեղուց
Բոլանուս—սես Բուլանքս

Գար—54, 68
Գարաժիա—սես Գամբանիա
Գարարան—292, 330
Գարեղենից զավառ—29, 329
Գաղ—134, 138, 501
Գաղալ—76
Գաղալոն—սես Դարգանին
Գաղիբուն—30
Գաղանաձակ—30
Գաղա (նաև Գաղղա)—60, 65, 88, 89
Գալարի—74
Գալիլիա—8, 83, 89
Գալիլիա ծովակ—83
Գաղատիա—277
Գաղտառիճի կամուրջ—578
Գամբանիա—50, 54, 65
Գամիր—301
Գալլ զեռ—125, 155, 552, 581, 583
Գալլ զեռ զավառ, երկիր—213, 552, 581, 583
Գալիա—60
Գանդես—445
Գանիս—405
Գանձակ—սես Մաւալեհա
Գանձակ գյուղ—417
Գանձակ—սես Գանջա
Գանձասար—374, 519
Գանձէնք—սես Գաշենի
Գանջա (նաև Գանձա)—134, 137—139, 155, 164, 166, 242, 245, 246, 252, 272, 341, 427, 428, 433, 500, 509, 512, 516, 518, 520, 523, 530
Գաշիանի—սես Մաւալեհա
Գաշենա—սես Մաւալեհա
Գաշենք—155
Գառնահաղին—60
Գառնի—24, 138, 303, 319, 534
Գառնի զավառ—279
Գառնի քաղաք—334, 336
Գասկար—432, 438
Գավկամելա—207
Գարդայճ (նաև Գարդաճ)—45, 46, 74
Գարթալ—461
Գաւաշ—222, 231, 363, 485
Գաւառ—376
Գաւրտուա—72
Գաւրուշվար—405
Գելոգ—սես Կալիոս
Գենոն—291, 300

Գեղ լեռ—303
Գեղամա երկիր—245, 253
Գեղամա լեռ—320
Գեղամա ծով—333
Գեղամի գաստակերտ—սես Դառնի
Գեղարքունի—197, 252, 303
Գերեզման—302
Գեղի—սես Կեղի
Գեննեսարեթ—սես Դալիլիա ծովակ
Գերմանիկ—41
Դթաց երկիր—246
Դիլան—31, 246, 432, 520
Դինճ—558, 560
Դլէրմունթ—56, 79
Դյոզալդարա—232
Դնճա երկիր—սես Գիճ
Դոգարացուց կողմունք—501
Դոդովիա—սես Կոզովիս
Դոթացուց աշխարհ—81
Դոնանամ լեռ—552, 569, 580
Դոդովիա լեռ—298, 318, 576
Դոդվան—30, 32, 200, 307, 325, 333, 357, 433, 508
Դորի բերդ—սես Դորի
Դուգարացուց աշխարհ—137
Դուգարք—165, 329
Դուլնարաթ—431
Դուլիէյթա—433
Դուլիէյթան—268, 283, 394, 464, 553
Դուլնայի—494
Դուրա-Հումոր—սես Դումորան
Դուրջըստուն—275
Դրեգորաշէն աթոռ—սես Էջմիածին
Դոգաց երկիր—139
Դումորան—404, 408
Դոնիա բերդ—581
Դորի—242, 248, 255
Դաղման—350
Դամասկոս—29, 30, 58, 65, 66, 70, 84, 88, 89, 165, 171, 183, 186, 187, 191—193, 310, 333, 344
Դամասկոսի զեռ—192
Դամիետ—սես Տամիար
Դամուր-զավու (զապ, զաֆ)—242, 245, 252, 283, 432, 516, 517
Դամիլ (օրդեն)—56, 57, 60, 73, 76, 77, 79, 88
Դամիլուն ամրոց—92
Դամիլուն տուն—76, 180
Դանուր—408, 584
Դավրէժ—սես Թավրեզ
Դապրիկ—սես Տապարիա
Դարանաղեաց երկիր—551
Դարանաղ—583

Դարբանդաց } երկիր—316, 580
Դարբանդա }
Դարբանդի դուռ—137, 345
Դարբանդի բերդ—432
Դարբանդ—128, 138, 147, 252, 373, 438
Դարանդ—108
Դարզաղ—229
Դարզահին—81
Դարդանելի նեղուց—494, 498
Դարուն—29
Դարուն բերդ—555
Դարուն լեռ—556
Դարսպակ—65, 74, 88, 90, 105
Դափուրական լեռ—սես Թաքուական լեռ
Դգլատ—սես Տիգրիս
Դեղրնքար—74
Դեմիետ—սես Տամիար
Դերբենդ—սես Դարբանդ
Դերջան—224, 267, 277, 355, 393, 518, 550, 574, 578
Դերջան ներքին—213
Դերջան վերին—213
Դըվնիկ—252, 598
Դըննիլին զեռ—67
Դիափին բերդ—556, 579
Դիափուն երկիր—566
Դիարբեկ } —214, 227, 228, 231, 405
Դիարբեք }
Դիզա զաշտ—376
Դիզակ—242, 243, 252
Դիմիարի-Ռոստով—529
Դիմոն—201
Դիպուրդին—43, 55, 57
Դմանիս—164, 242
Դմշխ—60, 66, 69, 71, 143, 145, 512, 515
Դովր զեռ—40, 81
Դոֆինն ներքին—88
Դուին—19, 20, 30, 130, 136, 320, 329, 330, 334, 337, 342, 500—502
Դուլուզ—75
Դունիդ—74, 75, 91
Դունն արկաթի—սես Դամուր զափ
Դուսդան—38
Դուսիլան—58
Դուրուն—61, 103
Դուրա—39, 44, 58
Դուրս—534
Դվին—սես Դուին
Դվնա երկիր—580
Դրար—75
Դրազարկ—75, 100, 102, 103, 105, 146, 191, 343, 593, 594, 597
Դրախտիկ գյուղ—597
Դրուց աշխարհ—531, 537
Դորոն—176

Եալպուզ լեռ—436
Եաման—561
Եայդան—580
Եաֆա—462
Երեբ—45
Եգիպտոս—29, 37, 46, 59, 61, 88—91, 93, 119, 120, 124, 145, 151, 165, 181, 187, 188, 192, 201, 297, 310, 330, 339, 347, 355, 391, 532, 561
Եգիպտացուց աշխարհ, երկիր, նահանգ—99, 168, 329
Եդեսիա—29, 83, 312, 313
Եդնկա—սես Երզնկա
Եդր քաղաք—437
Երլադ-տաղի—459
Ելի—25
Եկրատան—438
Եկեղեցաց զավառ—122, 214, 277, 317, 320, 324, 325, 350
Եկեղեցիներ
սր. Աննա—43
Ապարանից սր. խաչ—338
սր. Առաքեալ (Վան)—497
սր. Աստվածածին (Վասակաշեն)—253
սր. Աստվածածին (Հայկական)—488
սր. Աստվածածին (Նոր-Նախիջևան)—529
սր. Աստվածածին (Աղբիլիս, Սոթք)—238
Աբարուցի—480
սր. Բարդուղիմէոս (Աղբակ)—376, 416
սր. Դեռնդ (Աղն)—474, 475, 477
սր. Դրեգոր (Երզնկա)—139
սր. Դաւիթ (Կարին)—550
սր. Լուսաւորիչ (Սեբաստիա)—268, 355, 518
սր. Խաչ (Աղթամար)—337
Խաչկաղանք (Կարին)—577
սր. Կարապետ (Կոնյա)—485
սր. Համբարձման (Նոր-Նախիջևան)—529
Հայամահալի եկեղեցի—526
Հուսուպաշի եկեղեցի—490
Միարան սր. Աստվածածին (Կարին)—546, 567
սր. Յակոբ—536
սր. Յակոբ (Վան)—382, 414
սր. Յանապատ (Երևան)—280
Յաւադ եկեղեցի (Աքա)—72
Յերիու երես (Երևան)—244, 253
սր. Յովհաննէս Ժամատուն (Աւան)—484
Յուսկան որդու եկեղեցի (Բերկերի)—420
Ներքին Ատիշի եկեղեցի—528
սր. Նիկողոս (Նոր-Նախիջևան)—529
սր. Նիկոլ (Ղրիմ)—514
սր. Նշան (Պողոս)—412
սր. Նշան (Վան)—506
Նորաշեն եկեղեցի (Վան)—411

Նոր Գետիկի եկեղեցի—343
 սր. Պաւղոս—46
 սր. Պետրոս (Վան)—484, 486
 սր. Պետրոս (Հոռոմ)—46
 սր. Պողոս (Վան)—490
 սր. Սարգիս (Դվին)—330
 սր. Սարգիս (Երզնկա)—551
 Սեպկպոցի եկեղեցի—423
 սր. Սոփի (Կիպրոս)—78
 սր. Սոփի (Սիս)—167
 սր. Սահփաննոս (Վիեննա)—401, 406
 սր. Սօֆիա (Տարսոս)—180
 Սղզա գյուղի ժամատուն—414
 սր. Վառվառա (Կարին)—569
 Վերին սր. Աստվածածին (Ակն)—476
 սր. Վարդան (Մակու)—219
 սր. Վարդան (Վան)—379, 412, 491
 սր. Վարդիկ (Վան)—419
 սր. Տիրամայր (Վան)—412, 490, 491
 սր. Տիրամայր (Վարազ)—483, 485
 սր. Քառասնից (Սերաստիա)—149, 526
 Փրկիչ (Յուլաշ)—271

Եղեկաց ձոր—252
 Եղիվարդ—123, 223, 329, 336
 Եմեն—584
 Ենդերես—155
 Ենկուրի—սես Անկուրիա
 Երազ—512
 Երասխ—198, 218, 242, 246, 291, 303, 428, 525, 556
 Երզնկա—131, 132, 135, 138—142, 145—148, 152, 153, 171, 190, 210—213, 215, 224, 258, 263—265, 267, 268, 277, 284, 286, 346, 355, 393, 394, 427, 499, 502, 515, 516, 518, 519, 551, 578, 583
 Երեզա—10
 Երեշատ—սես Զարիւս
 Երեքով—40, 66
 Երկաթի զուռ—սես Դամուր զալի
 Երնջակ (նաև Երնջակ) 350, 357, 359, 534
 Երուսաղէմ—3—6, 12, 18, 28, 29, 38—40, 42, 48, 56—66, 69, 71, 72, 74, 76—78, 82, 83, 85, 88, 89, 94—96, 102, 105—107, 109, 110, 113, 121, 127, 130, 133—135, 180, 185, 190, 193, 199, 203, 209, 244, 252, 259, 263, 264, 306, 311—314, 318, 332, 339, 340, 342, 344, 345, 360, 365, 370, 372, 377, 381, 385, 387, 395, 400, 414, 418, 462, 465, 479, 490, 497, 505, 507, 519, 520, 527, 534, 552, 576
 Երուսաղէմի երկիր—562
 Եփեսոս—3, 6, 14, 45, 122, 277, 349, 392, 420, 513
 Եփրատ—77, 92, 143, 164, 187, 214, 291,

311, 314, 318, 548, 550, 551, 556—558, 577—580, 582, 586
 Երեան (նաև Երեան)—233, 244, 246, 252, 260, 267, 270, 272, 279, 280, 293, 353, 355, 356, 358, 375, 376, 394, 400, 414, 419, 423, 427—429, 432, 433, 436, 438, 482, 486, 494, 516—520, 522—526, 531, 536, 557, 562, 565, 566, 580, 593
 Երեանի աշխարհ—254
 Երեանի բերդ—252, 253, 395
 Եւդոկիա—509
 Եւրոպա (նաև Եվրոպա)—289, 300, 348, 354, 372, 399

Զար Մեծ զետ—376
 Զամանդի զետ—87, 164
 Զամբեզ գյուղ—223
 Զամբրդկեան ջուր—221
 Զամբդիկ—223
 Զանդա—432
 Զանդարիուն զետ—437
 Զառափխանա—556
 Զարա (նաև Զառա)—148, 169, 447
 Զարեհաւան—307
 Զարիշատ—233
 Զեյրա—214
 Զենջան—438
 Զեռնկա—420, 424, 484
 Զեֆորա—85
 Զընքակի գյուղ—453
 Զիլէ—406
 Զիմառա—458
 Զիւին բերդ—556
 Զմին (նաև Զմին) —277, 361, 513
 Զուռնա բերդ—579
 Զուսառիմ—սես Զուսառիմ
 Զուսառիմ—126, 155

Էդեստար—սես Այգեսան (Ներեւոմ)
 Էդեր քաղաք—403
 Էդիո—սես Այաս
 Էդմորտ—սես Յայկրմարք
 Էիհալ—51
 Էլիա—սես Երուզաղէմ
 Էկրէ—405
 Էկրի-աէրէ գյուղ—460
 Էճեմիստան—սես Պարսկաստան
 Էյն-Ջայուտ—սես Յայն-Ճայուտ
 Էնդիշահար—392
 Էնկիւռի—սես Անկուրիա
 Էոջք—սես Ութ
 Էջմիածին—251, 252, 280, 295, 330, 341, 353, 354, 357—359, 361—363, 376, 381, 382, 392, 413, 414, 417—419, 421—423,

428, 477, 479, 482, 490, 491, 522, 527, 529, 541, 572, 574, 593, 594
 Էմբիա կղզի—75, 91
 Էտրէնէ (նաև Էտրինէ)—528, 591
 Էրզնկա—սես Երզնկա
 Էրզրում—սես Կարիճ
 Էրէվան—սես Երեւան
 Ըղրմալատ լեռ—456
 Ընկիլդաց աշխարհ—49, 59, 63, 72
 Ընձար գյուղ—234
 Ընձարի սար—սես Կասպուսկոյ
 Ըռամլէ—56, 83, 107
 Ըռաւան—40, 54, 56
 Ըռաւայլ (կամ Ըռաւէլ)—62, 64
 Ըռիզարտան—69
 Ըռչտունեաց զաւառ—329, 337
 Ըռչտունիք—սես Ռեսուցի
 Ըռոյշալ—74
 Ըսպարկերտ—423
 Ըսպեր—սես Սպեր
 Ըստամբուլ, Ըստամբուլ—սես Կ. Պոլիս
 Ըստամբուլ ծով—494

Թարաւրական (նաև Թափոր) լեռ—63, 69, 87, 89, 144
 Թաթարիստան—562
 Թանդր—համամի—460
 Թանչ—6
 Թանջան—350
 Թասու—494, 520, 536
 Թավրէզ (նաև Թաւրէզ, Թաւրիզ)—131, 138, 150, 152, 153, 171, 172, 176, 183, 210, 213, 214, 219, 222, 227—232, 241, 245, 248, 249, 252—255, 266—270, 281, 283, 293, 332, 349, 350, 355, 356, 374, 375, 393—395, 412, 421, 423, 427, 428, 430, 431, 436, 482, 486—488, 494, 514, 516, 518, 520, 525, 526, 531, 534, 566, 576
 Թարթաւ զետ—253
 Թարթուս—432
 Թարսիս—199, 277
 Թաթման երկիր—559
 Թաւրիսոյ—513
 Թեոփոնիկ—471
 Թերջան—սես Գեղան
 Թէհրան—430, 433, 531
 Թէոփոլիս (նաև Թէփփոլիս)—սես Կարիճ
 Թէփրիկ—սես Թափրիկ
 Թէփրաաղ—518
 Թէքմանու ձոր—580
 Թիլ—104, 146, 320, 551
 Թիմարու ջուր—580
 Թիֆլիզ (նաև Թիֆլիս, Թիփլիզ)—239, 432, 433, 438, 486, 494, 516, 530, 531, 562

Թլղուրան (նաև Թլղուրան)—210, 213
 Թոխթ (նաև Թոխթ, Թուխթ)—153, 221, 224, 259, 269—271, 356, 375, 405, 406, 438, 459, 516, 517, 526, 559, 567, 593
 Թորդան (նաև Թորթան)—20, 552, 556
 Թորթում—554, 581, 583, 585
 Թորթում զաւառ, երկիր—554, 583
 Թորթում լիճ—583
 Թորթումու ձորեր—518, 531
 Թուլաս կղզի—324
 Թուխ զետ—232
 Թուխ ջուր—228
 Թուղուլ գյուղ—452
 Թուն—350
 Թունա (նաև Թուն) զետ—53, 457, 561, 562
 Թունիս—սես Դուբիկ
 Թուրխալ գյուղ—459
 Թուրքաստան—275
 Թուրքիա—172, 221, 232, 235, 252, 255, 275, 359, 410, 422, 448, 473, 480, 521, 534, 536, 544—546, 583
 Թորմանսու—164
 Թրազարկ—սես Դրազարկ
 Թուօն—406
 Թունուս—սես Թունուս
 Թուխ—460
 Թուրք—սես Թուրք
 Իբելին—56, 83, 84
 Իգնիւիս—461
 Իկոնիա—59, 62, 63, 85, 87, 164—166, 168—171, 267, 276, 277, 355, 393, 518

Իմերեթիա—584
 Իմպէնիս կղզի—190
 Ինա քաղաք—313
 Ինճէ-քաղաք—459
 Իննակնեա շտեղծ—309
 Իշխան գյուղ—19, 330, 554, 581
 Իշխանանիս—553
 Իսլին—սես Իբելին
 Իսալրիոյ աշխարհ—102, 103
 Իսպահան—սես Ասպահան
 Իսպանիա—408
 Իսպեր—սես Սպեր
 Իտալիա—35, 38, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 179, 409
 Իտալիա Հարաւային—86
 Իրաք—409
 Իւլիքիլիսէ—սես Ուլիլիսէ
 Իւսկիւտար—սես Կասանդուպոլիս
 Լակլի—559
 Լակլի ձոր—549
 Լակլոյ ջուր—578

Լակզու երկիր—432
 Լահիջան—432
 Լամարջ—107
 Լամբ—սես Լամբոն
 Լամբոն (նաև Լամբոն)—63, 98, 105, 111, 112, 342, 512, 533
 Լամբոն—սես Լամբոն
 Լայիսիկ—406
 Լաոխ—133
 Լաս Նավաս դե Տոլոգա—87
 Լավդատ բերդ—63
 Լատիկ—59, 78
 Լարանդա—սես Ղարամնա
 Լարոշ ո Մուան—87
 Լաւէնտ—271
 Լաւոյն գավառ—106
 Լեհաց (նաև Լէհ) բաղաբ—սես Խոբիկ
 Լեհաց երկիր—283, 407, 562
 Լէւանիանէ—52
 Լէվ—սես Լով
 Լիբիա—300, 309
 Լիկանդոն—164
 Լիմ անապատ—287, 356, 378
 Լիմ կղզի—233, 289, 357, 595
 Լիմիսոն—67, 76
 Լին—39, 66, 76
 Լիվանդ—45
 Լիվոնո—409, 425
 Լիւ—65
 Լիւբիկէ—41
 Լոնդոն—256
 Լոռ—252
 Լոռի—147, 242, 372, 503, 523
 Լուվա բերդ—63
 Լուսադրիւր (Կարին)—563
 Լեոն [երկիր]—514
 Լեոնկլայ—194
 Լեոնի որդու երկիր—սես Կիլիկիա
 Լոռէ—սես Լոռի
 Լոռու երկիր—565
 Լով—407
 Լօրէն—406

Խաղէ—սես Գաղա
 Խալի-Եաղի—556
 Խալի գյուղ—324
 Խալու գյուղ—554, 583
 Խախու գավառ—583
 Խախու—սես Խախու
 Խաղտեաց գավառ, երկիր—308, 553
 Խահրէ (նաև Խահրէր)—սես Կահիրե
 Խամ—512
 Խամլերդ—սես Խամուր-դալա
 Խամուր երկիր—566
 Խամուր-դալա—556, 584

Խաչափայտի ջուր—578, 586
 Խաչեն—140, 143, 144, 242, 252, 596
 Խաչենի (նաև Խաչէնք)—սես Խաչեն
 Խաչին (նաև Խաչն)—սես Խաչեն
 Խաչու լիւ—223
 Խաչկացի—450
 Խաչմաղ—438
 Խառ—501
 Խառարատ—351, 353
 Խառան—298, 333, 363
 Խարարաշահ—223
 Խարաման—սես Ղարամնա
 Խարբերդ—83, 152, 153, 213, 214, 223
 Խարբերդի գաւառ—579
 Խարխոց—423
 Խարդին գյուղ—459
 Խամ—սես Խիկոպոլիս
 Խէնտէկ գյուղ—460
 Խիզան—214, 228, 420, 484, 535, 591, 596, 598
 Խլաթ—24, 32, 134, 136, 138, 140, 146, 165, 172, 220, 223, 227, 228, 231, 252, 275, 350, 558, 597
 Խլաթ երկիր—136, 515
 Խնուս—266, 267, 275, 355, 393, 518, 558, 579
 Խնուս գավառ—576, 584
 Խնուս երկիր—566
 Խոդաղ—223
 Խոսին—270, 358, 375, 394, 558
 Խոնաս—62
 Խոտեջուր—553
 Խորասան—134, 137, 146, 168, 214, 219, 222, 223, 227—229, 232, 241, 246, 251, 293, 345, 349, 350, 428, 429
 Խորասան աշխարհ—350
 Խորասան երկիր—349, 430
 Խորասան տուն—171
 Խորասան գյուղաքաղաք (Ներքին Բասեն)—556
 Խորդունեաց ջուր—578
 Խորդունեաց ձոր—550
 Խորդունեաց ձոր—543
 Խորին անապատ—193
 Խորձունեաց երկիր—550
 Խորմաց տուն—սես Թուրքիա
 Խոր-Վիրապ—11, 122, 317, 318, 330, 331, 353, 551, 595
 Խուլթ—512
 Խուլիստան—439
 Խուրմա գետ—87
 Խուռու երկիր—561
 Խրամ—155, 164, 307, 333
 Խոյ (նաև Խոյ)—32, 231, 252, 424, 486, 494, 496, 520, 536, 562, 577

Խօու գաւառ—153
 Խօլար (նաև Խօլապ, Խօլար)—233, 285, 412, 414, 418—421, 424, 483, 487—489
 Խօլապ բերդ—484, 486
 Խօլապ գետ—424
 Ծակ—80
 Ծաղկազարդ—578
 Ծաղկանց լեռներ—228, 233
 Ծաղկավէտ լեռ—577
 Ծաղկէ լեռ—315
 Ծաղկի գյուղ—577
 Ծաղկոտն գավառ—233, 586
 Ծաղկունաց ձոր—252
 Ծամբնդալ—133, 339
 Ծանախոյ ձոր—552
 Ծառս գյուղ—252
 Ծար—275, 531
 Ծարա երկիր—237, 244
 Ծեծ—67, 73
 Ծեծուխան—513
 Ծիրանա ձոր—578
 Ծղակ (նաև Ծղաք)—521, 536
 Ծմբո գյուղ—32
 Ծովային Կիլիկիա—88, 166
 Ծուր—սես Սուր
 Ծողեո գյուղ—223
 Ծողեոտան ջուր—221, 223
 Ծովք զղեակ—341
 Ծովաց գավառ—304, 320, 321, 337
 Ծովք—202
 Կաղիսիա—155, 371
 Կազարիա—594
 Կաղուան—350
 սր. Կաթողիկէ (Այրարատ?)—126
 սր. Կաթողիկէ (Անի)—130
 սր. Կաթողիկէ (Երզնկա)—145, 147
 Կալադիր—155
 Կալամէլե—91
 Կալան-Պաղատ—132
 Կալանաւառ—64
 Կալար—91
 Կալուկաղնոս—88
 Կալնոք (նաև Կալահոք)—220, 223
 Կախիթ—432
 Կակաղ գյուղ—335
 Կահիրե—80, 84, 93, 184, 193
 Կաղզվան—29, 337, 556, 560, 580
 Կաղզունա լեռ—սես Վիւսպաձոր
 Կահաբար—2, 24, 30
 Կամախ—138, 139, 142, 213, 447, 534, 552, 579
 Կամարտիալ—474, 478
 Կամենից—591, 593

Կամրզկապ } —սես Կամարտիալ
 Կամրապ }
 Կամրճաձոր—599
 Կայեթ—176
 Կայնոյ բաղաբ—սես Կարիկ
 Կայֆա—70
 Կան (նաև Կանա)—569, 585
 Կանան—118
 Կանդար—309
 Կանդարա—63
 Կանդիա—376, 584
 Կանջա—սես Գանջա
 Կաունալար բաղաբ—445
 Կապադովկիա—161, 304
 Կապադովկացոց աշխարհ, երկիր—348, 349, 391
 Կապան—63, 170
 Կապուլս բերդ—163
 Կապուտիոյ—231, 233, 234
 Կասրիական ծով—սես Կասրից ծով
 Կասրից ծով—346, 347, 432, 438, 555, 580
 Կասման գյուղ—458
 Կաստամուն—277
 Կաստիլիա—87
 Կարամանիա—սես Ղարամնա
 Կարբի—534, 594, 599
 Կարթագեն—91
 Կարին—18, 21, 26, 27, 127, 138, 139, 164, 179, 249, 251—253, 258, 264, 267, 269, 270, 275, 277, 283, 346, 355, 358, 360, 361, 394, 400, 412, 421, 424, 427, 447, 465, 487—489, 491, 494, 496, 514, 518, 530, 531, 541—546, 548, 549, 551, 553, 554, 559, 560, 563, 564, 566, 567, 573, 576—578, 583—586, 592, 596—598
 Կարին բերդ—577, 578, 585
 Կարին գավառ, երկիր—179, 337, 548, 560
 Կարին գաւառ—574, 577
 Կարլովից—408
 Կարկան—591
 Կարճկան—31
 Կարմեղ լեռ—87, 88
 Կարմիր գյուղ—552, 581, 583
 Կարմիր ծով—297
 Կարմրէ—սես Կարմիր գյուղ
 Կարուց—սես Կարս
 Կարս—136, 165, 251, 277, 339, 365, 372, 373, 432, 499, 501, 503, 521, 537, 556, 560
 Կարս բերդ—566
 Կաւկաս լեռ—սես Կովկաս լեռ
 Կաւսիտաոյ երկիր—100
 Կաւրամաւաւաւ գյուղ—100
 Կաւք—150, 170

Կաթիւ—176, 180, 268, 284, 282, 514, 531,
591, 593, 598
Կաթայի երկիր—562
Կեղլով—592
Կեղի—213, 267, 355, 395, 518, 550, 559,
560
Կեղոյ բերդ—212
Կեղոյ ջուր—578
Կենդանանք—488
Կենդանակաւ ամբոյ—100
Կեռք-սու—սես Կոկիսոն
Կեպլ—77
Կեսարիա (Փ. Ասիա)—122, 140, 149, 164,
304, 308, 316—321, 324, 337, 346, 573
Կեսարիա (Պաղեստին)—9, 56, 60, 61, 63,
65, 68, 72, 83
Կեսարիա—սես Մաժաֆ
Կեօզ-խափսի—405
Կէյպիդէ դուղ—461
Կէնճէ—սես Գանգա
Կէշէվան—556
Կէոն բերդ—65
Կէրէտէ դուղաքաղաք—460
Կըլա—սես Հոռմկլա
Կըղլըզլուղ-չայ—214
Կիւան—սես Կասքիական ծով
Կիլիկիա (նաև Կիլիկեա, Կիլիկէ)—33, 84,
86—88, 94, 96, 98—103, 111, 116, 134,
133, 146, 150, 167, 170, 174, 176, 179,
180, 188, 190, 195, 202, 205, 271, 340,
365, 373, 374, 505, 533, 551
Կիլիկեոց աշխարհ, երկիր—61, 101, 136,
145, 151, 168, 170, 277, 347
Կիլիկիոյ աշխարհ, զավառ, երկիր—100,
102—105, 196, 205, 348
Կիւրոս (նաև Կիւրուս)—60—65, 67—79,
85, 89, 91, 92, 94, 96, 103—105, 107—
109, 180, 182, 189, 267, 344, 355, 394,
413, 561, 584
Կիւմիւշխանէ—սես Գումիւխանէ
Կիւմիւշ օվա դուղ—460
Կլայն Հոռմէական—սես Հոռմկլա
Կճաւ—423
Կյալկուլ-Չիֆուլիկ—583
Կնիկաւն—64
Կոզովիա—18, 292, 293, 330
Կոզի—41
Կոկիսոն—164
Կոկը—127, 330, 534
Կողբոփոր—165
Կողոնիա—125, 126, 155, 345, 551
Կոճակ—213
Կոմանա—133, 164
Կոմարակաւ—սես Կամարակաւ
Կոնիա—սես Իկոնիա

Կոռակեպիւն—սես Ալայա
Կոռիկոս—սես Կոռիկաւս
Կոսմանա գետ—137
Կոստանդիա—սես Կոստանդնուպոլիս
Կոստանդնուպոլիս (նաև Կ. Պոլիս)—13, 16—
18, 26, 29, 43—46, 48—50, 55, 61, 71,
86, 98, 100, 102, 106, 121, 131, 132,
144, 147, 150, 153, 160, 170, 180, 182,
183, 211, 245, 247, 249, 251, 254, 258,
263, 268—273, 276—278, 280, 283, 296,
319, 323, 325, 331, 338, 348, 354, 355,
358—360, 363—365, 375—378, 382, 389,
392—396, 405, 406, 413, 414, 418, 422,
447, 448, 451, 452, 455—465, 470, 476,
482—484, 486, 491, 493, 494, 496, 503,
513—517, 520—522, 528, 531, 533, 535,
549, 551, 553, 554, 560—562, 564, 565,
567, 568, 576, 589—591, 593—596, 599
Կովկաս լեռ—137, 138, 309, 314, 315, 430,
555
Կոտայք (Կոտայից զավառ)—23, 328, 334,
335
Կոտաս լեռ—սես Կովկաս լեռ
Կոտեք (նաև Կոտոր)—166
Կոտման գետ—165
Կորֆու կղզի—83, 408
Կուբլա-չայ—438
Կուլէթ—543, 555
Կուկվանց բերդ—552
Կուկվանցու ձոր—552
Կուժուշխանա—սես Գումիւխանէ
Կունդալ-Իրմակ—447
Կունիա—սես Իկոնիա
Կուսիկաւս—34, 37, 73, 76, 104, 178, 179
Կուր գետ—242, 248, 314, 580
Կոուց անապատ—233, 485, 597
Կրեոացոց կղզի—45
Կրիտէս կղզի—304, 360, 376, 561, 584
Կոզեր դուղ—578
Կոռիկոս—սես Կոռիկաւս
Հաղարացոց երկիր—562
Հաթ—513
Հալիձորի անապատ—439
Հալիւ (նաև Հալապ, Հալպ, Հալեք)—68, 70,
75, 86, 89, 90, 92, 103, 110, 112, 113,
143, 153, 176, 221, 256, 277, 339, 342,
347, 348, 365, 502, 507, 512, 516, 519,
520, 523, 589
Հակոտուն—550
Հաղբատ—293, 341, 353, 501, 502, 599
Հաճըն—164
Հաճի դուղ—459
Հաճի-Համդա—459
Համ դաշտ—սես Համաս դաշտ

Համա (նաև Համմա)—143, 168
Համադան—432—434, 486, 520, 521
Համաթ—92
Համ[?]դան—26
Համթա զավառ—559
Համթա ջուր—534
Համիթ—սես Ամիդ
Համուս—74, 102
Համս—143
Համաս դաշտ—148
Համաս դուռ—77
Հայաստան—29—31, 116, 161—163, 178,
190, 216, 218, 285, 301, 309, 333, 334,
365, 372, 374, 535, 544, 583
Հայաստան աշխարհ—334, 438
Հայաս տուն—428
Հայի երկիր—279
Հայկաձոր—285
Հայկաշէն—223, 302
Հայկավան—488, 489
Հայոց աշխարհ, երկիր—32, 73, 76, 77, 129,
131, 133, 137, 140, 141, 163, 164, 172,
188, 198, 201, 285, 315—317, 322—326,
328, 332, 334, 335, 337, 346, 370, 428,
468, 469, 515, 521, 558, 561, 573, 576,
579
Հայոց տուն—167
Հայուձոր—202
Հայք—10, 21, 25, 161, 181, 182, 196, 202,
203, 276, 292, 302, 304—306, 321, 323,
328, 330—333, 335, 338, 339, 367, 381,
392, 401, 502, 512, 515, 532
Հայք Առաջին—304, 550
Հայք երկրորդ—204
Հայք երրորդ—164, 169, 304
Հայք Չորրորդ—18, 304, 320
Հայք Մեծ—179, 304
Հայք Փոքր—սես Կիլիկիա
Հայֆա—83, 88
Հանդստուն—550
Հանդերձու երկիր—543, 550
Հաշաէն—322, 580
Հաշտախան—529
Հասաշտան—561
Հասան-դաւա (նաև Հասան-դաւա)—528, 530,
555
Հասան-օվա—552
Հաստինքս—82
Հարիւմ—86
Հարունի դղյակ—176
Հարք—13, 16, 197, 302, 328
Հարեղանդ—սես Խոյ
Հացունեաց զավառ—սես Չորս
Հաւիդա—432, 434
Հաւուց թաւ—354, 595

Հանդստուն—550
Հեմիան—148
Հեմս—88, 91, 168, 180
Հենի—532
Հեր—32, 246
Հերաթ—222, 223, 428, 430, 436, 437
Հերակեա—սես Առակի
Հերապոլիս—592
Հերմոն—135
Հերուդիա—4
Հիլա—579
Հինձք—574
Հինա—սես Հնդկաստան
Հնդիկը—սես Հնդկաստան
Հնդկաստան (նաև Հընդստան)—177, 331,
429, 435, 436, 440, 441, 445, 446, 455,
463
Հնդկաստան (Արեւմտյան)—435
Հնդկաց ծով—562, 579, 586
Հնդկաց տուն—331
Հնձուց դուղ—465, 595
Հոլանդիա—403
Հոդոցիմ—328
Հոռոմ (իմա Փոքր Ասիա)—26, 27, 77, 150
Հոռոմաց տուն—սես Թուրքիա
Հոռոմոց աշխարհ, զավառ, երկիր—69, 132,
141, 147, 148, 151, 172, 241, 346
Հովանավանք—31
Հումոր—սես Գումորան
Հունդարիա—276, 403, 409
Հունաքրատ—75
Հովեյդա—438
Հուրմուզ (կղզի, նավահանգիստ)—428, 436
Հոլիսիմէի աղբյուր—576
Հոռ (նաև Հոռմ)—3, 9, 10, 19, 28, 29,
33, 35—58, 62—66, 69, 71, 72, 75, 76,
78, 79, 81, 109, 153, 173, 178, 179,
310—312, 319, 325, 358, 365, 468—471,
576, 589
Հումկլա (նաև Հոռոմկլա)—80, 92, 93, 149,
174, 181—189, 191, 341, 342, 345, 347,
373, 512, 579, 593, 595
Հրատ—սես Հեւաք
Հրաստան գետ—279
Հրեստան—303, 310, 312
Հրեոյ դուռ—152
Հրէ—153, 171
Հոթուն—սես Խոսիւն
Հոյ—սես Խոյ
Զադ—23, 335
Զեդվան—սես Սյուննեդվան
Զորադուղ—253
Զորավան—353

Ղարալայ—430
 Ղարալայ-կէօլի գյուղ—460
 Ղարալայի գյուղ—536
 Ղարալին (նաև Ղարալին, Ղարալին)—143, 246, 275, 276, 430, 431, 437, 438, 525
 Ղարաօլ—459
 Ղարաօլ—514
 Ղարալի—450
 Ղարամահայ—526
 Ղարալի—536
 Ղարալի—277, 531, 557
 Ղարալահար—428—431, 434, 437
 Ղարալահարու երկիր—431, 437
 Ղարալար—245, 252, 255, 515
 Ղարահար—277, 598
 Ղարաղաջ—252
 Ղարաճալար—460
 Ղարամիս—71, 152, 171, 374
 Ղարամուրատ գյուղ—591
 Ղարայ-Նաղի—556
 Ղարաչոր—454
 Ղարասար գյուղ—454
 Ղարասու—585
 Ղարաքիլիս—523
 Ղարս—սես Կարս
 Ղարսայ գետ—580
 Ղարան—218, 522, 536
 Ղարաղաջ—438
 Ղարալին—550
 Ղարալի—սես Խարալի
 Ղարալի—8
 Ղարալի գյուղ—527
 Ղարալայի շրջան—168, 536
 Ղարալայի գյուղ—552
 Ղարալայի գյուղ—488, 490
 Ղարալայի գետ—579
 Ղարալի-պէլի—459
 Ղարալի—սես Կիսրուս
 Ղարալի-պէլի (Կարալին)—564
 Ղարալի—190, 351, 509, 514, 529, 598
 Ղարալի-հարս գյուղաքաղաք—40
 Ղարալի (Կամ Ղարալի)—սես Խիւնիս

Ճակատու երկիր—350
 Ճակաղաղութ—152, 171, 222, 350, 584
 Ճակաղաղութի գաղափար—579
 Ճակ—60, 61, 65, 66, 68, 69, 73, 74, 76, 90, 106
 Ճակաց երկիր—316, 317
 Ճակի—75
 Ճակի—211
 Ճակի—406
 Ճակի-բաղլար գաղափար—460

Ճակի գյուղ—348, 391, 459
 Ճակի—սես Զուղա
 Ճակի (նաև Ճակի)—553, 554, 580, 581
 Ճակի—սես Զուղա
 Ճակի գաղափար—32, 159
 Ճակի-հարս գաղափար—32
 Ճակի-հարս գաղափար—176
 Ճակի-հարս—61, 75
 Ճակի-հարս—61, 109
 Ճակի գյուղ—578

Մաղէ—300
 Մաղինա—124
 Մաղաղա—22, 332, 335
 Մաղանդար—350, 432
 Մաժաբ—198, 310
 Մաղաթի—83, 169, 464, 579
 Մալի—360, 376, 407
 Մալ-թէփէ—459
 Մաճարեղ—502
 Մակեդոնի—41
 Մակին—423
 Մակու—218, 219, 222, 293, 313—315, 349, 354, 424, 557, 576
 Մակու երկիր—418
 Մակուրան—350
 Մահմուտան (նաև Մահմուտան)—229, 230, 275, 285, 421, 485
 Մաղի—63, 64
 Մահարու երկիր—404
 Մամուկսի—348
 Մամուկսիի բերդ—555, 583
 Մայաթու—355
 Մայան—61
 Մայանի ալ հաս—192
 Մայն—39
 Մանաղիկ (նաև Մանաղիկ, Մանաղիկ—13, 21, 30, 32, 128, 132, 302, 324, 334, 419, 484, 521, 558, 584
 Մանաղիկի գաղափար—365
 Մանաղիկի գաղափար—579
 Մանաղիկի գաղափար—584
 Մանաղիկ (Մանաղիկ) նահանգ—31, 202
 Մանաղիկի երկիր—սես Գիւն
 Մանեա ալ—320
 Մանիան բերդ—71, 104
 Մանուկ—41
 Մանուկ քաղաք—67, 89
 Մաշաղ—128, 434, 482
 Մաշաղի գետ—126, 155
 Մաշիկու ուխտ—100
 Մաշիկի աշխարհ—սես Զիւն ու Մաշիկ
 Մանուկի ալան—159
 Մանի—73, 167, 533

Մանուկ Կապան—105
 Մանուկի—71, 403, 407, 409
 Մանուկ—200, 332
 Մանուկի—180
 Մանուկ (Մանուկ, Մանուկ Արարատեայ)—20, 292, 293, 300, 303, 315, 556, 557, 56, 580
 Մանուկ գյուղ—578
 Մանուկու ձոր—581
 Մանուկ—562
 Մանուկ—77
 Մանուկ—433
 Մանուկ—153, 223
 Մանուկ—76, 86, 87, 168, 266, 524, 585
 Մանուկ երկիր—277
 Մանուկ երկիր—333
 Մանուկի գաղափար—233
 Մանուկի—85
 Մանուկ—90
 Մանուկ (նաև Մանուկ)—265, 392, 459, 528
 Մանուկ—77, 78, 91
 Մանուկ—59
 Մանուկ—57
 Մանուկ—233, 490
 Մանուկի շրջան—155
 Մանուկի—192
 Մանուկ—սես Մանուկի
 Մանուկ—104
 Մանուկի—սես Մանուկի
 Մանուկի—սես Մանուկի
 Մանուկի—361
 Մանուկ—124, 125, 561
 Մանուկ—սես Միւն
 Մանուկ—սես Նիկոպոլիս
 Մանուկի ջրեր—152
 Մանուկ—112
 Մանուկի—223
 Մանուկի—84
 Մանուկ—3
 Մանուկ (նաև Մանուկ, Մանուկ)—89, 143, 172, 209—211, 213, 403, 591
 Մանուկ—40
 Մանուկ—556
 Մանուկ (նաև Մանուկ, Մանուկ)—103, 149, 153, 344
 Մանուկի երկիր—272
 Մանուկ—44, 66, 471
 Մանուկի—սես Նիկոպոլիս
 Մանուկ (նաև Մանուկ, Մանուկ)—41, 89, 133, 145, 153, 181, 210, 223, 315, 365, 534, 580, 584
 Մանուկի աշխարհ—143
 Մանուկի (նաև Մանուկի)—310, 336, 391

Մանուկի ծով—409, 535, 561, 586
 Մանուկի ալ—91
 Մանուկ—61
 Մանուկ—302, 303, 309, 312, 316
 Մանուկի—85
 Մանուկ—սես Մանուկ
 Մանուկի գաղափար, գաղափար—172, 381, 533, 560, 566
 Մանուկ—409
 Մանուկ—170, 192
 Մանուկի բերդ, գաղափար, երկիր—223, 423, 562, 593
 Մանուկ (նաև Մանուկ)—25, 26, 231, 423, 597, Մանուկ—276
 Մանուկի—սես Մանուկի
 Մանուկ—սես Մանուկ
 Մանուկի երկիր—142
 Մանուկի գաղափար—471
 Մանուկ—561, 584
 Մանուկ—134, 138, 141, 346, 386, 534, Մանուկ Մանուկ—Անուկ—70
 Մանուկ—41
 Մանուկի—59
 Մանուկ—70
 Մանուկի—64—66, 75, 88, 106
 Մանուկ—22, 32, 172, 220, 223, 227, 231, 335—337, 475, 491, 493, 557, 585
 Մանուկի բերդ—69, 89
 Մանուկ—306, 405, 488, 489, 492, 519, 580
 Մանուկի—558, 579
 Մանուկի գաղափար—581
 Մանուկի գետ—409
 Մանուկի գյուղ—453
 Մանուկի—580
 Մանուկի (նաև Մանուկի)—143, 347, Մանուկի—76
 Մանուկ—սես Միւն
 Մանուկ—55, 60, 61, 65—68, 70—80, 105, 145—147, 149, 151, 153, 166, 172, 180, 181, 183, 184, 264, 266, 347, 374, 462, 576
 Մանուկի աշխարհ—151
 Մանուկ (նաև Մանուկ, Մանուկ)—404, 403, 433, 456—458, 461, 463, 465, 476, 492
 Մանուկ—սես Մանուկ
 Մանուկի—սես Աղուկիս
 Մանուկ—199
 Մանուկ (Աղուկիս)—328
 Մանուկ—391
 Մանուկ—սես Աղուկիս
 Մանուկ (Աղուկիս)—քաղաք—228
 Մանուկ—423
 Մանուկ—սես Աղուկ
 Մանուկի—Կուկի—չայ—491
 Մանուկ—սես Աղուկիս

Յաղթամար—սես Աղբամար
 Յաղիովիտ (Աղիովիտ)—322, 353
 Յաղվանք—սես Աղուանք
 Յամայդան—սես Համադան
 Յամիթ—սես Ամիդ
 Յամիկ—սես Ամուկ
 Յայաս—սես Այաս
 Յայկըմաբթ—74, 91
 Յայն-ճալուտ—70, 89
 Յայրարատ—սես Այրարատ
 Յանգմիշ-բերդ—323
 Յանի—սես Անի
 Յանինա—408
 Յանկուրիա—սես Անկուրիա
 Յանկուսներ—սես Անկոյսներ (Անկուս)
 Յանուշ (Անհուշ) բերդ—325
 Յանտաթ } —սես Անտիոփ
 Յանտիոթ }
 Յաշտիշատ—սես Աշտիշատ
 Յաշտարհի գաղա—552
 Յապաղա—557
 Յապուստան—սես Ապստան
 Յանստ (Անեստ)—16
 Յառնաց—423
 Յասիա—սես Ասիա
 Յասիալա—սես Ասիալա
 Յասորի—սես Ասորեստան
 Յասպանան—սես Ասպանան
 Յատանա—սես Ադանա
 Յատրադատական—սես Աստրադատական
 Յարբիա—սես Արարիա
 Յարադածոն գավառ—սես Արագածոտն գավառ
 Յարադեղան գավառ, երկիր—սես Արարա-
 սեան գավառ, երկիր
 Յարդրուտ—սես Կարին
 Յարի—152
 Յարիշ—56
 Յարծկե—սես Արծկե
 Յարկա—59
 Յարճեշ—սես Արճեշ
 Յարմուկ դեռ—155
 Յարսուֆի (Արսուֆի) դեռ—69
 Յարտադ—սես Մակու
 Յարտաւէլ—սես Արտաւէլ
 Յաւնիկ բերդ—556, 583
 Յաբա—սես Աբա
 Յաֆֆա—83, 85
 Յեանըդ—404
 Յեզեսիա—սես Եզեսիա
 Յեզընկա (Նահ Յեզնկա)—սես Երզնկա
 Յեկեղեաց երկիր—550
 Յեղապատուշ (Եղապատուշ)—334
 Յեղիվարդ—սես Եղիվարդ
 Յերասի—սես Երասի
 Յերևան—սես Երևան
 Յերիձոր—228

Յերուսաղէմ—Երուսաղէմ
 Յերանդաւան (Երանդաւան)—314
 Յեփեսոս—սես Եփեսոս
 Յէջմիածին—սես Էջմիածին
 Յընկիլդաց աշխարհ—սես Ընկիլդաց աշխարհ
 Յիդի ձոր—423
 Յորդանան—3, 43, 66, 345
 Յոսմա—426
 Յոթմոս—սես Օդմոս
 Յոթոպ—352
 Յոպպե—սես Յաֆֆա
 Յոսկեանց (Սոսկեանց)—58 6
 Յոստան—սես Սոսան
 Յորմի—սես Ուրմի
 Յորսիրան գյուղ—335
 Յուլաշ գյուղ—271
 Յունաց աշխարհ—41
 Յուշի—սես Ուշի
 Յուշոյ գաղա—31
 Յուհայ—սես Ուհայ
 Յոսմանիայ—103
 Յոն Կուրարայ—սես Գեհոն
 Յուշաունեաց գավառ—սես Բեսունեաց գավառ
 Յստամպուլ—սես Կ. Պոլիս
 Յեփրատ—սես Եփրատ
 Յոթման գյուղ—332
 Յոթաիթ—սես Օլթի
 Յոմէլու գյուղ—460
 Նաբլ—սես Նեապոլ
 Նազարէթ—65
 Նախիգուր—255
 Նախիջևան (Նահ Նախիջևան, Նեղիջևան, Նախ-
 չվան)—131, 138, 222, 251, 252, 333,
 424, 427, 433, 439, 503, 516, 521, 522,
 524—526, 534, 537
 Նանենց—423
 Նապուլ—66
 Նաոթման—սես Մամուլան
 Նարեկ—493
 Նաւարա—74, 75
 Նեապոլ—58, 68, 84
 Նեհափենդ—371
 Նեղոսի դեռա—84
 Ներսուհ—39
 Նեկրըրուտ—սես Էլբեա
 Նիադով—սես Նիգովայա
 Նիդ—330, 334
 Նիդարադ—սես Նիգովայա
 Նիդովայա—432, 438
 Նիրոս դեռ—61
 Նիկիա—11, 42, 43, 56, 82, 134, 319
 Նիկիտար—552, 581
 Նիկոպոլիս (Նահ Նիկոպոլիս)—40, 125,
 126, 155, 171
 Նինուէ—26, 29, 197, 207, 299, 304, 305

Նիրքնպէտ—404, 406, 408, 587
 Նիւշապուհ—սես Նուշապուհ
 Նոմէդան—38
 Նոյեմբերյանի շրջան—165
 Նորագավիթ—436
 Նորաշեն—599
 Նորավանք—490, 599
 Նոր Գեորգի—344
 Նորմանդիա—54, 56, 61
 Նոր Խախիջևան—509, 529, 537
 Նոր-Զուղա—594
 Նորս գյուղ—439
 Նուշապուհ—323, 350
 Նպատ լեռ—318, 322, 324
 Նիքիթրո—304
 Նիքիս—61, 78, 79
 Շալուղ ամրոց—86
 Շահաստան—սես Թալիք
 Շահրադուլ } —562, 584
 Շահրադուր }
 Շամ—70, 75, 77, 151, 153, 180, 266, 347,
 355, 391, 512
 Շամախի—272, 279, 352, 427, 428, 430,
 433, 438, 516, 520
 Շամա տուն (Նահ Շամտուն), աշխարհ, եր-
 կիր—143, 144, 153, 221, 534, 562
 Շամր—սես Շամ
 Շամիրամայ ամուր, ամրոց—սես Վան
 Շամիրամալերո—սես Վան
 Շամիրամայ բուր—280
 Շամիրամայ ջուր—482
 Շամշատին—530
 Շամշոյտէ—133, 164, 482, 498, 514, 535
 Շապին-Գարահիսար—155, 551
 Շապիվան—328
 Շատ—սես Տիգրիս
 Շատուան—381
 Շարուր—252
 Շաւարշան—սես Մակու
 Շաւշիկ բերդ—556
 Շաւապ բերդ—56
 Շաբի—430, 530
 Շերիմաս—սես Շիրիմաս
 Շէռեայն բերդ, երկիր—213, 552
 Շիհէլ-Հադիդ—90
 Շիպիլ—72
 Շիպ-Ղարահիսար—սես Շապին-Գարահիսար
 Շիռեան—սես Շէռեայն
 Շիրադ—153, 221, 349, 350, 425, 431
 Շիրահ գավառ—303, 337, 500, 502
 Շիրակավան—159, 161
 Շիրակվանայ երկիր—562
 Շիրիմաս—67, 68
 Շիւսն—513

Շլէզիա—406, 407
 Շնքուռ—266, 275, 286, 382, 393
 Շողաթ—սես Գոհանամ
 Շողէնու ձոր—578
 Շոշ (Նահ Շոշ)—356, 592
 Շուղաթ—սես Գոհանամ
 Շուշաթ—580
 Շուշի—510
 Շուշտար—434, 438, 439
 Շուսաթ—սես Շուսաթ
 Շվեցարիա—408
 Շրուան (Նահ Շրվան, Շրւան)—252, 253,
 268, 394, 430, 438, 516, 535
 Շրվանայ երկիր—433, 580
 Շրօվուշ—405
 Ողկ—սես Ուկ
 Ողկան բերդ—317, 579
 Ոշկ գյուղ—543, 554, 583
 Ոշքիլիսա—սես Ուշիլիսա
 Ոսպէթալ (օրդեշ)—65, 71, 73, 75—78, 80
 Ոստան—26, 214, 229, 231, 232, 281, 285,
 334, 363, 381, 415, 531, 597
 Ովաճըղի գավառ—578
 Ովայր գյուղ—335
 Ովկիանոս—սես Սև ծով
 Որեդ—սես Եղեսիա
 Որմի—232, 311, 486, 490, 494
 Որոտան—351, 531
 Ուլիթ—սես Կուլթ
 Ուլստիթ—սես Օլթի
 Ուկրաինա Արևմտյան—375
 Ուձնի գյուղ—սես Օձուն
 Ուլվար—406
 Ուշի—2, 25, 31
 Ուշնուհ—215
 Ուշքիլիսա—414, 521, 524
 Ուսայ—27, 89, 100, 106, 172, 181, 196,
 271, 278, 281, 284, 312, 333, 347, 486,
 515, 517
 Ուսուղի բերդ—սես Ագախ բերդ
 Ուսկոյտար—278
 Ուրմիա լեռ—215, 536
 Չաթի } —522, 536
 Չաթու }
 Չալդրան—266, 355, 375, 535
 Չաղաթ—211, 219, 320
 Չանգո—486
 Չանտըր գալեսի—87
 Չարաբերդ—242, 597
 Չարհօր—558
 Չարեք—242
 Չարտախու լեռ—551
 Չիխիա—403

Չէնքուշ--սես Չրնուե
 Չէրքէշ գյուղ--460
 Չըլղը--251, 562
 Չընքուշ--526--523
 Չին ու Մաշին--137, 139, 345
 Չինաստան--374
 Չիչուգ--487
 Չմշկ }--320, 413, 579
 Չմշկածակ }
 Չոռոմ (նաև Չորոմ)--271, 272
 Չորմայրոյ գավառ--580
 Չպուխարա--494
 Չօղանի կամուրճ--սես Քոփրիֆեյ
 Չօրս--421, 433, 439, 565, 577

 Պաղուշ--272
 Պալերմո--սես Բալեոմ
 Պալըղը--սու--164
 Պալուսեաց երկիր--350
 Պալտաք--սես Բաղդաս
 Պահլ--սես Բահլ
 Պաղատան--5
 Պաղեստին--3, 38, 83, 121, 135, 298, 300, 310, 311, 336
 Պաղտատ--սես Բաղդաս
 Պաղրաս--74, 88, 93
 Պալաղիտ--սես Բալաղե
 Պաշխաշու--491, 562
 Պասկաուն--64, 87, 103, 104, 111
 Պասլի Այդոն--521
 Պասրա--սես Բասրա
 Պավերա--405
 Պավիա--սես Բափի
 Պատմոս--5, 323
 Պարաաիս գետ--75, 105
 Պարսպուս--57
 Պարսայ--սես Բասրա
 Պարտավ--242
 Պաւնիվայտ--51
 Պարսիկ երկիր--432
 Պարսից աշխարհ, երկիր, տուն--141, 171, 345, 353, 391, 432, 438, 516
 Պարսից ծոց--436
 Պարսկաստան--81, 89, 207, 251, 300, 371, 426, 428, 431, 435, 433, 547, 585
 Պարսք--48, 134, 203, 300, 307, 308, 313, 314, 321, 323, 328, 336, 391, 400, 429, 463, 536
 Պարտեզ--556, 571
 Պարտեզ չայ--584
 Պաւնաւականթ--50
 Պաֆ (նաև Պաֆոս)--64, 88
 Պահեսի--սես Բենեսնի
 Պեյթ-Հասան--սես Բենեսնի
 Պեշտ--408

Պեշ--սես Փեշ
 Պերուս--56, 61, 65--67, 69, 72, 79, 83, 86, 107, 108
 Պերսպերգ--սես Բարձրերդ
 Պեաֆաւթ--66, 71, 74
 Պէլլորգատ--283, 404--405, 403
 Պէլլորգատ Բասունի--405
 Պէլլորգատ Մեծ--405
 Պէկպար--403
 Պէշնագոմեր--221, 223
 Պրդրնձադոյն անապատ--550
 Պիդ--սես Բիդա
 Պիդու (Փ. Ասիա)--132
 Պիդիա--34
 Պիր--սես Բիր
 Պինաս--59
 Պրկա--59, 84
 Պյուրկ--155
 Պոլոնիա }--406, 409, 594
 Պոլոնիա }
 Պոյթեր--սես Բոյդեր
 Պոնտոս }--29, 41, 263, 277, 304, 381
 Պոնտոս }
 Պոնտոս--սես Սև ծով
 Պոս--393
 Պուգտան--սես Պուսուե
 Պուլին--63, 68, 87
 Պուտա }
 Պուտիմ }--266, 393, 404--406, 408
 Պուտուն }
 Պուրաս--349, 351, 354, 392, 517
 Պուհան--64
 Պուսլով--403, 404, 406--408
 Պոտոն Արմեն--սես Հայկ Առաջին
 Պոլնովանու ջուր--580
 Պոլովիկա--սես Ալա
 Պրադա--408
 Պրդայն, Պրդանիա--սես Բրդանիա
 Պրիսիլ--42
 Պրկոյն--54
 Պօլի գյուղաքաղաք--460
 Պոլիս }--սես Կոստանդնուպոլիս
 Պօլիս }
 Պօտ--405
 Ջաղիրա--սես Ջրղիրայ
 Ջակ գյուղ--328
 Ջահան }--գետ, գավառ--168, 189
 Ջահուն }
 Ջահուն գետ--349
 Ջաղաղաջուր--սես Տեկիրմե գետ
 Ջամբայն--42, 107
 Ջամնա գետ--445
 Ջաննաթի աղբյուրներ (Կարին)--564
 Ջասգէլ Պլանգ--75

Ջաստէլ Բլրին--63, 79
 Ջաստէլ Բէլէկրին--92
 Ջարարերդ--սես Ջարաբերդ
 Ջաւախթ--700, 502
 Ջիրաշեն--596
 Ջերեյ-աս-Մայիշ--192
 Ջերմուկ (Արգնի կողմերում)--210, 214
 Ջերմուկ (Կարին?)--578
 Ջեղիրե }
 Ջեղիրայ }--220, 221, 223, 494, 561
 Ջրղիրայ }
 Ջինխու ձոր--578
 Ջիվան Կայե--սես Յաւնիկ
 Ջանարադ--442
 Ջորջանթ--216
 Ջուլամերկ--376, 494, 562
 Ջուղա--307, 428, 431, 437, 516, 580
 Ջրափ--423

 Ռարան--90
 Ռամիկ--սես Բամիկ
 Ռասրէն--210
 Ռաշու }--432, 438
 Ռեշու }
 Ռէ--315, 350
 Ռինգ գետ--445
 Ռշուսիր--31, 234, 275, 350, 353, 422, 438
 Ռոնսեվայան կիրճ--82
 Ռումի երկիր--86, 172
 Ռումինիա--280, 408, 409
 Ռուստայ երկիր--529

 Սաղսոն--47, 62, 406, 408
 Սախե--սես Սայսե
 Սալահու--476
 Սալայիր }--38, 42
 Սալայր }
 Սալմատ--252, 416, 487, 494, 562
 Սալմուն--80
 Սալնապատ--293, 413
 Սալք լեռ--202
 Սահարետ--135
 Սահմաստու շամպ (Որոտան?)--521
 Սաղմոսավան--423
 Սաղուսան }
 Սաղուսան }--Բուրաստան--4, 28
 Սաղուս--5
 Սամանգրա--164
 Սամշուտե }--սես Շամոյլսե
 Սամշիլիդե }
 Սայխե }--56, 62, 65--67, 69, 70, 76, 79,
 Սայիտ }83, 92, 105
 Սայնթ Անջել--54, 82
 Սայնթ-Լաւրանգ--69, 70
 Սանահին--136, 501, 523, 599

Սանահա--152
 Սապանձա գյուղաքաղաք--460
 Սապիա--55
 Սառնին--սես Սարսայ
 Սառնամու ձոր--578
 Սառնայ--սես Սարսայ
 Սանոյ գավառ, լեռ--352, 562
 Սասուն--154, 306, 317, 335
 Սափոյ (նաև Սափոս)--404, 405, 403
 Սատաղ--213
 Սարայ--146
 Սարդ--153
 Սարդինիա--սես Սարսայ
 Սարդինիայի ծովափ--91
 Սարխափ--293, 349
 Սարքուտ--231, 234
 Սարմաշուղ լեռ--459
 Սարմատիայ--301
 Սարոս գետ--164
 Սարուսու--սես Սարքուտ
 Սարչամ--585
 Սարվանդիքաք--71, 74, 104, 105
 Սարտայ--46, 66, 74, 91
 Սարս }--սես Սաղսոն
 Սարսունիա }
 Սաթէթ--66, 73, 90
 Սեա ալդի--սես Ղարաբաղ
 Սեա լեռ--սես Սեա լեռ
 Սեբաստիա--116, 131, 140, 141, 149--151, 153, 169, 170, 254, 262, 263, 265, 266, 268, 271, 275, 277, 278, 284, 286, 337--339, 343, 346, 355, 364, 381, 382, 392, 393, 405, 447, 450, 452--455, 458, 459, 476, 482, 491, 507, 508, 516--518, 525, 534, 535, 537, 552, 559, 567, 594
 Սեղետ }--403
 Սեղետին }
 Սելենիկ--283
 Սելեկիայ--196, 306
 Սեհու--135, 165
 Սեպկուրդ գյուղ--423
 Սեպուհ լեռ--551
 Սերմակորուտ--31
 Սերուջ--83
 Սելեկիայ (Կիլիկիան)--88
 Սելեկիոյ գետ--10
 Սերկելի գյուղ--598
 Սեւան--160, 333, 336, 522
 Սեւաստ--սես Սեբասիա
 Սեւ լեռ--74, 82, 88, 339, 364
 Սեւ ծով--152, 304, 461, 517, 552, 553, 558, 562, 581
 Սեւորդիս--501
 Սգայր--սես Կեսարիա (Պաղեստին)

Վերին Գեղամայ երկիր—275
Վերին Հայք—սես Բարձր Հայք
Վերին Չանար—87
Վենետիկ—61, 73, 168, 251, 403, 561, 584
Վերքառն—69

Վիալազ (նաև Վիելազ)—51, 54

Վիդայր—75

Վինուն—173, 179, 191

Վիշապաձոր—328, 530

Վիրապ—սես Խոր Վիրապ

Վրտակեն բուրաստան—8

Վերք—սես Վրասան

Վրան—65

Վնեթ } —սես Վեցեթիկ
Վնիդիա }

Վորդանան—սես Յորդանան

Վրան—43

Վրանջունիք—200

Վրաստան—202, 235, 251, 255, 502, 523, 571

Վրաստուն—518, 519, 523, 531

Վրաստունայ սոգոզ—577

Վրացական ՍՍԲ—164

Վրաց աշխարհ, երկիր, տուն—137, 141, 145, 147, 248, 272, 337, 427, 428, 432, 514, 515, 534, 562

Վրաց քաղաք—581

Տաթև—253, 351—353, 385, 508

Տաթևի անապատ—356, 423

Տաղստան—530

Տաճարական օրդեն—սես Դամբիլ

ՏԱՃԱՐՆԵՐ

սբ. Աղարիթոս—46

սբ. Աստուածածին—40

—52

սբ. Բենեդիկտոսի } —53

Իմունդ-կարսին }

Լադրանի—53

սբ. Լալարի (Բութանիա)—69, 71

սբ. Լաւրէնտիոսի—43, 46

սբ. Մարկոսի (Հոսի)—52

սբ. Յարութեան (Երուսաղէմ)—342

Յով. Մկրտչի—52

Նոր տաճար—սես սբ. Աստուածածին (2-րդ)

սբ. Պաւղոսի—46, 52

սբ. Պետրոսի—52, 55, 57, 63

սբ. Սովի (Կ. Պոլիս)—123, 131, 554

Սողոմոնի (Երուսաղէմ)—83

սբ. Տերուհայ (Որոտան?)—352

Տոյնի—57

սբ. Փրկիչ (Երզնկա)—145

— (Երուսաղէմ)—146

Տաճկաստան—սես Եգիպտոս

Տաճկոյ դաշտ—225

Տամիաթ—59, 62—64, 67, 68, 84, 87, 89

Տայք—22, 132, 533

Տայոց դափառ—330

Տանպատ—200

Տաշիր—301, 319, 333, 502

Տառ-Կարճէթ—32

Տապարիա—56, 59, 67, 73, 83, 85

Տասուջ } —սես Թասու

Տասլիջ }

Տարբերունի—սես Տարբերան

Տարիճէ—400

Տարպանդ—սես Դարբանդ

Տարսոն } —64, 75, 87, 100, 102, 104, 105,

Տարսուս } 111, 180, 342, 343

Տարան } —12, 26, 32, 162, 275, 287, 309,

Տարոն } 317—39, 335, 557, 597, 599

Տարոնեան (Տարոն) դափառ—172, 221, 232, 350

Տարօնայ դաշտ—277, 579

Տաւդ—69

Տաւնա—սես Թաւնա

Տաւոիլ—206, 355, 393

Տաւտան—199

Տեւ-Բաշիր—83

Տեկիրմե դետ—87

Տերուջ—սես Թասու

Տէլի Տէվրիշ դետ—459

Տէկոր—16, 18

Տէմուր-դափառ—սես Դամուր-դափառ

Տիարպէրիք—սես Դիարբէլիք

Տիրք—սես Դովր

Տիրեբայ երկիր } —սես Հալեպ

Տիրեք }

Տիրեքիա } —սես Տապարիա

Տիրեքայիս }

Տիրեքիա լիճ—90

Տիրքանակերտ—214, 307, 361, 516, 526

Տիրքիս—142, 143, 223, 291, 300, 579, 580

Տիգակ—սես Դիգակ

Տիրքոն—331, 332

Տիպլէ-խան—450

Տիվրիկ—447, 458, 464, 465, 534, 552

Տիրաոիճ—16, 329

Տիւզճէ դուղ—400

Տիւրիկէ—սես Տիւրիկ

Տղա լուսավորիչ դուղ—551

Տմբշ—սես Դմբիս

Տյուրոս—սես Սուր

Տոլի—184

Տոնդոզլու—149

Տոսպ—սես Վան

Տուլոն—սես Թուլոն

Տումանիս—սես Դմանիս

Տումիկ-սու—սես Խաչավայրի ջուր

Տուրուբերան—223, 275, 583

Տրապէզ—սես Տրապիզոն

Տրապիզոն—147, 148, 265, 268, 269, 276, 277, 304, 339, 354, 358, 375, 381, 382, 384, 487, 553, 580, 593

Տրապիզիս (նաև Տրապիզիս, Տրապիզիս)—56, 59—61, 63, 68, 70, 76—79, 83, 91, 92, 105, 109, 113, 135, 148, 174, 179, 191

Տփլաց դուղ—501

Տփլիս—134, 147, 138, 145, 241, 242, 252, 279, 319, 380, 512, 514, 514, 592

Տօրոս (նաև Տօրոս) լեռ—82, 170

Րիսիկ—408

Յիպնա ուխտ—351

Յից քերդ—523

Յդնայ—525, 537

Յուլկերտ—103

Յուրապ—126, 155

Յրտաձորի ջուր—578

Փայտակարան—սես Տփլիս

Փանկ—581

Փառամակերտ—300

Փառախոտ—303

Փառակա—508, 537, 590

Փաս—25

Փարցիլի—252, 255

Փէնսիկ—461

Փէօյ—405

Փէջ (նաև Փէշ)—256, 267, 276, 355, 394, 404, 406—408

Փիւրուտ—525, 537

Փոքր Ասիա—88, 171

Փոքր Դաւթի երկիր—սես Վրաց երկիր

Փոքր Հայք—սես Հայաստան

Փոռն—291

Փոժո—405

Փօճօղա—405

Քաղավաղ դաշտ—198

Քաղկեացոց երկիր—296, 363

Քաղկիկ—513

Քաղրդիկ—97, 101

Քամախ—սես Կամախ

Քայլիթուն լեռ—147

Քայքուլի-կանգառ—168

Քանան—363

Քաշան—429, 431

Քաշնաւք—72

Քաշիկի դուղ—283

Քաջբերունեաց երկիր—252, 353

Քաջբերունիք—275, 353, 595

Քասախ—15

Քասաք—սես Դասկար

Քասուկ—486

Քար Ամկոյ—233

Քարաբլուր—87

Քարաձոր—552, 579

Քարավաղ—303

Քարափոս—487

Քարաք—112

Քարկապ—525

Քարկուտ } —405, 409, 493, 528

Քարքյուք }

Քեսոմ—սես Քեսուն

Քեսուն—340, 574, 575, 585, 593

Քեսուն—սես Քեսուն

Քերի—251

Քերուն դետ—439

Քերուն—սես Քեսուն

Քէրկիւտ—սես Քարկուտ

Քիլիս—270, 491, 524

Քիրման (նաև Քրման)—349, 350, 429, 437

Քոլաղ լեռ—214

Քուշմանա երկիր—121

Քուս—սես Կուս

Քուսնիճու ջուր—580

Քովրիքիյ—580, 586

Քուրդուստուն—275

Քրդստան } —172, 200, 219, 562

Քրմաստան }

Քրմանշահ—432, 434

Քօշէր շեն—437

Քօստաղ—սես Սուխա

Օդմոյ դուղ—15, 328, 334

Օդրակուի ջուր—578

Օլիթի—132, 144, 555, 581, 583, 584

Օլիթի դետ—583, 584

Օձուն—144, 333

Օդալք—սես Օլթի

Օշին դափառ—212

Օշկ—սես Ուշկ

Օշնու—232

Օսէկ—405

Օսմանճուխ—սես ճուխ

Օվկիանոս (նաև Ովկիանոս)—12, 579, 586

Օվկիանոսու ծով—սես Միջերկրական ծով

Օրէլ—212, 214

Օրթայ-քոյ—414

Օրտուվար—491

Օքսֆորդ—505, 506

Օֆեն—սես Պուսա

Ֆաղունների դուղ—76

Ֆահրապատ—437

Ֆամակուստ—79

Ֆաստիաւլ—46

Ֆարաժ—56
 Ֆաւճ—61, 69
 Ֆերկուս—սես Բերդուս
 Ֆլանտր—61
 Ֆլորենցա—406
 Ֆյունֆելդերեն—276
 Ֆունտիսի—40
 Ֆուսկտան—սես Ֆրանսիա
 Ֆրանս } —45, 47—51, 54—56, 58, 61,
 Ֆրանսիա } 65, 67—69, 71, 74—76, 191, 404,
 Ֆրանց } 408, 484, 589
 Ֆրատ—սես Եփրատ
 ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԹԱՂԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ՕՐՅԵԿՏՆԵՐ
 Աքայի դուռ—106
 Թոխարում
 Մահմադական թաղ—438
 Կարինում
 Թէոդոսի աշտարակ—548
 Կանա դուռ—568
 Յոսիկ դուռ—531
 Վրաստանի դուռ—568
 Կ. Պոլսում
 Աթ-պաղար—273
 Ախ-Սարա—273
 Այազմա-խափու—272
 Եթէմէղ-թէքէ—273
 Զնդանի դուռ—272
 Հոճա-փաշա—461
 Մահմադ փաշա—461

Յաթ-մէյտան—272
 Սառահիւանա—272
 Սուլթան Սուլեյման—272
 Վլանկա Սուլեյման—272
 Տաւութ փաշա—273
 Փաշայի դուռ—463
 Հոռմում
 Լադին դուռ—55
 Վանում
 Ազադ Աղանց փողոց—488
 Ալի փաշայի դուռ—486
 Այդեմտան թաղ—493, 498
 Անկոյսներ > —490, 497
 Աշուրենց > —493
 Գաղտադուռ—419
 Գորգենց թաղ—493
 Դամուր-կափ—492
 Թափրիգու դուռ—491, 495
 Իսկալայ դուռ—495
 Կլոր Տար—493
 Յասան Բազենց թաղ—493
 Յոհաննէնց աղղի—496
 Ներքին բերդ—485, 486, 488
 Վերին բերդ—486, 492
 Տիւրիկում
 Նոր խան—451
 Ուսու ծայր, թաղ—454
 Տապախանէի կամուրջ—455
 Թափրիգում
 Շամդաղսն ամարաթ—234
 Ուսթաշաղըրտ > —284

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Մի քանի գեպքում համանուն տարբեր անձնավորութիւնները, առանձին նշել չկարողանալու պատճառով, զրել ենք միասին՝ փակագծերում ավելացնելով զանազան: Համանունների հերթականութիւնը (օրինակ Լեոն I, II, III, IV, V և այլ՝ պապեր) երբեմն սուույց որոշել չկարողանալու պատճառով, հերթական թվահամարի մոտ զրել ենք հարցական նշան (?): Այս և նախորդ ցանկում տեղ են գտել նաև տողատակում բերված բնորոշարկութիւնների պահած անունները: Համանուն անձնավորութիւնները տարբերելու համար անունների մոտ հաճախ նշել ենք նրանց գործունեութիւն փայլը և տարբերակը: Գործածել ենք հետևյալ համառոտագրութիւնները՝ Հո.—Հոռմի, բերլ.—բերլիական, ավանդ.—ավանդական, Բյուզ.—բյուզանդական, կթղ.—կաթողիկոս, վրդ.—վարդապետ, ծն.—ծնված, մահ.—մահացած, անդլ.—անդլիական, ֆր.—ֆրանսիական, գերմ.—գերմանական:

Արաղա, մոնղոլ զան—73, 74, 77, 90, 105, 145—148, 166, 168, 512
 Արաս Ա. Բաղրատունի—504, 337, 501, 503
 — սպարապետ, եղբայր Աշոտ Ա.—24, 31
 — որդի Գագիկ Ա. Բաղրատունու—502, 503
 — որդի Կարսի թագավոր Մուշեղի—503
 — I Պարսից շահ—246, 247, 255, 260, 272, 278, 284, 356, 382, 394, 428, 482, 518—520, 535
 — II կամ Փոքր, Պարսից շահ—272, 429, 436, 519, 520
 Արդար, Ուստայի թագավոր—3, 203, 312—314, 368
 Արդալ փաշա—սես Ավդալ փաշա
 Արդլա, հայր խալիֆ հիմնադիր Մահմետի—124, 391
 — խալիֆ—334
 — ոստիկան—332
 Արդլմէք, ոստիկան—21
 Արդլմէլիք, խալիֆ—14, 333
 Արդլմուշիք—391
 Արդուլա խան—սես Ալի Արդուլա խան
 — փաշա, Վանում, 1725 թ.—433
 — ոստիկան—20
 Արդրահման փաշա, Վանում, 1727 թ.—486
 Արեթ—սես Յաթէր
 Արեդեանէ—209
 Արեդյան Մ. աղագ.—294
 Արէլ, բերլ.—118, 298
 Արէլուհի, բերլ.—118
 Արեւալամ—սես Ալի Արսլան
 Արլարաս—սես Սմբատ Խոսովանոյ

Արութ բեկ, Բաղեշում, 1778 թ.—493
 Արուբաք—14, 203, 330—332, 391
 Արուլ Արբաս Ահմէդ էլ Մուսամիդ, խալիֆ—160
 Արուլ Մեհաբի Տաղրիբերդի—92
 Արուլֆարաջի—91
 Արուլֆեդա—86, 90, 92, 170
 Արու-Սեյիդ, թոռ Լեւի-Թիմուրի—153, 172, 219, 223, 443, 446, 514
 Արուսէթ (նաև Արուսիթ)—335, 337
 Արուսլիփ—26, 32
 Արբահամ, բերլ.—118—121, 197, 262, 289, 291, 296, 298, 303, 308, 333, 363, 372
 — Խոստովանող—326
 — Աղբթմանցի, կաթողիկոս—17, 126, 292, 329, 330
 — պապ Բրիտտափոր կաթողիկոսի—19
 — որդի Դավիթ երեցի, XVI դ.—238
 — ոմն, Կիլիկիայում, 1301 թ.—194
 — քահանա, նահատակ 1601 թ.—281, 284
 — Համթեցի—389
 — աբեղա, զրել № 4542 ձեռ.—591
 — Մշեցի զրել—388, 593
 — զրել № 4584 ձեռ.—595
 Արբահամյան Աշ. պրոֆ.—287, 288, 291, 293, 367—369, 378, 425, 435, 436, 438—440, 499, 583
 Արբահամյան բարձ—371
 Արբահամ փաշա, Վանում, 1713 թ.—485
 Աղաթանդեղոս—291, 368, 369, 544, 583
 Աղամ, բերլ.—17, 118, 119, 121, 154, 289, 291, 298, 300, 312, 513, 588

Աղդէ - 319
 Աղիւ Սեյի-աղ-դին Արու Բեկը I-60, 86
 Աղիւ Սեյի-աղ-դին Արու Բեկը II-88
 Աղբամեկիք (նահ Աղբամեկիք)-199, 301
 Աղբամու աղ-200
 Աղբանոս Հո. Կայսր-6, 23, 39
 Աղբանոս I Հո. պապ-51
 — III » » 53
 — IV » » 58
 — V » » 76
 Աղբար Զուղայեցի, տոմարագետ-429, 430, 440, 442, 445, 516
 Աղիզամ-1, 32
 Աղիմ-աշ-շան } -443, 444, 446
 Աղիմուշան }
 Աղիշի-սես Ղաւր-Եւագիշի
 Աթանաս Աղեկսանդրացի-13
 — գրիչ-599
 Աթանաղինէ, թոռ Գր. Լուսավորչի-12, 321
 Աթանաղինէս-318, 557
 Աթենաթորոս-550
 Աթմաճայ խալիֆա-265
 Աթղահակ-200, 307, 309, 367
 Ալա-աղ-դին Քայ Բուրաս I-64, 87, 134, 138, 165, 166, 348, 391
 — II-151, 171
 Ալամդեր-սես Մուհի-աղ-դին Աուրեցգիբ Ալեմգիբ
 Ալալաղին } -սես Ալա-աղ-դին Քայ-Բուրաս
 Ալալին }
 Ալաբի-81
 Ալեքսեյ Դուկա Մուրզուֆ-61, 86
 Ալէքս, Բյուզ. Կայսր-55, 56, 59, 134, 365
 Ալէքսան-529
 — գրիչ № 3078 ձեռ.-591
 Ալէքսանդր-515
 Ալէքսանոս Կրօնավոր-237, 250
 Ալիժ, Կիւրոսի թագունի-62, 64-67, 103
 — զուտար Ռուբեն Բ-ի-95, 103, 109, 112
 — զուտար Հեռի տը Զանբայի-107
 — զուտար Բուլուին II-ի-106, 103, 113
 Ալինախ, Կարայր Հեթում Բ-ի-188, 194
 — բահատուր-147
 Ալիբէկ-495
 Ալի աղա Նամաթի լաճ-485
 — Վանում, 1718-1733 թթ.-485, 487
 — Վանում, 1796 թ.-496
 — Բաղէշի Կողմերում, 1657 թ.-361
 Ալի Մարտան պէկ-522
 Ալի Արման-161, 336
 Ալի Հաճի փաշա-485
 Ալի Միլլա, որդի Ալիշաքարի-212
 Ալի փաշա Մալթուլ օղլի-484
 — Զանփուլա օղլի-277, 517, 535
 — Վանում-382, 414, 416, 419, 420, 483, 486

Ալի փաշա, մոնղոլ-512
 — էլպէքցի-458
 Ալիշան-85, 87-90, 95, 111-113, 163, 173-175, 190, 191, 194, 216, 233, 236, 233, 250, 276, 283, 376, 533, 535
 Ալիշանար, Հո. պապ-69, 71
 Ալիշաքար-211, 212
 Ալի պակ, որդի Զահանշահի-153
 Ալի պեկ, 1776 թ.-462
 Ալի Սուլթան, 1793 թ.-530
 Ալիքան, տիրացու-524
 Ալիսամանեան-290
 Ալիսան օղլի Հասան աղա-484
 Ալիսաս-266, 355, 393
 Ալիսաս խոճա-382, 413, 414, 483
 Ալպոյաճյան Ա.-164
 Ալպրիկ-54
 Ալվանդ-427, 515, 535
 Ալփ Արսլան-133, 365, 502
 Ալփի-77-79, 91, 147-149, 180, 512
 Ալփունս Է Պաւն-63, 87
 Ալփունս Ընէ տը Կաստէր-61
 Ալփունս, որդի Փեռլի-78
 Ալիշան աղա-489, 493
 Ալսուղայ-150
 Ախտախան-սես Աղա Մանմաս խան
 Ակրալ-170
 Ակրար-442, 443, 445
 Ակղէն-316
 Ակինյան Ն.-167
 Ակիւղաս-5, 6
 Ակ-Կոյունլու-203, 213, 218, 219, 222, 223, 435
 Ակուլյան Ա.-156
 Ահմատ-232
 — մոնղոլ-148, 169, 512: Տես Գառ Թախու-ղար
 — տաճիկ ամիրայ ոմն-205
 — Թարվիղի տերը-374, 534
 — Հալեպում, 1633 թ.-520
 — փաշա, ջալալի-517
 — փաշա Բաղդատում, 1726/27 թթ.-432, 433
 — Բեկ, Վանում, 1733 թ.-487
 — քեհէ, » 1732 թ.-487
 — փաշա, Վանում, 1796/97 թթ.-496
 — I, սուլթան-268, 269, 356, 375, 394
 — II » -405
 — որդի Համիդ I սուլթանի-463
 Ահմէտ աղա, Պուստում, 1656 թ.-405
 — փաշա, Շեյխ օղլի Տէրէնաէցի-405
 — շահ, Տիվրիկում-449, 450
 Աղաճարիք-69
 Աղայ փաշա, Վանում, 1760 թ.-490
 Աղայ Մահմադ խան-497, 530, 531
 Աղայպար-սես Խաչատուր, ծնվ. 1715 թ.:

Աղանյանց Գ.-225, 226, 254, 282, 285, 287-289, 372, 379, 389, 409, 411, 479, 480, 506, 507, 509
 Աղապիտոս, Հո. պապ-47
 Աղաճան Փիլի, ջալալի-517
 Աղբէրկ-343
 Աղբիանոս-13
 Աղբոյլուք-սես Ակ-Կոյունլու
 Աղէքսանդր Մակեդոնացի-39, 121, 200, 201, 203, 205, 207, 208, 290, 307, 312, 319, 375
 — Սաղինայի ամուսինը, հրեա-310
 — I Հո. պապ-39
 — նախորդի հայր-39
 — Հո. Կայսր, III դ.-9, 41
 — Զուղայեցի-421, 423
 Ալէքսանդրի-սես Սաղինա
 Աղէքսանդրի, որդի Յան Սուպեկու-404
 Աղէքսանդրոս III Հո. պապ-58
 Աղուլ Բէկ, Արարատյան նահանգի խան-354
 Աղօրոս, բիր-298
 Անաոյան Հ. աղա-193, 275, 288, 478, 479, 503
 Անիկ-49
 Ամալիխ-սես Ամառի, Երուսաղեմի բազալոր
 Ամառի-Երուսաղեմի թագաւոր-59, 60, 84, 105, 113, 340
 — Կարայր Կիւրոսի թագաւորի-78, 108
 — Տյուրոսի տերը-91, 105, 182
 Ամառի, աղանդ.-197, 291, 299, 301, 303
 Ամատունի } -232, 314, 438
 Ամատունիք }
 Ամարեա-սես Ամառի Երուսաղեմի բազալոր
 Ամրակում մարգարէ-45, 271
 Ամրոսիոս, Միլանի եպիսկոպոս-44
 Ամրոսիոս Կ.-223, 224
 Ամինաղար, բիր-297
 Ամիր Ասլան, սարգար-526
 Ամիրայ Բէկ-229
 Ամիրգաստի, գրիչ-599
 Ամիր Էղդին-381
 Ամիր խօջա-412
 Ամիրխան-437
 Ամիր Համադ, Պարսից թագաւորանդ-245, 254, 255, 428
 Ամիր Հասան-502
 Ամիր Մուստաֆա փաշա-491
 Ամիր Շաբաթ-350
 Ամիր պակ-516
 Ամոնայ տուն (տոնմ)-319
 Ամրան-14
 Այմար-55
 Այմուն } -75, 76
 Այմունտ }

Անախտա-սես Անանիս
 Անակ-10, 122, 315-317, 331, 552
 Անակլէտոս I-40
 Անակտորոս I-39
 Անանիա-10, 29, 317, 359
 Անանէ, հակաթոռ Սերաստիայում-342
 Անանէ } -Մոկացի-25, 337, 338
 Անանիա }
 Անանիա Գանձակեցի-311
 — Շիրակացի-332, 583
 Անանուն, որդի Արգարի, աղանդ.-313
 — Վանեցի, XVII դ.-387, 410
 — XVIII դ.-439, 411, 498
 — Սերաստացի, ժամանակագիր, XIII դ.-115-117, 257, 274, 278
 — Լիվոնացի-588
 Անանուն Սերաստացի, ժամանակագիր XVI դ.-167, 213, 257, 174, 278, 285, 399
 Անաոյան Հ.-545, 598, 589
 Անաստաս I Բյուզ. Կայսր-15, 46
 — II » » -50
 — հայր Հո. պապ Փիլիքսի-43
 — հայր Լիպիւրոս I-ի-43
 — Ակուկեցի-19, 332
 Անատոլ Ալեկսանդրացի-10
 Անատոլ-292, 324, 548
 Անրակ, աղանդ.-199
 Անդոն, Կայսրի եպիսկոպոս-176
 Անդովկ-322
 Անդրեյ II, Հունգարիայի թագաւոր-87
 Անդրէ տաբալ-43, 319
 Անդրէաս Աղեկսանդրացի-12, 123, 329
 — քահանա, նահատակ-284, 286
 — Եղիզեցի-585
 Անդրոնիկ-111
 Անդրոնիկոս, որդի Միլ. Պալեոլոգի-147
 Անդոնիոս-սես Անանիոս Կարաբլայ
 Անեքիս աղանդ.-299
 Անթիպատրոս Ասկաղոնացի-310, 311
 Անէկ-108
 Աննիկ-106
 Անոյ2 } -աղանդ.-200, 307
 Անոյ2 }
 Անուշաւան-198, 301, 305
 Անջիլիկի Զ.-172, 435
 Անտիգոն աղանդ.-308, 367
 Անտիգոնոս } -310-312
 Անտիգոնոս }
 Անտիոքոս Թէոս (նահ Թէոս)-201, 307
 — Սովաթ-201, 307
 — զորավար-320
 — Կարայր աղանդ. Դեմետրի-208
 Անտիոք, հայր Անակտորոս I պապի-39
 Անտիոքի բրինձ-սես Բոնեմուկ II

Անտոն գրիչ—593
 Անտոն մահտեւի, հայր տիրացու Հարութ—
 թյունի—449
 Անտոնէս—9
 Անտոնիոս Կարսեայ—40, 81
 — Միայնակեաց—43
 — Հո. Կայսր—9, 40
 — » » (տարբեր)—39
 Անտոնիոս—սես Բերսոս
 Անֆրէ տ Մունֆաւրդ—78
 Աշխան—397
 Աշխէն—551
 Աշոտ Ա թագաւոր—24, 31, 129, 156—162,
 204, 233, 335, 336, 339, 371, 499, 501
 — Բերկաթ (նաև Շահնշահ)—25, 204, 208,
 337, 501, 503
 — Գ—163, 204, 337, 338, 371, 501, 503
 — Գ—132, 201, 205, 333, 499, 502, 503
 — Բաղրատունի (իմն Աշոտ Ա)—129, 159,
 161, 162
 — Բաղրատունի (իմն Աշոտ Բ Երկաթ)—337
 — Բաղրատունի, որդի Վասակ Բաղրատու-
 նու—334
 — Մսակեր—162, 335, 501
 — Աշոտ Ա-ի թոռը, Շապուհի որդին—501,
 503
 — Դերենիկ, որդի Գագիկ Ա Արծրունու—26,
 31
 — որդի Դերենիկի—159
 — Արծրունի—337
 Աշտանակ—սես Աժդահակ
 Աշրաֆ (նաև Աշրաֆ Մուղաֆֆար-ադ-զին
 Մուսա)—79, 80, 89, 92, 138, 140, 149,
 150, 165, 181, 347
 — խլաթի իշխողը—136
 — որդի Թամուրատի—534
 — ավան, իշխեց Պարսկաստանում 1725—
 1729 թթ.—433, 434
 Աշադ—սես Աբաս
 Աշադա փաշա—258, 268—270, 277, 358, 395,
 518
 Աշադա—սես Աբադա
 Աշալիստուր—153
 Աշալան—սես Բաշու
 Աշղլմէր—սես Արղլմէլի
 Աշըլխա—150
 Աշիբատ, որդի Հասան Պահլավունու—502
 — եղբայր Բարսեղ Անեցու—502, 503
 — հայր Ն. Շնորհալու—310, 503
 — Ն. Շնորհալու եղբոր որդին—342, 575
 Աշլապաս—սես Արլաբաս
 Աշլհասանք—104
 Աշլղարիփ, եղբայր Բարսեղ Անեցու—502
 Աշուղաբը—սես Աբուբաք
 Աշուսան, որդի Գագիկ Ա Արծրունու—337

—, որդի Սենեքերիմ Արծրունու—131, 262
 Ապաի փաշա—405
 Առաւեն—200, 307
 Առաւենեանք—200, 307
 Առաքել Դավրիժեցի—233, 235, 236, 250,
 253, 255, 277, 280, 281, 285, 286, 294,
 361, 374—377, 380, 383, 399, 400, 435,
 436, 439, 505, 507, 535, 545, 599
 — գրիչ № 2705 ձեռ.—594
 — » № 3881 » —599
 — » № 5665 » —232, 597
 — » № 8625 » —252, 598
 — վարդապետ, սեփական ձեռագիրը տվել է
 Դավիթ Մերգինցուն ընդօրինակելու—211,
 213, 214
 — Ակնեցի, Աերաստիայի առաջնորդ—525
 — Ակնեցի, Ժամանակագիր—473, 476
 — վարդապետ, Սեանում, 1713 թ.—522
 — վարդապետ, Գրիգոր Վաղարշապատեցու
 աթոռակից—244, 253
 Առաքելեան Բ. Ն. պատմ. գիտ. զոկտոր—159—
 162
 Առաքելեանք—473
 Առիդէս—316
 Առնակ, ավանդ.—199
 Առնաուտ փաշա—488
 Առստամ—238
 Առտիկիս, ավանդ.—306
 [Աս?]ատուր—524
 Ասլան ադա—413
 Ասլան բէկ—525
 Ասլան Բայուն—151
 Ասողիկ—29—32, 155, 156, 158, 163, 291,
 292, 294, 295, 316—371, 378, 503
 Ասորդան, ավանդ.—303
 Ասպուրակէս—13, 325
 Ասալիֆ—51
 Աստուածատուր Ակնեցի—473—475
 — Մ. Նազաշի կենսագիրը—214
 — գրիչ № 1288 ձեռ.—593
 — » № 2418 » —595
 — » № 2248 » —594
 — Սաղմոսավանդ—354
 — Արճիշեցի—343
 Ասքանադ, ավանդ.—301
 Ասքանադան տոհմ—97
 Ասքանադեան զունդ—306
 Ավագ, գրիչ № 2174 ձեռ.—115, 116, 591
 Ավագջան, ծն. 1793 թ.—530
 Ավգերյան Մ.—35
 Ավդալ—361, 363, 377, 396, 397, 401
 Ավետիս Բարլոսանցի, նահատակ—281
 — գրիչ № 2271 ձեռ.—594
 — » № 5619 » —599
 Ավետիք գրիչ № 3223 ձեռ.—583, 595

Ավետիք վարդապետ, Դավիթ Բագինցուն ըն-
 կերբ—289
 Ավետի Զալալ օղի Յուսէն փաշա—489
 փաշա Վանում, 1703 թ.—484
 Ավտուլայ փաշա Բորփիլի օղի—485
 — փաշա, Վանում, 1723 թ.—486
 — ադա, Վանում չսուլապաշի—487
 Ատան, պալլ—104
 Ատոմ, նահատակ—335
 — որդի Սենեքերիմ Արծրունու—131, 262
 Արա Գեղեցիկ—198, 290, 291, 299, 301,
 304, 305, 365
 — որդի նախորդի—198
 — Արայեան—301, 305
 Արամ, ավանդ.—198, 296, 299, 301, 303,
 304
 Արամայիս, ավանդ.—197, 299, 301, 303
 Արամանեակ—սես Արամեանակ
 Արամեան տոհմ, տուն—290, 343
 Արամեանակ—197, 301—303
 Արամէնի—198
 Արապ կոճայ—490
 Արապշահ—1—211
 Արապշահ պակ—1—211
 Արապշահ, որդի Ղլիճ Ասլանի—222
 Արբէլ—299
 Արբոկ, ավանդ.—199, 305
 — (նաև Արբուկ) ձեռագր. թագավոր—317
 Արբուն—199, 305
 Արգուս—61
 Արեջան—523
 Արէլիանոս—սես Արեղիանոս
 Արիոս Աղէքսանդրացի—12, 43, 124, 319
 Արիստարուս—310
 Արիստակէս, որդի Գր. Լուսավորչի—11, 317,
 319, 320, 551
 — Լաստիվերացի—32, 163
 — գրիչ—170, 193
 Արիստոստել—544, 579, 586
 Արծրունեաց ազգ, տոհմ—163, 202, 290,
 337, 342—347
 Արծրունիք—200, 305, 309, 339
 Արկադէոս—13, 45, 325, 470, 472
 Արձան—292, 326
 Արդուն զան—144, 148, 149, 169, 512, 533
 — (նաև Արդուն)—մոնղոլ պաշտոնյա, աշխար-
 հագիր կատարողը—141, 259, 264
 Արմադդ—317, 359
 Արմենակ—սես Արամեանակ
 Արմէնք—198
 Արմիկ—198
 Արմոդ—200, 307
 Արշակ Ա, Արշակունի—202, 309
 — Բ, Արշակունի—12, 204, 207, 321—325,
 368, 370, 466—468, 471, 573

Արշակ Գ, Արշակունի—14, 325, 468, 469
 — Լ, պարսիկ—7, 121, 201, 308, 314, 319,
 367
 — ԼԼ, պարսիկ—203, 308
 Արշական—308
 Արշակունիներ } —121, 162, 326, 363, 468,
 Արշակունիք } 469
 Արշակունեաց ազգ, տոհմ, թագավորություն—
 129, 195, 250, 345, 306, 331, 336, 343,
 348, 466, 468, 469
 Արշամ, մարգարան—204
 Արշանակ—308, 309
 Արշավոր—308, 312
 Արուխ—528
 Արջամ, ավանդ.—203, 312, 367
 Արտաշէս Ա, և ավանդ.—5, 203, 232, 295,
 312, 314, 315, 368
 — հայր Տիրիթի—321
 — տես Արտաշէր վերջին Արշակունի
 — Լ պարսիկ—201
 — ԼԼ » —308
 — ԼԼԼ » —308
 — IV և ուրիշներ—203, 309, 310, 312, 313
 Արտաշէսի Պահլաւ—313
 Արտաշէր, Արշակունի վերջին թագավոր—
 14, 204, 326, 331, 340, 469
 — որդի Սասանի—սես Արտաշէր Սահաւացի
 — Ստահրացի—8, 308, 315—317, 331
 — որդի Շապուհի ԼԼ-ի—325, 326, 331
 — Պարսից շահ VII դ.—332
 Արտաւազդ Բ } —203, 315, 368
 — Շիրաք }
 — Մանգակունի—10, 317
 Արտաւան } —պարսիկ, վերջին Արշակունի—
 Արտաւան } 8, 308, 315, 319, 331
 Արտեմիդ—310
 Արփա զան—512
 Արփաքսաթ—119, 298
 Արքեդայոս—320
 Աւագ պարոն—սես Կոստանդին պալլ
 — որդի Իվանի, մահ. 1250 թ.—140, 512,
 533
 Աւրիս ճնուէկ—69
 Աւդոստոս, Հո. Կայսր—3, 28, 37, 311
 — Կլաւդոս—սես Նախորդը
 Աւգոստոս գրիչ № 1394 ձեռ.—593
 Աւդ տը Դուսկիւան—67
 — Լ զերմ. Կայսր—53, 82
 — ԼԼ » —53, 54
 — ԼԼԼ » —54
 Աւդուն (IV) » —53, 58, 62, 63, 84, 86,
 87
 Աւդուլայ փաշա, թուրք զորավար—520, 521
 Աւետիս Աստապատեցի—352

Աւետիս, Դավիթ Դ կաթողիկոսի աթոռակիրը—
357
— վարդապետ, Հակոբ Զուգայեցու ժամա-
նակ—361
— գրիչ № 0617 ձեռ.—154—592
— գալիք, № 843 ձեռ. գրիչ Հակոբի հայրը—
438
— Էջմիածնի դործակալ—413
— ծերունի վարդապետ—387
Աւետիք ժամանակագիր—506, 516
— բանասեր—378
Աւթանտիլ—490
Աւթման—14
Աւդբեկ զան—512
Աւլիվեր տը Դէրմ—76
Աւլոնպիոս—46
Աւմար—սես Օմար
Աւշին, տեր Լամբրոնի—102
» որդի Լեոն Բ-ի—105
» եղբայր Հեթում Ա-ի—73
Աւսէրտ—62
Աւսման—սես Օսման
Աւտալ բեկ, խան—սես Աւդալ
Աւտալ բեկ, Զուլամեդիում, 1779 թ.—494
Աւտուարտ, գերմ. կայսր, բայց անգլիացի
Ռիչարդի որդին—72, 73
— որդի Անդլ. Թագավորի—75
— ոմն, իշխան—75, 76
Աւտուրին—80
Աւրեղիոս—10, 28, 41
Աւրիկիւղ, զուտոր Բոհեմոնց Միականու—
103
— Բոհեմոնց III-ի երկրորդ կինը—103
Աւիշին—25, 31, 337
Աւիրիկանոս ժամանակագիր—9
Աւիրոզիտե—310
Աքիլես Պոնտիկոս—39
Աֆշին—սես Ափեիկ

Բար, ավանդ., որդի Բեկի—299, 302
— ավանդ., որդի Տիգրանի—200, 307, 588
Բարայ—421
Բարգէն կթղ.—15, 328, 371
Բարուր (նաև Բարր)—443, 446
Բադամ, ավանդ.—200, 307
Բագարատ, Թագադիր—201, 303
— որդի Աշոտ Մսակերի—129, 162
— Տարոնի իշխան—335
— (նաև Բադրատ) V, Վրաց Թագավոր—350,
514, 534
Բագիր քէհա—277
Բագրատունեաց ազգ. տոհմ—136, 199, 337,
339, 340, 350

Բագրատունիք } —156, 162, 164, 195, 241,
Բագրատունիներ } 274, 280, 306, 330, 336,
343, 374, 499, 501, 503

Բագ—302
Բագափրա—310—312
Բագուկ—199, 305
Բագունի—82
Բաթու զան—115, 141, 142, 165, 347
Բաթում—սես նախորդ
Բալադէն—511
Բալատու—սես Պալթոն
Բալդուին—սես Պաղսին
— Ֆրանգրացի—86
Բակուրան—103
Բահաթրյանց Ս.—250
Բահատուր շահ—սես Կուսք-ադ-դին Շահ-Ալեմ
Բահադուր շահ
Բահլուունիք } —121, 122
Բահլուր }
Բահրի զինատիւ—171
Բադասար, բիրլ—181
— արար. Թագավոր—121
— գալիք—465
— գրիչ—592
Բադոյ—սես Պաղսին
Բայազիտ—սես Պայագիս, որդի Սալեյման I-ի
Բայազիտ Իւրուս—սես Պայագիս I
Բայանգուս—220, 221
— Ղօշի միրզա—220
Բայանջար—սես Պայանջար
Բայդու զան—սես Պայսու զան
Բայնիօթ—178
Բայրամ քէհէ—486
Բաշխեկերտ—151
Բաշու } —139—141, 264, 346, 347
Բաջու }
Բաուհաս—316
Բառնարա—46
Բասիլարիոս—47
Բասիլիոս I—սես Վասիլ I
Բատ—32
Բարայ—սես Բարբա
Բարբարո Ջ.—172
Բարդուղիմէոս—314
— առաջնորդ Վարդի—485
Բարթոլոմէոս—53
Բարեպաշտ—սես Առն Ս.
Բարխուդարեանց Մ.—253
Բարկիարուխ—սես Ռուկն-ադ-դին Աբուլ-Մու-
զաֆար Բարկիարուխ
Բարշամ—304
Բարսեղ Անեցի—340, 341, 372, 503, 532
—Բաղիշեցի—394
— Գափաղի—359, 362, 376, 400
— երածիշտ, գրիչ № 2588 ձեռ.—93, 594
— գրիչ № 1282 ձեռ.—593
— Էջմիածնի նովերակ—477
— Կեսարացի—13, 279, 321, 324, 573

Բարսեղ Ղայսարեցի—սես Կեսարացի
— Վարդեցի—253
—, տեր Ռականի բնկերը—521, 536
Բարսիդիոս—15
Բարսնաթ—41
Բարտոլդ Վ. (Бартольд В.)—436, 438
Բարբա—142
Բարբր փաշա—382, 413, 483
Բրին I—49
— II—50, 51
Բելասիոս II—35, 48
Բելեկ իրն Բեգրամ—83
Բելոբոս—305, 306
Բելրարս—սես Պելոլիսար
Բենսէ—223
Բերոս—7, 28
Բիսունեանք—197
Բէլ—196, 197, 299, 301, 302, 304, 312, 366
Բէլաիոս I—47
Բէլաճիոս—սես Բելասիոս II
Բէլասիոս—45
Բէլիար—168, 554
Բէլիբոս—199
Բէկադա—275
Բէնէդիքտոս I պապ—47
— III պապ—52
— VI » —54
— IX » —55
— XI? » —189
— հայր Սէրճիոս III պապի—53
— հայր Ադրիանոս III պապի—53
Բէստիդիանոս—28
Բիլարդու—սես Պիլարդու
Բիոս—սես Անսոնիոս, Հռ. կայսր
Բլաթան, կին Կիպրոսի Թագավոր Հեոիէ—
68 71, 108
— կին Բոհեմոնց IV-ի—109
— զուտոր Բոհեմոնց V-ի—109
Բղդոյ—317
Բոկիկ վարդապետ—սես Կարապետ Ա Կեղեցի
Բոհեմոնց—սես Պեմունց
Բոնիֆացիոս Մոնֆերատցի—86
Բորակ—սես Պարախ
Բորմ—332
Բուդա, արաբ զորավար—24, 30, 335, 337
— մոնղոլ զորավար—512, 533
Բունտիան—41
Բուչկուր—170
Բուտիտ—սես Աբու-Սեյիդ
— մոնղոլ զան—512
Բուրա—511
Բուրդարա Պարսիկ—317
Բուրեղ «Տիկինն Սուրենաց»—577
Բուրհան զատի—265, 381, 392
Բրահմ—230

Բրդիշոյ Ասորի—15, 327
Բրիմադայ—220
Բրնեք—53
Բօկոդիկոս—4

Գարազ—309
Գարեղեանք—309
Գարէլ—309
Գարիանոս—310, 311
Գարրիէլ, ավանդ.—345
— Թոմաթեցի—402
— վրդպ. Էջմիածնի միաբան, XVII դ.—361
— պարոն—106
— Սեբաստացի, գրիչ—595
Գագիկ Ա Բագրատունի—130, 204, 338, 501,
503
— Բ Բագրատունի—98, 100, 132, 133, 164
179, 205, 208, 274, 338, 339
— Ա. Արծրունի—31, 130, 162, 163, 337, 338
— որդի Դերենիկ Արծրունի—159
— Կարսի Թագավոր—133, 339
— Շահնշահ—սես Գագիկ I Բագրատունի
Գալիանոս—41
Գալուստ, պապ Հակոբ գրչի—438
— Վաղուտից—352
Գամեր—197, 299—301
Գայիանէ—414
Գայիոս Գալիկոլա—37
Գայոս—27, 290, 365, 378
Գապուիլ ոմն, ծնվ. 1798 թ.—530
Գառնիկ ավդ.—202, 303
— ճգնավոր—556
Գաուր—սես Ջաուլ I
Գասպար ավանդ.—154
— Գր. Կամախեցու մեկենասը—257
— մահապետ—524
— Ջընքուշցի—509, 526—528
Գաստէտ Տաւն Ալֆունս—72
Գարադաշյան Ա.—190
Գաւգալադա—275
Գաւնդաւֆրէ տը Պոլլուն (նաև Պուլուն)—56,
82, 83, 106, 340, 365
Գաւստոս Ալբրէլիոս—40
Գեղամ ավանդ.—197, 198, 202, 291, 299, 301,
303
Գեորգի I, Տրապիզոնի Թագավոր—147, 168
— Սաակաձե—276
Գերմանիկոս—5, 28
Գիլեր օղլի Մուսթաֆա բեկ—517
Գէորդ Ա, Բյուրահանցի—22, 334
— Բ, Գառնեցի—24, 157, 336
— Արմեն անապատի վերատեսուչ—170
— Լոռեցի, Գրիգոր Բ վեպասերի աթոռա-
կիր—339
— Մեղրիկ—340

Գէորգ վրդպ. աշակերտ Հով. Որոտնեցու—351
 — Վրաց թագավոր—սես Գորկի III
 — հայր Հակոբ Կարնեցու—541, 542, 544, 547
 — զբիւ Ք 3082 ձեռ.—595
 Գինոս—598
 Գինսիան—45
 Գինցիլ Ֆ. (Ginzel F.)—445
 Գիշ—1, 32
 Գիորկի—սես Գորկի III
 Գիւղ զան—67, 347
 Գիւսանէ—303, 318, 367
 Գիւրայկոս—523
 Գիւրիս—49
 Գիւտ—15, 328
 Գլակ—199, 305
 Գլարոս—42
 Գլաւհաւթ—46
 Գլաւտէմոյր—47
 Գլինի—56
 Գլովայն—47, 81
 Գղակ—սես Գլակ
 Գնէլ—321, 322
 — Շնահապետ Գնունեաց—311
 Գնթունի } —199, 202, 305, 309
 Գնթունեաց աղղ }
 Գնունի } —197, 200, 202, 306, 309
 Գնունիք }
 Գոթֆրիդ Բուլոնացի—սես Գաւդաֆրէտ սր
 Պոլլուն
 Գոծեռ վարդապետ—սես Լ. Կոզեռ
 Գոհար—464
 Գոռակ—199, 305
 Գորդիանոս—9
 Գորդիանոս—41
 Գուգիկ—սես Գագիկ Բ
 Գունգարտ—40
 Գունդ Բաւլ—65
 Գունֆ—72
 Գուշար—309
 Գուրգեն, որդի Գուրգեն—Դերենիկ Արծրու-
 նու—159
 — Արծրունի, եղբայր Սենեքերիմ թագավո-
 րի—337
 — որդի Աշոտ Գ. Ի—501
 — սես Կիւրիկէ Ա
 Գուրգի Մահմադ փաշա—418, 483
 — Հաճի փաշա—490
 Գուակ—սես Գոռակ
 Գվիտոն Լուգինյան—85, 113, 178, 190
 Գրատիանոս—13, 323, 470
 Գրիգոր Անավարդեցի—149, 150, 182, 191,
 347, 348, 373
 — Աստվածաբան—13
 — Դարանաղեցի—սես Կամախեցի
 — Երեանցի—279

Գրիգոր Զեյթունցի—519
 — Լուսավորիչ—11, 118, 120—123, 125,
 127, 132, 140, 154, 178, 290, 295, 309,
 316—321, 327, 330, 331, 336, 339, 341,
 350, 353, 354, 357, 359, 360, 363, 374,
 381, 392, 468, 550—552, 556, 557, 573,
 579
 — Մերենց—121, 351
 — Կամախեցի—253, 256—259, 261, 268,
 278, 375, 507, 545
 — Մագիստրոս—132, 339, 556, 572
 — Մամիկոնյան, մարգարան—24, 332
 — Մաշկեոր—156, 157
 — Նարեկացի—121, 291, 296, 338, 340, 364
 378, 516
 — Որոտնեցի—սես Տաթևացի
 — Որանչեկադոր—10
 — Վանցի—սես Վարազեցի
 — Վարդեցի—281, 282, 285, 379, 380, 411,
 422, 591
 — Տաթևացի—121, 162, 293, 351—353, 374,
 375, 394, 592, 593, 595, 598
 — Տուրքերիցանց—սես Անավարդեցի
 — Քաջրեբունեաց—սես Մաւկուր
 — Գ. Պահլավունի—340—342, 362, 502, 503,
 575
 — Գ. Տղա—342
 — Ապիրատ—342—344
 — ԺԲ Վաղարշապատցի—253
 — III պապ—50
 — IV պապ—52, 53
 — VII պապ—55
 — (Նաև Գրիգորիոս) IX պապ—65, 66
 — X պապ—75, 76
 — Բժնեցի—339
 — Թոքակեր—341
 — Վկայասեր—339, 583
 — եղբայր Բարսեղ Անեցու—503
 — Մակվեցի—354
 — Խարբերդցի—509, 527
 — Կեսարացի—359, 519
 — Շղթայակեր—385
 — Նյուսացի—581
 — որդի Լեոնի, տեր Բերդուսի—62
 — ոմն—31
 — պատրիարք (Կ. Պոլիս?)—49
 — Կ. Պոլսի պատրիարք—սես Պատմանյան
 Գրիգոր
 — հայր Սարխոշի—286
 — Հայսմավուրքի հրատարակիչ—281
 — Նահատակ 1682 թ.—382, 414
 — Օշականցի—585
 — Վանի ո. Հակոբ եկեղեցու 1682 թ. նորո-
 ղող—414
 — երեց—191

Գրիգոր վրդպ. Կիրակոս Վերապեցու ընտրու-
 թյան պատվիրակ Հաղբատից—293, 353
 — վրդպ., նախորդի նման պատվիրակ
 Թ. Առաքելի վանքից—293, 353
 — «Արարատեան» Գր. Տաթևացու աշակերտը—
 352
 — աշակերտ Գր. Տաթևացու—352
 — վրդպ. Մուղնու առաջնորդ—423
 — յ Վանում—491, 492
 — Բաղեշում—387
 — Գրիշ Ք 435 ձեռ.—593
 — յ Ք 737 յ —593
 — յ Ք 2776 յ —591
 — յ Ք 4685 յ —596
 — յ Ք 4830 յ —214, 596
 — յ Ք 5179 յ —288, 289, 596
 — յ Ք 5397 յ —596
 — յ Ք 5501 յ —385, 387, 596
 — յ Ք 5830 յ —597
 — յ Ք 7864 յ —598
 — յ Ք 8380 յ —598
 — ոմն, ծն. 1334 թ.—513
 — ոմն, 1715 թ.—523
 — մահտեսի, 1740 թ.—524
 Գրիգորիոս I պապ—48
 — թոռ Գր. Լուսավորչի—12
 Գորկի III, Վրաց թագավոր—136, 164, 500,
 502
 — խան, Վրաց թագավոր—429, 430, 432, 439
 Դաբիրական խել—136
 Դադյան Խ.—216, 288, 289, 389, 410, 479
 Դակուպէթ—50
 Դահմաղ } —սես Թահմազ
 Դահման }
 Դադրաշյան Հ.—156, 158
 Դամաթ Յուսէն փաշա—492
 Դամուռ Լանդ—սես Լեկկ Թեմուր
 Դամուրաշ—սես Թամուրսաւ
 Դանդին—սես Կոստանդին, եղբայր Հերում Բ-ի
 Դանիէլ, մարգարե—335, 545, 563
 — հայր Մովսէս Արծկեցու—216
 — ծերունի—321, 322
 — զբիւ—596
 Դանիշման—342
 Դասիտոս—42
 Դասպար—121, 154
 Դատ—202, 309
 Դարաշուքուր—429
 Դարգիլիան Ագրիկեցի—40
 Դարեհ Արշամայ—200
 — I—120, 314, 319
 — III—201, 207
 Դարէջան—523
 Դաւթի աղղ—5

Դաւիթ, բիրւ.—120, 199, 305, 306, 340
 — Անհող—502, 503
 — Անհաղթ—292, 326, 328, 549, 567
 — Բագրատունի—501
 — Բաղիշեցի—225, 287—291, 293—295, 297,
 300, 352, 366—370, 372—378, 384, 385,
 389, 401, 591, 592, 596
 — որդի Սենեքերիմ Արծրունու—131, 262
 — Սահառունի—204, 207, 330
 — Կյուրոպաղատ—27, 32, 132
 — Աղբակազնեցի—62, 344
 — Մերդինցի—209, 213—215
 — երեց, եղբայր Հով. Ծարեցու—236, 238
 — մարգարէ—319
 — Ա, Աղթամարի կաթողիկոս—343
 — փիլիսոփա—սես Դավիթ Անհաղթ
 — Գորայրեցի—504
 — Ա Արամունեցի—21, 334
 — Բ Կակաղեցի—22, 335
 — Շինող, Վրաց թագավոր—502, 512
 — V, Վրաց թագավոր—140
 — VI, Վրաց թագավոր—142, 144, 146
 — որդի Բագրատ V-ի—350
 — Գր. Լուսավորչի աները—122, 317
 — աթոռակից Դավիթ Դ կաթողիկոսին—357
 — Դովնեցի, նահատակ—20, 32
 — Պոլեցի—20
 — նամակարեր՝ շերեր գթողին Կայսեր—20
 — Բ Կյուրիկյան թագավոր—503
 — որդի Կյուրիկե Ա-ի?—502
 — վրդպ. Այրիվանի առաջնորդ—280
 — ճգնավոր—338
 — վարժապետ—293
 — եպիսկ. զբիւ—213
 — Ծառսեցի, զբիւ—252
 — Ղրիմեցի, զբիւ—595
 — վրդպ. Կիրակոս Վերապեցու ընտրության
 պատվիրակ—353
 — հայր Ալեքսանի—529
 — զբիւ—91
 Դաւութ խան—272, 519, 536
 Դաւստիրեկ—275
 Դելմիկեցի—31
 Դեկոս—41, 81
 Դեմետրէ—308
 — ավնդ.—309, 318, 367
 — II, Վրաց թագավոր—146, 147
 — Վրացի?—515
 Դեմիտիանոս—5
 Դեսպինա, 144, 166
 Դերենիկ, Վասսուրականի իշխան Աշոտ Ա-ի
 փեսան և Վասսուրականի թագավոր Գա-
 գիկ Ա-ի հայրը—130, 158, 159, 337
 Դէսկոորոս—46
 Դէովկիս—306

Դիագրին—361, 397
 Դիկոս—10
 Դիմոփիլոս—13
 Դիշլանկ Հոսսեյին—276
 Դիոգեն Ռոմանոս—164, 339, 365
 Դիոկղիտիանոս—10, 42, 316, 368
 Դիոնիսիոս, նահատակ—39
 Դիոնիսիոս, եպիսկոպոս—7
 — Մոնկացի—41
 — Հո. կայսր—10
 Դիոս—310
 Դիոսկորոս (նաև Դեոսկորոս)—531, 537, 538
 Դիսաթ Կառտին—79
 Դոկուզ Տիմուր—150, 170
 Դոմէտիանոս—38
 Դյուլորյե Էդ. (Dulaurier Ed.)—83, 86—88, 91, 154, 156—159, 163, 213
 Դուռնանիսյաշ—456
 Դրադուսթ—46
 Դոփեայ աղղ—244
 Եղիշի—սես Ղարայ Եղիշի
 Եղիշի Օղլի Իրբահիմ փաշա—489, 491
 Եղուպ, որդի Յան Սոպեկցու—404
 Երբէտինէ, ոմն, ծնվ. 1700 թ.—528
 Եղեկիէլ—9, 291
 Եղիշի—սես Ղարայ Եղիշի
 Եղիտ II, խալիֆ—30
 Եղնակ } —14, 292, 326
 Եղնիկ }
 Եղը—18, 127, 128, 330, 334, 558
 Եղրոն—296
 Ելուզակ—սես Գող Վասիլ
 Եկատերինէ II—529
 Եղիա Ա Արճիշեցի—333
 — սես Եղիսէ
 — Լեկաթ—78
 — հայր Վարդան Բաղիշեցու—384
 — Յոթուպու, աշակերտ Գր. Տաթեպու—352
 — Բերկրեցի, զրիշ—597.
 Եղիազար Այնթափցի—387, 414, 417—419, 422
 Եղիշա, աղղ.—301
 Եղիշէ—193, 292, 326
 — Եպիսկոպոս Ռոմանեանց—131
 Եղիսարեթ—սես Զապէլ, կից Հեքում Ա-ի
 Եղիս—8
 Եղիսէ—25, 337
 Ենովս } —118, 119, 298
 Ենովք }
 Ենջաղան—517
 Եռլարդուտի—517
 Եպիփան—13
 Եսայի մարգարե—210
 — Ա Եղիպարուշեցի—22, 334

Եսայի Նչեցի—351
 — Երնջակեցի—357, 359
 Եվարիստոս—39
 Ետեանց աղղ—143
 Երազի } —303
 Երաստ }
 Երարթ տը Նանդոյլ—73
 — տը Վալարի—73
 Երատուն—49
 Երեմիայ, մարգարե—238, 289, 303, 366, 521
 — Զեկեպի—280, 545
 — Մեղրեցի, բառադրբի հեղինակ—385
 — վրդպ. Էջմիածնի միաբան—361
 — վրդպ. աշակերտ Ռաբիխանյանի առաջնորդ
 Միսթար վրդպ. —524
 Երիանոս—8
 Երինէ—51
 — Կին Բոհեմունդ II-ի—109
 Երկաթ—սես Աեոս Բ Երկաթ
 Երուանդ—4, 199, 203, 307, 317
 Եւա—118, 298
 Եւդինէս—52
 Եւթաղ—13, 316, 317
 Եւսերի— } —Կեսարացի—2, 23, 195, 196,
 Եւսերիոս } 207, 291, 296, 321, 573
 Եւստոստիանոսի—552
 Եւտիքէս } —46, 47
 Եւտիքոս }
 Եւրիփատ—301
 Եւրիստ Ասորի—341
 Զալաոդան Պահաւիկ—323
 Զալխան—436
 Զահիր-աղ-դին Իրբահիմ—164
 Զահիր-աղ-դին Մուհամմեդ Բարուր—սես
 Բարուր
 Զամես—198
 Զանաղան, ոմն ծն. 1795 թ.—530
 Զանկի մուղրի—345
 Զապէլ (նաև Զարեկ), Կին Հեթում Ա-ի—63, 64, 69, 104, 105, 109, 113, 146, 344, 511, 533
 — զուստը Հեթում Ա-ի—105, 109
 — զուստը Լեոն Բ Հեթումյանի—94, 105, 108, 182
 — Կին Ռուբեն Բ իշխանի—103
 — ալրկաէր—109
 — զուստը Հեոն տը Զայնբայնի—107
 — զուստը Պիպրոսի թագավոր Ոյկի—71, 107—109
 — Կին Կիպրոսի թագավոր Հեմբի—61, 107
 — զուստը Ամալքիսի—60, 106, 107
 — «Զուստը տուկին Աթնացոյց»—103
 — «Զուստը Կի տը Պլին»—108

Զապէլ, Կին Աբայի պայլի—72
 Զապեն Ա—29, 324, 325
 Զարհանայան Գ.—173, 174
 Զարեհ—200, 307
 Զարմայր—199, 305
 Զարմանդուխտ—332
 Զարմես—305
 Զարարարեկ—119, 120
 Զաւան—199
 Զաւանակ—199
 Զաբարէ Ա Զաբարյան—136
 — Բ Զաբարյան—136
 — Գ — —144
 Զաբարի Պնէթ—79
 Զաբարիս I պապ—50
 — Ա Զապեցի—23, 160, 335, 336
 — Բ Վաղարշապատեցի—232
 — Բ Աղթամարի կաթողիկոս—531
 — Գ Աղթամարի կաթողիկոս—222, 382
 — Սարկավաղ—31, 165, 235, 285
 — Երուսաղեմի հայրապետ—48
 — վրդպ. Կիրակոս Վերապեցու ընտրութեան
 պատվիրակ Վարադից—353
 — նախորդի նման, Վաղարշապատեցի—357, 359
 — Հովուց թառից, Կ. Վերապեցու հակառակորդներից—354
 — Սիւնեցի (նաև Սիսանցի)—588, 589
 — վրդպ.—492
 — Կաղզվանցի, Կ. Պոլսի պատրիարք—461, 465
 — արեղա, զրիշ № 507 ձեռ.—593
 — արեղա, զրիշ № 7707 ձեռ.—599
 Զաբարյաններ (տոհմ)—165
 Զգոն—316
 Զերեղ—398
 Զենդի—112
 Զենոն—15, 46
 Զինալպէկ—423
 Զինալփաշա—231
 Զուրա, որդի Վարդան Մամիկոնյանի—371
 Զրադեշտ—198
 Զրուան—298
 Էաս Աղէքսանդրացի—17, 123, 329
 Էբեր—298
 Էդգար—483
 Էլէզ փաշա—270, 358, 395
 Էլիզ—սես Ալիծ, դուստր Բոլդուիկ II-ի
 Էլիոս Բէթմիւնաբ—40
 Էլիսայր—47
 Էլիսուկ Շեմա-աղ-դին—134, 164, 500, 502, 504
 Էմին բաղ—496, 497

Էմին Մկրտիչ—503
 Էնիաս—37
 Էնիֆա—39
 Էոլր (նաև Էյուրյաններ)—165, 342
 Էսայի խան—523
 Էսլի—103
 Էվրիսար—43
 Էրարդ տը Պրէն—107
 Էրարտ—55
 Էրդիտ—201
 Էրուանդ—սես Երուանդ
 Ըզապէլ—սես Զապէլ
 Ընձակ—199, 305
 Ըռաջար փաշա—490
 Ըռաւէն, թոռ Լեոն Ա թագավորի եղբոր—63, 64
 Ըռաւանթ—51
 Ըռայուլ տը Սայնուզ (նաև Սայնուզ)—65, 66, 88
 Ըռաւէլ, Սիցիլիայի թագավոր I և II—55, 58
 — տը Մաւիկ—60
 — տը Սայնուզի—76
 Ըռաւէլին—55
 Ըռաւպետ—54
 — Կիջարդ—սես Ռապեղ Կիջարդ
 — «Տուկն Նորմանդոյ»—56, 83
 Ըռաւփինոս—42
 Ըռէջարդ—66, 82
 — Կառուցող Ասկալոնի—66
 — Եղրայր Անգլ. թագավորի—72
 Ըռիթա, զուստը Հեթում Ա-ի—71
 — ոմն, մահ. 1319 թ.—512
 Ըռիջարդ Առլոնթապետ—60, 61, 85, 107
 — սես Եսա Ռիչարդ I
 — «Տուկն Նորմանդոյ»—54
 — նախորդի որդին—54
 — աղզական Տանկրեդի—110
 Ըռնաղտ տ Վիշեր—69
 — տ Զաստիւն—110, 114
 Ըռոջեկ—սես Ռոջեկ Պրիցիպալս
 Ըռոմիոս—40
 Ըռուբենեանց աղղ.—340
 Ըռուզնապին—սես Ռուֆն-աղ-դին Ղլիկ Առաւան IV
 Ըռուսթին—43
 Ըռուս տ Լադոյր—70
 Ըռստամ—515
 Ըռալվինծ—407
 Ըռչիւ, զուստը Կիպրոսի թագավոր Հեմբի—107
 — զուստը Կաթիբեր տ Մուսալիւաբտի—107
 — «Տիկինն Պերուլա»—108

Թաղեոս (նաև Թաթեոս) Առաքեալ—120, 313—316, 362, 552
 — Կաթայեցի—175, 176, 190
 — որդի Դավիթ երեցի—238
 Թաթար խան—489
 Թաթուլ—328
 Թաղուղար (նաև Թաքութար)—145, 169, 511
 — սես Գահ Անմաս
 Թանձաղ I 227, 229, 231—233, 240, 241, 251, 267, 275, 276, 355, 393, 427, 435, 515, 516, 518, 527
 — II—425, 431, 432, 434, 487, 489, 521, 536
 — շահդադա—սես անմիջական Գախուրդ
 — խան, 1665 թ.—527
 — » 1735 թ.—526
 Թանձաղուլի խան, 1665 թ.—528
 Թանձաղուլի խան, 1695 թ.—523
 Թանձաղ զուլի խան—սես Նադիր Շահ
 Թաղաշար—150, 170
 Թաղա Տամուր—148
 Թամարա—136
 Թամթա } —138, 140
 Թամթե }
 Թամուր Լանկ } —սես Լեկ Թեմուր
 — Կաղ }
 — փաշա, Վանուս, XVIII դ. I կեսում—487
 — փաշա, Վանուս, XVIII դ., II կեսում—493—497
 — աղա—487, 492, 493
 Թամրաղ խան, Կախեթում—432
 — խան, 1632 թ.—520
 Թամուրտաշ—188, 534
 Թանդրի Թանխիաղ—517
 Թարա—119, 197, 296, 298, 363
 Թարխան բեկ—525
 Թաւսունին—սես Թոխու Գուր
 Թաւուլ—277, 517
 Թաւտան Պահատուր—146
 Թաւտաւ—106
 Թաւթիլ—268
 Թեոդոր (նաև Դեոդորոս) Լաւարբա—սես Լաւարե
 Թէմուր Սհարդրան—սես Լեկ Թեմուր
 Թէաւաւրիկ, Ֆր. Թաղաւոր—49
 — որդի Դակոբեղտի—50, 51
 Թեոդիլայարա—48
 Թէոդոս I Մեծ—13, 44, 45, 179, 190, 292, 322—325, 369, 370, 468, 470, 472
 — II Փոքր—14, 45, 227, 466, 469, 470, 472, 548, 549, 567, 574
 — Հռ. զորավար—322
 — Սպանացի—սես Թէոդոս I
 Թէոդոսիէ—364
 Թէոդոսիոս—50

Թէոդորիկ—47
 Թէոդոր—51
 Թէոդորոս (նաև Թէոդոս) Ռշտունի—127, 204, 208, 330, 331
 — Ա. Ռշտունի, Կաթողիկոս—25, 337
 — Բ. Կիլիկեցի—537, 538
 — Երուսաղեմի պատրիարք—497
 — «Թաղաւորն Կաղացոց»—46
 — քահանա—48
 Թէֆանոյ, բույր Հեթում Ա.—108
 — զուտար Լեոն Բ Թաղաւորի—105, 182
 Թեոփիլոս—23
 Թիաւաւրիկ—48
 Թիրաս—197, 299—301
 Թորէլ—301
 Թոխմախ խան—241, 251
 Թուղուզ Տամուր—սես Դոկուզ Տիմուր
 Թորրիլ—սես Տուրրիլ
 Թումա Արծրունի—2, 30, 31, 158, 159, 162, 163, 232, 233
 — Մեծփեցի—225, 233, 291—293, 295, 351, 353, 374, 375, 392, 399, 506
 Թովմա ճգնաւոր—293
 — Մինասենց—216
 Թորդում—197, 238—302
 Թորդումեան սեռ—97
 Թորումանյան Թ.—253
 Թուղրիլ—սես Տուրիլ
 Թորոս Ա իշխան—100, 111, 205
 — Բ.—98, 100—102, 111, 205, 208
 — որդի Հեթում Ա.—70, 73, 105, 145, 347, 533
 — Եղբայր Հեթում Բ.—94, 98, 105, 108, 150, 170, 180, 182, 183, 188, 192—194, 205, 348
 — Ալվրցի—190
 — Մելիտենցի—344
 — զրիչ ԱՅ 5736 ձեռ.—597
 — » ԱՅ 9223 ձեռ.—ի հիշատակարանի—191
 — Կաթողիկոս «Ի Հենի»—532
 — ոմն—340
 Թուրքուբանցի—սես Հովնանեն Թլկուրանցի
 Թումաս, կոմս—64
 — Պարաւ—69
 — «Ի կարգէ Բրիջուրացն»—70
 — տ Լընդին (նաև Լընթին)—76, 77
 — աբ Սայնպրդին—76
 — Թորոս Բ.—ի աները—102, 103
 — Եպիսկոպոս—191
 Թումա, եղբայր Հովհաննիսի Ծաբեցու—228, 250
 — զարբին—230
 — Կ. Պոլսի պատրիարք—272
 — Աղթամալի Կաթողիկոս—418, 419

Թումաս Գանձակեցի (Ռշտունիք)—413, 417
 — վրդպ. Քաջբերունեաց—սես Թումա Մեծփեցի
 — աղա, Վանուս—491
 — զրիչ ԱՅ 2038 ձեռ.—590
 — » ԱՅ 4109 » —595
 — » ԱՅ 5155 » —596
 Թումաս, նահատակ 1171 թ.—59
 Թովչյան Հ. (նաև Թովհեան Յ.)—216, 238, 288, 291, 293, 379, 380, 479, 480
 Թովմախ Միրաբ, Վանի ուս—420, 484
 Թովսու Նուր—146, 147
 Իրն Ալաթիլ—83, 86, 164
 Իրն Խոսրով—26
 Իրրահիմ I, սուլթան—271, 359, 376, 395
 — շահդադա, Հնդկաստանի Մոնղոլական զինատիրայի թաղաւոր Շեմա-աղ-դին Ռաֆի-աղ Դերեջատի եղբայրը—443
 — Հեմսի իշխող—88
 — փաշա, Արճեշում—231
 — «Ժեբուրնի» Վանուս—484
 — բեկ, Խոշարում—420
 — աղա, Վանուս—415, 483
 — «Քահեայ», Վանուս—486
 — խան, Գանձակում—530
 — բեկ, Իսահանի—492
 — փաշա (Քուրդ)—488
 — միրզա—526
 Իզնատիոս, Կ. Պոլսի պատրիարք IX դ.—52
 — Սեկենեցի կամ Շնորհալի—340
 — վրդպ. մահ. 1683 թ.—414
 — 1707 թ. կառուցեց Վանի ս. Պետրոսի եկեղեցին—484, 486
 — զրիչ—591
 Իզդ-աղ-դին Ղլիճ Արսլան II—59, 62, 85, 86
 — աղ-դին Քայ Քաւուզ I—62, 63, 87
 — » » » II—166
 Իզդ-աղ-դին Իզա—73, 90, 145
 Իզդէթլի Ահմէտ փաշա—461
 Իզիտ—14
 Իլաբին—44
 Իլուրում Պայաղիտ—սես Պայաղիս I
 Իմաղ-աղ-դին Զենկի—84, 114
 Իմամզուլի խան—428
 Ինաւտանթ II պապ 57, 84
 — III պապ—62, 63
 — } IV—66, 68, 69, 190
 Ինովկենտիոս }
 Իոսիֆ I—403
 Իոսեփին—83
 Իպլիբ փաշա—523
 Իպրահիմ—սես Իբրահիմ
 Իսաւին—49

Իսա Իրն աշ Շայի Իրն Սալիլ աշ Շեյրանի—158
 Իսա աղա—490
 Իսահակ, բիրլ.—118, 119, 298, 363
 — Պարթե—սես Սահակ Պարթե
 — Ժամանակագիր—285, 422, 423
 — Արդար—414, 420
 — Մակվեցի—413
 Իսաղ աղա—414
 — 491, 493
 Իսլամպակ—69
 Իսկանդար, Նահատակ—281, 284
 Իսկանդար բեկ Թորքեման—սես Մուցի
 Իսմայէլ, բիրլ.—333, 363
 Իսմայէլի աղա—330
 — (նաև Իսմայէլ) I—355, 375, 425, 427, 515, 535
 — II—241, 242, 251, 427, 435, 515, 527
 — «Զոստիկ շահ»—428
 — Բարեկիսութի բեռն—537
 — սես Սուլէյման I
 — բեկ—492
 — փաշա, 1692—1734 թթ. շրջանում, Վանում, զուցե և տարբեր անձնավորութիւններ—48, 420, 21, 474, 483, 484
 Իսրայէլ Ա Օթմեցի—19, 332
 — զրիչ ԱՅ 4173 ձեռ.—252, 593
 — զրիչ ԱՅ 5181 ձեռ.—592
 Իւանէ, պապ Զաքարի—136
 — Եղբայր Զաքարի—136—139, 161
 — պապ Հով. Որոտնեցու—351
 — Անիի իշխող—500—502
 Իսքրար Նուր—346
 Իփիտոս Պրաքիոն—200, 207
 Իօլա Սղմաղ—517
 Լալա Մուստաֆա փաշա—235, 241, 242, 246, 247, 251, 267, 280, 435
 Լալաֆարյան Ս.—374, 546
 Լաղուպ Լստէտոփիլ Քրիստոֆ—407
 Լենկ (նաև Լանկ) Թեմուր—172, 223, 230, 265, 277, 290—292, 349—351, 374, 381, 383, 392, 412, 414, 427, 435, 443, 446, 482, 498, 514—517, 520, 531, 534, 535
 Լաշա—136, 139
 Լաշարե—62, 87, 103, 112
 Լաշին—սես Մանուր Հուսամ-աղ-դին Լաշին Լաւայր—51
 Լաւիդ (բռէ տր Ֆրանս) VI—56, 57, 83, 84
 — — — VII—57—59
 — — — VIII—61, 63, 64, 85
 — — — IX—64—67, 74, 75, 88—91
 — տ Պիամուսթ—109
 — որդի Կաւուս Մեծի—51
 — որդի Կրդայրի—52
 Լաւրէնտիոս—45

Լեն-Պուլ (Лэн-Пуль С.)—86, 88, 112, 114, 166, 168, 169, 171, 192, 251, 278, 408, 435, 439, 445, 446, 504
 Լեո, պրոֆ.—156, 157, 447, 480, 506
 Լեոպոլդ I—408
 — ավստրիացի—87
 Լեւոն Ա իշխան, որդի Կոստանդին իշխանի—96, 100, 101, 180, 205, 342, 343
 — Բ իշխան, որդի Թորոս Բ-ի—102
 — Ա թագավոր, որդի Ստեփանի—60—64, 86, 95, 103, 104, 112, 113, 115, 136, 138, 146, 165, 180, 191, 205, 208, 342—344
 — Բ թագավոր, որդի Հեթում Ա-ի—69, 73—75, 78, 90, 94, 98, 108, 112, 113, 145, 147, 148, 169, 182, 191, 192, 205, 347, 373, 511, 533
 — Գ թագավոր, նախորդի թոռ—94, 105, 108, 170, 188, 193, 194, 205, 348
 — Դ թագավոր, որդի Օշին թագավորի—188, 194, 205, 206, 348
 — մարաջատ—70
 — տեր Բերդկանի և Մոխրոտի—104
 — տեր Բերդուսի—62
 — որդի Հեթում Բ-ի եղբայր Թորոսի—105
 — որդի Փետի—84
 — I պապ—45
 — II » —49
 — III » —35, 49, 82
 — IV » —51
 — V » —52
 — VI? » —55
 — I կայսր—46
 — II » —50
 — III » —50
 — IV » —51
 — V » —51
 — VI » —158, 336, 337
 — տոմարադետ?—328
 — հակաթոռ Իսկիհնտիոս II պապի—57, 84
 — հայր Կառալինոսի—532
 Լէաւն—սես Լեւոն
 Լէխան—530
 Լէշկեր—սես Ալիսաս խոնա
 Լէօ—սես Լեւոն
 Լիաւն—73
 Լիկիանոս (նաև Լիկինիոս)—10, 316, 317, 469, 471
 Լինոս—38
 Լիպերիանոս (նաև Լիպերիոս)—43, 44
 Լիպերիանոս—48
 Լիւս—40
 Լիւսի—սես Նավրէիա
 Լուսին—42
 Լիւսինիոս—42
 Լիւսինոս II պապ—58

— III պապ 59
 Լէեր—49
 Լոյ—405
 Լոյք տը Կրիմատ—73
 Լուգովիկոս I—190
 — XIV—408
 — սես Լաւիգ քոէ սք Ֆրանս
 Լուգովիկ Բաւարացի—194
 Լուգինյաններ—85
 Լուկիսպէ—59
 Լուկուպարտ } նաև Լուկարտ—35, 47, 48
 Լուկարտ }
 Լուսովորիչ—սես Գրիգոր Լուսավորիչ
 Լուսնա—313
 Լուսիան, զուտը Անտիոքի իշխանի—78, 79
 — զուտը Բոհեմունգ V-ի—109
 — զուտը Բոհեմունգ VI-ի—109
 Լազար շահ—սես Աղայ Մանմաղ խան
 Լազան—սես Ղազան զան
 Լաթ (իմա Լադ) Կալիսկոպոս—550
 Լաթուն—286
 Լալի, որդի Ուղուն Հասանի—153, 220, 221
 — վաղիր—269, 276, 277
 — փաշա, «սիլատար»—493
 — աղա մահ. 1769 թ.—492
 — » —497
 Լալիֆա, տանուտեր—223
 Լամարատին—64
 Լայխաթուն—216
 Լանամիր, խոնա—419
 Լանաւլալ—423
 Լանդեմիր—222
 Լանթուման—494
 Լանուս—349
 Լանսուլթան—238, 250
 Լաշատուր Ասպահանցի (նաև Սպահանցի)—357, 359
 — Աքուկցի—359
 — Գաղատացի—588
 — Գողթանցի—357
 — Կէշաուցի—556
 — ուսուցիչ Վարդան Բաղիշեցու—362, 384, 385
 — վրդպ. «Աշակերտ Բուժիկ Յոհաննիսի»—359
 — Կաթողիկոս—սես Խաչիկ Բ
 — ոմն, ծն. 1715 թ.—523
 — » 1703 թ.—522
 — վրդպ. մահ. 1760 թ.—527
 — աբեղա, գրիչ—507
 — գալիք, գրիչ № 3078 ձեռ.—259, 260, 591
 — գրիչ № 1502 ձեռ.—594
 — Խիզանցի, գրիչ № 4681 ձեռ.—596
 Խաչիկ Ա Կաթողիկոս—26, 338
 — Բ » —263, 339, 364

Խաչիկ Մոկացի—սես Խաչիկ Ա
 Խաչիկյան Լ.—368, 499
 Խարբանտա—512
 Խարա Եագիճի—սես Վարա Եագիճի
 — նաւթայ—149
 Խիաթագին—346
 Խիրոզիտ Բոսորացի—9
 Խիճ Ասլան—սես Իգգ-ադ-դին Ղլին Արսլան II
 Խիճափան—սես Ղլին Արսլան Դավուդ
 Խլոզիդ—սես Գլովայն
 Խլոտար—սես Կլաւայր
 Խոշար—137, 161
 Խոռ—197, 202, 302, 309
 Խոռիան (նաև Խուռիան, Խոռնիայն)—18, 22, 127, 155, 332, 576
 — Պրակ. թագավոր—332
 Խոջա Կոկչա—սես Կոկչա խոջա
 — Ոկճա, Օգչա—սես Նախորդ
 Խոռխոռունաց ազգ } —197, 302
 Խոռխոռունիք }
 Խոսրով Ա, հայր Տրդատ Գ-ի—122, 203, 308, 315, 316, 331
 — Բ Կոտակ—12, 203, 204, 320, 467, 468, 471
 — Գ—13, 204, 325, 326, 469
 — V դ. թագմանիչներէց—292, 326
 — պարսիկ—սես Խոռիան
 — թագավոր Պարսից (զանազան)—8—10, 12, 18, 29, 48, 49, 123, 126, 329, 331, 332, 576
 — Գողթնցի—30, 333
 — Կալսկապոս Անձաւացեաց—338
 — փաշա, վեղիր—258, 269, 270, 277, 564
 — » Վանուս—251
 Խոսրովանոյշ—501
 Խոսրովիդուխտ, քույր Տրդատ Գ-ի—319, 551
 — Կին Աշոտ Ա-ի—161
 Խոսրովշահ—սես Ղլիսա ադ-դին-Քայ Խոսրով I
 Խոսրովունի—316
 Խուլթուշահ—150, 186, 193
 Խուլթուզ—սես Մուգաֆֆար Սեյֆ ադ-դին Կուսուկ
 Խուլթիկ Նեստորական—126
 Խուլ դան—511
 Խուլիստե Ախտեր—սես Ռաւան Ախսար, Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայից
 Խուտարանդայ } —241, 245, 246, 251, 254,
 Խուղաբենդե } 255, 428
 Խորշա (նաև Խորշա)—265, 392
 Խոճօղի փաշա—406
 Կաղեմոս } —202, 301, 302, 309
 Կաղմոս }
 Կաղմեայ տուն—302

Կալաւթան Պաւլֆերաւէն—57, 84, 100, 111, 180, 205, 365
 Կալեստոս—40
 Կալիստոս—57
 Կալլոս—41
 Կախիք տը Պրէն—107
 — նախորդի թոռ—103
 — «Գունգ ճաֆուն»—66
 — տ Մուսալիարտ—62, 107
 Կախիկ—սես Յոն. Որոսնեցի
 Կաղորոս—13
 Կամարահան—331
 Կամարահանաց ազգ—313, 333
 Կայէն—118, 298, 450, 458, 459
 Կային—298
 Կայմադ փաշա—492, 493
 Կայինայն—298
 Կայնան—298
 Կայսակ—199, 305
 Կայսիկներ—31
 Կանդուս—51
 Կապակ—սես Կայսակ
 Կապիտինդներ զինաստիւ—85
 Կառլ I Սիցիլիացի—113
 Կառլոս Մեծ—սես Զառլ I
 Կասապ օղլի Ռասուֆ աղայ—սես Ռասուֆ աղայ
 Կասապ օղլի
 Կասրմ աֆանտի—492
 Կատա—31
 Կատերինո Զ.—172
 Կատրամիտէ—130
 Կատրանիդէ—160, 161
 Կար—199
 Կարա-Կոյունլուներ—210, 213, 223, 435
 Կարապետ Ա Կեղեցի—531, 537
 — Մոկացի—359
 — Փարինցի—362
 — վրդպ. Վանի առաջնորդ—411, 414, 419
 — որդի Ազիզամի—32
 — Մկրտիչ—309, 318, 557
 — Եպիսկոպոս—238
 — մահտեսի—226
 — վարդապետ, 1441 թ. ժողովի մասնակից—293, 353
 — մեղիք—525
 — վրդպ. հեղինակ «Խրատք պիտանիք ման» կանց եկեղեցույ՝ գրվածքի—588
 — (զանազան)—351, 353, 475
 Կարգոս—198
 Կարենա } Պահլավ—313, 331
 Կարինեան }
 Կարին տ Մուսալիարտ—65
 — որդի Գլարոսի—42
 — որդի պարսիկ Արշակի—312
 Կարսիկներ—33

Կարոս - 10
 Կարպոկրատ - 13
 Կաւատ Պերոզ - 8, 9
 — Արտաշէր Խորոփեան - 12
 — (զանազան) - 29, 123, 332
 Կաւտաւֆրէ տը Պուլուն - սես Գաւնդուֆրէ սը Պոյլուն
 Կաւտաւֆրէ փոքր - 50
 Կեղար - 124, 556
 Կենտուր - 121, 363
 Կեռան, մայր Հեթում Բ-ի - 98, 105, 148, 169, 511
 Կենսակ «Տէրն Մաղվայոյ» - 63, 64
 — Կայսր - 61
 — Կիպրոսի դուքս - 60
 Կեսար - 364
 Կեսար - սես Ֆիրսոս Աւգոստոս
 Կէսվարդ - 64
 Կէսկէպախան - 517
 Կի տ Լըզինայ - 59, 60, 95, 106, 107
 — տ Պլին - 105, 108
 — տ Սայնճիլ - սես Կլէման IV
 — Կիպրոսի թագավոր Ոյկի որդին - 103
 — Երուսաղեմի թագավոր - 95, 107
 Կիլամ, Անգլիան նվաճողը - 56, 82
 — Մարգրիդ - սես Լուկիսպէ
 — տը Հաւոյանտ - 68
 — տը Զաստէլնոյէֆ - 66
 — տը Պիլաճոյզ (նաև Պիլաճաւզ) - 77, 79
 — Ռաւսիլուն (նաև Բաւսիլաւ) - 76, 77
 — Ֆարապէլ - 63
 — Պաստառտ - 49
 — «Մայստոն Ոսպեթլուն» - 68
 — «Եպիսկոպոս Աճանթոյ» - 72
 — Երուսաղեմի պատրիարք - 74
 — որդի Սիցիլիայի Ռոջել թագավորի - 55
 — նախորդի որդին - 55
 Կիլիկեցի - սես Թովչյան Հ.
 Կիււկ - սես Գիւկ զան
 Կիւաննա - սես Կեռան
 Կիս - սես Խումիկ Նեստրալան
 Կիտ - 205
 Կիտաւազդ - 52
 Կիտիմ - 30
 Կիտոն - սես Գվիսոն Լուգիւնյան
 Կիրակոս Բանասեր - 291, 293, 374, 505, 535
 — Գանձակեցի - 116, 156, 158, 162, 163, 165, 166, 291, 292, 296, 340, 344, 346, 369-373, 544, 547, 576
 — Երզնկացի - 583
 — Թարգմանիչ XII դ. - 583
 — Ժամանակագիր - 508, 536
 — Ռշտունցի (նաև Ռշտունեաց) - 353, 535
 — վարդապետ Շոր «Արեւելքն» է ասացեալ - 551
 — Վերապեցի - 295, 353, 354, 358, 392

Կիրակոս, Ժամանակագիր - 497
 — արեղա, զրիչ - 260, 590
 — վարդապետ - 522
 Կիրիլոս - 45
 Կիրիոն - սես Կիւրիոն
 Կիրսազ - 85
 Կիփչակ - 193
 Կլարակէ Աղվանից թագավոր - 340
 — 502
 Կլարեզ Աղէկսանդրացի - 12, 13, 341, 375
 — Երուսաղեմացի - 592, 596
 Կլարիկե Ա - 503
 — Գ - 502, 503
 Կլարիոն - 124-126, 155, 329
 — Օղոստոս Կայսեր գործակալը - 312
 Կլարոս - 200, 307, 319
 Կլաւդայր, «Թագաւոր Ֆրանսին», մահ. 530թ. - 47, 82
 — «Կայսր Հոռմայ», 844-854 թթ. - 52
 — » 857-875 թթ. - 52
 — «Եկաց Կայսր Ի Հոռմ», 890-ական թվերին - 53
 — XII դ. - 57
 — Կայսր 915-918 թթ. - 63
 Կլաւդիոս Տիբերիոս - սես Տիբերիոս
 Կլաւդիոս, Հո. Կայսր - 44-58 թթ. - 28, 37
 — «Կայսր Հոռմա» 269-270 թթ. - 10, 41
 Կլաւման - 46
 Կլաւտաւէնս - 49
 Կլէմայնս I պապ - 38
 — II պապ - 55
 — III » - 56
 — IV » - 72, 74
 — V » - 34, 76
 — VI » - 176, 177, 190
 Կլէմէնթիոս - 178
 Կլիմաս - 118
 Կլշ Արսլան Սելջուկ - 86
 Կղաւդիոս - սես Կլաւդիոս «Կայսր Հոռմա»
 Կղեմեոս - սես Կլէմայնս V
 Կղեմէս Գալանոս - 588, 589
 Կղեովպատրայ - 312
 Կյուլենբըյան Բ. - 389
 Կյուլեզ Երուսաղեմացի - սես Կիւրեզ Երուսաղեմացի
 Կյուրիկե Ա - սես Կիւրիկե Ա
 Կյուրիոն - սես Կիւրիոն
 Կոզէոն - սես Յով. Կոզեոն
 Կոկչա Խոջա, նահապետ - 266, 284, 286, 382, 393, 400
 Կոմանոս Կիթառտ - 364
 Կոմիտաս Ա Աղցեցի - 19, 330
 — Քյոմուրճյանց - 590
 Կոմոդոս - 8, 28
 Կոնթովրէ - սես Գաւնդուֆրէ սը Պոյլուն

Կոնիբեր Ֆ. (Conybeare F.) - 589
 Կոնոն - 49
 Կոնտարի Ա. - 172
 Կոնրազ - սես Քոնրազ
 Կոմշ - 312
 Կոննակ - 306
 Կոստանդ, հայր Հովհաննէս I պապի - 47
 — հայր Ստեփաննոս II պապի - 51
 — Հո. Կայսրներ (զանազան) - 48-50, 331, 471
 — սես Կոստանդին՝ Լեոն Բ թագավորի որդի և Կոստանդին Ա Բարձրբերդի
 Կոստանդիանոս I - 11, 42, 44, 120, 213, 290, 296, 318-320, 363, 365, 368, 378, 466, 468, 469, 471
 — II - 43, 320, 468-471
 Կոստանդին I իշխան, որդի Ռուբեն I-ի - 82, 160, 179, 205, 208, 342, 343
 — II իշխան, որդի Թորոս I-ի - 100
 — Պայլ (նաև Գոնդոտարի), հայր Հեթում Ա-ի - 63, 64, 71, 89, 96, 104, 105, 108, 146, 344
 — որդի Լեոն Բ թագավորի - 98, 105, 150, 151, 170, 183, 192, 205, 348
 — որդի Սենեբերիմ Արծրունու - 131, 262
 — Ա. Բարձրբերդի - 64, 143, 145, 176, 344, 345, 347
 — Բ. Կատուկեցի (կամ Պրոնազոր) - 148, 149, 237, 347
 — Գ. Կեսարացի - 348
 — տեր Սարգիսի թագ - 71, 105
 — Լամբրոնացի - 348, 533
 — «որդի տեառն Լամբրոնին» - 63
 — Ե, թագավոր Հայոց - 206
 — Գրիշ Ն 287 ձեռ. - 593
 — Ն 199 ձեռ. - 593
 — զրիշ Ն 5118 ձեռ. - 596
 — սես Կոստանդիանոս I և II
 — որդի Յան Սոսեցիկու - 404
 — I, Վրաց թագավոր - 350
 — Կաւալիոն - 532
 — Ռուբեն Բ իշխանի թուր - 103
 — (զանազան) Կայսրներ, զորավարներ - 12, 19-21, 27, 42, 49, 51, 331, 364
 Կոստանյանց Կ. - 161, 374, 375, 541-543, 546, 583
 Կոստանո, կին Բոհեմունդ I-ի - 108-109
 — զուտոր Բոհեմունդ II-ի - 108, 110, 113, 114
 Կոստանտինոս - սես Կոստանդիանոս II
 Կոստանց Խումարտիաշ - 62
 Կոստանցա - սես Կոստան, զուտոր Բոհեմունդ II-ի
 Կոստանցա, սպասավոր - 513

Կոստանցիա, զուտոր Սիցիլիայի թագավոր Ռոջելի - 55, 58
 Կոստանցիոս, «Կայսր Հոռմա» - 42
 — սես Կոստանդիանոս II
 Կոստաս - 43, 44, 409, 470
 Կոտրագոս - 6
 Կորիւն - 292, 326
 Կուար - 307
 Կուզլեր Բ. (Куглер Б.) - 82-89, 91, 92, 113
 Կունդայր (նաև Կունդրայմ) - 47, 48
 Կունդրամ - 48
 Կունտովրի - սես Գաւնդուֆրէ սը Պոյլուն
 Կուտր-ադ-դին Շահ-Ալէմ Բահադուր շահ - 442-446
 Կուրէլ - 124
 Կոռնոս - 299
 Կոռնակ - 199
 Կրանսիանոս - 44
 Կրասիանոս, Կայսր - 44
 — «սուրբ» - 39
 Կրասոս - 309, 311
 — «Թագաւոր Լիդացոց» - 367
 Կրիմաւիթ - 49
 Կրիոն - սես Կիւրիոն
 Կրիտոս «Թագաւոր Լիդացոց» - 367
 Կրման - սես Վաւմ
 Կոկաթայ - 151
 Կոճայ Արապ - սես Արապ Կոճայ
 Հարեթ - 290, 291: Տես Գաւ Յաբեր
 Հարիր - 162
 Հակակ - 159, 200
 Հակոր Ակնեցի - 599
 — Ա. Կլայեցի - 373
 — Կարնեցի - 276, 278, 400, 541-547, 583, 584, 591: Տես Գաւ Յակոր Կարնեցի
 — Հիսուսի - 222, 278
 — Տիվրիկցի - 447, 448, 537: Տես Գաւ Յակոր Տիվրիկցի
 — զրիշ Ն 843 ձեռ. - 438, 593
 — » Ն 1288 » - 593
 — » Ն 1896 » - 594
 — » Ն 2361 » - 594
 — » Ն 5707 » - 597
 — » Ն 6485 » - 592
 — » Ն 8506 » - 592
 Հակորյան Վ. - 586
 — Օսման - 452-455, 457, 458, 463
 Համադասպ Մամիկոնեան - 325, 327
 — մարդպան - 204, 332
 Համամ Արեւիկի - 335, 590
 Համգան? - 26
 Համգայ - 211
 Համիտ I - 461-463
 Համմեր Հ. (Hammer J.) - 251, 255

Հայդար (նաև Հայտար) շեխ, որդի Սեֆի—
427, 435
— որդի Թահմազ I-ի—428, 515
Հայեզիբ } —404, 405
Հայիզիբ }
Հայկ—195, 197, 202, 299—302, 309, 366
Հայկազանց տոհմ, ցեղ—290, 342, 343
Հայկազանայ իշխան—111
Հայկակ—199, 305, 307
Հայր—սես Անսոնիս, Հո. կայսր
Հայրապետ արեղա, նահատակ—266, 284, 286,
362
— զբիշ—599
Հանֆրէ տը Դուրուն—103, 106, 107
— տը Մունֆաւրթ—108
— ոմն—60
Հապոդյան Մ.—161
Հասան Ալի, որդի Զհանշահի—216, 218, 219,
222, 223
— բեկ (նաև պակ, պէկ, խան, դան)—Ակ-
կոյունյու—152, 153, 171, 172, 200—212,
214, 216, 218, 219, 221—224, 435, 515,
535
— Պահլավունի—503
— փաշա, ջալալի—523
— » Տիգրանակերտում—361
— » Աղկակայից—492
— » սպանվեց 1689 թ. Վանում—417
— » Բաղդատում—432
— » Վանում—485
— Ալի խան—սես Ալիի Հասան Ալի խան
Հասանայ ազգ (տոհմ)—244
Հասրաթ բակ—496, 497
Հարապետ—սես Հայրապետ
Հարմա—198, 299, 301, 303
Հարություն խալֆայան—սես Մարտիրոս խա-
լիֆա
— սես Յարութիւն իւրացու
Հարսայրս—47
Հաւանակ—305
Հաւասան—սես Հուլաու
Հաւանլի թուր—551
Հաւունի—309
Հաւտիարս—106, 113
Հաքար—363
Հեթում Ա. (նաև Հէթում)—64, 69—72, 74,
75, 90, 105, 113, 115, 141, 143, 145,
146, 165, 167, 168, 176, 205, 344, 346,
347, 373, 511, 533
— Բ 78, 80, 85, 86, 88, 94, 95, 97, 98,
105, 148—151, 169, 170, 182—184, 188,
191—195, 205, 208, 347, 348, 373, 505,
511, 533
— Պատմիչ—33—37, 81, 90, 91, 94—97,
111, 112, 179, 191, 193

— Շահան Կոռիկոսի (նաև Շաէր Կուսիկո-
սոյ)—սես Հերում Պաշմիշ
— Լամբրոնացի, որդի Օշին Բ-ի (զավա-
հան)—102, 105, 111, 511, 533
— Սասնեցի—112
— ոմն—512
Հեթումյան զինատիրա—95, 174
Հեղինէ—11
Հեմրի (նաև Հէմրի) Կիպրոսի թագավոր—61,
103, 104, 107, 109
Հենրի—սես Հեռի
Հենրիկոս—սես Հեռիգոս
Հեռի I—54
— II—54
— III—55
— V—58
— VI—61, 86
— որդի Հոյ Զարի—54
— » Ռոբերտի—54
— Յր. թագավոր, 1059 թ.—55
— եղբայր Ռոբերտ Նորմանդացու—56, 83
— Անզլ. թագավոր—57, 84
— «որդի Մահաթ կայսերուն»—58
— որդի Յրիգրիի I կայսեր—60
— կոմս—60
— Շամպանիացի—61, 86, 107
— որդի Ալիժ թագունու—67—69
— Անզլ. թագավոր—68
— » » Յրիգրիի եղբոր որդին—68
— «որդի Պեմունտ բրընձին Անտիոքա»—71
— Աբայի պալլ—72
— Կիպրոսի երկրորդ թագավոր Ոյկի որդին—
107
— Կիպրոսի չորրորդ թագավոր—108
— Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Կոյրի որ-
դին—108—109
— «այր անմրդի և խեղանդամ»—94, 103
— տը Զամբայն—107
— տ Ալամայն—75
— «հայրն Կիպրոսայ թագավորին»—76
— տ Լըդինայ—78, 91
Հեռիգոս—179, 191
Հեռնատ, գիտնական—57
Հերակլ, ավդ.—307
— Բյուզ. կայսր—18, 29, 48, 49, 126, 127,
330, 332, 547, 576, 585
— II. Վրաց թագավոր—432, 494
Հերապետ կրոնավոր—375
— զբիշ—595
Հերմանդ տը Փէոկաւրդ—66
Հերովդէս—3, 121, 203, 310—313
Հեփեսոս—310
Հէլէն—42
Հէլլինեա—42

Հէլուիզ. «Դուստր Հեմրի թագավորին Կիպ-
րոսի»—103, 107
— Կիպրոսի հինգերորդ թագավոր Ոյկի
դուստր—108
— դուստր Բոհեմունտ IV-ի—109
Հէմրի, երուսաղեմի IX թագավոր—60
— Անտիոքի պատրիարք—61
— որդի Կաթիբ տը Պրէնին—108
— որդի Կիպրոսի հինգերորդ թագավոր Ոյ-
կի—108
Հէոի—սես Հեռի
Հէրակլ—սես Հերակլ
Հէրձուկ—406
Հէրոդէ—սես Հերովդէս
Հիւսէին փաշա—376
Հիւրիանոս—310—312
Հլորամ խան—սես Պայազիս I
Հմայակ Մամիկոնյան—328
Հոգաթան դան—315, 347
Հոգաւախոս, հայր Օգոստոս I կայսեր—37
— սես Օգոստոս I կայսր
Հոդիեր—սես Հուսիարս
Հոլաու—սես Հուլաու
Հոմերոս—291, 297
Հոյ, ավանդ.—199, 305
— Զար—54
— Ճրպլիթի տերը—109
— որդի Ռոբերտի—54
Հոյէթ—72
Հոնորիոս—13, 472
Հովասափ Սերաստացի—275
— զբիշ № 3812 ձեռ.—591
— » № 3389 » —595
Հովհանոս—սես Յովհանոս
Հովակիմ Քանաքեցի—սես Յովակիմ Քանա-
քեցի
Հոհան, Հո. կայսր—472
— Անհոդ—սես ձուան, Անգլիայի թագավոր
— Իսլին—113
— Կոմենոս Ծիրանածին—սես Կալաւման
Պաւսթեմալէն
Հովհան Ակնեցի—սես Յոհան Ակնեցի
— Մամիկոնյան—154, 367—369
— Ավետարանիչ—584, 597: Տես նաև Յով,
Ավետարանիչ
Հովհաննէս Արճիշեցի, տարեգիր—225, 226,
232, 352
— Արճիշեցի, Թ. Մեծփեցու աշակերտ—225
— Դրասխանակերտցի—30, 31, 156—158,
161, 232, 291, 292, 366, 368—371, 503
— Թիւուրանցի—544, 578, 585, 586
— Թուրքոյի—սես Յովհաննէս Թիւրքոյի
— Ծաբեցի—235, 236, 238, 253: Տես նաև
Յովհաննէս Ծաբեցի

— Կոդեոն—259, 274, 578: Տես նաև Յով-
հաննէս Կոդեոն
— Սմբատ—274: Տես նաև Յովհաննէս Սմբատ
— կրոնավոր—506
— Քոլոզ. 598: Տես նաև Յով. Քոլոզ
— Սարկավազ կամ Ծղակեցի—503, 521
— Սերաստացի—399
— որդի Գեշի—1, 32
— Օսնեցի—155, 156
— սես Հերում Բ
— Եպիսկ., եղբայր Հեթում Ա-ի—167
— Սիւնեաց եպիսկ.—237
— Վանեցի, ծագկոդ—386
— Կոլոս—335
— Քալֆայան—479
— աշակերտ Գր. Տաթևացու—351
— զբիշ № 579 ձեռ.—593
— » № 914 » —590
— » № 962 » —226, 232, 593
— » № 996 » —598
— » № 1502 » —594
— » № 1868 » —251, 594
— » № 1875 » —594
— » № 3078 » —591
— » № 1382 » —590
— » № 1746 » —596
— » № 4904 » —596
— » № 4961 » —591
— » № 5518 » —596
— » № 5931 » —374, 597
— » № 6495 » —226, 597
— » № 6682 » —585, 597
— » № 6879 » —597
— » № 6881 » —226, 597
— » № 7117 » —593
Հովհանիսիկ Ծաբեցի—235—240, 250
Հովսէփ Արզուլթանց—սես Յովսէփ Արզու-
լթանց
— Օգմերի—400
Հովսէփյան Գ.—225, 259, 293, 371, 374
Հուզո I—սես Ոյկ I
— Լուզինյան—սես Ոյկ Եր Լզինայն
Հուլաշու—147—149
Հուլաու (նաև Հուլաւու, Հուլայու)—70, 89,
90, 141—145, 166, 167, 176, 264, 347,
373, 505, 511, 512, 533
Հուլիանոս—սես Յուլիանոս
Հումայու—սես Նասիր-ադ-դին Հումայու
Հուսէյին I, Պարսից շահ—429, 431, 434,
437, 520
— փաշա, 152 թ.—266, 353, 393
— փաշա, ջալալի—517
— Էֆէնտի Մուֆտի—270, 395
— Ալիարատ—593
— Բայկար—223

Հոստանիանոս—29, 82
 Հոքտայ դան—սես Հոգսախան դան
 Հոստանոս } —Մամոստացի—292, 326
 Հոստանոս }
 Հրանդ—199, 305
 Հրաչեայ (նաև Հրաչէ) 199, 305
 Հրաչէ, որդի Հեփթաղների թագավորի—316
 Հօբայ } —119, 305
 Հօբոյ }
 Հօֆցոյմաստօր—405, 407

Զիւնակալ—309

Հազր աղա Նալրանդ օղլի—415, 483
 Հազան դան—115, 142, 150, 151, 170, 171, 183, 185, 186, 192, 193, 512
 Հազար Բաղիշեցի—352, 353
 — Էպիսկոպոս, Կարինում—573
 — վարդապետ—351
 — Փարպեցի—292, 326, 584
 — Բահանայ, նահատակ—474
 — Բահանայ, Ակնում—375
 — զրիշ Ա 944 ձեռ. 590
 — » Ա 1721 » —594
 — » Ա 4472 » —595
 — » Ա 5495 » —596
 — » Ա 6196 » —597
 — » Ա 6801 » —597

Հաղարյան Մ.—156
 Հաղիլըռան—232
 Հալլիխա խան—սես Ղայլխայ խան
 Համէք—118, 119, 298
 Հայթաղ—242
 Հայլխայ խան—269
 Հասախ խան—269
 Հատա դան—142, 166, 511
 Հատըր աղա—415
 Հատն—սես Ղասա դան
 Հարա Եաղիշի 269, 271, 278, 284, 356, 375, 515 517
 — Ուսուֆ—381
 Հարա-Ղոյունլու—սես Կարա-Ղոյունլուներ
 Հարամ—508
 Հարասուֆարյան Ախիջան—488, 491, 496, 497
 — Յարութիւն—496
 Հարիւլ—384
 Հարպանտայ—381
 Հանդրաթ—147, 148
 Հաֆաղարյան Կ.—161
 Հեւոն (ղանաղան)—14, 15, 20, 22, 24
 Հեւոնդ Ա Եւաստեցի—16, 329
 — Թարգմանիչ V դ.—292, 326
 — Պատմիչ—30
 Հեւոնդեան—341

Հեւոնդէս, հայր Ռոդենի—8
 Հեւոնդիոս—318, 319
 Հիաս-աղ-դին Քայ Խոսրով I—62, 86, 87
 Հիաս-աղ-դին Քայ Խոսրով II—148, 168
 Հիաս-աղ-դին Մասուդ II—148, 169
 Հիւն Արսլան Դավուդ—134, 164
 Հիւն Ասլան, հայր Արապչանի—222
 Հոթուն նուր—346
 Հովտ—319
 Հուլա—232
 Հուկաս Աւետարանիչ—298, 319, 340, 378, 572

— Աստրեալ—43
 — Կարնեցի—479, 495, 497
 — Կեղեցի—267, 393, 551
 — Հաղարտեցի—244
 — Երեց, Մերդինում—211
 — զրիշ Ա 2679 ձեռ.—591
 — » Ա 2966 » —595
 — » Ա 6989 » —598

Հուկիոս—23
 Հուկոս—7
 Հիւլալ—137
 Հօրշիպաշի—519, 520

Ճաղ—«Պատրիարք Երուսաղէմի»—69
 — տը Մայլի, «Մարաջախո Դամիլուն»—60
 — տ Մաւլայ, «Մայսոո Դամիլուն»—79
 — տ Պիւն, «Գունթ Ճափուն»—76
 Ճալալ—սես Ջալալ, Խաչենի սերբ
 Ճալալատի—սես Ջալալ-աղ-դին
 Ճահանշահ—սես Ջահանշահ, հայր Հովհաննես
 Թարեցու
 Ճահվար, Ջալալի—269
 Ճաղաթա—152
 Ճանի դան—512
 Ճանիկյան Հ.—473, 478
 Ճանճէ—519
 Ճանփօլատ, Ջալալի Ալի փաշայի հայրը—277, 517
 Ճաւիէ, զուտոր Բալդուին II Եղեասցու—106
 Ճաւսլին, «Գունդ Ուրհայոյ»—106
 — Իշխան—62
 Ճաւֆրէ տը Մարճին—66, 69—71, 74
 — տ Լըզին—107
 — Սարվանդիբարի տերը—71, 104
 Ճաֆար Իսմայիլացի—սես Ջաֆր Իսմայիլացի
 Ճաֆար փաշա—սես Ջաֆար փաշա, Վանում
 Ճերոնիմոս, Թարգմանիչ—44
 Ճէլայդ 57
 Ճէրոնիմոս—43
 Ճիդուֆ 50
 Ճիւ—67
 Ճիհանշահ—սես Ջահանշահ
 Ճիճէպալթ—48

Ճիբաւտ—65
 Ճիանշահ—սես Ջահանշահ
 Ճիանդլի—սես Ջահանդլի
 Ճուան ար Դուրուս—78
 — տը Լըզինայ—78
 — տ Մունֆաւթ—108
 — տը Պիւն, «Գունդն Ճափուն»—69, 72
 — տը Պիւն, «Արսուֆին տերն»—67, 69, 70
 — տը Պիւն, «Տէրն Պերութա»—65
 — տը Պրայն—107
 — որդի Կախթեր տը Պրէնի—108
 — տ Վիլեր—80
 — Յոնուս—67
 — «Սիդայրին տերն»—65
 — «Թագաւորն Երուսաղէմա»—62—64
 — «Գունդն Ճափուն»—73
 — «Թագաւոր Կիպրոսի»—108
 — Անդլ, Թագավոր՝ Հովհան Անհոյ—61, 63, 86, 87
 — «Սայիտոյ տերն»—67, 69, 71, 76, 105
 — սուրբ—39

Մագիստրոսի մայր—555
 Մագնետիոս } —470, 471
 Մագնիսոս }
 Մագնոս—328
 Մագոյ—301
 Մաղայ—301
 Մաղէս—198
 Մաթե—374
 Մաթէոս Զուղայեցի—352
 — աշակերտ Մարգիս Ապրակունեցու—351
 Մաթոսաղա } —118, 298
 Մաթոսաղա }
 Մալաք փաշա, Վանում—361, 377, 396, 401
 Մալաք Մահմատ փաշա—սես Նախուրը
 Մալխայանց Ստ. աղադ.—31, 233, 284
 Մալքաթ—363
 Մախիաղ—202
 Մախար—սես Հեթում Ա
 Մախարիոս—9
 Մախունդ—47
 Մախունդին, Վարդապետիկոսոս Մասէնցիոյ—180
 Մախիդոն Հոդեմարտ—29, 323
 Մահաթ—58
 Մահէ տը Գլէրմունթ—79
 Մահմէդ (նաև Մուհամադ, Մահմատ, Մաուհ-մադ), Իսլամի հիմնադիր—18, 49, 123, 124, 143, 154, 242, 263, 276, 292, 393, 330, 331, 335, 347—349, 377, 381, 389, 391, 531, 554, 582
 — I, սուլթան—351, 353, 392
 — II, » —172, 224, 265, 296, 354, 355, 365, 382, 392, 393, 482, 531

Մանր ժամանակագրություններ—43

Մահմէդ III, սուլթան—247, 248, 268, 269, 271, 272, 278, 356, 394, 516, 518
 — IV, սուլթան—360, 389, 395, 398, 404, 405, 408, 417
 — ամիրզա, որդի Ջահանշահի—210, 218, 222
 — փաշա, Սերաստիայի Իշխոյ—278
 — փոքր, արաբ զորավար—532
 — փաշա, Արաբիկեցի—487
 — Ջալալի—517
 — Ալի խան—522
 — որդի Համիթ I սուլթանի—463
 — խան, Երևանի խան—252
 — Վիլխան Սահմին—սես Թոխմախ խան
 — սես Օկրայ
 — Ռըզա խան—522
 — պաղ, «Ուզուրլու տէրն»—153, 172
 — շահ, Թոռ Անիկ Թեմուրի—443, 446
 — Ֆարուխ Սիար—443, 444
 — աղիմ—սես Աղիմուսան
 — շահ փաղշահ—սես Նասիր-աղ-դին Մուհամ-մեդ
 — արաբ ոստիկան—332
 — ոմն—13
 — պարսիկ զորավար—229, 231
 Մահմուդ—սես Միր Մահմուդ
 — աղա—491
 Մահմադդուլի խան—432
 Մաղաղէլ—118, 298
 Մաղաթիա Ղրիմեցի—351
 — Էղբայր Հակոբ Կարնեցու—541, 542, 546, 582
 Մաղխաղունիք—202, 303
 Մաղսուտ պաղ, որդի Ուզուն Հասանի—153
 — փաշա, Մուշում—493
 Մամայ դան—512
 Մամբրէ Վերժանոյ—292, 328
 Մամդոն—317, 318, 323, 331
 Մամիկոնէից աղա (նաև Մամիկոնյաններ)—30, 318, 557
 Մամլան } —26, 27, 32
 Մամլուն }
 Մանանա, մայր Հակոբ Կարնեցու—541
 Մանանդյան Հ. աղադ.—29, 155, 160, 275, 478, 536
 Մանդասար—225
 Մանաւազ(եանք)—197, 302
 Մանդոս—123
 Մանդակունիք—202, 309
 Մանէճ Ապահունի—327
 Մանիայ—551
 Մանիոս—204
 Մանիու (նաև Մանդու, Մանկու) դան—69, 70, 140—142, 347, 373, 511, 512
 — Տամուր (նաև Դաւուր)—77, 147, 148, 180, 512

Մանուկ (նաև Մանուկ) 1, բյուզ. կայսր—
57, 59, 85, 106, 108, 109, 250, 296, 365,
378
— Չաքարե—79
Մանուկ չուսում-աղ-դին Լաջին—151, 171
— Սեյի-աղ-դին-կալաուն—սես Ալֆի
— Վանուկ—417
Մանուկ 1, Տրապիզոնի թագավոր—168
Մանուկ—358, 395
Մանուկ—72
Մանուկ—301
Մանուկ Ն. (Машкин Н.)—467
Մանուկ (նաև Մանուկ) Ա. Խոստաճարակ—
333, 338
Մանուկ—313
Մանուկ—սես Ալիս-աղ-դին Մանուկ II
Մանուկ—սես Մանուկ Մանուկ
Մանուկ—սես Մանուկ
Մանուկ—48
Մանուկ փաշա—528
Մանուկ (նաև Մանուկ) Ավետարանիչ—
37, 311, 478
— Ունայեցի—32, 82, 111, 116, 163, 164,
274, 372, 503, 537, 533, 583, 585
— Ունայեցի—374
— Ստապալանցի—594
— Բանանայ, Ակունկ—475
— Սեյի-աղ-դին—303, 399
— Ղրիչ № 2519 ձև—594
— » № 6198 » —597
Մանուկ խոճա Մանուկ օղի—474
— Ղրիչ № 6282 » —597
Մանուկ զրզուլ—293, 351
— տեղ, Վարդուկ—419
— Ղրիչ № 4764 ձև—233, 596
— » № 4211 » —595
— » № 8349 » —598
Մանուկ—50
Մանուկ, եպիսկոպոս—41
— պապ—49
Մանուկ—435
Մանուկ Մանուկենացի—406
— Կին Գր. Լուսավորչի 122, 317
— քույր Հեթում Ա.—113
— Սյունաց իշխանուհի—159—161
Մանուկ, զուստը Հեթում Ա.—105
— քույր Հեթում Բ.—սես Ռիքա
— Թեղի—407
— զուստը Բոհեմուհի Մանուկ—109
— զուստը » VI-ի—109
— զուստը Բուհաթ մարդիկ ա Մանուկան-
թի—107
— Կին Հանթի տը Դուրուհի—103, 107
— զուստը Կիսրուսի թագավոր Ոյի I-ի—107

— (նաև Մանուկ) Ջուսան—62, 107
— զուստը Անտիոքի իշխան Ռուբենի—103
Մանուկ—338
Մանուկ Մանուկ 87
Մանուկ Չալապի (նաև «խոջա»)—412, 433
Մանուկանու, Հո. կայսր—14, 466, 470, 472
Մանուկանու } —128
Մանուկանու }
— Պանուկ—7
— Թարգմանիչ—8
Մանուկ Ավետարանիչ—4, 37, 38, 46, 339
— Արեղիանու (նաև Անտոնիոս Ավիլոս) —
7, 23, 40
— կայսր—222—223 թթ.—40
— եպիսկոպ.—28
— » Կիրակոս Վերապետ հակառ-
կորդները—354
— զրիչ—599
Մանուկ Ն. (Markwart I.) պրոֆ.—156—
159, 161, 471
Մանուկ, զուստը Լուիս ա Պիսանի—
169
— զուստը Ոյի ա Լորդենայի—105, 103
— կայսրուհի—108
— զուստը Կիսրուսի թագ.—108
— «ամուսին Պանուկ Բրենդին»—77
Մանուկ 316
Մանուկ զրզ. Մանուկանից—423
Մանուկ Ֆիլ—սես Ալեքսեյ Գուկա Մանուկի
Մանուկի—42
Մանուկանու Վալենտին—46
Մանուկանու Լեհայի—35, 33, 81, 82, 84, 85,
87, 90—92, 173—175, 190, 191, 195, 590
— IV պապ—91
— «Հոսմա հայրապետ»—19
Մանուկանու զի Ասաթի—425, 437, 440, 441
— խալիֆա—479, 480, 497
— Գաղատացի—413
— Փարսի 363
— Մեղրեցի—522
— քանանայ—526
— վարդապետ—524
— » նվիրակ—522
— » «Նորոգեաց զՎարդիկ հօր եկե-
ղեցին»—419
— որդի որ. Մանուկ—321
— ոմն—513
— զրիչ № 835 ձև—377, 593
— » № 1502 » —594
— » № 2191 » —591
— » № 2939 » —599
— » № 4732 » —596
— » № 7087 » —592
Մանուկի—306

Մանուկ—14
Մանուկի—104
Մանուկ—սես Մանուկ
Մանուկ—106
Մանուկ, տիրացու—530
Մանուկանու, Հո. կայսր—9, 41
— (նաև Մանուկանու) Դալա—468, 469, 471
— Հո. կայսր—42
Մանուկանու—469, 471
— (նաև Մանուկանու)—469, 471
Մանուկանու (նաև Մանուկանու)—470, 471
Մանուկանու—42
Մանուկանու—42
Մանուկ—167
Մանուկանու, զուստը Բալդուին II-ի—84, 103,
113
Մանուկ Չանուկ } —86
— Աղ Չանուկ }
— Ասլան 152
— Աղբաթ—սես Ասլան
Մանուկ Դանուկ—90
Մանուկ էլ Մանուկ—90
— Վախանիս } —134, 139
— Ֆախրանիս }
Մանուկի—253
Մանուկի—595
Մանուկի Բեկ Լ. պրոֆ.—155, 161
Մանուկի—32
Մանուկի, Սեյի-աղ-դին առաջնորդ—525
— աշակերտ Ներսես Բեդուկի 357
— աթոռակից Դավիթ Դ. կաթողիկոսի—357
— աշակերտ Գր. Տաթևացու—351
Մանուկ, հայր Հովհաննիսի Մանուկ—235,
238, 250
— մանուկ—525
— եղբայր Հանուկ կանոն—541
— Պարսից թագավոր—121
— զրիչ—594
Մանուկ—301
Մանուկ—414
Մանուկ—319
Մանուկ—5
Մանուկ—299
Մանուկ (նաև Մանուկ) Մանուկ—14, 292,
325—328, 311, 370, 519, 557
— ուսուցիչ Դավիթ Բաղդեցու—287, 289,
359, 362, 363, 377, 417
— Ամենափրկիչ առաջնորդ—423
— որդի Մ. Նազարի—210, 214
— Վարդան Բաղդեցու համախոհները—387
— ոմն—529
— մեկ ուրիշ—529
Մանուկի—33, 81
Մանուկանու Արծրունի—323, 324
Մանուկ Գուսնի—201, 329

Մանուկ Մանուկ } —սես Ալֆի
Մանուկ Մանուկ Ալֆի }
— Բեդուկ—սես Փամիլ Մանուկանու
Մանուկ Յալալ—61
Մանուկ, զուստը Բոհեմուհի II-ի—106
— Կին Բոհեմուհի IV-ի—107, 109
Մանուկ Նաուր—սես Նաուր Նաուր-աղ-դին Ման-
ուկանու
Մանուկ—սես Մանուկ IV
Մանուկի Բեկ—525
Մանուկ աղա օղի—սես Մանուկի Մանուկ աղա
Մանուկ փաշա—474
Մանուկ } —202, 309
Մանուկանու }
Մանուկի Ասլան 87, 291, 341, 342, 365,
372, 389, 401, 590
— II (նաև Մանուկի) —23, 51
— III բյուզ. կայսր—23, 24, 52
— IV » » —334
— VI » » —334
— VII » » —32, 365
— IX » » —182
Մանուկի Պանուկ (VII)—71, 75, 89, 147
Մանուկ V?—27
Մանուկ Դանուկ—303
— Պանուկ—155, 310
— որդի Տիգրանի քրոջ—311
Մանուկանու—326
Մանուկ Համբեցի—191, 193, 423
— աշակերտ Գր. Կամախեցու—259, 268,
278, 592
— երեց, Հով. Թուրքուհու Բեկեր—413
— քանանայ, Ակունկ—475
— Սեյի կիլիկ.—541, 551
— վրդուլ—423
— երեց, զրիչ—591
Մանուկ—523
Մանուկ—238, 250
Մանուկանու—443, 446
Մանուկանու «աղա զուստը»—275
— պապ Հովհաննիսի Մանուկ—238, 250
Մանուկ-Վեյի—430, 431, 434, 433
— Հասան—սես Հասան Բեկ
— Մանուկ—430, 431, 433, 437
— Շամդին—483
Մանուկի Ակունկ առաջնորդ—476, 477
— զրիչ № 5582 ձև—423, 597
— Բուհանու զրիչ «Բաղդի օրինակ»—289,
592
— քանանայ, զրիչ № 178 ձև—592
— » Վանուկ—411
— վրդուլ—361
— I ? բյուզ. թագ.—22
Մանուկի Գ. 96
Մանուկ—սես Մանուկի 111

Միքելանջո—45
 Մլակեր Կ. (Mlaker K.)—156—159
 Մլեհ—100, 102, 103, 112, 205
 Մլիթար Այրիվանցի—162, 163, 370, 503
 — Անեցի—506, 591
 — Գոշ—236, 288, 289, 343, 344, 482, 591, 595
 — վարդապետ «Յարեհույ»—519
 — Ուշքիլիսայի առաջնորդ—524
 — Երուսաղեմի նվիրակ 1695 թ.—418
 — Սասնեցի—348
 — Ռշտունի, աշակերտ Հովհ. Որոտնեցու—351
 — «Տաթևու»—352
 Մլիթարյանց Ա.—160
 Մկրտիչ Նազաշ—210, 214, 265, 354, 375, 393
 — Հոդեցի—293, 353
 — Փայտարանցի—352
 — որդի Դավիթ երեցի—238
 — Ժամանակագիր—507, 519
 — աշակերտ Գր. Տաթևացու (երկու անձնա-վորութիւն, զուցե միևնույն)—351, 353
 — ընկեր Թ. Մեծօփեցու—374
 Մկրտիչ, տիրացու—531
 Մկրտում—530
 Մյուլլեր Ա. (Мюллер А.)—85
 Մովսէս Բերդ—45, 118—120, 262, 298
 — Արծկեցի—216, 224
 — Խորենացի—15, 154, 195, 196, 199, 207, 232, 291, 292, 294—296, 305, 322, 326, 328, 366—370, 374, 466, 467, 471, 543, 544, 549, 567, 573, 577, 583, 585
 — Կաղանկատուցի—366
 — Տաթևացի (նաև Խոտանացի)—295, 297, 357, 358, 361, 376, 428, 566
 — Տփեցի—352
 — Բ. Եղվարդեցի—17, 123, 125, 126, 329, 330
 — «Յուրառալայ եպիսկոպոսն»—126, 156
 — «Միջիգեղեցի»—523
 — Քերթոզ } —սես Մովսէս Խորենացի
 — Քերթոզայր }
 — վրդպ.—361
 — վրդպ. «միւս»—361
 — գրիչ—597
 — «Գող չեպիսկոպոսն»—363
 Մոն—աղ-դին Անար—84
 Մողբով—սես Մովրով
 Մոնղոլական զինաստիւ—435, 436, 440, 445, 446
 Մոսոր—301
 Մովրով—269, 272, 358, 519, 520
 Մուղղլին—սես Մուղղլ-աղ-դին Զեհնեղար
 Մուղղաֆար Սեյֆ-աղ-դին Կուսուղ—70, 89
 Մուղղամ Թուրանշահ—89

Մութագա փաշա—277
 Մութղղ-աղ-դին Զեհնեղար—443, 446
 Մուլայ—151
 Մուհամմեդ (նաև Մուհամադ) I, II, III, IV—
 — սես Մահմեդ I, II, III, IV
 — Եղիզար—223
 — սես Մահմեդ, որդի Զեհնեղարի
 — սես Մահմեդ Եան
 — Խուղարենդեհ—սես Խուղարեղայ
 — Փեհլեան Զեհնեղ—504
 Մուհեմէտ փաշա—272
 Մուհեմ-աղ-դին Աուրենդղեր Ալեմդեր—429
 436, 442—446
 Մուհշի—535, 598
 Մուշեղ, Կարսի թագաւոր—501, 503
 — Կթղ.—սես Մուշե
 Մուշե—16, 292, 326, 328
 Մուշեղ Մամիկոնյան, IV դ.—324, 370
 Մուսը զը Բօրբ—սես Սէրնիս II
 Մուսղաս—սես Մուրքասըր
 Մուսէ զան—512
 Մուսլի փաշա—382, 414, 483
 Մուստաֆա (նաև Մուսթաֆա) I—258, 268—
 270, 277, 356, 358, 394
 — II—405
 — III—451, 453—458, 461, 490
 — Լալա փաշա—սես Լալա Մուստաֆա փաշա
 — փաշա, վաղեր—271
 — փաշա Շահսուվար օղլի—489
 — Տիվրիկի զապիթ—463, 464
 — Բեկ, Զալալի—517
 — Բակ—486
 — վաղեր (առնաուտ)—565
 — փաշա, Մարդվանում—528
 Մուսամփաշա—236, 238
 Մուսթասըր—142, 347
 Մուրատ (նաև Մուրադ) I—349, 392
 — II—353, 392
 — III—241, 244—247, 251, 254, 255, 259, 267, 269—272, 355, 375, 376, 394, 516, 518, 535
 — IV—258, 269—272, 277, 358, 360, 395, 396, 400, 412, 428, 482, 518, 520, 523, 564, 565
 — Բեկ—211
 — Արծկեցի—493
 — Ալեքս, փաշա—277
 — փաշա—270
 — փաշա, Հալեպում—516
 — գրիչ—593
 Մուրթուղա փաշա, Վանում—488, 489
 — փաշա, Թուրքում—270
 — » Վանում—483
 — Կոշայ—485
 — ոմն—519

Մուրթուղալի Խան—522
 Մուրթուղաղլի—522
 Մուրացաւան աղղ—307
 Մուրիկ—սես Մորիկ
 Մսերյան Մ.—235
 Մրիբ—6
 Մըջմիկ—323
 Մրւան—332, 333
 Մօնամաթ—364
 Մօսէս պատմագիր } —սես Մովսէս Խորենացի
 — Վիսպար }
 Մօսէս } —սես Մովսէս Բերդ.
 Մօվսէս }
 Մօվսէս «Կորովարան զրբազան վարդապետ»,
 1713 թ.—436
 Մօրիկ—17, 277, 304, 330, 332
 Յարաս—սես Աբաս I, Պարսից Եան
 Յարգար—սես Աբգար
 Յարեթ (նաև Յարեթ)—197, 298—301
 Յարեթի—299
 Յարուսալ—342
 Յաղարպա—4
 Յաղամ—սես Աղամ
 Յաղատին—սես Վիսա-աղ-դին Քայ Խոսրով III
 Յաղատին Քայքաուտ—սես Իզգ-աղ-դին Քայ
 Քալուս I
 Յաղկերտ Վամեհան—4
 — «Թոռն Խոսրով»—12
 — I—326, 327, 331, 469
 — II—328, 331
 — III—332
 Յալատին } —սես Ալա-աղ-դին Քայ Քուրաւ I
 Յալատին }
 Յալեսանոս Կրօնավոր—սես Ալեքսանոս Կրօ-
 նավոր
 Յալթրերաւ—58
 Յակոբ, Բերդ—118, 120, 363
 — Մծբնայ հայրապետ—398
 — ալմանդ.—4
 — Ա. Կլայեցի—74, 145, 148, 167, 347
 — Բ. Անավարդեցի—348, 373
 — Գ. Զուղալեցի—200, 357—359, 361, 414
 — Ե. Շամախեցի—490
 — Կառկաւեցի—519
 — Ղրիմեցի—392
 — Կարենցի—549: Տես նաև Հակոբ Կարենցի
 — Տիվրիկի—449: Տես նաև Հակոբ Տիվրիկի
 — սես Զոն
 — «Ի Վաղբնդու»—352
 — Բոստացի—352
 — Գր. Լուսավորչի հորաքրոջ որդին—319
 — Սրուանձտեհանց—479
 — ճգնավոր—351
 — քահանա—226

Յակոբ, «Մեծ առաքինի վարդապետ»—351, 352
 — (Զանադան)—351, 523, 536
 Յակոբոս—4
 Յաղէքսանդր Մակեդոնացի—սես Ալեքսանդր
 Մակեդոնացի
 Յաղուր—427, 435, 515
 Յամիր Յամգայ—սես Ամիր Համգա
 Յամիրխան, Թավրիզի իշխան—241
 Յան Սորենկի—սես Սօլեցկի
 Յանակ—սես Անակ
 Յապաղա—սես Աբաղա
 Յապետոսիւ—299
 Յառաքեալ—սես Առաքել վրդպ. Իրիգար Վա-
 դարձապետն աթոռակից
 Յասան աղա—485
 Յասարթ բաղ—սես Հասարթ բակ
 Յարապ—149
 Յարեղ—118, 298
 Յարիկ Զայրի օղլի—450
 Յարմուհեանց աղղ, տոհմ—սես Արմուհեանց
 աղղ, տոհմ
 Յարդուհ, Հասան Զալալին սպանողը—143
 Յարտաւան—սես Արտաւան
 Յարուսին ուսուցիչ Յակոբ Տիվրիկեցու—
 447, 449
 — ոմն—522
 Յաւան—301, 305
 Յենովս—սես Ենովս
 Յեսու Նաւեայ—118, 199, 305
 Յեալ—սես Աղիկ Սեյֆ-աղ-դին Աբու Բեկ I
 Յեալա—298
 Յերակ—սես Հերակ, Բյուզ. կայսր
 Յիսաի—սես Եսայի Ա եղիպատեցի
 Յիւանոս—սես Յովիանոս
 Յորեանոս—12, 44, 470, 471
 Յոկար—սես Յովար, կրդ. Հայոց
 Յոհան Ակնեցի—473—475
 — Արծկեցի—353
 — Թարգմանիչներէց—292, 326
 — Մանդակունի—15, 328
 — Ոսկերեքան—13, 341
 — Որոտնեցի—351, 352, 374, 392, 531
 — Կաթղ. Հայոց—սես Յովհաննէս Բ
 — «Ի Տեկորա»—18
 — Ծարեցի—սես Հովհաննիսի Ծարեցի
 — որդի Շամախի—310
 — բարեկամ Ումեկի—139
 — Մայրալմանեցի—127
 — Օձնեցի—սես Յովհաննէս Օձնեցի
 — (զանազան)—4, 26, 351
 Յովար ալղ.—319
 — Կաթղ. Հայոց—22, 334
 Յովակիմ Քանքեցի—462, 465
 Յովհաննէս (նաև Յոհաննէս) Աւետարանիչ—
 3, 5, 39, 52, 340

Հովհաննէս «Աւագընէցն սր. Յոհաննիս»—55
 — թարգմանիչներէն—92, 326
 — Թիւթիւնչի—359, 412, 413, 588
 — Գառնեցի—345, 347
 — Մեծոփեցի—351, 353
 — Սմբատ—132, 133, 204, 263, 338
 — Հերմոնից—293, 352, 353
 — Ուրհայեցի—359
 — Փափէնցի—293
 — Կալիսկոպոս—սես Անգրեւսոս
 — Ժամանակագիր—32
 — Տուեցի—144
 — Կողեսն—131, 262, 279
 — Ծարեցի—237, 244, 250, 253: Տես նաեւ
 Հովհաննէս Ծարեցի
 — «Նըւատ» } —սես Հովհաննիսի Ծարեցի
 — Ծարեցի }
 — Կղարայր Հիթուս Բ-ի—70
 — սես Հեթուս Բ
 — I պապ—47
 — II? » —49
 — VII » —50
 — X » —53
 — XI » —53
 — XII » —53
 — XIV » —54
 — հայր Անակլետոս I պապ—40
 — հայր Բէլարիոս I պապ—47
 — Բ, Կթղ. Հայոց—16, 18, 29, 292, 329, 330
 — Գ, Օձնեցի (նաեւ Աւձնեցի)—20, 128, 129,
 333, 334, 381, 558, 575
 — Դ Ովայեցի—23, 335
 — Ե Դրասխանակերտցի—24, 316, 336: Տես
 նաեւ Հով. Դրասխանակերտցի
 — Զ Ստեցի—62, 64, 343, 344
 — Սարկավազ—341
 — որդի Երզնկայի Սարգիս Կալիսկոպոսի—
 146
 — Քոլոզ—480: Տես նաեւ Հովհաննէս Քոլոզ
 — «Ի վաղընդուն»—374
 — սես Տրդատ III
 — Կալիկ—սես Յոհան Որոսնեցի
 — Երեց—211
 — (Սարկավազ)—341
 — որդի Բարբար Հովհաննիսի—491
 — Կրօնավոր—233
 — Վահան, մարգարան—329, 371
 — Պեղիէոս—սես Կալաւման Պաւլֆեւա-
 լէն
 — (զանազան)—342, 352, 354, 361, 362,
 374
 Յովսէփ Ղափանցի—413
 — «Ոհանավանից առաջնորդ»—423
 Յովսէփ—303
 — բերդ—118, 588

Յովսէփ Կթղ. Աղվանից—340
 — Ա, Հոգոմցի—292, 326—328
 — Բ, Փարպեցի—22, 334, 335
 — «Եպիսկոպոս Ի Կողմանցն Անտիոքայ»—
 341, 343
 — Արդու թխանց—497, 509, 529, 537
 — վարդապետ, հիշված 1247 թ.—140
 — Խառարաստից—353
 — Նահատակ—531, 563
 Յովսէփոս պատմագիր—սես Յուսէփոս պատ-
 մագիր
 Յուզա Գաղիղէացի—3, 2
 — Մակարէ—310
 — (զանազան)—150, 296, 314
 — ազգ—303, 303
 Յուզայեան—336
 Յուզաս—սես Էնիֆա
 Յուլիան—սես Հուլիան
 Յուլիանոս—12, 44, 277, 321, 376, 452,
 468, 470, 471
 Յուլիոս—43
 Յուլիանոս (Հալիկառնացի?)—12
 Յուլիոս—238, 250
 Յուսան, Շամաթից—352
 Յուսակ—199, 305
 Յուսէն աֆանտ—358
 — փաշա—488
 Յուսէփ—սես Յովսէփ Ա
 — սես Յովսէփ Բ Փարպեցի
 Յուսէփոս պատմագիր (Իմա Փլավիոս)—4, 28
 Յուսիկ—Դր. Լուսավորչի թու—12, 321, 322
 — հայր Առեֆանի—317
 Յուսուփ } —129, 162, 163, 337
 Յուսուֆ }
 Յուստի Գ. (Justi F.)—162
 Յուստիան—16
 Յուստիանոս I—16, 17, 47, 50, 123, 329
 — II?—50
 — «Երբորդ»—50
 Յուստին I—47
 Յուստինա II—20
 Յուստինա } —17, 47
 Յուստինոս }
 Յուստոս Կալիսկ.—6
 Յուրէկ—սես Օգրէկ
 Յոհան Ակնեցի—սես Յոհան Ակնեցի
 — Յոհանեցի—սես Յովհաննէս Օձնեցի
 Յոհաննէս Իմաստասէր—սես Նախարար
 — Պրլուզ—551
 — Կալիսկ. Խաչկավանքի տվանդական կառու-
 ցող—572, 577
 — սես Տրդատ III
 — Սմբատ—սես Յովհաննէս Սմբատ
 — Արճիշեցի—228, 230
 — արեղա—492

Յոսման—սես Օսման !
 — սես Օսման Յուզգեմի
 Յոսեփ—սես Յովսէփ Գահասակ
 Յովսէփ—սես Յովսէփ Ա Հոգոմցի
 Յովսիայ—303
 Նաասոն—297
 Նարեկոգոմոս (նաեւ Նարեկոգոմոս)—
 120, 199, 306, 319, 391
 Նադիր (նաեւ Նադիր) շահ—425, 426, 434,
 439, 536
 Նազար խան—սես Նախարար
 Նազուխան—238, 250
 Նաթանիէլեան—102, 111
 Նալբանդյան Հ.—86, 90, 93, 167, 170
 Նահապետ Եղեմացի—418—421, 423
 Նազալ վարդապետ—սես Միքիլ Նազա
 Նամաթ—485
 Նաման ազա—485, 496
 Նասիր-ադ-դին Հումայուն—427, 435, 443
 Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդ—440, 442, 445
 Նասիր Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդ—183, 192
 Նասիր Սալախ-ադ-դին Յուսուֆ—89
 Նասիր Սալախ-ադ-դին Յուսուֆ—59, 60, 85,
 86, 135, 164, 263
 Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդ II—164
 Նասիր Դաուդ-Քարաբեցի—88
 Նասուֆ, փաշա—270
 Նավրէլիա—40
 Նարկիոս } —Թերեւս միեւնոյն անձնավորու-
 Նարոնոս } թխան—9, 40
 Նաւայի փաշա—519
 Նաւայ—118, 199, 305
 Նաւուզ (նաեւ Նաւուզ)—150, 512
 Նարովր } —119, 298, 567
 Նարուր }
 Ներսիս—սես Ռէլ
 Նեկտարիոս—13
 Նեւ—9, 293, 391
 Նեոտորիոս—45
 Ներշապուհ—328
 Ներոն—4, 38
 Ներուս (նաեւ Ներուս)—5, 28, 39
 Ներսէ (նաեւ Ներսէ) աղանդ.—200, 307
 — մարգարան—204, 332
 — Կամարական—332
 — որդի Շապուհ I—331
 — (զանազան)—321, 358
 Ներսէս (նաեւ Ներսէս) Ա Պարթև—12, 13,
 133, 146, 178, 190, 321—325, 341, 346,
 369, 468, 551, 557, 572, 573
 — Բ Բաղրեանցի—16, 329
 — Գ Իշխանցի—19, 310, 331
 — Դ Շնորհալի—59, 84, 121, 310—342, 365,
 372, 503, 544, 575, 579, 585, 593

Ներսէս Լամբրոնացի—85, 340, 343, 594
 — Պալիկնց—35, 173—175, 178, 179, 190—
 193, 195, 196, 207, 208, 534
 — որդի Լեոն Գ թագավոր—98, 105
 — Կլայեցի } —սես Ներսէս Դ Շնորհալի
 — Շարակնասաց }
 — Գնունեցի—237, 238
 — Սերաստացի—519, 523, 537
 — Բաղիշեցի—362
 — Բեղլու—356, 400
 — «Հերապետ»—362
 — Կթղ. Աղուանից—144
 — զրիչ Ա 3276 ձեռ.—591
 — » Ա 3965 » —591
 — (Փոքր) արեղա—233
 Ներվա—սես Ներուս
 Ներսիս—109
 Ներսիս—սես Նիկուսիյար
 Նիկանովր (նաեւ Նիկանովր)—սես Սեփեկոս
 Նիկանովր
 Նիկալ տը Սալիմ-Ումեդ—119
 — Քրէր «Ի կարգէ Բրէջուրացի»—78
 Նիկալուս «Մայրոս Ոսպիթիւն»—77
 Նիկալայոս I պապ—52
 — II » —55
 — ? » —78, 79
 Նիկափոր } —22, 26, 365
 Նիկիփաւո }
 Նիկիփոս }
 Նիկողայոս Սալիմ—34
 Նիկողոս վրդապ.—527
 — զրիչ—598
 Նիկոմոս—122
 Նիկուսիյար—442, 445
 Նինոս—196—198, 290, 298, 299, 304, 305
 Նինուս—199, 299, 305
 Նիւքար—304
 Նշանյան Մ.—257
 Նոմէրիանոս—42
 Նոյ—118, 119, 195, 197, 289, 291—293,
 298—301
 Նոյեմբար—298
 Նոյիզեկ Թ. (Nöldeke Te.)—371
 Նովյորի—167
 Նորայր—199
 Նորմանդական դինաստիա—82
 Նորբան—սես Նուր-ադ-դին Մահմուդ բեկ
 Չեղի
 Նուրատին, որդի Բաղէշի Ավդալ բեկի—361,
 397
 — Հալեպուս (հալեպուս Ավդալ Նուր-ադ-
 դին Ալին 1186—1196 թթ.)—342
 Նուր-ադ-դին Մահմուդ բեկ Չեղի—110,
 112, 114

Նօթա խան—151
Նօն աղա—420, 486

Շարքաթ—սես Շամբար
Շաթըր—415, 483
— (ուրիշ)—492
Շալջյան Ս.—480
Շահադիդ Ե.—253
Շահալամ—սես Կուսք-ադ-դին Շահ-Ալի Բա-
հադուր Շահ
Շահակ—13, 324, 325
Շահապ—230
Շահրանուար—164
Շահրադ—սես Աբաս I
Շահէն—494
Շահի-Արմէն—134, 164
Շահիջհան—սես Շինար-ադ-դին Շահ Զեհան
— } —սես Ռաֆի-ադ-դաուլ Շահ-
— փաղան } Զեհան II
Շահմասուր—319
Շահմուրադ—588
Շահմելիք—214
Շահնազար խան—436
Շահնազարյան Ս.—165
Շահնշահ—սես Սմբատ Բ
— որդի սպասուոր Զաքարի—136, 144
— Վրաստանից—151
Շահպատին—144, 264
Շահուխ—171, 223, 514, 515
Շահսուլթան Ռուսէին—523
Շահսուլար—489
Շահվարադ—սես Խոռիան
Շամամ—230
Շամամխաթուն—238
Շամբատ—199, 306
Շամդդին սարուն—420
Շամիրամ—196—198, 290, 291, 299, 304,
305
Շամխալի տուն—430
Շամշադրամ—313, 368
Շամս-ադ-դին Մուհամմեդ Զուլեյխին—148,
150, 168
Շարան—419
Շապան աղա—483
Շապուհ I—41, 81, 317, 318, 331
— II—44, 81, 319, 321, 323—325, 331, 468
— որդի Հադիբեկ I-ի—201, 326, 469
— որդի Աշոտ Ա-ի—501, 503
Շատուն (նահ Շատուն)—419, 484
Շարա—303, 309
Շարաֆ-ադ-դին (Chéref-ouddine)—366
Շարաֆ խան—387, 417
— Ամիր—227, 228
— բեկ } —232
— սարուն }

Շաւարդ—199, 305
Շեմս-ադ-դին Ռաֆի ադ Զեհան—442, 443,
445
Շիրադ—սես Արսալադ Բ
Շիրադ-ադ-դին Շահ Զեհան—429, 436
Շիրվան—520
Շիրին—465
Շիրվան—529
Շիրվան—227
Շմաուն ափանդ.—310
— Տաթևից—293, 353
Շմէլդդին—381
Շմուէլ (նահ Շմաւէլ)—15, 327
Շնաւուր—529
Շրուանշահ—31
Ողոհի—316
Ողոստոս—3, 120
Ոլոմպիա—322, 323
Ոհան վրդպ. Ազուլխանից—423
Ոհրան—սես Օրհան
Ողբիանոս—324
Ոյկ, Կայսր Իսախան—53
Ոյկ I, թագավոր Կիւրոսի—62, 63, 71, 87,
109
— ա Լրդինայ «Պայլ Կիւրոսի» և ապա թա-
գավոր Կիւրոսի—71—74, 77, 78, 91,
105
— Բուկայի «Մայստուն Ոսկէթլուն»—77
— «Գունդ տը Պրայն»—108
— Լեոն Բ թագավորի թուրադէկա գծով—108
— զանազան—107, 108
Ոյկէթ—74
Ոյրբանոս—71, 72
Ոնորինոս, որդի Թէոդոս I-ի—45, 325, 470
— II—սպառ—57
— III » —63, 65
— ? » —78
Ոսկան, ժամանակագիր—508, 521, 536
— Չնուշեցի ?—527
Ոսկեանք—314, 578
Որմիսդ Սոսորով—10
Որմիդդ (զանազան)—331, 332
Որոգեն—8
Որոգինէս (նահ Որեզենէս, Որոգենէս)—8—
10, 28, 40, 41
— III սպառ—58
Որդոս—10
Ուայիս պէկ—211
Ուզուն Հասան—սես Հասան բէկ
— Մահմատ—սես Մուհամմեդ III
Ութմանիկ—233
Ուլամա (նահ Ուլամէ)—227—229, 231, 232
Ուլուխան—250
Ուլտանես—154, 155

Ուկ—180
Ուզուրլու Մուհամմեդ—սես Մահմէս սպա
Ուզուրսուլթան—522
Ումէկ—139, 145
Ույանիս—212
Ունկուդաց թաթա—266, 355
Ունորէս—սես Հոնորիոս
Ուշուշի—438
Ուսկուն հանք—491
Ուսուֆ—սես Նասիր Սալահ-ադ-դին Յուսուֆ
— սես Յուսուֆ
— փաշա Ղարսեցի—489
— կոր—486
— Չաթրաիլ օղլի—418
Ուսպենսկի Ֆ. (Успенский Ф.)—ակադ.—
85—87
Ուտէացոց ազգ—309
Ուրախան—սես Օրհան
Ուրբանոս I սպառ—41
— II սպառ—56
Ուրուխան—238
Չաթրաիլ—418
Չալրիս—450
Չաղատա—168, 346
Չամշյան Մ.—111, 156, 173—175, 235, 467
Չանկ (նահ Չրնկ) դան—137, 141, 345
Չարմադան—139, 345, 346, 372
Չաւան—151, 512
Չէնկէլի-բէկ—459
Չիբեբի—47, 48
Չիլտէպերթ } —48, 49
Չիլտրպայրդ }
Չիլտէպայրա }
Չիլտրիկ—46, 49, 51
Չիլտրին—51
Չիլտէպէրս—47
Չիլիկի—26
Չունակ—323
Չամար—412, 483
Չալան—սես Չաւան
— աղա—490
Պալաուդ—սես Միխայիլ Պալեոլոգ
Պալթուն } —150, 171
Պալթան }
Պալիալուդ—սես Միխայիլ Պալեոլոգ
Պալիան տը Պլին (նահ Արսուֆի և Ակալի
սպառ)—67, 69—71, 74, 76, 107
— «Տեքն Պերթա»—66, 67
— «Սայիտոյ տէրն»—66
Պալհաւունոյ ազգ—339, 340
Պալհաւոս—311, 312
Պահաուր խան—523
Պահաւունիք—121, 122

Պադոին I—50, 56, 83, 106, 110, 340
— II տը Պուրդ—56, 57, 83, 84, 106, 108,
113, 340
— III—58, 84, 106, 113, 340
— IV (Գոդի)—59, 85, 106
— V (Փոքր)—59, 85, 95, 106, 113
— Ֆլանդրացի—61, 86
— տը Պլին—107
— ոմն—62
Պանոյն—199, 306
Պալադիս I—265, 349, 351, 381, 392, 534
— II—265, 266, 355, 393
— որդի Սուլեյման I-ի—267, 275, 355,
393, 515, 518
Պալանշար—150, 170
Պալապիս—198, 304
Պալտար նուի—70
Պալտարայ—80
Պալտու } դան—150, 169, 512
Պալտա }
Պալիտուր—153
Պալիտուրաց (նահ Պալիտուր) ազգ—152,
213
Պանուլիֆ—54
Պաշու } —սես Ռաշու
Պաշու }
Պապ, Արշակունի թագավոր—13, 178, 204,
207, 292, 323, 324, 369, 370, 468
— Թոռ Գր. Լուսավորիչի—12, 321
Պասկալ—56
Պասմաճյան Գրիգոր—461, 465
Պասքամ—200, 309
Պատկանյան Բ.—236
Պատմաբան—սես Հով. Դրասխանակերտցի
Պատրիսիոս—35
Պարախ—146, 168
Պարես—198, 305
Պարթենիկոս } —5, 28
Պարթիկոս }
Պարիկ աղա—491
Պարիկիարուխ—սես Ռուկն-ադ-դին Աբուլ-
Մուգաֆֆար Բարկիարուխ
Պարոնլոյս—284
Պարոյր (նահ Պարույր Սկայորդի)—199, 305,
306, 366
Պարպար—46
Պարքայ—147
Պաւոս, հայր Լեոն II սպառ—48
— սես Պոդոս Առաքել
Պաւսաֆանց—սես Պեք Կայրան
— IV սպառ—48
— VII » —54
Պաւրֆիրայք—45
Պաւրֆիրաւէ Կալաժան—սես Կալաժան
Պաւրֆերաւէն

Պեխ—266
 Պեղատու—սես Պիղատու
 Պեմուհու, Անտիոքի մի քանի իշխաններ
 «բրինձ» և «որանց ժառանգներ»—60—62,
 65, 68, 71, 76, 88, 105, 106, 108—110,
 113, 114
 — «Բրինձ Դարանդին»—108
 — «Արդի թագաւորին կիսորոսի»—78
 — (զանազան)—63—65, 77, 103—110
 Պետրոս Առաքեալ—4, 37—39, 48, 51, 319,
 403
 — Աղեկանդաղի—11
 — Բրովաւստ—54
 — Ա. Գետաղարձ—263, 338, 339, 381
 — «Պատրիարք Անտաքոյ»—61
 — Շաւղէրէց—49
 — Սարկավաղ, ժամանակագիր—508, 590
 — Վրդպ. Կարինուս—542
 — Երուսաղեմի պատրիարք—479, 497
 — Եպիսկ. «Թագէտի Առաքելոյ»—353
 — զրիշ № 947 ձեռ.—593
 — » № 4034 » —595
 — (զանազան)—28, 362
 Պետրուշեւսկի Ի. (Петрушевский И.)—222,
 223
 Պերձ—199, 305
 Պերոզ, Պարսից թագավոր—303
 — որդի Հազկերտ II-ի—328, 331
 Պերոզամատ—331
 Պէմուհու, «Գունդին Կոստիկոս»—178
 Պէթթ—66
 Պիլարդու—188, 512
 Պիղատու ամանդ.—3, 37, 313
 — ոմն—476
 Պիշխուր—150
 Պլանչ—68
 Պղատան—50
 Պյոտր I—402, 408, 426
 — հայր Լեոնի—84
 Պնդուխտար—70—76, 90, 91, 145—147, 168,
 533
 Պնէթ Զաքարիա—79
 Պնէթ Կայզան—80
 Պոզոս Սամուսացի—10
 — Գ. Վանեցի—462, 465
 — Գովառցի—385, 399, 594
 — «Հայրն Վարդապ»—532
 — մահանոսի—529
 — զրիշ—593
 Պոմպէոս (նաև Պոմպիոս)—155, 310, 311
 Պորփիր—374, 375
 Պուզա Զնքաւան (նաև Թուլար Բուզա)—148,
 512, 533
 Պուզաղուշի—150
 Պուսաթ—145

Պուսաթ } —սես Աբու Աւիդ
 Պուսաթ }
 Պուրկոյն—107
 Պոլիմ—199
 Պոլոմիդ—201
 Պարբաին Պէկապա—սես Պնդուխտար
 Պրաւրոս 10, 42
 Պրաւրիկ—42
 Պրնճեր—«Կայսր Իսալիոյ»—3
 — իտալական կայսր Ոյկի որդի—53
 Պոզոս Առաքեալ—4, 13, 38, 39, 319, 341,
 563
 — Ակնեցի—475
 — ոմն—340
 Պոզքեր—470
 Պորֆիրոսէ—սես Կալաւման Պաւլոսիւն
 Զարբ «ամիրապետ»—335
 Զալալ, ինչնի իշխան—143, 144
 — Թաւրա—147
 — սես հաջորդ
 Զալալադին—134, 137, 165, 345
 Զալալյան Հասան—437
 Զահար—24
 Զաղաթա, մոնղոլ զորավար—143
 Զաղաթէն—515
 Զամասոյ—7, 332
 Զանգուլ—484
 Զանիպէկ } —514, 534
 Զանիքիկ }
 Զառլ I—50, 51, 82, 179
 — II—52
 — III—53
 — Մարդէլ—50, 51
 — որդի նախորդի—51
 — Մայն—51
 — որդի Պիպինի—51
 — Կորայր Լուդովիկոս IX—68, 71
 — «Ըռէ», Սիցիլիայի թագավոր—72, 74—76,
 78, 109
 — (զանազան)—51, 55
 Զալաթիսան—530
 Զաֆար Ներքինի, Թարվեղի իշխող—245,
 248, 249, 255, 356
 — (նաև Զաֆր) Իսմայէլացի—142
 — փաշա, Վանուս—416, 483
 — աղա—483
 — մուլա—554
 Զալալ-ադ-դին Միքանշահ—սես Միքանեան
 Զիսամուս—143
 Զհանդիր (նաև Զահանդիր)—209—213
 — Հնդկաստանի մոնղոլական զինաստիւյից—
 443
 Զհանշահ (նաև Զահանշահ, Զհանշահ, Զի-
 հանշահ)—152, 153, 171, 209, 210, 213,

214, 216, 218, 222, 223, 265, 427, 435,
 482, 498, 514, 515
 Զհանշահ (նաև Զահանշահ)—հայր Հովհաննէս
 Մարեցու—235, 236, 238, 244, 250, 253
 — սես Ռաւեան Ախսար
 Զհուտ Սահիպ Դիւան—սես Սադ-ադ-Դովլե
 Զոհաննէս, Հո. Պապ—189
 — Մնուր—սես Հեքում Բ
 — Կորայր— » » »
 — «Վարդապետ սիվիլական»—176
 Զոհկապ—148
 Զուան 205
 Զուաշիր «Արքայն Հեփթաղաց»—316
 Զուանշիր «Իշխան Բաղաց»—333
 Զուհի Կասար—170
 Թագաւ—298
 Թագուլի Սուլթանցի—սես Ընայուլ քր Սայ-
 ռուկ
 Թաթի Պասպ—147
 Թահադ—23
 Թամաս—26
 Թամանոս II?—26, 363
 — III—27, 364
 Թայմոնդ (նաև Թայմունդ)—սես Ռեմունց
 Թաշիդ-ադ-դին—90, 116, 167—171, 192—
 193
 Թաջապ—484
 Թասուլ—492
 Թաւաղանիս—45
 Թաւաղէրա Կիջարդ—55, 108
 — «Մայստոն Ռապէթլուն»—60
 — «Պատրիարք Երուսաղէմի»—66
 Թաւշան Ախտար—442—446
 Թափի-ադ-դաուլա Շահ Զհան II—442, 443,
 445
 Թափիալ Դարձահադ—սես Շեմս-ադ-դին
 Թափի-ադ-Դեհեջաս
 Թափիալ շահ } —սես հաջորդ
 Թափիալէ }
 Թափի-ադ-շահ—442, 443, 446
 Թեմուհե «Գունդ Տրապաւլոյ»—109, 110,
 113
 — «Բրինձ Անտիոքայ»—95, 103, 112, 113
 — աբ Բաւդեր—108
 — քեռի Հեթում Բ-ի—181
 — (զանազան)—109
 Թիթա, կին Հեթում Լամբրոնացու—102, 111
 — զուստը Հեթում Ա-ի—105
 — քույր Հեթում Բ-ի—105, 182, 183
 Թիշարդ I—60, 61, 85, 86, 88
 — ազգական նախորդի—66, 88
 Թոշեր-դե-Պրինչիպալոս—110, 113
 Թովմէն Ա իշխան—82, 94, 100, 179, 191,
 205, 208, 342, 343

— Բ իշխան—96, 100, 101, 205, 342
 — Լեոնեցի (Գ)—95, 103, 103, 205
 — Դ—5, 98, 104, 107, 112
 — որդի Հեթում Ա-ի—105
 — որդի Լեոն Բ թագավորի—105
 Թովրիսանց ազգ } —94, 99, 111, 136, 239,
 Թովրիսեաց } 365
 Թովրիսյաններ }
 Թուրք—սես Ռովբէն
 Թուրք-ադ-դաւ Արուլ Մուղաֆֆար Բարկիա-
 բուխ—537
 Թուրք-ադ-դին Ղլիճ Արսլան IV—66, 72, 89,
 148, 168
 Թուրքամ պակ } Թրխան ադլի (կամ Թրխանի
 Թուրքամ } որդի)—210—212, 214
 Թատակ—238, 250
 Թատակէս—սես Արխուսակէս, որդի Գր. Լուսա-
 վորչի
 Թորէն—սես Ռովբէն
 Թուրքնցի—179
 Թոսեյիկին Ֆ. (Россейкин Ф.)—160
 Սարաթայ Պահատուր (նաև Բահատուր)—115,
 137, 138
 Սարէլիոս—40
 Սարուրոս—սես Շապուհ I և II
 Սադ ադ Դովլե—149, 169
 Սադուլա խան—429
 Սադր-ադ-դին Իրրահիմ—150, 170
 Սաթեհիկ—314
 Սալահադին—սես Նասիր Սալահ-ադ-դին Յու-
 սուֆ
 Սալարն } —26, 31
 Սալարյան }
 Սալիխ Իսմայիլ—88
 Սալիխ Նեջմ-ադ-դին էյուր—88, 89
 Սալիմ—սես Ալիմ II
 Սալուխ խաթուն—226
 Սալուկ— » —153
 Սալուսիս } —134, 164
 Սալուսիս բեն Ալի }
 Սահալատին—սես Նասիր Սալահ-ադ-դին Յու-
 սուֆ
 Սահակ—սես Իսահակ Բիբլ.
 — Պարթե—14, 292, 325—328, 330, 331,
 341, 370, 519, 557, 584
 — V դ. Թարգմանիչներէց—252, 326
 — Բ կթղ.—16, 328
 — Գ » —20, 332, 333
 — Արծկեցի—418
 — Ապիկուրէշ—336
 — Խոճա Շահպանդար—418
 — Բաղրատունի, ասպետ—325
 — Նահատակ—31, 563
 — Զէլէպի—524

— Վանեցի—287, 386
 — Զուգայեցի («Սահմանագ») — 525
 — Վանեցի թագաւոր—130
 — եղիսկոպոս ?—20
 — Բագրատունի իշխան—30
 — «Որդւոյ Իսմայիլի» — 30
 — Տես Շահակ
 — «Վարդապետ ամուսնակալ» — 361
 — արեղա, գրիչ—285, 286
 — ժամանակագիր—508, 522, 523, 536
 — (զանազան) — 363, 397, 423, 491
 Սահյալ տիւան—Տես Շահակ-աղ-դիւն Մուհամ-
 մեդ Զուլեյիլին
 Սաղա—238
 Սաղաթել—596
 Սաղինա—310
 Սամաղար—77, 149
 Սամուէլ Անեցի—2, 28—33, 84, 85, 94, 97,
 99, 111, 112, 162, 164, 169, 191, 193,
 194, 214, 235, 250, 251, 286, 290—292,
 294, 296, 340, 367, 370—373, 375, 482,
 498—500, 503, 537, 538, 591
 — Ա Արծկեցի—15, 328
 — գրիչ № 6972 ձեռ.—542, 597
 — » № 4649 » —584, 596
 Սամիսոն—314
 Սանատար—199, 200, 306
 Սանատուր—3, 203, 313, 314
 Սանգուլտ—314
 Սանոս Զէյլեյի—564, 566
 Սանուտ—88, 91
 Սապա—38
 Սաջյաններ—31
 Սառայ—306, 363
 Սառի փաշա—453
 Սասան (Սահարացի)—8, 303, 315, 331
 Սասանյան(եան) աղդ—123, 331
 Սատուն—6
 Սատրատ—Տես Սաղ-աղ-դիւն Իբրահիմ
 Սարգիս, Երզնկայի արքայականպոս—140,
 142, 144—147
 — Արծկեցի—353
 — Կաթայեցի—413
 — Կիսրացի—410, 413
 — Կոփեցի—420, 424
 — Տիգրանակերտցի—401
 — Զորավանդ—353
 — Կարինի—361
 — Խաւարաստի—353
 — Սահակոյի—572
 — Սորբեցի—351
 — Համթեցի—509, 526
 — սարկավաղ—397
 — Ա Կիթղ.—26, 338
 — որդի Աղիզամի—32
 — ուսուցիչ Կիրակոս Վերապեցու—353
 — Սահակապատից—293
 — Միանակեց—124
 — Վրդպ., Կարինում—542
 — » Թաշմաղ օղլի—524
 — իշխան—144
 — Զարարյաններից—136
 — (զանազան)—233, 245, 253, 293, 321,
 331, 339, 340, 351—353, 492, 568
 — գրիչ № 1601 ձեռ.—599
 — » — 2379 » —594
 — » № 4347 » —591
 — » № 4721 » —596
 — » № 5786 » —599
 — » № 6196 » —597
 — » № 7125 » —599
 Սարգիսոս—200
 Սարգաթ—347
 Սարգանապալ—199, 305
 Սարի փաշա—491
 Սարիհայ «Բղէշի Աղձնեաց» — 313
 Սարխօշ—236
 Սարվան—144
 Սարտար—252
 Սաւարան պակ—211, 212
 Սաւտիր—40
 Սափի—Տես Սեֆի I
 Սաֆար, նահատակ—266
 — Վանում—415
 — «Մաղղասի» — 423
 Սերէոս—29, 155
 Սերոստոս—48
 Սեղեկիայ—319
 Սեղեկյան թագաւորներ—207
 Սեղեկոս Նիկանօլ—201, 307, 312
 Սեղբաստրոս I—42, 318
 — III—54
 — IV?—55
 Սեմ—119, 289—291, 298—303
 Սենեքերիմ (նաև Սենաքերիմ) ավանդ.—196,
 199, 202, 306, 309
 — (նաև Սենեքարիմ, Սենեքարիմ) Արծրու-
 նի—27, 130, 131, 133, 262, 263, 337,
 338, 347, 364, 482, 516
 Սերուք—119, 298
 Սեւաստիոս Հէոի—62
 Սեւերոս—8, 40, 469
 — Անտիոքացի—297
 Սեֆի—Տես Սեֆի I
 Սեֆյան զինաստիւ—425, 435
 Սէթ—118, 298, 525
 Սէլեստինոս III—60
 — IV—66
 — Տես Փէն s Մուռուն

— Սէլիմ (նաև Սէլիմ) 1—266, 375, 382,
 383, 393, 535
 — (Սէլիմ) II—267, 275, 355, 394, 516, 518
 — փաշա—488
 Սէյիդ Արդուլա խան—442, 443
 Սէյիդ—Տես Սէֆի I
 Սէփերիոս—42
 Սէրէ—52
 Սէրէիոս II—52
 — III—53
 Սէֆի շէխ—427
 — I, Պարսից շահ—425, 428, 429, 436, 519,
 520, 523
 Սէֆիդուլի խան—520
 Սէֆրաին—Տես Աղիլ Սեյֆ աղ-դիւն Աբու Բեկր
 Սիլիսէ—41
 Սիկիզմոնթ—47
 Սիճէպարտ—47
 Սիճէպէրթ—48
 Սիմաքոս, թարգմանիչ—7, 40
 Սիմէոն (նաև Սիմէոն) Երևանցի—357, 376,
 378, 490, 495, 527, 529
 — Լեւոցի—545
 — Սյունիքից—352
 — արքայականպոս—520
 — Ապարանեցի—254
 — գրիչ № 2281 ձեռ.—594
 — » № 4160 » —595
 — » № 4998 » —592
 Սիմոն I, Վրաց թագաւոր—241, 242, 247—
 249, 252, 255
 — տը Պոյլ—74
 — ուսուցիչ Մենանդրոսի—5
 Սիմոն տ Մունֆաւրթ (նաև Մընֆաւրդ)—72,
 73, 75
 — նախորդի հայրը ?—75
 Սինան փաշա Զղալ օղլի—482
 — տաճիկ—419
 Սինաքերիմ—Տես Սեֆեհիմ Արծրունի
 Սինքիոս—54
 Սիոն—22, 334
 Սիսակ—198, 237, 303, 309
 Սիւաւտ—69
 Սիւբիլոս—7
 Սիւրեկ—75
 Սիւրեկոս—44
 Սիւլէյման—Տես Սուլէյման
 Սիւրաւիլիք տը Գայրմ—72
 Սլաք—202
 Սկուլայն—38
 Սղիւնիք—309
 Սմբատ (նաև Սմայատ) Ա—2, 31, 129, 130,
 161—163, 204, 232, 336, 337, 501, 503
 — Բ—130, 163, 204, 338, 371, 501
 — մարդպան—204
 — Գունգստար—67, 89, 111, 112, 164, 168,
 194, 346
 — Եղրայր Հեթում Բ-ի—98, 105, 115, 150,
 170, 183, 192, 205, 348
 — Շահինշահ—Տես Սմբատ Բ
 — Խոստովանոց—24, 31, 335, 501
 — Բագրատունի—(մի քանի հոգի)—314,
 324, 332—335, 501
 Սմբատյանց Մ.—238, 253
 Սմբումաթ—Տես Իզգ-աղ-դիւն Իզայ
 Սյուրմիյան Ա.—507, 508
 Սնէսք—44
 Սնդուր Աշխար (նաև Բշխար)—Տես Սոնկու-
 էլ Աւխար
 Սոլիման—Տես Սուլիման
 Սողոմոն Բիբլ—120, 340
 — Գառնեցի—22, 334
 — Մանուշակյանց, գրիչ—592
 Սոմնաս—520
 Սոնկուր էլ Աշխար—74, 90, 91, 105, 112
 Սոփի—316, 317
 Սոֆի, զուտար Աշոտ Ա-ի—159
 Սուլթան—151
 Սուլթան (նաև Սոլլամիշ)—150, 151, 170, 171
 Սուլթան I—233, 266, 267, 275, 355, 382,
 383, 393, 394, 399, 412, 482
 — II—117, 404, 405, 408, 483
 — I, Պարսից շահ—272, 429, 436, 520
 — փաշա Արծկեցի—489
 — » Պուտիմում—405
 — Բեկ Բիման օղլի—219—221, 223, 224
 Սուլթան—Տես Խանսուլթան
 Սուլիման—14, 128
 Սուլիման-աղ Կուտրի—164
 Սունդար—515
 Սուր—199, 305
 Սուրեն, պարսիկ արքայազն—312
 — որդի Անակի—316
 Սուրենեան Պահլաւ—313, 315
 Սուրմակ—15, 326, 328, 331
 Սուքայ (նաև Սուկէյ)—150, 170
 Սուքիաս, վրդպ.—417
 — սին—542
 — գրիչ—279, 594
 — Ղափանցի—590
 — (Կանք)—314, 316, 578
 Սպանդարտ Արշակունի—327
 Սպանդունի—202, 309
 Սպիլ, Կին Լեոն Ա թագաւորի—62, 104, 107,
 180
 — զուտար Հեթում Ա-ի—64, 105, 109
 — մայր Բաղուին Փոքրի (V)—59, 95
 — չուր Բաղուին Գոթու (IV)—106, 107
 — Կին Պեմուհա III-ի—109
 — զուտար Կիւրոսի Հեմրի թագաւորի—107

Ստեփաննոս Ա. Գլխեցի—22, 334
 — Բ. Ռշտունի—337, 338
 — Գ. Հոսովկայեցի—80, 93, 149, 181, 191, 347
 — Ե. Սալմաստեցի—251
 — Զուգայեցի (նաև Սպահանցի)—419, 423
 — Մեղրեցի—250
 — Վարդեցի—233
 — Տաբեցի—116, 165, 166, 168, 169
 — Տարօնեցի—սես Ասողիկ
 — Սիւնեաց եպիսկոպոս—237, 292, 326
 — Թափրիկեցի—352
 — Գութայեցի—524
 — Այրիվանի առաջնորդ—280
 — Նահատակ 1384 թ.—381, 392
 — » 1682 թ.—392, 414
 — Հոսովկայեցի—սես Աս. Հոսովկայեցի
 — Շնորհալուստ—233
 — Ս. Եղիշ—51
 — Երզնի Յուսիպ—347
 — Երզնի Ռամանուսի—26
 — Շ. Կանկն Սիւնեաց—293, 353
 — Օրբելյան—155, 158, 161, 191, 499
 — Վանի առաջնորդ—411, 419
 — Ակնուս—475
 — Վարդապետ—485
 — Գրիշ Ա. 912 ձև.—593
 — » Ա. 1518 » —590
 — » Ա. 2381 » —594
 — » Ա. 2705 » —594
 — » Ա. 4243 » —595
 — » Ա. 7531 » —598
 — (զանազան)—51, 191, 329, 338, 340, 357, 361, 375, 534
 Սանֆ (Երկու անձնավորութիւն) —57, 58
 Սանֆանէ—100, 102, 103, 205, 342, 343
 Սրապիւն Բարեբրդցի—593
 Սրվանձադան Գ.—167, 251, 253, 447, 448, 449, 509
 Սրտեա-Սլաք—303
 Սքայ—43
 Սօլեցիկ—404, 408
 Սոս—սես Անուշաւան
 Սքանդար (Աղ-Կոյունլու)—171, 514
 — սես Իսկանդար, Նահաւսակ
 Վաղիր փաշա—252
 Վալանդիւս—50
 Վալանտ—12, 44, 81, 321—323, 369, 470, 471
 Վալանտէ—43
 Վալենտ—սես Վալանտ
 Վալենտիանոս I—44, 322, 368, 470, 471
 — II (Փոքր)—44, 45, 470, 472
 — III—45, 470, 472
 Վալենդ—սես Վալանտ
 Վալենտիանոս—սես Վալենտիանոս II

Վալենտիանոս—սես Վալենտիանոս III
 Վալէրիանոս «Կայսր Հոսով» 259 թ.—10, 41
 Վալէրիանոս—սես Վալենտիանոս II
 — «Հոսով»—41
 Վալէրիանոս—սես Վալենտիանոս I
 Վալէրիոս «Կայսր Հոսով» 301 թ.—42
 Վալտրիա—52
 Վալտանդ VI—432
 Վալոն Երուզակ—203
 Վահագն—200, 307, 588
 Վահէ—200, 307
 Վահան, մարգարան—204, 328
 — Ա. Կթղ.—338
 — Գողթնցի—21, 30, 333, 371
 — Նիկիոյ արքեպիսկոպոս—160
 Վահագն—սես Վահան Գողթնցի
 Վահուհի—200, 307
 Վահրամ Բարունի—93—98, 111, 112
 — Մարաշախ—64, 104
 — Զարաշանեցի նախահայրերից—136
 — սես Վալանտ
 — Կթղ. Երուզակ—532
 Վաղարշ, հայր Արտանի—8
 — Պարսից թագաւորներ—303, 323, 332
 — Հայոց թագ.—315
 Վաղարշակ, Պարսից թագաւորներ—6, 8, 201—203, 308, 309
 — Երզնի Պապի—14, 201, 325, 468
 — Կաթողիկոս—196, 303, 367
 Վաղենտիանոս—սես Վալենտիանոս I, II, III
 Վաղէս—սես Վալէրիանոս
 — սես Վալանտ
 Վալանտի—46
 Վան—200, 307, 336
 Վանական վարդապետ—140, 291, 344, 346, 363, 372, 373, 512
 — Եպիսկոպոս—350
 Վանի—567
 Վանդոյ—337
 Վաշտակ—190, 305
 Վաշէ Մամիկոնյան—323
 — Կամարական—501
 Վասակ, սարգսպետ—323, 324, 370
 — հայր Գր. Մաղխատրոսի—132, 339
 — Հ. Որոտնեցու նախնիներից—351
 Վասիլ I—24, 158, 336, 501
 — II—26, 27, 32, 131—133, 262, 263, 337—339, 363, 364, 378, 381, 482
 — «Պատկանոս պարոն»—64
 Վարդապետ—13, 207, 324, 468
 Վարաժ—202
 Վարաժնուհի—202
 Վարար Արշակունի—314
 Վարդան Մար—199, 35, 303
 Վարդ Պարթիկ—201, 329, 482, 558, 581

— Սիկլաոս—32
 Վարդան Սրեկեցի—30, 85, 116, 117, 143, 144, 146, 154—156, 158, 160—168, 237, 264, 346, 373, 503, 507
 Վարդան վարդապետ } —սես Նախորդը
 — Բարձրբերդցի }
 — Բաղիշեցի—287, 362, 376—378, 384—389, 399, 401, 413, 417, 419, 422, 475, 478, 484
 — Գափաշեցի—413
 — Բալուեցի—287, 597
 — Հաղարտեցի—314
 — Բարունի—սես Վարդան Բաղիշեցի
 — Թուրքաբեցի—382
 — Մամիկոնյան—327, 328, 371
 — Խիզանցի—594
 — Սարգսպետ—597
 — Գրիշ Ա. 1771 ձև.—590
 — » Ա. 2706 » —591
 — » Ա. 4882 » —596
 — Թաթայ վանքի միաբան—337
 — (զանազան)—20, 233, 295, 329, 351, 353, 414
 Վարդանանդ—14, 328, 331
 Վարոս—328
 Վալէրիանոս—41
 Վէյդար—46
 Վէյիս աղա—497
 Վէսպարիանոս—4, 38
 Վէստ—131, 262
 Վէրհէտ—459
 Վիլկեն Ֆ. (Wilken F.)—82—92
 Վիլհելմ I Նիւմանդ—56, 82
 — II—83
 Վինչենցո դ' Ալեսանդր—223, 251, 435
 Վլեն—342
 Վլիթ—14, 333
 Վկայատէր—39, 340
 Վնդոյ—314
 Վստամ—199
 Վստասկար—205
 Վստ Կրման (IV)—326, 331
 — (V)—326, 327, 331
 Վստ Զաղկերտեան—3
 Վստաշապետ, Հայոց թագաւոր—14, 204, 325, 326, 331, 370, 469
 — Պարսից թագաւոր—321
 Վրթանէս, Երզնի Գր. Կուսավորչի—12, 317, 320, 321
 — Բերթոյ—126
 — Եպիսկոպոս—382
 — Գրիշ—591
 Վրոյ—314
 Տակուպէթ—սես Գալուպէթ
 Տահման—սես Թահմազ I

Տահաւ Արմատունի—317
 Տամուրաշ—սես Թամուրաշ
 Տամադլաշ—61
 Տանի Վէթ—405
 Տանկէ (նաև Տանկեղ)—169, 170, 113
 Տաշյան Հ.—1, 233, 256, 402, 403
 Տատիաոս—10
 Տաւաշիք—71
 Տաւաթ—43, 45, 81
 Տաւապետ—527
 Տաւուտ աղա—493
 Տաւրաշ—73
 Տաւա տը Ռէշ—60, 63
 Տերգթ—սես Տիրեր
 Տեր—Միքայիլ Ա.—33, 156, 174, 191, 235
 — Միքայիլ Գ.—1, 543, 584
 — Մովսիսյան Մ.—209, 289, 389, 399, 503, 507
 Տէսիոս—սես Դեկոս
 Տէրեղ—324
 Տիրեր—17, 22
 Տիրերիոս (նաև Տէրեղ)—3, 28, 37, 313, 368
 — ուրիշ—50
 Տիգրան Կաթողիկոս—199, 200, 203, 307, 315, 366
 — Բ.—7, 310—312
 Տիգրանէր—51
 Տիմէնիկ—40
 Տիտան—299
 Տիտոս—4, 5, 28, 38, 190
 — Անտոնիոս—7
 Տիրայր վրդ.—505, 503, 533
 Տիրան Կաթողիկոս—203, 307, 588
 — Արշակունի—6, 12, 203, 204, 207, 315, 320—322, 467, 468
 — Երզնի Զուհանդի—316
 Տիրատուր—351
 Տիրացու Եպիսկոպոս—191
 — Վանանդից—353
 Տիրիթ—321, 322
 Տիօթէլ } —սես Դիոգեն Ռոմանոս
 Տիօթէն }
 Տիտաթ—406
 Տնդին—սես Կուսանդին, Երբայր Հերոս Բ-ի
 Տնիսայ Աղապետ—210
 Տոգաշար—սես Թաղաւար
 Տողրիլ—133, 365
 Տուրաթ—511
 Տուրիթ—132, 263, 365
 Տուրիլ—սես Տողրիլ
 Տուրք—03
 Տուրքնալ—79
 Տուրքուն փաշա—418, 419
 Տրախանոս, Հ. Կայսր—5, 39

Տրախանոս, աղանդավորական—7
 Տրաւան } —49, 50
 Տրաւոն }
 Տրալուն Տաւն՝ ճամ—65
 Տրդատ Գ—10, 11, 121, 122, 203, 308, 313, 316—320, 324, 331, 341, 466—469, 471, 551, 557
 — Պաւստինոս—104
 — որդի Տիրանի—321, 322
 — Ա, Օգոստեցի—21, 30, 334
 — Բ, Դանաւորեցի—21, 334
 Տօմէնիք—407
 Տօմիսիկ (օրդեն)—514
 Տօնադոս—սես Տաւաթ
 Բաբ—սես Բաբ, որդի Տիգրանի
 Բայնալդ Շառիւրնացի—սես Ընցադս s Զաս-սիլուն
 Յոլակ—291, 303
 Փաղեկ—119, 298
 Փաշամէլէք—225
 Փաշօ—սես Բաշու
 Փառանձեմ—322, 323
 Փառնակ—199
 Փառնաւոս } (նաև Փառնուս)—199, 305, 306
 Փառնաւաղ }
 Փառնեքսէն—12, 321
 Փառոն—291, 303
 Փարէս—296
 Փարի—238
 Փարիսան—226
 Փարախ—սես Պարախ
 Փարիսիան—250
 Փաւկան—սես Փոկաս
 Փաւոս—199, 306
 Փաւստոս Բուդանդ—190, 291, 294, 322, 369, 370, 467, 471, 544, 585
 Փափաղյան Հ.—215, 535
 Փեսաղոս—311
 Փերուրի—311
 Փէս տ Մուսուր—80
 — Կրոնափոր (Իմա Պոտր Ամյենցի)—56
 — «Փաղաւորն Ընդունաց»—78
 — Լէւան—57
 Փէրփօժէն—սես Կալաւման Պաւսթերաիէն
 Փիանդ—236—238, 250
 Փիլոս Պրաքսիօն—սես Իփիսոս Պրափոն
 Փիլատրոս—365
 Փիլիան—սես Փիլիպոս, իւլիան Անիսիփ
 Փիլիպոս Աղրակեցի—357—362, 376, 377, 382, 395, 428, 541, 573, 578
 — Հո. Կայսր—9, 29, 41, 81, 315
 — Իշխան Անտիոքի—344

Փիլիպոս ափանդ.—313
 Փիլիքս—43, 44
 Փիլոն Երբայեցի—594
 Փիսկ—321
 Փրբալի—171
 Փիլիպիան Ղ.—216, 217, 222, 224, 278, 282, 285, 288, 374, 379, 380, 389, 411, 422, 479, 481, 595, 599
 Փիբուս—413
 Փիբ-պակ—211, 212
 Փիբ-Պուտաղ—152
 Փոկան—18, 26, 48
 Փոտ—160
 Փորթուգալ փաշա—193
 Փաւորախ—306
 Փքրիշոյ—սես Բրգիւոյ Ասորի
 Քաթան—523
 Քալալի խան—523
 Քաղրթի (նաև Քաղրդա)—263, 330, 331
 Քամ—196, 289, 298, 290, 291, 299—301
 Քամիլ Մուհամմեդ—65, 138, 165
 Քայաղ—299
 Քայխաթու } —149, 150, 169
 Քայղաթու }
 Քայքաուս—սես Իգգ-աղ-դին Քայ-Քալուս I
 Քանան—299
 Քաշաղաշ—232
 Քեյխանու—սես Քայխանու
 Քէժէվան—529
 Քէմլ—սես Քամիլ Մուհամմեդ
 Քիթպուդա—70, 143, 144, 264
 Քիտիմ—301
 Քյոմուրճյան Ե.—280
 Քնքշի—147
 Քուշ—299, 301
 Քուռաթ I—54, 82
 — II—57
 — IV—107, 113
 — մարզիկ տ Մուսթօանթ—107
 — (զանազան)—68, 69, 74, 107
 Քուրդիկ—30
 Քուրեան—65
 Քսենոս, հայր հաջորդի—45
 Քսենոս—45
 Քսիւսթր—298
 Քրիստափոր Ա, Տիրապիշցի—16
 — Բ, Ապահուսի—19, 329, 330, 371
 Քրիստօֆ—407
 Քրլու—517
 Քօռօղլի—482, 517, 535
 Օդոստոս, Հո. Կայսր—37, 203, 312, 406, 549
 — I Լէհ. թագաւոր—403

Օդոնտ արեգա—542
 Օդրէկ—246
 Օթման—330—332
 Օթմակայ Պէնէտիբուս—406
 Օկրայ—333
 Օհան Մարեցի—սես Հովնանիսիկ Մարեցի
 Օհաննէս—սես Պօղոս Ակնեցի
 Օմար (VII դ.)—263, 330—332, 391
 — Խալիֆ—129, 156, 333
 — շէխ (Լենկ Թեմուրի սերնդից)—143, 446
 — փաշա Ռաշիդ օղլի—488
 — փաշա (Բուրգ)—492
 — փաշա Վանուս (Թեքեա միկնույն անձ-նափորությունը)—414—416, 418, 420
 Օշին իշխան (XII դ.)—82
 — Լամբրոնացի—111
 — Կղրայր Հեթում Բ.—205, 208
 — թագաւոր—188, 318
 Օպպոլցեր Թ. (Oppolzer Th.)—29, 31, 163, 275, 278, 377, 423, 478, 534, 536
 Օթմանուս—364
 Օսման I—259, 289, 348, 391, 392, 395
 — II—268—270, 277, 356, 358, 394, 395
 — III—451, 452
 — Յուզգեմիք—242, 245, 246, 252, 253, 268, 276, 355, 394, 518
 — (VII դ.)—263
 — աղա (Երկու անձնափորություն)—486, 488, 493
 — ափանտի—494
 — Բեկ—487
 — փաշա—518
 — յ Սեբասթիալուս—476
 Օլբանդիք—սես Մուսի-աղ-դին Ասրենգզիք Ալմեզիք
 Օտոն—սես Աղ, Աղուն
 Օրբելի Հ. (Orbelli H.)—158, 588
 Օրիան—349, 492
 Օրմանյան Մ.—29, 30, 156, 157, 160, 191, 253, 376
 Ֆաթալի խան—430
 Ֆահրատ փաշա—244, 246, 248, 252, 254
 — հեթիաթի հերոս—459, 465
 Ֆապիանոս, Հո. Կայսր ?—41
 — Եպիսկ.—46
 Ֆամեք Բ.—156, 158
 Ֆաստինիոս—38
 Ֆարուս Սիար (նաև Սէրէ)—442, 443, 445, 446
 Ֆաւոս—սես Փոկաս
 Ֆաւախ—39
 Ֆէդուլան փաշա—490, 491
 Ֆիլիպ Բուէ տը Ֆրանց, I—55, 56, 83, 113

Ֆիլիպ Բուէ տը Ֆրանց, II, Աւգուստ—59—61, 63, 64, 84—87
 — — III—75, 78
 — — IV—78
 — տ Մրնֆաւրթ—72, 103
 — տը Պիլի—65
 — զուտար Հէռի տ Զանբայնի—107
 — զուտար Ռուբեն Բ իշխանի—103
 — Անտիոքի իշխան—64, 104, 109, 205: Տես նաև Փիլիպոս, Անիսիփ իւլիան
 — (զանազան)—50, 58, 62
 Ֆիլիպ (Էնէ)—103, 112
 Ֆիլիքս III Հո. պապ—46
 — քանանայ—46
 Ֆիմի, զուտար Հեթում Բ.—69, 105
 Ֆինկ Ֆ. (Finck F.)—33, 34
 Ֆիպուրսիէ—44
 Ֆիրտոս Աւգոստոս—41
 Ֆլավիոս Սեբրոս—471
 Ֆլաւրան—69
 Ֆնդուխտար—սես Պնդուխտար
 Ֆորմոսիոս—53
 Ֆուլիո—սես Ֆուլ
 Ֆուկաս—սես Փոկաս
 Ֆուրուզինա Կատարինէ—407
 Ֆուք—57, 58, 95, 106
 Ֆրանցէզ—64
 Ֆրանցիսկոս (Օրդեն)—514
 Ֆրաբիկ (Ֆրիդրիխ I)—55, 57, 58, 60, 84
 — II—62, 107, 113
 — (զանազան)—63—66, 68, 74
 ՏՈՂՄԱՆՈՒՆԵՐՈՎ ԵՎ ԱԶԳԱՆՈՒՆԵՐՈՎ
 ՀԻՇՎԱՄ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ
 Աղապ Աղանդ—488
 Ալթունենց Մարխաս—413
 Անանկանց Ալի աղա—485
 Աւգուրեկենց Միլրաիէ—293
 Բարբար Յոհաննէնց Աստուածատուր—491
 Դուշակենց Սաֆար—489
 Դանիէնց խօճա Սաֆար—484
 Թօփչոնց Ռասուլ—493
 — Օսման Բադ—497
 Թօփչոնք—491
 Լօթոնց Ուսուֆ—485, 486
 Խաչկանց մահապի Խաչատուր—497
 Խօջեկանց Շարափիք—489
 Կարա-Միլրաքենց Լալա—489
 Զնձեկենց հարս—231
 Ճաւուհենք—489
 Մահմատ աղենք—491
 Մաղաղաճի օղլոնք—493
 Մարգանենց Ատոմ—418, 483
 Միլթարենց Բաբանիկ Ապով—494
 Յարամիշենց Օփակիմ—525

Նահապետանց Մկրտիչ—293
 Ողբեկենց Մկրտիչ—293, 353
 Չաւուշապաշոնք—488
 Չոլախենց Ալէքսան—475
 Պարոնեանց մահաւոր Յակոբ—455
 Ջամուշոնց Յուսէն—496, 497
 Զրբաշէնց Յակոբ—494
 Սողբըթենց Զալիլ—497
 Յարջուլենց Մանուկ—497

ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ավետարանիչ—6
 Բալի Բուզուք Մահմատ—485
 Բանլի Սուստաֆա—487
 Բորիկ վարդապետ—սես Գրիգոր Անարծաթ
 Բուժիկ Յոհանէս—359
 Գող Վասիլ—340, 575, 585
 Գուղչաբի Մարիա—523
 Գուլիսնու Եղիսէ—494
 Դրիդոր Անարծաթ—413
 Դալի Իրբահիմ—494
 Դալի Հասան—485
 Դմադուկ Աստուածատուր—525
 Դորոյի Աղախան—490
 Ելուդակ—սես Գող Վասիլ
 Երիցու Նաղար—490
 Զարբիւնի Օմար Ժաշա—489
 Զոսի Մուստաֆա—476
 Ընէղի Լօլօ—489
 Թահիր Էօմէր—462
 Թաղթայ Սաղկալ Յուսէն Ժաշա—489, 493
 Թուլար Բուզա—512
 Թրքաժողով—սես Կաւալինոս
 Թօփալ Օմար—սես Զօլախ Օմար
 Թօփալ Օման—487
 Թօփչու Մուստաֆա—489
 Խասաբի Քօռ Ահմատ—491
 Խարա Մուստաֆա—272
 Խնու Ալինախ—512
 Խողբերան—52
 Կաթր Հասան—483
 Կախիկ—սես Յովնանէս Արսենցի
 Կակալ Բրինձ—113
 Կայալի Կողոզի Մահմատ—416, 483
 Կայծակ Յովնանէս—419
 Կայֆաճի Սարգիս—494
 Կանլի Մուսթաֆա—486
 Կասրմ աֆանախ—492
 Կաւալինոս—532
 Կարա Կուլախ Մուստաֆա—484
 — Մուստաֆա—487
 — Յասան—486
 — Յուսուֆ—214
 — Էէհէ—493
 Կարմիր Ավետիս—418

Կարմիր, Յոհանէս—352
 — Վանահայր—337
 Կիշի Ահմէտ—405
 Կօճայ Օմար—483
 Կոյր Բրինձ—101, 107—109
 Կոր Կաղկէ—494
 Հաւուզ (նաև Հաւրզ) Ահմատ—269, 395
 Հաւրոզի Մաղաթէ—486
 Հայաժքար Ովանէս—507, 519, 520
 Հայալի Կողոզի Մահմատ—սես Կայալի Կողոզի Մանուս
 Հայկայ Զալալի—412
 Հարա Եաղչի—սես Վերնուժ
 — Մահմատ—350
 — Սաֆար—494
 Հարազաշ—517
 Հարասահաթ—517
 Հրոսպալի Բահիջան—526
 Մալազ Ահմատ—493
 Մանուր Գող—483
 Մանուշիկ—517
 Յարիֆի Մահմատ—487
 Նապի Հասան—489
 Նաֆախի մօլէն—492
 Ներսէս Անարծաթ—416, 519
 Նիշի Ալի—483
 Շէկ Միրզա—418, 483
 Շէքար աղա—496
 Շէկալ Օմար—489
 Ուզուն Հասան—սես Հասան Բեկ
 Ուզուն Մահմատ (իմա Մուհամմեդ III)—516
 Ուզուրլու, Ուզուրլու Մուհամմեդ—153, 172
 Չաթալի Ավաուլ—489
 Չալանլի Ալի—483
 Չալապի Ուսուֆ—484, 485
 — Իսաիֆ—
 Չալիք—489
 Չարուհի Բարսեղ—490
 Չարքազ Մահմատ—484
 Չիման Չալապի—481
 Չոլախ Օմար—483
 Չփաղ—517
 Չօլախ վարդապետ—413
 Պիւղ—145
 Ջամուշ Մահմատ—483
 Ջամուշու Խալիլ—485
 Սաթրճի—271
 Սախր Ժաշա—457
 Սահալ Ախիճան—495
 Սամարճի Արրահամ—494
 Սարգար Վաթալի խան—490
 Սարի Օման—419, 420
 — Օմար—483
 Սարիօշ Ալի—488
 Սարու Մուստաֆա—520

Սարչալի Մէհմէտ—405
 Սրբայ Օմար—484
 Սինադ Մուստաֆա—489, 490
 Սօֆի Օմար—սես Սարի Օմար
 — Անճեթ—57
 Տաֆա Սարի—սես Արֆայ Օմար
 — Ալի—484
 — Ավաուլ—486
 — Տուրսուն Մահմատ—483, 484
 Տէլի Մէհմէտ—464
 Տէլու Նասիր—517
 Տէվրիշ Ահմէտ—463
 Տիրաղու Ակոր—598
 Տօրիճան Ահմատ—484
 Փաշաջու Փիկ—486
 Փիրբուխ—437
 Քալաջի Մահմատ—485, 487
 Քաշալ աղչիկ—494
 Քաջախ—541, 551
 Քեսաքահա—517
 Քէրիկ խօճայ Նիկադալոս—525
 Քոսալիմճի—399
 Քուշան Միրթալի—592
 Քուշուկ Մուստաֆա—419
 Քօռ Իսուֆ—496
 Քօռօղլի—սես Վերնուժ
 Քօսայ Խալիլ—481
 Օրուզ Ահմէտ—518

**ՀԱՅՐԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ՀԻՇՎԱԾ
 ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Արուստայ որդի—501
 Աշուրի լաճ—492
 Աշրաֆի որդի—170
 Արսլան օղլի—170
 Աւախ Քարիմի լաճ—490
 Գըղի օղլի—269, 394, 482
 Գուղանալի Երեթ լաճ—486
 Դալի Իրբահիմի լաճ—494
 Թարխան աղլի (նաև Թրխանի որդի)—152, 210, 211, 213
 Թորոսի որդի—103
 Թօսրաթ օղլի—490
 Իմամ օղլի—270
 Իրբիլ լաճեր—492
 Խալիլ աղալի լաճ—485, 486
 Խորազմ շահի որդիներ—134, 137
 Խօշապայ պարնի լաճ—490
 Կայի լաճ—483
 Կոր Կաղկէ աղչիկ—494
 Համալ օղլի—488
 Հասթ օղլի—452
 Հարա Սաֆար օղլի—494
 Ճանիուլաա(ի) օղլի (աղա)—270, 516
 Ճըվիկ օղլի—451

Մանաւիկի որդիներ—100
 Մատաղ օղլի—455
 Յասան վաշի լաճ—520
 Յօթմանի որդի—514
 Նամաթի լաճ—486
 Նօհ աղի լաճ—485, 487
 Շաթըր օղլի—493, 496
 Չաթալ } օղլի—414, 483
 Չըթալ }
 Չարաֆիլ օղլի—484
 Ջամուշ օղլի—417
 Ջամուշչի օղլիք—496
 Ջանփօլաա օղլի—382, 414, 483
 Ջաֆար բէկի լաճ—493
 Ջղալ օղլի—254
 Սարգարի լաճ—494
 Սէլիմ աֆանուս լաճ—494
 Սէլիս աղի լաճ—493
 Սօղրաթ օղլի—492, 493
 Քօռ օղլի—սես Քօռօղլի
 Օման վաշալի լաճ (նաև աղա)—492, 493

**ԱՄՈՒՍՆՈՒ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀԻՇՎԱԾ
 ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Կաղանչու կնիկ—494
 Յոհանէսի Երեցիկն—513
 Նուրուճանի կնիկ—529
 Տէր Արուսթի Երեցիկն—529
 Տուրուզ կնիկ—490
 Օտայապաշու կնիկ—494

**ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ՀԻՇՎԱԾ
 ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ**

Աղթամարայ աղա—362
 Անժուլի գրաֆ—84
 Բրինձ Անտիոքա—69, 78, 102, 108
 Գունդ ա Այրգաղ—67, 74
 — Բալաղին—51
 — Բաւլ—65, 109
 — տը Բոյդեր—74, 75, 108, 110
 — տը Դուլուդ—109
 — տը Լամարջ—107
 — տ Մուսթաֆաթ—66
 — տը Նըվայր—73
 — տ Պրայն—108
 — տը Պրգայն—65
 — տ Քրէր—73
 — տ Ֆլանդր—61
 Գունդէս ա Պլայդ—78
 Գունդուստալ Անտիոքայ—74
 Աղիպապի—4
 Ընկէղ թաղաւոր—85
 Ընէ տը Կասալի—63
 » » Կընաթ—72
 » » Նաւար—65, 66, 74, 75

Բռնի տը Զրանց—63, 67—69, 71, 75, 76, 108
 Բմբրուր Ալմանաց—103, 104
 Քարվիդու զան—350
 Լամբրունի տէր—102
 Լաւրի աթապակ—147
 Խորագմ շահ—137, 165
 Խոջապայ պարոն—483, 490
 Կեսարիայի էմիր—83
 Կիլիկիայի պատմիչ—111
 Կայսրն Յունաց—104
 Կիպրոսի թագաւոր—92
 Հալապ սուլթան—102
 Համաթի իշխան—92
 Հոռմի պապ—78
 Հոռոմոյ սուլթան—148
 Մայսու Ռայէթլուն—76, 77
 — Դամիլուն—79
 Մայրապոլսեցի—127
 Մանթաշա սուլթան—231
 Մարդիկ տ Մունֆէրանթ (նաև Մունֆ-
 ունթ)—106, 108

Մունֆորտի զրաֆ—88
 Մարցի—348
 Մարա սուլթան—143, 144
 Յունաց զուրս—102
 Նափարական թագաւոր—88
 Նօբէնցի կնիկ—494
 Սենգոնայ թագաւոր—63
 Չարդակու փաշա—526
 Պաղտապի—528
 Պալար—188, 189
 Պերուիայ տէր—66
 Սամոտացի—10
 Սաւրայ պարոն—211
 Սուրայ տէր—212
 Վենետիկի զուրս—86
 Վէսթ Տրապալսոյ—79
 Տարօնեան թագաւոր—220
 Տուկ Աթենացոյ—108
 Տուլզատրի—152
 Տրապալսոյ զուրս—106, 135

ԱՌՈՐԿԱՅԱԿԱՆ ՅԱՆԿ

Աղանդ—13, 49, 413
 Աղջիկ ժողովել—355
 Անաստանների մահ (կոտորում)—271, 272,
 283, 521, 522, 536
 Աշխարհագիր—141, 264, 554
 Ապաշարդան—65, 70, 106, 344
 Ապրանքների գին—61, 65, 173, 474, 475,
 484, 485, 489, 490, 516, 524, 427, 528,
 535, 570, 572, 587
 Ապստամբութիւն զորքի, բնակչութիւն—
 140, 145, 150, 211, 222, 247, 249, 269,
 272, 277, 356, 377, 394, 484
 Ալփաղկութիւն—452—455, 458
 Ալփար, ավարառութիւն—52, 55, 67, 233,
 271, 397, 412, 421, 423, 452, 453, 483—
 485, 487, 494, 526
 Արգելք (տուտրի, որիէ բանի զործածու-
 թիւն)—270, 395, 420, 453, 485
 Արշավանք, անպատակութիւն, ավերում,
 պատերազմ, պաշարում, նվաճում, ճակա-
 տամարտ, կռիվ—22, 24, 25, 39, 45, 47—
 51, 55—60, 62—65, 67, 68, 70—80, 90—
 93, 100, 102, 104, 134, 136—139, 141,
 143, 145—149, 151—153, 167, 168, 171,
 172, 176, 180, 181, 183—185, 188, 189,
 191, 210, 211, 213, 218—220, 222, 227—
 233, 241, 242, 244—248, 251—254, 269—
 272, 275, 277, 324, 335—337, 347, 350,
 354—356, 358, 360, 361, 365, 372, 375,
 376, 382, 392, 393, 395, 397, 404—406,
 408, 419, 427—434, 436—438, 452, 456—
 458, 482, 485—487, 492, 494, 496, 502,
 512—514, 516—518, 520, 525, 530, 534,
 535, 561, 564—566

ԱՐՀԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐ

Դարբին—230, 452, 455
 Խզար քաշող—460
 Հացադործ—457
 Սահաթսազ—525

ՔԱՆՁԱՐԱՆՈՅԱՅԻՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆԵՐ

Բաղուկ—571
 Բողկ—571

Շաղամ—528, 571
 Սադի—571
 Սոխ—528
 Խիար—571

ԲՈՒՅՍԵՐ

Ջաֆուան—561
 Լոշուակ—571
 Ղահվէ—270, 495, 561

ԲՆԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐ

Աղեոր աստղ—22, 26, 145, 267, 268,
 272, 355, 394, 414, 456, 474, 475,
 527, 528
 Արիւ խաւարում—19, 25, 26, 131,
 262, 272, 361, 395, 418, 420, 423,
 475, 502, 512, 513, 519, 522
 Երաշ—55, 356, 360, 464
 Երկնային երեւոյթներ—53, 55, 72,
 131, 283, 414
 Երկրաշարժ—3, 27, 59, 61, 64, 74, 131,
 132, 135, 139, 141, 146, 148, 212,
 215, 263—265, 267, 268, 271, 272,
 279, 283—286, 355, 393, 412, 414,
 416, 418, 421, 423, 464, 483, 484,
 491, 494, 502, 512, 513, 519, 522,
 526, 530
 Լուսնի խաւարում—275, 513
 Կայծակ, կայծակահար—41, 42, 211,
 453, 497, 514, 524

Գահալալական պայքար—148, 150, 170, 183,
 355
 Գաղթեցում և աքսոր (սուրկում)—230, 231,
 268, 270, 275, 356, 428, 521, 529
 Գետից (զորքը) անցնելու եղանակ—187

ԳԵՐԻ

Գերեվարութիւն—26, 38, 48, 72,
 74—76, 79, 90, 92, 93, 139, 145,
 149, 168, 181, 188, 213, 242, 246,
 251—254, 272, 278, 333, 405, 406,
 439, 482, 494, 514, 515, 521, 523,
 530, 565

Գերութեանից փրկալճարով ազատել—
564, 566
Գերեզմանութեան—135, 346, 530
Գերիների փոխանակում 74, 90, 105,
462

Գիրք

Գիրք կազմել—375
Գիրք այբել—42
Գրքեր գանազան—37, 47, 50, 82, 103,
179, 348, 393

Գրչութեան պալմաններ—276, 277
Գողութեան—354, 381, 382, 392, 416, 482
Դասակարգային պայքար—413, 416, 417
Դավադրութեան և խոտովութեան—60—62,
64, 70, 72, 275, 442, 450, 554
Դավանաբանական պայքար—359, 362, 363,
397, 398
Դավանափոխ լինել—73, 241, 242, 414—415

ԴՐԱՄ

Դրամահատութեան—151, 414, 416, 418,
483, 496
Դրամական գողտանք—417, 418

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

Աբաթ—489, 524
Աբծաթ—327
Ախլը—61, 65
Դահեկան—3, 135, 143, 346, 381, 398
Դեկան—135, 142, 143, 233
Դրամ—142, 143, 483
Դրամ արծաթ—569
Թանկա—172
Թինք—587
Թուման—428, 521, 524
Թումարա (նաև Թումարա)—587
Կարմիր—71, 535
Ղուբուշ (նաև զրուշ)—363, 398, 418,
450—453, 464, 474, 475, 484, 489—
491, 519, 527, 528, 535, 564, 569,
572
Ղուբուշ արծաթ—396
Մարկ արծաթ—68
Շահի—515, 516, 535
Ոսկի—322, 417, 475, 521
Չէսկի—587
Ռուպ—474, 572
Ստակ (նաև սպիտակ)—142, 463, 476,
497, 528, 570, 577
Փարա—451, 457, 464, 475, 490, 528
Քանքար—311
Քեսէ (նաև քեսա) 420, 450, 455,
457, 463, 464, 476, 486, 493, 494,
496, 497

Ֆլորի—142, 152, 177, 481

Գեղորայրի համար բույսեր, ծաղիկներ հա-
վարել—571

Եկեղեցական բարեփոխումներ և որենտրա-
կան աղաներ 38—41, 43—47, 52, 53, 58,
63

Եկեղեցիների, վանքերի և առճարների կոր-
ծանում, բանդում—44, 224, 228, 240, 262,
381, 392, 423, 515, 526

Եղբայրական գերեզման—178, 241, 356, 412

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ ԵՎ ԻՐԵՐ

Ազրգ զօրուգ—587
Երկան իլան տիլի չուլլի—587
Թմբուկ—415
Սաղ—486
Սիմ—587
Փող—415

ԵՐԵՆԱՆԵՐ

Երեխաների մահ—243, 395, 417, 433
—կոտորում 10, 13
—հալարում (մանկամոգով)—251, 270,
277, 355, 393
—վաճար 474, 475

ԶԱՐԳԵՐ

Մատանի—112
Մերճան—587
Պանճուխ—587

ԶԵՆՔ, ԶԻՆԱՆՅՈՒԹ ԵՎ ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ական—269, 108
Աղեղ—352
Բարան (մի քանի տեսակի) 67, 78,
92, 181
Բահ—248
Բրիչ տան հիմքերի—248
Զարպազանդ—229, 230
Ընթերցարար—93
Թուր—184, 230, 525, 587
Թի—218
Թվանք—230, 489, 525
Թոփ—229—231, 269, 481—488, 492,
493, 531
—ազդի քանիզ—490
Թոփի գուլուլա—550
Թարապուղար—78
Յոթթ—248
Հեա—184, 185, 251, 322
—թուխում—57, 101
—երեք թիյան—302
Նիզակ—254, 416
Պարուլ—494
Սիլահ—492

Սուր—185, 230

Փրչաով—492

ԶԻՆԱՆՇԱՆ

Առյուծ } —180
Առծիվ }

ԶԱՐԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Թուման } —187, 511
Տուման }

ԶԱՐԳԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Արքունի պահանջող—202
Թվանքի—229, 231, 487
Խանաակ փորող—408
Կացնավոր, տապարավոր—(նաև «կաց-
նաց», «տապարաց») —247, 248
Հեռակ—186, 188, 561
Հեռակ սակման—277
Հեծյալ (նաև ձիավոր)—185—188, 211,
213, 276, 277, 396, 431, 443, 517,
521, 560, 561
Ղուլ (նաև կուլ, ծառա)—245, 246, 255,
269, 396, 417, 482, 483, 485, 487—
489, 392, 493, 560
Ճեղիլ—40
Մահմեդաւար—186
Չարխող—186
Ջորիպան—395
Ջրկիր—396
Փայտատ—248

ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արևնացի—301
Ազգան—429, 430
Առնաուտ—561
Ափղաղ—392, 491
Բլաջ—429, 430
Բուղարաց ազգ—171
Գաղաաղի—301
Եկիպաղի—23, 392
Զաղա—սեա Քուրդ
Թաջալ ազգ—252
Թաթար—70, 71, 75, 77, 137—139,
143—146, 148, 176, 180, 183—188,
242, 245, 373, 392, 465, 512, 529,
530
Թեթաղ—301
Թուրք—77, 130, 140, 248, 249, 364,
391, 404, 405, 416, 485, 487, 531,
555, 559, 564, 565
Թուրքման—71, 76
Լազգի—430, 432, 433
Լիւրիկիցի—301
Կելա—301
Կաղապարիկացի—391

Հայ—77, 248, 414, 555, 561, 564,
565, 568

Հելլեն—սեա Յոյն

Հոն—137

Հոովմայեցի (Հոոմ)—77, 301, 392

Հրեա—394

Հայտաղ ազգ—252

Մակեդոնացի—392

Մահար—247

Մար—301

Մուղալ—սեա Քարաւ

Յոյն—301, 565

Նեմցա—404—406

Նուպեացի—392

Ունգուաց ազգ—53

Պաշիաչուգ—սեա Ափղաղ

Պարսիկ—392, 487

Ռուս—268, 358, 432, 438

Սիկիլացի—301

Վրացի—77, 125, 392, 561

Տահիկ (իմա արար)—135, 176, 181,
182, 184—187

Քուրդ—451, 550, 558—560, 571

Ֆելիմենիկ—404

Ֆրանկ } —53, 392

Ֆրանցէզ }

Թագավորների և պետ. զորքերի նախնա-
կան կոնստակա—67, 69, 141, 148, 169,
191, 346, 347, 373
Թանկութեան—61, 173, 485, 489, 515, 524,
527

ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՔԱՐԵՐ

Ալմաս }
Նաղուլթ } —568
Զմբուլթ }
Լալ }
Զավանիթ }

Թունավորում («զեղ մահու») —42, 68, 100,
142, 148, 149, 178, 188, 320, 323, 324,
347, 427, 515
Թարգմանութեան—176, 179, 190, 196, 326,
339, 340

ԺՈՂՈՎՆԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Անտիպրի—10
Դարգաճի—45
Դիւրմունթի—56
Դուրսի—58
Եփեսոսի—14, 45, 122
Լատեքանի—63, 89
Լիոնի—66, 76
Կարիւնի—127
Կ.Պոլսի—13, 16—18, 44, 121, 323

Համիր—10, 19
Մանագիկերտի—21, 128, 334, 558
Նիկիտայի—11, 42, 43
Շահապիվանի—328
Ջամբայի—42
Սահ—80, 344, 348
Քաղկեդոնի—14, 46, 122, 127, 328, 334
Ջանագան—18, 45, 49, 51, 57, 63

Լարսաղաղ—452, 495
Խաչակիրների արշավանք—56, 58, 61, 67, 133, 134
Խոշտանգում—73, 143, 220

ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Անթառամ
Թութիա
Լալա
Համապիլուս
Մանուշակ
Շուշան

—571

ԾԱՌԻ ԵՎ ՓԱՅՏԻ ՏԵՍԱԿ

Աղառմայրի—555
Թութուկ—359
Կեռասի—460
Մայրի—552, 555, 556, 577, 578
Սոսի կամ Հանդարի—139
Փիճի—555, 572

Ծովային հակառակորդ—360, 376
Ծաղկառիկ—79, 80, 149, 182, 264, 266, 270, 355, 395
Ծնունդ տարբերակ—283, 414, 417, 495
Կաշառք, կաշատեղերով յուսն—186, 330, 354, 398, 417, 476, 522

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

ԸՆՏԱՆԻ

Այծ—571
Արջառ—243, 517
Գառ—243, 349, 572
Գոմեշ—485
Եղ—45, 464, 485, 571, 572
Երեմար—սես ձի
Էշ—283, 517
Կառու—243, 482, 517
Կով—485, 571, 572
Հորթ—243
Զի—106, 142, 152, 153, 176, 185, 187, 240, 244, 248, 254, 283, 342, 346, 394, 438, 457, 485, 488, 517, 549, 557—559, 572
Շուն—187, 243, 244, 482, 496, 517

Աւդա—135, 184, 269
Աշխար—101, 485, 494, 517, 550, 553, 555—559, 571, 572
Ջորի—131, 152, 153, 240, 244, 269, 394, 414, 485, 517

ԹՈՒՆԱՎԱՐ

Կարիճ—571
Օձ—571

ԶՐԱՅԻՆ

Չուկ—101, 271, 323, 555, 558, 560
Կարմրաթայտ—570
Հանաս—555

ՎԱՅՐԻ

Ասյուծ—277
Դալլ—270
Եղջերու—565
Երէ—124, 571
Լապտակ—105
Մուկ—277, 346
Փիղ—463, 565

ԹԻՉՈՒՆՆԵՐ

Արծիվ—305, 309
Հաղ—142, 116, 114, 417

Միջատներ—152

Կառորած—79, 139, 342, 350, 358, 433, 534
Կոս—416, 482, 497
Կուրացում հիվանդություն—51
—բռնություն—50, 101, 134, 150, 170, 183, 321, 348, 364, 430

ԿՏՈՐԵՂԵՆ ԵՎ ԳՈՐԾՎԱԾՔՆԵՐ

Ախլաս—569
Ալանա շալ—460
Աղբեղում—459, 565, 568
Բարձի երես—459
Գոաի գարով—569
Խալիչա—420
Ծիրանի—569
Կապերա—415
Կաավ (կղեն)—343, 568
Ղուժաշ (նաև կուժաշ)—135, 221, 491, 568

Շալ գոտի—460

Ուղտի ծածկույթ—184

Քթան—568

ՀԱԳՈՒՍՏ ԵՎ ԿՈՇԻԿ ԶԱՆԱԶԱՆ

Գղակ—185, 516
Խալաթ—419, 492, 493, 495
Հիլալի—460
Մբխ—484

Շուրջառ—229
Չուխա—569
Չուխա զանազուղե—568
Սոլ—485
Տրեխ—243
Փիլան—58
Քիւրք—454
Ֆերենե—463

Հանքային ջուր—176, 460, 555, 556, 563

ՀԱՆՔԵՐ

Աղահանք—550, 554, 558, 572
Արծաթի
Արժիճի
Երկաթի } —553
Ոսկու
Պղնձի
Մնդիկի—415
Քուրուրդի—555

ՀԱՐԿԵՐ

Գերիններ աղառելու հարկ—566
Գլխահարկ—249, 396, 397, 420
Ըսմ մարդաղլուխ—484
Իմաստի սաֆարիա—487
Խարան—270, 381, 382, 417, 418, 420, 453, 487, 493, 497, 517, 570
Խարան ալայ, աւաստ, տանա—483
Խարանի կոտոր—420, 484
Հարամ խարան—493
Մարս—240
Մուղաղա, մահթու—418, 428, 483
Պաշ—240
Պոռնիկներից զանձվող հարկ—241
Սալան—455—457, 464, 476, 497
Օրվա խարան—464

Հարկերի բաշխման համար պայքար—396, 417
Ծանր հարկադրանքներով յուսն—167, 285, 361, 377, 381, 484, 524, 554, 584
Հավերի կոտորած—146, 414
Հարսանիք և նկարագրություն—272, 491, 495, 496

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻԿ, ՀԱՏԻԿ

Բբրնձ—460, 463
Գարի—243, 453, 455, 474, 485, 569—571
Կարեկ, կլի կորեկ—451, 516, 527, 528
Կաավառ—569, 570
Ցաբեկան—485
Յորեն—47, 61, 65, 451—455, 457,

458, 464, 474, 475, 485, 489, 490, 516, 524, 527, 528, 535, 569—571

Հեղեղ—187, 456, 491, 521, 526, 528, 529

ՀԵՐՁՎԱԾՆԵՐ

Ապոգինարի—7
Արիսի—11, 42
Բասելիդա—7
Եւտիքոսի—47
Թէոդոսի—8
Կարսկերատի—6
Կրեապոց—7
Մանիքեապոց—10
Նավատիսի—10, 41
Նեստորի—13, 45
Պոդոս Սամոսապոլ—10

ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծաղիկ—458, 463, 464
Համահարակ—524
Հիվանդություն ընդհանրապես—177, 210, 243, 323
Հիվանդություն նկարագրություն—177
Փոքաքանակությամբ—25

Հմակերություն—243

ՀՈՂ

Հողային տիրույթների փոխանակում—131, 132, 138, 139, 482
Հողի համար պայքար—524

Հրավառություն—462, 463
Հրամանը հաղորդելու, տարածելու եղանակ—185
Հրդեհ, հրկիզում—38, 48, 53, 55, 62, 74, 76, 93, 145, 167, 168, 171, 189, 221, 271—273, 278, 280, 381, 382, 419, 423, 437, 458, 461, 463, 474, 476, 494, 496, 519, 526, 528, 529, 565

ՁԵՌԱԳԻՐ

Ձեռագրի նորոգում—237, 250, 386
Ձեռագրի վաճառք—236
Ձեռագիրը գերությունից աղառելու համար հանապարհորդություն և գնում—233

Ճանապարհորդություն—395, 405—407, 458—464, 560

ՄԱՀԱՊԱՏՅԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Այրել—333, 392, 293, 415, 454
Գլուխ կարել (մորթել)—44, 74, 112, 113, 488, 493, 530

Խաչեղ—102

Խեղդամահ անել—54, 57, 183, 321, 322, 414, 476, 497

Կախաղան հանել—57, 335, 382, 413, 414, 416, 418, 455, 456, 474, 475, 483, 486, 493, 494, 497

Նիզակի հանել—251

Վաղեցնել—61

Յից հանել—486, 495

Մահաբաժան—22, 177, 181, 180, 228, 242, 243, 265, 268, 283, 285, 354, 356, 393, 394, 412, 418, 421, 437, 449, 494, 490, 513, 514, 520, 523, 524, 526, 530

Մարտի—59, 140, 285, 463, 522, 528

ՄԱՐԴ

Մարգարայի—213, 414, 482, 483

Մարգարե(ություն)—244, 283, 487

Մարդու արտաքինի նկարագրություն—571

Մեկնություն տալիս և այլ նյութերի—332, 340, 341, 344

Մեակորիս—179

ՄԵՏԱՂՆԵՐ

Արծաթ(եղեն)—41, 43, 46, 131, 152, 221, 229, 453

Երկաթ(եղեն)—275, 324, 392, 451, 454, 550

Կաշեկեղեն—41

Ոսկի(եղեն)—41, 128, 152, 186, 187, 221, 229, 311, 453

Պողոփառ—179

ՄԹԵՐՔՆԵՐ

Ալյուր—451, 489, 535

Աղ—61, 65, 227

Գինի—306, 309, 353, 450, 554, 572

Ընկշի—459

Ըսուղ—535

Թրմի սրնառալ?—528

Հաղիթ—սևս ձու

Հաց—101, 172, 227, 451, 457, 475, 487, 490, 515, 555, 557—559, 569, 571

Հեթ—569

Հու—117

Մեղր—460, 550, 553, 555, 558, 569, 572

Յուղ(եղ)—451, 457, 460, 463, 535, 553, 555, 557—559, 569, 571, 572

Շերբաթ—491

Շիրա—360, 464, 484, 528

Շիրեկ եղ—528

Պանիր—451, 551

ՄԹՆԱԼՈՐՏԱՅԻՆ ՏԵՂՈՒՄՆԵՐ

Անձրե սաստիկ—48, 229, 415, 453, 456

Խորհակ—456

Կարկուտ (նաև բարախառն)—140, 414, 454, 483, 521, 528

Չմեռ խիտ—151, 230, 271, 453, 454, 456, 458, 464, 485, 494

Կարմիր ձյուն—24

ՄՈՐԹԵՂՆԵ ԵՎ ԿԱՇՎԵՂՆԵ

Սաղթիան—400

Սաղթի—409

Սամուր—568

Վարչապետ—568

ՄՐԴԵՐ

Արմավ—570

Բալ—571

Դամոն—570

Դեղձ—570

Ընկույզ—550, 570

Խաղող—554, 570, 571

Խնձոր—554, 570, 571

Ծիրան—570

Կաղին—570

Հիթապառուղ—554, 570, 581

Հմեղակ—571

Դղճուղ—570

Մեղրապաղ—570

Նուշ—570

Նուս—570

Շաղալութ—570

Չամիչ—527, 528, 570

Սեր—570

Սերկեթի—570

Տանձ—554, 570, 571

Փշառ—570

Նահատակ(ություն)—8, 11, 21, 38, 39, 41, 59, 265, 266, 284, 351, 382, 392, 393, 455, 475, 531

ՇԵՆՔԵՐ ԶԱՆԱԶԱՆ

Բաղնիս—101, 364, 486, 515, 563

Դոմ—243

Դպրոց, մատրաստ, մեքեթեղ—463, 563

Իջևան—184, 451, 453, 455, 459—461, 564

Խանութ—456, 460, 476

Շուկա—451, 456, 459—461, 492, 497, 528, 564

Ջրագաց—412, 413, 496, 573, 577

Սպանդանոց—564

Փարախ—243

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ, ՎԵՐԱՆՈՐՈՒՄԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Եկեղեցիների, բերդերի, վանքերի—100, 101, 103, 106, 130, 140, 145, 189, 241, 242, 244, 245, 252, 271, 353, 354, 357, 358, 362, 385, 394, 395, 412—414, 419, 420, 474, 476—477, 483—485, 490, 491, 501, 521, 526, 527, 566, 573

Ջրանցքների—221, 482, 528, 573

Շինարարական արվեստ—387

ԶԱՓԵՐ, ԿՇԻՌՆԵՐ

Երկարության չափ

Դաղ—494

Թիղ—330, 571, 587

Մաս—330

Միլ—181

Մլոն—183

Ֆարսանկ—183

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԱՓ

Ժամ } —459—461, 475,

Սահաթ (նաև սահաթ) } 529, 560

Եկանոն Սաղմոսի } Զափ—563, 570

Եփառ Սաղմոսի } Զափ—563, 570

ՇԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՓ

Դրիւ—3

Դրամ—414, 555

Լիար—143, 484, 485, 489, 490, 515,

524, 527, 528, 535, 572

Կապիւ—172

Հոթա (նաև ռոթա)—451, 457, 464, 475,

490, 528, 570, 571

Նուկի—179, 554, 569

Տիրեմ—457

Քիլա (նաև քիլե)—450, 455, 457,

458, 464, 489, 527, 528, 535

ԶԱՆԱԶԱՆ ԶԱՓԵՐ

Բարդ—485

Բեռ—464, 569

Խորձ—485

Ծիլնար—587

Կարալ—485

Ղաթար—269

Չարեք—516, 528

Չափ—474, 475

Ռուպ—420, 485

Սիտեթ (նաև իստեթ)—61, 65

Տէստէ—587

Տուղին—557

Չափերի զուգահեռ—475

Չափերի ստուգում—494

Պայթուցիկ սպայթեցում—181, 495

Պանախաթություն—457

Պաշարման եղանակ—229

ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ, ԿՈՁՈՒՄՆԵՐ, ՏԻՏՂՈՍՆԵՐ

Ազապ աղասի—493

Բան—407

Բրինձ (նաև փրինձ)—54, 60—65,

68—71, 75—78, 102—106, 108—110,

405, 405

Գունդուստարի—67, 74, 104, 108

Գունթ—51, 60, 61, 64—67, 69, 73—

76, 105—110

Դուքս—50, 56

Ենիշերի աղասի—405, 488, 490, 492,

496

Զաղիթ—451—458, 463, 464

Էնսար աղասի—492

Ղուլ աղասի—419

Ճենեղալ—404, 405

Մայսառ—60, 65, 66, 68, 69, 72, 76,

77, 79, 80

Մարդիկ—59, 60, 106—108

Մարկոֆ—405

Մարաջախ—60, 64, 70, 79, 104

Պայլ(ություն)—67, 69—76, 103, 104,

108—110, 344

Սաղ աղասի—493—496

Սոլ աղասի—491, 492, 496

Սենեղալ—69

Սիլ—65, 67

Տուկ—56, 63, 106

Քուրվիշար—404, 405

Պաշտոնների վաճառք—393

Պատահար—61, 339, 340, 497

Պատերազմական առևտրիկա—187

Պատի տեսակ—419, 490

Ջրանեղձ (զեռում, ծովում)—57, 60, 67,

76, 187, 220, 364

Սղություն, Նեղություն—61, 453—455, 457,

460, 464, 474—476, 490, 517, 523, 535

Սով—3—4, 37, 50, 54, 55, 61, 142, 143,

151, 179, 187, 243, 244, 253, 283, 356,

394, 412, 428, 431, 437, 450, 474, 482,

517, 518, 524, 527, 528, 531, 535

Սղանություն զանազան—38, 47, 48, 60—

62, 68, 70, 75, 79, 80, 103, 104, 107,
109, 144, 147-150, 153, 178, 188, 267,
270, 277, 320, 352, 358, 360, 393, 395,
414, 415, 418, 419, 430, 483, 511

Վերահասում—42, 177
Վրան—185, 322, 421, 556, 557

Տարբերանշան—210, 265, 267, 355, 381,
394, 414, 417, 422, 516, 518, 567
Տոմարական դուզանե—376, 429, 430, 442
Տոնահանգների նկարագրություն—462, 463
Տուգանք—491, 528

Տեղեկական ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԼՆԵՐ

Բամբակ—451, 551
Թուխ—270, 395, 495, 521

**ՏՆԱՅԻՆ, ԿՆՆՅԱՂԱՅԻՆ ԵՎ ԱՅԼ ԻՐԵՐ
ՈՒ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ**

Աձելի—587
Ասեղ—587
Աւել—587
Բանալի—112, 342, 432
Գղալ արծաթե—492
Գուզում—485
Դանակ—494, 587
—մանուր—587
Թապաղ—491
Լուծ—45
Կանթեղ—318, 345, 528
Կողպեք—312
Կուժ վայելից—555
Հալլի—587
Ղամբար—219
Ղատախ—587
Ղութի (սոկի)—492
Մանուր—587
Մեխ—454
Մկրատ—587
Նալ—454
Շամաման—587

Հախմախ—587
Հախու—587
Պարան (նաև չուան)—343, 413, 463
Պիպեաի ֆաղաց—587
Տուրակ մարդարան—492
Փառչա—568
Փոկ—243
Քառթա—587

ՓՈԽԱՆԻՐԱԿԱՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐ

ՋՐԱՅԻՆ

Բերդնա—67, 73, 75, 79
Դարիթ—72, 80
Կէմի—462, 494
Ղալէ (նաև խալէ)—61, 65, 67, 70,
72, 73, 75, 76, 78-80, 91, 189
Ղալեղ—269, 358
Մանուր նու—73
Նաւ (նաև նաւ)—47, 67, 179, 406,
407, 461-463, 486, 514, 579
Չէքաուրի—406

ՅԱՄԱՔԱՅԻՆ

Արապա—453
Սալլ—412

ԶԱՆԱԶԱՆ

Այդի կտրել, կտորել—92, 211, 493
Աննաֆ—420
Գերեզմանից հանել—138, 489
Դյուզի վաճառք—76
Դուլաշ բոնոդ—495
Լեռան փլվել—475
Ծովի սառչել—270, 277, 278, 482, 494
Կերվածք—(տերմին)—560
Ջեռնածու—463
Մորուս թոզնելու հրաման—382, 414
Ջրթչու թյուն—526
Պատկերամարտություն—20, 46
Ջալալի—248, 269, 270, 517
Փլալ (կերակուր)—460, 463

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմության ինստիտուտի կողմից	V
Առաջարան	VII—XI
I. Հովհաննես Ավագերեցի ժամանակագրությունը (XIII դ.)	1—32
II. Հեթում Պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.)	33—93
III. » » ազգարանական աշխատությունները (XIII դ.)	94—114
IV. Անանուն Սերաստացու տարեգրությունը (XIII դ.)	115—172
V. Ներսես Պալիկեցի ժամանակագրական հատվածները (XIV դ.)	173—194
VI. » » Հայոց թագավորների և իշխանների կարգը (XIV դ.)	195—208
VII. Դավիթ Մեղրիցու տարեգրությունը (XV դ.)	209—215
VIII. Մովսես Արժկեցու տարեգրությունը (XV դ.)	216—224
IX. Հովհաննես Արձիշեցու տարեգրությունը (XVI դ.)	225—234
X. Հովհաննիսի Մարեցու ժամանակագրությունը (XVI դ.)	235—255
XI. Գր. Կամախեցու խմբագրած ժամանակագրությունը (XVII դ.)	256—280
XII. Անվերնագիր (XVII դ.)	281—286
XIII. Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությունը (XVII դ.)	287—378
XIV. Գրիգոր Վարդեցու ժամանակագրությունը (XVII դ.)	379—383
XV. Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրությունը (XVII դ.)	384—401
XVI. Գաբրիել Թոխաթեցու ժամանակագրությունը (XVII դ.)	402—409
XVII. Անանուն Վանեցու ժամանակագրությունը (XVIII դ.)	410—424
XVIII. Մարտիրոս զի Առաքելի ժամանակագրությունը Ա (XVIII դ.)	425—439
XIX. » » » Բ [Վան] թագավորաց Հընդկաց (XVIII դ.)	440—446
XX. Հակոբ Տիվրիկեցու տարեգրությունը (XVIII դ.)	447—465
XXI. Անանուն ժամանակագրություն (XVII—XVIII դդ.)	466—472
XXII. Աստվածատուր, Հովհան և Առաքել Ակնեցիների ժամանակագրությունը (XVIII դ.)	473—478
XXIII. Մարտիրոս Խալիֆայի ժամանակագրությունը (XVIII դ.)	479—498
XXIV. Անանուն ժամանակագրություն (դարը?)	499—504
XXV. Ժամանակագրական մանր հատվածներ	505—538
Հավելված Հակոբ Կարնեցի, «Տեղադիր Վերին Հայոց»	541—586
Լրացում և ուղղում	587—589
Օգտագործված ձեռագրերի համառոտ բերվող բաժին	90—599
Օտար բառերի բառարան	603—613
Աշխարհագրական անունների ցանկ	614—636
Անձնանունների ցանկ	637—676
Առարկայական ցանկ	677—684

ՎԱԶԳԵՆ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱԿՈՐՅԱՆ
«Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.»
II հատոր

Պատ. խմբագիր Մ. Ս. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր Հ. Մ. ԷԼԶԻԲԵԿՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Կոնսուլ սրբագրիչ Ա. Գ. ԱՐԶԱԲԱՆՅԱՆ

ՎՖ 01111 Հրատ. 1041 Պատվեր 340 ԽՀԽ 197 Տիրած 2000
Հանձնված է արտադրության 16/VII 1954 թ., ստորագրված է տպագրության 16/III 1956 թ.,
Հրատ. 55,7 մամուլ, տպագրական 43³/₄ մամ., թուղթ 70 × 108¹/₁₆: Գինը կազմում է 23 ա. 80 կ.:
Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տնային, Երևան, Արավյան 124:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող կամ ծանոթ.	Տարված է	Պետք է լինի
9	12	Բասբուրացի ի	Բասբուրացի
61	11	ծ	Նւ
64	46	Ֆրէր մուր	Ֆրէր մուր
68	25		
78	11	Ֆրէր մուր քն	Ֆրէր մուր քն
82	ծանոթ. 36	Օտտո 1-ին	Օտտոն 1-ին
84	74		
84	71	Յենկի	Ջենկի
89	192	Նոր տարվա	Հայտնության
202	2	Խոռայ	Խոռայ
202	18	ՂՄանաւաղեանն	ՂՄանաւաղեանն
219	13	Հասան	Հասան
229	44	Իմ զլուխս.....ետուր»	Իմ զլուխս.....ետուր
236	ծանոթ. 5	250	244
245	10	դաֆ	դաֆ
270	34	Ջէյէյ	Ջէյէյ
315	22	Սահբացի	Սահբացի
328	11	Գիւա	Գիւա
314	18	Ղ[պատւի]	Ղ[պատւի]»
334	20	Էդրօքն»	Էդրօքն
348	5	Ի դանն	դանն
370	ծանոթ. 266	1733 թ.	1633 թ.
399	16	էջ 797	էջ 516—517
408	5	Լուդովիկոս XVI	Լուդովիկոս XIV
490	27	Տուղու	Տուղու
491	38	Յակոբու	Յակոբու